

316 261

V LX

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1984|1

Társadalom- tudományi Közlemények

1984·1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

~~XIII~~ évf. 1984/1. sz.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Tury Mária

2

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZLEMÉNYEK

XIV

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kovács Ferenc:</i> A művelődés különbségei (Egy nemzetközi kutatás anyagából)	5
<i>Héthy Lajos:</i> Vezetők—részvétel—érdekképviselő	32
<i>Utasi Ágnes:</i> Életstílusok, fogyasztás (Egy kutatás résztanulmánya)	48
<i>Varga Suplic Sándor:</i> Termelőszövetkezeti mozgalmunk társadalmi képviselője	69
<i>Hülvely István:</i> Viták a parlamenti demokrácia válságáról	88

MŰHELY

<i>Kiss (em) Judit:</i> Elmaradottság és belső piac a fejlődő országokban	106
<i>Szirmai Viktória:</i> Várostervezés, új városok, urbanisztikai problémák a szocialista társadalomban	122
<i>Fábián Anna:</i> A külgazdasági alkalmazkodóképesség kérdéseire	138

TÁJÉKOZÓDÁS

A fejlődő országok és a világgazdaság a Brandt-jelentések tükrében (Magyar—nyugatnémet kerekasztal-beszélgetés) (<i>Dobozi István—Hargita Árpádné</i>)	148
Viták az SPD kölni kongresszusán (<i>Rathmanné Tury Mária</i>)	158
Tanácskozás az agglomerációs térségek fejlesztéséről (<i>Böhm Antal</i>)	169

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Hülvely István: A polgári politika-értelmezések történetéhez című disszertációjának védéséről (<i>Solymár Magda</i>)	173
Nemzetközi kutatás a társadalmi aktivitásról (<i>Taksás Imre</i>)	177

Kerekasztal-konferencia „a jóléti állam jövőjéről” (<i>G. Márkus György</i>)	182
Konferencia a film szerepéről a politikai szocializációban (<i>Kéri László</i>)	185
Idegen nyelvű összefoglalók	189
Idegen nyelvű tartalom	196

KOVÁCS FERENC

A művelődés különbségei

(EGY NEMZETKÖZI KUTATÁS ANYAGÁBÓL)

1. A KUTATÁS CÉLJA, MÓDSZEREI

Az ipari dolgozók négy csoportjának közeledését vizsgáló kutatás¹ programjába iktattuk a kultúra témáját is, mivel eleve nyilvánvaló volt, hogy e dimenzió nélkül nem rajzolható meg a négy csoport közelségének—távolságának, vagyis a kutatás időpontjában az egyes csoportok helyzetében mutatkozó azonosságoknak és különbségeknek viszonylag teljes képe.

A mintavétel alapjául a képzettség szintjét választottuk, amely eléggé pontosan körvonalazott minden országban: vagy az iskolai végzettség, vagy a szakmai besorolás segítségével határozzák meg.

Jól ismert azonban, hogy azonos képzettségi szint nem feltétlenül jelenti a szakmai tevékenység azonos színvonalát, még kevésbé az általános műveltség vagy a művelődés azonos szintjét. Ezért megvizsgáltuk azoknak a sajátos mutatóknak egy meghatározott körét, amelyek segítségével a különböző csoportok kulturális helyzetét jellemezhetjük, és egymás közötti eltéréseit meghatározhatjuk.

A társadalmilag jelentős egyenlőtlenségek rendszerében nyilvánvaló a kulturális különbségek fontossága, egyúttal nyilvánvaló ezek kiemelt szerepe a meglévő egyenlőtlenségek megőrzésére vagy megszüntetésére irányuló törekvésekben. A kutatásban részt vevő országokban hivatalos program az a törekvés, hogy fokozatosan megszüntessék a társadalmilag jelentős egyenlőtlenségeket az emberek között, beleértve a műveltségbelieket is. Tagadhatatlan e törekvés sikere, azonban látnunk kell azt is, hogy a konkrét történelmi lehetőség (és célszerűség) korlátozott. Ez nem csupán azzal függ össze, hogy az emberek — különösen azok, akik előnyös képzettségi és műveltségbeli helyzetbe kerültek — előnyös helyzetük biztosítására töreksenek, vagyis arra, hogy megszerzett előnyeiket gyermekeiknek továbbadják (s e törekvésük erkölcsileg indokolt), hanem elsősorban azzal, hogy az ember általános műveltsége, szakképzettsége, kultúrája megfelelő társadalmi realizálást, alkalmazást követel, azaz megfelelő tartalmú és jellegű munkát.

A mi országainkban azonban — a műszaki-gazdasági fejlődés és a munkamegosztás jelenlegi feltételei között — korlátozott mennyiségben van szükség olyan

munkára, amely jellegénél és tartalmánál fogva vonzó lehet a művelt emberek számára. Ezzel szemben az iparban is tömeges az olyan munka,² amely a mai „átlagos” műveltségi szint mellett egyáltalán nem vonzó (akár a munka fizikai nehézsége, akár egyéb kellemetlen tulajdonságai, például egyhangú, zajos, szennyező stb. miatt).

Ezért az általános műveltség színvonalának emelésére, s ezzel egyidejűleg az emberek és az egyes társadalmi rétegek, csoportok közötti műveltségi szintkülönbségek csökkentésére irányuló törekvéseknek összhangban kell lenniök az adott lehetőségekkel, a műszaki-gazdasági fejlesztés terveivel és a jelenlegi munkamegosztás rendszerének átforgalmazásával. Ilyenfajta egyeztetés nélkül a kulturális fejlesztés erőltetése ellentmondásokat eredményez (egyfelől abban az értelemben, hogy a társadalmi javak tékozlása következik be, hiszen az oktatás, a képzés, a kulturális szolgáltatások sokba kerülnek, másfelől pedig abban az értelemben, hogy a munkaerő kulturális szintje és a jelenlegi munka jellege és tartalma közötti ellentmondások növekvő tendenciát mutatnak). Ha viszont az emberek kulturális színvonalának emelésére irányuló egyéni és társadalmi erőfeszítések alárendelődnének a munkamegosztás jelenlegi rendszerének és átforgalmazása aktuális lehetőségeinek, akkor a társadalom elveszítené a kulturális fejlettségi szint lépéselőnyéből, az emberek társadalmi szerepeikre való progresszív felkészítéséből származó előnyöket. A magunk részéről úgy véljük, hogy ez az utóbbi veszély a nagyobb.

Az egyének és a társadalmi csoportok műveltségbeli különbségei elsősorban történelmi, társadalmi és osztálygyökerekre vezethetők vissza, vagyis — annak ellenére, hogy ezek a különbségek az embereket személy szerint jellemzik, és ma még alapvető kritériumok a foglalkozás választásához, illetve eléréséhez, a megfelelő hely betöltéséhez — mégis inkább a társadalom, a társadalmi fejlődés jellemzői, mint pusztán személyi minőségek. (Természetesen itt nem a kulturális különbségek nemzeti-etnikai oldaláról van szó, hiszen a demokratikus kultúraeszménynek megfelelően a különböző nemzeti kultúrákat egyenértékűeknek kell tekintenünk, hanem arról az oldaláról, amelyet a „színvonal”-ként emlegetünk és rá az „alacsonyabb” vagy „magasabb” stb. értékmérőt alkalmazzuk.)

Ebben az értelemben véve a jelenlegi kulturális eltérések vagy a műveltségi szintkülönbségek annak a mutatói, hogy mennyire sikerült a szocialista társadalomnak — saját eszményei értelmében — leküzdenie azt az állapotot, amelyeket egyesek (a kisebbség) kulturális privilégiumai és mások (a többség) kulturális elmaradottsága jellemzett. E kiváltságok természetesen ha nem is azonosak, de igen közelállóak voltak az osztálykiváltságokhoz, s közös történelmi gyökerük a fizikai és szellemi munka elválása, ellentétes társadalmi helyzete és elismerése volt.

A szocialista társadalom már fejlődésének korai szakaszában képes megszüntetni a direkt kulturális kiváltságokat, fejleszteni a kulturális intézmények hálózatát, a kulturális szolgáltatás egész rendszerét, hogy ezáltal alapvetően biztosítsa a kultúra értékeinek a hozzáférhetőségét a széles tömegek számára. A szocialista társadalom képes a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét felszámolására is, azonban a munkák jellegében megőrződő lényeges különbségek megszüntetéséhez, s egyúttal az általános műveltségi szint emelésében való személyes érdekelttség és a tényleges lehetőségek megteremtéséhez egy egész történelmi korszak szükséges. Ez pedig — a lenini prognózis szerint is — csak a város és a falu kö-

zotti lényeges különbségek megszüntetésével és az osztálykülönbségek maradványainak felszámolásával együtt következik be.³

A műveltségi különbségek ezért ma, és még sokáig lényeges szerepet játszanak a szocialista társadalom makrostruktúrájában, beleértve az ipari dolgozók különböző csoportjai közötti különbségek rendszerét is.

A kultúraelméleti kérdések rendkívüli összetettségének tudatában, számot vetve azzal, hogy bizonyos alapkérdések (például a kultúra fogalmának meghatározása) különböző megközelítései gyakran kölcsönösen kizárják egymást⁴, továbbá figyelembe véve azokat a nehézségeket, amelyek abból adódtak, hogy kutatásukat hat különböző nyelvű és eltérő kulturális hagyományú országban végeztük, azt a következtetést vontuk le, hogy a „kultúra”-dimenzió kutatási programját az „elméletileg megengedhető” és a „gyakorlatilag megvalósítható” határain belül kell összeállítanunk. A gyakorlati megvalósíthatóság szigorú keretei közt maradván, elméletileg elfogadhatónak ítéltük az ipari dolgozók négy csoportja közötti lényegesebb műveltségbeli különbségek feltárása szempontjából a *kultúra szűk értelmezését*, azaz a szellemi kultúra javainak fogyasztását. A szellemi kultúra javainak fogyasztását művelődésnek nevezzük, noha tudjuk, hogy még a szűkebb értelemben vett művelődés is lényegesen tágabb, mint csak kulturális fogyasztás, hiszen magába foglalja az érintkezést (kommunikációt), a normatív magatartást (példa- vagy modell-követést), az alkotást stb. (hiszen a kulturális javak fogyasztása bizonyos értelemben alkotás is, mivel a személyiséget formálja).⁵

Kutatásunk más fejezetei (például munka, iskolai végzettség és szakképzettség, társadalmi-politikai aktivitás) is érintenek olyan kérdéseket, amelyek kétségkívül közvetlen kapcsolatban vannak a kultúrával (például tanulás, szakmai továbbképzés, a munkahelyi és politikai aktivitás motivációja stb.), ezekre a jelen tanulmányban nem térünk ki.

A „szellemi kultúra javainak és értékeinek” fogalmilag átfogható körét a gyakorlati számbavehetőség határáig szűkítettük le. Ezt a kört arra és csak arra vonatkoztattuk, ami országainkban 1. egyaránt ismeretes, 2. a dolgozók minden csoportja számára elég népszerű és 3. egyértelműen meghatározható empirikus úton. Ilyennek minősítettük a szellemi kultúra mindazon javait, amelyek adatfelvételünk idején 1979-ben országainkban hozzáférhetőek voltak 1. a könyvolvasás útján, 2. mozielőadások látogatásával és televíziónézéssel, 3. opera és operettszínházi előadások, komolyzenei és könnyűzenei hangversenyek meghallgatásával, 4. olyan látványosságok megtekintésével, mint a múzeumi, képző- és iparművészeti kiállítások, színházi, cirkuszi előadások és sportrendezvények.

A művelődés e formái nagyon eltérő tartalmakat jelentenek mind az egyes országok, mind pedig az egyes csoportok és tagjaik, az egyének számára. Ezt azonban kénytelenek voltunk figyelmen kívül hagyni, hiszen a hat országban a dolgozók négy-négy csoportja közötti művelődési különbségek valamelyest is tartalmi vizsgálata szétfeszítette volna a kutatás kereteit. A szellemi kultúra tartalmának vizsgálatát nagyon megnehezíti a kulturális jelenségek többértelműsége, tartalmi rétegzettsége, így igen nehéz erre irányuló tömeges formalizált empirikus kutatásokat végezni. A nehézségek hatványozódnak nemzetközi összehasonlítás esetén. Ezért úgy döntöttünk, hogy az említett értelemben formális megközelítéssel élünk, feltételezve, hogy az olvasás, a televíziónézés és a felsorolt kulturális intézmények látogatása együttesen elég átfogó képet nyújtanak a vizsgált társadalmi csoportok kulturális színvonalkülönbségeiről. A művelődés felsorolt formái elég könnyen és egyértelműen mérhetőek a részvétel gyakorisága segítségével.

Az újságolvasást és a rádióhallgatást nem vizsgáltuk, hiszen ezek országainkban általánosan elterjedtek, tartalmi elemzésük viszont feltételezte volna a hat országra egységes, speciális rádió- és sajtószöveg-tipológia kidolgozását.

A művelődés négy formájában való részvételre vonatkozó információkat külön-külön gyűjtöttük 13 indikátor szerint, ezek kalibrációját a tapasztalat és korábbi statisztikák alapján végeztük el. A kulturális javak fogyasztásának négy kiválasztott formája alapján a következő indexeket szerkesztettük meg: 1. olvasás, 2. film (tv és mozi), 3. zenei, 4. látvány. Ezek alapján dolgoztuk ki az 5. összevont indexet. (Ezen túlmenően külön tanulási indexet is szerkesztettünk, az általános és középfokú iskolai oktatást, a felsőfokú tanulmányokat, politikai képzést, a szakmai tanfolyamokat vettük figyelembe. A tanulási indexet felhasználtuk az összevont index megszerkesztéséhez.) Az egyes indexek szerkesztését általában az információk egyszerű összegezésével végeztük, hogy elkerüljük az egyes művelődési formák elméletileg megalapozatlan preferálását a többiek rovására. (Kivételt képezett a televíziónézés, amelyet alacsonyabbra értékeltünk, mint a házon kívüli formákat, továbbá az olvasás, amelyet viszont magasabbra értékeltünk, mint a művelődés összes többi formáját. Ez, úgy véljük, megfelel az itt vizsgált kulturális javak fogyasztásában megnyilvánuló aktivitás különbségeinek.)

Az információk feldolgozását és elemzését a felsorolt öt mutatón kívül olyan művelődési modellek vagy tipológiák alapján végeztük, amelyek segítségével feltárhatók a vizsgált társadalmi csoportok műveltségi szintjének érdekes és fontos sajátosságai.

2. KULTURÁLIS SZÜKSÉGLETEK

Elemzésünket érdemes a szükségletek problematikájával kezdeni. Az interjúalanyoknak feltettük azt a kérdést is, hogy szeretnék-e az eddiginél több időt fordítani a művelődés felsorolt formáiban való részvételre? A válaszok alapján bizonyos képet alkothattunk a vizsgált csoportok kulturális szükségleteinek színvonaláról. A kutatók, ezt a kérdést feltéve, számoltak azzal, hogy a válaszok nem csupán a kulturális igények fejlettségétől függnek, hanem a szabad idő mennyiségétől, továbbá attól, hogy az interjúalany hogyan értékeli saját kívánságait és lehetőségeit. Mindenesetre bizonyos kétségnek helyt kell adnunk afelől, hogy általában az emberek hitelt érdemlően meg tudják fogalmazni saját kulturális szükségleteiket, a válaszok csoportonkénti eltérése mégis egyik kifejezője a csoportkülönbségeknek.

A szükségletet gyakran úgy értelmezik, hogy a szubjektum érzékeli valamely számára fontos tárgy vagy ember vagy valamely állapot, cselekvés *hiányát*, ezért a hiányérzet megszüntetésére törekszik, arra, hogy megszerezze, elérje, megtegye azt, ami hiányzik neki.⁶ A szükségletek többnyire periodikusak. A kulturális szükségletek, amelyek kielégítése a kulturális érintkezés, művelődés és alkotás révén történik — bizonyos egyéb, például társadalmi-politikai szükségletekkel együtt — magasabb rendű szükségletek. Elvileg képesek korlátlanul fejlődni, megsokszorozódni és differenciálódni. Másfelől a kulturális szükségletek kibontakozása, kifejlődése és kielégítése feltételezi más, kevésbé „magas szintű” szükségletek, elsősorban az anyagi szükségletek kielégítését. Éppen ezért igen fontosnak tartjuk a művelődési szükségletek és az anyagi életfeltételek különbségeinek összehasonlítását.

A kulturális szükségletek is rendszeres kielégítésük során fejlődnek. Fejlettségi szintjük ezért — sok más szükséglethez hasonlóan — igen nagy (ha nem éppen döntő) mértékben függ a szocializáció jellegétől, amelynek során az egyén családi, csoport- és társadalmi normákat sajátít el, beleértve a kulturális normákat is, kialakítja művelődési szokásait, egyéni viszonyulását a kultúra javaihoz, formálódik saját művészi ízlése. Az egyén elsősorban az iskola és más társadalmi intézmények segítségével megszerzi a különböző szimbólum- és jelrendszerek világában való eligazodáshoz, ezek használatához szükséges ismereteket. Mindez országainkban még korántsem mondható egységesnek, ellenkezőleg, belsőleg eléggé differenciált, habár igen jelentős társadalmi erőfeszítésekre kerül sor a szocializáció egységesítésére, mindenekelőtt az iskolai oktatásban, nevelésben. Így a kulturális igények és szükségletek terén mutatkozó heterogenitást normálisnak kell tekintenünk.

Nézzük meg először a kulturális fogyasztásban való tényleges és megkérdezettek által kívánatosnak tartott részvételi gyakoriság közötti összefüggést.

A kulturális fogyasztás egyes formáiban való tényleges és kívánatos részvétel közötti korrelációs kapcsolatok (a Pearson-féle „r” páros korrelációs együttható értékeivel mérve) nem különösebben erősek, túlnyomórészt pozitívak (az 1. táblázatban a 0,1 értékűnél magasabb együtthatók szerepelnek). (Az NDK-ra vonatkozó adatok technikai okok miatt hiányoznak.)

1. táblázat

A kulturális fogyasztás különböző formáiban való tényleges és kívánt részvételi gyakoriságok összefüggése országoként (r)

	Bulgária	Cseh-szlovákia	Lengyelország	Magyarország	Szovjetunió
Szakirodalom-olvasás	0,59	—	0,29	0,39	0,47
Színházlátogatás	0,34	0,11	0,12	0,23	0,35
Komolyzenei hangverseny	0,35	—	0,19	0,39	0,28
Múzeum	0,38	—	—	0,32	0,41
Kiállítás	0,43	—	0,17	0,33	0,39
Operett	0,45	—	0,18	0,25	0,39
Cirkusz	0,32	—	0,12	0,29	0,35
Könnyűzenei hangverseny	0,54	—	0,20	0,43	0,44
Sportrendezvény	0,70	—	0,34	0,50	0,60

Mivel a Pearson-féle r a két változó lineáris és arányos változását fejezi ki, az 1. táblázat adatai szerint a bolgár, a magyar és a szovjet minták bizonyos mértékig egyoldalú érdeklődést mutatnak. Erre utalnak a kiválasztott művelődési formákban való részvétel különböző átlagértékei is Bulgária és Magyarország esetében — ahol eléggé erős korrelációs kapcsolatokat regisztrálunk — valamint Csehszlovákia esetében, ahol nem mutatkozott erős kapcsolat a tényleges és a kívánatosnak tartott részvételi gyakoriság között (2. táblázat).

2. táblázat

A kulturális fogyasztás egyes formáiban való tényleges és kívánt részvételt jellemző korrelációk, átlagok⁷ és szórások három országban*

Részvétel		Bulgária			Csehszlovákia			Magyarország		
		r	\bar{X}	s	r	\bar{X}	s	r	\bar{X}	s
Sport	tény	0,7	0,96	1,0	0,07	1,14	0,9	0,50	0,94	1,0
	igény		1,10	1,2		0,88	1,1		0,92	1,1
Operett	tény	0,45	0,32	0,7	0,01	0,35	0,6	0,25	0,26	0,6
	igény		0,51	0,8		0,51	0,8		0,76	1,0
Könnyűzene	tény	0,54	0,86	0,9	0,01	0,79	0,9	0,43	0,33	0,7
	igény		1,07	1,0		0,90	1,0		0,57	0,9
Cirkusz	tény	0,32	0,78	0,8	-0,03	0,43	0,6	0,29	0,52	0,7
	igény		0,88	0,9		0,43	0,7		0,64	0,9

* r = a Pearson-féle páros korrelációs együttható; \bar{X} = a részvételi gyakoriság átlagértéke; s = szórás

Csehszlovákiában alacsony korrelációs értékek mellett a tényleges részvétel átlagai gyakran nem kisebbek, mint a másik két országban, de az igények átlaga többnyire kisebb és ezek szórása nagyobb, vagyis az orientáció kevésbé egyoldalú. A tényleges és kívánt részvétel közötti erős pozitív korreláció a viszonylag kisebb szórás mellett az érdeklődés jelentős egyoldalúságát tükrözi.

Az említett kulturális fogyasztási formákban való részvétel igénye, továbbá a tanulás, a szakmai továbbképzéssel kapcsolatban kifejezett igények alapján szerkesztettük meg a művelődési *igény indexét*. Az értékeket 9 fokú skálán helyeztük el. A 3. sz. táblázat a szakképzettség szerinti csoportok megoszlását mutatja be az igény-indexskálán a modális értékek segítségével.

3. táblázat

A szakképzettség szerinti csoportok megoszlása az igény-indexskálán (a modális értékek nagysága és helye) (M = modális érték; százalék)

	Bulgária		Csehszlovákia		Lengyelország		Magyarország		NDK		Szovjetunió	
	M	skálafok	M	skálafok	M	skálafok	M	skálafok	M	skálafok	M	skálafok
Szakképzetlen munkások	26,5	2.	35,2	1.	29,5	2.	25,4	2.	36,0	1.	24,9	3.
Szakmunkások	23,4	3.	34,7	2.	24,0	4.	27,4	3.	31,7	2.	25,9	3.
Alkalmazottak	25,4	3.	34,5	2.	23,2	3.	29,5	3.	28,9	2.	26,6	3.
Értelmiségiek	24,4	4.	31,6	2.	27,0	3.	32,4	3.	31,1	2.	34,3	3.

A táblázatban szereplő adatokból szembeötlik az igények megoszlásának rendkívüli egybeesése az NDK-ban és Csehszlovákiában; ezekben az országokban az egyes csoportoknak körülbelül egyharmada az eddigiénél csak alig nagyobb mértékben (1. és 2. skálafok) akar részt venni a felsorolt művelődési formákban.

A többi országban valamivel nagyobb a művelődés igénye: a csoportok tagjainak negyede-harmada a 2—4. skálafokon érte el a modust. A kifejezésre juttatott igények persze nem okvetlenül a valóságos egyéni kulturális szükségleteket tükrözik, hanem esetleg a kulturális fogyasztási normákat. Mindenesetre az elvégzett számítások semmiféle erős és lineáris összefüggést sem tártak fel egyik országban sem az igények és a figyelembe vett független változók között (Bulgáriában például az igények és az iskolai végzettség közötti összefüggés $r = 0,37$, a többi országban alacsonyabb. A Szovjetunióban a szakképzettséggel nem rendelkező munkások művelődési igényei és életkora közti összefüggés $r = 0,41$; a többi országban ugyancsak negatív, de lényegesen gyengébb. A Szovjetunióban a szakképzettség nélküli munkások kulturális igényei és politikai aktivitása közötti kapcsolat $r = 0,3$, az összes többi országban gyengébb). Az igényindex és az összeszont kulturális fogyasztási index közötti összefüggés Bulgáriában $r = 0,41$, Magyarországon $r = 0,31$, Lengyelországban $r = 0,2$, a többi országban ennél is gyengébb. A kulturális igények és a csoport-hovatartozás közötti kapcsolat erőssége Lengyelországban $r = 0,2$, a Szovjetunióban $r = 0,1$, a többi országban ennél is gyengébb.

A mellékletben szereplő országokénti ábrák (lásd a 24—29. oldalon) harmadik sorában láthatók országoként a képzettségi csoportok művelődési igényének különbségei, a szakképzetlen munkások skálaátlagában kifejezve. Az ábrákból kitűnik, hogy a vizsgált kulturális fogyasztási formákban való részvételi igény tekintetében az egyes képzettségi csoportok egymáshoz való közelsége a leginkább a magyar, a csehszlovák és a szovjet mintákra jellemző. A bolgár, a német és a lengyel mintában a csoportok igény szintjének különbsége nagyobb, különösen a szélső csoportoké (segédmunkások és értelmiségiek). A továbbiakban láthatjuk majd, hogy a tényleges művelődés tekintetében némileg eltérően alakulnak a csoportok közötti különbségek.

Indokolt a művelődési igényekben mutatkozó csoportkülönbségek összehasonlítása az anyagi javak fogyasztásában mutatkozó különbségekkel. Ennek érdekében az ábrák első sorában feltüntettük az adott csoport anyagi létfeltételeinek szintjét, amelyet minden országra vonatkozóan ugyancsak a szakképzetlen munkások skálaátlagának százalékában fejeztünk ki.

Természetesen gyermeteg dolog lenne közvetlen összefüggést keresnünk olyan egyéni jelenségek, mint a művelődésre fordítandó több szabad idő iránti igény, továbbá olyan objektív jelenségek között, mint az anyagi létfeltételek. A kulturális igényindex és az anyagi fogyasztási index közötti korreláció mind egyik országban igen gyenge (az $r = \pm 0,13$), de — mint kiderült — mégis létezik bizonyos kapcsolat. Megfigyelhető vagy a kulturális igény és az anyagi fogyasztás szintjének egybeesése, vagy pedig az anyagi fogyasztás bizonyos — néha eléggé lényeges — előnye a kulturális igényekkel szemben. (Csupán Bulgáriában és Lengyelországban találtunk két-két olyan csoportot, amelyeknek művelődési igénye nagyobb mértékben haladta meg az alacsony képzettségű munkáscsoport művelődési igényeit, mint ezek anyagi fogyasztási szintjét.)

Az anyagi javak fogyasztásának „lépéselőnye” a kulturális igényekkel (vagy szükségletekkel) szemben valószínűleg azzal magyarázható, hogy országainkban

az elmúlt évtizedekben óriási egyéni és társadalmi erőfeszítések történtek az anyagi termelés és fogyasztás relatív elmaradottságának felszámolására, így, amit elértünk, még újdonság, még nem igazán megszokott. Ugyanezen időszakban az emberek kulturális szükségletei és igényei (az anyagi érdekeltség és a csoport-, illetve társadalmi normák hatása alatt) elsősorban az iskolai oktatás és szakmai képzés irányában fejlődtek, s csak ezután következhet a szellemi kultúra javainak öncélú fogyasztása. Az elért anyagi jólét stabilizálódása alapján várható a kulturális szükségletek és igények további fejlődése.

A kutatás évében (1979) a vizsgált országok közül még nem mindegyikben vették be az ötnapos munkahetet, vagyis az ipari munkások szabadidő-struktúrája rosszabb, szegényebb volt, mint jelenleg. Ez a tény szerepet játszhatott abban, hogy a vizsgált személyek túlnyomó többsége eléggé szkeptikus volt a tekintetben, hogy több szabad időt fordítson-e művelődésre. Továbbá: országainkban a hetvenes években jutott el a televízió szó szerint minden lakásba, és felemészthette szinte az összes rendelkezésre álló szabad időt. Ez természetesen a szabad idő felhasználásának szerkezetét is átalakította, elsősorban a kulturális fogyasztás más formáinak rovására.

3. AZ EGYES CSOPORTOK MŰVELŐDÉSÉNEK JELLEMZŐ VONÁSAI

A szocialista iparosítás, a mezőgazdaság fellendülése, az urbanizáció és a társadalmi struktúra átalakulásának folyamatával együtt ment végbe országainkban a kulturális forradalom is⁹, amelynek a legalapvetőbb eredménye a tömegek műveltségi szintjének emelkedése, mindenekelőtt az általános és szakmai képzettségi szint emelkedése volt, továbbá a szellemi kultúra javainak növekvő fogyasztása. Új szükségletek alakultak ki, új művelődési szokások jelentek meg, a néptömegekhez eljutottak a szellemi kultúra olyan javai, értékei, amelyek számukra korábban elérhetetlenek voltak. Országainkban a kulturális élet egységesebbé vált, a kultúrában való részvételt szabályozó társadalmi normák igényesebbek lettek, a csoportnormák közeledtek egymáshoz.

A művelődés azonban a továbbiakban is kapcsolatban maradt a különböző szükségletekkel (amelyek az előző szocializáció és a korábbi kulturális gyakorlat feltételeit és jellegét is tükrözik), másrészt a munka jellegével, a különböző munkával kapcsolatos funkciókkal (amelyek a munkában való kifáradás különböző struktúráit, s egyúttal a szabad időben elengedhetetlen kikapcsolódás, a pihenés különböző struktúráit is jelentik), továbbá a kulturális fogyasztás számos formájához, illetve intézményéhez nem egyenlő mértékben férnek hozzá az emberek, ami a lakóterület jellegével van összefüggésben.

Mindezek miatt a vizsgált csoportok kulturális fogyasztási szintje nem lehet egységes, homogén, és nem jellemezhető csupán mennyiségi eltérésekkel, hanem minőségileg is differenciált — mind az egyes csoportok között, mind pedig a csoportokon belül.

Mindezeket figyelembe véve, deduktív módon megszerkesztettük a kulturális fogyasztás néhány modelljét, amelyek valamely minőségi ismérv alapján különböznek egymástól.

A kulturális fogyasztási modelleket két különböző tipológia* segítségével szerkesztettük meg.

Az *első tipológia* alapja a kulturális fogyasztás népszerű és speciális formáinak megkülönböztetése (vagyis a „könnyű” és „nehéz” műfajok közötti különbség), a *második tipológia* alapja a kulturális fogyasztás és orientáció egyoldalúságának sokoldalúságának megkülönböztetése.

Elismerjük, hogy mindkét elv partikuláris jellegű és semmiképp sem tekinthető elméletileg vitathatatlannak, sőt, hosszan tartó viták tárgyát képezi.⁹ Nem szeretnénk természetesen — ezt az alapelvet alkalmazva — az „elit” és a „tömegkultúra” elvi megkülönböztetése álláspontját elfogadni, nem állítjuk azt, hogy axiológiai értelemben véve léteznek magasabb rendű és alacsonyabb rendű műfajok, intézmények, művészeti ízlések és irányzatok stb. Vitathatatlan azonban az a szociológiai tény, hogy az emberek — választásaikban — megkülönböztetik a könnyebben és a nehezebben hozzáférhető műfajokat és műveket, az inkább és a kevésbé népszerű művészeti ágakat, irányzatokat és alkotásokat. Bizonyos műfajok és alkotások megértéséhez és élvezetéhez specifikus felkészültséggel kell rendelkezniük, míg más műfajok és alkotások felfogásához és hatásainak befogadásához nincs szükség speciális felkészültségre, vagy ez a felkészültség észrevétlenül, mindenfajta különösebb erőfeszítés nélkül megszerezhető (mint például a szurkoló jártassága és naprakész ismeretei a sport világában).

Amennyiben ez így van, amennyiben a stadionok a nézők tízezrei számára épülnek, az operaházak pedig — legjobb esetben — egy egész évad alatt fogadnak be ennyi hallgatót, akkor azt is számba kell vennünk, milyen mértékben vesznek részt a vizsgált csoportok a kulturális fogyasztás „könnyebb”, illetve kevésbé „népszerű” formáiban.

A második tipológiával kapcsolatban ugyancsak meg kell jegyeznünk, hogy axiológiai értelemben vitatható. A humanitás-eszménynek megfelelően a sokoldalú érdeklődés elvileg értékeesebb, mint az egyoldalú. Jelenlegi fejlődésünk azonban egyelőre szükségszerűen preferálja a szakosodást, vagyis azt a fajta egyoldalúságot, amely nélkül egyetlen területen sem érhető el az elmélyülés. Éppen ezért a sokoldalúságot nem tekintjük feltétlenül jobbnak — még az itt vizsgált kulturális fogyasztáson belül sem — mint az egyoldalúságot, feltételezve az azonos gyakoriságot. Vitathatatlan az a tény is, hogy a kulturális fogyasztásban mindkét orientáció megtalálható. Érdemes ezt is ellenőrizni a vizsgált csoportok művelődésében.

Az *első tipológia alapján* tehát négy modellt állítottunk fel:

1. *A tévé-nézők modellje*; ide soroltuk mindazokat, akik
 - naponta nézik a televíziót,
 - havonta maximum egy könyvet olvastak,
 - havonta legfeljebb egyszer voltak moziban,
 - évente legfeljebb 1–1 alkalommal látogatták meg a többi kulturális intézményt.
2. *A szórakozók modellje*; ide soroltuk azokat, akik
 - televíziót naponta néztek,

* Az első, E. Wnuk-Lipiński által kidolgozott tipológia a vizsgált sokaságnak mintegy a felét, a másik, Kovács Ferenc által kidolgozott tipológia pedig a megkérdezettek egyharmadát öleli fel. (A tipológia természetesen nem osztályozás, ezért nem fogja át a vizsgált sokaság 100 százalékát, mint az index-skála.)

- évente 2 vagy több alkalommal voltak operett-előadáson, cirkuszban, könnyűzenei hangversenyen, sportmérkőzésen,
- havonta 2–3, vagy több alkalommal voltak moziban.

3. *A specifikus művelődési formák résztvevőinek modellje;*

- évente több mint 13 könyv elolvasása,
- évente legalább 2–2 alkalommal színház, opera, komolyzenei hangverseny, múzeum és kiállítás látogatása jellemzi őket.

4. *A specifikus művelődési formákból kimaradók modellje;*

ide soroljuk azokat, akik egy év alatt egyáltalán nem olvastak könyvet, színházba, operába, szimfonikus hangversenyekre, múzeumokba, kiállításokra nem jártak.

A korrelációs kapcsolatok azt mutatják, hogy ez a tipológia egészen jól alkalmazható a csoportok közötti kulturális különbségek feltárására. A csoporthoz tartozás és a 3., illetve a 4. modell szerinti művelődés között ugyanis a következő, viszonylag erős korrelációkat találtuk: Bulgária = $-0,6$; Csehszlovákia = $-0,6$; Lengyelország = $-0,67$; Magyarország = $-0,53$; NDK = $-0,47$; Szovjetunió = $-0,43$.

4. táblázat

A 4 ország szakképzettség szerinti csoportjaihoz tartozó, különböző kulturális fogyasztási modellekhez sorolható személyek aránya (az egyes csoportok teljes létszámának százalékában)

Csoportok	Modellek	Bulgária	Cseh-szlovákia	Lengyelország	Magyarország
Szakképzetlen munkások	1.	16,1	23,2	23,0	27,2
	2.	29,3	12,0	16,5	19,6
	3.	7,3	3,8	5,1	10,9
	4.	22,0	16,0	21,0	17,0
Szakmunkások	1.	6,9	9,3	10,9	10,5
	2.	44,8	26,6	28,9	25,6
	3.	16,4	7,9	8,5	16,0
	4.	8,0	5,0	5,0	4,0
Alkalmazottak	1.	6,8	7,2	7,3	10,2
	2.	40,5	20,3	28,9	15,7
	3.	14,3	13,1	17,2	24,6
	4.	4,0	1,0	0,2	2,0
Értelmiségiek	1.	2,4	3,0	4,4	2,3
	2.	40,9	18,0	24,1	12,6
	3.	41,2	21,0	24,1	41,8
	4.	0,0	0,3	0,0	0,0

Érthető, hogy itt erősen negatív kapcsolatot kaptunk, hiszen a specifikus kulturális fogyasztási formákban való részvétel összefügg mind az iskolai végzettséggel, mind pedig a kulturális fogyasztás csoportnormáival, az pedig nyilvánvaló, hogy mindkettő alacsonyabb a szakképzetlen munkások esetében és maga-

sabb az értelmiség esetében. Az NDK és a Szovjetunió bizonyos mértékig kivételt képeznek, ugyanis itt a modellek és a csoportok közötti kapcsolat lényegesen gyengébb. Az előbbi adatok mutatják, hogyan alakul az egyes csoportok aránya az egyes modellek szerinti részvételben a többi négy országban (4. táblázat).

Szembeötlő mindenekelőtt a szakképzetlen munkások magas aránya a televízió-néző modellben. E csoportnak körülbelül egynegyede naponta nézi a televíziós műsorokat, s ezenkívül ritkán, szórványosan kapcsolódik bele más kulturális fogyasztási formába. A többi szakképzettség szerinti csoportban elég alacsony az ilyen egyének részaránya.

Másodszor — a szórakozók modelljében lényegesen kisebb a szakképzetlen munkások részaránya, mint az ugyanezen modell szerint művelődő más csoportokhoz tartozóké (kivételt képeznek a bolgár segéd- és betanított munkások).

Harmadszor — a szórakozók modelljében — a szakmunkások és alkalmazottak részaránya lényegesen meghaladja a többi csoportot; ezzel szemben a televízió-néző modellben való részvételi arányuk lényegesen kisebb, mint az ugyanezen modellen belüli szakképzetlen munkásoké, illetve mint az értelmiség részaránya a szórakozók modelljében.

Negyedszer — természetesen az értelmiség részaránya a specifikus kulturális fogyasztási formákban lényegesen meghaladja a többi csoportét, s nyilvánvaló, hogy az értelmiség körében ritkán találunk olyan embereket, akik a specifikus kulturális fogyasztásban nem vesznek részt, azaz a 4. modellhez tartoznak (míg a szakképzetlen munkások között az ilyen személyek aránya 16—22 százalék, tehát számottevő).

Ilyenformán az első tipológia és az ennek alapján kidolgozott modellek a különböző szakképzettségi csoportok kulturális fogyasztásának néhány jellemző sajátosságát tárták fel.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a hat országból ötben a 2. modellbe sorolt azonos szakképzettségű férfiak és nők távolról sem egyenlő mértékű fogyasztói a kulturális javaknak. (A többi modellnél szintén mutatkozik eltérés a nemek részvételi arányában, de ez lényegesen kisebb.) Az 5. sz. táblázatban a legjelentősebb eltéréseket tüntettük fel.

A táblázat adatai elég szemléletesen mutatják azt, hogy országainkban milyen eltérő a férfiak és a nők helyzete a szabad idő eltöltésében, különösen bizonyos szakképzettségi csoportokban (ez természetesen szükségszerűen összefügg a munkahelyi helyzetük különbségével is). A nők hátrányos helyzete minden bizonnyal a háztartási munkával való leterheltségükkel magyarázható. A hagyományos háztartási munkamegosztási normák tehát még mindig nem tűntek el.

A másik tipológia alapjául a kulturális érdeklődés egyoldalúsága-sokoldalúsága szolgált. Itt öt modellt szerkesztettünk, ezek a következők (az első tipológia után folytatólagosan számozzuk):

5. *Gyengén művelődők*; ide soroltuk azokat, akik az olvasási indexnek legfeljebb a második fokáig, a film-indexnek a harmadik fokáig, a látvány-indexnek az első fokáig jutottak el, zenei intézményeket nem látogattak.
6. *Közepesen, egyoldalúan művelődők*; ide tartoznak azok, akik vagy az index-skála 3—5. fokáig jutottak el az olvasásban, vagy a 4—5. fokig a film-indexen vagy az 1. fokig a zenei indexen, vagy a 2—3. fokig a látvány-indexen (miközben a többi skálán a kezdőfokot érték el).

5. táblázat

Azonos szakképzettségi csoportba tartozó nők és férfiak különbsége a szórakozás terén (részvételi arányuk a 2. modell szerint; százalékban)

		Szak- képzetlen munkás	Szak- munkás	Alkal- mazott	Értel- miségi
Bulgária	nő	22,0	23,0	31,8	—
	férfi	43,5	50,2	47,3	—
Csehszlovákia	nő	8,9	18,4	—	12,9
	férfi	25,7	29,0	—	19,3
Lengyelország	nő	9,4	18,6	21,9	16,3
	férfi	22,6	34,0	36,3	27,4
Magyarország	nő	14,3	—	12,5	7,7
	férfi	26,2	—	20,2	14,7
NDK	nő	14,6	20,0	13,2	—
	férfi	35,2	30,6	29,5	—

7. *Közepesen, sokoldalúan művelődők*; ide azokat az interjúalanyokat soroltuk, akik mind a négy index-skálán elérték a 6. modell szerinti fokokat.
8. *Erősen, egyoldalúan művelődők*; ide kerültek mindazok, akik a négy skála közül az egyikben magasabb fokra jutottak, mint a 6. modellben említettek.
9. *Erősen, sokoldalúan művelődők*; ide tartoznak azok, akik mind a négy skálán magasabb fokot értek el, mint a 6. modellbe soroltak.

Ez a tipológia a vizsgált sokaságnak körülbelül egyharmadát öleli fel. A szigorú formális kritériumok miatt ezek a modellek az „egyoldalúság-sokoldalúság” tengely mentén élesen tükrözik a kulturális fogyasztás eltérő tendenciáit. A tipológia és az összevont művelődési index közötti korrelációs kapcsolat minden országban elég erős: 0,7—0,8 nagyságrendű (Pearson-féle r). Természetesen a többi változóval a kapcsolat gyengébb ugyan, de még mindig számottevő. A 6. táblázatban a legérdekesebb modellek, a 7. és 9. modell adatait tüntettük fel, ezek eltérő szinteken tükrözik a kulturális érdeklődés sokoldalúságát (1-nek vettük az egyes országokban a szakképzetlen munkások arányát).

A 7. modell szerint minden országban a szakképzetlen munkások csoportjából művelődnek a legnagyobb arányban sokoldalúan és közepesen. Kivételt képeznek az NDK-beli szakmunkások és alkalmazottak. Náluk a sokoldalú és közepes művelődés meghaladja az egységnyi értéket (1), sokoldalú és erős művelődésben (9. modell) való részvételi arányuk azonban alig múlja felül a szakképzetlen munkásrétegét. Ugyanakkor a többi országban az erős és sokoldalú művelődés

6. táblázat

A 7. és 9. modellekhez sorolható személyek aránya

	Bulgária	Cseh-szlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Szovjetunió
7. Modell						
Szakképzetlen munkás	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Szakmunkás	0,62	0,94	0,73	0,69	0,28	0,86
Alkalmazott	0,50	0,70	0,60	0,50	1,08	0,77
Értelmiségi	0,22	0,41	0,42	0,20	0,73	0,10
9. modell						
Szakképzetlen munkás	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Szakmunkás	1,12	1,37	1,17	1,78	1,30	3,66
Alkalmazott	1,79	1,77	1,57	2,29	1,16	4,33
Értelmiségi	1,12	1,56	1,17	1,56	1,23	12,66

aránya lényegesen meghaladja az adott ország szakképzetlen munkásainak arányát (a Szovjetunióban többszörösen). Ezek a relatív értékek igen lényegesek és szembeötlőek, mivel — amint ezt később látni fogjuk — e két országban kaptuk a kulturális fogyasztási szintek legkisebb eltérését mutató adatokat. Ez azt is jelentheti, hogy például a szovjet és a német mintákon belül, az egyes társadalmi csoportok között a kulturális fogyasztási szintkülönbségek tekintetében nem is annyira a mennyiségi, hanem elsősorban a minőségi jelleg dominál, amit csak részben lehet e modellek segítségével feltárni. Mivel azonban kutatásunk elsősorban a kulturális fogyasztás mennyiségi oldalának feltárására összpontosult, közvetlen információkkal nem rendelkezünk a kulturális fogyasztás minőségi sajátosságait, részletesebb struktúráját illetően.

4. A CSOPORTOK KÜLÖNBSÉGEI A KULTURÁLIS FOGYASZTÁS ALAPVETŐ FORMÁI SZERINT

Az információkat négy specifikus indexbe szerveztük, ezek lehetővé teszik a művelődés alapvető „morfológiai” formái szerinti elemzést is:

1. *Olvasási index* (szépirodalmi könyvek, szakmai és tudományos-ismeretterjesztő könyvek). Az indexet 8 fokú skálára osztottuk fel (a skála elején a szépirodalmi könyvek, a skála végén a szakirodalom enyhe túlsúlya).
2. *Filmnézési index* (televíziós adások, mozielőadások megtekintése). Az indexet 7 fokú skálára osztottuk fel (a skála elején a tv, a végén a mozi túlsúlya).
3. *Zenei index* (opera, operett, komolyzenei és könnyűzenei hangversenyek). 6 fokú skála, súlyozás nélkül.
4. *Látvány-index* (drámai színház, kiállítás, múzeum, cirkusz, sportrendezvény). 7 fokú skála, súlyozás nélkül.

Amint a pusztta felsorolásból is látható, az osztályozás alapjául bizonyos morfológiai elv és az axiológiai megkülönböztetésről való tudatos lemondás szolgált. Két index (az olvasási és a filmnézési) tartalmát tekintve rendkívül komplex, hi-

szen olvasni, televíziót nézni és moziba menni egyaránt lehet a könnyed kikapcsolódás céljából, de lehet magasrendű művészi-esztétikai élmény keresése céljából is. Ehhez a könyvek csodálatosan gazdag világa, a „Gutenberg galaxis” igazán kedvező. A könyvek — függetlenül az információtárolás korszerűbb formáinak elterjedésétől — országainkban továbbra is a kultúra alapvető eszközei. Az emberek — a televízió, a mozi konkurrenciája ellenére — továbbra is olvasnak. A szakképzetlen munkásoknak csupán egynegyede-egyharmada nem olvasott szépirodalmi könyveket (a Szovjetunióban csak 13 százaléka). Ritkábban olvasák a szakirodalmat, a tudományos ismeretterjesztő műveket; országonként körülbelül kétharmad-háromnegyed azoknak a szakképzetlen munkásoknak az aránya, akik ezt a fajta irodalmat nem olvassák. (Természetesen mind szépirodalmi, mind tudományos ismeretterjesztő szövegeket bőven olvashatnak folyóiratokban, hetilapokban, napilapokban egyaránt, amelyek országainkban nagy példányszámban jelennek meg.)

A képernyő és a mozivászon ugyancsak gazdag választékot kínál. Bemutatja a friss hazai és nemzetközi eseményeket, tudományos felfedezéseket, klasszikusok és kortárs szerzők különböző műfajú, témájú művészeti alkotásait egyaránt. A televízió igen nagy népszerűségnek örvend országainkban. A filmnézési index csoportátlagai a 2,64 (alkalmazottak, NDK) és a 4,6 (szakmunkások, Szovjetunió) közötti tartományban találhatók.

Természetesen azoknak az embereknek, akik kevés szabad idővel rendelkeznek — mint például az ipari dolgozóknak — válogatniuk kell a hatalmas könyvés és a televízió-, illetve moziműsor-kínálatból. Ki hogyan választ ebből? Itt segítségünkre vannak az 1. és a 2. modellben tapasztalt különböző részvételi arányok. Azok, akik csak a televízió néző modell szerint művelődnek — naponta órák hosszat nézik a televíziót — lényegében csak a televízió párhuzamos programjai közül választanak. A 2. modell résztvevői (a szórakozók) minden bizonnyal a tv- és a mozi-programból is, olvasmányaikban is a könnyű műfajokat, programokat, szórakoztató műveket választják. Végül feltételezhető, hogy a 3. modell szerint művelődők a „tartalmasabb, nehezebb” műfajokat, műveket, programokat fogják választani mind olvasmányaikban, mind a televízió és a mozi műsorából.

A zenei és a látvány-indexek morfológiailag rokon formákat egyesítenek, értékelő megkülönböztetés nélkül. A zenés formák elkülönítését az a feltételezés indokolta, hogy a zene világában való tájékozódás, a zene jelrendszerének olyan elsajátítása, amely képessé tesz az élvezetre, lényegesen szűkebb körben fordul elő, mint más kulturális műfajokban való fogyasztói eligazodás. Éppen ezért a zene jelentős mértékben elválasztja egymástól a csoportokat. Valóban, a zenés műfajok élvezetében való részvétel átlagos szintje alacsonyabb, a csoportok átlaga a zenei index-skálán viszont nagyobb különbségeket mutat.

A látványosság-kategóriába soroltuk a színházzal, a múzeumokkal, a kiállító-sokkal és a cirkusszal együtt a sportmérkőzéseket is. Persze ez nem jelenti azt, mintha a sportot a művészetekhez sorolnánk (egyébként a múzeumi kiállítások közül sem mindegyik művészi), hanem csak azt, hogy a sportot is a kultúra jelenségei között tartjuk számon, és természetesen fontos és jellegzetes kulturális szükségletnek tartjuk azt az óhajt, hogy az ember közvetlen szemtanúja legyen az emberi lehetőségek határait ostromló sportmérkőzéseknek. E tekintetben is eléggé fejlett a kultúra országainkban; a legnagyobb népszerűségnek a labdarúgás, egyéb labdajátékok, az atlétika, a jégkorong stb. örvendenek. Fentebb már említettük, hogy Bulgáriában, Magyarországon és a Szovjetunióban feltűnően

erős korrelációs kapcsolat mutatkozott a sportrendezvények kívánatos és tényleges látogatása között (Pearson-féle $r = 0,5-0,7$), ezt a sportrajongók érdeklődésének bizonyos egyoldalúságaként értelmeztük. Valójában a többi országban nem kisebb a sportrendezvények nézőinek aránya a vizsgált csoportokban, hanem még nagyobb is (Csehszlovákiában például lényegesen nagyobb, mint Magyarországon és Bulgáriában).

Az egyes indexek és az összevont művelődési index kapcsolata országonként különböző erősségű, de természetesen mindenütt pozitív és eléggé erős. A 7. sz. táblázatban négy ország adatait tüntettük fel (az NDK és a Szovjetunió adatai technikai okok miatt hiányoznak).

7. táblázat

Az egyes indexek kapcsolata az összevont művelődési indexszel négy országban (Pearson-féle r)

	Olvasás	Televízió és mozi	Zene	Látvány
Bulgária	0,776	0,640	0,658	0,730
Csehszlovákia	0,608	0,445	0,568	0,614
Lengyelország	0,725	0,580	0,641	0,727
Magyarország	0,697	0,506	0,584	0,730

A felsorolt adatok alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy országainkban a vizsgált csoportok általában részt vesznek a négy alapvető kulturális fogyasztási formában, vagyis egyetlen ország vagy egyetlen csoport számára sem létezik specifikus forma. Ily módon tehát a kultúra-dimenzió indikátorai megfelelnek az adott feltételeknek: ezek a művelődési formák mindegyik országban egyaránt ismeretesek és mindegyik csoport számára eléggé népszerűek.

A négy alapvető művelődési formában való részvétel országonkénti csoportkülönbségeit az ábrák megfelelő sorai mutatják; minden esetben 100-nak vettük az adott ország szakképzetlen munkásainak az adott indexen elért csoportátlagát. Az ábrák jól szemléltetik, hogy az olvasás, zenehallgatás és látványosságok megtekintése terén mutatkozó csoportkülönbségek Bulgáriában és Magyarországon nagyobbak, a többi országban — különösen az NDK-ban és a Szovjetunióban — kisebbek. A filmnézési index azt mutatja, hogy az értelmiség általában kevesebb időt tölt moziban és a képernyő előtt, mint a munkások; kivételt képez a bolgár és a lengyel értelmiség, akiknek ez az elfoglaltsága meghaladja a szakképzetlen munkások körében tapasztalható mértéket.

Az egyes művelődési formákban való részvétel és a független változók kapcsolata igen eltérő. A filmnézési index például kevés szoros kapcsolatot mutat, csupán Bulgáriában áll kapcsolatban az iskolai végzettséggel: $r = 0,27$ és az életkorral: $r = -0,42$; Magyarországon és a Szovjetunióban az életkorral: $r = -0,39$, illetve $r = 0,38$ (az adatok a szakképzetlen munkásokra vonatkoznak). A legerősebb a művelődés pozitív kapcsolata természetesen az iskolai végzettséggel és a csoport-hovatartozással, egyes országokban az iskolai végzettséggel és a társadalmi-politikai aktivitással. Egyik országban sem figyelhető meg a művelődés jelentősebb kapcsolata sem a keresetekkel, sem a háztartás jövedelmével, sem az anyagi fogyasztás összevont indexével, sem pedig a lakóhely jellegével. Igen gyenge a kulturális fogyasztás kapcsolata a munka jellemzőivel és feltételeivel.

A 8. sz. táblázatban a legjelentősebb összefüggések szerepelnek (a Pearson-féle r -nek csak a $\pm 0,2$ vagy nagyobb értékeit tüntettük fel).

8. táblázat

A művelődés néhány formájában való részvétel kapcsolata független változókkal

	Bulgária	Cseh-szlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Szovjetunió
Szépirodalom / csoporthoz tartozás	0,37	0,21	0,32	0,29	0,2	—
Szakirodalom / csoporthoz tartozás	0,48	0,43	0,47	0,45	0,29	0,36
Olvasás / iskolai végzettség	0,58	—	0,21	0,35	—	0,34
Olvasás / társadalmi aktivitás	—	—	—	0,31	—	0,25
Olvasás / életkor						
1. szakképzetlen munkások	-0,37	—	—	—	—	-0,45
2. szakmunkások	-0,27	—	—	—	—	-0,33
3. alkalmazottak	-0,27	—	—	—	—	-0,22
4. értelmiség	-0,23	—	—	—	—	—
Zene / csoporthoz tartozás	—	0,21	0,21	—	—	—
Zene / iskolai végzettség	0,39	—	0,21	0,23	—	0,31
Zene / életkor						
1. szakképzetlen munkások	-0,35	—	—	-0,25	—	-0,41
2. szakmunkások	-0,26	—	—	-0,22	—	-0,34
Látvány / csoporthoz tartozás	—	0,25	0,23	—	—	0,22
Látvány / iskolai végzettség	0,39	—	0,21	0,35	—	0,29
Látvány / társadalmi aktivitás	—	—	0,20	0,39	—	0,30
Látvány / életkor						
1. szakképzetlen munkások	-0,26	—	—	-0,25	—	-0,30
2. szakmunkások	—	—	—	-0,24	—	-0,26

A táblázat adatai alapján kijelenthetjük, hogy a művelődés vizsgált formáiban való részvétel gyakorisága elsősorban a csoport-hovatartozással, az iskolai végzettséggel és az életkorral függ össze, kiváltképp Bulgáriában, Magyarországon és a Szovjetunióban. Lengyelországban az életkor nem játszik jelentős differenciáló szerepet. Az NDK-ban és Csehszlovákiában még az iskolai végzettség sem áll olyan szoros kapcsolatban a kulturális fogyasztással, mint a többi országban.

5. A VIZSGÁLAT ÁLTALÁNOS EREDMÉNYEI: KULTURÁLIS TÁVOLSÁGOK AZ EGYES SZAKKÉPZETTSÉGI CSOPORTOK KÖZÖTT AZ 1979. ÉVBEN

Tekintettel arra, hogy az egész kutatás feladata a munkásosztály és az ipari értelmiség egymáshoz való közeledésének elemzése volt, s ennek keretében végeztük el a különböző csoportok közötti művelődési eltérések elemzését is, továbbá — mivel egyetlen empirikus kutatás csupán a csoporteltérések mennyiségi jellem-

zóinek rögzítésére képes az információgyűjtés időpontjában — célszerű az egyes szakképzettségi csoportok között a kulturális fogyasztás tekintetében mutatkozó különbségek volumenét, méreteit „kulturális távolságként” értelmezni. Ezeket a távolságokat nem valami abszolút mércével kell mérnünk, mondjuk a kérdőívből nyert, természetes adatokkal. Az országaink közötti direkt mennyiségi összehasonlítás esetén ugyanis — mivel múltbeli fejlődésünk során igen eltérő utakat jártunk be, így nagyon eltérő kulturális hagyományokkal rendelkezünk — eltűnnének a nemzeti kontextusok, márpedig a kulturális eltérések mint ilyenek kizárólag a maguk nemzeti kontextusában értelmezhetők. A kultúra nemzeti kontextusai pedig egyenértékűeknek tekintendők a demokratikus kultúra-eszmények értelmében. Ennélfogva a vizsgált csoportok közötti kulturális eltérések, távolságok mérésére és kifejezésére olyan módot kellett találnunk, amely nem bontja meg a nemzeti kontextust, ugyanakkor elvileg egységes minden ország számára (azaz megőrzi annak a lehetőségét, hogy az egyes országokat összehasonlítsuk az *adott kérdés szemszögéből*, vagyis országonként az ipari dolgozók szakképzettségi csoportjai közötti viszonylagos kulturális távolságok tekintetében). Ilyen módszernek ismertük el a művelődési különbségeknek a szakképzetlen munkások művelődési színvonalával történő kifejezését minden egyes országra vonatkoztatva. (100-nak vehettük volna továbbá bármely más csoport szintjét, vagy a két szélső csoport távolságát, illetve országonként az átlagos szintet stb.)

Az egyes csoportok közötti, a szakképzettség nélküli munkások szintjével kifejezett kulturális távolságok szemléletesek, s kétségkívül tükrözik az egyes országok és csoportok relatív kulturális helyzetét.

Az összevont művelődési index, amelyben a vizsgált kulturális fogyasztási formákban való részvétel gyakoriságára vonatkozó összes információt aggregáltuk, eléggé általános és kiegyensúlyozott formában tükrözi ezeket a távolságokat. Az összevont művelődési indexet úgy szerkesztettük meg, hogy mechanikusan összegeztük minden egyes válaszadóra — illetve, a szakképzettségi csoportra — vonatkozólag az olvasási, film-, zenei és látvány-indexeken (továbbá az itt nem tárgyalt tanulási indexen) általa elért skálafokokat, majd ezt az összeget illesztettük az új — 9 fokú — skála megfelelő fokához. (Az elérhető maximális pontszámot egyenletesen osztottuk fel.)

A leírt módon mért csoportközi kulturális távolságokat az ábrák utolsó sora szemlélteti. Mindenekelőtt a távolságok *nagysága* szembeötlő. Míg az olvasási index szerint két országban kétszer nagyobb gyakoriságokat figyeltünk meg egyes csoportoknál, mint a szakképzetlen munkásoknál, a zenehallgatási index esetében három országban majdnem ugyanilyeneket, majd a látvány-index szerint is öt országban hasonlókat, az összevont művelődési index szerint viszont a segédmunkásoktól mért maximális távolság lényegesen kisebb, csupán 58 százalékos az egyik országban, 20—40 százalékos a többi országban. *Az összevont index tehát jelentős mértékben kiegyenlíti a részindexekkel mért távolságokat*, ami egyrészt a konstrukcióból következik (az elérhető maximális pontszám az egyes indexeken különböző volt), másrészt az itt nem tárgyalt 9 fokú tanulási index hatása.

Figyelmet érdemel, hogy a kulturális távolságok meglepően egybeesnek az igények indexével mért távolságokkal. Magyarország kivétel — ahol az igények nem nagyon differenciálódtak —, az összes többi országban eléggé közelállók egymáshoz, mind az igény-index, mind az összevont index szerinti távolságok.

Az ábrákon feltüntettük a csoportoknak az anyagi fogyasztásban elért relatív szintjét is. Feltűnő, hogy az azonos módon mért anyagi fogyasztásbeli távolságok,

Bulgária kivételével, minden országban igen közeliek a kulturális fogyasztási distanciákhoz.

A zenehallgatási index tekintetében mutatkozó távolságok erősen emlékeztetnek az összevont művelődési index szerinti különbségekre. A csoport-distanciák párhuzamossága mind az anyagi fogyasztás, a kulturális részvétel igénye és a zenei intézmények látogatása tekintetében, mind pedig az összevont művelődési index szerint (a hat országból ötben) persze lehet a véletlen műve is, adódhat a mérés és az index-szerkesztés általunk választott módszereiből is, de mindenképpen megérdemli a további figyelmet.

Az összevont művelődési indexszel mért csoporttávolságok nem igazolták azt a kiinduló hipotézisünket, hogy országonként nagyobb eltéréseket kapunk a szakmunkások és alkalmazottak között, mint a két munkáscsoport között, illetve a szellemi munkát végzők két csoportja között. A 9. sz. táblázat minden egyes országra feltünteteti ezeket az arányokat.

9. táblázat

A csoportok közötti kulturális távolságok az összevont művelődési index alapján (országoként a szakképzetlen munkások szintjének százaléka = 100)

	Bulgária	Cseh-szlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Szovjetunió
1—2. csoport távolsága	24	6	14	15	4	6
2—3. csoport távolsága	4	12	5	11	1	4
3—4. csoport távolsága	30	14	6	17	8	6
1—4. csoport távolsága	58	32	25	43	13	16

Ily módon eléggé változatos képet nyertünk az ipari dolgozók egyes csoportjai közötti kulturális távolságról. Ez a kép tükrözi azt, hogy mennyire eltérőek ezekben az országokban a korábbi történelmi fejlődés útjai, tükrözi továbbá a nem oly régen végbement szocialista iparosítás eltérő körülményeit, valamint az országok iparának eltérő feladatait, műszaki és szervezési színvonalát, munkaerőhelyzetét. Három országcsoporthoz különül el világosan egymástól: *Bulgária és Magyarország*, ahol mind a szélső csoportok kulturális távolsága, mind pedig egyrésről a szakképzetlen munkásság, másrésről az értelmiség és a két középső csoport közötti távolság a legnagyobb; az *NDK-ban és a Szovjetunióban* a kulturális távolságok a legkisebbek. *Lengyelország és Csehszlovákia* a két előbbi országcsoporthoz közölt helyezkedik el, ezen belül Lengyelországban a 2—3. csoport között kisebb a távolság, mint Csehszlovákiában, ahol az alkalmazotti réteg a művelődés tekintetében az értelmiséghez áll közelebb, mint a szakmunkásokhoz.

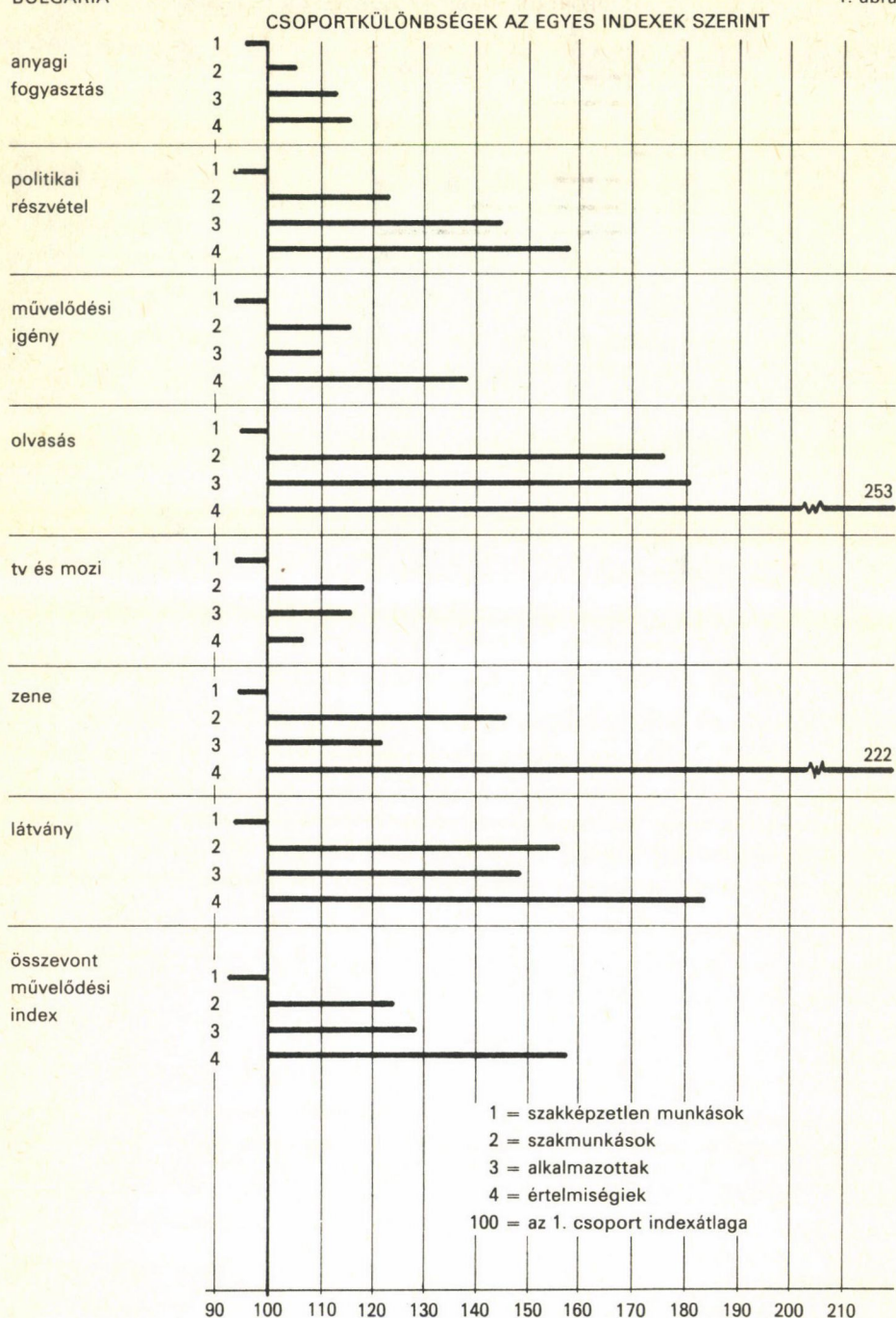
A kulturális távolságok szociológiai értékelését illetően nehéz helyzetben vagyunk. Először is azért, mert a kulturális fogyasztás terén nem rendelkezünk olyan elméletileg megalapozott elvvel, amely utalna arra, hogyan, milyen alapon kellene a kulturális javakat, reális fogyasztási lehetőségeket elosztani az általános társadalmi egyenlőség eszméjén túl. A tények viszont azt bizonyítják, hogy a gyakorlat ettől még messze jár. Másodszor — láthatjuk, hogy a kulturális fogyasztás

szintje az egyes részindexek szerint (mindenekelőtt az olvasás, zenehallgatás) első sorban a csoport-hovatartozással függ össze, valamint az iskolai végzettséggel, az életkorral, az otthon nevelkedő gyermekek számával, nem áll azonban kapcsolatban a végzett munka jellemzőivel, a jövedelem nagyságával, a család általános anyagi helyzetével, sőt a lakóhely jellegével sem. Ezek az összefüggések (és más összefüggések hiánya) még mindig nem jelent konkrét kritériumot annak megítéléséhez, hogy milyen legyen vagy milyen lehetne az egyes munkásrétegek, csoportok közötti kulturális távolság az adott országban.

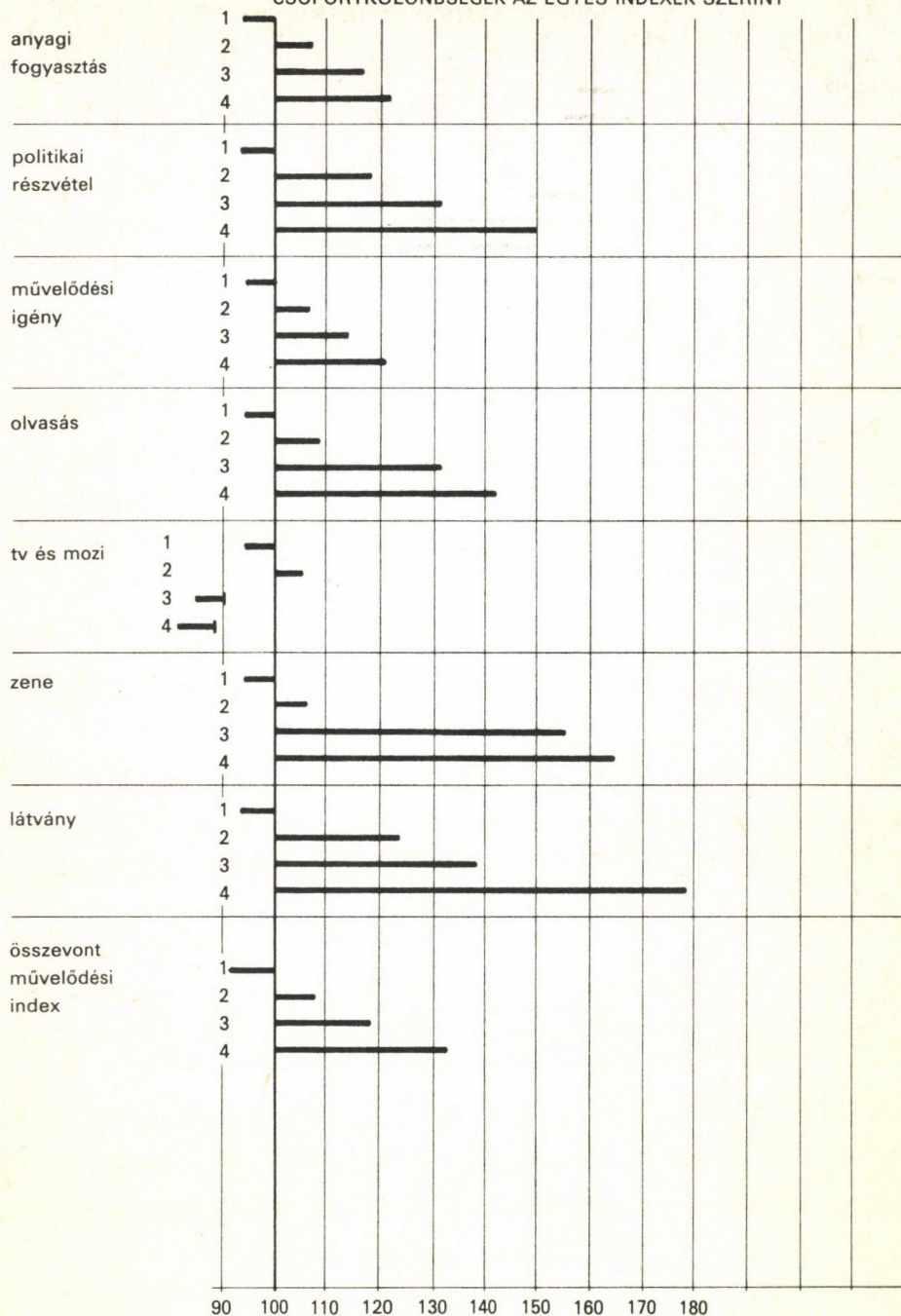
Az összevont művelődési index összefüggése a felmérésben részt vevő személy apjának iskolai végzettségével néha erősebb, mint a saját iskolai végzettségével. Bulgáriában például $r=0,48$, Magyarországon $r=0,36$, amikor a saját iskolai végzettséggel való kapcsolat $r=0,36$, illetve $r=0,32$ értéket mutat. Ez a tény azt bizonyítja, hogy — legalábbis egyes országokban, ahol még sok az első nemzedékhez tartozó munkás és értelmiségi — lényeges hatást gyakorol a művelődésre a családi hagyomány, a család jellege, tehát az a közeg, ahol az egyén a kezdeti szocializációs folyamat részese volt.

Néhány országban, így például Magyarországon és a Szovjetunióban, észrevehető kapcsolat van a művelődés és a közéleti aktivitás között (Magyarországon ez az összefüggés a munkásokra $r=0,3$ és $0,17$, míg a szellemi foglalkozásúakra $r=0,24$ és $0,14$. A Szovjetunióban a munkások esetében $r=0,39$ és $0,23$, a szellemi dolgozók esetében $r=0,16$ és $0,17$). Ez a tény arra utal, hogy a művelődésre vonatkozó csoportnormáknál sokkal átfogóbb és igényesebb normák is érvényesülnek, amelyek nem csupán a munkával összefüggő funkciókkal és a csoporttradíciókkal kapcsolódnak össze.

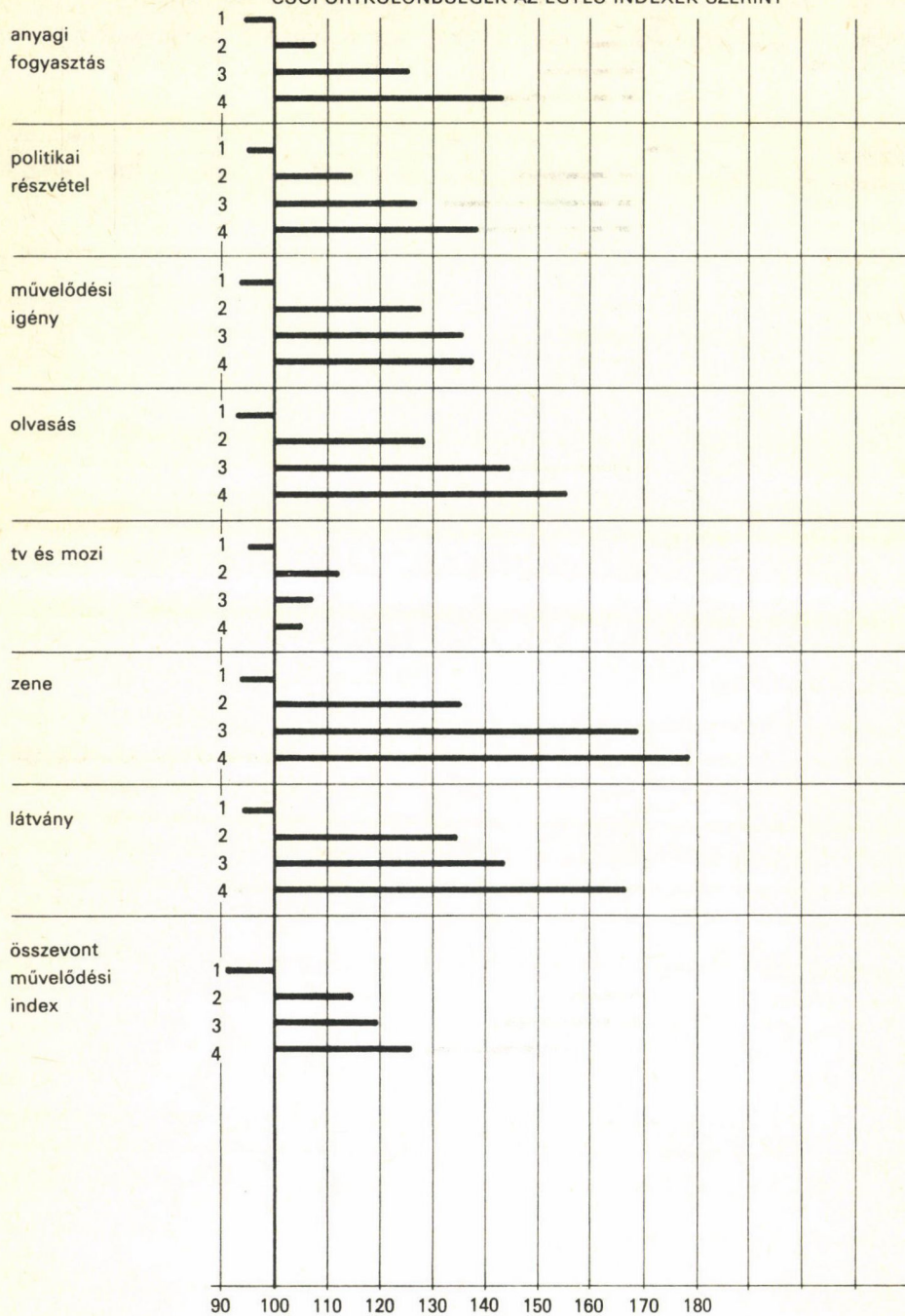
Ilyenformán tehát az egyes csoportok közötti konkrét kulturális eltérésekre a történelmi, jelenkori, társadalmi és családi, személyes tényezők sokasága hat, ezek között kiemelkedik a szakképzettségi szint (és az iskolai végzettség), az életkor és a család szerepe, beleértve a gyermekkori családot is.

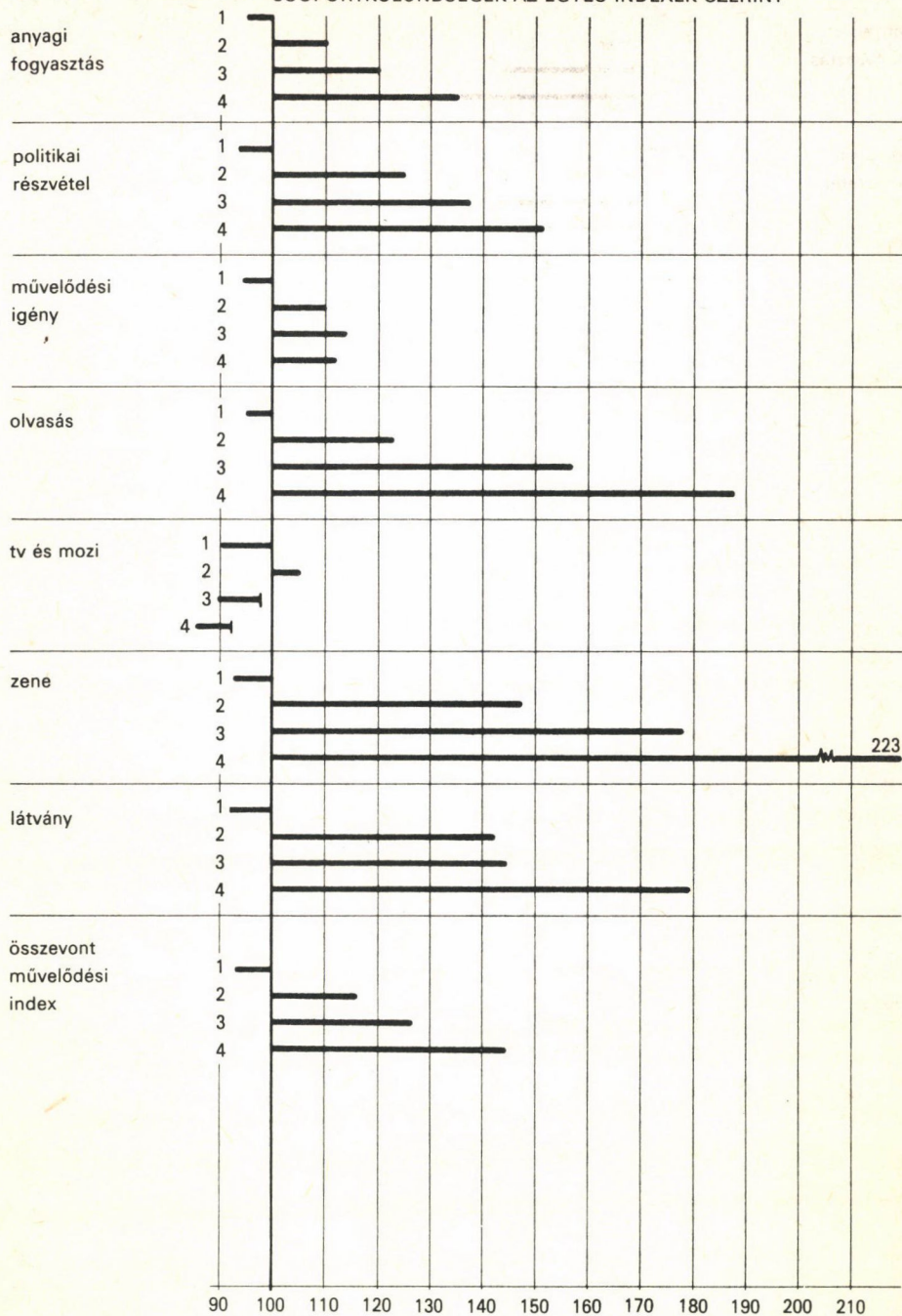
CSOPORTKÜLÖNBSÉGEK AZ EGYES INDEXEK SZERINT

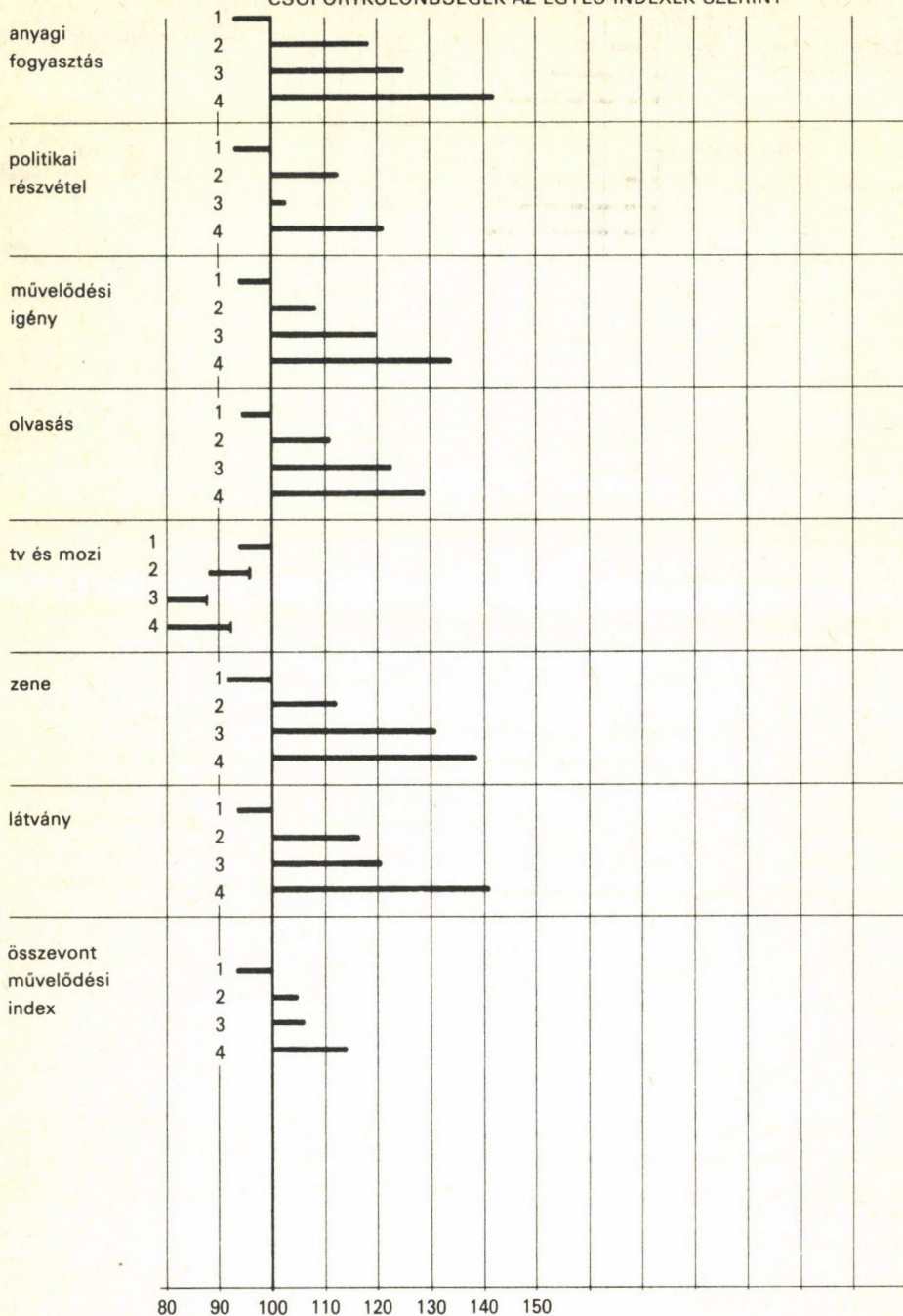
CSOPORTKÜLÖNBESÉGEK AZ EGYES INDEXEK SZERINT

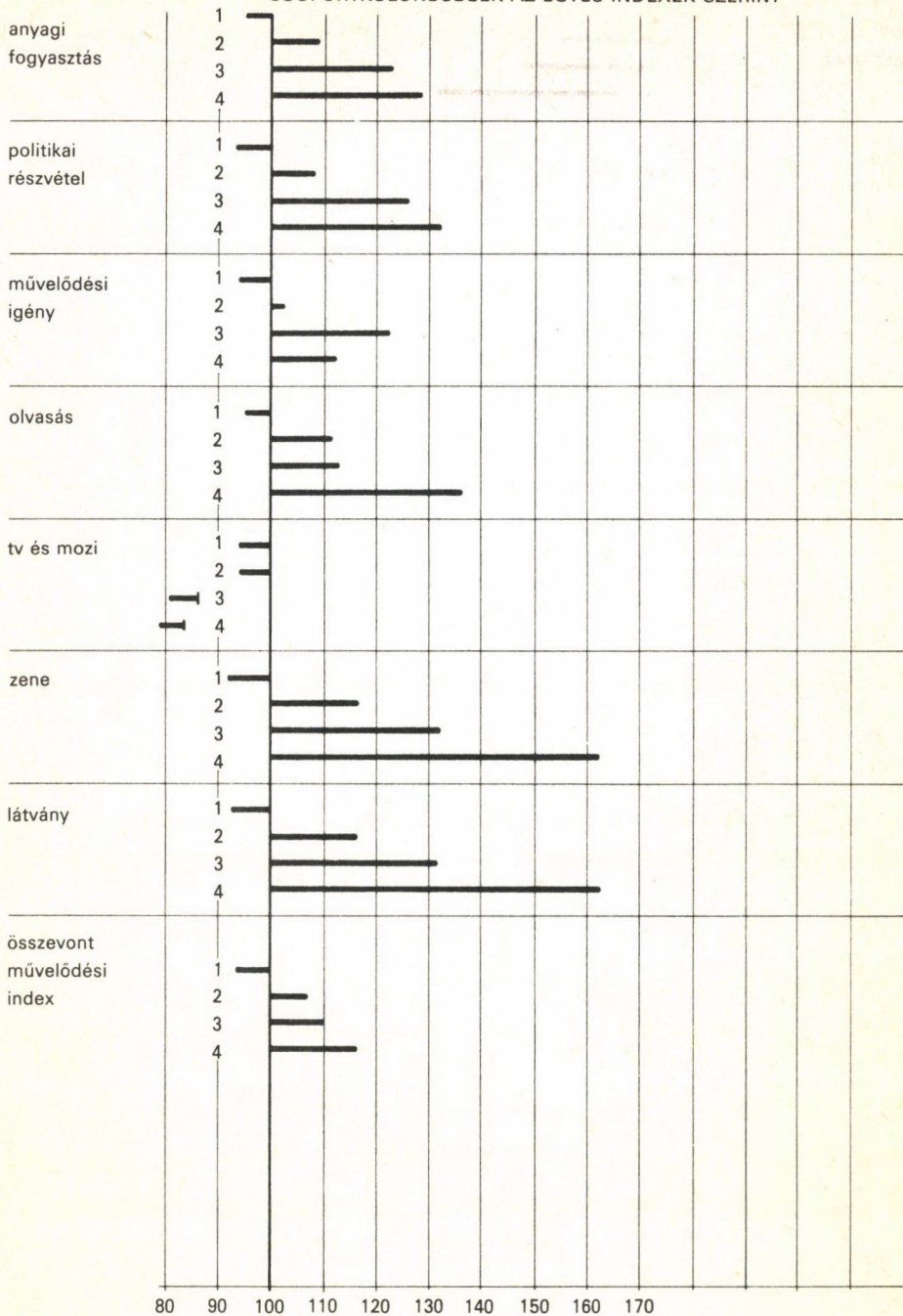
CSOPORTKÜLÖNBSÉGEK AZ EGYES INDEXEK SZERINT

CSOPORTKÜLÖNBSÉGEK AZ EGYES INDEXEK SZERINT

CSOPORTKÜLÖNBÉGEK AZ EGYES INDEXEK SZERINT

- ¹ E témában hat ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió) szociológusai végeztek kutatást 1979-ben, a szocialista országok tudományos akadémiái közötti sokoldalú együttműködés *A szocialista társadalom szociális struktúrájának fejlődése. Társadalmi tervezés és előrejelzés* elnevezésű Problémabizottsága keretében. (Koordinátor: Lengyel Tudományos Akadémia.) A kutatási téma, amelynek keretében az itt ismertetett vizsgálatot folytattuk, a következő címet viselte: *A munkásosztály és az értelmiség közeledése*. (Koordinátorok: a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és az NSZEP KB mellett működő Társadalomtudományi Akadémia.) A kutatás közösen kidolgozott metodika alapján folyt, amelynek koncepciójára V. Kolbanovszkij, a SZUTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa, valamint M. Lötsch, az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája Marxista-Leninista Szociológiai Intézetének munkatársa tett javaslatot. A kutatás anyagának számítógépes feldolgozását M. Tuček (Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete) irányította. A kutatás magyar résztvevői: Akszentievics György, Kolosi Tamás és Kovács Ferenc (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete). A művelődés-fejlesztés témagazdája a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete (E. Wnuk-Lipiński) volt, résztvevők: a SZUTA Szociológiai Kutatóintézete (V. Kefeli) és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Kovács F.). A kutatás az ipari dolgozókra terjedt ki. A felmérést országoként körülbelül 2000 fős mintákon végeztük oly módon, hogy az ország iparának megfelelő arányban a következő társadalmi csoportok kerültek bele: 1. szakképzetlen munkások (segéd- és betanított munkások); 2. szakmunkások; 3. alkalmazottak (felsőfokú végzettség nélküli szellemi dolgozók); 4. értelmiségiek (felsőfokú végzettségű szellemi dolgozók). A kutatás célja az volt, hogy országoként meghatározzuk az egyes csoportok közötti különbségeket a következő, alapvető területeken: munka- és munkakörülmények, anyagi életkörülmények, iskolai végzettség és szakképzettség, mobilitás, társadalmi-politikai aktivitás, művelődés és az évi szabadság eltöltése.
- ² Az egyéni munkahelyek, munkakörök szakértői értékelése szerint olyan eset, amikor az adott dolgozó szakképzettsége „lényegesen magasabb” és „magasabb” volt, mint a konkrét munkahely követelményei, öt országban a következő arányban fordult elő: Bulgáriában 18, Magyarországon 23,7, az NDK-ban 20,7, Lengyelországban 20,2 és Csehszlovákiában 21 százalék.
- ³ *V. I. Lenin: A nagy kezdeményezés*. Lenin Válogatott Művei, III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 68–69. old.
- ⁴ A Nagy Szovjet Enciklopédia a kultúra fogalmát a következőképp határozza meg: „... a társadalom és az egyén fejlettségének történelmileg meghatározott szintje, amely az emberi élet és tevékenység szerveztségének különböző formáiban és típusaiban fejeződik ki, továbbá az emberek által létrehozott, anyagi és szellemi értékekben...”. „Szűkebb értelemben véve a kultúra fogalma csupán az emberi élet szellemi szférájára vonatkozik”. Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopegyija. 13. köt. Moszkva 1973. Az 1977-ben Berlinben kiadott marxista-leninista szociológiai lexikon „úgy határozza meg a kultúra fogalmát, mint az emberek fejlődésének történelmi folyamatát”, mint „életmódjukat a konkrét társadalomban, helyi és etnikai közösségekben, társadalmi osztályokban, rétegekben és csoportokban”, továbbá mint „az emberi fejlődés történelmileg kimunkált feltételeit és eredményeit”. Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie, Dietz Verlag, Berlin 1977. A lexikonok általában vagy saját kultúra-definíciót adnak, vagy pedig egymástól átvesszik azokat. Ritkán fordul elő, hogy a kultúrához közelálló lexikon figyelmen kívül hagyja ezt a fogalmat (mint például a magyar Esztétikai kislexikon, Budapest 1969). Nem véletlen tehát, hogy növekszik e fogalom ismert meghatározásainak száma. A Kroeber és C. Kluckhohn 1952-ben a kultúrafogalom 165 különböző meghatározását számolta össze, N. M. Kejzerov pedig azt közli 1982-ben, hogy „napjainkban már mintegy 300 meghatározást tartanak számon a kultúrára”. (A. Kroeber, C. Kluckhohn: Culture. A Critical

Review of Concepts and Definitions. Cambridge 1952; *N. M. Kejzerov: A szocialista társadalom politikai kultúrája. „Müszl”, Moszkva 1982. 6. old. oroszul.)*

A kultúra-terminus eme inflációját figyelembe véve egyetérthetünk M. Czerwinski lengyel szerzővel, aki a következőket írja: „Napjainkra a kultúra fogalmának dezintegrációja ment végbe és nem könnyű e fogalmat ismét egyesíteni egyetlen elméleti egésszé.” (*A. Blaszkiewicz—D. Lewandowska: A lengyel kultúra, kulturális minták, a szocialista életmód és az értékek rendszere. Konceptciók és javaslatok. Áttekintés. A szocialista kultúra és a dolgozók szocialista tudatának formálása című könyvben. Tájékoztató gyűjtemény. MIZSON, Pozsony 1979. 219. old. oroszul.*) Az egységes kultúrafogalom újjáteremtésén számos teoretikus fáradozik. Csupán Magyarországon 131 olyan cikk és tanulmány látott napvilágot 1963 és 1979 között (ezek közül 23 külföldi szerző tollából), amelyek közvetlen célja a kultúra-elmélet és -fogalom alapkérdéseinek megvilágítása volt. (A kultúra fogalmáról. Vélemények, viták. Kossuth Könyvkiadó 1980. 433—439. old.)

A fentebb idézett MIZSON kiadvány is számos új munkáról tájékoztat, például Sz. N. Artanovszkij, K. Popov, S. Kszemeny-Oják, D. Hajko, B. D. Jakovlev, V. M. Mezsujev, Hermann István, Köpeczi Béla és más szerzők munkáiról, amelyekben a kultúra-elmélet és -fogalom alapvető kérdéseit taglalják.

• E tekintetben egyetértünk Vitányi Ivánnal, aki a saját érdekes és meggyőző kultúra-elméletét fejtegetve megkülönbözteti a kommunikációt, mint a kulturális részvétel *reproduktív* szintjét — amelyen a részvétel kész objektívációknak kész szabályok szerinti használata formájában megy végbe —, továbbá *kreatív-konstruktív* szintjét, vagyis a művelődést, ami a jelszerű objektívációk alkotói-átadási-elsajátítási-gyakorlási (felhasználási) folyamatait jelzi, vagyis valamilyen innováció megszületését. Itt a szerző leszögezi, hogy a két szint csupán elméletileg választható el egymástól, gyakorlatilag szorosan egybefonódnak. (*Vitányi Iván: Társadalom, kultúra, szociológia. Kossuth Könyvkiadó 1981. 86—87. old.*)

• *Sz. L. Rubinstein: Az általános pszichológia alapjai. II. köt. Akadémiai Kiadó 1964. 967—968. old.; Lick József: Érdek és tevékenység. Kossuth Könyvkiadó 1979.*

• Az átlagértékek a következő skálák számtani átlagai: a tényleges részvétel esetében 0 = egy év alatt egyszer sem; 1 = évi egy alkalommal; 2 = évi 2 vagy több alkalommal. A részvételi igény esetében: 0 = nem gyakrabban, mint eddig; 1 = valamivel gyakrabban; 2 = többször; 3 = jóval többször.

• A szocialista kulturális forradalom kérdéseinek új kifejtését lásd: Zur Theorie der sozialistischen Kultur. Dietz Verlag, Berlin 1982. 127—232. old.

• Vö.: *I. Kulesza: Kultura, Wyzsa i nizsa — Spor o Kryteria. „Kultura i spoleczenstwo”, 1980. 3—4. 113—126. old.; A Kloskowska: Tömegkultúra, Budapest 1971. „Tömegkultúra”, vagy kultúra a tömegek számára? Marxisták nemzetközi eszmecseréje. Béke és Szocializmus, 1983. 1. sz. 55—64. old.*

HÉTHY LAJOS

Vezetők — részvétel — érdekképviselő*

„Részt vesznek-e a vezetők a vezetésben?” — Ez a kérdésfeltevés első hallásra meglehetősen meglehetősen, hiszen magától értetődőnek látszik a pozitív válasz: természetesen, hiszen ez a funkciójuk. A társadalom életében azonban a magától értetődő dolgok sokszor egyáltalán nem azok. Ebben az esetben sem. Ha ugyanis a vezetőket ugyanolyan dolgozóknak tekintjük, mint a beosztottaikat — mint ahogyan a legtöbb vezető egyúttal beosztott is —, s a részvételüket is a beosztottak részvételével azonos módon értelmezzük, azaz beleértjük a beleszólást is azokba az őket érintő döntésekbe, amelyek feletteseik hatáskörében, a vezetési szervezet magasabb szintjein születnek, akkor a vezetőknek a vezetésben való részvétele már korántsem tűnik eleve meglehetősen. A kérdés pedig — némileg pontosítva — így fogalmazható át: vajon részt vesznek-e a vezetők azoknak a döntéseknek a meghozatalában, amelyek személyüket, munkatársaikat, szervezeti egységüket, vállalatuk egészét érintik, de amelyeknek meghozatala egyébként feletteseik, a magasabb vezetői szintek hatáskörébe tartozik?

A VEZETŐI RÉSZVÉTEL SZERVEZETI-TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Amikor a vezetésben való vezetői részvétel kérdése ma hazánkban felmerül, a jelen társadalmi-gazdasági helyzetéből és a kialakulásához vezető történelmi fejleményekből kell kiindulnunk, mint olyan tényezőkből, amelyek a kérdés létjogosultságát meghatározzák.

Az elmúlt 25 év során, és különösen az 1975 óta eltelt időszakban, jelentős erőfeszítések történtek társadalmi-politikai életünk demokratizálására; ennek a folyamatnak kitüntetett területe, ahol az előrelépésre a legtöbb kezdeményezés és (feltehetőleg) a legtöbb eredmény született, a gazdasági szervezetek belső életé-

* Ez az írás a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete számára végzett vizsgálat zárótanulmányára épül. Az idézett vállalati esettanulmányokat (a hozzájuk kapcsolódó kérdőíves és kötetlen beszélgetésekkel együtt) a tanulmány szerzője, valamint *Simonyi Ágnes* (a kohászati üzemben és a vegyiparban) és *Nagy Katalin* (a számítástechnikai gyárban és a gyógyszeriparban) készítették.

nek, irányításának demokratizálása volt. Ugyanakkor a gazdasági szervezetek kulcsembereinek, a vezetőknek a helye és szerepe ebben a folyamatban (összefüggésben magának a vállalat helyzetének, önállóságának, tulajdonjogi pozíciójának stb. a bizonytalanságaival is) napjainkig jórészt tisztázatlan. A munkahelyi demokrácia fejlesztése (kimondva vagy kimondatlanul) döntően a vezetők tevékenységére épül, az ő munkájukat, felelősségüket, eszközeiket, jogaikat érinti — ezért is sokszor hibáztatják őket, indokoltan vagy indokolatlanul, a demokratizálódás „akadályozásáért”. Mind ez ideig nem világos azonban, hogy e vezetők — akik a vállalat egyszemélyi vezetőjét leszámítva egy személyben „beosztottak” is, mégpedig a beosztott dolgozók magasan kvalifikált, iskolázott, sajátos módon érdekelt csoportját alkotják — maguk mennyiben tarthatnak igényt a döntésekbe, az irányításba való beleszólásra? Van-e egyáltalán vezetői részvétel a munkahelyi demokrácia ismert keretein belül, s ez hogyan valósul meg?

Az irányításban való részvétel egyik fő funkciója mai felfogásunk szerint — a gazdasági eredményesség (közvetett) előmozdításával együtt — a szervezetben működő csoportok eltérő, gyakran szemben álló érdekeinek egyeztetése, olyan kompromisszumok és kompromisszumos döntések kidolgozása, amelyek eredményeként a szervezeten belüli feltételek (munkafeladatok, bér, munkafeltételek) a legtöbb ott dolgozó egyén és csoport számára elfogadható módon alakulnak, azaz javul a dolgozók együttműködése. Az elmúlt 15 év során világossá vált, hogy a vezetők mint egyének és mint csoport meghatározott külön érdekekkel rendelkeznek, amelyeknek valamilyen úton-módon (egyebek közt a demokratikus fórumokon keresztül) be kell kapcsolódnuk a szervezeten belüli érdekegyeztetési folyamatba, mert csakis így biztosítható a szükséges kompromisszumok kimunkálása a vezetői és egyéb érdekek között. Ezért is indokolt feltenni napjainkban azt a kérdést, hogy a különböző szintű vezetők külön érdekei hogyan intézményesülnek a gazdasági szervezetekben. Milyen szerepet játszanak ebben a szakszervezet és a munkahelyi demokrácia létező fórumai? Ez nem csupán a részvétel kérdése, de aligha választható külön attól.

A vezetők a társadalom legkvalifikáltabb, legiskolázottabb csoportjaihoz tartoznak, a gazdasági szervezeteken belüli tevékenységük mégis olyan hiányosságokat mutat, amelyeket ma (a gazdaság fokozódó nehézségei közepette) egyre több kritika ér, s amelyeket a társadalom egyre kevésbé tolerál. A kritika leggyakoribb célpontjai a fegyelem lazasága, a szervezetlenség, a kezdeményezés hiánya, a kockázatvállalás hiánya, a vállalat eredményességében való érdektelenség stb. A kutató számára nyilvánvaló, hogy e problémák nem csupán s talán nem is elsődlegesen a vezetők személyes szándékaival, felkészültségével, képességeivel függnek össze, hanem azokkal a szervezeti-társadalmi viszonyokkal, amelyek között a vezetők tevékenykednek. Így közismert, hogy a vezetők adminisztratív feladatokkal túlterheltek, nincs elég idejük és energiájuk arra, hogy megfelelően foglalkozzanak a vezetés érdemi problémáival, tevékenységüket szigorú és szűk korlátok közé szorítja a gazdasági szabályozás és a központi szervek tevékenysége. Feltárták a vezető kiválasztás anomáliáit, a vezetői érdekeltség terén mutatkozó bajokat is, nevezetesen azt, hogy a vezetők anyagi javadalmazása általában nem kielégítő színvonalú, és vajmi kevés köze van teljesítményükhöz, az általuk irányított szervezet eredményességéhez. Ezért is merül fel a kérdés: vajon mennyire vonják ma be e problémák megoldásába (ami egyebek közt szervezeti változtatásokat is igényel) magukat az érintetteket, egyebek közt éppen a munkahelyi demokrácia csatornáin?

Miután a vezetők munkája nemcsak gazdaságunk hatékony működésének tényezője, hanem helyük a politikában (a politikai-társadalmi szervezetekben) és a közéletben is meghatározó, a vezetők helyzete nemcsak a gazdasági eredményesség, hanem a politikai stabilitás kérdése is. A vezetők azokhoz a társadalmi csoportokhoz tartoznak, akiknek a legmagasabb a jövedelme, legjobbak az életfeltételei (lakáskörülményei, tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága), legmagasabb a társadalmi presztízse (leszámítva itt a termelésirányítás alsó szintjein dolgozókat, akiké köztudottan alacsony). Ennek dacára a vezetők helyzetében és közérzetében az elmúlt évek fejleményei bizonyos kétségtelenül negatív változásokat hoztak: a központi szervek által a vállalatokra kifejtett fokozódó nyomás magasabb követelményeket állított eléjük, növekedtek munkafadataik, fokozódott környezetükben a feszültség, több konfliktussal kellett a korábbinál szerényebb eszközök birtokában megbirkózniuk, növekedett a társadalmi kritika velük szemben. Ezzel együtt keresetük növekedése elmaradt más társadalmi csoportok, köztük saját beosztottaik keresetének növekedése mögött — a keresetek differenciáltsága a hetvenes években köztudottan csökkent —, esetenként alatta maradt a fogyasztói árindex növekedésének is, azaz viszonylagos anyagi életfeltételeik romlottak. Közben olyan új (kis létszámú és magas jövedelmű) társadalmi csoportok jelentek meg, jórészt a kisvállalkozások terén, amelyekkel összehasonlítva a vezetők (s más műszaki értelmiségiek is) saját helyzetüket kedvezőtlennek ítélték. Amikor az anyagi eszközök szűkösek, egy szélesebb cselekvési aréna biztosítása — aminek a részvétel ugyancsak eszköze lehet, bár a vezetői munka anyagi megbecsülését nem pótolhatja — a vezetők általános helyzetét és közérzetét javíthatja. Van-e ma ilyen szerepe a munkahelyi demokráciának?

A VEZETŐK RÉSZVÉTELE A VEZETÉSBEN — AHOGYAN ŐK LÁTJÁK, ÉS AHOGYAN A SZERVEZETI VALÓSÁGBAN VAN

A vezetők vezetésben való részvételének gyakorlatát kétféle megközelítésből vizsgáljuk. Egyrészt a vezetők véleménye, megnyilatkozásai alapján vázoljuk fel a helyzetet, illetve annak olyan szubjektív mozzanatait, mint a vezetők értékelése saját részvételi készségükről, hozzáértésükről, másrészt az így kapott képet egybevetjük a szervezeti valóság tényeivel. Az empirikus vizsgálat, amelynek eredményeire építünk, nyolc, különféle iparágba tartozó, eltérő méretű és szervezetű vállalatra, ezek fővárosi és vidéki üzemeire terjedt ki.* A vizsgálat során tanulmányoztuk a vállalatok működésének fő sajátosságait, a vezetés szervezetének alakulását, a vezetői gárda jellemzőit, a demokratikus intézmények működését; kérdőíves interjút készítettünk összesen 135 vezetővel és kötetlen beszélgetést folytattunk a vizsgálat témájában nagyjából ugyanilyen számú vezetővel, szakszervezeti és pártfunkcionáriussal.

A munkahelyi demokráciát — úgy tapasztaltuk — a vezetők többsége nem annyira az eredményes gazdálkodás, mint inkább a dolgozók elégedettségének tényezőjeként tekinti; ezt a funkcióját a munkahelyi demokrácia részben mint „biztonsági szelep” tölti be, azaz módot ad a problémák „kibeszélésére”, részben

* Egy kohászati vállalatra, egy kábelgyárra, egy bútorgyárra, egy gépgyártó, illetve javító vállalatra, egy vegyigyárra, egy számítástechnikai gyárra, egy gyógyszergyárra és egy építőipari vállalatra.

mint a konfliktusok megoldásának, az érdekegyeztetésnek, a szervezeten belüli tárgyalási folyamatnak a csatornája. A vezetőknek a munkahelyi demokráciával kapcsolatos beállítottságában fontos szerepe van a központi, elsődlegesen politikai elvárások parancsoló erejének. A vezetők megnyilatkozásaiban — mintegy reakcióként a közvélemény számára gyakran sugallt, illetve abban élő vádra, hogy a vezetők „demokráciaellenesek” — fokozott hangsúlyt kapott a részvételi folyamattal kapcsolatos pozitív vezetői beállítottságok aláhúzása és a negatívak elvetése. Ennek ellenére a vezetők a kötetlen beszélgetések során tömegével idézték azokat a gyakorlati példákat, amelyek egyértelműen illusztrálták: a munkahelyi demokrácia intézményeinek működése, az adott formában és feltételek között, számos olyan vonást tartalmaz, amelyek miatt az a vezetők számára kevés „hasznot” hoz, viszont igen magas „költségekkel” jár.

Ami a saját részvételüket illeti, ezt azért ítélték szükségesnek, mert egyrészt — általa — feletteseik jobban megértének az általuk irányított szervezeti egység problémáit, másrészt (jogosan) úgy vélték, hogy felkészültségük, szaktudásuk, tapasztalataik a döntéshozatalt megalapozottabbá tenné, végül feletteseik az ő személyes problémáikat is jobban megértének. (A vezetők 81 százaléka nyilatkozott úgy — véleményem szerint helyesen —, hogy a vezetőknek mint egyéneknek és mint csoportnak, saját külön érdekei vannak.)

A vezetők részvételi lehetőségei — ahogyan ők látják

A vezetők úgy vélekednek, hogy saját *tényleges részvételi lehetőségeik* az irányításban többé-kevésbé megvannak, de részvételi készségük és hozzáértésük szintjéről minden vonatkozásban elmaradnak:

1. Megítélésük szerint részvételi lehetőségük *ténylegesen* leginkább azokban a döntésekben van meg, amelyek munkatársaik (ti. beosztottaik) munkáját és személyes érdekeit érintik (átlagos pontérték: 3,73).* E döntések többsége azonban a szervezeti döntési mechanizmusból adódóan eleve (teljes egészében vagy részben) a megkérdezett vezetők hatáskörébe tartozik. Ami tehát e válaszokban részvételi lehetőségként jelentkezik, az jelentős részben a vezetői funkcióból adódó döntési jog, illetve kötelezettség, így a részvétel köréből kivonhatjuk.

2. A vezetőknek *tényleges* beleszólási lehetősége a saját munkájukat és személyes érdekeiket, illetve a szervezeti egységük, vállalatuk általános fejlődését érintő felsőbb szintű döntésekbe csak többé-kevésbé adott (átlagos pontértékek: 2,60, illetve 2,87).

3. A vezetőknek gyakorlatilag nincs beleszólásuk a feletteseik munkáját és személyes érdekeit érintő döntéshozatalba (átlagos pontérték: 1,19).

A továbbiakban részletesebben a 2. és 3. pontban foglalt döntésekkel foglalkozunk, figyelmünket most már a szélesebb döntéstípusokon belül egyes (konkrét) döntésekre összpontosítva:

A vezetők a *saját munkájukat, személyes érdekeiket érintő döntésekbe* való *tényleges* beleszólás lehetőségeit az alábbiak szerint ítélték meg (a százalék azoknak az arányát mutatja, akik szerint a lehetőség adott):

* A kérdőív a vezetői véleményeket úgy ragadta meg, hogy bizonyos (a helyzet és a problémák ismeretében) előre megfogalmazott megállapításokkal kapcsolatban kérte egyetértésük, illetve egyet nem értésük kinyilvánítását, amelyet egy 5 pontos skálán rögzített (ahol az egyetértés 5 pont, az egyet nem értés 1 pont).

1. saját továbbtanulásuk	87 százalék
2. saját munkafeltételeik (munkaidejük, műszakbeosztásuk stb.) alakítása	73 százalék
3. saját munkafadataik kijelölése	63 százalék
4. saját áthelyezésük	60 százalék
5. saját minősítésük	54 százalék
6. saját teljesítményük értékelése	51 százalék
7. saját fegyelmiük	45 százalék
8. saját munkaviszonyuk megszüntetése	44 százalék
9. saját előléptetésük, illetve alacsonyabb beosztásba való helyezésük	33 százalék
10. saját keresetük, jutalmuk stb. megállapítása	5 százalék

Jóllehet egyes döntésekben a döntés előfordulásának ritkasága (például fegyelmi, áthelyezés) és a tényleges részvételi lehetőségről szerzett tapasztalat hiánya indokolja az észlelt mértéket, a tényleges részvétel olykor a vezetők érdekei szempontjából fontos és gyakori döntéseknél (teljesítményük értékelése, keresetük, jutalmuk megállapítása stb.) viszonylag csekély.

Szervezeti egységük, vállalatuk általános fejlődését érintő konkrét döntésekben a vezetők saját tényleges részvételi lehetőségüket az alábbiak szerint látták:

1. a munkafeltételek, a munkavédelem, a munkaegészségügy javítása	79 százalék
2. a kollektív szerződés megkötése, teljesítésének értékelése	73 százalék
3. a „társadalmi tervezés”, a szociális, kulturális, sportlehetőségek fejlesztése	55 százalék
4. a bérezés, a jutalmazás alapelveinek, módszereinek meghatározása	53 százalék
5. régi gépek, berendezések leállítása, újak bevezetése	51 százalék
6. munkaerő- és kádertervezés	45 százalék
7. termelés-tervezés, termékszerkezet alakítása	39 százalék
8. a bérfejlesztési lehetőségek és a jutalmazási összegek elosztása a szervezeti egységek között	36 százalék
9. a szervezeti egységek teljesítményének értékelése	36 százalék
10. a szervezet fejlesztése, szervezeti egységek megszüntetése, létrehozása	24 százalék
11. a vállalati piaci és pénzügyi politika alakítása	18 százalék

A vezetők a vállalaton belüli együttműködést, érdekeket érintő számos döntésben (például kollektív szerződés, a munkafeltételek, a szociális, kulturális, sportlétesítmények alakítása stb.) magas arányban jelezték, hogy van beleszólásuk, viszont feltűnően kevesen érzik, hogy beleszólhatnak (hangsúlyozzuk: akár szakszervezeti képviselők, a szakszervezeti szervek útján is) olyan kulcsfontosságú döntésekbe, mint a bér- és jutalomelosztás vagy a teljesítményértékelés. Pedig az itt felsorolt döntésekbe való beleszólást sokan (a beosztottak esetében is) a munkahelyi demokrácia fő vonulatának tekintik, hiszen e döntések többsége 1977, illetve 1980 óta az üzemi demokráciát szabályozó jogi normák szerint is a szakszervezeti tanács és a bizalmi testület együttes ülésének, majd a szakszervezeti bizalmi testületnek a hatáskörébe tartozik. Mi több, jó részükről (így az 1–4, 7. és

8–9. szám alatt felsoroltakról) elmondható, hogy a bizalmi testületi ülések „kötelező napirendi pontjait” jelentik. Ezért különösen elgondolkoztató, hogy a megkérdezett vezetőknek csak mintegy harmada (36 százalék) szerint van beleszólási lehetőség a szervezeti egységek teljesítményének értékelésébe és a bérfejlesztési, ösztönzési lehetőségek közöttük való elosztásába.

Ami a feletteseik munkáját, azok személyes érdekeit érintő döntéshozatalban való tényleges részvételük lehetőségét illeti, egyetlen konkrét döntésről kérdeztük a vezetőket: mennyiben szólhatnak bele a vállalati felső vezetés, az igazgató és helyettesei teljesítményének értékelésébe. Erre a különböző szintű vezetőknek csupán 14 százaléka adott pozitív választ. Ez azért is figyelemre méltó, mert ez is jogszabályban rögzített funkciója a szakszervezetnek — amely a vezetőket is képviseli.

Összességében elmondható, hogy a vezetőknek a döntésekben való érdemi részvétele adott, amikor az funkciójukból, döntési jogaikból és felelőségükből, a vállalat döntési mechanizmusából következik. A részvétel már kialakult gyakorlatából is adódó bizonyos fokú beleszólása van a vezetőknek a szervezeti egység, a vállalat egészét érintő általános döntésekbe. Ugyanakkor viszonylag kevés tényleges részvételi lehetőség nyílik számukra a saját munkájukat, személyes érdekeiket konkrétan érintő kérdésekben, szinte azt mondhatjuk, hogy ezekből jelentős részben (fontos kérdésekben, így a teljesítményértékelés, az előléptetés, az anyagi javadalmazás ügyeiben) ki vannak rekesztve. Még kevésbé, gyakorlatilag egyáltalán nincs beleszólásuk azokba a hasonló döntésekbe, amelyek felettesükre, feletteseikre vonatkoznak.

A vezetői részvétel tényleges lehetőségei a szervezeti viszonyokban

A részvétel objektív (tehát a társadalom, a gazdasági szervezetek feltételei által biztosított) lehetősége nehezen ítélnél meg: egyrészt azért, mert ez a viszonylag könnyen áttekinthető jogi keretből önmagában nem fejthető ki, másrészt mind ez ideig nem volt tárgya a társadalmi valóság feltárását célzó kutatásoknak, s az ismeretek ilyen téziseit nem pótolhatja az a szerény empirikus tényanyag, amelyre a jelen elemzés épül. Mégis, mi az, amit kellő bizonyossággal állíthatunk?

Ennek megítéléséhez mindenképp egy fogalmi tisztázást kell elvégezni.

A vezetők vezetésben való részvételének lényege, mint ezt megfogalmaztuk, a beosztott vezetőknek olyan, a saját vagy munkatársai (beosztottai) munkáját és személyes érdekeit közvetlenül vagy közvetve érintő döntésekbe való bekapcsolódása, amelyek eredendően felettesének, feletteseinek vagy a magasabb vezetői szinteknek a hatáskörébe tartoznak. Ez azt jelenti, hogy a vezetői részvétel több is, kevesebb is a vezetői érdekképviselőnél, de attól aligha választható külön, s alakulására a vállalati demokrácia intézményrendszerén túl meghatározóan hat a vállalat egész belső irányítási rendszere, különösen annak centralizált, illetve decentralizált volta.

A vezetői részvétel kétféleképpen közelíthető meg (s a hazai szervezeti-társadalmi gyakorlatban is, mint látni fogjuk, két fő útja alakult ki):

1. A vezetők mint egyének vagy csoport saját személyükben (közvetlenül) vagy képviselőik (a szakszervezeti bizalmiak vagy más szakszervezeti tisztségviselők) útján (azaz közvetve) a munkahelyi demokrácia ismert fórumain (termelési

tanácskozások, szakszervezeti bizalmi testületi ülések, szb-ülések stb.) fellépnek saját külön érdekeik érvényesítése érdekében, és kezdeményeznek más dolgozói csoportokhoz hasonlóan ennek megfelelő változtatásokat a szervezet működésében, illetve az ezt alakító vezetői döntéshozatalban. Ez a részvétel szükségképpen *érdekcetrikus*, arra törekszik, hogy a vezetők működési feltételeit érdekeiknek megfelelően alakítsa. Benne elsődlegesen a részvétel elégedettségét teremtő, szervezeti kooperációt javító funkciója testesül meg, s hatékony megvalósulása aligha képzelhető el az intézményes (szakszervezeti vagy más szervezethez kötött) érdekképviselő színvonalas működése nélkül.

2. A vezetők a vállalati szervezetben, a vállalat döntési mechanizmusában, felelősségi rendszerében, információs csatornáiban eszközölt átgondolt (decentralizációs irányú) változtatások révén kerülnek abba a helyzetbe, hogy olyan döntésekbe is beleszólási lehetőséget kapnak, amelyek a korábbi szervezeti rendben felettesük, feletteseik vagy a magasabb szervezeti szintek kizárólagos hatáskörébe tartoztak. Az ilyen jellegű előremozdulás *feladatcentrikus*, amelyet a gazdasági hatékonyság szempontjai határoznak meg, a vállalatvezetés kezdeményezi ezeket. Erősen vitatható, hogy ez mennyiben sorolható a részvétel klasszikusan értelmezett kategóriájába, de kétségtelen, hogy (olykor még a vezetők egyéni és csoportos érdekérvényesítését tekintve is) ahhoz hasonló hatásokkal járhat.

Áttekintve a részvétellel kapcsolatos jogszabályokat, a munkahelyi demokrácia fórumait, az 1. alternatívával összefüggésben megállapítható,* hogy ezek sem nem biztosítják, sem nem zárják ki a részvétel olyan típusainak megvalósulását, amely a vezetőknek mint sajátos érdekekkel rendelkező egyéneknek és csoportoknak a képviselőtét testesíti meg a vállalati döntéshozatalban. A vonatkozó jogszabályok a vállalati kollektíváról, a vállalatoknál dolgozók összességéről beszélnek, amelynek a vezetők is részei, s ilyen értelemben mindazok a demokratikus jogok megilletik őket, amelyek a többi dolgozót. A kérdés az, hogy e széles és mindenre lehetőséget adó jogi keretben hogyan alakul a tényleges üzemi, vállalati valóság.

Ami a 2. alternatívát illeti, a jogi keretek oldaláról két fő mozzanat látszik meghatározónak: egyrészt a hatályos jogszabályok szerint a vállalatoknál változatlanul meghatározó az „egyszemélyi felelős vezetés” érvényesítése, azaz a szervezet egész tevékenységéért, valamennyi döntésért a jogi felelősséget az igazgató (vezérigazgató) viseli. Másrészt a vállalatok saját belátásuk szerint építhetik ki saját belső szervezeti, döntési, felelősségi, információs stb. rendszerüket, azokon a jogi kereteken belül, amelyek a szervezeti működés különféle oldalait (gazdálkodás, pénzügyek, munkaügyek, személyzeti munka stb.) meghatározzák. Ez azt jelenti, hogy a jogi szabályok egyaránt lehetővé teszik a centralizált vagy — a fokozott vezetői részvételt biztosító — decentralizált szervezet kialakítását és működtetését.

A fenti alternatívák érvényesülését, illetve érvényesülésének hiányát legérzékenyebben a vizsgált 8 vállalatról készült *esettanulmányok* mutatják. Ezekből a továbbiakban 4-et teszünk közzé (előrebocsátva, hogy a vezetői részvétel hiányait

* A jelen megállapítás *Rábaközi András*: A beosztott vezetők döntésben való részvételének jogi kérdései (Munkaügyi Kutatóintézet. Kézirat. Budapest 1982.) című tanulmányán alapszik. A szerző a témában az üzemi demokráciára vonatkozó Minisztertanács—SZOT határozatokat és SZOT irányelveket, a Vállalati Törvényt, a Munka Törvénykönyvét és egyéb normákat (kiemelten a személyzeti munkáról szóló kormányhatározatot) tekintette át.

szükségtelennek tartjuk több esettanulmány segítségével bemutatni, ilyen jellegűt csupán egyet közlünk, ehelyett azokat hozzuk inkább nyilvánosságra, ilyen a további három, amelyek a továbblépéshez bizonyos támpontokat adnak).

Bútorgyár — a vezetői érdekképviselet hiánya. A Bútorgyár tanácsi felügyelet alatt álló kisüzem. Vezető gárdája alacsonyán kvalifikált, illetve iskolázott (csupán a vezetők egynegyedének van felsőfokú végzettsége, ugyanakkor egynegyedének a középfokú is hiányzik) s — ezzel is összefüggésben — rosszul fizetett (a vezetők havi keresete 5134 forint, ezen belül az üzemvezetőké és az üzemvezető-helyetteseké 5500, a főművezetőké 4260, a művezetőké 4266 forint). A vezetői bérek kialakulásában, ami miatt a vállalat vezetői rendkívül elégedetlenek voltak és ezt kifejezésre is juttatták, a következő tényezők játszottak szerepet: 1. a vállalat induló béreit, területi elhelyezkedése, a terület munkaerő-feleslege, a létesítmény tanácsi jellege, munkaerejének kvalifikátlansága stb. miatt eleve alacsony szinten rögzítették; 2. a gazdasági reform bevezetése után a vállalat vezetése elkövette azt a „hibát”, hogy az ösztönző hatás fokozása érdekében a keresetekben magasan tartotta a mozgórész (jutalom, prémium) arányát, ezeket az alapbérbe nem építette be, így amikor a vállalat bérhelyzete kedvezőtlenül alakult, ezek az összegek a vezetők számára „elvesztek”. 3. A vállalat az elmúlt években, részben saját erőből, részben hitelből jelentős műszaki korszerűsítést, beruházást eszközölt, ami olyan mértékben igénybe vette a részesedési alapját, hogy jelentősebb (3 százalékot meghaladó) bérfejlesztésre nem nyílt módja. Ezt viszont zömében a fizikai állomány kapta, mert a terület előrehaladó iparosodása folytán a fizikai állomány megtartása a bérek emelését követelte. (A magas, 20–25 százalékos vállalati munkaerő-fluktuáció jórészt a fizikaiakat érintette, az elmúlt évben vezető egyáltalán nem lépett ki.) A vezetők bérelégedetlensége 1982-ben különösen kiéleződött: míg korábban évekig azonos szériatermékeket gyártottak, most a vállalat kénytelen volt a piac igényeihez igazodva új és új termékeket gyártani, ami a vezetés feladatait nagymértékben megnövelte. Viszont az év során (a már leírt okokból) béremelés a vezetők körében egyáltalán nem volt, prémiumaik és jutalmaik csökkentek. Panaszait a vállalati felső vezetés röviden így intézte el: „Több bért a dolgozók fognak kapni, ti számítsatok arra, hogy nem kaptok semmit.” A vezetők ezt sérelmesnek találták, de nem voltak abban a helyzetben, hogy bármit is tegyenek. A szakszervezet — jóllehet szerveiben meglehetősen számban voltak képviselve a vezetők — kerülte a vezetői bérek kényes kérdését. Az szb ülésén az elmúlt két év során mindössze egyszer merült fel. Ezt a visszahúzódat az szb-titkár (maga is vezető) így magyarázta: „a szakszervezet az igazgatótól függ, tőle kapja a pénzt, ha sokat mond, akkor szembe találja magát vele”. Mások hangsúlyozták, hogy a szakszervezeti vezetés, ideértve az szb-titkárt is, még a gazdasági vezetésnél is gyengébben kvalifikált, azaz „nem partner”. Ebből s a vállalat viszonylagos jelentéktelenségéből adódott, hogy a szakszervezet a felettes ágazati szakszervezettől sem tudott támogatást kiharcolni a vállalat bérhelyzetének javításához. A vállalat vezetői — alacsony kvalifikáltságuknál, iskolázottságuknál, szakmájuk jellegénél fogva — maguk sem voltak a munkaerőpiacon olyan erős helyzetben, hogy helyzetük javítása érdekében (a kilépés, illetve az azzal való fenyegetés eszközeit is felhasználva) a saját vállalatvezetésükre vagy a felügyelő szervükre nyomást tudtak volna gyakorolni. Ezért a bérfeszültség fennmaradt. A vállalatvezetés ezt olyan nem hivatalos eszközökkel igyekezett

kompenzálni, mint a jól jövedelmező „fusizás” eltűrése, sőt elősegítése (a vállalat által „selejtnek” minősített termékek eladása saját dolgozóinak olcsó áron).

Építőipari Vállalat — vezetői részvétel a vállalat „szervezésében”. Az Építőipari Vállalat az ágazat egyik legjobb vállalata, amely nem csupán gazdasági eredményeivel, szervezetségével, műszaki újításaival emelkedik ki a hasonló megyei építőipari vállalatok közül, hanem átgondolt, magas színvonalú munkaügyi, személyzeti politikájával is. Ezen belül nagy gondot fordít vezetői állományának színvonalára és (ami már szorosan egybekapcsolódik a vezetői részvétel kérdésével) munkájára is. A vezetői gárda — különösen az építőiparhoz mérten — jó színvonalú: a középvezetők fele felsőfokú, fele középfokú végzettségű. Nyíltan hirdetett program, hogy az alkalmazotti állományba, amely a vezetői gárda fő utánpótlását jelenti, középfokú végzettség nélkül senkit nem vesznek fel, „még adatrögzítő lányokat sem”. A vállalat nem csupán a gazdasági és termelési eredményeket, hanem a munkaügyi és személyzeti tevékenységet illetően is különleges követelményeket támaszt vezetőivel szemben, szorosan bevonja őket ennek megvalósításába. Így az országosan kötelező minősítéseken túl (amikor a minősítésre kötelezett dolgozók, elsősorban vezetők, hosszabb távú munkáját, képességeit, magatartását írásban értékelik a velük való beszélgetés keretében) a vállalat a nem fizikai állománynál bevezette az úgynevezett nem hivatalos minősítések rendszerét, amelynek keretében minden egyes vezetőknek kötelessége, hogy a személyzetis jelenlétében minden egyes beosztottjával elbeszélgessen munkájáról, eredményeiről, problémáiról, perspektíváiról, s e beszélgetésekről egy szervezeti egységre vonatkozóan írásbeli jegyzőkönyv készül, amely eljut a vállalat vezetéséhez. A „nem hivatalos” minősítések rendszere a vezetőknek a munkaköri feladataikon túlmenő bevonását jelenti a vállalat munkaügyi, személyzeti tevékenységébe. Ami a dolgozóknak — köztük a különböző szintű vezetőknek — a vállalat irányításába való bevonását illeti, a vállalat felső vezetése e célra meghatározott elkülönült funkciókkal rendelkező, összetételében és eljárásaiban gondosan szabályozott és tervezett módon működtetett intézmények egész rendszerét hozta létre. Ezeknek az intézményeknek a száma mintegy hetven, s karaktere rendkívül sokrétű: helyet kapnak sorukban a műszaki és gazdasági konferenciák, az igazgató és a pártszervezet, valamint a szakszervezet vezetőinek megbeszélései, a funkcionális osztályvezetők értekezletei, a brigádvezetői értekezletek, az egyes szervezeti egységek hasonló jellegű tanácskozásai, az egyes vállalati tevékenységek sajátos problémáival foglalkozó konferenciák, szakmai kérdéseket vitató szakértő bizottsági ülések stb. Ezen túl természetesen a vállalatnál működnek a munkahelyi demokrácia jogszabályban előírt fórumai is. Ennek az intézményrendszernek a működéséről a vezetők a kötetlen beszélgetések során kedvezően nyilatkoztak s fő „hasznaként” a következőket jelölték meg: a feladatok megvitatása javítja a gazdasági munkát, a döntések (például teljesítményértékelés esetében) megalapozottabbak, a beosztottak számára (például béremelés, jutalmazás ügyében) jobban elfogadhatóak, nyíltabb-őszintébb munkahelyi légkör alakul ki, jobban megismerik munkatársaikat, jobban tudják, hogy kire lehet támaszkodni. Nem kicsiny ugyanakkor a részvétel ára sem: ezt főként a viták időigényességében, „üresjárataiban”, esetenként hozzá nem értő, felelősséget nem viselő, illetve tájékozatlan embereknek a döntésekbe való „belebeszélésében” látják. A vállalatnál a vállalatvezetés, a pártszervezet és a szakszervezet között jó az együttműködés.

Számítástechnikai Gyár — a „spontán” és a „kötelező” részvétel konfliktusa. A Számítástechnikai Gyár mintegy 100 vezetőt foglalkoztat. Ahogy a gyár, annak dolgozói és vezetői, maga a szakma is igen fiatal. Az ott dolgozók, főként mérnökök és technikusok, tíz-egynéhány évvel ezelőtt, jórészt pályakezdőként teremtették meg a hazai számítógépgyártás alapjait, tanulták meg a szakma gyakorlati oldalát. Korosztályi adottságaik, az egyetem utáni „világmegváltó” szándékaik és a dinamikus, folyton változó, növekvő, hagyományoktól mentes gyári szervezet „egymásra találása” természetes módon alakította ki a kollektív problémamegoldást szorgalmazó vezetési módszereket és szellemet. A vezetők jó része (akiknek sorait azóta hasonló szellemű fiatalabbak is kiegészítették) ma is nosztalgiával emlékezik vissza a „hőskorra”, amikor éjszakába nyúló viták folytak, „mindenki mindenhol ott volt”. Ez a kollektív vezetés, amelyet akkor senkinek sem jutott eszébe a munkahelyi demokrácia vagy részvétel megnyilvánulásának tekinteni, ma is jellemző azokra a többségében mérnököket foglalkoztató, változatos feladatokat megoldó részlegekre, amelyek sikeréhez szükséges a hierarchiára való tekintet nélküli, közös, konstruktív problémamegoldás (például fejlesztő részlegek, végszereldék stb.). A gyárnak ezzel az adottságaiból fakadó, spontán, demokratikus belső fejlődésével együtt ment végbe a szakszervezet vállalati szerveinek, illetve a részvétel vállalati intézményeinek ismert fejlődése, amely — tekintetbe véve a Számítástechnikai Gyár sajátos helyzetét — a spontán kialakult és a „kötelezően előírt” utak között sajátos ellentmondásokat idézett elő. Ezek a következőkben foglalhatók össze: 1. A gyár vezetői hosszú tapasztalatok után határozott véleményt alakítottak ki arról, hogy milyen kérdések kívánnak egyszemélyi, kompetens, felelős döntést, s melyek azok, ahol a beleszólásnak helye van. Ezzel a munkahelyi demokrácia „kötelező” rendszere nemegyszer ellentétbe kerül, s úgy érzik, hogy működése a gazdasági munka rovására megy, vagy legalábbis felszínes, formális. 2. A vezetők személyes érdekeit a szakszervezet nem képviseli, mint ezt vezetők sora egybehangzón állította. „Mióta vezető vagyok, mintha nem is lennék szakszervezeti tag. Azelőtt, mint háromgyermekes dolgozót, mindig engem »lobogtattak«, mint akit támogatni kell. Most a vállalati üdülő közelébe se jutok, pedig én kezdeményeztem a bővítését” — nyilatkozta egy főosztályvezető. A vezetők — köztük a főmérnök — felvetették, hogy a problémák megoldására meg kellene alakítani a vezetők szakszervezeti szerveit. Ezzel szemben a szakszervezetnek a gyárban éppen ellentétes az álláspontja, azaz — mint az üszb-titkár nyilatkozta — „ügyelnek arra, hogy a gazdasági vezetés és a szakszervezeti vezetés közti partnerkapcsolatot semmi se kuszálja össze”. Így a szakszervezet csupán „átmeneti jelenségnek” tekinti azt is, hogy mintegy 150 fős bizalmi testületben egy-két csoportvezető, illetve művezető is van s a 9 fős szb-ben is van egy művezető. A vezetők csupán a szakszervezet különböző szakbizottságaiban vannak jelen.

Kohászati Vállalat — kezdeményezés az intézményes vezetői érdekképviseletre. A Hengerműben ezernél több fizikai és mintegy 150 nem fizikai dolgozó tevékenykedik, az utóbbiak sorában mintegy 50 vezető. 1982-ben a vezetés szervezetében jelentős változás történt, ami lényegében a műszaki-gazdasági adminisztráció szervezeti összpontosítását jelentette. Ez adta az alapot arra, hogy a szakszervezet felépítésében is hasonló változások történjenek: a műszaki-gazdasági vezetők közül, illetve termelésirányítók közül két elkülönült, 13—15 fős szakszervezeti csoportot szerveztek, és ezek élére ugyancsak közülük választottak bizalmiakat

(így a bizalmiak üzemvezető-helyettesek lettek, a bizalmi-helyettes funkcióját pedig üzemvezetők töltötték be). Ez a korábbiakhoz képest azt jelentette, hogy a vezetők kikerültek azokból a heterogén szakszervezeti egységekből, amelyeknek választott tisztségviselői egyszerre voltak hivatva a beosztottak és a vezetők érdekeit képviselni, s olyan új szakszervezeti egységeket alkottak, amelyekben az érdekek viszonylag homogének, és a bizalmiak e vezetői érdekek képviselőiténak voltak a letéteményesei. Erre két okból is szükség volt: egyrészt, mint az szb-titkár megfogalmazta, „a szakszervezet a vezetői érdekvédelemre nincs felkészülve, 10 esetből 9-szer a fizikai érdekeire hivatkozunk. A műszakiak megbecsülésének fontosságát csak mostanában kezdjük felismerni, hogy alig akar valaki vezető lenni.” Másrészt, a Hengerműben hosszú évek óta igen harcos szakszervezet működött, amely sikeresen emelt szót a beosztottak érdekei mellett, a vezetőkkel szemben, akik nemcsak hogy saját érdekeik védelmében voltak magukra hagyatva, de a beosztottak érdekeiért következetesen harcoló szakszervezet nemegyszer a gazdasági vezetés szándékával ellentétes eredményt ért el (fegyelmi büntetések, vezetői kinevezések, állásidők és túlórák alakulása, a gyár szervezeti átalakítása, a szakszervezeti jogok megsértése, bérkifizetések stb.). A szakszervezetnek egyebek közt sikerült megvívóznia egy olyan vezetői döntést, amely a Hengermű fizikai dolgozóinak negyedéves mozgóbérét, nem fizikai dolgozóinak pedig prémiumát vonta volna el. — Ilyen szakszervezeti háttérrel szervezték meg a vezetők mint szakszervezeti tagok saját elkülönült érdekképviselőt, abból kiindulva, hogy nekik saját feletteseikkel és beosztottaikkal szemben ugyancsak szükségük van erre. A vezetők közül alakult szakszervezeti csoportok, jóllehet működésük csupán néhány hónapos múlta tekint vissza, igen aktívaknak látszanak és máris értek el bizonyos eredményeket. Így: 1. a vezetés felsőbb szintjein hozott egymásnak ellentmondó vagy más módon kifogásolható döntések visszajelzésére a vezetési csatornákon nincs mód („a döntést végre kell hajtani”), viszont szakszervezeti csatornákon, az üszb-n, illetve a vszb-n keresztül erre út nyílt. 2. Lépések történtek a vezetők munkakörülményeinek javítására, ami korábban a beosztottak ilyen igényei mellett háttérbe szorult. 3. A vezetőknek jobban módja nyílik saját személyes szakszervezeti jogaik érvényesítésére, például jobban kérhetnek szakszervezeti segítyt (amit korábban kevésbé kaptak, hiszen olyan dolgozókkal voltak egy csoportban, akik arra általában jobban rászorultak), 4. megnőtt a beosztott vezetők lehetősége, hogy beleszóljanak saját béreik, jutalmaik alakulásába.

Ami a részvétel érdekképviselői megvalósulását illeti, a megvizsgált nyolc vállalat közül csupán egyetlen volt olyan (a Kohászati Vállalat), ahol a szakszervezet nemcsak elismerte a vezetőknek mint sajátos vállalati csoportnak külön érdekeit, hanem lépéseket is tett (az érintettekkel egyetértésben, általuk támogatva) saját szervezetének olyan előremutató átalakítására, amelynek révén kétszegtelenül alkalmasabbá vált az ilyen érdekek képviselőiténak. A többi vállalatnál a szakszervezet legkonstruktívabb hozzáállását az jelentette, hogy elismerte a vezetői érdekképviselő létjogosultságát, hozzátéve, hogy ennek érvényesítésére a szakszervezet nem képes. A Gyógyszergyár szb-titkára: „A bizalmi munkában ez még fehér folt. Mintha a vezetőknek nem is lenne bizalmijuk. A vezetői érdek főként az szb-n keresztül képviseltetik.” Máshol — hasonlóan a Számítástechnikai Gyár szakszervezetének magatartásához — sem a vezetői érdekek létét, sem az érdekképviselő létjogosultságát nem ismerték el. A vegyiüzem szb-titkára: „Igen eny-

he formában felvetődött, hogy miért nincs a művezetőknek, üzemvezetőknek is bizalmjuk. De ezt lezártuk azzal, hogy akkor a gépiróknak és takarítónőknek is legyen?” (Az illető funkcionárius egyébként úgy vélekedett, hogy a szakszervezet a termelés, a szervezett, a fegyelmezett munka segítségével tölti be vezetői érdekképviselő funkcióját, merthogy ezek „vezetői érdekek”).

Ha a vezetőknek sajátos érdekeik vannak, és a szakszervezet tagjai közé sorolja őket is, akkor ezeknek az érdekeknek képviselőtől aligha tekinthet el. Viszont erre sem jelen vállalati konstrukciója, sem az üzemi demokrácia egész vállalati intézményrendszere nem eléggé alkalmas. Mégpedig: 1. ameddig a vezetők beosztottaikkal azonos szakszervezeti csoportba vannak sorolva s egyazon funkcionárius képviseli őket, addig kényelmetlen kettős funkciójuk (merthogy szakszervezeti tagok, de egyben a vezetés képviselői), számbeli arányuk és érdekeiknek a beosztottaik érdekeitől való gyakori különbözősége igen megnehezíti, sőt gyakran eleve lehetetlenné teszi, hogy érdekképviselőjük felmerülhessen; 2. az üzemi demokrácia intézményeinek egy részében (például a termelési tanácskozáson) eleve csak vezetői minőségükben jelenhetnek meg és szerepelhetnek (azaz „beosztotti” vagy szakszervezeti tagi minőségük elvész), aminek következtében érdekképviselőjük eleve meghíúsul; 3. a részvétel más, fontos, új képviselői fórumain pedig részben a fórumok működésére vonatkozó központi előírások megrejtése, részben a fórumokat működtető szakszervezet hozzáállása miatt nem valósulhat meg vagy háttérbe szorul érdekképviselőjük.

A nyolc vállalatnál — a kohászati vállalatot leszámítva — az 1980 és 1982 között tartott nagyszámú szakszervezeti bizottsági és bizalmi testületi ülés közül egyetlen olyan sem akadt (a jegyzőkönyvek tanúsága szerint), amely kitüntetetten a vezetők munkájával, helyzetével, érdekeit érintő kérdésekkel foglalkozott volna, holott (mint ez az esettanulmányokból is kiderül) ez korántsem volt problémamentes. E testületek mereven ragaszkodtak azokhoz a napirendi pontokhoz, amelyeket központilag előírtak számukra, s csak annyiban foglalkoztak vezetői problémákkal, amennyiben a napirendek kapcsán ilyenek érintőlegesen és elvétve felmerültek. (Így például a Kábelgyárban a kollektív szerződés teljesítéséről szóló 1980-as beszámoló tett érintőlegesen javaslatot arra, hogy a gépkocsihasználati átalányban részesülők körét négy osztályvezetővel egészítsék ki.)

A vezetői részvétel munka-, illetve feladatcentrikus előrehaladását jelzi ugyanakkor több vállalat olyan kezdeményezése, amely az „egyszemélyi felelős vezetés” jogi fikciójának formális fenntartása mellett egyre inkább egy korszerű kollektív vezetést valósít meg, esetenként kevesek számára „spontán”, nem hivatalos módon — mint a Számítástechnikai Gyárban — esetenként tudatosan, ennek hivatalos szervezeti biztosítékait is megteremtve, mint az Építőipari Vállalatnál, illetve a Vegyigyárban, ahol az igazgató tevékenységét igazgató tanács és más, a vezetők, a szakszervezet és a párt részvételét is megvalósító testületek egészítik ki. Az ilyen típusú részvétel nem azonos az érdekképviselői részvétellel, nem pótolhatja az utóbbit; viszonyuk kedvezőtlen esetben (mint a Számítástechnikai Gyáré) konfliktusos is lehet; de a kétféle részvétel inkább erősíti, kiegészíti egymást.

A részvétel szervezeti útjainak megítélése

A vezetők a döntésekbe való beleszólás leghatékonyabb szervezeti útjainak — amennyiben a saját munkájukat és személyes érdekeiket érintő ügyekről van szó — egyrészt a felettesikhez fűződő munkakapcsolatokat, másrészt, a feletteseik által tartott értekezleteket tekintik (átlagos pontértékek: 3,87 és 3,48). A hivatalos (szakszervezeti) részvételi csatornák hatékonyságának megítélése közepes (átlagos pontértékek: 2,29 és 2,90); viszont jellegüket és korlátaikat is figyelembe véve feltűnően jó megítélést kaptak azok a szervezeti utak, amelyeknek kevéssé van hivatalosan rögzített funkciója a vezetők érdekvédelmében (például a párttitkárhoz fűződő munkakapcsolat; átlagos pontérték: 2,80), illetve amelyek kifejezetten nem hivatalosak (a felettesekhez, a párt- és szakszervezeti tisztségviselőkhez fűződő személyes „nexusok”, átlagos pontértékek: 2,67, illetve 2,34).

A vezetők — megszokásból, szándékosan vagy kényszerből, ami szakszervezeti érdekképviselőjük általános elégtelenségét is mutatja — személyes ügyeiket elsődlegesen a vezetési szervezeten belül próbálják rendezni és nem a szakszervezeti érdekképviselőhöz fordulnak. Viszont akik maguk is szakszervezeti funkciót töltenek be (egyharmaduk szakszervezeti funkcionárius), az ebből eredő nem hivatalos kapcsolatokra támaszkodnak, de felhasználják a párt befolyását is (60 százalékuuk párttag és 40 százalékuknak van pártfunkciója). Miután a pártszervezet a vezetők munkáját és személyes érdekeit érintő számos kérdésben (leszámítva a kinevezésüket, minősítésüket, kitüntetéseiket stb.) nem rendelkezik hivatalos beleszólási lehetőségekkel, ez a szervezeti út (legalábbis részben) nem hivatalos, s nem minden vezető számára érhető el.

A vezetők megítélése szerint nincs olyan hatékony csatorna, amely révén beleszólhatnak a szervezeti egységük, vállalatuk általános fejlődését alakító döntésekbe. A megjelölt szervezeti utak esetében a megkérdezett vezetők egyharmada nyilatkozott úgy, hogy ez a csatorna „nem áll rendelkezésére”; ez az esetek egy részében természetes és érthető (például a vállalatvezetéshez fűződő munkakapcsolatok a termelésirányítás alsó szintjei számára, a pártszervezet ülései a nem párttagok számára stb. nem elérhetőek), más esetekben azonban erősen problematikus. Például a vezetők közül — akik mindegyike szakszervezeti tag — 36 százaléku nyilatkozott úgy, hogy a bizalmi testület ülései, 53 százaléku szerint pedig a szakszervezeti bizottság ülései nem állnak beleszólási fórumként rendelkezésre. Figyelemre méltó az is, hogy a kifejezetten ilyen típusú döntések befolyásolására hivatott szakszervezeti szervek — éppen a bizalmi testület és az szb — hatékonyságának megítélése meglehetősen kedvezőtlen (átlagos pontérték: 1,99, illetve 1,41).

A vezetők egyéni és csoportos érdekeik védelmében — saját megnyilatkozásuk szerint — elsősorban kollégáikra, azaz a vállalatnál dolgozó más vezetőkre, másodsorban a pártszervekre és funkcionáriusokra, harmadsorban önmagukra, végül szakszervezeti képviselőikre támaszkodhatnak (a pozitív válaszok aránya: 70 százaléku, 65 százaléku, 64 százaléku és 56 százaléku). A szakszervezet — megítélésük szerint — csak többé-kevésbé alkalmas (átlagos pontérték: 2,62) arra, hogy érdekeiket megfogalmazza és képviselje. Egyesek szerint (akik nyilván erősebben kötődnek a szakszervezethez) az alk. nasság viszonylag nagymértékű (18 százaléku), míg mások úgy vélekednek, hogy csekély (35 százaléku), azaz a vélemények megoszlanak. Azok a vezetők, akiknek szakszervezeti funkciójuk van, nagyobb arányban nyilatkoznak úgy (68 és 73 százaléku), hogy érdekeik védelmében a

szakszervezeti és pártszervekre, illetve funkcionáriusokra hagyatkozhatnak, mint akik nem rendelkeznek szakszervezeti funkcióval (közülük 87 százalék a szakszervezetet csak kevésbé vagy egyáltalán nem tartja erre alkalmasnak).

A VEZETŐI RÉSZVÉTEL — AZ ELŐREHALADÁS AKADÁLYAI

A vállalatnál a vezetők — jöllehet a jogszabályok szerint a többi dolgozóval azonos jogokat élveznek — saját beosztottaiknál, ideértve a fizikai munkásokat is, lényegesen kevésbé vannak abban a helyzetben, hogy érdekeiket a szakszervezet intézményes csatornáin keresztül, a munkahelyi demokráciának az elmúlt két és fél évtized során kialakított intézményrendszere felhasználásával juttassák kifejezésre, illetve érvényre. Ezen a területen a vezetőknek ma is a hivatalos vállalati szervezet hagyományos hivatalos csatornáira kell hagyatkozniuk (így a feletteseikhez fűződő munkakapcsolatokra). De mivel ezek az utak érdekeik képviselésére legfeljebb részben alkalmasak — a vezetőknek érdekeik érvényesítéséhez nem hivatalos (jöllehet gyakran éppen a vállalati politikai-társadalmi szervekre épülő) kapcsolataikra, „nexusaikra”, elvtársi-baráti összeköttetéseikre is támaszkodniuk kell. Ez a helyzet még akkor is kifogásolható, ha funkciójukból adódóan a vezetőknek természetesen nagyobb a befolyásuk a vállalati döntéshozatalra, mint beosztottaiknak. Ezúton ugyanis egyesek érdekképviselője maximálisan megvalósulhat, sokan azonban háttérbe szorulnak és (társadalmilag) az egész folyamat ellenőrizhetetlenné (s jórészt láthatatlanná) válik.

Minek tulajdonítható, hogy a munkahelyi demokrácia fejlődésében a vezetői részvétel nem mozdul előre?

1. A vezetői és beosztotti érdekképviselő és részvétel színvonala között szinte nincs olyan éles különbség, mint erre az eddigiek alapján következtetni lehetne. A szakszervezeti érdekképviselő a legtöbb vállalatnál más társadalmi csoportok szemszögéből nézve is elégtelen, a munkahelyi demokrácia intézményrendszerének működésében (az utóbbi években végbement fejlődés ellenére) sok a formalizmus, azaz még (az adott feltételek között) kevésbé alkalmas az érdekegyeztetésre; a legtöbb dolgozó csoport vagy a hivatalos vállalati szervezet hagyományos útjain (a munkakapcsolatokon keresztül), vagy nem hivatalos utakon (esetleg a szervezeten kívül) próbálja több-kevesebb sikerrel érdekeit érvényesíteni. Miután a vezetők a vezetési hierarchiában (valamint a politikai-társadalmi szervezetekben) elfoglalt pozíciójuknál, ezekkel összefüggő nem hivatalos kapcsolataiknál, informáltságuknál, iskolázottságuknál fogva eleve az érdekvérvényesítés erős társadalmi képességével rendelkeznek, a szakszervezeti érdekvédelemből, illetve a demokratikus fórumok működéséből való kiszorítottságuk ellenére is jobb esélyekkel rendelkeznek érdekeik érvényre juttatásához, mint beosztottaik.

2. Az üzemeket, a vállalatokat az alapvető, munkateher és bérelosztás körüli konfliktusoktól a központi irányítás gyakorlata jórészt mentesítette, ezáltal a gazdasági szervezetekben ma kevésbé fordulnak elő olyan konfliktusok, amelyek egyik vagy másik társadalmi csoport — adott esetben a vezetők — intézményes érdekképviselőinek, illetve ezek arányának kiálló hiányosságaira felhívják a figyelmet. Ugyanis a központi szabályozás, ezen belül is elsődlegesen a jövedelem- és bérszabályozás gyakorlata, a bérszínvonal fölötti szigorú központi ellenőrzés olyan viszonyokat teremtett és őrzött meg a vállalatoknál, amelyek közepette

anyagilag egyetlen csoport sem igazán érdekelt a gazdálkodás eredményességének a fokozásában, az ezt megalapozó (főként a munkaterhek és a bér elosztását szabályozó) érdekegyeztetés megvalósításában, tartós érdekkompromisszumok kimunkálásában, sőt erre (vállalati önállóság, eszközök hiányában) megfelelő módja sincs. A vezetők érdekei ezáltal nem annyira a beosztottaikkal, hanem (beosztottai és a politikai-társadalmi szervek által támogatva) a központi szervekkel szemben jelentkeznek. Ez utóbbi ellentétek feloldására viszont a részvétel nem alkalmas keret.

3. Mind a munkások, mind a vezetők érdekeltnek mondják magukat a munkahelyi demokrácia fejlesztésében, de valójában ezt amiatt teszik, mert ilyen irányú központi politikai elvárások vannak velük szemben (amelyek kielégítése ugyancsak érdekük), pedig a vezetők érdekeik érvényesítésében még azokat a lehetőségeket sem használják ki, amelyeket számukra a létező intézményes formák nyújtanak. (A Kábelgyárban például a vezetés szigorúan tiltakozott az ellen, hogy a vezetők béremelése az szb, illetve a bizalmi testület elé kerüljön. A vezetők — erről a Gyógyszergyárban számoltak be — „presztízsból sem fordulnak a bizalmihoz, még ha az esetleg segítségükre is lehetne”; stb.) Ebben egyébként viselkedésük nem kirívó, hanem beosztottaik jelentős részéhez hasonló.

4. A szakszervezet a vezetői részvétel ügyében zavarban van: szemlélete (amelybe még csak szórványosan vonult be az eltérő érdekek, az érdekkellentétek létének elismerése), hagyományos beállítottsága (amelynek keretében előszere-ttel lép fel a „munkásság”, a „munkásosztály” képviselőjében, függetlenül tagsága tényleges társadalmi összetételétől), gyakori hagyományos „vezetőellenes” hozzáállása, illetve a gazdasági vezetéssel szembeni kisebbségi érzései (hozzátéve, hogy a gazdasági vezetőknek általában a szakszervezeti szervezetben is erős pozícióik vannak), káderproblémái és szervezeti elégtelensége egyaránt kevésbé teszik alkalmassá arra, hogy a vezetői érdekképviselőt is részvétel előmozdításának különlegesen bonyolult és kényes feladatával sikeresen megbirkózzon. Ehelyett az esetek többségében ma is inkább tagadja vagy félremagyarázza a sajátos vezetői érdekek létét, és nem ismeri el, hogy e területen feladatai lennének. A feladat megoldásában a vállalati szakszervezetek egyébként magukra vannak hagyva, nem kapnak támogatást központi szerveiktől, amelyek — tudomásunk szerint — maguk sem foglalkoznak a kérdéssel.

5. Hiányzik a vezetők részvételét előmozdító központi politikai elvárás és nyomás (ez szerepet játszik a szakszervezetnek a kérdésben tanúsított zavarában is). A politikai vezetés, tudatosítva a munkahelyi demokrácia érdekegyeztető funkciójának jelentőségét, állásfoglalásaiban, dokumentumaiban, mindennapos gyakorlati erőfeszítéseiben általában a dolgozói részvétel fokozása mellett szállt síkra, s ebben sem pozitív, sem negatív értelemben nem tett különbséget egyetlen vállalati csoport között sem, mint ahogyan ez a jogi szabályozásban is tükröződik. A vezetőkre irányuló külön figyelmet mind ez ideig semmi olyan különös ok nem indokolta, amely közvetlenül politikai síkon jelentkezett volna. Sőt elmondható: míg a dolgozók, mindenekelőtt a munkások bevonása az irányításba egy olyan országban, ahol a társadalomirányítás a munkásosztály képviselőjeként lép fel, kétségtelen legitimációs funkciót is betölt: ugyanakkor a vezetők részvételének és érdekképviselőjének ilyen funkciója nincs, hiszen ők egyébként is a „hatalmi gépezet” részének számítanak.

Vajon mi a teendő napjainkban a vezetők „vezetésben való részvételének” előmozdítására? Nem hisszük, hogy a jelen helyzet (minden feszültségével, ellent-

mondásával, elégtelenségével együtt) olyan problémát jelentene társadalmi, gazdasági fejlődésünkben, amely sürgős külön kezelést kívánna a központi szervek, a politikai vezetés részéről. Ugyanakkor perspektívában, az érdekképviselő és a részvétel intézményrendszerében sorra kerülő további szükséges változtatások (a vállalati szervezet és irányítás, valamint a gazdasági szervezetrendszer és irányítás folyamatban levő átalakítása) során szükségesnek látszik, hogy a vezetői érdekképviselő és részvétel kérdésével mint a megoldásra váró feladatok egyikével foglalkozzunk. Csak így érhető el, hogy ezt a ma jórészt spontán, nem hivatalos és láthatatlan csatornákon megvalósuló szervezeti-társadalmi folyamatot szabályozzuk, ezáltal a társadalom számára láthatóvá és irányíthatóvá, ellenőrizhetővé tegyük. Ehhez nem kevés támpontot nyújtanak azok a kezdeményezések, amelyeket e téren a szervezetek valóságos társadalmi-gazdasági folyamatai már napjainkig is kikényszerítettek (például a vezetők szakszervezeti érdekképviselőtének kísérletei), amelyeket érdemes lenne támogatni és folytatni.

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Gazsó Ferenc—Laki László

A FELSŐOKTATÁS ESTI ÉS LEVELEZŐ TAGOZATÁNAK NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE

184 OLDAL, 27,— FORINT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

UTASI ÁGNES

Életstílusok, fogyasztás

(EGY KUTATÁS RÉSZTANULMÁNYA)

I. AZ ÉLETSTÍLUS FOGALMA, AZ ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK DIFFERENCIÁLÁSA

Vizsgálatok sora igazolja, hogy még azonos jövedelmi viszonyok, lehetőségek lát- szólag egyforma feltételrendszere esetén is az egyének, csoportok eltérő módon él- nek a felkínált lehetőségekkel. Másként szervezik életüket, a tér és idő dimenziói- ban máshol és másként csoportosulnak, a javakból mást és másként fogyasztá- nak, s ezt gyakran látszólag teljesen szabad választás alapján teszik.

A választás, az ízlések és preferenciák kulturális differenciálódásának alapján kialakuló fogyasztás vizsgálatát tűztük célul. Azzal a hipotézissel indultunk, hogy a választást nem determinálja teljesen a gazdasági státus, ugyanakkor nem is tel- jesen individualizálódott. Részben a vagyon (anyagi és/vagy szimbolikus) és presztízs révén elfoglalt hely határozza meg, részben az egyéni választás, amely- hez a szocializáció és a tapasztalat adja a motivációt, részben pedig a felvállalt, egy-egy közösségben betartott normák. Mindezek együttesen meghatározói az életstílusnak.

Az életstílus kifejezést ma sokszor használják, de a fogalom definíciója még hiányos. Gyakran összekeverik a szubkultúrával, a státuscsoporttal, azonosítják az életmóddal. Ezért szükség van az életstílusnak az előzőktől megkülönböztető analitikus definíciójára. Tanulmányunkban a közös értékek, ízlések fogyasztási formában visszatükröződő jellegzetességeit keresve szeretnénk kutatási eredmé- nyeinkkel hozzájárulni ennek a definíciónak a kidolgozásához.

A hazai életmód-vizsgálatok tapasztalatait követve az életstílust az életmód ré- szének tekintjük. „Az emberi életmód a társadalmi feltételek között létrejött vi- szonyok, kialakult élelehetőségek cselekvési rendszerré válása, a cselekvések megformálása és stilizálása.”¹ Hogyan kapcsolódik ehhez, illetve hogyan helyez- kedik el ezen kategórián belül az életstílus?

Az életstílus az életmód része: az egyének és társadalmi csoportok életmódja. Tehát az életmód objektívebb, tágabb, míg az életstílus szubjektívebb, szűkebb kategória, mivel egyénre, csoportra jellemző.

Az előzőkből az következne, hogy az életstílus kutatása egyszerűen kiemeli, vizsgálat tárgyává teszi az eltérő életfeltételek, életkörülmények között élő indivi-

dumok, csoportok életmódját, s így az életmód és életstílus végül is azonos kategóriák.

Jelentősebb különbségről van itt szó. Az egyén a társadalomban szükségleti hierarchiáját befolyásoló csoportokban él, ezért az életstílus — az életmódtól eltérően — csoportjellemzőnek tekinthető, mégpedig olyan csoportjellemzőnek, amelynek feltárása alkalmas a társadalom differenciált életmódot folytató csoportjainak bemutatására. *Az életstílus tehát nem egyszerűen a differenciált életkörülmények kifejezője, hanem csoportjellegzetet hordozva a társadalmi rétegződés származéka.*

Az életstílus vizsgálatának ugyanakkor figyelembe kell vennie azt is, hogy az egyének több-kevesebb szabadsággal képesek eltérni a gazdasági-társadalmi feltételek által őket meghatározó, besoroló csoportok szükségleti hierarchiájának követésétől.

Mivel a közösséghez tartozás és a szubjektum általi választás hangsúlyát egyaránt jelzik az eddigi elemzések, elméletileg a szociológiai szakirodalomban leggyakrabban két dimenzióban közelítették meg az életstílusokat:

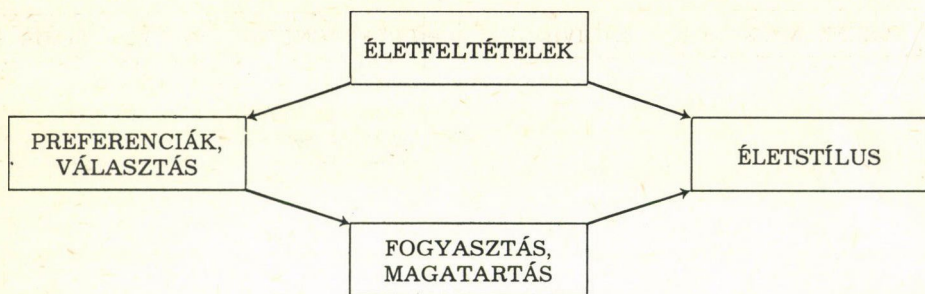
1. Az életfeltételek meghatározottságának dimenziója mentén a társadalom legalább három fő életstílus-csoportra osztható: a szegénység által meghatározott életstílusra; a foglalkozás, foglalkozási presztízs által dominált életstílusokra; valamint a vagyon (materiális és/vagy szimbolikus) által irányított életstílusra.² A szegények életstílusát, sajátos magatartás- és tevékenységrendszerét s így fogyasztását a korlátozott vagy hiányos jövedelem és anyagi biztonság alakítja.³ A legnagyobb népességi arány életstílusát a végzett munka természete, azaz a foglalkozás, a foglalkozással járó társadalmi elismerés, presztízs határozza meg.⁴ A vagyon által irányított életstílus jellegzetességeit az anyagi, intézményi, szimbolikus vagyon, hatalom alakítja.⁵ Ez az életfeltételek által irányított hármas tagolódás elterjedt az életstílusokkal kapcsolatos munkákban, s elfogadott a hasonló társadalmi-gazdasági feltételek között élő csoportok valamilyen mértékű identitása, kulturális egysége is.

2. Az utóbbi évtizedek társadalmi változásai, főleg a modernizáció hatására azonban — elsősorban a társadalom „közepén”, a foglalkozás által meghatározott életstílusoknál — eltérés, módosulás, az egyének erősebb választási lehetősége tapasztalható. A demokratizálódás, a magasabb általános iskolázottság, a tömegfogyasztás kiterjedésével olyan tendenciák kerültek előtérbe, melyek hatására a magatartás, viselkedés, fogyasztás részben függetlenedett a foglalkozási-gazdasági meghatározottságtól. Kétségtelen, hogy a foglalkozás ma már kevésbé biztosítja a társadalmi integrációnak régebben erőteljesebben ható formáját. Vagyis az emberek jelentős része számára a foglalkozás által körülhatárolt gazdasági-társadalmi hely kevésbé biztosít összefüggő értékrendszert, magatartásrendszert, s így az identitás-vágyat, valamely csoporthoz tartozásukat inkább a preferenciák, a magatartás és a fogyasztás különbözőségével igyekeznek dokumentálni.⁶

Az előzőkből következően a mai életstílusok kialakulására, létrejöttére vonatkozó kétféle elméleti hipotézist követve kétféle elméleti modell rajzolható meg:

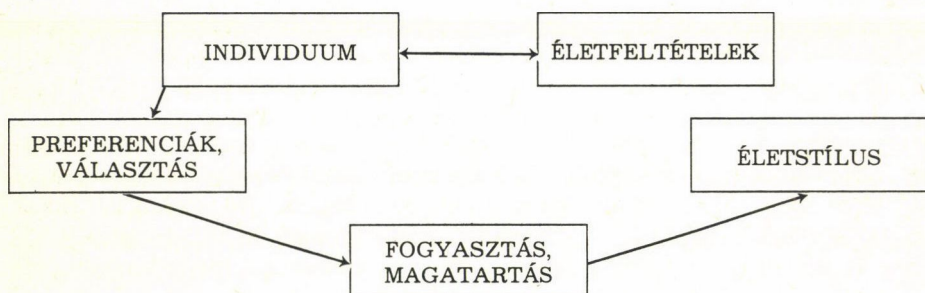
A hagyományos, klasszikus értelmezés alapján az életstílus az életfeltételek által szigorúan meghatározott. Ebben a modellben az életfeltételek meghatározzák az életstílust s az azt jelző fogyasztást. A társadalom itt merev, zárt, a státusoknak megfelelő fogyasztás, magatartás, viselkedés konzisztens.

Az életfeltételek által meghatározott életstílus modellje

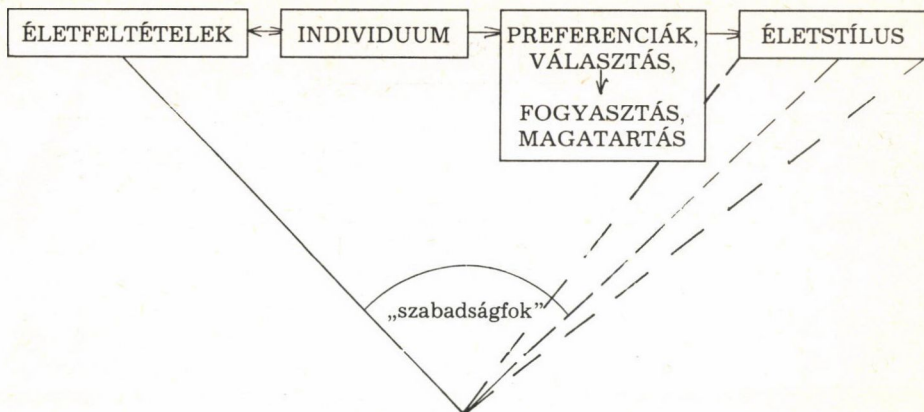
A második felfogás alapján felrajzolható elméleti modell esetében az individuuum, a preferenciák, a választás kapnak nagyobb hangsúlyt. Itt az életfeltételekből nem következik egyértelműen az életstílus, nincs köztük közvetlen kapcsolat. Az individuuum által választott életstílus megvalósításának eszköze a fogyasztás, magatartás. Mindez szélsőségesen inkonzisztens társadalmat feltételez.

A szubjektív választás alapján alakuló életstílusok modellje

A szubjektív választás alapján alakuló életstílushoz a mintát az alany elméletileg bárhol veheti. Követheti a környezetében élő referencia-csoportokat, de referenciát jelenthetnek a tömegkommunikációs eszközök által közvetített minták is.

Elméleti koncepciók szerint az előbbi két modell kombinációja adja az életstílusokat. Az életfeltételek ugyanis „szabad” választás esetén is csak meghatározott fogyasztás realizálására adnak lehetőséget. Így kulturálisan rétegzett, egyenlőtlenségeket hordozó társadalmakban elképzelhetetlen a korlátlan eltérés, a teljes függetlenség az életfeltételek és életstílus között. Ugyanakkor kétségtelen az életstílus-választás bizonyos mozgása, szabadsága, mégpedig az életfeltételek által biztosított kereteken, „szabadságfokon” belül.

Véleményünk szerint az egyének az életfeltételeik meghatározottsága alapján kialakult és őket körülvevő csoportok kulturális értékeit követve szervezik életüket, és bizonyos határokon belül képesek eltérni a gazdasági-társadalmi körülmények által kijelölt helytől, csoporttól. Így az életstílus-csoportok nem teljesen azonosak a foglalkozás által meghatározott státuscsoportokkal, de a szubkulturális csoportokkal sem. Egy-egy életstílus-csoportban szubjektív választás alapján esetenként eltérő kulturális hagyományokkal, szokásrendszerrel szocializálódott egyének is találhatóak, míg a szubkulturák közös kulturális hagyományok, azonoság alapján szerveződnek. A kulturális azonossággal szerveződő szubkulturális csoportoknál az értékeket, szokásokat a közösség sajátítja el az egyénnel, míg az életstílus esetében az ahhoz a csoporthoz tartozni kívánó egyén mintegy felvállalja az identitásának tárgyát jelentő csoport által „kitermelt” normákat, értékeket. Így lehetséges az, hogy egy adott életstílus jellemző lehet egy társadalmi-gazdasági csoportra, státuscsoportra vagy szubkulturára, de miután az életstílust a közös preferenciák alapján definiáljuk, elképzelhető, hogy az életstílus-csoport egésze nem azonos kulturális gyökere, ezáltal bizonyos szempontból szelesebb az előbbieknél.⁷

Az életstílus kulturális magját tehát a szubkulturális és/vagy foglalkozási státushoz kapcsolódó csoportok jelentik, de ezek a csoportok többnyire a választás, a preferenciák alapján odakerült egyénekké válnak kiegészülve életstílus-csoporttá.

Kutatásunkban az életstílus következő definícióját fogalmazzuk meg: *az életstílus az egyének, csoportok által realizált tevékenységek, magatartások rendszere, struktúrájának konfigurációja, egyesült minősége. Az életstílus-kutatás ezért az egyének, illetve csoportok mindennapi magatartásának azon tárgyköreit és formáit igyekszik megragadni, amelyek azok társadalmi helyzete szempontjából jellemzőnek tekinthetők.*⁸

Empirikusan az életstílusok olyan fogyasztási formákban (mintákban), normákban, magatartásokban mutatkoznak meg, amelyek időről időre (koronként, korszakonként, évtizedenként) és helyenként (város, falu, szegregációk) is változnak, variálódnak.

Kutatási metodikánk szerint az életstílust egyrészt a szükségletek kielégítésé-

nek feltételei és lehetősége, másrészt az alany, illetve társadalmi csoportja által preferált szükségletek fajtája jelzi.

Kutatásunkban* a létfeltételeket egy többszörösen összetett mutatóval, a HATTER-indexszel mérjük, amely szintetizálja az alany iskolai végzettségének szintjét, az egészségi körülményeket, lakóhelyének települését, szegregációját, a gyermekkori kulturális környezetet, a jelenlegi társadalmi pozíciót és társadalmi presztízsének értékét, valamint munkakörülményeit. (A HATTER-index ezen részváltozók segítségével készített klaszter-változó.) Úgy véljük, hogy makrotársadalmi szinten az életstílus-csoportokat képesek vagyunk differenciálni a fogyasztás mérésével. Az életfeltételeket jelző indexünket kontrollként használjuk. A fogyasztást olyan szintetizált mutatónak teteleztük, amely alkalmas eszköz az életstílusok differenciálására. További kérdés volt, hogy mit mérjünk; milyen fogyasztási területek mérése jelzi leginkább az életstílusok differenciálódását? A fogyasztást marxi értelemben egészen szélesen értelmeztük.⁹ Kiemeltünk kilenc — jellemzőnek tekinthető és kulturális csoportonként eltérőnek ítélt — fogyasztási szférát, s e kilenc szférára kidolgoztunk egy-egy indexet.

Mértük az *intellektuális fogyasztást* (INTELL = színház, múzeum, hangverseny, filmlátogatás, folyóirat- és könyvolvasás, tanulás); a *rekreálódást* (UDKULT = üdülés, nyaralás, hétfégi elmozdulás, testkulturális aktivitás, szabadon eltölthető idő nagysága); a *környezet tárgyainak „fogyasztását”* (TARKULT = tárgyi kultúráközvetítők, kommunikációs eszközök); a *lakásberendezést* (BEREND = alapvetőnek tekintett berendezési tárgyak: függöny, szőnyeg, kép, növény, olvasólámpa, íróasztal, könyvespolc); valamint a *háztartási fogyasztást* (HAZTFOGY = testi higiénés szerek fogyasztása, öltözködés és táplálkozás jellemzői).

Az emberi kapcsolatokat is „mérhetővé” alakítottuk, s az *egyének családon belüli szokásait* (SZOKAS = ajándékozás, gyermeknevelés, gazdálkodásmód) és *családon kívüli kapcsolatait* (BARAT = külső kapcsolatok fajtái, intenzitása) is számba vittük. Sajátos mérőeszkőzzel ellenőriztük az „időfogyasztás” egy speciális területét: a *második gazdasági tevékenységet* (POTGAZD = aktivitás a második gazdaságban).

Előzetes hipotézisünk szerint az alanyok többsége a kialakított kilenc szférában nem egyenletesen fogyaszt, az egyes indexeken magasabb, másutt alacsonyabb intenzitás jellemzi egy-egy csoport fogyasztását. Az egyes alanyok, csoportok fogyasztási-magatartási struktúrájának, konfigurációjának feltárása céljából az indexeken mért értékek egyesítésére volt szükség. A különböző indexeken mért kapcsolódások jellege adta a csoportkaraktert. Módszerűl a klaszter-analízis választottuk. A klaszter-analízis eredményeként kialakult klaszter-értékek jelezték számunkra a különböző motivációra létrejövő fogyasztás konfigurációját, melyet egy-egy életstílus-csoportnak tekintettünk.

A klaszterek, azaz most már életstílus-csoportok egyes indexeken jelzett értékeinek összevetésével fogalmazzuk meg hipotetikusan a csoportjellemzőket, s a csoportok elnevezésében is ennek kifejezésére törekedtünk.

Az eredmény nem követte pontosan hipotézisünket. A két végponton ugyanis olyan csoportok jelentkeztek, amelyek fogyasztásukkal egyértelműen az indexek többségén kiemelkedtek (1. klaszter = ELIT), illetve lemaradtak (10. klaszter =

* Kutatásunk az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében folyó rétegződés-módel vizsgálat része. Adataink a népesség két ezrelékét reprezentáló, 1982-ben végzett kérdőíves felvétel információanyagából valók.

HIÁNYOK KÖZT ÉLŐK) a többi csoporthoz viszonyítva. Vagyis azt a következtetést kellett levonnunk, hogy a „végpontokon” a létfeltételek erősebben alakítják a választást, s így a fogyasztást is. Az első klaszterbe került csoport — komplexen kedvező létfeltételeinek hatására — kiemelkedően magas szintű fogyasztó, míg a másik végponton a halmozott hátrányok következtében a fogyasztás alacsony és hiányokat jelez.

1. sz. tábla

Életstílus-klaszterek az indexeken mért értékekkel

(N = 15 834)

Klaszter-szám	BEREND	TARKULT	INTELL	LAKKUL	UDKULT	SZOKAS	HAZTFOGY	BARAT	POTGAZD	NÉPESÉGI ARÁNY (százalék)
1. (ELIT)	9,9	31,9	25,5	12,9	24,5	11,5	13,6	12,4	1,5	5,5
2.	7,0	26,9	30,7	10,7	17,0	7,1	14,3	12,7	0,3	10,7
3.	7,0	24,4	13,8	9,9	11,6	17,5	11,3	11,7	1,4	7,5
4.	7,2	23,9	14,0	9,5	13,4	6,6	13,1	12,2	2,0	10,2
5.	6,6	24,1	13,9	10,8	10,6	6,7	11,6	11,6	0,0	10,4
6.	4,9	19,3	8,7	7,4	9,0	5,2	9,7	12,3	2,0	17,1
7.	5,6	20,6	12,1	7,4	10,3	5,0	10,2	2,6	0,8	3,2
8.	5,2	13,7	12,8	-0,4	9,9	7,2	12,3	13,2	1,6	11,2
9.	3,9	9,8	5,6	-1,2	7,4	6,1	8,6	12,5	2,1	13,1
10.	2,8	8,5	5,0	-0,4	8,4	1,2	7,4	9,3	1,3	11,2

A „középső mezőnyben” — hipotézisünkkel szinkronban — az egyes indexeket tekintve csoportonként sajátos eltéréseket tapasztaltunk, s aszerint különböztethettük meg a klasztereket, hogy mely fogyasztási területeket preferálták, illetve negligálták. A választás azonban itt is az adott feltételek keretei között mozgott.

Jelen tanulmányunkban csupán a legfelső — a magas szintű fogyasztásával kiemelkedett — életstílus-csoport jellemzőit körvonalazzuk. Ezt az életstílus-csoportot *elitnek* nevezzük. E megjelöléssel nem kvalitatív értelemben vett kiválóságot akarunk kifejezni, csupán a kedvező életfeltételek, társadalmi-gazdasági helyzet hatására magas szintű fogyasztást realizáló, sajátos életstílust folytató csoport megnevezésére használjuk.

II. NÉHÁNY FOGYASZTÁSI ARÁNYMUTATÓ A LEGKEDVEZŐBB ÉS LEGHIÁNYOSABB FOGYASZTÁST REALIZÁLÓ ÉLETSTÍLUS-CSOPORTNÁL

Vizsgálatunk során kiemeltük azokat a fogyasztási területeket, amelyeknél egy-egy életstílus-csoport fogyasztásának mennyiségi különbségeiből a minőségi különbségekre is következtetni tudunk. Ezek közül csak néhányat választunk ki, amelyek — úgy véljük — jól jelzik az elit-fogyasztás arányait. A fogyasztási adatok szemléletesebbé tételéhez összehasonlításul használjuk az életstílus-csoport-

tok másik végpontját, a hiányos körülmények között élő népesség (11,2 százalék) fogyasztását.

Az életstílust meghatározó feltétel, s ugyanakkor részben az egyén értékeinek és aspirációinak is következménye az a lakás, amelyben él. A lakás civilizációs szintjét — noha igen nehezen — még az alacsony jövedelmi kategóriákba tartozó népesség is képes némileg emelni, amennyiben szükségét érzi, és természetesen amennyiben lakással rendelkezik. Az elit szinte kizárólag komfortos vagy összkomfortos lakásokban lakik. Rossz, komfort nélküli lakásban egyáltalán nem találtunk elit-fogyasztót, s részben komfortos körülmények között is — valószínűleg csak átmenetileg — mindössze 2,9 százalékuk él.

2. sz. tábla

A lakásfogyasztás színvonala

Életstílus-csoport	N	Rossz	Közepes	Jó	Összesen
		százalék			
ELIT	872	0,0	2,9	97,1	100,0
HIÁNYOK KÖZT ÉLŐK	1773	79,6	19,2	1,2	100,0

Az intellektuális fogyasztás, művelődés jellegzetesen elit fogyasztási terület, noha itt némileg megelőzi az elitet az általunk „intellektuálisnak” nevezett életstílus-csoport (2. klaszter). Az intellektuális fogyasztás tehát nem kiemelt terület az elitnél, de státusához tartozóan többnyire ragaszkodik intellektuális fölényéhez is. Ezért fogyasztása ezen a területen is rendkívül intenzív. Az is természetes, hogy az intellektuális fogyasztás nagymértékben függ az iskolai végzettségtől, s ez az elitnél oly magas, hogy feltétlenül indokolja az intellektualizálódást.

3. sz. tábla

Néhány intellektuális fogyasztás jellemzője

Életstílus-csoport	N	Folyó- iratot olvas	Moziba jár	Újságot olvas	Könyvet olvas	Hang- verseny- re jár	Színház- ba jár
ELIT	872	97,4	67,4	98,5	97,5	28,7	66,3
HIÁNYOK KÖZT ÉLŐK	1773	11,7	5,2	61,9	18,3	0,3	1,0

A művelődési fogyasztás lehetőségének néhány területét kiválasztva szembe-tűnő az elit és a hiányok közt élő csoportok közötti nagy távolság. Adatainkkal csupán azt mérjük, hogy az alany — bármilyen intenzitással — fogyaszt-e valamilyen mértékben a vizsgált területeken. Nem teszünk különbséget itt a rendszeres és rendszertelen fogyasztók között, csupán a fogyasztás tényét vagy hiányát regisztráljuk, e mögött még nagyobb gyakorisági különbségek rejlenek.

A rekreáció, a nyári szabadság, a hétvége eltöltése, általában a szabadidős fogyasztás is jelentős különbséget jelez. Az üdülés, az egész évre szóló regenerálódás elvileg mindenki számára egyformán biztosított lehetőségéből az elit sokszorosan kiveszi részét. A többi életstílus-csoporttal összehasonlítva itt a legélesebb

az eltérés. Adatainkkal a művelődési fogyasztáshoz hasonlóan csupán a rekreációs fogyasztások létét vagy hiányát jelezzük, s ez önmagában is meggyőző fogyasztási aránykülönbségekre utal.

4. sz. tábla

A rekreációs fogyasztás mutatói

Életstílus-csoport	N	Az elmúlt 3 évben belföldön üdült	Az elmúlt 3 évben külföldön üdült	Hétvéget rekreációs aktivitással töltők	Nyaralóval rendelkezik	Személygépkocsival rendelkezik
		százalék				
ELIT	872	84,3	71,6	69,8	35,2	81,5
HIÁNYOK KÖZT ÉLŐK	1773	3,6	1,1	2,1	0,2	4,4

Adataink két dimenziót egyesítenek: a rekreációs aktivitások néhány formáját, s az eszközök közül kettőt (nyaraló, személygépkocsi), amelyek elősegíthetik a rekreálódást. Igaz, nem térünk ki arra, hogy az alanyok hányszor üdültek, mennyire változatos hétvégi programot valósítottak meg, s a nyaralót, gépkocsit valóban rekreáció céljára használták-e, mégis ezeket — legalábbis mint lehetőségeket — rekreációs fogyasztásnak tekintettük. A minőséget tovább finomíthatjuk, ellenőrizhetjük, azonban az összehasonlítás jelenlegi céljára így tömörebbnek, kifejezőbbnek éreztük, s az elit-fogyasztás mennyiségéről így is jelentős adatokhoz jutottunk.

Az emberi kapcsolatok köréből kiemeltünk egy jellegzetes példát. Kulturális szokásaink között a karácsonyi ajándékozás az emberi együvé tartozás, szeretet kinyilvánítása. Feltételezésünk szerint akár a legkínzóbb szegénység közepette is a humánus megtalálja az ajándékozás lehetőségét. Adataink azonban arról győznek meg bennünket, hogy a „hiányok közt élő” életstílus-csoport szegénysége sokakban beletörődő, passzív mentalitást szül, s ez lazítja az emberi kapcsolatokat, úrt, hiányt teremt ezen a területen is. Ugyanakkor előfordulhat alanyaink között egy igen szűk csoport, ahol a szükség olyan súlyos, hogy a biológiai szükségletek kielégítése feléli a jövedelem egészét, s nem marad magasabb rendű emberi fogyasztás fedezetére.

5. sz. tábla

A karácsonyi ajándékozás gyakorisága

Életstílus-csoport	N	Soha	Néha	Mindig	Összesen
		százalék			
ELIT	872	1,0	2,8	96,2	100,0
HIÁNYOK KÖZT ÉLŐK	1773	35,7	30,9	33,4	100,0

Az életstílus mérésének legáltalánosabb és legtradicionálisabban használt módszerei közé tartozik a lakásberendezés tárgyainak, azok „fogyasztásának” mérése. A lakókörnyezet jól tükrözi az ott lakók tárgyi-kulturális szükségleteit, aktivitási formáit és lehetőségeit. A lakásberendezés Magyarországon általánosan elfogadott tárgyait soroltuk fel, s összegeztük egyik változókkal (BEREND-index). Az általunk megjelölt tárgyak nem képviselnek elérhetetlen, megvásárolhatatlan értékeket. Kezdetben nem gondoltuk, hogy ez a változó nagymértékben differenciálja a népességet. Az eredmény azonban várakozásunkkal ellentétes volt. Az elit többsége (84,4 százalék) az általunk felsorolt alapvetőnek ítélt berendezési tárgyakkal rendelkezik, míg a „hiányok közt élő” életstílus-csoportnak alig több mint tizede (11,1 százalék) birtokolja azokat. A felsorolt tárgyak közül a három „intellektuális tárgy” (íróasztal, könyvespolc, olvasólámpa) többnyire ott található, ahol az intellektuális szükségletek meglehetősen kifejezett formában jelentkeznek. Adataink szerint létezik az elitnek egy nem szűk csoportja, amely általánosan magas színvonalú fogyasztó, azonban az „intellektuális tárgyak” birtoklása nem jellemzi. Ez adódhatna abból is, hogy átmenetileg nem rendelkezik megfelelő lakással, az arány azonban annyira magas (13,4 százalék), hogy inkább az eliten belüli alacsonyabb intellektuális igény szintű csoportot jelzi.

6. sz. tábla

Kiemelt lakásberendezési tárgyak csoportonkénti aránya

Életstílus-csoport	N	0–3 db	4–6 db	7 felett	Összesen
		százalék			
ELIT	872	0,2	13,4	86,4	100,0
HIÁNYOK KÖZT ÉLŐK	1773	68,1	30,8	11,1	100,0

Vizsgálataink egyik legnehezebben megragadható területe volt a háztartási fogyasztás jellemzőinek feltárása. Az étkezési szokásokat és a testkultúra higiéniés eszközfogyasztását ragadtuk ki mércéül a fogyasztás bemutatására. Az étkezési szokásokat mérő változónk aszerint skálázott, hogy a szakemberek által elfogadott egészséges táplálkozás kritériumainak mennyiben felel meg a jelzett alany fogyasztása (vitamin- és fehérjedús táplálkozás, mérsékelt szénhidrát-fogyasztás).

Az elit a más változóknál tapasztalt nagy arányban található az étkezési kultúrát mérő mérce legmagasabb fokán (86,6 százalék), ugyanakkor a hiányok közt élők aránya itt is alig haladja meg a tíz százalékot (13,2 százalék), hasonlóan a többi mércénk jelzéséhez.

A higiéniés fogyasztás életstílusok közötti differenciáltsága hasonló, de itt közelít leginkább egymáshoz az elit és a többi életstílus-csoport fogyasztása. Ugyanakkor ez együtt jár azzal, hogy az elit inkább a használt szerek különleges minőségét tartja fontosnak (például külföldi kozmetikai szerek). Ezt a megkülönböztető fogyasztást nem kívántuk mérni. Ha a drágább és olcsóbb minőség szerint is differenciáltunk volna, akkor feltétlenül torzítana a jövedelmi különbségek hatása, s már kevésbé a testkultúra igény szintjét mérnénk, mint inkább a jövedelmi különbségek szerinti fogyasztást.

7. sz. tábla

A háztartási fogyasztás arányai

Életstílus-csoport	N	Étkezés			Higiénés szerek		
		Hátrá- nyos	Nem hátrá- nyos	Előnyös	1—2 fajta	3—4 fajta	5 fajta
		százalék					
ELIT HIÁNYOK KÖZT ÉLŐK	872	6,2	7,2	86,6	14,1	45,9	40,0
	1773	73,2	13,6	13,2	83,1	15,1	1,8

III. AZ ELIT-ÉLETSTÍLUST KÖVETŐK ÖSSZETÉTELE
A JÖVEDELEM, TÁRSADALMI POZÍCIÓ
ISKOLAI VÉGZETTSÉG, LAKÓHELY ÉS ÉLETKOR SZERINT

Az általunk elitnek nevezett csoport fogyasztási arányai a társadalom többi csoportjától eltérő életstílust jeleztek. Elemzéseinkkel ezután arra kerestünk választ, hogy kik tartoznak ma a népesség mintegy 5,5 százalékát felölelő „elit” életstílus-csoportba. Voltaképpen mi eredményezi a többi csoporthoz viszonyított kiemelkedő fogyasztásukat, s az ezzel együtt járó változatosabb, szabadabb döntéssel követhető életstílusukat?

a) Jövedelem

Lehetőleg magas jövedelmet igényel az elit fogyasztási forma. A magas jövedelem azonban önmagában még nem jelenti, hogy az egyén szükségszerűen az általunk vizsgált csoporthoz hasonló sokoldalú fogyasztást követ. Jövedelmük felhasználását az emberek differenciált értékrendszerük szerint hierarchizáltan végzik. A kulturális értékeikből, hagyományaikból, társadalmi presztízsükből fakadó leglényegesebb szükségleteik kielégítésére szolgáló fogyasztási területeket tekintik elsődlegesnek. Következésképpen akinek bőséggel van pénze, az sem folytatja feltétlenül a változatos fogyasztással járó elit-életstílust. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy nagyobb jövedelem esetén lényegesen többen képesek változatos fogyasztásra. Ezt igazolják a jövedelmi kategóriák szerinti arányok. Az elit többségénél az egy főre jutó jövedelem 3000 Ft/fő fölött van (69,5 százalék). Jól jelzik adataink azt is, hogy az alacsony jövedelem szinte lehetetlenné teszi ennek az életstílusnak követését: 2000 Ft/fő alatti jövedelemmel csupán az elit töredéke rendelkezik (4,7 százalék).

Adataink azt is igazolják, hogy noha a legmagasabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkezők mintegy ötöde (18,8 százalék) az elit csoportba kerül (s ez az arány sokszorososa annak, ahányan az alsó jövedelmi fokozatokból ezt az életstílust folytatják), a jövedelem önmagában nem elég ahhoz, hogy törvénytörően igényes fogyasztóvá is váljék az ember. Az azonban kétségtelen, hogy magasabb jövedelem esetén mindenki lényegesen nagyobb szabadsággal képes dönteni, hogy milyen értékeket preferál, milyen fogyasztási struktúrát követ, s hogy ezáltal milyen életstílust valósít meg.

8. sz. tábla

Az elithez tartozók megoszlása jövedelem szerint
(N = 872)

	Ft/fő										Össze- sen
	1449- ig	1450— 1749	1750— 1999	2000— 2199	2200— 2439	2440— 2685	2686— 2999	3000— 3429	3430— 4099	4100—	
	százalék										
ELIT	0,8	1,4	2,5	4,0	6,1	7,6	8,2	17,0	17,9	34,6	100,0

9. sz. tábla

Az elitbe jutás esélye az eltérő jövedelmi csoportokban
(N = 15834)

	Ft/fő										4100—
	1449- ig	1450— 1749	1750— 1999	2000— 2199	2200— 2439	2440— 2685	2686— 2999	3000— 3429	3430— 4099	4100—	
	százalék										
ELIT	0,4	0,8	1,5	2,2	3,3	4,1	5,1	8,5	10,3	18,8	

Az általunk vizsgált jövedelmi adatok a jelenlegi többféle jövedelemforrás szövevényében inkább csak jelzik a főmunkáért járó bért, s alig tartalmazzák az egyéb juttatást, családi segítséget, második gazdasági jövedelmet, örökséget. Az arányok azonban így is igazolják: az egyének bizonyos jövedelmi határ alatt vagy csak nagy nehézségek árán, vagy egyáltalán nem képesek követni az elit életstílust. Közepesnél jobb jövedelmi viszonyok esetén az ember már választhat a különböző életstílusok között, értékrendszerét, igény szintjét követve, a jövedelem szempontjából már rendelkezik választási szabadsággal az elit-életstílus követésére is.

b) Társadalmi pozíció és képzettség, iskolai végzettség

Közelítsük meg más oldalról is az elithez tartozók körét. A társadalmi munkamegosztási pozíció valamelyest biztosabb iránytűnek bizonyul, mint a jövedelmek nagysága. A társadalmi-munkamegosztási pozíció szerinti arányokat tekintve az elit zömmel szellemi munkavégzőkből, szakmunkásokból és diákokból áll (64,7 százalék). A szellemi munkavégzők közül a beosztott értelmiségiek (főiskolai és egyetemi végzettséggel) arányát (16,9 százalék) meghaladja a szakmunkások (érettségizett és érettségi nélküliek) eliten belüli aránya (17,6 százalék). Ugyanakkor a többi életstílus-csoportban is előforduló jelentős szakmunkásarány jelzi, hogy a szakmunkások ma sokféle feltételrendszerrel, műveltséggel rendelkeznek, következésképpen a különböző életstílus-csoportokban hasonló arányban találjuk őket.

10. sz. tábla
Az elithez tartozók társadalmi pozíció szerinti összetétele
(N = 872)

Összesen		100,0
Diplomás felső vezető		8,9
Egyetemet végzett értelmiségi		10,7
Diploma nélküli vezető		5,6
Főiskolai végzettségű, értelmiségi		6,2
Nyugdíjas értelmiségi és vezető		8,6
Középfokú szellemi		24,9
Érettségizett szakmunkás		6,8
Szakmunkás		10,8
Kisiparos, kiskereskedő		1,8
Betanított munkás		4,1
Segédmunkás		0,5
Középszintű nyugdíjas		2,5
Fizikai nyugdíjas		1,5
Háztartásbeli, diák	7,1	
	ELIT	

11. sz. tábla
Az elitbe jutás esélye csoportonként
(N = 15834)

Összesen		
Diplomás felső vezető		37,8
Egyetemet végzett értelmiségi		33,6
Diploma nélküli vezető		20,6
Főiskolai végzettségű, értelmiségi		20,5
Nyugdíjas értelmiségi és vezető		12,9
Középfokú szellemi		11,8
Érettségizett szakmunkás		10,7
Szakmunkás		3,8
Kisiparos, kiskereskedő		5,2
Betanított munkás		1,4
Segédmunkás		0,4
Középszintű nyugdíjas		3,3
Fizikai nyugdíjas		0,6
Háztartásbeli, diák	2,3*	
	ELIT	

* A 18 éven felüli diákok (a felsőfokú intézmények hallgatói és az érettségizett szakmunkástanulók) 12 százalékos eséllyel jutnak az elitbe.

Kérdés maradt számunkra, hogy honnan adódik az elit életstílust folytató csoport összetételében a többnyire érettségizett, középfokon végzett szellemiek kiugró aránya (24,9 százalék). A választ a házastársak fogyasztását elemezve találtuk meg. Ugyanis az általunk mért indexek többségén a házastársak fogyasztása megegyezik, következésképpen ha a férj az elitnek nevezett életstílust követi, többségében a feleség is ide sorolódik. Az elitbe tartozó „férjek” 33,9 százalékának felesége érettségizett, nagy valószínűséggel többségük szellemi foglalkozású. Úgy véljük, ők adják az elit életstílust folytató középfokú szellemiek döntő hányadát. Ez persze azt is jelzi, hogy a társadalomban erős a férj státusához igazodás, a férj presztízsének megővését—növelését biztosító fogyasztást realizáló életstílus-követés.

A társadalmi pozíció adatai jelzik, hogy a magasabb *iskolai végzettséggel* rendelkezőknek lényegesen nagyobb az esélye az elitbe jutásra. Az elit-csoport többségét a legalább érettségizettek adják (70,9 százalék), míg a nyolcosztályos általános iskolai végzettség alatt csak szórványosan fedezhető fel e csoporthoz tartozó egyén (3,4 százalék). Mivel az elit-életstílus jellemzője a meglehetősen igényes művelődési fogyasztás is, az ehhez nélkülözhetetlen alpműveltséget az iskolázottság magasabb szintje is jelzi.

12. sz. tábla

Az elit életstílus-csoport iskolai végzettség szerinti megoszlása
(N = 872)

	Elvégzett osztályok száma						Összesen
	1–4	5–7	8	9–11	12–14	15–18	
ELIT	0,9	2,5	15,8	9,9	40,6	30,3	100,0

Az elitbe jutás esélye
(N = 15834)

ELIT	0,7	0,5	3,0	4,2	13,7	28,8
------	-----	-----	-----	-----	------	------

Az iskolai végzettség szerinti elitbe jutási arányok elsősorban az egyes hierarchikus iskolatípusok által biztosított esélyaránytalanságra hívják fel a figyelmet. A nyolc általánost végzett alanyok esélyénél (3,0 százalék) alig nagyobb a szakmunkásképzőt, szakiskolát végzettké (4,2 százalék). Ugyanakkor az érettségi szintjéig jutottaknál mintegy megháromszorozódik (13,7 százalék) az elitbe jutási esély. Szó sincs arról, hogy az iskolában töltött egy-két éves többlet eredményezné ezt a változást. Inkább azt jelzi, hogy az egyes iskolatípusok más műveltséget közvetítenek, a főleg más kulturális értékekkel szocializálódott alanyok számára.

Az érettségi és a felső fokú végzettség között látszólag kisebb a különbség, s úgy tűnik, hogy a felső fokú végzettség az érettségihez viszonyítva „csak” mintegy megkétszerezi az elitbe kerülés esélyeit (28,8 százalék).

Kísérreljük meg a felső fokú végzettség két fokozatát is differenciálni. Adataink egyértelművé teszik, hogy jelentősen eltér az egyetemi és főiskolai végzettségűek lehetősége (lásd a 11. sz. táblán). A főiskolai végzettséggel az egyén elitbe jutási esélye (20,5 százalék) közelebb áll az érettségizettekéhez (13,7 százalék), mint az egyetemet végzett értelmiségiekéhez (33,6 százalék). Itt ismét nem az egyetemen

eltöltött egy-két éves többlet jelentkezik, hanem a kétféle intézmény társadalmi összetétele, presztízse közötti különbség párlata az, hogy a főiskolai végzettségűek alacsonyabb, az egyetemi végzettségűek lényegesen magasabb színvonalú fogyasztás realizálására képesek.

Nem kerülhetjük meg a vezető pozícióval járó hatalom kérdését sem. Egyetemi végzettség birtokában többen jutnak vezető pozícióba is. Az elitbe jutáshoz kétségtelenül jelentős az iskolai végzettség magas szintje, de fontos a pozícióval járó hatalom is. Emiatt rendelkezik hasonló elitbe jutási eséllyel a diploma nélküli vezető és a főiskolán végzett beosztott értelmiségi (20,6 százalék, illetve 20,5 százalék). A felső vezetői pozícióval járó hatalom és presztízis ez esetben kompenzálja a felső fokú végzettség hiányát, s azonos esélyt teremt a legmagasabb színvonalú fogyasztásra. Ugyanakkor az is szembeűnő, hogy egyetemi diploma birtokában beosztott szellemiként is alig kisebb az elitbe jutás esélye (33,6 százalék), mint diplomás felső vezetőként (37,8 százalék). Mindez az egyetemi diplomával rendelkezők általánosan előnyös lehetőségét jelzi.

c) Lakóhely

Ha az elit-életstílust követők lakóhely szerinti megoszlását vizsgáljuk, azt kell látnunk, hogy ezt az életstílust döntően a városlakók követik (88,0 százalék), köztük is markánsan jelentkeznek a budapestiek (46,4 százalék).

13. sz. tábla

Az elit lakóhely szerinti megoszlása
(N = 872)

	Buda- pest	5 nagy- város	Megye- székhely	Egyéb város	Nagy- község	Község	Össze- sen
	százalék						
ELIT	46,4	11,9	14,8	14,9	6,6	5,4	100,0

Az elit-életstílus választására az iskolai végzettségénél és a társadalmi munkamegosztási pozíció skálájánál talált választóvonalhoz hasonló a város és falu közötti, hiszen az iskolai végzettségénél az érettségi jelenti a választóvonalat, a jövedelemnél a jelzett 3000 Ft/fő, a foglalkozásnál a szellemi munkavégzés, és ugyanilyen erős kritérium a település jellege is. Az elit-fogyasztást ugyanis falusi településen hátráltatja, hogy a települési egyenlőtlenségből következően a fogyasztási javakhoz való hozzájutás is egyenlőtlen. A körülmények, életfeltételek pedig alacsonyabb szinten tartják a szükségleteket, lassabban engedik terjedni azokat a fogyasztási szokásokat, mintákat, amelyek az elit-életstílusra jellemzők.

d) Életkor

Az elit-fogyasztást — mivel meglehetősen pénzigényes — a fiatalok kezdő jövedelme az esetek többségében kevésbé biztosítja. Természetesen azért a legfiatalabb korosztály is képviselteti magát ebben az életstílus-csoportban, de ebben az esetben a szülői segítség hatását feltételezzük.

A legerősebb a csoportban a 36—60 évesek aránya. A családalapítás beruházási időszaka ebben a korban már többnyire lezárul. A legképzettebbek, legszeren-

csébebbek magas pozícióba, vezető beosztásba kerülnek, emelkedik státusuk. A státusemelkedéssel együtt a presztízs megóvása érdekében is növekszik a presztízs-fogyasztás. Ez az életciklus így komplexen optimális lehetőség és egyúttal motiváció is az elit-életstílus választására.

14. sz. tábla

Az elit életkor szerinti összetétele
(N = 872)

	Életkor-csoport					Összesen
	18—25	26—35	36—45	46—60	61 felett	
	százalék					

ELIT	10,3	19,6	27,8	31,4	10,9	100,0
------	------	------	------	------	------	-------

A legidősebb korban természetesen csökken az elit-életstílus követőinek aránya. Az idős kor sajnálatos velejárói a betegségek, következésképpen a mozgás gátoltabb, továbbá az aktív munkavégzés csökkenésével beszűkülnek a társadalmi és társasági kapcsolatok, s csökken a jövedelem is. Mindez együttesen okozza, hogy a 60 év feletti csoportban hirtelen ritkul az elit-fogyasztást követők aránya.

IV. AZ ELIT SZÁRMAZÁS SZERINTI ÖSSZETÉTELE

Láthattuk, hogy az elit életstílus-csoportba tartozók többsége városban lakó, középkorú, legalább érettségizett, közepes feletti jövedelemmel rendelkező, s többségében szellemi munkát végez. Kérdéses, hogy a társadalmi változásokat követően ma milyen családi háttér, származás nyújtja a felsorolt paraméterek együttesének eléréséhez, az elit-csoportba kerüléshez a kedvező esélyt? Milyen gyermekkori szocializáció segítette az elit-csoportba tartozókat a legigényesebb fogyasztás megvalósításához?

A *gyermekkori család műveltségi színvonalára az apák iskolai végzettségének szintjéből* következtettünk. Ha az elit törzsének — az adatoknak megfelelően — a középkorúakat tekintjük, akkor a szülők iskolai végzettsége a háború előtti iskolai struktúrában értendő, vagyis akkor igen alacsony volt az érettségivel és felső fokú végzettséggel rendelkező apák aránya.¹⁰ Ugyanakkor a „polgári iskolai” végzettség szintje már komoly aspirációt s lehetőséget is jelenthetett az utód elitbe (kerülésére) juttatására.

15. sz. tábla

Az elit életstílus-csoport megoszlása az apák iskolai végzettsége szerint
(N = 872)

	0—5 osztály	6—7 osztály	8 osztály, illetve szakmunkás- képző	Érettségi vagy felső fokú végzettség	Összesen
	százalék				

ELIT	9,8	21,3	40,2	28,7	100,0
------	-----	------	------	------	-------

Adataink szerint a társadalmi változások olyan erősek voltak, hogy alacsony művelődési igényszinttel rendelkező családi környezetből is jelentős arányban kerültek az utódok az elit-fogyasztók közé.

Más eredményt jelez az elitbe lépés mobilitási esélye, ha az apák iskolai végzettsége szerinti — rendkívül eltérő nagyságrendű — csoportokat hasonlítjuk össze. Az 5 osztály alatti végzettséggel rendelkező apák gyermekei közül 100-ból megközelítőleg kettő, a felsőfokú végzettségű apák gyermekei közül 28, azaz ez utóbbiak több mint negyede vált elit fogyasztóvá.

16. sz. tábla

Az elitbe jutás esélye az apák iskolai végzettsége szerint
(N = 15834)

	0—5 osztály	6—7 osztály	8 osztály	Szakmun- kásiskolai végzettségű	Érettségi	Felső fokú végzett- ségű
	százalék					
ELIT	1,9	3,1	7,5	8,7	16,1	27,8

Vagyis míg a származás szerinti megoszlás a társadalom viszonylagos nyitottságát jelzi, addig az esélyarányok a legalább 8 általánosnak megfelelő végzettségű, de főként a legalább érettségivel rendelkező apák gyermekeinek sokszoros elitbe jutási esélyét hangsúlyozzák.

A társadalmi mobilitás szempontjából szükséges azt is tudnunk, hogy a mai elit-csoport *milyen társadalmi pozíciót betöltő rétegek utódait tömöríti.*

Mezőgazdasági nincstelenek vagy nem mezőgazdasági, de szakképzetlen dolgozók utódai közül kevesen kerültek az elit életstílus-csoportba (6,2, illetve 13,9 százalék). Az egyéni gazdák gyermekei is, más életstílus-csoportokhoz viszonyítva, meglehetősen alacsony arányban találhatóak (8,7 százalék). A kisiparos-kiskereskedő apák utódai társadalmi arányuknak megfelelően képviseltetik magukat az általunk vizsgált csoportban (7,8 százalék).

A legszélesebb csoportot a nem mezőgazdasági szakmunkások gyermekei alkotják az eliten belül (24,7 százalék). A szakmunkás apák megfelelő anyagi körülményeket, társadalmi lehetőségeket hagyományoztak gyermekeiknek az elmúlt évtizedekben. Ez a széles csoport egyúttal azt is jelzi, hogy a munkásosztály felé irányuló mobilitását célzó intézkedéseket leginkább a szakmunkások gyermekei használták ki, s közülük jutottak legtöbben a legkedvezőbb pozíciókba a fizikai csoportok közül. Vagyis a lehetőségekkel leginkább azok a munkáscsaládok éltek, akiknél a művelődés igénye már az apánál is létezett. A „hivatalos” segítség azonban még ezeknél sem lett volna elég, ezt jelzi a szakmunkások elitbe került utódainak születési és lakóhelye. Az elitbe került szakmunkás-utódok többsége városban született (67,4 százalék), s még többen vannak közöttük olyanok, akik jelenleg városban élnek (89,0 százalék). Vagyis az elitbe jutást feltételezésünk szerint legalább annyira segítette a városi környezet, mint a szakmunkás származás.

A legtöbb lehetőséget természetesen az értelmiségi és középfokú szellemi munkakört betöltő apák biztosították gyermekeiknek ahhoz, hogy elit-fogyasztóvá, az elit-életstílus követőivé váljanak. Közülük sokan maguk is színvonalas fogyasztást realizáltak, így számukra jelentette a legkisebb áldozatot ennek hanyo-

mányozása. A középfokú végzettséggel rendelkező szellemi munkakört betöltők gyermekei adják az elit-csoport mintegy ötödét (20,9 százalék), s nem sokkal maradnak le a felsőfokú végzettséggel rendelkező értelmiségi csoportok utódai sem (17,8 százalék).

17. sz. táblázat

Az elit megoszlása az apák társadalmi pozíciója szerint
(N = 872)

	Mezőgazdasági nincstelen, alkalmi munkás, mezőgazdasági fizikai	Egyéni gazda	Kisiparos, kiskereskedő	Kvalifikálatlan nem mezőgazdasági munkás	Szakmunkás, művezető	Középfokú szellemi	Értelmiségi (felső fokú végzettséggel)	Összesen
ELIT	6,2	8,7	7,8	13,9	24,7	20,9	17,8	100,0

Ha csak a megoszlási arányokra figyelünk, a szülők társadalmi pozíciója szerinti adatokból azt látjuk, hogy a legszínvonalasabb fogyasztók közé sorolt alanyok többsége „kétkezi munkások”, jobbra fizikai munkavégzők gyermeke (61,3 százalék). Erős társadalmi változásokat jelez ez az adat még akkor is, ha nincs módunk számszerű összehasonlítást végezni a megelőző társadalmi-gazdasági formáció elitjével.

Mielőtt azonban eltúloznánk a társadalmi változások eredményeinek hatását, nézzük meg azt is, hogy az alanyok milyen eséllyel jutnak az elitbe apjuk társadalmi pozíciójától függően.

18. sz. táblázat

Az elitbe jutás esélye az apák társadalmi pozíciója szerint
(N = 15834)

	Mezőgazdasági nincstelen, alkalmi munkás, mezőgazdasági fizikai	Egyéni gazda	Kisiparos, kiskereskedő	Kvalifikálatlan nem mezőgazdasági munkás	Szakmunkás, művezető	Középfokú szellemi	Értelmiségi (felső fokú végzettséggel)
ELIT	1,6	2,1	6,6	3,7	8,1	14,7	29,5

Az esélyarányok szembevetésén jelzik a származás szerinti egyenlőtlenségeket, esélykülönbségeket. A mezőgazdasági fizikaiak gyermekeinek esélyei eltörpülnek a szellemi munkaköröket betöltő apák (főleg a felső fokon végzettek) gyermekeinek elitbe jutási esélyéhez viszonyítva. Az is nyilvánvaló, hogy — noha a szakmunkások gyermekei adják az elit fogyasztók egészének negyedét — a szakmunkás apáktól származók esélyének (8,1 százalék) több mint kétszerese az érettségizett szellemiek (14,7 százalék), s mintegy háromszorosa (29,5 százalék) a felső fokon végzett szellemi munkát végző apák gyermekeinek elitbe jutási esélye.

V. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Kutatási metodikánk a fogyasztás jellege és mennyisége szerint különböztette meg az életstílus-csoportokat. A differenciálást elvégeztük, viszont ma még nem adhatunk választ arra, hogy milyen viselkedés- és magatartásformák együttese jellemző az egyes életstílus-csoportokra. Ennek feltárására jelenlegi módszerünk kevés. Erre csak egy újabb kutatás vállalkozhat, amely a komplex magatartásformák leírásához az általunk differenciált csoportok életét célirányosan megismerő interjúk módszerét is alkalmazza.

Azt is tudjuk, hogy a kialakított életstílus-csoportosítást további alcsoportokra lehet és kell bontani, hiszen minden tipológia hiányosnak bizonyul az élet sokszínűségével szemben.

Az előzőkből következik az is, hogy az általunk elitnek nevezett életstílus-csoportra vonatkozó eddigi következtetéseink egyúttal további hipotézisek is a csoport sajátos életstílusának részletes feltárásához.

Az elit életstílus-csoportba kerülés három fő csatornája

Vizsgálatunk tapasztalatai szerint az elit legalább három fő területről nyeri utánpótlását. Domináns elitbe jutási esélyt jelent a társadalmi munkamegosztási pozícióból eredő hatalom, jelentős az intellektualitás magas szintje, valamint a magas jövedelem, gazdagság.

Annak ellenére, hogy az elit egyes csoportjai egy-egy területen tűnnek ki előnyös helyzetükkel, az elit életstílus-csoportba kerüléshez a kedvező helyzetek kapcsolódása szükséges. Így e három „csatorna” csak elméletileg választható szét, a gyakorlat összefüzi és hatványozza a különböző területek által biztosított előnyöket.

Az első „csatornán” a munkamegosztás rendszerében, a gazdasági vagy politikai apparátusban elfoglalt vezető vagy kulcsfontosságú pozíciót betöltők jutnak az elitbe. Adataink jelezték, hogy a diplomás felső vezetők közül kerülnek a legnagyobb arányban az elitfogyasztók közé, de jelentős a középvezetők elitbe jutási esélye is. A pozícióhoz kapcsolódó társadalmi megbízatások köteleességszerű felvállalása és teljesítése szinte elengedhetetlen ebben a körben. Megbízatásuk, munkájuk ellátásához szükségesek a folyamatos információszerzés, a protokollárisnak tűnő, de végül is célirányos kapcsolatok és kötelezettségek, a közért végzett, vállalt-élvárt feladatok, amelyek egyben a pozíció által biztosított előnyökhöz társuló korlátok. Olyan korlátok, amelyek lehetővé teszik a hatalmi körben

maradást, egyúttal azonban presztízskényszert kialakítva motiválják az életstílus-választást.

A vezető pozíciót betöltő elit presztízst a vezetése alá tartozók érdekében elért eredmények növelik. Ehhez a közérdek-érvényesítéshez tudásra, műveltségre van szükség. Ezt egyértelműen jelezte az elit magas általános iskolázottsági szintje. Időigényes munkájuk azonban kevés lehetőséget enged az individuális intellektualizálódásra, pedig az átlag feletti műveltség e körben ma már egyre inkább elvárt életstílus-elem. Nagy valószínűséggel a szakmai és vezetői munka időigényes feladata miatt találtak alacsonyabb szinten az elit intellektuális „fogyasztását”, mint a hatalmat kevésbé birtokló, főként fiatalokat tömörítő „intellektuális” életstílus-csoportban.

A pozíció csatornáján elitbe jutottak kiemelkedő érdekérvényesítési lehetőséggel rendelkeznek. Kapcsolatrendszerük sokoldalúan kiterjedt, emiatt érdekeik érvényesítésekor általában nem kényszerülnek áttételekre, közvetítő mechanizmusok beiktatására.

A kiemelkedő műveltséggel, *intellektuális fölényükkel* elitbe kerültek nem kevésbé presztízsz-orientáltak, mint az előző elitcsoport, azonban a hivatalos elismerés mellett (gyakran helyett) jelentős számukra, hogy a saját körben megszerzett rangjukat intellektuális produktumokkal szinten tartásuk, megerősítsék. A hatalom megszerzése és megtartása itt sem nélkülözheti a „körhöz fűző” intenzív kapcsolattartást, s igényli a rang internacionális kiterjesztését is. Az intellektuális elit képzésének időtartama hosszú, a szülőktől áldozatot igényel, hiszen jelentős a korai gyermekkortól kezdődően biztosított intellektuális milió. Jellemzően igazolta ezt felmérésünk azon adata, mely szerint az elit-életstílust követők gyermekeinek 41,1 százaléka részesül különórán nyelvoktatásban, az átlagos 12,1 százalékkal szemben. Természetes, hogy ez az arány az intellektuális csatornán elitbe jutók családjában még jelentősebb. Az időigényes képzési folyamattal is magyarázható, hogy ebben a körben nagyon kicsiny a fluktuáció, s az elit ezen csoportja képes leginkább átörökíteni utódaira kedvező helyzetét. Következésképpen az elitnek ez a csoportja a legzártabb, s zártsága a szakmai kvalitások fokozódó igény-szintjével párhuzamosan erősödő tendenciát jelez. Az intellektuális elit így az értelmiségen belül egy viszonylag szűk, elkülönülő alcsoportot jelez. Erre némileg utalt az előzőkben ismertetett azon adatunk, miszerint lényegesen eltér a főiskolát, illetve az egyetemet végzett értelmiségiek elitbe jutási esélye.

Az örökölt és/vagy szerzett *gazdagság, vagyon* is biztosíthatja a színvonalas fogyasztást, s az elit-életstílus választását. Kiváló tárgyi kulturális környezetét, hivalkodó fogyasztását is felhasználva ez a csoport kapcsolatokat épít ki az elit más csoportjaival, s így végső soron képes „megvásárolni” informális kapcsolatain keresztül elit-pozícióját. Információhoz jut a jó befektetést, vállalkozást illetően, ezt tehetsége, műveltsége segítségével saját érdekében haladéktalanul felhasználja. Tudja, hogy a politikai vezetés meddig tolerálja gazdagodását, tőkebefektetését. A vagyoni elit pozíciójának fenntartása dinamikus, változatos életstílust igényel. Ugyanakkor éppen ebből adódóan ez az életstílus fásasztó, időigényes. Gazdagságuk és kapcsolatrendszerük ugyan nagymértékben átörökíthető, a munkamegosztásból adódó pozíciót azonban a kiemelkedően magas jövedelem ellenére sem kívánják feltétlenül átörökíteni, érezve annak fásasztó, kedvezőtlen, vagy egyeseknél a múlt emlékeiből táplálkozó bizonytalanabb jellegét (kisiparosok). Szívesebben látják utódaikat az intellektuális csatornán elitbe jutók körében. Ehhez igyekeznek is minden segítséget megvásárolni.

A gazdagodás mai szabadabb lehetősége juttat be számos tehetséges szakmunkást is az elit-csoportba. Ők tehetségükkel, kulcshelyzetükkel, esetleg rendkívül jövedelmező második gazdasági tevékenységükkel, mások külföldi munkavállalással szerzett gazdagságukkal realizálnak kiemelkedő színvonalú fogyasztást.

A tudás, a gazdagság, a munkamegosztási vezető- vagy kulcspozíció egyaránt a hatalom komponensei. Így az elit-életstílust végső soron a hatalom különböző szféráiban kiemelkedő csoportok termelik ki. Az elit-életstílus tehát összekapcsolódik a hatalom birtoklásával. Ebből persze az is következik, hogy ez az életstílus csak abban az esetben választható, ha a feltételek lehetővé teszik, sőt bizonyos esetben a társadalmi presztízs segítségével mintegy kikényszerítik.

Az elit életstílusáról, annak követőiről adott mai jelzéseink korántsem teljeseek. További kutatások szükségesek annak felderítésére, hogy a jelenleg az elit életstílus-csoportba tartozók elsősorban a szocialista értékeknek megfelelően kiemelkedő munkájuk elismeréseként élvezik-e kedvező helyzetüket. Tehetségük vagy szerencsés körülményeik által képesek biztosítani a társadalom többi csoportjához viszonyított magas szintű fogyasztásukat? A fogyasztási amplitudót a társadalom szélső csoportjai között lehet-e, s ha igen, hogyan lehet csökkenteni? A torlódó kérdésekre remélhetőleg választ adnak a tervezett további kutatások.

JEGYZETEK

- ¹ *Losonczy Ágnes*: Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben. Gondolat Könyvkiadó 1977. 19. old.
- ² *B. Zablocki—M. Kanter*: The differentiation of life-styles. In: Annual Reviews of Sociology, 1976.; *A. Stincski*: Typologies of ways and styles of life. Mexico City 1982.
- ³ A szegények sajátos fogyasztási szokásairól, életstílusáról írt munkák közül számunkra elsősorban a következők jelentettek segítséget: *P. Townsend*: Poverty as relative deprivation, Resources and style of living. University Press, Cambridge 1975.; *A. K. Cohen*: A szubkultúrák általános elmélete. In: Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969. *M. Halbwach*: A munkásosztály fogyasztói tendenciái. In: A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.
- ⁴ A foglalkozás, a foglalkozási presztízs által motivált fogyasztásról általunk használt legjelentősebb munkák: *M. Weber*: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.; A foglalkozások presztízse. Szerk.: *Léderer Pál*, Gondolat Könyvkiadó 1975.; *R. Hoggart*: Művelődés, gondolkodás, szokások. Gondolat Könyvkiadó 1975.; *J. Chalastinski*: A lengyel értelmiség társadalmi eredete. In: Korunk értelmisége. Gondolat Könyvkiadó 1975.
- ⁵ A vagyon által motivált életstílus jellegzetességeiről lásd: *Th. Veblen*: A dologtalan osztály elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975.; *M. Ossowska*: Erkölcpszociológia, Kossuth Könyvkiadó 1973.; *W. Pareto*: The Mind and Society. New York 1935.; *C. Wright Mills*: The Power Elite, New York 1959.; *W. A. Welsh*: Leaders and Elites. New York, Macmillan 1977.
- ⁶ *D. Bell*: The Cultural Contradictions of Capitalism. Heinemann, London 1976. A szerző arról ír, hogy a társadalom rétegei nem foglalkozás, hanem egyre inkább életstílus-választás révén kívánának azonosulni, kifejezni közösséghez tartozásukat. *R. Merton*: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Könyvkiadó 1980., Bell-lel ellentétes tendenciára figyelmeztet. Felhívja a figyelmet arra, hogy a „modern kultúra” ellentmondásaként értékelhető, hogy „mindenkinek ugyanazokért a nagyravágó célokért kell küzdenie, hiszen ezek mindenki számára elérhetőek” (értsd: annak látszanak), „ezáltal a társadalmi hierarchia legálján élőkkel szemben a kultúra teljesíthetetlen követelményeket támaszt”. (352., 365. old.)

- ⁷ Az életstílust a státuscsoportoktól és a szubkulturális csoportoktól megkülönböztetni szándékozó irodalomból figyelemre méltó *B. Zablocki—M. Kanter*: idézett műve, valamint *E. Sobel*: *Lifestyle and Social Structure*. New York 1981. Academic Press Inc., *A. Sicanski*: *Styl Zycia*, Panstwowe, Varsó 1978.
- ⁸ *Utasi Ágnes*: Életstílusok. In: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződésmodell-vizsgálat I.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1982.
- ⁹ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx—Engels Művei*, 46/1. köt. Budapest 1972.
- ¹⁰ A népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása 1941-ben és 1980-ban:

Év	Nem járt iskolába	1—7 osztály	Legalább 8 osztályt vagy polgárit végzett	Legalább érettségizett	Felső fokon végzett
1941	6,4	78,5	15,1	4,2	1,6
1980	1,4	32,4	66,2	23,3	6,6

Lásd *Andorka Rudolf*: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Könyvkiadó 1982.; *Magyar Statisztikai Évkönyv*, KSH, Budapest 1981.

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÚJ KIADVÁNYA!

KOLOSÍ TAMÁS
**STRUKTÚRA
 ÉS EGYENLŐTLENSÉG**
(Tanulmánykötet)

266 OLDAL, 35,— FORINT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH
 KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN
 ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

VARGA SUPLIC SÁNDOR

Termelőszövetkezeti mozgalmunk társadalmi képviselője

1967-ben a mezőgazdasági *Termelőszövetkezetek I. Országos Kongresszusán* a küldöttek megválasztották a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát* és állást foglaltak a *területi szövetségek* létrehozása mellett, amelyeket a szövetkezetek az év második felében megalakítottak. E szerveket összefoglalóan a termelőszövetkezetek *társadalmi képviselői szerveinek* nevezték.

A társadalmi képviselőt a hatvanas évek második felében kibontakozó reform olyan új intézménye volt, amelyben az MSZMP agrárpolitikája a parasztság gyakorlati magatartásában kiforrott érdektörekvéseit szintetizálta.

A társadalmi képviselő kialakítása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek politikai értékelésének megváltozása mellett ment végbe. Előljáróban mindezt mint a társadalmi képviselő működésének előfeltételét vázoló, a részletes kifejtés egy másik tanulmány feladata.

1. Tervebontás helyett közgazdasági szabályozókkal történő irányítás

A beszolgáltatási rendszert 1956 végén eltörölték, de a tömeges átszervezés után — mint azt az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965 áprilisi határozata megállapítja — „...a termelőszövetkezetek gyakorlatilag tervkötelezetté váltak”.¹ „... *A tanácsok gyakorlatilag a termelőszövetkezetek tervebontó felettes hatóságai* lettek. Közrejátszottak ebben természetesen nemcsak a tervezés módszerei, hanem egyéb okok is. Mindenekelőtt a második ötéves terv irreális, gazdaságilag meg nem alapozott mezőgazdasági célkitűzései és az alacsony mezőgazdasági árszínvonal. Egyes cikkek túlzottan feszített előirányzatai, s az anyagi érdekeltség hiánya szülte azt a helyzetet, hogy a tanácsok, a vállalkra nehezedő erkölcsi és politikai felelősség miatt több-kevesebb vita után hatóságilag, hatalmi szóval is nyomatékot adtak ajánlásaiknak. A tanácsok kezében összpontosult ugyanis a »meggyőzés« valamennyi gazdasági eszköze: a beruházás, a műszaki-anyagi ellátás, a hitel stb. Hitelhez például a szövetkezet akkor juthatott, ha tervét — az előbb ismertetett eljárással — megerősítették. Ez a gyakorlat legalább olyan nyomatékot jelentett, mint az adminisztratív előírás, amelyre a gazdasági kényszer miatt rendszerint nem is került sor. Hitel nélkül ugyanis képtelen volt megélni és termelőtevékenységet folytatni a termelőszövetkezet.”²

A tervlebontás a járási tanácsok számára kötelezően előírt *irányszámok* „továbbbontását” jelentette. A gyakorlati tervkötelezettség 1965 végére kimerítette tartalmakait, amit főként a mezőgazdasági növekedés megállása, a szövetkezeti tagok nagyfokú elöregedése, a fiatalabb korosztályok nagyarányú elvándorlása jellemezte. Ezért 1966-tól az irányszámok helyett közgazdasági szabályozókat vezettek be; az irányszámokat csak a kenyérgabona vonatkozásában tartották meg. Az új gazdasági mechanizmus irányelveiben új alapokra helyezték az állam és a szövetkezetek viszonyát. „A szövetkezetek működésének, az állam és a szövetkezetek viszonyának alapja a szövetkezetek öngazgatása, továbbá a szövetkezetek és az állami vállalatok egyenjogúságának elismerése és alkalmazása.”³

2. A termelőszövetkezetek jövője és a parasztság életszínvonala

A termelőszövetkezetek nem következetesen szocialista csoporttulajdoni megítélését az új gazdasági mechanizmus előkészítése során eltörölték. „A törvényjavaslatokban (ti. 1967. évi III. és IV. törvény — V. S.) félreérthetetlen határozottsággal kifejezésre jut, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Forradalmi Munkás—Paraszt Kormány a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket nem rövid életű, átmeneti gazdálkodási formaként kezeli, hanem — az állami vállalatokhoz hasonlóan — velük egyenjogú szocialista gazdasági szervezeteknek tekinti.”⁴

A másik alapvető elvi döntés a parasztság életszínvonalának a munkásosztályéhoz való közelítése volt. „A rétegenkénti jövedelemelosztás központi szabályozásánál az egyik irányelv legyen, hogy társadalmunk két alapvető osztályának, a munkásosztálynak és a parasztságnak az életviszonyai úgy javuljanak, hogy eközben a parasztság életszínvonala fokozatosan közelítsen a munkásosztályéhoz.”⁵

3. „Kolhozvonások” helyett „szövetkezeti társulás”⁶

A termelőszövetkezet szabályozásának fontosabb változásai:

a) a tsz-tulajdon körének kiszélesítése — a gépállomási rendszer, felszámolása mellett — a modern termelőeszközökre, az 1967. évi IV. törvényben pedig a földre;

b) a vállaltszerű gazdálkodás elemeinek — amortizáció, a munkadíj költségként való elszámolása, különböző alapok stb. — bevezetése;

c) az alapanyagtermelés kizárólagosságát felváltja a tevékenységi kör kiszélesítése a feldolgozásra, kereskedelemre, ipari és szolgáltató tevékenységre;

d) a tsz-ek közötti közvetlen árucserre és az egyszerűbb gazdasági együttműködések, a közös vállalkozások és a közös vállalatok alapításának szorgalmazása;

e) a háztáji egyenjogúsítása és integrálása a közös gazdaságba;

f) a munkaegység maradványelve helyett garantált készpénzfizetési rendszer.

4. Az érdekképviselet elismerése

Az új gazdasági mechanizmus kialakítása felé vezető úton 1965 márciusában az MSZMP KB először ideológiai kérdésekről határozott. „A szocializmusban a dolgozók alapvető érdekei azonosak, közösek. A demokratikus centralizmus elve biztosítja, hogy az alapvető közös érdekek elsőbbségének érvényesítésével han-

golják össze az általános és helyi érdekeket, az egyes dolgozó osztályok és rétegek külön érdekeit is. A szocialista demokrácia csak az érdekek ilyen összehangolásával fejlődhet. A szocializmusban csak központosítást látó régebbi hibás szemlélet maradványai ma elsősorban a helyi szempontok elhanyagolásában jelentkeznek. Az ilyen szemléleti móddal és gyakorlattal szemben növelnünk kell a helyi önállóságot, hangsúlyozva és megértetve, hogy nem létezhet szocialista demokrácia helyi sajátos érdekek és az ezeket érvényesítő — tehát a hatásköröket és a jogokat törvényileg is pontosan rögzítő — önállóság nélkül.”⁷

Az egyes dolgozó osztályok és rétegek különérdekeit, valamint a helyi érdekeket érvényesítő önállóság politikai követelménnyé tétele nyitotta meg az utat a mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez szorosan kötődő társadalmi képviselői szervek megalakításához. Az MSZMP KB 1966. november 13-i határozatában rendelkezett a társadalmi képviselői szervek létrehozásáról. A IX. kongresszus 1966. decemberében támogatta a termelőszövetkezeti parasztság kongresszusának összehívását. A KB Politikai Bizottsága 1967. februárjában Irányelveket adott ki a kongresszuson részt vevő kommunisták számára, melyben állást foglalt a kongresszus napirendjére kerülő kérdésekben. A párt- és állami szervek, valamint a termelőszövetkezetek előkészítő munkáját követően, a termelőszövetkezetek képviselői a területi küldöttválasztó gyűléseken megválasztották kongresszusi küldötteiket és a TOT-tagok 80 százalékát. A Termelőszövetkezetek I. Országos Kongresszusán megalakult a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (TOT), és megalkották a területi szövetség mintaalapszabályát; később megalakították a területi szövetségeket.

A TÁRSADALMI KÉPVISELET TSZ-KÖZELI SZERVE: A TERÜLETI SZÖVETSÉG

Elsőként azért vizsgálom a területi szövetségeket, mert így jobban látható a termelőszövetkezetnek a tervlebontási rendszerből a szabályozott piactudomány körülményeire történő átmenete.

A szövetség területi elven való szerveződése a termelőszövetkezetek kollektív érdekvédelmének szerves folytatását jelenti. Már 1957-ben — amikor a tsz-ek számára sok szempontból az új gazdasági mechanizmushoz voltak hasonlóak a körülmények — „... a termelőszövetkezetek törekedtek a konkrét gazdasági együttműködés megteremtésére. Felvetődött már ekkor is a tsz-ek közös érdekvédelme az erősen kihangsúlyozott és igen gyakran egyoldalúan értelmezett népgazdasági érdekekkel szemben.” Az elszórt gazdasági szövetségi törekvéseket „azonban félszöpörte a tömeges átszervezés politikai elhatározása”.⁸

Az átszervezés befejezésekor a termelőszövetkezetek vezetéséhez szükséges szakembergárda jelentős része a járási szervekben összpontosult, sokszor a napi feladatokat is — vetésterv, betakarítási kampány stb. — onnan szervezték. Ez a tervlebontást segítette, azonban nem szüntette meg a tsz-ek közötti kapcsolatokat. A szomszédok szívességi vagy árukapcsolatát „hajrák”, hiányok esetén a járás is szorgalmazta, ami sokszor az összevonások kezdeti lépése volt. A tsz-közi kapcsolatok néha sajátos érdekvédelemhez vezettek. Ha a szövetkezetek a tervlebontást megelőző több-kevesebb vitában nem tudták érvényesíteni az adottságaiknak megfelelő elképzeléseiket, akkor megpróbálták az irányszámok „fekete” újraosztását. A pénzügyminiszter parlamenti expozéjában a tervlebontás rossz

végrehajtásaként említette azt az esetet, amikor gazdasági lehetőségeiknek megfelelően az egyik tsz termelte meg a másiknál tervezett sertéseket is, míg a másik mindkettőjük baromfi-irányszámát produkálta, a tételeket a felvásárlás előtt a tervnek megfelelően kicserélték egymással.⁹

A hatvanas évek közepe felé döntő változást eredményezett, hogy a szakemberek már inkább a tsz-eket erősítették. „A munka súlypontja az üzemekre tevődik át. Gyakori eset, hogy az irányító-szervező munkában gyakorlatot szerzett emberek »kimennek az üzemekbe«, ott vállalnak vezető funkciót. Magukkal viszik nagyobb képzettségüket, tapasztalataikat . . .”¹⁰ — most már egy adott szövetkezet, kizárólagos munkahelyük érdekében egyenrangúan tárgyalhatnak korábbi járási kollégáikkal. Elsősorban a járásból jött tsz-vezetők kezdeményezésére születtek „vasárnapi borozgatásokon” azok a „kis tsz-tanácsok”, ahol a szövetkezetek informálisan egyeztetették érdekeiket a tervlembontási tárgyalásokra.¹¹

E tradíciókra épültek azok az 1966 elején létrehozott, még kísérleti szövetségek, amelyek a gazdasági mechanizmus reformjának politikai elhatározását követően legalizálódtak. A területi szövetség létrehozása a tsz-érdekérvényesítés állandó törekvése volt, ahogy erről közvetve beszámolt a Termelőszövetkezetek Országos Kongresszusának egyik előadója, *K. Nagy Sándor*: „Nagy segítséget jelentettek ezért a működési szabályok kimunkálásánál azok a tapasztalatok, amelyet a makói, a tiszakécskei, a pápai járás termelőszövetkezetei és a halászlati termelőszövetkezetek együttműködési és érdekképviselői szervei nyújtottak, továbbá azoknak a termelőszövetkezeteknek a tapasztalatai, amelyek rendszeresen tanácskoztak tevékenységük összehangolása, érdekeik kollektív megvédése céljából.”¹²

A tsz-közeli szerveződésben nem volt kizárólagos a területi elv. Például a 21 halászlati termelőszövetkezet szakmai alapon egy szövetséget alakított Budapesten. Másik három esetben is a szakmai elv keveredett a területi elvvel akkor, amikor nem termelőszövetkezetek, hanem szőlővel, paprikával foglalkozó szakszövetkezetek hoztak létre területi szövetséget. Ezeket csak megemlítem, mert az általános a tsz-ek által alakított területi szövetség lett, amely a közhatalmi kényszer és a gazdasági alávetettség feloldásában találta meg új funkcióját. Ezért az elemzés ebbe a két irányba indul el.

1. A járás alóli emancipáció útján

„Legcélszerűbb, ha a szövetségek megyén belül gazdasági tájörzetek szerint alakulnak meg” — közvetítette a politikai elhatározást *Fehér Lajos* az MSZMP IX. kongresszusán tartott felszólalásában.¹³

A tájjelleg miatt a területi szövetség működési területe a járásnál nagyobb lett, általában két-három-négy járás szövetkezetei fogtak össze. Komárom megye kivételével minden megyében több szövetség alakult. A szövetségek működésének törvényességi felügyelete pedig megyei szintűvé vált.

„A területi szövetség alárendeltségi viszonya . . . a fordítottja az eddig megszokottnak: a szövetség áll a tagszövetkezetek irányítása alatt. Ez a biztosíték arra, hogy a szövetség ne váljék hivatali jellegű szervvé, ne önállósodjék a szövetkezetektől.”¹⁴ Szervezeti garanciái:

a) A területi szövetségbe való be-, illetve kilépést az érdekelt tsz közgyűlése dönti el. A szövetség közgyűlése csak a hozzájárulás fizetését megtagadó tsz-t zárhatja ki.

b) A szövetség szervezete a létrehozó szervezetek akaratának meghosszabbítása. A termelőszövetkezet közgyűlése tagjai közül kötött mandátumú, bármikor visszahívható küldöttet delegál a szövetségbe. A küldöttekből áll a szövetség kollektív vezető szerve: a *küldöttgyűlés*. Ez *elnökséget, tisztségviselőket és ellenőrző bizottságot* választ; ez a megoldás a szervezetzeti szervek felépítésével azonos.

c) A szövetség hivatali jellegét kizárja, hogy tagjaira kötelező határozatot nem hozhat. Ez az elv a szövetségek létrehozását előkészítő első javaslatok óta változatlan. „A területi szövetségek alakításának az a célja, hogy a termelőszövetkezeteknek olyan saját fórumuk legyen, ahol megvitatják és összehangolják a termelőszövetkezetek gazdálkodásával, működésével és érdekvédelmével összefüggő kérdéseket és hogy javaslatokat tehetnek e kérdésben az állami, szervezetzeti és társadalmi szerveknek.”¹⁵

Saját fórumokon a tsz-ek kicserélhetik tapasztalataikat, közös gazdasági vállalkozásokat kezdeményezhetnek, az őket érintő kérdésekben, esetleges különböző megítéléseiket vitákban kikristályosítva, egységesen állást foglalhatnak. Így a *területi szövetség olyan nyilvános politikai fórummá válik, amely a járási, megyei politikában a tsz-ek érdekeit érvényesíteni kívánó álláspontot fogalmaz meg*. Egy központi pártleirat kötelezte a megyei szerveket, hogy minden, a termelőszövetkezeteket érintő alapvető döntésnél kérjék ki a területi szövetségek álláspontját és érdemben foglalkozzanak a szövetségek javaslataival. „Szükséges, hogy mind a megyei pártbizottság, mind a megyei tanács végrehajtó bizottsága a területi szövetség vezetőit a szövetség területén működő termelőszövetkezetek működésével, gazdálkodásával kapcsolatos alapvető kérdésekben döntés előtt meghallgassa . . . A területi szövetségnek mint észrevételező szervnek legyen lehetősége, hogy a benne tömörült termelőszövetkezeteket érintő fontosabb kérdésekben beadvánnyal, javaslattal élhessen a megyei pártbizottsághoz és a megyei tanács végrehajtó bizottságához.”¹⁶ Véleményeltérés esetén a szövetség az ügyet az országos társadalmi képviselői szervek támogatásával vagy más országos szervek keresztlül viheti tovább.

d) A szövetségben tömörült termelőszövetkezetek megbízások útján működte-tik a területi szövetséget, ahol a kis létszámú apparátus nem utasíthat, csak szolgált. Mivel a szövetséget anyagilag a tag-tsz-ek tartják fenn, ez még nyomatékossabbá teszi, hogy ők a szövetség gazdái, nem az apparátus.

1966 előtt a termelőszövetkezet és a község volt a járási operatív hatalom tárgya. A tsz és a falu szoros egymásrautaltsága miatt a járás alóli emancipáció fontos eleme volt a községek jövőjének alakulása is. Ugyanis ha fennmaradt volna továbbra is a községek adminisztratív módszerekkel történő irányítása, akkor a gazdálkodás külső, infrastrukturális feltételeinek biztosítása fejében jobban korlátozható, esetleg lefűllasztható a szervezetzeti önkormányzat. Ennél fontosabb kérdés a társulások működési elv általánossá tétele. Ha fejlesztési kérdésekben is kialakulnának a községek egymás közötti közvetlen kapcsolatteremtési formái, akkor szükségképpen csökkenne a járás hatalma a tsz-ekkel szemben is.

A jogi irodalom a községtársulások fogalmát veti fel: „A községtársulások megalkulására irányuló javaslatok lényegében a körzetesítés rendezőelvének megváltoztatását tűzték ki célul. A közös tanácsok megszervezése ugyanis az integráció adminisztratív útjának tekinthető, melyben elsődlegesen a felettes szervek kezdeményező szerepe érvényesül, s a folyamat egyik következménye az egyes települések felett álló igazgatási hálózat kialakulása. Ezzel szemben a községtársulások,

községi szövetségek stb. a helyi gazdasági érdekek alapján jönnek létre, s nem módosítják a képviselői és igazgatási szervek rendszerét. A szövetségek tagjai tehát megtartják önállóságukat, és kapcsolataikat a gazdasági egységek közös vállalkozásaihoz hasonlóan a mellérendeltség jellemzi. Ebből következik, hogy a társulások elsősorban területfejlesztési, illetőleg az intézmény és közműhálózat fenntartási feladatok megoldásának kereteit biztosítják, míg a hagyományos értelemben vett igazgatási tevékenység általában továbbra is az egyes társulások hatáskörébe tartozik.¹⁷

A községi szövetség kontra községösszevonás kérdése az utóbbi irányában dőlt el. A járás a gazdálkodás külső infrastrukturális feltételeinek odaítélésével vagy megtagadásával továbbra is befolyásolta a termelőszövetkezetek fejlesztési lehetőségeit.

Az irányszámok közvetítésében a járásban három szerv állt a tsz-ekkel kapcsolatban: a járási pártbizottság, a járási tanács és a bank járási fiókja.

A tervlembontás megszüntetése megváltoztatta a három járási szerv korábban azonos feladatait.

A legnagyobb változás a *tanácsot* érte. 1966-tól nem osztottak rá kötelező irányszámot. Korábbi megerősítési, szerződéskötési stb. joga értelmetlenné vált, új funkciójában törvényességi felügyeletre szorult vissza. A feladatcsökkenés miatt a tsz-vezetők már 1965 végén követelték a tanácsi apparátus csökkentését. A Földművelésügyi Minisztérium által összehívott országos értekezleten „javasolták a járási tanácsok mezőgazdasági osztályának 2-3 főre való csökkentését, amely elegendő lenne a kifejezetten hatósági jellegű feladatok elvégzésére”.¹⁸ 1967-től a tanácsi apparátus fokozatosan csökkent.

A tanácsi felügyeleti beavatkozás ellensúlyozására, az önállóság garanciájaként alakította ki a területi szövetség *revizori irodáját*, ahol a termelőszövetkezetek megbízás alapján saját szövetségi revizorokkal ügyelnek a törvényesség betartására és tervszerűvé teszik a vizsgálatokat, nehogy a tanács legnagyobb dologidőben zaklassa őket.

Tanácsi feladat maradt az állami támogatások odaítélése a gyenge, esetleg közepes tsz-ek számára. Járási szinten a továbbiakban az állami támogatás többféle formája közül választhattak. Ebben a szövetség közreműködik. Tanácsi feladat még a szanalási eljárás elrendelése.

Az irányszámok megszüntetése a *járási pártbizottságoknak* nagyobb lehetőséget adott a helyi érdekek érvényesítésében. Például az országos felvásárló vállalatokkal szemben már nyíltan támogathatta szövetkezeteit a kedvezőbb feltételek elérésében. Erre utal egy Bács megyei jelentés: „Ahol még a megyei vállalatok és a szövetségek között nézeteltérések mutatkoznak, azok elsősorban annak tulajdoníthatók, hogy a jelenleg meglévő országos vállalati és tröszt rendszer alapvető gazdasági érdekellentéte akadályozza az együttműködést.”¹⁹

Szintén változás, hogy a járási pártbizottság és a szövetkezetek közötti tervegyeztetések kapcsán a területi szövetségben megfogalmazott elképzeléseket figyelembe kellett venni. Hiszen vita esetén a termelőszövetkezetek járási csoportja a területi szövetség fórumán keresztül a megyei pártbizottságtól kérhetett állásfoglalást. Másrészt nagyobb kérdésekben a tsz-ek, közvetlenül vagy a területi szövetségen keresztül, a vitát a társadalmi képviselő országos szervei elé viheték, amelyek — a később tárgyalandó módon — döntést kezdeményezhettek.

A járási pártbizottság politikai irányítása, döntési jogköre a tsz-ekkel szemben ezen kívül változatlan maradt. A szövetkezeti vezetőség feletti káderhatásköre, a

beruházások megszerzésében nehezen nélkülözhető segítése, a tanácsi eszközök elosztására gyakorolt befolyása stb., a tsz-ek számára kockázatosabbá tették az elnévelményt akkor, ha a pártbizottság a vita során nem engedett álláspontjából.

A *járási bankfiók* szerepe növekedett, mert a hitelpolitikai irányelvek, az ágazati preferenciák elvileg új döntési teret nyitottak.

A járási igazgatás alóli emancipáció útján fontos volt a területi szövetségekhez kerülő szolgáltatások súlya. A szaktanácsadás és a revizori iroda mellett a szövetség koordinálja a jogtanácsosok továbbképzését, szakmai tanfolyamokat, tapasztalatcseréket szervez, segíti az önszervező csoportokat, gondozza a szövetkezetek termelési versenyét és a szocialista brigádmozgalmat, információs kiadványokat jelentet meg stb. — ahogy mindez a Termelőszövetkezetek I. Országos Kongresszusán elfogadott területi szövetségi mintaalap-szabályzatban olvasható.

A termelőszövetkezetek területi szövetségeik által megindultak a járás alóli emancipáció útján. A járási irányítás megváltoztatása az állam és a szövetkezet viszonyában segítette a tsz-önkormányzat kibontakozását.

2. Az egyenjogú gazdasági kapcsolatokért folytatott harc

A tervlebontás nem múlik el nyomtalanul. A felvásárló vállalatok és a termelőszövetkezetek egy megszerzett, illetve elszenvedett gazdasági pozíció erejével vagy gyengeségével érkeztek az új gazdasági mechanizmusba. Meg tudják-e tartani előnyeiket a felvásárló vállalatok? Képesek-e a szövetkezetek az új forma lehetőségeinek kihasználásával hátrányaikat ledolgozni?

„A felvásárló vállalatok mint az állami akarat, a népgazdasági igény közvetítői jelentkeztek a termelőszövetkezetekben és a tsz-ek szerepét az állami szervek a felvásárló vállalatok feladatainak elősegítésében jelölték meg.”²⁰ „Ennek következtében állott elő az a helyzet, hogy a vállalatok szinte hatósági szervként jelentek meg az üzemben, az áruátvételnél és a minősítésnél nem egyenlő jogú félként kezelték a termelőszövetkezeteket, bizván abban, hogy következő évi feladataikat is majd garantálják a tanácsok.”²¹

Az állami akarat közvetítése különösen a legmagasabbra értékelt cikkekkel (gabona, hús) kereskedők számára jelentett előnyt. Mivel csak az állami akarat közvetítési formái változtak, természetesen kedvező helyzetük megtartására törekedtek. (A felvásárló vállalatok érdekvédelemének új formáit majd a szövetkezetek felől nézve tárgyalom.)

1966 elején, a járási tanácsi irányszámok megszűnésekor a termelőszövetkezetek gazdasági ereje különböző volt. Mennyire következett ez a tervlebontásos szisztémából? A válasz megfogalmazásánál 1961-et — a tervlebontás általánosságát — vegyük kiindulópontnak. A tsz-ek gazdasági ereje akkor is különböző volt, egyrészt a *földek különböző minősége*, másrészt a *többi termelési feltétel* — munkaerő, gépesítettség, szaktudás, érdekeltségi viszonyok stb. — *egyenlőtlen elosztottsága* miatt. Mindkét tényező történeti eredetű, csak az utóbbin könnyebben lehet változtatni. Például egy 1961-ben már tíz éve működő tsz megjavíthatta földjeit, megszilárdultak belső üzemi viszonyai, korai létrejötté miatt az állami támogatásokból bővebben részesedett, mint mondjuk az utolsó átszervezési hullámban alakult tsz stb. A különbségek nem nélkülözik a történeti-politikai elemet, de valójában a rendszer teljessé válása után még fontosabb a kérdés, hogy a tervlebontás csökkenti, avagy még jobban növeli az induló különbségeket.

A tervlebontás általánosságá válása a II. ötéves terv idejére (1961—1965) esett,

amikor a mezőgazdaság még mindig az extenzív ipari növekedés akkumulációs forrása volt, a terhek nagyobb része pedig a termelősövetkezeti szektorra jutott. *A mezőgazdasági előirányzatok utólag túlzottan bizonyultak,*²² ezért a tervezés során erős politikai nyomás nehezedett a járásokra, amelyek a terheket nem tudták megfelelően továbbhárítani, ahogy az MSZMP egyik járási első titkárnak szavaiból kiderül: „Azok a közös gazdaságok — mondotta —, amelyekben szilárd vezetés alakult ki, s a termelés is jó eredményeket hozott, könnyebben kaptak engedményt az irányszámok lebontásakor. Elmondották, hogy ők hány sertéssel, mennyi tejjel, kenyérgabonával járulnak hozzá a járási előirányzat teljesítéséhez, s ezekkel az érvekkel kitértek a számukra kellemetlen termények, termékek tervezése elől. S minthogy a járási irányszámokat mégis le kellett bontani, a *nemszeretem* növények főként a gyenge termelősövetkezetekre maradtak.”²³

Fehér Lajos országos méretekre vonatkoztatta ezt. „Így többek között a termelési és felvásárlási előirányzatok sok esetben adminisztratív jellegű elosztása és beépítése az üzemtervbe a vetésszerkezet elaprózódására vezetett, mivel a járás a kevésbé kedvelt termelési feladatokat csak valamilyen területarányos, »közteherviselés« alapján tudta elhelyezni . . . a termelősövetkezetek többsége, különösen a védekezni kevésbé képes, gyenge termelősövetkezetek, kénytelenek voltak a járás utasításait betartani.”²⁴

A terulebontási mechanizmus tehát az induló előnyök és hátrányok bővített újratemelését eredményezte. Az amúgy is jó szövetkezetek a gazdasági adottságaiknak megfelelő termelési szerkezet kiharcolásával gyorsabban növekedtek, míg a kedvezőtlen adottságokkal küszködők helyzetét tovább rontotta, hogy a területarányos közteherviselés hátrányai elsősorban rájuk nehezedtek. A termelési feltételekért folytatott harcban hasonlóan a gyengék maradtak alul. Például a mindig szűkös járási műtrágyakeretből — ahogy később idézzük — először az erősek vették ki a normán felüli részüket, de a beruházásoknál, gépvásárlásnál stb. sem volt ez másként. A terulebontásos irányítási rendszerben a tsz-szektor divergense fejlődése objektíve megállíthatatlan, csak tüneti kezelés lehetett a leggyengébbeknek az erősekkel történő összevonása. A tsz-gondok kapcsán a korszak politikai dokumentumaiban vissza-visszatérő megállapításként olvasható, hogy a konfliktusok a gyengébbeknél állandóan halmozottan jelentkeznek, az erőseknél viszont mindig a szektoron kívülre irányulnak.

A járási terulebontás eredményeként létrejött differenciált struktúrában a tsz-eket gazdasági erejük alapján, az akkori politikai szóhasználatot idézve, erős, jó és közepes, valamint gyenge kategóriába sorolom.

Az erős tsz-ek (a járás egy-két-három legjobb gazdasági eredményt felmutató szövetkezete) már a legmodernebb termelési eljárásokat alkalmazták, korszerű nagyüzemükben a tsz eredeti mintaalapszabályát megreformáló olyan új formákat is bevezettek, amelyek 1967 után váltak általánossá. Az eltérést kísérlet címen engedélyeztették. Kezdeményező készségük és kiváló eredményeik mellett ezt azért teheték, mert gyakori volt, hogy a tsz elnöke megyei vagy országos, párt- vagy állami szerv tagjaként szélesebb áttekintéssel és nagyobb befolyással rendelkezett. Az erős tsz üzemi tervét egyenrangúként egyeztetette a járással, hiszen a különböző kísérletek kapcsán könnyen és hatásosan hivatkozott országos érdekekre.

A másik végponton a *gyengék* helyezkedtek el, a tartósan mérleghiányosak. A „közteherviselés” leginkább őket sújtotta, a járáshatárnál tovább nem láttak,

de nem is akartak látni, mert érdekérvényesítésükben a minél nagyobb állami támogatás elnyerése volt a fő szempont. A támogatás akkori rendszere²⁶ kockázatosabbá tette számukra a gyenge kategóriából — amit legtöbbször kedvezőtlen természeti és közgazdasági adottságnak neveztek — való kitörést. Ezért állapotuk szinten tartására rendezkedtek be. Elérték, hogy tagjaik munkaegységét a járási átlag 80 százalékára mindig kiegyérsítsék. A politikai szervek megszilárdítási és fejlesztési tervet készítettek számukra, aminek végrehajtását a járási tanács végrehajtó bizottsága félévenként, a megyei tanács VB pedig évenként tárgyalta, de a gyenge tsz-ek stabilizálódásban való érdeklensége miatt ez kevés sikerrel járt.

Az erős és gyenge kategóriák között elhelyezkedő többség a *jó és közepes* tsz-ek, a tervlembontásos struktúrába az általános szabályoknak megfelelően illeszkedtek bele. Azonos kategóriába sorolom őket, megkülönböztetésük azonban annyiban mégis indokolt, hogy a rosszabbul gazdálkodó közepesek ugyan egyszer-egyszer mérleghiányosak lettek (de akkor sem éltek a gyengék érdekérvényesítési eszközeivel), a jók nagyobb része viszont az erősek stratégiáját próbálta követni, de elégséges erő híján.

A gazdasági erő szerinti tagozódás után nézzük a közgazdasági feltételeket. A tervlembontásos gazdaságirányítás azért vonta el az értéket a mezőgazdasági árakon keresztül, hogy egy részének visszajuttatása fejében kötelezhessen a termelőszövetkezeteket bizonyos termékek előállítására. A támogatás ebben nélkülözhetetlen eszköz volt.

Kérdés, hogy a tervlembontás megszűntével megszűnik-e a támogatás?

Az állami támogatás teljes eltörlése esetén a legrosszabb körülmények között gazdálkodó üzem termelési költsége a kiindulópont. Ez az 1965. évi termelői árakhoz képest 40 százalékos áremelést kívánt volna meg. Ezt a megoldást elvetették, mert

1. A termelői ár növelése a fogyasztói árak nagyobb arányú növelésével járt volna. A szocializmus építése során ez nem volt szokásos, hiszen az alapvető cikkek fogyasztói árának változatlansága elsődrendű politikai értéként tételeződött.

2. „A legrosszabb feltételek között gazdálkodó mezőgazdasági üzemekhez igazodó árszínvonal a mezőgazdasági üzemek számottevő részében igen jelentős extrajövedelmet eredményezett volna, tehát olyan jövedelemelvonási rendszert kellett volna kidolgozni, amely politikailag és gazdaságilag is kedvezőtlen hatást váltott volna ki a jól gazdálkodó szövetkezetekben.”²⁶ Az erősek külön érdeke és érdekérvényesítési ereje szintén gátolta ezt a megoldást.

A támogatási rendszer megváltoztatásának legnagyobb akadálya egy valóságként funkcionáló látszat. „A munkások és alkalmazottak pedig a támogatás ténye és gyakori emlegetése miatt azt hiszik, hogy az ő életszínvonaluk azért nem nőhet, mert a termelőszövetkezeteket kell támogatniuk. Az érvényben levő árak tükrében ugyanis az a látszat, mintha az állam tartaná el a mezőgazdaságot, holott arról van szó, hogy a mezőgazdaság nem az árak, hanem szubvenciók és egyéb kedvezmények formájában kapja meg az általa létrehozott érték jelentős részét.”²⁷

A látszat ellensúlyozására a földművelési miniszter a Népszabadság 1965. évi karácsonyi számában a tízszeres termelői és fogyasztói áremelés kapcsán bizonyította, hogy csak a mezőgazdaság hátrányainak csökkentéséről van szó. A tsz-tagság nagyfokú előregedése megköveteli a fiatalok falun tartását, amely a

parasztság életszínvonalának gyorsabb emelésével jár. Ez az életszínvonal-ki-egyenlítés a munkások és parasztok közös érdeke.²⁸

1966-ban és 1968-ban majd húsz százalékos termelői áremelést hajtottak végre, így megmaradt az állami támogatás, és továbbra is két részre oszlott: a gyengék hátrányának csökkentésére és a mezőgazdasági ágazat által meghatározott termelésfejlesztési irányok preferálására. Általában elmondható, hogy a beruházási döntések nagyrészt politikai kézben maradtak, a hitelek elosztásánál szintén érvényesültek az ágazati preferenciák stb. A függés teljesen nem szűnt meg, csak a gazdasági erőnek megfelelően módosult.

Az erősektől a gyengékig terjedően *különböző gazdasági érdekelttség fűződik a területi szövetség működéséhez.*

Az erős szövetkezetek mentalitását a következő példával érzékeltette Kádár János az MSZMP IX. kongresszusán mondott vitazárójában: „... egy jól menő termelőszövetkezet főagronómusa mondta: »Mi is nagyon várjuk a gazdasági mechanizmus reformját... Reform nélkül megvagyunk, az emberek meg vannak elégedve, ostromolnak minket még a gyárakból is, hogy belépjenek. De van egy nagyon nyomós okunk: szeretnénk egyenes úton járni. Magyarozatként hozzátette: mindenki tudja, hogy ilyen búza-kukorica átlagot, ilyen hizlalási átlagot nem lehet elérni, ha mi csak a központi norma szerinti műtrágyát tesszük a talajba vagy a központi norma szerinti koncentrátumot adjuk. Ennél többet kell adni és mi többet is használunk fel. Hogyan? Ezt most nem részletezem — mondotta —, de a törvényesség határát súrolva. *(Derűltség.)* Nagyon jól tudjuk, hogy amennyivel több műtrágyát teszünk mi egy hold földbe, azt a többi baranyai termelőszövetkezettől csípjuk el. Mert hát honnan kapnánk többet?»²⁹

Reform nélkül megvagyunk, de a reformmal még erősebbek lehetünk — ez volt az erősek jelszava. A bürokratikus kötöttségek lazulása az erőseket hozza a legjobb starthelyzetbe. A termelői áremelés legjobban az erősek gazdasági erejét növeli úgy, hogy a szövetkezetek közötti árukapcsolatok legálissá válásával leginkább ők képesek vállalkozásokat kezdeményezni. Az MSZMP KB Szövetkezet-politikai Munkaközösségének határozata ebben támogatja őket: „Az egyes termelőszövetkezetek azonban integrációs funkciót betöltő tsz-közi vállalkozásokat hozhatnak létre, egy-egy tsz maga építi ki valamely termékének vertikális láncolatát — bor, konzervgyár, tejfeldolgozás stb.”³⁰ Az erős tsz-ek a tsz-szektoron belül megtalálják a gazdasági lehetőségek miatt vállalkozásaikhoz örömmel kapcsolódó gyengéket, közepeseket. Az erősek a kölcsönös érdekeltségen alapuló vállalkozásoktól remélik, hogy megszabadulnak egy korábbi növekedési féktől. Tehermentesítik magukat attól a nyomástól, hogy korábban, a tsz-egyesítések keretében a gyengén gazdálkodó szövetkezeteket csak valamennyi — jó és rossz adottságú — üzemágukkal együtt olvaszthatták magukba. A szövetkezetek közötti gazdasági tevékenység sokféle formában történő integrálásával versenyhelyzetet provokálnak a régi „egy kéz” rendszerrel szemben. Az erőforrások optimális kihasználásával nap mint nap bizonyítják a termelőszövetkezeti gazdasági forma fenntartásának előnyösségét.

Az erősek a vállalkozások kiépítéséig sem szorultak oly mértékben a területi szövetségre, mint a többi kategória. Szövetségi szakértők, piaci információk helyett saját erejükre támaszkodhattak, hiszen szakemberekkel leginkább ellátottak, gazdasági kapcsolataik és lehetőségeik a legjobbak. Éppen a korábban említett Baranya megyeiek jelentették: „A jól gazdálkodó termelőszövetkezetek egy

része passzív a szövetségek iránt, inkább az eddig kiépített és általuk gyümölcsözőbbnek vélt kapcsolatokra építenek.”³¹

Az erők számára a *szövetség inkább elvi kérdés, a társulások együttműködésen alapuló új növekedés politikai garanciája*. Az erők a szövetséget az ilyen irányú vállalkozások, tervegyeztetések, társulások stb. gyakorlati segítőjének tekintik, ahol köréjük gyűlnek és mögéjük állnak a többiek. S ha a szervezeti jelleg veszély fenyegeti, a védelmet is elősegíti a területi szövetség.

A jó és közepes szervezetek számára már nagyobb gondot okozott — a Fehér Lajos kongresszusi felszólalásában említett — kölcsönös előnyök tényleges elérése: „A termelőszövetkezetek termékeik döntő többségét továbbra is a felvásárló vállalatokkal kötött szerződések, mégpedig mindkét fél számára kötelező érvényű szerződések alapján értékesítik. Ezt azonban nem adminisztratív, hanem kereskedelmi módszerekkel kell biztosítani olyképpen, hogy a szerződés feltételei a szervezetet és a vállalat számára kölcsönösen előnyösek legyenek.”³²

A kereskedelmi módszerek, kölcsönös előnyök térhódításának előfeltétele a monopolhelyzet megszüntetése. A felvásárló és feldolgozó állami vagy fogyasztási szervezeti vállalatok viszont az új mechanizmusban olyan trösztökké alakultak át, ahol korábbi előnyükből sokat megtartottak. „A vállalatok és a termelőszervezetek kapcsolata az új gazdasági mechanizmus beindulásával nem vált zökkenőmentessé. Sőt. A szövetségek megalakulását követő első időkben a kapcsolatok átmenetileg romlottak, ami tulajdonképpen természetes volt. *A termelőszervezetek az új gazdaságirányítási rendszer adta lehetőségek alapján és a szövetségek javaslatára kértek, követeltek többet a vállalatoktól, mint korábban*. Ezért számos vállalat a szövetségek munkáját és megalakulását — a kezdeti időszakban — tévesen úgy értelmezte, hogy a vállalati, ezáltal a népgazdasági érdekek teljes figyelmen kívül hagyásával elvtelen támogatást kívánnak nyújtani tagszervezeteik részére. Később a vállalatoknak ez az »állami szemlélete« változott, egyes vállalatokkal a kapcsolatok javultak. A felek egyenjogúsága mégsem jött létre. A vállalati központok centralizálták a döntés jogát a lényeges feltételekben. Így a vállalatok területi egységei ragaszkodtak az országos központtól kapott szigorú utasításokhoz, központilag meghatározott feltételekhez. Ez nekik is előnyösebb volt. A helyzet tehát annyiban változott csupán, hogy az eddigi minisztériumi szinten egyeztetett kötelező szerződések helyébe gyakorlatilag a trösztök, központok által meghatározott feltételek léptek.”³³ (Kiemelés tőlem — V. S.)

A monopolhelyzet tehát nem szűnt meg. Nem történt meg a trösztök felszámolása oly módon, hogy a belőlük létrejött, területi vagy egyéb alapon szervezett vállalatok egymással versenyezzenek. A tröszttel szembeni másik, lehetséges versenytárs, a szervezeti mozgalom által működtetett országos vállalat szervezését pedig politikai döntés tiltotta meg: „A mezőgazdasági termelőszervezetek szövetségeit illetően a kiinduló elvi álláspontok alapján nem lehetséges, hogy akár a területi szövetségek, akár a TOT élelmiszeripari integrációt hozzon létre” — olvasható az MSZMP Szervezetpolitikai Munkaközösségének hivatkozott anyagában.³⁴

A monopolhelyzet fenntartásával az értékesítéshez szükséges állóeszközök állami vállalati kézben maradtak, ami a politikailag deklarált és támogatott több és új értékesítési csatorna komoly gazdasági korlátját képezte. A saját értékesítés csak „*konkurrenciácska*” lehetett, ahol a szervezetek főként a kevésbé eszköz-

igényes formák gazdag változatával álltak elő. Az eszközigényes formákat inkább a már említett társulások tudták alkalmazni.

A területi szövetségek fellépése új egyezkedési fórumot kényszerített állami vállalati tárgyalópartnereikre. Az eredményességhez néha elég volt az új megoldás felvetése, mint annál a több területi szövetség által koordinált szalmaértékesítési társuláznál, amit a papíripar úgy hárított el, hogy korábbi nyereségéből másfél millió forintot rögtön visszaengedett a szövetkezeteknek.³⁵ Máskor csak kérés vagy követelés maradt az álláspont. Mindenesetre területi szövetségi szolgáltatássá vált a tárgyalásokhoz szükséges szakértelem. Szövetségivé válása garántálta a tsz-érdeken alapuló fellépést. Az új mechanizmus tervezése során 1966-ban megjelent minisztériumi javaslat e szaktanácsadást még államiként képzelte el. „A termelőszövetkezetek nagyobb tervezési önállósága minden bizonnyal szükségessé teszi egy olyan szakértő, segítségnyújtásra kész szervezet kialakítását, amelyhez bizalommal fordulnak a termelőszövetkezeti vezetők a döntések tudományosan is megfelelő megalapozása végett. Erre a célra alkalmasnak látszik a *szaktanácsadási rendszer*, amely jól képzett, tapasztalt szakemberekkel, a szükséges elemző, gépi adatfeldolgozó, laboratóriumi stb. felszerelésekkel igen hasznosan működhet közre a termelőszövetkezetek felkérése alapján.”³⁶

A használható tanácsot általában nem a szövetségi szakértők tudása, hanem a tényleges erőviszonyok korlátozták. A szakértők a gyakorlat példáin mutatták ki, hogy a trösztli érdekérvényesítés általuk megmásíthatatlan jogi eszközökkel él. Ezek a minisztérium belső határozatai, a vállalatoknak küldött leiratai és elvárásai, amelyek aztán később megmásíthatatlan szerződési feltétellé változnak. Ezekkel szemben a szövetkezeti érdekek érvényesítésére olyan országos társadalmi képviselői szerv szükséges, amely a nagypolitikában és a jogalkotásban partner lehet. Másrészt országos értékesítési irodával (TÁSZI) kísérletet tettek a konkurrencia erősítésére.

A *területi szövetség* tehát *gazdasági érdekérvényesítő fórum* is, ahol a tevékenységek minél tágabb szövetkezeti társulások keretében tartásával és egy új egyeztetési pozíció megnyitásával lépnek fel a termelőszövetkezetek az állami és a fogyasztási szövetkezeti vállalatokkal szemben, egyenjogúsításuk elérése érdekében.

A *gyenge* szövetkezetek kevésbé képesek védekezni — mondták róluk a tervlembontás idején. Mit javíthat ezen a szövetség? Egyeztetési állami támogatásuk új feltételeit, ahol a táji hátrányok közös elismertetése jobb körülményeket eredményez. „Az erősebb segítse a gyengét” mozgalom új koordináló helye lehet a szövetség, ahol a gyengék munkaerejükkel, területükkel stb. részt vehetnek és gya-rapodhatnak az erősek vezette társulásokban. A melléküzemágak iránti társadalmi igény több helyütt ledolgozhatóvá teszi területi hátrányaikat, a melléküzemágakból származó jövedelmükből esetleg szanálhatják mezőgazdasági tevékenységüket.

Végeredményben erősödött a gyengék védekezési képessége, különösen akkor, ha okosan alkalmazkodva társultak a hiánycikkek megtermeléséért aggódó ipar és az erősek növekedési érdekeinek szolgálatára.

A termelőszövetkezetek gazdasági erő szerinti struktúrája az új mechanizmusban úgy maradt meg, hogy divergáló erői csillapodtak. A kifelé való erősebb közös fellépés a területi szövetség keretében a tsz-ek különérdekeinek egyeztetését mozdította elő.

A TÁRSADALMI KÉPVISELET ORSZÁGOS FORMÁI

A társadalmi képviseletet országosan is a szervezeti és hatalmi viszonyok átrendezése mellett illesztették be a gazdasági-politikai mechanizmusba. Az egyeztetés rendszerébe az ágazati vonal elkülönülésének csökkenése mellett képviseleti jellegű szervek kerültek. Mindez már az egységes élelmiszer-gazdaság koncepciója jegyében történt.

A működési környezetet befolyásoló változásokról röviden:

a) Az MSZMP IX. kongresszusa (1966 decembere) után a KB Gazdaságpolitikai Osztálya kidolgozta a gazdasági növekedés mutatóit és az új gazdasági mechanizmusnak megfelelő közvetett irányítás eszközrendszerét.

b) Állami vonalon összevonták a földművelésügyi és az élelmiszeripari tárcát (MÉM). Korábban a két minisztérium eltérő érdeke miatt a „... mezőgazdaság és az élelmiszeripar egységes fejlesztése gyakran csorbát szenvedett. A feldolgozó ipar fejlesztése elszakadt a nyersanyagtermelés lehetőségeitől. A túlzottan koncentrált és nagyméretű feldolgozó egységek üzemeltetése jelentős szállítóeszközlekkötéssel és szállítási költségekkel párosult. A megtermelt nyerstermékek egy része vagy a földeken vagy szállítás közben, illetve a feldolgozó helyeken tönkrement, illetve kárba veszett. Ez a helyzet a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban dolgozókat indokolatlanul szembeállította egymással. Nehezítette az ügyinté- zést és nemegyszer anyagi károsodáshoz vezetett” — mondotta a tsz-kongresszuson az összevonás okáról Fehér Lajos.³⁷

c) A szövetkezeti szektor nemcsak mezőgazdasági termelő- és szakszövetkezetekből, hanem ipari és fogyasztási szövetkezetekből is áll. A fogyasztási és ipari szövetkezeti központok korábban tervutasító hatóságként működtek, e szervek alakultak át érdekképviseleti jellegűvé, ami nyilvánvalóan kisebb jellegű változást eredményezett, mint a szervezetenleg teljesen új társadalmi képviselet. A három nagy ágazat érdekképviseletének részvételével 1967-ben közös *Országos Szövetkezeti Tanácsot* alakítottak, amelyben sokáig fennmaradt az utasítást mellőző TOT-modell és az utasítást adó szövetkezeti központ dualizmusa.

d) Az MSZMP KB mellett *Szövetkezetpolitikai Munkaközösség* alakult, amely olyan döntéselőkészítő, tanácsadó és részben ügydöntő testület, ahol mindhárom szövetkezeti ágazat érdekképviseletének vezetői — a munkaközösség tagjaként — szervezetük döntéseit politikailag általánossá igyekeznek tenni.

Az országos szerv kialakítását befolyásoló korábbi tradíciók:

A termelőszövetkezeteknek nem volt szövetkezeti központjuk, a kormány által kinevezett tagokból, tanácsadó jelleggel viszont működött a *Termelőszövetkezeti Tanács*. A termelőszövetkezetek a gyakorlatban törekedtek a Tanács érdekképviseleti jellegének kialakítására. E törekvést és korlátait a Termelőszövetkezeti Tanács rövid történeti bemutatásán szemléltetem.

A Termelőszövetkezeti Tanácsot 1951-ben elsősorban az élenjárók tapasztalatait meghonosító munkaversenymozgalom szervezésére alakították meg. A termelőszövetkezetek szervezett jogvédelmének lehetősége csak az MDP 1953 júniusi határozata után merülhetett fel, a tsz-ek követelésére ezért 1954 végén kinevezték a Tanács *megyei megbízotti hálózatát*. A megyei megbízott a jogszabályokban biztosított jogok mértékéig orvoslást kérhetett az állami szervek és a vállalatok jogsértésével szemben. Az 1955. évi második átszervezési hullám tapasztalatai alapján egyes tsz-ek erre inkább a területi szövetséghez hasonló saját

szervekben láttak garanciát. Mint már idéztem, a tömeges átszervezés politikája ezt egyelőre félresöpörte.

A kollektivizálás befejezése után a termelőszövetkezetek a Tanácsot olyan „problémajelző” fórummá igyekeztek változtatni, ahol a tervehatósági államigazgatás mellett áramoltatták felfelé érdekeiket. Tehették ezt, mert a Tanács nem a tervek teljesítéséért, hanem a jogvédelemért felelt inkább. 81 fős függetlenített apparátusa (megyéenként 3 és a központi apparátus) végezte ezt a munkát. Másrészt a Termelőszövetkezeti Tanács helyzete speciális volt, mivel elnöki tiszttét Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke töltötte be; ezáltal a kormány által kinevezett Tanács nem a végrehajtó minisztériumi apparátusba tagolódtott, hanem inkább államhatalmi szerv, az Elnöki Tanács alá rendelődött, így jogvédelmi működésének nagyobb súlya lehetett.

A Termelőszövetkezeti Tanács állandó problémajelzése egyfelől soknak tűnt a termeltetési nehézségekkel küzdő kormányzati ágazati vonalnak, másfelől a szövetkezetek a pusztá jelzéseknél már határozottabb fellépést követeltek. A kettős szorításban a Tanács feleslegessé vált. 1965 elején önálló apparátusát felosztatva átmenetileg beolvastották az ágazati kormányzati vonalba — a jogszabálytervezet³⁸ indokként a két szerv munkájának párhuzamosságát említette —, miközben ezzel párhuzamosan legalizálódtak a korábban említett szövetségi kísérletek.

A beolvastás során a most már *Országos Termelőszövetkezeti Tanácsnak* nevezett szerv mindenkor elnöke egyben az ágazati vonalat is vezető földművelésügyi miniszter lett, az apparátusi feladatokat a minisztérium apparátusa látta el. A megyei megbízotti hálózat helyett Megyei Termelőszövetkezeti Tanácsok alakultak a megyei tanácsok mezőgazdasági területet felügyelő elnökhelyetteseinek vezetésével és a megyei tanács mezőgazdasági osztályának apparátusi közreműködésével.

Az Országos Termelőszövetkezeti Tanács működésének másfél éve alatt gyakorlatilag a szövetkezeti öngazgatást garantáló társadalmi képviselő előkészítő fórumává vált. A szövetkezeti érdekvédelem öhajaként az MSZMP határozatai³⁹ lehetővé tették a társadalmi képviselő területi és országos formáinak létrehozását:

1. A Termelőszövetkezetek Országos Kongresszusa

Aktívan részt vesz a párt és az állam agrárpolitikájának létrehozásában. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1967. évi tavaszi irányelvei hatalmazták fel erre. „A kongresszus legyen egyben politikai fórum is. Adjon lehetőséget a parasztságnak, hogy saját helyzetét és jövőjét országosan megtárgyalja, ezáltal aktívan részt vegyen a párt és az állam agrárpolitikájának kialakításában.”⁴⁰ Az első országos kongresszus támogatta az MSZMP új agrárpolitikáját, hiszen az új agrárpolitikai döntések jelentős része a tsz-érdektörékvések felkarolását mutatja. A kongresszus határozatai javasolták az országgyűlésnek a termelőszövetkezeti törvény és a tsz-földtulajdonról szóló törvény meghozatalát. (1967. évi III. és IV. törvény.)

Megszabja a tsz-mozgalom stratégiájának irányát. A kongresszus meghatározza a TOT alapszabályát, megválasztja tagjait és tisztségviselőit, beszámoltatja őket. Értékeli a területi szövetségek gyakorlati működését, mintaalapszabállyal segíti hatékonyságukat stb.

2. A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa

Két kongresszus között a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa a társadalmi képviselő országos szerve. Szinte kivétel nélkül tsz-tagokból áll, akik maguk

közül elnökséget és tisztségviselőket meg állandó és ideiglenes bizottságokat választanak, e bizottságokba elsősorban tsz-szakembereket vonnak be. Kis létszámú függetlenített apparátus segíti az ügyintéztést. A területi szövetségekhez hasonlóan — bár a kongresszus révén közvetetebben — a TOT is a termelőszövetkezeteknek alárendelt: „... az Országos Tanács nem irányíthatja a területi szövetségeket, tehát nem is utasíthatja azokat.” „Felhívásokat, ajánlásokat adhat ki a termelőszövetkezetek és a területi szövetségek részére. Kötelező határozatot azonban csak saját szerveire hozhat.”⁴¹ A TOT minden tsz érdekét képviseli, hiszen a mozgalom általánosítható érdekeit fogalmazza országossá, ezért fenntartásáról terület és termelési érték függvényében az összes tsz gondoskodik.

Az utasítási jog hiánya a TOT szervezeti működésében az érdekegyeztetés elvét általánosítja. Szervei olyan felépítésűek, hogy a tsz-szektor mindenféle rétegződéséhez közvetlen kapcsolata van. Legfontosabb szerepe a termelőszövetkezeti és területi szövetségi törekvések országos politikába szintetizálása.

A TOT beépülése a politikai mechanizmusba látszólag minisztériumhoz hasonló vonásokat mutat. „A termelőszövetkezeteknek — népgazdaságunkban és társadalmunkban betöltött jelentős szerepüknél fogva — szükségük van olyan szervekre . . . , amely a központi állami rendelkezésekben a termelőszövetkezetek érdekeit érvényesíteni tudja. Ehhez az államnak biztosítania kell, hogy a termelőszövetkezetek maguk hozzák létre ezt a szervet (a TOT-ot) és hogy elegendő jogköre legyen ennek az érdekvédelemnek, lényegében közvetett kormányzati feladatok betöltésére.” „Ebben a körben tehát lényegében a minisztériumok között egyébként is szokásos koordinációs (egyeztetési) kötelezettség kiterjesztéséről van szó azokban az esetekben, amelyek közelről érintik a termelőszövetkezeteket.”⁴² A koordinációban a TOT-nak egyetértési joga van a tsz működését érintő alapvető kérdésekben, javaslataival pedig a miniszter köteles foglalkozni. Véleményeltérés esetén a TOT mindkét esetben a kormányhoz fellebbezhet, miként a minisztériumok között szokás ez hasonló esetekben. Ezt nevezik a TOT vétójogának.

A TOT azonban a kormányzati mechanizmus felé sem minisztérium, hiszen nincs a szövetkezetek felé kényszerítési joga. A politikai élet pedig sokkal szélesebb, mint a kormányzat.

A TOT az MSZMP számára partner az agrárpolitika kialakításában, mert a termelőszövetkezetek érdekeit már egymással ütköztetve, szintetizálva és a politikai egyeztetési mechanizmus törvényei szerint igyekszik érvényesíteni. Célszerű minden róluk döntő fórumra meghívni őket, biztos, hogy nemcsak a Szövetkezetpolitikai Munkaközösségben számítanak a véleményükre. A TOT-tagok az MSZMP testületek tagjaiként a TOT álláspontját bármikor megvitatásra javasolhatják.

Más társadalmi szervekkel szintén érdekeket egyeztet a TOT, kölcsönösen meghívják egymást üléseikre, kikérik véleményüket stb.

A TOT a minisztériumi, társadalmi szervezeti egyeztetési gyakorlatán át országos gazdasági szervezeteket is tárgyalási pozícióba kényszeríthet (persze az eredmény nincs eleve garantálva).

A TOT gazdasági szervek alapításában csak közreműködik. Segít a különböző társulások szervezésében, a tsz-ek gazdasági erejének differenciáltsága (a területi szövetségekhez hasonlóan) befolyásolja ezt a tevékenységet.

Mitől társadalmi a képviselő?

A mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter az új termelőszövetkezeti törvény parlamenti indoklásában a *társadalmi képviselő* létrehozásának szükségességét a következőkben jelölte meg: „Szükséges azonban az önállóság jogi feltételeinek a biztosítása is, mert bár az utóbbi évek során fokozatosan visszaszorultak a termelőszövetkezetek adminisztratív eszközökkel történő állami irányításának módszerei, és már régebbi idő óta a gazdaságpolitikai eszközökkel való befolyásolás került előtérbe, még mindig sok volt a termelőszövetkezeti önállóság kibontakozását gátló beavatkozás és gyámkodás.” A jogi önállóság következtében „... nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is válik a termelőszövetkezetek szövetkezeti összefogása társadalmi szervezetek útján. Ezzel lehetővé válik az üzenet kívüli sajátos termelőszövetkezeti feladataiknak, érdekképviselőiknek ellátása, hogy élni tudjanak gazdasági önállóságukkal és emelkedjék szervezethezük színvonala.”⁴³

Vajon miért nem nevezik ezt pusztán érdekképviselőnek? A képviselő *társadalmi* jelzőjét a korszak politikai élete feltehetően azért alkalmazta, hogy e vadonatúj elnevezéssel a szocialista demokrácia fejlődésében egy eddig ismeretlen, minőségileg új forma kialakítására utaljon. Az új minőség meghatározása kapcsán talán úgy fogalmazhatnánk, hogy a politikai hatalom gyakorlásában eddig kizárólagos, hierarchikus-vertikális demokratikus centralizmus működési elve mellé, annak alárendelten részben legalizálták, részben megteremtették a horizontális kapcsolatteremtés lehetőségét,⁴⁴ ahol a társadalmi csoport empirikus érdekeit pontosabban artikulálja a csoport tagjai által összefogott horizontális szerveződés. Az érdekek társadalmi képviselőben történő egyeztetése során az erőteljes érdekek kihullanak, a döntő súlyúak pedig megindulhatnak a külső érdekegyeztetés harcai felé.

Bár a politikai dokumentumok a termelőszövetkezeti szektort korábban is mozgalomként deklarálták, mozgalmi jellege a tervlebontás bezártságában nem alakulhatott ki. Csak amikor jelentősebbé vált a szövetkezeti önkormányzat, amikor már támogatták a szövetkezetek egymás közötti közvetlen kapcsolatát és a társadalmi képviselő formájában valóban mozgalmi szervek létrehozását, csak ettől az időtől töltődik meg valóságos tartalommal a mozgalom elnevezés.

A demokratikus centralizmus átforgalmazott szerepében jelentős az MSZMP és a társadalmi képviselő viszonya. A pártirányítás annyiban változott, hogy lehetőséget adott a döntések előkészítése során az érdekek politikaivá transzformálására a tsz-ek szempontjai alapján. Másrészt a demokratikus centralizmuson felépülő MSZMP olyan társadalmi képviselői szervezeteket irányít, amelyek horizontálisan szervezettek. Ezért 1967-től szükségszerűen módosultak a pártirányítás korábbi módszerei ebben a vonatkozásban. A termelőszövetkezetet továbbra is a járási pártbizottság irányította, vita esetén a szövetkezet azonban a közgyűlés mellett a területi szövetség járáson kívüli súlyát is latba vethette az érdekegyeztetésre, hiszen a területi szövetséget már a megyei pártbizottság irányította. Megyei szinten esetleg már több járás eltérő megítélése várt egyeztetésre, mikor a járási konkurenciája szövetségest kereshetett a területi szövetségben. A horizontális szerveződés még tisztább formája, hogy a területi szövetségek több megyét átfogóan is rendezhetnek egy kérdést, vagy alakíthatnak társulási kapcsolatot. Itt a pártirányítás egységes érvényesítése már megyei egyeztetést kívánt. A horizontális szerveződés tehát több egyeztetési fórumot eredményező

pártirányítást alakít ki, hiszen a megyék álláspontjával szemben a területi szövetségeknek lehetővé teszi, hogy az Országos Tanács útján központi pártszervek elé vigyék az ügyet.

A társadalmi képviselet segítségével a termelőszövetkezeti szektor olyan mozgalommá válik, amely az őket érintő kérdésekben *saját politikai álláspontjának megfogalmazására kap lehetőséget*. A párt- és állami szervezeteknek döntésük során módjuk van olyan „alternatív” előterjesztés mérlegelésére, amely mögött a szövetkezeteknek a belső egyeztetésekben megerősödött és letisztult cselekvési szándéka áll. Az „alternatív” álláspont érvényesítésére nincsenek formális garanciák, az elutasítás kockázatát viszont a társadalmi képviselet érvei előre érzékelhetővé teszik.

A társadalmi képviselet legfontosabb funkciója, hogy a *termelőszövetkezetek működésének irányát meghatározó párt- és állami döntések meghozatalakor a mozgalom politikai álláspontját képviseli*. A mozgalmon belül ütközteti, kiérleli és a politikai élet törvényeihez igazítja a termelőszövetkezetek érdekeit sűrítő döntési javaslatait. Azok érvényesítéséért mindent megtesz.

Másik fontos funkciója a termelőszövetkezetek *gazdasági érdekeinek érvényesítése*. Itt az érvényesítésre helyezem a hangsúlyt, hiszen ebben sokféle eszközzel rendelkezik mind a mozgalmon belül (a gazdasági összefogás számtalan formája), mind a mozgalmon kívül (jogvédelem, szaktanácsadás stb.) az előnyösebb gazdálkodás megszervezésének segítségével.

Ezért a *társadalmi képviselet a szocialista demokrácia olyan új formája, ahol a termelőszövetkezeti tulajdon alapján a tsz-mozgalom önkormányzataként szervesen összefogja a mozgalom politikai álláspontjának képviseletét a termelőszövetkezetek gazdasági érdekeinek sokirányú érvényesítésével*.

A társadalmi képviselet azt példázza, miként válhat az empirikus érdekek megfogalmazását segítő szervezeti megoldás a szocializmus építésében közvetlen termelőerővé. Hogy valójában azzá válik-e, annak bemutatása — a társadalmi képviselet másfél évtizedes működésének értékelésével — egy következő tanulmány feladata.

JEGYZETEK

¹ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a termelőszövetkezetek helyzetéről az 1964. évi zárszámadások alapján. 1965. április 27. Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1963—1966. Kossuth Könyvkiadó 1968. 173. old. (Továbbiakban Határozatok . . . , ahol a kötetet a dokumentum évszáma jelöli.)

² *Csizmadia Ernő*: Gazdasági mechanizmusunk reformja és a mezőgazdaság. Kossuth Könyvkiadó 1968. 52—53. old.

³ Az MSZMP KB irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára. 1966. május 25—27. Határozatok . . . 402. old.

⁴ *Szabó Istvánnak*, a TOT elnökének parlamenti felszólalása. Országgyűlési Napló 1967—1971. 379. hasáb.

⁵ Az MSZMP KB kiinduló irányelvei a gazdaságirányítási rendszer reformjára. 1965. november 18—20. Határozatok . . . 262. old.

⁶ Lásd *Erdei Ferenc*: Egy szocialista intézményünk tanulságos fejlődése. Kritika, 1968/2. sz.

⁷ Az MSZMP néhány időszakos ideológiai feladata. A KB irányelvei. 1965. március 11—13. Határozatok . . . 137. old.

- ⁸ *Szemes Lajos*: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviselője. Akadémiai Kiadó 1970. 29. old.
- ⁹ Országgyűlési Napló. 1963—1967. I. köt. 180. hasáb.
- ¹⁰ *Márkus István*: Mezőgazdaságfejlesztés és a helyi erőviszonyok. Valóság, 1968/2. sz. 40. old. Lásd még *Fazekas Béla*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1976. 174—178. old. és *Bakos István*: Termelőszövetkezeti vezetők munkakörváltása. Tiszatáj, 1976/6. sz.
- ¹¹ A Termelőszövetkezeti Tanács akkori munkatársának, *dr. Kosztin Árpádnak* — aki jelenleg a MÉM STAGEK osztályvezetője — szíves közlése.
- ¹² A Termelőszövetkezetek Országos Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1967. 44. old.
- ¹³ Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1967. 143. old.
- ¹⁴ *K. Nagy Sándor*: A termelőszövetkezetek területi szövetségei. Társadalmi Szemle, 1968/1. sz. 65. old.
- ¹⁵ Feljegyzés *Keserű* elvtárs részére, a termelőszövetkezeti területi szövetségek feladatairól, a megyei szervek ezzel kapcsolatos tennivalóiról és a szerződéses értékesítésről. 1966. szeptember 12. Készítette a Termelőszövetkezeti Főosztály. MÉM Központi Irattár, a Termelőszövetkezeti Főosztály iratai 12917/1966. 1. old.
- ¹⁶ A termelőszövetkezetek területi szövetségei megalakulásának, munkájának főbb tapasztalatai és feladataik. MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztálya, 1968. PI Arch. 288. f. 24/1968/23. öe. 49. old.
- ¹⁷ *Wiener György*: A helyi igazgatás funkciói és a közigazgatás-politika. Szociológia, 1977/4. sz. 495. old.
- ¹⁸ Emlékeztető. 1966. január 11. Termelőszövetkezeti Főosztály iratai. MÉM Központi Irattár, 12040/1966. 6. old.
- ¹⁹ Jelentés a mezőgazdasági szövetkezetek területi szövetségének munkájáról. Kecskemét, 1968. december 4. PI Arch. 288. f. 24/1968/24. öe. 169. old.
- ²⁰ *Keserű János*: A mezőgazdaság és az új gazdasági mechanizmus. Kossuth Könyvkiadó 1967. 60 old.
- ²¹ *Fehér Lajos*: A mezőgazdaság fejlesztésének fő irányai. Előadás az MSZMP Politikai Akadémiáján. 1966. április 6. In: *Fehér Lajos*: Agrár- és szövetkezetpolitikánk. 1965—1969. Kossuth Könyvkiadó 1970. 115—116. old.
- ²² Ugyanott, 69. old.
- ²³ *Almási István*: A szövetkezeti demokrácia és a közös gazdálkodás fejlődése. Társadalmi Szemle, 1967/3. 49. old.
- ²⁴ *Fehér Lajos*: Id. mű, 115—116. old.
- ²⁵ *Kővári Miklós*: A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezetek megkülönböztetett állami támogatásának történeti áttekintése és értékelése. Agrárgazdasági Kutatóintézet, Budapest 1974.
- ²⁶ Az MSZMP agrárpolitikájának fő vonásai. A Politikai Főiskola tankönyve. Kossuth Könyvkiadó 1970. 89—90. old.
- ²⁷ *Csizmadia Ernő*: Id. mű, 45. old.
- ²⁸ *Losonczy Pál*: Munkások és parasztok érdeke. Népszabadság, 1965. december 25.
- ²⁹ Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1967. 431. old.
- ³⁰ A területi szövetségek. A „Szövetkezetpolitikai kérdések” című kötetben. Kossuth Könyvkiadó 1970. 68. old.
- ³¹ MSZMP Baranya Megyei Bizottságának első titkári jelentése a területi szövetségek munkájáról. Pécs, 1968. május 9. PI Arch. 288. f. 24/1968/24. öe. 42. old.
- ³² MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 378. old.
- ³³ *Szemes Lajos*: Id. mű, 99. old.
- ³⁴ A területi szövetségek. A „Szövetkezetpolitikai kérdések” című kötetben. 68. old.
- ³⁵ *Szemes Lajos*: Id. mű, 106. old.
- ³⁶ *Keserű János*: A termelőszövetkezetek gazdasági irányításáról. Társadalmi Szemle, 1966/4. 7. old.
- ³⁷ A Termelőszövetkezetek Országos Kongresszusa. 60. old.

- ³⁸ „Az elmúlt években kiadott jogszabályok rendezték a termelőszövetkezetek működésével kapcsolatos feladatok túlnyomó részét és tisztázódtak a termelőszövetkezetek állami irányításának legfontosabb feladatai, eszközei és módszerei is. Jelenleg a termelőszövetkezetek működésével éppúgy, mint termelésük szervezésével kapcsolatos feladatokat a mezőgazdasági termelést irányító állami szervek látják el. Így az állami szervek és a Termelőszövetkezeti Tanács titkársága, valamint megyei megbízottai munkájában párhuzamosságok keletkeztek. Ezek miatt szükséges a Termelőszövetkezeti Tanács feladatkörének és szervezetének módosítása.” A földművelésügyi miniszter előterjesztése a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányhoz a Termelőszövetkezeti Tanács feladatának és szervezetének újabb megállapításáról. 1965. február 23. MÉM Központi Irattár. 22160/1965. 2. old.
- ³⁹ Az MSZMP IX. kongresszusának határozata és az MSZMP KB PB irányelvei, a termelőszövetkezeti kongresszuson részt vevő kommunisták részére. 1967 február.
- ⁴⁰ MSZMP KB Politikai Bizottságának irányelvei a termelőszövetkezeti kongresszuson részt vevő kommunisták számára. Határozatok . . . 48. old.
- ⁴¹ Előterjesztés a miniszterhelyettesi értekezletre a termelőszövetkezeti szövetségek létrehozásáról és a termelőszövetkezetek országos kongresszusának az előkészítéséről. 1966. július 18. A Termelőszövetkezeti főosztály iratai. MÉM Központi Irattár, 12724/1966. 11. old. Ez a megközelítés megy át a politikai-jogi normákba.
- ⁴² *Molnár Imre*: A termelőszövetkezetek vezetése és társadalmi szervezetei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967. 147. és 152. old.
- ⁴³ A termelőszövetkezetek működéséről szóló 1967. évi III. törvény miniszteri indoklása. Az Országgyűlés Irományai. 1967—1971. 72. és 23. old.
- ⁴⁴ Vö.: Vita a szövetkezetek elméleti kérdéseiről. A Társadalmi Szemle 1968. évi számaiban megjelent vitacikkek gyűjteménye. Kiadja az OKISZ szövetkezetpolitikai főosztálya. Budapest 1970. Különösen *Nyers Rezső*, *Novobáczki Iván* és *Erdei Ferenc* írásai. Lásd még *Zsohár András*: A mezőgazdasági szövetkezetek érdekképviselői szervei. Dokumentumok a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről. 1980/4. szám. Kiadja a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, Budapest 1980.

RÉDEI JENŐ

A GAZDASÁGI
EGYENSÚLY
TÁRSADALMI
KÖVETKEZMÉNYEIRŐL
ÉS KÖVETELMÉNYEIRŐL

Műhelytanulmány

323 OLDAL, 38,— FORINT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA
MEGVÁSÁROLHATÓ AZ INTÉZET PÉNZTÁRÁBAN

HÜLVELY ISTVÁN

Viták a parlamenti demokrácia válságáról

Mit jelent a hetvenes években kezdődő gazdasági megtorpanás és válság a nyugati parlamenti demokratikus rendszer szempontjából? Ez a kérdés került a hetvenes évek politológiai vitáinak a középpontjába. A kérdésre adott válaszok azonban messze túlmentek a válság közvetlen összefüggésein, és olyan általános sikkra terelődtek, amelyen a parlamenti demokráciák mai struktúráinak sokkal általánosabb problémái is megfogalmazódtak.

A következőkben elsősorban ez utóbbi kérdéseknek a szempontjából kísérlem meg felhívni a figyelmet e viták néhány fontosabb tartalmi összefüggésére. Annál is inkább, mert abban szinte mindenki egyetért: a parlamenti demokratikus forma fenntartása és megőrzése szinte egyedüli esély a válság majdani megoldására.¹

I

A polgári demokratikus formát történelmi kialakulásától kezdve a társadalmi el-
lentmondások és egyenlőtlenségek, válságok és megtorpanások kihordásának
különös formájaként értelmezhetjük. Ez a forma — saját hívei szerint is — egy
olyan evolúciós folyamatban helyezkedik el, amely a történelmi kapitalizmus
alapkategóriáinak (magántulajdon és árutermelés, tőkeviszony, társadalom-ál-
lam kettőssége, hierarchikus munkamegosztás stb.) radikális megkérdőjelezése
helyett ezeket általános létfeltételként elfogadva arra koncentrál, hogy e kategó-
riák negatív társadalmi hatásait csökkentse vagy kiegyenlítse; mégpedig oly mó-
don, hogy egyrészt segítségül hívja hozzá a civilizációs fejlődés vívmányait, más-
részt pedig a demokratikus forma önmagát is az egyetemes társadalmi-evolúciós
folyamat konstitutív részének fogja fel.

Bárhogyan is ítéljük meg elméletileg ezt az elméletet és gyakorlatot (az elmé-
let, persze, aligha teheti büntetlenül, hogy figyelmen kívül hagyja egy történelmi
fenomén teljesítményeit), a fejlett kapitalizmus vonatkozásában kétségtelenül
olyan eredményekre vezetett, amelyek nemcsak azon mérhetőek, hogy ez a forma
rendkívül ellenállóképesnek bizonyult a forradalmi szocialista mozgalmakkal
szemben, hanem azon is, hogy a kapitalizmust kimozdította az érdekképviselet
„nyers” állapotából, s egy olyan reformista tevékenység irányába vitte, amelyben
a nagy társadalmi érdekellentétek feszítő hatását az evolúciós folyamat keretén

belül tudta tartani. E kettős teljesítményt Dieter Senghaas még jobban kiemeli annak hangsúlyozásával, hogy egy világtörténelmileg indokolt szocialista mozgalommal szemben érte el sikereit ez a forma: „Mivel a szocialista kapitalizmuskritika — írja — valóban emberi szükségésekre — a kora kapitalista fejlődés következményeire — vonatkozott, a szocialista pártok és a szakszervezetek közvetítésével történelmi jelentőségű erővé válhatott. Hosszú távú hatása mégis semmiképpen sem a kapitalizmus meghaladásában rejlik. Sehol nem vezetett ez ideig a tőke és a munka ellentéte a fejlett kapitalista társadalmakban a szocializmus politikai áttöréséhez. Ellenkezőleg, ki lehet mutatni, hogy éppen a tőketulajdonosok és a proletariátus között intézményesült antagonizmus járulhatott hozzá a kapitalista fejlődés dinamizmusához (és stabilizálódásához). A kapitalizmus tönkrement volna ellenpárt nélkül a bérleszorításon . . . és ebből következően a »nyomor akkumulációján«. Átütő erejű ellenerők nélkül a tőketulajdonos, szükségszerűen üzemgazdaságilag korlátozott gazdasági kalkulációit követve, ugyan jelentősen akkumulálhatott volna, anélkül azonban, hogy potens, belgazdaságilag zárt nemzetgazdaságok keletkeztek volna. A tőkés növekedés akkumulálható értéktöbbletet és megfelelő összkeresletet követel. Ha a kapitalizmus, mely egy decentralista módon organizált »anarchista« gazdasági mód, nem kíván a benne rejlő ellentmondásokon szétörtni, politikailag szervezett és átütőképes ellenerőket igényel saját stabilizálódásához. Ezért nem meglepő, hogy a jól szervezett munkásmozgalommal és/vagy magas realbérekkel rendelkező társadalmak haladták meg legkorábban a kora kapitalizmus szimptomáit, és éltek át egy dinamikus fejlődésfolyamatot az »érett« kapitalista gazdálkodás irányába.”² Ez a folyamat ugyanakkor, természetesen, nem az akaratlagosság és tudatosság szintjén zajlott egyszerűen, hanem inkább szándéktalan és utólagosan igazolható összeredménye egy rendkívül ellentmondásos történelmi periódusnak, amely ráadásul csak ott bontakozott ki és szilárdulhatott meg igazán, ahol ezt egy kezdeti vagy később biztosított világgazdasági-hatalmi előny lehetővé tette.

A nyugati kapitalizmusban a fenti módon „intézményesített antagonizmus” azonban szűkebb hatalmi-politikai szempontból is csak az osztálykompromisszumok sokoldalú kiépítésének eredményeként értelmezhető. Ennek az eredménynek *realisnak* kell lennie, legalábbis abban az értelemben, hogy valóságos engedményeket és juttatásokat kell tartalmaznia a munkásosztály számára, még akkor is, ha ezeket az engedményeket és juttatásokat történelmileg konkrét, illetve szociálpszichológiai közvetítettségű szükségletrendszerhez kötjük, s nem tulajdonítunk neki olyan emancipatív értéket, amely a rendszeren való túljutás lehetőségeit hordaná magában. Valójában azonban ez az ily módon dualisztikusan értett kettős szükségletrendszer metafizikus veszélyt rejt magában. A reform és forradalom egymáson kívülisége (és a mögötte rejlő rendszer-integratív és rendszer-transzcendens megkülönböztetés) nehezen teszi elkerülhetővé az „egydimenzionálódást”, mert megfosztja szubjektumától a radikális változást, s ez utóbbit csupán elvontan tételezett szükségszerűségekkel tudja helyettesíteni.³ De nem teszi lehetővé a modern nyugati kapitalista fejlődés valóságos dinamikájának a megragadását sem. Ebben a fejlődésben ugyanis a társadalmi reprodukciót meghatározó centrumok nem maradnak meghatározottságuk ellenére sem ugyanazon a ponton, s ebben az értelemben elméletileg sem rögzíthetők statikusan. De fogalmazzunk konkrétabban! A társadalmi reprodukciós tevékenységben két szerveződési centrum különböztethető meg. Az egyik a társadalmi-gazdasági alapé, a másik a politikai-állami hatalmi szféra centruma. Ezek a centrumok

a maguk sajátosságai alapján determinálják a tevékenység céljait, irányultságát, értékszempontjait stb. Érdekeik és szándékaik tekintetében azonban korántsem egyenrangúak egymással. A társadalmi-gazdasági alap (vagy struktúra) meghatározottságai (ez persze a marxizmus abc-jéhez tartozik) olyan autonómiával rendelkeznek a politikai-akaratlagos szférával szemben, amely autonómia messze nem arányos a politikai szféra szintén létező, ám rendkívül viszonylagos autonómiájával. Már ebből az alapmeghatározottságból is következik, hogy a két szféra más-más törvényszerűségeknek engedelmeskedik, s nemegyszer keresztezi egymást. A politikai szféra hatalmi döntéscentrumainak a működését ugyan a társadalmi-gazdasági alap érdekellentétei és antagonizmusai, illetve ezek politikai transzformációi határozzák meg, de ez a meghatározottság olyan transzformációk során keresztül érvényesül, amely a politikai intézmények és szervezetek mellett a társadalmi konfliktusok feldolgozásának történelmi módjait, az ideológiai-kulturális mozzanatokot is magában foglalja, s ez utóbbiak e meghatározottságot saját belső mércéiken keresztül adekvátan vagy kevésbé adekvátan tükrözik, illetve hordozzák. Ezt tovább bonyolítja az a sajátosság, hogy az osztály-erőviszonyok tükröződése nemzeti erőterben folyik, olyan elit és tömeg, irányító és végrehajtó megosztottságban, amelyben az osztályerők névtelensége sok szempontból megszűnik, fokozódik a szubjektív mozzanat. A kiéleződő polarizálódások konfliktusaiban ez különböző veszélyekkel jár, mindenekelőtt azzal, hogy az ellentmondások objektív mozzanatainak, korszakos természetű sajátosságainak az érzékelése meggyengül, s az egész probléma valóban a Popper és mások által is emlegetett „összeesküvés-elmélet” paradigmáján belül értelmeződik, a politikai értelemben vett stratégiai és taktikai célok zavarát idézván elő.

A probléma gyökere ugyanis abban rejlik, hogy a társadalmi-gazdasági struktúra meghatározottságaiban nemcsak a tulajdon intézményének ereje érvényesül (még ha ez is az az intézmény, amely a társadalmi döntések allokációját lényegesen megszabja, s amelyet a politika leginkább megragadni képes), hanem a modern civilizációs állapotnak ennél mélyebben fekvő számos más meghatározottsága is: a társadalmi termelés áruterelő jellege, a tőkés világgazdaság a maga nemzetközi munkamegosztásával, konkurenciájával, hatalmi pozícióinak determináló erejével stb. Márpedig ezek a tényezők nem meríthetők ki közvetlenül a politikai-hatalmi szándék, a rosszindulati akarat stb. fogalmaival, hiszen — ha egyszer már nem Marx, akkor legalábbis — Max Weber óta tudjuk, hogy a társadalmi uralom politika előtti formáit jelentik.

A történelmi folyamat még világosabban mutatja meg a társadalmi tevékenység szerveződésének kettős forrását. A klasszikus kapitalizmus — legalábbis elméletileg — a legvilágosabban szétválasztja a társadalom termelési tevékenységét és az állami-politikai szféra tevékenységét: a társadalomnak a szabadverseny híres teóriája alapján önmagában kell hordania „megváltása” forrásait, az állam feladata pedig semmi más, mint garantálni az önmozgás és öntevékenység feltételeinek biztosítását, s ezért az állam tevékenysége pusztán negatív, kifelé irányuló. A gyakorlatban azonban ez a szétválasztottság inkább idea, mint valóság, s a kapitalizmus fejlődésével a pozitív állami beavatkozás növekedése egy olyan messzemenő „repolitizálódást” indított el, amelynek eredményeként e kettős tevékenységi és döntési centrum egymásra hatása (az elvi kettőség fenntartása mellett) és egymást átfedése növekedett.

Ám nézzük meg ezután, hogyan működik ez az összefüggés a Senghaas által említett „reformkapitalizmusban”! Mindenekelőtt úgy, hogy valóságos kölcsön-

hatásról beszélhetünk. A polgári demokrácia történelmi működésének menetében ugyanis az osztályharc és egy sokoldalú társadalmi evolúció eredményeként a tőkés áruteremelés hatalmi centrumai sem maradnak kimozdíthatatlanok, a történelmileg egyszer kialakított partikuláris érdekkörükbe zártak. Tekintettel kell lenniük a társadalmi ellentmondásokat transzformáló politikai szféra visszahatására, különösen azután, hogy ez a demokratikus forma „tömegdemokráciává” vált, s az általános választás, a többségi elv stb. révén a tőkeérdek számára is keményebb realitássá változott. A politikai szférában hatalmi pozíciókat szerző munkáspártok és szakszervezetek jelentősen befolyásolják a társadalmi redisztribúciót, növelik a tőke társadalmi ellenőrzését, s ezzel együtt óhatatlanul termelési költségeit is. Így, ha nem is következett be az általános választójog jóvoltából az Engels (és Marx) által feltételezett békés átjutás a szocializmusba (de hát a 19. század még politikai-akaratú kérdésként kezelte az áruteremelés megszűntethetőségét), a társadalmi reprodukció mégis csak egy osztálykompromisszumon alapuló evolúciós-reformista formát öltött, „intézményesítve” az osztályantagonizmust.

Mivel ez az osztálykompromisszum ideológiai és aktuálpolitikai értelmében a forradalmi szocialista mozgalom elleni alternatíva is, nem túlzás azt állítani, hogy a modern kapitalizmus demokratikus rendszerének alapvető feladatát éppen abban jelölhetjük meg, hogy ezt az osztálykompromisszumot biztosítsa és újratermelje. Ez az osztálykompromisszum ugyanis sohasem véglegesen adott, hanem inkább állandó újraformálást igénylő feladat; vagy ahogy Carl J. Friedrich megfogalmazta a benne érvényesülő, „relációs tartalmat” kifejező hatalomról: ez a hatalom „egy olyan emberi viszony, amelynek révén a vezető és a vezetettek valamiféle közös célok érdekében részben egyetértés, részben pedig kényszer alapján egymással összekapcsolódnak”.⁴ Ebben az értelemben az osztálykompromisszum abban is *politikai*, hogy feltételezi az egyetértésre jutás transzformált kimunkálását: megtagadja tehát a társadalom erőitől az érdekérvényesítés nyers közvetlenségét, s alacsonyabb és magasabb szintű szintézisekre, szövetségi csoportosulásokra, kompromisszumokra, politikai és jogi formák — az alkotmányosság, a legalitás, a többségi elv, a legitímációs kényszer stb. — betartására utalja őket. Egyszóval — legalábbis formailag — vállalja a „hegemóniát”.

Mindez azonban végül annyit is jelent, hogy a társadalmi reprodukciós tevékenység viszonylagos egyensúlya és ennek az egyensúlynak az érdekében a döntési centrumok összefüggésének a megteremtése nem egy politikán kívüli társadalmi automatizmus működéséhez kötött, hanem magának a politikának a feladatává válik. A politika szerepe éppen azért eredeti, azért *konstitutív*, mert közreműködése nélkül a társadalom nem áll össze funkcióképes rendszerré, totalitássá.

A viszonylagos társadalmi egyensúlyteremtésre való törekvés ugyanakkor — mind a jobboldali-konzervatív törekvésekkel szemben, mind pedig az osztályharcot hangsúlyozó, szocialista baloldallal szemben — magában foglalja az osztályharc politikán belüli meghaladásának követelményét, és az állam tisztán osztályszervként értett, instrumentalistává degradált felfogásával szemben annak általános társadalmi küldetését emeli ki. Mindez nem jelenti azt, hangsúlyozta már a huszas években írt könyvében Guido de Ruggiero, hogy ne létezne osztályharc és társadalmi antagonizmus. A hegemónikus politikai uralomban — vagy ahogy Gramsci fogalmazza: egy széles értett intellektuális-morális bázison — azonban e felfogás szerint az osztályharc a politikában meghaladott, noha a gazdasági és a társadalmi életnek továbbra is létező realitása. „A kortárs és különösen a

szocializmus által befolyásolt államtudomány — írja de Ruggiero — egyik legsúlyosabb és legvégzetesebb hibája abban rejlik, hogy a társadalmat és az államot felcseréli, és az utóbbiból a társadalmi érdek pusztá ágensét és intézőjét csinálja. De az állam nem a társadalom, hanem ennek politikai szervezete, s ezért egy olyan magasabb forma, amelyben a társadalmi élet egyenlőtlen és ellentmondó elemei organikus egésszé egyesülnek . . . Ennek a formának politikai jellegzetességét a gazdasági és társadalmi vonatkozások szűkkeblű tartalmainak átformálása adja: az osztályegozizmus, amely terjedéséhez önmagában semmiféle korlátozást sem talál, ennek a formának a szuverenitásában a polgári együttéléshez szükséges tartózkodást és mértékletességet nyer, a politikai pártok programjaiban pedig olyan, már megvilágított és általánosított kifejezést talál, amely alapján minden párt kényszerítve érzi magát, hogy öns érdekkeit mint egy kormányzási rendszer részét vegye tekintetbe. A pártharc és a pártok kölcsönös kritikája kifejleszti ezt a szintetizált mozgásteret, s előkészíti, hogy az állam autoritása révén végleges megerősítést kapjon. Az államszuverén ily módon nem fentről kényszerítődik rá a társadalmi élet tartalmára, hanem fokozatosan emelkedik fel az utóbbiból, elemeinek természetes kiválasztódása révén. Ez a liberális eszme belső felépítése.”⁵

A modern fejlett kapitalizmus hegemoniájának fenntartása végül is szervesen összefügg ma is a de Ruggiero által megfogalmazott közvetítések követelményével. Az államnak — a mai politikai erőviszonyok mellett — nemcsak az általános-ság *látzatát* kell fenntartania, hanem ki kell fejeznie a *reális* engedményeken és eredményeken nyugvó osztálykompromisszumot is.⁶ A hatalmi aszimmetria — mint az állam osztályjellegének kifejeződése — így nem közvetlen hatalmi aktsúként jelenik meg (ez a demokrácia határszituációja), hanem újratermelődése maga is alávetett a hegemoniális folyamatoknak.

II

Mégis, a társadalom és az állam demokratikus viszonyának a hegemonisztikus folyamatok eredményeként adódó megteremtése (a tőkés magántulajdon társadalmi kontrollja, azaz „társadalmasítása” a magántulajdon egyidejű fenntartása mellett, a szociálpolitika, a képzés nagyfokú demokratizálása stb.) olyan különös feltételekhez kötődik, amelyek nélkül a demokratikus forma kialakulása és működőképessége megmagyarázhatatlan lenne. Ezek a feltételek — különösen a kezdeteknél — külsődlegesebbek voltak magával a formával szemben, azaz különös történelmi körülmények és lehetőségek összejárásához kellett ahhoz, hogy a demokratikus forma megszilárduljon és intézményesüljön, s hogy olyan politikai kultúrává szilárduljon, amely azután a maga részéről is hozzájárulhatott a társadalmi ellentmondások rugalmasabb és szélesebb látókörű reformista kihordásához. A demokrácia „védtelenségéről”, „válságáról” szóló — nemegyszer elharmkodottnak bizonyult — tézisek erre is építettek ítéleteikben. Ugyanakkor ezek a történelmileg — regionálisan jelentkező és a demokratikus konszenzushoz szükséges feltételek messze nem mutatták azt a kontinuitást, amit a demokrácia folyamatos fennmaradása megkövetelt. A demokrácia válságidőszakai éppen azal függnek össze, hogy megszakad a feltételek folyamatos újratermelődésének evolúciós folyamata, s ismételten felmerül a kérdés: kitart-e önmagában a demokratikus formához való ragaszkodás a szükséges alternatíva-váltás időtarta-

mára vagy a feltételek újratermelődésének időszakáig, avagy olyan erózió indul meg, amely a társadalmi rekonstrukció evolúciós folyamatát, a kontinuos újrajkezdést is veszélyezteti.

De így is fogalmazhatnánk: a hegemoniális forma tartalmassága és eredményessége azoknak a társadalmi ellentmondásoknak a „megmunkálhatóságán” és kihordhatóságán áll vagy bukik, amelyek a társadalmi-gazdasági bázisban keletkeznek. S mivel ez a bázis lényeges vonatkozásokban autonóm az érdekek szubjektív társadalmi harcával szemben (azaz: mindig körülötte folyik a harc, anélkül, hogy globálisan a politikai akarat tárgyává válhatna), mindig újratermelődik a politikai rendszer problémája is. Az árutermelés már Hegel által is leírt „rossz végtelenje” dologi összefüggésnek veti alá a társadalmi reprodukciót, olyan összeegyeztethetlenségeket és egyenlőtlenségeket produkálva, amelyek a társadalmi közmegegyezést veszélyeztetik. Minden reformista beavatkozás, amely ezt az összeegyeztethetlenséget és egyenlőtlenséget közvetíteni kívánja, összeütközésbe kerül a tőkeértékesítési folyamat követelményeivel, s azzal a veszéllyel jár, hogy saját jobbitó-reformista törekvéseit is megfosztja materiális-anyagi eszközeitől.

Ezek a problémák nemcsak hogy fennmaradnak a modern állami beavatkozás és „repolitizáltság” mellett, hanem bizonyos értelemben még karakterisztikusabb — sőt veszélyesebb — formát öltenek. Amikor a modern állam felvállalja a politikai uralom megteremtése és biztosítása mellett a gazdasági reprodukció gondját is, saját hatalmi státusát is érintő következményekkel kell számolnia. Már maga a felvállalás is ellentétes nyomás eredménye: 1. a tőkés árutermelés folyamatának zökkenőmentessége a társadalmiasult termelőerők mai szintje mellett nem biztosítható központi-állami közreműködés nélkül, s ennyiben az állam az „össztőkés” szerepét vállalja magára; 2. az állami beavatkozás reformista szándékaiban viszont az osztályharc történelmi eredménye tükröződik. Az alapdilemma nyilvánvaló: a reform csak a *reform igényét kíváltó ok*, a tőkeértékesítési folyamat biztosításával lehet egyáltalán eredményes. A politikának mindkét feladatot fel kell vállalnia. Az egyik azonban szükségleteket, értékeléseket és értelmi vonatkozásokat, azok érvényesítését feltételezi. A másik viszont — a tőkeértékesítés feladata — a társadalom materiális bázisának történelmileg létező, eldologiasított formájában való újratermelését jelenti. Az ebből adódó ellentmondást Offe — a szociológiában kidolgozott „társadalomintegráció” és „rendszerintegráció” fogalmával (az előbbi a társadalom egyénei és csoportjai által követett szabályokat, normatív ítéleteket és a társadalmi praxisban kialakított értelmi vonatkozásokat jelenti, az utóbbi a személytelen szabályszerűségekre, funkcionális törvényekre alapozott cselekvés gyűjtőfogalma) — a kapitalista társadalmak megkülönböztető sajátosságaként a következőképpen jellemzi: „A kapitalista társadalmak — írja Offe — nem reprodukciójuk *problémája*, a társadalom- és rendszerintegráció összeegyeztetésében különböznek valamennyi mástól, hanem azért, hogy ezt a *valamennyi* társadalomra jellemző alapproblémát oly módon munkálják meg, hogy *egyidejűleg* két logikailag egymást kizáró megoldási utat követnek: a termelés elkülönítését, illetve polarizálását és társadalmiasítását, illetve politizálását. A két stratégia kölcsönösen keresztezi és hatálytalanítja egymást. Következésképpen a rendszer állandóan azzal a dilemmával küzd, hogy a cselekvés normatív szabályaitól és a szubjektum értelemvonatkozásaitól absztrahálnia kell, miközben ezektől mégsem tekinthet el. A munka, a termelés és az elosztás szférájának politikai neutralizálása egyidőben van megerősítve és visszavonva. A fej-

lett kapitalista ipari társadalmak nem rendelkeznek olyan mechanizmussal, amely révén tagjainak normáit és értékeit egybehangolhatná azokkal a rendszerrel kapcsolatos funkcionális feltételekkel, amelyeknek őket alárendeli.”⁷⁷

A „repolitizálódás” előrehaladásával ez az apellamentmondás egyre nagyobb mértékben terheli magát az államot, illetve a kormányzat szervezeteit. Hiszen pusztán azáltal, hogy a modern állam nemcsak befolyásolja a társadalmi reprodukciót, hanem közvetlen ágense is (mindenekelőtt a gazdasági strukturális modernizálás és növekedés garantálásával), társadalmi megítélésének és legitimitációjának lehetőségei alapvetően megváltoznak. „A modern »szolgáltató állam« — írja Bernd Guggenberger — az egymással rivalizáló társadalmi csoportok támogatását csak akkor biztosíthatja a maga számára, ha gazdasági problémáival megbirkózik, azaz, ha a gazdasági növekedést, a pénzérték-stabilitást és a biztos munkahelyeket garantálja. Míg a liberális jogállam állami ténykedése majdnem teljesen jogtevékenységében merült ki, s funkciója lényegében az egyeztetésre, az elrendezésre és a biztosításra korlátozódott, addig a modern állam képét a szolgáltató, aktívan kormányzó beavatkozás alakítja: ez az állam lakásokat és közlekedési utakat épít, foglalkozik a nyersanyagok és az energia kitermelésével és elosztásával, törődik a természettudományos-technikai fejlődésfolyamat ökológiai, jogi és szervezeti következményeivel, gondoskodik a képzésnek, a kiképzésnek és a kutatási nívnak a megváltozott viszonyokhoz való állandó hozzáigazításáról; megteremti a modern tömegkommunikáció feltételeit, átvállalja a stabilitás, a teljes foglalkoztatottság és a növekedés garantálása mellett a strukturális alkalmazkodás, megtartás és alakítás intervencionalista funkcióinak egész sorát; egészségügyi, ifjúsági és szabadidő-politikát folytat, megkísérli megszervezni a »disztributív igazságot«, miközben — mint »elosztó állam« — többé már nem csupán jogokat biztosít, hanem az individuális szükségletek mértéke szerint életlehetőségeket és életszükségleteket oszt . . . A politika átfogó, mindennapokat alakító hatalommá vált. Egy olyan politika azonban, amely univerzálisan illetékes, közvetlenül érintett valamennyi szféra diszfunkcionalitásától is. Ha az állam mindenről (együtt) dönt, ezeknek a döntéseknek ambivalens következményeit is állnia kell.”⁷⁸

Mindez jelzi a Habermas és mások által már gyakran leírt legitimitációs problémát a modern állam számára. A modern „szolgáltató” vagy „jóléti” állam *közvetlenül* ki van téve a legitimitáció szükségességének. A társadalmi élet területeit érintő pozitív beavatkozása már önmagában jelzi a „méltányos csere alapideológiájának” (Habermas) összeomlását. Ez az ideológia még magán hordta az igazságosság természetadta módon érvényesülő jellegét, most azonban mindent közvetlenül az államon lehet számon kérni. „Abban a mértékben — folytatja Guggenberger —, ahogy a gazdaság és a társadalom az állami intervencionalizmus révén elveszti privatizáltságát és politizálttá lesz, válik az állam is közvetlenül igazolást igénylővé azoknak a normáknak a vonatkozásában, amelyek adminisztratív és interveniáló tevékenységét vezérlik. De hogyan elégítheti ki a növekvő legitimitás-szükségletet? Milyen elvek szerint kell kiviteleznie és megalapoznia a társadalom növekvő »államosítását«? Milyen társadalmi vezérlőképzetre, milyen átfogó normákra kell azt a jövőtervezést alapítania, amely mindenkit — mind a ma élőket, mind a csak holnap születőket — egyformán érint? Hogyan nyújthat éppen a modern állam, amely maga az etikának a racionális természetjogban történt polgári-forradalmi individualizálásából lépett elő, méltányolható hozzájárulást a pluralista társadalombeli normateremtés problémájához?”⁷⁹

A modern államot tehát soha nem látott mértékben érintik mindazon ellentmondások, amelyek a tőkés árutermelés alapsztruktúráinak újratermelődéséből a reformkapitalizmus mai időszakában következnek. Ugyanakkor ez az érintettség megfogalmazható a politikai alrendszer *egésze* és az állam vonatkozásában is. A modern társadalmakban ugyanis nemcsak a „repolitizálódás” szociológiai fogalma érvényes, hanem szűkebb politológiai szempontból az ellenkezője, az állam „társadalmasításának” vagy — ahogy a politológiai irodalom kifejezi magát — a „refeudalizációnak” a tendenciája is. A politikai szféra autoritatív-hatalmi centrumát, s ezzel együtt kívül- és felülállóságát eróziónak veti alá az is (a hagyományosan autoritatívabb, tekintélyelvűbb kultúra visszatartó erejének nagyfokú bomlásán túl), hogy a demokratikus közvetítőcsatornák egyre jobban elveszítik közvetítő funkciójuk kettős meghatározottságának éppen a hatalmi funkció szempontjából fontos mozzanatát, amennyiben egyre képtelenebbek megszűrni az alulról érkező követeléseket, s „filter”-szerepük gyengülésével párhuzamosan megnövekszik a követelések beáramlása a hatalom tényleges centrumaiba. A társadalom érdekalakzatainak nyomása olyan nagy, hogy a politikai mechanizmusra egy nagyfokú pragmatikus tehetetlenségi nyomaték telepszik, amelynek következtében deformálódik, s elveszti konstitutív-integráló szerepének eredeti, mélyebb, immár többnyire csak az ideológiákban élő hegemónisztikus értelmét. „. . . mindkét párt — írja Mackintosh — főleg a kormányzat tetteivel van elfoglalva, az adók szintjével, a jóléti juttatásokkal és bérekkkel, a munkanélküliség fokával és a szolgáltatások minőségével, és kevésbé érdekeltek a kormányzat mechanizmusában, azokban az eszmékben, amelyek emögött vannak, vagy a közélet és közéleti aktivitás minőségében. Mindez azt jelenti, hogy a pártok a közvélemény attitűdjét tükrözik. A szavazók csak akkor érdekeltek a kormányzat mechanizmusában, ha a létező intézmények elmulasztják azt tenni, amit kívánnak, ha komoly hatékonysághiány vagy igazságtalanság lép fel, röviden, ha életüket megtörik. És a politikusok is csak akkor érdekeltek ezekben a dolgokban, ha a szavazók erőiesen reagálnak.”¹⁰ Elmarad a problémák és a követelések *politikai* feldolgozása, a hegemonia transzformációkon nyugvó, perspektivikus keretében történő végiggondolása, s parlamenti demokratizmus intézményrendszerének társadalmi össz-problematika kihordásához szükséges, rendszert reformáló evolucionista hozzájárulását felváltja a rendszerbe való integráció egydimenzionáltsága, a teljesítménycsökkenés: „A rendszer olyan döntések halmozódó hatásain keresztül fejlődik — konstatálja Charles W. Anderson —, amelyek kölcsönös alkalmazkodás és kiegyenlítés alapján történnek, anélkül, hogy emellett valamelyik döntésrésztevő az összeredményt komolyan számításba venné . . . Ez valamennyi pártfelet kedvezőtlenebb helyzetbe hozza, mint ahogy ez tudatos kollektív döntések által lehetséges lett volna.”¹¹

Két tanulástól rögzíthetünk mármost a politológiai irodalom témánkra vonatkozó elméleti és tapasztalati következtetéseiből. Az egyik, hogy a politikai rendszer egész működése olyan antagonizmusok közvetítésére vállalkozik, amelyek nem oldhatók fel, s permanens társadalmi alapját képezik a politikai tevékenységnek. A másik, hogy ez az ellentmondás — egy előzetesen történelmileg létező, majd újratermelő aszimmetrikus hatalmi erőviszony alapján — a könnyebb ellenállás irányába viszi magát a politikai-állami tevékenységet is, s ennek következményei akkor bukkannak felszínre, amikor a politikai rendszerrel szemben külsődleges feltételek hiánya vagy időbeli aszinkronitása miatt a rendszer hirtelen „telítetté” válik, s az állam egyetlen hatalmas, kérvényezőkkel zsúfolt hivatal

kényszerképzetét kelti. Fellép a „*kormányozhatatlanság*” szimptomája. A „*kormányozhatatlanság*” ugyanakkor utal egy átfogóbb törvényszerűségekre is: nevezetesen a politikai folyamatok egyfajta ciklikusságára, illetve ennek hanyatló ágára. Ott azonban, ahol egy folyamat hanyatló ágába jut, felmerül az alternatíva kérdése.

Minden további elemzés döntő kérdése, hogy a mai helyzetet egy „végső válság” szemszögéből ítéljük-e meg, avagy az alternatíva szükségességéből. Mindazok a törésfaktorok, amelyekről a fentiekben szó volt, nem a „végső válság” tünetei. Inkább utalnak a politikai történések ciklikus jellegére. Jelképesen szólva: a tőkés, kifejlett áruterelés alapján politizáló társadalom (s ez Marx szerint végül is egy és ugyanazon dolog más-más oldala) egyfajta körkörös mozgásban halad előre. Már pusztán azáltal is mozgásformája ez a körkörös, mert ön maga kettősségét is állandóan újratermeli. Eközben előre is halad. Stagnálás ott fenyeget, ahol az evolúcióhoz, a társadalmi gyarapodáshoz szükséges feltételek kimerülnek, s kiderül, hogy a politikai rendszer innovációs képessége megcsappant vagy leküzdhetetlen ellenállásba ütközik. Az állam veszélybe kerül, s a megnagyobbodott társadalmi törések mentén az integrációs együttműködést felváltja az „osztályharc”. A tét — mint mindig a kapitalizmus ciklusokkal terhelt történetében — most is ugyanaz: megindulhat-e ismét egy újabb gazdasági konjunktúra hátán a fellendülési és „megbékélési” folyamat, avagy a történelmi helyzet ezáltal megrendítőbb okokkal mond ellent e törekvésnek, s a kérdést sokkal élesebben veti fel: megindul-e a partikularizálódás és ezzel a hanyatlás útján ez a társadalom, vagy pedig az evolúciós út folytatásának követelményeként „repolitizál”, mégpedig a szónak mélyebb, politológiai-filozófiai és nem egyszerűen szociológiai értelmében.

III

A politikai rendszer egyoldalú beszűkülése, valamint a napi feladatokkal való telítettsége — mint láttuk — logikai összefüggésben áll egymással. A gazdasági reprodukciónak az állam aktív közreműködésével bonyolódó folyamata ugyan kibillent a tőkeérdekeltséget eredeti partikularizmusából, másrészt azonban jobban köti a tőkés áruterelés nemzetközi-világpiaci keretekben folyó determinánsaihoz. A demokratikus elméletekben és politikai törekvésekben tükröződő szándék — amely az emancipáció, a társadalmi esélyegyenlőség jegyében a hegemónisztikus politizálás mélyebb, participációs formáját sürgeti — maga is torzulást szenved, s azzal a dilemmával küzd, hogy reformtörekvéseinek „sikeressége” nem szakítható el a konjunkturális ciklusok sorsától, s az ezen túllépő radikalizmus sem letről, sem pedig fentről nem kapja meg a szükséges támogatást. A reformtörekvés — amely beépül a fontosabb hatalmi pólusokba — így kettős módon is elszigetelődik. Egyrészt azoktól a politika előtti területeken végbemenő evolúcióktól, amelyek az értékelődésből következőleg elsősorban kulturálisan tükrözik vissza a társadalom mélyén zajló állandó változást, s az ismétlen felmerülő emancipációs törekvésektől is, amelyek politikai függetlenségüket többnyire parlamenten kívüli ellenzékkel kívánják megőrizni.

A politikai transzformációk egyoldalú behatárolódása ugyanakkor általánosabb válságtünet forrása. A modern társadalom lappangó változásai, élethelyzeteinek, értékítéleteinek a modern urbánus életmód hatására bekövetkező labilitás-

sa, a társadalmi csoportok közti mobilizációs és a szükségletrendszer ezzel összefüggő módosulásai — mind-mind olyan következményekkel járnak, amellyel szemben messzemenően redukálódik az egyoldalúan behatárolódott politikai rendszer feldolgozó kapacitása. Ez az a mélyebb ok, ami miatt — még a gazdasági recesszió hetvenes évekbeli bekövetkezése előtt — felvetődött a „kormányozhatóság” kérdése. Csak a válság hatására válik azonban a „kormányozhatóság” kérdése a politikaelméleti irodalom célkategóriájává a hetvenes évekre. Az értekezések és a viták most már kimondottan azokat az általánosabb és különösebb okokat keresik, amelyek a kormányozhatóságot biztosítják, illetve a kormányozhatatlanság szimptomáit eredményezik.

A probléma általánosabb megfogalmazásának egyik forrása kétségtelenül a Trilaterális Bizottság megbízatásából készült kötet: *A demokrácia válsága*, amely 1975-ben jelent meg.¹² Átfogó jellegét az biztosítja, hogy a gazdasági problémáktól a fejlett ipari államok strukturális bonyolultsági fokán keresztül a kulturális kontextusig terjed azoknak a tényezőknek a sora, amelyek a demokrácia válságát magyarázni hivatottak. Másrészt, a problémák — az úgynevezett Kondratyev-ciklus komolyan vétele révén — egy meglehetősen távlati kitekintés szükségletével párosulnak. Michel Crozier, aki a nyugat-európai helyzetet elemzi, elemzésében egy hosszú gazdasági válság és ezzel együtt járó politikai bizonytalanság hipotézisére építi elemzését. A demokrácia előtt álló nehézségek okaiként a következő tényezőket emeli ki: A demokratikus kormányok erejének tekintélyes részét köti le a nemzetközi függőség és összefonódás, miközben a társadalmi evolúció és a demokratizálódás új szintre jutott, s hangadóvá tette az „értékorientált” értelmiséget, ma ők jelentik a legnagyobb kihívást a ma működő intézményeknek. Ehhez járul még az általános értékeltolódás a munkától a szabad idő felé. Ez utóbbi értékek azonban a gazdasági válsággal nehéz helyzetbe kerültek; a túlélésük forog kockán az alapvető gazdasági erőforrások szűkösségének időszakában. Ilyen körülmények között az egyik legnehezebb kérdéssé válik, hogyan teremthető elő az a fegyelem és áldozatkészség, mely egy ilyen helyzetben még súlyosabban esik latba a demokrácia egy másik terhe: az a sajátossága, hogy nem feltétlenül funkcionál az önfenntartó és korrigáló egyensúly törvényei szerint, hanem nagymértékben ki van szolgáltatva olyan erőknek és tendenciáknak, amelyek aláásására törnek. Minél demokratikusabb egy rendszer, annál inkább ki van téve e belső veszélynek, amely sokkal nagyobb, mint a külső — hangsúlyozza Crozier.

Az elemzések azonban ismételten a politikai rendszer struktúrájának, működési-szervezeti felépítésének és főleg „telítettségének” a kérdéséhez térnek vissza. Hogyan növelhető meg a politikai rendszer feldolgozó kapacitása, problémamegoldó képessége? A jobboldal és a baloldal válasza radikálisan eltér egymástól. Az előbbi az államnak mint hatalmi tényezőnek (pontosabban: az igazi politikai szubjektumnak) a megerősítését sürgeti, másrészt a „korporatív struktúrák” ellen intézett támadásaiban mindenekelőtt a szakszervezetek „monopolizált hatalmi törekvéseivel” száll szembe. A baloldal ezzel szemben a politikai szféra beszűkült működési kereteinek kiszélesítésére, a politika előtti területen felvetődő igények és problémák tematizálására törekszik. Fő jelszava: a demokrácián csak még több demokráciával lehet segíteni.

A hatalmi szubjektum helyreállításának követelménye, illetve hiányának krízisfaktorként való kezelése számos tanulmány tárgya. „A politikai hatalom fogalma — írja Nevil Johnson egy korábbi állapotra utalva — megkövetelte a benne

rejlő céltételezések intézményesülését. Ez lassan olyan államformához vezetett, amelyben az uralmi intézményeket normatív alakjuk és az állampolgárok egyetértése legitimizálta. Az államot nem mint tagjai jólétéért felelős gondoskodó intézményt kezelték, hanem mint olyan rendszernek a struktúráját, amely polgárai számára lehetővé teszi, hogy a szabadság lehetőségeivel éljenek. Ilyen körülmények között a politikai uralom arra irányult, hogy elsősorban a rendszer struktúrájának megtartására, ennek jobbítására törekedjen, s az alapelveknek megfelelő követelményeket a polgárookra ossza.¹³ A modern korra — a demokratizálódás, a „jóléti állammá” való átalakulás és a korporatizálódás következtében — azonban nagyrészt feloldódott az az autoritatív távolság és tekintély, amely a hatalom stabilitásának és cselekvőképességének forrása és garanciája volt. Az állampolgár ma az államtól várja el jólétének biztosítását, s ha ez természetes jelenség is bizonyos mértékig a modern ipari társadalmakban, a jogok és a kötelességek, az uralom és az engedelmisség, a rend és a szabadság egyforma vállalása és interiorizálása helyett ezeknek olyan egyenlőtlensége jön létre, amelyek a kormányzás lehetőségét a minimumra redukálhatják. „Hogy ilyen nehezebbé vált helyzetben — folytatja N. Johnson — vissza lehet-e még nyúlni az uralmi igény szubsztanciájára a kormányzási lehetőség érdekében, az messzemenően attól függ, mennyiben sikerül ébren tartani a polgárok tudatában egy szabad politikai rendszer előfeltételeibe való belátást. Ebben mutatkozik meg helyzetünk másik sajátossága, annak lassú feledésbe merülése, hogy a jogoknak és a kötelességeknek, az uralomnak és az engedelmisségnek, a rendnek és a szabadságnak kölcsönös kapcsolódása van, egy olyan kapcsolódása, amely az engedelmisséget igénylő intézmények és a szabad önmeghatározás között a társadalmi térben rögzített formákat ölt. Végül is ettől függ, hogy a politikai uralom meghatározott körülmények között alkalmazható kategória marad-e vagy sem, és ezzel együtt, hogy a kormányozhatóság megtartható-e egy demokratikus jogállamban, avagy sem.”¹⁴

A „politikai szuverén” korlátozottságának, az autoritás hiányának másik forrása az irodalom szerint a nagy szervezetek korporatív összefonódása és behatolása az állami döntési grémiumokba, amelynek következtében mindenekelőtt a végrehajtó hatalom válik védtelenné.¹⁵ Az államnak mint hatalmi szubjektivitásnak az eltűnése a nagy szervezetek vonatkozásában mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy a megszerveződött érdekekkel szemben egyre inkább elveszíti függetlenségét, és lassanként a társadalom érdekszervezetei által közvetített érdekeknek, véleményeknek és akaratoknak a gyűjtőhelyévé válik, anélkül azonban, hogy ezekből a pluralitásokból valamiféle ellentmondásmentes egység állhatna elő. „Az állam többé már nem az államnép politikai egységének a megtestesítője és garanciája, hanem az egymással rivalizáló érdekek tarka sokféleségének a szimbóluma és médiuma.”¹⁶

A politika „eltűnésének” harmadik faktoraként a modern pártok társadalomtörténeti és politikatörténeti transzformációja jelenik meg. Wilhelm Hennis¹⁷ a modern pártrendszer pártjainak sajátos problémáit — a szavazatok után futás, az érdekcsoportok ágensévé válása stb. — a modern demokrácia strukturális folyamataiba ágyazva vizsgálja. Hennis abból a modern pártokra háruló feladatból indul ki, amit a politikai akaratképzés folyamatának nevez, s amit fentebb beleértettünk a szükséges hegemoniateremtés folyamatába. Egyik alapproblémája az, miért képtelenek a modern pártok megfelelni ezeknek a rájuk háruló feladatoknak. Válaszában — a modern ipari társadalom összkontextusának vonatkozó jellegzetességein túl — a néppárttá válás történelmi folyamatára hívja fel a figyel-

met. Sigmund Neumannnak még a weimari időszakra visszamenő tipológiáját alkalmazva a régi pártrendszerben két típusú pártot különböztet meg: reprezentációs és integrációs pártot. A reprezentációs típusú párt (a minta a régi típusú liberális párt) viszonya választóihoz laza és átmeneti, a megválasztott képviselők eszerint nagy szabadsággal csinálhatták a politikát, a „felelősségvállalás” ebben az értelemben mind a választók, mind a választottak vonatkozásában minimális volt. Az integrációs párt ellenben (s a minta a szociáldemokrata párt) a társadalmi egén egész személyiségét be kívánja vonni a politikai szervezetbe, sőt igényei még a mindennapi élet területeire is kiterjednek. Az integrációs pártok így lényegében osztálpártok voltak. A „néppárttá” vagy „mindenki pártjává” (Allerweltpartei) válás tulajdonképpen azt a pártok evolúciójában végbemenő fordulatot jelzi, amelynek eredményeként az osztályhoz vagy réteghez kötöttség felhagyásával, illetve nagymértékben megszűnik. Ennek következménye — Hennis szerint — az lesz, hogy a német pártok mind szociológiailag, mind pedig világnézetileg kontextus-vesztett pártokká válnak, s alig marad valami a társadalom szellemi és szociális strukturáltságának helyi színeiből és sajátosságaiból. Mindenesetre, folytatja, ez nem árulás, mert maga a kontextus változott meg alapvetően. „Közhelyeket használva — ipari társadalomban élünk. A parasztok és a kézművesek világát meghatározó gondolatok és életszokások a periférián élnek csak. Életmódunk városi, már a vidék is élvezi az életmódnak azokat az előnyeit, amelyet tradicionálisan egyedül a város nyújtott. A tévé, ez a nagy egyenlősítő, estéről estére ugyanazokat a képeket szállítja valamennyi ember otthonába. Mennyire más ez, mint amikor a lakosság egy részének szellemi fegyverzeit az egyház vagy egy politikai mozgalom szimbólumai jelentették.”¹⁸ Ehhez járult még, hogy a régi nagy, világnézettel telített politikai eszmekörök magukon hordták a kemény történelmi összeütközések nyomait, az osztályok és az egymást alig toleráló szubkultúrák csatáinak következményeit.

A szociális kontextusból való kioldódás kioltotta e történelmi eszmekörökhöz és világnézetekhez való kötődés kényszerét is. Hennis szemléletesen mutatja be a nagy növekedési korszak ebből eredő következményeit. A pártok elveszítették azt a köztes helyüket, amely valódi közvetítővé tette őket társadalom és állam, állam és társadalom között. „A német pártok — írja —, amelyek hagyományosan olyan erősen a nép szektorális és regionális erőiben gyökereztek, eloldották magukat ettől a gyökérszettől; nosztalgiaik és emóciók, hangok és előítéletek lobogó rétegében lebegnek, amelybe a közvélemény-formálók kísérelnek meg egy kis rendet belevinni. Ily módon a pártok ma egyfajta szuperstruktúrát képeznek, amely társadalmilag nem hatol nagyon mélyre, amellet az ipari tömegtársadalom jellegéből következőleg természetesen az az ellenkérdés is feltehető, hogy egyáltalán hová is kellene hatolnia tulajdonképpen . . . Amikor már majdnem lehetetlen egy pártpolitikailag értelmezett politika lényegét egy bürokratikusán értelmezettől megkülönböztetni . . . megmutatkozik ez az elidegenedés a társadalmi alapanyaggal szemben. Milyen érdekek, szükségszerűségek állnak még tulajdonképpen a pártok politikája mögött? Mik azok a kigondolt szülemények, elhamarkodott célleírások, amelyek olyan fantáziadús tervezőktől származnak, akik azt gondolják, hogy a társadalom áll rajztáblájuk rendelkezésére? A német pártok egyre jobban szembekerülnek a társadalommal, többé már nem olyan »reprezentatív« transzmissziós szíjai ennek, amelyen valamikori legitimitásuk és sajátos szerepük alapult, hanem alakítói, formálói, hízelgői vagy fegyverezői, amely mellett »startégiailag« szeretnének tevékenykedni.”¹⁹

Bármennyire vitathatók is Hennisnél az „ipari társadalom” sajtoságaira visszavezetett interpretáció egyes vonatkozásai, a tényállás leírása lényeges pontokon találó. Hennis ugyanis nem kevesebbet mond ki, mint azt, hogy az eredeti szociális bázisuktól eloldódó pártok politikáját a kiüresedés, az elbürokratizálódás és technokratikussá válás veszélye fenyegeti. Ezzel újrafogalmazza a „tömegdemokráciának” már Max Webernél jelentkező problémáját; nevezetesen, hogy az ily módon leszűkített politika a társadalom szükségét érző tömegeit egyre inkább csak tömegdemagógiai eszközökkel közelítheti meg, s a részvétel pusztá ideológia.

IV

A „kormányozhatóság” három centrális kérdését követtük nyomon, mindháromat a politikai-hatalmi cselekvés lehetőségének, illetve kilátásainak a szempontjából. De milyen feladatok adódnak mármost e problémákból, s melyek az esélyei a megoldásnak?

A jobboldal első ajánlata a „depolitizálás”. A demokráciának a részvétel és a hatalom egyensúlyára van szüksége. Ha tehát erős a demokratikus hullám, ellenhullámra, moderációra van szükség. S ez Samuel P. Huntington szerint két lehetséges forrásból táplálkozhat: „Először, a demokrácia csak egyik útja az autoritás megteremtésének, és ez nem szükségszerűen és univerzálisan alkalmazható út. Sok helyzetben a demokrácia követelményeit hatálytalanítania kell a szakszerűség, a szenioritás, a jártasság és a speciális képességek követelményeinek, mint az autoritásteremtés más útjának . . . Másodszor, a demokratikus politika rendszer-effektív működéséhez általában szükséges bizonyos mértékű apátia és a be nem avatkozás néhány egyén és csoport részéről.”²⁰

A jobboldal másik ajánlata a szociális állam jóléti kínálatának jelentős leépítése is. A Friedrich Hayek, Milton Friedman és mások által képviselt óliberalizmus szerint az állami felelősségvállalás mai mértéke a társadalmi vitalitást jelentő egyéni és csoportfelelősség szétrombolásával jár. Márpedig ez az utóbbi sem gazdasági, sem pedig kulturális szempontból nem nélkülözhető. Az állami gondoskodás ugyanis állandóan törésfaktoroknak van kitéve, s folytonossága, illetve evolúciója eleve kérdéses. Az egyént ezért eleve nem szabad feloldani attól a kötelezettségtől, hogy létéről és jólétéről nagymértékben maga gondoskodik. Schelsky ehhez azt teszi hozzá, hogy a politika szféráját a „társadalompolitikát” űző pártok harca helyett messzemenően tárgy- és szakszerűsíteni kell, vissza kell szorítani a „szociáltechnikák” világnézettől mentes technikai keretébe.

Ugyanakkor a jobboldali ajánlatok messzemenően összecsengnek az állami intézmények, mindenekelőtt a végrehajtó hatalom megerősítésére irányuló törekvésekkel. Minél erőteljesebben jelentkeznek a válságtünetek, minél élesebben vetődik fel a „kormányozhatatlanság” kérdése, annál erősebb az állam társadalmi tekintélyének helyreállítási kísérlete is. Az államot — hangzik a konzervatív érvelés — ki kell emelni az érdekek harcának kontextusából, felettes tekintéllyé kell formálni, hogy a baloldali-reformista nézeteknek a társadalom alakítására, „csinálhatóságára” épülő ideológiája helyett a természetes, „organikus” fejlődés kaphasson helyet, s az állam legfőbb szerepét ennek az organikus fejlődésnek a biztosításában kapja meg, határolja körül.

A formájában hegemónisztikusan felépülő, gyakorlatilag azonban egyoldalúan

beszűkülő demokratikus politikai rendszerműködés problémáival szemben a konzervatív álláspont lényege abban összegezhető, hogy a politikai rendszer telítettségét, „kormányozhatatlanságát” nem az evolúciós gondolat jegyében hozott reformok alapján, a hegemonikus mozgás szélesítésével, az új problémák akceptálásával és feldolgozásával kívánja megoldani, hanem ennek a (végeredményként mindig társadalmi egyenlőtlenségeket és hierarchiakat újratermelő) beszűkítettségnek a fenntartásával törekszik a rendszer tehermentesítésére: egy lényegében restriktív politika-hatalmi eszközöket is alkalmazó politizálás keretében.

A problémaorvoslás és a társadalmi egyensúlyteremtés ellentétes útját járja a reformista baloldal. Eközben joggal veti a konzervativizmus szemére, hogy a 20. század bonyolult társadalmi képződményének a nehézségei nem interpretálhatók a 19. századi liberális minták alapján. „A hiba ebben az érvelésben — vitatkozik Manfred Mattich-kel Cristian Fenner — a »politikai rendszernek« és az »államnak« a politika előtti elkülönítésében rejlik. Az »államnak« a társadalmi rendtől »független« uralomontológiai és ezzel predemokratikus minőséget tulajdonítanak. A konzervatívok félnek, hogy a szimbolikus minőség egy reformista kormány számára is jól jöhetne. A konzervatív erőknél a »másik oldal« pusztán számszerű parlamenti többségétől való félelme fejeződik ki annak hangsúlyozásában, hogy »a társadalmi változások csinálhatósága« »csak az egyéni és kollektív szabadság redukciójával együtt lehetséges«; illetve abban a normatív kijelentésben, hogy egy valóban pluralista társadalom a társadalmi változások elvi csinálhatóságát a politika oldaláról be kell hogy határolja. Ehhez nem elégséges a tartózkodásra való felszólítás, ehhez »sokkal inkább olyan rendszerkénszerek szükségesek, amelyek tendenciózusan ebbe az irányba hatnak.«²¹

A baloldal tehát a reformok további fontosságát hangsúlyozza. A kérdés azonban már a reformpolitikai kudarcok miatt sem kerülhető meg: vajon valóban jogosan teszi-e ezt? Nem a jobboldalnak van-e igaza, amikor a haladásgondolathoz kötött utópizmust emlegeti? A jobboldalnak mintha könnyebb lenne a helyzete, hiszen a törésfaktorok, a válság kiküszöbölhetetlen létbeli megalapozottságát állítja, s meglegedettséggel mutathat rá a kívülről módján minden olyan kudarcra, amely a társadalomformálás vagy a társadalmi egyenlőtlenség csökkentésének politikáját érinti.

Az éppen űzött reformpolitika kudarcaival szemben mutatkozó konzervatív részgazság azonban mégis csak részgazság marad. A „növekedési korszakra” épülő reformpolitika persze, valóban „megállapodik”, ha eltűnik e külső garancia. Egy történelmi korszak „divatos” reformtémái elveszíthetik aktualitásukat egy későbbi korszak számára. Ezért minden rövid távra építő, ám mégis általánosabb értékűvé nagyított (s ez minden bizonnyal megkülönböztető kritériuma is a reformpolitikának és a pejoratív értelmet hordozó „reformizmusnak”) reformpolitikai koncepció magában hordja válságának jövőjét és kiküszöbölhetetlenül technokratikus mozzanatát. Ezért bizonyára (e technokratikus mozzanattal rokonítható) utópia az is, amely a reformpolitikával kapcsolatos mai problémákat egy ma még nem létező, de felépíthető „materiális társadalomelmélet” alapján kívánja megoldani. Mert kérdéses, hogy egy ilyen elmélet megteremthető-e egyáltalán attól a praxistól függetlenül, amelynek „kormányzását” fel kellene vállalnia, még akkor is, ha e tapasztalat valóban közelebb vihet bennünket egy adekvátabb társadalomkép kialakításához. A helyzet éppen a politikai cselekvés tudományos megalapozhatósága szempontjából relativisztikusabb. Ahogy Ulrich Heyder fogalmazta: „... a modern rendszertörténet nem egy egyenes, a kapitalizmustól a

kommunizmusba vezető vonalat fut be, hanem mind Keleten, mind Nyugaton olyan rendszerek sokaságát hozta létre, amelyek éppúgy saját funkciófeltételekkel rendelkeznek, mint ahogy saját fejlődésüket produkálják és mindenekelőtt nagyon különböző fokon reformképesek. A történelem logikája nem kiszámítható vagy mechanisztikus, és a magasabb életformákhoz való eljutást nem egyetlen törvény határozza meg. A történelem szinguláris, nyílt folyamat, amely megta- karítja magának az általánosítást, fejlődés és visszaesés egyaránt lehetséges szá- mára. Még amikor meghatározott hosszú távú, majdnem törvényszerű tenden- ciák a történelemben néha előadódnak is, ezek is részleteiben nem igazolható eredményét alkotják olyan sokkal szélesebb társadalmi folyamatoknak, amelyek maguk is »egyes emberek iniciatíve különbözőképpen motivált cselekvései által adódnak«. De a társadalom nem is önmagát szabályozó rendszer. Mint ahogy egyetlen olyan történeti tendencia nem létezik, amelyik az embert a társadalom- alakítással és változtatással kapcsolatos döntéstől és felelősségtől megszabadít- hatná, nem létezik a társadalminak sem előre elrendelt harmóniája, sem pedig előre adott funkcionális automatikája. A modern ember a »láncaitól megszabadít- ott tevékenységi szubjektivitás« (Helmut Kloges) helyzetében van, s ebből a helyzetből magyarázza és alakítja a társadalmat.²²

Függetlenül a modern társadalom effajta láttatásának tudományelméleti státu- sától (amiről elsősorban a marxistákkal folyik a vita), ez a vélemény két fontos mozzanatot feltétlenül tartalmaz. Az egyik mutatja a „csinálhatóságnak” a re- formpolitika számára is adódó gondjait. A másik — az előbbivel összefüggésben — pedig olyan következtetést enged levonni, hogy a reformista előrehaladás bal- oldalán a válság hatására megfogalmazódott tanulság a politikai idődimenzió szé- lesítésére és az új társadalmi problémáknak a politika transzmissziós síkjába való integrálására csak úgy képzelhető el, ha a konkrét céltételezések mellett el- különültebb és nagyobb hangsúlyt kap a fejlődés *irányának* a kérdése.

Ami ma különösképpen kiderül a baloldali reformizmus törekvéseiből és vitái- ból, az éppen az irányváltás fontosságának érzése. A szociális államnak és a kö- vetett (vagy például a franciáknál: a követni kívánt) reformpolitikának a koránt- sem könnyű helyzete megmutatta, hogy az eddigi növekedési szakaszhoz való közvetlen igazodás helyett a „minőségi növekedés” igényét kell megfogalmazni, bevonva a társadalmi jobbtól szándék körébe mindazokat a törésfaktorokat és következményeket, amelyekkel a korábbi fejlődés járt. „A gazdasági növekedést mint célhipotézist ma mégis korlátozni kell — írja Heyder — azaz, lehetővé kell tenni, hogy az expanziós folyamatba akkor is bele lehessen nyúlni, ha ez a piac- gazdaság alapfeltételei ellen lenne. A szűkösség jelenségét továbbá ismételten új- ra lokalizálni kell és a szükségletek rögzítését racionálisan kell megközelíteni. A gazdaság azon céljainak újbóli meghatározásáról van szó, amelyek alapján ma gazdálkodni kell. Egyre jobban kitűnik, hogy az életminőség több, mint az átvitt értelemben használt életszínvonal.”²³

De hogyan vihető keresztül mindez? Különösen, amikor a változás kerete mind objektíve, mind pedig szubjektíve behatárolt. Objektíve, mert egyetlen nemzet- gazdaság sem őrizheti meg vagy javíthatja tovább elért pozícióját a tőkés világ- gazdaság követelményeinek figyelembevétel nélkül. A gazdasági céltételezés és az életminőség, a minőségi növekedés, az új értékrendszer stb. kérdései között így ma közvetlenül áthidalhatatlan szakadék tátong, amelynek idődimenziója nem azonos a belső politikai harcokban egy sikeres reformista politika számára szükséges idődimenzióval. Szubjektíve, mert egyrészt maga a reformista mozga-

lom is tükrözi ennek az objektív helyzetnek a megosztó hatását, másrészt a radikális reformpolitika követőkészségét alulról is behatárolja a normáknak és az elveknek integratív beállítottsága. Peter von Oertzen például a következő rendszerintegratív viselkedési normákat és elveket nevezi meg, mint amelyek a munkásosztály többségének mai magatartásával is egybeesnek: az egyéni előnyökért való törekvés antropológiai rangú ereje; csökkenő teljesítmény az anyagi ösztönzés hiányában; a konkurrencia szükségessége a teljesítményhez; a harc mindig az egyik egyén harca a másik ellen, s ez nem politizálható; a jövedelem, a nyereség és az anyagi javak felhasználása nem egyszerűen előfeltétel egy teljesebb életre, hanem maga az életértelem; az egyenlőség természet adta dolog, és ezért privilegizált elitek léte elkerülhetetlen egy egészséges társadalomban; a társadalmi teljesítmény mérésénél csak a hatékonyság jöhet számításba, s ezzel szemben a konkrét emberi szükségleteknek nincs közös társadalmi mércéje.²⁴

Az említett tényezők bizonyára csak egy részét képezik annak a beszűkült mozgástérnek, amelyen belül a baloldali reformista erők működhetnek. De problémáik és gondjaik az egész nyugati demokratikus tradíció (értve alatta a tartalmi értékeket szemmel tartó irányzatokat) problémái és gondjai. Hanyatlás vagy megújulás? Az individuális önzésbe zárkózott partikularitás győzelme, avagy nyitás a kor követelményeinek megfelelően? A parlamenti demokratizmus története bebizonyította, hogy ismételten felnövelheti azokat az erőket, amelyek a szükséges nyitást kierőszakolhatják. De ez a történet ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy egy ilyen megoldás csak válsághullámokon keresztül szilárdulhatott meg, s válhatott többé meg nem fellebbezhető kiindulóponttá. Az emberi dolgok ebben a formában — e reformkapitalista keretben — továbbra is csak körköröségükben mozoghatnak tovább. Nincs olyan archimedesi pont, amely biztosítaná számukra, hogy túltegyék magukat e tradicionálisan előírt út végigjárásán. Sajátos módon a történelmi út immanenciájában való mozgás szükségességét a marxista baloldal is egyre jobban érzi. De a mai világhelyzetben tehet-e másként, ha marxista akar maradni, és ott akar maradni a történelmi praxis új tapasztalatokat érlelő mozgásában?

Különös helyzet mégis, hogy a válsághelyzetnek a szellemtörténeti tradíciót tükröző „kulturális” és történetfilozófiai átérzését a jobboldali teóriák mutatják elsősorban; írásaik lapjain gyakoriak a demokráciával kapcsolatos történelmi szkepszis alakjai és mondatai. Tocqueville, Bagehot, Max Weber, John Adams stb. gondolatainak felidézése azonban mutatja, hogy ez a konzervativizmus zömében a „gentlemen’agreement” keretében működik. Gondjuk, tagadhatatlanul történelmi mélységeket érintő jellegük mellett is, viszonylag egyszerűen megfogalmazható: mi történik akkor, ha ebben az annyira relativizálódott és értékluralista emberi világban a politikai autoritással, a közösségi-erkölcsi kötődéssel összetartott Egész érzetét a világ megválthatóságának utópisztikus tobzódása váltja fel? „Ahogy az ember számára bizonyosság a halál — írja Hennis —, a politikai rendszereket is összeomlás és »rendszerhalál« fenyegeti. Durván leegyszerűsítve Thukydidesztől és Arisztotelésztől Montesquieu-ig, Gibbonig és Tocqueville-ig három tényezőt tekintettek állandóan a stabilitás legfontosabb elemének: a törvények okosságát, vagy ahogy mi fejeznénk ki magunkat, az intézmények erejét, az uralkodó kvalitását és a polgárok erényét. A szavak porosan csengenek, de a dolog ugyanaz maradt. Egyetlen olyan problémája sem létezik az »ipari társadalomnak«, amelynek elemzésénél, gyakorlati-történeti megoldásánál, kiúttalanságánál vagy megoldhatóságánál, végső fokon ne ehhez a triászhoz jutnánk el.”²⁵

De a konzervatív szkepszis inkább csak a gondolkodás történelmi érzékenységét és szenzibilitását növelheti, mindenekelőtt azokét, akik e történelmet csinálják. Mert míg a konzervativizmus tartózkodásra, integrálódásra, történelmi intézményekre és normákra épít elsősorban, a feladatok gyakorlatiak és újításokat igénylők. A végső szót ezért a tömegeknek és a baloldálnak, a forrongó és nyers praxisnak kell kimondania. De a mai valóság sokoldalú determináltsága és a „világmegváltó” lehetőségek korlátai mellett a baloldal számára is messzemenően figyelembe veendő tényező „az intézmények okossága, az uralkodó kvalitása és a polgári erény”. Annál is inkább, mert e kvalitásoknak maguknak is ebben a mozgásban kell bizonyosságot tenni jelenlétükről, s ebben kell jórészt újratermelődniük is.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmányban elsősorban a nyugatnémet elméleti irodalomra támaszkodom.
- ² *Dieter Senghaas*: „Sozialismus”. Leviathan, 1980/1. 10—11. old.
- ³ Ez a probléma már a századforduló körül felbukkan a revizionizmus-vitában, az ökonomizmussal folytatott polémiákban, a messianisztikus marxizmus lukácsi ideológiájában, a frankfurti iskola irányzataiban s a dogmatikus marxizmus leegyszerűsítéseiben. Tulajdonképpen kis túlzással azt mondhatjuk, hogy a marxizmuson belül mindmáig kidolgozatlan a kérdés: a kettő között rejlő valóságos ellentmondás körének a körülhatárolása olyan társadalmi és történelmi összefüggések kidolgozását feltételezi, amely az elvi különbségek mellett a közvetítések lehetőségének és hiányának a kérdéseivel is számot vet. Ennek megvalósítása azonban még módszertanilag sem tisztázott kellőképpen. Ezt a kérdést — más vonatkozásban — *Marxizmus és liberális tradíció* című cikkemben már felvettem. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz.
- ⁴ *Carl J. Friedrich*: *Der Verfassungsstaat der Neuzeit*. Springer Verlag Berlin /Göttingen/ Heidelberg 1953. 24. old.
- ⁵ *Guido de Ruggiero*: *Geschichte des Liberalismus in Europa*. München 1930. 371. old. (Közismert, hogy a várt század eleji nyugat-európai szocialista forradalmak elmaradása vezette Gramscit az osztályuralom hegemóniális formájában rejlő kihívás felismerésére, s továbbá arra, hogy ennek válságával szemben a hegemóniára törés forradalmi politikáját állítsa.)
- ⁶ Úgy gondolom, hogy minden leegyszerűsítéssel szemben kimutatható, hogy a marxi államfelfogásban az általánosság és az osztályjelleg (azaz az általános társadalmi-nemzeti érdek és a partikuláris osztályérdek) együttes jelenléte a döntő. Marx formációs-jellegű történetfilozófiai fejtegetéseiben határozottan ez a kettős meghatározottság dominál. Más a helyzet a történeti jelen — saját jelen — értékelésénél. Ott a hangsúly — a szocializmus objektív lehetőségének és aktualitásának tételezéséhez kapcsolódva — az állam partikuláris erőszakjellegére esik, azaz „instrumentális” jellegében merül ki. Ez azonban szorosan összefügg a „végső válság”, illetve a szocialista forradalom napirendre kerülésének hangsúlyozásával. Azzal, amit ebben a formájában a történelem éppen az általunk vizsgált régióban nem igazolt.
- ⁷ *Claus Offe*: „Unregierbarkeit”. Zur Renaissance konservativer Kriesentheorien. In: *Stichworte zur „Geistigen Situation der Zeit”*. I. Band. Nation und Republik. Frankfurt a. M. 315—316. old.
- ⁸ *Bernd Guggenberger*: *Herrschaftslegitimierung und Staatskrise*. Zu einigen Problemen der Regierbarkeit des modernen Staates. In: *Greven-Guggenberger-Strasser: Krise des Staates*. Darmstadt/ Neuwied 1975. 13—14. old.
- ⁹ Ugyanott, 17. old.
- ¹⁰ *John P. Mackintosh*: *The Government and Politics of Britain*. London 1974. 204. old.

- ¹¹ *Charles W. Anderson*: Das Liberale Paradigma und die weitere Entwicklung der fortgeschrittenen Industriegesellschaft. In: Probleme der postindustrialen Gesellschaft. Hrsg.: Lucien Kern, Köln 1976. 312. old.
- ¹² *Michel Crozier—Samuel P. Huntington—Josi Watanuki*: The Crisis of Democracy. New York University Press, 1975.
- ¹³ *Nevil Johnson*: Zur Bewertung von Herrschaft. In: Regierbarkeit. Studien zu ihrer Problematisierung I—II. Stuttgart 1977. Hrsg.: Wilhelm Hennis, Peter Graf Kielmansegg, Ulrich Matz. I. 62. old.
- ¹⁴ Ugyanott, 79—80. old.
- ¹⁵ A kérdéshez lásd még a Regierbarkeit I—II. kötetben: *Theodor Schieder*: Einmaligkeit oder Widerkehr. *Ulrich Matz*: Der überforderter Staat: Zur Problematik der heute wirk-samen Staatszielvorstellungen. *Kurt Eichenberger*: Der geforderte Staat: zur Problema-tik der Staatsaufgaben. *Ernst-Wolfgang Böckenförde*: Die politische Funktion wirt-schaftlich-sozialer Verbände und Interessenträger in der sozialstaatlichen Demokratie. *Peter Graf Kielmansegg*: Organisierte Interessen als „Gegenregierungen“? Az érdekszervezetek és az állam viszonyával foglalkozó kötet: *Ulrich von Alemann—Rolf G. Heinze* (Hrsg): Verbände und Staat — Vom Pluralismus zum Korporatismus. Analysen, Positionen, Dokumente. Opladen 1981.
- ¹⁶ *Bernd Guggenberger*: Id. mű, 42. old.
- ¹⁷ *Wilhelm Hennis*: Parteistruktur und Regierbarkeit. In: Regierbarkeit ... Id. mű, I. Band, 150—195. old.
- ¹⁸ Ugyanott, 188. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 191—192. old.
- ²⁰ The Crisis of Democracy. Id. mű, 113—114. old.
- ²¹ *Cristian Fenner*: Unfähig zur Reform? In: Unfähig zur Reform? Europäische Verlagan-stalt, 1978. 21—22. old.
- ²² *Ulrich Heyder*: Reformen im Kapitalismus und soziale Transformativa im Reformsys-tem der liberalen und sozialen Demokratie. In: Unfähig zur Reform? Id. mű, 86. old.
- ²³ Ugyanott, 100—101. old.: Ehhez lásd még *Klaus Lampe*: Sozialstaatsprinzip und Re-formpolitik: In der Krise oder am Ende? In: Sozialforschung und Soziale Demokratie. (Hrsg. Lothar F. Neumann) Bonn 1979.
- ²⁴ *Peter von Oertzen*: Eine marxistische Grundlegung des Demokratischen Sozialismus? In: Demokratischer Sozialismus — Geistige Grundlagen und Wege in die Zukunft. (Hrsg. Thomas Meyer) München/Wien, 1980. 90—92. old.
- ²⁵ *W. Hennis*: Id. mű, 195. old.

KISS (em) JUDIT

Elmaradottság és belső piac a fejlődő országokban

I

A fejlődő országok mint sajátos társadalmi-gazdasági rendszerek vizsgálata egyre nagyobb jelentőséget kap a társadalomelméleti kutatásokban. Ez a témakör számos új elméleti problémát vet föl, illetve már megoldottnak tekintett problémákat helyez új, szokatlan megvilágításba, termékenyítően hatva a komplexitásra törekvő társadalomelméleti gondolkodásra. A kutatásban élenjáró, progresszív fejlődéselméleti iskolák — a tradicionális elméletekkel polemizálva — elemzéseikben a döntő hangsúlyt a periferiális fejlődés külső viszonyrendszerére, az elmaradottságot és annak újratermelését alapvetően okozó legfőbb tényezőre, a centrum-periféria viszonyra helyezték. A tradicionális elméletek döntő része ugyanis a klasszikusnak tekintett európai fejlődési úttól történt eltérést elsősorban belső — természeti vagy történelmi adottságokra visszavezethető — tényezőkből magyarázta, mintha a harmadik világ országai maguk okozták volna „sajnálatos elmaradottságukat”, fejlődésre való képtelenségükkel vagy fatális balsorsukkal. A hatvanas évektől kibontakozó új irányzatok a fejlődő világot az egész világgazdasági rendszer mozgásainak összefüggésében kezdték vizsgálni, hangsúlyozva a gyarmatosítás, az önálló fejlődésbe több ízben is erőszakosan beavatkozó centrumországok történelmi felelősségét.

A külső viszonyrendszer jogos kiemelése mellett azonban némileg háttérbe szorult a fejlődő országok belső gazdasági-társadalmi rendszerének konkrét vizsgálata, kivéve talán a legszembetűnőbb vonásokat. Az utóbbi években egyre erősödik az igény, hogy az elmaradottság rendszerét mint sajátos, elkülönült modellt értelmezzük, nem mint a nyugat-európai fejlődés egzotikus vagy eltorzult változatát, hanem mint olyan alakulatot, amelyben a különböző belső és külső elemek, mechanizmusok egymásra hatása révén épült fel egy bonyolult, igen különös rendszer.

A rendszert alakító külső és belső tényezők szoros kölcsönhatásban vannak, és nehezen elemezhetők egymástól elszakítva, de módszertanilag hatékony lehet, ha az összefüggések szerves hálózatából az elemzés számára kiragadunk egy-egy mozzanatot, hogy „önmagában” vizsgálhassuk meg. Egy ilyen, az elmaradottság kialakulásában és újratermelődésében nagy szerepet játszó tényező a belső, hazai piac állapota. Milyen összefüggés van a periferiális tőkés fejlődés és az elmara-

dott gazdaság sajátos belső piaca között? Mi jellemzi ezt a sajátos piaci rendszert, és sajátosságai mennyiben járulnak hozzá az elmaradottság rendszerének újratermeléséhez? Ilyen és hasonló kérdések sora vetődik föl a vizsgálat során.

Ez az írás elméleti bevezető a fejlődő országok belső piaci rendszerének konkrét — történeti vagy aktuális gazdasági-szociológiai — elemzéséhez. Az elmaradottság* — ezen belül elsősorban a latin-amerikai eset — problémájával foglalkozó néhány jelentősebb szerző művei alapján, anélkül, hogy részletesen elemeznék vagy bírálnák az egyes szerzők, illetve művek gondolatmenetét, az irodalomban fölmerült elméleti szempontok, közelítések csoportosítására és értelmezésére vállalkozik.

A periferiális tőkés fejlődéssel foglalkozó irodalomban a belső piac problémaköre nem olyan alapvető fontosságú, hogy elemzésére elkülöníthető gondolatrendszerek, iskolák épüljenek, mint például a tőkehiány vagy a stagnáló tradicionális társadalom koncepciója. Ugyanakkor, mivel meglehetősen központi probléma, szinte valamennyi szerző érinti valamilyen formában. A tárgyalás módját rendszerint az határozza meg, hogy az adott szerző mely tényezőket tartja alapvetőeknek az elmaradottság rendszerében, ehhez kapcsolódva elemzi a belső piac kérdését. Így például azok, akik az elmaradottságot a tőkehiányból vezetik le, a piac problémáját a tőkepiac problémájával kötik össze; akik központi magának az agrárkérdést tekintik, rendszerint a nem megfelelő fogyasztási piacot elemzik; akik a külső összefüggést helyezik középpontba, azok a belső piacot mint a külső tényezők függvényét vizsgálják stb.

Az áttekintett és hivatkozott irodalomban a közelítések széles skálája található meg. A vélemények két „szélső pont” között mozognak. Az egyik — *Ferreré* — a belső piacot a gazdasági fejlődést alapvetően meghatározó mozzanatként tartja, a másik — *Wallersteiné* — pedig magát a problémát is megszünteti, mivel koncepciója szerint a gazdasági-társadalmi fejlődés nem nemzeti keretek között, hanem világszinten zajlik. Ferrer véleményét (kritikai megjegyzésekkel) *Gunder Frank* idézi. Eszerint: „A gazdasági fejlődés, elsősorban az iparé, a belső piac fejlődésétől függ. Gyakorlatilag kétségtelen, hogy ha eltekintünk a hatóságok korlátozó intézkedéseitől, melyek a metropolissal [a nyugat-európai centrummal] versenyző termékekre vonatkoztak, akkor részben az exportszektor szerkezete, részben a gazdaság koncentrációja volt az alapvető akadálya a belső termelési struktúra diverzifikálódásának, következésképpen annak is, hogy a technikai színvonal és a népesség kulturális szintje emelkedjen, hogy kialakuljanak a belső piac fejlődéséhez kapcsolódó társadalmi csoportok, és új, a metropolis ellenőrzésétől mentes exportlehetőségeket keressenek.” [Frank 1979. 128.]

A belső mozzanatot hangsúlyozó állásponttal szemben Wallerstein a globális közelítési módot alkalmazza. Véleményét a „developmentalizmus” alapján álló elméletekkel vitázva fejti ki: „[a developmentalizmus] . . . feltételezi, hogy a társadalmi tevékenység mindenekelőtt egy politikai, kulturális egység — az állam, vagy a nemzet, vagy a nép — keretein belül megy végbe (. . .) a világrendszer-szemlélet éppen ellenkezőleg, azt feltételezi, hogy a társadalmi tevékenység egy folyamatos munkamegosztást magába foglaló entitáson belül zajlik.” (Wallerstein 1980. b. 150.)

Wallerstein frappáns összefoglalása szerint tehát „ilyesmi, hogy nemzeti fejlőd-

* Az elmaradottsággal foglalkozó irodalom rendszerezését és kritikáját lásd Szentés 1976, 1980, ami számomra is kiindulási alap volt.

dés” nincs (ha ezen nemzeti történelmet értünk) (Wallerstein 1980. a. 98.), és ekkor természetesen a nemzeti piac belső fejlődésének kérdése is értelmetlenné válik.

Ez a két, egymással felelő álláspont nem annyira gondolati szélsőség, mint inkább egy-egy végsőig vitt *egyszempontú* közelítés eredménye. A többi szerző rendszerint több szempontot egyidejűleg érvényesítő álláspontja a két „határpon- ton” belül helyezkedik el. Gondolataik öt fő kérdéskör köré csoportosíthatók.

1. Az első probléma, ami a belső piac és az elmaradottság viszonyának vizsgálata során fölvetődik, a *belső piac korlátozott volta*. A szűk, korlátozott belső piac az összes általunk ismert vizsgálatban evidenciaként jelenik meg. A szerzők rendszerint nem térnek ki a piac fogalmának elemzésére — vagy általában beszélnek piacról, vagy egy adott piaci forma, legtöbbször a fogyasztási piac és a tőkepiac fogyatékoságait elemzik, mint fejlődést gátló tényezőt.

Jellegzetes gondolatmenet *Choncholé*, aki szerint a fogyasztási cikkek piaca szűk, mert a népesség nagy tömegeinek jövedelme alacsony, így nem képződik megfelelő volumenű fizetőképes kereslet, ami viszont visszafogja a fogyasztási cikkek termelését bővítő potenciális beruházásokat. Beruházások nélkül viszont nem teremnek újabb munkalehetőségek, és így a tömegek nem juthatnak pótlólagos jövedelemforrásokhoz (Chonchol 1965. 79.).

Hasonló *Prebisch* logikája, aki a fogyasztási cikkek piacának kibővítését egy átfogó gazdasági expanzió viszonyaival és az iparcikkpiac tágulásával összekapcsolva fejti ki: „Az ipari expanzió határait kiterjeszti, ha a felesleges munkaerő ipari felszívása — a mezőgazdasági lakosság jövedelmi szintjének növekedésével párosulva — az iparcikkek számottevő és tartós keresletét hozza létre, és erőteljesen fellendíti az alacsonyabb jövedelmű rétegekben a mezőgazdasági termékek iránt mutatkozó keresletet, amelyet eddig nem tudtak kielégíteni.” (Prebisch 1972. 14.)

Viner, Urquidi és mások a tőkepiac korlátoltságát hangsúlyozzák. Az elmaradott gazdaságokat tőkehiány jellemzi, aminek okát az alacsony megtakarítási rátában látják, ez viszont az alacsony jövedelmi szintnek köszönhető (Urquidi 1965. 100., Viner 1960.).

Baran és *Furtado* szerint az alacsony megtakarítási ráta, a tőkehiány a megfelelő beruházási lehetőségek hiányáról is tanúskodik — ez az álláspont már nemcsak önmagukban, adottságokként tekinti a fenti tényezőket, hanem a gazdasági struktúra átfogó összefüggéseibe ágyazza (Baran 1960. 82., Furtado 1960. 312.).

Ugyanez igaz *Lewis* megjegyzésére, aki szerint a megtakarítás aránya azért alacsony, mert a duális szerkezetű gazdaságban alacsony a tőkés szektor részaránya, azé a szektoré, amelynek immanens mechanizmusa a megtakarítás-tőkefelhalmozás (Lewis 1960. 419.).

A termelési eszközök piacának korlátozottsága több szerzőnél jelenik meg implicit módon, a technika-import kérdése kapcsán, amit valamennyien jellegzetes elmaradottság-kritériumnak tartanak. Chonchol és Frank külön kitérnek e tényező fejlődést korlátozó hatására a tovagyrúzó fejlődés kérdése kapcsán, amire később visszatérünk.

A belső piac egészének mennyiségi korlátozottsága a legnagyobb hangsúlyt *Nurkse* elméletében kapja. Nurkse a hazai tőkeképződés problémáját vizsgálva egy circulus vitiosus mechanizmust vázol föl, aminek középpontjában a szűk belső piac áll. A szűk belső piac mellett nem kifizetődő a korszerű technika alkalmazása, ezért a beruházási szándék alacsony. A piac tágulhatna, ha bármelyik ter-

melési tényező költsége csökkenne, vagyis ha a termelékenység általános szintje nőne — ez utóbbit viszont a termelésben felhasznált tőke mennyisége szabja meg, amit korlátoz a szűk belső piac (Nurkse 1960. 256—257.).

Nurkse álláspontját — többek között — Furtado bírálja. Kifejtése során a piac mennyiségi korlátozottságának problémáját új, továbbmutató szemszögből közelíti meg. „A piac csak valamihez képest szűk” — vagyis nem általában, hanem a gazdasági szerkezet egészéhez vagy valamelyik termelési tényezőhöz viszonyítva. Furtado válasza az, hogy az elmaradott országok belső piaca a fejlett országok által használt technikához képest korlátozott, következésképpen a külső függés összefüggéseiben van értelme elemezni (Furtado 1960. 312.).

Már említettük, hogy a vizsgált szerzők rendszerint nem definiálják a piac fogalmát, de elemzéseikből kitűnik, hogy a piacon rendszerint a tőkés formájú, a kifejlett tőkés gazdaság számára szükséges piacot értik, ennek mennyiségi, minőségi fogyatékoságait elemzik.

Mindössze két szerzőnél vetődik föl az a rendkívül jelentős szempont, hogy az elmaradott gazdaságban a piaci rendszer egyéb, más típusú formái is léteznek, és jelentős mértékben befolyásolják a tőkés jellegű piac működését. *Jagdish Bhagvati* kiemeli, hogy az önellátás nagy szerepe mellett minden elmaradott társadalomban működik egy olyan összetett, a népesség széles rétegeit bevonó piaci rendszer, amiben a legkülönbözőbb típusú piaci formák élnek együtt. Ennek a rendszernek csak viszonylag kis szelete a tőkés értelemben vett árupiac, és még kisebb része az, ahol a cserét pénz közvetíti (Bhagvati 1971. 51—52.) Ugyanerre a tényezőre utal Baran a kereskedelmi-piaci struktúra több lépcsős, hierarchikus felépítésének elemzése során (Baran 1957. 171.).

2. A piac mennyiségi korlátozottságát hangsúlyozó elméletek kritikai átgondolása arra utal, hogy itt nyilvánvalóan nem egyszerű mennyiségi korlátozottságról, hiányról van szó. A probléma nem egyszerűen az, hogy a piac kicsi, szűk területű, hanem az, hogy felépítése, belső mechanizmusai nem elégtik ki a gazdasági fejlődés szükségleteit, különösen a tőkés fejlődését.

A leggyakrabban megfogalmazott minőségi probléma a *heterogén szerkezet*, vagyis az, hogy a piac sokféle, *sokféle módon működő részpiacok „rendetlen hal-maza”*, ahol az egyszerű termékcseré éppúgy működik, mint a legkifinomultabb tőkepiaci tranzakciók. A szerzők elsősorban a fogyasztási cikkek piacának heterogenitásával foglalkoznak. A társadalom különböző csoportjainak fogyasztási módja élesen eltér egymástól — ennek megfelelően a fogyasztási cikkek piaca is hierarchikusan rétegződik. „Legfelül” található a valamennyi szükségletet a lehető legmagasabb, legváltozatosabb módon kielégítő kínálat, „alul” pedig a legalapvetőbb szükségletek legegyszerűbb kielégítését szolgáló javak köre. A felső és középsztály igényeinek kielégítését célzó elkülönült fogyasztási piac alakulását nagymértékben meghatározza az úgynevezett demonstrációs hatás, vagyis az, hogy a fejlett centrumországok — Nyugat-Európa és főleg Észak-Amerika országainak — fogyasztási mintája követendő modellként jelentkezik e rétegek számára. (Ilyen jellegű demonstrációs hatás egyébként a belső fogyasztási struktúrán belül is érvényesül; ennek következménye az az antropológusok által leírt különös jelenség, hogy még a nagyvárosokat körülvevő nyomornegyedek bádogházáiban is rendszerint megtalálható a televízió, a rádió.)

E szerkezet reprodukálása viszont erején felüli erőfeszítésekre kényszeríti a fejlődő gazdaság egészét. *Sunkel* e jelenség elemzése során azt a következtetést vonja le, hogy a fejlődő országok belső piacának jelentős része sok szempontból

inkább a centrum piaci rendszere elemének tekinthető, mint a saját gazdaságáé (Sunke 1972. 229., lásd még: Furtado 1960. 324., Nurkse 1960. 265.).

Általánosabb szintre emelve jelenik meg ugyanez a gondolat Barannál, aki szerint „... a gyarmati és függő országokban a feldolgozott késztermékek számára kialakuló piac nem válik ezen országok »belső piacává«. A gyarmatosítás és az egyenlőtlen szerződések miatt ez tönkremegy, és a nyugati kapitalizmus »belső piacának« függelékévé válik” (Baran 1957. 174.).

Ha a fejlődő országok belső piaca (legalábbis annak egy igen jelentős szelete) tulajdonképpen a centrum piaci rendszerének része, ez egyúttal azt is jelenti, hogy törvényszerűségeit, működési módját alapvetően ennek a rendszernek a logikája diktálja, nem azé a gazdaságé, amelyben működik. Közvetett formában ezt támasztja alá az a több helyen felbukkanó tézis is, ami szerint az exportra alapozott gazdaság növekedésének korlátja a külgazdaság, a világpiac változásai, telítettsége. (Lásd például Furtado 1960.) Ennek épp az ellenkezőjét állítja Nurkse. Gondolatmenete szerint a fejlődő országok által exportált termékek — az élelmiszerek és elsődleges nyersanyagok — világpiaci kereslete többé-kevésbé fixnek tekinthető; és e kereslet ár rugalmassága is alacsony (vagyis a kereslet esetleges növekedésével sem nő egyenes arányban az ár), ezért a fejlődő országok gazdasági növekedése a belső piacra történő termelés növekedésétől függ (Nurkse 1960. 262.).

A belső piac tehát heterogén, különböző típusú, különböző termelési központokhoz, sőt gyakran különböző termelési módokhoz tartozó elemek összessége. A piaci rendszer részei közti érintkezés, a javak, az információk áramlása, az egymásra hatás azonban meglehetősen korlátozott. Ezt a dezintegráltságot Garcia több szempontból vizsgálva is igen jellemzőnek tartja. A rendszer egyfelől horizontálisan dezintegrált, vagyis egymástól elkülönülő, helyi piacgazdaságokra bomlik, ami a növekedés „regionalizálódásához” vezet. Vertikálisan a piac a társadalmi struktúra eltérő jövedelmi szinten élő, eltérő fogyasztási struktúrával rendelkező csoportjai által alkotott, mereven elkülönülő szeletekre bomlik. Ily módon „a nemzeti piac szélesedik, de nem mélyül”. (Garcia 1972. 77.) Vagyis méreteiben kiterjedhet, de nem fejlődik ki az összefüggő, egységesen működő belső piaci rendszer.

A heterogén, dezintegrált belső piacon nehezen érvényesülnek egységes hatások, ami nagymértékben meggátolja a piac — és a gazdaság egészének — normális működését elősegítő mechanizmusok érvényesülését. A konkurrencia, a tőkés piacgazdaság alapvető működési mechanizmusa például igencsak sajátos formában, korlátozottan képes megnyilvánulni. Ez a probléma vetődik föl Lewis modelljében. Lewis azon az alapon különbözteti meg egymástól a tradicionális és a modern szektort, hogy az előbbi nem alkalmaz újratermelhető tőkét, ezért „az egy főre jutó terméke alacsonyabb lesz, mint a tőkés szektoré, mert nem terméke nyült meg a tőke által”. (Lewis 1960. 407.)

Marxi szóhasználattal élve a két szektor közti termelékenységbeli különbség mélyén az van, hogy a tradicionális szektorban termelt áru értékéből hiányzik a c elem, így a két szektor közti verseny eleve egyenlőtlen. Lewis szerint tényleges verseny legfeljebb a tőkés szektoron belül folyhat; itt viszont a már működő tőkés vállalatok élveznek abszolút előnyt a később indulókkal szemben.

Hasonló gondolat jelenik meg Furtadónál is, az elmaradott és a fejlett országok közti összehasonlításban. Ha Furtado értelmezését kiterjesztjük a belső viszonyokra is, ebből az következik, hogy a heterogén gazdaság két fő szektora közti

versenynek nincs esélye. „Az elmaradott gazdaságot a termelési tényezők kapacitás alatti kihasználtsága jellemzi, ami nem annyira rossz kombinációjukból, mint a hiányból fakad. Például a tőkehiány miatt használják fel rosszul a munkát, de a tőke nem más, mint múltban végzett munka, aminek termékét nem fogyasztották el. Ma rosszul használják fel a munkát, mert a múltbeli munka összes termékét elfogyasztották.” (Furtado 1960. 317.)

A piaci rendszer heterogén, dezintegrált szerkezete mellett a versenyt nagymértékben gátolja a monopóliumok létezése. Az elmaradott országok piaci rendszere jellegzetesen oligopol piac, vagyis a piacot néhány, rendkívüli gazdasági és politikai hatalmat koncentráló monopólium uralja. Itt azonban a monopóliumok kialakulása nem annyira a tőkés fejlődés eredménye, mint a centrumban, hanem a fejletlenségé, illetve a külső függésé. A piacot uraló monopolista csoportok részben hazaiak, akiknek tevékenysége elsősorban a történelmileg továbbörököltt előjogok megőrzését célozza (lásd Baran 1960. 82.), részben külföldiek, akik a külső, világgazdasági racionalitás alapján tevékenykednek. Egyik félnek sem érdeke sem a belső piac fejlesztése, sem az ezt esetleg elősegítő gazdasági-társadalmi változások elősegítése.

3. A piac minőségi elégtelenségeinek elemzése az okok kérdéséhez vezet, vagyis ahhoz, hogy milyen tényezők hozták létre, illetve termelik újra a belső piac fogyatékosait. Az idézett szerzők, mint említettük, a piaci elégtelenségeket az elmaradottság rendszeréből szükségszerűen következőeknek tekintik, így rendszerint nem térnek ki külön az okokra, illetve ugyanazokkal a tényezőkkel magyarázzák, mint az elmaradottság egész rendszerének kialakulását. Ennek megfelelően az okok között megjelenik a gazdasági, társadalmi rendszer erősen monopolisztikus jellege, ami az egészséges fejlődés fő akadálya (Griffin); a kiegyensúlyozatlan ipari fejlődés, a külföldtől való függés (Herrera); az elmaradott gazdaság inadekvát működési mechanizmusai, amelyek képtelenek az erőforrások megfelelő felhasználására ösztönözni (Myint).

Legtöbbször a gazdaság alapvető strukturális jellegzetességeit jelölik meg, elsősorban az újratermelő duális szerkezetet (Furtado, Lewis).

Herrera külön kitér a gyarmatosítás szerepére a torz gazdasági szerkezet és ezen belül a tőkétlen piaci rendszer kialakulásában. A gyarmatosítás játszotta a fő szerepet abban, hogy a gyarmatok gazdasága, településszerkezete, életmódja egy, a nyugat-európai központ felé irányuló és azt követő centripetális szerkezet szerint épült föl (Herrera 1972. 232.). A gyarmatosítás és az ezután kiépült függő munkamegosztás döntő szerepét Furtado és Frank is hangsúlyozza. Frank elemzi a belső piacot közvetlenül érintő hatásokat is: a metropolisz (nyugat-európai centrum) a helyi termelési struktúrák szétrombolásával egyidejűleg szétzúzta a gazdasági ágakat összekapcsoló szálakat is, és így megakadályozta, hogy a rendszer dinamizáló kapcsolódó hatások (linkage-effect) érvényesüljenek (Frank 1979. 120–131.).

A fejlődő országok mai helyzete, a külső termelési, piaci kapcsolatokról való egyoldalú függés pedig újratermeli és továbbélezi a belső piac problémáját. A fejlődés aktuális tendenciáit elemezve Sunkel — Galbraith új ipari államának elemzésére támaszkodva — kiemeli, hogy a nemzetközi tőke- és technológia-áramlás jelenlegi szintjén a Latin-Amerikában egyre nagyobb szerepet játszó transznacionális vállalatok vertikális integrációi mindinkább a belső piac fejlődését gátló, lényegében azt helyettesítő szerepet kapnak (Sunkel 1972. 251.).

Ez a gondolat élesebb formában merül föl Furtado elemzésében, aki egy

1964-es tanulmányában megfogalmazza ugyanazt a kérdést, ami Wallerstein későbbi munkáiban önálló elméletté szerveződik: az elmaradott gazdaságokat jellemző külső függés, a nemzetközi tőkés társaságok növekvő súlya és szerepe mellett „milyen mértékben célszerű alkalmazni az ilyen gazdaságok elemzésében a nemzetgazdasági rendszer fogalmát?” (Furtado 1972. 100.)

4. Valamennyi szerző egyetért abban, hogy a belső piac fogyatékoságai és nem megfelelő működése súlyos *következményekkel* jár a gazdaság egészének fejlődése szempontjából.

Chonchol és Baran összecsengő gondolatmenete szerint a korlátozott belső piac nem képes biztosítani a megtermelt javak realizálását, ezért csökkennek az újabb beruházások, ami meggátolja az iparosítási folyamat kibontakozását. Ipari jellegű beruházások nélkül viszont az agrárprobléma sem oldható meg, így a nem megfelelő piaci mechanizmus az agrárszektor strukturális problémáit is tovább súlyosbítja (Chonchol 1965. 79., Baran 1960. 82.).

A fenti nézet magában foglalja azt az állítást, hogy a hazai gazdaságnak alapvetően saját piacára kell termelnie. Ez rímel Nurkse már említett nézetére, miszerint a fejlődő gazdaság növekedése a belső piac tágulásával egyenes arányban mozog. Furtado fölveti ugyan, hogy a belső piac fogyatékoságai ellensúlyozhatók a külföldi felvevőpiac bekapcsolásával, ezt azonban többen élesen bírálják, azzal érvelve, hogy az elmaradott termelési színvonal miatt a fejlődők nem versenyképesek a világpiacon (lásd például Myrdal 1970. 362—363.).

A piaci rendszer elégtelenségei a gazdaság egészének működésére torzítóan hatnak. A piaci rendszer zavarai — még akkor is, ha nem „klasszikus” piaci gazdaságokról van szó — fokozódó mértékben terjednek tovább az egész gazdaságban, és részben kifejezik, részben súlyosbítják a meglévő strukturális problémákat. A konkurrencia-mechanizmus kibontakozását gátló néhány tényezőre röviden már utaltunk. A termelési rendszer fejlesztésében hasonlóan jelentős funkciója lehetne egy másik alapvető piaci mechanizmusnak, a kapcsolódó hatások közvetítésének. E mechanizmus lényege az, hogy egy adott ágazat növekedése a többi ágazatot serkentő hatást válthat ki, úgynevezett keresleti hívóhatásokat az adott ágazat termeléséhez szükséges cikkek előállító többi ágazat (például nyersanyag-feldolgozók, technológia-előállítók) felé; kínálati hívóhatásokat pedig a felhasználó ágazatok felé. E hatások tovagyűrűzése megfelelő feltételek mellett képes az egész gazdaságot dinamizálni. A dezintegrált, heterogén gazdasági rendszer keretei között azonban ez igencsak korlátozottan érvényesül.

Több szerző teszi föl a kérdést: miként lehetséges, hogy az egyes gazdaságokban még a dinamikusan növekedő exportszektor sem adja át lendületét a többi ágazatnak, és nem válik az egész rendszert mozgásba hozó tényezővé. Ennek az a magyarázata, hogy a korszerű iparágak, amelyek húzóágazatokként működhetnek, a külső világpiaci termelési rendszerbe illeszkednek, saját gazdaságukban mintegy „zárványt”, enklávét képeznek. Az ágazatok közti belső munkamegosztás fejletlen, és az ezt közvetítő-elősegítő piaci mechanizmus is fogyatékosan működik. *Meier* megfogalmazása szerint: „... a piaci tökéletlenségek (...) megakadályozzák, hogy az elmaradott gazdaság exportszektorának növekedése szétáradjon a gazdaság többi részében.” (Meier 1960. 59.)

Myrdal szerint a kapcsolódó hatások hiánya a rendszer további dezintegrációjára vezet, mivel míg az exportra orientált termelés fejlődik, a befelé forduló szektorok tovább periferezálódnak (Myrdal 1970. 359.).

Igen eredetien kapcsolja össze a függő gazdasági szerkezet újratermelését és a

kapcsolódó hatások sajátos szerkezetét Samir Amin. Konceptiója szerint nem annyira a kapcsolódó hatások abszolút hiányáról, mint inkább torz becsatornázódásokról van szó. A centrumgazdaságokat a fogyasztási és termelési cikkek termelése közti szerves összekapcsolódás jellemzi, a perifériában viszont ez az alapvető kapcsolat többnyire hiányzik, vagy igencsak fogyatékosan működik. Itt az exportsektor és a luxusjavak termelése közti kapcsolódás a tipikus, ami egyrészt nagymértékben csökkenti e gazdaságok belső dinamizmusát, másrészt jelentős mértékben hozzájárul a függés rendszeres újratermeléséhez (Amin 1974, 1975.).

A kapcsolódó hatások fogyatékos közvetítésének és a hazai termelésieszköz-piac „fejletlenségének” jellegzetes eredménye és oka az elmaradott országok külső függését rendszeresen újraerősítő technológiaiimport is. Mivel a legtöbb országban hiányzik a saját kutatási és termelésfejlesztési bázis, a technikai „fejlesztés” tipikus módja egy-egy egyszeri importakció, melynek révén „komplett technológiai csomag” érkezik az országba. Ez a gyakorlat magyarázza, hogy ha a hazai gazdaságban a termelőerők színvonala egy adott szektorban emelkedik is, ez rendszerint nem vált ki jelentős keresleti hatást a termelésre, a késztermékek reexportja pedig a kínálati kapcsolódó hatások nagy részét semmisíti meg (lásd például Furtado 1972. 131., Garcia 1972. 79.).

A technológiaiimport káros hatásai nemcsak abban jelentkeznek, hogy a termelésieszköz-piac „éretlen” marad, mivel funkcióit elsődlegesen valamelyik külső, fejlett ország termelésieszköz-piacra veszi át, hanem abban is, hogy egyéb, potenciálisan ösztönző hatások is elhalnak. A technológiaiimport rendszeres gyakorlata megakadályozza azt is, hogy kialakuljon az úgynevezett „beruházási hólabdahatás” (investment snowball-effect), az a termelés-piac közti visszacsatolási mechanizmus, amelynek révén a gazdasági növekedés üteme jelentősen felgyorsítható: „[a beruházási hólabdahatás] . . . az a folyamat . . . , amelyben az egyik vállalatnál eszközölt beruházás annak figyelembevételé alapján valósulhat meg, hogy egy másik vállalatnál végrehajtott beruházás tágítani fogja a piacot.” (Baran 1957. 190.)

A termelés tágítása egy várható keresletnövekedés reményében aztán további kapcsolódó hatásokat indíthat be — de egy elmaradott gazdaságban, ahol a termelés olyan alapvető mozzanatai, mint a technikai fejlesztés és a realizálás, jelentős mértékben a külső viszonyokhoz kapcsolódnak, ezek a növekedést gyorsító hatások csak nagyon korlátozottan érvényesülhetnek.

Az elmaradott gazdaság jellemző vonásaként többen megemlítik a termelési tényezők kihasználatlanságát is. Ennek kapcsán fölbukkan az a — neoklasszikus tanításon alapuló — nézet, hogy a piaci fogyatékoságok gátolják meg az erőforrások optimális allokációját, és így maximális kihasználásukat. Meier szerint az elmaradott gazdaság viszonyai között a probléma ilyen fölvetése „nem aktuális”, tekintve, hogy itt a fő feladat még messze nem a strukturális finomítás (vagyis a határtermelőkenység növelése), hanem az alapvető struktúraarányok megfelelő kialakítása (Meier 1960. 59.).

Furtado és Myrdal érvelése is alátámasztja ezt. Véleményük szerint az elmaradottság körülményei között a piac spontán mechanizmusai egyáltalán nem vezetnek az erőforrások optimális allokációjára, a megfelelő termelési struktúra kialakítására, sőt, a spontán mechanizmusok eredőjeként a beruházások iránya gyakran eltér az osztársadalmilag kívánatostól. Ennek egyik oka a magán- és társadalmi szempontból vett racionalitás közti nagyfokú eltérés, ami hangsúlyozottan jelentkezik a fejlődő országok gazdaságában. „A társadalmi és magánra-

cionalitás közti különbség, ami minden piac- és profitszabályozta gazdaságban létezik, különösen feltűnő az elmaradott gazdaságokban.” (Baran 1960. 84.) Baran szerint e jellegzetes eltérés fő oka az externáliák — vagyis a külső gazdaságosság intézményeinek, például infrastrukturális létesítményeknek — hiánya és a hazai vállalkozói mentalitás; míg Furtado szerint a termelési tényezők eltérő kihasználtsági foka az egyes ágazatok között (Furtado 1960. 330.).

Sunkel elemzése az importhelyettesítő iparosításról — az ötvenes-hatvanas évek általánosan követett gazdaságpolitikájáról — mintegy iskolapélda a kétféle racionalitás közti eltérés szemléltetésére. Leírása szerint a gazdaságban két párhuzamos folyamat ment végbe: míg a nagy állami beruházások egy nehézipari bázis és az azt megalapozó infrastrukturális hálózat kialakítását célozták, a magánberuházások a nyereséges fogyasztási cikkek-termelésbe áramlottak. A két irány a valóságban úgy kapcsolódott össze, hogy a magánszféra kihasználhatta — a tulajdonképpen egyáltalán nem számára telepített — társadalmi szintű nagyberuházások eredményeit (utak, víz-, villanyvezetékek, háttér létesítmények, kitermelőüzemek stb.) anélkül, hogy az ösztársadalom számára „vizsonozta volna” azt (Sunkel 1973. 14.).

5. Befejezésül tekintsük át, milyen *megoldásokat* javasolnak a szerzők a belső piac kiszélesítésére, illetve a piaci működés egészének tökéletesítésére.

Konkrét választ kevesen fogalmaznak meg, de szinte mindenki megemlíti, hogy az importhelyettesítő iparosítás politikája — ami egyebek közt a belső piac fejlesztését is célozta — meglehetősen kétes eredményeket mutatott föl. A konkrét javaslatok között akad olyan, amely a belső piac problémájának megoldását abban látja, ha a fejlett országok felvevőpiacot biztosítanak a már többé-kevésbé iparosodott fejlődők termékei számára (Clark 1960. 53.).

A szerzők nagy többsége azonban éppen ellenkezőleg ítéli meg a világgazdaság szerepét e kérdésben. Véleményük szerint a fejlett országok nemhogy „önzetlen támogatást” nyújtanának, ellenkezőleg: a világgazdaság egyrészt „nem értékeli” a fejlődő országok termékeit (erre már utaltunk a fentiekben), de még további fejlesztési forrásokat is elvon tőlük, nemcsak közvetlen elsajátítási formákban (külföldi tőkeberuházások, profit-repatriálás, egyenlőtlen csere stb.), hanem közvetett módon is. Például Nurkse és Furtado már idézett fejtegetése szerint a rendkívül erőteljesen érvényesülő demonstrációs hatás eredményeként a fejlődő országok fejlettségi szintjükhöz viszonyítva aránytalanul nagy hányadot fordítanak fogyasztásra (importra vagy importhelyettesítő fogyasztási cikkek előállítására), ami a fejlesztés potenciális forrásait nagymértékben lecsapolja (Nurkse 1960. 264., Furtado 1960. 324—326.).

Ez a nézet természetesen nem valamiféle autark modellt javasol; hangsúlyozza, hogy a világgazdaságba történő beilleszkedés fontos és elkerülhetetlen, de nem a jelenlegi játékszabályok mellett, amelyek lényege a fejlődő országok függésének rendszeres újratermelése és többletértékük rendszeres elszivattyúzása. (Ez a gondolatkör a legmarkánsabban Prebischnél, a CEPAL*-iskola atyjánál jelentkezik, aki egyébként fő ihletője az új gazdasági világrend koncepciójának.)

A belső viszonyok átalakítását mint megoldási lehetőséget szintén többen felvetik. Nurkse a gazdaság széles frontján javasol egyidejű előretörést, több iparág

* Az ENSZ latin-amerikai gazdasági bizottsága, a CEPAL (Comision Economica Para America Latina) az egyik legnagyobb hatású iskola, amely a latin-amerikai elmaradottság elemzésével és felszámolásának lehetőségeivel foglalkozik.

párhuzamos fejlesztése révén, amelyek így egymás termékei számára piacot és jövedelmet képeznének (Nurkse 1960. 257.). Furtado lakonikus megjegyzése szerint ez a javaslat olyan, mintha valaki a saját hajánál fogva próbálná magát felemelni (Furtado 1960. 315.).

Prebisch hasonlóképpen az iparágak egymáshoz kapcsolt fejlesztését tartja megoldásnak, továbbá a társadalmi rendszer integrációját. Ezen nemcsak a gazdaság integrációját érti, mint mások, akik ugyanezt javasolják, hanem szélesebb értelemben véve, a gazdaságilag, társadalmilag perifériára szorult területek, szektorok, társadalmi csoportok bekapcsolódását a társadalmi élet szerves vérkeringésébe (Prebisch 1972. 14.).

Az integráció regionális, vagyis latin-amerikai méretekben történő megvalósulása a megoldás Herrera és Garcia szerint. Garcia külön kiemeli a regionális integráció szerepét az erősödő szupranacionális elnyomással szemben (Garcia 1972. 81.). Sunkel véleménye szerint azonban a regionális integráció csak a többé-kevésbé hasonló strukturális problémákkal küzdő országok gondjainak egybekapcsolását jelenthetné, azaz a probléma dimenzióinak kitágítását, anélkül, hogy megoldaná azt (Sunkel 1973. 26.).

A szerzők többsége egyetért abban, hogy a belső piac fogyatékoságainak oka az elmaradottság rendszerének fő vonásaiban rejlik, így a probléma megoldása sem képzelhető el az adott struktúrán belül, csak annak radikális megváltoztatásával, bár ezt igen sokrétűen értelmezik.

II

A továbbiakban megkíséreljük összefoglalni, hogy az elméleti közelítések alapján miként jelenik meg az elmaradottság és a belső piac problémájának összefüggése. Mondanivalónk egyrészt az eddig ismertetett tanulmányok azon gondolataira támaszkodik, amikkel magunk is egyetértünk, másrészt a marxi gondolatkörre, elsősorban *A tőkére* és előtanulmányaira. Talán különösen hangzik ez, hiszen Marx nem foglalkozott az elmaradottság mai rendszerével, mégis az a szemlélet és a mód, ahogyan a kifejlett tőkés termelést vizsgálta, jelentős elméleti támpontokat nyújt az attól gyökeresen különböző perifériális fejlődési modell vizsgálatában is.

Marx koncepciója szerint a kezdetben a kereskedő tőkének alávetett termelés (Grundrisse I. köt.) — ami tulajdonképpen még nem más, mint rendszeres piacra való termelés — fokozatosan fejlődik, majd a tőkének a termelésbe történő behatolásával kialakul a sajátosan tőkés termelési mód, ami, mihelyt minden jelentős termelési ágat hatalmába kerített, a termelési folyamat általános, uralkodó formájává alakul (*Marx: A közvetlen termelési folyamat eredményei. Id. kiad. 478., MEM 46/I. 116.*).

Ez a totális tőkés termelési mód már önmaga termeli újratermelésének feltételeit — egyebek között a létehez szükséges piacot is. A kezdetben a számára idegen, külsődleges forgalmi folyamatnak alávetett termelés tehát fejlődése során fokozatosan „fölébe kerekedik” a forgalmi folyamatnak, és azt önmagának, mint átfogó, totális termelési folyamatnak egy mozzanatává teszi (MEM 46/I. 116—135; MEM 25. 314. stb.).

A történelem tényleges menetében ilyen jellegű folyamat ment végbe a nyugat-európai országok tőkés fejlődése során. A tőkés termelés uralomra jutása és

rendszerre szerveződése a belső gazdaságban lehetővé tette, hogy a tőke expanszív természete kibontakozzon, és a világpiacon közvetítéskén keresztül külső erőforrásokból is táplálkozzon. A fejlődésnek ez az útja tehát szervesen kapcsolta össze a nemzeti és a világméretű keretekben végbemenő mozgást.

A nemzeti gazdaság, a „kifejlett és szilárd” belső piac, ami a tőkés termelés mindenoldalú kibontakozásához és nemzetközi dimenziókban való mozgásához is elengedhetetlenül szükséges, azért játszik döntő szerepet, mert ez az egységes „színtér”, ahol az értéktörvény működési teret nyer. Az értéktörvény, ami lényegét tekintve az idővel való gazdálkodás általános törvénye (MEM 46/I. 88.) a tőkés termelési módban a piaci mechanizmusokon keresztül, a konkurrenca játékában tör utat magának (*Marx*: A közvetlen termelési folyamat eredményei. Id. kiad. 966—999.).

A konkurrencriában a tőkés termelés belső, inherens lényege külsővé vált kényszermechanizmusként jelenik meg. A tőke lényege a minél több értéktöbblet termelése, de végső soron a konkurrenca-mechanizmus révén kényszerül arra, hogy ezt a szükséges munka arányának csökkentésével, vagyis a sajátosan tőkés termelési móddal, a relatív értéktöbblet-termelés eszközével érje el (MEM 46/II. 123.).

A piaci konkurrenca „vak kényszere” hozza felszínre, kényszeríti ki a tőkés termelés belső lényegét; a termelés szakadatlan tökéletesítésének, fejlesztésének szükségszerűségét (MEM 23. 324.). Ahhoz, hogy ez a piaci mechanizmus működni tudjon, tehát hogy a tőkés termelés progresszív jellege szükségszerűen kibontakozzon, szabad és egységes piacra van szükség (MEM 46/II. 123.). A piac szabadsága nem jelent többet annál, hogy minden valamilyen formában elidegeníthető dolog — az egy rőf vászontól a szexuális élvezetig — úgy jelenik meg rajta, mint közönséges áru, továbbá, hogy mind ezek az áruk, mind az őket létrehozó termelési tényezők — legalábbis elvileg — szabadon, adminisztratív korlátozások nélkül áramolhatnak a piac keretei között. Az értéktörvény e szabad piac mechanizmusain keresztül, a konkurrenca, a tényezőáramlás révén érvényesül, e mozgások közvetítésével szabályozza a társadalmi munka elosztását a termelés különböző területei között (MEM 25. 829.).

Amikor a mai fejlődő országok gyarmatokká váltak, a világpiacon áramkörbe bekapcsolódva egy számukra idegen, külső forgalmi folyamat alá rendelődték, ami nemcsak deformálta termelési rendszerüket, de ki is szakította azt saját, belső forgalmi folyamatából. Így vált el egymástól a kifelé forduló, dinamizálódó szektor és a gazdaság többi részének fejlődése — mind a termelési, mind a forgalmi folyamatok szintjén. A kifelé irányuló, enklávé jellegű termelő szektor és a belső piaci rendszer között minimális kölcsönhatás alakult ki. Ugyanakkor, mivel az export szektor a gazdasági növekedés jelentős erőforrásait elszívta, a belső piacra irányuló hazai termelés lassan, egyenlőtlenül fejlődött. Így a hazai piac és a hazai termelés közötti viszony — mindkét mozzanat alulfejlettsége miatt — fejletlen volt, lényegében fennmaradt a termelés és a fogyasztás közti kölcsönösen korlátozó kapcsolat, ami a prekapitalista formákat jellemzi.

A gyarmatosítás és az ezután kiépülő függő munkamegosztás tehát nemcsak elszívta az alávetett országok legfontosabb növekedési forrásait, hanem egyúttal egyik legfőbb akadályává vált az egységes belső gazdasági és piaci rendszer kialakulásának is, ami jelentős mértékben járult hozzá a függő országok deformált és a centrumhoz képest lassú fejlődéséhez. A részekre szabdaltnak, függő gazdaságban csak nagyon nehezen, sajátos formában léptek működésbe azok a fent említ-

tett piaci mechanizmusok, amik a tőkés gazdaság belső hajtóerőit a felszínre kényszerítik. A világpiac a XIX. század második felétől kezdve fokozatosan „funkciót váltott”; a nyugat-európai kereskedelmi tőke forgalmi folyamatának közvetítőjéből lassan a nemzetközi tőke világméretű termelési folyamatának közvetítőjévé vált. Az e funkciót realizáló eszközök, elsősorban a működőtőke-kivitel — a centrum akkori tőkés fejlődési szintjének megfelelően — már monopolformában valósultak meg. A centrum tőkés fejlődésének eredményeként kialakuló termelési és értékesítési monopóliumok hatoltak be (újra) a függő országok gazdaságába, és részben összefonódtak a hagyományos gazdasági-hatalmi monopóliumokkal, részben a gazdaság egyéb szféráit is uralmuk alá hajtották. (Latin-Amerikában például ez a folyamat általában a bankszféra, majd az infrastrukturális beruházások ellenőrzésének megszervezésével indult.)

A monopolista formák és a belső piac fejlődése (főleg ha döntően külföldi monopolista csoportok uralmáról van szó), bizonyos értelemben egymással ellentétes irányban mozgó tendenciák, és — mint a fentiekben láttuk — e jellegük napjaink transznacionális társaságai mellett egyre inkább erősödik. Ezek a fő tényezők annak, hogy a perifériáországok belső piaca sajátos, deformált módon fejlődött.

A továbbiakban röviden kitérünk az elméleti közelítések kapcsán felmerült néhány konkrét problémára.

Az a tény, hogy az elmaradottság-koncepciókban a belső piac problémája a leggyakrabban mint realizálási probléma jelenik meg, azon alapul, hogy a fejlődő országok dezintegrált gazdasági rendszerében a termelés-elosztás-forgalom-fogyasztás mozzanatai nem válnak a tőkés termelés olyan egységes folyamatává, amit annak belső szükségletei határoznak meg. A heterogén gazdasági rendszerben különböző termelési módok elemei eltérő fejlettségi színvonalon élnek együtt, ahol a tőkés termelés ugyan meghatározó jelentőségű, de nem uralja az egészet, az osztásadalmi termelési folyamatot. Ez a heterogenitás okozza az „illeszkedés nehézségeit”, a szűk keresztmetszeteket, kihatálatlan kapacitásokat stb. Ez a fejletlenség az oka annak, hogy a belső piacra termelő szektorok és a belső piac kapcsolata még ma is a kereslethez igazodó korlátozott termelés szintjére emlékeztet, ahol állandó realizálási gondok vannak. Ez a realizálási probléma, ami a ciklikus tőkés válságokban jelenik meg, a kifejtetlen tőkés gazdaságra jellemző, nem a modern kapitalizmusra. A kifejtett tőkés termelési módban a termelésnek meg kell szabadulnia a fogyasztás „külső korlátjától”; itt, a tőke átfogó termelési folyamatában a fogyasztás is termelési mozzanattá válik, amit a tőke termelésének összefüggései határoznak meg (MEM 23. 220. old.). A tőkés termelés egyfelől szakadatlanul új piacokat hódít meg magának, másrészt a termelés fejlődésével, diverzifikálódásával ön maga számára is termeli a piacot (lásd erről *Lenin*: Az úgynevezett piackérdésről). A szabadbá váló tőke úgy formálja a létehez szükséges piacot, ahogy a kiterjedő anyag teremti magának az általa betöltendő teret.

A belső piac problémának elsődlegesen realizálási problémaként történő megfogalmazása tehát jogos, de a különböző kifejtésekben bizonyos szemléletbeli egyoldalúságok is föllelhetők. A szerzők többsége számára a realizálás elsősorban fogyasztási cikkek fogyasztását jelenti, így a realizálás kérdését mint a fogyasztás-cikkek-piac tőkéletlenségeit elemzik. A fogyasztás-cikkek-piac problémái mögött jóval mélyebb problémák, a termelési struktúra, társadalmi tagozódás, jövedelemelosztás átfogó ellentmondásai feszülnek. Implicit formában ez a szem-

pont több helyütt felbukkan ugyan — főleg a tömeges szegénység és a luxusfogyasztás látványos ellentmondása kapcsán —, de egyedül Sunkel hívja fel a figyelmet arra, hogy a piac funkciója a jövedelmek újrafelosztása is, mégpedig nemcsak a termelők, hanem a termelők és fogyasztók között is.

A fogyasztási cikkek piaca problémájának csak felszíni megjelenése az, hogy a fizetőképes kereslet alacsony, és ezért elriasztja a beruházókat. E mögött a torz termelési struktúra, az önellátás nagy súlya, az alapvető fogyasztási cikkek termelésének elmaradottsága, a megoldatlan agrárkérdés húzódik meg. Ezeket a problémákat ugyanaz a társadalmi mechanizmus termeli újra, amelyik fenntartja a piaci rendszeren keresztül érvényesülő kizsákmányolási mechanizmust, aminek révén egyebek közt a társadalom azon csoportjai is kizsákmányolhatók, amelyek nem vesznek részt közvetlenül az össztársadalmi termelési folyamatban (elsősorban a marginális tömegek és a munkanélküliek). A szűk, rosszul funkcionáló piaci rendszer létéből kiaknázható gazdasági előnyöket így ugyanazok használhatják ki, akik az egyenlőtlen jövedelemelosztás előnyeit az elsődleges elosztás csatornáin keresztül is élvezhetik.

A realizálási probléma másik vetülete a termelő fogyasztás kérdése. Ez a szempont a vizsgált elméletekben részben a technológiaiimport, részben a beruházási láncreakciók elmaradásának problémája kapcsán merül fel. A szerzők vonatkozó megjegyzéseivel egyetértve, a probléma súlyosságát szeretném kiemelni. A termelési eszközök, a technológia, a szaktudás importjának rendszerré vált gyakorlata; a kapcsolódó hatások révén kibontakozó beruházási és termelékenységnövelési láncreakciók megakadása miatt a gazdaságon belül csak nagyon korlátozottan folyik termelő fogyasztás, és így ennek a termelést serkentő és a piacot tágító hatásai is elmaradnak. A technológiaiimport tulajdonképpen fogyasztó termelés — és ez nemcsak szójáték, hiszen a technika-beáramlás—profit-kiáramlás folyamata (a hazai tőkés termelés szempontjából) végső soron nem más, mint csereaktusok folyamata, nem az „önmagát generáló” tőke mélységben és szélességben táguló termelési folyamata. A tőkés termelés alapvető folyamata, a tőkefelhalmozás nagymértékben a külső kapcsolat függvénye. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a belső tőkés termelés kifejlődésének egyik legfontosabb emeltyűje hiányzik, hanem azt is, hogy a külső függés mint a termelés mozzanata termelődik szükségszerűen újra.

A realizálás és végső soron az egész piackérdés mögött a gazdaság belső munkamegosztási rendszerének fejletlensége húzódik meg. Ez nemcsak Smith klaszszikus tétele értelmében igaz — ami az összefüggést tulajdonképpen csak végpontján, a késztermékek cseréje szintjén ragadja meg —, hanem már „előbb” is, a termelési folyamatok egymáshoz kapcsolódása vonatkozásában. Az egyes vállalatok, ágazatok közti kapcsolat — a közvetlen együttműködés mellett — a piacon keresztül realizálódik; ez az a szintér, ami a keresleti, kínálati hatásokat közvetíti, az általános egyenértékes „nyelvére lefordítva”. Az elmaradott gazdasági struktúrában ezek a szerves termelési kapcsolatok — a gazdasági tevékenység különböző szféráinak egymásra épülése — meglehetősen korlátozottak az enklávék, az erős monopolstruktúra és a heterogenitás miatt. Nem mondhatjuk, hogy nincs kapcsolat az elkülönült szektorok között, de ez gyakran áttételes, nem piaci formában jelentkezik, amire a legjobb példa a tradicionális és a modern szektor között közvetítő informális szektor működése.

A belső termelési kapcsolatok korlátozottsága fejeződik ki a magán- és a társadalmi racionalitás eltéréseiben is. Az össztársadalmi és az egyéni tőkés szintjén je-

lentkező gazdaságosság eltérése Marx szerint a tőkés viszonyok fejletlenségét tanúsítja, mert a tőkés termelés még nem hajtotta uralma alá az osztályadalmi termelési folyamatot, és ezért csak értékesülésének különös feltételeit keresi, ahelyett, hogy a közösségi feltételeket mint általánost magára vállalná (MEM 46/II. 15.). Baran idézett magyarázatában a kétféle racionalitás különbözőségének oka a „külső gazdaság” hiánya, ennek következtében hiányzik az a hatás, ami eldödné, hogy „a gazdaság egyik pontján létrehozott beruházás olcsóbb lesz a gazdaság másik pontján működő beruházás hatásának eredményeként” (Baran, 1957. 180., 1970. 84.).

Furtado szerint az ok a gazdaság ágai közötti eltérő kapacitáskihasználtság, közvetkezőképpen az erőforrások pusztá átcsoportosítása társadalmi szinten hozhat hasznót, de tőkés szinten nem feltétlenül (Furtado, 1960. 329–330.).

Ha tovább bontjuk e magyarázatokat, mindkettő mélyén a heterogén termelési struktúra, és a termelési egységek közti korlátozott érintkezés problémája húzódik meg. Furtado koncepciója szerint az elmaradott gazdaságban a fejlődés a már meglévő technika bevezetése vagy mennyiségi bővítése, ellentétben a fejlődő gazdasággal, ahol a fejlődést az új technika bevezetése jelenti. Ebben az értelemben a kapacitás-kihasználatlanság a fejlődés lehetőségének mértékét jelenti, vagyis fejlettségi színvonalat, a gazdasági szektorai közti kihasználtságbeli különbség pedig fejlettségi szintkülönbséget. A kétféle racionalitás kóros eltérése tehát a különböző fejlettségi színvonalon egymás mellett élő, elkülönült gazdasági szektorok létének tudható be.

A külső gazdaság intézményeinek hiánya, amit Baran állít a középpontba, arról tanúskodik, hogy a termelés földrajzi és gazdasági eloszlása egyenetlen, hogy az egyes gazdasági egységek többé-kevésbé „zárt körökben” funkcionálnak. Így a dinamizáló hatások nem tevődhetnek át az egyik körből a másikba, nemcsak ezek viszonylagos zártsága miatt, hanem eltérő fejlettségi szintjük miatt is, ami megakadályozza, hogy a pozitív impulzusok átadhatók legyenek. (A kéziszerszámokkal dolgozó tradicionális műhely például nem nagyon részesedik egy közelben felépült villamos erőmű előnyeiből.) Bár a külső gazdaság közvetlen hatásai nem feltétlenül piaci formában jelennek meg, de hiányuk már a piaci rendszer fogytékosságaihoz is kapcsolható — tekintve, hogy ennek egyik funkciója a gazdasági hatások szétterítése, az elkülönülő gazdasági egységek közti érintkezés, a hatások közvetítése.

A fejletlen belső piac, azon túl, hogy nem alkalmas a kapcsolódó hatások közvetítésére, még egy szempontból járulhat hozzá a kétféle racionalitás nagymértékű elszakadásához. A társadalmi és magánracionális közti eltérés alapja nyilvánvalóan az eltérő jövedelmezőség, vagyis ami az egyéni tőkés szintjén jövedelmező, nem feltétlenül az osztályadalmi szinten, és viszont. Egy jól működő piaci rendszerben az ilyen típusú jövedelmezőségbeli különbségeket bizonyos mértékben képes kiegyenlíteni, enyhíteni a jövedelemáramlási mechanizmus, annak mintájára, ahogy a marxi termelési ár levezetésében a spontán piaci mozgás kialakítja az átlagprofitot. Ennek feltételei — az ágazaton belüli szabad konkurrencia és az ágazatok közti szabad tőkeáramlás — hiányoznak, vagy csak nagyon korlátozott formában vannak jelen az elmaradott gazdaság piaci rendszerében.

Az elmaradottság és a belső piac összefüggésének elméleti közelítése alapján összegzően megállapíthatjuk: a tőkés termelés nem fejlődhet ki az egységes belső piac bázisa nélkül, ugyanakkor az egységes belső piac kibontakozásában óriási szerepe van a tőkés fejlődésnek. A perifériális tőkés fejlődés útját bejárta

goknál ilyen egységes belső piac nem alakult ki, és napjainkban sem funkcionál. Ennek fő oka az autochtón fejlődésbe „beavatkozó” gyarmatosítás és az utána kialakult egyenlőtlen munkamegosztási rendszer, ami szétzilálta az országok belső gazdasági rendszerét, és különböző csatornákon keresztül elvonta és a mai napig elvonja a potenciális fejlesztési források jelentős részét. Az elmaradottság mai rendszerének egyik ismérve a sajátosan torz belső piac, amit a heterogén, dezintegrált szerkezet, és a klasszikus piaci mechanizmusok deformált működése jellemez.

IRODALOM

- Baran, Paul* 1957: *The Political Economy of Growth*. Modern Reader, London; 1960: *On the Political Economy of Backwardness*. In: *Agarvala, A. N.—Singh, S. P.* (szerk.) *The Economics of Underdevelopment*. Oxford University Press.
- Bhagwati, Jagdish* 1966: *The Economics of Underdeveloped Countries*. World University Library, New York.
- Clark, Colin* 1960: *Population Growth and Living Standards*. In: *Agarvala—Singh*.
- Chonchol, Jacques* 1965: *Land Tenure and Development in Latin America*. In: *Veliz, Claudio* (szerk.), *Veliz: Obstacles to Change in Latin America*. Oxford University Press.
- Frank, Andre Gunder* 1979: *Accumulación dependiente y subdesarrollo*. Ediciones Era, Mexico.
- Furtado, Celso* 1960: *Capital Formation and Economic Development*. In: *Agarvala—Singh*; 1964: *Development and Underdevelopment*. University of California Press, Berkeley; 1972: *Latin-Amerika fejlődésének akadályai*. In: *Ádám György* (szerk.): *Latin-Amerika, a viharok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- García, Antonio* 1972: *Latin-Amerika; iparosítás ipari forradalom nélkül*. In: *Ádám György* (szerk.)
- Gelei Anna* 1981: *A növekedés elmaradottsági modellje*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Griffin, Keith* 1964: *Under-Development in Spanish-America*. Oxford University Press; 1972: *Monopolhatalom, az anyagi jólét növekedése és a gazdasági többlet*. In: *Ádám György* (szerk.)
- Herrera, Felipe* 1965: *Disunity as an Obstacle to Progress*. In: *Veliz*.
- Lenin, Vlagyimir Iljics*: *Az úgynevezett piackérdésről. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. *Lenin Összes Művei* I. köt. Kossuth 1963.
- Lewis, Arthur* 1960: *Economic Development with Unlimited Supplies of Labour*. In: *Agarvala—Singh*.
- Marx, Karl*: *A közvetlen termelési folyamat eredményei*. Magyar Filozófiai Szemle, Budapest, X. évf. 6. szám; *A tőke* I. köt. Budapest, *Marx—Engels Művei* (a szövegben: MEM) 23. köt.; *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. I. köt. MEM 46/I. Budapest; *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. II. köt. MEM 46/II.; *A tőke*. III. köt. Budapest.
- Meier, Gerald* 1960: *The Problem of Limited Economic Development*. In: *Agarvala—Singh*.
- Myint, H.* 1960: *An Interpretation of Economic Backwardness*. In: *Agarvala—Singh*.
- Myrdal, Gunnar* 1974: *Korunk kihívása a világszegénység*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Navarro, Moises* 1965: *Mexico; The Lop-Sided Revolution*. In: *Veliz*.
- Nurkse, Ragnar* 1965: *Some International Aspects of the Problem of Economic Development*. In: *Agarvala—Singh*.
- Prebisch, Raul* 1972: *Latin-Amerika nagy feladata: változás és fejlődés. A latin-amerikai fejlesztés problémái*. In: *Ádám György*; 1982: *The Latin-American Periphery in the Global System of Capitalism*. *CEPAL Review*. April.

- Senghers, Dieter* 1980: A periférikus kapitalizmus elméletéről. Fejlődéstanulmányok 4. köt. ELTE, Budapest.
- Sunkel, Osvaldo* 1972: Fejlettség, fejletlenség, függőség, marginalitás és regionális kiegyensúlyozatlanság. In: Ádám György; 1973: Past, Present and Future of the Process of Latin-American Underdevelopment. Center for Afro-Asian Research of Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Szentes Tamás* 1976: Az elmaradottság és a fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest; 1980: Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Urquidí, Victor* 1965: The Implications of Foreign Investment in Latin-America. In: Veliz Viner, Jacob 1960: The Economics of Development. In: Agarvala—Singh.
- Wallerstein, Immanuel* 1980.a: A világgazdaság felemelkedése és jövőbeli bukása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. Fejlődéstanulmányok. ELTE, 4. köt. Budapest. 1980.b: A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. Ugyanott.
- Wionczek, Miguel* 1972: A külföldi tőkeberuházások problémái és perspektívái Mexikóban. In: Ádám György (szerk.)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA
AZ ÜNNEPI KÖNYVHÉTEN

Rétegződés-modell vizsgálat

I—III. KÖTET

I. KÖTET	ELMÉLETEK ÉS HIPOTÉZISEK
II. KÖTET	ESZKÖZÖK ÉS MÓDSZEREK
III. KÖTET	<i>Kolosi Tamás:</i>
STÁTUSZ ÉS RÉTEG

AZ ÜNNEPI KÖNYVHÉTEN A HÁROMKÖTETES KIADVÁNY
KEDVEZMÉNYES ÁRON, 100,— FT-ÉRT KAPHATÓ

SZIRMAI VIKTÓRIA

Várostervezés, új városok, urbanisztikai problémák a szocialista társadalomban

A hazai településszociológia és településtudomány egyik időszerű feladata, hogy elemezze a konkrét településszerkezetben (településen, városrészben, lakóhelyen) lejátszódó térbeli társadalmi jelenségeket és konfliktusokat, és tudományosan megalapozza a társadalomirányítás reagálásait ezekre a problémákra. Az időszűrés abból a társadalmi és politikai felismerésből adódik, hogy az ország gazdasági fejlődése nemcsak a gazdaság modernizálásától függ, hanem attól is, hogy hogyan tudjuk feltárni a térbeli, településszerkezeti társadalmi problémákat, hogyan tudunk gátat emelni kedvezőtlen településhálózati folyamatok elé, illetve hogyan tudjuk a kevesebb konfliktussal járó településfejlődési irányt kiválasztani.

E kérdésekre adandó alkotó feleletek kimunkálása számos tudományos problémát is felvet. A nemzetközi és hazai urbanisztikát és városszociológiát — gyakorlatilag történeti fejlődésének minden szakaszán — átszövi az a kérdés, hogy várostervezési eszközökkel, avagy a főbb társadalmi-strukturális mechanizmusok révén lehet-e beavatkozni a társadalom életébe, a térformákban lejátszódó konfliktusokba, a konkrét élethelyzetekbe. Ebben a tanulmányban azt szeretném felvázolni, hogy a hazai tudományos gondolkodásban korántsem véletlenszerűen, inkább szükségszerűen jelentkeznek ezek az egymásnak ellentmondó nézetek; mélyre nyúló, és egyáltalán nem kizárólag nemzetközi gyökerei vannak a meglehetősen merev és dichotomikus gondolkodásnak; s hogy ez a dichotomikus gondolkodás szoros kapcsolatban van a kelet-európai urbanisztikai elméletekkel és kiváltképp a szocialista új városfejlesztés ideológiájával.

Úgy érzem, hogy ennek az elméleti hagyatéknak és hatásainak áttekintése is hozzájárulhat ahhoz, hogy a térbeli, településszerkezeti társadalmi konfliktusok kezeléséhez és megoldásához releváns társadalomirányítási programok és eszközök kerüljenek kimunkálásra.

1. AZ ÚJ VÁROSOK KIALAKULÁSÁT MEGALAPOZÓ SZOVJET URBANISZTIKAI ELMÉLETEK

A húszas évek Szovjetuniójának forradalmi hangulatában, a minden korábbtól eltérő új társadalmat és életformát hirdető eszmék és törekvések világában az építészek és várostervezők is keresték a helyüket, szerepüket.

A szovjet konstruktivisták és a CIAM-csoport¹ vezető építészei között a húszas években kibontakozott párbeszédben nemcsak a korszak egyik legizgalmasabb — és hatásában máig is vitatott — eszmecsereje jött létre, hanem a Szovjetunióban, majd a közép-kelet-európai országokban és köztük Magyarországon is végigáramló új városfejlődési forma elméleti-ideológiai alapjai is. Új lakóhelyek létesítéséhez kapcsolódtak olyan társadalomalakító törekvések, amelyek a nyugat-európai és amerikai urbanisztikai gondolkodáshoz hasonlóan² tervezési és építészeti eszközökkel akartak beavatkozni társadalmi és életmódfolyamatokba, s amelyek az új szocialista élet és társadalom biztosítékát új városok és városrészek, az új építészet megteremtésében látták.

A korszak urbanisztikai gondolkodásának, főképp a CIAM koncepciójának hatására a szovjet építészek egyik avantgarde csoportja, a konstruktivisták is döntő jelentőséget tulajdonítottak saját tudományuknak: az új társadalmi rend felépítésében alapvető szerepet szántak a várostervezésnek, az építészetnek, mégpedig a korábbtól eltérő, a racionalitáson, a hasznosság elvén, az elemek funkcionális rendjén nyugvó, a múltat tagadó, a jelenre, de kiváltképp a jövőre irányuló új architektúrának.³

A húszas évek Szovjetuniójában minden korábbi társadalmi berendezkedés maradványát elsöprő új rendet akartak felépíteni. Az újjal leginkább azonosuló avantgarde építészek ezért a korábbi korok tervezésének és építészetének jellegét, annak minden objektivációját egyaránt megtagadták, és teljesen új alapokon nyugvó architektúrát akartak kifejleszteni.

A CIAM-csoport hasonló törekvések szellemében szerveződött, jöllehet ők inkább a nagyvárosból — és nem a kapitalista társadalmi berendezkedés lényegi viszonyaiból — adódó problémák láttán hirdették meg az új építészet szükségességét. A hasonló építészeti platform és a lakóhely társadalmi funkcióiról vallott közös vélemény, az, hogy a konstruktivisták a CIAM-csoporthoz hasonlóan az új életet az új lakóhelyi környezet kialakításával törekedtek realizálni, a párbeszéd útját és az elképzelések konkretizálódását egyengették.⁴ A CIAM és a szovjet konstruktivisták alkotó együttműködésének eredménye az úgynevezett Kollektív Ház. A korszak neves konstruktivista építésze, Guinzburg szerint a kollektív házak, ezek „az új típusú lakóhelyek nemcsak arra tesznek kísérletet, hogy az egyéni családi életet az egyre fontosabb kollektív élet követelményeiből fakadó igényekkel hangolják össze, hanem arra is, hogy a társadalmat építészeti megoldásokkal formálják, s hogy megteremtsék a társadalom új katalizátorát”.⁵

A kollektív házak nemcsak a lakáshiány megoldására, hanem „a munkások életmódjának társadalmasítására”, a művelt, tanult ember kialakítására is törekedtek. A kor szellemének megfelelően, a munka világának tervezettségéhez hasonlóan, a munkaidőn kívüli szférát és időt, a lakóhelyi tevékenységeket is terveztek a kollektív ház révén. Mégpedig azzal, hogy az új létesítmények a lakóiknak nemcsak otthont, hanem a közös kulturálódás, a gyermekmegőrzés és oktatás, a közös étkezés lehetőségeit is biztosítják. Tehát mindazt, amelynek segítsé-

gével az új társadalmi berendezkedésben a felszabadult idő hasznossá, tartalmasá válhat.

Ma már nyilvánvaló, hogy a korszak építészei rosszul mérték fel a mindennapi élet jövőbeni alakulását, amikor azt feltételezték, hogy a háztartási funkciók kikerülnek a családi keretek közül. A későbbi gazdasági és társadalmi folyamatok nem engedték a családi háztartás funkcióinak társadalmasulását, sőt a nehezedő gazdasági helyzetben, a dráguló szolgáltatások viszonyai közepette a háztartások még inkább önellátókká váltak. Az idő tájt az urbanisztikai törekvések arra a vélekedésre épültek, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés eredményeképpen a háztartási funkciókat átvállalják a társadalmi intézmények.

Az urbanisztika a társadalmi ismeretek hiányában tervezett. Egyrészt azért, mert kevés volt tényanyaga, másrészt pedig azért, mert annak a kornak alapbeárlottsága volt, hogy nem a realitást, hanem az elképzelt, a kívánatos jövőt rajzolta fel.

Azok, akik az új városok, lakótelepek lakásait ma minősítik, gyakran vetik a korai szocialista urbanisztika szemére, hogy megalapozták az olyan kis lakások ideológiáját, amelyek a családi, mindennapi életnek csak néhány funkcióját elégítik ki, amikor úgy vélték, hogy a mindennapi élet majd nagyrészt a lakáson kívül zajlik.⁶

A korai urbanisztikai koncepciókat valóban hibáztatni lehet azért, hogy rosszul mérték fel a családi élet „kollektivizálásának” lehetőségét, de azért nem, hogy nem tervezték meg a családi, a mindennapi élet teljességét biztosító feltételeket, jóllehet ezek egy részét nem a lakás, hanem a ház közösségi létesítményei révén akarták biztosítani. Hogy ezek a közösségi létesítmények az évek során eltűntek, és hogy ezután nem következett be a lakások méreteinek és funkcióinak növekedése, ezért már nem az avantgarde építészet tervei, hanem a későbbi korszakok a felelősek.

1929 és 1931 között az avantgarde építészek körében kétféle irányzat bontakozott ki: az urbanisták és a dezurbanisták.⁷ Mindkét elképzelés lényegében azokat a decentralizált ipar- és városokfejlesztéseket alapozta meg, amelyek a későbbiek során az iparvidékek, a hatalmas nagyberuházások mellé telepített városok fejlesztésében realizálódtak. A két csoport között volt azonban egy lényeges különbség. Míg az urbanisták a központosított fejlesztést is felmutató, decentralizált regionális és településfejlesztést és 30-60 ezer fős népességű városokat tartottak kívánatosnak, addig a dezurbanisták teljes decentralizációt, a városok helyett az ország területén szétszórta homogén lakósejteket, egyedi lakóhelyeket javasoltak. Az urbanisták és a dezurbanisták egyaránt a város és a falu közötti különbségek megszüntetését akarták, és arra törekedtek, hogy a kapitalista társadalmak városaitól eltérő, szocialista tartalmat teremtő és kifejező új településeket alapozzanak meg. A két irányzat vitái ellenére abban egyetértés volt közöttük, hogy az új társadalom megteremtése csakis új térbeli környezettől, a közösségi életnek lehetővé tett adó intézményrendszerek kialakításától remélhető. Ezért újra és újra előtérbe került a közösségi házak elképzelése. Az urbanisták vezetőjének, Sabsovitchnak a jövő szocialista városairól szóló könyvében olvashatjuk, hogy a városokat 15-20 hatalmas, a közösségi házak elképzeléseit alapul vevő, 2-3 ezer főt magába foglaló közösségi kombinátból akarták kialakítani.⁸ Az urbanisták tehát lényegében azt a gondolatot viszik tovább, ami Le Corbusier-nél és a konstruktivistáknál is fontos szerepet játszott: a mindennapi élet funkcióit, a különböző szolgáltatásokat, az intézményeket a lakásokkal szerves egységben kialakított közös helyisé-

gekbe telepítik. Akkor vajon miért találkozunk a később felépült új városokban és az új lakótelepeken is a házakból „kivett” és a központokba helyezett funkciókkal? Ezt a funkcionalista építészet⁹ elképzelései mellett a dezurbanisták koncepciója is támogatta, hiszen az általuk javasolt szétszórt egyedi lakóhelyi forma is a központokba koncentrált intézményeket és közösségi létesítményeket kívánta meg.

A szovjet avantgarde építészetet már a húszas évek derekán élesen bírálni kezdték, részben amiatt, hogy túlságosan közelre teszik a családi élet kollektivizálásának a lehetőségét, részben pedig amiatt, hogy a társadalmi életet technicizált megoldásokkal akarják formálni. Elhangzott az is, hogy nyugat-európai építészettel folytatott eszmecsere és közös munka következtében eltávolodtak a marxizmus eszmerendszerétől, és a kapitalista társadalmak értékrendjét kifejező építészetet honosítottak meg a Szovjetunióban. A harmincas évek elejére, a sztálini politika előretörésével párhuzamosan, tovább éleződtek a kritikák. A szovjet politika ekkor egyre jobban elzárkózott a nyugati kapcsolatok elől. A fokozatosan kibontakozó iparosítás, a nehézipar megteremtését célzó gazdaságpolitika fejlesztési elképzelései következtében hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet gazdaság nem tudja és nem akarja az avantgarde építészeti által felkínált építészeti modelleket elfogadni, s hogy nincsenek meg sem a gazdasági, sem a technológiai feltételei az új építészetnek. Mindez azonban nem gátolta meg, hogy a Szovjetunióban megindult hatalmas új városépítkezések — jóllehet számos más törekvés meghatározó szerepe érvényesült — az avantgarde koncepciók hatásától is érintve bontakozzanak ki. Továbbá a szovjet avantgarde elképzelések átlépték a határokat, és koncepciójuk megjelent sok más országban, többek között Magyarországon is.

2. A SZÁZADELŐTŐL A FELSZABADULÁSIG ELTELT IDŐSZAK URBANISZTIKAI ÉS VÁROSSZOCIOLÓGIAI GONDOLKODÁSA MAGYARORSZÁGON

A mai értékelések gyakran hajlamosak arra, hogy a magyar új városokat csupán implantációként értékeljék. Olyan képződményekként, amelyek teljesen idegenek a magyar településhálózattól, s amelyek semmiféle történeti folytonosságot nem képviseltek. Ezek az értékelések részben igazak, hiszen az új városfejlesztés a szocialista társadalmak első iparosítási hullámának egyfajta, az összes szocialista országot érintő kényszerű körülményei közt bontakozott ki és eredményei ma már korántsem mondhatók az adott országok sajátosságait is kifejező, egyedül lehetséges és szükséges megoldásoknak. Csakhogy Magyarországon az új városok fejlesztése nemcsak a környező szocialista országok példáját követte és nemcsak a hazai gazdaságpolitika törvényszerűségei vezérelték, hanem a hazai urbanisztikai és városszociológiai gondolkodás beállítottságából, az új városfejlesztési modellhez kapcsolódó szellemi áramlatokkal szembeni nyitottságból is következett. A hazai gondolkodásban ugyanis megvoltak az új építészetet megalapozó szellemi gyökerek.

A 20. század elején a magyar társadalom kihívásai, a fővárosban érzékelhető problémák, a munkások égetően rossz lakáshelyzete, a nyomornegyedek láttán a társadalmi problémákra érzékeny építészek és várostervezők a nemzetközi urbanisztikai gondolkodásban ez idő tájt virágzó Bauhaus, CIAM és a szovjet konst-

ruktivizmus eszméi felé fordultak, és átvették az új építészet társadalmi lehetőségeivel kapcsolatosan megfogalmazott reményeket. Úgy vélték, hogy a magyar társadalom problémáit az új architektúra és tervezési mód kínálta lehetőségekkel kell megoldani.

Elsőként az 1919 és 1923 között működő *Ma* című folyóirat körül csoportosuló építészek és művészek közvetítésével jelent meg a konstruktivizmus gondolata, amely Mezei Ottó szerint „jó ideig aktuális politikai tartalommal telítődött, s a győzelmes októberi forradalom optimista hitével és a kollektív társadalom felépítésének gondolatával fonódott össze”.¹⁰ Kassák Lajos, a magyar CIAM-csoport egyik vezéralakja szerint a konstruktivizmusban nemcsak esztétikai kategóriákról, hanem életformákról van szó. Véleménye szerint a *Ma* folyóirat „a jövő társadalom konstruktív egységének zálogát hordja magában”, hiszen „a mi emberi lényünkől kifejlett konstruktív alkotások is a jövő struktúráját mintázzák”.¹¹

A bauhausi eszme és a CIAM-csoport elgondolásainak legjelentősebb hazai képviselője Molnár Farkas volt, aki Gropius mellett sajátította el nemcsak az új építészet (és festészet) alapelveit, hanem az új építészettel kapcsolatos társadalmi elvárásokat is. Elképzelése szerint a konstruktivista építészet felhasználásával, az új építészetben rejlő lehetőségek, a standardizálás, a racionalizálás, az építési költségek csökkentése alapján kell megoldani a munkások lakásproblémáit.

A hivatalos magyar vezetés ellenállt akkor is, amikor Molnár először fogalmazta meg a munkáslakás-építés lehetőségét és szükségességét, és akkor is, amikor arról beszélt, hogy a lakásszerkezetnek figyelembe kell vennie a magyar családstruktúráját, egyaránt ki kell elégítenie a gyermektelen házaspárok, de a 8-10 gyermekes családok eltérő lakásigényeit is. A tervezett lakások nemcsak a hosszú lejáratú (25 éves) kölcsönök kedvezményeit kínálták volna, hanem esetenként az egyéni ízlés variációs lehetőségeit is. Úgy tervezték, hogy egyes lakásoknak csak a falait építik fel, s a belső tereket már a lakók tetszés szerint alakítják.

Az elképzelésekkel szembeni ellenállás mögött nemcsak az újtól való félelem, és nemcsak az húzódozott meg, hogy ez idő tájt Magyarországon még általában a történeti hagyományokon nyugvó építészet, az erdélyi reneszánsz formák, a szecesszió, a német expresszionizmus uralkodott; tehát nemcsak a tradicionálisabb építészeti körök vagy a népiesek csoportjának ellenállása, hanem elsősorban az, hogy a magyar ipar teljesen felkészületlen volt a tömegtermelésre, az iparszerű építkezésre.

Molnár Farkas és a körülötte csoportosuló 1931 őszen mutatták be a kollektív házzal kapcsolatos terveiket. A kollektív ház két nyolcemeletes lakószárnyból állt, továbbá a 800 lakó számára kialakított közös helyiségekből, ahol könyvtár, olvasó, tanulószoba található. Előadások, közös összejövetelek, testgyakorlás céljára is felhasználható nagytermet, továbbá 400 személyes éttermet, kamrákat, mosókonyhákat, vasaló üzemeket, napközi otthonokat is kialakítottak.

A kollektív ház gondolata, jóllehet — a munkáslakás-építkezésekkel kapcsolatos törekvésekhez hasonlóan — sikertelen maradt, mégis az építészeti eszközökkel közösséget alakítani vágyó elképzelés mélyen beleszövéődött nemcsak a korszak, hanem a későbbi időszakok urbanisztikai gondolkodásába is. Ehhez hozzájárult az ekkortájt kibontakozó első városszociológiai munkák alapvető ökológiai indíttatása is, az, hogy a városszociológusok a konkrét térbeli szerkezethez kötődő társadalmi jelenségek mélyén ökológiai folyamatokat, fizikai, környezeti megoldásokat, városbeépítési módokat kerestek.

Nem véletlen, hogy a városszociológia, bár nem erősítette, de nem is kérdője-

lezte meg az urbanisztikai gondolkodást. Ez abból a különös társadalmi és politikai légkörből magyarázható, amely a század eleji Magyarországon bontakozott ki. Az építést, a várostervezőt, a szociológust, az újságírót, a politikust, minden, a társadalom és a jövő iránt elkötelezett elmét ugyanazon társadalmi problémák foglalkoztattak.¹² A legkülönbözőbb tudományok képviselői együtt gondolkodtak a magyar társadalmat sújtó problémákról; a feudális maradványokkal teli ország polgárosodni vágyó erőfeszítéseiről, a falu és a mezőgazdaság nyomorúságos helyzetéről, a munkásnegyedek nyomoráról. Ebben az „interdiszciplináris” gondolkodásban, a radikális politikai törekvések megfogalmazásakor a megoldást kínáló és remélő álláspontok kölcsönhatásba léptek, közös javaslatok is születtek.

A hazai városszociológia nemcsak ökológiai megközelítésmódjával, hanem azzal is erősítette a kor urbanisztikai szemléletét, hogy elfogadta a howardi elméletet. Az angol Ebenezer Howard a 19. század végén elsőként javasolta a társadalmi problémák megoldására új térformák, nevezetesen az új kertvárosok kialakítását.

Számos korai hazai városszociológiai munka új kertvárosok kialakításában látta nemcsak a munkások rossz lakáshelyzetének megoldását, hanem a mezőgazdasági népesség beáramlásából adódó nagyvárosi feszültségek levezetésének lehetőségét is.¹³

A „kertváros-ideológia”, amely jelentős hatással volt a nyugat-európai és amerikai gondolkodásra, bizonyos értelemben szükségszerűen jelent meg a hazai városszociológiában is. És nemcsak azért, mert az urbanisták között sokan ismerték és helyeselték a kertvárosi eszmét, vagy mert sokak szerint a kertváros a legmegfelelőbb folytatása lehetne a magyar településtörténeti múltnak, hanem azért, mert meghatározott társadalmi-politikai törekvéseket képviselt. A politikai aspirációkkal is rendelkező városszociológusok közül néhányan a polgári demokratikus társadalom kialakításához nélkülözhetetlen feladatok sorában a munkásság lakásviszonyainak javítása érdekében tűzték zászlajukra a kertvárosi eszmét, mert úgy vélték, hogy a kertvárosi kedvezőbb lakóhelyi feltételek és megváltozott életforma előmozdítják a munkások „polgárosodását”. Nem mindenki fogadta el a kertvárosi elképzeléseket. A polgári fejlődésen túlmutató, szocialista fejlődést remélő politikai, szociológiai törekvések már ekkor érzékelték a tervezési eszközökkel történő beavatkozás korlátait, látták azt, hogy nem kertvárosokkal, hanem a társadalom struktúráját érintő beavatkozásokkal lehet mind a munkásság helyzetét, mind pedig a társadalom alapvető problémáit megoldani.¹⁴

A hazai városszociológiában tehát már a századelőn kibontakozott a város-tervezéssel, a térszerveződési megoldásokkal kapcsolatos vita, megtalálhatók a térszerveződési formáktól a társadalmi problémák megoldását remélő, illetve az ezt tagadó álláspontok. A par excellence strukturális elemzési mód markáns jelentkezése azonban még várat magára. Márcsak azért is, mert a két világháború közötti időszakban a városszociológiai kutatások jórészt megrekedtek. A falu, a parasztság sorsa a városnál, a városi munkásságnál fontosab társadalmi problémának tűnt. Ezért a települési viszonyok iránt érdeklődők legtöbbször a falukutató mozgalmakba kapcsolódtak s a „társadalom problémáit a paraszti társadalomban vagy azon keresztül szemlélte”.¹⁵

Talán ezért is olyan kiemelkedő Erdei Ferenc munkássága, a magyar városról írt könyve,¹⁶ hiszen akkor alapozta meg a modern hazai városszociológiát, amikor azzal a legkevésbé foglalkoztak.

A harmincas évek végén, amikor szerte a világban még csak kialakulófélben

voltak a térbeli jelenségeket elemző nézetek, az egy-egy összetevőt abszolutizáló ökológiai (urbanisztikai), illetve társadalmi-strukturális irányzat közötti viták, és hosszú időszakon keresztül hol az egyik, hol a másik álláspont került előtérbe, tagadva a másik nézőpont relevanciáját, s egyszersmind nehezítve a két álláspont komplementaritásának felismerését, akkor jelent meg Erdei korai városelmélete. S jöllehet nem e vitához kívánt hozzászólni, hanem a magyar település- és városfejlődés megismerésének szükséglete vezette a mű megírásához, mégis megte-remtette a komplementaritás felismerésének lehetőségét. Az egyoldalú, vagy ökológiai (illetve urbanisztikai), vagy társadalmi strukturális folyamatokat abszolutizáló nézetek helyett a városi jelenségek komplex szemléletét hozta.

Ez a szemléleti mód mégsem vált sem akkor, sem pedig a későbbi magyar szociológiában általánossá, ami nem magyarázható csupán az Erdeivel párhuzamosan ható, más álláspontot képviselő ellenkonceptciókkal. Erdei Ferenc egy ponton maga is felelős azért, hogy az egyoldalú ökológiai, urbanisztikai gondolkodás tovább erősödött, nevezetesen elmélete egy bizonyos következetlensége miatt. Ez a következetlenség valamelyest hasonló ahhoz, amit például Le Corbusier követett el, amikor a térvizonyokat társadalmi jelenségekként fogta fel, de a térbeli szerkezetben megjelenő társadalmi problémák megoldásakor nem a társadalmi viszonyokat, hanem a városokat akarta átalakítani. A francia építész — elsősorban politikai korlátok miatt — a polgári társadalmat nem felszámolni, hanem inkább megmenteni akarta (kiváltképp amikor még a szovjet avantgarde nem gyakorolt rá hatást). Véleményem szerint a fiatal Erdei Ferencnél politikai megkötöttségek nem játszottak szerepet, elméletét azonban csak részben tudta a gyakorlati programokba átültetni. Erdeinél a város meghatározott térstruktúrában megnyilvánuló társadalmi jelenség, „területi társadalmi egység” az „össztársadalmi összefüggések sűrítője”,¹⁷ vagyis az első olvasásra a strukturális nézetekhez hasonlóan a társadalmi struktúra vetülete, s ezzel az ökológiai (urbanisztikai) felfogásokat tagadó álláspont. Ezt Huszár Tibor: Történelem és szociológia című könyvének Erdeivel foglalkozó részei, az Erdei-féle kézírásos hagyatékok áttekintése is alátámasztja.¹⁸ Korai írásaiban Erdei a várost a társadalomhoz hasonlóan határozta meg; a város számára épp úgy emberi magatartásokból szerveződő területi csoport, mint ahogy a társadalom is „egymást érintő emberi magatartások szövevénye”.

Erdeinél a város azonban nemcsak a társadalom tükre. A térnek, a városnak önálló, a szélesebb társadalmi környezettől független léte is van. Ez a város és vidéke interakcióiban, abban a funkcionális kapcsolatban szerveződik, amelynek keretében a város átfogja vidékét, és eljuttatja ahhoz a városi élet előnyeit, illetve amelyben a vidék hozzásegíti a várost a természet, a föld értékeihez. Város és vidéke szerves kapcsolatában tehát lokális, egyszersmind ökológiai folyamatok bontakoznak ki.

A tér önálló létét Erdei elgondolásaiban az is bizonyítja, ahogyan a területi tagozódás társadalmi konzekvenciáiról szól. A különböző életfeltételeket biztosító város-falu szerkezet a társadalmi struktúra egyenlőtlenségeiben is megnyilvánul. A nyugati város és falu településmodellben Erdei szerint nemcsak gazdasági, kulturális, infrastrukturális, civilizatórikus, hanem társadalmi-strukturális különbségek is formálódnak. Szemben a mezővárosi formával, ahol a városi és a falusi lét sajátos egysége folytán az embereket nem differenciálják a térbeli körülmények.

Itt jutottunk el ahhoz a ponthoz, ahol Erdei következtelen volt. Erdei Ferenc a

falusi élet nehézségei, a paraszti társadalom és az életmód problémái, a Magyarországon is megtalálható nyugati településforma kihívásai láttán, egy nagyszabású urbanisztikai program szükségességét hirdette meg. A mezővárosi formát — amelyet lényegében problémamentes jelenségként értékelt — az ország egész területére kiterjesztendő általános urbanizációs szükségletként fogalmazta meg. És ezzel a kortárs urbanistákhoz, szociológusokhoz hasonlóan a térbeli és a társadalmi problémákra szintén urbanisztikai, városfejlesztési eszközökkel keresett megoldást, miközben a strukturális változásokat a településszerkezet változtatásával vélte megoldhatónak, jóllehet tisztában volt a társadalmi jelenségek strukturális és ökológiai meghatározottságával is.

3. URBANISZTIKAI KONCEPCIÓK A FELSZABADULÁS UTÁN

A várostervezéstől alapvető társadalmi változásokat remélő urbanisztikai koncepciók a felszabadulás után egy ideig tovább fejlődtek. A városszociológia hazai és nemzetközi válsága következtében elsősorban az építészet és az urbanisztika tudományán belül volt tapasztalható az urbanisztikai tradíciók továbbélése. A fiatal szovjet állam építészeihez, urbanistáihoz hasonlóan a magyarországi haladó építészek is egy újfajta tervezésben, kiváltképp a modern építészetben látták az új társadalmi berendezkedés megteremtésének legfontosabb eszközét. Feltehetőleg nemcsak a hazai urbanisztikai és városszociológiai hagyományok, a történetileg kondicionált, várostervezésre orientált szemlélet miatt, hanem azért is, mert a CIAM és a szovjet konstruktivizmus fémjelezte koncepció adta az egyetlen relevánsnak tűnő alternatívát azoknak az építészeknek, várostervezőknek, akik az új társadalom felépítésében részt kívántak venni. A szocialista társadalom akkori szükségletei, a múlt tagadásán jelent és jövőt építeni kívánó törekvések biztosították tehát a modern építészet hazai ideológiájának folytonosságát. A *Tér és Forma* című építészeti lap körül tömörülő haladó szemlély építészek, Fischer József, Major Máté, Granasztói Pál, ifj. Kismarty Lechner Jenő, Weltz János és még sokan mások magukévá tették a kor előremutató építészeti elképzeléseit. A CIAM és kiváltképp Le Corbusier hatását plasztikusan jelzi, hogy a felszabadulást követően megjelent deklaráció, a *Tér és Forma* vezetőségének az építészet háború utáni feladatait megfogalmazó hitvallása, a tervezés szakszerűségét és politikamentességét hirdető corbusier-i gondolatot¹⁹ választotta mottójául. A deklaráció a feladatok kijelölésekor egyértelműen hangsúlyozza, hogy a modern építészet részt kíván venni az új társadalom felépítésében, a gyökeresen új társadalmi és gazdasági viszonyok megteremtésében.²⁰ A felszabadulást követő első időszakban a modern építészet hazai képviselői hittek abban, hogy az emberek közvetlen lakóhelyi és lakásviszonyai a társadalom olyan önálló részterületei, amelyeknek sajátos törvényszerűségei vannak, hatással vannak az életmódra, de az egész társadalom berendezkedésére is. Ezért a lakóhelyi és lakásviszonyok alakításával a társadalmi és a mindennapi életviszonyok is formálhatók.

Ebben a koncepcióban azonban hamarosan változás következett be. A modern építészet politikamentességéről hirdetett elképzelések tarthatatlanná váltak, amikor az építészeknek is állást kellett foglalniuk abban a felszabadulást követően kibontakozott hatalmi küzdelemben, amely végül is eldöntötte, hogy a háborútól megszabadult ország melyik társadalmi fejlődési iránnyal kötelezte el magát.

Így az addig egységesnek tűnő modern magyar építészet megbomlott, a *Tér és*

Forma körül csoportosuló szakemberek a legkülönbözőbb pártoknak lettek a tagjai. A kommunista építészek Kozma Lajos, Perényi Imre és Major Máté szerkesztésében új folyóiratot hoztak létre. Az *Új Építészet* körül csoportosulók nemcsak politikai állásfoglalásuk, hanem a későbbiek során szakmai felfogásuk alapján is elhatárolódtak a *Tér és Forma* koncepciójától. Az építészek és várostervezők eltávolodtak a modern architektúrától, elsősorban annak a felfogásnak a hatására, amely szerint a kapitalizmus talaján kibontakozott építészeti koncepció nem lehet egy proletárállam építészetének elméleti bázisa. S jöllehet ez a felfogás nem volt általános — hiszen például Major Máté egyértelműen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kapitalizmus „sallangjaitól” megfosztott modern építészet elvei a szocialista társadalom viszonyai között is helytállóak²¹ — 1949-ben hivatalos állásponttá vált a harc a formalizmus, a kozmopolitizmus, a modern építészet ellen, és meghirdették a szocialista-realista építészet alkalmazásának szükségletét.

Mindebben nemcsak ideológiai, hanem gazdasági okok is szerepet játszottak. A modern építészet igen drága szerkezeti elemeket is felhasználó építkezési mód. Az akkortájt megfogalmazódó elvek szerint a szocialista társadalomhoz olyan új építészeti formára van szükség, amelyik gazdaságos, s amelynek mind a tervezésben, mind pedig a kivitelezésben alacsony az önköltsége.

Ez a váltás nemcsak új építészeti gyakorlatot, hanem gyökeresen új építészet-értelmezést, az építészet, a várostervezés társadalmi jelentőségével kapcsolatos új felfogást is eredményezett. Az építészet olyan társadalmi jelenségként fogalmazódott meg, amelynek — a korábbi értelmezéstől eltérően — nincs önálló társadalmi funkciója. Feladata nem más, mint a társadalmi célok, értékek, ideológiák, az új társadalmi rendszer tartalmának kifejezése. Az építészet tehát inkább keretbe foglalja, mintsem formálja a társadalmi viszonyokat. Major Máté 1949-ben írt cikke szerint az építészetnek „ki kell fejeznie a munkásosztály harcának, napról napra vívott kemény küzdelmének, az osztályellenség és a természet felett aratott győzelmének nagyszerűségét, erejének, hatalmának rendíthetetlen-ségét, egyszóval: a ma osztályviszonyait”.²² A szocialista-realista koncepcióban az építészet, a várostervezés a „társadalmi valóság tükré”; a tér nem a közösség teremője, hanem csupán „otthona”, a szocialista társadalmi struktúra produkuma.²³

A korszak építészeti hosszú ideig elfogadták azt a tételezést, hogy a szocialista társadalmi viszonyok automatikusan felszámolják a társadalmi egyenlőtlenségeket, és megteremtik az új típusú közösségeket; ezekben a folyamatokban az építésznek alapvetően nincs is önálló szerepe. E mechanikus tervezésfelfogás azonban egyre életképtelenebbnek bizonyult. Néhány éven belül ismét újjáéledt a már elfeledettnek vélt gondolat, az építészeti, várostervezési eljárások társadalmi hatásába vetett meggyőződés.

4. ÚJ VÁROSFEJLESZTÉSEK A SZOCIALISTA TÁRSADALMAKBAN; AZ ÚJ VÁROSTERVEZÉSESEL KAPCSOLATOS DILEMMA KIALAKULÁSA

A várostervezés társadalomalakító lehetőségeibe vetett hit újjáéledt az ötvenes évek új városokat megálmodó tervezésében. Az új várostervek munkát és lakást, művelődési lehetőségeket, a közösségi élet élményét, a mindennapok szépségét, a gyermekeknek játékot és pihenést, a tanulás lehetőségét, a szocialista életmód ki-

bontakozását ígérték; a lengyelországi felső-sziléziai iparvidéken épült Nowe Tychy tervezésekor éppúgy, mint a Krakkó közelében kialakított hatalmas kohászati kombinát melletti Nowa Huta, a Német Demokratikus Köztársaságban Eisenhüttenstadt, az ostravai szénmedencében kialakított Havirov és Poruba, a romániai Gheorghiu-Dej újváros, a bulgáriai Dimitrovgrád, valamint a szovjet és a hazai új városok terveiben is.

A Dunaújvárost tervező Weiner Tibor az ötvenes években írta: „A tervezés feladata szocialista város létesítése volt. Különbözőt, sajátosan egyedit kellett alkotnia, olyant, amely egy boldog, felszabadult, emberi méltóságot képviselő világot vetít elénk.”²⁴ Egy másik írás szerint az akkori nevén Sztálinváros „cseppet sem fog hasonlítani a régi gyárvárosokhoz . . . Ez a város gyökeresen más, mint a kapitalista város képe. Itt nem lesz kőrengeteg. A házak között nagy, füves, virágos kertek, lombos fákkal beárnyékolt parkok terülnek el, egyetlen ház sem épül össze a másikkal . . . Ez az első város Magyarországon, amelyben nem lesznek szegények, nem lesznek koldusok, amelynek nem lesz periferiája.”²⁵

Manapság gyakori vélemény, hogy az új városok kialakításához kapcsolódó társadalmi-urbanisztikai törekvések csupán ideológiai funkciókat láttak el; a társadalmi viszonyokkal és életmóddal kapcsolatos elvárások, az új városok elé kitett „szocialista” jelzők az új városfejlesztési stratégiák a gazdaságpolitikai törekvések ideológiai biztosítékai, társadalmi igazolásai voltak. Ha az új városok fejlődését kiváltó társadalmi és gazdasági folyamatokból indulunk ki, akkor igazat kell adnunk ezeknek a véleményeknek. Az új városfejlesztési stratégiákat tudniillik a szocialista társadalmak mindegyikében valóban alapvetően gazdasági és iparfejlesztési célok, nem pedig urbanisztikai megfontolások hozták létre.

A szocialista országok — a második világháborút követő időszak hidegháborús légkörének hatására is — az ipar, kiváltképp a nehézipar gyorsított ütemű fejlesztését preferáló gazdaságpolitikai koncepciókat alakítottak ki.

A többletermék koncentrált és iparcentrikus felhasználása mögött csak részben húzódtak meg stratégiai megfontolások. A történetileg kondicionált kelet-európai ipari elmaradottság felszámolásának törekvése, a szocialista országok közötti kapcsolatokra épülő, egyszersmind önálló gazdaságok megteremtésének igénye, továbbá a felzárkózás szándéka a fejlett tőkésországok ipari színvonalához, szintén hozzájárult az iparcentrikus és gyorsított ütemű gazdaságfejlesztés kialakulásához.

Az erőltetett ipari fejlesztés sikere döntő mértékben függött az energia- és a nyersanyagellátás biztosításától, a szén és a szénhidrogének kitermelésének és feldolgozásának gyors ütemű növelésétől, az acéltermelés, a bauxitbányászat, az alumíniumipar fejlesztésétől.

A nyersanyaglelőhelyek és az új nagyberuházások általában település- és városihiányos térségekben helyezkedtek el. A termelés, a beruházások működtetése érdekében tehát a foglalkoztatottak számára lakásokat, lakóhelyeket kellett építeni. Mindez a szocialista társadalmakban új városfejlesztési stratégiákat, az új ipari beruházások és nyersanyaglelőhelyek mellé telepített új városberuházásokat eredményezett.

A várostervezés, az építészet a konkrét társadalmi, gazdasági és politikai viszonyoknak inkább kiszolgálója, mintsem a társadalmi valóságba tudatos koncepciók jegyében beavatkozó, önálló tényezője volt. 1954-ben a Moszkvai Építészeti Kongresszuson hangzott el az a Hruscsov-beszéd, amelyik, ha nem is a modern építészet rehabilitációját, de bizonyos elemeinek újraértékelését adta, s amelyik

egyértelműen rámutatott az építészet és a várostervezés gazdasági kondicionált-ságára. A beszéd szerint az egyeneskedő, túldíszített és drága — az úgynevezett „szoc. réal” — építési mód helyett vissza kell térni a tömeges lakásépítési gyakor-lathoz, amelyet helytelenül, a konstruktivizmus elleni harc jegyében száműztek.²⁶ Természetesen nem a modern építészet, az avantgarde-törekvések céljait akarták volna realizálni — jóllehet Hruscsov felismerte a modern építészetben rejlő lehe-tőségeket —, hanem kiderült, hogy a költséges és lassú technológián nyugvó „szoc. réal” építészet képtelen a szovjet társadalom lakásigényeit megoldani. To-vábbá, mert az ötvenes évek derekán a szovjet gazdaság már képes volt az ipa-rosodott építőipari technológiákat feltételező tömegszerű lakásépítés megvalósí-tására, arra, amire a harmincas évek hagyományos technológiája még képtelen volt.

Mindezek tudatában is úgy vélem: helytelen volna az új városokkal kapcsola-tos urbanisztikai társadalmi törekvéseket csupán egy szűk gazdasági szükségsze-rűség manipulatív megnyilvánulásaként felfogni. Mindenekelőtt azért, mert a korszak szocialista urbanistái valóban hittek abban, hogy az új városokkal való-ban új életet és új társadalmat is teremtenek.

Az építészek és várostervezők hite pedig valóságos folyamatokat fejezett ki. Mégpedig azt, hogy az ötvenes évek derekán a szocialista társadalomirányítás a társadalmi folyamatokba, egyes társadalmi feszültségekbe a várostervezés révén is beavatkozott, jóllehet ezek a beavatkozási törekvések nem adekvátak azokkal az urbanisztikai társadalmi elképzelésekkel, amelyek az új városfejlesztési straté-giákat a tervezés korábbi stádiumában fémjelzték. A várostervezési eszközök-kel, az új városokkal elsősorban nem a szocialista életmódot, a közösségi élet fel-tételeit tervezték; viszont megfogalmaztak alapvető társadalmi célokat, minde-nekelőtt a *lakáshiány megoldásának társadalmi programját*, azt, hogy a szocia-lista társadalmak minden polgárát megilleti az önálló lakás. S bár ma már köztu-dott, hogy ezek a lakásprogramok napjaink egyik legnagyobb társadalmi konflikt-usát termelték ki azáltal, hogy a mennyiségi lakásszemléletből következően, a társadalmi struktúra bonyolultságát aligha reprezentáló lakásösszetétel jött létre, s a lakáshiány újratemelődt, azért az tény, hogy az új városok fejlesztése a la-káshiánnyal kapcsolatos társadalmi problémákat is meg akarta oldani. A kedve-zőtlen lakásstruktúra kialakítása mögött nemcsak az ötvenes évek gazdaságpoli-tikája, az iparcentrikus gazdaságfejlesztésből adódó redisztributív finansiális rendszer és nemcsak az a tény húzódik meg, hogy az infrastruktúra fejlesztése a gazdaság fejlesztéséhez képest hátrányban volt. Az akkori társadalomképben meglehetősen gyakori volt a társadalmi egyenlőség, a társadalmi konfliktusok hi-ányának tételezése, az az elképzelés, hogy a szocialista társadalom struktúrája ki-egyenlített. Ez a tételezés természetsszerűleg hatott a várostervezésre, a társadal-mi homogenitást kifejező sematikus lakásbeépítési módok kialakítására, a város-tervezés gazdasági kondicionáltsága, a minél gyorsabb és minél olcsóbb és tö-meges lakásépítés kényszere miatt is.

A várostervezők, építészek számára bizonyára nehéz helyzetet teremtett a vá-rostervezésre ható faktorok ellentmondásossága: a tervezést befolyásoló urba-nisztikai gondolkodásmód és a gazdasági kényszerűségek konfliktusa; a közös-ségi létesítményeknek nagy fontosságot tulajdonító elképzelések és a közösségi létesítmények helyett csak lakásokat építő gyakorlat; az életmódot tervezni tö-rekvő szakemberek szárnyalni vágyó képzelete, és a városfejlesztésre, lakásépít-kezésre fordítható pénzüsszegek korlátozottsága. Sajátos konfliktusokat okozott

az a probléma is, hogy a tervezésnek az akkori konkrét társadalom vagy a remélt, a jövőendő társadalom viszonyait kell-e kifejeznie, hogy például az új városok lakásstruktúrája az épülő szocializmus még kiegyenlítetlen, viszonylag heterogénebb társadalmi szerkezetét, vagy ellenkezőleg, a már felépült szocialista társadalom bizonyára kiegyenlített, homogén, konfliktusmentes struktúráját reprezentálja-e.

Véleményem szerint azok, akik az új városfejlesztési stratégiák társadalmi céljait csupán a gazdasági célok igazolásaként értelmezik, túlságosan leegyszerűsítik a kérdést. Az ötvenes évek új városépítő gyakorlatának voltak társadalmi céljai. Csakhogy ezek a társadalmi célok nem voltak par excellence „társadalmiak”. Mégpedig abban az értelemben, hogy nem a valóságos társadalmi folyamatokra, hanem egy normatív társadalomszemléletre támaszkodtak. Kevés olyan tervet lehetne ma találni, amelyik annyira megtervezte a társadalmat, mint amennyire az új várostervek tették azt. S kevés olyan várostervet lehetne találni, amelyik annyira nélkülözötte a társadalom valóságos ismeretét, mint az új városoké. A legtöbb konfliktus éppen a túltervezettségéből, a terv normatívái és a valóság közötti ellentmondásból fakadt. A terv és a valóság eltérése miatt számos esetben módosítani kellett a terveket. Dunaújváros első általános rendezési tervét például azért kellett megváltoztatni, mert a valóságos folyamatok nem „engedelmeskedtek” a tervnek. Weiner Tibor visszaemlékezése szerint az első terv készítésekor úgy vélték, „hogy az ifjú városban elsősorban kiscsaládos vagy egyedülálló dolgozók telepszenek meg, és így az eltartottak száma is minimálisra redukálódik”.²⁷ Ezért kevés számú kiszolgáló intézményre van szükség. Ez a feltételezés a társadalmi folyamatok ismeretének hiányára utal. Egy olyan országban, ahol csak az ipar, kivált az új ipar kínált lakás- és munkalehetőséget, ahol akkor a mezőgazdaság a falusiak tömegeinek nem kínálta a megélhetés perspektíváját, csak a társadalmi tényeket figyelmen kívül hagyó, normatív szemléletű tervezés vélhette azt, hogy egy lendületesen kibontakozó új városban az egyedülállók telepszenek meg.

A szocialista országokban az új iparvárosok fejlesztését a *terben megjelenő társadalmi-gazdasági folyamatok alakításának igénye is meghatározta*. A legmarkánsabban Lengyelország egyik legnagyobb iparvidékének, a felső-sziléziai ipari konurbációnak az ötvenes évek elején kialakított fejlesztési terveiből tűnnek ki az ilyen célok. A konurbáció növekedését ugyanis éppen a túlkonzentráltság, a környezet szennyezettsége, az egyre növekvő népsűrűség miatt fékezni akarták tervezési, fejlesztési megoldásokkal, a meglevő ipari zóna periferikus sávjába telepített új városokkal, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy szívják fel a konurbáció felé törekvők egy részét, illetve biztosítsanak emberi lakóhelyi környezetet a konurbáció iparában dolgozóknak.²⁸

A hazai új iparvárosok kialakításával szintén megfogalmazódtak területfejlesztési célok is, jóllehet csupán az első öt éves terv gazdaságpolitikai koncepciójának keretében. A magyar területfejlesztési törekvések alapvetően különböztek például a lengyel új várostervekhez kapcsolódó, idézett településfejlesztési elképzelésektől, amelyekben esetenként decentralizációs feladatok, a centralizált gazdaság és iparfejlődés társadalmi konfliktusainak megoldási igénye is manifesztálódott. A hazai új iparvárosoknak inkább koncentrált településfejlesztő feladataik voltak. Feltehetőleg abból adódóan, hogy a több szocialista országhoz képest is elmaradottabb magyar gazdaság és ipar szintje miatt még nem merültek fel a decentralizálás problémái. Hazánk nemcsak a fejlett nehézipart, hanem a fejlett városhálózatot is nélkülözötte.

Az ötvenes évek új városépítkezéseinek az a — bár igencsak járulékos — fejlesztési törekvése, hogy csökkenteni akarta a városi hiányos térségek számát, társadalmi konfliktusokkal járt. A szinte kizárólag új városokra koncentráló településfejlesztés alig változtatta meg a településhálózat elmaradottságát; máig is érezhető éles térbeli regionális egyenlőtlenségeket is kiváltott. A tervezés a településhálózat történetileg kondicionált elmaradottsága közepette — a térbeli homogenizálás társadalmi törekvésének jegyében — kizárólag koncentrált városfejlesztési stratégiák mellett döntött.

A társadalmi célok a hatvanas évek új városfejlesztéseit megalapozó urbanisztikai tervekben sem hiányoztak. Az ez idő tájt épülő hazai új városok urbanisztikai törekvései azonban az ötvenes évekhez képest jóval visszafogottabb társadalmi elképzeléseknek adtak hangot. A visszafogottság azzal is összefüggött, hogy Leninvárost és Százhalombattát kivéve gyakorlatilag nem épültek új városok, bár a meglévő ipari objektumokat továbbra is erőteljesen fejlesztették.

A hatvanas évek társadalmi, gazdasági és politikai légköre új gazdaság- és településfejlesztési politikát helyezett kilátásba. Az MSZMP új gazdaságpolitikája egy kiegyenlítettebb, kevésbé feszített ütemű, az ipar mellett a mezőgazdaságnak is kedvező gazdaságfejlődést indított el.²⁹ Az új gazdaságpolitikai koncepcióban csökkentek az új ipari beruházások, egyszersmind az új városfejlesztési programok is. A társadalmi programok inkább az új lakótelepi építkezésekkel, mintsem az új városi beruházásokkal kapcsolatban foglalkoztak meg. A korszak gazdaságpolitikája, az új alapokon nyugvó iparosítás kibontakoztatási törekvése a még mindig kialakulatlan városhálózat megteremtésének szükségletét, a nagy- és középvárosok fejlesztését, a regionális egyenlőtlenségek csökkentésének feladatát is kijelölte. A vidéki iparosítás és városfejlesztés nagymérvű városi népességnövekedést, ezzel összefüggésben hatalmas új lakótelep-építkezéseket eredményezett. Az új lakótelep-építkezésektől várták az iparosítás szükségletéből adódó lakáshiány csökkentését, de ettől várták a kedvező feltételeket a mindennapi élet demokratizálására, humanizálására, a társadalmi konfliktusok csökkentésére, a társadalom szocialista jellegének erősítésére.³⁰

Az ez idő tájt a családi házzal kapcsolatosan kibontakozott hazai vita egyértelműen jelzi, hogy építészek, várostervezők, de írók és költők is az — úgy mond — individualista, befelé forduló életmódot kiváltó családi házzal szemben az új lakótelepektől remélik a szocialista társadalom közösségiségét. A családi házról folytatott vitában felelevenedett a konstruktivisták gondolata, a kollektív ház eszméje. Major Máté a vitában utalt is a nagy elődökre, miközben leszögezte, hogy „a társasháztól (vagy a bérháztól) talán már könnyebb az átmenet a kollektív házhoz, a közösségi lakáshoz, melyben az egyéni otthon messzemenő tiszteletben tartása mellett elsősorban a gazdasági helyiségek és gépi felszerelések, de bizonyos pihenési, szórakozási, sőt sportolási lehetőségek koncentráálásával is . . . a magányos ember kollektív emberré átforgalmazása hatékony építészeti alátámasztást kaphat.”³¹

Mások tagadták azt, hogy a családi ház feltétlenül közösségellenes magatartásformákat okozna, és azt is, hogy az új társadalom magatartásformái urbanisztikai eredetűek lennének. Így például Veres Péter, aki az Élet és Irodalom 1961. január 21-i számában mintegy a jövőbelátóan kérdezi: „nem illuzió-e azt hinni, hogyha az emberek több százan vagy akár több ezren is egy ideális nagy házban laknak, akkor majd szükségképpen kollektivisták lesznek, ha ez egyébként sem a közgondolkodásba, sem a közérzetükbe nincs beleygőkeresztve?”³²

A családi házzal és az új lakótelepekkel kapcsolatos vita nemcsak azt mutatja, hogy a klasszikus probléma, a várostervezés társadalomalakító lehetőségeivel kapcsolatos, egymásnak ellentmondó nézetek a szocialista urbanisztikában is újra és újra megjelennek. Sokkal fontosabbak tartom azokat a vitából kitetsző mozzanatokot, amelyek arra utalnak, hogy a *hatvanas években, jóllehet voltak kételemek, mégsem tagadták a várostervezés társadalmi lehetőségeit*. Jóllehet Magyarországon is érzékelt lehetett már, hogy az új városokba áramlók életmódja nem a remélt módon alakul, hogy a közösségiség, a szocialista értékek kibontakozása késik. Az új városokhoz kapcsolódó társadalmi célok azonban nem kérdőjeleződtek meg, hanem áttevődtek az új lakótelepek urbanisztikai viszonyaira és tovább terjedtek. A tervezők az új városfejlesztéseket követően megjelent társadalmi problémákért, a szocialista életmód terjedésének késedelméért elsősorban a szűk gazdasági kényszerűségeket és nem a tervezést hibáztatták. S végül is jogosan, hiszen az új városokban kialakult életmódot valójában a gazdaság korlátozta, és nem a tervezésben rejlő lehetőségek eredményeként vagy éppen kudarcaként alakult. Amikor a korszak gazdasági szükségszerűségei, az industrializálódott építőipar követelményei az új lakótelepi beépítési módot követelték, az építészek és várostervezők — a világon mindenhol — az új városrészekhez kapcsolódó demokratizálási, humanizálási társadalmi törekvéseket, a várostervezés társadalmi lehetőségeinek próbatételét, a tervezés oly régen várt szárnyalását remélték. Ez a szárnyalás azonban ismételtén megbukott a lakótelepi építkezési mód kemény gazdasági kondicionáltságán.

Az első hazai lakótelepi vizsgálatok a hetvenes évek derekán azt mutatták, hogy az új városrészekben otthonülő, befeléforduló, kapcsolat nélküli életmód tapasztalható, ennek nyomán nálunk is megfogalmazódott a társadalmilag megalapozott várostervezés kialakításának szükséglete.

A társadalmi folyamatokat mellőző tervezés kritikája abban is érzékelhetővé vált, hogy a hetvenes években a hazai közvélemény, de a szakemberek, részben a társadalomirányítás, az új városok vezetői is, megkérdőjelezi az új városokhoz kapcsolódó addigi társadalmi programokat, tehát a szociológiai tényanyag nélkül kialakított városfejlesztés társadalmi törekvéseit is.

Ez idő tájt tűnik el az új városok neve elől a „szocialista” jelző. S ha a hetvenes évek szakirodalmában lehet is találkozni a szocialista város terminológiájával, az inkább a mai, a szocialista viszonyok közötti fejlődést, mintsem az életmód, a magatartás és a kultúra szocialista tartalmát hivatott jelölni. Egyre többen elvetik azt a nézetet, hogy a szocialista életmód az új városok (vagy éppen az új lakótelepek) sajátzerűsége, és kétségbe vonják, hogy a tervezési eljárások beavatkozhatnak az életmód, a közösségi viszonyok alakulásába. Jóllehet nem az új városokkal kapcsolatos vizsgálati tapasztalatokra, hanem inkább teoretikus megfontolásokra, valamint az életmóddal, az új lakótelepek társadalmi tényeivel kapcsolatos szélesebb körű szociológiai kutatások tapasztalataira hivatkoznak. Ezek a kételemek azonban nem tekinthetők általános érvényűnek, mert vannak, akik számára korántsem bizonyított a várostervezés társadalmi diszfunkcionálása. Mindez arra utal, hogy napjainkban még mindig élő a kérdés: mi a térszerveződések, a várostervezés szerepe a társadalmi folyamatok, az életmód alakításában?

JEGYZETEK

- ¹ A Le Corbusier, valamint a német Gropius és Ernst May vezette *CIAM-csoport* az 1928-ban megalakult *Nemzetközi Kongresszusok az Új Építészetért* elnevezésű szabad építész társulás. A CIAM-csoport az nagyvárosi társadalmi problémákat tervezési, építészeti eszközökkel, mégpedig új városok felépítésével akarta megoldani.
- ² A nyugat-európai és amerikai urbanisztikai gondolkodás társadalomalakító elképzeléséről lásd bővebben *Szirmai Viktória: A városvezetés társadalomalakító lehetőségeivel kapcsolatos dilemmák; új városok a tőkés társadalmakban. A Politikai Főiskola Közleményei, 1983. 2–3. szám.*
- ³ A. Gan: Qu'est-ce que le constructivisme? In A. Kopp: *Architecture et mode de vie* textes des années vingt en URSS. Presses Universitaires de Grenoble, 1979. 75–83. old.
- ⁴ M. Ia. Guinzburg: Les nouvelles methodes de la presse architecturale. In Kopp: *Architecture et mode de vie . . .* 83–87. old.
- ⁵ M. Ia. Guinzburg: Bilan et perspectives de l' architecture contemporaine. In Kopp: *Architecture et mode de vie . . .* 91–98. old.
- ⁶ Mezei Judit: A lakótelep-koncepció elméleti előfeltevései. Valóság, 1982. 10. szám.
- ⁷ Sabsovitch: Les villes de l'avenir et l'organisation du mode de vie socialiste. In Kopp: *Architecture et mode de vie . . .* 224–233. old.; Sabsovitch: Pourquoi nous devons et pouvons construire des villes socialistes. In Kopp: *Architecture et mode de vie . . .* 233–234. old.; Okhitovitch: Vers les problemes de la ville. In Kopp: *Architecture et mode de vie . . .* 237–248. old.; Guinzburg: La reconstruction socialiste des villes existantes. In Kopp: *Architecture et mode de vie . . .* 248–250. old.
- ⁸ Sabsovitch: Quelles villes devons nous construire? In Kopp: *Architecture et mode de vie . . .* 234. old.
- ⁹ A CIAM, de általában a modern építészet funkcionalizmusa értelmében a társadalmi élet főbb funkcióit — a munkát, a lakást, a szabad időt és a közlekedést — a térben elkülönítve kell elhelyezni.
- ¹⁰ Mezei Ottó: A Bauhaus magyar vonatkozásai; előzmények, együttműködés, kisugárzás. Népművelési Intézet és Művelődéskutató Intézet 1981.
- ¹¹ Kassák Lajos: Álláspont, tények és új lehetőségek. Ma, Wien 1924.
- ¹² Lítván György—Szücs László: A szociológia első magyar műhelye. Bevezetés: Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat Könyvkiadó 1973.
- ¹³ Ferenczi Imre: A munkáslakás kérdés. Budapest, 1906; Wildner Ödön: A kertvárosok. Huszadik század, 1906. 1. szám; Veredy Gyula: Várostudomány. Különlenyomat a „Városi Szemle” 34. évfolyamából.
- ¹⁴ Braun Róbert: Adatok a vidéki munkásság életéhez. Huszadik Század, 1909. 6. szám.
- ¹⁵ Kulcsár Kálmán: A társadalom és a szociológia. Kossuth Könyvkiadó 1972. 174. old.
- ¹⁶ Erdei Ferenc: Magyar város. Akadémiai Kiadó 1974. Kulcsár Kálmán utószavával.
- ¹⁷ Erdei Ferenc: Magyar Város. 18–19. old.
- ¹⁸ Huszár Tibor: Történelem és szociológia a cselekvő ember nyomában. Magvető Könyvkiadó 1979.
- ¹⁹ A politikamentesség deklarációja meglehetősen ellentmondásos. Le Corbusier elveiben a tiszta szakszerűség a politikamentesség fontosságát hirdette, a gyakorlatban azonban társadalmi-politikai problémák megoldásán fáradozott, tette ezt akkor is, ha a társadalom strukturális viszonyainak változtatására nem is törekedett, pusztán az építészet adta lehetőségek segítségével szállt sikra reformjaiért. A CIAM vezéregyénisége nem tudta tehát valóra váltani a politikamentességet. A szovjet konstruktivisták pedig nem is akarták. Ők egy új szocialista társadalom megteremtéséért, a munkásosztály mellett elkötelezve — tehát erős politikai töltettel hirdették meg a modern építészeti szükségességét, társadalomformáló erejébe vetett hitüket. A magyar csoportra pedig hatott a szovjet konstruktivizmus.
- ²⁰ Fischer József—Granasztói Pál—Kismarty Lechner Jenő—Major Máté—Weltz János: Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. Tér és Forma, 1944–1945. 11.

- szám. In: Új építészet, új társadalom 1945—1978. Corvina Kiadó. Szerk.: Major Máté és Osskó Judit.
- ²¹ *Major Máté*: Építészetünk útja. Építés-Építészet. 1949. 6—7. szám. In: Új építészet, új társadalom.
- ²² *Major Máté*: Id. mű, 31. old.
- ²³ *Weiner Tibor*: Szocialista realizmus. Építés-Építészet, 1951. 9—10. szám. In: Új építészet, új társadalom, 135. old.
- ²⁴ *Weiner Tibor*: Sztálinváros múltja és jövője. Magyar Építőművész, 1960. 6. szám.
- ²⁵ *Sándor András*: Sztálinváros. Budapest, Népművelési Minisztérium 1951.
- ²⁶ *Major Máté*: A moszkvai építészeti kongresszus után. Szabad művészet, 1955. 5. szám. In: Új építészet, új társadalom.
- ²⁷ *Weiner Tibor—Valentiny Károly—Visontai Miklós*: Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése. Műszaki Könyvkiadó 1959. 35. old.
- ²⁸ A Szovjetunió új városainak számottevő része — amelyek ugyan már napjaink új városépítési hullámának az eredményei — szintén abból a megfontolásból jöttek létre, hogy egy-egy nagyobb agglomeráció, kiváltképp nagyváros, térben sűrűsödő társadalmi és gazdasági gondjait, a népesség növekedéséből származó ellátási nehézségeit, a nagyvárosok környezeti ártalmait a környéken kialakított szatellit-rendszerű új városok felépítésével oldják meg. Ilyen feladatokat szántak például a Moszkva melletti Zelenogradnak, vagy a Novoszibirszk melletti Akademgorodnak is.
- ²⁹ *Berend T. Iván*: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1975. Kossuth Könyvkiadó 1979.
- ³⁰ *Szelényi Iván—Konrád György*: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó 1969.
- ³¹ *Major Máté*: „Sziget”-ház, „sziget”-lakás vagy közösségi otthon? Kortárs, 1960. 11. szám.
- ³² *Veres Péter*: Lakáseszmeny-életeszmeny. Élet és Irodalom, 1961. I. 20.

MEGJELENÉS ELŐTT ÁLL

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

AZ IPARI DOLGOZÓK RÉTEGZŐDÉSE

MAGYAR—LENGYEL ÖSSZEHOSONLÍTÁS

205 OLDAL, 42,— FORINT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

FÁBIÁN ANNA

A külgazdasági alkalmazkodóképesség kérdéseihez

„A társadalmi fejlődés valamennyi szakasza örökséget hagy maga után . . . létrejön a történelmi fejlődés tényezőinek az a nagy hatású kategóriája, amelyet történelmi háttérnek nevezünk. E kategória különböző elemekből áll: politikai intézményekből, babonákból és filozófiai rendszerekből, mindennapi szokásokból, sőt hajlamainkból és temperamentumunkból is . . . Bármit állítanánk is függetlenségünkről, nagyapáink és ősapáink rabjai vagyunk.”

L. Krzywcki

ALKALMAZKODÓKÉPESSÉG ÉS KGST-EGYÜTTMŰKÖDÉS

Az 1960-as évek elejétől egyre nagyobb szerepet kapott az európai szocialista országok fejlődésében a KGST-n kívüli gazdasági együttműködés. Közgazdasági irodalmunkban széleskörűen feltárták azokat a nemzetközi politikai és gazdasági tényezőket, amelyek megteremtették annak lehetőségét, hogy a közösség országai gazdasági és társadalmi feladataik meghatározásánál, illetve megoldásánál reálisan számot vehessenek a tágabb értelemben vett nemzetközi munkamegosztással. Aligha vitatható, hogy a nemzeti érdekek nem valósíthatók meg és nem védelmezhetők a nemzetközi kapcsolatok fejlesztése nélkül, és előrehaladásunk fontos feltétele, hogy a nemzeti és nemzetközi feladatok megoldását célzó erőfeszítések során felismerjük azokat a lehetőségeket, amelyek révén az adott világgazdasági, politikai helyzetben nemzeti célkitűzéseinket megvalósíthatjuk. Ez utóbbi csak úgy lehet eredményes, ha „szűkebb közösségünk” haladását is szolgálja. A kölcsönhatás — tudniillik hogy nem lehet hatékony egy hazánk-nagyságú ország bekapcsolódása a tágran értelmezett nemzetközi munkamegosztásba, ha ezt nem alapozza meg, nem támasztja alá a szűkebb külgazdasági környezetben folytatott hatékony együttműködés — könnyen beláthatónak tűnik, mégis, mögöttünk hagyva a kelet-nyugati együttműködés egy évtizedét, mintha nem kapna elég hangsúlyt annak vizsgálata, hogy végül is hogyan tudta hasznosítani a KGST mint közösség a tágabban értelmezett nemzetközi munkamegosztás-

tás kínálta lehetőségeket, hogyan tudták beépíteni a tagországok egymás közötti tevékenységükbe a kelet-nyugati együttműködés eredményeit. Vajon milyen, a társadalmi rendszertől függő, illetve attól független tényezők játszanak szerepet a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel hatékonyságában?

A szocialista országok alkalmazkodóképességét vizsgáló irodalom túlnyomórészt „*tisztán*” gazdasági szempontból közelíti a kérdést, kevésbé érvényesül a különböző tudományok és a gazdasági jelenségek szükséges összekapcsolása, az interdiszciplinaritás követelménye.

Másrészt az elemzésekben és összehasonlításokban gyakorta figyelmen kívül hagyják a KGST-együtműködés konkrét feltételrendszerét, a történelmi adottságokat, a szocialista rendszer lényegéből adódó társadalmi feltételeket, és más feltételek közt működő, eltérő integrációs csoportosulásokhoz (két eltérő példát idézve: az Európai Gazdasági Közösséghez vagy az ASEAN-hoz) mérik, azokhoz viszonyítják.

A szocialista országok alkalmazkodóképességével foglalkozó írásoknál további problémának véljük, hogy a nemzetközi együttműködés kérdését vagy csak globális összefüggésben, vagy csak a nemzetgazdaság lehetőségeinek figyelembevételével vizsgálja, eltekint viszont a régiótól, amelynek — véleményünk szerint — meghatározó szerepe van az együttműködő ország számára, akkor is, ha a nemzetgazdaságoknak dinamizmust adó hatások elsősorban a régió kívülről érkeznek.

A feladat tehát az, hogy a KGST-együtműködésben ható folyamatokat a maguk bonyolultságában lássuk, komplexen értékeljük. Azokon a területeken, ahol nehézségek mutatkoznak vagy nem megfelelő ütemű az előrehaladás, ha a KGST-együtműködés közzgazdasági feltételrendszerében bizonyos elemeknek — például a gazdaságpolitikák koordinációjának — a fejlődése a szükségesnél és lehetségesnél lassúbb, ne gondoljuk, hogy pusztán orientációváltással, a KGST-beli kapcsolataink más térségekre irányításával megoldódnak gondjaink. A szocialista országok sok rokon jellegű nehézséggel küszködnek, amelyeket nem lehetnek úrrá, ha egymás rovására próbálják őket megoldani. Kölcsönös érdekünk minden, további együttműködésünket javító lehetőség felkutatása. Ehhez első lépés, hogy *megismerjük, folyamatosan és komplexen elemezzük a KGST-beli partnereink fejlődését*, és értsük — hiszen a tudomány és a kultúra termelőerővé válása ezt is jelenti —, hogy például egy-egy adott gazdasági lépésükben, reagálásukban miként játszik szerepet a hagyomány, a múlt, a kulturális örökség hatása.

Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy az alkalmazkodóképesség szempontjából azok a változások meghatározóak, amelyek a KGST-országok belső gazdasági-társadalmi fejlődésében bekövetkeztek (extenzív tartalékok kimerülése, párhuzamos termelési struktúrák működéséből adódó nehézségek). Helyzetük tehát nem elsősorban a „világ gazdasági korszakváltás” miatt új, noha ez utóbbi kiélezettebben vetette fel a megoldandó problémákat, súlyosbítóan hatott.

A megváltozott körülmények közepette is az a feladat, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás, az alkalmazkodás segítse elő a szóban forgó országok társadalmi céljainak megvalósítását. Egyre nagyobb jelentőségűvé válik napjainkban az a kérdés, hogy a külgazdasággal kölcsönhatásban levő, de a gazdaságon kívül eső társadalmi, politikai követelmények együttes hatása miként befolyásolja a külső környezethez való rugalmas alkalmazkodást. Mint ismeretes, gazdasági-társadalmi fejlődésünk egyik lényeges kérdése, hogy hogyan

lehetne eleget tenni az egyensúly társadalmi, gazdasági követelményeinek, miközben nem téveszthetjük szem elől a perspektivikus fejlődés igényeit sem. Végző soron arról van szó, hogy hogyan tudják az európai szocialista országok az új feladatok teljesítéséhez a gazdasági alkalmazkodóképességen túl a társadalmi erőforrásokat, tényezőket is mozgósítani, az új feladatokhoz való alkalmazkodás társadalmi összetevőit megteremteni.

A társadalmi-gazdasági alkalmazkodóképesség „külgazdaságon keresztül” vizsgálatát leginkább az indokolja, hogy az ún. nyitott szerkezetű gazdaságokban a fejlesztési stratégia óhatatlanul külgazdasági stratégia is egyben, és az összefüggés fordítva is igaz.¹ Mivel az elkövetkező években várhatóan tovább növekszik a külgazdaság, a külpolitika és a gazdaságpolitika kölcsönhatása, fontos kapcsolódási rendszerük ismerete, illetve javítása. Annál is inkább, mert valószínűsíthető, hogy a korlátok és a következmények nem mindig azon a területen jelentkeznek, ahol a lehetőségek.²

A társadalmi-gazdasági alkalmazkodóképesség szempontjából meghatározónak véljük, hogy az adott ország milyen feladatokat hoz összefüggésbe a nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódással; ezek ugyanis a belső fejlődés társadalmi, gazdasági feltételei által meghatározottak. (A feladatok megfogalmazása, az alapvető hasonlóság mellett, országonként eltérő hangsúlyokat mutat. Magyarország esetében: az életszínvonal megőrzése, a külső-belső egyensúly megteremtése; az NDK-ban: a tudományos-technikai haladás, a gazdaság- és szociálpolitika egysége; Csehszlovákiában: az extenzív növekedési szakasról az intenzívra történő áttérés szükségessége, az ehhez nélkülözhetetlen feltételek megteremtése, az importhelyettesítés stb.)

Hasznos lehet a külgazdaságon keresztül történő megközelítés azért is, mert a szocializmusban a külgazdasági kapcsolatok *össztársadalmi* céloknak vannak alávetve. (Gondoljunk csak arra a tényre, hogy 1960 és 1972 között Magyarországon a gazdasági növekedést tartós külkereskedelmi hiány kísérte, ami abból adódott, hogy a szocialista országok nyersanyagforrásainak tehermentesítése érdekében a növekvő importigények egy részét tőkés viszonylatból kellett beszerezni, másrészt a kiegyensúlyozott életszínvonal-politika a fogyasztási import növelését követelte meg; vagy: a jelenlegi helyzetben a szocialista országok az importdinamika csökkentéséhez úgy teremtették meg a feltételeket, hogy lényegesen lassították a gazdasági növekedést.)

A társadalmi-gazdasági alkalmazkodóképesség kérdését vizsgálva tanulságos lehet az ipari fejlettség nagyjából azonos szintjén álló, szerkezetileg nyitott, külgazdasági kapcsolatokra ráutalt kis európai szocialista országok nemzetközi munkamegosztásbeli „viselkedésének” összevetése. Nem elég megállapítani a szocialista társadalmi alapok azonosságát, ez ugyanis nem elégséges az együttműködés során fellelhető folyamatok tényleges sokszínűségének, ellentmondásosságának megértéséhez. A nemzetközi munkamegosztásban való részvételüket vizsgálva valószínű, hogy a gazdasági szempontból hasonló helyzetben levő országok eltérő alkalmazkodásában nem csupán gazdasági tényezők hatnak. (Bár a nem gazdasági tényezőket ismereteink jelenlegi szintjén nehéz kimutatni, még inkább mérni, hiszen statisztikailag megfoghatatlan, nem számszerűsíthető folyamatokról van szó.)

A NEMZETKÖZI MUNKAMEGOSZTÁSBAN VALÓ RÉSZVÉTEL ÉS A KGST-EGYÜTTMŰKÖDÉS

Széleskörűen elemezte már közgazdasági irodalmunk azokat a világgazdasági, politikai folyamatokat, amelyek végül is lehetővé tették a KGST-országok bekapcsolódását a tágabban értelmezett nemzetközi munkamegosztásba.

A bekapcsolódás „kényszerét” taglalva többnyire azt szoktuk hangsúlyozni, hogy a KGST-országok által addig elért közepes technikai-technológiai szint nem volt elégséges gazdasági, társadalmi fejlődésű minőségi tényezőinek kibontakozásához. Arról ritkábban esik szó, hogy az a korszakos váltás, amely a politika szférájában az SZKP XX. kongresszusát követően kibontakozott, a gazdaságban, illetve a KGST-együttműködésben azzal öltött konkrét formát, hogy elismerte a két világtárcáról szóló sztálini formula tarthatatlanságát.

Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján az európai szocialista országok a gazdasági előrehaladásukat gátló problémáik megoldását, a technikai színvonal emelését *rövid távon* nem várhatták (s ma sem várhatják) csak a KGST-n belüli kapcsolatoktól (valamennyi KGST-beli országban azonos termékekből volt felesleg és a hiányok is azonos területeken és gyártmányoknál jelentkeztek). A meglevő feltételek és a tennivalók, így az intenzív szakaszra való áttérés új követelményei, bizonyos fogyasztói szükségletek nyugati importból történő kielégítése stb. is ösztönöztek a Nyugattal folytatott kapcsolatokra. Ezenközben azonban — s az már vitatható, hogy így kellett-e történnie — az érdekelt országok a hatvanas évek elején elmulasztották azt az alkalmat, hogy — ha kis lépésekkel és nagy nehézségek árán is — *távlatban* hatékonyabbá tegyék a KGST-t, azzal a végső céllal, hogy a tagországok képesek legyenek előrehaladni az új növekedési szakasz támasztotta feladatok megoldásában, nem kirekesztve ebből, hanem felhasználva és beépítve együttműködésükbe a nyugati technika, technológia adta lehetőségeket. Értelmezésünkben ugyanis a KGST-együttműködés elmélyítése *nem* a tágan értelmezett nemzetközi munkamegosztásban való részvétel *alternatívája*, hanem éppen az ebben való *hatékony részvétel, bekapcsolódás nélkülözhetetlen feltétele*.

Milyen lehetőséget szalasztottak el, nem mérlegeltek súlyának megfelelően a szocialista országok? Nem elemezték azokat a változásokat, amelyek szűkebb közösségükön belül bekövetkeztek, nem tükröződött az a felismerés, hogy a Szovjetunióban új külgazdasági stratégia van kibontakozásban, hogy az SZKP XXIV., XXV. kongresszusán megfogalmazott célkitűzések értelmében a szovjet gazdaság is hasznosítani akarja azokat a lehetőségeket, amelyeket a szélesebben értelmezett nemzetközi munkamegosztás kínál. Pedig a világgazdaságban bekövetkezett változások mellett az európai szocialista országokat közvetlenül érintő másik nagy horderejű változás éppen ez volt. Szerepet játszhatott ebben az enyhülés adta külgazdasági lehetőségek túlbecsülése, a Nyugattal folytatott együttműködéshez fűződő bizonyos illúziók; másrészt az is, hogy a KGST-országok együttműködésében túlságosan nagy „tolerancia” érvényesült (a határidők be nem tartása, igénytelen, alacsony műszaki színvonalú termékek szállítása stb.).

Nem rajzolódtott ki az új feltételek megkövetelte külgazdaság-politikai koncepció, nem fogalmazódtak meg az új helyzetből következő feladatok. A korábban kialakított gyakorlat folyt tovább, a lényegét nem érintő kisebb-nagyobb változtatásokkal.

Miközben tehát megváltoztak a KGST-n belüli körülmények, az európai kis

szocialista országok továbbra is az együttműködés kezdetekor megalkotott feltételekkel számoltak; azzal, hogy a KGST-piac biztos piac, felveszi a kevésbé igényes termékeket, így védve meg bennünket a világpiac „káros” hatásától. Mint ha későn tudatosult volna, hogy a gazdasági dinamizmus korábbi hordozói (elsősorban nyersanyagok) mellett szükségessé válik az új dinamizmust biztosítani képes árucsoportok (késztermékek) kifejlesztése. A szovjet piac az európai KGST-országok részére keményebbé válik. A korábbiaktól eltérően újszerűen kell megközelíteni a hatékonyság, minőség, versenyképesség kérdését. A Szovjetunióban lejátszódó gazdasági folyamatok megfelelő figyelemmel kísérése és a szükséges reagálás nem kisebb horderejű kérdés, és tegyük hozzá, nem egyszerűbb, mint megtenni ezt a Nyugat felé. A KGST-partnerek, a szomszédos szocialista országok kölcsönös alkalmazkodása új megoldásokat követel.

A késelelem okait keresve gyakran említik, hogy hiányoznak a fenti folyamatokat pozitívan befolyásoló mechanizmusok, intézmények. Mégis — nem tagadva az e téren meglévő hiányosságokat — meggyőződésünk, hogy a KGST-országok együttműködésének, alkalmazkodóképességének továbbfejlesztésében a mechanizmus fontos, de csak egyik összetevő.

Ha figyelemmel kísérjük a KGST-együttműködés történetét, fejlődését, akkor — a probléma megfogalmazását a végsőkig leegyszerűsítve — megállapítható: a KGST-tagországok kapcsolatrendszerének jellemzője abban ragadható meg, hogy nagyrészt mérlegkritériumokra, valamint gazdaságon kívüli feltételekre épült. Ez utóbbihoz kapcsolódik, hogy a KGST-együttműködés egyik meghatározó alapelve a szocialista országok testvéri segítségét nem kizárólag jótékonysági jellegű adományként, „. . . hanem a szocialista világ gazdaság kialakulásának és fejlődésének törvényszerű, szükséges” elemeként kezeli.³

A szocialista országok alkalmazkodóképességével foglalkozó szovjet kutatások kiemelik, hogy az alkalmazkodást nem szabad a gazdasági determinizmus szellemében értelmezni; lebecsülve ezáltal a szubjektív tényező szerepét.⁴

Ha elfogadjuk tehát a KGST-együttműködés egyik fontos elemeként a gazdaságon kívüli tényezők nagy szerepét, akkor furcsa, paradoxon és nehezen belátható, hogy miért nem vizsgáljuk ezeket az összetevőket következményeikkel együtt.

A kérdéskörhöz kapcsolódik Fedoszejev akadémikus megállapítása: az SZKP XXVI. kongresszusán elemezték a szocialista államok sokoldalú közeledésének kérdését, és rámutattak, hogy e közeledés során *nem szűnnek meg az egyes államok történelmileg kialakult sajátosságai*. Fontos feladat, hogy a gazdasági, politikai tendenciákkal *összefüggésben tanulmányozzák e folyamat távlatait*.⁵

Ezt a gondolatot hangsúlyozta J. Andropov az SZKP KB 1983 júniusi ülésén, megállapítva, hogy az egyes szocialista országok között jelentős különbségek vannak gazdasági, kulturális téren, a szocialista fejlődéssel kapcsolatos feladatok megoldásának útját és módszereit illetően. „Ez természetes, még ha valaha úgy tűnt is nekünk, hogy ez a fejlődés egyöntetűbb lesz. . . fontos, hogy a meglévő különbségek ne akadályozzák az együttműködés fejlődését.”⁶

AZ ALKALMAZKODÓKÉPESSÉGRE HATÓ TÉNYEZŐK

Az alkalmazkodóképesség kérdésköre és a hozzá kapcsolódó folyamatok nem csupán a KGST-országok sajátjai, e feladatok megoldásra várnak a nyugat-európai integrációs folyamatokban is. Világméreteiben jelentkező problémákról van tehát szó, amelyek nem kötődnek a gazdaság fejlettségi szintjéhez, noha e szinttől függően sajátosan is jelentkeznek.

Az európai szocialista országoknak a szélesebben értelmezett nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódását (amelyet az ideológia, politika szférájában bekövetkezett változások és az ennek nyomán kibontakozó szovjet külgazdasági nyitás készített elő) több évvel később követte az alkalmazkodóképesség szükségességének felismerése. Az alkalmazkodóképesség megszerzésének fontossága a világpiaci árrobbanás óta terjed a szakirodalomban, és kerül be a közudatba is. Egységes értelmezésről nem beszélhetünk. A szakirodalom legkülönbözőbb összefüggésekben használja; többnyire gazdasági alkalmazkodóképésre szűkül, annak is egy-egy oldalára.

Elsősorban a Nyugattal folytatott kereskedelemben, illetve külgazdasági kapcsolatokban találkozhatunk az alkalmazkodóképesség problémájával, ahol korszerű termékszerkezetet (vagy ennek kialakítását), rugalmas, hatékonyan termelő gazdaságot jelent. Használatos a passzív, illetve aktív alkalmazkodás, elterjedt az export-, illetve importoldalról történő illeszkedés (alkalmazkodás). Esetenként a „ténylegesen exportorientált gazdaság” megteremtésének igénye húzódik meg az alkalmazkodóképesség mögött.

Olyan használata is ismeretes, amikor a világméretű munkamegosztásba való bekapcsolódásból származó előnyök és követelmények figyelembevételét jelenti. Ehhez hozzáteszik még: nem elég a regionális importhelyettesítés még meglévő lehetőségeinek kihasználása. E megállapítás — véleményünk szerint — kiegészítésre szorul. A KGST-együtműködés is része a világméretű nemzetközi munkamegosztásnak, a kettő nem állítható szembe, különben állandósul az a veszély, hogy a regionális együtműködés, illetve az ehhez történő alkalmazkodás szembe kerül a világ gazdasági alkalmazkodás követelményével.

Bizonyos esetekben az alkalmazkodóképesség értelmezése az export, illetve külkereskedelem irányára szűkül. Gyakorta találkozni például olyan értékelésekkel, hogy valamely európai szocialista ország csak a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolataiban törekszik az alkalmazkodóképességre, illetve ezt tekinti elsődleges feladatának. Ezt az értelmezést pontosítani kell. Az, hogy valamely ország exportképes a Szovjetunió irányában, nem biztos, hogy alkalmazkodóképes is a szélesebb termelési együtműködésben (az exportképeség nem azonos az alkalmazkodóképességgel, annak csupán egy összetevője). A Szovjetunióba irányuló exportban sem nélkülözhetők a Nyugattal is fenntartott gazdasági kapcsolatok (az utóbbiaknál hosszabb távra nem lehet berendezkedni a túlzott jellegetű importkorlátozásra és ezzel egy időben „a mindenáron” történő exportra).

Az alkalmazkodóképesség problémáit, illetve hiányát bizonyítja, hogy csökkent a KGST dinamizmust adó ereje, hogy a tagországok nem alkalmazkodtak a KGST-n belül megváltozott körülményekhez, s ennek keretében a Szovjetunió korábbiakhoz képest megváltozott helyzetéhez. Az a tény, hogy a szocialista országok eddigi termékszerkezete változtatásra szorul, jelzi az alkalmazkodóképesség szükségességét. Jelenlegi fejlődésünk kulcskérdése éppen az, hogy hogyan

lehet egyidőben elérni a kétirányú (KGST-együtműködés és a Nyugattal folytatott kereskedelem) alkalmazkodás egymást erősítő hatásainak kibontakoztatását.

Összegezve: az alkalmazkodóképességgel foglalkozó magyar szakirodalomban az alkalmazkodóképesség túlnyomórészt gazdasági alkalmazkodóképességet jelent, s döntően a Nyugat felé történő alkalmazkodást. Hiányzik tehát a KGST irányában kialakítandó alkalmazkodás mint összekötő kapocs, amely, ha hatékony KGST-együtműködésen alapszik, segítheti a szocialista országok részvételét a világméretű nemzetközi munkamegosztásban.

Értelmezésünkben az alkalmazkodóképesség nem szűkül egy irányra, *tartal-mazza* a szűkebb külgazdasági környezethez történő alkalmazkodást, mert KGST-partnereinkkel együtt kapcsolódunk a világhoz (akkor is velük együtt, ha éppen nem egyeztettük lépéseinket, hanem harmadik országok piacán konkurrálunk egymással). Abból a tényből, hogy a KGST-országoknak dinamizmust adó hatások a régióon kívülről érkeztek, nem következik, hogy a régió fontossága csökkenne az alkalmazkodóképesség szempontjából. Addig is erősíteni kell az alkalmazkodóképességet a KGST-ben, amíg az új dinamikát biztosító eszközrendszer (amelyet 1990 körülre valószínűsítünk) létrejön.

Az alkalmazkodóképességnek megítélésünk szerint szerves részét képezik a „nem gazdasági” összetevők, amelyek nem tekinthetők sokadrangú jelentőségűnek, hiszen sok esetben meghatározó szerepük van az alkalmazkodóképesség megvalósításában.

Az alkalmazkodóképesség „*nem gazdasági elemei*”, ezek mechanizmusai, belső kapcsolatrendszerei a szakirodalomban nagyrészt még feltáratlanok. A továbbiakban kísérletet teszünk, hogy a legfontosabbakat — legalább a jelenségek szintjén — csokorba foglaljuk:

— Általánosságban azt mondhatjuk, hogy mindazok a sajátosságok, amelyek egy adott ország nemzetközi munkamegosztásában való részvételét meghatározzák, nagymértékben a „nem gazdasági” tényezőkből fakadnak.

— A szocialista építést megelőző történelmi fejlődés, annak öröksége nem szűkíthető le egyszerűen a termelőerők fejlettségére, hanem beletartozik például a polgári demokrácia haladó hagyományainak, intézményrendszerének megléte vagy hiánya, továbbá a nemzettudat sajátosságai is.

— Különösen azokban az országokban, ahol a szocialista építés előzményeként fejlett ipar stb. létezett, és a világméretű nemzetközi munkamegosztásban iparosodott országgként vettek részt, fontos összetevő, hogy a szocialista építés során hogyan tudták hasznosítani a szocialista termelési viszonyok magasabbrendűségéből következő lehetőségeket, és az induláskor hozott előnyökkel hogyan éltek mind a tágabb, mind a szűkebb külgazdasági környezetet tekintve.

— Lényeges mérőföldkőnek tekinthető, hogy az SZKP XX. kongresszusát követően hogyan zárták le a szocialista építés addigi szakaszát.

— További összetevő, hogy hogyan történt meg a szocialista országokban fel-lépő válságok lezárása, a hozzájuk vezető okok feltárása, a következmények levo-nása; sikerült-e megteremteni a társadalmi konszenzust.

— Az alkalmazkodóképességet befolyásolja a soknemzetiségű országokban a nemzetiségi különbségek kezelésének módja (például az iparfejlesztés módszerei a korábban elhanyagolt területeken, a munkaerő-gazdálkodás, a képzés stb.). Az e területen meglévő hiányosságok, illetve következetlenség szintén hatással van a gazdaság teljesítőképességére.

— Fontos tényező a gazdaság és politika viszonya, kapcsolatrendszere, a gazdaság autonóm mozgásterének mértéke.

— Szerepet játszik a geopolitikai helyzet, illetve az ebből következő külgazdaságpolitika, amelynek eszközei bizonyos mértékig meghatározzák az alkalmazkodóképességet.

— Alapvető, hogy a szocializmus adaptációja során az adott ország nemzeti érdekeit mennyiben sikerül összeegyeztetni a szocializmus nemzetközi érdekeivel.

A fenti tényezők figyelmen kívül hagyása, vagy nem kellő figyelembevétele, illetve elszakítása a gazdasági adottságoktól, vagy pusztán a „szűken értelmezett gazdasági racionalitás” diktálta megoldási módozatok keresése és az erre való hivatkozás, a nemzetközi munkamegosztás adta lehetőségek korlátozott hasznosítását eredményezheti csupán.

A megelőző tíz évben mindenekelőtt az importvisszafogás révén valósult meg a magyar gazdaság alkalmazkodóképessége, ami ellentmondásosan hat a világgazdaságba exportoldalról történő bekapcsolódásra. Ennek az időszaknak a fejlődése igazolta, hogy a társadalom a fenti gazdasági változásokhoz alkalmazkodott. Ugyanakkor az a kérdés adódik, hogy lehet-e és meddig alkalmazkodóképes a társadalom egy korlátozott teljesítőképességű gazdasággal. Ezen a ponton lép be és tesz szert különös jelentőségre a társadalmi tűrőképesség problémaköre. Az importvisszafogás során a társadalom alkalmazkodóképességének a „tűrőképesség”-oldala volt előtérben. Amikor egy adott ország meghatározott alkalmazkodás, külgazdasági kapcsolódás mellett dönt, akkor messzemenően tekintettel van (kell lennie) erre a tényezőre is.

Miközben valamennyi KGST-ország keresi a továbblépés hajtóerőit, a kibontakozásukhoz szükséges — a gazdasági-társadalmi fejlettségüknek, sajátosságaiknak megfelelő — „eltérő eszköztárat” kölcsönös megértéssel kell fogadni. A feltételek és körülmények más-más alkalmazkodási módozatot tesznek lehetővé az egyes országokban.

Úgy véljük, hogy az alkalmazkodás a fejlett tőkésországokkal folytatott kapcsolatainkban előbbre tart, mint a KGST-együtműködés tekintetében (bár a termelés oldaláról még nem bontakoztak ki megfelelően a megoldást jelentő folyamatok, amelyeknek alapja a versenyképesség, a külpiacon is elismertethető munka).

Vajon mivel magyarázható, hogy e tekintetben a szocialista országok irányában később kezdődött meg a gondolkodás átállítása? *Vannak-e objektív gyökerei a késlekedésnek*, egyáltalán történetileg létezett-e alkalmazkodás a szocialista országok egymáshoz való viszonyában, kölcsönös kapcsolataiban? Kétségtelen, hogy az együtműködés kezdeti szakaszán az iparosítás, az iparszerkezet kialakítása az egyes szocialista országokban megkövetelt egyfajta alkalmazkodást, amely mindenekelőtt az egyes szocialista országoknak a Szovjetunióhoz történő alkalmazkodásában öltött formát. Ennek gyökereit döntően a politika szférájában véljük fellelhetőnek. Az iparosítás befejeztével, a struktúrák kialakulásával azonban a tulajdonképpeni alkalmazkodásra való törekvés gyakorlatilag véget ért. Amikor pedig az 1960-as és 1970-es években megváltoztak a KGST-együtműködésen belüli feltételek, és változott a nemzetközi munkamegosztásban történő részvétel lehetősége, akkor a szocialista országok túlnyomórészt a Nyugattal való kapcsolatokban rejlő lehetőségek hasznosítására vettek irányt. A szűkebb környezet és a szovjet külgazdasági nyitás elemzése, az új következtetések levonása viszont nem történt meg. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban elhalványul a közös KGST-érdek, legalábbis a Nyugattal folytatott gazdasági kapcsolatok szférá-

jában. Az együttműködés kezdeteit vizsgáló irodalom sokszor utal az együttműködés történelmi hiányára. Együttműködésünknek ma már több évtizedes tapasztalatai vannak, s mégis azt figyelhetjük meg, hogy megváltozott, új helyzetekben — ha úgy tetszik történelmi fordulópontokon — ismételten hasonló gondokkal találkozunk: partnereink figyelmen kívül hagyásával.

A KGST-tagországoknak fel kell ismerniük az új helyzetet, s a megváltozott körülményekhez történő igazodást a KGST-együttműködésen belül is tanulni kell.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszán, amikor több kis európai KGST-országhoz hasonlóan hazánkban is olyan feladatok egyidejű megoldásával kell szembenézni, mint a növekedési ütem, egyensúly, társadalmi tűrőképesség, a rendszer legitimitációja, nagyon sok függ a KGST mint közvetlen környezet újratermelési folyamatainak sikerességétől, kudarcaitól. A termelési folyamatok nemzetközivé válása azt is jelenti, hogy az egyes szocialista országok előrehaladása, illetve léte szorosan kötődik a regionális együttműködés alakulásához. *A további lépéshez mindenekelőtt stratégia szükségeltetik, legalábbis középtávra szóló.* Ennek hiányában ugyanis a rövid távú, pillanatnyi döntések nem lehetnek megalapozottak, különösen igaz ez, amikor egyidejűleg kell megvalósítani a fent említett feladatokat.

Noha az alkalmazkodás mikéntjét nagyban befolyásolja a mechanizmus, maga az alkalmazkodás folyamata elsődlegesen nem a mechanizmusok különbségének vagy azonosságának kérdése. Döntően attól függ, hogy hogyan sikerül felismerni az adott ország érdekeit (köztük külgazdasági érdekeit is), ezek kötődését ahhoz a közösséghez, amelynek révén a „világhoz” kapcsolódik. Az állami szuverenitás gazdasági oldalának és a nemzetközi gazdasági érdek (KGST-n belüli) tartalmának összekapcsolása a termelési folyamatok nemzetközivé válásának talaján ma is *sajátos eszközöket* igényel, és összeegyeztetésük napjainkban is bonyolult folyamat.

Újra kell gondolni, elméletileg következetesen végigvinni, mit is jelent a KGST-n belüli nemzeti és nemzetközi érdek kapcsolata, mit kell tartalmaznia. Elgondolkodtató paradoxon, hogy a hetvenes években, amikor a KGST-országok gyakorlatilag ugyanazon okok miatt kapcsolódtak a szélesebben értelmezett nemzetközi munkamegosztásba (fejlett technika, technológia importja stb.), s az egyes országok nemzeti érdeke gyakorlatilag a KGST együttes érdeke is volt, miért nem valósult meg az egyeztetés, aminek révén az egész közösség hatékonyabbá lehetett volna. Úgy tűnik, a közös gazdasági érdek főleg csak kényszerhelyzetben kerül előtérbe. Mindig a külső feltételek — elsődlegesen a politikaiak — rosszabbodása esetén terelődött a hangsúly a KGST-együttműködés adta gazdasági lehetőségek kihasználására (tehát gyakorlatilag a KGST-együttműködés a szélesebb nemzetközi munkamegosztás alternatívájaként jelent meg). Úgy véljük, ezért fordulhatott elő, hogy a hetvenes években, amikor megnöttek más lehetőségeink is a nemzetközi munkamegosztást tekintve, nem voltunk tekintettel egymás érdekeire, nem koordináltuk lépéseinket kellőképpen.

Változtatni szükséges tehát a KGST-vel kapcsolatos magatartásunkon, hozzáállásunkon. Talán az eddigiekből is kiviláglik, mennyire *szűk látókörű az a gondolkodás, amely a KGST-ben csupán politikai szükségyszerűséget lát.*

A nemzeti érdekek — konszolidáltak tekinthető belső és külső feltételek esetén — tartalmaznia kell a KGST-közösség érdekeinek elemeit is. Enélkül nem

tudják hasznosítani sem az egyes szocialista országok a maguk sajátos, sem a KGST-közösség az együttes lehetőségeket, pedig a szocializmus előrehaladásának fontos előfeltételét jelenti a hatékony KGST-együttműködés.

JEGYZETEK

- ¹ *Kozma Ferenc*: A nyitott szerkezetű gazdaság. Kossuth Könyvkiadó 1980.
- ² *Bognár József*: A fejlődés és együttműködés századvégi fordulópontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.
- ³ *Alampijev*: A szocialista világgazdaság fejlődésének specifikus törvényszerűségei. Obszecsztvennije Nauki, 1981. 2. sz.
- ⁴ A szocialista nemzetközi kapcsolatok mint rendszer. Kiad.: Szocialista Világrendszer Gazdasága Intézete, Moszkva 1979.
- ⁵ Kommuniszt, 1981. 16.
- ⁶ *J. Andropov* beszéde az SZKP KB júniusi ülésén; TASZSZ 1983. június 15.

ELŐKÉSZÜLETBEN

ÁLLAM, KÖZIGAZGATÁS, ÉRDEKVISZONYOK

TANULMÁNYOK
A POLITIKAI RENDSZER
VIZSGÁLATÁNAK KÖRÉBŐL II.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A fejlődő országok és a világgazdaság a Brandt-jelentések tükrében

(MAGYAR—NYUGATNÉMET KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS)

A Társadalomtudományi Intézet és a Friedrich Ebert Stiftung közös szervezésében 1983. november 7—11. között véleménycserére, kerekasztal-konferenciára került sor az NSZK-ban a fejlődő országok világgazdasági problémái megoldásának néhány stratégiai jellegű kérdéséről. A konferencia témaválasztását nyugatnémet részről javasolták, mert úgy vélik — és ezt a konferencián részletesen ki is fejtették —, hogy az e problémakör megoldási lehetőségeire összeállított úgynevezett Brandt-jelentések nem érték el céljukat, nem történtek alapvető változások a fejlődő országokkal való kapcsolatrendszerben, sőt ezen országok helyzete tovább romlott, viszont a probléma megoldási útjainak keresése változatlanul sürgető. Másrészt érdekli-irritálja őket a szocialista országok — általuk passzívnak minősített — magatartása, bár bizonyos jelek, úgy vélik, ennek változására utalnak (szocialista országok szereplése különféle nemzetközi fórumokon, szervezetekben: UNCTAD, pénzügyi szervezetek stb.).

A konferencia elméleti eszmecserével indult és a Bundestag e témával foglalkozó bizottsága néhány tagjával, valamint az NSZK-nak a fejlődő országokkal való segélykapcsolatokat szervező és lebonyolító állami intézményei képviselőivel folytatott gyakorlati jel-

legű konzultációkkal folytatódott, illetve egészült ki.

A konferencia igen hasznos volt. Egyrészt résznyi bepillantást engedett az NSZK elméleti szakembereit e területen foglalkoztató problémákba, másrészt lehetővé tette az NSZK-nak a fejlődő országokba irányuló segélynyújtási gyakorlata fő vonásainak megismerését, tartalmi és szervezési vetületben egyaránt (segélynyújtáson preferált feltételű hitel és térítésmentes segély értendő).

Mindez felhívta a figyelmet néhány olyan jelenségre, tapasztalatra, amely a magyar külgazdaságpolitika szempontjából megfontolandó, figyelembe veendő. Ilyen például az, hogy a fejlett és a fejlődő világ egyes csoportjai között — hosszabb távon nézve — különféle kompromisszumos megoldások kialakulása várható, ami ezen országcsoportok közötti gazdasági kapcsolatok szorosabbá válásával fog járni. Ez számunkra a fejlődő és fejlett országok piacain egyaránt a verseny további éleződését fogja magával hozni, és egyre növekvő fontosságot nyernek a termelési együttműködésen alapuló kapcsolatok, ezen belül a külföldi székhelyű, az értékesítésnél mélyebb szférákba nyúló vegyesvállalatok létesítése. Figyelemre méltó az a szervezeti rendszer is, amelynek keretében az NSZK

a segélynyújtási tevékenységet, az ország stratégiai érdekeinek és a gazdaságossági szempontoknak egyidejű érvényre juttatásával, lebonyolítja.

A konzultáció abból a szempontból is hasznos volt, hogy a nyugatnémet fél képet kapott arról, hogy Magyarországon és a többi szocialista országban is elméletileg és gyakorlatilag egyaránt foglalkoznak a fejlődő világ problémáival. Sikerült érzékeltetni, hogy a szocialista országok, és köztük Magyarország, lehetőségeik határain-keretein belül — amelyek nemcsak az egy főre jutó nemzeti jövedelem, hanem az évszázadok alatt felhalmozott nemzeti vagyton tekintetében is mérsékeltőbbek a fejlett tőkésországok lehetőségeinél — törekednek a fejlődő világgal való gazdasági, műszaki-tudományos együttműködési kapcsolatok (beleértve a segélynyújtást is) kölcsönös érdekeket figyelembe vevő maximális bővítésére, annak ellenére, hogy a szocialista országok helyzete, mivel nem voltak gyarmatosítók, elvileg eltér a fejlett tőkésországok helyzetétől.

A konzultációsorozat főbb tapasztalatai részletesebben az alábbiakban foglalhatók össze.

I

A konferencia elméleti vitáinak kiindulópontját az úgynevezett Brandt-jelentések*, valamint számos e tárgykörben meginterjúvolt tudós, politikus és gazdasági szakértő e jelentésekről elmondott véleménye képezték.

Mindkét Brandt-jelentés célja, hogy felhívja a figyelmet a fejlett és a fejlődő világ közötti szakadék ugrásszerű növekedésére és ennek következtében az ezredfordulóra várható gazdasági-társadalmi és politikai problémák súlyosságára, amennyiben a fejlett világ nem változtat hathatósan jelenlegi magatartásán (fegyverkezés, lanyha segélyte-

vékenység, protekcionizmus), illetve a kialakult nemzetközi intézményrendszer hatókörén (például az IMF, Világbank eszközeinek, szerepkörének inadekvát volta a felmerülő problémák nagyságrendjéhez mérve). Ennek érdekében globális, világméretű megoldások kialakítását teszik sürgős feladattá. Emellett a jelentések, lényegesen kisebb súllyal, arra is felhívják a figyelmet, hogy a fejlődő országoknak saját maguknak kell fejleszteniük — a tervezés eszközeinek felhasználásával is — belső adaptációs készségüket, kialakítani racionális gazdaságfejlesztési prioritásaikat, és ahol szükséges, a gazdagabb rétegek társadalmi tudatára hatva kell érvényre juttatni e szempontokat. A jelentések célszerűen kihasználható lehetőségeket látnak a „Dél-Dél”, azaz a fejlődő országok egymás

* A Világbank elnöke, R. S. McNamara javaslatára 1977 őszén alakult meg Willy Brandt elnökletével a Nemzetközi Fejlesztési Problémák Független Bizottsága, amelynek tagjai, főleg politikusok, „magánemberként”, s nem kormányaik instrukcióit követve állították össze, s jelentették meg 1980-ban az „Észak—Dél: Program a túléléshez” című jelentést. 1983-ban jelent meg az „Észak és Dél közös válsága: együttműködés a világgazdasági fellendüléshez” című második jelentés. A huszonegy tagú bizottság tizennyolc állandó tagja közül tíz fejlődő országból jött. A szocialista országból egy jugoszláv szakértő került a nem hivatalos tagok közé. A testület munkáját a skandináv országok, Anglia, Dánia, Japán és néhány „déli ország” (India, Dél-Korea, Szaúd-Arábia) kormányának „feltétel nélküli, magas hozzájárulása”, illetve az EGK, az OPEC és alapítványai, kutatóközpontok (Marshall-alap, Ford-, Ebert-, Naumann-alapítvány és mások) anyagi támogatása finanszírozta. A *Képtelen-e a világ a túlélésre?* című 1983-ban megjelent gyűjtemény 40—50 politikus, tudós reagálását foglalja össze a Brandt-jelentésekre, köztük több szocialista országbeli személyiségét, köztük Bognár József professzorét is.

közötti együttműködési lehetőségeinek fejlesztésében is.

A két Brandt-jelentés a problémák megközelítésének rendszerezettsége, konkrétsága tekintetében különbözik, de nem tér el egymástól alapmondani-
valójában, a megoldások megközelítési módjában és abban a céljában, hogy megpróbálja meggyőzni a fejlett országokat arról, hogy a fejlődő világ problémáira a megoldási utak-módok sűrűs megtalálása a fejlődő országokkal közös és kölcsönös érdekük.

A jelentések, különösen az első, a szocialista országokat több helyütt elmarasztalják. Úgy vélik, hogy a szocialista országok helytelenül passzív magatartást tanúsítanak a fejlődő világ problémáinak megoldása tekintetében (bár elismerik, hogy a Szovjetunió saját határain belül igen komoly lépéseket tett hasonló jellegű problémák megoldására). Egyidejűleg az USA-t is keményen kritizálják a segélytevékenység csökkentése, illetve alacsony színvonalon tartása miatt.

A két delegáció tagjai a jelentések egy-egy kiemelt kérdésköréről korreférátumot tartottak, amelyet vita követett. Magyar részről tájékoztatást adtak Magyarországról és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatok alakulásának főbb jellemzőiről az elmúlt 5–10 évben, kiemelve e kapcsolatok bővülésének az átlagot meghaladó dinamikáját, beleértve a műszaki-tudományos együttműködés, a kereskedelmi és a pénzügyi szféra kérdéseit (preferenciális vámrendszer, hitelnyújtás stb.). Hangsúlyozták, hogy célkitűzésünk továbbra is — bár 1983-ban Magyarország és a fejlődő országok viszonylatában is a stagnálás jelei mutatkoznak — az e régióval való kapcsolatok dinamikus fejlesztése, és ennek érdekében fokozódó hangsúlyt helyezünk a kereskedelmi aktusokon túlnyúló együttműködési kapcsolatok fejlesztésére, közös vállalatok alapítására

a fejlődő országokban. Egyetértünk az-
zal, hogy maximálisan igénybe kell venni a nemzetközi pénzügyi szervezetek lehetőségeit a fejlődő országok világméretű bajainak orvoslásában (például ratifikáltuk a legutóbbi kvótaemlést az IMF-ben, támogatjuk az újabb SDR [Special Drawing Rights] kibocsátást. A kerekasztal-konferencia magyar résztvevői a Brandt-jelentések nagy érdemének tekintették, hogy azok felhívták a figyelmet a világgazdaságon belüli szoros interdependenciára és egy sor ezzel összefüggő konkrét problémára.

Az eddigi reagálás nem kellő hatékonyságának okát a magyar résztvevők abban látták, hogy a javasolt modell, amelynek alapeleme a fejlett világból a fejlődő világba való erőforrás-átcsoportosítás, a Marshall-segély működésének a jelenlegi helyzetre nem adaptálható példájából kiindulva önmagában nem adhat a kölcsönös érdeklődésre tartóan számot tartó megoldást. Az Észak-Dél irányú masszív erőforrás-transzfert hirdető koncepciók a fejlett országok kormányainak túlnyomó részét nem tudták meggyőzni arról, hogy a pénzügyi erőforrásoknak a fejlődő országokba való átcsoportosítása jobban stimulálná saját gazdaságaikat a világkereskedelmen keresztül, mint az erőforrások otthon történő közvetlen felhasználása.

A Marshall-segélyhez hasonló mai elgondolások egyik legfontosabb fogyatékossága az, hogy a növekedési folyamat szempontjából túlértékelik a tőke mint termelési tényező szerepét, s nem mérlegelik kellőképpen a kiegészítő tényezők (szakember-ellátottság, infrastrukturális ellátottság stb.) fontosságát, amelyek döntően befolyásolják a fejlődő országok tőkeabszorpciós képességét és a tőkefelhasználás hatékonyságát. Míg a második világháborút követően az USA garantálni tudta, hogy a Marshall-terv keretében Nyu-

gat-Európa számára öt éven keresztül folyósított segélyből teljes egészében amerikai árukat vásároljanak — s ez kétségtelenül hozzájárult az amerikai gazdaság dinamizálásához —, addig a mai viszonyok közepette aligha lenne megvalósítható az, hogy a fejlődő országok „északi” importjának földrajzi megoszlása összhangban álljon a segélyekhez való nemzeti hozzájárulás megoszlásával. Ennek következtében a „Marshall-segélyből” aránytalanul nagy hasznot húznának új importmegrendelések formájában a legversenyképesebb fejlett országok. Így a hátrányos helyzetbe került segélyező országok minden valószínűség szerint arra törekednének, hogy kilépjenek a multilaterális segélyrendszerből. Figyelembe kell venni azt is, hogy az erőforrások átvitele a fejlődő országokba nem teremt a transzferált erőforrás-mennyiséggel arányos pótlólagos nettó keresletet a fejlett országok exportja számára, mivel annak kivonása az utóbbiakban csökkentőleg hat a belső beruházásokra és fogyasztásra, azaz a belső keresletre.

Korántsem bizonyos továbbá, hogy a fejlődő országok pótlólagos importja olyan szerkezetben jelenne meg a világpiacon, amely a válság következtében leginkább bajba jutott nyugati iparágazatok számára kedvező lenne. Márpedig a Brandt-bizottság első jelentése abban jelöli meg a masszív erőforrás-transzfer egyik fő előnyét „Észak” számára, hogy „a fejlődő országok importkereslete nem lenne olyan inflatórikus, mint az állami költségvetés révén megnövelt hazai kereslet, ha az importmegrendelések a kihasználatlan kapacitású ipari ágazatok irányába jelentkeznének”.

A Brandt-bizottság masszív erőforrás-átvitelre vonatkozó javaslatának vonzerejét az is tompította, hogy koncepcióháttérrel — implicit formában — keynesi típusú kereslet-teremtést (a jö-

vedelmek átcsoportosítása oda, ahol a „marginális elköltési hajlandóság” magasabb) testesít meg a világgazdaság szintjén egy olyan időpontban, amikor a keynesi modell nemzeti keretekben súlyos válságba és a támadások keresztüztüzebe került.

A Brandt-jelentések egyáltalán nem, vagy nem kellő súllyal vizsgálják a nemzetközi munkamegosztás rendjének szükséges változtatási irányait, az „Északon” és „Délien” követendő struktúrapolitika jellemzőit és feladatait, a külső és belső erőforrások kombinált felhasználásával kapcsolatos „déli” feladatokat, az állam ebben való szerepét, pedig a segélypolitika, az erőforrás-transzfer ezekbe ágyazottan válhat valójában hatékonyá. Másrésztől a jelentések — globális megoldásokat keresve — a világgazdasággal mint egységes döntéshozatali egységgel számolnak, holott a döntéshozatal nemzeti, esetenként regionális szintű, tehát a kölcsönös érdekeltséget ezeken a szinteken kell megtalálni.

A nyugatnémet delegáció tagjainak a vitában felvetett gondolatai közül kiemeljük az alábbiakat:

a) A globális szintű tárgyalások nem mennek előre és előreláthatólag a közeljövőben sem fűzhető sok remény az ilyen jellegű megoldások erőltetéséhez. Szűkebb fórumokon, integrációs, illetve bilaterális szinteken kell a dialógust folytatni. A fejlett és a fejlődő világ egyes régiói között is kialakultak bizonyos hagyományosnak tekinthető kapcsolatok, munkamegosztás (USA — Latin-Amerika; nyugat-európai országok, főleg Közös Piac — Afrika; Japán — délkelet-ázsiai országok) és az e kapcsolatokat összefogó szervezeti keretekben is folyik újabb, további megoldások keresése, a jelen feltételek között legrealisabbnak mégis a nemzeti szintű kapcsolatokat fejlesztése tűnik.

b) A fejlett világ, elsősorban annak nyugat-európai tagjai félnek a fejlődő

világ élenjáró, gyorsan iparosodó országainak versenyétől. Az újonnan iparosodó országok a közeljövőben nemcsak a hagyományos, hanem a legmodernebb technikájú, élenjáró területeken is veszélyeztethetik pozícióikat. Ez a fejlett országok iparának bizonyos területeken való lemaradásához, visszafejlődéséhez vezetne, a nemzeti jövedelemre, a munkanélküliség további növekedésére való kihatásokkal. Ezért a fejlett országok semmiképpen sem tudnak eltekinteni a protekcionizmustól, bár elismerik, hogy ennek túlzott mértéke sem jó, hiszen a fejlődőknek vagy lehetővé kell tenni, hogy többletexporttal fizessék vissza adósságukat, vagy le kell mondani az adósság visszafizetésének követeléséről.

c) Ezért a fejlődő országok számára napjainkban nem az exportképesség növelését egyedüli és/vagy legfontosabb szempontnak tekintő fejlesztési modellt tekintik ajánlatos útnak (ellentétben Béla Balassa és mások ajánlásaival), hanem az egy-egy térség komplex fejlesztését elősegítő modelleket, vagy olyan módszert, amely szabad utat enged az exportfejlesztés és importvetésítés egymást kiegészítő, szervesen kapcsolódó folyamatokként való váltakozásának.

Ebbe az irányba mutat az a tapasztalatuk is, hogy egy sor fejlődő ország az elmúlt 15–20 évben teljes mértékben elhanyagolta mezőgazdaságát, ami hosszabb távon a fejlődő világ élelmiszer-problémájának megoldása szempontjából nem hagyható figyelmen kívül, még akkor sem, ha a fejlett világ több országa jelenleg nagy élelmiszerfelesleggel rendelkezik.

d) Bár úgy értékelik, hogy a Brandt-jelentésekben vázolt feladatok közül a legtöbb előrelépés a nemzetközi pénzügyi szervezetekre vonatkozó javaslatok megvalósításában történt (kvóta-emelések, társfinanszírozás bevezetése stb.). mégis úgy vélik, hogy e szerveze-

tek az adott világgazdasági helyzetben — bár az illető országok gazdaságának javítása érdekében, de — túlságosan kemény feltételeket állítanak a fejlődő országok elé: exportképességük növelését követelik, a fejlett országok erre vonatkozó kereskedelempolitikai koncessziója nélkül. Csak a kombinált megoldások vezethetnek tartós sikerre.

A Brandt-jelentések a konferencián jó alapelvet szolgálták a jelenlegi világgazdasági válságból való kilábalás feltételeinek és lehetőségeinek áttekintésére. A résztvevők többsége mind magyar, mind nyugatnémet részről erős kétélyeit fejezte ki a Brandt-bizottság ama feltételezésével kapcsolatban, hogy a „Dél” a „növekedési motor” szerepét játszhatná az „Észak” számára az erőforrások megfelelő földrajzi átcsoportosítása és recirkulációja révén. Magyar részről reálisabbnak tartják azt a megközelítést, amely a világgazdasági válság leküzdéséhez a fejlett tőkés gazdaságok — azaz a válság legfőbb előidézői — stabilizálását és fellendítését tekinti kiindulópontnak. A múltbeli trendekre támaszkodó számítások azt mutatják, hogy 1984 és 1986 között a fejlett tőkésországok bruttó nemzeti termékének egy százalékpontos emelkedése a nem olajexportáló fejlődő országok exportjának évi átlagos 3,5 százalékpontos emelkedésével járna, s 1986-ra évi 35 milliárd dolláros pótlólagos exportbevétel-növekedést eredményezne. Az iparilag fejlett térségek tartós fellendülése közismerten pozitív hatással lenne a fejlődő országok exportbevételeit jelentősen befolyásoló nyersanyagárrakra. A fejlett tőkésországok monetáris konszolidálásának a fejlődő országokra gyakorolt pozitív hatását érzékelteti az, hogy az előbbieket piaci kamatlábainak 1 százalékpontos esése — mintegy éves késéssel — megközelítőleg 4 milliárd dollárral csökkentené a nem olajexportáló fejlődő országok éves kamat-

fizetéseit. Elhangzott azonban, hogy az iparilag fejlett tőkésországok várható gazdasági fejlődésének dinamikájával s ennek következtében a harmadik világra gyakorolt húzóhatás erősségével kapcsolatban óvakodni kell a túlzott derülátástól, mert a vezető fejlett tőkésállamokban — a néhány országban (különösen az USA-ban) 1983 elejétől megfigyelhető megélnkülés ellenére — számos területen, különösen a beruházásoknál továbbra sincsenek meg a tartósan dinamikus fellendülés feltételei.

A tartós gazdasági fellendülés biztosításának egyik lényeges feltétele a nemzetközi kereskedelem liberalizálása és a rugalmasabb szerkezeti alkalmazkodást előmozdító ipárpolitika folytatása a fejlett országokban. Számítani kell azonban arra, hogy a recesszió éveiben szerveződött és megerősödött protekcionista érdekcsoportok nem tűnnek el automatikusan a gazdasági fellendülés idején, hanem továbbra is az iparszerkezeti változások fékezésére, különösen a fejlődő országokból származó iparcikkimport korlátozására törekednek.

Sok szó esett a gazdasági és eladósdási válságból való kilábalással kapcsolatban a nemzetközi fizetőképesség problémáiról. Elhangzott, hogy a fejlődő országok jelentős részében a külső likviditás folyamatos javulása nélkül nem bontakozhat ki tartós fellendülés. Réálisan figyelembe kell venni azonban azt, hogy a vezető fejlett tőkésországok továbbra sem fogják támogatni a nemzetközi likviditás masszív növelését célzó koncepciókat, mivel úgy vélik, hogy az veszélyeztetné saját fellendülésüket, az infláció visszaszorításában eddig elért sikereket, s tovább fokozná a nemzetközi monetáris rendszer ingatagságát. Nem várható a hivatalos fejlesztési segélyek terén sem ug-rásszerű növekedés.

A fentiek miatt a fejlődő országok

többségének fizetési helyzete alapvetően a fejlett országok fellendülése által kiváltott pozitív hatások arányában javulhat. A kivitel volumenének növekedése, párosulva az exportárak emelkedésével és a pénzpiaci kamatlábak csökkenésével, javíthatja számos fejlődő ország hitelképességét, s megkönynyítheti a magán-bankhitelekhez való hozzájutást. A kereskedelmi bankhitelek további folyósítása nélkülözhetetlen a fejlődő országok alkalmazkodási folyamatának támogatásához. Kívánatos e hitelek lejáratí struktúráját a közép- és hosszú távú hitelek arányának növelésével javítani, mivel a jelenlegi likviditási nehézségek egy része számos fejlődő országban éppen a rövid futamidejű bankhitelekre való túlzott támaszkodásból ered.

Tekintettel arra, hogy a nagy adósságterheket felhalmozó és likviditási gondokkal küszködő fejlődő országokban az adósságszolgálat teljesítése érdekében tett erőfeszítések igen gyakran restriktív, a világgazdasági recesszió tartósítása irányába ható gazdaságpolitikát eredményeznek, s kollektív nemzetközi érdek fűződik ahhoz, hogy a romboló hatású, akut adósságválságot megelőzzük, folytatni kell az elmúlt évekhez hasonlóan a legkritikusabb helyzetbe került országok adósságainak rendezett átütemezését.

A konferencia résztvevői egyöntetűen annak a véleménynek adtak hangot, hogy ha vannak közös érdekek „Észak,” és „Dél” között, akkor ezek közül legfontosabb a protekcionizmus mélyülése irányába mutató tendenciák visszaszorítása, a mainál nyitottabb világkereskedelmi rendszer megteremtése. Meg kell szüntetni a világkereskedelemben és a nemzetközi pénzügyi rendszerben az utóbbi években kibontakozott változások fő irányai közötti diszharmoníát, amely abban fejeződik ki, hogy míg a világkereskedelemben a neoprotekcionizmus a gazdaságszerke-

zeti változások lassítása irányába hat, addig a nemzetközi pénzügyi rendszer a mind gyorsabb alkalmazkodás követelményét támasztja a fejlődő országokkal szemben — ezt azonban éppen az előbbi teszi csaknem lehetetlenné.

Nyugatnémet részről nagy érdeklődés nyilvánult meg a szocialista országok, köztük Magyarország fejlődő országokkal való kapcsolatairól. Érdeklődtek arról, hogy csatlakozásunk a két nemzetközi pénzügyi szervezethez hogyan hat a fejlődő országokkal való kapcsolatainkra.

Élénk figyelem kísérte az elméleti eszmecsere záróaktusaként a szocialista országok és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatokról, ezek fejlesztési perspektíváiról szélesebb résztvevői kör előtt tartott magyar előadást.

Az előadó kifejtette, hogy a fejlődő országok és az európai KGST-országok közötti kereskedelem jól tükrözi az utóbbiak közbelső világgazdasági pozícióját, mind a fejlettségi színvonal, mind a szerkezeti fejlődés vonatkozásában. A „Kelet-Dél” kereskedelemben a szocialista országok szerkezeti-leg hasonló szerepet játszanak, mint a kelet-nyugati kapcsolatokban a fejlett tőkésországok. A KGST-országok fejlődő országokba irányuló exportjában túlsúlyban vannak az ipari késztermékek, míg az importban a nyersanyagok dominálnak. Ez a szerkezet azonban mind kevésbé felel meg a kapcsolatfejlesztés lehetőségeinek és szükségleteinek. Nem tekinthető véletlennek, hogy a szocialista és a fejlődő országok közötti kereskedelem növekedési üteme 1970 és 1982 között számottevően kisebb volt, mint a fejlődő országok **összexportjának és összimportjának növekedési üteme**, aminek következtében **csökkent a KGST-országok egyébként is marginális részaránya a fejlődő országok külkereskedelmi forgalmában.**

A „Kelet-Dél” kapcsolatok áruszer-

kezeti korszerűtlensége nem elhanyagolható mértékben azzal van összefüggésben, hogy nem sikerült organikus és dinamikus munkamegosztási kapcsolatokat kialakítani a KGST-országok és a harmadik világ leggyorsabban iparosodó csoportja között. Több jelentős, újonnan iparosodó országgal a KGST-országoknak együttvéve kisebb kereskedelmi forgalmuk van, mint például Ausztriának vagy Hollandiának. A kapcsolatok jelentős dinamizálódásának lehetősége csak a jelenleginél korszerűbb áruszerkezetben és korszerűbb együttműködési mechanizmus révén realizálható.

Egyes nyugati körökben meglehetősen hamis elképzelések vannak forgalomban a szocialista országok segélynyújtásának nagyságáról; a ténylegesnél jelentősen kisebbnek próbálják mutatni azt. Nem veszik figyelembe, hogy a szocialista országok (de különösen a Szovjetunió) segélyei a nyugati országokénál komplexebb formában jutnak el a fejlődő országokba. A Szovjetunió 1982 júliusában az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsához eljuttatott hivatalos nyilatkozatában közölte, hogy 1976 és 1980 között segély formájában a szovjet nemzeti össztermék 1 százalékát nyújtotta a fejlődő országok számára. A szovjet nyilatkozat Nyugaton gyors reagálást váltott ki, s például az OECD titkársága — bár nem tartotta reálisnak a fenti adatot — kimutatta, hogy abban az esetben, ha figyelembe veszik a Szovjetunió által Kubának és Vietnammal nyújtott jelentős árszubszenciót (Kubánál a cukorexport és olajimport, Vietnammal az olajimport esetében), akkor a nettó segélyek aránya 1981-ben a nemzeti össztermék 0,36 százaléka, ami jelentősen magasabb, mint a hivatalos fejlesztési segélyek aránya (0,2 százalék) az USA nemzeti össztermékében. Az árszubszenció (ami nettó erőforrás-átadásnak tekinthető) figyelembevétele a Szovjet-

unió kívüli hat európai KGST-ország segélyarányát — az OECD szerint — 1981-re vonatkozólag 0,17 százalékra emeli, amely olyan fejlett tőkésországok megfelelő értékével azonos, vagy ahhoz közeli, mint például Olaszország, Írország, Spanyolország.

Az előadó rámutatott arra, hogy a szocialista országok tényleges segélyezési teljesítménye különösen annak figyelembevételével mutatkozik kedvezőnek a fejlett tőkésországokhoz viszonyítva, hogy a két országcsoport között még az egy főre jutó nemzeti jövedelemnél is nagyobb különbség van a tőkésországok javára az egy főre jutó felhalmozott nemzeti vagyonban, márpedig az utóbbi nem kis mértékben befolyásolja a segélyezési képességet. Emellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy a KGST-országok előtt éppen a fenti két körülményből eredően, nem kis jelentőségű belső gazdaságfejlesztési feladatok álltak és állnak. Teljesíteniük kell egyidejűleg azokat a feladatokat is, amelyeket a világgazdasági környezetbe való beilleszkedés támaszt, ezen belül helyt kell állniuk a kelet-nyugati gazdasági versenyben. Az előadó igazságtalannak tartja, hogy az ENSZ-dokumentumok egységesen 0,7, illetve 1 százalékos segélynyújtást várnak el minden fejlett országtól, függetlenül azok jelentősen eltérő fejlettségi — következésképpen segélynyújtási — adottságaira. Egy, a mainál méltányosabb és elfogadhatóbb rendszernek differenciálnak kellene lennie: amely olyan progresszív nemzetközi fejlesztési adó formáját ölthetné, ahol a segélyek nemzeti összterméken belüli százalékos aránya együtt nőne az egy főre jutó jövedelemmel.

II

Az NSZK segélypolitikájának alapvető vonásai a Bundestag néhány képviselőjével, valamint a Szövetségi Gazda-

sági Együttműködési Minisztérium (BMZ) több felelős munkatársával folytatott beszélgetések során körvonalazódtak.

Úgy tűnik, hogy az NSZK — a teoretikusok körében folyó viták ellenére — határozottan és céltudatosan szervezi a fejlődő országokba irányuló segélyezési politikáját. A BMZ 1962-ben kezdte meg működését, és fokozatosan átvette a fejlődő országokkal való együttműködési kapcsolatok valamennyi aspektusának irányítását. Az élén álló miniszter egyben az NSZK Világbank-beli, az Afrikai Fejlesztési Bank-beli, az Amerikaközi Fejlesztési Bank-beli, valamint a Nemzetközi Mezőgazdasági Fejlesztési Alap-beli kormányzója. A Minisztérium fennhatósága alá tartozik a kedvezményes feltételekkel vagy térítésmentesen két- és sokoldalúan nyújtott állami eszközök csaknem teljes köre, amelynek egy részét a magánsegélynyújtás — állami szempontok szerinti — befolyásolására használja fel társfinanszírozással és más formákban, tehát hatóköre az állami segélyezési tevékenységen túlnyúlik.

Az NSZK térítésmentes segélye vagy kedvezményes feltételű hitelnyújtása — állami eszközökből — a GDP 0,48 százalékát teszi ki, ennek 70 százaléka bilaterális, 30 százaléka multilaterális keretek között bonyolódik le (Világbank, a Közös Piac megfelelő alapja stb.). A Bundestag elfogadta, hogy 1988-ra ezt 0,7 százalékra emelik.

A bilaterális segélynyújtási tevékenység a fejlődő országok viszonylag széles körére terjed ki. Az új kormány a felfogásához közelebb álló országok (megfogalmazásuk szerint: a piaci modellt követő és pluralisztikus kormányzatú országok) segélyezését határozottan előtérbe helyezi.

A bilaterális tevékenység az egyes országokkal megkötött szerződések alapján, projektekhez kapcsolódva bonyolódik, műszaki segélynyújtási vagy

fejlesztési projektek formájában. A szerződéseket az adott ország kormányával úgynevezett „politikai dialógus” előzi meg, amelynek célja, hogy megvizsgálják: a kért projektek adekvátak-e az adott országok gazdasági helyzetével, továbbá hogy megegyezzenek a projektek hatékony megvalósulását biztosító belső feltételek létrehozásában — a szerkezeti alkalmazkodás feltételeinek megteremtése céljából.

A segélynyújtás kiemelt céljai hosszabb idő óta: az éhínség leküzdése adott régiók integrált fejlesztése útján; energiatermelés, a nyersanyag-feltárás és -kitermelés fejlesztése; kisüzemek fejlesztése; szakképzés, integrálva az elmaradott területek fejlesztési programjaiba; környezetvédelem.

Az ÚJ kormány hatalomra lépése óta az NSZK állami segélynyújtási politikájának két új vonása van:

— törekednek a magángazdaság fokozottabb integrálására az állami segélyezési tevékenységbe (hiszen az állami eszközök lassabban bővülnek, mint korábban);

— szélesedik a segélyeknek NSZK szállítások igénybevételéhez való kapcsolása (eddig ez csak speciális esetekben fordult elő, például hajóipari termékek, mozdonyok, atomerőmű stb. esetén — most a magas munkanélküliségi szint miatt a kapcsolás köre bővül).

A bilaterális segélyezést két szervezeten keresztül bonyolítja le a minisztérium, amely folyamatos beszámolási kötelezettséggel tartozik tevékenységéről a parlamentnek: a műszaki segélynyújtást a Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) révén, a fejlesztési segélynyújtást — az egykori Marshall-segélyből fennmaradt eszközöket, valamint költségvetési eszközöket forgató — Újjáépítési Hitelbankon (Kreditanstalt für Wiederaufbau — KfW) keresztül. Mindkét intéz-

mény teljesen a Világbank-mechanizmus, projektrendszer szerint működik, a minisztérium politikai és gazdasági jóváhagyása, illetve ellenőrzése mellett.

A tevékenységek szolgáltatásokkal, illetve áruszállításokkal való kitöltését a Világbankhoz hasonlóan versenytárgyalási módszerrel végzik; nyugatnémet cégek és a fejlődő ország cégei, vagy fejlett tőkés és fejlődő országok cégei vehetnek részt, szocialista országok vállalatai nem (mint említették, ez megegyezik a többi fejlett tőkésország gyakorlatával). Kivétel, ha egy fejlődő ország cégével vagy egy nyugatnémet céggel vegyesvállalatot hozunk létre. (Erre egyetlen példa az 1972 óta működő RODECO, nyugatnémet—román consulting vegyesvállalat, amely jelenleg GTZ-ben mintegy 20 projekt előkészítésében, illetve megvalósításában vesz részt, bányanyitási, olajfúrási, vízgazdálkodási és mezőgazdasági projekteken.)

Viszonylag kis súlyú az NSZK segélyezési politikájában az az összeg, amelyet az NSZK az EGK segélyalapjába, a Loméi Egyezmény tagországai részére való hasznosítás céljából fizet be.

A Loméi egyezmények* jelentőségét nyugatnémet részről abban látják, hogy stabilizáló elem a fejlett-fejlődő országok közötti kapcsolatokban, bár úgy vélik, hogy a fejlett és a fejlődő világ legkevésbé dinamikus részei kapcsolódnak össze ebben az egyezményben, ami nem szerencsés.

Ebben a rendszerben olyan pénzügyi alapok működnek, amelyek részben ún. ár-, illetve jövedelemkiegyenlítő funkciót töltenek be; egyes fejlődő országok számottevő jövedelemkiesése esetén különféle segélyeket és nemzeti, regionális és interregionális projekteket finanszíroznak belőlük. Ez utóbbi tevékenység (projektfinanszírozás) szerepét növelni kívánják, ezen belül is

a regionális és interregionális projektek szerepét. (A projektek árufeltöltése itt is versenytárgyalással történik, résztvevők a közös piaci tagországok és a fejlődő országok cégei.)

A jelenlegi keretek között a kereskedelem alapvetően liberalizált; de maguk a nyugatnémetek is ironikusan említették, hogy az afrikai országok komputerexportja szabad az EGK-ba (ha lenne ilyen), de a paradicsom exportja nem. Még megoldatlan kérdés, hogy mi lesz a helyzet akkor, ha ezek az országok iparosodottabbakká válnak.

Bár a Loméi Egyezmény az első a fejlett és a fejlődő világ közötti regionális szerződéses kapcsolatok sorában, úgy vélik, hogy az elkövetkezendő évtizedben egy sor ilyen jellegű regionális

egyezmény fog létrejönni. (A III. Loméi Egyezmény előkészítése folyamatban van.)

Törekvések vannak az EGK és Latin-Amerika, az EGK és az ázsiai országok egyes csoportjai közötti egyezmények megkötésére, intenzív próbálkozás folyik Japán részéről — a délkelet-ázsiai országokkal való hagyományos kapcsolatok fenntartásán túlmenően — az afrikai, latin-amerikai és közkeleti országokkal való kapcsolatok kiépítésére, egyezményes alapokon is. A gyakorlati szakemberek úgy vélik, hogy mivel az Észak—Dél közötti globális együttműködés nem lesz működőképes, erős törekvés fog érvényesülni a regionalizálódásra.

Dobozi István—Hargita Árpádné

* Az 1979-ben — 1985-ig való érvényeséggel — aláírt II. Loméi Egyezmény az EGK és 57 afrikai, karibi és csendes-óceáni (angol rövidítéssel: ACP) ország, egykori gyarmat között jött létre, utódja a Római Szerződés aláírását követően létrejött Yaounde-i egyezményeknek és az I. Loméi Egyezménynek (1975). A közös piaci tagországok bővülésével folyamatosan bővült az egyezményben részt vevő fejlődő országok köre; mindegyik új EGK-tag hozta magával egykori gyarmatait. Az egyezmény vitath-

atlanul előnyös a közös piaci tagországok számára, amelyek egyrészt hosszú távra és intézményesen is bővülő piacot szereztek beruházási javaiknak és késztermékeiknek, másrészt stabil beszerzési lehetőséget biztosítottak maguknak több nyersanyagból és trópusi termékből. A megállapodás ugyanakkor lehetőséget nyújtott arra is, hogy a fejlődő országcsoport érvényesítse Nyugat-Európával szemben támasztott igényeinek jelentős részét.

Viták az SPD kölni kongresszusán

1983 novemberében számos európai NATO-tagállam parlamentjében heves viták zajlottak az amerikai rakéták küszöbönálló nyugat-európai telepítéséről. A Német Szövetségi Köztársaság parlamentje, a Bundestag 1983. november 21–22-re tűzte ki a rakétatelepítés vitáját. A kormányon levő keresztény-liberális koalíció addigi állásfoglalásai előlegezték a parlamenti többség igen-szavazatát, tehát azt, hogy már másnap, november 23-án megkezdődhet az amerikai Pershing II rakéták telepítése az NSZK területén. A parlamenti vitát megelőző napokban kongresszust tartottak a szociáldemokraták, a szabaddemokraták, a Zöldek, tanácskozársra gyűltek össze a CSU képviselői, hogy kialakítsák álláspontjukat. A közvélemény fokozott érdeklődése, a békemozgalom meg-megújuló tiltakozó akciói is jelezték a kérdés rendkívüli horderejét. Számos kommentátor úgy ítélte meg, hogy a rakétatelepítés kapcsán az NSZK külpolitikájáról, a háborús fenyegetettségéről és a béke megőrzésének lehetőségeiről kibontakozott vita történelmi jelentőségű (szociáldemokrata politikusok szerint csak az NSZK-nak a NATO-ba való belépéséről, majd az új keleti politika kialakításáról lefolytatott vitához mérhető). A vita átcsapott a pártok üléstermein és a parlament falain. A közvéleménykutatások adatai 1983 őszén azt jelez-

ték, hogy az NSZK lakosságának kétharmada szemben áll a rakétatelepítéssel. A tartományi parlamentek közül elsőként a brémai tartott szavazást a rakétaügyben, a szociáldemokraták és a zöldek szavazataival elutasította a telepítéstervét.

Az SPD 1983. november 18–19-re összehívott rendkívüli kongresszusát nagy várakozás előzte meg. Nem azért, mintha a kongresszus megkezdésekor kétséges lett volna a szavazás kimenetele. A helyi és tartományi pártszervezetek állásfoglalásai, elő-szavazásai, a kongresszushoz a helyi pártszervezetek köréből benyújtott 260 határozati javaslat (amelynek 90 százaléka határozottan elvetette a rakétatelepítést), majd a pártelnökség vitája a kongresszusi előterjesztésről, ahol 29 szavazattal 5 ellenében a rakétatelepítés elutasítását javasolták a kongresszusi küldötteknek¹, mindez egyértelművé tette, hogy a pártkongresszus nemet mond a rakétatelepítésre.

Mégis a várakozást és izgalmat számos tényező motiválta. Hiszen a kongresszus döntése a rakétatelepítés megítéléséről egyúttal a kül- és biztonságpolitika egészét érintette. Joggal váltott ki nagy érdeklődést, hogy az ellenzéki pozícióba került SPD hogyan foglal állást olyan kül- és biztonságpolitikai alapkérdésekben, amelyekben egy évvel korábban kormányzópárt-

ként maga hozott döntéseket. Továbbá: az SPD-ben már évek óta folyó viták a biztonságpolitikát is érintették, tehát várható volt, hogy ezek a viták felerősödnek (a párt ellenfelei már a pártszakadás esélyeit is latolgatták). Így kérdéses volt, hogy a különböző felfogások milyen módon és mértékben juthatnak közös nevezőre a kongresszuson, és a pártvezetés mekkora többséget tud maga mögé állítani (ráadásul olyan helyzetben, amikor a többségi véleményt Willy Brandt és Hans-Jochen Vogel neve, a kisebbségi álláspontot Helmut Schmidt neve fémlelte).

Egy ellenzékbe került pártnak létérdeke a minél egységesebb fellépés, a párton belüli divergáló folyamatok lefékezése, hogy tömegeit, választóit megtartsa, visszahódítsa. Milyen irányba nyisson a szociáldemokrata párt? Ez a vita már felszínre került a Löwenthal-tézisek² kapcsán kibontakozott polémiában. Az akkori kérdésfelvetést — a párt inkább törzsválasztóira, az ipari munkásságra építsen vagy inkább az úgynevezett „új szociális mozgalmakkal” (zöldek, környezetvédők, alternatív mozgalmak, illetve a békemozgalom) keresse a párbeszéd és az együttműködés lehetőségét — az 1983-as év fejleményei alapján már nem lehetett alternatív kérdésként kezelni. Nemcsak a békemozgalom erősödése és a különböző pártok, mozgalmak tagjait összefogó akciói jelezték a változást. A lakosságnak a fegyverkezési verseny miatti fokozódó nyugtalansága a közhangulat változását hozta; a választópolgárok véleményére is hivatkozó politikai állásfoglalások nem tekinthetnek el ettől. Az SPD bázisa, a párt helyi és tartományi szervezetei érzékelték és kifejezésre juttatták ezeket a változásokat; kérdés volt, hogy a párt bázisa milyen mértékben tudja befolyásolni a pártvezetést, és a pártvezetés hogyan orientálja a bázist.

Az SPD korábbi kongresszusain kötelezte el magát (és ezáltal nyitva hagyta önmaga számára a lehetőséget), hogy 1983 novemberében rendkívüli pártkongresszust hív össze a genfi tárgyalások akkori állása alapján a NATO kettős határozatából adódó szükséges következtetések levonására. 1979-ben a Nyugat-Berlinben tartott pártkongresszuson leszögezték: „a következő évek döntenek arról is, hogy a nukleáris fegyverkezési verseny lefékezhető-e, vagy tovább fokozódnak a veszélyek a világ számára. Ezért nem lehet szó automatizmusról. A tárgyalások menete és a várt eredmények alapján a NATO politikusai számára meg kell lenni a lehetőségnek, hogy a határozatokat felülvizsgálják, és ha szükséges, revideálják.” A müncheni kongresszus (1982) állásfoglalása szerint: „Az SPD követeli: a tárgyalásokat azzal a céllal folytassák, hogy a szovjet eurostratégiai rakétákat leszereljék, és ezáltal az USA eurostratégiai középhatótávolságú fegyvereinek telepítése fölöslegessé váljék... Végül követeli, hogy valamennyi Európában állomásozó és Európára irányuló nukleáris fegyvert, beleértve mindkét állam nukleáris fegyvereket hordozó repülőgépeit, lépcsőzetesen vonják be a tárgyalásokba. Az SPD 1983 őszén pártkongresszuson fog dönteni arról, hogy a tárgyalások addig elért szintje alapján milyen következtetéseket von le a rakétatelepítésre. Nem lehet addig szó rakétatelepítésről német földön, amíg az SPD az akkor fennálló eredmények alapján álláspontját nem rögzíti.”³ Időközben az SPD ellenzékbe került, és a dortmundi pártkongresszuson (1983 január), ahol a párt választási kampányát dolgozták ki az 1983 márciusi választásokra, szükségesnek tartották hangsúlyozni, hogy az NSZK korábbi kormánya és Helmut Schmidt kancellár közreműködése nélkül nem is kezdődtek volna meg a genfi tárgyalások, majd hozzátették: „a

szovjet és az amerikai félnek a kiinduló pozíciójukból egy kompromisszum irányába kell elmozdulniuk. Ha a genfi tárgyalások valamely fél megegyezési akaratának hiánya miatt nem jutnának eredményre, ez lényegesen befolyásolná a mi döntésünket.”⁴

Az 1983 őszére esedékes állásfoglalás nehéz feladványának némi megkönnyítésére az SPD vezetése a müncheni kongresszuson egy munkacsoportot bízott meg azzal, hogy az új stratégiákról folyó viták alapján készítsen összegzést az „alternatív stratégiákról”.⁵ Az Egon Bahr vezette munkacsoport 12 tagja közt a párton belüli „véleményspektrumok” olyan markáns alakjai kaptak helyet, mint Hans Apel, Horst Ehmke, Karsten Voigt, Oskar Lafontaine. A kölni pártkongresszuson Egon Bahr számot adott a munkacsoport együttes ajánlásairól, ezáltal a rakétatelepítési vita a felvázolt szélesebb stratégiai dimenziókba került.

Az SPD-pártvezetés más vonatkozásban is kitágította a kérdés dimenzióját, ugyanis a rendkívüli pártkongresszus, amelynek a rakétatelepítés ügyében kellett állást foglalnia, összekapcsolódott az Európa-parlamenti választási kampány nyitányával. Még hozzá oly módon, hogy először a „Szövetségi Köztársaság szociáldemokrata küldöttgyűlése” (a körzetekben megválasztott 200 küldött) gyűlt össze 1983. november 18-án a kölni vásárváros egy kongresszusi csarnokában, ahol megvitatták és elfogadták az SPD választási platformját a soron következő Európa-parlamenti választásokra és megválasztották a párt képviselőjelöltjeit.⁶ Majd ugyanaznap délután a küldöttek (további 200 küldöttel kiegészülve) rendkívüli pártkongresszusként folytatták a munkát. Willy Brandt beszéde, amelyet *A párt Európáért* címmel tartott, és az *Egy erős és szolidáris Európáért* című elfogadott választási program oly módon kapcsolta

össze a két témakört, hogy egyrészt hangsúlyozta az SPD európai elkötelezettségét (Európa ebben az összefüggésben az Európai Közösséget jelenti az SPD szóhasználatában) és törekvését az Európai Közösség erősítésére, egyúttal elhárítva a szűkkeblű nacionalizmus vagy a külön-utas politika vádját; másrészt érdekeltségük Európa erősítésében érzékeltette az SPD biztonságpolitikai koncepciójának hátterét, Nyugat-Európa önálló érdek- és erőnterelődéséért való felértékelődését ezekben a tervekben. A „szükségünk van Európára és az Európai Közösségre”, „új fejlődési koncepciót kell adnunk az Európai Közösségnek” kijelentésekben megnyilvánuló optimizmus azonban éles kontrasztban volt az EGK megoldatlan gazdasági problémái miatti elégedetlenséggel és szkepszissel (különösen a közöspiaci miniszterelnökök athéni csúcserkezletének sikertelensége után). Az Európa erősítésére irányuló politikai szándék nem tudja feledtetni a gazdasági érdekelletéket. A „Szolidáris Európa” megvalósításának óhajára pedig árnyékot vet, hogy a német szociáldemokraták a francia szocialisták szemére vetik a francia védelmi politika nacionalizmusát, egyszermind visszautasítják azt a francia szemrehányást, hogy az NSZK politikája a nacionalizmus vagy a neutralizmus (azaz a nyugati szövetségesek részéről elítélt állítólagos „semlegesezés”) útjára térne.

Megnyitó beszédében Johannes Rau kifejtette: „A két vita közötti szoros összefüggést mindenekelőtt abban látom, hogy csak európai szomszédainkkal együtt tudjuk a mi specifikus német érdekeinket is érvényre juttatni a nagyhatalmakkal szemben. Az Európai Közösség maga is eredménye és kifejezése a békeakaratnak és megbékélési készségnek.”⁷

Willy Brandt azt hangsúlyozta, hogy Európának át kell vennie a felelősséget

a saját biztonságpolitikájáért. Persze a világnak nincs szüksége további atomszuperhatalomra — tette hozzá —, de Európa a jövőben mint stabilizáló tényező segíthet a világpolitikai hatalmi struktúrák előnyös megváltoztatásában. Brandt óvott az illúzióktól az Európai Közösséget és fejlődését illetően, mégis erős szociáldemokrata impulzusokat tartott szükségesnek az Európai Közösség fejlesztéséhez. Rámutatott, hogy a szociáldemokraták programja összekapcsolja a munkaal-kalmak teremtését Európában, a környezetvédelmet, a szabadságjogok biztosítását, ehhez számítva az emberek biztonsági szükségleteit is, és a béke megőrzését. „Európának erős békeközösséggé kell válnia; a munkavállalók Európájának előre kell haladni az aktívabb gazdaságpolitika és a szociális demokrácia útján” — mondta Willy Brandt. „A kulcsfogalom a biztonságpartnerség” — ami összeköti az Európa jövőjéről és a biztonságpolitikáról folytatott vitát.⁸

Egon Bahr előterjesztésében megjelölte az alternatív stratégiákról folyó vitához azokat az alapelveket, amelyekben konszenzus van a párton belül. Eszerint „a politika legfőbb célja Európában: az államok békés egymásmellettségét úgy szervezni, hogy kizárt legyen a háború. Ezért a kelet-nyugati konfrontációt le kell építeni és a szövetségi rendszerek közti viszonyt egy európai békerendszerbe kell átvezetni. E célkitűzés jegyében az enyhülés folytatásának és elmélyítésének nincs alternatívája... Előfeltétel az enyhülési politikához a külső támadás elleni szavahihető védelmi képesség és biztonság... Országunk politikailag és katonailag az Európai Közösséghez és a NATO-hoz tartozik. Biztonságot csak partnereivel, szövetségeseivel együtt találhat és nem nélkülük. Az atomkorban... egy kelet-nyugati konfliktus résztvevőinek közös veszélyeztetettsé-

ge vitathatatlan. A két szövetségi rendszer államai vagy közös biztonságban élnek, vagy együtt fognak elpusztulni. Ezért a mi perspektívánk: partneri viszonyt kifejleszteni a biztonság érdekében.”⁹

Bahr úgy nyilatkozott, hogy az eltérő nézetek ellenére széles konszenzus hozható létre a biztonságpolitika és az alapvető létkérdések területén. A rendkívüli kongresszuson erősen vitatott kérdésre, a rakétatelepítésre azonban vagy igent, vagy nemet kellett mondan.

Az igen-szavazat mellett Helmut Schmidt érvelt *A biztonságpolitikai helyzetről* című nagy beszédében (megjegyezve, hogy egy volt kormányfőnek megvan az az előnye, hogy függőségektől és sikerkényesztől mentesen nyilatkozhat). „Ma is, mindkét nagyhatalom mulasztásainak világos ismeretében, szilárdan kitartok az 1979 decemberi kettős határozat mellett, nem azért, mintha annak állítólagos feltalálója vagy »atyja« lennék, nemcsak azért, mert én magam közreműködtem a kettős határozat két elemének feloldhatatlan összekapcsolásában, hanem azért, mert én abban változatlanul hatékony eszközt látok az egyensúly helyreállítására az eurostratégiai nukleáris fegyverek korlátozása és fokozatos leépítése útján.”¹⁰ Schmidt szerint abból a tényből, hogy a genfi tárgyalások 1983 novemberéig (a NATO kettős határozatában megjelölt időpontig) nem vezettek eredményre, egyértelműen következik, hogy el kell kezdeni az amerikai rakéták telepítését az NSZK területén. Ezt két okból látja szükségesnek. Egyrészt „az NSZK-nak tartania kell a szavát — bármennyire is csalódást keltettek Washington tettei és szavai”, a Nyugatnak a szükséges szolidaritást önkéntesen kell felmutatnia a nyugati vezető hatalom iránt. A másik okot abban látta, hogy a politikai egyensúlyt tartósan

megzavarná, ha a Szovjetunió egyoldalúan keresztülvinné az „elő-fegyverkezést”. Schmidt azzal is érvelt, hogy ha a rakétatelepítést elkezdik, az első évben a tervezett számnak csak 10 százalékat telepítenék, a döntés mégis megmutatná, hogy az NSZK betartja szövetségi kötelezettségeit, és az Egyesült Államok felruházza azokkal a jogokkal, amelyek a közös biztonság érdekében szükségesek; így a Szovjetunióknak számolnia kell azzal, hogy Nyugat-Európa esetleges fenyegetése szükségképpen az itt állomásozó amerikai rendszerekre is irányulna, és ezáltal kényszerűen az USA is involválódna. (De csak olyan mértékig állomásozhatnak amerikai rakéták Európában — tette hozzá Schmidt —, hogy Washingtonban senki se juthasson komolyan arra a gondolatra, hogy egy elméletileg elgondolható nukleáris konfrontáció a Szovjetunióval korlátozható lehetne Európára.) Schmidt hangsúlyozta: a nyugati szövetség stratégiáját tovább kell fejleszteni, de változatlanul érvényesítve a Harmel-doktrínának azt az alapelvét, hogy „a tartós kapcsolatokra törekvés, a katonai biztonság és az enyhülés nem állnak ellentétben egymással, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást. A kollektív védelem a szükséges előfeltétele a hatékony, a fokozottabban az enyhülésre irányuló politikának”.¹¹ Schmidt kijelentette: alapelvnek tekinti az egyensúlyt és az egyenlő biztonságot, és változatlanul a kooperáció híve, beleértve a hosszú távú gazdasági együttműködést a Szovjetunióval. Mindazonáltal Schmidt reményét fejezte ki, hogy a két nagyhatalom között — később — kompromisszumra kerül sor. A német szociáldemokráciát pedig óvta attól, hogy túlságosan izolálódjon (ismerve több európai szociáldemokrata párt ellenkező véleményét).

Már az előzményekből látható volt, hogy a rendkívüli pártkongresszuson a

Helmut Schmidt által képviselt álláspont kisebbségben marad, a szociáldemokrata párt nagy többsége elutasítja azt. Nagy kérdés volt: milyen mértékben osztja meg a pártot, hogy a több mint egy évtizedig az SPD élén álló „három nagy” közül Schmidt a többségi véleménnyel szemben ellenzékbe került (méghozzá olyan kérdésben, amelyben korábban mint kancellár a legtevékenyebben közreműködött), Herbert Wehner hallgatott, a kongresszuson kiformalódó új többség pedig Willy Brandt köré tömörült. Schmidt biztosította a pártkongresszust, hogy semmilyen erő (sem belülről, sem kívülről) nem térítheti el őt a szociáldemokrata párttól, amellyel politikai sorsa a legteljesebben összekötődött és a kisebbségi szituációban is szolidaritásáról biztosította a pártot. A többség által javasolt döntést úgy ítélte meg, hogy az a konkrét témán túl a jövőt, a párt jövőbeni irányvonalát akár teljesen meg is változtathatja (bár nem feltétlenül, ez a későbbi interpretáción és folytatáson fog múlni).

A javaslattevő bizottság elnökeként Hans-Jochen Vogel terjesztette elő a pártelnökség többsége által támogatott határozati javaslatot. Kifejtette: a pártkongresszusnak döntenie kell arról, hogy a genfi tárgyalások állásából milyen következtetést von le a rakétatelepítésre; a növekvő nyugtalanság korszakában az embereknek világos orientációt kell adni, amit a szövetségi rendszeren belül és kívül is egyaránt megértenek; és törekedni kell a lehető legegységesebb fellépésre (a lehető legszélesebb többségre a döntéshez). A többségi javaslat abból indult ki, hogy az NSZK kormánya a lakosság túlnyomó többségének akarata ellenére keresztül akarja vinni az amerikai rakéták telepítését, ami rendkívüli veszélyt idéz elő. A szociáldemokraták szilárdan kitartanak az Atlanti Szövetség mellett — hangsúlyozta —, de úgy

vélik, a szövetségen belül fel kell lépni a hibás döntések és veszélyes stratégiák ellen (ide sorolják a vitákat a „megnyerhető atomháborúról”, az űrhadviselésről). Vogel szerint a hatalmi erőviszonyok mérlegelését és a biztonság megítélését nem lehet csak a katonai aspektusra korlátozni, és eltekinteni a gazdasági fejlődéstől, a szociális biztonság mértékétől, az állampolgárok és az államvezetés közti bizalomtól. A béke biztosítása többet kíván, mint csak a katonai szférára korlátozott stratégiát. Ezért a szociáldemokraták kezdeményezik a konstruktív vitát az új stratégiákról. Konkrét tartalommal kell megtölteni a biztonság-partnerség fogalmát, hiszen az adott feltételek között az ideológiai ellenségek is csak együttesen és nem egymás ellenében tudják biztosítani a túlélést.

Vogel úgy vélte, hogy „mindenekelőtt Európa súlyának kell megnövekednie (a szövetségi rendszeren belül is). És még fontosabb, hogy végre a politika visszanyerje primátusát a katonai stratégiákkal és haditechnikával szemben.”¹² Ezért az SPD az enyhülési politika — és ezen belül a Németország-politika — következetes folytatását követeli.

Vogel kijelentette: nem tudja megszavazni a rakétatelepítést, mivel az éppen hogy beindítja a fegyverkezési spirált, pedig a kettős határozat célja a leszerelés volt. A pártelnökség nevében a rakétatelepítés elutasítását ajánlja a kongresszusnak.

Willy Brandt azzal adott nyomatékot érvelésének, hogy kijelentette: Genf meghíusult, mindkét világhatalom immobilitása miatt, de „Genf különösen azok merevsége miatt hiúsult meg, akik a maguk nézőpontjából fontosabbnak tartották, hogy Pershing II-ket hozzanak Németországba, mint azt, hogy a világ másik részén az SS-20-asokat tárgyalásokkal leszorítsák”.¹³ Brandt szerint ez Európa érde-

kei ellen van, és a németek érdekei ellen is mindkét német államban. Brandt hozzáfűzte: senki sem vonhatja kétségbe az SPD pozitív viszonyát a nyugati szövetséghez, valamint a Bundeswehrhez. Kijelentette, hogy továbbra is a német—francia viszony jelenti a kulcskérdést Nyugat-Európában; a német és a francia szociáldemokraták megkísérelnek együttes erőfeszítésekkel közös nevezőre jutni. Szó sincs a német szociáldemokraták elszigetelődéséről. És Amerika-ellenességről sem; az SPD álláspontja összhangban van az USA képviselőháza többségének határozatával a nukleáris fegyverek befagyasztásáról. Ami pedig a párton belüli többséget illeti, Brandt idézte Friedrich Ebertet: „aki a párt élén áll, annak kell összetartania a pártot”. Türelemre, a különböző vélemények tolerálására, tárgyszerű vitára szólított fel, és együttműködésre hívta fel azokat, akik a vitában más véleményen voltak.

A vita bemutatása meghaladná a jelen ismertetés kereteit. Csupán néhány fő motívumot vázolunk fel a vitából.

Megfogalmazódott, hogy az SPD-nek mint „néppártnak” kifejezésre kell juttatnia a nép aggodalmát és félelmeit a fegyverkezési verseny miatt, de meg kell őriznie cselekvési képességét (ez utóbbival indokolta például Hans Apel, hogy miért helyteleníti a rakéták feltétel nélküli elutasítását). Ebben a dilemmában tehát felrajzolódtak a lehetséges ellentmondások a párt választási többségre törekvése és jövőbeni kormányképessége között.

A felszólalók egységesekek voltak abban, hogy az SPD-nek egyértelműen el kell ismerni a nyugati szövetséghez, a NATO-hoz tartozást, hiszen az NSZK a nyugati parlamentáris demokráciákhoz tartozik, és a NATO nyújtja számára a biztonságot. De Erhard Eppler

hozzátette: tudjuk, hogy a Nyugathoz tartozunk, de semmi kedvünk kiszolgálni Reagannek ideológiai köntösbe öltöztetett (a „Jó” és a „Rossz” harcaként feltüntetett) világhatalmi törekvéseit. A rakétatelepítés elutasítása nem jelenti, hogy egyedül ki akarnánk lépni a szövetségből — mondta Eppler —, de mivel a két Németország a katonai szembenállás peremövezetében van, senki sem veheti rossz néven, ha a szociáldemokraták a biztonsági rendszeren túlra néznek, amikor Európa közepe nem tartozik majd különböző övezetekhez.¹⁴

A NATO kettős határozatának értelmezésében Horst Ehmke úgy foglalt állást, hogy a szociáldemokraták akkor maradnak hűek önmagukhoz, ahhoz, amit kormányzó pártként is képviseltek és amit a NATO kettős határozatával elérni szándékoztak, ha most elutasítják Reagan és Kohl telepítési politikáját.¹⁵

Különösen nagy veszélyt jelentenek a szárazföldi telepítésű rakéták, amelyek így az ellenség fegyvereit magukra vonják — mondta Hermann Scheer.

Egon Bahr azt hangsúlyozta, hogy a szövetség igenlése nem jelenti az USA minden döntésének támogatását. Amikor az első Pershinget telepíteni fogják, a kettős határozatnak vége, a veszélyek pedig növekednek. Arra kell törekednünk, hogy megállítsuk a kelet-nyugati viszony romlását és közösen újra javítsuk azt — mondta Bahr. Nem az SPD nem-szavazata árt e német népnek, hanem a rakéták telepítése; az SPD álláspontja megfelel a párt tradícióinak és az ország érdekeinek.¹⁶

A küldöttek hangoztatták, hogy támogatják a Bundeswehrt, annak megfelelő fejlesztését és a hatékony védelmi politikát. Hans Matthöfer kijelentette: Európa nem teheti idegen kezekbe a sorsát a béke- és biztonságpolitikában.

Oskar Lafontaine a Reagan-adminisztráció szemére vetette, hogy a magas kamatlábak révén a fegyverkezési kurzus költségeit az európai szövetségeseknek is fizetniük kell. Felelőtlenységnek nevezte, hogy a rakétákkal német földről a másik világhatalom centrumát akarják fenyegetni, és azt, hogy amerikai katonai körökben felvetették a korlátozott nukleáris háború katonai koncepcióját.¹⁷ Georg Leber volt hadügyminiszter viszont a nukleáris elretentés érvét vetette be a rakétatelepítés támogatására.¹⁸

A békemozgalom erősödéséről Gerhard Schröder megállapította: az utóbbi évben összetört az a feltételezés, hogy az emberek többségének békevágya és az állami politika összhangban van. Az SPD nagy érdeme, hogy megtalálta a hangot a békemozgalomhoz, és a békétörekvéseket az enyhülési politikával összekapcsolta.¹⁹

Végül a kongresszuson a 400 küldött nagy többsége (14 nem-szavazattal és 3 tartózkodással) elfogadta azt a határozatot, amely szerint „Az SPD elutasítja új középhatóságú amerikai rakéták telepítését az NSZK területén. Az SPD ehelyett további tárgyalásokat követel. Az USA-tól telepítési stoppot követel, a Szovjetuniótól azt, hogy kezdje el az Európára irányuló SS-20 rakéták csökkentését és számukat jelentősen mérsékelje; mindkét tárgyalópartnertől stoppot az új rövid távú nukleáris rakéták bevezetése terén. Ha új rakétákat telepítenek Nyugaton és Keleten, a szociáldemokrata politika célja az lesz — ellenzékben is, kormányon is —, hogy a nukleáris rakétákat Európa mindkét részén leszereljék.”²⁰ A határozat — Willy Brandt leszerelési tervével összhangban — felhívja a két szuperhatalmat a nukleáris fegyverek és hordozóeszközök kipróbálásának és telepítésének, majd gyártásának ellenőrzött befagyasztására, majd

(az eddigi két genfi tárgyalás összevonásával) egységes keretben javasol tárgyalásokat a nukleáris leszerelésről.

A határozat végül megismétli, hogy az enyhülési politika folytatásának és elmélyülésének nincs alternatívája. A szociáldemokraták arra kérik az NSZK polgárait, hogy támogassák az SPD béke- és leszerelési politikáját.

Az SPD rakétatelepítés elleni állásfoglalását a polgári sajtó úgy tálalta, hogy „a pótfegyverkezés feltétlen elutasításával az SPD feladta Schmidt politikáját”²¹, és feltették a kérdést: „merre megy tovább a hajó a Schmidt utáni korszakban?”.

A konzervatív támadások rögtön olyan következtetésekre jutottak, amellyel az SPD jövőbeni kormányképességét vonták kétségbe. A CSU szóvivője az SPD döntését úgy minősítette, hogy ezzel az SPD végérvényesen kirekesztette magát a közös kül- és biztonságpolitikából. Strauss szerint „az SPD kapitulált a békemozgalom parlamenten kívüli erői előtt”²², felelőtlenséggel vádolta az SPD-t, és azt állította, hogy az SPD e fordulatával kizárta magát a kormányzás lehetőségéből. Gerhard Stoltenberg (CDU) heves támadást intézett az SPD ellen, kijelentette, hogy az SPD képtelenné vált olyan kül- és biztonságpolitika kialakítására, amely megfelelné a német és európai érdekeknek, ezzel szerinte az SPD „biztonság-rizikó” az NSZK számára.²³

A kormányzó CDU/CSU-nak az az állítása, hogy az ellenzéki szociáldemokrácia a jövőben kormányzati alternatívaként nem jöhet szóba, persze közvetlen hatalmi érdekeiket és óhajait fejezi ki. Következtetések azonban — hogy az SPD nem „államhordozó” párt többé, mivel kiszakította magát abból a pártrendszerből, amely a biz-

tonság- és külpolitika közös alapjain nyugodott, és ezek után a CDU/CSU koalíciónak nincs „demokratikus alternatívája” — olyan felfogást vetítenek előre, amely a szociáldemokráciát a „polgári társadalmon” kívülre száműzné, és még a demokratikus jelzőt is megvonná, ha a szociáldemokrácia nem éri be a nyugati szövetségi rendszer keményen megszabott biztonságpolitikai mozgásterével. A legsúlyosabb elmarasztalások egyikének szánják a „neutralizmus” vádját, amivel az SPD „szövetségi hűségét” kérdőjelezzik meg.

A konzervatívok, amikor az SPD „fordulatáról” beszélnek, elmarasztalják a pártot, következtetlenséget rónak fel az SPD-nek, és azt állítják, hogy az ellenzékben felelőtlen és kiszámíthatatlan lett.

Érthető, hogy az SPD-politikusok élesen elutasítják, hogy „fordulatot” hajtottak volna végre a párt politikájában. Nem a kormánypozícióból az ellenzékbe kerülés motiválta a párt döntéseit — hangoztatják —, hiszen az SPD-t a megelőző három évben hozott kongresszusi határozatok kötelezték a megváltozott helyzet újraértékelésére; ezért a leszerelés előmozdítására szánt NATO kettős határozat eredeti szellemében jártak el, amikor a rakétatelepítés elvetésével a fegyverkezési spirál újabb fordulója ellen léptek fel.

Persze az SPD politikájának jövőbeni iránya nem ítélnél meg egy, bármilyen nagy horderejű, biztonságpolitikai döntésből, legalább ilyen súllyal esnek latba a gazdaságpolitika, a foglalkoztatás, a környezetvédelem égető kérdései.

Mégis megfogalmazódott a kölni pártkongresszus kapcsán, hogy vajon válasszút elé került-e az SPD?

Az nem kérdéses, hogy a párt időle-

gesen kiállta a szakítópróbát.²⁴ „Az SPD nem fog brit mintára két pártra szakadni” — szögezte le a Bonner Rundschau cikke.²⁵ A párton belül régóta folyó viták időleges zárópontra jutottak. A pártvezetés toleranciát kért és ígért; hangoztatta, hogy a szociáldemokrata párton belül mindig voltak kisebbségek, amelyek gyakran hasznos impulzusokat adtak a párt egészének; a különböző nézetek képviselői kölcsönösen szolidaritásukról biztosították egymást és a pártot. A kölni kongresszuson azonban az a Schmidt került kisebbségbe, akinek tevékenységét korábban a polgári politikusok gyakorta úgy minősítették, hogy kancellári tekintélyével, a kormányzati politika érdekeire hivatkozva a parlamentáris demokrácia centrumában tartja meg a pártját. Akik kitarítottak Schmidt mellett, volt miniszterek, a párt jobbszárnyához számító, konzervatív beállítottságú szociáldemokrata politikusként voltak ismertek. Ugyanakkor az SPD balszárnyához tartozó (korábban elszigeteltnek tartott) politikusok, Erhard Eppler, Oskar Lafontaine nagy sikert arattak, amikor a többségi álláspont mellett vonultatták fel szenvedélyes hangon az érveiket. Vitathatatlan, hogy az új többséget Willy Brandt hozta létre, aki áthidalta az SPD-t és a békemozgalmat elválasztó szakadékot, támaszkodott a párt balszárnyán levő fiatalokra, az SPD-t a munkavállalók pártjaként kívánta erősíteni, meghalotta a párt bázisából jövő hangokat, s mindezek révén integratív erőként hatott a pártnak. De „új párt” lett-e ezáltal az SPD a kölni kongresszuson?

Számos vitában és kommentárban elhangzott a kérdés, hogy az SPD a „baloldali párttá” válás útjára lépett-e a kölni kongresszuson. A „baloldali” és „jobboldali” megjelölés relativizálódása és a megítélések eltérő vonatkoztatási pontja persze önmagában kétségtelenséggé teszi a kérdésre adható választ.

Közelebb visz a problémához az a kérdés, hogy kirajzolódik-e az integrációs folyamatok határozott súlypontja, és mennyire bizonyul tartósnak az integráció. Megtalálja-e ezáltal az SPD azt az „új identitást”, amit már régóta sürgettek és vitattak a pártnak? A Frankfurter Rundschau cikke előlegezi az igenlő választ, de hozzáteszi; a most megtalált identitás „meleg kabátjában” az SPD nem feledheti, hogy tovább kell gondolkodnia a perspektíváról.²⁶

Ha egy tömegpártban identitási problémákról esik szó, felmerül a pártvezetés és a párt tömegeinek kapcsolata is. Figyelemre méltó, hogy az SPD kölni kongresszusán a delegátusok mennyit hivatkoztak a helyi pártszervezetek állásfoglalására, a párt bázisának véleményére. Számos értékelés egyetért abban, hogy a kezdeményezés a párt bázisától indult ki és 1983 nyarától erősödött: a helyi pártszervezetek aktivizálódtak, a párt tömegeinek és a lakosság tömegeinek a fegyverkezést ellenző, a rakétatelepítést elvető hangja szokatlan erővel tört a felszínre. Vajon az ellenzéki pozícióba került párt szokásos reagálásáról volt szó, amikor a pártvezetés jobban számolt a lakosság tömegeivel és a párt választóival? Vagy felvethető, hogy a hagyományos intézményesült pártokra is hatnak azok az új mozgalmak, amelyek az NSZK politikai tájképén megjelentek, és amelyeket a politikai cselekvés nem hagyományos formái éltek? Ha a szociáldemokrácia a fiatalok felé akar fordulni, nem tekinthet el attól, hogy az új generációkra a különböző alternatív mozgalmak cselekvési és mozgalmi gyakorlata is hatott, a hagyományos pártok merev hierarchizmusától pedig idegenkednek. Az elmúlt két évben az SDP döntő lépéseket tett a békemozgalommal való kapcsolatában. Persze a

JEGYZETEK

békemozgalom akcióképességét és jövőjét ma nehéz előre látni. És nyitott kérdés, hogy az SPD a következő választásokon, szövazatszerzésre és kormányképességre törekedve az intézményesült pártok közti választási harc hagyományos játékszabályai közepette, milyen társadalmi csoportok felé fog nyitni, és milyen mértékben tudja és akarja beépíteni politikai eszköztárába, pártmozgalmi gyakorlatába az utóbbi időben feltűnt új elemeket.

Mindezen jelenségek mögött — véleményünk szerint — egy mélyebb és távlatában fontosabb probléma húzódik meg, ami a politikai irodalomban már megfogalmazódott. „Mi van a néppárti fejlődésen túl?” — tette fel a kérdést Joachim Raschke.²⁷ Negyedszázad telt el azóta, hogy az SPD a godesbergi programban lefektette a szociáldemokrata párt „néppárttá válásának” programját. Meddig lehet adekvát a néppárti formula? Ez már magában rejti azokat a kérdéseket is, hogy a néppárti struktúra milyen társadalmi strukturális folyamatokra épül és a késő kapitalizmus milyen fázisához kötődik. A kérdések jóval túlmutatnak az SPD 1983-as problémáin, és minden bizonnyal nemcsak az SPD-t érintik. (Az SPD kölni kongresszusán azt is élénken vitatták, hogy izolálódik-e az SPD, döntései miatt, a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban.) Mindenesetre a szociáldemokrácia fejlődésének fázisait és fáziskülönbségeit illetően is új kérdések rajzolódnak ki. Válaszút előtt van-e az SPD? Arra mindenképpen választ kell keresnie, hogy meddig elég számára a néppárti hagyomány. Hogy mi van a néppárti fejlődésen túl? A kérdés már megfogalmazódott (bár lehet, ma még korai). A következő időszak fejlődési iránya alapján kell majd támpontokat keresni a kérdés megválaszolásához.

Rathmanné Tury Mária

¹ Az SPD 40 tagú pártelnökségében a rakételepítést elvető határozati javaslatra 29-en szavaztak, ellene 5-en; Helmut Schmidt, Hans Apel, Georg Leber, Hans Matthöfer és Hans-Jürgen Wischniewski.

² Richard Löwenthal téziseit 1981 decemberében közölte a Vorwärts, a következő hónapokban széles körű vita bontakozott ki a Vorwärts és a Die Neue Gesellschaft hasábjain.

³ A kölni kongresszusra beterjesztett határozati javaslat hivatkozik az előző kongresszusok határozataira. In: Bundesdelegierten-Konferenz und Aussenordentlicher Parteitag der SPD. Köln, Messe-Kongress-Zentrum Ost. 18—19. 11. 1983. Protokoll der Verhandlungen. Dokumentarischer Anhang. Hrsg. Vorstand der SPD, Bonn. 196. old.

⁴ Ugyanott, 197. old.

⁵ Az Európa-parlamenti választások sorában másodsor kerül sor közvetlen választásra 1984. június 17-én. Az SPD küldöttgyűlése titkos szavazással fogadott el 78 képviselőjelöltet, a listavezető Katharina Focke.

⁶ Kriegsverhinderung im Atomzeitalter. Bericht der Arbeitsgruppe „Neue Strategien” beim SPD-Parteivorstand. Politik, Aktuelle Informationen der SPD. Nr. 9. Juli 1983.

⁷ Bundesdelegierten-Konferenz und Aussenordentlicher Parteitag der SPD. Köln, Messe-Kongress-Zentrum Ost. 18—19. 11. 1983. Protokoll der Verhandlungen. 4. old.

⁸ Ugyanott, 67. old.

⁹ Ugyanott, 95—96. old.

¹⁰ Ugyanott, 100. old.

¹¹ Ugyanott, 104. old. A NATO 1967 decemberében fogadta el — Pierre Harmel jelentése alapján — azt a stratégiát, amelynek két fő eleme: „a megfelelő katonai erő és a politikai szolidaritás mindenféle agresszió elrettentésére” valamint „tartós kapcsolatokra törekvés” a szocialista országokkal.

¹² Ugyanott, 124. old.

¹³ Ugyanott, 163—164. old.

¹⁴ Ugyanott, 154—155. old.

¹⁵ Ugyanott, 168. old.

¹⁶ Ugyanott, 171—172. old.

- ¹⁷ Ugyanott, 144—145. old.
¹⁸ Ugyanott, 146. old.
¹⁹ Ugyanott, 161. old.
²⁰ A kongresszus határozata. Ugyanott, 196—200. old.
²¹ Frankfurter Allgemeine, 1983. november 21. 1. old.
²² Die Welt, 1983. november 21. 3. old.
²³ Ugyanott, 4. old.
²⁴ Frankfurter Rundschau, 1983. november 21. 3. old.
²⁵ Bonner Rundschau, 1983. november 21. 4. old.
²⁶ Frankfurter Rundschau, 1983. november 21. 3. old.
²⁷ Joachim Raschke: Jenseits der Volkspartei. Das Argument, 1983. jan.—febr. 54—65. old.

MEGJELENT ÚJ KIADVÁNYSOROZATUNK ELSŐ KÖTETE

HELYI TÁRSADALOM I.

HIPOTÉZISEK — KUTATÁSI MÓDSZEREK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA ÉS SZERKESZTETTE:

Bőhm Antal—Pál László

197 OLDAL, 48,— FORINT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Tanácskozás az agglomerációs térségek fejlesztéséről

Az MTA Dunántúli Tudományos Intézete évek óta kiemelten foglalkozik a településfejlesztés, a regionális tervezés, az agglomerációs folyamatok, valamint a vonzaskörzetek kialakulásának kérdéskörével. Tudományos eredményeik már eddig is figyelmet keltettek itthon és külföldön; ezúttal pedig egy nemzetközi rendezvény keretében mutatták be Baranya megyei tapasztalataikat és vetették össze a településfejlődésről hazánkban és a szocialista országokban feltárt eredményekkel. A konferencia rendezésében szerepet vállalt az Országos Tervhivatal és a Pécsi Akadémiai Bizottság is. A *vonzaskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései* című, 1983. november 1-3. között rendezett konferencián a szakma hazai szakemberei mellett csehszlovák, lengyel, NDK-beli és szovjet településkutatók vettek részt.

Nemcsak a települések közigazgatási rendszerének napirenden levő változása adott aktualitást e konferenciának, hanem az a felismerés is, hogy a településtervezésben, -fejlesztésben az eddigi gyakorlatot csakis település-együttesek, csoportok, agglomerációk, vonzaskörzetek együttes tervezésével lehet és kell meghaladni. Ez a szemlélet egyébként nem új a településtudományban, mégis évtizedek óta hiányzik a fejlesztési gyakorlatból, s csak az

utóbbi időben nyílik remény arra, hogy érvényre jut a gyakorlatban is.

Nagy nehézséget jelent, hogy a vonzaskörzetek elméleti kérdéseinek feltárása, fejlődési tendenciáik alternatív modellezése még nem történt meg, tehát az elméleti háttér nem kidolgozott a biztonságos tervezéshez.

Jellemző, hogy a szakemberek még az alapvető fogalmak használatában és definiálásában sem jutottak konszenzusra. Vonzaskörzetek, agglomerációk, városkörnyék, településrendszerek, régiók bukkannak föl gyakran szinonimaként a különböző vizsgálatok eredményeit összegző tanulmányokban — természetesen minden kategóriához más-más hipotézis vagy munkadefiníció tartozik. Ilyen körülmények között rendkívül fontos, hogy a különböző elképzelések, nézőpontok fórumot kapjanak, s a kutatók a szakmai nyilvánosság elé tárhassák elképzeléseiket.

A településstatisztikában például újabban a településegütteseket a következőképpen rangsorolják:

a) *Budapesti agglomeráció*, amelyben a települések együttélése a legintenzívebb, bár a kapcsolatok a települések között „meglehetősen egyoldalúak”, a főváros mellett az alközpontok funkciója lényegesen kisebb. A korábban agglomerálódásra kijelölt 43 településhez a területi statisztika újabb 47

települést sorol. E településeggyüttes az ország lakónépességének 25,2 százalékát, az aktív keresők 26,4 százalékát és a lakásállomány 26,1 százalékát foglalja magába. Jelentősége az országban egyedülálló.

b) *Vidéki agglomeráció*, amelybe Miskolc (+16 település) és Pécs (+62 település) tartozik. Ez a kategória az ország lakónépességének 4,8 százalékát, az aktív keresők 4,9 százalékát, a lakásállomány 4,5 százalékát foglalja magába.

c) *Agglomerálódó térségek*, az előzőknél lazább térségi kapcsolatokkal jellemezhetők, a Balaton környezetében (39 település), valamint Győr (27 település), Ózd (9 település), Salgótarján (20 település) és Szombathely (45 település) vonzáskörzetében található meg. Közülük a balatoni speciális helyzetű, az idegenforgalomra épül és szezonális. E térségekben az ország népességének 5,5 százaléka, aktív keresőinek 5,5 százaléka, lakásállományának 5,4 százaléka koncentrálódik.

d) *Urbanizálódó térségek*, a Duna mentén Komáromtól Esztergomig, Kaposvár és Dombóvár között, valamint Veszprém környékén helyezkednek el. Környezetükben sorrendben 11, 20 és ismét 11 település található. Ezek a térségek tömörítik az ország népességének 3,1 százalékát, az aktív keresők 3,2 százalékát, és a lakásállomány 3 százalékát.

e) *Nagyvárosi településeggyüttesek*, Debrecen (17 településsel), Kecskemét (16), Nyíregyháza (12), Szeged (9), Székesfehérvár (17), Szolnok (11), Nagykanizsa (30), Zalaegerszeg (43 településsel) tartozik ide. Az ország népességének 12,3 százalékát, az aktív keresők 12,1 százalékát, a lakásállomány 11,9 százalékát találjuk itt.

f) *Kisebb településeggyüttesek*, Dunaujváros (5 településsel), Eger (8), Gyöngyös (6), Hatvan (6), Mátészalka (5), Sopron (22), Szekszárd (17) és Vác

(20 településsel) tartozik e csoportba. Az ország népességének 4,9 százaléka, az aktív keresők 4,7 százaléka és a lakásállomány 4,4 százaléka található e településeggyüttesben.

g) *Város csoportok*, várospárok és város-hármasok: Békéscsaba—Békés—Gyula (10 településsel), Tatabánya—Tata—Oroszlány (15), Sárospatak—Sátoaljaujhely (2), Cegléd—Nagykőrös (11) településsel. Az ország lakónépességének 4,6 százalékát, az aktív keresők 4,6 százalékát, a lakásállomány 4,8 százalékát találjuk ezen térségekben.

A felsorolt típusok településeggyütteseinek 635 települést foglalnak magukba; a lakónépesség 60,4, az aktív keresők 61,4 a lakásállomány 60,1 százalékát koncentrálnak, s hozzájuk tartozik az ipartelepek 73,1, az iparban foglalkoztatottak 75,1, az ipari állóeszközök 77,9 százaléka, és ezek bonyolítják le a kiskereskedelmi forgalom 71,5 százalékát. (Viszont 2465 település *kívül rekedt* az agglomerálódó vagy urbanizálódó térségeken, s velük együtt az ország lakónépességének 39,6, az aktív keresőinek 39,9 százaléka.)

Más megközelítések a vonzáskörzeteket funkcionális összefüggésükben ragadják meg, például:

- a) a funkciók száma szerint: egyfunkciójú ágazati vonzáskörzet néhány funkciójú részleges vonzáskörzet sok funkciójú komplex vonzáskörzet
- b) a funkciókat koncentrálnó település hierarchiaszintje szerint: alapfokú vonzáskörzet középfokú vonzáskörzet felsőfokú vonzáskörzet
- c) a vonzás intenzitása — a tágabb gazdasági szerkezet — szerint: definitív vonzáskörzet településcsoport településeggyüttes agglomeráció

Ez utóbbi álláspont szerint — amelyet előadásában Tóth József mutatott be — a vonzáskörzet definíciója így hangzott:

„Általános értelemben a települések egy-egy központ (bizonyos szerepköröket más települések népessége számára is ellátó település) köré szerveződő, funkcionálisan összefüggő csoportját tekintjük vonzáskörzetnek. A vonzáskörzet tehát a központot és a vonzott településeket egyaránt magában foglalja.”

Nézzünk más definíciót:

„Vonzáskörzetnek nevezzük az olyan konkrét, főként ellátási-szolgáltatási kooperáció által egységbe szervezett térséget, amelyben periodikusan ismétlődő személyforgalom bonyolítja le a központi és a vonzott települések közötti munkamegosztást.”

Megint más elképzelések szerint az tekinthető vonzáskörzetnek, amely a naponkénti ingázás révén a munkahely és a lakóhely településeit összekapcsolja. Elhangzott olyan vélemény is, hogy a városoknak nincs egyetlen jól körülhatárolható vonzáskörzetük, mivel „tulajdonképpen annyi vonzáskörzetük van, ahány funkció koncentráliódik bennük, illetve amennyire jelentős koncentrációra tettek szert ezen funkciók ellátásának intézményrendszerében”. Ennek megfelelően — Zoltán Zoltán felfogása szerint — a legfontosabb vonzáskörzetképző funkciók:

- a) a termelés (bányászat, ipar, mezőgazdaság) és a tercier ágazatok (közlekedés, kereskedelem, szolgáltatóipar) munkaigénye
- b) a piaci és a kereskedelmi vonzáskör
- c) a gazdasági vonzáskörzet
- d) a közigazgatási funkciók alapján kialakult vonzáskörzet
- e) a szolgáltatási funkciók alapján szerveződött vonzáskörzet
- f) az oktatási, művelődési, egészségügyi funkciók vonzáskörzetei

g) üdülési és idegenforgalmi funkciók vonzáskörzetei.

Mindez a vonzáskörzetekre vonatkozik, s nem beszéltünk még az agglomerációkról, amelyekkel kapcsolatban ugyancsak számos különböző koncepció létezik.

Félreértés ne essék, a példák bemutatásával nem a témakör kutatóit szeretném hibáztatni (ti. hogy még csak közös álláspontra sem jutottak az alapvető fogalmak értelmezésében), ellenkezőleg, azokat a nehézségeket szeretném illusztrálni, amelyek e területtel foglalkozók előtt állnak, s megoldásra várnak.

Az ellentmondások tehát már az alapfogalmak szintjén is jelentkeznek, s nem tettünk említést még a városi (városias, városiasodó) vagy falusi (falusias) térségekről, ezek gazdasági meghatározottságáról, infrastruktúrális, kommunális ellátottságáról, fejlettségéről, közigazgatási besorolásáról, rangjáról stb.

A konferencia alkalmat nyújtott arra, hogy kitekintsünk a szocialista országokban jelentkező hasonló problémák jelentkezésére és kezelésére. Az alapkérdések másutt is hasonló módon vetődnek föl: a dinamikus urbanizáció és industrializáció — az egyes országok fáziskülönbségeit tekintve véve — mindenütt hatalmas vonzáskörzeteket, településegységeket hoztak létre az extenzív fejlesztés időszakában. A központi település és vonzáskörzetének kapcsolata kevés kivételtől eltekintve a napi munkaerőmozgásra (ingázásra) épült elsősorban. Az intenzív gazdasági fejlődés óhatatlanul magával hozta a településegységek új minőségű kezelését, a tervezésben előtérbe került a modellezés, az alternatívák kidolgozása és a komplexitás.

Ugyanakkor a szocialista országok településfejlesztési gyakorlatában számos különbözőség is megfigyelhető. Nemcsak az, hogy például a Szov-

jetunióban „az újonnan birtokba vett területek” regionális tervezése gyakran a kelet-európai országok nagyságánál nagyobb területekre vonatkozik, hanem a kisebb szocialista országok különböző gazdasági, társadalmi fejlettségéből és nemzeti tradícióból fakadó különbségek is jelentékenyek.

A konferencián a vonzaskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdéseit igen sokoldalúan, különböző nézőpontok reprezentálásával sikerült megközelíteni. Többek közt szó volt a vonzaskörzetek gazdasági (társadalmi) tervezéséről, településfejlesztéséről, modellezéséről, irányításáról, a regionális problémákról, a települések közötti kapcsolatokról, a területi közösségek fejlődéséről, s természetesen olyan hagyományos településszociológiai kérdésekről, mint a város és falu kapcsolata, az infrastruktúra és szolgáltató szféra, a regionális mobilitás, a közlekedéshálózat kérdései. A felsoroltakon kívül előadások hangzottak el a településpolitika kérdéseiről, sőt a területi ökológia problematikájáról is. E rövid felsorolásból is kitűnhet a konferencia rendkívül szerteágazó tematikája — e túlságosan széles témakör ugyanakkor a vita rovására ment.

A túlságosan tág tematika ellenére a résztvevőkben mégis maradt némi hiányérzet, ugyanis a kérdéskör anya-

gi-technikai feltételei és körülményei domináltak a konferencián, az emberi tényező pedig valahogy háttérbe szorult, alig esett szó azokról a hatásokról, amelyek az adott terület lakosságát közvetlenül érintik. Igaz, ez sem új jelenség, csaknem tradicionálisnak tekinthető, hogy a hazai településfejlesztésben, tervezésben az emberi (társadalmi) vonatkozások háttérben maradnak, vagy elsikkadnak az „objektív” feltételek, rendszerek, „struktúrák”, funkciók leírásában. A településegység-tesek, vonzaskörzetek gazdasági és közigazgatási integrációja, funkció- és munkamegosztása mellett érdemes lenne az adott és érintett lokalitások társadalmi mozgásairól, integrációs és dezintegrációs formáiról, az érintett lakosság participációs lehetőségeiről, annak feltételrendszeréről, a helyi társadalom minőségéről stb. vitát rendezni. Persze jól tudom, hogy ez utóbbi akár egy másik konferencia témája lehetne — minden bizonnyal ki is merítené egy konferencia témáját.

Mindazonáltal a pécsi konferencia eredményes volt, hiszen olyan kérdésnek biztosított nemzetközi fórumot, amely feltehetően hosszú ideig marad aktuális és fontos kérdés a településtudományban.

Böhm Antal

Hülvely István: A polgári politikaértelmezések történetéhez című disszertációjának védéséről

A Magyar Tudományos Akadémia székházában 1983. október 17-én megvitatták Hülvely István kandidátusi értekezését.

A szerző igen messzi múltbeli távlatokból indítja az elemzést. Téziseiben írja: „Az értekezésben azt a célt tűztem magam elé, hogy nyomon kövessem a polgári (liberális) politikaértelmezéseknek azokat a változásait, melyek eredményeképpen a mai polgári felfogások az európai térnyerésben történelmileg kialakultak.” Vizsgálataiban a szerzőt mindenekelőtt a liberalizmus megújuló képessége, a liberális tradícióinak a munkásmozgalomhoz és a marxizmus-hoz való viszonya izgatja. Amikor tehát a nemzeti kereteken túlmenő társadalmi fejlődés egyetemes összefüggéseire összpontosítja a figyelmet, akár a nyugat-európai kapitalizmus konkrét talaján vizsgálódik, a kifejtést mai kérdésvetések motiválják.

A liberalizmus kezdeteit a feudális-polgári átalakulás folyamataival együtt ismerjük meg e munka során. Az akkor kialakult világképben harmonikus rend tétéleződik, olyan polgári jogállam eszménye, ahol a civil társadalomban uralommentesség érvényesül. „Az állami intézményrendszer kitessekelődik.” (19. old.) Már e klasszikus liberális politikaértelmezésben fellelhető a li-

beralizmus kettős ellentmondásossága — mutat rá Hülvely István — a politika funkcióját redukálja, viszont túl is értékeli, amennyiben az osztályharc megoldásának lehetőségeit is mindinkább benne látja. A XIX. század végéhez közeledve ugyanis az osztályérdekek kikényszerítik a politika javára való hangsúlyeltolódást. A folyamat a századforduló körül jut ahhoz a csomóponthoz, ahol a XX. században kiteljesedő állami beavatkozásból és a monopolizálódásból keletkező konfliktusokat a politikai megoldások felé terelik.

A klasszikus liberalizmus illúzióival a XX. század eszméi leszámolnak. Bekövetkezik a politikaértékelés szemléleti válsága; ezt bontja elemeire a szerző. Sarkalatos pont a társadalmi rend és egyensúly megbomlása, illetve az annak visszaállításához nélkülözhetetlen *konstitutív politika* elvének elfogadása. „*A politikának mint egyensúlyozó, kompromisszumokban mozgó tevékenységi szférának annál nagyobb mértékben tulajdonít konstitutív szerepet a liberalizmus, minél inkább világossá válik számára, hogy hiányoznak az olyan társadalmi automatizmusok, amelyekből a társadalmi egyensúlyi helyzet, s vele együtt a társadalmi harmónia és rend automatikusan kinőhetne.*”

Már a múlt század utolsó harmadában túl kellett lépni az „éjjeliőr állam” (Lassalle), azaz a „korlátlan” szabadság korlátján, ahol a társadalmi, gazdasági versenyben a darwini kiválasztódás törvényszerűségei érvényesültek; a fellépő válságtünetek következtében ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy védelemre van szükség a munkanélküliség, a tömegnyomor egyensúlyzavarral, a forradalommal fenyegető feszültségeivel szemben, nehogy a tőkés verseny szabadsága versenyképtelenségbe fulladjon. Az *állami beavatkozás* parancsoló szükségszerűséggel támadta a liberalizmus elveit; a magántulajdon kárára is a tőke és a fennálló társadalmi berendezkedés fenntartását, védelmét jelentette — és jelenti ma is.

Kialakult a szociálliberalizmus; radikális, demokratikus liberális eszmerendszerként lépett fel, kihatott az értelmiségi középosztálytól a munkásmozgalom reformista szárnyáig terjedő széles mezőnyre. Háttérét a kapitalizmus alternatívateremtő fordulatai adják; új, kompromisszumos formák közepette a politika „újfajta egységeket és totalitásokat teremt” (115. old.), azon van, hogy helyreállítsa a liberális világkép teljességét.

Az ideológia jelentős áramlatainak fontos állomása a politikai felelősségvállalással szembeállított politikai szakszerűség, illetve a politikát szakszerűséggel felcserélő társadalomjobbítás, társadalmi racionalitás. Ám ebből is kikerekedik egy nagy paradoxon: az ipari társadalomelméletek és a kritikai racionalizmus véglete az a szociológia, mely — technokratikusan konzervatív felfogást vallva — azt hirdeti, hogy a technikai rendelkezés elvének a politikumot alá kell rendelni. Végső konklúzióját sematizálva: a totalis repolitizálódás tendenciájával szembeállítja a lapos pragmatizmussal jellemezhető szociáltechnikák megoldásait.

Eszmei síkon összemosódnak az összédekek az egyének és csoportok érdekeivel; a konfliktusok kiegyenlítődnének. Nem így a gyakorlatban, ahol a megoldást kereső ráció és az érdekek uralma, a „kráciák” élesen szembekeverülnek, ahogyan az az elméletek kacskaringós útját és érvrendszerét nyom követő szerzői értékelésből világosan kitetszik. A politikaértelmezés technicista redukciójának absztrakciója steril absztrakciónak bizonyul, ami kiderül, amint a strukturált érdekeken nyugvó társadalmi ellentétek tarka világával szembesül.

„*A politikai intézményrendszer XX. századi liberális recepciója*” című alfejezetben Hülvely István tág teret nyit az eszmei alapok megingásának kifejtésére, az elvek relativizálódásának bemutatására, s a pártokat, a parlamentarizmus problémáit is bevonva e kérdéskörbe rámutat, hogy a parlamenti demokrácia elvei is relativizálódnak. „*A modern liberális felfogás két legjellegzetesebb sajátossága éppen ezért abban lelhető fel, hogy egyrészt konstitutív, mással nem helyettesíthető tevékenységi formává emeli a politikát, másrészt egyre inkább eljut az alapok relativizmusának, s ezzel együtt a politika rendkívül labilis jellegzetességének felismeréséig.*” (122. old.)

Végigkövethetjük a liberalizmus konzervativizmusba fordulásának útvesztőit és újra megtalált ösvényeit — a liberális tradícióhoz fűződő eszményekhez való visszatérés kerülő útjait —, melynek során a liberalizmus sokat visszanyert baloldali radikalizmusából, kapcsolatot találva a munkásmozgalomhoz is. A szociáldemokrata mozgalom átvállalja a liberalizmus programját: a demokrácia, egyenlőség, szabadság eszméinek megvalósítását. Olykor azonban — s ez a megoldások bonyolultságát is jelzi — a szociáldemokrácia reformizmusa és a forradalmi kibonta-

kozást kereső marxizmus és szocializmus szikrái összeütközve, egymást kioltják. Tagadhatatlan, hogy a liberalizmus kihívása ott lappang mindkét — reformista és forradalmi — eszmeáramlat mögött, miközben a gazdaság és tudomány modern expanziója, a tudományra alapozott technika folytán a tömegnyomortól a tömeg- és fogyasztói társadalomig, az ún. jóléti államig terjedő óriási íven kell áthaladnia. A szerző az „evolúciós bázis” működési zavarait éppoly széleskörűen tárja fel, mint — a válaszok elbizonytalanodásai és a reformizmus törésvonalai mentén — a liberalizmus kontinuumát.

Nagy távlatokat ugrottunk át az ismertetésben, a disszertáció igen jelentős részeit még említeni sem tudtuk. Arra sincs mód, hogy méltassuk a disszertáció széles körű tudományos apparátusát. Több mint két évszázad tudományos és ideológiai arzenálját mozgatja a szerző. Mégis, feltehetően ennyiből is kiderül, hogy Hülvely István elérte a maga elé kitűzött célt, amit abban jelölt meg, hogy választ keres „*a liberális politikaértelmezéseknek a változatos történelmi formák mellett is azonosítható általános lényegére, illetve arra a problémára, hogy a múlt század végétől hogyan függetlenedik (legalábbis viszonylagosan) a klaszszikus liberális értékrendszer a liberalizmus konzervativizálódó konkrét alakulataival szemben, s hogy az ekként elkülönülő liberális tradíció minek köszönheti napjainkig érő hatását, illetve mennyiben képez kihívást a marxizmus politikaértelmezésével szemben.*” (Tézisek, 2. old.) Abból, ahogyan a feladatot teljesítette, következik a munka gyakorlati haszna, aktualitása. Nem lehet eléggé aláhúzni a jelentőségét a rossz ideológiai sémák meghaladásához való hozzájárulása, a marxista politológia és társadalomtudományi gondolkodás formálása terén. A disszertáció befejezéseként a szerző

külön is kifejti a liberális tradíciónak a marxista tradícióhoz való viszonyát, és kiemeli a reformok „politikai transzformációs formák által történő kikísérletezése” jelentőségét a szocializmus jelenlegi problémáinak megoldásában.

●
A két opponens, elismerve a kutatói szándékot, a szerző elméleti teljesítményét, problémaérzékenységét, kiemelte a munka méltánytlást érdemlő, világos, áttekinthető szerkezetét, tagolását, példamutató logikáját, eredeti és szuverén következtetéseit, imponáló elmélettörténeti forrásanyagának feldolgozási módját. Az értékelések előre jelezték a legmagasabb minősítést, melynek alapján a Tudományos Minősítő Bizottság megítélte a kandidátusi fokozatot.

A bíráló megjegyzések, olykor csak kiegészítések, további impulzusokat adtak a munka folytatásához, illetve egyes kérdések vitájához. Így vita bontakozott ki a liberális tradíció értelmezéséről. Bayer József, a filozófiai tudományok kandidátusa opponensi véleménye szerint a „liberális tradíció” maga is „értelmes absztrakciónak” tartja, de a történelmi folyamatokon méri le a kategória túlságosan tág értelmezéséből fakadó korlátokat. A szerző is nyomatékokat adott annak, hogy ez módszertani fogalmi absztrakció a folyamatoknak, azok ellentmondásosságának tisztázásához. Dr. Péteri Zoltán, az állam- és jogtudományok kandidátusa, az értekezés másik opponense az „állami” problematikájának részletesebb elemzését hiányolta a disszertációban, különös tekintettel az egyéni szabadságszférát érintő számos összefüggésére.

Csak csatlakozni lehet az opponensek véleményéhez, akik e mű filozófikus, magas elméleti igényű értékeit épp úgy kiemelték, mint ahogy méltatták a szerző fordulatokban gazdag stí-

lusát, írói kvalitásait — azzal az ajánlással megtoldva, hogy akik hajlandók Hülvely István értekezését olvasva a politikatudomány útjait bejárni, a tör-

ténelem színjátékának gazdag élményében, tudományos katarzisban lehet részük.

Solymár Magda

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

Gaszó Ferenc—Laki László—Molnár Péter

PÁLYAKEZDŐK AZ IPARBAN

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

MEGJELENÉS ELŐTT ÁLL

DOLGOZÓ IFJÚSÁG

ORIENTÁCIÓK ÉS ÉLETUTAK

(NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁS)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

TAKSÁS IMRE

Nemzetközi kutatás a társadalmi aktivitásról

A társadalmi aktivitás fejlesztése, minél teljesebb kibontakoztatásának feladata állandó eleme a kommunista és munkáspártok dokumentumainak. A szocializmus az egész nép alkotómunkájának eredményeként jön létre. Ebben az építő, alkotó folyamatban a társadalmi aktivitás irányultsága, tartalmi motivációi, formái mindig a történelmileg soron levő feladatok szerint alakulnak, változnak. A szocialista országok tudományos irodalmában tekintélyes mennyiségű kutatási eredmény, elemzés halmozódott fel, amely lehetővé teszi a társadalmi aktivitás sokoldalú megnyilvánulásainak, a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életben játszott szerepének, a szocializmusban élő és tevékenykedő emberek személyiségének formálódására gyakorolt hatásának árnyalt bemutatását.

A szocializmus építésének mai feladatai felvetik egy olyan szintetizáló munka elvégzését, amely a szocialista országok tudományos irodalma alapján összegezi, rendszerezi a dolgozó tömegek társadalmi aktivitásának tapasztalatait; elméletileg általánosítja a közös vonásokat, s egyben érzékelteti azt is, hogy a nyolcvanas években milyen tényezők serkentik, motiválják a társadalmi aktivitást.

Ilyen összehasonlító, szintetizáló feladatra vállalkoztak a szocialista országok pártintézményei.

A dolgozó tömegek társadalmi aktivitása a szocializmusban című téma közös kutatásában Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság, a Szovjetunió és Vietnami pártintézményeinek kutatói vesznek részt.* Magyarországról a Társadalomtudományi Intézet kapcsolódott be a munkába. A kutatás eredményeit összegző monográfia kidolgozását az SZKP KB mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet koordinálja.

Az alábbiakban röviden ismertetjük a kutatás koncepcióját.

A tervezet szerint a kutatók a társadalmi aktivitással kapcsolatos főbb elvi-elméleti és metodológiai kérdések tisztázását követően azt elemzik, hogy a párt, az állami és társadalmi szervezetek milyen módon teremtik meg a társadalmi aktivitás kibontakoztatásához szükséges feltételeket, hogyan ösztönzik a társadalmi aktivitás szélesedését.

* Erről jelzésszerű tájékoztatást adtunk folyóiratunk 1983. 1. számában, a pártintézmények vezetőinek havennai tanácskozásáról szóló írásban (150. old).

A kutatási koncepció a dolgozók társadalmi aktivitásának növekedését a *szocializmus és a kommunizmus építésének törvényszerűségeként* interpretálja. Az aktivitás társadalmi jelenség, s tartalmát, érvényesülésének határait az adott társadalmi-gazdasági rend jellege, céljai és fejlettsége határozzák meg; osztályjellege az aktivitás történelmi fejlődése közben markánsan megmutatkozik. A társadalmi aktivitás minőségi jellemzőit a szocializmusban az alkotó jelleg, a tömegesség, a célok és feladatok felismerése valamint a szabad (öntevékeny) vállalás stb. tartalmazzák, fejezik ki. A tömegek alkotó aktivitása a szocialista életmód szerves részét képezi. A szocializmus építésének dinamizmusa, ellentmondásai és az időnként tapasztalható kritikus szituációk hatással vannak a tömegek társadalmi aktivitására is.

A nyolcvanas évek sok szempontból új helyzet elé állították a szocialista országokat, mivel világszerte növekedtek a gazdasági nehézségek, s a belső fejlődés is a korábbinál bonyolultabb feladatokat hozott felszínre. A szocialista országok pártjainak legutóbbi kongresszusai, központi bizottságainak plénumai reális programot dolgoztak ki országaik gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi fejlődésének továbbvitelére. A kommunisták a belső és a globális nemzetközi kérdések megoldásában támaszkodnak a dolgozó tömegek aktivitására, törekednek arra, hogy erősítsék a társadalmi és az egyéni érdekek összhangját, fokozzák az állampolgárok politikai érettségét.

A vizsgálat feltárja a társadalmi aktivitás szubjektumait (munkásosztály, parasztság, értelmiség, munkakollektívák, a párt- és társadalmi szervezetek, a személyiség), és sajátos szerepüket, s ontológiai, osztály-, irányítási-szervezési és más szempontból osztályozza az aktivitás különböző formáit, egymás-

hoz való viszonyát, kölcsönös meghatározottságát.

A társadalmi aktivitás komplex rendszerében sajátos helyet foglal el a *tömegek munkaaktivitása*, amely a társadalmi termelés hatékonysága növelésének egyik fontos tényezője. A szocialista országokban a munkaaktivitásnak számos formája alakult ki, legalapvetőbbek: a szocialista munkaverseny, az újító- és feltalálómozgalom, a tudományos-technikai alkotó munkában és az üzemek irányításában való részvétel. A szocializmus építésével összhangban a munkaaktivitásnak több fejlődési szakasza különböztethető meg, s tartalmának és formáinak alakulására hatással van a tudományos-technikai fejlődés, a munka tartalmának, jellegének, körülményeinek, szervezeti kereteinek változása.

A munkaaktivitás legtömegesebb formája a szocialista munkaverseny. A kutatási tervet különbséget tesz a verseny és a konkurrencia között. Tisztázni kívánja a szocialista munkaverseny gazdasági funkcióit. A munkaverseny legmagasabb formája a szocialista és kommunista brigádmozgalom, amely napjainkban is a lenini elvek szerint fejlődik. A szocialista országok gazdasági együttműködésével párhuzamosan megy végbe a szocialista munkaverseny internacionalizálódása. Ezzel kapcsolatban a KGST-tagállamok gazdag tapasztalatokkal rendelkeznek.

Az újító- és feltalálómozgalom eredményeit mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt elemezni szükséges, megvizsgálva szervezeti kereteit, az újítások és találmányok gyakorlati alkalmazásának (bevezetésének) problémáit, a mozgalom továbbfejlesztésének lehetőségeit. Néhány országban (például a Szovjetunióban, Bulgáriában és az NDK-ban) hagyományai vannak a tudományos-technikai társaságoknak,

kluboknak, kiállításoknak. Ezek ösztönzőleg hatnak az alkotó aktivitás fejlődésére.

Érdekes tapasztalatok összegezését ígéri a dolgozóknak a vállalatok irányításában való részvételét, a részvétel különböző formáit (állandóan működő termelési tanácskozások, a szakszervezetek jogainak kiszélesítése, a kollektív önirányítás és a munkásönigazgatás formái stb.) összehasonlító elemzés. Viszonylag új keletűek és egyre hatékonyabban működnek néhány szocialista ország üzemeiben az anyag- és energiatakarékosságot elősegítő mozgalmak.

Fontos kutatási terület a *tömegek társadalmi-politikai aktivitásának* elemzése. E kérdéskör vizsgálatakor fogalmilag tisztázni kell, hogy mi a különbség a társadalmi-politikai „tevékenység” és a társadalmi-politikai „aktivitás” között. Ugyancsak pontos leírást igényel a „társadalmi” és a „politikai” egymáshoz való viszonya. Az előzetes koncepció szerint a társadalmi-politikai aktivitás a társadalmi szubjektumok különböző és együttes cselekvéseinek a politikai hatalomhoz és az államirányításhoz való viszonyát fejezi ki. A szocialista társadalomban a társadalmi-politikai aktivitás fő jellemző vonásai a tudatos kezdeményezés növekedése, az alkotó, az adott viszonyokat továbbfejlesztő jellege, a szocialista társadalmi viszonyok korszerűsítését előbbre vivő célirányosság.

Ebből a szempontból fontos megvilágítani a szocialista demokrácia és a tömegek társadalmi aktivitása közötti összefüggést, megmutatni azokat a formákat, módszereket, amelyek szerint a dolgozók részt vesznek az állami és társadalmi ügyek intézésében. Ezzel együtt nem kerülhető meg a társadalmi-politikai aktivitás kibontakozását hátráltató formalizmus és bürokratizmus bemutatása és azoknak az okoknak a feltárása sem, amelyek előidéznek

a tömegek nem lebecsülhető hányadának passzív magatartását. Behatóan kell elemezni a társadalomellenes aktivitás természetét s bemutatni gyökereit.

A tömegek társadalmi-politikai aktivitásának növeléséhez nagy jelentőségű tényező a politikai kultúra fejlesztése, a társadalmi közvélemény és nyilvánosság figyelembevétele, valamint a politikai információ korszerűsítése.

A kutatás sokrétűen vizsgálja, hogy *a szabad idő milyen szerepet tölt be a társadalmi aktivitás fejlődésében*. Mindenekelőtt számszerűleg be kell mutatni a szabad idő alakulását és észszerű felhasználását, szerepét a személyiség fejlődésében, a szocialista életforma alakulásában. Különösen fontos azonban annak elemzése, hogy a szabad idő felhasználása miként hat vissza a társadalom termelőerőinek fejlődésére, a termelés hatékonyságának növekedésére, a tömegeknek a társadalomirányításban, a szocialista demokrácia fejlesztésében való részvételére, a kulturális és szellemi élet gazdagodására.

A vizsgálat számba kívánja venni a szabad idő eltöltésének sokféle formáját (kulturális és sporttevékenység, turisztika, környezetvédelem, az aktív pihenés különböző formái). A szocialista országokban végzett tudományos felmérésekből megállapítható az iskolai végzettség szerepe a szabadidő-szerkezet alakulásában; szociológiailag jellemezhetőek a különböző társadalmi rétegek szabadidős szokásai. A kutatók árnyalt képet kívánnak adni az ifjúság és a nők szabad idejének felhasználásáról. Végül azt is megvizsgálják majd, hogy milyen irányítási feladatokat kell megoldani a szabad idő jobb, tartalmasabb felhasználásának elősegítésére.

Elmélyült, elméletileg igényes elemzést kíván az a kutatási téma, amely az együttműködésben részt vevő szocialista országok tapasztalatai alapján az

általános és sajátos dialektikáját elemzi a társadalmi aktivitás fejlődésében. Ezen belül három kérdéskört kell megvizsgálni. Az egyik az, hogy milyen kölcsönösviszonyi viszony, meghatározottság áll fenn a szocializmus keletkezése és a társadalmi aktivitás fejlődése között. Történelmi megközelítésben ez annak bemutatását jelenti, hogy az ösztönös társadalmi aktivitás hogyan vált tudatos, tervszerű és szervezett társadalmi-politikai aktivitássá, amely végül is a szocialista társadalmi átalakulás egyik mozgatóerejeként funkcionált. E folyamatban egyaránt megragadhatók az általános törvényszerűségek és az országonként eltérő nemzeti sajátosságok.

A második kérdéskör lényege abban foglalható össze, hogy a szocializmusban miként ment végbe a tömegek társadalmi érlelődésének folyamata, s hogyan alakult a hatalomhoz való viszonya. A társadalmi aktivitás egyik sajátos problémája a „tömegesség” és a „kompetencia” viszonyában keresendő. E kérdéskör részeként szükséges elemezni azt is, hogy egyes szocialista országokban az állami és pártapparátus bürokratizálódása, a lenini normáktól való eltérése hogyan vezetett váltsághelyzetekhez, s a dolgozó tömegek egy részének társadalmi-politikai aktivitása miként fordult nemkívánatos irányba.

A harmadik kérdéskörbe tartozik a társadalmi aktivitás sokféle formája a szocialista államok alkotmányjaiban lefektetett állampolgári (emberi) jogok nézőpontjából. Ez számos izgalmas elméleti és gyakorlati kérdést vet fel. Többek között azt, hogy miként értelmezhető a centralizmus és az aktivitás viszonya; a választási rendszer milyen lehetőségeket biztosít az aktivitás kibontakozására, s az állampolgárok hogyan élnek e jogokkal. Ennek fontos feltétele az állampolgárok megfelelő

felkészültsége, magas fokú politikai tudata és magatartása.

A tömegek társadalmi aktivitásának fejlődésére *tudatos, tervszerű hatást gyakorolnak a marxista—leninista pártok*. Ahhoz, hogy a tömegek spontán, ösztönös aktivitása tudatosan szervezett, orientált aktivitássá váljék, szükség van a társadalmi aktivitás tudományosan megalapozott irányítására. Ez természetesen nem jelenti a társadalmi aktivitás „totális ellenőrzését”, mint ahogyan azt a szocializmus ellenfelei állítják. A marxista—leninista pártok tanulmányozzák a spontán jellegű társadalmi aktivitás tartalmát, mozgatórugóit, s felkarolják a pozitív kezdeményezéseket.

A társadalmi aktivitás fejlődésében növekszik a szubjektív tényezők szerepe. A kutatás bemutatja a pártirányítás szerepét a társadalmi aktivitás fejlesztésében — olyan kérdésekre koncentrálván, mint a párt és a tömegek viszonya; az alulról felfelé áramló információ tanulmányozásának fontossága; a társadalmi aktivitás komplex megközelítése; a pártvezetés lenini stílusa —, és kitér az állami és társadalmi szervezetek irányító tevékenységének jellemzésére is.

A dolgozók társadalmi aktivitásának növekedéséhez szükséges *objektív feltételek* létrehozása tervszerű folyamat. Az értékeléshez tisztázni szükséges, hogy mi értendő „objektív feltétel”, s milyen kölcsönhatásban áll az „aktivitás” kategóriával. A kérdés megközelítésében kiindulópont a szükségletek növekedése, változása és az új szükségletek keletkezése, amelyek kielégítése objektív alapelvül szolgál a tömegek társadalmi aktivitásának növekedéséhez. A szükségletek kielégítése össztársadalmi szinten összekapcsolódik az érdekvizonyokkal. Vizsgálat tárgya az is, hogy a szocialista társadalom mai fejlettségi fokán milyen módon megy

végbe az érett társadalmi szükségletek „átranzponálása” a szubjektum gyakorlati tevékenységébe, aktivitásába.

A kutatók jellemezni fogják azokat a minőségi változásokat, amelyek a szocialista országok kommunista és munkáspártjai gazdaság- és társadalompolitikájának eredményeként végbementek az objektív feltételekben (a természetben és a termelési viszonyokban, a társadalom szerkezetében, a munka jellegében, tartalmában és szervezetében, a lakosság műveltségi és kulturális színvonalában).

A politikai intézményrendszer fejlődésének áttekintése képet ad az össztársadalmi, az egyéni, a csoport- és helyi érdekek összehangolásának, érvényesítésének feltételeiről. Nagy figyelmet kell fordítani a politikai-társadalmi szervezetek, intézmények tevékenységében az önálló kezdeményezések szerepére, a belső demokrácia erősödésére, hiszen ez ösztönzőleg hat tagságuk aktivitásának fokozódására.

A tudományos-technikai haladás meggyorsítása hathatósan elősegíti a társadalmi aktivitás növekedéséhez szükséges feltételek létrehozását, a munkaaktivitás minőségi mércéinek emelését, a munka jellegének megváltozását.

A kutatás összegezi majd azokat a tapasztalatokat is, hogy a gazdaságirányítási rendszer korszerűsítése milyen újabb feladatokkal és lehetőségekkel gazdagítja a társadalmi aktivitás fejlődését.

Az aktivitás szervezése és fejlesztése egyre inkább összekapcsolódik az anyagi és erkölcsi ösztönzéssel. Az elemzés feltárja, hogy a szocializmus építésének különböző szakaszaiban

hogyan változott az ösztönzés módszere, az anyagi és erkölcsi ösztönzés kapcsolata, ugyanakkor az anyagi ösztönzés új, bevált formáinak tanulmányozására is kiterjed.

A dolgozók aktivitásának egyik fontos területe (szférája) a társadalmi-politikai élet. Ma már számos politikatudományi, szociológiai munka alapján összehasonlító elemzést lehet végezni arról, hogy a kutatásban részt vevő országokban hogyan alakul a dolgozók-nak a néphatalmi és népi ellenőrzési szervekben való részvétele; milyen mértékben élnek alkotmányos, állampolgári jogaikkal a különböző politikai, társadalmi fórumokon; milyen szerepet játszik a nyilvánosság, a lakosság tájékoztatása a közérdekű, a közösség és az egyén sorsát érintő kérdésekről.

A marxista—leninista pártok társadalompolitikájának feladata a mindenoldalúan fejlett, alkotó, aktív személyiség formálása. A vizsgálat feltárja majd *a személyiség társadalmi aktivitásának* fejlődését. A kutatás átfogó képet kíván adni arról, hogy a szocialista országok társadalompolitikája milyen intézményes és társadalmi formákkal biztosítja az alkotó, aktív személyiség nevelését, s milyen komplex megközelítési módokat kell alkalmazni a személyiség társadalmi aktivitásának formálásához.

A kutatás tervezetének fenti vázlatos ismertetése is érzékelteti, hogy a területek kidolgozása interdiszciplináris módszert igényel. Ez a kollektív munka bizonyára alkotó műhelyvitákat fog kiváltani, és előbbre fogja vinni a társadalmi aktivitás problémakörének további kutatását.

Taksás Imre

Kerekasztal-konferencia „a jóléti állam jövőjéről”

Az 1983. június 12. és 15. között megtartott kerekasztal-konferenciát a Nemzetközi Szociológiai Társaság 19. számú Szociálpolitikai Bizottsága kezdeményezte a nyugatnémet Bielefeldi Egyetem Népeségkutató és Szociálpolitikai Intézetével együttműködve, illetve annak finanszírozásában; a konferencia a mexikói szociológiai világkongresszus keretében megtartott azonos témájú szekcióüléshez kapcsolódott. Célja kettős volt: egyrészt további kötetlen elméleti eszmecserét folytatni a jóléti állam és válság kérdéskörében, másrészt előkészíteni egy — a megbeszélés témájáról Mexikóban, illetve Bielefeldben elhangzott előadások alapján szerkesztendő — tanulmánykötetet. A szervezők lehetővé tették a részvételt azon érdeklődő kutatók számára is, akik nem léptek fel előadással. A rendezvény fő szervezője Else Øyen (Norvégia), a Nemzetközi Szociológiai Társaság 19. sz. Bizottságának elnöke volt, F. X. Kaufmann bielefeldi intézeti igazgató közreműködésével. A konferencián Angliából, az NSZK-ból, Svájcban, Svédországból, Dániából és Belgiumból — valamint személyemben Magyarországról — vettek részt szakemberek.

E. Øyen bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a jóléti államnak még nem alakult ki egyértelmű tudományos definíciója, számos elméleti problémája még

nyitott, s jövője bizonytalan. A jóléti állam jelenségében gazdasági, politikai tényezők, társadalmi strukturális elemek fonódnak egybe. A jóléti állam funkcionálása során ugyanakkor igen sok nem szándékolt következmény is fellép. A jelenlegi válságszituációban elterjedt a decentralizálás jelszava, amely azonban kettős tartalommal bírhat. Egyrészt valóban demokratikus, baloldali törekvéseket fejezhet ki, másrészt viszont leplezheti a jóléti állam leépítésének célját, a terheknek a lakosság dolgozó, illetve szegény rétegeire való áthárítását.

A kibontakozott vitában *F. X. Kaufmann* a jóléti államot mint a szociális jogok összességét határozta meg, amiből arra következtetett, hogy a keményedő gazdasági feltételek mellett bizonyos jóléti szolgáltatások csökkentése még nem jelent válságot, hiszen a jogokat nem vonják kétségbe.

Ezt a felfogást többen vitatták, különösen a svéd *U. Himmelstrand*, aki szerint a jóléti szolgáltatások áruvá tételének számos tőkésországban érvényesülő tendenciája a jóléti állam válságát fejezi ki. Előadásában a „jóléti állam” történelmi dimenzióját emelte ki: a tőkés logika és a tőkés termelés társadalmi következményeinek ellentmondását mint a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondást. Elkötelezett szociáldemokrata jel-

legű és a marxi módszertanra hivatkozó felszólalásában kifejtette, hogy új döntéshozókra van szükség, akik a tökéletes racionalitást meghaladó horizonttal és motivációval rendelkeznek. A jóléti állam problémáit a munkásönigazgatás rendszere oldhatja fel a demokratikus állam széles körű, de nem bürokratikus felelősségvállalása mellett. Ehhez szerinte egy új „történelmi kompromisszumon”, a kollektív nyereségszrészesedés szisztémáján át vezet az út.

A modern technika egyszerre jelent veszélyt és ígéretet, a társadalom „kasztosodásának” és egy pozitív, humánus társadalmi berendezkedésnek a lehetőségét. Ez utóbbi úgy valósulhat meg, ha az automatizált, nagy termelékenységű ipari és az úgynevezett „nem produktív” szektor között rotáció és rendszeres, államilag garantált — jövedelmi, szociálpolitikai — transzferkapcsolat alakul ki. Az új, szocialista orientációjú fejlődés egyik döntő politikai feltétele, hogy szövetség alakuljon ki a munkásosztály és az alternatív társadalmi mozgalmak tömegbázisa között.

A magukat Claus Offe tanítványainak valló *R. G. Heinze*, *K. Hinrichs* és *T. Olk* előadásukban a nyugatnémet jóléti állam intézményi válságáról beszéltek. A gazdasági válság mint input, outputként, jóléti válságként jelentkezik, ez a transzformáció pedig a jóléti állam „fekete dobozában” zajlik le. A nyugatnémet társadalomban gyengül a konszenzus, fokozódik a fragmentáció, az érdektudatúra széttöredezetté válik. Kulcsproblémát jelent a munkaerőpiac helyzete. A foglalkoztatás csökkenése egyszerre növeli meg a szociálpolitikai juttatások iránti igényt, és csökkenti e juttatások pénzügyi bázisát (az adók és illetékek volumenét).

Az NSZK-ban jelenleg még az intézményrendszer toldozása-foldozása, az „átevickélés” taktikája folytatódik, de már kirajzolódnak egy Thatcher—Rea-

gan típusú antiszociális offenzíva jelei. Pozitív alternatívát jelenthetne a szakszervezeti tagság és a munkanélküliek szövetségén alapuló baloldali stratégia, amelyre vonatkozóan jelenleg csak részleges célkitűzések, elképzelések vannak, s hiányzik az átfogó koncepció.

D. Grunow (Bielefeld) szerint a jóléti állam jelenlegi válságából a kiutat olyan átfogó strukturális változások jelenthetnék, amelyek a szociálpolitika intézményrendszerét *debürokratizálnák*, közelebb vinnék a szolgáltatásokat a konkrét közösségekhez, s átfogóan kifejlesztenék az „önsegítés” legkülönbözőbb módjait. A szociális juttatások területén megvalósítandó decentralizáció és közvetlen együttműködés csökkentené mind a költségeket, mind a tényleges szükségleteknek nem megfelelő elvárásokat, s a szociálpolitika így módon jobban alkalmazkodhatna a lakosság tényleges és változó igényeihez.

Az előadás számos ellenvéleményt váltott ki. Az angol *R. Pinker* — aki előadásában egyébként az angol és japán jóléti államot hasonlította össze — igen pregnánsan fogalmazott az úgynevezett professzionális „bürokraták” szakértőbben, sőt humánusabban bánnak klienseikkel, mint a „laikus felebarátok”.

A szélsőbalos és feminista hangvételben felszólaló angol *Hilary Rose* hevesen bírálta mind az emberi szubjektumokat objektumokká degradáló „hagyományos” jóléti struktúrákat, mind az ultrareakciós thatcherizmust, amely legkíméletlenebbül a nőket, az etnikai kisebbségeket, a biológiai hátrányban levőket sújtja, és kasztszerű munkaerőpiaci szegregációt, reakciós ideológiai offenzívát valósít meg. Vele vitatkozva *R. Pinker* hangsúlyozta: Thatcher népszerűségének az a magyarázata, hogy ha rendkívül súlyos áron is, de gazdasági felélénkülést, stabilizációt valósít

meg. Ezt a drasztikus kúrát az elmúlt húsz év alatt bekövetkezett hanyatlás, az elviselhetetlenné vált kaotikus ipari viszonyok eluralkodása tette szükségessé.

F. X. Kaufmann a jóléti állam távlatainak problémáit a hosszú távú demográfiai trendek — a korstruktúra megváltozása, a lakosság számának 1990 után bekövetkező nagyfokú csökkenése — szempontjából elemezte, s végeredményben azt tette le, hogy a jóléti állam jellege a demográfiai tényezők függvénye. E folyamatokból azt a következtetést vonta le, hogy lépésről lépésre meg kell valósítani a demokratikus társadalmi tervezést, a megtermelt jövedelem tervszerű újraelosztását egy kollektivisták értékrend alapján.

A több szerző által kidolgozott osztrák tanulmányt *H. Wintersberger* ismertette, és bírálta is az „osztrák modellt” részletesen ismertető tanulmány szerinte túl optimista hangvételét. Ausztriában ugyanis továbbra is a keynesi módszereket alkalmazzák, annak ellenére, hogy fokozatosan elfogynak a tartalékok. Ha a világválság nem átmeneti, hanem a tőkés módon történő haladás szükségszerű, „kreatív rombolást” felszínre hozó velejárója, akkor Ausztria — minden történelmi, nem-

zeti sajátossága ellenére — nem kerülheti el, legfeljebb időben kitolhatja a jóléti állam, illetve „a munka társadalma” válságát. *Wintersberger* erős fenntartással szolt a „szociális partnerség” intézményrendszeréről, mint olyan centralizált korporatista struktúráról, amely a munkásosztályt megfosztja autonómiájától. Az új (alternatív) társadalmi mozgalmak megjelenése és terjedése Ausztriában a konszenzus gyengülésére utal.

A vitában mégis az „osztrák modell” pozitív megítélése dominált, s olyan vélemények is elhangzottak, hogy egyes kis méretű, homogén kultúrájú, az egyes világrendszerek földrajzi határához közel fekvő, sajátos történelmi tapasztalatokkal rendelkező országok viszonylag sikeresebben tudnak megbirkózni a válságjelenségekkel. Példaként említették Ausztriát, Svédországot, Finnországot, és érdekes módon Magyarország is szóba került.

A bielefeldi konferencián elhangzott előadásokat — együtt a jóléti állam témaköréből a mexikói szociológiai világkongresszuson tartott előadásokkal — *E. Øyen* szerkesztésében 1984 folyamán a londoni *Heinemann Kiadó* fogja kötetben megjelentetni.

G. Márkus György

Konferencia a film szerepéről a politikai szocializációban

1983 augusztusának végén az IPSA* politikai neveléssel foglalkozó szekciója egyhetes konferenciát szervezett a nyugat-németországi Otzenhausenben. Filmesek és politikai szocializációt kutatók (kilenc országból) keresték a választ arra, hogyan lehet értelmezni a film és a televízió hatásának szerepét a jelenkori politikai szocializációs folyamatokban.

Az egy hét mérlege többet is és kevesebbet is mutatott annál, amit a program alapján remélni lehetett. A résztvevőkben nem nagyon állhatott össze általánosan elfogadható, elméletileg megalapozott összkép a film politikai szocializációs szerepéről. Ehhez nem volt elégséges alap, hogy minden részt vevő ország elmondta a maga kutatási tapasztalatait. Az előadásokat követő viták lettek volna hivatva arra, hogy tisztázzák az alapkérdéseket, de ehhez még a tizenhat órás munkanapok is rövidnek bizonyultak. Így be kellett érni a sokszínűség adta hatások élményével.

E sorok írója néhány olyan tapasztalatát szeretné közreadni, amelyek tanulságosak és megfontolandóak lehetnek a politikai szociológia, a nevelés és a tömegkommunikáció témakörei iránt érdeklődők számára.

* IPSA = International Political Science Association (Nemzetközi Politikatudományi Társaság)

A Kelet-Európából érkező számára bizonyos fokig meglepőnek tűnik, hogy nyugati kollégáink mennyire túlbecsülik a tömegkommunikáció szocializációs hatásait. Pontosabban szólva: mennyire *közvetlennék* tételezik e hatásokat. Valószínű, hogy nemcsak szemléleti különbségek játszhatnak ebben szerepet, még kevésbé tekinthető ez a túlspecializálódott társadalomtudományi kutatásokban csak a tömegkommunikációval foglalkozók elfogultságának, hanem inkább arról van szó, hogy a magasan iparosodott társadalmakban a televízió és a film egészen más módon illeszkedik bele a mindennapi élet szerkezetébe, s így a politikai attitűd alakulásának folyamatába is. Ez a — szakirodalomból jól ismert — probléma a Magyarországon élő kutatót is érdekelheti, ha az utóbbi évek hazai tömegkommunikációs és szocializációs kutatásainak a gyerekekre vonatkozó eredményeit akarja értelmezni. A hetvenes-nyolcvanas években felnövekvő gyermekek világképének alakulása ugyanis már nálunk is hasonló *arányokban* van kitéve a tömegkommunikáció elsöprő hatásainak.

A konferenciákat rendező ország valamilyen módon mindig hatással van a téma egészére, s nem volt ez másként a Saar-vidéken sem. Mivel a konferencia egyik szervezője a bonni Bundeszentrale für politische Bildung (a politi-

kai képzés szövetségi központja) volt, s ezért erőteljesen domináltak a nyugat-németeket foglalkoztató kérdések. A vendéglátók számára a politikai szocializáció témakörének egyik központi problémája és sajátos nézőpontja volt a fasiszta nevelés hatásmechanizmusának kritikája. Majd mindegyik bemutatott filmjük érintette ezt a kérdést, több pedig kifejezetten ezzel foglalkozott. Óriási erőfeszítésekkel keresik a mindennapi életben, a családi viszonyokban is a máig ható, embert, személyiséget torzító autoriter hatásokat, és azt is, hogy mit lehet tenni ezeknek a kiküszöbölésére.

Különösen nagy élmény volt például a (nemrégén nálunk is bemutatott) Ólomidő című film (rendezte: Margarete von Trotta) vetítését követő, több órás beszélgetés. Ennek során derült ki igazán, hogy a résztvevők többségét mennyire aggasztják a jelenlegi neofasiszta megnyilvánulások. S nemcsak a nyugatnémeteket, hanem e félelmekben a többi nyugati kutató is osztozott. A konferencián érzékelhettem, hogy a nyugat-európai liberális humánértelmisség hogyan erősíti önmagában az antifasiszta elkötelezettséget. A fasiszta jelenségeinek értelmezése, valószínűsúlyának megítélése és kritikája a konferencián túllépett a szakmai problémák határain, és egyúttal kifejezte az értelmiségnek az összefolyamatokért érzett felelősségét.

A konferencián több előadás ismertetett — szorosan a konferencia címében megjelölt témához kötődve — olyan kutatásokat, amelyek részletesen vizsgálták a filmek hatását. Több országból érkezett olyan kutatási eredmény, amely szerint a nemzetekkel kapcsolatos előítéletek ma elsősorban a filmek útján terjednek — méghozzá igen hatékonyan. Nemzeti attitűdök tömegét erősíti meg mint nap a vizuális kultúra. Az is előfordul, hogy a film rombolja a meglévő negatív szte-

reotípiákat. Renata Sieminska (a varsói egyetemről) egy nemrégiben befejezett vizsgálat alapján elmondta, hogy náluk is vetített Kórház a város szélén című csehszlovák tv-filmsorozat hatással volt a legkülönbözőbb rétegekben a csehekkel szembeni — tradicionális — negatív előítéletek megváltozására.

Több német kutató elemezte, hogy milyen szerepet játszott a film a háború után Európában a németekről kialakított kép változtatásában, s milyen németiséggépre volt ehhez szükség.

A konferencia legsikeresebb filmje (s a hozzá tartozó előadás) a környezetvédelmi megmozdulásokkal volt kapcsolatos. A magyar sajtóban is többször emlegetett kanadai filmet, a „Savas eső”-t vetítette le a résztvevőknek a Georgia Egyetemen dolgozó Hepburn házaspár. Előadásuk nem annyira a filmről szólt, mint inkább fogadtatásáról. Részletesen elemezték a kanadai-amerikai konfliktust a film forgalmazása körül, s ennek sajtóvisszhangját is. Majd ismertették a film hatását az amerikai egyetemisták és környezetvédő csoportok soraiban. Ennek kapcsán kifejezték azt a meggyőződésüket, hogy a környezetvédelmi nevelésnek az egész politikai nevelés alapozó részévé kell válnia. Hosszabb távon is számolni kell ugyanis azzal, hogy a környezetvédelem teremtette konfliktusok mentén sűrűsödnek az új típusú politikai cselekvések, s erre valamilyen módon tudatosan is fel kell készülniük a szocializációs intézményeknek.

A konferencián igen fontos volt számomra minden olyan elméleti megközelítés, amely a kiütkeresés irányába mutat, minden olyan megnyilvánulás, amelyet a szakma reprezentánsai vállalhatónak, követhetőnek tartanak. Azon kevés platform egyike, amelyik közönsnek tetszett: *Ronald Inglehart* gondolatmenetének általános elfogadása volt. Úgy tűnt, hogy ez az elméleti

alap jelenti a különböző felfogásmódoznak azt a közös pontját, amelyhez a többség viszonyul: részben vagy teljesen elfogadva azt.

A plenáris vitákon résztvevők többsége egyetértett Inglehartnak az érték-váltásról vallott elméletével. Inglehart szerint a hetvenes évek elejének gazdasági megrekedése a nyugati országokban a materiális értékről való eltávolodáshoz vezetett. A hetvenes évek közepétől erőteljes generációs váltás tapasztalható e téren, amely egyáltalán nem magyarázható pusztán életkori sajátosságokkal. Az úgynevezett poszt-materiális értékek mellé álló fiatalok jelentik az új részvételi formák: a környezetvédő mozgalmak, a békemegmozdulások stb. bázisát. Az elmúlt évtizedben több olyan empirikus vizsgálatot folytattak Nyugat-Európában, az USA-ban, Japánban és Kanadában, amely ennek az értékváltásnak a belső szerkezetét kívánta feltárni. (E vizsgálatok vezető, irányadó személyiségei: Max Kaase, Sam Barnes, Russell, Dalton, Hans Klingemann.) Konklúzióként az fogalmazódott meg bennem, hogy a jövőben jóval nagyobb figyelmet kellene szentelni az Inglehart által elindított gondolatok sorsának. Arra a további elemzésnek kell választ adni, hogy tételeit a magyarországi körülményekre vonatkoztathatjuk-e, avagy elvetendőnek ítéljük. Egyelőre azt a tényt kell fontosnak tartanunk, hogy akad olyan értelmezési kerete a politikai részvétel—magatartás—szocializáció fogalomkörének, amely széles körben elfogadott, és ezáltal közös nyelvet jelent.

A konferencia munkájának összegzése során a Research Committee vezetői megvitatták a szekció jövőjét. Elhangzott itt néhány olyan következtetés, amely figyelemre méltó lehet a hazai politikai szociológia szemszögéből is.

Megállapítható, hogy a nemzetközi politikatudomány szaktekintélyei és

vezető testületei növekvő figyelemmel kísérik a politikai kultúra, szocializáció, politikai nevelés, viselkedés stb. témaköröket. Várható, hogy a nyolcvanas években növekszik az igény e témák kutatására.

Nagy lehetőséget jelent, hogy a Nemzetközi Politikatudományi Társaság politikai neveléssel foglalkozó szekciója gondozza a politikai nevelés, politikai szocializáció, politikai kommunikáció témaköröket, mégis egyelőre nagyon kevés a valódi nemzetközi összehasonlító kutatás. Ezért a következő években törekedni fognak ezek előmozdítására (szervezésére, finanszírozására is).

Nehezen található meg az a központi probléma, amelyre felfűzhető lenne a nyolcvanas évek összes idevágó kutatási feladata. A többség arra hajlik, hogy „Változó világ — válságok — szocializációs modellek” címen foglalja össze e feladatokat. E címben is kifejezésre jut az a vélekedés, hogy a politikai-hatalmi viszonyok strukturális változásai egészen új módon vetik fel a szocializáció problémáit.

A programban két magyar előadás szerepelt. Az egyikben Szabó Ildikó és Bognár Tibor három népszerű tv-mesesorozat (Kukori-Kotkoda, Futrinka utca, Frakk) tartalomelemzését végezte el abból a szempontból, hogy ezekben a népszerű mesékben milyenek a konfliktusok, és milyen jellegzetes megoldási-feloldási módokat alkalmaznak bennük. A másik előadásban e sorok írója áttekintést adott arról, hogy a hetvenes évek ifjúsági témájú magyar játékfilmjei milyen politikai szocializációs folyamatokat jelenítenek meg. Mindkét előadást megkülönböztetett érdeklődéssel fogadták, ez érezhető volt az előadásokat követő színvonalas vitában és beszélgetésekben is. Ez arról győzött meg bennünket, hogy elkészült kutatási munkáinkból többet kellene megismertetni nemzetközi tudo-

mányos fórumokon. Ez irányú lehetőségeinket messze nem használjuk ki. A hazai kutatások sokszor nagyobb ér-

deklődésre tarthatnak számot, mint ahogy ezt feltételezzük.

Kéri László

MEGJELENT

Simó Tibor

A TARDI TÁRSADALOM

210 OLDAL, 27,— FORINT

A KÖTET A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYA.

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

Módra László

KIRÁLYHEGYES

Tények és feltevések

203 OLDAL, 28,— FORINT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Idegen nyelvű összefoglalók

Ференц Ковач:

РАЗЛИЧИЯ УЧАСТИЯ В КУЛЬТУРЕ

(из материала одного международного исследования)

Автор излагает основные результаты — по данной теме — эмпирического исследования, проведенного социологами шести стран (НРБ, ВНР, ГДР, ПНР, СССР и ЧССР), на основе единой методологии и методики. Исследованием были охвачены четыре группы по квалификации трудящихся государственной промышленности: (1) рабочие без квалификации (2) квалифицированные рабочие (3) служащие (работники умственного труда без высшего образования) (4) интеллигенция (работники умственного труда с высшим образованием или имеющие руководящие должности). Исследование было проведено в 1979 г. в каждой стране на выборках в среднем ок. 2000 чел. Вопросник содержал — относительно участия в культуре — закрытые вопросы, при помощи которых были зафиксированы частоты чтения художественной, а также специальной или научно-популярной литературы, просмотра телевидения, посещения кино, театров всякого рода, выставок, концертов и спортивных состязаний. Информация была агрегирована в четыре индексные шкалы (чтения, экрана, музыки и зрел). Обработка данных была проведена в Праге и Москве, при помощи пакета програм SPSS, под руководством М. Тучека (ЧССР). В данной статье приводятся важнейшие данные исследования в девяти таблицах, а также, при помощи графических изображений показаны дистанции между группами по участию в культуре в каждой стране, в выражении через уровень неквалифицированных рабочих данной страны.

Лайош Хети:

РУКОВОДИТЕЛИ — УЧАСТИЕ — ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО ИНТЕРЕСОВ

В статье автор занимается до этого у нас мало изучаемым вопросом, а именно: руководители какую роль играют в вынесении решений на высшем уровне, затрагивающих самих руководителей, их подчинённых, а также их вышестоящих и всё предприятие. Автор подходит к связи руководства и производственной демократии не традиционно; он исследует не отношение руководства предприятия и трудового коллектива, не характер различий и конфликтов интересов, а то, что руководители как трудящиеся, как подчинённые могут ли осуществлять права участия, подобающие „особому коллективу”. Анализ, который базируется на статьях на случай, трактующих о предприятиях, убедительно доказывает, что нынешние инстанции производствен-

ной демократии обеспечивают небольшую возможность для руководителей развёртывать своё участие трудящегося характера.

Это явление объясняется автором в сущности двумя факторами; с одной стороны, общее положение производственной демократии, иерархически зависимые отношения внутри предприятий ставят в строгие рамки деятельность не только рабочих и подчинённых служащих, но и деятельность заведующих нижнего и среднего уровня в области участия, воздействия и вынесения решений. С другой стороны, профсоюзы вообще не считают своим заданием представительство интересов руководителей, как трудящихся, а напротив, на местах они препятствуют представлению их интересов. В статье видно и то, что этот специальный слой трудящихся в отдельных изучаемых предприятиях различно реагировал на нынешнее положение.

Таким образом, вопрос участия руководителей и представления их интересов выдвигает много значительных общественных проблем и хорошо сигнализирует те конфликты интересов, которые могут появиться не только в одних предприятиях, но и во всем обществе.

Агнеш Уташи:

СТИЛИ ЖИЗНИ, ПОТРЕБЛЕНИЕ

(Частная научная работа одного исследования)

В обществе индивидуумы — в соответствии с групповой принадлежностью — организуют свою жизнь по различным предпочтениям. Автор статьи считает эти типические образы жизни — сформированные по различным предпочтениям, за которыми могут следить индивидуумы под влиянием совместных ценностей, традиций, престижа, моды — *группам стиля жизни*. Возникновение предпочтений, присущих группам, неотделимо от жизненных условий, которые в большей степени определяют выбор индивидуума. Однако, жизненные условия являются такими детерминантами, от которых индивидуум может отклониться в определённых пределах, может следить и за другими предпочтениями, а следовательно он может попасть и в другую группу-стиля жизни. Но степень отклонения ограничена. В статье *стиль жизни* толкуется в соотношении выбора и *жизненных условий* индивидуума. Стили жизни эмпирически показываются в особых формах и образцах потребления, поэтому *потребление* полагается таким синтезированным показателем, который является *средством дифференциации стиля жизни*. С помощью анализа-кластера, сделанного использованием индексов потребления различаются группы общества, потребляющие по различным предпочтениям, и так вырисовываются десять различных групп-стиля жизни. Посредством самых благоприятных условий жизни создалась *группа-стиля жизни*, названная „ЭЛИТ“-ой. Автор в дальнейшем испытывает открыть характерные черты потребления данной группы, а также, кто принадлежит к этой группе по происхождению, поселению, профессии, доходу, образованию. В конце статьи вырисовываются три главных канала образования „ЭЛИТ“-а: высшее образование, высокая позиция в разделении общественного труда и высокий доход. Всё это гарантирует осуществление самого благоприятного потребления.

Шандор Варга Шуплиц:

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА НАШИХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ

В статье рассматривается образование общественно-представительных органов венгерских сельскохозяйственных производственных кооперативов (Конгресс Сельскохозяйственных производственных кооперативов, Общегосударственный Совет сельскохозяйственных производственных кооперативов и областные советы). Автор проводит процесс до конца, как выражаются и синтезируются в аграрной и кооперативной политике ВСРП эмпирические стремления крестьянства сельскохозяйственных кооперативов к интересам, и как они способствуют образованию новых форм общественного представительства.

Автор в статье показывает, что возникновение областных союзов сельскохозяйственных кооперативов какую роль играло в сокращении хозяйствования по плановым директивам осуществленного раньше непосредственно районными органами. С другой стороны, раньше в силу экономической дифференциации (сильные, хорошие, средние и слабые категории) заинтересованность отдельных сельскохозяйственных кооперативов была тоже разнообразна, но всё-таки они нашли общие интересы в областном союзе. Автор показывает: какие были возможности для областных союзов сельскохозяйственных кооперативов заставить признать равноправие между сельскохозяйственными кооперативами и государственными предприятиями, закупающими продукты.

Автор анализирует включение общегосударственных форм общественного представительства в политический механизм.

В конце статьи сущность общественного представительства сельскохозяйственных кооперативов автор сводит к следующему: „На основе сельскохозяйственно-кооперативной собственности общественное представительство — в качестве самоуправления сельскохозяйственных производственных кооперативов — органически соединяет представительство политической позиции движения и осуществление экономических интересов сельскохозяйственных кооперативов.”

Иштван Хюлвей:

ДИСКУССИИ О КРИЗИСЕ ПАРЛАМЕНТСКОЙ ДЕМОКРАТИИ

В статье автор занимается диспутами, проводимыми в 70-ые годы о кризисе политической системы в политологической литературе, опираясь в первую очередь на западно-германскую литературу.

В первой части статьи обрисовываются взаимоотношения предмета диспута, т. е. взаимоотношения парламентского демократизма и современного капитализма, подчёркивая — исходящие из этого — противоречия и односторонности гегемонистической политической формы, во второй части рассматривается то, как отражаются проблемы политической системы в политологической литературе, и как в ней излагается вопрос „неуправляемости”.

В заключительной части автор сопоставляет правые и левые альтернативы для разрешения проблем. Вывод статьи: пока правые видят выход из кризиса в оттеснении демократии, в восстановлении государственного авторитета, то для левых делается акцент на „углубление” демократии, на становлении гегемонической формы содержательной.

В заключительной части статьи автор подчёркивает важность и неизбежность этого взятия обязательства.

Ferenc Kovács

DIFFERENCES IN CULTURE

(From the material of an international research)

The author makes known the results of an empirical investigation carried out with uniform method by the sociologists of six socialist countries (Bulgaria, Czechoslovakia, Poland, Hungary, GDR and the Soviet Union) in the theme of culture.

The investigation included four professional groups of workers of state industry: 1. unskilled workers, 2. skilled workers, 3. white-collar workers (without university degree), 4. intellectuals (with university degree or white-collar workers in managing position).

The survey of data of the investigation was made in every country in 1979 with a sample containing about 2000 persons in every country. The questionnaire, concerning the cultural participation, operated with closed questions and registered, beyond the frequency of reading of belletristic and special literary works (as well as educational books) the looking at the TV and visiting cinema, theatre, concert and matches.

The informations were aggregated in four index scales (indices of reading, TV, cinema, music and spectacle). The data processing was carried out by the utilization of SPSS programme packet in Prague and Moscow under the leadership of M. Tuček (Czechoslovakia).

The study publishes the most important data in nine tablets and depicts graphically, regarding every country, the cultural distances among the industrial workers of the six countries as compared to the level of the unskilled workers of the given country.

Lajos Héthy

MANAGERS—PARTICIPATION—REPRESENTATION OF INTEREST

The study deals with the so far scarcely examined question of what kind of role the managers play in making decisions of higher level relating to themselves, their subordinates as well as to their superiors and to the whole enterprise. The relation between management and industrial democracy is therefore approached in a way which differs from the traditional: the study does not examine the relation between factory management and collectives of workers, the character of their difference of interest and that of their conflicts of interest but that, whether the managers as employees, as subordinates can exercise the right of participation which is due to their „peculiar collective”. The analysis, based on case stu-

dies of enterprises, proves convincingly that the present forums of industrial democracy guarantee a rather slight possibility for the encouragement of participation of managers as employees. The author explains this phenomenon with two factors: on the one hand, the general circumstances of industrial democracy, the hierarchical relations of subordination within the enterprise keep within narrow bounds not only the participation, decision making and influence of the workers and subordinate employees but those of the lower and middle level managers as well, on the other hand, the most important forum of the interest assertion of the workers, the trade union in general does not take it to be its task to represent the interests of managers as employees, indeed, in some places it even blocks the appearance of them. It is also evident from the case studies briefly summed up in the study that this special stratum of employees reacts differently to the present situation within the enterprises investigated.

Consequently, the question of participation and interest representation of managers raises several important social problems and well indicates the conflicts of interest which appear not only in the factory but also in the whole society.

Ágnes Utasi
LIFE STYLES, CONSUMPTION
(Part-study of research)

In the society the individuals organize — in conformity with their belonging to groups — their life according to different preferences. These typical ways of life shaped according to the different preference, which can be equally live by the individuals on the influence of common interests, traditions, prestige, vogue, are considered as *groups of life styles* by the study. The formation of preferences characteristic of groups is inseparable from the conditions of life which determine considerably the choice of individual. However the conditions of life are such determinants from which the individual, within certain limits, can depart, can follow other preferences, consequently, he can get into an other group life style. The degree of departure however is limited. Accordingly, the study explains the *life style* in the interconnection between the choice and conditions of life of the individual. Its definition is the following: the life style is the configuration of preferences characteristic of groups, realized within given conditions of life with relative freedom. Empirically the life styles appear in peculiar consumption forms and patterns and for this reason the *consumption* is conditioned such a synthesized index which is the *means of differentiation of life styles*. The groups of society consuming according to different preferences were distinguished by a klaszter test made with the employment of consumption indices and by this means ten different groups of life style took form. The best conditions of existence resulted in the group of life style called „ÉLITE” to be found with high values in the greater part of indices. The study attempts to elucidate the consumption habits of this group as well as that, according to social origin, settlement, occupation, income, education, who belongs to the above-mentioned group. Finally, three main channels of formation of „ÉLITE” took form: high educational level, high social position in the division of labour and considerable income secure the power that makes possible the realization of the most favourable consumption.

Sándor Varga Suplic
SOCIAL REPRESENTATION
OF THE HUNGARIAN COOPERATIVE MOVEMENT

The study deals with the establishment of the social representative organs — The Congress of Cooperatives, The National Council of Cooperatives, and regional associations — of the Hungarian agricultural cooperatives. The central idea of the study is: how the empirical interest aspirations of the cooperative peasantry are expressed and synthesized by the agricultural and cooperative politics of the HSWP and how they result in the establishment of new forms of social representation.

The author writes about the role played by the establishment of the regional associations of the agricultural cooperatives in the abolishment of the economy of plan directives realised directly by district organs. On the other hand, in spite of that, as a result of economic differentiation of the agricultural cooperatives based on the previous system of plan directives (strong, good, medium, weak categories) their interests were different, they found common interests in the regional associations. The study shows: what kind of possibilities the regional associations had in that the equality of cooperatives was recognized against the state enterprises that bought up their products.

At last, in connection with management based on the principle of democratic centralism, he sums up the social representation of cooperatives in the following way: „on the basis of cooperative ownership, the social representation as an autonomous organ of the cooperative movement connects organically the representation of political position of the movement with the many-sided assertion of economic interests of cooperatives”.

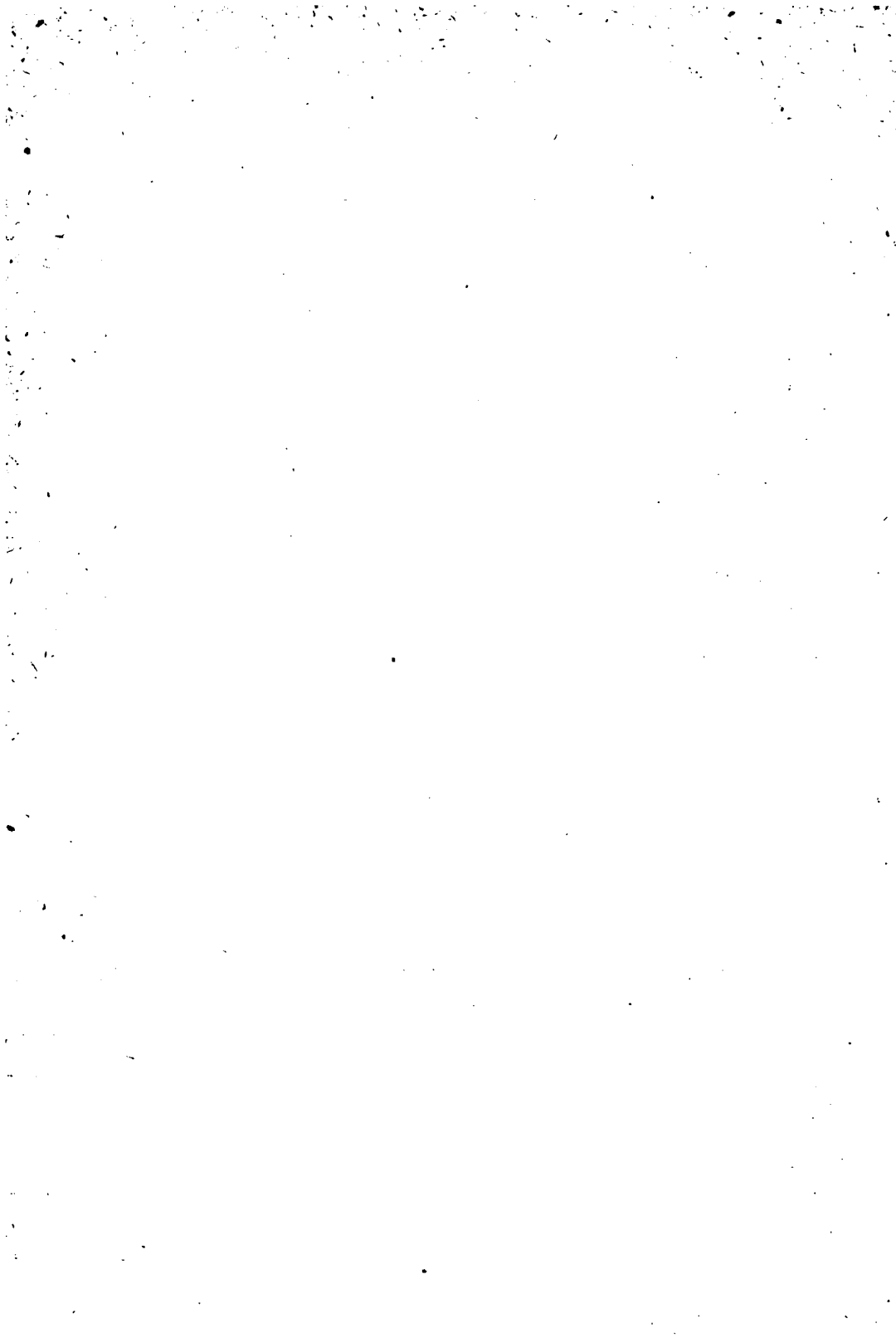
István Hülvely
DISCUSSIONS ON THE CRISIS OF PARLAMENTARY
DEMOCRACY

The study deals with the discussions on the crisis of political system carried out in the literature of political science in the 1970s, first of all on the basis of West-German literature.

The first part of the study outlines the subject of the discussion: the interconnection between parliamentary democracy and modern capitalism emphasizing the contradictions and oneness of the hegemonical political form resulting from this interconnection. The second part demonstrates how the problems of political system are appearing in the literature of political science: as well as wherein the question of „ungovernableness” is seen by this literature.

The last part collates the left-wing and the right-wing alternatives of the solution of the problems. The content conclusion of the study is the following: while the right-wing sees the way out from the crisis in the restriction of democracy and the restoration of the authority of state, the left-wing lays stress on the strengthening of democracy and the making substantial of the hegemonical form.

The conclusion emphasizes the importance and unavoidableness of this undertaking.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ференц Ковач:</i> Различия участия в культуре (из материала одного международного исследования)	5
<i>Лайош Хети:</i> Руководители — участие — представительство интересов	32
<i>Агнеш Уташи:</i> Стили жизни, потребление (Частная научная работа одного исследования)	48
<i>Шандор Варга Шуплиц:</i> Формирование общественного представительства наших сельскохозяйственных производственных кооперативов	69
<i>Иштван Хюлвей:</i> Дискуссии о кризисе парламентской демократии	88

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

<i>Юдит (эм) Кишш:</i> Отсталость и внутренний рынок в развивающихся странах	106
<i>Виктория Сирмаи:</i> Планирование города, новые города, урбанистические пробле- мы в социалистическом обществе	122
<i>Анна Фабян:</i> К вопросам способности приспособления внешней экономики	138

ИНФОРМАЦИЯ

Развивающиеся страны и мировое хозяйство в свете отчётов Брандта (венгерско- западногерманская беседа за круглым столом) (<i>Иштван Добози—Агнеш Харгита</i>).	148
Дискуссии на съезде СПД в Кельне (<i>Раттманнэ, Мария Тури</i>)	158
Совещание о совершенствовании агломерационных пространств (<i>Антал Бём</i>).	169

ОТЧЁТЫ, ИНСТИТУТСКАЯ ЖИЗНЬ

Иштван Хюлвей: „К истории буржуазных трактовок политики” (О защите диссертации) (<i>Магда Шоймар</i>)	173
Международное исследование об общественной активности (<i>Имре Такшаш</i>)	177
Конференция за круглым столом „О будущем государства благосостояния” (<i>Дёрдь Г. Маркуш</i>).....	182
Конференция о роли фильма в политической социализации (<i>Ласло Кери</i>)	185

CONTENTS

STUDIES

<i>Ferenc Kovács:</i> Differences in culture (From the material of an international research)	5
<i>Lajos Héthy:</i> Managers—participation—representation of interest	32
<i>Ágnes Utasi:</i> Life styles, consumption (Part-study of a research)	48
<i>Sándor Varga Suplic:</i> Social representation of the hungarian cooperative movement	69
<i>István Hülvely:</i> Discussions on the crisis of parliamentary democracy	88

WORKSHOP

<i>Judit Kiss (em):</i> Backwardness and internal market in the developing countries	106
<i>Viktória Szirmai:</i> Town-planning, new towns, problems of urbanism in the socialist society	122
<i>Anna Fábíán:</i> Reflections on the adaptability of foreign trade	138

INFORMATION

The Brandt Reports on developing countries and World economy (Round-table conference) (<i>István Dobosi—Ágnes Hargita</i>)	148
Discussion at the Cologne congress of the SDP (<i>Mária Tury Rathmann</i>)	158
Conference on the development of areas of agglomeration (<i>Antal Bóhm</i>)	169

REPORTS, NEWS OF INSTITUTE

On the defend of István Hülvely's dissertation entitled »On the history of the bourgeois interpretation of politics« (<i>Magda Solymár</i>)	173
International research on social activity (<i>Imre Taksás</i>)	177

Round-table conference on the „future of welfare state” (<i>György G. Márkus</i>)	182
Conference on the role of film in the political socialization (<i>László Kéri</i>)	185
Summaries in Foreign Languages	189
Contents in Foreign Languages	196

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162), továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 80,—Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

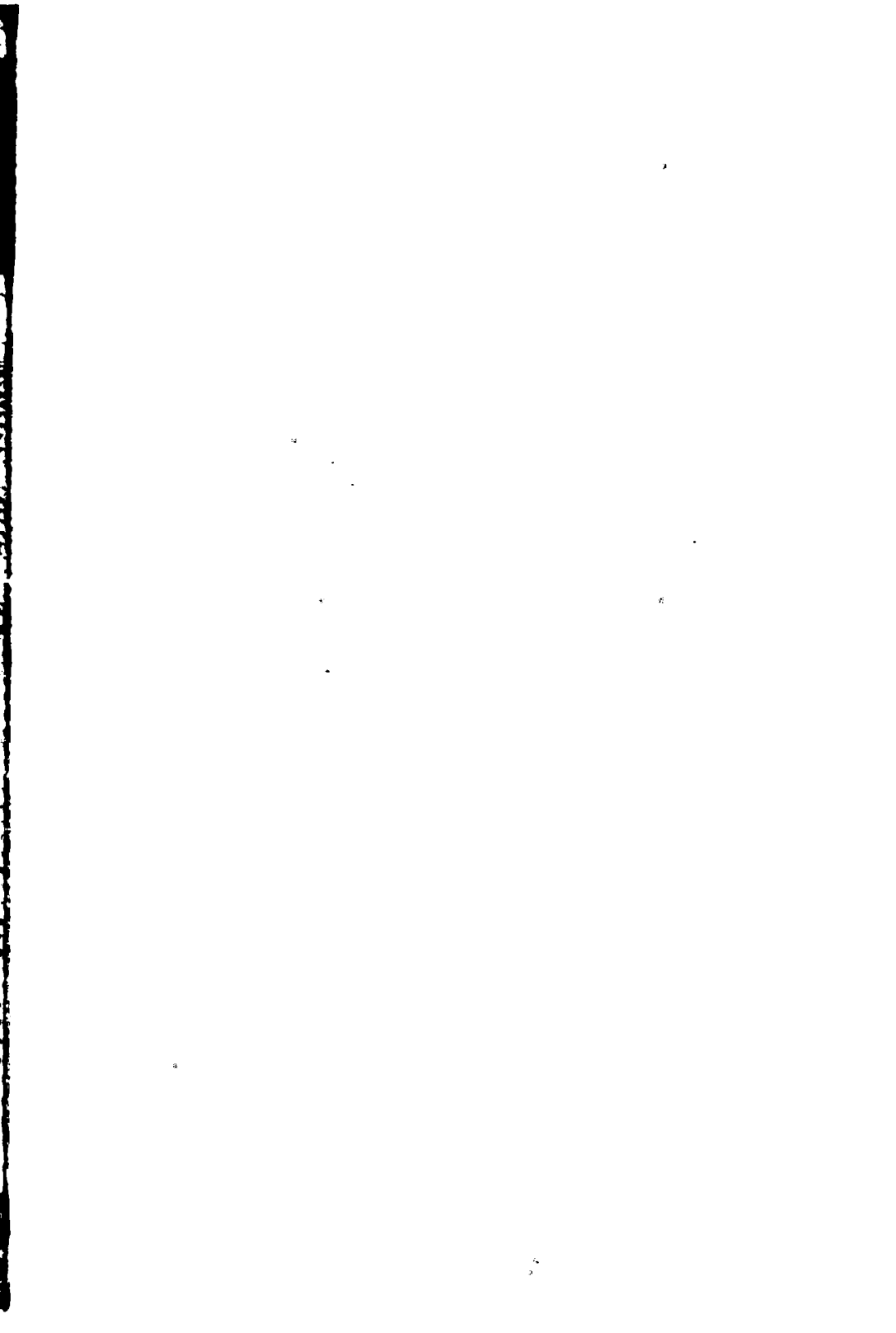
Készült 2500 példányban, 15 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest 84—0849

Felélős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

20,— Ft

316 261

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1984|2

Társadalom- tudományi Közlemények

1984·2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XIV. évf. 1984/2. sz.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Szoboszlai György:</i> Az aprófalvak érdekképviselete	205
<i>Berei Andrásné:</i> A demográfiai változások hatása a középfokú képzésre	216

A MARX-ÉVFORDULÓHOZ

<i>Wolfgang Eichhorn:</i> A termelőerők és a társadalmi formációk fejlődése	239
<i>Wolfgang Fritz Haug:</i> A marxizmus válsága vagy a marxizmus dialektikája?	258
<i>Vörös Gyula:</i> Szabadság és társadalom (Marx <i>Grundrisséje</i> nyomán)	279
<i>Sztanyiszlav Szmirnov:</i> A marxi szemléletű tudományosság	297

MŰHELY

A szocialista társadalom eredményeiről és ellentmondásairól (<i>Balogh István—Halay Tibor</i> előadása a Cavtatban tartott nemzetközi konferencián)	308
--	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1983. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	321
Idegen nyelvű összefoglalók	339
Idegen nyelvű tartalom	349

SZOBOSZLAI GYÖRGY

Az aprófalvak érdekképvisellete

Közismert, hogy hazánkban nem minden településnek van *önálló* tanácsi képvisellete, a kisebb falusi települések többségükben közös tanács útján kapcsolódnak az állami képviselleti rendszerbe. Az is köztudott, hogy a kisméretű falvak (a településállomány az 500 fő alattiakat tekintve aprófalvaknak) nem elhanyagolható hányada létezésének határaihoz érkezett, sokuk valószínűleg nem kerülheti el, hogy önálló településként megszűnjön. A népesség körülbelül 5 százaléka aprófalvas vidéken él, s e települések sorsa azért is vált ki nagyfokú érdeklődést mind a társadalomtudományok, mind a politikai publicisztika művelői körében, mert a sajátos demográfiai mozgások következtében *egyre több település* kerül e — sok társadalmi hátrányt halmozó — kategóriába. A különböző álláspontot képviselők között a vita elsősorban arról folyik, hogy az aprófalvak hátrányos helyzete mennyiben objektív településfejlődési folyamatok eredménye, illetőleg mennyiben hibáztatható ebben az állami településfejlesztési politika. Külön kérdés, s ebben az írásban elsősorban erről lesz szó, hogy a települések érdekképvisellete milyen szerepet játszik — játszhat — a településfejlődési folyamatokban.

Az aprófalvak problémáit csak a településrendszer egészébe ágyazottan lehet valóságghűen ábrázolni. A funkcionálisan összekapcsolódó településrendszer szerkezetváltozásait — népességmozgás, szolgáltatások települése, a gazdasági tevékenységek lokalizálása stb. — pedig hosszú távon érvényesülő társadalomstrukturális folyamatok alakítják. Így például a települések rendszerére a legutóbbi 35 évben a mezőgazdaság szocialista átalakulása, a paraszttársadalom fokozatos leépülése gyakorolta a legdőntőbb hatást. A gazdálkodás konkrét „milyensége” (koncentrációjának foka, élmunkaigénye, kooperációs szükségletei) leképeződik a települések hosszú történeti korszakokat felölelő átstrukturálódásában. E folyamat magában foglalja új települések kialakulását, kis települések várossá duzzadását éppúgy, mint a stagnálást és egyes települések visszafejlődését, elsorvadását. Természetesen nem pusztán gazdasági determinációról van szó. A települési lét komplex társadalmi folyamatok összegződése, amelyben az objektív szükségletek célracionális döntéseken keresztül érvényesülnek, részben egyéni értékpreferenciák eredőjeként, részben közösségi döntéseken keresztül, levezetesen a kommunális-infrastrukturális javak elosztási mechanizmusában. Különösen a mi szocialista társadalmi berendezkedésünkben növekszik meg a tudatos településalakító állami és különböző szintű csoportdöntések szerepe — olyannyira, hogy fejlődésünk első szakaszában megalapozatlan illúziók is kialakultak a települési

struktúra gyors átalakításának lehetőségét illetően. (Sokszor emlegetjük erre példaként azt az 1960-as években hivatalos rangra emelkedett áltudományos tételt, hogy „a szocialista település legkisebb egysége a 3000 fő lakosú falu”, s ebből egyenesen következett, hogy tervek készültek a kisebb települések egy részének hosszabb-rövidebb távon történő felszámolására.)

Hazánkban a tudatos településfejlesztési politika lehetőségei és korlátai különösen az 1970-es években kerültek előtérbe, miután a globális gazdaság szerkezeti változások után napirendre került a kommunális-infrastrukturális téren történelmileg kialakult és rögződött lemaradás felszámolása. Paradox helyzet jött létre. Épp akkor bontakoztak ki a viták a társadalomban a települések fejlesztéséről, amikor az infrastruktúra részesedése, ha szerény mértékben is, megemelkedett az összberuházásokon belül. Mint köztudott, a vita először a városfejlesztés késleltetett vagy nem késleltetett volta körül bontakozott ki. Ezt követően a politikai publicisztika és a különböző társadalomtudományok igen sokat foglalkoztak a településhálózat-fejlesztési politikával, s ezen belül az aprófalvas társadalmi helyzetével. Különösen egyes kistelepülések elsovadása váltott ki nagy visszhangot, elsősorban a politikailag érzékeny közegben, a politizáló értelmiségben.

Vajon elkerülhetetlen-e, indokolt-e az a sors, ami a kistelepülések egy részére — egyesek szerint többségére, mások szerint csak kis hányadára — vár? Ez a kérdés szorosan összekapcsolódott és kapcsolódik ma is a települési érdekképviselet problematikájával: milyen társadalmi-gazdasági önállóságot élvez egy-egy település, mennyiben, milyen hatékonysággal képes érdekeit kifejezésre juttatni, igényeit, szükségleteit megfogalmazni, és ami még fontosabb, hatékonyan képviselni, érvényesíteni a döntésmechanizmusban, elsősorban a kommunális, infrastrukturális tervezésben és az elosztási rendszerben.

A kistelepülések talán azért is kerültek fokozottabban az érdeklődés középpontjába, mert az 1960-as évek végén az akkor elfogadott településpolitika értékrendjének megfelelően egyes aprófalvas megyékben túlzó tervek készültek települések egész sorának gyors felszámolására, mesterséges visszafejlesztésére. A spontán társadalmi mozgások amúgy is kedvezőtlenül érintették e településkategóriát, egyszerűen azért, hogy a hetvenes évek tanácsi önkormányzati keretekben kialakított településpolitikája a meglévő, egyébként szűkös fejlesztési eszközöket túlzottan a városközpontokba koncentráltta, s ezáltal kevésbé volt alkalmas az egyes településkategóriák közötti társadalmi különbségek mérséklésére. Az eszközök koncentrációját részben a folyamatok „belső gravitációjával” lehet magyarázni; a fejlesztési döntések *érdemi* kialakítása a — nem pejoratív értelemben vett — bürokratikus szervezetekben, szakapparátusokban történt. Az érdekek kifejezésére hivatott tanácsi testületek nemigen tudták érdemben módosítani az előzetesen kialakított *arányokat*, hanem csupán „kozmetikai” műveleteket tudtak végrehajtani, azaz jelentéktelen összegeket átcsoportosítani.

A megyei tanácsok igen szélesre szabott jogot kaptak a településfejlesztési források átcsoportosítására, a normatív elosztási szabályok szinte alig érvényesülhettek, és ebben a keretben fel sem merült a központi eszközök kiegyenlítő szerepének fokozottabb érvényesítése. A normativitás alacsony fokához kapcsolódott, hogy a fejlesztési források túlzottan egyoldalúan termelőegységekhez (vállalatok, szövetkezetek) kötődtek, ami azzal járt, hogy a fejlettebb gazdasági háttérrel rendelkező települések — függetlenül attól, hogy a munkaerő helyből vagy más településekről származott — eleve kedvezőbb helyzetbe jutottak. Végül, e korántsem

teljes kép egyik fontos elemeként meg kell említeni — erről később még lesz szó —, hogy a települések a szétagolt állami szervezetben nem rendelkeztek olyan országos társadalmi érdekképviselettel, amely az állami döntési folyamatokban nemcsak a konkrét fejlesztési-elosztási kérdéseket tárgyalta volna, de közelebbről megvizsgálhatta volna, hogy az elfogadott településpolitikai koncepció összhangban van-e a meghirdetett értékekkel, s ezáltal kétséget támaszthatott volna a településfejlesztés elfogadott fejlesztési irányjaival szemben. Az érdekközvetítési mechanizmus hiányosságai miatt túlságosan hosszú időt vett igénybe a fejlesztési politika *strukturális* hibáinak felismerése, s ezért csak napjainkban vált lehetővé egy társadalmilag igazságosabb fejlesztési koncepció kialakításának lehetősége és alternatív korrekciós intézkedések megtétele. Ilyen körülmények között az elmúlt csaknem másfél évtizedben a csekély — össztársadalmilag túl alacsony arányú — infrastrukturális fejlesztések túlzott központosítása egyes településkategóriákban, különösen az aprófalvakban, a halmozott települési hátrányokat nemcsak rögzítette, hanem még növelte is.

Az 1970-es években vált fokozottabban a politikai viták tárgyává az a kérdés, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek egyik lényeges komponense a települések által képviselt különbségek rendszere. Természetesen nincs ezeknek az egyenlőtlenségeknek egy jól megfogható objektív mérőrendszere, mivel az egyéni értékpreferenciák is motiválják, és a különböző településtípusok egymással sokszor össze nem mérhető tulajdonságokat reprezentálnak. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a települések, mint az állami-társadalmi szolgáltatások sűrűsödési pontjai, társadalmi-gazdasági előnyök és hátrányok hordozói, és ezek rendszere a mi viszonyaink között nem pusztán objektív folyamatok eredményeként áll elő, hanem a gazdaságpolitika, a gazdaságfejlesztés térbeli leképezéséeként is.

Áttekintve a fejlesztési politika néhány belső ellentmondását, a továbbiakban arra vállalkozom, hogy vázoljak néhány gondolatot az aprófalvak társadalmi érdekképviseletéről és az államszervezetben betöltött helyének kérdéséről. Elsősorban a nehézségekkel, az ellentmondásokkal foglalkozom, és ezért mondandóm szándékosan féloldalas lesz.

Amikor az aprófalvakról szó esik, elsősorban a kistelepülések ellátási gondjai, fejlesztési lehetőségei, illetve ennek korlátai kerülnek az elemzés, a figyelem középpontjába. Ritkábban esik szó arról, hogy e települések hogyan képesek érdekeiket megfogalmazni, és tudnak-e védekezni azokkal a folyamatokkal szemben, amelyek kétségtelenül zömmel ellenük hatnak. Az utóbbi időben lezajlott közigazgatási reform, a járásek megszüntetése és az ennek kapcsán hozott intézkedések azonban újra a középpontba helyezték ezt a kérdéskört is.

Az aprófalvak problémáit alapvetően két oldalról lehet megközelíteni. Az egyik elemzési mód abból a társadalmi valóságból indul ki, amely e településkategóriában kialakult, s az egyes szaktudományok sajátos nézőpontjából próbálja feltárni az adott települési (ellátási, szociológiai, igazgatási, politikai stb.) viszonyokat. Ezek az empiriára, statisztikai összefüggésekre és történeti elemzésekre is támaszkodó vizsgálódások összegeződhetnek egy olyan átfogó értékelésben, amely megpróbálja az egymástól látszólag elkülönült részjelenségeket egy egységes keretben vizsgálni. A kiindulópont ez esetben mégis az *egyedi település*, s annak komplex társadalmi valósága.

A másik megközelítési mód — s én most ezt választom — a társadalmi intézményrendszer egészéből indul ki, az abban megfigyelhető törvényszerűségeket igyekszik feltárni, s ezeket vonatkoztatja a részjelenségekre, azt vizsgálva, hogy

az egyes szférákban az általánosnak vélt mozgástörvények hogyan jelennek meg, milyen jelenségekben érhetők tetten.

Az aprófalvak intézményes helyzete nem választható el általában a települési érdekképviseléstől, s még átfogóbban vizsgálva, a képviselők helyétől a politikai rendszerben. Napjainkban politikailag is elfogadottá vált az a tudományosan már korábban feltárt megállapítás, hogy a szocialista társadalom is érdektagolt társadalom, megjelenik benne az érdekek sokfélesége, azok ütközése, s beszélhetünk preferált, valamint háttérbe szorított, diszpreferált érdekekről. A hetvenes évektől előtérbe kerültek azok a konkrét csoport- és egyéni érdekek, amelyek a gazdasági viszonyok fontos formálói, s ezáltal reálisabb összefüggésrendszerbe kerültek az ideológia szintjén megfogalmazódó — sokszor mesterségesen kialakított —, a politika szintjén kifejezett, berendezkedésünk pozitív értékeit hordozó érdekdimeziók. A politika így a konkrét érdekmozgásokra építve reagál, olyan intézményes viszonyokat teremt, amelyekben ezek az érdekek megfogalmazódhatnak, hatnak egymásra, lehetővé válik kiegyensúlyozásuk. Az érdekek kezelését nagymértékben megnehezíti, ha a felszínre kerülésük intézményei hiányosak. A különböző típusú érdekeket azonban különböző intézmények hordozzák, s így nem lehet azt állítani, hogy a különböző érdekek egyenlő eséllyel kerülnek be a döntési folyamatba. A politikai közvetítő mechanizmusok nem semleges mediátorok, melyeken keresztül az érdekek automatikusan kiegyenlítődnek. Éppenséggel arról van szó, hogy maga a közvetítő mechanizmus torzíthatja, eltérítheti az érdektartalmakat. Nem beszélhetünk tehát az érdekek azonos érvényesülési esélyéről.

Képviselési szerveink működésének szempontjából legalább ilyen jeletőségű az a kérdés, hogy ma is vannak olyan társadalmi rétegek, csoportok, intézmények, amelyek nem tudják kellő hatékonysággal megfogalmazni érdekeiket, mert nem rendelkeznek — vagy ha igen, csak fogyatékosan — olyan érdekközvetítő közeggel, amely képes lenne az érdekek megfogalmazására, kifejezésre juttatására. Széles társadalmi rétegek (például nyugdíjasok, fiatalabb korosztályok) nem rendelkeznek formalizált társadalmi érdekképviseléssel, s hasonló helyzetben vannak az egyes településtípusok, közöttük az aprófalvak is.

Az intézményes érdekközvetítést ilyen esetekben elvállalja az ad hoc, nem formalizált, rugalmas és természeténél fogva esetszerű érdekképviselő, sokszor hatékonyabban, mintha ezt a funkciót adminisztratív szervek látnák el.

Az aprófalvak esetében az érdekképviselő kérdését lényegében három oldalról lehet megközelítenünk. Egyfelől az *érdekek állami képviselése*, a települések formalizált állami képviselési rendszere, a tanácsi képviselő tartalma felől; itt elsősorban az áll a középpontban, hogy a különböző szintű tanácsi testületek milyen valóságos szerepet játszanak a településfejlesztési döntésekben, valamint a felsőbb szintű döntési folyamatban, a tervezési és pénzelosztási rendszerben. A másik kérdéskör a *település lakossága és annak saját képviselése* közötti kapcsolat; itt azt kell elemezni, hogy az állami képviselő milyen mértékben függ valósan a lakosságtól, a helyi népesség mennyiben részese a döntési folyamatoknak stb. A harmadik dimenzió az *állami szerveken kívül intézményesült társadalmi érdekképviselő*, amelyet meg kell különböztetnünk az alkotmányosan létesített állami-tanácsi képviselési formáktól. A továbbiakban a települési érdekképviselőt e három — egymással összefüggő — szerkezetéről lesz szó.

1. Az utóbbi időben a járási közigazgatás átalakítása kapcsán intézményes válassz született a kistépülések, aprófalvak érdekképviselésének egy sokáig megold-

datlan problémája, az *önálló állami képviselet* részleges visszaállítására. Itt egy kicsit vissza kell tekinteni a történeti fejlődés menetére. A hazai korai szocialista modellben az 1950-es évek első felében a településeket, s az általuk képviselt infrastrukturális és kommunális szükségleteket, a *központi* akaratképzési (tervezési, gazdaságfejlesztési) folyamat belső, társadalmi önállóságot nem vagy csak formálisan élvező egységeként kezelték. Ebben a politikai rendszerben a települések nem rendelkeztek hatékony autonóm érdekképviselettel, csupán a központi állami mechanizmus helyi meghosszabbításai, kiterjesztései, a végrehajtásban közreműködő fogaskerekei és politikai figyelőállásai voltak. Ezt jelezte deklarált tömegszervezeti jellegük is. A szocializmusban megjelenő érdek szematikus, elvontan egységesítő felfogása, a magánérdek egyoldalú torzulásokkal, önkényes eljárásokkal tarkított átpolitizálása, a demokrácia értékeinek tagadása automatikusan vezetett az eredetileg önkormányzatként meghirdetett tanácsi testületek formális működtetéséhez, a képviseleti elv kiüresítéséhez.

Az 1950. évi első tanácstörvénnyel egyidőben a településhálózatra igen elaprózott tanácsi testületi struktúrát építettek. Érvényesült az egy település—egy tanács elve, de ezenközben a tanácsi testületek nem rendelkeztek valóságos érdekintegráló és érdekközvetítő tartalommal. Meglehetősen hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az elaprózott tanácsrendszer nem felelt meg a korszerű közigazgatási igényeknek.

A kistelepülések állami-közigazgatási formája a felszabadulás előtt a körjegyzőség volt. A közös tanács intézménye formálisan a körjegyzőségekben megnyilvánult integrációs igény elismerését jelentette, azzal a lényegi különbséggel, hogy míg a körjegyzőségekbe csupán az igazgatást integrálták, addig a közös tanács a tagtelepülés önálló képviseletének megszüntetését jelentette. Hangsúlyozni kell a megoldás formális hasonlóságát, miután a szocializmus politikai rendszere lényegi különbségeket hozott azáltal, hogy elvetette a hatalommegosztás elvét és meghirdette a képviseletek elsődlegességét. Ez a követelmény azonban szigorúan államszervezési elv maradt, és nem hatott, nem is hathatott ki a politikai hatalom intézményesülésére, melyben az osztályérdekekre alapozott pártpolitikai mozgásforma vált meghatározóvá. A települések — községek és városok — képviseletükkel és igazgatási szervezetükkel szorosan, a hierarchia közvetítésével beépültek az állami szervezetbe, és önállóságuk jogi és gazdasági téren erősen korlátozottá vált. Ez az államszervezési megoldás egyfelől megfelelt a radikális társadalomalakítási igényeknek, a tőkés társadalmi struktúra átalakításának, ugyanakkor lehetővé tette az infrastrukturális javak átcsoportosítását iparfejlesztési célokra. Bizonyos, hogy a valóságosan érvényesülő önkormányzati elv erősen korlátozta volna a központi politikai akarat mozgásszabadságát. Egy önkormányzati megoldás mindenestre megfelelőbb kompromisszum lett volna, mint a települési önállóság hosszú időre történt nagyfokú korlátozása, ami főként a községek fejlődési lehetőségét vetette vissza.

Az államelv túlzott érvényesítése, a települési viszonyok túlzott államosítása azt eredményezte, hogy szinte teljesen felszámolódott a helyi közélet, a településközi viszonyok felsőbb szintű politikai adminisztratív döntések tárgyaivá váltak. Összefügg ez az egész politikai mechanizmussal. A helyi igények, a társulások, mellérendeltségi viszonyok nem voltak összeegyeztethetők a túlzottan paternalisztikus, érdekbeszámításon alapuló döntési rendszerrel. Ez természetesen hosszabb távon elkerülhetetlenül súlyos következményekhez vezetett, különösen

azon települések vonatkozásában, amelyek többszörösen hátrányos helyzetből indultak, illetőleg abba kerültek.

Sajnálatos módon 1956 után ezen a téren igen hosszú ideig, az 1970-es évek elejéig, de bizonyos körben — elsősorban a településközi viszonyokban és tervezési-elosztási rendszerben — egészen napjainkig nem történt érdemi változás. A községi integrációs szükségletek valós szükségletek voltak. Bár a közös tanács intézményét az 1950. évi tanácstörvény is ismerte, ennek alkalmazására széles körben nem került sor. 1956 után napirendre került az integráció intézményes igénye, s ez leginkább a kistelepüléseket érintette. Különösen az 1960-as években gyorsult fel a kistelepülések képviselői szerveinek összevonása: a közös tanács konstrukció elterjedt, és hamarosan uralkodóvá vált. A megindult integrációs folyamat többnyire felülről szervezett volt, a járási állami-politikai szervezetek játszottak benne aktív szerepet, önkéntes társadalmi-gazdasági alapjai hiányoztak. Az ekkor megkezdődött folyamat — amely ugyan valóságos szükségleteket is kielégített, így elsősorban a közigazgatás kiegyensúlyozott fejlesztését — hátrányosan érintette a kisközségek közéleti, társadalmi struktúráját, és károsan befolyásolta a hosszabb távú településfejlesztés esélyeit is. A negatív hatások hosszabb időtávon fokozatosan váltak érzékelhetővé, de a hatvanas évek végén az egyensúlyhiányok egyértelműen jelentkeztek a községi települési struktúrában. Mivel a települési folyamatok lassan mennek végbe, hatásuk időtálló, a nemkívánatos tendenciák ellensúlyozása is hosszú időt vesz igénybe.

Nevezetesen arról van szó, hogy a közös tanácsú község kategóriája túlhajtotta a testületek integrációját, és ez azt eredményezte, hogy a települések tömegénél szűnt meg az önálló tanács érdekképviselő. Az összevont érdekképviselő ugyanis nem egyenértékű az önállóval, a tanácsági csoport nem egyenlő súlyú a közös tanács testületével. Az igazgatási integráció valós szükséglet volt, mivel az elaprózott apparátusok fenntartása elviselhetetlen terheket jelentett volna, ennek azonban nem egyedüli formája a közös tanácsok, testületek olyan jellegű integrálása, amelyben az önálló községi státusz tulajdonképpen felszámolódik. Ellenértéként azt szokták — igaz, egye ritkábban — felhozni, hogy a mezőgazdaság szövetkezetesítése legitímálta a községek felülről történő összevonását közös tanácsokba. Régi érv az, hogy a közigazgatásnak — úgymond — követnie kell a gazdasági viszonyokat. Ma már tudjuk, hogy bizonyos vonatkozásban a tsz-integráció is túlhajtott volt, a tanácsintegráció pedig azért sem hozható szoros összefüggésbe a tsz-ek szervezeti viszonyaival, mivel a tanácsok nem gyakoroltak közvetlen gazdasági jogosítványokat a tsz-ek irányába. Az 1960-as évek második felétől szerepük ugyanis leszűkülött az állami felügyeletre, s ezt is túlnyomórészt járási szinteken gyakorolták. A képviselőtestületek felszámolásának irányzata éppen abban az időben fosztotta meg a települések tekintélyes hányadát az önálló érdekképviselőtől, amikor ezek a testületek kezdtek politikai rangra emelkedni, és korábbi túlzott formalitásukkal szemben a képviselőtestületek működésére is kiható valós elvárások fogalmazódtak meg. Jellemző, hogy amikor a gazdaságirányítási rendszer reformja eredményeként a tanácsok elvben önállóan döntöttek saját, igen csekély pénzügyi forrásaikról, egy 1968-ban kiadott kormányhatározat kimondta, hogy az igazgatási körzetek megalakításával párhuzamosan egyesíteni kell a társult községek költségvetési és fejlesztési előirányzatait is, valamint azt, hogy az egységes fejlesztési alapról a beruházásokat a székhelyközségben célszerű létrehozni. Később e hibás intézkedést a társközségek javára korrigálták. Megalapozottan valószínűsíthető, hogy egy decentralizáltabb, demokratikusabb, a

helyi akaratot jobban figyelembe vevő, a társulási eszmét intézményesítő megoldás különösen a kistelepüléseken mérsékelte vagy éppenséggel megakadályozta volna helyi közélet elsorvadását, az értelmiség elvándorlását, az oktatási, a művelődési intézmények túlhajtott összevonását és a gazdasági egységek sokszor indokolatlan felszámolását.

Természetesen hiba lenne azt állítani, hogy az önálló tanácsi testület mint érdekképviselőt mindent megold, és önmagában útját tudja állni azoknak a folyamatoknak, amelyek a kistelepülések infrastrukturális magára hagyásával, a településfejlesztési olló szétnyílásával járnak. Ez komplex probléma, amelyen belül csupán egy faktor az önálló állami képviselőt megléte vagy hiánya. A képviselőt ugyanis üres forma, önálló hatáskör, döntési jogkör és különösen gazdasági források hiányában.

E rövid írás keretében nincs lehetőség arra, hogy részletesen foglalkozzunk a képviselőt helyével a politikai rendszerben. Az azonban bizonyos, hogy az önálló normatív formákkal is rendelkező képviselőt hatékony bázisa lehet a helyi társadalom fennmaradásának, új tartalommal való továbbélésének. A képviselőt valóságos szerepének kiformalódását azonban több, a jelenlegi politikai berendezkedésbe ágyazódó konstrukciós megoldás nehezíti.

Nálunk mind a termelő gazdaság, mind az infrastrukturális szektor úgy intézményesült, hogy túlsúlyos, meghatározó szerepe van az államigazgatásnak, mind az állami képviselőt, mind a társadalmi érdekképviselőt rovására. Az úgynevezett államigazgatási államiságot napjainkban sokoldalú kritika éri a gazdasági reformtörekvésekben. Az államigazgatási állam keretek közé szorítása reális igény; sok irányból megfogalmazódik az állam képviselőt-integratív és érdekegyeztetési szerepének előtérbe állítása, ami növelhetné a fontos társadalmi döntések konszenzustartalmát, körültekintőbb megformálását, és csökkentené a voluntarisztikus, hibás értékelemeket érvényesítő megoldások lehetőségét. Mindazonáltal a társadalmi tulajdon súlyára épülő berendezkedésekben — még az állami tulajdon uralkodó jellege mellett is — irracionális elvárás lenne az elosztó-rendeletkező államigazgatást döntő mértékben felváltani anonim gazdasági és teljesen autonóm társadalmi mozgásokkal, az önszabályozó piaccal és a társadalmi érdekegyeztetéssel. Az viszont bizonyos, hogy intézményi változtatásokban kifejeződő arányeltolódásoknak kell végbemenniük ahhoz, hogy gyakorlatunk jobban megfeleljen a meghirdetett elveinknek, a demokratikus politizálás és a hatékonyabb társadalmi kontroll követelményeinek. A képviselőt valósabb befolyásának ma még sok tekintetben nincs meg a politikai feltételrendszere.

A települések állami képviselőtében tehát olyan intézményes reformokra lenne szükség, amelyek biztosíthatják a választott testületek érdemibb befolyását a döntések tartalmának kiformalására. Nem pusztán a döntési hatáskörök átrendezéséről van szó. Ez ugyanis csak formális válasz lenne a ma érvényesülő túlzottan államigazgatási érdekegyeztetési folyamatra, és nem eredményezne szerepmódosulásokat. A településpolitikai döntések esetén a döntések sorrendjét kell megváltoztatni. Ez azonban feltételezi a forrásképződés rendszerének radikális átalakítását, az úgynevezett forráslebontási rendszer megszüntetését és az államigazgatás szerepének a kiegyenlítő és előkészítő mechanizmusra koncentrállását. Ezt nyomtatékosan alátámasztja, hogy napjainkban megérlelődtek egy kiegyensúlyozottabb, társadalmilag igazságosabb településpolitika jól látható társadalmi követelményei. Ez igényli a konfliktusok nyíltabbá tételét, a társadalmi

érdekképviselőt megerősítését s a szubjektív szempontokat háttérbe szorító normatívabb megoldások intézményesítését.

A tanácsok önkormányzati jellegének másfél évtizeddel ezelőtti meghirdetése, majd folyamatos intézményesítése ehhez jó alapot biztosít. Az aprófalvak tekintetében az önkormányzat-koncepció intézményesítése már eleve magába foglalta azt az igényt, hogy meg kell erősíteni az önálló települési érdekképviselőt, s ehhez mind szervezeti síkon, mind a településfejlesztési formák oldaláról garanciákat kell biztosítani. Eléggé ellentmondásos módon erre az 1971. évi harmadik tanáctörvényben nem került sor. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a törvény nem volt teljesen összhangban a megfogalmazott politikai koncepcióval, és a településfejlesztési források elosztásának tervezési-pénzügyi rendszere is úgy lett kialakítva, hogy az önkormányzati jelleg kibontakozását strukturális akadályok gátolták. Az 1970-es évek közepétől kialakuló gazdasági válságtendenciák azt is megnehezítették, hogy a képviselői és az elosztási rendszer konstrukciós hibáit gazdaságpolitikai intézkedésekkel — például a vállalati beruházási javak horizontális átcsoportosításával — ellensúlyozni lehessen. A kialakult ellentmondások feloldása két irányból kezdődött meg: egyfelől a kistelepülések állami képviselőjének módosításán keresztül az előjáróság intézményével, másfelől a településfejlesztési források képződésének és elosztási rendszerének tervezett átala-
kításával.

Az előjáróság intézményét úgy tekintjük, mint a kistelepülések kiegyensúlyozottabb érdekképviselőjének helyreállítására az utolsó órában tett korrekciós lépést. Az új tanácsi jogintézmény úgy állítja vissza a társközségek önálló érdekképviselőjét a közvetlenül helyi ügyekben, hogy egyúttal megtartja a közös tanácsi konstrukciót is. A jogszabály szerint az előjáróság képviseli a közös tanácsban és más szervek előtt a társközségek lakosságának érdekeit, szervezeti-közösségi életét, dönt a rendelkezésre álló anyagi eszközök felhasználásáról és egyéb ügyekről. A társközségek ezentúl (1985-től) önálló választott képviselővel, az előjáróval reprezentálják magukat. Fennmarad a falugyűlés mint közvetlen demokratikus intézmény, amely az 1971. évi tanáctörvény legsikeresebb intézményének tekinthető, s amely kifejezésre juttatja a községi települések lakosságának igényét a helyi önállóságra, az önkormányzati elv érvényesítésére.

Természetesen döntő kérdés, hogy az előjáróság milyen gazdasági alátámasztást nyer. Nagyon fontosnak tartom, hogy rendelkezék helyi és központi források felett. Optimálisnak látszik az az Államigazgatási Szervezési Intézet által kidolgozott javaslat, amely 70-30 százalékban javasolja felosztani a közös tanács forrásait a községi közös tanács és az előjáróságok között (a 30 százalékos részarány népességarányosan kerülhet elosztásra a községek között).

Az előjáróság intézményesítése azonban nemcsak településfejlesztési szempontból értékelhető egyértelműen pozitívan, hanem társadalompolitikai szempontból is. Alapja lehet a helyi közelet és kulturális élet megélénkülésének, és talán sok helyen elindíthat egy pozitív visszarendeződési folyamatot, egy olyan időszakban, amikor valószínűsíthető a társadalmi mozgások megélénkülése, a képviselők és a társadalmi szervek általános politikai felértékelődése.

Elképzelhetőek — egyes települések esetében — radikálisabb megoldások is. Így például, ha elfogadjuk, hogy sok esetben túlzott volt a települések önállóságának felszámolása, akkor logikusnak látszik feltenni a kérdést, feltétlenül ragszkodnunk kell-e közös tanácshoz ott is, ahol életképes, önmagukban is fejlődő

dőképes településeket kényszerít össze. Nem lenne-e helyesebb a közös tanács társulások jellegét erősíteni, oldva ezzel a többségében felülről történt „összeházasítás” kényszerjellegét? Nyilvánvaló, hogy nem létezik mindenhol egyaránt alkalmazható megoldás. Az aprófalvak többségénél objektív szükséglet a közigazgatási társulás, és bizonyos, hogy az önállóság nem old meg mindent. Úgy gondolom azonban, hogy a tanácsi képviseleti rendszerben éppúgy rugalmas, új formákat kell alkalmazni, mint a gazdaságirányítási rendszerben.

A második kérdés a fejlesztési alapok elosztási rendszere. Ahhoz, hogy az állami képviselet érdekközvetítő tartalma és demokráciafoka növekedjék, át kell alakítani a településfejlesztés struktúráját. Nem hiszek abban, hogy az objektív viszonyok eleve életképtelenségre ítélnék a kistelepüléseket, s hogy ebben a településpolitika nem tekinthető korrekciós eszköznek. Ma a településfejlesztési politika túlságosan *településcentrikus*, és túlzottan honorálja a középponti funkciókat. Ez — véleményem szerint — mindenképpen ellensúlyozandó, ha nem is tekinthető mindenképpen megszüntethetőnek. Különböző vizsgálatok meggyőzően mutatták ki, hogy ha a fejlesztési források elosztásába az ingázást bealkaljuk, erősen átrendeződnek a városi-községi hozzájárulás arányai. Ez azt jelenti, hogy ha a megtermelt érték egy része visszajut a dolgozó lakóhelyére, a forrás-elosztás automatikusan egyenletesebbé válik. Községek esetében — különösen aprófalvas megyékben — a részesedés a háromszorosára is növekedhet. Az a véleményem, hogy a termelőtevékenység által létrehozott tiszta társadalmi jövedelmet arányosabban kell elosztani az állami költségvetés, a vállalat, a telephely szerinti település, valamint a dolgozó, az értéket előállító között, az utóbbi javára. Erre többféle módszerbeli megoldás is elképzelhető, ennek egyike lehet a bérben kompenzált településfejlesztési adó általánossá tétele.

2. E kérdéskör átvezet a kistelepülések érdekképviselésének korábban említett második dimenziójához, a településen belüli formalizált érdekkapcsolatokhoz. A képviselet tartalommal való megtöltése nemcsak a politikai rendszer struktúrájában adott feladat; ma meglehetősen nagy a távolság a kommunálpolitikai folyamatok és az egyéni érdekelttség között (a kistelepüléseken természetesen e szempontból kedvezőbb a helyzet). De ahhoz, hogy a kistelepülések esélyei javuljanak, minden településen közvetlenebbül érdekelttebbé kell tenni magát az állampolgárt a fejlesztési folyamatokban. Az alulról jövő demokratikus ellenőrzés csak úgy erősödhet meg, ha ennek tartalmi közvetítései, érdekelttségi pontjai is kialakulnak. Nem arról van szó, hogy az állampolgár bekapcsolásának ürügyén újabb, az egyéni háztartásokat még inkább megterhelő források képződjenek. A ma ismert koncepciók kimondatlanul is elsősorban erre helyezik a hangsúlyt, amikor kilátásba helyezik a településfejlesztési adó általánossá tételét. A bérrendszerben kompenzált településfejlesztési adó azonban mindenképpen arányeltolódást jelentene, és bizonyos fokig ellensúlyozná a ma meglévő különbségeket, a kistelepülések rovására kialakult, településkategóriánként eltérő teherviselést. Ma a kistelepülések többségénél a lakosság formálisan, önkéntesen, de a viszonyok kényszere által hajtva aránytalanul nagyobb mértékben járul hozzá a kommunális problémák megoldásához, mint a városi lakosság. A településpolitika átalakításakor tehát a központokra koncentráló fejlesztési elv oldásával át kellene helyezni a hangsúlyt az állampolgár-centrikusabb szemléletre. Ebben az esetben nemcsak az objektívnek tekintett, a gazdaság struktúrájába gyökerező folyamatok irányítanak a települések életciklusát, hanem nagyobb teret kaphatnának az

egyéni döntések, és a szociálpolitikai szempontokat is jobban lehetne érvényesíteni az állami kiegyenlítő funkciókkal. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fejlesztési forrásoknak a lakóhely javára történő átcsoportosítása csak az aprófalvak egy részénél, az életképesebbek kategóriájában enyhíti a kialakult hátrányokat. Azokon a településeken, ahol a demográfiai egyensúly felbomlott és az inaktív népesség került túlsúlyba, ez a megoldás mit sem változtat a helyzeten.

3. A harmadik dimenzió, amit érinteni szeretnék, a települések országos társadalmi érdekképviselője. Ma társadalmi-gazdasági életünkben túlzottan összefonódik a központi államigazgatási szervek kettős szerepe, amelyet ténylegesen gyakorolnak: egyrészt az állami irányítás, másrészt az irányított szféra sajátos érdekének képviselője, közvetítése más állami szférák felé vagy azokkal szemben. A településeknek ma hazánkban nincs országos társadalmi érdekképviselője (a Magyar Urbanisztikai Társaság csak részlegesen lát el ilyen funkciókat), amely mint arra rendelt sui generis intézmény felvállalná azokat az általános társadalmi igényeket, amelyek nem szoríthatók megyei vagy városkörzeti határok közé, s amelyek kiemelten társadalompolitikai súlyúak. A mi viszonyaink közepette — mivel nagy a különbség mind jogi, mind egyéb téren a települések között — indokolt lenne külön megalakítani a városok szövetségét és külön a községeket, mint országos társadalmi érdekképviselői szerveket.

E társadalmi funkciókat ellátó szervek részt vennének az állami döntési és jogalkotási folyamatokban, és nagy segítséget nyújthatnának azon érdekek megfogalmazásában, amelyek jelenleg kívül rekednek a formalizált csatornákon vagy azokba be sem kerülhetnek. Azokban az országokban, ahol a települések rendelkeznek önkormányzati jogokkal, mindenütt megtalálhatók az ilyen típusú szervek. A hazai politikai rendszer is olyan irányba fejlődik, hogy az autonómiával, önkormányzati jelleggel bíró intézmények kialakítják országos érdekképviselőket. A települési érdekképviselői szervek megalakításának igényét az is alátámasztja, hogy az érdekképviselő funkcióját — nem formalizált módon — ma is ellátják. Azokat a társadalmi ellentmondásokat, amelyek a településfejlesztésben az utóbbi évtizedben kialakultak, már jó ideje jelezte egy spontán társadalmi érdekképviselő; írók, szociológusok, falukutatók, jogászok, újságírók a társadalmi nyilvánosság keretét felhasználva adtak jelzéseket, képviseltek sokszor fogadatlán prókátorként érdekeket; a Hazafias Népfront és a TIT keretében fórumot kaptak a településpolitikával, az aprófalvakkal kapcsolatos társadalmi vélekedések, s ezek együtt végül is reagálásra ösztönözték a hivatalos állami szerveket, sőt azt is mondhatom, hogy nem kis szerepük volt a korrekciós lépések megtételében. Ez a folyamat azonban túlon túl lassú, s ezért társadalmilag költséges. Olcsóbb és konzekvensebb lenne az országos társadalmi érdekképviselő megerősítése, amely egyébként is szoros összhangban áll politikai rendszerünk fejlődéstendenciáival.

Erre már csak azért is szükség van, mert a településpolitikai konfliktusok a jövőben nem csökkennek, hanem ellenkezőleg, valószínűleg intenzívebbé válnak. Ezt sok ponton ki lehetne mutatni, most csupán egyet emelek ki illusztrációként: a közelmúltban lebonyolított közigazgatási reformot, amely érinti a településeket, s ezen belül a kistépülések érdekképviselőjét. A járások kiiktatásának időszerűségét, kiérleltetését nem akarom itt vitatni. A városkörzet intézményesítése azonban nem tekinthető pusztán közigazgatási szerepcserének. Tudományosan igazolt tény, hogy a járási hivatalok részt vettek a községi érdekek közvetítésében, szűrésében, különösen ott, ahol a község-hálózat elaprózott. Nem a járási hatalom,

hanem az elosztási-tervezési struktúra indokolta és táplálta e tevékenység szükségletét. Kérdés, hogy a körzetközpont-település és a községek között a jövőben milyen informális viszonyok érvényesülnek. Meggyőződés, hogy a közvetítő fokozatot — nevezhetjük járásnak vagy városkörzetnek — csak akkor lehet kiiktatni, ha a közvetítés külső feltételei megszűnnek. Ehhez viszont az kell, hogy a települések normatíve biztosított településpolitikai önállóságot nyerjenek közvetlenül is és az állampolgárok érdekeltségén keresztül is. Csak ezen az alapon beszélhetünk az önkormányzati jelleg kibontakozásának valós lehetőségéről. *A kis-települések érdekképviseletét ebben a tágabb összefüggésrendszerben kell szemlélni, és gondjaikon is csak a nagyléptékű strukturális változtatások ígérhetnek — ha nem is teljes megoldást, de — feloldási perspektívát.*

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MOST JELENT MEG A

RÉTEGZŐDÉSMODELL VIZSGÁLAT

SOROZAT KÉT ÚJ KÖTETE:

II. KÖTET

ESZKÖZÖK ÉS MÓDSZEREK

396 OLDAL / 75,— FT

III. KÖTET

Kolosi Tamás:

STÁTUSZ ÉS RÉTEG

280 OLDAL / 75,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

ELŐKÉSZÜLETBEN

RÉTEGZŐDÉSMODELL VIZSGÁLAT

kiadványsorozat IV. kötete

GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS

Tanulmányok

BEREI ANDRÁSNÉ

A demográfiai változások hatása a középfokú képzésre

A középiskolás korúak demográfiai hulláma az 1990-es évek elején tetőzik. Erre való tekintettel az Országos Pedagógiai Intézet Szakképzési Igazgatóságán célul tűztük ki, hogy előkészítjük a demográfiai csúcs következtében megnövekedett tanulólétszámnak a középfokú képzés rendszerén való átvezetését azáltal, hogy meghatározzuk a tárgyi, személyi feltételrendszert, annak érdekében, hogy elkerüljük azokat a feszültségeket, amelyek a demográfiai csúcshoz általános iskolában való megjelenésével jelentkeztek és jelentkeznek.

A középfokú képzés tanulólétszámát befolyásolja a demográfiai helyzet, azok száma, akik az általános iskolát elvégezve továbbtanulnak, valamint a középfokú képzésen belül a különböző képzési idejű iskolatípusok aránya. A tanulólétszám változása elsősorban az utóbbi két tényezőtől függ. Ezek befolyásolják mind iskolatípusonként, mind a képzés egészére nézve a létszámcsúcs nagyságát, időbeni jelentkezését, azt, hogy a megnövekedett létszámú korosztály hogyan halad át a középfokú képzés intézményrendszerén. A tanulólétszámhoz kell mérni az oktatás tárgyi és személyi feltételeit.

Írásunkban megkíséreljük bemutatni a kutatás leglényegesebb elemeit, összefüggéseit, számot adunk következtetéseinkről, javaslatainkról; azzal a szándékkal is, hogy további gondolatokat ébresszünk, s újabb kutatási területekre irányítsuk a figyelmet.

A demográfiai változásnak a beiskolázásra gyakorolt hatását és az ebből eredő oktatáspolitikai tennivalókat az 1970 és 1980 közötti évek adatainak elemzésére támaszkodva, az 1980–2000 közötti időszakra vonatkoztatva vizsgáltuk.

Az 1970–1980-as beiskolázási és egyéb adatokat a Központi Statisztikai Hivatal, az Oktatási és Művelődési Minisztérium közleményeiből merítettük. A népességprognózis a Népeségtudományi Kutató Intézet és az Országos Tervhivatal anyagaira épül. A munkaerő-prognózis az Országos Tervhivatal munkája.

A kutatás során sokféle módszert alkalmaztunk: az alapadatgyűjtésen, rendszeresen, statisztikai elemzésen túl megyei tervezési modelleket készítettünk, összehasonlító elemzéseket, a szakmai gyakorlatok lebonyolíthatóságát elemző modellvizsgálatokat végeztünk, számítógépes programot készítettünk.

Úgy véljük, hogy a kutatás módszerei közül a megyei tervezési modellek magyarázatra szorulnak. Ezek célja egyrészt az volt, hogy az országos adatokra épí-

tett számítási mód alkalmazhatóságát vizsgáljuk, másrészt az összes területi egységre kiterjesztett számítások összegezésével az országos prognózist pontosítjuk. Olyan országos eredményhez akartunk jutni, amely figyelembe veszi a helyi körülményeket, az adottságokat és az igényeket.

Fontos célunk volt az is, hogy együttműködjünk a tervezésben résztvevőkkel. Ez a partneri kapcsolat lehetővé teszi és tette, hogy más tervező szervezetbe új gondolatokat, esetleg szokatlan szemléletmódot is átviessünk.

Tervezési modellként Budapest, Pest megye, Hajdú-Bihar és Csongrád megye szolgált. A megyék egymásra hatását is vizsgáltuk: aszerint is terveztünk, hogy általános iskolai tanulókat kibocsátó, illetve középfokú képzés intézményrendszerébe beiskolázó, felvévő megyékről van-e szó. Például az 1980/81-es tanévben a Csongrád megyei lakóhelyű fiatalok 3,7 százaléka más megyében, 91,3 százaléka saját megyében tanult tovább. Ugyanakkor Pest megyében a 96,1 százalék összes továbbtanulóból 43,1 százalékuk saját megyében, 53 százalékuk más közigazgatási egységben, főleg Budapesten kezdte meg középsikolai tanulmányait.

I. A KUTATÁS ALAPJÁUL, KIINDULÁSKÉNT SZOLGÁLÓ TÉNYEZŐK

A kutatás alapjául, kiindulásként az általános iskolát eredményesen végzők létszámát, a közülük továbbtanulók arányát, a középfokú képzés különböző iskolatípusainak arányát és az oktatás tárgyi és személyi ellátottságának színvonalát vetjük figyelembe.

A felsorolásból látszik, hogy ezek mind oktatáspolitikai, mind társadalom- és gazdaságpolitikai szempontból lényeges kérdések, a kutatás döntő, meghatározó pontjai. Ezekre épül az oktatás tárgyi, személyi szükséglete, és ebből ered az esetleges pótlás igénye.

Az általános iskolát eredményesen elvégzők közül a továbbtanulók, azaz a középfokú képzés I. osztályába lépő tanulók: ez a szám a középfokú képzés demográfiai hullámának alapadata.

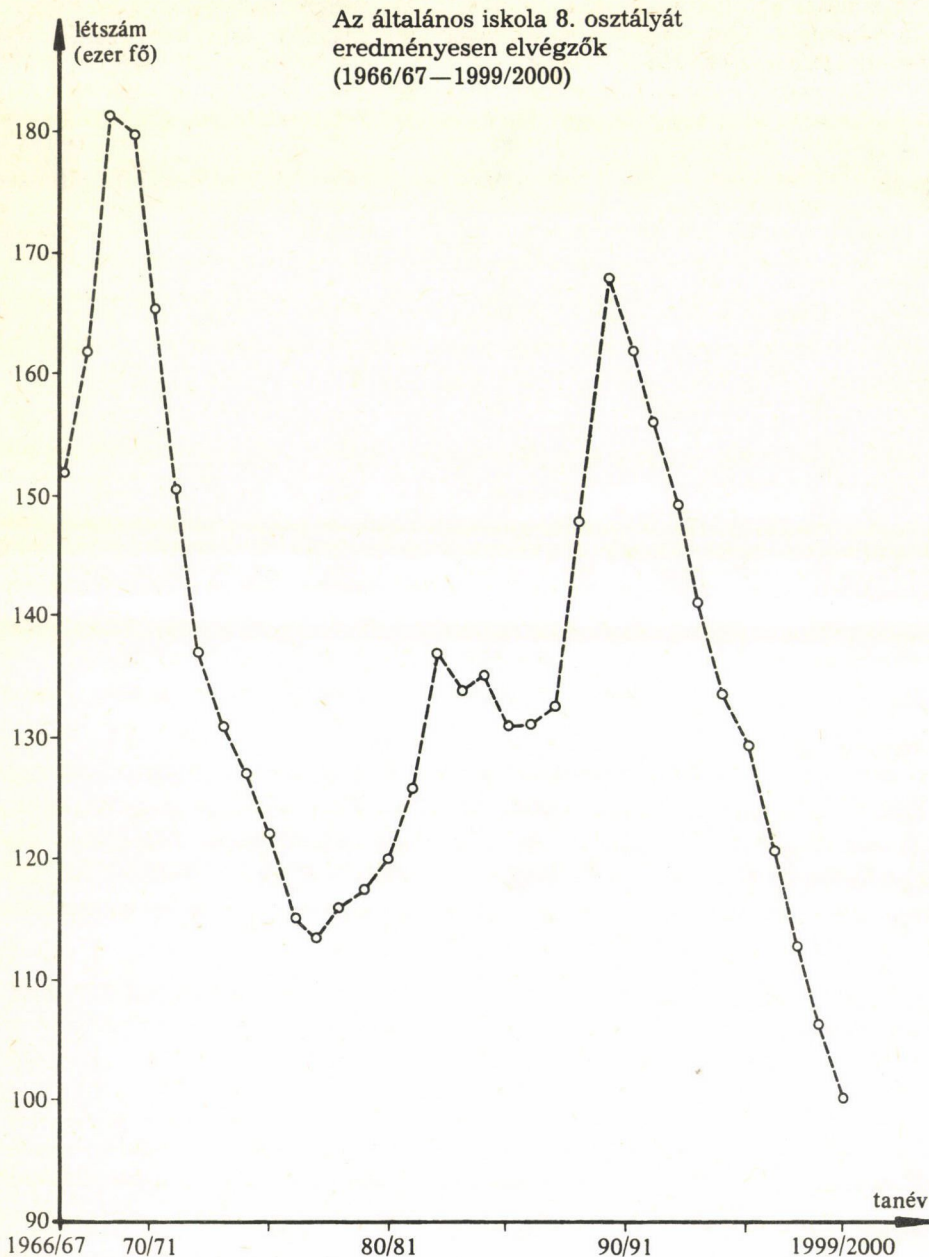
A 6—13 évesek iskoláztatása gyakorlatilag teljes körű, az elmúlt évtizedben a közoktatás fejlődésének legjelentősebb eredményeként könyvelhető el az iskolázás nagyarányú kiterjesztése. Ma a tankötelesek 95 százaléka 16 éves korig sikeresen befejezi az általános iskolát.

Ma már az általános iskolában tanulnak a nagy létszámú korosztályok, az 1986/87-es tanévben tetőzik a tanulói létszám; továbbá az iskoláztatás nagyarányú kiterjesztése, a tanulók csökkenő lemorzsolódása azt eredményezi, hogy az elkövetkező években mindezen tényezők hatására nőni fog az általános iskolát eredményesen elvégzők száma.

A 1. ábrán látható, hogy a létszám 1989-ben tetőzik, 1980-hoz képest 41 százalékkal több tanuló fog végezni. Ez azonban országos érték, egyes területi egységeknél ennél több, másoknál ennél kevesebb a létszámfelfutás mértéke. A legnagyobb gond Budapesten és Pest megyében jelentkezik, közel 80, illetve 55 százalékkal nő meg a létszám. Legalacsonyabb a létszámfelfutás Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ahol nem éri el a 17 százalékot sem.

Leolvasható továbbá az ábráról az is, hogy ez a létszámcsúcs kisebb lesz az 1960-as évek végén tapasztaltnál. Felvetődhet a gondolat, hogy a létszámnövekedés ezúttal nem jelent majd olyan nagy problémát; ha akkor le tudtuk vezetni a

1. ábra

Forrás: Az általános iskolai tanulók száma és a 8. osztályt eredményesen végzők létszáma. Nagy Judit tanulmánya alapján. Országos Pedagógiai Intézet. Kézirat 1982.

demográfiai hullámot, most is sikerülni fog. Hiszen a hatvanas évek eleje óta a fejlesztések eredményeként országosan jobbak lettek a nevelés-oktatás feltételei, körülményei. Aki így vélekedik, nem veszi számításba azt, hogy a továbbtanulási arány 1969 és 1980 között 80 százalékról 93,1 százalékra nőtt, s feltételezésünk szerint továbbra is nőni fog az általános iskolát eredményesen befejezőkből a továbbtanulók száma. Arra számíthatunk, hogy a továbbtanuló-létszám csúcsa az előzőt jóval meghaladja.

Elemeznünk kell tehát egyfelől a továbbtanulási arány változásának tendenciáját — ennek alapján növekvő továbbtanulási arányt prognosztizálhatunk —, másfelől a döntések előkészítéséhez fel kell tenni a kérdést: milyen érvek szólnak amellett, valamint milyen hatásokkal és következményekkel számolhatunk, ha a továbbtanulási arányt *csökkentenénk*; ha *változatlan* marad; illetve, ha a *növekvő továbbtanulási arány* jut érvényre.

Újból felvetik ugyanis a kérdést: vajon nem lenne-e kívánatos alacsonyabb továbbtanulási arány. Sokan vélekednek így, még a gyakorló pedagógusok közül is, s azt is hozzátézik, hogy eredményesebb munkát tudnának végezni a középfokú oktatásban, ha alacsonyabb tudásszintű gyerekeket nem vennének fel. Mások érvként még azt is hozzátézik, hogy kisebb lenne a lemorzsolódás a középiskolákban, ha nagyobb lehetőség lenne válogatásra, s a nagyon gyengék nem kerülnének be. Meggyőződésem, hogy inkább az *általános iskolai képzés színvonalát kellene emelni, és nem elzárni a középfokon való továbbtanulástól* a gyerekeket, és szűkíteni a továbbtanulási arányt. Az elért továbbtanulási arány a társadalomban már megszokott, ezt csökkenteni nem szabad, mert az feszültséget vált, válthat ki. Emellett gazdasági, kulturális, szociális szempontból sem érdekünk a csökkentés. Mindezt erősíti a 16 éves korig terjedő tankötelezettség is, továbbá azok a rendelkezések, amelyek a szakmunkás-bizonyítvány megszerzésének feltételeként az általános iskolai végzettséget írják elő, azaz a szakmunkásképzést az általános iskolára építik.

A csökkentés ellen szól az is, hogy mivel területi egységenként eltérő a továbbtanulás mértéke, az országos átlag alatti területeken mindenképpen a növekedés tendenciája fog érvényre jutni. A modellvizsgálatban szereplő közigazgatási egységeket (Csongrád, Hajdú-Bihar, Pest megye és Budapest) figyelembe véve az országos arány alatt marad Csongrád, míg a többi eltérő mértékben ugyan, de meghaladja az országos átlagot. Úgy véljük, az alacsonyabb továbbtanulási arányú területeket, a „lemaradottakat” már a közeljövőben célszerű lenne felzárkóztatni legalább az 1980-as országos szintre.

Ha tehát a csökkentést elvetjük, két járható út marad: a változatlan és a növekvő beiskolázási arány. Mi a *növekvő arány* mellett foglalunk állást. Állásfoglalásunkat a középfokú oktatás fejlesztésére ható tényezők vizsgálatával, elemzésével támaszthatjuk alá. Úgy ítéltük meg, hogy a ható tényezők közül a legfontosabbak a következők: az MSZMP KB 1982. április 7-i állásfoglalása az állami oktatásról szóló 1972. június 15-i központi bizottsági határozat végrehajtásának tapasztalatairól és a közoktatás további fejlesztésének irányelveiről; a munkaerő-szükséglet alakulása; a munkából kilépők képzettségi összetétele; valamint az általános iskolát végző fiatalok továbbtanulás iránti igénye.

Amikor ezeknek a tényezőknek a hatását számba vesszük, nem csupán a továbbtanulási arány növekedésének szükségességét kívánjuk bizonyítani, hanem a középfokú képzést végző iskolatípusok súlyának változására, a módosulás irányára is igyekszünk rámutatni.

1. *Az MSZMP KB irányelvei* leszögezik: az egységes alapiskolának minden tanuló számára biztosítani kell a társadalmunkban kívánatos és az egyén szempontjából nélkülözhetetlen alpműveltséget, érvényre kell juttatni a tanköteletettséget, és fel kell készíteni a tanulókat a jelenleginél magasabb minőségi követelményeket támaztó továbbtanulásra.

A középokú képzés iránti társadalmi igények növekednek. A párt programnyilatkozatában megfogalmazott célkitűzés szerint fokozatosan általánossá kell tenni, hogy a felnövekvő nemzedékek középokú végzettséget szerezzenek. Ezt mindenekelőtt a következő évtized várható társadalmi-gazdasági folyamatai és a fejlett szocialista társadalom építésének követelményei teszik szükségessé.

Ma már a középiskolás korúak közül egyre többen szerezhetnek középokú végzettséget. Az általános iskolát sikeresen befejezők több mint 90 százaléka továbbtanul, de még mindig nagymérvű a tanulók lemorzsolódása, ezért a középokú képzés általánossá tétele további jelentős erőfeszítést igényel.

Az oktatási rendszernek és az iskolarendszeren kívüli képzésnek biztosítania kell a társadalom és a népgazdaság szakember-szükségletének tervszerű kielégítését. A szakképzés arányainak kialakításakor a távlati társadalmi igényekből kell kiindulni, figyelembe véve a rövidebb távú érdekeket is.

A felsőoktatás utánpótlásának szélesítése, a tanulók műveltségi szintjének növelése érdekében fokozatosan meg kell változtatni a középokú képzés belső arányait az érettségit adó középiskolai képzés javára. Ezen belül a gimnáziumi képzés kisebb mértékű bővítése indokolt. A gimnáziumi képzés keretein belül a fakultatív tárgyak lehetőségeit fel kell használni annak érdekében, hogy a gimnáziumot elvégzők és tovább nem tanulók részére a gimnázium reális elhelyezkedési lehetőséget nyújtson.

A népgazdaság szükségleteivel összhangban gondoskodni kell a technikusképzés megoldásáról.

A szakmunkásképző iskolák folyamatos fejlesztésével, képzési feltételeik javításával arra kell törekedni, hogy a szakmát tanulók egyre növekvő hányada érettségit adó szakmai középiskolát végezzen. A szakmunkásképző iskolákat — ahol ennek feltételei megteremthetők — a nagyüzemek anyagi-technikai bázisára kell telepíteni, illetve azon kell működtetni.

2. *A munkaerő-struktúra prognózisait* az Országos Tervhivatal két változatban készítette el (1982 márciusi prognózis). A minimális változat szerint a foglalkoztatottak létszámát az ezredfordulóra 5 millió főre tervezik, a maximális változatnál a foglalkoztatottak tervezett létszáma 5,3 millió fő.

A *munkaerő-szerkezet* prognosztizálásához a jövőbeni fejlődés előrejelzésében több a bizonytalansági tényező, mint a korábbi években. Az iparon belül a szakmaszerkezet átalakulása helyett a fő arányokon belüli mikroszerkezeti változások dominálnak; ezek folyamatát csak nagyobb bizonytalanságfokkal lehet előre jelezni. A feldolgozóipar fejlesztésében — várhatóan — nem vagy alig lesznek kiemelt programok, a műszaki fejlesztés arányai csak nagyobb hibahatárok között jelezhetők előre.

Továbbá a vállalati önállóság növekedése következtében nagyobb lesz a kockázat, így egy-egy ipari ágazat jövőbeni fejlődésének megítélésében nagyobb lesz a bizonytalanság. Ebbe az irányba hat az is, hogy — a kisvállalkozói szféra fejlődésének következményeként — a magasan kvalifikált munkaerő egy része anyagi érdekelttség miatt szívesen vállal végzettségétől eltérő munkát, valamint a

korábban csak a szocialista szektorban végezhető munkák egy része átkerül a kisvállalkozói körbe, így egy magasan kvalifikált vállalkozói réteg jöhet létre.

Figyelemre méltó lehet az a tendencia is, hogy a formális követelményekkel szemben egyre nagyobb szerepet kap a tényleges tudás.

Végül a munkerő-szerkezet előrejelzésének bizonytalanságát növeli a mai világgazdasági helyzet.

Az ezredfordulóra vonatkozó munkaerő-szükséglet prognózisa szerint a nem fizikai, illetve fizikai állomány részaránya 35–65 százalék (minimumváltozat) és 36,8–63,2 százalék (maximumváltozat) lesz. Ha ezt összevetjük az aktív keresők 1980. január 1-i adataival — amikor a nem fizikai, illetve fizikai foglalkozásúak megoszlása 30,5–69,5 százalék volt —, kitűnik, hogy az aktív keresőkön belül a nem fizikai, azaz szellemi foglalkozásúak részaránya várhatóan 35-36 százalékra fog nőni.

A szellemi foglalkoztatottak számának növekedése elsősorban azzal függ össze, hogy az ezredfordulóra azoknak az ágazatoknak a létszáma nő dinamikusan, amelyekben jelentős a középfokú nem fizikai, illetve felsőfokú végzettség aránya (például oktatás, egészségügy). De nő a termelés műszaki előkészítésének igényessége is, ezért a kutatásban és fejlesztésben dolgozók számának erőteljes növekedése is várható, ami főként a felsőfokú végzettségűeket érinti. A műszaki előkészítő tevékenység magába foglalja a beruházások lebonyolítását, gyártás-programozást, a szervezést, s ez elsősorban a középfokú végzettségűek iránti szükségletet növeli.

A külgazdasági kapcsolatok bővülése a marketing tevékenység fokozódását indokolja; ennek következtében nő a piackutatásban, a vevőszolgálatban dolgozók száma.

Elsősorban a középfokú végzettségűek iránti szükségletet növeli a korszerű információs technika fejlődésének hatása, a számítástechnika elterjedése, az ügyvitel-gépesítés előrehaladása. A gépírók iránti igény várhatóan nő az ügyvitel-gépesítésben foglalkoztatottak között.

A közgazdasági szakemberigény nő a legdinamikusabban. A szakemberképzés növelését az is indokolja, hogy ma a közgazdász munkakörök 50 százalékát nem közgazdasági képzettségűek töltik be. Ugyanez más munkaköröknél is előfordul, ahol diplomások helyett középfokú végzettségűek dolgoznak, például pedagógus, mérnök stb.

Nagymértékű növekedés várható a középfokú egészségügyi szakemberek számában. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szerint a magyarországi orvosellátottság a világ élvonalában van, a középszintű egészségügyi szakemberek arányát tekintve viszont csak a 25–30. helyen állunk.

Az oktatási szférában is szükség lenne középkáderekre; munkájuk lehetővé tenné, hogy a pedagógusok felszabaduljanak a nem pedagógiai tevékenységek alól.

A szervezéssel foglalkozó szakemberek iránti szükséglet erőteljes növekedésével is számolhatunk.

Az 1980. évi népszámlálás szerint az aktív keresők 6 százaléka (301 ezer fő) tölt be úgynevezett középfokú műszaki munkakört, amelyeket technikus foglalkozásoknak tekintenek. 1965-től a középfokú szakemberképzés a szakközépiskola feladata lett. Erre épült 1973-tól az előzetes gyakorlathoz kötött, szaktárcák szervezésében megvalósuló, iskolarendszeren kívüli technikusminősítés. Az ipari és

mezőgazdasági szakközépiskolák nagy része 1978-tól szakmunkásképzésre tért át, így a technikusminősítés alapjául szolgáló iskolatípus 1982-re megszűnt.

A tények, az előrejelzések arra utalnak, hogy a gazdaságnak szüksége van művelt, jó elméleti-gyakorlati felkészültségű, középfokú szakmai végzettségű műszaki szakemberekre. A tárcák számításai szerint 2000-ig évenként mintegy 12-13000 technikus képzésére lenne szükség. 1985-től a képzést fokozatosan bevezetik.

Tovább elemezve az 1980. évi adatokat és a 2000. évi prognózist, az is megállapítható, hogy a nem fizikai állományban a középfokú végzettségűek aránya amiatt is nőni fog, mivel a szakképzetleneket szakképzettek váltják fel, ugyanis a munkából kilépő idős korosztályokhoz képest a belépő fiatal korcsoportok iskolai végzettsége magasabb.

Összegezve: 1980-ban a felső- és középfokú végzettségűek a nem fizikai állomány 75,5 százalékát tették ki. Az ezredfordulóra a szükségletek alapján ez az arány 96,4 százalékra becsülhető.

Mindebből az következik az *oktatás fejlesztésére nézve, hogy az érettségit adó középfokú képzés arányát növelni kell a középfokú képzésen belül.*

3. Az *aktív keresők csoportjából kilépők*, valamint az aktív keresők közé belépő fiatalok képzettsége közti eltérés részben megváltoztatja az aktív keresők képzettségi struktúráját.

1980 és 1984 között az aktív keresők csoportjából kilépők* száma 530 ezer, 1985 és 1989 évek között 702 ezer fő lesz.**

A nyugdíjkorhatárt 1980 és 1989 között elérő, nem fizikai foglalkozású aktív keresők közül közel 300 ezer fő megy nyugdíjba, s ebből 117,7 ezer főnek (csaknem negyven százaléknak) a betöltött munkakörben szükségesnél alacsonyabb a végzettsége.

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján az első ízben munkába állók közel kétharmada közép- vagy felsőfokú szakmai képzettséggel, egyharmada képzettség nélkül kíván elhelyezkedni. Ez azt is jelenti, hogy *a szakképzetlen kilépőket szakképzett belépők váltják fel.*

4. A *8. osztályos tanulók továbbtanulás iránti igénye* 1970 és 1980 között nőtt, a 8. osztályt elvégzőkből tovább kívánt tanulni 1970-ben 86,6 százalék és 1980-ban 96,5 százalék. Ezen belül más-más kedveltségnek örvendenek a különböző iskolatípusok, ami megnyilvánul abban is, hogy ezen idő alatt a szakközépiskolák iránti igény 35 százalékkal, a gimnázium iránti igény 20 százalékkal nőtt, ugyanakkor a szakmunkásképző iskolákban való tanulás igénye 45,5 százalékról 42,4 százalékra csökkent.

Az országos képhez viszonyítva a területegységenkénti adatok eltérést mutatnak. A továbbtanulás iránt Békés megyében jelentkezett a legnagyobb igény (97,7 százalék), s a legkisebb (92,8 százalék) Szabolcs-Szatmár megyében. Ellenértés a két megyében az iskolatípusok közkedveltségének tendenciája is. 1970 és 1980 között Békés megyében a szakmunkásképző iskola iránti igény csökkent, Szabolcs-Szatmár megyében pedig nőtt. Ez azzal magyarázható, hogy a szak-

* A kilépők közé soroljuk a nyugdíjkorhatárt elérőket, az elhalálozókat. A létszámot módosító tényezőkkel is számolunk: megrokkánás, gyes, nyugdíjkorhatár után tovább dolgozók.

** Munkaügyi Kutatóintézet kutatási anyaga. 1982. A munkába lépők és a munkából kilépők demográfiai és képzettségi összetételének várható alakulása és hatása a foglalkoztatottak struktúrájára 1980 és 1990 között.

munkásrétegbe belépők egy része alacsony iskolázottságú, szakképzetlen fizikai dolgozó rétegből kerül ki. Az ide való bejutás számukra egyértelmű társadalmi emelkedést jelent. Ott, ahol magasabb a szülők iskolai végzettsége, a szakmunkások gyermekeinek a középiskola jelent a társadalmi emelkedést. Mindebből úgy tűnik, hogy ha egy adott területen magas továbbtanulási arányt érnek el, a további aránynövekedés már a középiskola iránti igény növekedésével jár együtt. Ezért célszerű lenne, ha a megyék e szempontot is figyelembe vennék a tervezésnél.

A ténylegesen továbbtanulóknak a jelentkezőkhez* viszonyított aránya fokozatosan nőtt 1970 és 1980 között, 1980-ban 1000 jelentkezőből 986 továbbtanult.

Túljelentkezés volt a szakközépiskolákban, egészségügyi szakiskolákban. Az előzetesen jelentkezőknél többet vettek fel a szakmunkásképző iskolákba, a gimnáziumokba és a gép- és gyorsíró iskolákba. Tíz év adatai alapján a következő tendenciák rajzolódnak ki: gimnáziumba nem jelentkezik annyi tanuló, amennyit felvehetnének; a szakközépiskolákban a túljelentkezés egyértelmű, de változó nagyságú; a szakmunkásképző iskolákban 1970-ben még túljelentkezés volt, a későbbi években a jelentkezők száma csökkent, a tényleges továbbtanulólétszámot a máshová jelentkezők átirányításával érték el.

Az országos kép mellett érdemes megnézni az egyes területeken jelentkező eltéréseket is. 1980-ban a végzetek 27,3—40,1 százaléka jelentkezett szakközépiskolába. Legalacsonyabb volt az igény Bács-Kiskun megyében és a legmagasabb Budapesten. A jelentkező igényeket a legkevesébe Szabolcs-Szatmár megyében, a legnagyobb mértékben Zala megyében tudták kielégíteni.

Szakmunkásképző intézményekbe a végzetek 27,7—47,3 százaléka jelentkezett. Legnagyobb érdeklődést Pest megyében tanúsítottak a szakmunkásképzés iránt. Legkisebb igény Budapesten nyilvánult meg. Szabolcs és Tolna megyék kivételével minden területi egységben az eredetileg jelentkezőknél több tanuló vettek fel. Az átirányítás mértéke megyénként változó, legnagyobb volt Budapesten.

A fiúk és a leányok pályaválasztásában meglevő különbségek továbbra is fennmaradtak. A leányok körében a középiskola a kedvelt, a végzeteknek több mint fele ide jelentkezett, s alig több mint egyharmad részük jelölt meg szakmunkásképző intézményt. A fiúk több mint fele a szakmunkásképző iskolát választotta.

A 14 éves fiatalok pályaválasztását befolyásolja a közvetlen környezet, a család társadalmi-gazdasági helyzete. A fizikai foglalkozású szülők elsősorban szakképzettséget kívánnak gyermeküknek adni. A nem fizikai foglalkozású szülők leginkább a szellemi pályát szánják gyermeküknek, és ehhez a gimnázium és a szakközépiskola vezet el. 1980-ban az I. éves tanulók szülei 69 százalékban fizikai foglalkozásúak voltak, ezen belül a szakmunkásképző iskolákban tanulók 83 százalékának szülei voltak fizikai foglalkozásúak. A 31 százalékot kitevő nem fizikai foglalkozású szülők gyermekei elsősorban középiskolában tanulnak tovább (a középiskolai tanulók 46 százalékának nem fizikai foglalkozásúak a szülei). A középiskolán belül is a gimnáziumnak van kitüntetett jelentősége.

*A továbbtanulási szándék megfogalmazásában a szülőknek van nagy szerepe. A tényleges jelentkezést a pedagógus irányítja, különösen az iskolatípusok, illetve az iskolák közti választást tekintve. Eltérés van a tanuló tényleges szándéka és jelentkezése között.

A jövőben *mind a továbbtanulás, mind a középiskola iránti igények további növekedésével számolhatunk*. A továbbtanulási igények növekedése elsősorban a községekből, a megyék közül Szabolcs-Szatmárból várható. Az arányok növekedése legfőképp azzal függ össze, hogy a szülői korosztályok iskolázottsági színvonala emelkedik. Az 1990-ben általános iskolát végző gyermekek szülei közül általában 10-15 százalékkal többen fognak közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezni, mint az 1980-ban a 8. osztályosok szülei. A társadalmi motivációk is módosulhatnak a vizsgált időszak alatt, ami feltehetően növeli a képzés iránti igényeket, és alakítja a belső struktúráját.

Összegezve: a távlati fejlesztési célok azt indokolják, hogy a *továbbtanulási arány növekedésével, valamint ezen belül a középiskolában továbbtanulók arányának növekedésével számoljunk a jövőben*.

A demográfiai csúcs levezetésére vonatkozó javaslat, illetve döntés hosszú időre meghatározza, lényegében determinálja a *középfokú iskolázás szerkezetét*, belső arányait. Amikor *megtervezzük, hogy a létszámtöbbletet milyen iskolatípusba irányítsuk, a távlatos iskolaszervezetre* teszünk javaslatot, hozunk döntést.

Ha az előző időszakhoz hasonlóan azt javasolnánk, hogy a demográfiai hullámot elsősorban vagy túlnyomórészt a szakmunkásképző intézmények bázisán vezessük le — abból a megfontolásból, hogy ebben az iskolatípusban a tanulók rövidebb ideig tartózkodnak az iskolarendszerben —, akkor a létszámtöbblet miatti fejlesztéseket ebbe az iskolatípusba kellene irányítani, egy olyan iskolatípusba, amely a távlati elképzelések szerint visszafejlesztendő intézmény. Ez a megoldás a demográfiai hullámot követő időszakra is konzerválná a mai iskolaszervezetet, és gátolólag hatna a teljes értékű középiskolai oktatás kiterjesztésére.

A tervezésben a következő döntési pontot az jelenti, hogy a *tárgyi, személyi ellátottság színvonalát* melyik időszak bázisadatai alapján tervezzük, milyen tárgyi, személyi ellátottsági mutatókat vegyünk számításba.

Úgy ítéljük meg, hogy bázisidőszaknak az *1980/81-es tanév ellátottságát* a legcélszerűbb figyelembe venni. A kutatási koncepció vitája során felmerült az az igény, hogy készítsünk becslést 1985-re, az ötéves terv végére várható ellátottsági színvonalra, tehát a tervezéshez olyan fajlagos ellátási mutatókat képezzünk, amelyek iskolatípusonként figyelembe veszik a VI. ötéves terv beruházásainak várható eredményeként megváltozó tárgyi ellátottságot is (a várható növekményt a létszámfelfutás értékeivel korrigálva). A továbbtanulók száma 1977/78-ban volt a legalacsonyabb, tehát a kiválasztott 1980/81-es év már a demográfiai hullám emelkedő ágán van. Emellett szól az is, hogy a középfokú képzés iskolatípusaiban a tárgyi feltételeket szimbolizáló fajlagos ellátottsági mutatók ez évben a legkedvezőbbek, és a személyi feltételek színvonala is csaknem a legkedvezőbb.

A tárgyi ellátottság színvonalát kifejező mutatók megválasztásakor első lépésben el kellett döntenünk, hogy milyen oktatási célú helyiségekkel számoljunk, azaz az osztálytermeken túl milyen helyiségeket vegyünk figyelembe.

Vannak olyan vélemények, hogy a demográfiai hullám levezetésére kidolgozott javaslatokban azért kell előnyben részesíteni a szakmunkásképzést, mert a szakmai gyakorlati foglalkozások miatt a gimnáziumhoz képest a szakmunkásképzésnek 50 százalékos az osztályteremigénye. Egy lényeges kérdést figyelmen kívül hagynak, azt, hogy a szakmai gyakorlatok lebonyolítása, megvalósítása jóval eszközigényesebb az elméleti képzésnél, hiszen az oktatóhelyiségen kívül biztosítani kell a termelőeszközöket is. Figyelembe kell venni a szakmai gyakorlati

munkahely igényeit is, még akkor is, ha a szakmai gyakorlatnak csak egy része bonyolódik le az iskolában.

Számolni kell az előadótermek iránti igények növekedésével is. Ezek egyrészt az elméleti képzés színvonalát emelik, másrészt hozzájárulnak a fakultatív oktatás megvalósításához.

Szükséges a tervezésnél a tornatermi ellátottság figyelembevétele is.

A kollégiumi férőhelyek száma befolyásolja a továbbtanulás mértékét, vagyis a továbbtanulási arány szintentartása vagy növelése a kollégiumi ellátottság számvetését is felveti.

Szükség van a szociális ellátottság javítására is, ezen belül a tanulószobai férőhelyek számának növelésére, a növekvő létszám iskolai étkeztetésének megoldására.

Tehát a tervezésnél az osztálytermeken túl egyéb oktatási célú és szociális helyiségeket is számba kell venni. Amikor kimutatjuk a demográfiai hullám hatását, az eszközigényességet nem egyszerűsíthetjük le az osztályteremigényre, és csak ennek alapján a különböző megoldásmódok előnyének vagy hátrányának kimutatására, összevetésére.

A tárgyi ellátottság színvonalát az úgynevezett fajlagos ellátottsági mutatókkal fejeztük ki; ezek a következők: az egy osztályteremre jutó tanulólétszám, az 1000 tanulóra jutó iskolai szakmai-gyakorlati munkahelyek száma, valamint a diákotthoni ellátást igénybe vevők száma az összes tanulók létszámához viszonyítva. Az így számított szükséglet a ma meglévő ellátottsági színvonalat vetíti előre. Növeli az így kimutatott férőhelyszükségletet, hogy a jövőben szükség lesz a nagy létszámú osztályok kisebb csoportokra bontására. Különösen fontos ez a diákok hátrányainak leküzdéséhez, a felzárkóztatáshoz, a fakultáció szélesítéséhez, a tehetséggondozáshoz. Ezenkívül nem csak tanóra és tanítás-tanulás lesz a jövő iskolájában, szükség van például szabadidős foglalkoztató helyiségekre is.

A személyi feltételek meghatározásakor a pedagógusszükséglet kiszámításánál a közismereti, szakmai-elméleti, szakmai-gyakorlati tárgyakat, fajlagos ellátottsági mutatóként az e tárgyakat oktató pedagógusokra jutó tanulók számát vettük alapul.

A tárgyi és személyi ellátottság színvonalában lényeges eltérések jelentkeznek területi egységenként. Példaként a szakközépiskolai ellátottságot mutatjuk be: országosan 329 tanuló jut egy előadóteremre. Az országos átlagnál kedvezőtlenebb helyzetben van a modelltervezésbe bevont területi egységek közül Budapest 523 fővel és Pest megye 349 fővel. Legkedvezőbb az ellátás Csongrád megyében, ahol 178 tanuló jut egy előadóteremre. Az országos átlagnál jobb az ellátottság Hajdú-Bihar megyében is, ahol előadótermenként 282 tanulóval számolhatunk.

Az egy főhivatású, elméleti tárgyakat oktató pedagógusra jutó tanulólétszám országos átlagban 30,2. Ennél rosszabb az ellátottság Hajdú-Bihar megyében (31 tanuló), a többi modellegységben jobb az ellátás színvonala (Csongrád megyében 28,3, Pest megyében 27 tanuló jut egy tanerőre).

II. TERVEZETT BEISKOLÁZÁSI ARÁNYOK ÉS STRUKTÚRÁK

Kutatásunkban a továbbtanulási igény nagyságrendjére és különböző iskolatípusokban történő realizálására – számolva az előzőekben kifejtett befolyásoló körülményekkel – három, a következőkben A, B, C betűkkel jelzett változatot dolgoztunk ki. E három változat, az általános iskola 8. osztályát az előző tanévben végzetek továbbtanulási arányában és a továbbtanulás iskolatípusok közötti megoszlásában tér el egymástól.

1. táblázat

A közvetlenül továbbtanulók megoszlása a középfokú képzés egyes iskolatípusai között a prognózis három változata szerint (százalék) (1980–2000)

Iskolatípus	Változat	A középfokú képzés egyes iskolatípusai közötti létszámarányok tanévenként				
		1980/81	1985/86	1990/91	1995/96	1990/2000
Gimnázium	A		20,5	20,6	20,7	20,7
	B	20,3	22,7	22,7	23,7	23,7
	C		21,6	23,5	25,5	25,5
Szakközépiskola	A		26,3	26,4	26,5	26,5
	B	26,0	26,0	27,0	29,0	29,0
	C		26,9	27,9	29,8	29,8
Szakmunkásképző iskola	A		44,2	44,5	44,7	44,7
	B	43,8	42,3	41,3	39,3	39,3
	C		42,1	39,4	36,5	36,5
Szakiskola	A		3,0	3,0	3,1	3,0
	B	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
	C		2,7	2,7	1,8	1,8
Összesen	A		94,0	94,5	95,0	95,0
	B	93,1	94,0	94,0	95,0	95,0
	C		93,3	93,5	93,6	93,6

Forrás: Berei Andrásné dr.: Tanulmány a demográfiai változás középfokú képzésre gyakorolt hatásának vizsgálatára. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1983.

A táblázatból látható, hogy az általános iskola 8. osztályát elvégzetek *továbbtanulási arányát* tekintve a három változatban a következő növekedést tételeztük fel 15 éves távlatban (tehát 1980/81-től 1995/96-os tanévig):

- „A” változat 93,1 százalékról 95,0 százalékra
- „B” változat 93,1 százalékról 95,0 százalékra
- „C” változat 93,1 százalékról 93,6 százalékra.

A továbbtanulási arány növekedése *másként oszlik meg a különböző iskolatípusok között.*

Az „A” változatnál a feltételezett aránynövekedés kiindulópontját az egyes iskolatípusok által az 1980/81. tanévben képviselt beiskolázási arányok jelentették, vagyis az aránynövekedés az iskolatípusok 1980/81. évi súlyának megfelelően került felosztásra.

A „B” változatnál a gimnázium és a szakközépiskola súlyát a szakmunkásképzés rovására növeltük, a szakiskolák részesedését lényegében változatlanul hagytuk.

A „C” változatnál a minimális növekedés a gimnázium és a szakközépiskola súlyát növeli, a szakmunkásképzés és a szakiskola rovására.

Az „A”, „B” és „C” változatban prognosztizált arányok alapján — kiindulva természetesen az általános iskolát végzők számából — következtethetünk az egyes középfokú iskolatípusok tanulólétszámára is. Ha a középfokú képzés összlétszámának alakulását a három változat szerint nyomon követjük, látható, hogy az összlétszámban lényeges eltérés nincs. Az 1980 és 2000 közötti időszakban az összlétszám alakulása szempontjából a következő jellemzőkre figyelhetünk fel. Az 1980 és 1990 közötti tízéves ciklusban a létszámnövekedés üteme egyenetlen, 1980 és 1985 között csaknem 16 százalékos, 1985-től 1990-ig terjedő időszakban 21 százalékos, 1990 és 1991 között — egy év alatt — valamivel több mint 3 százalékos létszámnövekedéssel számolhatunk. A csúcs az 1991/92-es tanévben jelentkezik. Ezt követően a létszám csökkenni fog, ötéves időszakokat figyelembe véve egyenletesen. A demográfiai csúcs a középfokú képzést *befejező* tanulólétszámot tekintve összességében az 1991/92-es tanévben, négyéves képzésnél egy évvel később, a hároméves képzés esetében 1990 és 1992 között, a kétéves szakiskolai képzés esetében az 1990/91-es tanévben jelentkezik.

Mindezek ismeretében melyik változatot javasoljuk? *A legjobbnak és a legelfogadhatóbbnak a „B” változatot tartjuk*, ugyanis e megoldásmódban érvényesülnek legjobban a középfokú oktatás fejlesztését meghatározó és befolyásoló tényezők. E változatban látjuk a legmesszebbmenően biztosítottnak a középfokú képzés iránti növekvő társadalmi igények kielégítését és legreálisabbnak a középiskola középfokú képzési rendszeren belüli súlyának garantálását. Biztosítja a középfokú végzettségű szakembergárdát, s egyúttal növeli az úgynevezett „merítési bázist” a felsőfokú képzés számára. Eközben számol a szakmunkásképző iskolák folyamatos fejlesztésével, így lehetőség nyílik arra, hogy a szakmát tanulók egyre nagyobb hányada érettségit is adó középiskolát végezzen. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a középfokú végzettséget szerző tanulók száma, aránya itt a legmagasabb.

A „B” változat megvalósításának megvannak a nélkülözhetetlen feltételei is. Ezek közül legdöntőbb az általános iskolai képzés színvonalának emelése, hogy a tanulók a középiskola jelentette fokozott követelményeknek meg tudjanak felelni. Enélkül ugyanis nem növelhető a feltételezett mértékben a középiskolai továbbtanulási arány.

A tárgyi, személyi szükséglet a létszámfelfutással arányosan jelentkezik. Aból, hogy a létszámfelfutás mértékében a három változat között nincs lényeges különbség, az következik, hogy a demográfiai csúcs időszakában a tárgyi, személyi szükséglet tekintve nem lesz lényeges eltérés az „A”, „B” és a „C” változatok között; egyik megoldás sem „olcsóbb”, így nem elsősorban a rendelkezésre álló vagy szűkös erőforrások motiválják a választást, hanem a fejlődés *tényleges igényei alapján lehet döntést hozni*.

2. táblázat

A középfokú képzés tárgyi, személyi feltételei
a három változat szerint
(1980–2000)

Tanév	Osztályterem* szükséglet (db)			Előadóterem** szükséglet (db)			Iskolai szakmai gyak. m. hely (db)			Pedagógus szükséglet (fő)		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
1980/81	8 411			1400			38 143			28 901		
1985/86	9 766	9 833	9 815	1624	1636	1629	44 039	43 870	44 061	33 502	33 566	33 536
1990/91	11 411	11 723	11 708	1907	1954	1936	51 609	51 076	51 676	39 364	39 708	39 603
1995/96	10 180	10 617	10 821	1685	1735	1752	45 703	45 899	46 063	34 686	35 287	35 464
1999/ 2000	8 078	8 642	8 879	1332	1396	1422	36 030	37 282	37 235	27 460	28 434	28 666

Megjegyzés:

* Szakmunkásképzésnél tanterem szerepel

** Szakmunkásképzésnél előadóterem = osztályterem (levonva: tanterem)

Forrás: Berei Andrásné dr.: Tanulmány a demográfiai változás középfokú képzésére gyakorolt hatásának vizsgálatáról. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1983.

A táblázatban közölt számításokban nem vettük figyelembe az elhasználdás és egyéb okok miatt megszűnő létesítményeket, a pályát elhagyó pedagógusokat, a nyugdíjba menőket, az elhalálozókat. E tényezők figyelembevétele tovább növeli a bővítés szükségességét, a fejlesztés mértékét.

III. BERUHÁZÁST NÖVELŐ, CSÖKKENTŐ MEGOLDÁSOK

Munkánk során természetesen megpróbáltuk a várható létszám fogadására még alkalmas, de szerényebb fejlesztés lehetőségeit is feltárni, ugyanis ha az 1980/81-es tanév tárgyi, személyi ellátottsági színvonalát vesszük alapul, a létszámfelfutás mértékével azonos az igény.

Ha a VI. ötéves tervben szereplő beruházások várható eredményei és az időközben már növekvő tanulólétszám alapján képzett *fajlagos ellátási mutatót* vesszük alapul (1985. évi mutató), szerényebb fejlesztési lehetőséget mutatnak a számítások. Ha eszerint számoljuk a középiskolai képzés osztályterem-szükségletét, az „A” változat esetében a csúcs-létszámhoz szükséges fejlesztés igénye 40 százalék helyett csak 25 százalékos növekedést mutat 1980/81-hez képest, ezáltal elég komoly színvonalromlás következne be, egy osztályteremre a 31,7 tanuló helyett 35,7 tanuló jutna.

Vizsgáltuk azt a megoldást is, hogy az 1980/81. évi szintet vegyük alapul, és a létszámnövekedéshez az 1980/81-es fajlagos ellátási mutató szerint fejlesszük néhány évig a tárgyi, személyi feltételeket, majd ezt követően stabilizáljuk ezt néhány évre, vállalva ezáltal, hogy a még mindig növekvő tanulói létszámot ez idő alatt, átmenetileg, a korábbinál rosszabb, romló feltételek között oktatjuk. Ezt a megoldási módot elfogadhatónak tartjuk, hiszen a maximális létszámra való tervezés gazdaságtalan, és az 1991/92-es tanévtől középfokú oktatásba lépő tanulói

létszám rohamosan csökkenni fog. Például a középiskolai osztályterem-szükségletet tekintve azt javasoljuk, hogy tartson a fejlesztés az 1989/90-es tanévig, ha az akkori szinten stabilizáljuk majd az osztályterem-számot, akkor a következő öt évben — amíg a tanulói létszám még növekszik — romlani fog a tanterem-ellátottság; a legkritikusabb az 1992/93-as tanév lesz (a négyéves képzésben ekkor lesz a legmagasabb a létszám), amikor 35,4 tanuló jut majd egy tanteremre.

A 2. ábrán bemutatjuk az 1980. évi mutató és az 1985-ös évre képzett mutató szerinti osztályterem-fejlesztést. Ha kiemeljük a létszámcúcs időszakát, a maximális fejlesztést igénylő 1992/93-as évet, akkor az 1980. évi mutató (31,7 tanuló egy osztályteremben) szerint 40 százalékos fejlesztést kellene megvalósítani; ha az 1985. évi mutatóval (35,7 tanuló egy osztályteremben) számolunk, 25 százalékos fejlesztésre lenne szükség. Viszont ha a fent javasolt megoldást vesszük figyelembe, és 1989/90-ig az 1980. évi, kedvezőbb helyzetet tükröző mutatót vesszük alapul a fejlesztésben (ez 27 százalék körüli fejlesztést jelent), majd az 1989/90-es állományt stabilizáljuk, akkor a legkritikusabb évben, az 1992/93-as létszámcúcs idején jut 35,4 tanuló egy osztályteremre.

Hasonló a helyzet a személyi szükségleteknél is.

A lehetséges megoldásmódok kiválasztásakor további tényezőket is mérlegelni kell, így például a tanulók bukásának, lemorzsolódásának mértékét. Ha ugyanis gazdasági kényszerűség miatt az oktatás feltételei romlanak, számolnunk kell ennek egyenes következményével: a tanulók bukásának, illetve lemorzsolódásának növekedésével.

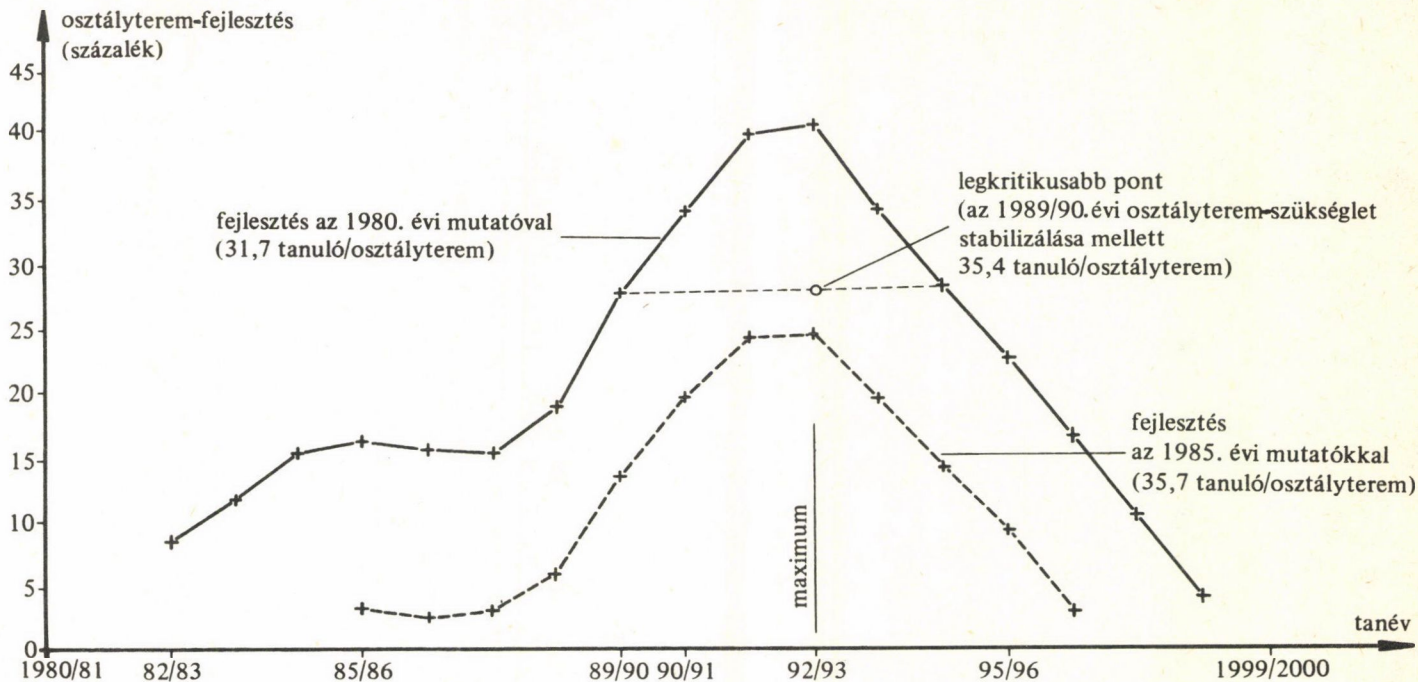
A szakképzésben tudvalevően a legköltségesebb a szakmai gyakorlati munkahelyek számának növelése. Ezért — a kutatásban részt vevő tanárok javaslatára — számításba vettük a szakmai gyakorlatok kétműszakos megoldásának további elterjesztését, valamint azokon a helyeken, ahol egy területi egységben legalább két iskolában azonos szakmákat oktatnak, az alapszakmai képzés egy helyre koncentrálását, ami szintén két műszakra is programozható. Persze itt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezzel a bejáró tanulók gondjait növelnénk, illetve gondolni kell a tanulóotthoni férőhelyek számának a növelésére. Eddig is a kistélepülésen élő, 8. osztályt végzett fiatalok egyik legnagyobb gondja a diákotthonokban való elhelyezkedés volt. Tekintettel arra, hogy a jövőben is ezekről a kistélepülésekről várható a továbbtanulási igény növekedése, úgy gondoljuk, *nem lehet a továbbtanulás korlátja a kollégiumi férőhely hiánya*. A férőhelyek számát és kihasználtságát növelni kell. Országosan a szakmunkásképzés saját tanulóotthonaiban a férőhely-kihasználtság az 1980/81-es tanévben 81 százalékos volt. Ez a legkedvezőtlenebb arány az elmúlt tíz évben. Legmagasabb — 95,7 százalékos — kihasználtságot az 1971/72-es tanévben értünk el. (A középiskolai kollégiumi férőhelyek kihasználtsága 85 százalékos.) Tehát a *kapacitás teljes igénybevétele*vel a demográfiai csúcs idején jelentkező gondok csökkenthetők.

Elemeztük azt a lehetőséget is, hogy a középfokú képzés tárgyi és személyi feltételeinek bővítését mennyiben lehet megoldani az általános iskolában akkorra nélkülözhetővé váló pedagógusok és tantermek átcsoportosításával. Az általános iskolai tanulólétszám csökkenésével ugyanis csökkenthető a pedagógusok és tantermek száma, és ez a *kapacitás átcsoportosítható* a középfokú oktatásba. A 3. ábrán vázolt helyzetkép a vizsgált időszakban az általános és a középiskolai tanulólétszámot mutatja be.

Az ábrából látható, hogy az általános iskolában a demográfiai hullám az 1986/87-es tanévben, a középfokon az 1991/92-es tanévben éri el a csúcst. A ta-

2. ábra

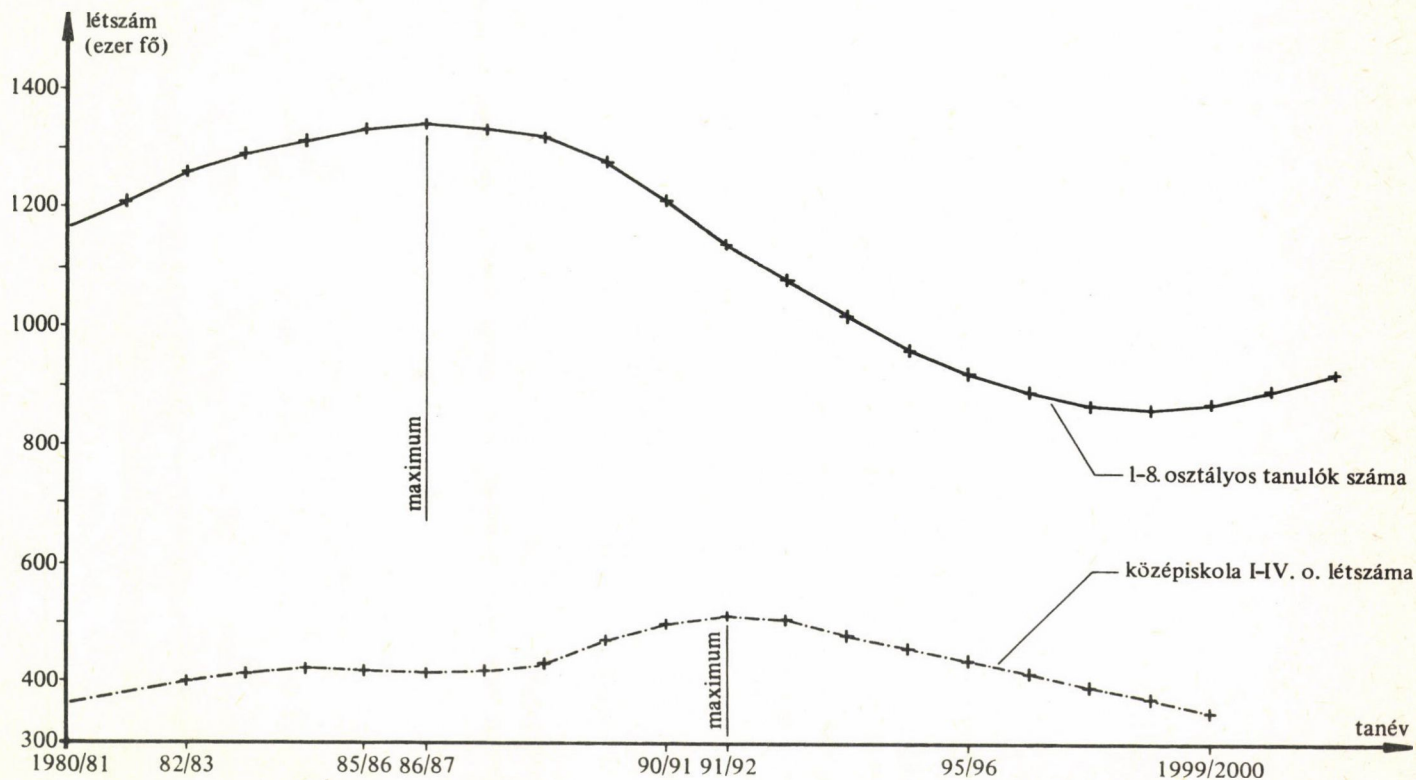
A középiskolai képzés osztályterem-fejlesztés szükséglete (1980/81 bázisán)

Forrás: Tanulmány a demográfiai változás középfokú képzésre gyakorolt hatásának vizsgálatára (Berei Andrásné tanulmánya). Országos Pedagógiai Intézet. Kézirat, 1983.

3. ábra

Az általános iskola 1–8. és a középiskola I–IV. osztályos tanulói (1980/81–1999/2000)

Forrás: Tanulmány a demográfiai változás közép fokú képzésre gyakorolt hatásának vizsgálatára (Berei Andrásné tanulmánya). Országos Pedagógiai Intézet, 1983.

nulólétszámot ábrázoló két görbe az 1986/87-es tanévtől kezdve ellentétes mozgású, az általános iskolában csökken a létszám, a középiskolában nagyobb mértékben kezd emelkedni.

A középfokú képzés iskolatípusai közül előreláthatólag leginkább a gimnázium veheti igénybe a tárgyi ellátottság és a személyi állomány átvihető részét. A gimnázium tantárgyrendszere ugyanis nagyon hasonló az általános iskoláéhoz, ezért ha az általános iskolában működő tanárok egy része továbbképzéssel a középfokú iskolákban való oktatásra szerez képesítést, leginkább a gimnáziumi oktatásba kerülhet át.

A tárgyi ellátottság és a személyi állomány átcsoportosítását befolyásolja: az iskolák földrajzi elhelyezkedése; az iskolák állaga; az általános iskolákban a fakultáció kiterjesztése; az általános iskoláktól szükségszerűen követelt színvonalamegvalóság tárgyi, személyi vonzatai; a pedagógusok szakképzettsége, továbbképzése; valamint a pedagógusok eddigi foglalkoztatási helye és a középiskolák székhelye.

A fenti átcsoportosítások a beruházási igényt csökkenthetik; ugyanakkor a technikusképzés bevezetése a tárgyi és személyi feltételek, igények további bővítésével jár együtt. A *technikusképzés 5. tanulmányi éve 1989/90-től növeli meg az oktatási szükségleteket*. Tervezésünkben a szakközépiskolai létszámban 1985/86-tól szerepel a technikusképzés 3,5 ezer fő induló létszámmal, ami 1990/91-re éri el a 7 ezer főt, majd a következő négy évben ez a létszám állandóan, ezután csökkenést tervezünk. A technikusképzés szükségletnövelő hatása a demográfiai csúcs időszakában 3-4 százalékos lesz.

IV. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

1. Hazánk demográfiai helyzetének közismert sajátossága, hogy jelentősen ingadozik az egymást követő korosztályok létszáma (a demográfiai hullámmozgást a szülőképes korú nők számának nagymértékű változása is közvetíti). A demográfiai csúcs mértékét a középfokú képzésben elsősorban a továbbtanulók aránya, valamint a középfokú képzésen belül a különböző képzési idejű iskolatípusok részaránya befolyásolja. A középfokú képzésben résztvevők létszámnövekedésének üteme egyenletlen. Az 1991/92-es létszámcsúcsot követően a csökkenés (az 5 éves időszakokat figyelembe véve) egyenletesebb lesz.

2. A 4 éves képzés arányának a növelése a „csúcslétszámot” növeli és a demográfiai hullám levonulását késlelteti.

A vizsgált „A”, „B” és „C” változatokban meghatározott tanulói összlétszámok között a demográfiai hullám tetőzésénél az eltérés 0,3-0,9 százalékos, nem számottevő.

A technikum tanulóinak tervezett létszáma a képzés 5. éve miatt az 1989/90-es tanévtől növeli a létszámot. A létszámnövekedés mértéke a csúcsideszakokban 3-4 százalék közötti; az 5. év tanulólétszáma késlelteti a létszámcsökkenést, a demográfiai hullám levonulását.

3. Az érettségire adó középfokú képzés súlyának, arányának növelése indokolt, mert megváltozik a munkaerő-szükséglet szerkezete, a közép- és felsőfokú végzettségűek iránti igény nőni fog.

A továbbtanulási igények következő évekre becsülhető növekedése és irányának változása mögött a szülői korosztályok iskolázottsági színvonalának emelkedése, a következő évekre várható társadalmi, gazdasági fejlődés és a közigazgatá-

si területenként eddig eltérő továbbtanulási arány kiegyenlítésének szükséglete áll. A továbbtanulási igények várhatóan a magasabb általános műveltséget nyújtó középiskolai oktatás, ezen belül a munkába állás esetén közvetlenül felhasználható szakközépiskolai képzés felé tolnak el ott, ahol eddig is magas volt a továbbtanulási arány. A szakmunkásképzés iránt nő az igény azokban a területi egységekben, ahol a továbbtanulási arány eddig alacsonyabb szintű volt.

4. A középfokú oktatás fejlesztését befolyásoló tényezők figyelembevétele alapján kidolgozott „A”, „B”, „C” változatok közül a „B” változat az, amelyben mind a továbbtanulási arány, mind az iskolatípusok közötti arányok, ezek változása, valamint a változások időzítése a legmegfelelőbbnek tűnik. Legkedvezőbb továbbá a „B” változat abból a szempontból is, hogy a 14-17 éves korosztályból középfokú oktatásban részesülők arányának évenkénti alakulása itt a legjobb. Továbbá a „B” változat esetén a felsőoktatás szélesebb bázisból nyerheti a továbbtanuló létszámot.

A „B” és „C” változatok tárgyi és személyi feltételrendszere között nagy különbség nincs. Ebből levonható az a következtetés, hogy a középfokú képzés tárgyi, személyi feltételeinek változása viszonylag kis mértékben érzékeny a továbbtanulási arány és az iskolatípusok közötti arányok — a „B”, „C” megoldásokban feldolgozott arányok — változása esetén. Ebből viszont az következik, hogy a társadalom gazdasági és társadalompolitikai szükségleteinek kielégítése, illetve ezeknek az igényeknek az iskolatípusok közötti arányváltozásban való tükröztetése a demográfiai dagály levonulása miatt jelentkező eszközigényességet nem befolyásolja érzékenyen. Vagyis a demográfiai dagályhullám nem tekinthető korlátozó tényezőnek az iskolatípusok közti arányok szükséges módosítása terén.

A változatok összehasonlításánál — a helyes döntés érdekében — az oktatás-nevelés és a szociális ellátás igényeinek *komplex* mutatósorát (tanterem, tornaterem stb.) kell alapul venni.

5. A tárgyi, személyi feltételrendszer bővítésének igénye némileg csökkenthető, ha a fejlesztésnél a pedagógus-létszámot nem a demográfiai csúcslétszámra tervezzük, hanem egy meghatározott fejlesztés után stabilizáljuk az állományt (a stabilizálás éve iskolatípusonként, területi egységenként változhat), és ez a pedagógus-létszám vállalja a demográfiai hullám „csúcstartományába” eső legnagyobb létszámú tanulói korosztályok oktatását, számolva ezáltal az átmenetileg elkerülhetetlen túlszűfolttsággal és az ezzel járó bizonyos színvonalromlással.

A kutatás során az 1985/86-os tanévre „képzett” fajlagos mutatók használata a tervezésben egyes iskolatípusoknál olyan nagymértékű színvonalromlást eredményezne, hogy elfogadását nem javasoljuk.

Hasznosnak ígérkezik, ha bevezetik, illetve tovább bővítik a szakmunkásképzésben a szakmai gyakorlatok kétműszakos oktatását; valamint az, hogy a szakmai gyakorlatokon a másodéves tanulók nagyobb részét üzemi, munkahelyi képzésben részesítik, és a harmadéves tanulók egy részét szakmunkások mellé osztják be.

A vizsgálatba bevont egyik szakmunkásképző iskola javasolta a kétműszakos elméleti, gyakorlati oktatás megvalósítását. Ennek feltétele a több kollégiumi férőhely és az 5 napos tanítási hét bevezetése miatt megnövekedett napi tanítási óraszám csökkentése. Már most is a kollégiumi férőhelyek hiánya korlátozza legjobban a más településeken lakó tanulók beiskolázását.

A szakmunkásképzésben megvalósítható az integrált alapszakmai gyakorlati oktatás. Felül kellene vizsgálni a vállalati képzésbe javasolt szakmák körét, és a

kevésbé elméletigényes szakmákat a vállalati képzés körébe kellene sorolni. A szakmai gyakorlati képzésbe bevonhatók az üzemi szakemberek. Ezáltal kevesebb szakoktatóra lesz szükség, és további előnye az, hogy a vállalati szakemberek felkészültebbek a legújabb technika kezelésében, bemutatásában, az oktatásra kerülő feladatot a gyakorlat oldaláról közelítik meg. Hátránya abban van, hogy csak a gyakorlati óra megtartásában vesznek részt, az iskola életében nem kapcsolódnak be, ami növeli a főállású pedagógusokra háruló terheket.

6. Az általános iskolában és a középiskolában eltérő időben jelentkező csúcslétszám lehetővé teszi az általános iskolában nélkülözhető tárgyi feltételek és személyi állomány átcsoportosítását. Az átcsoportosítás a középfokú képzés iskolatípusai közül legegyszerűbben a gimnáziumokba irányulhat. Az átcsoportosítás mértékét közigazgatási egységenként szükséges elemezni. Már most foglalkozni kell a pedagógusok átképzésével, továbbképzésével, mert ez az alapfeltétele annak, hogy az általános iskolából a gimnáziumba lehessen átirányítani őket.

Az oktatás tárgyi feltételeinek jövőbeni átcsoportosítása érdekében célszerű lenne a jelenleg folyó és a jövőben induló általános iskolai beruházásoknál a több célú felhasználás lehetőségét biztosítani.

A demográfiai dagály tanulólétszámának felfutási üteme azt kívánja meg, hogy a VI. ötéves terv éveire már betervezett beruházásokon túl — a szükségletnek megfelelően — újabb beruházások indítására, előkészítésére kerüljön sor.

7. A nagyobb tanulólétszám nemcsak oktatási, nevelési feladatokat jelent, hanem fel kell rá készülni a pályairányításban, valamint a termelőegységeknél (vállalatoknál, szövetkezeteknél), a szakmai gyakorlatok megszervezésében, lebonyolításában; ez egyrészt a tanműhelyi kapacitások bővítését, másrészt a csoportos, illetve egyedi képzésű tanulók gyakorlatának megoldását jelenti. A közétkeztetésben is fel kell készülni a nagyobb létszámra.

8. A modellvizsgálatok eredményei egyértelműen bizonyítják, hogy megyénként eltérő lesz a létszámnövekedés nagysága, a demográfiai csúcs időpontja, az általános iskolát végzettek továbbtanulási aránya, a középfokú képzés egyes iskolatípusainak súlya, de különböznek a középfokú képzés fejlesztése iránti helyi gazdasági igények is, és eltérő a középfokú képzés iránti ifjúsági igények alakulása.

Iskolatípusonként nagy szórást mutatnak a tárgyi, személyi feltételeket, azok színvonalát kifejező fajlagos ellátottsági mutatók. Ezért célszerű és szükséges lenne, hogy közigazgatási egységenként tervezzék meg a nagy létszámú korosztályok zökkenőmentes beiskolázását. Keresni kellene a lehetőségeket arra, hogy azokon a területi egységeken, ahol az oktatás tárgyi-személyi ellátottságának színvonalában eddig is lemaradás mutatkozott, a nagyobb tanulói létszám mellett is megvalósuljon bizonyos színvonalemelés.

9. A középfokú szakképzés szakmai szerkezetének vizsgálata azt mutatta, hogy a közgazdasági, egészségügyi szakok erőteljesebb, az ipari, a mezőgazdasági, a kereskedelmi, a vendéglátóipari szakok mérsékeltebb fejlesztése indokolt.

Az ágazatfejlesztési koncepciók elkészülte után célszerű lesz a szakmunkás-képzés szakmastruktúráját felülvizsgálni. A tapasztalatok már most azt mutatják, hogy csökkenteni kell a túlspecializálódást és növelni a képzés konvertálhatóságát.

10. A termelő szervezeteknek fel kell készülni a lemorzsolódó, képzetlen tanulólétszám és a tovább nem tanulók foglalkoztatására, megfelelő betanítására. Az

iskoláknál — különös tekintettel a szakmunkásképzőkre — törekedni kell arra, hogy a lemorzsolódás az 1980/81. évi szinten maradjon.

11. Már most célszerű megkezdeni a felkészülést a demográfiai hullám felsőoktatásban való fogadására. A középfokú képzésben jelentkező demográfiai hullám részben korábban hat a felsőoktatásban, annyiban, hogy a pedagógusképzés létszámának növelésével meg kell előznie a középfokú képzésben jelentkező hullámot; majd pedig a középiskolát befejezettek továbbtanulási lehetőségeiben fognak jelentkezni a feszültségek.

12. Mindenképpen arra kell törekedni, hogy a nagy létszámú korosztályok középfokú oktatásához biztosítsuk a szükséges tárgyi és személyi feltételeket. Ha ezek elégtelenek lennének, és a továbbtanulni kívánók egy részét férőhely hiányában nem tudnánk beiskolázni, ez komoly feszültségeket okozna, hiszen a társadalom a már elért továbbtanulási szint csökkentését nem vagy csak nagyon nehezen viseli el.

A feszültségek elhárítása vagy legalább csökkentése érdekében döntően arra van szükség, hogy a nemzeti jövedelemből az eddigénél nagyobb hányad jusson az oktatás számára, s nem csak a VII. és VIII. ötéves tervben, hanem már a VI. ötéves terv pénzeszközeinek átcsoportosításával is.

Számos területen lehetségesek továbbá olyan megoldások, amelyek ésszerű átcsoportosításokkal és megfelelő előzetes felkészüléssel csökkenthetik a gondokat. Így például biztosítani kell az oktatási célokra alkalmas helyiségek (kultúrotthonok) igénybevételét. Lehetővé kell tenni — bizonyos kedvezmények árán is —, hogy azok a pedagógus végzettséggel rendelkezők, akik nem az oktatásban dolgoznak, másod- vagy mellékállásban oktathassanak. Vissza kell állítani a műszaki egyetemen a műszaki végzettség megszerzésével egyidejűleg a műszaki oktatói végzettség megszerzését. Elő kell segíteni az általános iskola felső tagozatán tanító pedagógusok átképzését, hogy középiskolai tanári képesítést szerezhessenek. Egyúttal célszerű lenne csökkenteni a pedagógusképzés lépcsőfokainak eddigi túlzott széttagoltságát (óvónőképzés, tanítóképzés és két szintű tanárképzés), és a pedagógusképzésben nagyobb mértékben kellene olyan szakpárosításokat kialakítani (tanári szak mellett könyvtáros, népművelő, fordító stb.), hogy a demográfiai hullám levonulása után is végzettségüknek, képzettségüknek megfelelően foglalkoztathassuk őket, ezáltal a pedagógusok érdekeltége is fokozható.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adatok az állami oktatás helyzetéről és továbbfejlesztésének feladatairól hozott 1972. évi párthatározat teljesítéséről. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1979.

A bőr-, műbőr-, szőrme- és cipőipar prognózisa 1990-ig. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest 1978.

A kemizálás várható alakulása 2000-ig. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest 1980.

A könnyűipar szakágazatonkénti munkaerő-helyzete most és várható alakulása. Budapest 1978.

A könnyűipari termékstruktúra átalakításának műszaki-gazdasági jelentősége és feltételei. Budapest 1980.

A köznevelés távlati fejlesztésének problémái. MTA Pedagógiai Kutató Csoport. A közoktatás távlati fejlesztése című anyag résztanulmánya. Kézirat, 1980.

- A magyar oktatás a statisztika tükrében 1945—1980. Művelődési Minisztérium, Tudomány-szervezési és Informatikai Intézet, Budapest 1980.
- A mezőgazdaság távlati technikai-technológiai fejlesztése. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest 1978.
- A munkába lépők és munkából kilépők demográfiai és képzettségi összetételének várható alakulása és hatása a foglalkoztatottak struktúrájára 1980—1990. A Munkaügyi Kutatóintézet kutatási anyaga, Budapest 1982.
- A munkaerő-szerkezet átalakulása 1970—2000. között. Országos Tervhivatal, Budapest 1982 március.
- A termelési tényezők hatékonyságának hosszú távú alakulása. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest 1980.
- Az állami oktatásról szóló 1972. június 15-i központi bizottsági határozat végrehajtásának tapasztalatai és a közoktatás további fejlesztésének irányelvei. A Központi Bizottság állásfoglalása. Köznevelés, XXXVIII. évf. 19. sz. 8—13. old.
- Az építőipar fejlődése 2000-ig. Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest 1979.
- Demográfiai Évkönyv 1971, 1972 . . . 1980. Központi Statisztikai Hivatal.
- Feltételrendszer (középfokú képzésre). Művelődési Minisztérium—Országos Tervhivatal, 1982 július. Kézirat.
- Javaslat a technikusképzés korszerűsítésére. (MT előterjesztés-tervezet) Művelődési Minisztérium. Középfokú Nevelési Főosztály, 1982 szeptember.
- Népességprognózis (1979, 1982) Népességtudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Prognózis a műszaki fejlődésről 2000-ig a hazai fejlesztési lehetőségek megítéléséhez, Budapest 1978.
- Statisztikai tájékoztató, alsófokú oktatás. Oktatási Minisztérium, 1970, 1971 . . . 1980. Budapest.
- Statisztikai tájékoztató. Középfokú oktatás 1970. . . 1980. Oktatási Minisztérium, Művelődési Minisztérium, Budapest.
- Tanévnyitói statisztikai tájékoztató: Szakmunkásképzés 1970—1980. Munkaügyi Minisztérium, Budapest.
- Berei Andrásné:* Kutatási koncepció a demográfiai változás középfokú képzésre gyakorolt hatásának vizsgálatára. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Bóday Pálné:* A középfokú oktatási intézmények pedagógus ellátottságának alakulása 1970—1980. között. A pedagógus szükségletre vonatkozó prognózis az ezredfordulói „A” megoldás. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Erdész Tiborné:* Az általános iskolát végző fiatalok továbbtanulás iránti igényei és tényleges továbbtanulása (1970—1980). Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Gégyény János:* Vizsgálat a szakmai gyakorlatok lebonyolíthatóságáról körülbelül 40 százalékos tanulólétszám növekedése esetén a nyíregyházi 110. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézetben. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet. Budapest 1982.
- Kaszás László — Szabó Vilmos:* Tanulmány az intézetben [400. Ipari Szakmunkásképző Intézet]: tanított szakmák vonatkozásában. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Kaszó Ildikó — Szegediné Pomácz Ilona — Varga Erzsébet:* A demográfiai változás középfokú képzésre gyakorolt hatásának vizsgálata (Budapest + Pest megye). Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Kovács Géza:* A hosszútávú és nagytávú társadalmi-gazdasági fejlődésfolyamatok és oktatási konzekvenciái. Tanulmány a közoktatás távlati fejlesztése című anyagból. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1980.
- Kozma Tamás:* Az oktatás távlati fejlesztésének eltérő területi feltételei. Közgazdasági Szemle, 1980. 12. sz. 1422—1438. old.
- Monigl István:* Az iskoláskorú népesség nagysága és összetétele; népességprognózis. 1975 január. Kézirat.
- Monigl István:* A népgazdasági tervezés és az oktatási rendszer kapcsolata. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.

- Nagy Judit*: Az általános iskolai tanulók száma és a 8. osztályt eredményesen végzők létszáma 1970—2000. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Óvári Miklós*: A közoktatás helyzete és kiegyensúlyozott fejlesztésének feladatai. Köznevelés, XXXVIII. évf. 19. sz. 3—7. old.
- Pecherski Mieczyslaw*: A közoktatás-politika és az iskolarendszer alakulását befolyásoló tényezők. Magyar Pedagógia 1979. 1. sz. 3—18. old.
- Serege Gábor*: Az 1980—2000. év közötti demográfiai változások várható hatása a 608. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézetben végzett szakmák és a tanulók összlétszámának alakulásánál. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Szetlik István*: A megnövekedett létszámra tekintettel a szakmai gyakorlatok lebonyolításának variációi. (Közlekedésgépészeti Szakközépiskola). Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Tímár János* (szerk.): Munkagazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1981.
- Tímár János*: Oktatáspolitikai és oktatástervezés. Közoktatás távlati fejlesztése című anyag résztanulmánya. Kézirat. Budapest 1980.
- Tóth Sándor*: A demográfiai változás középfokú képzésre gyakorolt hatásának vizsgálata Hajdú-Bihar megyében. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.
- Wolford József*: A demográfiai változás középfokú képzésre gyakorolt hatásának vizsgálata, Csongrád megye. Kézirat. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest 1982.

MEGJELENT!

Schmidt Péter

SZOCIALIZMUS
ÉS
ÁLLAMISÁG
TANULMÁNYKÖTET

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA.

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
ÉS MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

A MARX-ÉVFORDULÓHOZ

Marx Károly születésének 165. és halálának 100. évfordulója évében — 1983-ban — a Társadalomtudományi Közlemények 2. számát tematikus kötetként jubileumi tudományos megemlékezésnek szenteltük. Intézetünk munkatársainak írásai a Marx-életmű és gondolati örökség különböző összefüggéseit elemezték.

Sok más tanulmány is érkezett folyóiratunkhoz, határainkon kívülről is. Ebből a gazdag anyagból válogattunk néhány cikket, amelyek egyúttal a Marx-kutatás nemzetközi eredményeire is kitekintést nyújtanak és a Marx-interpretáció széles spektrumát vázolják fel.

Most négy tanulmányt adunk közre:

Wolfgang Eichhorn:

A termelőerők és a társadalmi formációk fejlődése

Wolfgang Fritz Haug:

A marxizmus válsága vagy a marxizmus dialektikája?

Vörös Gyula:

Szabadság és társadalom (Marx *Grundrisséje* nyomán)

Sztanyiszlav Szmirnov:

A marxi szemléletű tudományosság

Külföldi szerzőinket és munkásságuk legfontosabb adatait néhány sorban bemutatjuk olvasóinknak, jelezve, hogy a közölt tanulmány témája hogyan illeszkedik tudományos munkásságukba. (A hosszabb tanulmányokat terjedelmi okokból rövidítve közöljük. A tanulmányok fordítása Kővári Árpád, V. Meller Ágnes és P. Kálmán Katalin munkája.)

A Marx-év tudományos rendezvényei sokféle ösztönzést adtak a további elemző munkára, s eredményeit a továbbiakban is közölni tervezzük folyóiratunkban.

WOLFGANG EICHORN

A termelőerők és a társadalmi formációk fejlődése

A társadalmi formációk sorrendje törvényszerűségének tárgyalása során számos filozófiai kérdést és vitapontot csupán marginálisan érintünk; mindemellett szükség van arra, hogy az e tárgyra vonatkozó megfontolásokat elméletileg elmélyítsük. Mindenekelőtt szükségesnek bizonyul, hogy azokat a filozófiai kategóriákat és megállapításokat, amelyekkel a gazdasági társadalomalakulatok fejlődését és sorrendjét elméletileg megragadjuk, és amelyek ily módon a materialista történelemfelfogás magvát képezik, alaposan átgondoljuk és pontosítsuk. Ez az elméleti feladat azonban korántsem csupán azokból a problémákból következik, amelyek a történelmi folyamatok kutatása során fellépnek. Inkább azokból a filozófiai-elméleti és módszertani problémákból adódik, amelyek a mai kor forradalmi világfolyamatában rejlő dialektika kutatása, és mindenekelőtt a fejlett szocialista társadalom további építésének kutatása során keletkeznek. Az NDK V. Filozófiai Kongresszusának előkészítésére írt anyagokban megállapítást nyert: „A jelenkor forradalmi világfolyamata dialektikájának a tanulmányozása elsősorban azt jelenti, hogy a társadalmi formációk sorrendjére és fejlődésére vonatkozó marxista—leninista elméletet a napjainkban végbemenő forradalmi folyamatok alapján — mindenekelőtt a fejlett szocialista társadalom építése során szerzett tapasztalatok alapján — tovább kell fejleszteni. Ugyanakkor egyre sürgetőbbé válik az elmúlt történelmi korszakokra vonatkozó új történettudományi ismeretek elméleti általánosítása, hogy megoldjuk a jelenkor időszerű elméleti kérdéseit, hogy világnézeti harcot folytathassunk a jelenkorra vonatkozó polgári koncepciókkal”.¹

Wolfgang Eichhorn (1930—) filozófus, egyetemi tanár, az NDK Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetében a történelmi materializmus szekció vezetője. Évekig főszerkesztője volt a *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* című folyóiratnak. Számos vezető tudományos testület tagja. 1964-ben habilitált, etikai témából. Főbb műveiben a materialista történelemfelfogás kérdéseit, a társadalmi folyamatok dialektikus struktúráját elemzi, foglalkozott a személyiségfejlődéssel, értékproblémákkal és a jövőkutatás kérdéseivel is.

1983-ban jelent meg *Wolfgang Eichhorn I és Adolf Bauer* közös könyve: *Zur Dialektik des Geschichtsprozesses. Studien über die materiellen Grundlagen der historischen Entwicklung*. Akademie Verlag Berlin. A könyvnek a társadalmi formációkkal foglalkozó részéből közlünk egy fejezetet (65—94. old.), amely Marxra alapozva elemzi a termelőerők szerepét a társadalmi formációk fejlődésében.

A történelmi folyamatok dialektikus-materialista koncepciójának és a dialektikus materialista metodológiának továbbfejlesztése azt jelenti, hogy átfogóbban és következetesebben kell kidolgozni a történelmi materializmus ama alapvető kategóriáinak és megállapításainak *dialektikus tartalmát*, amelyekkel megragadjuk a társadalomalakulatok fejlődési és forradalmi átalakulási folyamatait. A marxista—leninista irodalom azt mutatja, hogy ennek érdekében az elmúlt évtizedekben már sok minden történt. Ugyanakkor azonban a történelmi folyamatok kérdéseiről folyó viták, valamint az elméleti tevékenységgel szemben támasztott sokféle követelmény — amelyek mind összefüggnek a jelenkor bonyolult folyamataival — világossá teszik, hogy ez a munka tovább folytatandó.

A most következő fejtegetések során is az a filozófiai kiindulópont vezet bennünket, amely véleményünk szerint elméletileg és módszertanilag döntő jelentőségű, ha a formációk sorrendje vitatott kérdéseiben a történelmi folyamat alapvető reális tartalma alapján akarunk előbbre lépni. Lényegében mindig az emberiség világtörténelmi fejlődési folyamatában található alapvető és átfogó anyagi összefüggésekből, az anyagi termelőerők ama fejlődéséből kell kiindulni, amely különböző fejlődési fokokban, nevezetesen az egymást követő társadalomalakulatokban megy végbe: e társadalomalakulatok mindegyike egyrészt egy megelőző termelőerő-fejlődés objektív követelményei alapján alakul ki, másrésztől minden egyes társadalomalakulat mint történelmileg sajátos forma működik az emberiség termelőerőinek egy világtörténetileg számottevő — tehát egész fejlődési korszakot képviselő — továbbfejlődése szempontjából, amennyiben megteremti vagy felszabadítja az e fejlődéshez szükséges társadalmi hajtóerőket, s ugyanakkor lehetőségeket, előfeltételeket, követelményeket, kiindulási pontokat, impulzusokat ad a további perspektívához, a fejlődés magasabb minőségéhez.

„A társadalomalakulat” fogalma a társadalomnak egy meghatározott történelmi fejlettségi fokát jelöli, a társadalmi viszonyok összességét, amelyek történelmi specifikumuk és osztálylényegük tekintetében az anyagi termelési viszonyok egy meghatározott rendszere által determináltak.² Ebben az összefüggésben fontos, hogy egy társadalomalakulat nem értelmezhető egyszerűen egy belső hierarchikus struktúrával bíró állapotként (jóllehet az is). A társadalomalakulat tisztán statikus meghatározása megkerüli annak lényegét.³ A társadalomalakulatot mindig mint sokrétű társadalmi életformákban (törzsek, népek, nemzetek, nemzetiségek stb.) megjelenő társadalomtörténeti folyamat történelmileg és osztályszempontból determinált minőségét kell felfogni, mint olyan minőséget, amely létrejön, kiteljesedik, átmegy egy érettségi fokon, megteremti a magasabb minőség előfeltételeit, amely végül a helyébe lép — és ennek az egész ciklusnak az alapja, kritériuma és belső szükségyszerűsége az anyagi termelőerők fejlődésében található, amely egyben az egész ciklus alapvető és átfogó mozzanata is. Minden létrejött társadalomalakulatot saját történelmi előfeltételei determinálják, mindekelőtt a termelőerők meghatározott fejlődési tendenciái, amelyek a megelőző alakulat méhében növekedtek, és a társadalomnak ebből születő — mindig osztályerők által hordozott — gazdasági szükségletei által jutnak érvényre. Minden társadalomalakulat saját történelmi és osztályspecifikumában formálódik ki (társadalmi totalitássá alakul), amennyiben egy „sajátságos termelési mód” jön létre és a termelőerők fejlődése egy meghatározott irányban és meghatározott mértékben lendül előre, és ebben az esetben is — mint már megjegyeztük — a termelőerők képezik az átfogó mozzanatokat, mivel a szoban forgó társadalomalakulat kialakulása csak a mindenkori termelőerő-fejlődés lehetőségeinek és követelmé-

nyeinek keretein belül történhet. Végül, ezáltal a termelőerők, a társadalmi gazdagság és a társadalmi szükségletek olyan fejlődése valósul meg, amely ellentétbe kerül a fennálló társadalmi viszonyokkal, és arra kényszeríti az embereket, hogy a társadalmi viszonyokat ezzel a fejlődéssel összhangban megváltoztassák.

Mindez kapcsolódik a társadalomalakulat mint a haladás történelmileg szükségszerű (és mulandó) korszaka fogalmához. Ez a fogalom elméleti kifejezője e társadalomtörténeti dinamikának, a dialektikus „fokozatosságnak”, és a történelmi folyamatnak éppen az alapvető hajtóerőit emeli ki: a termelőerők fejlődését és az osztályharcot.⁴

A termelőerők és a társadalomalakulat fejlődése dialektikájának itt képviselt álláspontjával szemben néha felvetik, éppen a probléma elméleti elkenése céljából, hogy miben áll a társadalomalakulat történelmi szükségszerűsége. Ezen azt értik, hogy új társadalomalakulatok csak akkor léphetnek a történelem színpadára, ha az a megelőző formációk méhében végbement termelőerő-fejlődés következtében szükségszerűvé vált. Ezt az ellenvetést azonban nem lehet akceptálni. Nem fogadható el, mivel — abban a kérdésben, hogy miben áll egy társadalomalakulat történelmi szükségszerűsége — egy leegyszerűsített elképzelésből indul ki.

Természetesen egy meghatározott formáció létrejöttének szükségszerűsége mindenekelőtt a termelőerőknek és a gazdasági szükségleteknek a régi társadalom méhében végbemenő fejlődéséből következik. Ez közismert, vitathatatlan, és természetesen ez a szempont az elsődleges. Azonban ez az aspektus mégsem elegendő. Ha egy társadalomalakulat szükségszerűségét egyedül a korábbi termelőerők fejlődésére alapoznánk, akkor ezt a szükségszerűséget csupán mint a szóban forgó alakulat külső, őt feltételező szükségszerűségét interpretálnánk, ami nyilvánvalóan a szükségszerűség fogalmának a dialektikát nélkülöző leegyszerűsítéséhez vezet. Véleményünk szerint a társadalomalakulatok történelmi szükségszerűségének fogalmába gondolatilag be kell vinni a termelőerők fejlődésének közvetítését a meghatározott termelési módok és formációk keletkezésének, fejlődésének és beérésének összefolyamatával — beleértve történelmi mulandóságukat és egy magasabb fejlődési fokozatba való átmenetüket. Éppen akkor, amikor az anyagi termelőerők fejlődését a gazdasági társadalomalakulatok egymásutánjának és fejlődésének folyamatában mint átfogó és végső meghatározó momentumot hangsúlyozzuk, szükség van a történelmi szükségszerűség ilyen gazdagabb, teljes értelmezésére.

Valójában valamely társadalmi rend történelmi szükségszerűségének marxista megalapozása esetében is általánosan a szükségszerűség átfogóbb aspektusát vesszük tekintetbe. Például a tőkés termelési mód és társadalom mint haladó korszak szükségszerűségét nem csupán abban kell látni, hogy a feudalizmus méhében végbement termelőerő-fejlődés tűzte mindezt napirendre, hanem abban is, hogy ez a termelési mód és társadalom hatalmas méretekben előrelendítette a termelőerők fejlődését, és ezzel megteremtette és továbbra is megteremti mind az anyagi előfeltételeket és gazdasági szükségszerűséget, mind — a munkásosztály alakjában — a társadalmi hajtóerőt saját megszüntetésére és a szocializmussal való felváltására. Ez a klasszikusok véleménye is. Engels *A tőkérről* írt egyik recenziójában hangsúlyozza: „ez a társadalmi forma szükséges volt ahhoz, hogy a társadalom termelőerői olyan fokra legyenek fejleszthetők, amely a társadalom minden tagja számára egyenlő, emberhez méltó fejlődést tesz lehetővé. . . Csak a tőkés termelés teremti meg azt a gazdagságot és azokat a termelőerőket, amelyek eh-

hez szükségesek, de az elnyomott munkások tömegében egyúttal megteremti azt a társadalmi osztályt is, amely mindinkább arra kényszerül, hogy ezt a gazdagságot és ezeket a termelőerőket az egész társadalom érdekében . . . igénybe vegye”.⁵ Ugyanilyen világosan ír Marx *A tőkében* a „tőkés termelési mód és a tőkés mint megszemélyesített tőke átmeneti szükségszerűségéről”, és ezt a szükségszerűséget a következőkben látja: „Mint az érték értékesítésének fanatikusa, az emberiséget könyörtelenül arra kényszeríti, hogy magáért a termelésért termeljen, ennél fogva rákényszeríti a társadalmi termelőerők kifejlesztésére és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése.”⁶ A tőkés termelés — véli Marx — „bár csak történelmileg, tehát átmenetileg szükségszerű forma a munka társadalmi termelőerejének fejlődéséhez és a munka társadalmi munkává való változtatásához”.⁷ Ezeket a megállapításokat még sok egyéb idézettel ki lehetne egészíteni. Mindezek egyértelműen a társadalomalakulatok történelmi szükségszerűségének általunk képviselt interpretációja mellett szólnak.

Analóg értelmezés érvényes a szocializmus és a kommunista társadalomalakulat szükségszerűségére is. Amíg a szocializmus nem létezett, addig az az álláspont, mely szerint a termelőerők kapitalizmusbeli fejlődése folytán az új társadalom kényszerítő szükségszerűséggé válik, joggal állott persze az érdeklődés és a harc középpontjában. Ennek a szempontnak itt is elsőbbséget adunk. Véleményünk szerint azonban a szocializmus történelmi szükségszerűségét nem szabad azokra a történelmi-gazdasági előfeltételekre korlátozni, amelyek tőle függetlenek és amelyek saját fejlődése, saját történelmi-gazdasági minősége előtt vagy azon kívül helyezkednek el. A szükségszerűség nem választható el egy új, szocialista termelési mód kialakulásától és a termelőerők egy új, magasabb típusának létrehozásától, a civilizáció magasabb szintű fejlettségi fokától és egyáltalán a szocializmusnak az emberiség anyagi és szellemi kultúrája fejlődésében és az emberi egyéniség kibontakozásában betöltött történelmi szerepétől. Éppen a jelenkori világfejlődés, a szocializmusnak a világ eseményeire gyakorolt növekvő befolyása teszi világossá, hogy egy társadalomalakulat történelmi szükségszerűségének fogalmához hozzá kell kapcsolnunk, amit Lenin mondott a munkatermelékenység jelentőségéről az új társadalmi rendnek a régi feletti győzelmében: „A munka termelékenysége, ez végeredményben a legfontosabb, a legfőbb az új társadalmi rend győzelme szempontjából. A kapitalizmus a munka olyan termelékenységét hozta létre, amilyent a hűbériség nem ismert. A kapitalizmust azzal lehet véglegesen legyőzni és azzal fogjuk véglegesen legyőzni, hogy a szocializmus a munkának új, sokkal magasabb fokú termelékenységét hozza létre.”⁸

Ez a megállapítás különös fontosságú a marxista felfogás orientáló és meggyőző ereje szempontjából. A tőkés társadalomalakulatból a kommunista alakulatba való világtörténelmi átmenet szükségszerűsége éppen ma, a mi feltételeink között magában foglalja a szocialista gazdasági és társadalmi rendszer előnyeinek kihasználását a gazdasági növekedés meggyorsítása érdekében, azért, hogy a tudományos-technikai haladást a magasabb gazdasági teljesítmények és a magasabb hatékonyság érdekében hasznosítsák, hogy a tudományt és technikát hatékonyan összekapcsolják a tömegek szocialista kezdeményezéseivel, a dolgozók kollektív és egyéni alkotóképességével, röviden, hogy a modern termelőerők viharos iramú fejlődését jól irányítsák és a nép javára, a szociális biztonság fokozá-

sára, a nép anyagi és kulturális életnívójának állandó gazdagítására, a társadalom tagjai személyiségének fejlesztésére használják fel. Ezt a feladatmegjelölést — úgy véljük — a szocializmus történelmi szükségszerűségéből sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem szabad kiiktatni. Ténylegesen azonban csak a szocializmus történelmi szerepének megvalósulása az emberiség gazdasági, társadalmi, szellemi és kulturális lényegi erőinek magasabb szintre emelésében teszi majd egyértelműen világossá, hogy az emberiség a megszerzett termelőerők biztosítása és felhasználása érdekében az előtt az elkerülhetetlen szükségszerűség előtt találja magát, hogy megvalósítsa a kapitalizmusból a szocializmusba és a kommunizmusba való átmenetet. Ebben az összefüggésben hasznos lehet, ha absztrakt filozófiai-metodológiai szempontból is felvetjük a kérdést, hogyan is értendő valamely tényállás szükségszerűsége (és kiváltképpen egy történelmi folyamat vagy egy történelmi jelenség szükségszerűsége). Vajon a materialista dialektika szempontjából elégedettek lehetünk-e azzal a felfogással, amely szerint egy tényállás szükségszerűsége e tényállás előtt vagy azon kívül áll fenn? Úgy véljük, hogy a szükségszerűségnek ez az értelmezése egy olyan gondolkodási magatartásnak felel meg, ami a klasszikus mechanika mechanicista filozófiai értelmezésének a körében volt napirenden. Ez az interpretáció persze nem teljesen hamis. Ugyanis egy dolog szükségszerűségének mindig azon kívül is kell lennie, ami azt előfeltételezi. Ez következik az egyetemes összefüggés elvéből is és a világ egységéből és anyagiságából. Azonban ugyanebből az elvből adódik, hogy ez a szükségszerűség nem redukálható e külső szükségszerűségekre, nevezetesen, nem redukálható történelmi jelenségek és folyamatok esetében. Egy ilyen fajta redukció a lehetőség, valóság és szükségszerűség viszonyáról, illetve a véletlen és szükségszerűség viszonyáról kialakított dialektikus-materialista felfogás szempontjából már túlhaladottnak tekintendő. Sőt, ez már Hegelhez képest is visszacsúszás. Hegelnél egy dolog szükségszerűsége nem valami külsőre redukálódik. Sokkal inkább „a valóság mozzanatainak totalitása”, „amely valóság a maga kibontakozásában a szükségszerűségnek bizonyul”⁹, „a kifejett valóság, mint a belsőnek és külsőnek egybeeső váltakozása”¹⁰, „a szerves egész ritmusa”¹¹.

Amikor itt amellet érvelünk, hogy a társadalomalakulatok történelmi szükségszerűsége fogalmának gazdagabb és teljesebb interpretációt kell adni, egyáltalán nem szüntetjük meg azt a történelmi prioritást, hogy az új társadalomalakulatra való átmenet a termelőerők megelőző fejlődése folytán válik történelmileg-gazdaságilag szükségszerűvé. Ellenkezőleg, ez az aspektus teljes mértékben érthetővé válik, és csak akkor válik érthetővé, ha a szükségszerűséget egy társadalmi alakulat valóságának kibontakozásával összefüggésben, annak totalitássá fejlődésével összefüggésben értelmezzük, egészen addig, amíg az meg nem teremti saját történelmi tagadásának anyagi előfeltételeit és szükségleteit. Aligha tévedhet Hegel, amikor megjegyzi, hogy a szükségszerűség „csak a végén mutatkozik, de úgy, hogy épp ez a vég mutatja, hogy a szükségszerűség volt az első is”¹². Másrészt a problémának ez az aspektusa érthetővé is teszi, hogy a társadalomalakulatok történelmi szükségszerűsége átmeneti, amennyiben magába foglalja az adott formáció történelmi tagadásának szükségszerűségét is, valamint egy új, magasabb formációba való átmenetét is magában rejt. Véleményünk szerint a társadalomalakulatnak és a termelőerők kölcsönhatásának ilyen felfogása révén tárható csak fel elméletileg a társadalomalakulatok fejlődésének és felváltásának, az e folyamatokban benne rejlő fejlődési törvényszerűségnek a valóságos dialek-

tikája. Csakis ilyen módon lehetséges, hogy a formáció történeti folyamata szempontjából „a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértése” is belefoglaltatik, és hogy a dialektika „minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is”¹³. És ez érvényes a történeti folyamat elméleti interpretálásában is a materialista dialektika Marx által megfogalmazott követelményeinek megfelelően: csak ilyen módon lehet a történelmi folyamatnak mint egy történelmileg előrehaladó, az alacsonyabbtól a magasabb felé haladó ellentmondásos fejlődésének mint a keletkezésnek és elmúlásnak materialista magyarázatát adni.

A termelőerő-fejlődés, valamint a társadalomalakulatok evolúciós és átalakulási folyamata nem alkotnak egymáshoz képest külsőleges fejlődési sorokat. A társadalomalakulatok keletkezését, fejlődését, érési folyamatát, „totalitássá válását”, osztályspecifikumuk kialakulását és különösen egy magasabb alakulathoz való átmenetét végső soron csak a termelőerők fejlődési folyamatából és az e folyamattal való kölcsönhatásokból lehet megérteni.

Ez már abból is adódik, hogy a termelési viszonyok nem létezhetnek „önmagukban”, nem létezhetnek elszakítva egy történelmileg meghatározott termelési mód kialakulásától, fejlődésétől és tendenciától és ezáltal a termelőerők egy meghatározott fejlődésétől. (Ugyanez érvényes a másik oldalra is, mint majd látható, a termelőerők esetében is.) A termelési viszonyok csak mint az emberek anyagi termelőtevékenységének szükségszerű, anyagi, történelmileg változó *társadalmi formái* léteznek.¹⁴ Mint ilyenek, minden más társadalmi viszony gazdasági alapjává válnak, ezen az alapon fejeződik ki a történeti specifikum, az egész társadalmi életfolyamat osztályjellege. A termelési viszonyok mint a termelési és újratermelési folyamat formái csak annyiban léteznek, amennyiben ebben a folyamatban magában saját tartalmi fejlődésükkel (tehát a termelőerők fejlődésével) összhangban állandóan újratermelődnék¹⁵, — mégpedig előrehaladó, magukat bővítő módon — és amennyiben ilyen módon a termelési folyamatok és általában a társadalmi folyamat specifikus történelmi-társadalmi minőségét — beleértve annak politikai jellegzetességeit és szellemi-kulturális életét is — meghatározzák és mindinkább kifejezik. Ezeket tehát éppen ezért tanulmányozni is csak a konkrét termelési és újratermelési folyamatokkal való eleven és lényegi összefüggéseikben lehet. Ha ezeket a viszonyokat — bármilyen módon — csupán mint absztrakciókat fogjuk fel, ha eszmeileg elválasztjuk a termelőerők fejlődésétől, azzal szemben önállósítva vagy a termelőerők fejlődéséhez csak külsőleges viszonyban levőnek tekintjük, akkor ezek (és fejlődésük) megragadhatatlanok, sőt elgondolhatatlanok. Minden olyan kísérletnek, amely a termelési viszonyokat gondolatilag ki akarja szakítani ebből az összefüggésből, oda kellene vezetnie, hogy ezek mint általában anyagi, az emberek akaratától független viszonyok, kikerüljenek a látómezőből, hogy az anyagi társadalmi viszonyok vizsgálata helyébe szép csendeszen a felépítményjelenségekre való utalások lépjenek, hogy tehát a társadalmi viszonyok ideológiai viszonyokra (politikára, állami és jogi intézményekre stb.) redukálódjanak, hogy ennél fogva a gazdasági társadalomalakulat eltűnjön, röviden, hogy mindezek következményeként a materialista álláspont idealizmusba menjen át.

A termelési viszonyok tehát gazdaságilag és valóságosan is mindig csak a termelési és újratermelési folyamat mozgásában léteznek, amennyiben ebben reprodukálódnak, ami azt jelenti, hogy ezek egyrészt mint előfeltétel és alakító erő lépnek be ebbe a folyamatba, másrészt mint eredmény is ebből a folyamatból szár-

maznak. Marx erről a következőket írja: „Mindazok a *termelési viszonyok*, amelyekben a folyamat mozog, ezért éppannyira termékei, mint feltételei a folyamatnak.”¹⁶ És egy másik helyen: „Ugyanazon viszonyoknak . . . az állandó újratermelése tehát az, ami nemcsak a folyamat társadalmi formáiként és eredményeiként jeleníti meg ezeket, hanem ugyanakkor állandó *előfeltételeiként*. De csak mint általában állandóan *tételezett*, alkotott, *termelt* előfeltételek. . . . A polgár látja, hogy a termék állandóan termelési feltétellé válik. De nem látja, hogy maguk a termelési viszonyok, a társadalmi formák, amelyekben termel, és amelyek adott, természetes viszonyokként jelennek meg számára, nem egyebek, mint állandó terméke — s csak ezért állandó előfeltétele — ennek a sajátos társadalmi termelési módnak.”¹⁷ Ebből világossá válik, hogy a termelési viszonyok a valóságban nem merev, a termelési folyamattól elkülönített léttel bírnak. A termelési viszonyok csak újratermelésük e mozgásából érthetők meg, mint szükségszerű, anyagi társadalmi formák.

A termelési viszonyok újratermelése emellett egyszersmind mindig — amíg osztályok és lényeges társadalmi különbségek léteznek — a társadalmi csoportok és osztályok, és a közöttük levő meghatározott viszonyok termelése és újratermelése, és ezáltal — általánosságban szólva — történelmileg meghatározott társadalmi szubjektumok és meghatározott érdekekkel bíró társadalmi erők kifordulásának folyamata, amelyek mint a termelés és egyáltalában az élet fő hajtóerői válnak hatékonnyá. A termelési viszonyok újratermelése tehát mindig egyszersmind egy különös termelési mód kialakulását is jelenti történelmi specifikuma, társadalmi-gazdasági minősége, osztályjellege és osztály-hajtóereje tekintetében.

Ebben az összefüggésben szeretnénk érinteni röviden egy, a történettudomány számára fontos kérdést, nevezetesen a különböző tulajdonviszonyok vizsgálatát a történeti folyamatban. Történelmi-materialista szempontból a tulajdonviszonyok, a termelőerők fejlődésével való kölcsönhatásukban, a társadalomalakulatok fejlődésének és megszűnésének alapproblémáját képezik. Vizsgálódásunk tanúsága szerint éles különbséget kell tenni egyfelől a valóságos gazdasági viszonyok értelmében vett tulajdonviszonyok között, amelyek az anyagi termelési és újratermelési összefolyamatban realizálódnak, és amelyek ennél fogva csak az állandóan újratermelő termelési viszonyok összességeként bírnak reális léttel, és másfelől a reális viszonyok jogi rögzítése és megfogalmazása, vagyis az ideológiai felépítmény jelenségei között. A termelési viszonyokat gyakran tulajdonviszonyokként interpretálják, miközben ezeket jogi értelemben mint tulajdoni jogcímet értelmezik. Felmerül a kérdés, hogy vajon nem a reális termelési viszonyok értelmében vett tulajdonviszonyok és a jogi kifejezési formák közötti nem kielégítő megkülönböztetés idéz-e elő félreértéseket a társadalmi formációk egymásutánjáról folytatott elméleti vitákban, és hogy vajon ez nem játszott-e közre például annak az általunk bírált kísérletnek a létrejöttében, amely nivellálni akarta a történelmileg egymás után következő gazdasági korszakok közötti különbségeket.

A történeti kutatás számára elméleti és módszertani szempontból fontos lenne, hogy a tulajdoni jogcímeik soha ne jelenthessenek többet, mint a reális gazdasági tulajdonviszonyok ideológiai kifejezési formáit, amelyek a termelési és újratermelési folyamatban a termelési viszonyok összességeként realizálódnak és reprodukálódnak, és amelyek formálisan megegyező vagy nagyon hasonló jogi meghatározások ellenére esetenként történetileg nagyon is különbözőek lehetnek.

Ez azonban még nem minden. Fel kell hívnunk a figyelmet egy módszertani problémára is, amely nemcsak a történettudomány, hanem egyáltalában a terme-

lési viszonyok elméleti megragadása és vizsgálata szempontjából is fontos. A termelési viszonyok, mint ismeretes, kemény történelmi-gazdasági realitások. Emellett azonban *objektíve reális formákról, formameghatározásokról, objektíve reális lényegi viszonyokról* van szó, és mint ilyeneket — mint valamennyi lényegi viszonyt — megjelenési formáik és a termelőerők fejlődésére (vagy a felépítménylétségek alakítására) gyakorolt hatásuk vizsgálatának útján, valamint az általánosítás, az elvont elméleti gondolkodás útján kell kutatni. Marx ezt a problémát *A tőke* előszavában nagyon világosan kiemelte: „a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatóképeségnek kell mindkettőt pótolni”.¹⁸ Különösen vonatkozik ez a már rég letűnt gazdasági formák vizsgálatára. Történelmi-gazdasági lényegüket és fejlődési tendenciáikat csak működésük ránk maradt eredményeiből, amelyek eszközök formájában rögzítődtek, valamint ideológiai, politikai és jogi kifejezési módjaikból és megfogalmazásaikból lehet elméletileg feltárni. Ez megköveteli egyrészt a tényleges termelési és újratermelési folyamatok hatalmas méretű történelmi tanulmányozását, másrészt megkíván egy nagymérvű elvont-elméleti gondolkodást a dialektikus és történelmi materializmus alapján.

Azonban a társadalmi munka termelőerőinek fejlődése és az ennek során érvényre jutó fejlődési törvények nem ragadhatók meg, ha azokat a történelmileg meghatározott termelési és újratermelési folyamatoktól függetlenül, a társadalomalakulatok evolúciójától, meghatározott osztályerők és a társadalmi-gazdasági céltételezések működésétől függetlenül próbáljuk vizsgálni. Éppen ezért a termelőerők „magában való” fejlődése is képtelenség. A probléma mindig az, hogy miként fejlődik a mindenkori történetileg konkrét termelési és újratermelési folyamatok materiális tartalma, hogy ennek során milyen technológiai, gazdasági stb. összefüggések hatnak közöttük, milyen mértékben, milyen irányban és milyen társadalmi-gazdasági célkitűzésekkel fejlesztik ennek során a társadalom és a természet közötti anyagcsere-folyamat mozzanatait és a társadalmi munka termelőerőit, milyen osztályérdekek játszanak közre hajtóerőként, melyeket éppen e folyamat determinál, és végül, hogyan idézik elő az új minőségbe való átmenetet ebben a termelési és újratermelési folyamatban a tartalmi oldal felől az anyagi feltételek, szükségszerűségek és szükségletek. A termelőerők fejlődési törvényszerűségeinek esetében ennél fogva csupán ezekről a lényegi, általános összefüggésekről lehet szó, amelyek ebben az összkomplexusban rejlenek és mozgását irányítják.

Véleményünk szerint egyáltalában erősebben hangsúlyozandó a termelőerők történelmi jellege. Ez már a termelőerők fogalmának meghatározásakor fontos. Itt többnyire a munkafolyamat¹⁹ absztrakt, egyszerű mozzanatainak (munkaeszköz, a munka tárgya és maga a célszerű tevékenység) marxista elemzéséből indulnak ki. És ez jogos is, amennyiben minden termelésben, bármelyik konkrét történelmi társadalomban zajlik is le, szükségképpen van „anyagcsere” az ember (társadalom) és a természet között, ahol is a természeti adottságokat az emberek termelési és fogyasztási szükségleteit kielégítő javakká alakítják át. Ennyiben valószínűleg kell elvonatkoztatni. Csak az a kérdés, mit jelent itt az „elvonatkoztatás”. Egyáltalán nem jelentheti azt, hogy az elvonatkoztatásnál a társadalomtörténelmi aspektusokat eszmeileg leválasztjuk és elhagyjuk. Egy ilyen téves interpretációnak arra a következtetésre kell vezetnie, hogy az anyagcserét és annak mozzanatait filozófiai-antropológiai és nem történelmi-materialista értelemben interpre-

táljuk. Az elvonatkoztatás itt csak azt jelentheti, hogy azt, ami társadalomgazdaságtani és társadalomtörténeti, azt változóként mutassuk be, általános formában — bizonyos mértékig en bloc — *együtt* gondoljuk el.²⁰

Továbbá figyelembe kell venni, hogy esetünkben nem az általában vett termelőőrkől van szó, hanem pontosan a termelőőrk *fejlődési folyamatairól* és *konkrét társadalomtörténeti jellegéről*, ami szükségessé teszi, hogy az absztrakt meghatározásoktól nyomban a történeti konkrétságig emelkedjünk. Így tehát már a kezdet kezdetén figyelembe kell venni, hogy a munkafolyamat absztrakt, egyszerű mozzanatainak megállapítása nem vezethet el a termelőőrk dialektikus, történelmi szemléletéhez, ha a munkafolyamatok e mozzanatait *nem hozzuk konkrét összefüggésbe az anyagi társadalmi termelési és újratermelési folyamatok felfelé haladó fokozatosságában megvalósuló történelmi fejlődéssel, a különböző termelési módok létrejöttével és megszűnésével*. Más szavakkal: *a termelőőrk fogalmának történelmi dimenzióját jobban érvényre kell juttatni*. Véleményünk szerint ez a történelmi folyamat elméleti kérdéseinek tárgyalása szempontjából döntő jelentőségű. Erre a történelmi vonatkozásra egyébként maga Marx mutatott rá: „Amennyiben a munkafolyamat pusztán csak az ember és a természet közötti folyamat, egyszerű elemei minden társadalmi fejlődési formájában közősek. De ennek a folyamatnak minden meghatározott történelmi formája továbbfejleszti a folyamat anyagi alapzatait és társadalmi formáit. Az érettség bizonyos fokát elérve ezt a meghatározott történelmi formát levetik, és egy magasabb forma lép a helyébe. Az, hogy egy ilyen válság pillanata elérkezett, megmutatkozik, mielőtt az ellentmondás és ellentét egyrészt az elosztási viszonyok — tehát úgyszintén a nekik megfelelő termelési viszonyok meghatározott történelmi alakja —, másrészt a termelőőrk, a termelőképeség és tényezőik fejlettsége között kiszélesedik és elmélyül. Ekkor konfliktus következik be a termelés anyagi fejlettsége és társadalmi formája között.”²¹ Amikor Marx a termelőőrk fejlődéséről nyilatkozik, rendszerint azt fejtegeti, hogyan fejlődik azoknak a tényezőeknek az összrendszere, amely a társadalom és a természet közötti anyagcserét egy meghatározott fejlődési fokon, egy meghatározott termelési és újratermelési folyamat keretén belül közvetíti. A termelőőrk fejlődési folyamatainak megítélése ezért mindig a történelmileg meghatározott termelési és újratermelési folyamatok fejlődésére vagy kialakulására, vagy ezen újratermelési folyamatoknak egy másik és magasabb történelmi minőségbe való átalakulására, azokra az osztályfolyamatokra és az osztályharcokra hivatkozva történik, amelyeken belül ezek a fejlődések és átalakulások lezajlanak.

A termelőőrk fogalmának történelmi dimenziója azonban egy másik oldalról is erősebben hangsúlyozandó. Az ember és a természet között folyó, az emberi szükségletek kielégítésére irányuló „anyagcserét” egy másik szempontból is mindig a társadalmi-gazdasági, társadalomtörténeti folyamattal való összefüggésében kell tekinteni. Éppen a *termelőőrk-fejlődés problémáinak* elméleti megragadása szempontjából lényeges az, amit Marx Annyenkovhoz írt levelében kiemelt. Marx megállapítja, hogy minden termelőőrk „szerezett erő, előző tevékenység terméke”, „az emberek alkalmazott energiájának eredménye”, ahol is megjegyzi, hogy magának ennek az energiának határt szabnak a már megszerzett és az új termelés nyersanyagául szolgáló termelőőrk és a társadalmi forma: s így „összefüggés jön létre az emberek történetében”, a termelőőrk „egész történelmünk alapját” képezik.²² Itt is világossá válik, hogy a termelőőrk meghatározása kibővítenő a természeti adottságok „anyagcseréjét” eredményező, a szükség-

let szerinti javakban megnyilvánuló tényezők szempontjából is. Ennek során arra van szükség, hogy a figyelem középpontjába állítsuk az emberek társadalmi életfolyamatának az elmúlt nemzedékek produktív eredményeiből kiinduló, meghatározott társadalmi formákban lezajló, az emberek egyéni tevékenységét és fejlődését a társadalomtörténethez közvetítő, bővített újatermelését. A termelőerők tehát mindig az emberek élő munkájának történetileg kialakult és történetileg hatékonyra váló erői, embereké, akiknek élettevékenységét mindig társadalomtörténeti előfeltételek és összefüggések determinálják. Olyan erők ezek, amelyek nemcsak az ember—természet „anyagcserét” és számos technológiai hatásfolyamatot realizálnak, hanem ennek során történelmi összefüggést teremtenek (az emberiség történetének anyagi alapját) azáltal, hogy előidézik az anyagi, társadalmi életfolyamat bővített újatermelését, ami egyebek közt a többlettermék létrehozását és felhasználását is magába foglalja.²³

Ez a nézőpont is elvezet bennünket oda, hogy elméletileg interpretálni kell a termelőerők problematikáját a társadalmi termelés és újatermelés folyamatának evolúciójába. Hogyan viszonyul azonban ehhez a termelőerő-fejlődés „belső logikájára” vonatkozó gondolat? Ennek a kérdésnek a megválaszolása attól függ, hogy mit is értünk ezen „belső logikán”.²⁴

Itt először is a termelőerők rendszerjellegére, komplexitására kell a figyelmet felhívni. A termelőerők magukba foglalják a termelési eszközök összességét — különösen az anyagi-technikai termelési bázist — és a társadalmi munkának a munkafolyamatok kooperatív jellegéből származó erőit (munkamegosztás, termelési szervezet, a munka irányítása), valamint a termelőerők helyi elosztását, az infrastruktúrát, a termelés természeti-társadalmi feltételeit (a lakosság migrációja stb.), és végül a termelőerőkhöz tartozik a döntő, a legfontosabb termelőerő, az alkotóan tevékenykedő ember, képességeivel, tudásával, jártasságával, képzettségével, a fejlődésben való meghatározott, szociálökonomiailag determinált érdekeivel, az ember mint társadalomtörténelmi, mint osztályerő, és ezáltal — és ebben az értelemben — a társadalmi viszonyok.

A termelőerők nem egyszerűen mechanikus összegét jelentik e különböző mozzanatoknak, hanem minden erőnek, mozzanatnak, elemnek történetileg konkrét társadalmi totalitását — középpontjában a termelő emberrel²⁵ —, amely egy konkrét termelési és újatermelési folyamatban alakul ki, tehát az emberi munkatevékenység által mozgásban tartott összesség. A termelőerők minden fejlődési szinten egy egészet, egy rendszert képeznek, és ez azt is jelenti, hogy funkcionális összefüggéseket, függőségi viszonyokat, ösztönzési vonatkozásokat, egyensúlyi követelményeket stb. tartalmaznak, röviden, magukban rejtik a termelőerők fejlődésének meghatározott tendenciáit és követelményeit. A termelőerők minden egyes fejlődési foka objektíve determinál e termelőerők továbbfejlődése számára egy meghatározott lehetségszférát, e lehetségszféra meghatározott struktúráját. Minél jobban fejlődik a termelőerők rendszerének belső komplexitása, a termelés tudományos-technikai szintje és a termelés társadalmasulásának mértéke, annál világosabbá válnak az ilyen jellegű belső determinációs viszonyok, és annál fontosabbá válik ezek tekintetbevétele a termelőerők tervszerű fejlesztése során. Erre mind az SZKP XXVI. kongresszusa, mind az NSZEP X. kongresszusa konkrétan rámutatott.

Természetesen a termelés anyagi-technikai alapjai sajátos szerepet töltenek be a termelőerők fejlődésére a termelőerők rendszeréből kiinduló determináló hatások sorában. Maga Marx is gyakran beszélt hasonló összefüggésben technikai

törvényekről vagy technikai szükségszerűségekről.²⁶ Az embernek mindig az örökül kapott termelési feltételekből kell kiindulnia, ezeket kell a technikai és gazdasági követelményeknek megfelelően mozgásba hoznia és követnie eközben a természet, a technikai fejlődés törvényeit. Megváltozott tevékenysége számára mindig csupán a *termelési mód* technikai jellemzői által speciálisan kijelölt és korlátozott számú alternatíva áll rendelkezésre. Azt, hogy van ilyen belső, a technikai fejlődésben rejlő logika, és hogy ez lényeges befolyást gyakorol a termelőerők fejlődésére, mindenekelőtt napjaink tudományos-technikai haladása tette világossá. Elég, ha csupán a minden iparilag fejlett országban fellépő energia- és nyersanyagellátás problémáira gondolunk. Ez a probléma, tekintettel az energia- és nyersanyag-takarékos technológiák bevezetésére, magával hozza azon elkerülhetetlen feladatok megoldásának szükségességét, amelyek a nyersanyagok helyettesítésére, a telephelyek megválasztására, a szállítási rendszerre és a nyersanyagokat felhasználó iparágak technikai-gazdasági fejlesztésére vonatkoznak. Ugyanilyen világos, hogy napjainkban az ilyen jellegű összefüggések vizsgálata és az ebből a termelőerők fejlődésére nézve adódó következtetések mindenekelőtt analitikai és prognosztikai vonatkozásban nagy jelentőségűek. Ebben az összefüggésben néha arra is történik utalás, hogy a termelőerők hasonló fejlődési tendenciái figyelhetők meg minden — mind a tőkés, mind a szocialista — ipari országban. Ez vitathatatlan és fontos tény, s ez valóban amellettszól, hogy létezik a termelőerők „belső logikája” az előbb említett értelemben. Azonban itt mégis ajánlatos az elméleti óvatosság. Ugyanis a termelőerő-fejlődésnek sokféle, mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban megállapítható tendenciájára vonatkozólag fel kell tenni a kérdést: vajon e tendenciák megegyezése a társadalomalakulattól független termelőerő-fejlődés „logikájából” származik-e, vagy nem abból adódnak-e, hogy mindkét ellentétes gazdasági korszakban a termelőerők fejlődésének hasonló tendenciái találhatók (de ugyanakkor például, ami a technikai termelési alapok állandó megújítását illeti, ami a kapitalizmusban a profittermelés szükséges tendenciája, az a szocializmusban a társadalom gazdasági újratermelésének alapja és előfeltétele), vagy itt nem annak a ténynek a kifejezéséről van szó, hogy az ellentétes társadalmi rendszerek egy elkeseredett, a gazdasági élet minden területét egyre jobban átfogó, hosszan tartó gazdasági harcot vívnak egymással, ami azonban csak akkor elképzelhető, ha mindkét rendszer hasonló vagy adekvát technikai-gazdasági fejlődési tendenciákat valósít meg, jöllehet ennek folyamán a termelőerők ellentétes fejlődéstörvényei összeütközésbe kerülnek egymással. Mindez nyilvánvalóan nem utasítható el. Csak a konkrét történelmi vizsgálat tisztázhatja, miről is van szó ebben vagy abban az esetben.

Állapítsuk meg, hogy a fenti értelemben nagyon is lehetséges a termelőerők „belső logikájáról” beszélni, és hogy ez beletartozik a termelőerők fejlődésébe. A kérdés most már csak az, hogy ez azonos-e a termelőerők fejlődési törvényszerűségeivel, hogy vajon ezek a fejlődési törvényszerűségek leszűkíthetők-e erre a „belső logikára”. Erre véleményünk szerint tagadó választ kell adni. Éspedig azért, mert a termelőerők rendszerének valóságos fejlődése — különösen a termelőerők rendszerének forradalmi átalakulásai — és ennek a fejlődésnek a törvényszerűségei a produktív erők integrációjából fejlődnek ki (együtt azokkal a determinációs viszonyokkal, amelyek a termelőerők „belső logikájának” nevezhetők) egy, történelmileg meghatározott, maguknak a termelőerőknek a korábbi fejlődése révén feltételezett, önmagát forradalmasító, létrehozó és fejlesztő termelési módból, illetve ezen történelmileg meghatározott termelési mód újratermel-

sének össz folyamatából, ami az anyagi-tartalmi termelési feltételek újratermelését éppúgy magába foglalja, mint a specifikus társadalmi viszonyokat.

A termelőerők fejlődése mind saját egyes mozzanatainak többé vagy kevésbé jelentős változásai, mind e mozzanatok egymásra gyakorolt kölcsönhatásai révén megy végbe a termelőerők összrendszerén belül, és végül az összrendszernek, a társadalmi termelőerők összstruktúrájának fejlődési és forradalmi átalakulási folyamatai révén. Éppen a termelőerő-rendszer minőségi átalakulásai világítanak rá arra, hogy valamely műszaki vagy más jellegű vívmány csak akkor vezethet a termelőerők valóságos továbbfejlődéséhez vagy forradalmi átalakulásához, ha az a termelési és újratermelési folyamatok tartalmát egy bizonyos mértékben megragadja, és ha mélyrehatóan befolyásolja tartalmi változását. Azonban ez a befolyásolás, amely a szükségszerűen meghatározott társadalmi viszonyok változásait determinálja és magába foglalja, ugyanakkor alapját képezi annak, hogy a társadalmi „formameghatározottság”, az újratermelési folyamat társadalmi-gazdasági minősége, annak osztályjellege és a működő társadalmi és osztályerők ezáltal feltelezett gazdasági érdekhelyezete meghatározó módon visszahat az újratermelési folyamat tartalmára. Itt ugyanis nem külső, a tartalmi fejlődés szempontjából közömbös formákról van szó, hanem önmagukat újratermelő formákról, amelyek egyrészt újratermelésükben a tartalmi fejlődéstől függnék, másrészt azonban ugyanakkor alakító hatást gyakorolnak a tartalomra, a termelőerők fejlődésére, a fejlődés irányára, ütemére és struktúrájára. Az a gazdasági stratégia, amelyet a Német Szocialista Egységpárt X. Kongresszusa meghatározott, és összefoglaló módon a feladatok meghatározásában jut kifejezésre, hogy újabb lépést tehesünk a szocializmus előnyeinek a tudományos-technikai forradalom eredményeivel való összekapcsolására, erre az összefüggésre támaszkodik.

Azonban a történelem is mutatja ezt az összefüggést. Amikor a görög törzsek áttértek arra, hogy a vaskohászatot a mezőgazdasági és a kézműves termelés folyamatában közvetlenül, termelő formában hasznosítsák, a vaskohászatnak már több száz éves története volt, és széleskörűen el volt terjedve. Azonban az, mint Tökei Ferenc mondja, csak a görögök kezében vált történetileg a termelőerő-rendszer forradalmi átalakulásának egyik elemévé és fermentumává²⁷, amely így az emberiség egész további fejlődésére nézve egy csapásra jelentőséget hordozott. Világos, hogy ez a forradalmi átalakulás elméletileg, tehát a benne rejlő fejlődési törvények és hajtóerők felől nem ragadható meg, nem értelmezhető a vaskohászattal összefüggő technológiai követelményekből. Itt sokkal inkább arról van szó, hogy a vaskohászat (és technológiai követelményei) fokozatosan integrálódnak egy, az új tulajdonformák fejlődése, az új társadalmi és osztályerők, új társadalmi-gazdasági érdekkonstellációk és érdekkollíziók kialakulása révén forradalmasodó termelési módba. Azt a gazdasági tulajdonformát és társadalmi formát, amely itt — egyrészt a görög törzsek nemzetségi rendjének felbomlásából, másrészt a krétai-mükénéi régi keleti termelési mód létrejöttéből kiindulva egy ellentmondásos folyamatban fejlődött, mindenekelőtt az jellemezte, hogy a szabad és katonai szolgálatra alkalmas parcellás parasztok magántulajdonába került a föld, a termék és végül a rabszolgák egyre növekvő száma, és ezáltal magasabb termelési teljesítményre törekvő hatalmas társadalmi-gazdasági érdekek jöttek létre, amelyeket a maguk részéről közvetítettek azok a sokrétű társadalmi ellentmondások, amelyek a földtulajdonosok és a nemzetségi arisztokrácia között, a nagy- és kisbirtok között, a poliszhoz tartozók és az abból kirekesztettek között, a szabadok és rabszolgák között fennálltak. És ez az integrációs folyamat bizonyára

döntő volt abból a szempontból, hogy megtörtént az áttörés a termelőerők fejlődésének minőségileg magasabb szintjéhez, ugyanakkor azonban nem felejtendő el, hogy éppen a termelőerők területén lezajlott átalakulás volt az alapvető és döntő jelentőségű az antik termelési módra jellemző tulajdonrend megvalósítása és az ebben rejlő társadalmi-gazdasági tendenciák kibontakoztatása szempontjából. Ez a történelmi eset, amelynek nyilvánvalóan hasonlóan alátámasztott megfelelői vannak az antik termelési módból a feudalizmusba, majd a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnél is, azt mutatja tehát, hogy a termelőerők minőségileg előrehaladó fejlődésének lényegi vonásai (törvényszerűségei) a termelőerők — különösen az előző termelési módok méhében keletkezett anyagi-technikai tendenciák — befogadásának sajátos módjából nőnek ki, az újonnan kialakuló termelési mód és társadalomalakulat révén, valamint az anyagi termelési feltételeknek e termelési módban és alakulatban való sajátos újratermeléséből.

Egy olyan kísérlet, amely a termelőerők fejlődésének törvényszerűségeit magábanvalóan („an sich”) akarja megkonstruálni, tehát olyan törvényszerűségeket feltételez, amelyet nem közvetít egyszerre a társadalomalakulat és a termelőerők dialektikája, szükségképpen elméleti nehézségekhez vezet. A termelőerők „belső logikáját” itt mindig úgy kell elgondolni, mint amit az illető társadalomalakulat gazdasági törvényei közvetítenek, együtt az ilyen módon feltételezett társadalmi-gazdasági célokkal, az osztályhajtóerők működésével stb.

Ebben az összefüggésben felmerül a kérdés: lehet-e vajon egyáltalában másképpen értelmezni valamely tetszés szerinti társadalmi folyamat történelmi fejlődési törvényeit. A történelmi materializmus a történelmi fejlődésfolyamatok és az őket uraló történelmi törvények feltárását követeli, annak tisztázását, hogy a mindenkor társadalomalakulat hogyan és milyen módon determinálja a törvényszerű folyamatok tartalmát, hogy mely osztályok a hordozói ezeknek a folyamatoknak és milyen társadalmi érdekek alkotják ezek hajtóerőit, röviden, milyen társadalomtörténelmi tendenciákat foglalnak magukban. Véleményünk szerint éppen a termelőerők fejlődésére és fejlődésük törvényszerűségeire vonatkozik az, amit Lenin a materializmus és az objektivizmus szembeállításáról mondott: „Az objektivista »leküzdhetetlen történelmi tendenciákról« beszél; a materialista arról az osztályról beszél, amely az adott gazdasági rendet »vezeti«, és amely a többi osztály ellenállásának bizonyos formáit létrehozza. A materialista tehát egyrészt következetesebb az objektivistánál, és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály*, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza.”²⁸

Éppen a termelő embernél, akinek alkotó tevékenysége kétségtelenül egyik lényegi elemét képezi a termelőerő „belső logikájának”, nem hagyhatók figyelmen kívül a társadalmi viszonyok és az osztályerők tevékenysége. Gondoljunk itt Marx hatodik Feuerbach-tézisére, amelyben ez áll: „... az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság”, hanem a maga valóságában, tevékenységében, különösen *termelő tevékenységében, tevékenységében mint termelőerő* „a társadalmi viszonyoké összessége”,²⁹ mégpedig a „konkrétan, történelmileg meghatározott” társadalmi viszonyoké — fűzi hozzá Lenin.³⁰ A társadalmi viszonyok mindig jelen vannak, különösen mint a társadalmi és osztályerők gazdasági érdekeinek determinánsai. Van-e értelme annak, hogy ettől elvonatkoztassunk? Ezt megtehetjük, azonban ismét csak olyan értelemben, hogy a

„konkrét, történelmileg meghatározott” társadalmi viszonyokat általános formában, mint „együttest” gondolatban hozzákapszoljuk (s nem tekintünk el ettől gondolatban), és ez is csak akkor elegendő, ha azt az egészen általános tényt akarjuk kifejezni, hogy minden termelés végső soron a természetnek az ember (társadalom) által történő anyagátalakító elsajátítása munkaeszközök alkalmazása révén, és nem akkor, ha figyelmünket a termelőerők fejlődési fokozataira és fejlődési törvényszerűségeire irányítjuk, ami éppen hogy követelmény az általunk vizsgált összefüggésben.

Filozófiai szempontból — és ezt most még egyszer összefoglalóan megállapítjuk — a történelmi folyamat kérdésének vonatkozásában *egy* szempont mind elméletileg, mind módszertanilag döntő jelentőségű: az anyagi termelőerők ellentmondásos, a gazdasági társadalomalakulat fejlődési fokozataiban előrehaladó fejlődése. Ezt a fejlődést a történeti folyamatban végső soron mindig megilleti az alapvető, determináló szerep. Ugyanakkor az is megállapítandó, hogy a termelőerők fejlődése csak akkor érthető meg a maga teljességében, ha e fejlődés valóságos dialektikus közvetítéséből indulunk ki, és e közvetítést a társadalomalakulatok evolúciós folyamatához kapcsoljuk. Ez nem mond ellent a termelőerők alapvető és végső soron meghatározó szerepére vonatkozó megállapításnak; ellenkezőleg, ez teszi azt valóban láthatóvá.

A termelőerők fejlődésének alapvető, átfogó szerepe a társadalmi viszonyok alakulása (vagy a társadalmi viszonyoknak a termelőerők fejlődésétől való függősége) tekintetében a történelmi folyamat alapvető ténye. Ez az elméleti megállapítás vitathatatlan. Ez mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban teljes mértékben igazolódott. Tagadása egyet jelentene a materializmusból az idealizmusba való átmenettel, és oda vezetne, hogy tagadjuk az emberiség legelemibb és legáltalánosabb, minden történeti korban milliárdszor ismételt tapasztalatát.

A történelmi materializmusnak ezt a fundamentális tételét azonban csak akkor lehet teljes mértékben megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy itt nem egy egyszerű, kauzális viszonyról van dolgunk, hanem egy bonyolult, kölcsönhatások által közvetített viszonyról. A termelőerőknek a termelési viszonyokra gyakorolt determináló hatását (vagy ennek a viszonyoknak a termelőerőktől való függőségét) egyszerűen az közvetíti, hogy a termelési viszonyok mint „formameghatározók” bekapcsolódnak a termelési és újratermelési folyamatba, abban alakító hatást fejtenek ki, amennyiben a termelőerők minden fejlődési fokán az objektíve adott lehetőségek és követelmények keretén belül determinálják a struktúrát, a társadalmi-gazdasági célkitűzést és a termelőerők fejlődésének irányát. Ez a tevékenység a termelőerők fejlődése szempontjából nem marad külsődleges, hanem abban „materializálódik” és a termelőerők „belső logikájának” olyan momentumaként csapódik le, amely kijelöli a további fejlődés reális lehetőségeit és követelményeit.

Emellett az is figyelembe veendő, hogy a termelési viszonyok meghatározott rendszere mint a társadalom gazdasági alapja alakító hatást gyakorol a társadalom szociális-politikai, állami és szellemi-kulturális életére is. Ugyanakkor viszont a felépítmény visszahat a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésére, úgyhogy itt a közvetítések sokasága adódik, amelyekben a termelőerők fejlődésének végső soron domináló szerepe a történelmi folyamatban meg végbe és jut érvényre. Így tehát a termelőerőknek és a termelőerők fejlődésének alapvető vagy meghatározó szerepét nem szabad egyoldalúan, elszegényesítve, mechanikusan

felfogni: sokkal inkább egy bonyolult, sokoldalú, determinációs viszonyról van itt szó, amely dialektikus kölcsönhatást és közvetítést foglal magában.

Elegendő elméleti, de mindenekelőtt gyakorlati okunk van arra, hogy kiemeljük a termelőerőknek és fejlődésüknek a meghatározó szerepét. A termelőerők fejlődésének meggyorsítása a marxista—leninista párt gazdasági stratégiája által kijelölt úton a fejlett szocialista társadalom további építése szempontjából alapvető és döntő feladat. Egy magas hatékonyságú és teljesítőképes anyagi-technikai bázis megteremtésétől, a tudományos-technikai haladás felgyorsításától és eredményeinek gazdaságilag hatékony felhasználásától, a gazdasági növekedéstől és a munkatermelékenység emelésétől függ minden további előrehaladás a gazdaság- és társadalompolitika egységének bevált útján. Azonban mindez nem igazol semmiféle elméleti rövidzárlatot a termelési viszonyokkal dialektikus kölcsönhatásban levő termelőerők fejlődésének törvényszerűségével kapcsolatban.

Ez a probléma összekapcsolódik bizonyos konzekvenciákkal. Ha a termelőerők fejlődése (a minőségi átalakulásokat is beleértve) szigorúan önállóan, a termelési viszonyok működését figyelmen kívül hagyva, a gazdasági társadalomalakulatok közvetítő visszahatásaitól mentesen menne végbe, akkor a mindenkori társadalomalakulat és az őt hordozó osztályerők hatása csupán külső formái vagy feltételei lennének az azoktól lényegében független termelőerő-fejlődésnek, és akkor a történelmi folyamatot át kellene értelmezni. Akkor nem lehetne ezt a történelmi folyamatot a fejlődés természettörténelmi folyamatoként, a gazdasági társadalomalakulatok egymásutánjaként interpretálni, a történelmi folyamatot úgy kellene definiálni, mint az ember és a természet közötti anyagcsere-folyamat egymást felváltó típusainak vagy szakaszainak sorozatát. Ezzel szemben Marx a maga társadalom- és történelemkoncepcióját éppen oly módon határozza meg, hogy a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténelmi folyamatként fogja fel.³¹ És itt természetesen az anyagcsere fejlődése, a társadalom anyagi termelési és újratermelési folyamata tartalmi oldalának fejlődése bizonyul a formációs folyamat szükségszerű alapjának és tartalmának. Ezzel kapcsolatban Lenin is egyértelműen nyilatkozott: „A szociológiában dialektikus módszernek — ellentétben a metafizikus módszerrel — Marx és Engels semmi mást nem nevezett, mint a tudományos módszert, amelynek lényege az, hogy a társadalmat élő, folyamatos fejlődésben levő szervezetnek tekintjük (nem pedig mechanikusan egybekapcsolódó és az egyes társadalmi elemek mindenféle önkényes kombinációját megengedő valaminek), amelynek tanulmányozásához okvetlenül az adott társadalmi alakulatot képező termelési viszonyok objektív elemzése és működési és fejlődéstörvényeinek tanulmányozása szükséges.” Ezzel kapcsolatban Lenin még megjegyzi, hogy a dialektikus módszer „oda torkollik, hogy a társadalmi evolúciót mint a gazdasági társadalomalakulatok fejlődésének természettörténelmi folyamatát kell felfogni”.³² És ez döntő jelentőségű a szocializmus fejlődési problémáinak elméleti megragadása tekintetében is, ahol a „társadalomalakulat” mindig mint a munkásosztály világtörténelmi szerepének megvalósulásaként értelmezendő.

E problematika következményei azonban azt is érintik, hogyan látjuk a termelőerők szerepét a történelmi folyamatban. Pontosan a formációk sorrendjéről folytatott történettudományi viták tették számunkra nagyon világossá, hogy a termelőerők alapvető, meghatározó szerepét csak akkor lehet valójában megérteni és döntő mozzanatként a figyelem középpontjába állítani, ha a termelőerők evolúciója és a társadalomalakulatok fejlődési és megszűnési folyamata közötti

kapcsolatot valóban a maga ellentmondásosságában, sokféleségében és történeti konkrétságában fogjuk fel, ha tehát világossá válik, hogy a társadalomalakulatok mindenekelőtt történelmileg szükségszerű fejlődési fokozatok, amelyek egymás után következõ, egymásra épülõ és ugyanakkor egymástól elkülönülõ korszakokat fejeznek ki az emberiség termelõerõinek kumulatív fejlõdési folyamatában. És megfordítva: ha a termelési viszonyokat — ennek megfelelõen a politikai viszonyokat, államberendezkedéseket és eszmerendszereket — csupán mint külsõ formákat értelmezzük, amelyeket egy „belső logika” eredményeként idõnként hozzá kell igazítani a termelõerõk nélkülük is végbemenõ fejlõdéséhez, ezek tehát aktívan nem befolyásolnak, nem visznek előre, nem alakítanak, nem vezetnek félre stb., akkor a termelõerõk fejlõdése meghatározott társadalmi viszonyok kialakulása szempontjából csupán külsõ, azt megelõzõ oknak tûnik, s ebben az esetben a társadalmi viszonyok elméleti tárgyalása során az anyagi és szellemi termelõerõk fejlõdésének a figyelem középpontjából a perifériára kell szorulnia, akkor a társadalmi viszonyok vizsgálata esetében többé-kevésbé történetietlen, absztrakt struktúraelemzéseket és összehasonlításokat kell a középpontba állítani, és a társadalmi-gazdasági struktúrák vizsgálatánál a tendenciákat „magukban” (an sich) kell megragadni. A dolog ilyen szemlélete vezet azután a valóságban a termelõerõk történelmi folyamatban zajló fejlõdésének lekcisnyléséhez és jelentőségének csökkentéséhez, és nyilvánvalóan ennek a szemléletnek is része van abban, hogy a történelmi folyamat végsõ soron alapvetõ tartalma — az emberiség termelõerõinek fejlõdése — számos történelmi vitában és problémafelvetésben nem kapja meg az õt megilletõ figyelmet. Érvényes ez mindenekelőtt a történelem forradalmi korszakaira, valamint az olyan bonyolult és kölcsönhatásos összefüggés vizsgálatára, amely a termelõerõ-rendszer minõségi átalakulása és a társadalmi-gazdasági forradalmak között áll fenn.

Végül, a termelõerõk „magánvaló” fejlõdési törvényszerûségeirõl kialakított mechanikus elképzelések gyakorlati szempontból is szükségképpen negatív következményeket vonnak maguk után. Mindenekelőtt megkerülik a termelõerõk szocializmusbeli fejlõdésének egy lényeges problémáját: a gazdaság tervezési és irányítási rendszerének a fejlesztését. Ez a rendszer határozza meg a termelõerõk fejlõdésének hatóerõit, irányát, stabilitását, kiegyensúlyozottságát, és persze bizonyos körülmények között a rossz irányba való fejlõdését, hiányait és mulasztásait is. Ezt a rendszert úgy kell alakítani, hogy az újratermelési folyamat minden tagját átfogja, mozgósítsa a szocialista társadalom minden potenciálját, hosszú távon gyakoroljon hatást, erõteljesen ösztönözze a tudományos-technikai haladás felgyorsulását, eredményeinek hatékony gazdasági hasznosítását a párt és a kormány gazdasági és szociálpolitikai célkitûzéseinek megfelelõen. Itt a termelési viszonyok dinamikus fejlesztésérõl és az azokban rejlõ elõnyök és a fejlõdést elõrevívõ erõk kihasználásáról van szó. Ugyanakkor ebben a vonatkozásban a népgazdaság irányítási és tervezési rendszerét bizonyos mértékig úgy tekintjük, hogy az képviseli a fejlett szocialista társadalom összes területeinek célszerû együttmûködéseit. A termelõerõk fejlõdésének meggyorsítása csak a társadalom minden szférájának meghatározott együttmûködése révén érhetõ el. Végül, a gazdasági mechanizmusnak, amely a marxista—leninista párt gazdasági stratégiájának megvalósítását szolgálja, közvetítenie kell mindazt, ami elõreviszi a termelõerõk fejlõdését.

Ebben az összefüggésben csupán megerõsíteni tudjuk, amit más helyütt már elméletileg megfogalmaztunk: „Mit értünk azon . . . hogy szocialista körülmé-

nyek között a termelési viszonyokat bizonyos gazdaságpolitikai intézkedésekkel »összhangba« kell hozni a termelőerők meghatározott fejlődésével? Véleményünk szerint ennek a megállapításnak csak akkor van világos értelme, ha ezen olyan termelési viszonyokat értünk, amelyek minden lehetőség kihasználásával előrelendítik a termelőerőket, azáltal, hogy életre hívják a termelők megfelelő érdekeit, a megfelelő társadalmi kapcsolatokat és a gazdaság megfelelő szervezetét. Ennélfogva azok tekinthetők termelési viszonyoknak, amelyek — Marx szavaival — a termelőerők »fejlődési formájának« bizonyulnak, amelyek »a társadalmi termelőerők fejlődése számára lényeges viszonyt képeznek«. Itt tehát arról is szó van, hogy bizonyos gazdaságpolitikai intézkedésekkel a termelési viszonyokat úgy kell alakítani, hogy azok a termelőerők fejlődése vonatkozásában mint emelők, mint irányadó és gyorsító tényezők működjenek.³³

Ebből az is világossá válik, hogy amikor szükségesnek tartjuk a termelési viszonyok aktív szerepének, valamint a termelőerők és a termelési viszonyok közti kölcsönhatás dialektikus tartalmának tekintetbevételét, akkor semmiféle relativizálást nem végzünk, erről szó sem lehet. Így például az irányításnak és tervezésnek a termelőerők fejlődése szempontjából leghatékonyabb rendszere sem szünteti meg a termelőerők végső meghatározó szerepét.³⁴ Először, a gazdasági mechanizmus működése csak azon lehetőségek és feltételek között valósulhat meg, amelyek a termelőerők meglévő fejlettségi szintjén materiálisan adottak. Másodszor, nyilvánvaló, hogy a termelőerők fejlődésének meggyorsítására az a gazdasági mechanizmus a leghatékonyabb, amely e fejlődés követelményeit a legjobban megérti és hasznosítja, illetve amelynek tartalmában ezek a követelmények a legjobban megfogalmazódnak. Harmadszor, a gazdasági mechanizmusnak a termelőerőkre való mindennemű hatása olyan változásokat idéz elő, amelyek determinálják a következő fejlődés lehetőségeit, követelményeit.

JEGYZETEK

- ¹ A történelmi folyamat dialektikája a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakában. (Anyag az NDK V. Filozófiai Kongresszusának témájához.) Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1979. 8. sz. 902. old.
- ² A „társadalomalakulat” fogalmának meghatározásával kapcsolatban lásd *W. Kelle—M. Kowalson*: Der Historische Materialismus. Abriss der marxistischen Gesellschaftstheorie. Moszkva 1975. 50 old.; Dialektischer und historischer Materialismus. Berlin 1975. 380 old.; Grundlagen des historischen Materialismus. Berlin 1976. 321—327. old.; *G. Bartsch, H. Crüger, Ch. Zak*: Geschichte als gesetzmässiger Prozess. Berlin 1976. 20. old.; Szerzőkolléktíva (vezető *W. Eichhorn*): Marxistisch—leninistische Philosophie. Berlin 1979. 463. old.
- ³ Lásd *H. P. Jaeck*: Die materialistische Erklärung des gesellschaftlichen Formationsprozesses. In: Formationstheorie und Geschichte. Studien zur historischen Untersuchung von Gesellschaftsformationen im Werke von Marx, Engels und Lenin. Hg. von E. Engelberg, *W. Küttler*. Berlin 1978.
- ⁴ Lásd *Lenin*: A II. Internacionálé csődje. Lenin Összes Művei 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 211—212. old.
- ⁵ *F. Engels*: Recenzió a „Tőke” első kötetéről a „Demokratisches Wochenblatt” számára. MEM 16. köt. Budapest 1964. 237. old.
- ⁶ *K. Marx*: A tőke. 1. könyv. MEM 23. köt. Budapest 1967. 553. old.
- ⁷ *K. Marx*: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. MEM 26/I. köt. Budapest 1976. 152. old.

- ⁸ *Lenin*: A nagy kezdeményezés. Lenin Összes Művei, 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 21. old.
- ⁹ Ennek a hegeli gondolatnak az alkalmazását lásd *Lenin*: Filozófiai Füzetek. Hegel „A logika tudománya” című művének konspektusa. Lenin Összes Művei, 29. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 129. old.
- ¹⁰ G. F. W. Hegel: Enciklopédia I. A logika. Akadémiai Kiadó 1979. 239. old.
- ¹¹ G. F. W. Hegel: A szellem fenomenológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. 37. old.
- ¹² Ugyanott, 137—138. old.
- ¹³ K. Marx: A tőke. 1. köt. Utószó a második kiadáshoz. MEM 23. köt. 20. old.
- ¹⁴ Lásd: W. Eichhorn: Theoretische Fragen zur Untersuchung der Entwicklung sozialistischer Produktionsverhältnisse; G. Schulz, W. Eichhorn: Zur Entwicklung der sozialistischen Produktionsverhältnisse. [Az NDK Tudományos Akadémiája 1976. 12. C. számú üléséről kiadott tájékoztató]; W. Eichhorn, G. Schulz: Produktivkräfte und sozialistische Produktionsverhältnisse — ihre Wechselwirkung in der gegenwertigen Etappe. In: Das materielle Leben der sozialistischen Gesellschaft. Berlin 1977. 51—52. old.
H. Ruppel: Zur Stellung der Produktivkräfte im Wissenschaftsgebäude der Politischen Ökonomie. (Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1980/10. 1268—1269.) című tanulmányának ellent kell mondanunk, amikor azt állítja, hogy Marx a tőkés termelési viszonyt először „an sich” — azaz újratemelő jellegétől és ezáltal a termelőerőfejlődéstől függetlenül — vizsgálta, és csak azután tért át a „valóban létező termelési viszonyok” vizsgálatára. Ezzel kapcsolatban azt kell ellentvetni, hogy Marx a valóságban a tőkét először a lehető legmagasabb általánosítási fokon elemezte, és éppen nem „magábanvalóan” a fenti értelemben, mert Marx a tőkeviszony és a termelőerők fejlődésének újratemelését (beleértve a tőkeviszony megszűnésének felmerült perspektíváját is) egy legáltalánosabb és legátfogóbb formába foglalta bele, sőt éppen erről van szó akkor, amikor Marx a *Grundrissen*ben kidolgozta a teljesen általánosított tőke-fogalmat.
- ¹⁵ A termelési viszonyok újratemelésével kapcsolatban lásd *Marx*: Értéktöbblet-elméletek. MEM 26/I. köt.; és *Grundrisse* MEM 46/I. köt. Budapest 1972. 342. és köv. old.; valamint W. Eichhorn, G. Schulz: Produktionskräfte und sozialistische Produktionsverhältnisse. . . . 51. old.; O. Kratsch: Zur Reproduktion der sozialistischen Produktionsverhältnisse. *Wirtschaftswissenschaft*, 1979. 4. 401. old.; W. Heinrichs: Aktuelle methodologische Fragen der marxistisch—leninistischen Reproduktionstheorie. *Wirtschaftswissenschaft*, 1980/2. 129—144. old.
- ¹⁶ K. Marx: Értéktöbblet-elméletek. 3. rész. MEM 26/III. köt. Budapest 1976. 462. old.
- ¹⁷ Ugyanott, 467. old.
- ¹⁸ K. Marx: A tőke. MEM 23. köt. 5—6. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 168. és köv. oldalak.
- ²⁰ G. Stiehlerrel nem lehet egyetérteni abban, hogy ő az „egyszerű munkafolyamatot” az „egyes munkafolyamattal” azonosítja és mint a „termelés elemi sejtjét” jellemzi. Amikor Marx a munkafolyamatok „egyszerű” és „absztrakt” mozzanatait elemzi, akkor nem az egyes munkafolyamatra gondol, hanem egy általánosra, amely minden társadalomalakulatban közös. Stiehlernek persze igaza van, amikor megjegyzi, hogy a termelőerők fogalma nem absztrahálható kizárólag az „egyszerű munkafolyamatból”, és arra a megállapításra jut, hogy a termelőerők problémája a termelési viszonyok problémájáig bővül, ha az embernek mint termelőerőnek a szerepét tekintjük. Lásd G. Stiehler: *Gesellschaft und Geschichte*. Zu den Grundlagen der sozialen Entwicklung. Berlin 1974. 45—46., 55. old.
- ²¹ K. Marx: A tőke. III. könyv. MEM 25. köt. Budapest 1974. 832. old.
- ²² K. Marx: Levél P. V. Annyekovhoz, 1846. dec. 28-án. MEM 27. köt. Budapest 1971. 429. old.
- ²³ A munka terméktöbbletet előállító szerepének jelentőségével a termelőerők problematikájának elméleti értelmezésében K. Tessmann foglalkozott. (Produktivkraft der Arbeit. Die Ausarbeitung der dialektisch-materialistischen Produktivkraftkonzeption durch Karl Marx in der Period der Entstehung des Werkes „Das Kapital”. Ein Beitrag zur wis-

senschaftlichen Geschichtsauffassung und zur Methodik aktueller Gesellschaftsanalyse.) Nem publikált kézirat.

- ²⁴ Gleserman jogosan mondja „Véleményünk szerint nem lehet tagadni a termelőerők belső logikáját”. *G. J. Gleserman: Historischer Materialismus und Entwicklung der sozialistischen Gesellschaft.* Berlin 1973. 132. old.
- ²⁵ *K. Marx: A tőke.* MEM 23. köt. 168. és köv. oldalak.
- ²⁶ *K. Marx: A tőke.* MEM 23. köt. 358., 368—369. old.
- ²⁷ *Tőkei Ferenc: Antikvitás és feudalizmus.* 26. old.
- ²⁸ *Lenin: A narodnyikság gazdasági tartalma.* Lenin Összes Művei I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 388—389. old.
- ²⁹ *K. Marx: Tézisek Feuerbachról.* MEM 3. köt. 9. old.
- ³⁰ *Lenin: Karl Marx.* Lenin Összes Művei. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 46. old.
- ³¹ *K. Marx: A tőke.* MEM 23. köt. 9. old.
- ³² *Lenin: Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?* Lenin Összes Művei 1. köt. 151. old.
- ³³ *W. Eichhorn, A. Bauer, G. Koch: Die Dialektik von Produktivkräften und Produktionsverhältnisse* Berlin 1975. 162. old.
- ³⁴ H. Friedrichnek igaza van, amikor ezt írja: „Valójában a gazdasági viszonyoknak a termelőerők fejlődésére való hatása csupán ama tény fordítottjának bizonyul, hogy a termelőerők határozzák meg a termelési viszonyokat.” Lásd *H. Friedrich: Die Produktionsverhältnisse.* Berlin 1981. 222 old.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

Gazsó Ferenc—Laki László—Molnár Péter

PÁLYAKEZDŐK AZ IPARBAN

143 OLDAL / 37,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
ÉS MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

WOLFGANG FRITZ HAUG

A marxizmus válsága vagy a marxizmus dialektikája?

*A szocializmus ideológiája:
valójában gyakorlatilag nincs
és nem is lehet más,
mint a marxizmus ideológiája.*

OTTO BAUER (Werkausgabe IX. 199.)

I. BEVEZETÉS HELYETT: NÉHÁNY NEHEZEN MEGEMÉSZTHETŐ TÉNY KORÁNTSEM TELJES FELSOROLÁSA

Amióta csak újságot olvasok, egyre-másra azt olvasom, hogy a marxizmus most már végérvényesen halott. Ha a *marxizmus válságáról* beszélünk, akkor az valami más. Ennek értelmezése ugyanúgy nem áll egy helyben, mint kötélhúzás közben a kötél. Vannak, akik számára egy történelmi tehertétel elvetését jelenti, vágyakozást az olyan ember álombéli könnyedsége után, aki megszabadult a felelősségtől, aki Max Frisch regényhőisével azt mondhatja: marxista voltam, de mostantól fogva legyen a nevem Gantenbein. [Utalás Max Frisch: *Mein Name sei Gantenbein* című regényére, melynek hőse nevet és életet változtat. (A ford.)] Lehet, hogy a Gantenbein-léthez fűzött illúziók hamar szertefoszlanak, de annyi kétségtelenül igaz: a marxizmus mindannyiunk számára teher. Mindazonáltal vizsgáljuk ezt a terhet.

Wolfgang Fritz Haug (1936—) német filozófus és esszéíró, a *Das Argument* című NSZK-beli baloldali folyóirat kiadója és szerkesztője, tanít a nyugat-berlini egyetemen is. Marx *Tőkéjének* szocialista értékelőfeltevéseiről írott dolgozatával habilitált 1971-ben. Az áruesztétika, a marxista filozófia tárgyában írott tanulmányai és kultúrkritikai esszéi tették ismertté nevét. Legjelentősebb „műve” mégis a *Das Argument* című folyóirat, amely egységtaktikájával jelentős szervező központja a nyugatnémet baloldalnak.

Itt közölt tanulmánya — a Cavtatban, a *Szocializmus a világban* című kerekasztal-sorozat 1982-es tanácskozásán tartott előadásának bővített szövege — németül az *Argument-Sonderband Aktualisierung Marx'* című kötetében jelent meg (AS 100, 1983. 8—34.).

A marxizmus válságáról beszélni az egyik ember számára esetleg azt jelenti, hogy leveti ezt a terhet, a másik számára viszont éppen az ellenkezőjét, mármint azt a módot, amivel súlyosbítja a maga számára ezt a terhet, mert az ember a megszokás rettenetes hatalma ellenében, ráébred arra a kötelességére, hogy tanuljon, hogy állandó mozgásban maradjon, hogy észlelje a veszélyeket és önma-ga gyöngéit. A dialektikáról szóló zajos vitákkal nem lehet tartósan túlharsozni azt a tényt, hogy a dialektika önnön magunkra is érvényes. Eszerint a dialektika a mi egyes „... doktrinér szószólóinknak botránkozás és szörnyűség, mert a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásá-nak megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár”. (Marx: A tőke. MEM 23. 20.)

A fennálló viszonyok elemzései és a megváltoztatásukra kidolgozott stratégiák sem időtállóbbak, mint maguk e viszonyok. Ahogyan gyarapodnak történelmi tapasztalataink, ahogyan fejlődnek a tudományos gondolkodás általános eszközei, úgy nyernek az elemzések és a stratégiakeresés újabb impulzusokat a megújulás-ra. Ez a fejlődési folyamat nem lehet más, mint ellentmondásos, ellentmondó és kockázatos, nem haladhat előre másképp, mint különböző opciók közt választva. Ezt a folyamatot is tanulni kell, nemcsak magát a tant. Márpedig mi, marxisták, még nem tanultuk meg eléggé ezt a folyamatot. A marxizmus válsága azt is jel-lentheti, hogy tovább kell tanulni, hogy marxista önkritika alá kell vetnünk a meglevő ismereteket, gondolkodási eszközöket és a megváltoztatásra irányuló stratégiákat. A marxizmusnak ebben az értelemben vannak válságai, kell is hogy legyenek, amíg csak marxizmus létezik. A nagy eredményekből kis idő múlva nemigen marad más, mint győzelemittas kinyilatkoztatás, amely elaltatja, ha ugyan nem diffamálja az *élethossziglani tanulás* önkritikáját, válságtudatát és étoszát. Tanulni azonban annyit jelent, mint „válsághelyzetbe hozni a tapasztala-tokat”. (Vö. Frigga Haug 1981.)

Vagyis a szokások, magatartások, elvárások, magától-értetődések válságáról van szó. A szereplők megváltoztak, a frontok áthelyeződtek. A problémaköteg át-rendeződött, anélkül, hogy a társadalmi mozgalmak szövetségei és akcióformái követték volna ezt a mozgást. A többközpontúság ma már a világ marxizmusá-nak valósága lett, ám nem fejlődött ki az egység egy olyan új elgondolása, ame-lyik ezt a többközpontúságot tiszteletben tartja. Sorakoztassuk csak fel még egy-szer a nagy, nehezen emészthető problémákat: van monopolkapitalizmus és vol-tak imperialista világháborúk; egy olyan országban, ahol a kapitalista iparosodás csak kezdetlegesen alakult ki, egy kommunista párt vette át a hatalmat; a nyugati országokban elbuktak a forradalmak, Olaszországban és Németország-ban a munkásmozgalom és általában a demokrácia csődöt mondott a fasiszmus el-lenében; a fasiszta hatalmakat egy olyan szövetségi rendszer győzte le, amelyben a Szovjetunió mellett részt vettek a nyugati világ legfontosabb országai; a győze-lemre hidegháború, az USA által vezetett kapitalista tömb és a Szovjetunió vezet-te országok rendszereinek sokrétű versengése következett; mindkét felet áthatja, mindkettőt mélyrehatóan módosítja a második világháború végéről öröklött ha-tárok között dúló állóháború, miközben a mozgó harc áthelyeződött a hajdani gyarmatokra; a gyarmati rendszerek rohamosan felszámolódtak, végül kialakult a tömbön kívüli országok csoportja . . . A technológia fejlődése új erőviszonyokat teremt a világpiacon, destabilizálja a világgazdaság rendjét, ugyanakkor globális szintre emeli a nagyhatalmak katonai megsemmisítő erejét: a totális atomháború

ma már konkrét fenyegető lehetőség. Másfelől pedig ökológiai határokba ütköznek a gazdasági fejlődés hagyományos növekedési koncepciói, a biológia és az informatika forradalma a manipuláció új lehetőségeit hozza magával. Mindezzel a fejlődéssel párhuzamosan már a harmincas évek óta győzedelmesen halad előre az árufogyasztásra és áruesztétikára koncentrált *american way of life*. Benne győzedelmeskedik a kapitalizmus uralkodó ideológiája, ám a marxizmus nem tudatosítja kellően ezt az átrendeződést, nem dolgozza ki a megfelelő válaszokat. Ennek az életmódnak inherens része a szétszóródás, amit az új tömegkommunikációs és szórakoztató eszközök hajtanak előre és amely a dolgozó tömegek széttagolásának és egyúttal a készen adott sablonokba kényszerítésének rendszereként mutatkozik meg. Az „elszórakoztatott” munkásosztály szétszóródik. A szétszóródott termelők, osztályközi módon, fogyasztókként szerveződnek újjá. A cselekvő osztályoknak a marxisták fejtegetéseiben szívósan továbbélő régi nevei egyre elvontabbakká válnak.

A fogyasztáscentrikusság és a világpiac destabilizációs hatásai átcsapnak azokba az országokba is, amelyek Kelet és Nyugat állóháborújában tekintélyvel rendelkező államszocializmusokká rögzültek. Porladozik, Gramsci szavaival, amit ezen országok ideológiai kötőanyagának lehetne nevezni, és sor került az ellenséges egymás mellett élés formáira is a népek és államok között. Még azt is megértük, amit marxista gyermekkorunkban lehetetlennek tartottunk: a kommunisták kormányozta országok súlyos gazdasági válságát. Fel kell vennünk ebbe a katalógusba Kína és Vietnam háborúját, a katonai diktatúrát Lengyelországban és az afganisztáni szovjet intervenciót is.

Ne feledjük azt sem, hogy világszerte csődöt mondott a „jóléti állam” szociáldemokrata politikája a munkanélküliek áradatát magával hozó kapitalista világváltságban, amelyen ma épp oly kevésbé tudunk úrrá lenni, mint valaha. A „harmadik világban” pedig azt tapasztalhatjuk, milyen változatos funkciót töltenek be a marxista jelszavak a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatokban, kezdve a törzsi megosztottságban élő, javarészt mezőgazdasági társadalmak marxista alapon kikiáltott nemzeti egységén, egészen odáig, hogy a marxista fejtegetések egyes felcserélhető elemeit a nemzeti-burzsoá iparosítási stratégia szolgálatába állítják; mellettük pedig forradalmi országokat találunk, amelyek, féltve, belegabalyodnak a marxista módra erőltetett forradalom és mezőgazdasági kistermelő preindusztriális termelés ellentmondásaiba.

Ámde mindig újra meg újra fellobban valahol, a világ valamely zugában, itt is, ott is a forradalmi láng, s a felszabadítási mozgalmak marxistaként fejezik ki céljaikat.

Az előrehaladás válságokba torkollhat. A marxizmus termékenyen végigvitt válsága a marxizmus további előrelépésének bevezetője lehet. De egyelőre zavaros a helyzet. Korunk világmarxizmusának globálisan megengedő változásait még senki nem gondolta végig.

II. A MARXIZMUS IDENTITÁSÁNAK KÉRDÉSE

Hogyan azonosítsuk a marxizmust? A tapasztalataink megvannak. A tan épületeként csak azon az áron azonosíthatnók a marxizmust, hogy felismerhetetlenné válik. Gondosan restaurálhatnók Marx eredeti építményét, s ugyanúgy körbevezethetnők benne a látogatókat, mint trieri szülőházában szokás. De lakható már

nem lenne számunkra többé. Cseberből vederbe kerülünk, ha a marxizmust úgy értelmezzük, mint Marx gondolatai továbbélésének és interpretálásának szellem-történetét. Mert ez is lidérces álom: „A marxizmust nem Marx teremtette meg; a marxizmus nem Marx nézeteinek összessége, hanem a marxi elméletek magyarázatának több rétegű történelmi terméke.” (Steinberg 1973. 35.) Eszerint a marxizmus a Marxszal kapcsolatos másodlagos irodalom hatalmas könyvtára, egy véget nem érő konferencia, mely Marx szövegeit böngészi, mely az interpretációk interpretációjáról vitatkozik.

A marxizmus mint a Marx-értelmezések szellemtörténetének összessége és közterakódása? Hogyan juthatunk el a marxizmus identitásának méltó meghatározásához?

Belső ellentmondások csengenek ki már magából a szóból is: egy személy neve, amelyet az általa megalapított elméletre alkalmaznak, olyan elméletre, amely a „nagy emberek” helyére a történelem személytelen hajtóerőit állította: termelőerőket és termelési viszonyokat, ezek egymás közti ellentmondásos viszonyát, egymás ellen harcoló osztályokat, gazdasági válságokat. Polémikus éle volt annak, hogy ezt az elméletet és a hozzá kapcsolódó politikát és szervezetet „marxizmusnak” nevezték, kezdve a „marxiánus” fogalomtól, amelyet Weitling hívei használtak az 1850-es évek elején, egészen a „lassalleánusokkal” és „bakunyinistákkal” való ellentétéig. Marx és Engels tiltakozott e fogalom ellen, ám Marx és Engels útítársai a nyolcvanas években elkezdték rangossá átértékelni az eredetileg megbélyegzőként használt „marxizmus” fogalmat. A folyamat nem állt meg az akaratlan jelentéseltolódásoknál és fordulatoknál.

„A szóhasználatunk szerinti »marxista« és »marxizmus« kifejezések atyja, Kautsky (. . .) 1882-től fogva tudatosan és rendszeresen használja őket, pontosan körülírt kontextusban és olyan ideológiai és politikai jelentéssel felruházva, amelynek semmi köze valamiféle nyelvi alkalmazkodáshoz vagy járványhoz.” (Haupt 1978. 305.)

Marx halálának esztendejében alapítja Kautsky a *Neue Zeitung*; a folyóirat kifejezett célja az, hogy a „marxizmus” hegemoniáját biztosítsa a munkásmozgalmon belül. Engels még hat esztendővel Marx halála után is csak berzenkedve használja ezt a fogalmat, amit Paul Lafargue-hoz 1889. május 11-én írt levele is igazol: „Kedves Lafargue-om, Mi sohasem neveztük Önöket másképp, mint »the so-called Marxists«, s nem tudom, hogy jelölhetnénk meg Önöket másképpen. Ha tud egy másik ugyanilyen rövid nevet, mondja meg, és szíves-örömet, annak rendje és módja szerint használni fogjuk.” (MEM 37. 196.) Egy hónappal később pedig ezt írja Laura Lafargue-nak az anarchistákkal folytatott vitáiról a „Nemzetközi Szocialista Munkáskongresszus” előkészületei kapcsán: „Nos, győztünk; bebizonyítottuk a világnak, hogy Európában csaknem minden szocialista »marxista« (hogy fognak dühöngeni, amiért ezt a nevet adták nekünk).” (MEM 37. 228—229.) Ugyanebben az időszakban (1886—1888) keletkezik Engels *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* című írása; benne a következő megjegyzésben csapódik le a mozgalom „marxizmusként” való önértelmezése: „ez az irányzat lényegében Marx nevéhez fűződik”, és ehhez csatlakozik a sokat idézett lábjegyzet: „De a vezető alap gondolatok legnagyobb része, különösen gazdasági és történelmi területen, sajátlag pedig a végső éles megfogalmazásuk Marx műve. . . Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet és gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien. Marx lángész volt, mi többiek legfeljebb tehetségek. Nélküle az elmélet ma távolról sem volna az, ami. Joggal

viseli tehát Marx nevét.” (MEM 21. 279.) A zsenikultusznak nagyon is XIX. századi polgári melléköngéje van. Az a kijelentés, hogy Marx „messzebbre látott” mint a többiek, egy hiányt jelez. A Marx búcsúztatására készülő emlékkbeszéd tervezetében (1883. III. 17.) eredetileg ezek a kínosan nyílt, mindmáig aktuális szavak állottak: „és hogy bármennyit alkotott is, még jóval többet befejezetlenül hagyott hátra”. (MEM 19. 459.) A „marxizmusnak” nevezett koncepció bántó félbemaradottsága odavezet, hogy a bizonyosságot általában visszavetítik a múlt-ra. De nem ez a teljes igazság. A mozgalom Marxhoz kötődött, személyéhez kapcsolódva adott magának nevet, mert a megkezdett forradalom radikalizmusa hagyományos fogalmi rendszerben nem tudta megfelelően megfogalmazni önmagát. A *marxizmus*: „mint tudjuk, a szó karriert csinált, máig ható kétértelműségével együtt. Még azt is mondhatnánk, hogy Engels helyesen látta meg a dolgokat, mert a »marxizmus« helyett ajánlott szinonimák egyike sem tudott idáig uralomra jutni, sem a »dialektikus materializmus«, sem »a gyakorlat filozófiája« vagy a »tudományos szocializmus«, a »történelmi materializmus«, a »marxizmus—leninizmus«. Kétségtelen, hogy e fogalmak egyike sem volt elég semleges vagy termékeny ahhoz, hogy körülírjon egy olyan *forradalmat*, amelyik mindmáig meghaladja a rendelkezésünkre álló kategóriákat.” (Labica 1982. in: Dictionnaire critique du Marxisme, 563.)

Együtthatás áll fenn a Marx nevével összekapcsolt koncepció befejezetlen és radikális volta, valamint egymással versengő irányzatokra, végül ellenségesen szemben álló frakciókra való széthasadása között, ezt tapasztalja a marxizmus, mihelyt a kibontakozó szociáldemokrácia „uralkodó ideológiájává” vált, mind Németországban, mind általában a II. Internacionáléban. A mindenekelőtt Kautsky által a *Neue Zeit*ben az 1880-as években kialakított „marxizmus” hivatalos irányvonallá válása ezután önmagán belül termelte újra a különböző politikai áramlatokat. Ez a történelmi győzelem juttatta a marxizmust történetének első válságába. Hiszen a „marxizmus” végül is „ellentétes orientációkat és interpretációkat” foglal magában, „melyeknek egyetlen közös nevezője a hitvallás Marx mellett, vagy egy pusztá vonatkozás Marxra. Ettől fogva sokkal inkább többes számban, marxizmusokról lehet csak szó, semmint egy általában vett marxizmusról.” (Haupt 1978. 314.) Az 1917-es forradalom ezt a tendenciát egy új szintre emelte. „Amidőn a forradalom ellenséges pártokra bontotta a forradalmárokat, ezek mindkét oldalon Marx szavaira hivatkoztak, mint a legfelső, mindannyiuk számára vitathatatlan tekintélyre; és a Marx mondatainak értelmezéséért folytatott küzdelem véres utcai harcokba torkollott, a forradalmi törvényszékek halálos ítéleteivel ért véget.” (Bauer 1923.) Ellentétes felhasználásuk folytán szent szöveggé avatták Marx és Engels írásait. És felbukkan a marxista írástudó ambivalens alakja.

A marxizmus története ránk hagyományozta azokat a formákat, amelyekben leszámoltak az ilyenfajta marxizmus-elképzelésekkel. „Szenvedélyesen támadták egyfelől a marxista »betűrágókat«, akik, mint a középkori skolasztikusok, nem magukból a tényekből indultak ki, hanem bibliájuk magyarázatásával igyekeztek megközelíteni az igazságot. Másfelől egymás között is összekülönböztek a marxisták: nem tudtak megegyezni azon tételek felett, amelyekben való kételkedés már lehetetlenné teszi, hogy valaki ortodox marxista legyen.” (Lukács György: Mi az ortodox marxizmus? In: Utam Marxhoz I. 207.)

„Talmudistáknak” nevezte Sztálin a Marx és a Marx-interpretációk fölött gőryedő marxizmus-írástudókat, ezzel kijátszva ellenszenvét az értelmiség mint

olyan ellen. Már Engels is értetlenül és visszautasítóan tekintett az akadémikus értelmiségiekre: „egy csomó diák, irodalmár és más deklasszált fiatal polgár tódult a pártba” — írta. (MEM 37. 440.) Az idős Marx számára a „professzori iskola-mesterek” olyan elnevezés, amelynek lekicsinylő értelme számára magától értetődött. Egy másik, ugyanilyen ellenszenvet kifejező kategória volt a „katedra-szocialista” elnevezés, amelyben a politikai differenciákat — mondhatni — rendi síkra tették át, vagyis tanszékhez és egyetemi státushoz kötötték. A fogalmat polgári oldalon alkották meg (1871), onnan került át a munkásmozgalom szótárába.¹ (Vö. Sachwörterbuch 1969. I. 910.) A Marx-filológia („talmudizmus”) és az akadémikus intellektualitás („professzori nyelvezet”) mint negatív kiindulási pontok a marxizmus identitásának kérdését áthelyezik az eszmék épületéből a „gyakorlatba”, a „mozgalomba”.

Vajon a munkásmozgalom szervezeteiből kiindulva kell-e tehát a marxizmus identitását meghatározunk? Vessünk egy pillantást az NDK *Filozófiai szótárába*, lássuk, hogyan határozzák meg ott a „marxizmust”. A választ egy hiány tesztíti meg: ebben a szótárban nem szerepel külön „marxizmus” címszó. Csak „marxizmus—leninizmus” címszó létezik, és a szócikk így kezdődik: „. . . *Marx, Engels és Lenin* tudományos elméleteinek egységes, önmagában zárt rendszerre . . . A marxizmus—leninizmus a munkásosztály forradalmi pártja gyakorlati tevékenységének elméleti alapja . . .”. (Buhr/Klaus 1969. II. 671.) A marxizmusnak „a munkásosztály . . . pártja” felőli meghatározásához is számos negatív tapasztalat kapcsolódik. Itt van mindenekelőtt *egy* bizonyos pártnak a tényeknek ellentmondó monopóliumigénye, amelyet egy meghatározatlan, általános megfogalmazás abszolutizál és egyetemesnek jelent ki. Aztán itt van még — ha úgy tetszik — a pártnak mint formának a monopóliumigénye, vagyis minden más olyan társadalmi forma és intézmény hatályon kívül helyezése, melyekben a marxizmus viszonylag önállóan fejlődhetnék. Harmadszor, a fenti meghatározás szerint, a marxizmus pozitív és megerősítő módon egy apparátushoz van kötve: az apparátus testesíti meg a különbözőséget a nem marxizmushoz képest. Nem szükséges Robert Havemann gúnyos kifejezéséhez, az „Örök Igazságok Főigazgatósága” fogalmához folyamodnunk, hogy meglássuk, micsoda zsákutcába vezet az identitás ilyen meghatározása. Gondoljuk végig ebben az összefüggésben az idős Marx egyik legfontosabb beavatkozásának, az 1875-ös Gothai Programról mondott kritikájának problémáit. Wilhelm Brackéhez intézett kísérőlevelében ezt írja: „kötelességem, hogy diplomatikus hallgatással se ismerjek el egy meggyőződésem szerint teljesen elvetendő és a pártot demoralizáló programot”. (MEM 19. 11.) Bizonyára helyesen tesszük, ha *nem* tartjuk magunkat a *quod licet Iovi, non licet bovi* elvhez. Kell, hogy egy szocialista párt apparátusát — struktúráit, gyakorlatait, stratégiáit, „érintkezési formáit”, programjait, hivatalos megnyilatkozásait — marxista oldalról is kritizálhassuk. Ha ráhagyjuk az apparátusra, hogy rögzítse, mi a marxista álláspont, ez azonos a marxizmus önrombolásával. Persze még hamarabb eljutnánk az önmegszüntetéshez, ha — a pártokkal és a „marxista teoretikusokkal” szemben — a *spontaneitásra* hagyatkoznánk, legyen az akár a munkásosztály, akár a „tömegek” vagy a „nép” spontaneitása.

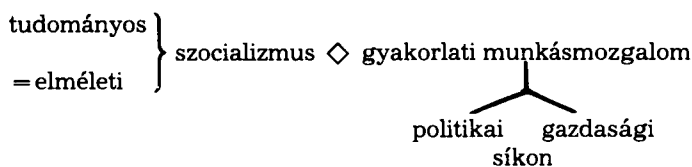
III. A MARXIZMUS MEGHATÁROZÁSA TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUSKÉNT

Mi a helyzet akkor, ha *tudományos szocializmus*ként határozzuk meg a marxizmust? E meghatározás ma különösen viták kereszttüzében áll. Számos kritikus arra törekszik, hogy elválassza egymástól a tudományt és a szocializmust. F. O. Wolf szerint „a marxizmus válságának” annyiban van „felszabadító jellege”, hogy a marxizmus ily módon „végleg megszűnt” mint tudományos világnézet. Wolf mint triumfalistát interpretálja a „tudományos világnézetet”, hogy végül diadallal mondhassa ki értelmezésének végeredményét: „A marxizmus »tudományos világnézet«, valamennyi világ-titok elvi megoldása értelmében.” (Wolf 1981. 27.)

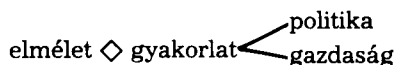
Könnyű volna persze ilyen jellegű velős mondásokat összeszedni a különböző kézikönyvekből és beszédekből. Ugyanennyire bizonyos az is, hogy a mindenttudás és mindenhatóság² triumfalizmusa káros — és egyszerűen ostobaság is a megoldatlan problémák tömkelege és a problémák folytonos, előre nem látott eltolódása láttán. Mégis éppen az ilyen és hasonló, a hamis triumfalizmus ellen felhozott érvek *tudományos* érvek, és éppen a tudományos világnézet győzelemittas verziója a *tudománytalan* világnézet. Nincs kényszerítő ok arra, hogy egy, a tudományba vetett túlzó hit miatt, amelyik *hitként* él vissza a tudomány nevével, felbontsuk tudomány és szocializmus összekapcsolását. Tovább jutunk, ha ezt kérdezzük: mi a hozam, ha „tudományos szocializmusként” határozzuk meg a marxizmust?

Ellentétben a „marxizmus” fogalommal, a „tudományos szocializmus” fordulattal maga Marx is élt. Engels *Socialisme utopique et socialisme scientifique* című írásához — ez az *Anti-Dühring* kivonatos francia nyelvű kiadása — Marx azt írja az 1880-ban kelt előszóban: „A jelen brosúrában e könyvnek a tanokat fejtegető részéből a legtalálóbbat tartalmazó kivonatot adjuk, mely olyasvalami, amit úgy nevezhetnénk, hogy *bevezetés a tudományos szocializmusba.*” (MEM 19. 181.) Engels hat évvel korábban már használta a „német tudományos szocializmus” fordulatot, és ebben az összefüggésben olyan követelményeket támasztott a pártvezetőkkel szemben, amelyek azóta is újból meg újból aktuálisak. Jellemző módon világítja meg mind a marxizmus fogalomtörténetét, mind a marxizmus kialakulásának folyamatát, hogy azt a szövegrészletet, amelyet alább idézni fogunk, s amelyik később úgyszólván címtáblául szolgál majd, Engels 1874-ben csatolta *A német parasztháború* című (1850-ben íródott) munkája 3. kiadásának eredetileg az 1870-es második kiadáshoz írt előszavához. A szövegrétegek problémátörténetet tükröznek. A kiegészítés azzal a felhívással végződik, hogy „őrizzük meg az igazi, nemzetközi szellemet”, de előbb még a német olvasó nemzeti érzéseinek hizeleg: „Ha nem előzte volna meg a német filozófia, főként Hegel filozófiája, akkor a német tudományos szocializmus — az egyetlen tudományos szocializmus, amely valaha létezett — sohasem jött volna létre. Ha a munkásoknak nem volna elméleti érzékük, ez a tudományos szocializmus sohasem vált volna annyira vérükké, mint ahogyan ez bekövetkezett. És hogy ez milyen mérhetetlen előny, azt mutatja egyrészt az a minden elmélettel szemben megnyilvánuló közöny, amely egyik legfőbb oka annak, hogy az angol munkásmozgalom, az egyes szakmák kitudó szervezettsége ellenére is, oly lassan jut előbbre . . .” (MEM 18. 488.) (A német író számára e múltba vesztett dicsfény illúzióromboló fényt vet a jelenre.) A továbbiakban azt vési Engels a munkásmozgalomhoz nagyjából leg-

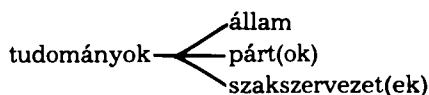
később elérkezett németek eszébe, hogy sose feledjék: socialista mozgalmuk „az angol és a francia mozgalom vállán” fejlődött ki, így értékelhették azok tapasztalatait, s elkerülhették a hibáikat. Itt bukkan fel az „elméleti szocializmus” fogalma, s nyilván a „tudományos szocializmus” szinonimájaként kerül — kompletenter módon — a „gyakorlati munkásmozgalom” mellé: „Ahogyan a német elméleti szocializmus sohasem felejt el, hogy Saint-Simon, Fourier és Owen vállán áll, . . . úgy a német gyakorlati munkásmozgalomnak sem szabad soha elfelejtenie, hogy az angol és a francia mozgalom vállain fejlődött . . .” Ezt követi az osztályharc rendszerezése három irányban: az osztályharc elméleti, politikai és gyakorlati-gazdasági oldala (ellenállás a kapitalistákkal szemben). (Ugyanott.) A későbbiekben Lenin váltakozva (és eleinte nyilvánvalóan azonos értelemben) használja az „elméleti” és az „ideológiai” jelzőt, amikor erre a helyre hivatkozik; még később már csak az ideológia fogalma marad meg, mégpedig nemcsak a „marxizmus—leninizmusban”, hanem az „ausztromarxizmusban” is. (Leninrel és a hagyomány általa megalapított vonalával kapcsolatban vö. PIT 1979. 19—38. és 82.) Ha még egyszer szemügyre vesszük a fenti fogalmi struktúrát, szembeötlik, melyik stratégiai ponton megy végbe az a felcserélés, amelyik óhatatlanul a teljes struktúrát is változtatja.

Mindennek a következő fogalmi logika az alapja:

Bár ez meggondolandó, jelöljük meg az elvont nagyságrendek helyett azokat az intézményeket, amelyekről szó van:

Az a döntő kérdés, hogyan szervezik meg ezen instanciák kapcsolatát, illetve együttműködését. Kétségtelen, hogy eltérő logikák alapján működnek, és szocialista kifejeződésük ellentmondás-szerkezetet hoz létre. Ha a tudományt, illetve elméletet „ideológiának” nevezzük, olyan formához jutunk el, amellyel a politikának és végső soron az államnak alárendeljük. Az instrumentalizációnak ez a formája nem felel meg Engels szándékának, bármennyit hivatkozunk is arra a mechanisztikus hasonlatra, amely szerint a tudomány a történelem „emelyűje” Marx gyászbeszédének fogalmazványában ezt írta: „Senki sem érzett nála nagyobb örömet, ha bármely területen új tudományos eredmény született, tekintet nélkül arra, hogy gyakorlatilag alkalmazható-e vagy sem. A tudományban azon-

ban mindenekelőtt a történelem nagy emelőjét látta, a szó legnemesebb értelmében vett forradalmi erőt.” (MEM 19. 459.)

Amikor pedig a *Szocialdemokrat* számára beszámol Marx temetéséről, megírja, hogy nagyjából a következőket mondotta angol nyelven: „A tudományban Marx történelmet mozgató, forradalmi erőt látott. Bármilyen nagy öröme telt is valamely elméleti tudomány új felfedezéseiben, amelyek gyakorlati alkalmazhatóságát talán még nem is lehetett előre látni — még nagyobb örömet érzett, ha olyan felfedezésről volt szó, amely azonnal forradalmasítóan hatott az iparra, a történelmi fejlődésre egyáltalában. Így az elektromosság terén tett felfedezéseket... élénk figyelemmel kísérte. Mert Marx mindenekelőtt forradalmár volt.” (MEM 19. 462.)

Azoknak a tapasztalatoknak a fényében, amelyeket a gyászbeszéd megfogalmazása óta szereztünk, naivságnak tetszik, hogy a múlt században ilyen magától értetődő forradalmi erőt tulajdonítottak a technológiai fejlődésnek. Engels megfogalmazásának korántsem dialektikus perspektívájában eltűnik a tudomány és a technika romboló és ellenforradalmi potenciálja. Azt is szemére vethetnők Engelsnek, hogy „a tudományt” hamis egységességben és általánosságban írja le, s ezzel eltörli azt a távolságot és ellentétet, amelyik elválasztja egymástól például a polgári politikai gazdaságtant Marx „politikai gazdaságtan bírálata”-tól. Másfelől meg kell állapítanunk, hogy Engels „a tudomány” fogalmát semmiképp sem redukcionista értelemben használja.

A „tudományos szocializmus” Engels számára már a parasztháborúról szóló íráshoz kilenc évvel korábban megfogalmazott kiegészítésében is olyan struktúrált szókapcsolat, amelyből a tudományosság szempontjából fogalmazódnak meg a pártok (és azok vezetői) iránt támasztott követelmények. „Kiváltképp a vezérek kötelessége, hogy egyre világosabban lássanak minden elméleti kérdésben, egyre jobban felszabadítsák magukat a hagyományos, a régi világnézethez tartozó frázisok hatása alól, és mindig szem előtt tartásuk, hogy a szocializmus, amióta tudománnyá lett, megköveteli, hogy tudományként is őrizzék, azaz hogy tanulmányozzák.” (MEM 18. 489.)

A tudománnyá lett szocializmust természetesen tudományként is kell kezelni. Nem lehet egy adott korból származó tanrendszert változatlan formában rögzítve a tudományos szocializmus elméletévé deklarálni. A történetietlen módon rögzített tudomány, ha így ragadjuk meg, elhal, többé már nem tudomány. Ha a felismerések és orientációk adott állapotát örökkévalóvá tesszük, akkor azok az „ideologikum” örök vadászmezeire költöznek. A tudomány befejezhetetlen folyamat, akárcsak a „tudománnyá lett” szocializmus. E folyamat szükségszerűen ellentmondásos, több szölamú, hajtóerejét olyan divergenciák és tendenciák szolgáltatják, amelyeknek egymáshoz képest önállóknak kell lenniük. A tudományos folyamat logikája összeegyeztethetetlen az egyetlen hatalmi központból kiinduló hierarchikus adminisztráció logikájával, semmiképpen nem rendelhető alá a politikai szervezet logikáinak. Avagy — ahogyan Marx írta bele valamennyi szocialista és kommunista emlékkönyvébe: „Az olyan embert azonban, aki a tudományt egy nem abból magából eredő (bármilyen téves legyen is), hanem *külről*, attól *idegen*, *külsőleges érdekektől* átvett állásponhoz *idomítani* próbálja, »aljasnak« nevezem”. (MEM 26/II. 102.) A *politikai gazdaságtan bírálata*ban Marx a tudomány olyan paradigmáját fejtette ki, melynek szocialista pártossága radikálisan, saját alapjaiban táru fel. (Vö. *Az álláspont és a szocialista perspek-*

tíva jelentősége a politikai gazdaságtan bírálata számára című dolgozatomat, in: Haug 1973. 143—186.) Az államhatalom beavatkozása és a tudósok alkalmazkodása zavarokat vagy rombolást idéznek elő a tudományos szocializmusban, amely dezintegrálódik annak folytán, hogy redukcionista módon mellőzik különböző fórumainak (Instanz) kölcsönhatását, amelyek a szükséges mozgásteret nyújtják saját logikájuk érvényesüléséhez. A tudományos szocializmus azon áll vagy bukik, hogy van-e olyan típusú egysége, amelyik nem törli el a különbségeket. Kevés olyan kijelentése van Engelsnek, amelyet — ellentétben a sok hivatalos üres szólammal — oly kevéssé méltattak volna figyelemre, mint azt, hogy a tudománnyá lett szocializmust tudományként kell kezelni.

Esbe a vonalba esik az új tudományfejlődés kritikai feldolgozása. (Említésre méltóak például a társadalmi termeléssel foglalkozó tudományok. Számos marxista öntudatlanul mind a mai napig valami szemantikus naturalizmusnak hódol.) Ha a „tudományos” jelző minősítő jelzőként áll a „szocializmus” mellett, akkor igen különböző, sőt ellentétes dolgokat jelenthet. Az is tudománytalan lehet, ha a tudományra hivatkozunk. G. Haupt szerint az a tény, hogy Kautsky annyira kardoskodott a „tudomány” mellett, megadja a kulcsot annak megértéséhez, mi is volt az ő „marxizmus”-konceptiója. A tőke klasszikus „virágkorában” (Hobsbawm) a „tudománynak” roppant tekintélye volt, és roppant népszerű is volt. A nem tudósok számára a tudomány elsősorban a természettudományt jelentette, ez pedig a darwinizmus köré koncentrálódott. „Kautsky maga is, akárcsak egész nemzedéke, szenvedélyes Darwin-hívó, a jelek szerint . . . a »darwinizmus«-fogalom vonzerejéből merít ihletet.” (Haupt 1978. 309.) Kautsky úgyszólván a „darwinizmus” mintájára építi fel a „marxizmust”. Súlyos következményei lesznek annak, hogy a két fogalom utóbb „szociáldarwinizmussá” olvad össze. Marx és Darwin párhuzamba állítása megtalálható már Engels Marx-gyászbeszédében (MEM 19. 459.), később pedig Liebknecht Marx-émlékezéseiben.

Ellentétben a levonható következtetésekkel, a „módszer” lesz azoknak a racionálisabb kísérleteknek a jelszava, hogy a marxizmus lényegi megkülönböztető jegyét Marxnál találják meg. Bernsteinnel polemizálva Kautsky e támaszpont segítségével igyekszik újrajazolni a védvonalat. „A módszer az, ami a materialista történelemfelfogásnak a politikára való alkalmazásából adódik: ennek köszönhetően lett a szocializmus tudománnyá . . . A marxista szocializmusnak a módszer a lényege, nem az eredményei”, írja a *Neue Zeit* tízéves fennállása alkalmából egy cikkében. (Idézi Haupt 1978. 309.) Egy nemzedékkel később Lukács számára „azt a kérdést, hogy valaki marxista-e vagy sem, nem az egyes tételek igazsága felett való meggyőződése dönti el, hanem valami egészen más. Ez a más: a módszer.” (Lukács id. mű 207.) S ennek lényegét a következőkben határozza meg: „Marx módszere a forradalmi dialektika.” Ha azonban megvizsgáljuk, miként határozza meg a marxista identitás e múlthatatlan kritériumát, olyan gondolatokba ütközünk, amelyek mulandóságukat épp azzal bizonyították, hogy joggal a múlthoz tartoznak: egy forradalmivá fordított hegelianizmusba, amely nem tesz különbséget fogalom és valóság között, és a totalitás feltétlen uralmát követeli. (Ugyanott 208., 214.)

Röviddel később Otto Bauer is a módszerre helyezi a hangsúlyt, bár más tartalmi töltéssel: szerinte azok a „munkaeszközök, amelyekre Marx megtanított, a történelmi és gazdasági kutatás alkotó módszerei” túléltek Marxnak nem egy mulandó kijelentését. És csak egy út lehetséges, az, hogy „Marx gondolati eszközei-

vel és kutatási módszereivel felfegyverkezve rávessük magunkat az új tapasztalatok sokaságára!” (Bauer 1923. 372.) Szó sem esik arról, hogy maguk a gondolkodási eszközök és módszerek is viták keresztüztüében állanak — elég egy pillantást vetni Lukácsra —, s hogy mindenekelőtt a tudomány általános fejlődése közepette maguk is mélyrehatóan megváltoznak.

Idáig a tudományosság instanciájára helyeztük a hangsúlyt. Ám nem állhunk meg itt. Az a célunk, hogy a marxizmus identitása felől gondolkodjunk, s azon vagyunk, hogy rekonstruáljuk egyes megfogalmazások értelmét. Ha mai tapasztalataink és szükségleteink felől még egyszer szemügyre vesszük a programmatikus fogalmat, a „tudományos szocializmust”, azt tapasztaljuk, hogy Marx a munka és a tudomány erőit olyan módon hozta össze, amelyet alaposabban meg kell vizsgálnunk. A „szocialista” fogalma nem szűkíthető le a munkásosztályra, még a tudományra sem, hanem a munka és a tudomány sajátos kifejeződése a döntő mozzanat. Azt mondhatjuk, hogy Marx a munka és a tudomány erőit önön társadalmasításuk perspektívájában hozta össze. Ez a perspektíva kiszakítja a munkát és a tudományt abból a pozíciójából, amelyet a kapitalista és a felülről jövő állami társadalmasításon vagy idegen erők általi társadalmasításon belül elfoglalnak. Ez a perspektivikus kiszakítotttság és megfordítotttság mint a gyakorlat intézményesített formáinak ellentettje megmagyarázza Labica fentebb idézett megjegyzését, mely szerint a Marx által megalapított kifejezésben forradalomról van szó, „amelyik messze meghaladja a rendelkezésünkre álló kategóriákat” (Labica 1982. 563.), megmagyarázza, miért nem helyettesíthette e program egyik átfogalmazási kísérlete, még a „tudományos szocializmus” fogalma sem, a „marxizmus” fogalmát. Azok a kategóriák, amelyekkel spontánul „rendelkezünk”, olyan kategóriák, amelyeket Marx „objektív gondolati formákként” (MEM 23; vö. Haug 1876. 165.) értelmezett; ezeket az intézményesített cselekvési formákon belüli cselekvés határozza meg. A gyakorlat ilyen formáinak társadalmi elrendezésében keresendő az elfoglalt helyzet kulcsa. Ennyiben mondhatjuk azt, hogy nem mi rendelkezünk ezekkel a kategóriákkal, hanem e kategóriák rendelkeznek velünk.

IV. MARX TÖRTÉNELEMFILOZÓFIÁJA ÉS SZAKÍTÁSA A TÖRTÉNELEMFILOZÓFIÁVAL: A MARXIZMUS ÁLLANDÓAN VISSZATÉRŐ FRONTVONALA

Ezen a ponton több problémavonulat találkozik, mindenekelőtt a tudományos szocializmus program-jellege, s az az állandó tendencia, hogy visszaessék a fennálló formákba. Ha így nézzük a dolgokat, amire a leginkább szükség volna, az a *marxizmus dialektikája*. A „tudományos szocializmus” pusztán elnevezésként nem óv meg attól, hogy visszaessünk a vallásszerűségbe és az „ideológia” más formáiba. A szocializmus programjának ellentmondásos elrendeződését, a különböző instanciák és logikák kölcsönhatását kell tanulmányoznunk, mindazt, amit a *társadalmasulás dialektikájaként* lehet összefoglalni. Ezt a dialektikát kell tanulmányoznunk, nehogy kiszolgáltassuk magunkat e dialektika természetadta menetének, nehogy magunk is ellentmondások között hanyódjunk. E kérdés felvetése elvezet oda, hogy kritikusan újraolvassuk Marxot és Engelst.

Marxot filozófiai múltja eleinte meggátolta abban, hogy úgy fogalmazza meg a tudományos szocializmus társadalmasulás-problémáját, hogy a mozgalom akció-

képes legyen. A hegeli egyetlen szubjektum-szubsztanciában való gondolkodás, amelyik roppant különös, dialektikus világszínházat tár elénk, egyszerűen összeegyeztethetetlen a tudományos szocializmus programjával. Tudvalevő, hogy a Második Internacionáléban e gondolkodási minta maradványai a darwinizmussal egyesültek egy végzetes evolúciós gondolkodássá. A korai Marx még történelemfilozófiailag konstruálja meg a proletariátust és a forradalmat. A későbbi Marx, a tudományos szocializmus Marxa, egyre ingerültebben hadakozik mindama eredmények történelemfilozófiai értelmezése ellen, amelyeket „analitikus módszerek” nevez. A történelemfilozófiai konstrukció egy hamis univerzalizmussal és egy determinista fatalizmussal áll összefüggésben.

Vizsgáljuk meg ezzel kapcsolatban, hogyan konstruálja meg Marx a proletariátust a 1844-es *A szent családban*. A proletariátust, olvassuk ott, arra „kényszerül”, hogy megszüntesse a magántulajdont és önmagát. (MEM 2. 34.) A munkásosztályt szükségképpen felháborodásra indítja emberi természetének ellentmondása élethelyzetével, amely e természetnek nyílt, határozott, átfogó tagadása, „mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát”. (Ugyanott 35.)

Ezután következik az a megfogalmazás, amelyet mi, mai emberek, nem hallgathatunk meg úgy, hogy ne hallanók a szocialista politika számtalan veresége és eltorzulása által kiváltott felhangokat is, amelyek arra indították Gorzot (Gorz 1980. 11.), hogy a „szent Marxszal” való szakítását a következő idézettel indokolja: „Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzelt el* céljának. Arról van szó, hogy mi a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni”. (MEM 2. 35.) Akkoriban Marx nyilván még úgy hitte, hogy a munkásosztály cselekedetei „visszavonhatatlanul” eleve adóttak, s ez az elképzelés erősen materialista predestináció-ízű. Ezt írja a proletariátusról: „Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve.” (MEM 2. 36.) Hamarosan meglátjuk majd, hogy Marx később igen élesen szembefordult az ilyenfajta gondolkodásmóddal. De már *A szent családban* sem mindig abban a hangnemben esik szó a mechanikusan értelmezhető vak szükségszerűségről, amelyet később a II. Internacionálé oly szívesen használt; hanem arról is, hogy a döntő instancia a szubjektíve megtapasztalt szükség, amit elhárítani csakis a konkrétan cselekvő emberek feladata: „mivel az embert . . . a többé el nem hárítható, többé nem szépihethető, abszolúte parancsoló *szükség* — a *szükségszerűség* gyakorlati kifejezése — közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen, ezért lehet és kell, hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát.” (MEM 2. 35.)

Vessünk egy pillantást Gorz sokrétű érvelésére. Egyfelől arra törekszik, hogy a marxizmust a saját, szigorúan véve marxizmus előtti hegelianizmusához és az ehhez kapcsolódó későbbi visszaesésekhez rögzítse, hogy aztán nyilvánosan megtagadja a saját maga által ily módon összetákolt szalmabábút: „Az ortodoxia, a dogmatizmus és a vallásosság tehát korántsem véletlen kísérőjelenségei a marxizmusnak. Szükségszerűen hozzátartoznak ehhez a hegeli szerkezetű filozófiához (még akkor is, ha »kiigazította« ezt a struktúrát), melynek prófétai jellege semmi máson nem alapul, mint a próféta szellemét megvilágító kinyilatkoztatáson.” (Gorz 1980. 16.) Másfelől, így Gorz, a marxi proletár-politikának egy régebbi, reális, ám azóta széttöredezett alapja: a klasszikus szakmunkás-kultúra, amelyik a képzett szakmunkások „munkásarisztokráciája” körül alakult ki: „Létezett egy saját autonómiával, saját értékekkel rendelkező munkás-kultúra, munkás-

etika és munkás-tradíció.” (Ugyanott 37.) Gorz meglátása szerint az automatizálás vetett véget visszavonhatatlanul ennek a munkáskultúrának. *Automatizált munka és munkáskultúra* című dolgozatomban kimutattam, hogy Gorz itt mindennapi benyomásokat általánosít történelmi konstrukciójá. Kétségtelenül igaz, hogy a szakmunkás-kultúra válságba került. Groteszk és veszedelmesen hamis viszont az az állítás, hogy az automatizálás azonos a munka leminősítésével és tartalmatlanná válásával. Az elnyomorodásról szóló mai fejtegetések ugyanis egyfajta ködfüggönny hoznak létre, amely mögött a tőke mindaddig zavartalanul alakíthatja ki az automatizált munkát, míg a munkásmozgalom ezt az egyre jelentősebb területet parlagon hagyja. Félő, hogy az elnyomorodásról szóló fejtegetések ezáltal önmagukat beteljesítő jóslatokká válnak.

De térjünk vissza Marxhoz. Korai írása kettős fénytörésű képhez hasonlít: a történelem megfellebbezhetetlenül meghatározott menetének történelemfilozófiailag megkonstruált szükségyszerűsége mellett ott áll a cselekvés által megfordítandó szükség. Bármennyire összekapcsolódik is ez a kétféle logika, mégis különböznek egymástól. A későbbi Marx-olvasók vagy az egyik, vagy a másik oldalhoz kötődnek inkább, sőt akár ellentétes értelmezésekben is olvashatják Marxot. Már itt megsejthető a két front: a „szükségszerűség” mechanikus olvasata, s vele szemben a gyakorlati olvasat a „szükség” megfordításáról, és a történelemfilozófiai konstrukcióval szemben az, amit Lenin később mint „a konkrét helyzet konkrét elemzését” emel ki majd. Élete utolsó éveiben Marx fokozódó ingerültséggel száll szembe a történelemfilozófiai olvasattal. Elméletének dogmatikus értelmezései láttán, olyan értelmezések láttán, amelyek az anyagtól és helyzettől elvonatkoztatott egyetemes tanokat és jóslatokat olvasnak ki írásaiból, Marx olyan megfogalmazásokra ragadtatja magát, melyekkel nemcsak azt tagadja, hogy „rendszer” vagy „történelemfilozófiát” alkotott volna, hanem saját elméletét is „ügynevezett” saját elméletének fogja nevezni (MEM 19. 280.), s amit félremagyaráznak, az „történelmi vázlat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről”. (MEM 19. 112.) Érdekes az is, hogy milyen kontextusban szerepelnek az idézett kijelentések. Az írás formálisan egy „történelmi vázlat” elméleti státuszának hiposztázálása ellen irányul, anyagában azonban e vázlat *hamis egyetemesítése* és az ellen tiltakozik, hogy holmi „történelmi elkerülhetetlenséget” olvassanak ki belőle. (MEM 19. 112. és 280.; az idézőjeleket Marx rakta ki.) Ha emellé odaállítjuk Lenin figyelemreméltó és gyakori megfogalmazását „a szocializmus elkerülhetetlenségéről”, úgy tűnik, hogy az idősebb Marx megfogalmazása a korszerűbb, a jövőképe-
sebb.

Érdekes ennél a pontnál egy kicsit tovább időzni. Fentebb kettős fénytörésű képekhez hasonlítottuk Marx írásait (és feltehető, hogy ez minden konkrét szövegre áll). A szöveg maga igen különböző, sőt, ellentétes olvasatok továbbgondolását teszi lehetővé. A könnyebb áttekintés kedvéért összeállítottuk azokat a frontokat, amelyeket eddig megfigyelhettünk:

történelemfilozófia	történelmi vázlat, analitikus módszer
mechanikus vagy természeti törvényként ható szükségszerűség	gyakorlati szükségmegfordítás
történelmileg elkerülhetetlen	akciótól, elemzéstől, tapasztalattól, harckóttól függ
egyetemesség	regionális sajátosság

Mivel már *A szent család* fiatal Marxánál is megfigyelhettük ezt a többértelműséget, óvakodnunk kell attól, hogy a választóvonalat a fiatal és az öreg Marx között húzzuk meg, annak ellenére, hogy hatalmas hangsúlyeltolódás figyelhető meg a sajátosság, az elemzés és a gyakorlati szükségszerűség javára. Marx tudományos főműve ebben a tekintetben nagyon is ambivalens. És mivel Marx fentebb idézett megjegyzései *A tőke* ellentétes értelmezéseire vonatkoznak, jól tesszük, ha kérdéseinket erre a címre irányítjuk. Ernesto Laclau számára a dolog egyértelmű, nem foglalozik holmi kettős fénytörésű képekkel: „Ahhoz, hogy teljes egészében érzékeltessük azt a távolságot, amelyik elválaszt bennünket a klaszszikus marxizmustól, elég, ha arra emlékeztetünk, hogy Marx szemében — aki ebben a tekintetben pontosan ugyanazon az úton jár, mint a XIX. század tudásformáinak alapvető feltételezései — a társadalmat és a történelmet objektív és szükségszerű törvények kapcsolják össze, amelyek előre megadott irányban hatnak, és a priori garantálják a szocializmus eljövételét.” (Laclau 1982. 10.)

Laclau az egyértelműsített Marx-képét *A tőke* 1867-es előszavából, valamint az 1873-as második kiadás utószavából vett idézetekkel támasztja alá. Ime az előszó (oly végtelenül sokszor) idézett helye: „Önmagában véve nem arról van szó, hogy magasabb vagy alacsonyabb fejlettségi fokot értek-e el azok a társadalmi antagonizmusok, amelyek a tőkés termelés természeti törvényeiből fakadnak. Magukról ezekről a törvényekről van szó, ezekről a vas szükségszerűséggel ható és érvényesülő tendenciákról. Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnék csak saját jövője képét mutatja.” (MEM 23. 6.)

Élég egy pillantást vetnünk Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fejletlen országaira, hogy lássuk: ez a mondat, általánosságában, nem áll meg. A kevésbé iparosodott (ami pontosabb, mint a „fejletlen”) Indiának Anglia és az Egyesült Államok korántsem „csak saját jövőjének képét” mutatta fel. Az ipari-kapitalista metropoliszok olyan „periferikus” országokkal veszik magukat körül, amelyek a világpiaci kapcsolatok következtében nem iparosodhatnak. Mi, mai emberek, azt is egyre világosabban látjuk, hogy az amerikai ipari-kapitalizmusnak és az áru fogyasztás köré koncentrálódó *way of life*-ja egyetemessé válásának határt szabnak az anyagi erőforrások és maga az ökológiai rendszer. Elég, ha például az USA lakosságának olyan indexeit számítjuk át a világ többi részének lakosságára, mint a motorizáció vagy az egy főre eső víz- és energiafogyasztás, és feltárul előttünk a földi pokol képe. Vagyis ha általánosan megfogalmazott törvénynek tekintjük Marx említett kijelentését, akkor az nemcsak megdőlt, hanem veszélyes is lehet, amint politikai célokra használják fel. Persze más a helyzet, ha megvizsgáljuk azt a kontextust, amelyikből Laclau a fenti idézetet kiemelte. Ugyanis egy olyan mű *német* kiadásában szerepel, amelyik elsősorban az *angol* fejlődést elemzi és általánosítja elméleti szempontból, méghozzá olyan időpontban, amikor Németország még nem egységes nemzet, amikor a „gründolási láz”, amelyik majd a porosz vezetés alatti birodalomalapítás (no meg a párizsi kommun verbefojtása) után fog kitörni, még messze van. Marxnak számolnia kellett azzal, hogy az olvasó sajátos angliai fejleménynek tekinti majd az által elemzett kapitalista ipari viszonyokat. Közvetlenül a Laclau által idézett mondat előtt ez áll: „De ha a német olvasó farizeus módon vállát vonogatná az angol ipari és mezőgazdasági munkások állapotai láttán, vagy derűlátóan azzal nyugtatná magát, hogy Németországban korántsem ilyen rossz a helyzet, oda kell kiáltanom neki: De te fabula narratur!” (MEM 23. 6.) Konkrétan a német olvasóra és Németország eljövendő társa-

dalmi-gazdasági fejlődésére vonatkoztatva fényesen beigazolódott Marx jóslata — ellentétben az olyan olvasattal, amelyik egyetemes érvényűnek tekinti szavait. Ezzel nem igazolni akarjuk Marx hiposztázáló megfogalmazásait. Csak az derül ki mindebből, hogy Marx — mint alighanem minden más szerző is — alkalomadtán, a kommunikatív csata hevében, *hamis általánosságokat* konstruál, nem eléggé specifikálva fogalmazza meg azt, ami sajátos, és kisiklik elméleti általánosságok felé. Így keletkeznek, tudomány helyett, a modern mítoszok. Ehhez azonban mindig két fél szükséges. Minden szöveg értelme a szerző és az olvasó együttműködésének eredménye. Laclau például mellőzte a megkülönböztető kontextust, s így az idézett hely azt a látszatot kelti, mintha egyenesen egy, a társadalom fejlődésének általános törvényeit tárgyaló dolgozattól származnék. Mindjárt meg fogjuk mutatni, mennyire megijedt Marx e hamisan általánosító olvasattól, mennyire kritizálta ennek képviselőit. Előbb azonban nézzük meg, mi Laclau második bizonyítéka, ezúttal *A tőke* második kiadásának utószavából merítve: „Maga Marx a 2. kiadás utószavában helyeslően idézi azt az orosz kritikust, aki így ír róla: »Ennek folytán Marx csak egyen fáradozik: hogy pontos tudományos vizsgálattal kimutassa a társadalmi viszonyok meghatározott rendjeinek szükségszerűségét, és amennyire csak lehet, kifogástalanul megállapítsa a kiinduló- és támaszpontjául szolgáló tényeket. Ehhez teljesen elegendő, ha a jelenlegi rend szükségszerűségével egyúttal kimutatja egy másik rend szükségszerűségét, amelybe az elsőnek elkerülhetetlenül át kell mennie, egészen függetlenül attól, hogy hiszik-e ezt az emberek vagy nem hiszik, tudatában vannak-e vagy sem. Marx a társadalmi mozgást természettörténeti folyamatnak tekinti, melyet olyan törvények irányítanak, amelyek függetlenek az emberek akaratától, tudatától és szándékától, sőt megfordítva, maguk meghatározzák ezek akaratát, tudatát és szándékát . . .«” (MEM 23. 16.)

Bizonyosodjunk meg afelől, hogy ezúttal figyelembe lett-e véve a kontextus. Igaz-e, hogy Marx „helyeslően” idézett? Nem, ez nem igaz, amennyiben helyeslően valamely szöveg fenntartás nélküli igenlését értjük. Marx azzal a fenntartással él, hogy a kutatási módról és az ábrázolási módról szóló közismert fejtegetéseket egy „persze”-vel vezeti be, bizonyos fokú távolságtartást, helyreigazítást érzékeltetve: „Az előadásmódnak persze formailag különböznie kell a kutatás módjától. A kutatásnak az a feladata, hogy az anyagot részleteiben elsajátítsa, különböző fejlődési formáit elemezze és belső kapcsolatukat feltárja. Csak e munka elvégzésével lehet a valóságos mozgást megfelelő módon ábrázolni. Ha ez sikerül, és az anyag élete eszmeileg visszatükröződik, az lehet a látszat, mintha a priori konstrukcióval volna dolgunk.” (MEM 23. 19.) Vagyis Marx nem helyesel, vissza sem utasít; áthelyezi a hangsúlyokat. Csak mellékesen jegyezzük meg: az áthelyezés éle frontálisan éppen az ellen a kép ellen irányul, amelyet újabban Gorz terjeszt „szent Marx”-ról: az *apriorisztikus* konstrukció ellen. Tágabb szövegösszefüggésben Marx azzal pontosítja saját szövegét, hogy ellentétes viszonyt létesít egy másik elméleti paradigmával, és hogy egy társadalmi-politikai *gyakorlat* segítségével fogalmazza meg. Mindez szándéka szerint magyarázatként vonatkozik arra, amit Marx „az én dialektikus módszerem”-nek nevez; ez a módszer „alapját tekintve nemcsak különbözik a hegelitől, hanem annak szöges ellenkezője”, továbbá „kritikus és forradalmi” módon irányul a polgárság és a kapitalizmus ellen. (Ugyanott 20.) Mindkét pontosítás pontosan az ellenkező irányba mutat Gorz állításához képest, és keresztezi Laclau Marx-olvasatát is. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy Marxnál nem lehet a Gorz által hiposztázált

tendenciákat kimutatni, még kevésbé azt, hogy Laclau kritikája árnyékbokszolás. Ámde Laclau kritikája, amely jóval súlyosabbnak hat, mint Gorz összetakolt állításai, egységesíti a szöveget, ügyet sem vet arra a szemiotikai kétélűségre, amelyet Marx ugyanúgy nem kerülhetett el, mint bármilyen más szerző. Bármit olvasunk, mindig szövegszerű kétértelműségekbe markolunk, amiket átszervezünk. Ezért az olvasat szerzője felelős, nem az, amit olvasunk. Laclau Marx-kritikája bizonyos szempontból az ő fejére száll vissza, mert olvasási gyakorlata elsikkasztja a megkülönböztetéseket, a kiemelés/visszaszorítást, a fonalak felvételét/elejtését, s ily módon éppen a maga által rosszalalt hibába esik: „nem veszi figyelembe önnön diszkurzivitásának formáit”. (Laclau 1982. 12.)

Ám az ember még akkor is elképed — látván, milyen dühödtt kritikával illetve Marx az ilyenfajta „Tőke”-interpretációkat —, ha számot vet a szöveg kétértelműségeivel, ha úgy látja, hogy Laclau-nak a hamis-univerzalisztikus történelmi automatizmust illető kritikája túlfeszíti ugyan a húrt, de mégis egészen légből kapva. Okot ilyen kifakadásokra főképp az orosz „Tőke”-értelmezők adtak. Vera Zaszulics híres kérdése — amelyben már kirajzolódik Oroszország világtörténelmi szerepe — felveti az egyetemlegesen szükségszerű, „kérlelhetetlen” és „elkerülhetetlen”, „eleve adott” fejlődésmenet kérdését. E vita — egy marxisták közötti vita — közvetlen kiváltója a tőkefelhalmozódás történelmi tendenciájáról szóló rész volt. (A *tőke* I. kötete 24. fejezetének vége.) E vitában — lényeges különbségekkel ugyan, amelyekre itt nem térünk ki — előreveti árnyékát Lenin későbbi vitája az ökonomista „Tőke”-magyarázókkal és végső soron a mensevikekkel. Elengedhetetlen-e — így a kérdés —, hogy Oroszország előbb végigjárja a kapitalista fejlődés útját, mielőtt szocialista forradalomról szó lehetne, vagy pedig „ellenkezőleg, át sem vergődve e rendszer gyötrelmein, magáévá teheti annak minden gyümölcsét, továbbfejlesztve saját történelmi adottságait”? (MEM 19. 110—111.)

Konkrétan arról van szó, vajon az orosz faluközösségek maradványai Oroszország szocialista fejlődésének támpontjai lehetnének-e, hogy tehát szövetkezzenek-e velük a marxisták, védelmezzék-e őket a kapitalizmus bomlasztó hatása ellen. Marx e második, antifatalisztikus, a gyakorlati beavatkozást, a történelmi helyzet gyakorlati alternatíváit hangsúlyozó felfogás felé hajlott. „Ha Oroszország tovább halad azon az úton, melyet 1861 óta követ, eljuttassa a legkedvezőbb lehetőséget, amelyet a történelem egy népnek valaha is kínált, és átéli majd a tőkés rendszer összes végzetes viszontagságait.” (MEM 19. 111.)

Mivel egy orosz marxista, Mihajlovszkij, ennek az ellenkezőjét olvasta ki a 24. fejezet befejező részéből, Marx újraolvassa ezt a helyet, és összefoglalja önmaga számára. A recepció itt nyilvánvalóan visszahat a szöveg írójára, világossá teszi előtte a számára váratlan, objektivistikus — vagyis a gyakorlatot megbénító — értelmezés lehetőségét. Erre reagáló kommentárját akár a közvetett önkritika dokumentumaként is olvashatjuk (utólag kétségtelenül másképp fogalmazott volna): „Történelmi vázlatomat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítania valami történelemfilozófiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzetszerűen meg kell tennie minden népnek...” (MEM 19. 112.)

A társadalmi jelenségeknek még a legcsattanósabb analógiái se csábítsanak senkit arra, hogy feltételezzon effajta „általános fejlődési sort”. Példaképp Marx az antik Róma proletariátusára hivatkozik, amelyik korántsem alakult át bér munkások osztályává. „Megdöbentően hasonló, de eltérő történelmi környezet-

e fejlődésnek mindegyikét külön-külön tanulmányozzuk és azután összehasonlítjuk őket, könnyen megtaláljuk a jelenség kulcsát, de sohasem fogunk a nyitjára jutni egy olyan történelemfilozófiai elmélet franciakulcsával, amelynek legfőbb erénye abban van, hogy történelem fölötti.” (MEM 19. 113.)

Az idézett hely a Vera Zaszulicshoz intézett levél egyik tervezetéből való. Abban a rövid levélben, amelyet Marx végül elküldött, azt írja, nem áll módjában, hogy „nyilvánosságra szánt tömör válasszal” szolgáljon a vitatott kérdést illetően, de legalább az „úgynevezett saját elméletét” illetően szeretné tisztázni a félreértést. A parasztnak kisajátításának „történelmi elkerülhetetlenségét” illetően számos helyet sorol fel *A tőke* francia kiadásából, amelyek erre a kérdésre vonatkozóan már eltérnek a német megfogalmazástól (a fordítás munkája egyúttal átdolgozást is jelentett). Következésképp: „E folyamat »történelmi elkerülhetetlensége« eszerint kifejezetten Nyugat-Európa országaira korlátozódik.” (MEM 19. 280.)

A marxizmus hívei és kritikusai — közöttük újabban Gorz és Laclau — annyira nem veszik figyelembe ezeket a gondolatokat, hogy érdemes őket alaposabban szemügyre venni. Marx mindenekelőtt elvileg tiltakozik az ellen, hogy a vitatott kérdésre adandó választ *levezessék A tőkéből*. Arra sem tart tehát igényt, hogy saját válaszait e műből vezesse le. Válasza a politikai és társadalomátalakító *gyakorlat* logikájából indul ki. Ahelyett, hogy holmi elkerülhetetlenségről beszélne, azt mérlegeli, mit kell tenni ahhoz, hogy a faluközösség a szocialista mezőgazdaság támpontja lehessen. „Speciális tanulmányai” arról győzték meg, írja, „hogy ez a földközösség Oroszország társadalmi megújulásának támaszpontja; ahhoz azonban, hogy ezt a funkcióját betölthesse, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító behatásokat, amelyek minden oldalról ellene törnek, azután pedig biztosítani kellene spontán fejlődésének természetes feltételeit.” (MEM 19. 281.)

Vessünk még egy pillantást arra a kritikára, amellyel Laclau Marxtól és legfőképp *A tőkét* illeti: „Egyetemes és szükségszerű kapcsolatokról van szó . . . Ha adva van egy bizonyos kontextus, akkor csak *egy* eredmény lehetséges. Tehát a jelenségek közötti kapcsolat egyszer s mindenkorra determinálva lehet.” (Laclau 1982. 11.)

Talán inkább arról a szemüvegről kellene szólnunk, amelyen keresztül Laclau Marxtól nézi, mint magáról Marxról. Ám ezt a szemüveget korántsem Laclau találta fel, hanem a nemzetközi marxizmus többféle hagyományának alkotóeleme. Nem óhajtjuk felmenteni Marxtól az alól a kritika alól, hogy írásai félreértelmezhetőek. A szemrehányások felülvizsgálata mindig is termékeny, arra kényszeríti a marxistákat, hogy jobban megismerjék magukat. És mi a helyzet azokkal a történelmi törvényszerűségekkel, amelyeket Laclau Marxnak tulajdonít, s amelyek „a priori” garantálnák „a szocializmus eljövételét”? (Ugyanott 10.) *A tőkében* a különböző rendszerek — például termékcseré, pénz által közvetített áruforgalom, kapitalista áruteremtés — elemzése az adott kontextus, s Marx az átmenetek döntő pontjain mindenkor nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ilyenkor a legkülönbözőbb tényezők összetalálkozásáról van szó. *A tőkében* (és vázlaiban) benne foglaltatik egy traktátus a *dialektika határaitól* (l. ehhez Ripalda 1978.), amelyben Marx újra meg újra nyomatékosan óv attól, hogy az ilyen átmeneteket „dialektikusan” megkonstruáljuk. (Vö: például *A tőke* I. kötetének 4. fejezetét.) Ami az értékformák fejlődési fokozataira (Vö. Haug 1976.) áll, mármint hogy elvont, laboratóriumi tisztaságú megfogalmazásukat nem szabad összetéveszteni az empirikus történelmi folyamatokkal, az százszor inkább áll a szocialista forradalomra.³

V. ÚTBAN A TÖBBKÖZPONTÚ MARXIZMUS FELÉ

Azzal kezdtük, hogy katalógusba szedtük a marxisták számára nehezen megemészthető tapasztalatokat. És megkíséreltük, hogy szót értsünk a marxizmus identitásáról, arról az útról, amelyik a mindenoldalúan megváltozott körülmények között is nyitva marad, és módot ad arra, hogy marxistaként szervezzük újjá tanulási képességünket, hogy ezt a képességet a megoldatlan problémák s a meghaladott, ám megkövesedett válaszok labirintusában tegyük próbára. Elkövettük azt az ellentmondásosságot, hogy előbb a „vissza Marxhoz” jelszó problematikus voltát állítottuk, hogy aztán Marx és Engels problematikus helyeit Marx-filológiával állítsuk helyre. Ám állítottuk-e, hogy elkerülhetjük az ellentmondásosságot? Ellenkezőleg, azt szeretnők elérni, hogy a marxisták tudomásul vegyék saját ellentmondásaikat, ahelyett, hogy ide-oda hajszolódjanak közöttük. Azt akarjuk, hogy a marxisták ismerjék el a marxizmus dialektikáját. Az az álláspont, ahonnan ez lehetséges lesz, nem található semmiféle tanrendszer épületében, hanem a szabadban, a *szükségyszerűség birodalmában*, ama léproblémák birodalmában, amelyek folytán a szocializmus az emberiség fennmaradásának kérdésévé emelkedik. Marx korához képest e szükségyszerűségek kiéleződtek, hangsúlyaik is áthelyeződtek. Az anarchikus és ugyanakkor kizsákmányoló kapitalista világrendszer fennmaradása világgazdasági válságokkal fenyegeti az emberiséget, s még konjunkturális szakaszaiban is egyre nagyobb elnyomorodással fenyegeti a világ népességét, mellesleg még atomháborúval és a környezet szétrombolásával is. Nem csak ott bomlottak fel a különböző kulturális hagyományok, nem csak ott borította el őket egy uniformizált — monopolárú és ezek esztétikája körül koncentrálódó — életmód, ahol emelkedett az életszínvonal. A gazdasági nyomor, a háborús veszély és a környezetrombolás emelkedő szintjéhez társul a kulturális elnyomorodás is. Ám e problémák és lehetséges megoldásaik összefonódnak egymással. Minden kérdések legfőbb kérdése a társadalmasodás kérdése.

A marxizmus számára mindebből többek között ez következik: nem mondhatunk le a „tudományos szocializmus” meghatározásáról, de tartalmát határozotlan tovább kell fejlesztenünk: tartalmának lépést kell tartania a tudományokkal és a társadalmasulás konkrét problémáival. Mindenekelőtt szakítanunk kell a tudományos szocializmus olyan felfogásával, amelyik (mint részben magánál Marxnál is) megreked a Marx előtti filozófia bűvöletében. Ezen a ponton óhatatlanul meg kell említenünk Althusser nevét. A kortárs marxisták egész nemzedékéről elmondható, hogy szellemi életrajzában Althusser olyan helyet foglal el, amelyet annak idején Feuerbach Marx és Engels fejlődésében. Abba a híres mondásba, hogy „mi egy pillanatra mind feuerbachianusok voltunk”, számos ország számos marxistája bizvást behelyettesíthetné ma Althusser nevét. Althusser jelentősége abban áll, hogy a tudományos szocializmus számos problémáját mindenki másnál radikálisabban és alapvetőbben gondolta végig. Áll ez elsősorban egy logikai formáció identifikálására, amely — öntudatlanul — a marxista gondolkodás alapjává lett, s amelyet Althusser, mindenekelőtt Lukácsra vonatkoztatva, *az expreszszív totalitás mintája szerinti gondolkodásnak* nevezett. E gondolkodás számára adva van egy lényegi mag, amelyik intenzíven és koncentráltan tartalmazza azokat a minőségi meghatározásokat, amelyek kisugároznak a felszín felé belőle. Itt nincs arra időnk, hogy mélyebben taglaljuk ezt a gondolkodási mintát. Az „ökonimizmus” és az „osztályredukciónizmus” kétségtelenül a gondolkodásnak

ezt a pályáját követi. Althusser ezzel szemben a gondolkodásnak egy másik, ugyancsak Marx által megfogalmazott mintájára hivatkozik: *a konkrétumot tagolt egységként kell elgondolni.* (Vö., Marx töredékes Bevezetését a *Nyersfogalmazványhoz.*) Az általunk vizsgált összefüggésben alapvető jelentőségű e két gondolkodási minta ellentéte. Abban a pillanatban, hogy az expresszív totalitás mintája szerint gondoljuk el a tudományos szocializmust, minden hamissá lesz: elsikkad a marxizmus alapkérdése, a társadalmassulás kérdése. A tudományos szocializmus nem más, mint a munka, a tudomány és a kultúra erőinek artikulációja önnön szolidáris társadalmassulásuk perspektívájából, amelyet a szükség tűzött napirendre; ez magában foglalja mindezen erők olyan viszonyának kialakítását a természethez, hogy az eljövendő nemzedékek egy lakható bolygót örököljenek. A tudományos szocializmus egységét ma nem szabad sem eleve adottként, sem különbségnélkülként elképzelnünk. Marx — mindenekelőtt a fiatal Marx — időnként visszaesik a hegelianus gondolkodási mintákba. De már igen korán felismeri a problémát, így például Heinzennel folytatott vitájában, melyet úgyszólván a *Kommunista Kiáltvány* előestéjén vetett papírra: „Jellemző az »egészes emberi észre« támaszkodó egész grobianizmusra, amely az »élet teljességéből« merít és nem nyomorítja el *természetes* hajlamait semmiféle filozófiai vagy egyéb tanulmánnyal — hogy ott, ahol sikerül meglátnia a *különbséget*, nem látja az *egységet*, ott pedig, ahol meglátja az *egységet*, nem látja a *különbséget*. Ha *különböző meghatározásokat* állít fel, ezek tüstént megkövülnek a kezében, s a legelvetendőbb szofisztikának tekinti, ha ezeket a fogalom-tuskókat úgy verik össze egymással, hogy tüzet fognak.” (MEM 4. 327.)

A marxizmusnak olyan gondolkodásra van szüksége, amelyik képes különbözőkként megmaradó és mégis egységre hozott problémák és mozgalmak tagolt összefüggését felrajzolni.

Ezzel függ össze a marxizmus egy másik alapvető szükségszerűsége. A világmarxizmus többközpontúsága ma már visszavonhatatlan valóság. A marxizmuson belül futó, egyre nagyobb jelentőségű választóvonal aszerint határozható meg, hogy egy bizonyos gyakorlati-elméleti formáció tudomásul veszi-e ezt a tényt vagy sem.⁴ Különösen kiéleződik ez a kérdés, mivel összefügg egy társadalmi belüli problémával, mármint, hogy egy életképes szocialista programnak (Projekt) többféle szereplővel és problémamegfogalmazó központtal kell rendelkeznie. A külső többközpontúságnak a társadalom és a politika belső többközpontúsága felel meg. Mennél inkább fejlesztjük azt a dialektikus képességet, hogy elkerüljük ezt a hamis alternatívát — mármint azt, hogy *vagy* nem kell egy fölénk rendelt hatalmi központból kiindulva cselekednünk, *vagy* cselekvőképtelenek vagyunk —, mennél inkább képesek leszünk arra, hogy egy ellentmondásos struktúrán belül, a decentralizáltság pozíciójából cselekedjünk, annál kevésbé kell elfojtanunk a marxizmus helyzetét, annál kevésbé vagyunk vakon kiszolgáltatva a marxizmus dialektikájára természetadta hatásának. S végül képesek leszünk arra is, hogy számot vessünk azzal, amit sokáig frázisnak tartottunk: a társadalom különböző területeinek — a gazdaság, a politika, a kultúra, a tudomány, az ideológiai hatalmak stb. — „viszonylagos autonómiájával”, hogy valamennyit a maga sajátos öntörvényűségében tartsuk tiszteletben, magunk pedig a gyakorlat e területeinek ellentmondásos összefüggésén belül legyünk cselekvőképesek. Ebben az összefüggésben érthető, miért következett a hatvanas és hetvenes évek nemzetközi Tőke-olvasómozgalmára a kulturális és ideológiai terüle-

tek tanulmányozásának valóságos reneszánsza. Amennyiben ezek a tendenciák — miután megmenekedtek az ökonomizmustól — nem lesznek egy egyoldalú kulturalizmus áldozataivá, hanem odahatnak, hogy jobban megértsük a gyakorlat e területeinek tagoltságát és összefüggését, de különbségeiket és ellentmondásait is, akkor döntő módon hozzájárulhatnak a holnap marxizmusának cselekvőképességéhez. Amit a keresztény egyházak hosszú harcok után megértettek, elfogadhatnák a marxisták is: létre kell hozni a marxista ököménéf, az egy mástól különböző marxizmusoknak divergenciájukban is termékeny konvergenciáját.

JEGYZETEK

- ¹ Marx egy F. A. Sorgéhoz intézett 1879-es levélben szidja a „katedraszocialista népséget”, amelyik elterpeszkedett a pártszervezetekben: olyan emberekre utal, akik az egyetemeken szívták magukba a polgári ideológiát.
- ² Lenin is visszacsúsztatta a marxizmus önértelmezését a vallásszerűségbe, amikor Marx halálának 30 évfordulójára ezt írta: „Marx tanítása mindenható erejű, mert igaz. Teljes és következetes tanítás ez, amely az embereknek egységes világnézetet ad.” (*Lenin Összes Művei* 26. köt.)
- ³ Ellentétben az itt kifejtettekkel Fetscher szerint „az úgynevezett »tudományos szocializmus« a (Marx előtti) filozófián alapul. „Marx csak azért tartotta fölöslegesnek, hogy etikailag megalapozza a szocializmus céljait, mert Hegelnek a valóságban immanens észről szóló tanától, az »öszöntől« eljutott annak megvalósításáig.” (Fetscher 1967. 38. és 40.)
- ⁴ Azzal a javaslattal ellentétben, hogy el kellene ismerni: a marxizmus századunk kezdete óta többes számban létezik, még mindig felbukkan az egyedüli képviselő igénye. „A leninizmus az imperializmus és a proletárforradalmak korának . . . , annak a korszaknak a marxizmusa, amelyik átmenet a kommunizmus felé.” (Norden 1978. 456.) Ezzel a beállítódással magyarázható nyilván az is, miért nincs a Buhr és Klaus szerkesztette lexikonban „marxizmus” címszó: csak „marxizmus-leninizmus” található. Aki vagy ami az egyedül jogosult képviselő igényét támasztja, egyúttal azt is állítja, hogy ez a tan univerzálisan általános érvényű, független a társadalmi és történelmi körülmények minden faj-

IRODALOMJEGYZÉK

- Bauer, O.* 1923: Marx als Mahnung. Zu Marxens vierzigstem Todestag (utánnomlás: *Zeitschrift für Sozialistische Politik und Wirtschaft*, 5. évf. 1982. 17. sz. 369—373. old.)
- Bauer, O.* 1975—1980: *Werkausgabe* (9 kötet), Wien.
- Buhr, M., Klaus, G.* (szerk.) 1975¹: *Philosophisches Wörterbuch*. Leipzig.
- Fetscher, I.*, 1967: *Der Marxismus. Seine Geschichte in Dokumenten*. München.
- Gonzales Casanova, P.*, 1982: *La nueva metafísica y el socialismo*. Mexico.
- Goetz, A.*, 1980: *Abschied vom Proletariat*. Frankfurt/Main
- Haug, Frigga*, 1981: *Erfahrungen in die Krise führen*. In: *Die Wertfrage in der Erziehung* (Argument Sonderband AS 58).
- Haug, W. F.*, 1973: *Bestimmte Negation*. Frankfurt/Main.
- Haug, W. F.*, 1976: *Vorlesungen zur Einführung ins „Kapital“* (2. átdolgozott kiadás) Köln.
- Haupt, G.*, 1978: *Marx e il Marxismo*. In: *Hobsbawm* 1978. 289—314. old.
- Hobsbawm, E. J.*, ua., 1978: *Storia del marxismo. I.: Il marxismo ai tempi di Marx*. Torino.
- Kernig, C. D.* (Hrsg.) 1973: *Marxismus im System-Vergleich. Grundbegriffe*. 3 kötet. Frankfurt/New York.
- Klaus, G., u. M. Buhr* (Hrsg.) 1969: *Philosophisches Wörterbuch* (2 kötet) Leipzig (6. átdolgozott és bővített kiadás).

- Labica, G.* (Hrsg.), 1978²: Dictionnaire Critique du Marxisme. Paris.
- Laclau, E.*, 1982: Diskurs, Hegemonie und Politik. Betrachtungen über die Krise des Marxismus. In: Neue Soziale Bewegungen und Marxismus. Internationale Sozialismus-Diskussion. 2. köt. (AS 78) Berlin/W.
- Lenin, V. I.*, 1914: Karl Marx. [magyarul: Lenin Összes Művei 26. köt. 37—83. old.]
- Lukács, G.*, 1923: Was ist orthodoxer Marxismus? In: Geschichte und Klassenbewusstsein. Neuwied und Berlin 1968 [magyarul: Lukács György: Mi az orthodox marxizmus? In: Utam Marxhoz I. Magvető 1971. 207—217. old.]
- MEW**: Marx/Engels Werke. Berlin/DDR 1958—1968. [magyarul: MEM: Marx-Engels Művei. Budapest].
- PIT** (=Projekt Ideologie-Theorie), 1979: Theorien über Ideologie (AS 40; 2. bővített kiadás, 1982) Berlin/W.
- Ripalde, J. M.*, 1979: Notiz über die Grenzen der Dialektik. In: Das Argument, 110. sz. 529. és köv. old.
- Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung. 1. köt. Berlin (DDR 1968.)
- Wolf, F. O.*, 1981: Einwände zu Andre Gorz' Liquidation des Marxismus. In: Prokla 43. sz.

MEGJELENÉS ELŐTT ÁLL

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

AZ IPARI DOLGOZÓK RÉTEGZŐDÉSE

MAGYAR—LENGYEL
ÖSSZEHASONLÍTÁS

205 OLDAL / 42,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
ÉS MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

VÖRÖS GYULA

Szabadság és társadalom

(MARX GRUNDRISSÉJE NYOMÁN)

Az emberiség történetében kevés az olyan szó, fogalom, amellyel oly sokszor éltek és visszaéltek, mint a szabadság szóval, fogalommal. Alig van még egy olyan jelszó, amelyhez egyfelől annyi igazi lelkesedés és önfeláldozás, de másfelől annyi illúzió és megtévesztés tapad, mint a szabadság jelszavához. És ez nem véletlen, mert ehhez a jelszóhoz osztályok érdekei, harcai kapcsolódnak.

A szabadság szó ellentétes értelmezéseinek tisztázásához, a fogalom körüli ködös nézetek és tudatos ködösítések leküzdéséhez egyik fontos feladat, hogy megértsük a szabadság történelmi, társadalmi-gazdasági meghatározottságát, vagyis korunkban a szabadság összefüggését a tőkés rendszer lényegével, a polgári világ múltjával, jelenével, valamint a jövő társadalmának kialakulásával. Megalapozó ismereteket erről az összefüggésről mindenekelőtt Marx fő művéből, *A tőkéből* nyerhetünk, valamint *A tőkéhez* írt első nagy, kéziratot munkájából, az 1857–1858-ban keletkezett *Grundrisséből*, amelyben ezt az összefüggést sok tekintetben mélyebben és többoldalúan fejtegeti, mint más műveiben.

I

Szabadság a társadalomban a szó legáltalánosabb értelmében azt jelenti, hogy az emberek saját társadalmi viszonyaik, saját maguk urai, „önmagukat akarhatják”, nemcsak annak alapján, hogy felismerik a természeti és társadalmi szükségesszerűségeket, hanem végső soron azért, mert összhangban az objektív természeti és társadalmi törvényszerűségekkkel, hozzáértéssel tudnak cselekedni: tudatosan és közösen tudják alakítani saját társadalmi életüket, egyéni sorsukat, történelmüket. Ezen felül azonban a szabadság valójában nem „általános”, hanem *történelmi-konkrét jellegű*, mert az emberek történelmüket adott feltételek között csinálják,¹ szabadságuk tartalma, terjedelme és formája adott termelőerőktől és termelési viszonyoktól és a kettő összefüggésétől függ. A kérdés tehát az: *mi a szabadság a tőkés társadalomban*, milyen történelmi feltételeket teremtenek a tőkés termelési viszonyok a kapitalizmusbeli termelőerők, emberek, osztályok szabadságához? Ugyanennek a kérdésnek a visszája: mi az oka *a kapitalizmusbeli szabadság torz és korlátolt voltának*, annak, hogy a tőkés rendszerben nincs meg a szabadság igazi tartalma, hanem a valóságos szabadság helyett az emberek és

társadalmi viszonyaik felett anarchikus, vak hatalmak, idegen, ellenséges erők uralkodnak, vagyis a társadalmi-gazdasági viszonyok az elidegenedés viszonyai?

A tőkés termelési módot mindenekelőtt két dolog jellemzi. Először az, hogy a termékeket — termelési és létfenntartási eszközöket — *mint árukat* termelik, mégpedig oly módon, hogy a termék meghatározó jellege az, hogy áru. Másodszor: a *munkaerő is áruvá válik*, amivel összefügg, hogy a termelés közvetlen célja értékteremtés. Ezáltal a tőkés rendszerben a bérmunkások *tökéket*, továbbgyarapodó eszközt *termelnek* önmagukkal, saját fejlődésükkel szemben. A kapitalizmusnak ebben a két alapvonásában a meghatározó a második, az, hogy *a termékeket tőkeként termelik*, ez az árutermelés tehát nem egyszerű (általános), hanem *tőkés* árutermelés.²

Milyen társadalmi-gazdasági viszonyok képezik az árutermelés, az áru—pénz kapcsolatok tartalmát? Az árutermelés feltétele egyrészt az, hogy a termelők között *társadalmi munkamegosztás* áll fenn, másrészt pedig *tulajdonbeli* (osztály-társadalmakban *magántulajdonbeli*) *elkülönültség*. A magántulajdonon alapuló árutermelési viszonyokat — egyszerű árutermelés esetén is — az ellentmondás jellemzi, hogy minden egyes termelő egyfelől *mint magántulajdonos független, szabad*, másrészt *mint a társadalmi munkamegosztás részese, nem szabad*, hanem függ a többi áru- és pénzbirtokostól, méghozzá oly módon, hogy ez a függés nem valamilyen közösség tagjainak tudatos szervezetén nyugszik. Itt az egyének részvétele az össztermelésben a piacon, az árakon, a keresleten és kínálaton keresztül, vakon ható erőknek van alávetve, és a személyi kapcsolatok mint dolgok (áru és pénz) társadalmi vonatkozásai jelennek meg, a termelők maguktevertettei mint őket leigázó külső hatalmak lépnek fel. Ez tehát a magántulajdonos árutermelő *sajátos szabadsága* és egyben *szabadságuk korlátoltsága, ellentmondásossága*.

Vegyük közelebbről szemügyre az árutermelési viszonyokat. Milyen szabadságot határoznak meg?

Az egyszerű árucserében, a forgalomban az egyének kölcsönösen kielégítik egymás szükségleteit azáltal, hogy a termékeket mint csereértékeket elidegenítik; *viszonyuk a szabadság és egyenlőség viszonyaként* jelenik meg. Két különböző használati értéket cserélnek ki, mert szükségleteik és termelésük különböző, s ez a természeti különbözőség az előfeltétele annak, hogy a cserében társadalmilag egyenlők; ez az egyenlőség a pénzben már dologilag is megvan, mert mindenki mint a pénz birtokosa lép fel vevőként az eladóval szemben. Továbbá: a termékeket a kölcsönös elidegenítésben *nem erőszakkal* szerzik meg, kölcsönösen elismerik egymást *tulajdonosnak*, akiknek az akarata áthatja áruikat; vagyis ebben a kapcsolatban az *egyenlőség* mellett érvényesül *a személyek joga és szabadsága*.³

Ez az egyenlőség és szabadság azonban történelmi-gazdasági jellegében korlátozott és látszólagos. A magántulajdonos árutermelő kapcsolata közelebbről vizsgálva kitűnik, hogy mögötte más folyamatok és viszonyok rejlenek. Az egyesek itt *nem* társadalmi egyénként vesznek részt a termelésben, s ugyanakkor az egyéneknek csak mint csereértéket termelőnek van reális létezésük, termékeik *csak társadalmi folyamatban* lesznek számukra való termékekké, és ez a folyamat *kényszer* számukra. Ennek az az alapja, hogy a magántulajdonos termelő árutermelésének feltétele a társadalmi munkamegosztás, az egyéni termelés *függetlenségét* kiegészíti a *társadalmi függőség*. Az áruk termelése és maguk az egyének kapcsolata nem saját akaratukból, közvetlen természetükből fakad, ha-

nem a társadalmi munkamegosztás alapján társadalmi-gazdasági jellegében konkrétan, történelmileg meghatározott. Mégpedig úgy, hogy ez a munkamegosztás sajátos: alapja a *magántulajdon*, nem pedig közösségi tulajdon (ellentétben a többé-kevésbé közvetlen közösségi termelésen nyugvó munkamegosztással, mint például az ókori törzsi társadalmakban, vagy a modern társadalmi tulajdon alapján szocialista viszonyok között).⁴

Ilyen viszonyokhoz a történelem során gazdasági feltételek egész sorának, az árutermelés különböző fokozatainak kell kialakulnia. Kezdve azzal, hogy a kisparaszt a családjának való termelésen felüli többletet adja el, és termékei fő részét maga fogyasztja el, vagyis az árutermelés még nem általános forma, és folytatva azzal, hogy a bérlő már teljesen termékei eladásától függ, és termelésének egész terjedelmét a csereérték határozza meg. „A csereértéket termelő egyén termelésének *magánjellege* maga is mint történelmi termék jelenik meg — a *termelésen belüli elszigetelődése, pontszerű önállósulása*, melyet a munka olyan megosztása szab meg, amely a maga részéről megint gazdasági feltételek egész során nyugszik, ami által az egyén a másokkal való összefüggésben és saját létezési módjában minden oldalról meg van szabva.”⁵

A keletkező polgári társadalom XVII—XVIII. századi olasz, angol és francia közigazdasági tulajdon, a szabadság és az egyenlőség eszméit tűzték zászlajukra, és ennek megvolt a történelmi jogosultsága. De a valóságban ezek nem elvont tiszta eszmék, hanem a kifejlődött árucere-folyamatnak jogi, politikai, társadalmi — eszményiesült — kifejezései. A csere-folyamat alanyaként szereplő jogi személyt vette alapul jogának kidolgozásához a XIV—XVIII. században a kialakuló tőkés ipari társadalom.

Marx rávilágít arra, hogy a polgári közigazdaságok, akik a polgári árucereviszonyokban vélik megtalálni az „igazi szabadság”, „igazi egyenlőség” megvalósulását, nem értik meg a szükségszerű különbséget a polgári társadalom reális és ideális alakja közt.⁶ A polgári tanok hirdetői nem értik meg ezeknek a kategóriáknak a történelmi jellegét, azt, hogy azok ilyen formában csak adott társadalmi viszonyokon belül érvényesek,⁷ ők egy adott történelmi korszak eszményeit abszolutizálják, belemagyarázzák a valóságos polgári társadalomba, mint természetes, örök, elvont elveket; a tulajdon fogalmáról (amely általános formában a természet elsajátítását jelenti) átugranak a *magántulajdonra*, amelyet, mint termelési viszonyt, az állam és jog biztosítja.⁸ A polgári közigazdaságok úgy okoskodnak, hogy a magántulajdonos árutermelő társadalomban a csereértékben, a pénzben mindenki a magánérdekét követi, ám ebből „eléri az általános érdeket”, „a magánérdekek összességét”. Marx rámutat arra, hogy ellenkezőleg: az ilyen áru- és pénzviszonyok között mindenki *gátolja* a többiek érdekeinek érvényesülését, mert ez az állapot mindenki háborúja mindenki ellen. Az ilyen társadalom által szabott feltételek között a magánérdek is társadalmilag meghatározott érdek: az egyének ilyen társadalmi összefüggésének tartalma a *csereértéknek és általános termékének, a pénznek a hatalma*. „A tevékenységek és termékek általános csereje — írja Marx erről a viszonyról —, ami minden egyes egyén számára életfeltétellé vált, kölcsönös összefüggésük, nekik maguknak idegenül, függetlenül, dologként jelenik meg. A csereértékben a személyek társadalmi vonatkozása a dolgok társadalmi viszonyulásává változott át; a személyi tehetség dologi tehetőségé.”⁹

Nemcsak új fokot, hanem minőségileg új viszonyokat hoz létre az árutermelés legkifejlettebb formája: a *tőkés árutermelés*. Itt válik teljessé az árutermelés el-
lentmondásossága, a termelőket leigázó jellege, a termelők szabadságának lát-
szat volta, valójában megszüntetése. Ennek megértéséhez elsőrendű fontosságú
az az elemzés, amelyet Marx a *Grundrisse* több helyén ad az *egyszerű árucserre*
és a *tőke—bérmunka cseréje közti összefüggésről és gyökeres különbségükről*.

A tőke nem munka, hanem dolgokhoz kapcsolódó gazdasági viszony: olyan ér-
ték — termelési és létfenntartási eszköz, áru és pénz —, amely a munkaerővel
való csere útján fenntartja és gyarapítja önmagát, mint gazdasági és társadalmi
hatalmat a munka fölött. A tőke és a bérmunka, a tőkés és a bérmunkás viszonya
a kapitalista társadalom döntő viszonya, a köztük létrejövő csere a meghatározó
csereviszony a polgári társadalomban. A tőke és a bérmunka cseréje által jön lét-
re az *értéktöbblet* és termelődik újra a *tőkés—bérmunkás viszony*.

Vizsgáljuk meg először e viszony mennyiségi oldalát. A munkaerő, amelyet a
tőkés a munkástól mint árut, csereértéket megvásárol, olyan használati érték,
melynek elhasználása révén érték, mégpedig — a termelőerők adott színvonalán
— az eredeti értéknél több érték jön létre. A tőkés pénztulajdonos a munkaerő-
áruval való csere útján így jut értéktöbbletbe, profithoz. Ez a pénz—áru csere
sajátos; egyenértékek cseréjeként jelenik meg, mert a munkaerőt elvben értékén
fizetik meg; de a termelési folyamatban az előlegezett pénz tőkeként értékesül,
gyarapszik, vagyis a csere végül is nem egyenértékek cseréjévé válik. A munka-
erő elhasználásából, a munkából több érték jön létre, mint a munkaerő, a munka-
képesség értéke, az érte a cserében fizetett érték. A tőkés és a bérmunkás közti
pénz—áru csere tehát — eltérően az egyszerű árutermelők közti cserétől — végül
is *nem egyenértékek* cseréjeként valósul meg.

Másodszor: vegyük szemügyre a kétféle csere különbségének minőségi oldalát.
Az egyszerű árucserében a termelő, az áru-birtokos *saját* munkája által sajátít el
termékeket; más munkájának termékét is saját munka egyenértéke által sajátítja
el, vagyis az idegen munka feletti tulajdont a saját munka egyenértéke közvetíti.
Ebben a viszonyban tételezve van a *munka és a tulajdon összetartozása, egysé-
ge*, az egyenlőség és a szabadság. De a csereérték további fejlődése során — ami-
kor a munkaerő is csereértékké, áruvá válik — ez a viszony megfordul: a saját
munka terméke feletti magántulajdon (feltételezve még azt is, hogy a munkaerő
vásárlója pénzét saját munkájával szerezte) átváltozik idegen, meg nem fizetett
munka és terméke feletti tulajdonná. Végül ugyanis kitudnik, hogy *ez a magántu-
lajdon azonos a munka és a tulajdon szétválásával*, a bérmunkás munkájával
idegen tulajdont hoz létre, a tőke tulajdonosa pedig idegen munka fölött parancs-
nokol.¹⁰ A bérmunka és a tőke ellentétének lehetősége rejtve megvolt már a cse-
reérték-viszonyban, mert az egyén nem pusztán cserélő, hanem termelő is.
A munkaerő használatának aktusa közben más viszony jön létre, mint az egysze-
rű árutermelésnél. A tőkés termelési folyamat is a *szabad* cseréből indul ki, de a
munkának a tőkébe való *bekebelezettségeként* valósul meg.¹¹

A kétféle csere közti különbség még világosabbá válik, ha a tőkés termelést
folytonosságában, állandó megújulásában, vagyis *újratermelésként*, mégpedig
elsősorban bővített újratermelésként vizsgáljuk. A többlettermék felhalmozása, a
bővített tőkés újratermelés ugyanis azt jelenti, hogy a többletmunka szerzésének,
az értéktöbblet termelésének objektív feltételei — a pénz, a termelési és létfenn-
tartási eszközök — már nem az esetleges saját munka révén vannak meg, hanem

magának a többletmunkának az eredményei. A többletmunka, az értéktöbblet tökévé vált. Ily módon a *tulajdon és a munka szétválása állandósul és nő*.¹² Múltbeli idegen munka elsajátítása, tulajdona, feltételévé válik idegen meg nem fizetett munka további elsajátításának.

Azt látjuk, hogy a tárgyiasult munka és az eleven munkaképesség közti egyszerű csere, az árutulajdonosok cseréjében egyenlőségként és szabadságként meglevő viszony (egyenértékek cseréje, mindenki joga saját munkával szerzett tulajdonra) új viszonyba csap át. A tőke oldalán idegen, meg nem fizetett *ellenérték nélküli, kizsákmányolt munkára*, idegen termékre való tulajdonjogba, látzatcserébe; a munkás oldalán pedig a tulajdonjog átcsap abba a kötelességbe, hogy „*saját munkája termékét . . . mint másokhoz tartozó értéket respektálja*”.¹³ A csereviszony megszűnt, vagy pusztá látszattá vált. A csereviszony a munka és a tulajdon *azonosságából* indult ki, ám végül is a kettő *teljesen elvált egymástól*. A termelés folyamatos megújítása során pedig újratermelődött a tőke és a munka, a tőkés és a munkás társadalmi viszonya.¹⁴ Ennek a fordulatnak az az alapja, hogy a munkaerőnek mint árunak, értéknek a használati értéke: maga a munka, az értéket létrehozó elem. „Ily módon a csere átcsap ellenkezőjébe és a magántulajdon törvényei — a szabadság, egyenlőség, tulajdon — átcsapnak a munkás tulajdonnélküliségébe és munkájának elidegenülésébe, abba, hogy mint idegen tulajdonhoz viszonyul hozzá és vice versa.”¹⁵

Ez a gazdasági viszony tehát az *elidegenedés* viszonya, amely leleplezi a polgári szabadság látszatát is, mert megmutatja, hogy a munkával szemben a tőke, a munkással szemben a tőkés mint külső, idegen, ellenséges hatalom lép fel. „A tőkés a munkát mint idegent termeli; a munka a terméket mint idegent termeli.”¹⁶ A szabad csereviszony eredetileg nem uralmi-szolgasági viszony, de a tőkés termelésben — sajátos gazdasági formában — azzá válik.

A polgári és kispolgári felfogás szerint a magántulajdonon alapuló csere rendszere mindenki egyenlőségének és szabadságának a rendszere. A polgári közgazdászok (A. Smith, Cherbuliez, Bastiat, Carey stb.) elvonatkoztatnak a tőke és bér-munka viszonyától, s a tőkeforgalmat hamisan az egyszerű csereére, csereértékek egyszerű forgalmára redukálják. A saját munkát nyilvánítják eredeti tulajdoni jogcímnek, a saját munka eredményeinek tulajdonát a polgári társadalom előfeltételének. Ugyanezt teszik a kispolgári szocialisták (például Proudhon), azzal a különbséggel, hogy — kitartva a magántulajdonon alapuló termelési rendszer mellett — szerintük az egyenlőségnek és szabadságnak ezt az „eredetileg” igazságos rendjét a pénz és a tőke „*meghamisította*”, és ezért — teszik hozzá — ezt a rendszert „igazságának megfelelően” kell megvalósítani. Marx ezzel szemben rámutat arra, hogy a csereérték, a pénz rendszere valóban az egyenlőség és szabadság rendjeként lép fel, de kiütköznek benne immanens zavarok, mert kiderül, hogy az egyenlőség és szabadság végül mint egyenlőtlenség és szabadságnélküliség valósul meg, mivelhogy a magántulajdon alapján a csereértéket termelő munka bérmunkává fejlődik. A kispolgári szocialisták érzik a tőkés rendszer elentmondásait, de — nem ismerve fel a polgári társadalom ideális és reális alakja közti különbséget — utópikusan a polgári társadalom ideális alakját akarják megvalósítani. Márpedig a negatív következmények a magáncsere rendszeréből, a magántulajdonos árutermelés teljessé válásából, a munkaerő áruvá válásából, a tőkés—bérmunkás viszonyból szükségszerűen következnek; azokat csak az alapok megváltoztatásával, új, társadalmi tulajdonon alapuló rendszer megteremtésével lehet kiküszöbölni.

A tulajdon általában az embernek a természettel való anyagcseréjét, a természet munka által való elsajátítását, ennek társadalmi formáját jelenti, s a tulajdonviszony a munkafolyamatban a termelésben valósul meg. Az ember és a tulajdon kapcsolata a történelem során a termelés objektív feltételei szerint változott. A polgári közgazdászok éppen azt a tényt nem ismerik fel, hogy a termelési eszközök társadalmi elsajátítása — a tulajdon — különböző történelmi viszonyok között más és más. A tulajdon (nem mint jogi, hanem mint termelési viszony) különböző formái azt fejezik ki, hogy hogyan egyesül a munkaerő a termelési eszközökkel, hogy a dolgozó, a munkás milyen feltételek közt van bevonva a termelésbe. Az ősi közösségi társadalmakban eredetileg egységben volt az emberek tevékenysége a munkafolyamat természeti feltételeivel. Az osztálytársadalmakban „szétváltak”. Ez a szétválás a rabszolga- és a feudális társadalmakban még nincs meg, mert a tulajdon nélküli rabszolgát, jobbágyot az ura a maga fenntartásának tárgyi feltételeként kezeli (éppúgy, mint a barmot vagy mint a föld függelékét), az egység tehát — a régebbi osztálytársadalmaknak megfelelően — sajátosan van meg, oly módon, hogy a közvetlen termelő maga is tárgy. A fejlődés során kialakult a többé-kevésbé független vagy szabad parasztnak egyéni birtoklása a föld felett. A kismagántulajdonos parasztok (például a szabad kisparcellás parasztok a régi Rómában vagy a XIV. század végén és a XV. században a feudális kötöttségek alól felszabadult parasztok Angliában) annak alapján sajátítják el munkájuk termékét, hogy tulajdonosai a munka feltételének, a földnek, parcellájuknak. Mindezekben a társadalmakban a termelés célja még nem a gazdagodás, nem a csere, hanem az ember fenntartása.¹⁷

A csere, az árutermelés fejlődése folyamán a munka és megvalósításának objektív feltételei mindinkább szétváltak, s ez a szétválás a tőke és a bérmunka viszonyában lett teljessé. Ennek a történeti folyamatnak az a fő mozzanata, hogy a kis földtulajdonost vagy a szabadparaszt bérlet megfosztották a földtől, továbbá, hogy a céhviszonyok, melyek között a kézműves szerszámainak tulajdonosa volt, felbomlottak. A csere, a kereskedelem növekedése során felbomlik a régi termelési mód. Egyfelől a termelés objektív feltételei szabad alapként, tőkeként jönnek létre: a pénztulajdonosok, tőkések — jómódú kereskedők, céhmesterek — az adigi paraszti háziiparosokat, eladásra szánt áruk termelése végett, a maguk számára dolgoztatják, majd dologházakban és manufaktúrákban egyesítik, s mint bérmunkásokat, a maguk fennhatósága alá vonják őket. Másfelől pedig a közvetlen termelők tulajdonnélküliekké, szabad, pusztá munkaerőkké válnak. A kialakuló tőkésosztály támogatást kapott az államtól, amely véres törvényekkel, elnyomással elűzte a földről a kis zselléreket, csavargásra, munkapiacra, dologházakba, manufaktúrákba kényszerítette őket. Ebben a történelmi folyamatban jön létre a tőkés társadalom: a szabad — feudális és céh-kötöttségektől mentes — tulajdonos, kizsákmányoló tőkésosztály, és vele szemben a tulajdon nélküli, ugyancsak szabad, kizsákmányolt munkásosztály.¹⁸

Marx — részletesen bemutatva ezt a történelmi folyamatot — leleplezi azt a polgári ideológiát, amely a tőkésosztály és a munkásosztály közötti múltbeli és jelenlegi valóságos viszonyt meg akarja hamisítani. „Azokról a kedélyes képzelődésekről — írja —, amelyek szerint a tőkés és a munkás társulásra lépnek stb., [a mai polgári és reformista „társadalmi partnerség” — *V. Gy.*] sem a történelem nem tud semmit, sem a tőke fogalmi fejlődésében nincs semmi nyomuk.”¹⁹ Azok ellen a polgári közgazdák (például Rossi) ellen, akik a munkások kooperatív

munkáját „önkéntes társulásnak”, s a tőkében összpontosuló termelési eszközök összevonását, összpontosítását is ilyen „társulásnak” minősítik, Marx rávilágít az antagonisztikus ellentétre: „A tőkében a munkások *társulását* nem közvetlen fizikai erőszak, kényszer-, robot-, rabszolgamunka kényszeríti ki; az kényszeríti ki, hogy a termelés feltételei idegen tulajdont alkotnak és maguk is mint *objektív társulás* vannak meg, ami ugyanaz, mint a termelési feltételek felhalmozása és koncentrációja.”²⁰

Hogyan függ tehát össze a tőkés társadalomban a *tulajdon és a személyi szabadság*? Láttuk, hogy a tőkés a termelési folyamatban tőkeként értékesíti pénzét: értéköbblet, egyenérték nélküli, meg nem fizetett munkához jut. A tulajdonjog és a szabad csere ebben a viszonyban a tőkés oldalán átcsap egyenérték nélküli termékekre való tulajdonjogba; a munkás oldalán pedig abba, hogy őt személyileg fogva tartja a tőke kizsákmányoló hatalma. A bér munkás esetében az eleven munkaképesség a munkás tulajdona, a cserében mindkét oldal — a közvetlen termelő és a dolgoztató — mint *személy* áll egymással szemben. Ez a viszony *személyes formális szabadság*. De a formai, jogi egyenlőség és szabadság mögött a *valóságos viszony* más. Jóllehet az *egyes munkás* munkaereje eladásakor az *egyes tőkessel* szemben függetlenül áll, a munkás a *tőkéhez*, a *tőkésosztály egészéhez* való viszonyában már nem független, mert — ki lévén zárva a termelési eszközök tulajdonából — munkaképességét csak azáltal tarthatja fenn, hogy *valamelyik* tőkésnek újból és újból elidegeníti. A polgári szabadság tehát egyfelől a rabszolga és jobbágy személyi kötöttségeitől *szabad*, *munkaerejével mint tulajdonával rendelkező*, *de a termelési eszközök és létfenntartási cikkek tulajdonától is „szabad”* (megfosztott) bér munkásnak a szabadsága; másfelől a *tőkés tulajdonos szabadsága*, a *tőkésosztály rendelkezési szabadsága és hatalma a termelési eszközök és a bér munkások osztálya fölött*.²¹

A tőkés gazdaság összefolyamatának megértéséhez szemügyre kell még vennünk azt a sajátos közeget, azt a mozgásformát, amelyben a tőke és a bér munka viszonyai, a kapitalizmus gazdasági törvényei érvényre jutnak. Ez a *konkurrencia*, ennek különféle fajtái: tőkések és tőkések, tőkések és munkások, munkások és munkások közötti konkurrencia. Mi a konkurrencia szerepe a tőke termelési és forgalmi folyamatában, s mit jelent a kapitalizmusbeli szabadság megvalósulásában?

A kapitalizmus kialakulásakor a szabad konkurrencia *negatívan* (mint például a céh-kényszer és a vámok megszüntetése), vagyis mint a tőkét megelőző termelés korlátainak tagadása jelenik meg. *Pozitívan* pedig mindenekelőtt egyik tőkének más tőkére való vonatkozását jelenti. A polgári közgazdászok a konkurrenciát a tőkés termelési és forgalmi viszonyokat és törvényeket *meghatározónak*, továbbá a szabad egyéniség *abszolút létezési formájának* tekintik. A tőkés rendszer valósága ezzel szemben mást mutat.

Hogyan függ össze a konkurrencia a tőkés termelési folyamattal, melyik határozza meg a másikat? Ezt jól megvilágítja Marxnak Ricardóról mondott bírálata. Ricardo A. Smithszel polemizálva a munkaérték-elmélet alapján kimutatta, hogy nem a tőkések egymás közti konkurrenciája *hozza létre* a profit mértékét, ez a konkurrencia csak *egyengetheti, egyenlővé teheti* a profit színvonalát. A munkabérré vonatkozólag viszont már nem tudta alkalmazni ezt a helyes elvet.

Ricardo nem tudta megmagyarázni, hogy a munkásnak a termék értékében való részesedését miért a termék *használati értéke* határozza meg (vagyis az a minősége, hogy fenntartja a munkaerőt), miért nem a termék értéke? Ha ezt a munkások közti konkurenciával magyarázná, akkor ezt ugyanazzal lehet cáfolni, amit ő válaszolt a profitot illetően. A Smithnek: ez a konkurrenciá *egyengetheti* a munkabér színvonalát, de *nem hozza létre e színvonal mértékét*. A munkabér „természetes árát” (ahogy Ricardo a munkaerő újatermeléséhez szükséges létfenntartási cikkek értékét, költségét nevezi) — mutat rá Marx — nem lehet megmagyarázni a munkások egymás közti konkurenciájából (ez leszoríthatja a munkaerő természetes árát stb.), hanem csak a tőke és a munka közti *eredeti viszonyból*. (Egyébként a munkások egymás közti konkurenciája is a tőke hatása: egy másik megnyilvánulási formája a tőkék konkurenciájának.) A konkurrenciá — bár *mozgatója* a polgári gazdaságnak — *nem szabja meg e gazdaság törvényeit*, hanem csak azoknak *végrehajtója, megjelenési formája*; „a konkurrenciá nem *magyarázza* ezeket a törvényeket, hanem *láttatja* őket, de nem termeli”.²²

Ricardo azért nem tudta felismerni a munkabér és az értéktöbblet-termelés alapjait, mert nem látta meg (és polgári álláspontonról nem is láthatta meg) a tőke és a bérmunka viszonyának *mint termelési viszonynak* a lényegét: a munkaerő értékének és használati értékének a tőke értékesítési folyamatában betöltött szerepét. A munkabér és a profit viszonyát csak mint *elosztásbeli* ellentétet vizsgálta. Csak a profitot, amelyben eltűntek a többletmunka keletkezésének nyomai, nem pedig az értéktöbbletet, amelynek létrehozása a profit forrása; a munkabért is csak mint *elosztási kategóriát* fogta fel, mint a tőkés és a munkások kölcsönös nyomásának, *konkurenciájának eredményét*.²³

A Ricardo elleni polémia azért tanulságos, mert Marx ezáltal a polgári közgazdaságtan legtudományosabb képviselőjében is megmutatja azokat a korlátokat, amelyek miatt az nem képes felismerni a tőkés termelési folyamat mélyén ható törvényszerűségeket, az alapvető, meghatározó gazdasági viszonyokat, és helyette a felszíni jelenségekkel, a termelés szereplői kölcsönös taszításának és vonzásának hatásával, a konkurenciával magyarázza a tőkés gazdaság kategóriáit, törvényeit.

A konkurrenciá és a szabadság összefüggését is csak a tőke és a bérmunka viszonyát, a tőkeértékesítés folyamatát alapul véve és csak történelmi szemszögből értékelhetjük helyesen. Marx elveti a konkurrenciá polgári és kispolgári prófétáinak történelmietlen és kritikátlan felfogását, amikor azok a konkurenciát egekig magasztatják — mondván: a szabad konkurencián belül az egyének magánérdekeiket követve az általános érdeket valósítják meg —, de egyes szocialistáknak azt az álláspontját is, amely a konkurenciát „ördöginek” kiáltja ki.

A kapitalizmus felfelé menő szakaszában a fiziokraták és más polgári közgazdászok *történelmileg helyesen* pártfogolták a konkurenciát, amikor mint a középkori béklyóktól megszabadított egyének szabadságának elvét, a *laissez faire, laissez passer* tételben jelölték meg. De amikor ez az elv arra vezetett, hogy a konkurenciát — a csak saját érdekeik által meghatározott egyének összeütközésének, egymásra irányuló taszításának és vonzásának viszonyait — a szabad egyéniség *abszolút, örök* létezési formájának tekintették, nagy ostobaságot mondtak ki — mutat rá Marx.

A tőke, amikor eléggé megerősödött, a szabad konkurrenciá révén ledöntötte azokat a történelmi korlátokat, amelyek a neki adekvát mozgást gátolták. De a

konkurrencia nem csupán ez a negatív valami, hanem (mint az egyes tőke vonatkozása a másik tőkére) a tőke feltételeinek és újratermelésének szabad fejlődése. „*Nem az egyének vannak szabaddá téve a szabad konkurrenciában, hanem a tőke van szabaddá téve.* [Kiemelés tőlem — V. Gy.] Ameddig a tőkén nyugvó termelés a társadalmi termelőerő fejlődése szempontjából a szükséges, ennél fogva a legmegfelelőbb forma, addig az egyéneknek a tőke tiszta feltételei közötti mozgása mint szabadságuk jelenik meg; amelyet azonban dogmatikusan is ilyenek állítanak azután a szabad konkurrencia által ledöntött korlátokra való állandó reflektálás révén”,²⁴ — és korunkra vonatkozólag tegyük hozzá: a kialakuló és kialakult szocialista tervezésre való állandó reflektálás révén.

Marx korában, és korunkban még inkább, „idétlenség, hogy a szabad konkurrenciát az emberi szabadság végső fejlődésének tekintik, a szabad konkurrencia tagadását pedig egyenlőnek az egyéni szabadság és az egyéni szabadságon alapuló társadalmi termelés tagadásával. Éppenséggel csupán korlátolt alapon való szabad fejlődés ez — a tőke uralmának alapzatán. Ezért ez a fajta egyéni szabadság egyszersmind minden egyéni szabadság legteljesebb megszüntetése és az egyéniség teljes alávetése olyan társadalmi feltételeknek, amelyek dologi hatalmak, sőt túlhatalmú dolgok — maguktól a vonatkozásban levő egyénektől független dolgok — formáját öltik.” „Az az állítás, hogy a szabad konkurrencia egyenlő a termelőerők fejlődésének és ezért az emberi szabadságnak végső formájával, nem egyebet jelent, mint hogy a burzsoá uralom a világtörténelem vége” . . . „mihelyt eltűnik az illúzió a szabad konkurrenciáról, mint a szabad egyéniség állítólagos abszolút formájáról, ez annak bizonyítéka, hogy a konkurrencia, azaz a tőkére alapozott termelés feltételeit már *korlátoknak* érzik és gondolják, s ezért ezek már *azok is* és mindinkább azok lesznek.”²⁵

Marx már a *Grundriss*-ben, tehát az 1850-es években, amikor még a szabadversenyes kapitalizmus volt uralkodó, rámutatott a *szabad konkurrencia korlátozásának tendenciájára*, amely a monopoltőke uralmának idején bontakozott ki teljes erővel. A tőke — írja — „mihelyt önmagát a fejlődés korlátjának kezdi érezni, . . . olyan formákhoz menekül, amelyek, miközben kiteljesíteni látszanak a tőke uralmát, a szabad konkurrencia megzabolázása által egyszersmind felbomlásának és a rajta nyugvó termelési mód felbomlásának hírnökei.”²⁶ A nagyüzemi termelés térhódítását, a termelés és a tőke koncentrációját különösen abból a szempontból vizsgálja, hogy milyen jelentőségre tesz szert a *gépek, géprendszerek tőkés alkalmazása*, és hogy ez milyen következményekkel jár az *eleven munkára*: a szükséges és a többletmunkaidőre, a munka jellegére, valamint a szabad időre vonatkozólag. Ebben az elemzésben világít rá arra is, hogyan jönnek létre a kapitalizmus fejlődése során egy *új, szocialista társadalom anyagi előfeltételei*.

A polgári közgazdászoknak az a szemlélete, amely a dolgokhoz tapadó, de emberek közötti viszonyokat az embereknek a dolgokhoz való viszonyaként tünteti fel, különösen jellemző a *gépek tőkés alkalmazásának* polgári felfogására. A polgári közgazdák nem tesznek különbséget a gép mint az általában vett munkafolyamat eleme, és a gép mint a munkás kizsákmányolásának eszköze, mint tőke között. A tőkés társadalmi-gazdasági hatalmát úgy tüntetik fel, mint „a gép” hatalmát.

Ám a valóságban — mutat rá Marx — a tőkés viszonyokat az jellemzi, hogy a személyi termelőerők — a dolgozók tapasztalatai, tudásuk és ügyességük, a tudomány és technika alkalmazásának képessége, vagyis „a társadalmi agy” termelőerői — úgy szívódnak fel a gépi berendezésben, hogy azok be vannak kebeleztve a gépbe mint állótökébe, amely a tőke legadekvátabb formája. A kapitalizmusban a gép mint a tőkeértékesítés, többletmunkaszerzés folyamatának eszköze szerepel, és mint ilyen, idegen hatalomként *anyagilag* is uralkodik a munka, a munkás fölött. Különös erővel érvényesül ez a gépek rendszerében, gépek nagy tömegének alkalmazásában, mert ily módon a *tőke* mint hatalmas organizmus áll szemben az eleven munkával.²⁷

A tőke felhalmozásával és koncentrációjával nemcsak a tőke és a munka ellentéte nő, hanem új feltételek jönnek létre a gép és az eleven munka viszonyában. Gépeket a kapitalizmusban nem azért állítanak be, hogy hiányzó munkaerőt pótoljanak, hanem a tömegesen meglévő munkaerő csökkentésére. A termelőerők növekedésének eredménye, hogy a gazdagság termelése már *kevésbé a közvetlen munka mennyiségétől függ, mint inkább azoknak a tárgyi hatóerőknek a hatalmától, amelyeket a munkaidő alatt mozgásba hozhat*. Ez pedig a tudomány állásától, a technológiai haladástól és a termelésre való alkalmazásától függ.

A termelőerők nagymértékű növekedésével megváltozik a munka jellege és az állótőke szerepe. A *közvetlen munka* mint ilyen nem bázisa többé a termelésnek, mivel egyfelől egyre inkább *felügyeleti és szabályozó tevékenységgé változtatják*. Másfelől a társadalmi tevékenység *kombinációja* jelenik meg mint a termelő.²⁸ „A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne. Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén — egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg.”²⁹

E folyamat során a tőke számára éles ellentmondás fejlődik ki: „a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől *rendelkezésre álló időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át* . . . Minél inkább kifejlődik ez az ellentmondás, annál inkább kitűnik, hogy a termelőerők növekedését nem lehet többé idegen munka elsajátításához béklyózni, hanem magának a munkástömegnek kell elsajátítani a maga többletmunkáját.” Ennek az lesz az eredménye, hogy — új tulajdonrendszer megteremtése után — a rendelkezésre álló idő nem lesz ellentétes: egyfelől a szükséges munkaidő terjedelmét a társadalmi egyének szükségletei fogják megszabni, másfelől a termelőerők nagyfokú növekedésével mindenkinek megnő a szabadon rendelkezésre álló ideje.³⁰

Ezzel az elemzéssel Marx új korszak hajnalát jelzi a szabadság haladásában is. *A kapitalizmus fejlődése anyagi feltételeket teremt egy kivívandó szocialista, kommunista társadalom szabadságának megvalósításához.*

Marx és Engels már a *Kommunista Kiáltványban* éles megvilágításban szembeállította a kommunizmusbeli szabadságot a kapitalizmusbelivel. „A polgári társadalomban a tőke önálló és személyisége van, a munkálkodó egyén ellenben önállótlán és személytelen. — És ennek a viszonynak a megszüntetését nevezi a burzsoázia a személyiség és a szabadság megszüntetésének! És joggal. Kétségt-

lenül a burzsoá személyiség, a burzsoá önállóság és a burzsoá szabadság megszüntetéséről van szó. — Szabadságon a mai polgári termelési viszonyok között a szabadkereskedelmet, a szabad adásvételt értik. — De ha elesik a kalmárkodás, akkor elesik a szabad kalmárkodás is. A szabad kalmárkodásról hangoztatott szólamoknak éppúgy, mint burzsoáziánk minden egyéb szabadságkérkedésének, egyáltalában csak a kötött kalmárkodással, a középkor elnyomott polgáraival szemben van értelmük, de nem a kalmárkodásnak, a polgári termelési viszonyoknak és magának a burzsoáziának kommunista megszüntetésével szemben.”³¹

Az egyén szabadságának és a társadalom szabadságának összefüggését az osztály nélküli társadalomban pedig a következő szavakkal jellemzik: „*A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele.*”³²

Ennek az állásfoglalásnak részletes gazdasági megalapozását Marx a *Grundrisse* fent ismertetett gondolataiban és *A tőkében* adta meg. A tőke III. kötetében is a többletmunka jellegének gyökeres megváltoztatásával, valamint a szabad idő megnövelésével és a dolgozók javára való felhasználásával kapcsolja össze a szabadság problémáját. A tőke és a tőkés (aki a megszemélyesített tőke) a közvetlen termelőtől egyenérték nélkül többletmunkát kap, amely lényegét tekintve kényszermunka, bármennyire úgy jelenik is meg, mint szerződéses megállapodás eredménye. Többletmunkának, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának mindig lennie kell: a szükségletek fejlődésének bővítésére, a termelés növelésére, a véletlenek elleni biztosításra stb. A tőkés rendszerben (mint minden osztálytársadalomban) a többletmunkának antagonisztikus jellege van és a társadalom egy részének teljes semmittevésével egészül ki; de egyúttal a termelőerők fejlesztésével olyan feltételeket teremt, amelyek lehetővé teszik ennek a többletmunkának és általában az anyagi termelő munkának szentelt idő korlátozását, a szabad idő megnövelését, és egészen új tartalmú szabadság megteremtését.

Mi tehát a szabadság tartalma egy, a termelési eszközök társadalmi tulajdonán és tervgazdálkodáson alapuló, szocialista társadalomban? „A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján . . . A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők észszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán, mint bázisán virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.”³³ Vagyis a szocializmusbeli szabadság nem végleges állapot, de gyökerében új alap a társadalom tagjai szabadságának fejlődéséhez, amelynek foka sok objektív és szubjektív feltétel alakulásától függ.

Az emberiség történetében, amely egymást felváltó termelési módok története és — az írott történelem kezdete óta — osztályharcok története, felvázolható a társadalmi és személyi szabadság fejlődésének fokozatai. Marx a *Grundrissében*

megjelöli a szabadság formáinak fejlődését, s ebben mindenekelőtt a polgári szabadság történelmi helyét, jelezve a kapitalizmus feltételeiből, ellentmondásainak feloldásából létrejövő szocialista, kommunista társadalom szabadságának tartalmát. *Az első forma:* „személyi függőségi viszonyok (eleinte egészen természetadta módon) az első társadalmi formák” [primitív-közösségi, rabszolga- és jobbágyrendszer, antik és patriarchális állapotok]. *A második forma:* „dologi függőségre alapozott személyi függetlenség”, a társadalmi anyagcsere általánossá válása, a szükségletek bővülése: az egyszerű árutermelés és a tőkés termelés viszonyai. Ez a fok a termelőerők növelése, a civilizáció gyorsabb fejlesztése alapján létrehozza a feltételeit a *harmadik foknak*; ennek sajátossága: „szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik.”³⁴

II

Felvetődik a kérdés: mi a jelentősége — és van-e egyáltalán érvénye — a 125 évvel ezelőtti marxi elemzéseknek, megállapításoknak? A feleletet erre csak úgy adhatjuk meg kellően, ha figyelembe vesszük egyfelől, hogy mi az, ami a mai tőkés rendszerben a kapitalizmus lényegeként megvan, másfelől pedig azt, ami változott. Nyilvánvaló, hogy a kapitalizmus és a szabadság összefüggésének megítéléséhez Marx elemzése mellett számításba kell vennünk mindenekelőtt Lenin elemzését az imperializmusról, a monopolkapitalizmusról, továbbá korunk kapitalizmusának alapvető és sajátos tényeit, az állammonopolista kapitalizmust, de ezen túl olyan tényezőket, mint a tőkés gazdaság szerkezeti változásai, a Szovjetunió, majd a többi szocialista ország, a szocialista világrendszer létrejötte, a régi gyarmati rendszer megszüntetése, a neokolonializmus stb.

Vizsgáljuk meg közelebbről: milyen hatásokkal járnak a monopolkapitalizmus gazdasági módosulásai a polgári szabadságra nézve?

A mai kapitalizmus működését is a tőkés magántulajdon és munkamegosztás alapján fennálló áru—pénz kapcsolatok, valamint az értéktöbblet-termelés határozzák meg. De a termelésen és a piaci kapcsolatokon ma döntően már a monopóliumok uralkodnak, s a termelés célja nem egyszerűen értéktöbblet, profit szerzése, hanem — eltérően a szabadversenyos kapitalizmustól, ahol a tőkeviszony az átlagprofitban realizálódik —, itt az átlagosnál magasabb, *monopolista profit* megszerzése a cél. A monopóliumok uralma azt eredményezi, hogy a termelési és a társadalmi viszonyok összességét (az újratermelés menetét, az értéktöbblet-termelés és -elosztás módját, a tőkés kizsákmányolás egész rendszerét) a magas monopolista profitra törekvés *s az ennek érdekében működő gazdasági és politikai hatalom* szabja meg — nemcsak a munkások és a kistermelők, hanem a monopóliumokon kívüli tőkés vállalatok rovására is.

A monopóliumok a hatalmukat magán a fejlett tőkésországon belül a demokrácia és a szabadságjogok folytonos megsértése és a militarizmus útján, külföldön pedig más nemzetek elnyomása, közvetlen katonai megszállása vagy fenyegetése, gazdasági, pénzügyi függésben tartása (multinacionális tőkés monopóliumok uralma, neokolonializmus) által, vagyis végső soron mindenütt a néptömegek szabadságának erőszakos elfojtásával tartják fenn.

Az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között megváltoznak a *munkaerő eladásának feltételei* a munkaerő értékének és a szükségleteknek a változásai alapján. A munkatermelékenység emelkedése egyrészt csökkenti a munkaerő ér-

tékét, másrészt a munkerő újratermelésének, értékének társadalmi elemei, a szükségletek körének bővülése (az egészségügyi és képzési költségek növekedése, a munka intenzitásának és egyhangúságának fokozódása) következtében nő a munkások reális fogyasztása. Az egyéni fogyasztás mellett növekszik a szervezett társadalmi fogyasztás az osztályharc, valamint a szocialista országok létének hatására, a burzsoá állam szociálpolitikájának eredményeképpen. Ez a fejlődés azonban együtt jár a kizsákmányolás fokának, az érték többlet rátájának, a vagyoni és a jövedelmi különbségeknek nagyfokú növekedésével, s a munkásosztály által elért eredmények vissza-visszavételével.³⁵

A monopolkapitalizmusban új, magasabb szinten érvényes a bérmunkarendszernek az a sajátossága, hogy még akkor is, ha a tőke növekedésével együtt nő a munkások bére, s javul anyagi helyzete, ezzel egyidejűleg mélyül az a társadalmi szakadék, amely a munkást a tőkéstől elválasztja, növekszik a tőke hatalma — szabadsága — a munka fölött, a munkás függése a tőkétől, megfosztottsága szabadságától.

Az alapkérdés: a termelési eszközök tulajdonformájának tőkés jellege, tőkés alapon való módosulása. A kapitalizmus minden szakaszát jellemzi, hogy az érték többlet, a profit a tőkés magántulajdon realizálódása. Az imperializmus fokán a monopolprofitban a monopolista tőketulajdon realizálódik. Ezt a tényt és összefüggést, amely — különféle okoknál fogva — elhomályosul, polgári és kispolgári teoretikusok el is homályosítják.

Először is tévesen értelmezik az állami tulajdon jellegét. Valójában az állami vállalatok a tőkés rendszer keretei között annyit jelentenek, hogy *elismerik a modern termelés társadalmi jellegét — de tőkés alapon*. A polgári államban ez a fajta társadalmi tulajdon annak az elismerése, hogy a termelési eszközök tőkés magántulajdonának szüksége van azt kiegészítő kollektív tőkés tulajdonra is. A polgári államban az állami vállalatok fő szerepe nem az, hogy közvetlenül profitot szerezzenek (az ide irányuló beruházások az általánosnál kisebb jövedelmet hoznak), hanem az, hogy segítsék a kapitalista termelési viszonyok fenntartását, biztosítsák a magánmonopóliumok profitját, termékeinek realizálását. Megjegyzendő, hogy mindemellett a tőkésországokban a kommunista és munkáspártok fellépnek a nagyvállalatok államosításáért, mint a polgári viszonyok között is haladó intézkedésért, ezzel egyidejűleg küzdve azért, hogy biztosítsák a dolgozók részvételét az ilyen üzemek irányításában.

Másodszor: a részvénytársaságokban az a látszat, hogy a termelési eszközök tőkés tulajdona „eltűnik”, „személytelenné” válik, „demokratizálódik” stb.; a tőke funkcióját, a vállalkozást pedig nem-tulajdonos, fizetett igazgatókra, menedzserekre bízják. A valóságban a kapitalista gazdaság működésében az alaphelyzet megmarad, de a tőke és a termelés nagyfokú koncentrációjának megfelelően módosul.

Harmadszor, ami a vállalkozói funkciót ellátó menedzserek, fizetett igazgatók szerepét illeti: a polgári ideológia szerint ezek a régebbi tőkés vállalkozó helyébe lépő vezetők a kizsákmányolás szempontjából „semlegesek”. A valóságos viszonyok azonban mások. Már Marx rámutatott arra, hogy a tőkés vezetés kettős jellegű, mivel kettős jellegű maga a termelési folyamat is, amely egyrészt egy termék előállítására szolgáló társadalmi munkafolyamat, másrészt a tőke értékesítési folyamata. A kettő különbségét elmosás maguk a tőkés termelési mód felszíni jelenségei, és ezekhez kapcsolódik a polgári ideológia. A vezetésnek azt a funkcióját, amely a munkafolyamat természetéből fakad — az együttes, kooperatív

munka irányításának szükségessége —, azonosítja azzal a funkcióval, amit a folyamat antagonisztikus tőkés jellege — a kizsákmányolás és az elnyomás — szab meg.³⁶

●

A szocializmus és a szabadság összefüggésének problémái korunkban sok tekintetben új módon vetődnek fel. Marx a szocializmust és a kommunizmust mint mozgalmat és mint olyan létrejövő társadalmi formát vizsgálta, amelynek a tőkés alakulatban csak feltételei jönnek létre, s ezért az új társadalomnak csak fő vonásait vetítette előre. Az a gyökeres történelmi fordulat, amely az Októberi Szocialista Forradalom győzelmével, a szocialista társadalom szovjetunióbeli felépítésével, majd újabb szocialista forradalmak és államok létrejöttével következett be, megkívánta az újabb tapasztalatok általánosítását. Ebben az elméleti és ideológiai munkában alapvető jelentőségű volt, hogy Lenin az Októberi Forradalom előestéjén írt művében, az *Állam és forradalom*ban kiemelte a marxista államelméletet, majd számos írásában és beszédében összesítette a proletárforradalom és a szocialista építés első éveinek tapasztalatait, kidolgozta a proletárdiktatúra elméleti és politikai alapjait olyan elveket illetően, mint a diktatúra és a demokrácia, az elnyomás és a szabadság összefüggése a gazdasági alapokkal, ezek osztályjellegével; ennek során élesen rávilágított a burzsoá szabadságideológia hamis voltára, valamint a munkások, dolgozók, népek igazi szabadságának feltételeire a kizsákmányolás megszüntetése és a szocialista társadalom megteremtése útján.

Amikor a kizsákmányoló osztályok elvesztik hatalmukat, szabadságukat reklamálják. Sokszorosan bizonyosodott, mennyire igaz Engelsnek az az észrevétele, hogy a forradalom pillanatában az egész reakciós tömeg a „tisza demokrácia” jelszava mögé sorakozik, s „akkor mindenki, aki addig reakciós volt, demokratának adja ki magát”.³⁷ Ezt igazolja a XX. század minden forradalma és ellenforradalma, minden, a reakciós osztályok által hangoztatott „szabadság” jelszó. Ebbe a vonalba sorakozik fel a kapitalista országok „szabad világ” propagandája, „emberi jogok” kampánya, amellyel a szocialista országokat támadják.

A szocializmus gyakorlati megvalósítása persze felveti a szabadságnak, a szabadságjogoknak számos valóságos, sokszor igen bonyolult problémáját. Ezek közül tézisszerűen jelzek néhányat, a szocializmus és a szabadság összefüggése szempontjából fontos problémát.

Az első *a szocialista államhatalom jellegének kérdése*. A polgári ideológusok a burzsoá államot mint a demokrácia, a szabadság világát mutatják be, a szocialista államot pedig mint a demokrácia és a szabadság hiányát, a diktatúrát mint „totális szabadságnélküliséget” — vagyis oly módon, hogy a demokrácia és a diktatúra, a szabadság és az elnyomás kérdését elvontan, osztályoktól, társadalmi rendszerektől függetlenül vetik fel. A szocialista országok állama valójában a nem proletár dolgozókkal szövetséges munkásosztály állami hatalma, diktatúrája az ellenforradalmi kísérletek elfojtására, a reakciós osztályok még meglévő maradványainak fékentartására, és egyben — s a proletárdiktatúra rendszerének mindinkább ez az oldala válik uralkodóvá — demokrácia a dolgozók nagy tömegei számára, amelyek élcsapatuk vezetésével egyre nagyobb mértékben részt vesznek a hatalom gyakorlásában, az egész társadalmi, gazdasági élet tervezésében és irányításában. Ennek a fejlődésnek a biztosítéka éppen a szocialista állam.

A fejlődés persze *nem ellentmondásmentes*. A szocialista társadalomban fenn-

állnak és hatnak egyének, csoportok és az osztálytársadalmi érdekek között ellentmondások, s ezek feloldása hosszadalmas erőfeszítést kíván meg vezetőktől és vezetettéktől egyaránt. De a szocialista rendszerben a nép államhatalma, a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján ezek az ellentmondások nem antagonisztikusak, s ezért a szocialista társadalom különféle gazdasági és politikai formáinak fejlesztésével megoldhatók. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a *szubjektív tényezőket*. Az ellentmondások megoldásának a szocialista rendszer csak kedvező objektív feltételeit, reális lehetőségeit hozza létre, de nem küszöböli ki őket automatikusan, s — ahogy a szocialista országok története bizonyítja — nem zárja ki tévedések, súlyos hibák elkövetését. A tapasztalat megmutatta, hogy a hazai és külföldi reakciós osztályoknak és politikai képviselőiknek ellenforradalmi kísérletei éppen ezekhez a hibákhoz kapcsolódnak. A szocialista országok történetének tanulsága az is, hogy a tisztánlátáshoz elsőrendű fontosságú megkülönböztetni a szocialista társadalmi és állami rendszer *lényegét* esetleges *eltorzításától*.

A másik téma: a *szocialista társadalmi tulajdon*. A polgári közgazdászok a *termelési eszközök szocialista tulajdona* (s elsősorban szocialista állami tulajdon) ellen úgy érvelnek, hogy — a tulajdont pusztán jogi formának nyilvánítva és összekeverve a termelési eszközök tulajdonát a fogyasztási cikkek tulajdonával — azt állítják: az egyének szabadságát a termelési eszközök magántulajdona, nem pedig társadalmi tulajdona biztosítja. Vagy azt állítják, hogy egyáltalán nem a termelési eszközök tulajdona dönti el: fennállnak-e a kizsákmányolás és az elnyomás viszonyai vagy sem. W. Eucken például ezt írja: „Mint ahogy a XIX. században nem a munka és a termelési eszköz-tulajdon szétválasztása hozta létre a szociális kérdést, úgy a termelési eszközök kollektív tulajdonának megteremtése sem tudta azt megszüntetni.”³⁸ A valóságban (a tulajdont, mint az adott társadalmi-gazdasági alakulat alapvető termelési viszonyát, mint a munkaerő és a termelési eszközök társadalmi egyesítésének történelmileg meghatározott módját tekintve) a szocializmusban a társadalmi tulajdon alapozza meg a dolgozók reális szabadságát: a létbiztonságot (a teljes foglalkoztatottságot, a munkanélküliség megszüntetését), a foglalkozásválasztást s ehhez az oktatáshoz és szakképzéshez való hozzájutást, valamint a dolgozó tömegeknek a gazdaság tervezésében és irányításában való részvételét.

A szocialista tulajdon bírálói főleg a társadalmi tulajdon vezető formája, az *össznépi (állami) tulajdon* ellen emelnek kifogást, mondván: a gazdaságot az állami vállalatokban nem a nép, hanem „az apparátus” vezeti, ez monopolizálja a társadalmi tulajdont, s a dolgozóknak a tulajdonnal való kapcsolata sokkal közvetlenebb a szövetkezeti üzemekben; az egész népgazdaságot — állítják — a csoporttulajdonra mint fő gazdasági formára kellene építeni. A tények viszont bizonyítják, hogy a modern termelésben a termelőerők fejlettsége, a termelés koncentrációja és társadalmisítása *elsősorban osztálytársadalmi tulajdont és központi állami irányítást* követel meg. A szövetkezeti tulajdon csak a szocialista állam által megtestesített központi akarattal és a nagyvállalatok állami tulajdonával együtt lehet szocialista jellegű. A csoporttulajdon mint egyetlen vagy uralkodó forma visszavetné a gazdaságot a spontán piaci szabályozáshoz, ami együtt járna a kapitalizmusból ismert minden negatív következménnyel. A dolgozók valóságos hatalmának gazdasági alapja, szabadságának biztosítója a szocialista államhatalom mellett a társadalmi tulajdon két formája, az állami és a szövetkezeti tu-

lajdon és gazdálkodás, amelyekhez szervesen hozzátartozik a szocialista demokracizmus kifejlesztése, különféle társadalmi szervezetek részvétele a gazdasági irányításban.³⁹

Harmadszor: a társadalmi tulajdonhoz szorosan kapcsolódva a *tervgazdálkodásban* — tágabban: a *társadalmi élet fejlesztésének tervszerűségében* — gyökeres és általa válik valósággá a dolgozók igazi szabadsága. Az emberek csak úgy válhatnak valóban uraivá saját életfeltételeiknek, ha anyagi és szellemi erőiket társadalmi méretekben tudatosan és ésszerűen fel tudják használni, s ez csak a szocialista tervgazdálkodás viszonyai között lehetséges.

A szocialista tervgazdálkodás elveit a neoliberais közgazdászok mindenekelőtt úgy támadják, hogy szembeállítják a tőkés magántulajdont és a szabad konkurenciát, mint a szabadságot, a szocialista társadalmi tulajdonnal és a tervgazdálkodással, mint a szabadság elnyomásával. Szerintük nem a kapitalista és a szocialista rendszert lehet megkülönböztetni egymástól, hanem egyfelől „a konkurencia gazdaságát”, a „piaci gazdaságot”, másfelől a „központilag irányított”, „forgalom nélküli”, „kollektivistát”, „parancsgazdaságot”, s a kettő közül az előbbi van fölényben, az jelenti a szabadságot, míg az utóbbi alulmarad és szabadság nélkülséget jelent.⁴⁰ Hayek szerint például a tervgazdasági rendszer „csak parancsokból és tilalmakból áll”.⁴¹

A szocialista tervgazdálkodást olyan gazdálkodásnak tüntették fel, amely kizárólag központi (még hozzá gazdaságilag megalapozatlan) direktívákkal operál, és amelyben a vállalati és a gyári, üzemi egységek teljesen önállótlanak, s a gazdasági egységek közvetlen kapcsolatai ki vannak iktatva.

Ismeretes, hogy az utóbbi két évtized folyamán a szocialista országok vezetése az intenzív gazdasági fejlődés ösztönzése végett lépéseket tett és tesz a tervezés és a gazdaságirányítás javítására, nagyobb rugalmasságának kialakítására, nagyobb vállalati önállóság kifejlesztésére, a piaci igények jobb kielégítésére. A gazdasági reformoknak a szocialista országokban az a jellemző vonásuk, hogy a népgazdaság fő folyamatait szabályozó központi tervezés és a piaci követelmények egységét valósítják meg. A jelenleg folyó gazdaságirányítási reformok következtében a gazdasági egységek, a vállalatok kollektíváinak érdekei hangsúlyozottan érvényesülnek.

Végül pedig: a mai antikommunista ideológia és propaganda a leghevesebben az *egyéni szabadságjogok*, az *úgynevezett „emberi jogok” kérdésében* támadja a szocialista országokat, a kommunista pártokat és a nemzeti-demokratikus mozgalmakat.

Nem lehet a személyes szabadságjogokat a társadalmi rendszer alapjaitól — a szocialista állam természetétől, a szocialista tulajdon- és termelési viszonyoktól, védelmük biztosításának követelményétől — elszakítva tárgyalni. Olyan *alappogokat*, mint a létbiztonsághoz, az élethez, a munkához, az egészségügyi ellátáshoz, az iskolázáshoz való jogot a szocializmus biztosítja reálisan a nép számára. Hogy az adottságok alapján a *szabadságjogok milyen fokát és a demokracizmus milyen formáját* lehet és kell elérni, azt egy-egy szocialista ország *konkrét adottságainak sokoldalú és gondos számbavétele alapján* lehet meghatározni. A szocializmus megőrzi és minőségileg új alapokon továbbfejleszti mindazt, ami a polgári demokráciában és szabadságjogokban pozitívum. Amit Marx a tőkés gazdálkodás fejlődésének önmagán túlmutató eredményéről mondott — hogy „a tőkés termelés . . . létrehozta saját tagadását . . . Ez nem állítja vissza a magántulajdont,

de helyreállítja az egyéni tulajdont a tőkés korszak vívmánya: a kooperáció és a földnek, valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a *közös birtoklása* alapzatán⁴² (Kiemelés tőlem — *V. Gy.*) — az a társadalmi-politikai viszonyokra általában is vonatkozik. Az összesség érdekeit képviselő *társadalmi szabadság* alapzatán létrejön az *egyes emberek, a személyiség szabadsága*, lehetővé válik az egyének képességeinek kifejlesztése és gyakorlása.

Ennek a szabadságnak az érlelődése hosszan tartó folyamat, amelynek gyorsasága mindenekelőtt a termelőerők gyarapodásától és a tudományos-technikai forradalom kibontakoztatásától, továbbá a szocialista termelési viszonyok és a munkamegosztás fejlődésétől, a gazdálkodási rendszer tökéletesítésétől, valamint a társadalmi élet mindennapi ellentmondásainak megoldásától függ.

JEGYZETEK

- ¹ *K. Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Marx és Engels Művei (továbbiakban: MEM 8. köt.), Budapest 1962. 105. old.
- ² *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Második rész. MEM 46/II. köt. Budapest 1972. 232—233. old.
- ³ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első rész. MEM 46/I. köt. Budapest 1972. 149. old.
- ⁴ Ugyanott, 153. old.
- ⁵ MEM 46/II. köt. 371. old.
- ⁶ Ugyanott, 380. old.
- ⁷ MEM 46/I. köt. 33—34. old.
- ⁸ Ugyanott, 15. old.
- ⁹ Ugyanott, 74. old.
- ¹⁰ Ugyanott, 144. old.
- ¹¹ MEM 46/II. köt. 408—409. old.
- ¹² MEM 46/I. köt. 338—339. old.
- ¹³ Ugyanott, 342—343. old.
- ¹⁴ Ugyanott, 344. old.
- ¹⁵ MEM 46/II. köt. 144. old.
- ¹⁶ MEM 46/I. köt. 344. old.
- ¹⁷ Ugyanott, 368—372. old.
- ¹⁸ Ugyanott, 368—391. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 383. old.
- ²⁰ MEM 46/II. köt. 66—67. old.
- ²¹ MEM 46/I. köt. 349. és 369. old.
- ²² MEM 46/II. köt. 33—34. old.
- ²³ Ugyanott, 71. old.
- ²⁴ Ugyanott, 123. old.
- ²⁵ Ugyanott, 123—124. old.
- ²⁶ Ugyanott, 123. old.
- ²⁷ Ugyanott, 162. old.
- ²⁸ Ugyanott, 172. old.
- ²⁹ Ugyanott, 169. old.
- ³⁰ Ugyanott, 171—172. old.
- ³¹ MEM 4. köt. Budapest 1959. 454—455. old.
- ³² Ugyanott, 460. old.
- ³³ *K. Marx*: A tőke. III. könyv. MEM 25. köt. Budapest 1974. 772—773. old.
- ³⁴ MEM 46/I. köt. 75. old.

- ³⁵ Mehrwert heute. Der Mehrwert und seine Erscheinungsformen im Monopolkapitalismus. Autorenkollektiv DDR—UdSSR. Die Wirtschaft, Berlin 1981.
- ³⁶ *K. Marx*: A tőke. I. könyv. MEM 23. köt. Budapest 1967. 311—312. old.
- ³⁷ MEM 36. köt. Budapest 1978. 253. old.
- ³⁸ *W. Eucken*: Grundrisse der Wirtschaftspolitik. Rohwolt, 1965. 47. old.
- ³⁹ *Sz. Havina*: Burzsuaznije koncepcii szocialiszticyicseszkoy szobsztvennosztyi na szredsztva proizvodstva. Voproszi Ekonomiki, 1981. 4. sz.
- ⁴⁰ *W. Eucken*: Die Grundlagen der Nationalökonomie. 8. Aufl. 1965. Springer Verl. Berlin—Heidelberg—New York, 62—63., 78—79., 87. old.
- ⁴¹ *F. A. Hayek*: Der Weg zur Knechtschaft. Verl. Moderne Industrie, München 1971. 129. old.
- ⁴² MEM 23. köt. 713. old.

MEGJELENT!

SIMÓ TIBOR

A TARDI TÁRSADALOM

210 OLDAL / 27,— FT

A KÖTET A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ KÖZÖS KIADVÁNYA.

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

Előkészületben a Társadalomtudományi Intézet

HELYI TÁRSADALOM

című sorozatának II. kötete.

A marxi szemléletű tudományosság

Az 1983-as év a Marx-évforduló jegyében telt el: 165 éve született és 100 éve halt meg a lángelméjű tudós és szenvedélyes forradalmár, aki az ember teljes felszabadításáért harcolt elméletben és gyakorlatban egyaránt. Az emberiség fejlődésének azóta eltelt egy évszázada Marx tudományos és forradalmi munkásságának beteljesülését igazolja.

Teljes megalapozottsággal mondhatjuk, hogy a marxizmus korunkban az összes társadalmi-politikai tanítás között a legelterjedtebb, a leghatásosabb és a legvonzóbb. „Már száz év telt el azóta, hogy Marx Károly elment az élők sorából — írta J. V. Andropov, *Marx Károly tanítása és a szocialista építés néhány kérdése a Szovjetunióban* című cikkében. — Egy egész évszázad, drámai megrázkódtatások, forradalmi viharok, az emberiség sorsában bekövetkezett gyökeres változások százada. Számos filozófiai koncepciót, társadalmi elméletet, politikai doktrínát meghíúsító és elsöprő évszázad. A forradalmi fejlődésre egyre nagyobb hatást gyakorló marxizmus egymás utáni győzelmeinek százada.”¹

Napjainkban még a marxizmussal szemben álló ideológusok is kénytelenek közvetlenül vagy közvetve elismerni hatásosságát és elterjedtségét, széles körű meggyökerezését az emberek agyában és szívében. Ilyen vagy olyan formában rákényszerülnek, hogy a marxizmushoz forduljanak. „A marxizmus — ismeri el R. L. Heilbroner, ismert amerikai közgazdász — a mai világ fermentuma, a legmélyebb remények és szörnyűségek, a legellentmondásosabb nézetek forrása . . . Marxhoz nem azért fordulnak, mert csalhatatlan, hanem mert elkerülhetetlen.”²

Szükségszerűen fordulnak Marxhoz még azok az ideológusok is, akiket osztálykorlátaik, burzsoá és revizionista nézeteik arra indítanak, hogy „bebizonyítsák” a marxizmus „korlátozottságát” és „elavultságát”. E kísérletek mögött az a felismerés húzódik meg, hogy továbbra is a marxizmus táplálja legjobban a legszélesebb dolgozó tömegek reményeit és várakozásait, hogy napjainkban a marxizmus áll a legmegalapozottabban azoknak a változásoknak a középpontjában, amelyek a világ anyagi és szellemi arculatát átalakítják. A marxizmus eszmeileg megvilágítja, történetileg formálja korunkat. „Ma egy kérdést sem lehet — állít-

Sztanyiszlav Nyikolajevics Szmirnov (1939—) a filozófiai tudományok doktora, egyetemi tanár. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége Társadalomtudományi Együttműködési Tanácsának, valamint a Szovjet-Magyar Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság szovjet tagozatának tudományos titkára.

Számos publikációban foglalkozott a tudományos-technikai forradalommal, a tudományos kutatások társadalmi hatékonyságával, könyvet írt a *Szocializmus és tudomány* címmel. Folyóiratunk számára küldött nagyobb tanulmányát rövidítve közöljük.

ják a marxizmus ellenségei is — a marxizmustól függetlenül vizsgálni. A marxizmus az intellektuális és társadalmi élet minden csatornáján keresztül terjed.”³

1. Korunkban egyre szélesebb körben ismerik el, hogy Marx alapvető és igazán halhatatlan felfedezésekkel gazdagította a tudományt. Tudományos munkásságának köszönhetően radikálisan megváltoztak emberiségnek a természetről, a társadalomról, a történelemről, az emberről és az emberi gondolkodásról kialakított elképzelései. Marx megmutatta az emberiség fejlődésének globális történelmi perspektíváit, az emberi civilizáció gyökeres, „örök” problémáinak megoldásához — a dolgozók kizsákmányolás alóli felszabadításához, az emberek igazi és általános társadalmi egyenlőségének és testvériségének megteremtéséhez, a nemzeti és faji elnyomás megszüntetéséhez, a romboló és pusztító háborúk megakadályozásához, az emberi személyiség fejlődése számára legkedvezőbb feltételek megteremtéséhez, az emberi élet természeti és társadalmi feltételeinek teljes biztosításához — vezető reális utakat.

Marx műveinek középpontjában a természeti és társadalmi fejlődés dialektikájának, az emberi történelem anyagi megalapozottságának, a kapitalista társadalom keletkezését, fejlődését és bukását meghatározó törvényeknek, a proletariátus osztályharcának és politikai hatalma bevezetésének, a társadalmi élet új szocialista és kommunista formáinak felismerése és elméleti megalapozása áll. Marx feltárta, hogy szükségszerűen elkövetkezik az emberi történelem alapvetően új korszaka. Marx a XIX. századi kapitalizmus tudományos elemzése során felismerte az elkövetkező társadalmi-történelmi valóságot — a kommunista társadalmi-gazdasági formációt. Ezzel a felfedezésével konkrétan bemutatta az önmagát létrehozó és saját maga tagadását előidéző, saját ellentéte felé haladó *létező* dialektikus fejlődését.

E felfedezés eredetisége nemcsak abban a — kétségtelenül óriási — teljesítményben rejlik, hogy a meglévőben meglátja önmaga törvényszerűen születő tagadását, hanem abban is, ami precedens nélküli, hogy az elméletet a történelem igazolta, az elmélet megvalósult a gyakorlatban, a több mint hat évtizede fennálló reális szocializmus Marx eszméinek történelmi igazolása. A marxista elmélet tényleges történelmi megvalósulása mérhetetlenül megnövelte a marxizmus tekintélyét, megerősítette magasrendű tudományosságát, s azt a közvetlen gyakorlati bizonyosság értékével gazdagította. A marxista elmélet az egyetlen elmélet a történelemben, amelynek szellemében — tudatos forradalmi átalakulás útján — elvileg új társadalmi-gazdasági formáció jött létre, felépült a társadalmi életnek a történelemben eddig még soha nem látott új rendszere, amely átmenetet jelent az emberi társadalom igazi történetébe.

A marxizmus, a tudományos szocializmus elméleti felfedezésének történelmi megvalósulása, a reális szocializmus, nagymértékben megnövelte a marxizmus iránti érdeklődést. A történelem közvetlenül és mérhetően igazolta azt, hogy Marx valóban az emberiség alapvető fejlődési törvényszerűségeinek kiemelkedő felfedezője.

2. Marx elméleti felfedezései nemcsak tárgyi tartalmuk, hanem a társadalmi jelenségek megismerésének formája és módszere miatt is alapvető jelentőségűek. A marxizmus megszületése fordulatot idézett elő a társadalommal kapcsolatos nézetekben formai-módszertani tekintetben is, abban, hogy ezeket a nézeteket valóban tudományos rendszerbe sorolta, hogy a megismerési folyamatba bevette az ismételhetőség és a törvényszerűség, az emberek tudatos tevékenysége révén megvalósuló sajátos, objektív-történelmi törvényszerűségek kritériumait.

Ez a tétel nemcsak a marxisták körében vált általánosan elfogadottá, hanem sok, nem marxista világnézetű szociológus és társadalomtudós körében is.

A marxizmus emellett nem csupán formájában alakítja át a társadalmi gondolkodást tudományos gondolkodássá, hanem elsődlegesen elvileg új tartalmát tekintve, hiszen a tartalmat tudományos formájával együtt hordozza a társadalomtudomány. Ez még csak a kezdet; a tudományos gondolkodás mind sokrétűbbé, intenzívebbé és extenzívebbé válik. Az emberiség Marx halála óta eltelt egy évszázados történelme meggyőzően igazolja, hogy Marx nem egyszerűen jelentős gyakorlati felfedezésekkel gazdagította a tudományt, hanem — tárgyát, módszerét, arculatát, társadalmi intézményeit, valamint rendeltetését tekintve — lényegében a tudomány elvileg új történelmi típusát teremtette meg.

A társadalmi megismerés igazi társadalomtudományvá válása az új típusú tudományosságnak kétségtelenül a legfontosabb és a legelső, de csak kezdeti és nem egyetlen mozzanata. Marx minden egyes eredeti felfedezése nemcsak a társadalmi élet rendszerének, hanem a világ tudományos megismerése rendszerének radikális átalakításához is vezet. A marxizmus megjelenése a történelemben a tudományosság új, legmagasabbrendű történelmi formájának megjelenését is jelzi. Ez a tudományosság a világot a maga teljességében és emberi jelentőségében alkotó módon tükrözi vissza és alakítja át. A marxizmus mint specifikus tudományos rendszer minden felfedezésével, egész belső felépítésével forradalmi módon alakítja át a hagyományos, Marx előtti tudományos szemléletet elvileg új formájú tudományossággá.

Ahhoz, hogy konkrétabban és alaposabban megvilágítsuk azt, hogy mit értünk marxista tudományosságon, mint a külső világ ember által történő, tudományos-elméleti elsajátításának legmagasabb rendű típusán, mindenekelőtt az alábbiakat kell figyelembe vennünk. Kétségtelen, hogy Marx egyik legfontosabb tárgyi-tartalmi, elméleti és módszertani, valamint a megismerés formáival összefüggő felfedezése az, hogy történelmi megalapozottsággal tárta fel a társadalmi tudatnak a társadalmi létből való függőségét, tudományosan megalapozta az anyagi termelés alapján történelmileg kialakuló és fejlődő szellemi termelést és ezáltal a szellemi termelés különböző történelmi típusait, beleértve a tudományt is, mint a szellemi termelés sajátos válfaját. „A szellemi és az anyagi termelés közötti összefüggés megvizsgálásához mindenekelőtt az szükséges, hogy magát az anyagi termelést ne általános kategóriaként, hanem *meghatározott történelmi* formában fogjuk meg — írja Marx —. Így például a tőkés termelési módnak a szellemi termelés más fajtája felel meg, mint a középkori termelési módnak. Ha magát az anyagi termelést *nem sajátos történelmi* formájában fogjuk meg, lehetetlen felfognunk azt, ami a neki megfelelő szellemi termelésben meghatározott, és a kettő kölcsönhatását.”⁴

Ha most magát az anyagi termelést ragadjuk ki specifikus történelmi formájában, akkor szükségképpen arra a következtetésre jutunk, hogy az emberi történelem folyamán a tudománynak különböző társadalmi-történelmi és elméleti-megismerési formákban kellett léteznie. Az utóbbiakat az előbbieknek kellett meghatározniuk, általában és egészében meg kellett felelniük a társadalmi élet anyagi és gazdasági bázisának, az anyagi termelés technológiai és társadalmi módjainak változásával együtt kellett változniuk, mivel a történelemben nem egy örök, minőségileg változatlan, csupán mennyiségileg növekvő tudomány létezik, hanem a tudomány különböző történelmi típusai.

A Marx által megalkotott tudomány nemcsak társadalmi, világnézeti és módszertani típusát tekintve új, hanem tartalmi-tárgyi típusát tekintve is a tudományosság történelmileg legmagasabb típusa, amely lényegében a valóság egészének legteljesebb és legalaposabb tudományos megismerését biztosítja. A szocializmusban és a kapitalizmusban funkcionáló tudományt számos „paraméter” közössége és hasonlósága ellenére sem lehet teljesen azonosítani. Ez nemcsak a társadalomtudományokra érvényes, ahol nyilvánvalóak a kapitalista és a szocialista társadalomtudomány közötti gyökeres különbségek, hanem bizonyos fokig a természettudományokra is. Természetesen a tudósok mind a szocializmus, mind a kapitalizmus viszonyai között ugyanazt a természetet tanulmányozzák, a mindenki számára egységes törvényű természeti valóságot, de ezt alapvetően eltérő társadalmi helyzetből és a társadalmi mozgások végső soron való céljait tekintve különböző indítékokból teszik.

Nem kívánunk részletes elemzésbe bocsátkozni, csupán megemlítjük, hogy az ilyen vagy olyan termelési viszonyok uralma sajátosan nyomja rá bélyegét az adott társadalmi rendszerben a tudományos megismerés egész tárgyi rendszerére, valamint a korszak tudományának e rendszer által kialakított elméleti-megismerési módszereire is. Marx feltárta a tőkés termelési mód történelmi korlátozottságát, saját minőségi keretei között szükségszerű fejlődésének tendenciáit, és egyszersmind megalkotta a tudományos megismerés új típusát, amely képes meghaladni a valóság megismerésének korábbi korlátozott formáit, s lényegében a világ korlátlan elméleti elsajátításával a kommunizmus megteremtésének útjára lép.

3. A marxizmus előtti korszak egész tudománya a valóságnak főleg csak az adott, reálisan létező, valóságos elemeit vizsgálta. Marx viszont a valóságnak olyan új rétegét vitte be a tudományba, mint a valóságosan *lehetséges* és az emberileg *szükséges*. Marx a kutatás tárgyává tette azt, ami még nem létezik, de ami létrejöhet, ami egyrészt a már meglévő fejlődésének törvényei értelmében, másrészt az emberi törekvések folytán történelmileg szükségszerű. Marx a „létező” fogalmát egészen a „létező” dialektikus materialista, vagyis objektív-törvényszerű öntagadásáig vezette el. Ezáltal a tudományos megismerés tárgya kibővült egy olyan realitással, mint a törvényszerűen alakuló és emberileg szükséges jövő fogalma.

A marxizmus előtti tudomány csupán a múlt és a jelen visszatükrözésével foglalkozott, és ha fel is vetette a jövő kérdését, ezt főleg csak utópisztikus, misztikus, szubjektív óhajok formájában tette, és nem a jelen törvényszerűen fejlődő, az ember akaratától és kívánságaitól független, objektív folyamatainak tudományos elemzése formájában. A marxista valóságszemlélet elsősorban azért új, mert mind a múltat, mind a jelent az objektíve, törvényszerűen, természeti-történeti módon alakuló jövő szempontjából vizsgálja. Itt a hangsúly a múlttól és a jelenről áthelyeződik a jövőre, mivel objektuma — természetét tekintve — önfejlődő, dialektikusan saját magát tagadó képződmény. Ezt az objektumot igazán megismerni csak akkor lehet, amikor már teljesen átcsap saját ellentétébe. Marx szerint a tárgy kifejlett formája a kulcs ahhoz, hogy megértsük annak természetét, múltbeli és jelenlegi állapotát.

Minden tudományos kutatásban alapvető módszertani jelentősége van annak, hogy ez a fajta objektív-tárgyi megalapozottság átvevődjék a jövőre, a vizsgálandó objektum fejlett formáira. A marxizmus azzal, hogy elsősorban nem az önma-

gáért való, hanem a jövőt törvényszerűen létrehozó jelent választotta tárgyául, lényegében új nézőpontot vitt be a tudományba. A mai tudományos kutatás legfejlettebb formája — függetlenül attól, hogy melyik konkrét tudományos területre vonatkozik — éppen az a kutatás, amely tárgyának összes fejlődési szakaszát nyomon követve feltárja létezésének mint olyannak a határait és feltételeit, bemutatja azokat a törvényszerűségeket, amelyek révén más tárggyá alakul át.

A Szovjetunióban például a mai fizikai tudományok nemcsak a múlttal és a jellel, hanem a világegyetem jövőjével kapcsolatban is folytatnak alapkutatásokat, amelyekből kiindulva feltárulnak és elmélyülnek a világegyetem jelenéről és múltjáról, valamint fejlődésének törvényeiről való ismeretek. A fizikusok olyan kísérleti kutatásokat végeznek, amelyek során sikerül kialakítani az anyag és az energia extrém állapotait. Ezek a — természetadta állapottól nagyon eltérő anyagok és energia előállítására irányuló — kutatások természetesen megkövetelik, hogy előzetesen elemezzék és értékeljék a legvalószínűbb jövőbeli állapotot. A molekuláris genetikában például a mikroorganizmusok genetikai kódjába való beavatkozással új vírus- és baktériumfajtákat kísérleteznek ki, és a tudósoknak választ kell adniuk arra a kérdésre, hogy tudományos kísérletekkel létre tudnak-e hozni az emberre vagy az ember számára különösen fontos élőlényfajtákra nézve ártalmatlan új élőlényeket. Itt is, mint sok más esetben, a jövőkutatásnak, azaz az olyan jelenségek kutatásának, amely még nem létezik, de létrejöhet, szükségszerűen meg kell mutatnia azt a kiindulási pontot, amely a megismerés tárgyának elméleti és kísérleti meghódításához elvezet.

Korunk globális problémáinak kialakulásával és kiéleződésével kapcsolatban különösen fontos a tudományos megismerésben — mind elméletileg, mind gyakorlatilag —, hogy a hangsúly a múlttól és a jelenről a jövőre tevődjön át. Hiszen a globális problémák egyik kritériuma az, hogy — kisebb vagy nagyobb mértékben — veszélyeztetik az emberi civilizáció jövőjét, sőt magát a földi életet is. Ha hagyjuk, hogy ezek a globális problémák kiéleződjenek, ha nem értékeljük az általuk előidézett fenyegetés élességének és konkrétságának fokát, akkor az emberiség eljuthat egészen addig a pontig, amelyen túl már veszélybe kerül az egész civilizált élet, sőt a homo sapiens biológiai léte is. Tehát életbevágóan fontossá válik, hogy oly módon elemezzük a jelent a törvényszerű jövő szempontjából, hogy a globális problémák következtében a valóság ne csapjon át egy olyan állapotba, amely elkerülhetetlenül és visszafordíthatatlanul veszélyeztetné az emberiséget. A globális problémák kontextusában tehát szükségszerű a tudományos megismerés jövő-orientáltsága, a jövőkutatások feltétlen bekapcsolása a megismerés tárgyába.

Ebben a marxizmusnak óriási szerepe van; a tudományos megismerést nemcsak a már kialakult valóság, hanem a törvényszerűen alakuló jövő tanulmányozására mozgósítja. Ahhoz, hogy a jelenben éljünk, illetve a jelen veszélyeit túlélhessük, az emberiségnek szüksége van a jövő ismeretére. A marxizmus kezdettől fogva, kialakulásának első pillanatától fogva mint specifikus tudomány világnézetileg és módszertanilag a jövőnek a jelen átalakítása érdekében történő vizsgálatára és azoknak a korlátoknak leküzdésére irányul, amelyek a társadalom és az ember fejlődését a jelenben akadályozzák.

4. A marxizmus szerint a kutatás fő tárgya a jövő, a jövő kutatásának fő tárgya pedig az ember. A marxizmus nem önmagában vizsgálja a világot. Az ember számára fontos a jövő, az ember számára fontos az objektivitás. A marxizmus olyan

tudomány, amely a jövővel mint a törvényszerűen formálódó és a jelenből kialakuló valósággal foglalkozik, amely az emberrel és az igazi humanitás kifejlődésének és virágzásának feltételeivel foglalkozik. Az emberrel foglalkozó tudomány a legérettebb és a legfejlettebb formában tartalmazza mind az objektum önmagában való kutatásának, mind a jövőt törvényszerűen alakító objektum kutatásának fogalmát. Az ember létének és fejlődésének objektív feltételei megkívánják mind az objektum önmagában való ismeretét, mind az objektum jövőjének ismeretét. Az emberre vonatkoztatott tudomány vizsgálataiban az objektumra és az annak jövőjére vonatkozó összes lehetőség közül azokra a lehetőségekre helyezi a hangsúlyt, amelyek az ember mint specifikus természeti-társadalmi lény számára objektíve a legkedvezőbbek. A korszerű tudomány tárgyának humanizálása egyre lényegesebb tendenciává válik. Egyre több, még nem marxista orientációjú kutató is elismeri, hogy az összes globális probléma közül végeredményben az ember problémája a legglobálisabb. A különböző tudományok keretén belül egyre több konkrét kutatás irányul napjainkban az ember lényeges szükségleteinek mind teljesebb kielégítésére, fizikai és szellemi potenciálja fejlesztéséhez a lehetőségek megteremtésére. Ez a humanista orientáció különösen jellemző a marxista—leninista társadalomtudományi gondolkodásra, de vonatkozik mind a társadalomtudományok, mind a természettudományok fejlődésére a szocialista társadalomban.

5. A marxista tudományosság új aspektusa a fennálló kritikája a törvényszerűen formálódó és emberileg szükséges jövő szempontjából. A kritika elvileg a tudományosság minden formájára jellemző. De a tudomány marxista értelemben vett kritikai jellege, amely szervesen kapcsolódik a tudományos kutatás tárgyához és ily módon maga is objektív jelleget nyer, a tudomány kritikai jellegének olyan sajátos és legmagasabbrendű formája, amely a valósághoz való kritikai viszony szempontjából minden tudományos diszciplína modellje lehet. A marxizmust megelőző tudományos gondolkodás arra törekedett, hogy az objektumot olyan formában ábrázolja, ahogyan az embertől függetlenül ténylegesen létezik. Középpontjában az elméletnek az objektummal való egybeesése állt, és a tudományos kritika az objektumról szerzett ismereteknek az objektummal való nem kellő egybeeséséből indult ki. Az ilyenfajta kritika kritériuma az objektív valóság abszolutizálása volt, mint ami önállóan, az ember nélkül, az emberen kívül létezik.

Természetesen a marxista tudomány kritikai jellege is magában foglalja az objektum és az ismeretek egybeesésének nézőpontját. Az objektumnak az „emberileg is szükségszerű” szempontjából való értelmezése azonban arra készítet bennünket, hogy továbblépünk az említett kritikai jellegen. A marxizmus a tudomány középpontjába nem egyszerűen a tudományos ismeretek igazságtartalmát helyezi, hanem tovább lép. Felteszi a kérdést: olyan formában kell-e léteznie az objektumnak, mint amiben jelenleg létezik, vagy pedig saját lehetőségei és a történelmi törvényszerűségek szerint szükségszerűen át kell-e alakulnia az új és sokoldalúan fejlett ember céljainak megfelelően?

Marx a kapitalizmus valóságos természetének feltárásával és átfogó, tudományos jellemzésével azonnal feltette a kérdést: milyennek kell lennie a valóságnak a társadalom és az ember történelmi fejlődésének törvényszerűségei szempontjából, valamint abból a szempontból, hogy az mennyiben felel meg az ember igazi természetének? A válasz erre egyértelmű: a reális kapitalista valóság — az emberi természetnek való megfelelése szempontjából — irracionálissá válik. Mivel ez a

valóság történelmileg szükségszerűen és törvényszerűen jött létre, éppen ezért nem végleges, egyszer s mindenkorra adott, hanem történelmileg átmeneti, emberileg befejezetlen, következőképpen kritika és forradalmi átalakulás tárgya, és egy igazán emberi valóságnak kell felváltania.

Ily módon a marxizmus az objektív igazság centrumát a jelen objektivitásáról áthelyezi az emberileg elfogadott jövő objektivitására. A tudományos elmélet helyességének értékelésénél nem egyszerűen magát a fennállót, hanem annak fejlődési törvényszerűségeit és fokait kell figyelembe venni. Az új objektivitas — a jövő törvényszerűsége és objektív emberi szükségszerűsége — válik a megismerés történelmileg formálódó tárgyává és az igazság kritériumává. A tudománynak nemcsak az objektumról szerzett ismeretekről, hanem magáról az objektumról is kritikai értékelést kell adnia. A kritikai megismerés lényege tehát többé már nem az a kérdés, hogy az ismeretek és a fennálló egybeesését bírálja el. A kritikai megismerés arra irányul, hogy az adott objektum megalapozottan létezik-e az ember jövője szempontjából? Vagy úgy létezik, mint ami már régen elavult, s ezért dialektikus, kritikai ráhatás és forradalmi-átalakító tagadás alá kell esnie? Ezek a kérdések a marxista típusú tudományos kritika elvi újdonságát feltételezik.

Ha a valóság állandóan fejlődik, a fennállót történetileg túlhaladja, új formákat hoz létre a természetben és a társadalmi életben, akkor a tudománynak szükségszerűen kritikai jellegűvé és a fennálló legyőzőjévé kell válnia. A marxizmus éppen ilyen, a fejlődő, önmagát megszüntető és legyőző valósággal teljes mértékben adekvát forradalmi-kritikai, de ugyanakkor alkotó-teremtő tudományosságot feltételez. A marxizmus mintául szolgál a tudományos megismerés minden ága számára, hiszen nem egyszerűen a fennálló kritikai-nihilista elvetését, hanem a régi méhében fogant új, objektív, emberileg szükséges és törvényszerű kiérlelését képviseli kritikailag, tudatosan.

A Marx előtti tudományos gondolkodás a fennállóhoz való viszonyát tekintve csupán arra volt képes, hogy azt vagy apologetikusan igazolja, vagy kritikai-nihilista módon elvesse. A meglevőhöz való ilyenfajta viszony szükségszerűen a megismerés tárgyának és a tudományos ismeretek jellegének Marx előtti tudományos értelmezéséből ered. Hiszen a tudományt az örök, egyszer s mindenkorra érvényes igazságok gyűjteményének tekintették. De ha a tudományos megismerés eredményét örök és változatlan igazságként értelmezik, akkor a tudománynak a megismert létezőt öröknek és változatlannak kell elismernie, hiszen az ismeret az adott objektummal való többé-kevésbé teljes egybevágása révén vívta ki a tudományos igazság státusát. Így a tudomány, mintha természetéből fakadóan örök és változatlan igazságokat tárna fel, a meglevő igazolására és nem annak kritikájára irányul. Ha mégis megkísérli bírálni a fennállót, akkor a kritika szükségszerűen annak nihilista elvetése lesz. Hiszen ez a tudomány nem tudta a jelen ésszerű, objektíve szükséges túlhaladását javasolni. És ha nem értett egyet a jelennel, akkor csak a múltba irányította a figyelmet.

A marxizmus keletkezésével létrejött a legmagasabbrendű forradalmi, kritikai, de ugyanakkor alkotó tudományosság, és felülemelkedett az absztrakt-objektivista nézőpontra. Egy olyan osztály nézőpontjából, amely érdekelt a létezőnek új, emberibb realitással alakulásában és objektív törvényszerűségeinek visszatükrözésében, a tudományos kritika objektív, pártos jelleget kapott. A marxizmusnak köszönhetően a tudomány nemcsak a meglevő *ismeretek* kritikájává, hanem a fennálló kritikájává válik. Ha a tudomány igaz ismeretet nyer az objektumról, és

a létezőt annak fejlődési törvényszerűségei szempontjából kritikailag értékeli, ez a tudományt hatalmas erővé teheti, amely képes lesz ábrázolni, illetve megteremteni a valóságos objektumot.

6. A marxizmus előtti tudomány, akár a mai neopozitivista tudományfilozófia, a tudomány fejlődését tisztán kumulatív folyamatként vizsgálja: a már meglévő tudományos igazságokat egyszerűen kiegészíti új igazságokkal. Ezzel szemben a marxizmus határozottan elvetette a tudomány korábbi klasszikusainak az örök és változatlan igazságra vonatkozó igényét. A marxizmus nem a végleges igazságra, nem a tudományos gondolkodás már meglévő rendszerének kiteljesítésére tart igényt — bármennyire szilárdnak is tűnik az és bármennyire igazolta is a múltban a valóságot —, hanem ellenkezőleg, a gondolkodás alkotó módon való továbbfejlődésének követelményét veti fel; egy olyan fejlődés szükségességét, amely összhangban van a társadalmi élet állandóan megújuló történelmi feltételeivel, a természeti és társadalmi valóság ember általi átalakításának új feladataival. „A marxizmus nem dogma, hanem eleven vezérfonal a cselekvéshez és azoknak a bonyolult feladatoknak önálló megoldásához, amelyeket a történelem minden új fordulata elének állít — írta J. V. Andropov —, az elméletnek a forradalmi gyakorlat hatására történő folytonos önmegújulása révén a marxizmus a forradalmi alkotás igazi tudományává és művészetévé vált.”⁶ A marxizmus az első és egyetlen olyan elméleti rendszer, amely ragaszkodik önmaga alkotó továbbfejlesztésének szükségességéhez, és ennek követelményét beviszi elméleti rendszerébe, amely ezt a követelményt a valóság elméleti és gyakorlati elsajátításának egyik legalapvetőbb módszertani elvévé teszi. Marx előtt egyetlen elmélet sem rendelkezett struktúráját tekintve az állandó önmegújulás és alkotó fejlődés követelményének metodológiai normáival. Sőt, mindegyik ragaszkodott saját logikai zártságához és abszolút igazságához. Mindegyik azt tartotta, hogy évszázadokra előre feltárja és megállapítja a lét örök törvényeit, amelyeket csak fel kell ismerni, de nem kell továbbfejleszteni. Még a nagy dialektikus, Hegel is a tiszta lét, a természet és az emberi történelem beteljesedett és végérvényesen megtalált igazságának tartotta saját dialektikus rendszerét. Ennek fényében teljesen világos, hogy a marxizmusnak a saját elméleti rendszeréhez való alkotó viszonyát tekintve nem ismerünk vele egyenrangú elméletet.

A fentebb elmondottak jelzik, hogy a valóság olyan rétegének felfedezésével, mint a törvényszerűen alakuló és emberileg szükséges jövő, amely a jelen dialektikus-materialista öntagadásaként jelentkezik, a marxizmus komplex módon átalakítja magát a tudományos megismerés típusát. Négy elvileg új mozzanatot iktat be kutatásának tárgyába: a jövőt, mint amely önmagában véve törvényszerűen tagadja a jelent; az embert; a fennálló tudományos kritikáját; és végül saját alkotó fejlődését, állandó gazdagodását és megújulását.

7. A tudománynak a marxizmus által kialakított új típusa olyan tudományos-ságot jelent, amely nemcsak tárgyi szerkezetét tekintve új, hanem metodológiai-lag is. A marxizmus gyökeresen átalakítja a tárgy megismerésének, lényege feltárásának és az ismeret objektív igazsága megalapozásának módszereit.

Marx felfedte az anyag dialektikusságát. A dialektikát a megismerés általános módszerévé tette, amely megfelel a megismerendő objektum törvényszerűségeinek és a megismerés mozgásának a jelenségektől a lényeg felé. Az objektumnak az ellentétek egységeként való értelmezése, a tárgyra belsőleg jellemző ellentmondások feltárása, feltételeik és megoldási formáik tisztázása — ezek azok a fő metodológiai irányok, amelyek a dialektikus logika rendszerében konkretizálha-

tók, és amelyek a tudományos megismerést heurisztikusan vezetik el a jelenleg létező lényegének, reális lehetőségeinek, jövőbeli és emberileg legfontosabb állapotainak feltárásához. A materialista dialektika a megismerés olyan általános módszere, amely biztosítja a tudomány tárgya minden olyan új komponensének igazi egységét, osztatlan rendszerben való egyesítését, egymással szoros kapcsolatban álló teljes megismerését, amely a marxista típusú tudományosságot jellemzi.

Marx feltárta a tudományos megismerés gyakorlati természetét is. Ezáltal gyökeresen megváltozott az embertől függetlenül létező objektum értelmezésének módszere. Marx előtt úgy tartották, hogy az objektum önmagában való megismerése a tárgyba való emberi beavatkozás teljes kizárását követeli meg. Marx megmutatta, hogy nem minden emberi beavatkozás teszi lehetetlenné az objektum sajátos természetének feltárását. Sőt, bebizonyította, hogy az objektum önmagában való megismeréséhez, igazi természetének feltárásához szükség van az objektumba való emberi beavatkozásra, amely elősegíti az objektum sokrétű anyagi-gyakorlati megváltozását és átalakítását. Csak az objektumra való anyagi, gyakorlati, tárgyi-érzéki ráhatással képes az ember az objektum sajátos természetét a maga objektivitásában megismerni. Minél sokrétűbben avatkozik bele az ember az objektumba, annál szélesebben és alaposabban tárul az ember elé annak sajátos természete.

Fontos megemlíteni, hogy a korszerű természettudomány csupán a megismerés mikrofizikai objektumainak hatására kényszerült arra, hogy a megismerendő objektumra való gyakorlati ráhatást az ember előtt és tőle függetlenül létező objektum visszatükrözésének nélkülözhetetlen módszereként ismerje el.

A gyakorlatnak mint az embertől függetlenül létező objektum megismerése specifikus formájának a felfedezése radikálisan megváltoztatta a tudományos ismeret igazságát bizonyító eljárásokat is. Marx előtt az igazság és ezáltal a megismerés tudományossága kritériumának az elméleti rendszereknek és az empirikus adatok sokaságának egyszerű összhangját tartották. A marxizmus feltárja az ilyen nézetek korlátozottságát. Az igazi tudományosság, az ismeret igazsága végeredményben abban rejlik, hogy a fejlődés adott időszakában az ismeret mennyiben felel meg az egész emberi gyakorlatnak.

Elvben bármely elmélet rendelkezhet meghatározott mennyiségű igazolt empirikus adattal. Nincs olyan empirikus adat, amelyet ne „terhelt” volna ilyen vagy olyan elmélet, ahogyan a posztpozitivisták tudományfilozófusok mondják; mindez pedig e filozófusok véleménye szerint kizárja a tudomány által kialakított elméletek kísérleti ellenőrzésének lehetőségét. Kiderült, hogy a korszerű tudományban nem elégséges az az értelmezés, amely szerint az igazság nem más, mint az elmélet és a tények, illetve empirikus adatok meghatározott számának egyszerű megfelelése. Számos mai nyugati tudományfilozófia nem is ismer másfajta igazságértelmezést. Tulajdonképpen az elmélet és a kísérletek bizonyos számának („minél több, annál jobb”) megfelelést tekinti kiindulási pontnak az elmélet igazolásához. Ezzel teljes mértékben tagadják az elmélet kísérletekkel történő ellenőrzésének szükségességét és lehetőségét. Ezzel a tagadással az ilyen elmélet teljesen elveszíti objektív igazságát, a valóságot önkényesen építi fel, ily módon az elmélet az empirikus tényanyag „szabályozásának” többé vagy kevésbé hatékony eszközévé, a valóság kifejezésének „sűrített” eszközévé válik, de nem képes kivetíteni a valóságnak azokat a mély törvényszerűségeit, amelyek meghatározzák a világban lezajló események tényleges menetének jellegét.

8. Marx tudományos felfedezései nemcsak a tudomány tárgyát, az ismeret igazságának bizonyításához szükséges módszereket alakították át, hanem gyökeresen megváltoztatták a tudományos megismerés érték szemléletét, a tudomány helyét és szerepét a társadalmi életben. Marx előtt a tudomány értékét csupán az önmagában, az emberi gyakorlaton kívül létező tárgy ismeretével mérték. Ez tisztán szemlélődő és nem átalakító jellegű érték volt. Marx felfedte, hogy a tudomány elvben a legnagyobb átalakító, forradalmi erő. Ezt az erőt összekapcsolta a tudomány ama képességével, hogy közvetlen termelőerővé válhat — hogy átcsaphat a maga ellentétébe — azaz a valóság összefüggéseinek közvetett, eszmei visszatükrözéséből közvetlen anyagivá, a valóság átalakításának eszközévé válhat. Engels írta Marxról: „Senki sem érzett nála nagyobb örömet, ha bármely területen új tudományos eredmény született, tekintet nélkül arra, hogy gyakorlatilag alkalmazták-e vagy sem.” „A tudományban azonban — hangsúlyozta Engels — mindenekelőtt a történelem nagy emelőjét látta, a szó legnemesebb értelmében vett forradalmi erőt. S ebben az értelemben használta fel, ilyen célra alkalmazta azokat a roppant ismereteket, amelyekkel különösen a történelem minden területén rendelkezett.”⁶⁶

A tudománynak mint forradalmi, átalakító erőnek marxi felfedezése az alapjában új, magasabb rendű tudományosság megteremtésének befejező láncszeme.

Marx egyszerre volt tudós és forradalmár; a marxizmus egyfelől a társadalmi fejlődés elmélete, az emberiség történelmi mozgásának törvényszerűségeiről szóló tudomány, másfelől a munkásosztály forradalmi ideológiája, a szocialista forradalom és a társadalmi élet szocialista megteremtésének elmélete. A marxizmusnak ezt a két oldalát sok burzsoá ideológus úgy tekinti, mint amelyek nem kapcsolódnak egymáshoz szervesen, hanem minden belső szükségyszerűség nélkül egyszerűen egymás mellett léteznek. Szerintük a marxizmusban a valóság tudományos feltárása semmilyen kapcsolatban sincs a valóság átalakításának forradalmi ideológiájával. Számos burzsoá ideológus például elismeri a marxizmusnak a dolgozó tömegek millióira gyakorolt vonzerejét. Ezt a vonzerőt azonban csak a marxizmus „szerves forradalmiságában” látják. „A forradalmi tett az életünkben előidézett minden változással (valamint az ezt megelőző módszerekkel, reményekkel, forradalmi fantáziával együtt) — írja például R. L. Heilbroner — óriási vonzó vagy taszító mágnes.”⁶⁷

Természetesen egyet kell értenünk azzal, hogy a forradalmiságnak nagy vonzereje van. Ugyanakkor azonban a marxizmus vonzerejének elemzésekor nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy a forradalmiság, a világ forradalmi átalakításának eszméje ilyen vagy olyan módon más társadalmi-politikai tanításokban, így a marxizmussal szemben álló egyes modern tanításokban is jelentkezik. Népszerűségük mégsem mérhető a marxizmuséhoz. Tehát a marxizmus vonzereje egyáltalán nem csak „szerves forradalmiságában” rejlik. A történelemben eddig még soha nem látott vonzerő lényege: a marxizmus „szerves forradalmiságának” és „szerves tudományosságának” egysége. Ezt hangsúlyozza Lenin az oroszországi forradalmi mozgalom hajnalán: „Annak az ellenállhatatlan erőnek, amely az egész világ szocialistáit ehhez az elmélethez vonzza, éppen az a titka, hogy a marxizmus a szigorú és legmagasabbrendű tudományosságot (mint a társadalomtudomány legfejlettebb foka) egyesíti a forradalmisággal, és nem véletlenül egyesíti, nemcsak azért, mert e tanítás alapítója egyesítette magában a tudós és a forradalmár tulajdonságait, hanem mert magában az elméletben egyesíti,

bensőleg és elválaszthatatlanul. Mert itt az elmélet egyenesen feladatául, a tudomány egyenesen céljául tűzi ki azt, hogy segítsen az elnyomottak osztályának valóban lejátszódó gazdasági harcában.”⁸

Forradalmiság és forradalmiság között különbség van. Ha a forradalmiság önmagában, a célok és eszközök tudományos megalapozottság nélkül, a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeire való támaszkodás nélkül jelentkezik, szükségszerűen szubjektívizmussá, voluntarizmussá, anarchizmussá és kalandorsággá fajul. Éppen ezért a nem marxista elméletek minden „forradalmiságuk” ellenére — népszerűségüket és elterjedtségüket tekintve — alulmaradnak a marxizmushoz képest. A marxizmus tudományossága mint sajátos típusú tudományosság — természetét tekintve forradalmi, átalakító jellegű tudományosság. A világ igazán tudományos szemlélete szükségszerűen a világ igazán forradalmi emberi átalakítását jelenti. A következőtesen tudományos elmélet és forradalmi gyakorlat egysége — a marxizmus jellemző vonása.

A marxizmus a tudomány fejlődéstörténetében a tudományosság alapján új típusának kialakulását jelenti, amelynek jellemző vonásai: a világ objektumainak megismerése az ember által történő anyagi-gyakorlati átalakításuk révén, az objektumok embert szolgáló lehetőségeinek feltárása, e lehetőségek realizálása az ember átalakító tevékenységében, amely összhangban áll a természet és az emberi társadalom történelmi fejlődésének objektív törvényeivel. Az ilyen típusú tudományosság alapján tudta a marxizmus a társadalommal kapcsolatos ismereteket igazi tudománnyá alakítani, s ezáltal a természettudomány és a társadalomtudomány közötti hagyományos ellentétet leküzdeni. Ezzel kijelölte egy olyan egységes, átfogó megismerési rendszer felépítésének konceptuális-elméleti útjait, amelynek középpontjában a természeti és társadalmi valóságot a saját érdekében aktívan átalakító ember áll. A tudomány és az emberiség örökké hálás lesz Marxnak a szigorú tudományosság és a humanista forradalmiság legmagasabbrendű dialektikus szintéziséért. Marxnak ezzel a szintézissel sikerült feltárnia a tudomány fejlődésének globális tendenciáját — a természettudomány dialektikus szocializálásának és humanizálásának, a társadalomtudomány naturalizálásának és humanizálásának, azaz az emberrel foglalkozó, egységes tudomány dialektikus kialakulásának tendenciáját.

JEGYZETEK

¹ J. V. *Andropov*: Ucsenyije Karla Marksza i nyekotorije voproszi szocialiszticyicseskovo sztorityelsztva v SzSzsZR. — „Kommunyiszt”, 1983. 3. sz. 9. old.

² R. L. *Heilbroner*: *Marxizm: for and against*. New York—London, Norton 1980. 15. old.

³ Les Dieux dans la cuisine: Vingt ans de la philosophie en France. Paris, Aulier 1978. 79. old.

⁴ *Marx—Engels* Művei 26/I. köt. Budapest 1976., 249. old.

⁵ J. V. *Andropov*: Ucsenyije Karla Marksza i nyekotorije voproszi szocialiszticyicseskovo sztroityelsztva v SzSzsZR. — „Kommunyiszt”, 1983. 3. sz. 22. old.

⁶ MEM 19. köt. Budapest 1969. 459. old.

⁷ R. L. *Heilbroner*: *Marxizm: for and against*. 26. old.

⁸ V. I. *Lenin* Összes Művei 1. köt., Kossuth Könyvkiadó 1963. 313—314. old.

A szocialista társadalom eredményeiről és ellentmondásairól

(BALOGH ISTVÁN—HALAY TIBOR ELŐADÁSA A CAVTATBAN TARTOTT NEMZETKÖZI KONFERENCIÁN)

Magyarországon — csakúgy mint a többi európai szocialista ország esetében — a szocializmus a fejlődés egy új irányának és típusának megjelenését és kibontakozását jelentette. E fejlődés megítéléséhez, eredményeinek felbecsüléséhez figyelembe kell venni:

a) azokat a történelmi, társadalmi és gazdasági problémákat, amelyek tradicionálisan jellemezték az ország fejlődését, és amelyekkel a korábbi társadalmi rendszer nem tudott megbirkózni;

A jugoszláviai Cavtatban 1983-ban immár nyolcadik alkalommal rendezték meg azt a nemzetközi kerekasztal-konferenciát, amelyen a marxizmus, a szocializmus és a nemzetközi munkásmozgalom aktuális kérdéseit vitatják meg a résztvevők. A cavtati kerekasztal vitáin a résztvevők között találjuk a szocialista országok képviselői mellett Nyugat-Európa és a harmadik világ kommunista pártjainak vezető teoretikusait, a szocialistákat, szociáldemokratákat, egyszóval mindazon mozgalmak tagjait, amelyek valamilyen módon a szocializmus ügye mellett elkötelezték magukat. Az egymástól gyakorta élesen különböző nézetek nyílt ütközése, vitája a kölcsönös tapasztalatszerzés lehetőségét, az álláspontok megismerését, a saját nézetek kifejtésének fórumát nyújtja valamennyi résztvevőnek.

Intézetünk kezdettől fogva bekapcsolódott a cavtati kerekasztal-konferenciák munkájába.

Az 1983-as kerekasztal-konferencia vitái a marx örökség és a mai valóság viszonyát állították a középpontba: *Marx, marxizmus és a mai világ* címmel. A jugoszláv rendezők jóvoltából — csakúgy, mint eddig minden évben — a konferencia anyagát (a vitákat, felszólalásokat is beleértve) a *Socialism in the World* című folyóirat 1984-es számai teljes terjedelemben tartalmazzák.

Eddigi hagyományainkhoz híven — a hazai tudományos közvélemény tájékoztatására — most is közzétesszük folyóiratunkban a cavtati konferencián elhangzott magyar előadás szövegét. Ez alkalommal Balogh István és Halay Tibor előadása szerepelt *A szocialista társadalmak eredményei, ellentmondásai és fejlődési kihatásai* címmel, melynek teljes szövegét közöljük.

b) az országnak a világgazdaságban elfoglalt helyzetében bekövetkezett változásokat;

c) a szocializmusnak azt a társadalmi és politikai célokban és cselekvésekben követett elméleti és ideológiai előképét, amelyhez a valóságos fejlődést viszonyíthatjuk;

d) azokat a belső és külső viszonyokat és feltételeket, amelyek a fejlődést konkrét módon, és napjainkban is meghatározzák.

Meggyőződésünk, hogy a szocializmusról és különösképpen a szocialista országokról jelenleg folyó viták és eltérő álláspontok egyik oka az értékelés említett szempontjainak tisztázatlansága. Magyarország esetében a II. világháborút megelőző időszakhoz viszonyítva korántsem csupán a gazdaság növekedése a jellemző, hanem világosan körvonalazódik a társadalmi-gazdasági fejlődésnek egy, a megelőző időszaktól eltérő *típusa*. E fejlődés legfontosabb jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

— a kizsákmányoló osztályok — tőkés és földbirtokosok — gazdasági és politikai hatalmának, általában a magántulajdon domináns szerepének megszüntetése, az állami és szövetkezeti tulajdon kialakulása és megerősödése;

— az előzőekkel összefüggésben a fejlődés tervszerűségének nagyobb esélye és lehetősége a társadalom minden szférájában. Maga a központi tervezés fő céljának közvetlenül az elmaradottság területeinek felszámolását és a modernizálást, s meghatározott céltételezések realizálását tekintette. Megváltozott a gazdaság struktúrája;

— mindezekkel kapcsolatosan alapvetően megváltozott a társadalom szociális struktúrája: nem csupán az egyes osztályok és rétegek arányai módosultak, hanem megváltozott a különböző társadalmi csoportok kapcsolódása és viszonya. Általában csökkentek a közöttük levő jövedelemkülönbségek és mobilitási esélyek közötti differenciák;

— új politikai-hatalmi struktúra épült ki, s általában megváltozott a politikának a társadalomban betöltött szerepe.

Világos mármint, hogy ez az átalakulás, mindenekelőtt a kiépült hatalmi és politikai intézményrendszer határozott reagálás volt arra, hogy — Magyarország példájánál maradva — a XIX. században és XX. század első felében kifermálódott politikai és társadalmi struktúra nem volt képes a társadalom előtt álló gazdasági, kulturális, szociális problémákkal megbirkózni, ehelyett inkább elmélyítette azokat. E problémák közül a legkiélezettebb a különböző rétegek, társadalmi csoportok közötti óriási gazdasági és társadalmi különbség és elkülönültség, a dolgozó népesség egy jelentős részének nyomora és létbizonytalansága, az ország fejlődésének kiegyensúlyozatlansága és lassú tempója, s mindezzel együtt a politikai élet demokratizmusának hiánya, illetve súlyos fogyatékoságai hatottak leginkább a tömegekre. A szocializmusról kialakított elképzelések így több, különböző forrásból származó elemből álltak össze: tartalmazták egyrészt tehát azoknak a társadalmi problémáknak és ellentmondásoknak a megfordított, pozitívvá tett elemeit, amelyek a magyar társadalmat a II. világháborút megelőző időszakban a leginkább gyötörték, másrészt természetesen a szocializmusnak a marxizmus—leninizmusban hagyományosan kialakult elméleti-ideológiai modellje elemeit, melyben a szocializmus és a kommunizmus közötti határvonalak jórészt elmosódottan szerepeltek; végül: mindezekkel összehangoltan azon politikai-hatalmi eszközök legitimitásának elismerését, amelyek segítségével a megfogalmazott célok az elképzelt rövid időszakon belül elérhetők.

Természetesen a szocializmusra vonatkozó felfogásnak eltérő formái jöttek létre, a különböző társadalmi csoportokban a politikai szervezettség és intézményesítettség egyes területein más és más elemei domináltak, továbbá különbözőképpen tudatosultak. Ezzel együtt is azt kell mondanunk, hogy a jelzett szocializmuskép általánosan elfogadottnak volt tekinthető az ötvenes évek közepéig-végéig, s ennek a szocializmusképnek az elfogadása, helyeslése fontos szerepet játszott a mondott időszak politikai életében. Csupán az ötvenes és a hatvanas évek fordulójától kezdve kezd változni lényeges pontokon ez a szocializmuskép: a célok és az eszközök közötti viszony problémájának gyakorlati és elméleti jelentkezése, a szocializmus és a kommunizmus közötti határok és differenciák új felismerése, a kitűzött célok és megvalósításuk társadalmi determináltsága közötti feszültségek gyakorlati és elméleti problémáinak tanulságai, mindezek felszínre hozták a szocializmusra vonatkozó korábbi elképzelések történelmi korlátozottságát, sok tekintetben illúziókkal átszőtt jellegét is.

Ez a folyamat azonban korántsem jellemezhető egyoldalúan csupán az illúziók és a valóság ütközése, valamint az illúziókkal folytatott küzdelem korszakaként. Még akkor sem, ha számosan akadnak, akik úgy tartják, hogy az illúziók elvesztésével együtt elvesztették a szocializmus iránti hitüket is, vagy más oldalról, de ugyanazon az alapon egyesek úgy gondolják, hogy az illúziókat fenn kell tartani, meg kell őrizni, mert — úgymond — az illúzió kritikája egyúttal a szocializmus kritikáját is jelenti. Az illúziókkal való szembenezés csupán egyik oldala — bizonyos szempontból, elsősorban ideológiailag és pszichikailag igen problematikus oldala — az összefolyamatnak. A hatvanas évek elejétől kibontakozó gondolati-ideológiai fejlődés egészét ennek ellenére helyesen mégiscsak úgy értékelhetjük, mint a szocializmus magyarországi teljesítményeinek egyre reálisabb megítélését, a szocializmus kialakult formája történelmi helyének és szerepének tisztázódását, a szocializmus építése során keletkező vagy újratermelődő ellentmondások mind konkrétabb, mind gyakorlatibb megközelítését, fejlődési lehetőségeink és perspektíváink mind pontosabb körvonalazódását. Vagyis az épülő szocializmus önismeretének folyamatáról van szó.

Történelmi tényként állíthatjuk tehát, hogy gazdasági, társadalmi fejlődésünk eredményei — közöttük például a nemzeti jövedelem, az ipari és mezőgazdasági termelés növekedése, a szociális, egészségügyi ellátás javulása — általában is, de különösen a szocialista építés előtti időszakhoz mérve — jelentősek, s ma már nem a gyengén fejlett országok sorába tartozunk. De figyelembe vesszük azt is, hogy ezekkel együtt is, a fejlődés egészét tekintve, csak kismértékben sikerült előbbre lépni például az európai országok rangsorában, országunk még mindig a közepesen fejlett országcsoportba tartozik, s különösen a minőségi mutatók terén még igen nagy a különbség Magyarország és a fejlett tőkésországokban elért teljesítmények között. Teljesítményünk reális értékelésének az utóbbi összehasonlítás éppúgy állandó eleme, mint a saját magunk korábbi állapotával való összehasonlítás. Ezért a szocializmus építése során elért eredményeink olyan értékelése, és még inkább a szocializmusnak minden olyan fogalmi meghatározása, amely a tőkés világrendszer teljesítményeitől eltekint, vagy pedig csupán annak átlagát veszi figyelembe, szükségképpen egyoldalú és ellentmondásos. Egyoldalú, mivel figyelmen kívül hagyja, hogy a fejlődés soktényezős viszonyfogalom; ellentmondásos, mert miközben a szocializmust progresszív világrendszerként definiálja, ugyanakkor a szocializmus konkrét ismerveit egy olyan gazdasági fejlettségi szinthez köti, amelyet a tőkés termelési módon belül egyes országokban már

meghaladottnak lehet tekinteni. Úgy gondoljuk tehát, hogy nagyfokú óvatosságot kell a jelen időszakban tanúsítanunk, ha a szocializmusra mint társadalmi formára akarunk következtetéseket levonni a szocializmus építése során elért eddigi tapasztalatainkból. Az elért eredmények mellett feltétlenül figyelembe kell venni a szocializmus eddigi építésének történelmi lehetőségét, annak behatároltságát és korlátozottságát.

E történelmi behatároltságot jelzi a fejlődés minőségi összetevőinek számos problémája is. Vitathatatlan, hogy a fejlődés úgynevezett extenzív, elsősorban a mennyiségi növekedésre orientált fejlődési szakasza nélkülözhetetlen volt a két háború közötti időszak legnagyobb társadalmi bajának orvoslásában: a tömeges munkanélküliség és a széles rétegeket érintő tömegnyomor felszámolásában. A létbiztonság szocialista valóságunk részévé lett, és jelentős eredménynek tekintjük. Mindezzel együtt azonban döntő tény, hogy időközben gyökeresen megváltoztak a gazdasági fejlődés nemzetközi dimenziói, s a minőségi mutatók jelentősége nagymértékben növekedett. A dinamizmus, a rugalmasság, a változásra való alkalmasság, az innovációs képesség stb. ma inkább mércéje e folyamatnak, mint az, hogy milyen termékekből mennyit állítanak elő. Vagy még erőteljesebben fogalmazva: ez utóbbiak — a minőségi jellemzők és adottságok — mindinkább *előfeltételévé* válnak a mennyiségi fejlődésnek. Gazdaságunk a fejlődésnek erre az újabb intenzív szakaszára csak lassan, nehézkesen tudott áttérni, és több mint másfél évtizedes erőfeszítés-sorozat után is azt kell mondanunk, hogy a feladatok jó része előttünk áll az intenzív fejlődés társadalmi, intézményrendszerbeli, gazdasági és egyéb feltételeinek létrehozásában. Ha tehát a szocializmusra mint társadalmi formára az eddigi fejlődésünk alapján teszünk általános megállapításokat, feltétlenül el kell kerülni, hogy e megállapításokat a gazdasági és társadalmi fejlődés extenzív szakaszára — egy olyan gyakorlat tapasztalataira — alapozva tegyünk meg, amelynek meghaladása éppen a jelen időszak legsürgesebb és részben már meg is kezdett feladata.

Hasonlóképpen történelmileg meghatározott és ezért szükségképpen behatárolt a szocialista demokrácia fejlődése. A XX. század elején Magyarország politikai térképének nem a polgári demokrácia igen gyenge és törékeny intézményei, hanem a demokrácia fogyatékoságai, az 1919-es Tanácsköztársaságot követő ellenforradalmi terror és a politikai üldözés volt a jellemző vonása, továbbá az, hogy mind a polgári demokrácia szűk területén zajló politikai élet, mind pedig a politikai elnyomás jóval erőteljesebb intézményrendszere egyaránt a tömegek politikai önállóságának és tevékenységének korlátozásában és elfojtásában volt érdekelt. Mindezek természetesen közrejátszottak abban, hogy a szocialista demokrácia célkitűzése a többpártrendszer problémáján kívül, a munkásosztály egy új pártjának a tömegekhez fűződő viszonya vonalán fogalmazódott meg. Időközben azonban egyre világosabbá vált, hogy társadalmi és gazdasági fejlődésünk nem csupán homogenizálja a különböző osztályok és rétegek érdekeit, melyeknek általános politikai képviselőt adhat a párt, hanem egyúttal a korábbiaktól eltérő differenciáló tényezők jelennek meg a társadalomban, s ennek megfelelően a homogenizálás mellett érdekdifferenciálódás is érvényesül. Ezeket az új típusú, a szocialista fejlődéshez kötődő, abból eredő érdekdifferenciákat pedig politikailag értelmezni kell, és képviselőt kell kapniok. Mert egyfelől az általános és homogenizáló érdekek kifejezésére, képviselőtére és megfogalmazására kiépült intézményrendszerünk nem alkalmas ezek közvetlen megfogalmazására és képviselőtére, másfelől pedig, mivel az új érdekdifferenciálódás immár a szocialista

fejlődés eredménye, ezen új érdekkülönbségek politikai megformálódásának fogyatékoságai és képviselőjük hiánya egyúttal magának a szocialista fejlődésnek is akadályává válhat. Különös jelentőséget kap mindez a fejlődésnek abban a szakaszában, amikor az önállóság, a kezdeményezőkézség az egyik legfontosabb erőforrássá válik, illetve, amikor felmerül a konkrét egyéni, a csoport-, illetve az osztálytársadalmi érdek egymáshoz való viszonya. Így tehát napjainkra igen fontossá vált a csoportérdekek, a részérdekek kifejezésének, képviselőtének, egymással való ütköztetésének és az osztálytársadalmi érdekekbe történő integrációjának, a folyamat intézményi mechanizmusának problémája, s ezzel kapcsolatban a szakszervezetek, az ifjúsági és egyéb társadalmi szervezetek, a munkahelyi kollektívák érdekképviselői szerepe.

A szocializmus politikai berendezkedésének általános jellemzése során tehát szükséges, de messzemenően nem elegendő az érdekhomogenizáló fejlődés hangsúlyozása. Ha csupán ebből kiindulva jellemezzük a szocialista társadalmat, az érdekvizonyoknak, az érdekképviselőeknek éppen azok az oldalai esnek ki a figyelmünkéből, amelyek a fejlődés jelenlegi szakaszában, és még inkább távolabbi perspektívájukban, egyre fontosabbá válnak.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a szocializmus a magyar társadalom fejlődésében valóban alapvető változásokat eredményezett, a fejlődés új típusát és dimenzióit hozta magával, ezért a szocializmus valóban történelmileg új fejlődési szakaszt jelent országunk életében. A társadalom hatalmi struktúrájának megváltoztatása alapvető eszköze volt a tulajdonviszonyok és az osztályviszonyok átalakításának, megszűnt a magántőke uralma, a társadalom alapvető elvévé és meghatározottságává lett a saját munkával szerzett jövedelem, a kizsákmányolás megszüntetése. Ugyanakkor azonban a valóban fontos eredmények történeti szempontú értékelése óvatosságra int a tekintetben, hogy mennyiben tekinthetők társadalmunk sajátosságai a szocializmus általános, a társadalmi forma egészét jellemző sajátosságainak. Jelenlegi feladataink megoldásával összefüggésben megkezdődött a gazdasági és társadalmi változások tapasztalatainak összegezése, elméleti konzekvenciájuk megvonása nagyobbbrészt a jövő — minden bizonnyal vitákban kialakuló — eredménye lehet csupán.

●

Problémafelvetésünknek ebben a részében nem szándékozunk általános fejtegetésekbe bocsátkozni a társadalmi ellentmondásokról, a szocializmus ellentmondásainak jellegéről, s nem célunk összegyűjteni ezeket az ellentmondásokat. Ehelyett arra vállalkozunk, hogy néhány gondolatot megfogalmazzunk szocialista társadalmunk egy olyan sajátosságáról, tényéről, amelyhez, úgy véljük, társadalmi ellentmondásaink jó része kapcsolódik. Ez a tény a szocialista árutertermelés. Kétségtelen ugyanis, hogy a szocializmus és az árutertermelés ma kialakult és fennálló viszonya a marxista elmélet által legkevésbé előre látott és alapvető kérdéseket felvető történelmi fejlemények eredménye. Az ebből eredő elméleti és gyakorlati nehézségek elfedésére, elhárítására azt szokás felhozni — általában *A gothai program kritikáját* idézve —, hogy Marx és Engels szocializmus-felfogásával közvetlenül összeegyeztethető a szocializmus és az árutertermelés összekapcsolódása. Hiszen Marx úgy fogalmaz, hogy a szocializmusban „... nyilvánvaló

an ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje”.*

Ez az érvelés azonban két ponton is sántít. Először ott, hogy Marx ebben az írásában árucseréről, még inkább az árucseré általános elvének érvényesüléséről ír, de éppen a marxi felfogás szerint az árucseré az áruterelésnek csupán egyik oldala, része. A szocializmus viszonyai között folyó áruterelésről nem szól a marxi szöveg. Másodsor: a szocializmusról mint áruviszonyokat magában foglaló társadalomról még *A gothai program kritikájában* is úgy beszél Marx, mint olyan társadalmi viszonyok összességéről, amelyekben az áruviszonyok egyre kisebb szerepet játszanak. Olyan társadalomnak fogja fel a szocializmust, amelynek történelmi feladata a termelési viszonyok terén — többek között — az áruviszonyok *fokozatos* felszámolása. Anélkül, hogy a szocializmusnak a majdani, a távoli jövőben aktuális történelmi feladatát kétségbe vonnánk, a szocializmus egész eddigi történetét és jelenlegi tendenciáját a távoli perspektívával ellentétben úgy jellemezhetjük, mint az áruterelés egy meghatározott, történelmileg új típusának kibontakozását, ellentmondásos fejlődését. A szocializmus jelenlegi fejlődési szakaszában tehát az áruviszonyok:

a) nem fokozatosan háttérbe szoruló, hanem ellenkezőleg, egyre erődőső, fejlődő viszonyok;

b) nem csupán mint általános elosztási elvek működnek, hanem mindenekelőtt a termelés általános jellemzői, és ezen belül a közvetlen termelés viszonyait alkotják;

c) a szocialista társadalomnak nem felszíni, hanem lényegi viszonyait alkotják;

d) a szocializmus a tőkés áruterelésnek nem a megismétlése, nem annak „gyengébb” formája, hanem a tőkés áruviszonyokkal párhuzamosan fejlődő, azal szemben történelmi alternatívát képviselő áruterelő társadalmi forma.

Meg kell jegyeznünk, hogy az áruterelés kibontakozása a szocializmusban nem kis részben az elméleti megfontolásokkal, a kialakult ideológiai premisszákkal és következőképpen nem egy esetben konkrét gyakorlati célkitűzésekkel szemben zajlott le. A szocialista áruterelés fejlődése és kibontakozása így mindmáig az elmélet és gyakorlat, az ideológia és a valóság meghatározott, ellentmondásos viszonya közepette ment és megy végbe. Ennek az ellentmondásos fejlődésnek meghatározott vonalát kiragadva, azt mintegy illusztrálva, a következőkben röviden bemutatjuk *a szocializmus és az áruterelés viszonya elméleti felfogásának néhány típusát*, a kialakulás történeti sorrendjében, emlékeztetve azonban arra, hogy a felfogások több-kevesebb mértékben mindmáig fennmaradtak és a szocialista áruterelésről jelenleg folyó vitákban — különböző megfogalmazásokban — lényegüket tekintve nemegyszer megjelennek.

— A szocializmus és az áruterelés viszonyáról folyó vita első szakasza a húszas évekhez, a NEP időszakához kapcsolódik, amikor is a Szovjetunióban a hadikommunizmus időszakát követően a gazdasági problémák megoldására először merült fel, hogy az áruterelés kibontakoztatása útján gyorsítják meg a szocializmusra való átmenetet.

Az áruterelés kibontakoztatása érdekében a szovjet állam több, jellegében különböző, de egy irányba ható intézkedést vezetett be. Először: legálisnak ismerte el az egyébként is folyó cserekereskedelmet; másodsor: ösztönző intézkedést hozott a kistermelés támogatására és fellendítésére; harmadsor: egyes vál-

*K. Marx: *A gothai program kritikája*. Marx—Engels Művei 19. köt. Bp. 1969. 18 old.

lalatait — kisebb vállalatokról van szó — bérbe adta magánvállalkozóknak; végül: az állami ipar területén olyan átszervezést hajtottak végre, melynek eredményeként az állami iparban áttértek az úgynevezett önálló elszámolásra. Ez utóbbi sajátossága az volt, hogy megszüntették a vállalatok állami támogatását, lehetővé tették vagyoni elkülönülésüket, s növelték a vállalatok piaci orientációját.

A húszas évek egyik sajátossága és ellentmondása az volt, hogy bár a gazdaságban az árutertermelés eléggé jelentős szerepet játszott és kiterjedt az állami szektorra is, elméletileg az árutertermelést két oldalról is korlátozottan fogták fel. Egyrészt csupán *ideiglenes* jellegűnek tartották, amennyiben csupán a szocializmushoz vezető út jellegzetességének tekintették az árutertermelést, nem pedig magának a szocializmusnak a sajátosságaként. Ezért az árutertermelés hatókörének bővülése úgy jelent meg az elméletben, mint a körülmények kényszerítő ereje folytán a kapitalizmusnak tett átmeneti engedmény. Másrészt, habár az állami szektorban az árutertermelés eredményeként — mint Lenin mondotta — „*a munkás munkáját . . . a szabad piac árai szerint fizetik*”*, magának az árutertermelésnek nem a magyarázatát és forrását látták az állami szektorban, hanem ellenkezőleg, az árutertermelés felszámolásának, jövőbeni megszüntetésének legfontosabb garanciájaként tekintettek az állami szektorra. Az árutertermelésnek e területen jelentkező kétségtelen jegyeit másodlagos jelenségként, a népgazdaságban jelentős helyet elfoglaló kisárutertermelés visszahatásaként értékelték, amely „tiszta” szocialista viszonyok között, az állami szektor döntő túlsúlya esetén el fog majd tűnni. Az áruviszonyok és a szocializmus így változatlanul elméletileg egymást kizáró viszonyokként szerepelnek, de magához a szocializmushoz vezető út során — e felfogás szerint — az egyre erősödő szocialista viszonyok mellett hathatnak, sőt az egyes időszakokban még erősödhetnek is a nem szocialista jellegű áruviszonyok. Az átmeneti korszak gazdasága eszerint tehát egy dinamikus vegyesgazdaság, melyben általában az állami szektor fejlődik gyorsabban, mint a nem állami, árutertermelő szektor.

— Természetesnek kell tartanunk, hogy a szocializmus és árutertermelés iménti viszonyának tétele a harmincas évek második felében tarthatatlanná vált, amikor egyfelől a Szovjetunióban deklarálták a szocializmus megvalósulását, másfelől pedig a különböző kísérletek ellenére nem sikerült a gazdasági életből az áruviszonyokat kiiktatni. A kolhozok kialakítását követően megszűnt a vegyesgazdaságra vonatkozó felfogás alapja, a szocializmus viszonyai megteremtésének deklarálásával pedig megszűnt annak az alapja, hogy az árutertermelés és a szocializmus ellentmondásos viszonyának elméleti problémáit az átmeneti korszakra vonatkozó koncepciók útján válaszolják meg.

A szocializmus és árutertermelés kapcsolatának a helyzethez igazodó általánosan elfogadott koncepcióját legvilágosabban Sztálin fogalmazta meg 1952-ben *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájában. Ez a felfogás a szocialista gazdaságot két egymástól lényegileg eltérő jellegű szférára osztva az árutertermelés tényét a két szféra különbségéből magyarázza, és szükségképpen kapcsolódását igyekszik megérteni. Az állami vagy másképpen össznépi szféra — úgymond — valójában az árutertermelés meghaladásának területe, ezzel szemben a szövetkezetekben kialakuló csoporttulajdon áruviszonyokat generál a szocializmuson belül. Az áruviszonyokat tehát Sztálin úgy értelmezi, hogy az állam csak az állami vállalatok termékeivel rendelkezhet, a kolhozok termékeivel

* *Lenin: Zárszó a VII. Moszkva kormányzósági pártkonferencián. LÖM 44. köt., 215. old.*

viszont a kolhozok rendelkezhetnek, s a kolhozok nem akarják termékeiket más-ként a társadalom rendelkezésére bocsátani, mint áruk formájában.

Világos mármost, hogy ez a felfogás egyrészt erősen idealizálja az államot, amikor az állami tulajdont közvetlenül az egész nép tulajdonaként értelmezi. Ez az értelmezés nem csupán az állam és a társadalom közötti viszony egész probléma-körét fedte el, hanem egyúttal kiindulópontját alkotta annak a felfogásnak is, mely szerint a szocializmusban a bürokratizmus, a demokrácia egyes problémái kizárólag szubjektív hibákra és tévedésekre vezethetők vissza, e problémáknak nincsenek és nem is lehetnek strukturális okai. Az áruterelésnek ez a felfogása vezetett továbbá oda, hogy például Magyarországon is az ötvenes évek közepéig meg-megújuló kísérletek történtek a termelőszövetkezetek „államosítására”, a termelőszövetkezetek termékeinek nem árujellegű elvonására. Amellett, hogy ez a koncepció éles ellentmondásban állt az árúviszonyok tényleges és gyakorlati állapotával, azáltal, hogy miközben tételezte az árúviszonyok fennállásának szükségességét legalább a népgazdaság egyik ágazatában, gyakorlatilag mindent megtett az ugyanezen áruterelés feltételeinek felszámolására.

Ugyanakkor e koncepció újszerűsége abban van, hogy az áruterelés megszüntetését nem a szocializmussal, hanem a kommunizmussal kapcsolja össze, a kommunizmus előfeltételének viszont egy, az egész népgazdaságot átfogó egységes termelési szektor létrejövetelét tekinti. Minthogy azonban az áruterelés forrása a mezőgazdaságban kialakult „nem össznépi” (nem állami) tulajdon, ezért akaratlanul egyfajta rangsor jön létre a két tulajdonforma között. Így a koncepció egyrészt következménye és ideológiai igazolása az erőltetett iparosításnak, másrészt viszont a későbbiekben ennek egyik eszmei ösztönzőjévé, kiinduló tételévé is válhatott. Az áruterelés és a szocializmus együttlétezésének tétele első ízben tette lehetővé azt a hipotézist, hogy az áruterelésnek a tőkés áruterelésen kívül lehetséges egy másfajta, a marxizmus eddigi története során még nem tárgyalt formája is. „... egyáltalán nincs igazuk azoknak az elvtársaknak — írta Sztálin —, akik kijelentik, hogy ha a szocialista társadalom nem küszöböli ki az áruterelési formákat, vissza kell állítanunk a kapitalizmusra jellemző összes gazdasági kategóriákat. . . . Ezek az elvtársak összekeverik az áruterelést a kapitalista termeléssel és úgy vélik, hogy ha egyszer van áruterelés, akkor lennie kell kapitalista termelésnek is. Nem értik meg, hogy a mi áruterelésünk gyökeresen különbözik a kapitalizmus áruterelésétől.”*

Itt persze megintcsak rá kell mutatnunk azokra az egyszerűsítésekre, amelyek ezt a fejtegetést jellemzik, például a szocialista és a kapitalista áruterelés különbségének jellemzése során az éppen fennálló viszonyok idealizálására. Ennek ellenére tény azonban, hogy a szocialista társadalom és az áruterelés együttes fennállása elsőként *A szocializmus közigazdasági problémái a Szovjetunióban* című tanulmányban fogalmazódott meg.

— A szocialista áruterelésnek ez a teóriája, amely az állami és a szövetkezeti szektor közötti különbségre épít, semmiképpen sem lehet kielégítő, mivel az állami — vagy másképpen nevezve, az össznépi, osztálytársadalmi — szektort eleve kivonja az árúviszonyok köréből. Ezért a hatvanas évek második felétől az árutereléssel foglalkozó elméleti vizsgálódások a fő figyelmet egyre inkább az állami szektorban kialakult viszonyokra fordítják. E vizsgálatok eredményeként egyre

* *Sztálin*: A szocializmus közigazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra Könyvkiadó, Bp., 1952. 19—20. old.

több ismeret halmozódott fel az úgynevezett össztársadalmi, össznépi tulajdon belső szerkezetére vonatkozóan, mindekelőtt az állam és a társadalom közötti differenciáltságról, azoknak egymáshoz való viszonyáról, továbbá a központi irányítás és a vállalatok közötti úgynevezett horizontális kapcsolatok jellegéről és természetéről. A magyar közgazdaságtani, szociológiai és jogtudományi elemzések például főként a központi irányítás és a vállalatok viszonyát elemezve kimutatták, hogy a közvetlen központi irányítás legszélsőségesebb formái sem képesek kiiktatni a gazdaságból a vállalati gazdálkodási elkülönültség következményeit, s ennek következtében az úgynevezett tervalku-szisztéma alakul ki, voltaképpen az árutermelés törvényeihez igazódó mechanizmust is működtet. E vizsgálatok eredményeit összefoglalva megkockáztatjuk azt a megállapítást, hogy a szocialista gazdaság — legalábbis Magyarországon — a hatvanas évek közepéig olyan sajátos árugazdaságként működött, amelyben egyfelől megtalálhatók ugyan az árviszonyok olyan jellegzetes kategóriái, mint a gazdálkodási egységek viszonylagos elkülönültsége, a pénzviszonyok, a gazdasági és politikai szféra különeműsége stb., ugyanakkor azonban az árutermelés és árugazdaság számos más jellegzetesége — mint például a termelők közötti árukapcsolatok, a nyereségérdekeltség stb. — hosszú időn át hiányzott, illetve csupán látens vagy idegen, azaz nem áru-, hanem adminisztratív viszonyként volt jelen. Az árutermelés ezen nem adekvát, látens formáinak jelenlétét a szocialista árugazdaság az alacsonyabb szintű gazdasági racionalitás, a gazdasági kalkuláció fogyatékosága, a gazdasági alkalmazkodóképesség viszonylagos alacsony foka, a népgazdasági aránytalanságok és az általános hiánygazdaság társadalmi költségeivel fizette meg — és részben fizeti meg jelenleg is.

A szocialista árutermelés alapvető oka az elemzések szerint a következőkben áll: a termelőerők jelenlegi fejlettségi szintjén szükségképpen alakul ki az egyes termelési egységek közötti viszonylagos gazdasági elkülönülés, ezáltal a tulajdonosi funkciók megoszlása a központi gazdaságirányítás és a vállalatok között. Az elkülönülések következtésképpen kettős irányt mutatnak: egyfelől vertikálisan a központi gazdaságirányítás és a vállalatok között alakulnak ki, másrészt viszont a vállalatok közötti horizontális viszonyok — elkülönülés és kapcsolatrendszer — állnak a figyelem középpontjában. Minthogy ebben a koncepcióban az árutermelés a nálunk történelmileg kialakult szocializmusnak nem valami járulékos, a jelenlegi fejlődési szakaszban nem felszámolásra ítélt, hanem lényegi és progresszív vonása, amelynek adekvát gazdasági kifejezése növeli a rendszer dinamizmusát, e koncepció révén a közgazdaságtan és a marxista társadalomtudomány a ténylegesen kialakult szocialista viszonyok tudományos leírását képesek kidolgozni. Vagyis: a jelenleg fennálló viszonyoknak az árutermelés fenntartása és bővítése iránti követelménye összekapcsolható a szocialista viszonyok társadalmi-gazdasági fejlődésének szükségleteivel. Elmélet és gyakorlat, a szocializmus fejlődésének perspektívája és az árutermelés gyakorlatilag működő formái éppen azért mondtak ellent egymásnak, hogy miközben elméletileg a szocializmus mint az árutermelést megszüntető társadalom jelent meg, a gyakorlati gazdasági életben mindenkor, amikor gazdasági nehézségek léptek fel, amikor kiéleződtek a gazdaság egyes ágazatai közötti aránytalanságok, az elmélet tételeivel ellentét-

ben az árutermelés hatókörének bővítésével, az áru- és pénzviszonyok felszínre hozott formáinak kiépítésével lehetett gyakorlatilag sikeresen orvosolni ezeket a nehézségeket.

●

A szocializmus és az árutermelés történelmi összekapcsolódásának felmérése azonban csupán kiindulópontja a további vizsgálódásnak — és a vitáknak is. Fel kell ugyanis deríteni az árutermelés egy meghatározott történelmi formájának konkrét mechanizmusát, különösen a közvetlen termelés meghatározó viszonyait, a közvetlen termelés és a társadalom makroviszonyainak — tulajdonviszonyok, gazdasági és politikai viszonyok — összefüggéseit, az érdekviszonyokat stb.

Úgy látjuk, hogy jelenleg mind a nemzetközi vitákban, mind pedig Magyarországon a közvetlen termelésre vonatkozóan két álláspont fogalmazódik meg és ütközik egymással. Maga a közvetlen termelés viszonyainak vizsgálata egyúttal annak a kérdésnek a megválaszolását jelenti, hogy milyen a viszonya a közvetlen termelőnek a termelés eszközeihez, s ebből adódóan mi a munkaerő jellege a szocializmusban. Jelenleg az álláspontok egy része a közvetlen termelésben a munkás tulajdonosi viszonyát hangsúlyozza a termelőeszközökhöz, s ennek megfelelően olyan üzemi viszonyok kialakulásának perspektíváját vázolja fel a közvetlen termelésben, melynek jellemzője a közvetlen üzemi demokrácia. Az egyes termelőhelyeket olyan, az egyesült termelők által létrehozott működési területnek tekintik, amelyek a kommunizmus felé tartó fejlődés csíráit hordozzák. A szocialista árutermelés így, ebben a felfogásban, nem a közvetlen termelésben bontakozik ki, hanem az egyes termelőhelyek gazdasági kapcsolataiban, viszonylagos gazdasági elkülönültségében és szükségyszerű kooperációjában. A másik — általunk a valósághoz közelebb állónak tekintett — koncepció figyelembe veszi a jelenlegi társadalmi realitásnak azt a sajátosságát, hogy a szocializmusban is működik gazdasági kényszer, aminek gazdasági mechanizmusa szükségképpen a közvetlen termelő és a termelőeszköz meghatározott típusú elválasztódása és összekapcsolása. A szocializmusnak eszerint nem az a sajátossága, hogy a gazdasági kényszer kiiktatásával megvalósítja a termelők szabad és önkéntes egyesülését, hanem az, hogy felszámolja azt a helyzetet, amelyben a magántulajdon jogán egyes társadalmi csoportok, osztályok kivonhatják magukat a gazdasági kényszer alól. A szocializmus következképpen kiterjeszti a gazdasági kényszernek egy meghatározott formáját, s biztosítja annak gazdasági és politikai feltételeit, hogy a társadalom tagjai ne a magántulajdon jogán részesedhessenek a társadalmi javakból. A tulajdoni oldalon tehát bonyolult közvetítési rendszer és funkciómegosztás jön létre az állam, a termelőegységek és a közvetlen termelők között. A közvetlen termelésben ennek folytán sajátos áruviszony működik a munkaerő és a *közvetlenül* tőle elválasztott termelőeszköz között.

Nem célunk a jelzett álláspont részletes kifejtése — mint ahogy más álláspontokat is csupán igen vázlatosan jellemeztünk. Arra szerettünk volna csupán rámutatni, hogy a szocialista társadalom történelmileg kialakult viszonyainak konkrét vizsgálata nélkül csupán a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatának általános szintjén vagy más általános premissziák, követelmények, óha-

jok alapján aligha deríthetők fel a kialakult szocialista társadalmak belső gazdasági, politikai, társadalmi ellentmondásai, enélkül nem adható helyes válasz történelmi fejlődésünk valóságos menetére és perspektívájára.

●

Ha a szocializmus gyakorlati megvalósításának eddigi történetét, a szocializmus belső ellentmondásait vesszük figyelembe, a fejlődés perspektívájának egy differenciált képét kell felvázolnunk. Ehhez mindenképp azt kell figyelembe venni, hogy a marxizmusban kialakult eredeti elvi felfogáshoz képest a történelem tényleges menete lényegesen módosította a szocializmus és a kommunizmus egymáshoz való viszonyát. Ismeretes, hogy Marx és Engels felfogásában a szocializmus és a kommunizmus egyazon társadalmi forma két fejlődési szakaszát jelenti, így szocializmus és kommunizmus lényegüket, azaz alapvető termelési viszonyaikat tekintve azonos jellegű társadalmi képződmények. Következésképpen átmenetük jöllehet lassú, de közvetlen folyamat. Szemügyre véve a szocializmus különböző jellegű értékeléseit — a szocializmus valóságának kritikáit éppúgy, mint legtöbb úgynevezett pozitív értékelését —, azt kell mondanunk, hogy a szocializmus és kommunizmus közötti lényegi azonosság feltételezése mindmáig fontos része a szocializmusról alkotott elképzeléseknek. E felfogáson belül a problémák bizonyos érzékelését jelzi az az elképzelés, miszerint a szocializmus és a kommunizmus közötti átmenet egy történelmileg elhúzódó, esetleg több fázisból álló folyamat, amelyben az azonos társadalmi-gazdasági viszonyok alapján, fokozatosan, több lépcsőben jönnek létre a kommunizmus megvalósításának feltételei. Ennek az álláspontnak a történelemfilozófiai megalapozását és igazolását kísérelte meg Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* írott nagyszabású művében. Anélkül, hogy hozzákezdnenék Lukács Ontológiájának vizsgálatához — ez mesz-sze meghaladná jelenlegi vázlatunk kereteit —, megemlíjtjük a lukácsi mű témánk szempontjából legfontosabb két elemét. Az egyik: Lukács György a kommunizmust a szocializmus jelenlegi megvalósításának országaiban olyan stratégiai célnak tekinti, amelyhez közvetlenül hozzákapcsolható a konkrét körülményekhez és feltételekhez igazodó taktika. Erre alapozva Lukács elméleti lehetőséget lát arra, hogy a szocializmust és a kommunizmust ugyanazokkal a lételméleti kategóriákkal jellemezze, illetve a szocializmus és a kommunizmus különbségeit, viszonyát az egységes lételméleti kategóriák fejlődési fokozataiban, differenciáiban fogja fel és tárgyalja. A másik megállapításunk: a lukácsi Ontológia, szerzőjének szándéka ellenére, éppen e történelemfilozófiai hipotézis ellentmondásosságát, történelmi igazolhatatlanságát mutatja ki. Azok az általános lételméleti kategóriák, amelyekkel Lukács a szocializmust és a kommunizmust együttesen, mint azonos társadalmi forma két szakaszát igyekszik megragadni, egy alapvető ellentmondás mentén óhatatlanul szétbomlanak. Lukács általános lételméleti kategóriái, amennyiben általánosnak tekintjük őket, a szocializmus konkrét valóságával állnak ellentmondásban, amennyiben viszont a szocializmus konkrét viszonyait jellemzik, nem értelmezhetők általános történelemfilozófiai kategóriákként.

Joggal felmerül tehát, hogy komolyabban kell számot vetni azokkal az újabb elméleti kísérletekkel, amelyek a szocializmust mint önálló, a kommunizmustól lényegi viszonyainál fogva — az árutermelés viszonyai következtében — külön-

bőző társadalmi formát fogják fel, amelynek perspektivikus fejlődése a kommunizmusához kötődik.

E koncepció kereteiben vizsgálva jelenlegi alapvető feladatainkat és nehézségeinket, ezek megoldásának perspektíváit, három alapvető probléma-csoportot kell megemlítenünk.

Először: a fejlődés erőforrásainak problémái, amelyek a hetvenes évek elején mint a nyersanyag és energiahordozók árnövekedése és a cserearányok romlása jelentek meg, s gazdasági helyzetünk, nehézségeink értelmezésének, tárgyalásának mindmáig alapvető kiindulópontjai. A mélyebb elemzésekből azonban egy olyan világgazdasági korszakváltás körvonalai bontakoznak ki, melynek lényegét úgy jellemezhetjük, hogy nagyságrendi változás kezdődött az egyes természeti erőforrások és az úgynevezett humán erőforrások között. Az alternatív természeti erőforrások közötti arányok változásai, új természeti erőforrások megjelenése, felszabadítása csupán ennek az említett alapvető változásnak a kísérő jelensége, illetve következménye. Az is egyre világosabban kirajzolódik, hogy az úgynevezett humán erőforrások és a természeti erőforrások közötti arány nagyságrendi változása mindenekelőtt előfeltételezi magának az emberi energiafelhasználásnak a megváltozását: a nyers, fizikai természeti erőfelhasználás fokozatos háttérbe szorulásával párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kap az ember szellemi, alkotó-energiájának felszabadítása, a termelési folyamatba történő bekapcsolása, a fejlődés fő tényezőjévé alakulása. E két folyamat: a természeti és a humán erőforrások közötti arány nagyságrendű megváltozása és magán az emberi munkaerőn belül a fizikai és a szellemi munka közötti arány megváltozása a legszorosabban összekapcsolódik, ugyanannak a folyamatnak a két oldala. A gazdasági fejlődés új pályájára csak azok az országok tudnak átállni, amelyek ezzel a kettős feladattal meg tudnak birkózni.

Másodszor: az intézményrendszer problémája, amely természetesen szorosan kapcsolódik az előzőekben érintett kérdésekhez. Itt nem csupán a gazdaság működésének, illetve az ehhez kapcsolódó irányítási, szabályozási módszerek és intézmények átalakulásának szükségessége merül fel, hanem például a tudományos munka jellege, intézményrendszere is, illetve a tudományos kutatás és a termelés közötti szoros, új típusú kapcsolatok kialakításának, intézményesítésének szükségessége is. Épp ilyen fontos továbbá az olyan intézményrendszer kialakítása, amely nem csupán megtűri a társadalom szellemi kapacitásának kifejlesztését és igénybevételét, hanem elhárítja a gyakorta tapasztalt akadályokat, és serkenti, kiváltja, ösztönzi a társadalom szellemi potenciáljának gyarapodását. Mindez természetesen együttesen teszi fontossá a változást és a stabilitást. Gyakorta merül fel úgy a kérdés, hogy a társadalom intézményrendszerének olyan méretű megváltozása, mint amelyet az imént felvázoltunk, veszélyezteti vagy veszélyeztetheti-e a szocialista társadalom stabilitását. Úgy gondoljuk azonban, hogy napjainkban nem időszerűtlen a probléma másik oldalát is megfogalmazni: az intézményrendszer állandósága, a szükséges változtatások elmaradása előbb-utóbb szintén alapjaiban veszélyeztetheti a társadalom stabilitását.

Végezetül az orientáció kérdését említjük, vagyis a társadalom fejlődésének reális távlatait, irányait, s ezek felismerésének és a gyakorlati feladatokkal történő összekapcsolásának szükségességét. Napjainkban túlságosan gyakran lehetünk tanúi az orientáció tévútjainak, az orientációképesség hiányának a társadalmi és gazdasági feladatok kijelölésében, a társadalom fejlődési irányának felmérése során. A szocializmus valóságáról kialakított elképzeléseink az utóbbi évek-

ben, évtizedekben jelentősen megváltoztak: erőteljes kritikának vetették alá a szocialista országokban és azokon kívül is a szocialista építés gyakorlatának ellentmondásait, fogyatékoságait. Kifejlődőben vannak a kritikának azok a tudományos és elméleti eszközei, amelyek lehetővé teszik a normatív és leíró jellegű szemléletmód megkülönböztetését, a célok és a valóságos fejlődés ellentmondásainak felderítését, a stratégia és a taktika viszonyának elemzését. Jóval kisebbek az eredményeink a szocializmus egy olyan elméletének kidolgozása területén, amely elmélet lehetővé teszi a különböző történelmi feltételek közepette folyó szocialista építés, a szocializmusért folytatott küzdelem különböző, konkrét és távlati feladatainak egységes, a különbözőségeket nem kizáró jellegű értelmezését, s így a szocializmusért folyó harc tapasztalatainak helyes értelmezését és általánosítását.

Úgy gondoljuk tehát, hogy saját magyarországi tapasztalataink egy részének vázlatos összefoglalása, s az a törekvésünk, hogy ezáltal általánosabb konklúziókra jussunk, alapvetően fontos feladatunk, de semmi alapot nem ad arra, hogy ezekre támaszkodva a szocializmusért folytatott harcnak egyéb tapasztalatait és ezek általánosítását lebecsüljük vagy érvényességüket megkérdőjelezzük. Saját helyzetünk és a szocializmusért folyó küzdelem sokszínűsége, formáinak változossága ellenben kötelez bennünket arra, hogy a szocializmusért folyó küzdelem valamennyi tanulságát, tapasztalatát, eredményét munkánk során kamatoztassuk és tanulmányozzuk.

MEGJELENT!

Farouk Dawass

PALESZTINOK ÉS ÖNRENDELKEZÉS

405 OLDAL / 63,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
ÉS MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1983. évi publikációi

ÁBRAHÁM Éva

- Európai Faluszociológiai Kongresszus Budapesten. (Az Európai Faluszociológiai Társaság 12. kongresszusa. Bp. 1983. július 25—29.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 695—701. p.

AKSZENTIEVICS György

- Mobility and social relations.
= Equality and inequality under socialism. London, 1983. 50—77. p.

BALOGH István

- A philosophical inquiry into socialism: Lukács Ontology.
= Socialism in the World, 1983. 36. sz. 175—200. p.
Dostignuća i protivurečnosti socijalističkog društva.
= Socijalizam, 1983. 11. sz. 1588—1600. p.
Társszerző: HALAY Tibor
Formációelméleti problémák.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 223—243. p.
Lukács's ontology and the problem of social formations.
= Philosophy and culture. Studies from Hungary. Bp. 1983. 335—352. p.
On the theoretical question of the historical place of socialism.
= Socialism in the World, 1983. 37. sz. 106—117. p.
Prispevek k teoretskemu oprasanju o zgodovinskem mestu socialisma.
= Teorija i Praksa, 1983. N. 4—5. 530—539. p.
Szovjet viták a nemzetiségi kérdésről. A húszas évek új problémái a Szovjet-unióban.
= Világosság, 1983. 8—9. sz. 528—536. p.
Történelemfilozófia és történeti szemlélet. A szocialista árutermelésről.
= Társadalmi Szemle, 1983. 1. sz. 54—64. p.

BÉKÉS Zoltán

- A dolgozó fiatalok önálló élet- és pályakezdésének problémái a szocialista országokban. (Nemzetközi tanácskozás Zánkán, 1983. június 13—15.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 686—689. p.
- Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének mai kérdései és a társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése.
= Reflektor, 1983. 2. sz. 105—136. p.
- Eredeti: Társadalomtudományi Közlemények, 1982. 3. sz. 381—396. p.
- Merre tart az ifjúság? Beszélgetés Békés Zoltánnal. [Riporter]: Kardos István.
= Népszava, 1983. 294. sz. (dec. 14.) 9. p.
- További tervek. (Hat európai szocialista ország ifjúságkutatásáról.)
= Ifjúsági Szemle, 1983. 2. sz. 109—110. p.

BENKŐ Judit

- Kuba — kubai tükörben. [Irodalmi szemle. Összeáll.: *Benkő Judit.*]
= Nemzetközi Szemle, 1983. 4. sz. 16—24. p.
- A Kubai Köztársaság és Kuba Kommunista Pártja.
= A szocialista világrendszer. Magyar Szocialista Munkáspárt Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem Szakosított Tagozat. A nemzetközi munkásmozgalom története. 2. évfolyam. Bp. 1983. 396—426. p.
- „Nem kapitulálunk . . .” Részletek Fidel Castro beszédeiből.
(Összeáll.: *Benkő Judit.*)
= Nemzetközi Szemle, 1983. 12. sz. 32—37. p.

BOKOR Ágnes

- Depriváció — társadalompolitika — szociálpolitika.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 1. sz. 126—143. p.
- Másoknak kell tenni értük.
= Élet és Tudomány, 1983. szept. 23. 1190—1191. p.

BŐHM Antal

- A falu társadalma. Összefoglaló a második szekció munkájáról.
= A szocialista átalakulás jellemzői falun. Országos elméleti tanácskozás. Kecskemét, 1982. november 24—26. Bp. 1983. 211—220. p.
- Falun élő munkások.
= Népszabadság, 1983. 216. sz. (szept. 13.) 4. p.
- Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek — kutatási módszerek.
[Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Összeáll. és szerk.: *Bőhm Antal, Pál László.*) Bp. 1983. 197 p.
- Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához.
= Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek — kutatási módszerek. Bp. 1983. 11—30. p.
- Társszerző: PÁL László

- Njakoi vöproszki na teorijata na szisztemite v markszisztokto i v burzsoaznoto szhvatsane za szocialnite sztrukturi.
 = Obstesztvoto — sztruktura i razvitie. Szofija, 1982. 201—212. p.
- Helyzetkép az ingázókról.
 = Társadalmi Szemle, 1983. 12. sz. 38—46. p.
- Recenzió: ANDORKA Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982. Gondolat K. című könyvről.
 = Társadalmi Szemle, 1983. 7. sz. 107—110. p.
- A rurálszociológia jelene. A 12. Európai Faluszociológiai Kongresszus (Budapest, 1983. júli. 24—29.) margójára.
 = Társadalomkutatás, 1983. 4. sz. 100—106. p.
- Társadalmunk osztály- és rétegszerkezete. Kiadja a KISZ KB Agitációs és Propaganda Osztálya. Bp. 1983. 14 p.
 [Ifjúsági vitakör 1983.]
- Tendencií razvitija vengerszkogo rabocsego klaszsza.
 = Rabocsij klaszsz i mirovom revoljucionnom proceszsze.
 Moszkva, 1983. 62—69. p.
 Társszerző: PÁL László
- Történelem és közgondolkodás.
 = Történelmi tudat, történelmi szemlélet. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak. Bp. 1983. 217—251. p.

EFF Lajos

- Marx-évforduló — a külföldi folyóiratok tükrében. (Szemle. Írták: Taksás Imre, Szebenyi Georgina, Katona Éva, Selevács Erzsébet, *Eff* Lajos, Táll Éva, Klimó Hedvig. Szerk.: Taksás Imre.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 509—528. p.

FORGÁCS Imre

- Gazdasági döntésmechanizmus és politikai rendszer. (Kutatási tézisek.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 481—496. p.
 Társszerzők: SZEGŐ Andrea, WIENER György
- Képviselő, demokrácia, helyi önállóság. Kerekasztal-beszélgetés a szerkesztőségben. (A beszélgetésen részt vett és az anyagot sajtó alá rendezte: *Forgács* Imre.)
 = Társadalmi Szemle, 1983. 4. sz. 66—79. p.
- Polgári elméletek a pártokról és a politikai magatartásról.
 (Fejezetek a polgári politikatudomány irodalmából.) Kiadja a Művelődési Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya. (Szerk.: *Forgács* Imre. Bp.) 1982. 79 p.
 [Tudományos szocializmus füzetek 69.]
- Tanácsi gazdálkodás és helyi önállóság. Kerekasztal-beszélgetés a szerkesztőségben. (A beszélgetés anyagát sajtó alá rendezte: *Forgács* Imre.)
 = Társadalmi Szemle, 1983. 7. sz. 36—58. p.

GAZSÓ Ferenc

A felsőoktatás esti és levelező tagozatának néhány összefüggése. [Kiad. az] MSZMP K[özponti] B[izottsága] Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1982. 181 p.

Társszerző: LAKI László

Az iparban dolgozó fiatalok társadalmi mobilitásának tendenciái. (Nemzetközi összehasonlító vizsgálat alapján.)

= Ifjúsági Szemle, 1983. 2. sz. 88—108. p.

Molodezs' o sztruktura vengerszkiego obscsesztva.

= Rabocsij Klaszsz i Szovremennij Mir, 1983. 5. sz. 70—75. p.

Trudovata mladezs. Rezultati ot mezsduarodno szravnitelno szociologicseszko izszledvane. (Red. kol. Vladimir Subkin, Konsztantin Goszpodinov, Ferenc Gazzo.) Szofija, 1983, Narodna Mladezs. 350 p.

Youth and labour. Results of an international comparative sociological study. (Ed. board: Vladimir [Subkin] Shoubkin, Konstantin Gos[z]podinov, [Ferenc Gazzo] Ferenz Gazzo.) Sofia, 1983. 307 p.

GEDEON Péter

Árugazdaság és politika. Filozófiai és gazdaságtani adalékok a modern árugazdaság elméletéhez és elmélettörténetéhez. [Kiad. az] MSZMP K[özponti] B[izottsága] Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1982. 150 p.

Az áruviszony és a társadalmi forma elemzésének néhány összefüggése a marxizmus elméletében.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 207—222. p.

Kísérlet a marxizmus elmélet filozófiai rekonstrukciójára Lukács György: Történelem és osztálytudat c. művében.

= Magyar Filozófiai Szemle, 1983. 2. sz. 135—169. p.

GERVAI Pál

Állami irányítás és szabályozott piac a szocializmusban.

= Jogtudományi Közöny, 1983. 9. sz. 569—574. p.

Fiatal közgazdászok Marxról beszélnek. [Riporter:] Szabó Katalin.

= Közgazdasági Szemle, 1983. 3. sz. 259—277. p.

GIDAI Erzsébet

A jövőkutató világgonferenciáról. (Stockholm, 1982.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 1. sz. 160—166. p.

Methodological experiences of future research in Hungary.

= Future research in Hungary. Bp. 1983. 103—134. p.

Társszerzők: BESENYEI Lajos, NOVÁKY Erzsébet

- Recenzió: Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékezetére. Bp. 1982, Közgazd. és Jogi K. című könyvről.
 = Magyar Tudomány, 1983. 10. sz. 792—795. p.
- A szűkségletek értelmezése a pszichológiában.
 = Tudományos Közlemények, Semmelweis Orvostudományi Egyetem Marxizmus-Leninizmus Intézet, 1983. 13. sz. 192—198. p.

GOMBÁR Csaba

- A bejáró munkások két „kijárója”. (Egy disszertáció vitájáról.) [Bóhm Antal—Pál László kandidátusi értekezéséről.]
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 529—532. p.
- Bukás vagy vereség? Megjegyzések a magyar reform politikumához.
 = Új Forrás, 1983. 4. sz. 46—55. p.
- Erkölcs, politika, gazdaság. Tudósklub, (1983.) február 23.
 Műsorvezető: Papp Zsolt. A vita résztvevői: Antal László közgazdász, Gábor R. István közgazdász, Gombár Csaba szociológus, Hankiss Elemér szociológus, Makkai László vallástörténész.
 = Jel—Kép, 1983. 4. sz. 132—140. p.
- Erkölcs, politika, ifjúság. Beszélgetés Gombár Csabával [Riporter]: Győri György.
 = Köznevelés, 1983. 18. sz. 3—5. p.
- A helyi hatalom hermeneutikája. (Kutatási előtanulmány.)
 = Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek — kutatási módszerek. Bp. 1983. 119—134. p.
- Politika címszavakban. (Elemi politikai fogalmak értelmezése.)
 Kiad. az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Szocializmus Tanszéke. 2. kiad. Bp. 1983. 214 p.
 [Politikatudományi füzetek 1.]
- Politika címszavakban. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak. Bp. 1983, Ifjúsági Lapk. 280 p.
 [Korkép, körkép, körkép 3.]
- Társadalmi érdekek és viszonyok. Beszélgetés a politikai szociológiáról. [Riporter]: Muck T.
 = Kisalföld, 1983. dec. 8.
- A tudás nem hatalom? Beszélgetés a politológia helyzetéről. [Riporter]: Friderikusz Sándor.
 = Élet és Irodalom, 1983. 14. sz. 7. p.
- Újjászületik a geopolitika fogalma?
 = Világosság, 1983. 8—9. sz. 561—568. p.
- Van-e, és ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk?
 = Politika és társadalom. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1983. Bp. 1983. 32—66. p.
- „A vörös rém” a századforduló Magyarországon című recenzió:
 SCHLETT István: A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig. Bp. 1982, Gondolat K. című könyvről.
 = Világosság, 1983. 6. sz. 373—374. p.

GUBA László

- A szocialista országok oktatási és tudományos intézetei vezetőinek értekezlete Ti-hanyban. (1982. október 19—21.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 1. sz. 144—148. p.

GYULAVÁRI Ágnes

- Politikai szocializáció modellek.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 639—653. p.

HALAY Tibor

- Dostignuča i protivurečnosti socijalističkog društva.
= Socijalizam, 1983. 11. sz. 1588—1600. p.
Társszerző: BALOGH István
- Ifjúság és szocializmus. A Magyar Szocialista Munkáspárt tanfolyama
1983—1984. Bp. 1983, Kossuth K. 36 p.
[Időszerű ideológiai és politikai kérdések.]
- Izucsenie aktual'nyh teoreticeszkih problem antikapitaliszticeszkoj bor'bü.
= Reunion de Directores de las Instituciones Científico-investigativas de los
Comites Centrales de los Partidos Comunistas y Obreros y otros centros de in-
vestigacion. Memorias. La Habana, Cuba 30 de noviembre — 3 de diciembre
1982. [La Habana, 1983.] 315—325. p.
- A létező szocializmus — az imperializmus elleni harc döntő ereje korunkban. (El-
hangzott a pártintézmények vezetőinek havannai tanácskozásán, 1982. novem-
ber 30 — december 4. Rövidítve.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 1. sz. 150—155. p.
- A marxizmus és az ifjúság a mai Magyarországon.
= Marx és a jelenkor. Emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián. (1983.
április 27—28.) Bp. 1983. 94—103. p.
- A társadalmi struktúra változásai és a társadalmi folyamatok irányítása. [Kiad.
az] MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztály. Bp. 1983,
(Kossuth Könyvkiadó Soksz.) 14 p.
[A szocializmus építésének történelmi tapasztalatai és tanulságai hazánkban.]

HAVAS Péter

- A szociáldemokrácia a nyolcvanas években.
= Szakszervezeti Szemle, 1983. 4. sz. 17—27. p.
- A Szocialista Internacionálé és a tőkés válság.
= Népszabadság, 1983. 210. sz. (szept. 6.) 4. p.
- Tudományos eszmecsere a mai szociáldemokráciáról. (Moszkva, 1983. június.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 662—668. p.

HUSZÁR István

Bevezetés.

= Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek — kutatási módszerek. Bp. 1983. 7—9. p.

Eligazít a mában, tapasztalatokat ad a jövőhöz. - - felszólalása a megyei pártbizottság ülésén.

= Zalai Hírlap, 1983. máj. 8.

„A gondolatok gyakran elmennek egymás mellett...” Beszélgetés Huszár Istvánnal, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatójával. [Riporter]: Végh Ferenc.

= Könyvtáros, 1983. 12. sz. 723—727. p.

Hazánk — '83. 6. [rész.] Félelmek és remények. (Huszár Istvánnal, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézetének főigazgatójával beszélget Juhász Róbert.)

= Népfront, 1983. 10. sz. 1—5. p.

A politika és a tudomány harmonikus kapcsolata felé haladunk. Részlet Huszár Istvánnak, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete főigazgatójának „A marxista politikatudomány és a társadalomtudományok” témakörében rendezett tudományos tanácskozáson június 27-én elhangzott előadásából.

= Hajdú-Bihari Napló, 1983. júl. 2.

Politika és társadalomtudományok. (Részletek a debreceni politikatudományi tanácskozáson elhangzott előadásból.)

= Népszabadság, 1983. 169. sz. (júl. 19.) 4. p.

A politikai kultúráról. Kerekasztal-beszélgetés. (Részt vettek: Boros Sándor, Huszár István, Móri Lajos, Papp Gyula.)

= Népszabadság, 1983. 263. sz. (nov. 6.) 9. p.

Reforms that strengthen the revolutionary process.

= Daily News, 1983. No. 220. (5—6. nov.) 7. p.

Szembenézni a tényekkel. Huszár István a társadalomkutatás felelősségéről. [Riporter]: Komor Vilma.

= Magyar Nemzet, 1983. 185. sz. (aug. 6.) 7. p.

A szocializmus fejlődése és a mezőgazdaság. A „Béke és Szocializmus” szerkesztősége és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által szervezett tudományos tanácskozásról adott áttekintés. Huszár István felszólalásával.

= Béke és Szocializmus, 1983. 7. sz. 60—77. p.

Zárszó az emlékülésen.

= Marx és a jelenkor. Emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián. (1983. április 27—28.) Bp. 1983. 176—184. p.

Zárszó a „Mezőgazdaság és élelmiszer-termelés a szocialista országokban” címen rendezett nemzetközi tanácskozáson. (Bp. 1982. szeptember 29—30.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 1. sz. 30—35. p.

HÜLVELY István

Marx és a szocializmus történetisége.

= Borsodi Szemle, 1983. 2. sz. 41—48. p.

Marxizmus és liberális tradíció.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 244—269. p.

JOHANCSIK János

A francia baloldal, 1958—1981. Bp. 1983, Kossuth K. 317 p.

A francia kommunisták történeti folyóiratáról. (Cahiers d'Histoire. 1976—1981.)

= Párttörténeti Közlemények, 1983. 4. sz. 217—222. p.

Kommunisták és szocialisták viszonyáról Franciaországban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 440—462. p.

A marxizmus—leninizmus oktatásának kérdései.

Johancsik János: A fejlett tőkésországok munkásmozgalmának kérdéseivel foglalkozó tanszékközi munkacsoport tevékenysége.

= Tájékoztató, 1983. 4. sz. 122—124. p.

Recenzió: PÉCSI Anna: Magyarok a franciaországi forradalmi mozgalomban.

Bp. 1982. Kossuth K. című könyvről.

= Párttörténeti Közlemények, 1983. 1. sz. 202—204. p.

KALOCSAI Dezső

Gondolatok Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai című műve újraolvasása alapján. (A polgári társadalom pénzközösségéről.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 340—355. p.

A közösség marxi értelmezéséről.

= Tudományos Közlemények, Semmelweis Orvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus Intézet, 13. sz. 1983. 32—41. p.

KATONA Éva

Marx-évforduló — a külföldi folyóiratok tükrében. (Szemle. Írták: Taksás Imre, Szebenyi Georgina, Katona Éva, Selevács Erzsébet, Eff Lajos, Táll Éva, Klimó Hedvig. Szerk.: Taksás Imre.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 509—528. p.

Recenzió:(HERCZEG) HERCEG F.: Nacional'naja politika VSZRP.(Az MSZMP nemzetiségi politikája.) Bp. 1976, Kossuth K. című műről.

= Opüt Leninszkogo resenija nacional'nogo voprosza v SZSZSZR i razvitie mnogonacional'nogo goszudarsztva v Szovetszkom Szozjuze. (K 60-letiju obrazovanija SZSZSZR.) Referativnűj szbornik. Moszkva, 1982. 191—195. p.

KAZÁRNÉ SELEVÁCS Erzsébet

Marx-évforduló — a külföldi folyóiratok tükrében. (Szemle. Írták: Taksás Imre, Szebenyi Georgina, Katona Éva, Selevács Erzsébet, Eff Lajos, Táll Éva, Klimó Hedvig. Szerk.: Taksás Imre.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 509—528. p.

KEREKES György

La clase obrera y los sindicatos en América-Latina en los años 1970. Para un provechoso intercambio de ideas. [Publ.] Instituto de Investigación Teórica del Consejo Nacional de los Sindicatos Húngaros. Budapest, 1983. 127 p.

Értelmet keresve. (Vitazáró a cigányságról.)

= *Heti Világgazdaság*, 1983. 21. sz. (máj. 21.) 71—73. p.

Kétszáz éve született Simón Bolívar.

= *Népszabadság*, 1983. 174. sz. (júl. 24.) 6. p.

Simón Bolívar időszerűsége.

= *Hungaria Recuerda a Simón Bolívar*. — Magyarország emlékezik Simón Bolívarra. Bp. 1983. 157—164. p.

Ua. spanyolul: 70—78. p.

A szocializmus építésének nemzeti sajátosságairól.

= *Népszava*, 1983. 241. sz. (okt. 12.) 9. p.

A szocializmus általános törvényszerűségeiről.

= *Népszava*, 1983. 211. sz. (szept. 7.) 9. p.

KLIMÓ Hedvig

Marx-évforduló — a külföldi folyóiratok tükrében. (Szemle. Írták: Taksás Imre, Szebenyi Georgina, Katona Éva, Selevács Erzsébet, Eff Lajos, Táll Éva, *Klimó* Hedvig. Szerk.: Taksás Imre.)

= *Társadalomtudományi Közlemények*, 1983. 3. sz. 509—528. p.

KOLOSI Tamás

Comparing education and occupational attainment in Hungary and the Netherlands. A LISREL approach. (Amsterdam, October 17—19. 1983.)

= *Rijksuniversiteit Groningen Sociologisch Instituut. Bulletin nr. 53.* 38 p.

Társszerzők: J. B. LOHMAN, J. PESCHAR, RÓBERT Péter

Concluding remarks: Inconsistencies and inequalities.

= *Equality and inequality under socialism*. London, 1983. 181—193. p.

Equality and inequality under socialism. Poland and Hungary compared. Ed. Tamás *Kolosi*, Edmund Wnuk-Lipiński. London, 1983., SAGE. 201 p.

[Sage studies in international sociology 29.]

Differences in welfare.

= *Equality and inequality under socialism*. London, 1983. 106—145. p.

Társszerző: Lidia BESKID

Impact on social structure.

= *Equality and inequality under socialism*. London, 1983. 32—49. p.

Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŃSKI

Intenzív gazdasági fejlesztés és társadalmi szerkezet.

= *Világgazdasági korszakváltás és második struktúraváltás a szocializmusban*. A TIT Közgazdasági szakosztály 1981 októberében rendezett tudományos konferencia előadásaiból. Bp. [1982.] 95—113. p.

Introduction: Theoretical context.

= Equality and inequality under socialism. London, 1983. 1—10. p.

Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŃSKI

Jövedelem, kereset, társadalmi helyzet.

= Társadalmi Szemle, 1983. 10. sz. 48—56. p.

A jövedelmek egyenlőtlenségéről. Beszélgetés *Kolosi* Tamás szociológussal. [Riporter]: Kovács Dénes.

= Népszabadság, 1983. 275. sz. (nov. 22.) 4. p.

A legbiztosabb örökség — a társadalmi egyenlőtlenségekről. [Riporter]: Kovács Judit.

= Magyar Nemzet, 1983. 238. sz. (okt. 8.) 9. p.

Struktúra és egyenlőtlenség. Bp. 1983, Kossuth K. 265. p.

Szalai [Sándor.]

= Élet és Irodalom, 1983. 21. sz. 7. p.

A szociológiai világtalálkozóról. (10. szociológiai világtalálkozás. Mexikó, 1982. augusztus 16—22.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 1. sz. 156—159. p.

KÓSA Erzsébet

Családok, generációk és a jövő. (A 12. tokaji írótáborban elhangzott korreferátum.)

= Napjaink, 1983. 12. sz. 8—11. p.

KOVÁCS Ferenc

A short description of the survey.

= Equality and inequality under socialism. London, 1983. 197—201. p.

Társszerző: Maria JAROSIŃSKA

Industrialization.

= Equality and inequality under socialism. London, 1983. 13—31. p.

Rabocsij klaszsz v sztroitel'sztve razvitogo szocializma. [Izd.] Insztitut obcsesztvennüh nauk CK Vengerszkij szocialiszticeszkij rabocsej Partii, Teoreticeszkij insztitut Vengerszkij Profsojuzov. (Red. i prediszlovie: F. Kovács.) (Szbornik Sztatej.) Budapest, 1983. 251 p.

LAKI László

A felsőoktatás esti és levelező tagozatának néhány összefüggése. [Kiad. az MSZMP K[özponti] B[izottsága] Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1982. 181 p.]

Társszerző: GAZSÓ Ferenc

Az iskola mint a „közösségi” nevelés színtere. Adalékok a téma szociológiai szempontú megközelítéséhez.

= Ifjúsági Szemle, 1983. 1. sz. 81—93. p.

Nemzetközi ifjúságkutatás. Előszó helyett.

= Ifjúsági Szemle, 1983. 2. sz. 86—87. p.

Sport és társadalom.

= Társadalmi Szemle, 1983. 7. sz. 26—35. p.

Társszerző: KOVÁCS Sándor

A társadalom, a gazdaság és a társadalmi mobilitás néhány összefüggése a hatvanas és hetvenes években.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 616—631. p.

LAKOS Sándor

Politikai rendszerünk kérdései. Bp. 1983, Kossuth K. 297 p.

MÁRKUS György, G.

Mi lesz a „jóléti” állammal?

= Népszabadság, 1983. 127. sz. (máj. 31.) 4. p.

A munkanélküliség társadalmi hatásai.

= Népszabadság, 1983. 252. sz. (okt. 25.) 4. p.

Principü i problemü razvitija szocial'nogo planirovanija v Vengrii.

= Teoreticeszkie i metodologiceszkie problemü szocial'nüh pokazatelej v sziszteme szocial'nogo planirovanija. Materialü 8-go Mezsdunarodnogo szimpoziuma „Szocial'nüe pokazateli”. Moszkva, 15—19. nojabrja 1982 g. Moszkva, 1983. 32—35. p.

A szociáldemokrácia reformizmusának közgazdasági tartalmáról a konjunktúra és a válság körülményei között.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 463—480. p.

MIKECZ Tamás

Dialektika na nacionalnoto i internacionalnoto v kulturnata politika na Ungarszka Szocialiszticeszka Rabotniceszka Partija.

= Naucsni Trudove, Szerija Filozofija, 123. 1981. 95—114. p.

Az életminőséggel és a munka humanizálásával kapcsolatos kutatások Franciaországban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 533—538. p.

MÓDRA László

Királyhegyes. Tények és feltevések. Műhelytanulmány. [Kiad. az] MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1983. 203 p.

Cikkismertetések:

- R. BENNETT: Az „ultra” és néhány hadvezéri döntés. (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 1. 131—151. p.)
= *Századok*, 1983. 1. sz. 171—172. p.
- M. R. D. FOOT: Volt bármi haszná a SOE-nek? (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 1. 167—181. p.)
= *Századok*, 1983. 1. sz. 270—271. p.
- G. KIRWIN: A „megtorlásra” várva. — A náci propaganda és a német polgári lakosság morálja. (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 3. 565—583. p.)
= *Századok*, 1983. 4. sz. 909—910. p.
- R. LEWIN: A rejtjeljejtők háborúja. (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 3. 501—512. p.)
= *Századok*, 1983. 2. sz. 504—505. p.
- M. M. LOEWENTHAL: Rooseveltt és a közelgő háború; az USA útkeresése 1937—[19]42. (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 3. 413—440. p.)
= *Századok*, 1983. 1. sz. 265—267. p.
- S. K. PAVLOWITCH: „A partvonalon kívül”. A jugoszláv kormány Londonban, 1941—[19]45. (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 1. 89—118. p.)
= *Századok*, 1983. 1. sz. 268—270. p.
- P. SALMON: Brit tervek a Németország elleni gazdasági hadviselésre 1937—1939-ben; a svéd vasérc problémája. (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 1. 53—72. p.)
= *Századok*, 1983. 4. sz. 907—908. p.
- P. M. TAYLOR: „Ha háború lesz”. A totális hadviselés ötödik fegyvernemének előkészítése 1935—[19]39. (= *Journal of Contemporary History*, 1981. No. 1. 27—51. p.)
= *Századok*, 1983. 1. sz. 267—268. p.

PÁL László

Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek — kutatási módszerek. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Összeáll. és szerk.: Bóhm Antal, Pál László.) Bp. 1983. 197 p.

Helyi társadalom. Előtanulmány a helyi társadalom tagoltságának vizsgálatához.
= Helyi társadalom. 1. [köt.] Hipotézisek — kutatási módszerek. Bp. 1983. 11—30. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Tendencii razvitija vengerszkogo rabocsego klaszsza.

= Rabocsij klaszsz i mirovom revoljucionnom proceszsze. Moszkva, 1983. 62—69. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Arcélek, sörhabbal. Emlékek a hetvenes évekből.

= Élet és Irodalom, 1983. 28. sz. 6. p.

Egy tudós a klubból. *Papp Zsolt*tal beszélget Bors Edit.

= Új Tükör, 1983. 27. sz. 30–31. p.

Emlékképek a hetvenes évek végéről. 1. [rész.] A hazai nosztalgiahullám. 2. [rész.] Túl a nosztalgián.

= Élet és Irodalom, 1983. 48. sz. 3. p.; 49. sz. 5–6. p.

Frankfurtban a helyzet változatos. 1–2. [rész.]

= Élet és Irodalom, 1983. 39. sz. 6. p.; 41. sz. 6. p.

Gól nélküli győzelmek. A versengő pártrendszeréről.

= Élet és Irodalom, 1983. 3. sz. 5–6. p.

„Háttérbeszélgetés” Jürgen Habermassal. *Papp Zsolt* interjúja.

= Valóság, 1983. 8. sz. 23–32. p.

Marx és Engels a történelmi mozgalmak tudati közvetítésének problémájáról. (Tudásszociológiai szövegek és szövegelemzések az 1848–1851-es időszakokkal foglalkozó írásokban.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 356–367. p.

Konzervatív-e Amerika? Beszélgetés Szelényi Ivánnal. [Riporter]: *Papp Zsolt*.

= Élet és Irodalom, 1983. 34. sz. 7. p.

Szemforgás — tömegihletésre. [Az amerikai közgondolkodásról és ideológiai kérdésekről.]

= Élet és Irodalom, 1983. 15. sz. 3. p.

Társadalmi érdekek és viszonyok. Beszélgetés a politikai szociológiáról. [Riporter]: Muck T.

= Kisalföld, 1983. dec. 8.

A Tudósklub vitájából. Műsorvezető: *Papp Zsolt*.

Szocialista tulajdon, állami vállalat. 1983. jan. 27.

= Magyar Hírlap, 1983. 30. sz. (febr. 5.) 9. p.

Erkölc, politika, gazdaság jelenünk tükrében. 1983. febr. 23.

= Magyar Hírlap, 1983. 54. sz. (márc. 5.) 9. p.

Megjelent még:

= Jel-Kép, 1983. 4. sz. 132–140. p.

A magyar társadalom a nyolcvanas években. 1983. márc. 23.

= Magyar Hírlap, 1983. 84. sz. (ápr. 9.) 9. p.

A politika tudománya — a politika története. 1983. máj. 18.

= Magyar Hírlap, 1983. 125. sz. (máj. 28.) 9. p.

Tudománypolitikánk kérdőjelei. 1983. jún. 15.

= Magyar Hírlap, 1983. 149. sz. (jún. 25.) 13. p.

Verseny a természetben és a társadalomban. 1983. szept. 7.

= Magyar Hírlap, 1983. 226. sz. (szept. 20.) 9. p.

A bürokrácia jelensége. 1983. okt. 13.

= Magyar Hírlap, 1983. 256. sz. (okt. 29.) 9. p.

Elitkultúra — tömegkultúra. 1983. nov. 10.

= Magyar Hírlap, 1983. 273. sz. (nov. 19.) 9. p.

Az ötvenes évek történelmünkben. 1983. dec. 14.

= Magyar Hírlap, 1984. 5. sz. (jan. 7.) 9. p.

Az újkantiánus értékelmélet és hatása a szociológia módszertanára. (Bayer József kandidátusi disszertációjának vitájából.)

= Magyar Filozófiai Szemle, 1983. 1. sz. 84—91. p.

PATKÓS János

Az újratermelés marxi felfogásáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 298—311. p.

PETŐCZ György

O znacsenii Varsavszkogo Dogovora című recenzió PUJA F.: A Varsói Szerződés: szövetség a békéért. = Társadalmi Szemle, 1980. 4. sz. 13—18. p. és RÁCZ S.: A Varsói Szerződés negyedszázados évfordulója. = Pártélet, 1980. 5. sz. 13—18. p. című cikkekről.

= Szocialiszticeszkij internacionalizm — dvuzsuscsaja szila razvitija szocialiszticeszkogo szodruzsesztva. Referativnűj szbornik. Moszkva, 1983. 191—197. p.

Recenzió: (KŐVÁGÓ) KJOVAGO L.: Nacioanl'naja politika Kommunisticeszkoj partii Vengrii poszle porazsenija Vengerszkoy Szovetszkoy Reszpubliki i do oszvoobozsdenija Vengrii. (A Magyar Kommunista Párt nemzetiségpolitikája a Tanácsköztársaság megdöntésétől a felszabadulásig. = Párttörténeti Közlemények, 1977. 2. sz. 77—102. p.) című cikkről.

= Opüt leninszkogo resenija nacional'nogo voprosza v SZSZSZR i razvitie mnogonacional'nogo goszudarsztva v Szovetszkom Szozjuze. (K 60-letiju obra-zovanija SZSZSZR.) Referativnűj szbornik. Moszkva, 1982. 201—204. p.

POLGÁRNÉ TÁLL Éva

A dél-dunántúli aprófalvak múltja, jelene és jövője. (Regionális konferencia országos tanulságokkal. Zalaegerszeg, 1983. június 1—2.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 702—705. p.

Marx-évforduló — a külföldi folyóiratok tükrében. (Szemle. Írták: Taksás Imre, Szebenyi Georgina, Katona Éva, Selevács Erzsébet, Eff Lajos, Táll Éva, Klimó Hedvig. Szerk.: Taksás Imre.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 509—528. p.

POLONYI Péter

Egy- vagy kétféle? Megjegyzés FÜZES Oszkár: Portré: Hu Jao-pang című cikkéhez. (Népszabadság, 1982. dec. 13.)

= Népszabadság, 1983. 7. sz. (jan. 9.) 7. p.

Híradás Kína elveszett évtizedéről. Liu Pin-jen „szociográfiája”.

= Valóság, 1983. 12. sz. 71—80. p.

RÓBERT Péter

Comparing education and occupational attainment in Hungary and the Netherlands. A LISREL approach. (Amsterdam, October 17—19. 1983.)

= Rijksuniversiteit Groningen Sociologisch Instituut. Bulletin nr. 53. 38 p.

Társszerzők: J. B. LOHMAN, J. PSCHAR, KOLOSI Tamás

A foglalkozási mobilitás a 80-as évek elején.

= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs Bulletin. 1983. 7. sz. 117—159. p.

SCHMIDT Péter

Két választás (között) Magyarországon. Beszélgetés a képviselői rendszerről. [Riporter]: Friderkusz Sándor.

= Élet és Irodalom, 1983. 26. sz. 7. p.

SIMÓ Tibor

A szőlő- és gyümölcsstermelő szövetkezetek új modelljéről. [Kiad. a] Szövetkezeti Kutató Intézet. Bp. 1983. 97 p.

A tardi társadalom az ezerkilencszázhetvenes években. [Kiad. az] MSZMP K[özponti] B[izottsága] Társadalomtudományi Intézete — Kossuth K. (Bp.) 1983, 208 p.

SZEBENYI Georgina

Marx-évforduló — a külföldi folyóiratok tükrében. (Szemle. Írták: Taksás Imre, Szebenyi Georgina, Katona Éva, Selevács Erzsébet, Eff Lajos, Táll Éva, Klimó Hedvig. Szerk.: Taksás Imre.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 509—528. p.

SZOBOSZLAI György

Kapitalizmus és államiság. (Marx államkoncepciójának kialakulása.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 573—598. p.

Politika és társadalom. Magyar Politikatudományi Társaság.

Évkönyv 1983. (Szerk.: Szoboszlai György.) Bp. 1983. 180 p.

SZORCSIK Sándor

A partneri kapcsolatok szerepe. (Hozzászólás BUKTA László: A tervezés néhány időszerű kérdése. = Szakszervezeti Szemle, 1983. 1. sz. 45—51. p. című cikkhez.)

= Szakszervezeti Szemle, 1983. 5. sz. 48—49. p.

A tudatos cselekvés lehetőségeiről és korlátairól című recenzió FERGE Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Bp. 1982, Közgazd. és Jogi K. című könyvről.

= Népszabadság, 1983. 16. sz. (jan. 20.) 7. p.

Tudomány és politika. Beszélgetés Szorcsik Sándorral. [Riporter]: Méró Éva.

= Somogyi Néplap, 1983. jún. 28.

SZPIRULISZ Ildikó

A marxizmus munkafelfogás néhány kérdése.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 312—322. p.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

= Budapesti Fórum. Agitátorok és Propagandisták Tájékoztatója, 1983. 5. sz. 85—89. p.

A munka helye értékrendünkben.

= Társadalmi Szemle, 1983. 6. sz. 60—68. p.

Rabocsie vengerszkih goszudarsztvennüh hozajsztv.

= Rabocsij klaszsz v sztoritel'sztve razvitogo szocializma. (Szbornik sztatej.) Bp. 1983. 116—145. p.

TAKSÁS Imre

Kolektivni uszilija na ucenite.

= ABV. Informacionen Szedmicsnik za Knigata, 27. szeptemvri 1983. 2. p.

Marx-évforduló — a külföldi folyóiratok tükrében. (Szemle. Írták: Taksás Imre, Szebenyi Georgina, Katona Éva, Selevács Erzsébet, Eff Lajos, Táll Éva, Klimó Hedvig. Szerk.: Taksás Imre.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 509—528. p.

A marxizmus életmű szovjet méltatásaiból. (Szemle.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 509—515. p.

Nhữ'ng nghiên cú'u phôi của các viên nghiên cú'u khoa hoc các nu'óc xã hội chú nghĩa và nhữ'ng nhiệm vụ của thông tin khoa học.

= Thông Tin Khoa Học Xã Hội, 1983. 3. 86—89. p.

Tudomány és az ideológiai harc napjainkban. (Tudományos tanácskozás Várnában, 1983. június 6—10.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 690—694. p.

THOMA László

Az eladott punk.

= Ifjúság és szórakozás. Szöveggyűjtemény. [Bp. 1983.] 219—236. p.

Gazdaság és aszkézis. Marx és az utópista szocializmus kapcsolatához.

= Filozófiai Figyelő, 1982. 1—2. sz. 24—35. p.

Kolakowski eszkatológiája. A fordító megjegyzései.

= Filozófiai Figyelő, 1982. 1—2. sz. 67—70. p.

Megjegyzések a filozófiáról és a nyelvről Anders dialógusának ürügyén.

= Filozófiai Figyelő, 1982. 1–2. sz. 104–106. p.

Munka, művészet, szórakozás.

= Ifjúság és szórakozás. Szöveggyűjtemény. [Bp. 1983.] 102–128. p.

Recenzió: HERMANN István: Ideológia és kultúra a hetvenes években. Bp. 1982, Kossuth K. című könyvről.

= Kritika, 1983. 2. sz. 30. p.

A szükségletek termelése. (Jegyzetek a Gazdasági-filozófiai kéziratok szükséglet-fogalmához.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 323–339. p.

TOKODI Gyula

Németország története. 2. kiad. Bp. 1983, Akadémia K. 388 p.

Társszerző: NIEDERHAUSER Emil

Politikai konzervativizmus és nemzetiszocializmus. (+ Hozzászólások.)

= A fasizmus ideológiájáról. A fasizmus néhány ideológiai kérdése. Tudományos tanácskozás. Budapest, 1983. február 24–25. [Bp.] 1983. 10–29. p., 72., 156–158. p.

Politikai konzervativizmus, fasizmus, nemzetiszocializmus. (Elhangzott „A fasizmus néhány időszerű ideológiai kérdése” címmel 1983. február 24–25-én tartott tudományos tanácskozáson.)

= Társadalmi Szemle, 1983. 4. sz. 34–44. p.

Recenzió: Tibor HAJDÚ: The Hungarian Soviet Republic. Bp. 1979. című könyvről.

= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1982. N. 1–4. 182–184. p.

TURGONYI Júlia

A belkereskedelemben dolgozó nő.

= Tanulmányok a női munkáról. Bp. 1983. 150–167. p.

Az iparban dolgozó munkásnők társadalmi helyzete.

= Társadalmi Szemle, 1983. 11. sz. 56–66. p.

Az üzenőfüzet — ki mit üzen és miért?

= Magyar Nemzet, 1983. máj. 25. (122. sz.) 9. p.

VARGA László

Egy fináncnökés karrier. A Weiss-család és Weiss Manfréd.

= Történelmi Szemle, 1983. 1. sz. 36–66. p.

A hazai nagyburzsoázia történetéből.

= Valóság, 1983. 3. sz. 75–88. p.

VARGA SUPLIC Sándor

Az érdekek kifejeződése a szocializmusban. (Beszámoló a „Szocialista világrend-
szer” problémabizottság budapesti üléséről. 1983. május 24—26.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 4. sz. 716—718. p.

VÖRÖS Csilla

Vengero-szovetszkoe szotrudnicesztvo című recenzió APRÓ A.: A barátság tör-
ténelmi okmánya. = Társadalmi Szemle, 1978. 3. sz. 3—11. p. és BIRÓ Gy.:
A magyar—szovjet barátság alapvető nemzeti érdek. = Pártélet, 1981. 11. sz.
3—13. p. című cikkekről.
= Szocialiszticeszkij internacionalizm — dvizsucsajja szila razvitija szocialisz-
ticeszkogo szodruzsesztva. Referativnűj szbornik. Moszkva, 1983. 186—190. p.

ELŐKÉSZÜLETBEN

ÁLLAM,
KÖZIGAZGATÁS,
ÉRDEKVISZONYOK

TANULMÁNYOK
A POLITIKAI RENDSZER
VIZSGÁLATÁNAK KÖRÉBŐL II.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA.

Helyreigazítás: A folyóiratban előfordult hibás évfolyamszámozásért az olvasók
szíves elnézését kérjük.
1984-ben folyóiratunk a XIV. évfolyamába lépett.

Idegen nyelvű összefoglalók

Дьёрдь Собослаи

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО ИНТЕРЕСОВ МЕЛКИХ ДЕРЕВЕНЬ

В Венгрии примерно 5 процентов населения живёт в таких маленьких поселениях, где проживает менее 500 человек. Для отдельных регионов характерно то, что там имеет перевес поселковая структура мелких деревень. В результате больших экономических и общественных изменений, прошедших за несколько десятилетий, все более сокращается число деревень в связи с переселением их жителей в города и все больше населенных пунктов засчитывается в число мелких деревень. Занимающиеся поселковой политикой уже в начале 1970-х годов обратили внимание на те общественные проблемы, которые вырисовываются в этих поселках: на неразвитость сельской инфраструктуры, на нарушение демографического равновесия, на отрицательное положение в таких сферах, как обучение, здравоохранение.

Автор в статье занимается тем вопросом, как маленькие поселения посредством государственных и общественных организаций способны уравновесить неблагоприятные изменения, какие препятствия имеются для эффективного представительства интересов. Подавляющее большинство мелких поселений относятся к общему органу государственного представительства (к общему местному совету), который представляет их интересы. Эта форма представительства интересов — наряду с преимуществом — привела к отрицательным последствиям: местная общественная жизнь распалась, ослабла эффективность представительства. Для того, чтобы уравновесить это положение, с 1985 года создаётся новое учреждение, так называемое сельское управление, которое будет представлять интересы маленьких сёл. Однако по мнению автора необходимо будет изменить политику по развитию поселений для того, чтобы улучшить инфраструктурное положение мелких деревень. Эффективное представительство интересов требует и того, чтобы в ходе государственного механизма по вынесению решений поселковые интересы представляли общественные органы представительства государственного масштаба.

Береи Андрашнэ

ВЛИЯНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ НА ОБУЧЕНИЕ СРЕДНЕГО УРОВНЯ

Число учащихся средних школ (в возрасте 14—17 лет) — из-за отличающегося числа различных возрастных групп — сильно изменяется, так как демографическая волна в начале 1990 года достигает максимума. В Управлении про-

фессионального обучения Венгерского педагогического общества проанализировали, как можно подготовить и осуществить обучение в средних школах (в гимназиях, в специальных средних учебных заведениях, в средних профессиональных школах) возросшего числа учащихся, сделав вычисление относительно предметных и личных условий, необходимых для обучения возросшего числа учащихся. Основываясь на данных 1970—80-х годов анализ охватил период 1980—2000 годов.

В статье представляются самые важные элементы, раскрываемые взаимосвязи и последствия, а также разработанные рекомендации.

На увеличение численности учащихся средних школ влияние оказывает число учащихся, успешно окончивших начальную школу; соотношение продолжающих учебу (93—95 процентов); распределение продолжающих учебу в разных видах средних учебных заведений; а также существующие в настоящее время и обеспечивающие в будущем предметные и личные предпосылки.

Автор исходит из того, что в подготовке на среднем уровне уже достигнутая высокую долю получающих среднее образование из-за возросшей численности нельзя сокращать, так как это вызвало бы напряженность в обществе и находилось бы в противоречии с перспективными целями. Долю продолжающих учебу нужно держать по крайней мере на тождественном уровне или по возможности в небольшом размере увеличивать. Было разработано три варианта, отличающихся друг от друга относительно предлагаемой доли учащихся, продолжающих учебу и по распределению учащихся по различным видам средних учебных заведений. Рекомендации учитывают ожидаемое формирование потребности в рабочей силе, запросы по продолжению учебы окончивших начальную школу, состав по образованию выбывающих с работы. Автор приводит аргумент того, что для обеспечения предметных и личных условий для учёбы нужно брать за основу уровень 1980/81 года и на его основе определить потребности по развитию.

Вольфганг Эйхорн

РАЗВИТИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СИЛ И ОБЩЕСТВЕННЫХ ФОРМАЦИЙ

Исследование исторических процессов и изучение революционных процессов в равной степени требуют того, чтобы для обследования развития общественно-экономических формаций в теоретической очередности всеохватывающе разрабатывалось диалектическое содержание основных категорий исторического материализма.

По спорным вопросам очередности формаций исходным пунктом являются основные взаимосвязи процессов всемирно-исторического развития, развития материальных производительных сил, представляющих основу и всеохватывающий момент осуществления предпосылок создания, завершения формаций, а затем создания более высокого их качества. Автор подвергает критике статические определения общественных формаций и упрощенные трактовки необходимости. Цитируя воззрение Маркса о том, что историческая необходимость общественных формаций не основывается только лишь на развитии производительных сил предыдущей формации, так как тем самым необходимость — пренебрегая диалектикой — предполагалась бы как внешний момент

по сравнению с упоминаемой формацией. Такого рода редуccionистский подход к необходимости теоретически отжил себя.

Историческую необходимость социализма нельзя ограничивать историко-экономическими предпосылками, необходимость социализма неотделима от создания новых, более развитых производительных сил в ходе формирования нового способа производства и от роли социализма в развитии материальной и духовной культуры человечества, в развертывании человеческой личности. Ленин подчеркивал роль производительности труда в ходе побед нового общественного порядка. Приоритет развития производительных сил в ходе перехода к новой общественной формации становится понятным тогда, если мы более полно интерпретируя необходимость, осмысливаем её в тотальности развития общественной формации, в её историческом и классовом значении.

В статье автор берет за основу Маркса, показывая в историческом масштабе понятие производительных сил и творческую деятельность занимающегося производством человека в совокупности производительных сил. Основную определяющую роль производительных сил можно полностью понять лишь тогда, если мы будем исходить из истинных диалектических посредничеств развития, в котором производственные отношения, как определители форм активно воплощаются в производственные и воспроизводственные процессы.

Вольфганг Фриц Хауг

КРИЗИС МАРКСИЗМА ИЛИ ДИАЛЕКТИКА МАРКСИЗМА?

„Диалектика действительна и для самих себя“; многоупоминаемый кризис марксизма не означает ничего иного, как обязанности постоянно учиться, т. е. брать под марксистскую критику существующие знания, средства мышления и стратегии, направленных на изменение существующих отношений. Этими мыслями автор связывает вопросы, поднятые в заглавии статьи.

Двадцатый век создал целый ряд таких общественно-политических следствий, как монополярный капитализм, мировая война, революция, освобождение колоний, конфронтация двух мировых систем, приводящие к кризису капиталистической мировой системы и её угрожающее войной влияние, если упомянуть лишь самые главные моменты. По сравнению с эпохой Маркса изменились противоречия, переместилось ударение, вопрос социализма превращается в вопрос сохранения человечества. Марксизм должен найти ответ на новые вопросы, так как, если плодотворно, по-творчески постарается преодолеть кризис марксизма, то это может быть увертюрой к дальнейшему прогрессу марксизма.

Автор в центр проблемы ставит идентичность марксизма. Он анализирует специфику исторического формирования слова „марксизм“, дискуссию вокруг определения „научный социализм“, требования его подхода к науке. Определение предмета марксизма, а также трактовка взаимоотношения марксизма и философии истории представляют собой предмет критики марксизма, в том числе и интерпретации Горца, Лаклау или Алтхуссера, которые подвергнуты анализу и критике со стороны автора. Несмотря на это автор считает, что „упреки“ относительно марксизма нужны, так как они вынуждают марксистов принять к сведению собственные противоречия. Для этого нужно исходить из проблем существования в настоящей эпохе.

Марксизму требуется такое мышление, которое способно обследовать эти проблемы индивидуально и во взаимосвязи.

По автору ныне полицентризм марксизма — факт, однако новое соображение по его единству еще не сформировалось, нужно добиваться прогресса и в дивергенциях плодотворных конвергенций различных марксизмов.

Дьюла Вёрёш

СВОБОДА И ОБЩЕСТВО

(По следам труда Маркса Grundrisse)

Автор в первой части своей статьи, опираясь на Капитал Маркса и на его первую рукопись Grundrisse показывает содержание и форму свободы при капитализме и при социалистической системе. Анализирует с разных сторон общественно-экономические отношения и их роль с точки зрения формы и степени свободы. Представляет корни капиталистической свободы в существующем на основе частной собственности товаропроизводстве, в рабочей силе, рассматриваемой как товар, в системе наёмной рабочей силы, способствующей созданию прибавочной стоимости, в разделении труда и собственности, а также и то, что с точки зрения свободы означает специфика данной системы: анархическая капиталистическая конкуренция. На основе этого автор показывает то, как капиталистические производственные отношения проявляются в качестве отношений свободы и то, почему капитализм означает свободу лишь ограниченную, кажущуюся свободу. В статье подчеркивается анализ, данный Марксом о том, что в ходе дальнейшего развития капитализма формируется система огромного сконцентрированного капитала, ограничивающая конкуренцию, а тем самым и буржуазную свободу, далее то, что вслед за образованием социалистической системы появляется в корне отличающаяся свобода: люди берут производство под общий контроль и — таким образом — развертывается всестороннее развитие свободных индивидуумов.

Во второй части статьи автор обследует то, какое влияние оказывают изменения монопольного капитализма на буржуазную свободу, указывая на то, что в капиталистических странах господство международного монопольного капитала постоянно оскорбляет демократию и свободу, силой подавляя свободу народных масс, отбирая их завоевания.

В конце статьи автор приводит актуальные проблемы социализма и свободы, т. е. показывая какая взаимосвязь имеется между свободой и социалистическим государством, социалистической собственностью, плановым хозяйством и то, что означают социалистические общественные отношения с точки зрения человеческих прав. В ходе этого автор вступает в спор с буржуазными, антикоммунистическими взглядами относительно существующего социализма.

Станислав Смирнов
НАУЧНОСТЬ МАРКСИСТСКОГО ПОДХОДА
(КАРЛ МАРКС И СОЗДАНИЕ НАУЧНОСТИ ВЫСШЕГО ТИПА)

Автор в статье анализирует то, почему марксизм можно считать совершенно новым явлением как с научно-теоретической, так и методологической точки зрения в равной степени; и какова причина его популярности среди народных масс и ученых.

Автор отмечает, что творчество Маркса, ставя людей перед новыми перспективами, показывает путь к решению „вечных” проблем человеческой цивилизации. Образование мировой социалистической системы ознаменовал историческое подтверждение марксизма.

Маркс принёс в науку не только новые знания, но и преобразовал и сам предмет науки, включая в неё наряду с существующей действительностью и реальное будущее. Такое научное воззрение в ходе исторического процесса так охватывает действительность, что в части этого процесса предметом анализа являются не только предыдущие формации объекта, но и тенденции, и закономерности, создающие настоящее и будущее. Особенно большое значение это имеет в наши дни, когда нерешенность глобальных проблем человечества может поставить под вопрос даже и будущее цивилизации.

Основное методологическое новшество марксизма — диалектическая критика. До Маркса наука или действительность могла найти своё выражение либо в апологии действительности, либо в нигилистском отрицании. А марксизм способен не только понять действительность, но и критически относиться к ней, оказывая на неё тем самым обратное действующее влияние, становясь мотором изменений. Напротив тем методологическим и одновременно научно-теоретическим решениям, на основе которых из процесса познания действительности нужно исключить вмешательство человека, марксизм исходит из того, что именно вмешательство в объект приводит к пониманию этого объекта, что и является условием изменения действительности.

В конце концов большое значение имеет изменение воззрения ценности науки. Маркс писал, что задача науки состоит не только в увеличении знаний о действительности, но и должна стать средством её преобразования.

Все эти свойства подытоживаются в том — отмечает автор —, что марксизм, в центре которого стоит человек, представляет собой органическое единство „органической революционности” и „органической научности”. Это его делает популярным и притягательным для всех прогрессивных сил и для всех научно мыслящих людей.

György Szoboszlai

INTEREST REPRESENTATION OF SMALL VILLAGES

In Hungary about 5 per cent of population are living in small settlements where the number of inhabitants is under 500. In certain regions this type of structure of settlement is predominant. As a result of considerable changes which have taken place in the economy and society and as a consequence of the large-scale migration to the towns, the number of inhabitants of villages is decreasing and more and more settlement becomes small village. As far back as in the early 70s, the researchers dealing with settlement policy took notice of the social problems which appeared in these settlements: insufficient development of infra-structure of the community, the upsetting of the demographical equilibrium, backward situation of the field of human services (education, public health).

In the study the author deals with the question of how the small settlements are able to counterbalance the unfavourable changes with the help of state and voluntary organizations, what kind of difficulties the effective interest representation has. The great majority of small villages are represented by common state representative body (common council). Besides the advantages of this form of interest representation, it has negative consequence as well: the weakening of the local public life, the decline of the effectiveness of the representation. In order to counterbalance these facts, a new institution, the so-called associate village council will strengthen the interest representation of small settlements from 1985. However, according to the author, it will be necessary to change the policy relating to the development of settlements as well in order that the situation of infra-structure in the small villages be better. The effective interest representation requires that the interests of settlements be also intermediated by a national voluntary organ of interest representation towards the decision mechanism of the state.

Irma Berei

THE EFFECT OF DEMOGRAPHICAL CHANGES ON THE SECONDARY EDUCATION

The number of secondary school students (14-17 years old) — because of the different numbers of the individual age categories — changes considerably and the so-called demographical wave will reach its maximum in the 1990s. The Board of Vocational Training of the National Pedagogic Institute analysed how the secondary education of the increased number of students can be prepared and realized in the different types of secondary schools (gymnasium, specialized and vocation-

al secondary schools) and calculations were made in connection with the material and personal conditions which are necessary for the education of the increased number of students. Based on the data of years between 1970 and 1980, the investigation comprehends the period between 1980 and 2000.

The study shows the most important elements of the investigation, the revealed interdependences and conclusions as well as the elaborated recommendations.

The number of those who finish successfully the elementary school, the proportion of students who wish to continue their studies (93-95 per cent), the division of those who continue their studies in the different types of secondary schools, as well as the existing and expected material and personal conditions influence the expectable increase of number of students in the secondary schools. The starting point of the study is that the already great proportion of the secondary school students cannot be reduced owing to the increased number of students because it would create tension in the society and is in contradiction with our future plans as well. The proportion of those who continue their studies must be at least kept on the same level or according to the possibilities it must be increased slightly. Three versions were elaborated which differ from one another in relation to the proposed proportion of students who continue their studies as well as to the division of the different types of secondary schools. The propositions take into account the expectable shaping of manpower demand, the claims of elementary school leavers to continuation of studies and the composition of those who leave work. The study says that the level of years 1980/81 must be taken as basis for the assurance of the material and personal needs of education and the needs of development must be measured to this level.

Wolfgang Eichhorn

THE DEVELOPMENT OF PRODUCTIVE FORCES AND OF SOCIAL FORMATIONS

Both the investigation of the historical processes and the examination of the revolutionary processes of our age necessitate the more comprehensive elaboration of the dialectical content of the basic categories of the historical materialism in order to apprehend theoretically the sequence and development of the socio-economic formations.

In the debated question of the sequence of formations, the starting point is the basic interdependences of the world-historical process of development of the mankind and the development of the material productive forces which are the basic and intensive momentum of the coming into existence and perfection of formation as well as they are the basis and intensive momentum of the creation of the preconditions of a higher quality too. The author censures the static definition of the social formation and the simplified interpretation of necessity. Referring to Marx's conception, he states that the historical necessity of the social formations cannot be based only on the development of productive forces in the previous formation because by this the necessity — disregarding dialectics — would be termed as an external momentum in relation to the formation in question. Such reductive conception of necessity is theoretically obsolete.

Neither the historical necessity of socialism can be reduced to the historico-

economic preconditions, the necessity of socialism, in the formation of the new mode of production, cannot be separated from the bringing into existence of new and higher type of productive forces, from the role of socialism in the material and intellectual development of the mankind and in the development of human character. Lenin emphasized the role of productivity of labour in the victory of the new social order. In case of transition to a new social formation, the priority of development of productive forces becomes really comprehensible when the necessity is interpreted in a more comprehensive way, when it is explained in the totality of the development of social formation and in its historical and class determinedness.

Based on Marx, the study shows the historical dimension of the conception of the forces of production and the creative activity of the producing man in the complexity of productive forces. The basic and determinative role of productive forces can be only understand in its totality when we start from the actual, dialectical transmissions of the development in which the productive relations, as determinants of form, become actively connected with the production and reproduction process.

Wolfgang Fritz Haug

IS IT THE CRISIS OF MARXISM OR DIALECTICS OF MARXISM?

„Dialectics is valid also for ourselves“: the frequently mentioned crisis of Marxism is not other than an obligation to study steadily, that is to say, one has to submit the available knowledges, the instruments of thinking and the strategies of the transformation of the existing relations to Marxist criticism — the author connects the question raised in the title of study with these reflections.

The 20th century has been the cause of several socio-political events — monopoly capitalism, World War, revolutions, counter-revolutions, the liberation of colonies, the confrontation between the two world systems, the effects of the capitalist world system which create crises and threaten with wars, only to mention the most important events. As compared to Marx's age, the contradictions have changed, the emphasises have shifted, socialism becomes the question of survival of the mankind. Marxism must give an answer to the new questions, the creative crisis of Marxism can be the beginning of the further advancement of Marxism.

The author puts the problem of identity of Marxism in the centre. He analyses the peculiarities of the historical emergence of the name „Marxism“, the discussions on the definition of Marxism as „historical socialism“, the requirements of treating Marxism as science. The definition of the subject of Marxism as well as the interpretation of the relation between Marxism and the historical philosophy are the subject of several critiques of Marxism. They are the subject of Gorz, Lac-lau or Althusser's interpretations as well which are analysed and censured by the author. Nevertheless, according to the author, the „reproaches“ on Marxism are necessary they compel the Marxists to take notice of their own contradictions. For this, one has to start from the problems of existence of our age.

Marxism needs such a thinking which is able to apprehend the problems in themselves and in their interdependence as well. This requires that Marxism accept and respect the relative autonomy of the different spheres of the society, the differences, contradictions and interdependences as well.

According to the author, the polycentrism of Marxism of the world is today a fact but the new conception of the unity was not yet matured. One has to promote the creative convergence of the different and divergent tendencies of Marxism.

Gyula Vörös

FREEDOM AND SOCIETY

(On the Basis of Marx's Grundrisse)

In the first part of the article, the author, based on Marx's Capital and its first manuscript the Grundrisse, shows the content and form of freedom in capitalism and in the socialist system. He analyses various sides of the socioeconomic relations and their role from the viewpoint of the form and degree of freedom. The author makes evident that the roots of freedom in capitalism are to be found in the commodity production based on private ownership, the commodity character of manpower, the system of paid work producing surplus value and in the separation of work and property. At the same time he reveals what the special agent of this system: the anarchical capitalist competition means with regard to freedom. On the basis of these, he elucidates how the capitalist production relations appear as the relation of freedom, why the capitalism means only a restricted and illusory freedom. The article emphasizes Marx's analysis, according to which in the course of development of capitalism the system of great concentration of capital comes into being: it restricts the competition and with it the bourgeois freedom as well: by the establishment of the socialist system a radically new type of freedom comes into existence: the people exercise common control over the production and the many-sided development of the free individuals blossoms out.

In the second part of the article, the author examines how the changes in monopoly capitalism effect the bourgeois freedom. He makes evident that in the capitalist countries the rule of international monopoly capital continuously violates democracy and the basic freedoms, the freedom of people is forcibly suppressed and their attainments are revoked.

In the last part of the article the current problems of socialism and those of freedom are outlined: how the freedom is connected with the socialist state, the socialist property, the planned economy, what the socialist social relations mean from the viewpoint of human rights. In the course of the discussion of the above-mentioned problems, the author challenges the bourgeois, anti-communist opinions relating to the real socialism.

Sztanyiszlav Szmirnov

MARX AND THE SCIENCE

The author analyses in his study why Marxism can be essentially considered a new phenomenon from the viewpoint of theory of science and that of methodology as well: What is the reason of its popularity among the masses and scholars?

He states that Marx's life-work has opened up new perspectives for the mankind, it has shown the way of solution of the „eternal” problems of the human

civilization. The coming into existence of the socialist world system proves the historical justification of Marxism.

Marx has brought not only new knowledges in the science but also has transformed the subject of science putting the real future beside the existing reality. This contemplation of science apprehends the reality in its historical process in such a way that, as a part of the process, it analyses not only the previous forms of object but also the tendencies and regularities which create the present and future. It is of great importance especially in our days when the unsolvedness of the global problems may bring into question the future of civilization as well.

The dialectical critique is the fundamental methodological innovation of Marxism. Before Marx, the science could attain only the apology of science or reality or its nihilist negation. Marxism can not only understand reality but also has a critical relation with it, by this means Marxism effects it in an active way and becomes the engine of change. As opposed to the methodological and scientific-theoretical reflections according to which from the process of cognition of reality the human intervention must be excluded, the starting point of Marxism is exactly that only the intervention in object can lead to the understanding of object which is the precondition of the change of reality.

The change of value contemplation of science is decisive. According to Marx, the task of science is not only the enrichment of knowledge relating to reality but also the science must become an instrument of the transformation of reality.

All these characteristics can be summarized in the fact — says the author — that Marxism, the centre of which is the human being, is the synthesis of „organic revolutionism” and of „organic science”. This makes it attractive for every progressive force and every scientific thinker.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Дьёрдь Собослан:</i> Представительство интересов мелких деревень	205
<i>Берен Андрашнэ:</i> Влияние демографических изменений на обучение среднего уровня	216

К ЮБИЛЕЮ МАРКСА

<i>Вольфганг Эйхорн:</i> Развитие производительных сил и общественных формаций	239
<i>Вольфганг Фриц Хауг:</i> Кризис марксизма или диалектика марксизма?	258
<i>Дьюла Вёреш:</i> Свобода и общество (По следам труда Маркса Grundrisse)	279
<i>Станислав Смирнов:</i> Научность марксистского подхода	297

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

О результатах и противоречиях социалистического общества (Доклад Иштвана Балогга—Тибора Халаи на международной конференции проведённой в Цавтате)	308
---	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Публикации 1983 года сотрудников Института общественных наук (Составила: <i>Маркелла Каройнэ</i>)	321
РЕЗЮМЕ	339

CONTENTS

STUDIES

- György Szoboszlai:*
Interest Representation of Small Villages. 205
- Irma Berei:*
The Effect of Demographical Changes on the Secondary Education 216

TO MARX ANNIVERSARY

- Wolfgang Eichhorn:*
The Development of Productive Forces and of Social Formations 239
- Wolfgang Fritz Haug:*
Is it the Crisis of Marxism or Dialectics of Marxism? 258
- Gyula Vörös:*
Freedom and Society (On the Basis of Marx's Grundrisse) 279
- Sztanyislav Szmirnov:*
Marx and the Science 297

WORKSHOP

- On the Achievements and Contradictions of the Socialist Society (Istvan Balogh—Tibor Halay's lecture in the International Conference in Cavtat) 308

INFORMATION

- The 1983 Publications of the Co-Workers of the Institute of Social Sciences (Compiled by Anikó Markella) 321
- Summaries in Foreign Languages 339
- Contents in Foreign Languages 349

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó

megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)

(pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

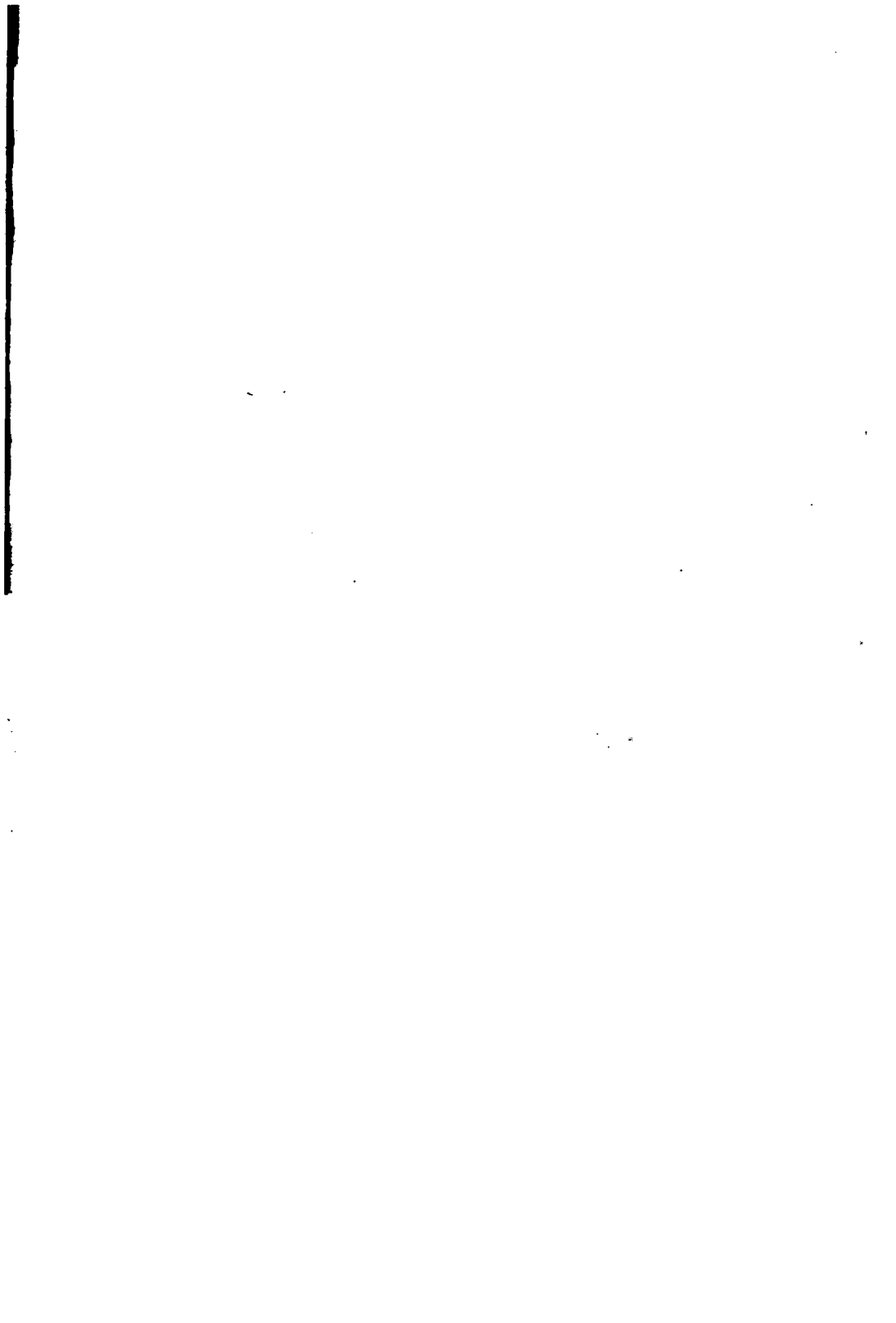
(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 11,3 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest 84—2329

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

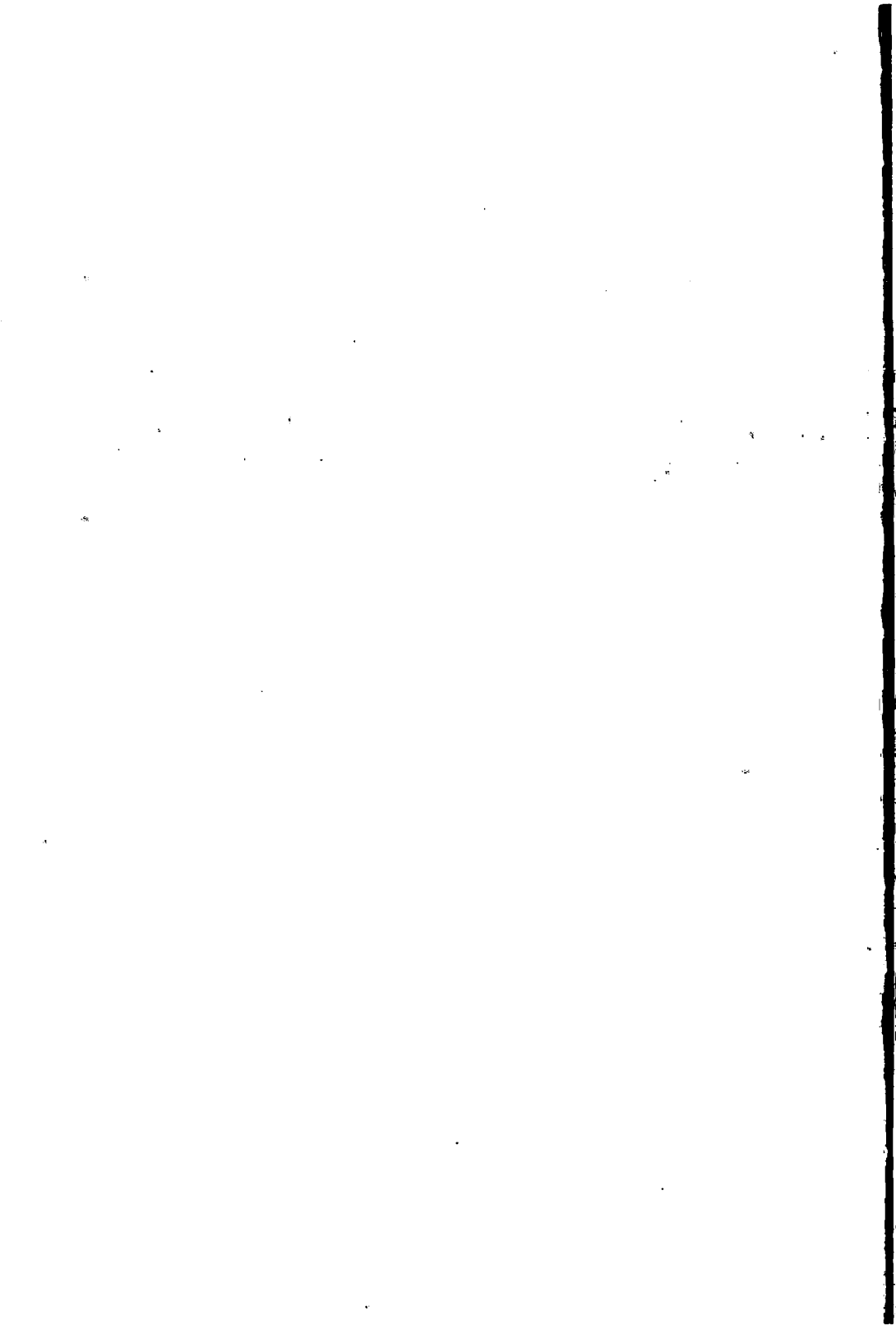

20,- Ft

316 861

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1984 | 3

Társadalom- tudományi Közlemények

1984·3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XIV. évf. 1984/3.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Szoboszlai György—Wiener György:</i> Gazdaságirányítás és társadalmi összefüggések	357
<i>Pál László:</i> Az ingázó dolgozók életformájáról, életmódjának sajátosságairól	373
<i>Gál Róbert:</i> Szakmunkástanulók az üzemekben	386
<i>Johancsik János:</i> Az együttműködés feltételei a nyugat-európai munkásmozgalomban	398

ELMÉLETI TANÁCSKOZÁSOK

„Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése” (Országos elméleti tanácskozás Veszprémben) Összefoglaló a tanácskozásról (<i>Gidai Erzsébet</i>)	408
Zárszó (<i>Huszár István</i>)	419

MŰHELY

<i>Pokol Béla:</i> Iparosítás és modernizáció (A modern funkcionalista rendszerelmélet megoldáskísérletei)	425
---	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

Tervezés és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdései a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratban (<i>Boros Anna—Klimó Hedvig—Kiss Judit</i>)	441
Az európai szocialista országok és a nemzeti felszabadítási harc kapcsolatának néhány kérdése a nyolcvanas években (Pártintézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása Vietnámban) (<i>Halay Tibor</i>)	455
Lengyel—magyar tudományos tanácskozás a politikai intézményrendszeréről (<i>Borbély László—Szegő Andrea</i>)	463
Olasz társadalomtudományi kutatóközpontok (<i>Szabó Tibor</i>)	473
Francia szocialisták szemináriuma a marxi és jauresi örökségről (<i>Havas Péter</i>)	482

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Thoma László kandidátusi értekezésének védéséről (<i>Dévai Katalin</i>)	487
Ukrán és magyar kutatók együttműködése (<i>Pál László</i>)	490
A CeSPE delegációjának látogatása intézetünkben (<i>Guba László</i>)	492
Eszmezsere a második gazdaságról és a gazdasági, társadalmi struktúráról (<i>Gidai Erzsébet</i>)	494
Reformtervek a nyugatnémet politikatudományi oktatásban (<i>Szabó Máté</i>)	497
Idegen nyelvű összefoglalók	501
Idegen nyelvű tartalom	507

SZOBOSZLAI GYÖRGY—WIENER GYÖRGY

Gazdaságirányítás és társadalmi összefüggések

Az MSZMP Központi Bizottsága 1984 áprilisában állásfoglalást hozott a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről. E politikai állásfoglalás kereteket ad az egyes irányítási eszközök és intézményi formák továbbfejlesztéséhez, az érdekeltségi viszonyok átalakításához. A reform folytatására irányuló munkálatok azt a fő célt szolgálják, hogy a termelésben az érdekeltségi viszonyok átalakításával növekedjen a gazdaság hatékonysága és jövedelemtermelő képessége, s ezzel együtt a termelés bővülésével az életszínvonal stabilizálásának, majd növelésének anyagi forrásai is megteremtődjenek.

A politikai állásfoglalást jelenleg és az előttünk álló időszakban a gyakorlati lépések kidolgozása követi, ami jogszabályok megalkotásában és konkrét döntések egész sorának meghozatalában ölt testet. A gyakorlati intézkedések összehangolására a Minisztertanács elfogadta a reform jogalkotási programját, s ennek alapján sokoldalú munka indult meg az intézményi és a szabályozó rendszer átalakítására. A politikai állásfoglalás megszabja e munkálatok fő irányait és lényegi tartalmát, s ezáltal alapokat nyújt a jogi szabályozásban testet öltő állami munkához. Sok részletkérdés vár azonban még megválaszolásra, további vizsgálódásra, s igen fontos, hogy a nem kellően tisztázott problémákra adott válaszok a reform-elkötelezett politikai célokhoz illeszkedjenek. E követelmény feltételezi az egyes új intézmények szabályozásának körültekintő, szociológiai összefüggéseket is figyelembe vevő kidolgozását és ezek társadalmi hatásmechanizmusának előzetes feltérképezését.

A társadalomalakító folyamatok hatásmechanizmusának előzetes felmérése, becslése, nem egyszerű feladat, nem végezhető el teljes pontossággal. A társadalmi összefüggések gondos elemzésével azonban nagy biztonsággal előre láthatjuk egyes intézményi változások várható valószínű hatását, szociológiai törvényszerűségeit, a nyomukban keletkező új konfliktusokat, újszerű ellentmondásokat. Nincs olyan tudatos társadalomalakítás, amely csak kedvező következményekkel jár. Olykor tudatosan vállalni kell a régiek helyett más típusú, más intenzitású konfliktusokat, ütközési pontokat. Ám hogy mit vállalunk, azzal lehetőség szerint pontosan tisztában kell lennünk. A politikai választás — értékválasztás, arra a feltevésre alapozva, hogy az új intézmények vagy az új komplex társadalomirányítási rendszer a korábbinál kezelhetőbb, könnyebben tolerálható ellentmondásokkal jár és találkozik a társadalom különböző rétegeinek törekvéseivel, s ezáltal

tal a támogatás szükséges mértékével. Bármiféle reformfolyamat sikere nagymértékben függ ettől a társadalmi támogatástól. Mindenféle javasolt társadalomirányítási koncepciónak tekintetbe kell vennie a társadalom reálisan létező érdek- és értéktagságát, mivel ennek tudatos alakítása csak bizonyos határok között és csak fokozatosan lehetséges.

Közismert, hogy a hivatkozott politikai állásfoglalást több éves igen intenzív tudományos és politikai előkészítés előzte meg, mely a munkálatok későbbi fázisában — igaz, korlátozott — társadalmi nyilvánosságot is kapott.* A döntés olykor igen éles vitákban érlelődött meg. E politikai döntés egymásnak ellentmondó tudományos koncepciók és eltérő törekvések mérlegelése után azok eredőjeként fogalmazódott meg, s így a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó állásfoglalás különböző társadalompolitikai irányzatokat összegezett. Az állásfoglalás a nemegyszer éles ellentéteket igyekezett letompítani, de a különböző álláspontokat természetesen nem tüntethette el. Számolnunk kell tehát azzal, hogy a reform gyakorlati kivitelezésekor egyes, korábban megfogalmazott törekvések, álláspontok és tudományos koncepciók újra előtérbe kerülnek. Ezért tartjuk fontosnak az egyes reformelképzelések további analízisét, egyes új intézmények tudományos értékelését és a reformfolyamat társadalmi hatásának folyamatos elemzését. A kutatás felelőssége tehát nem állhat meg a politikai konszenzus kereteiben, már csak azért sem, mivel a gazdaságelméleti előfeltevések a gazdaságpolitikai elhatározások intézményesítését széles területen befolyásolják.

A további elemzés ennek megfelelően igyekszik áttekinteni a reformfolyamat egyes, az előkészítés korábbi szakaszában megfogalmazott elméleti előfeltevéseit, s ezeknek a gyakorlati lépésekre is kiható társadalmi összefüggéseit — elsősorban azzal a céllal, hogy rámutasson néhány elméleti ellentmondásra. A gyakorlati intézkedések sikere nem kis részben azon is múlik, hogy mennyiben tudunk olyan konzisztens intézményi változtatásokat kimunkálni, amelyek előremutatóak és a rejtett konfliktusokat a minimumra korlátozzák. Csak az egyes ellentmondások explicitté tételével válhat lehetővé az ezekre történő tudatos felkészülés, a szükséges módosítások megtétele, az előzetes koncepció korrigálása. Elemzésünkkel ehhez szeretnénk hozzájárulni.**

TÁRSADALMI FOLYAMATOK ÉS REFORMSZÜKSÉGLETEK

Az 1980-as évek elejére a magyar társadalomban megalapozott reformigények érlelődtek meg. A kialakult gazdasági és társadalmi ellentmondások fontossá tették nemcsak gazdasági, hanem társadalmi gyakorlatunk egyes elemeinek újraértékelését és átfogó reformját. Az elmúlt másfél évtizedben intézményesült társadal-

* *Pulai Miklós*: A gazdaságirányítás fejlesztése. Figyelő, 1981. június 17.; Népszabadság, 1982. október 2. Innen értesült a közvélemény, hogy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére a Gazdaságpolitikai Bizottság mellett Konzultatív Testület alakult.; Eszmecsere: a 15 éves gazdaságirányítási reform továbbfejlesztéséről. Társadalmi Szemle, 1983/2. sz.; *Havasi Ferenc*: Számvetés és feladatok. Társadalmi Szemle, 1984/1. sz.

** Az elemzés során felhasználtuk a különböző — a párt- és az állami döntéseket megalapozó — szakértői anyagokat, belső előterjesztéseket, és az egyes szakértői bizottságok összegező jelentéseit. Hasznosítottuk a Konzultatív Testület számára készített kutatási anyagokat is. A különböző előterjesztésekre vonatkozó hivatkozásokat — miután ezeket nem publikálták — mellőzzük.

mi-gazdasági rendszer ma már nem biztosítja a megfelelő gazdasági növekedést, s gyengítheti a fennálló társadalmi konszenzust. Az utóbbi időszakban társadalmunkban a politikai konszenzus háttérében számos feszültség halmozódott fel; lelassult a növekedés, felbomlott a külpiaci egyensúly, és túlzott, nehezen elviselhető mértékűvé vált az eladósodás, ami olykor kritikus pénzügyi helyzetbe hozta az országot; az életszínvonal egyes társadalmi rétegeknél stagnál, széles tömegek esetében csökken. Az 1978. évi gazdaságpolitikai fordulat ellenére sem sikerült biztosítani a gazdasági élet tartós ellentmondásainak feloldását. A munkaerőhiány — és az egyébként szükséges — importkorlátozás miatt növekedtek a ki nem használt kapacitások, s az egyre szigorodó adminisztratív intézkedések sem tudták korlátok között tartani a vállalati beruházásokat. Részben az állami lakásépítés csökkenése miatt a korábbinál is kiélezettebbé vált a lakáspiaci helyzet, ami tovább növelte az infrastruktúra általános elmaradottságából eredő feszültségeket. A másodgazdaság kiszélesítése — a várakozásokkal ellentétben — csak néhány területen vezetett valóságos versenyviszonyok kialakulásához, s ennek következtében a fogyasztók helyzete a piacon lényegesen nem javult, sőt, esetenként az árak állandó emelkedése a hiány intenzitásának növekedésével társult (például a ruházati cikkek és az építőanyagok piacán). Ugyanakkor ebben az időszakban tovább folytatódott a vertikális társadalmi mobilitás lelassulása és a társadalom demokratikus intézményei sem fejlődtek kielégítően.

A felszín alatt tehát társadalmi feszültségek halmozódtak fel, s az ezekre való reagálás elkerülhetlenné vált. Ha a politikai rendszer nem dolgozza fel kellő hatékonysággal az említett ellentmondásokat, nem képes megváltoztatni egyes, eddig bevált mozgásformáit és intézményi viszonyait, a feszültségek — különösen az életszínvonal várható további romlása hatásaként — legitimációs válsághoz vezethetnek. Az említett válságjelenségek ugyanis egyes társadalmi csoportokon belül a kiúttalanság érzését erősíthetik fel, s a valóságban is lassú eróziós folyamatokat indíthatnak el. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése mellett fel kell készülnünk tehát a társadalmi-politikai intézményrendszer fokozatos továbbfejlesztésére is.

E felismerés eredményeként az 1980-as évek elején megkezdődött a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének komplex tudományos megalapozása, amely elsődlegesen a tervezés, a gazdasági szabályozás, az intézményi rendszer és az érdekképviseleti mechanizmus átalakítására irányul. E szerteágazó munkálatok keretében több, egymástól lényegesen eltérő elméleti koncepció fogalmazódott meg, amelyek a szocialista gazdaság mozgástörvényeit különbözőképpen interpretálják, és ennek megfelelően a gazdaság kívánatosnak tartott intézményi kereteit sokszor gyökeresen eltérően vázolják fel.

A szakmai közvéleményben leginkább elterjedt reformelképzelések alapját az önszabályozó piac elmélete alkotja, amely abból indul ki, hogy a gazdaság működésében jelentkező zavarok leküzdését hosszabb távon a kereslet—kínálat—ár mechanizmusára épülő, a beruházási szférát is uraló keresletvezérelt piaci gazdaság biztosíthatja.*

* Az önszabályozó, illetőleg a szabályozott piacgazdaságról vallott nézetek nemcsak a politikai köztudatban és a publicisztikában, hanem a szakmai elemzésekben sem különböznek el élesen egymástól. Azok, akik az „önszabályozó piac” fogalmát használják, e kategóriát összegegyeztethetőnek vélik a népgazdasági tervezéssel, a szabályozott piacgazdaság hívei pedig úgy írják a piaci automatizmusok érvényesüléséről, mintha azok működését a

A reform e felfogása erőteljesen leszűkíti a társadalomfejlesztési alternatívákat, s azt sugallja, hogy a fennálló irányítási viszonyok reformja leghatékonyabban e gondolatrendszer keretében mehet végbe. Az önszabályozó piacra alapozott reformelképzelés egyúttal azt a hipotézist is magába foglalja, hogy a társadalom széles rétegei ilyen típusú reformot igényelnek, annak értékeivel — a jelentkező ellentmondások ellenére — lényegében azonosulnak. Ilyen helyzetben e koncepció bármely elemének kritikája reformellenes szándékként értékelhető, ami rendkívül megnehezíti e reformkoncepció gazdaságelméleti megalapozottságának elfogulatlan bírálatát és feltételezett társadalmi hatásainak reális számbavételét.

A társadalmi hatások megalapozott mérlegelését az is korlátozza, hogy a reformfolyamat során az egyes részterületek változásából eredő konkrét következményeket — mivel többnyire eleve feltételezték a pozitív hatásokat — eddig alig elemezték. A gazdasági mechanizmus társadalompolitikai összefüggéseinek átfogó vizsgálata azonban csak akkor lehetséges, ha az egyes makroökonómiai intézkedések (árképzési rendszer, árfolyampolitika, jövedelemszabályozás stb.) várható következményeit a gazdasági szabályozók hatásmechanizmusával együtt értékeljük, s ennek alapján vonjuk meg az előnyöket és a hátrányokat összegező mérleget.

E tanulmány keretében nincs lehetőségünk arra, hogy a tudományos műhelyekben kidolgozott reformirányzatok gazdaságelméleti és társadalmi összefüggéseit minden területen részletesen számba vegyük. Így az elemzés a továbbiakban csupán néhány, legfontosabbnak tűnő gazdaságelméleti kérdésre, illetőleg társadalompolitikai problémára terjed ki.

A SZOCIALISTA PIACGAZDASÁG NÉHÁNY GAZDASÁGELMÉLETI ÖSSZEFÜGGÉSE

A gazdaságirányítási rendszer reformját az ismert elképzelések többsége a *piacgazdaság azon felfogására korlátozza*, amely az árutermelés legáltalánosabb kategóriáiból indul ki. A szocialista piac jelenleg elterjedt értelmezésének központi gondolata az, hogy az állami beavatkozás visszaszorítása esetén (az ún. államigazgatási állam korlátozásával) a gazdaság keresletkorlátossá válik. A gazdasági egységek ugyanis e felfogás szerint alapvetően mindig nyereségük maximalizálására törekednek, s e belső céljuktól eddig csak az állami és politikai beavatkozások térítették el őket. A tényleges nyereségérdekeltség esetén pedig a vállala-

makroökonómiai szinten megfogalmazott terv lényegében érintetlenül hagyná. Az elméleti-politikai értékelést tovább bonyolítja, hogy a közgazdasági szabályozó eszközök mellett — igaz, kivételes esetekben — a közvetlen, direkt beavatkozás szükségességét is elismerik, noha a folyamatos kormányzati irányításban is alapvetően a pénzügyi, piackonformnak minősített módszerek alkalmazását javasolják. A két kategória egy fogalomrendszeren belüli keveredését, összemosódását illusztrálja az alábbi idézet: „... a tervutasításos rendszert elhagytuk, de nem a *szabályozott piac* kikötőjébe futottunk be. A reform nyomán ugyanis nem vált a piac a termelés szabályozójává (rövid távon sem); az árak csak részlegesen, esetenként teremtenek egyensúlyt a kereslet és a kínálat között, a kínálat nem reagál (nem tud reagálni) a keresleti jelzésekre, a pénz megléte nem mindig biztosítja a hozzájutást az árukhoz stb. Nem szabályoz tehát igazán, *önszabályozó* módon a *piac*.” *Bauer Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok. Mozgó Világ, 1982. 10. sz. 26. old. (Kiemelés tőlünk — Sz. Gy. — W. Gy.)*

latok magatartását elsősorban a várható profitráta szabályozza, s így kedvezőtlen kilátások esetén a termelési tényezők iránti keresletüket önként visszafogják.

A keresletkorlátot alapvetően az ármechanizmus és a vállalati jövedelemszabályozás intézményesíti, kiegészülve az újonnan kiépülő tőkeallokációs mechanizmusokkal. Az árrendszer és a jövedelemszabályozás a reformmunkálatok jelenlegi szakaszában is lényegében a kereslet által korlátozott ár koncepcióján alapul. Az árkorlát a piaci verseny előfeltétele, s egyben következménye; ez kényszeríti a termelőket arra, hogy árakat csökkentsék, s jövedelmezőségüket a kínálat növelésével, illetőleg takarékosabb költséggazdálkodással, termék szerkezet-változtatással stb. biztosítsák. Ily módon az árkorlát keretében kifejlődő piaci verseny a jelenleginél sokkal szűkebb körben teszi szükségessé az állami árszabályozást, a termelői és a fogyasztói árszínvonal állami védelmét, hiszen a verseny mérsékli az árakat és fokozatosan kialakítja a kereslet-kínálat közötti egyensúlyt. A termelői ár tehát szükségyszerűen a lakossági fogyasztói árkorláthoz igazodik, a fordított kétszintűség eltűnik, s így lehetőség nyílik arra, hogy a termékek árába normatív forgalmi adót építsenek be. Az árkorlát a támogatási igényt is számottevően mérsékli, a termelői árak állandosult emelkedését ugyanis hosszabb távon árcsökkenés, illetőleg stabilizálódás váltja fel, s a fogyasztói árarányok, valamint a társadalmilag szükségesnek elismert termelési ráfordítások viszonylag pontosan igazodnak egymáshoz. Az ártámogatási rendszer szűkítése pedig nemcsak a költségvetési egyensúly egyik előfeltétele, hanem a takarékos, a gazdasági lehetőségekhez alkalmazkodó fogyasztói magatartás is csak ilyen feltételek mellett fejlődhet.

A vállalati nyereség is csak abban az esetben fejezheti ki a termelés hatékonyságát, ha az értékesítés a verseny által közvetített árkorlátba ütközik. Ellenkező esetben ugyanis a vállalatok elsődlegesen áremelésen keresztül jutnak nyereséghez, s így jövedelmezőségük nagymértékben árfelhajtási képességüktől függ. A lekötött tőke átértékelése, az amortizáció hatékony felhasználása is kizárólag a kereslet által megszabott árkorlát mellett valósulhat meg; az árcsökkenést előidéző kínálati verseny ugyanis az önköltség megtérülését is kizárhatja, s így az amortizáció jelenlegi automatikus, a kedvezőtlen gazdasági szerkezetet konzerváló képződése is megszűnik.

Az eddigiekből következik, hogy az árkorlát alacsony fokú intenzitása az önszabályozó piacra épülő reformelképzelésekben vázolt irányítási rendszer működésének egészét érinti. Ha árstabilizáló jellegű kínálati verseny nem bontakozik ki, a piaci árak körének jelentősebb kiszélesítése erőteljes áremelkedést vonhat maga után, ami a támogatások, preferenciák szűkítése következtében a fogyasztói árszintet is rendszeresen növeli. A termékek árába beépített normatív forgalmi adó ilyen feltétel mellett maga is árnövelő hatásúvá válik, a vállalatoknál ismételen inflációs többlet nyereség képződik, s a jövedelmezőségi, illetőleg a reálfolyamatok esetleg a jelenleginél is jobban elszakadnak egymástól. A hatékony árkorlát hiányában természetesen a tőke átértékelődése sem mehet végbe, s az amortizáció továbbra is automatikusan keletkezik. A gyorsított leírás elsődlegesen nem preferenciaként működik, hanem olyan intézményként, amely fenntartja, sőt, fokozza a beruházási túlfűtöttséget. (E lehetőséggel néhány, a közgazdasági szabályozó rendszer fejlesztésével foglalkozó szakértő is számol, s ezért azt javasolja, hogy az amortizáció-elvonás helyett más típusú elvonást, illetőleg adót vezessenek be.)

Egyes reformelképzelésekben a vállalati szféra árkorlátjának kialakulását arra

a feltételezésre alapozzák, hogy a gazdasági egységek a megváltozott irányítási feltételek mellett elsődlegesen a vagyonerdekeltség keretében gazdálkodnak, vagyis nemcsak beruházásra, hanem annak alternatívájaként pénzmegtakarításra is töreksenek. A likviditási hajlam kifejlődését a tőkeallokációs formák kialakítása, a kamatmechanizmus megváltoztatása és a vállalati tevékenység értékelési szempontjainak módosítása idézné elő. Amennyiben a vállalati magatartás megfelelően kiépített tőkeallokációs mechanizmusokba ágyazódik, a gazdasági egységek választási lehetősége megnőne, hiszen termékeik kedvezőtlen értékesítése esetén pénztőkéjükét más vállalatoknál ruházhatják be, kötvényeket, részvényeket vásárolhatnak, illetőleg likvid pénzeszközeiket saját elhatározásaik alapján üzleti bankokban köthetik le. Ez egyben azt is feltételezi, hogy a vállalatvezetés a kamatból és osztalékból származó jövedelmet a saját termelésen alapuló profittal azonosan értékeli.

Az itt elemzett reformelképzelések tehát abból indulnak ki, hogy egy stabil, *utólagos elvonásokat nem alkalmazó* szabályozó rendszer esetén a vállalatvezetés mérlegeli, hogy beruházzon-e vagy pedig tőkét másként fektesse be. A vezetést erre személyi érdekeltsége kényszerítené és ösztönözné, mely elsősorban a vállalati vagyonnövekményhez kötődne, mivel más szempontok figyelembevételére a bérezésre, nyereségrészesedésre és jutalmazásra alapozott, tulajdonosi elszámítással alá nem támasztott likviditási hajlamot erősen mérsékelné. A vállalati kollektíva által irányított gazdasági egységeknél azonban az érdekeltség konkrét formáját a termelőközösség maga határozná meg.

A stabil, utólagos elvonásokat nem alkalmazó jövedelemszabályozás is a vállalati vezetés motivációrendszerének átalakulását feltételezi. A vásárlóerő-szabályozás eddigi normatív eszközei ugyanis azért nem bizonyultak megfelelőnek, mert az adózás utáni bruttó — a nem központosított amortizációt is magába foglaló — nyereségtömeget makroökonómiai szinten elsődlegesen a vállalati beruházás és készletfelhalmozás folyó árakon számított szintje határozza meg, e vállalati vásárlások az eladók számára nyereséget jelentenek, a vevőknél viszont az adott évben termelési költségként még nem jelennek meg. Az állami költségvetés és más költségvetési jellegű alapok deficitje, a külkereskedelmi mérleg többlete és a bérből élők túlköltekezése a nyereségtömeget tovább növeli, a szufficiens költségvetés, a külkereskedelmi mérleghiány és a bérből élők nettó megtakarítása pedig csökkenti. A járulékos tényezők azonban az egyes években lényegében kiegyenlítik egymást. Ha romlik a külkereskedelmi mérleg, általában nő a költségvetési deficit, javuló külgazdasági egyensúly esetén viszont a gazdaságirányítás a költségvetési hiány mérséklésére, esetleg kiküszöbölésére kényszerül. (Ez az oka annak, hogy 1981 óta a költségvetési hiány erőteljesen mérséklődik.) Ily módon az adózás utáni bruttó nyereségtömeg, s ezáltal a vállalatok rendelkezésére álló saját beruházási vásárlóerő alakulását döntően nem a jövedelemszabályozási eszközök, hanem a vállalatok felhalmozási célú törekvései határozzák meg, s ezért ha valamely évben a beruházás és/vagy a készletfelhalmozás meghaladja a tervezettet, a reálfolyamat automatikusan megteremti a következő évi „túlfelhalmozás” pénzügyi feltételeit. Az utólagos jövedelemelvonás e kényszerpályára épül; ha a gazdasági szabályozók a vállalatok beruházási hajlamát nem korlátozzák, a jövedelemtöbblet szükségszerűen létrejön, s a vásárlóerő-szabályozás csupán az elvonáson, illetőleg a zároláson keresztül valósulhat meg. Egyébként ez utóbbi tűnik hatásosabb eszköznek, mert az állam által utólag elvont jövedelem elköltése nem egyszerűen kiegyenlíti az adózásból származó nyereségcsökkenést, hanem

szükségszerűen deficit-finanszírozást jelent, hiszen a fejlesztési alapból fizetett adók mögött az alapképzés késleltetett mechanizmusa miatt már nem áll vállalati költség.

A vállalatok beruházási szándékainak jövőbeli alakulásáról csak feltevéseket fogalmazhatunk meg. Magatartásuk állandó jellegét mégis elég meggyőzően bizonyítja az, hogy beruházásaik volumene a rendkívül szigorú, utólagos restriktív intézkedések ellenére 1983-ban is jelentős mértékben meghaladta az előirányzatot, noha a tőkeáramlás formái, a társulás lehetőségei a korábbiakhoz képest jelentősen fejlődtek. Kétségtelen, hogy az utólagos elvonások a vállalatokat pénzügyvedelmük minél gyorsabb elköltésére ösztönzik; az évközi intézkedések azonban éppen a beruházási volumen túlzott emelkedése miatt válnak szükségessé, s így egy önmagát erősítő, kumulatív folyamat működik. E „hibás kör” kiindulópontját mégis a vállalati szándékok képezik, amelyek az utólagos restriktív intézkedések előtt is rendszeresen túllépték az éves népgazdasági tervek előirányzatait.

A nyereségképződés makroökonómiai összefüggéseit egyes, korábban megfogalmazott elképzelések ugyan érintették, az átfogó reformkoncepciók azonban ezzel a kérdéssel nem kielégítően foglalkoznak. Ily módon a *nyereség tisztán mikroökonómiai kategóriaként jelenik meg*, s háttérbe szorul az a tény, hogy a vállalatok értékesítése népgazdasági szinten csak speciális esetekben növeli a nyereséget. A mikroökonómiai szemlélet azt is elfedi, hogy a gazdaságirányítás szemszögéből, a vállalatok összességét tekintve, a *nyereség és a hatékonyság élesen elválhat egymástól*. Így például a bérek gyors ütemű emelkedése esetén a realizált nyereségtömeg akkor is csökkenhet, ha a munka termelékenysége és a tőke hatékonysága számottevően javul. Ezért némiképp elnagyoltnak tűnik az a követelmény, hogy a vállalatok túlnyomó többsége az átlagosnál jövedelmezőbben gazdálkodjon; e feltétel ugyanis csak akkor teljesülhet, ha beruházásaik és készlethalmozásuk szintje magas, a külkereskedelmi mérleg állandóan pozitív és a költségvetés többnyire deficitese. Nem véletlen, hogy az elmúlt években a gazdaság jövedelemtermelő képességének lassú emelkedése ellenére a nyereségtömeg népgazdasági szinten általában jóval meghaladta a tervezettet, mivel a beruházás és a készletfelhalmozás szintje is többnyire túllépte az előirányzatokat.

A reformmunkálatok során megfogalmazott egyes szakmai előterjesztések is célul tűzték ki a nyereségszint csökkentését, ami azt a felismerést tükrözi, hogy a *magas nyereség önmagában nem jelenti a gazdasági hatékonyság javulását*. A javasolt intézkedések többsége azonban — éppen a nyereségképződés törvényszerűségeinek elhanyagolása miatt — csupán az adórendszer jellegének átalakítását foglalja magába, feltételezve, hogy a korábban már részletezett keresleti árkorlát önmagában fékezi a jövedelemképződést. E megoldás ellentmondásait egyes reformelképzelések is felismerték, s ezért továbbra is szükségesnek tartják, hogy a felhalmozási célú kifizetéseket konjunktúraszabályozó jellegű adó terhelje. Egy ilyen típusú adó azonban önmagában nem változtatja meg a beruházási hajlamból fakadó többletjövedelem-képződés mechanizmusát.

Az ár- és jövedelemszabályozás további problémája az, hogy az egyes vállalatok jövedelmezőségi szintje szorosan kötődik az értékesítés irányaihoz. Az átlagosnál alacsonyabb jövedelmezőségű, a veszteséges és az alphiányos vállalatok túlnyomó része tőkés piacokra exportál, míg a kizárólag vagy döntő mértékben belső piacon értékesítő vállalatok többnyire az átlagosnál jóval nagyobb nyereséget realizálnak. Ha a tőkeallokációs mechanizmus ilyen feltételek mellett valóban

hatékonyan működne, az elsősorban a preferált tőkés export leépülését vonná maga után.

Az 1970—1971-es időszakban az ún. nem reformkonform intézkedéseket éppen az váltotta ki, hogy a nagyvállalatok tőkés exportja jóval a tervezett szint alatt maradt. Ugyanilyen hatást váltott ki az 1980-ban bevezetett versenyár is, amely azután az árkonstrukció gyökeres átalakításához vezetett. Ezért azokat a megállapításokat is nagyon óvatosan kell kezelnünk, amelyek szerint az állami beavatkozás elsődlegesen az alacsony hatékonyságú vagy veszteséges vállalatok megsegítésére irányult. Ez az állami tevékenység inkább az export erőltetett támogatásában fejeződött ki, mivel a jövedelem differenciálódás nem hatékonysági alapon, hanem az exportkötelezettségek mértéke szerint ment végbe.

A vállalati jövedelemszabályozás a reformfolyamat egyik központi kérdése, s amennyiben ebben ellentmondások mutatkoznak, az természetes kihat a koncepció egészének működőképességére. A fenti elemzés szerint nincs kellően összekötve a makro- és mikroökonomiai szféra, s ennek következtében az önszabályozó piacra épülő reformkoncepció ama lényeges állítása kérdőjeleződik meg, hogy a tőkeallokációs mechanizmus — az önszabályozó piaci viszonyokba történő állami beavatkozásokkal kiegészítve — *autonóm módon* képes keretek között tartani a vállalati jövedelemképződést.

A FOGYASZTÓI ÁRAK ÉS A SZEMÉLYI JÖVEDELEMKÜLÖNBSÉGEK

A gazdaságelméleti ellentmondásokhoz legközvetlenebbül a fogyasztói árak alakulása, és ezzel összefüggésben az ártámogatási kör szűkítésének programja kapcsolódik. E kérdéssel azért kell külön foglalkoznunk, mivel a fogyasztói ártámogatások erőteljes mérséklése — még hatékony árkorlát mellett is — jelentős társadalmi feszültségeket idézhet elő. Az élelmiszerek és más, jelenleg preferált termékek árának emelése ugyanis nemcsak az árszínvonalat növelné, hanem a fogyasztói árarányokat, illetőleg az *egyes társadalmi rétegek keresleti struktúráját* is erőteljesen átrendezné. E változások — mint erre a reformfolyamat jelenlegi szakaszában kidolgozott koncepciók is felhívják a figyelmet — legerőteljesebben az alacsony jövedelmű és a többoldalúan hátrányos helyzetű rétegeket érintik, melyek fogyasztási struktúrájában az élelmiszerek az átlagosnál jóval nagyobb szerepet játszanak, táplálkozásuk mennyiségét és minőségét azonban az elmúlt időszak jelentős életszínvonal-emelkedése ellenére sem tekinthetjük megfelelőnek. Az élelmiszerek fogyasztói árának nagyobb mértékű emelése e társadalmi csoport esetén azt eredményezné, hogy élelmiszer-fogyasztásuk relatív aránya emelkedne, abszolút mértéke azonban feltehetően stagnálna. E kedvezőtlen következményt egy jelentősebb jövedelemkompenzálás is csak részben közbövíthetné; egyrészt azért, mert az valószínűleg nem lenne teljes körű, másrészt pedig e társadalmi csoport élelmiszer-vásárlásának relatív aránya az átlagot meghaladja, s így még egy egységes kompenzálás is diszpreferáló lenne.

Egyes, a közgazdasági szabályozó rendszer fejlesztésével foglalkozó szakértők szerint a fogyasztói ártámogatások csökkentése többek között hozzásegít a külgazdasági egyensúly javításához, mert export árualapot szabadít fel (élelmiszerek), illetve az importtal való takarékosagra is orientál (háztartási energia, gyermekcikk); elősegíti a lakossági vásárlóerő és az árualapok közötti egyensúly

fenntartását például azzal, hogy a saját termelésből eredő élelmiszer-fogyasztás csökkenését lassítja, illetve a vásárolt élelmiszer fogyasztása ellen hat.

A többoldalúan hátrányos helyzetű rétegeknek ugyanakkor csekély esélyük van arra, hogy az áremelkedések hatásait teljesítmény- és jövedelemnöveléssel ellensúlyozzák. E körbe ugyanis nyugdíjasok, sokgyermekes családok, rendezetlen körülmények között élő betanított és segéd munkások, kisebb alkalmazotti, esetleg értelmiségi csoportok tartoznak. Jelentős részük tehát egyáltalán nem dolgozik, a munkavállalók pedig a munkaerőpiacon többnyire a legkedvezőtlenebb helyet foglalják el. Teljesítmény- és keresetnövelésüket az is hátráltatja, hogy jövedelmi és vagyonszintjükön az árak emelkedése, illetőleg a jövedelmek stagnálása, süllyedése többnyire nem fokozottabb erőfeszítésre és takarékosagra ösztönöz, hanem a pazarló és deviáns életmód iránti — társadalmilag meghatározott — hajlamot erősíti. Mivel e társadalmi csoportokban a gyermekek és az időskorúak aránya az átlagosnál nagyobb, a fogyasztói árak — bérekben nem teljesen kompenzált — emelése a jelenleg elfogadott szociálpolitikai célokkal is szemben áll.

Az árak emelkedése és különösen az élelmiszerek fogyasztói ártámogatásának mérséklése a közepes jövedelmű családok helyzetét is kedvezőtlenül befolyásolhatja. Az elmúlt években e társadalmi rétegek viszonylag korszerű fogyasztási struktúrájukat lényegében megőrizték, mégpedig olyan módon, hogy keresletük elsősorban az olcsóbb cikkek felé irányult, illetőleg fogyasztásuk volumenét az egyes kiadási főcsoportokon belül kiegyensúlyozottan csökkentették. Az árszínvonal további emelkedése esetén azonban megalapozottan feltételezhetjük, hogy a közepes jövedelműek fogyasztási szerkezete is az élelmiszerek irányába tolódik el. Ily módon kevéssé teljesülhet az a várákozás, amely az arányok átrendeződésétől a fogyasztási struktúra erőteljes megváltozását reméli. A jelentősebb módosulást az is hátráltatja, hogy az ártámogatások mérséklése az iparcikkek forgalmi adójának kisebb mértékű növelésével jár együtt, s ennek következtében ez utóbbi termékek árszintjének csökkenésére sem számíthatunk.

Az élelmiszerek fogyasztói ártámogatását, a fogyasztási alap preferálását egyébként akkor lenne indokolt jelentősen mérsékelni vagy megszüntetni, amikor a lakosság legalacsonyabb jövedelmű csoportjainak táplálkozása is *eléri a nemzetközileg közepesnek minősülő szintet*; ebben az esetben ugyanis a társadalom többségének tagjai csupán jövedelmük viszonylag csekély részét fordítják élelmiszer-vásárlásra, s így az áremelés nem okoz számottevő politikai és élet-színvonal-politikai konfliktusokat, s a fogyasztási struktúrát sem torzítja el.

A vázolt reformelképzelésekben a fogyasztói ártámogatások megszüntetését egy átfogó bérreform kíséri. Ennek hatását azonban erőteljesen gyengíti a javasolt bérreformmal párhuzamosan bevezetendő személyi jövedelemadó, valamint az a törekvés, hogy a vállalati nyereség minél nagyobb része a végső fogyasztás fázisában forgalmi adóként realizálódjon. Azok az elképzelések, amelyek szerint a személyi jövedelemadó jelentős szerepet játszana a lakossági vásárlóerő korlátozásában, illetőleg a költségvetésre háruló terhek mérséklésében, arra utalnak, hogy ez az adó számottevő kiadást jelentene a bérből és fizetésből élők számára. Ily módon a nominálbérek emelkedése — mint ezt az egyes szakértői elemzések is hangsúlyozzák — elsősorban a vállalatok élők-munka-költségeit növelné, amittől a termelési tényezők racionális kombinációját, a munkaerő iránti szinte korlátlan kereslet önkéntes visszafogását várják. A személyi jövedelemadó bevezetésének másik indoka az, hogy ez az eszköz hatékonyan tompíthatja a jövedelemkülönb-

ségeket, s ezáltal bátoríthatja a differenciáltabb bérezést. Ez utóbbi funkciójának érvényesítését azonban számottevően gátolhatja az, hogy a szocialista szektorban kifizetett béreket és más jövedelmeket *viszonylag pontosan nyilvántartják*, míg a másodgazdaságból származó tiszta jövedelem mind statisztikai, mind adóhatósági szempontból gyakran *kideríthetetlen*. Ily módon az új adó — bevezetésének céljával ellentétben — tovább fokozhatja a kötött keresetszabályozás keretében működő szocialista szektor s az egyébként kiterjeszteni kívánt másodgazdaság között már jelenleg is fennálló erős jövedelemkülönbségeket. A személyi jövedelemadó bevezetése ráadásul jelentősen növelné a költségvetés igazgatási kiadásait, mivel az ilyen jellegű adóztatási gyakorlat nagy létszámot és költséges technikai hátteret igényel.

Az önszabályozó piacra alapozott reformkoncepció a személyi jövedelemadó kérdését úgy kezeli, mint amely közgazdaságilag átfogóan elemzett és mérlegelt, annak ellenére, hogy bevezetésének közgazdasági és társadalompolitikai indokoltsága nincs kellően alátámasztva. A reform előkészítése során megfogalmazódott az a politikai elv, hogy az új adónem bevezetése feltehetően növeli a társadalmi kérdések iránti érdeklődést, az érdekelt állampolgárok aktivitását, ugyanakkor figyelmen kívül maradt az adó kivetése során keletkező politikai konfliktusok, valamint az államapparátus és az állampolgárok közötti közvetlen súrlódások lehetősége. A lakossági adórendszer átalakításának társadalmi-politikai hatásait azonban pontosabban csak akkor mérhetjük fel, ha ismerjük a személyi jövedelemadóval kapcsolatos konkrét javaslatokat.

Az ár-, bér- és adóreformmal kapcsolatos társadalmi hatások szorosan összefüggenek a *vállalati és személyi jövedelmek differenciálódásának* kérdéskörével is. E nem kevésbé összetett problematika megítélésénél abból az elvi tételből kell kiindulnunk, hogy a gazdaságban képződő jövedelmek megoszlásának s a javak és szolgáltatások erre épülő fogyasztásának bizonyos mértékű egyenlőtlensége társadalmi fejlettségünk jelenlegi szintjén szükségszerű. A viták inkább a terjedelemtől, a határokról folynak, illetve arról, hogy van-e determinációs kapcsolat az egyenlőtlenség foka és a teljesítménymotiváltság nagysága között. E területen az egyik várható feszültségforrás abból a korábbi szociálpolitikai törekvésből adódik, hogy a társadalmi esélyegyenlőség növelése érdekében sor került egyes alacsony pénzjövedelmű lakossági csoportok fogyasztási színvonalának emelésére, amely hozzájárult a *fogyasztással szembeni lakossági elvárások általános növekedéséhez*.

Az elmúlt néhány év gazdasági nehézségei ráadásul minden korábbi időszaktól eltérő, *új helyzetet* teremtettek. A gazdasági növekedés időszakában ugyanis a differenciálás lényegében a reálbér növekményének — ha még oly csekély — differenciálását jelentette. A tartósan ígérkező stagnálás viszonyai között viszont látnunk kell, hogy a differenciálás csak a már meglévő jövedelmek *újraelosztását* jelentheti az erősebb gazdasági pozícióban levő társadalmi csoportok javára — s ami nem kevésbé fontos — az ellensúlyozásra legkevésbé képes rétegek (például a döntően bérből, fizetésből élők, nyugdíjasok, nagycsaládosok, pályakezdők) rovására. Mindezzel nem állítjuk azt, hogy a magasabb technológiai színvonalat képviselő és a műszaki haladást leginkább gyorsító területeken nem lenne indokolt a jelentős, a tevékenységgel arányos jövedelemnövekedés. Csupán arra utalunk, hogy azoknak a társadalmi rétegeknek, amelyeknek nincs módjuk a már meglévő, s ezután várható jelentős inflációs terheket áthárítani, csak jelentős mennyiségű — adott esetben már az egészséget is károsító — többletmunkával

képesek védekezni, s a jövedelemstatisztikai adatok alapján ezt többnyire *alapszükségeik* fedezése érdekében teszik.

Ezen ellentmondások miatt a társadalom számottevő része eleve negatívan értékeli az egyéni jövedelmek differenciálására irányuló törekvéseket. A közvélemény-kutatások adatai szerint a lakosság 60–70 százaléka a már kialakult jövedelmkülönbségeket is túlzottnak tartotta.

A jövedelemkülönbségek értékelése az elmúlt évtizedben lefolytatott közvélemény-kutatásokban

	Az indokoltnál nagyobbak a különbségek (százalék)	Az indokoltnál kisebbek a különbségek (százalék)	A közvélemény-kutatást lefolytató szerv
1973	56	28	TK*
1974	69	14	TK
1976	65	14	TK
1979	63	18	TK
1980	60	21	TK
1982	80	3	SZEKI**
1983	71	11	SZEKI

* TK = Tömegkommunikációs Kutatóintézet

** SZEKI = Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete. A SZEKI vizsgálata a termelőszövetkezetekben és a kizárólag a másodgazdaságban dolgozókra nem terjedt ki.

Az utóbbi években lefolytatott vizsgálatok szerint a megkérdezettek elősorban a vezetők és a beosztottak, a gyárban dolgozó szakmunkások és a magánszektorban hasonló munkakörben tevékenykedők, valamint a munkások és a parasztok jövedelmének különbségét vélték túlzottnak. E véleményekben a társadalom három alapvető strukturális ellentéte, a vezetők és a beosztottak, a szakmunkások és a másodgazdaság, illetőleg a munkásság és a parasztság közötti — egyébként újabban csökkenő — különbségek fejeződnek ki. A konfliktusok ugyanakkor nem azonosíthatók a szellemi és a fizikai dolgozók közötti általános ellentmondásokkal. A beosztott műszaki értelmiség és a pedagógusok keresetét általában a szakmunkások is túlzottnak alacsonynak tekintették.

A jövedelemkülönbségeket főként a szakmunkások, az irodai dolgozók és a középszintű alkalmazottak helytelenítik. A vezető állásúak jelentős része viszont kevésnek, illetőleg rendkívül csekélynek minősítette a jelenleg fennálló jövedelemeltéréseket. A megkérdezettek egyébként leginkább az azonos szakmában dolgozók közötti jövedelemdifferenciálást tartják indokolatlannak, míg a munkahelyen — s még inkább a társadalmon belül — bizonyos különbségeket már jogosultnak ismernek el. A jövedelemdifferenciálás negatív értékelésében az is közrejátszik, hogy a jövedelemértékelések számos esetben nem tényleges teljesítménykülönbségeken alapulnak, s így az egyes emberek számára egyéni kivételezésként jelennek meg.

A közvélemény-kutatásokból tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy e területen az önszabályozó piacra épülő reformkonceptió egyes képviselőinek és a

társadalom többségének véleménye erőteljesen elválik egymástól. Ezt az ellentmondást a koncepció azzal véli áthidalni, hogy a társadalmi értékrendszer átalakítását helyezi előtérbe. Nem számol azzal, hogy a közvélemény értékelésében számos reális — a szocializmus alapértékeiből következő — társadalmi elvárás fejeződik ki.

A vázolt ár-, bér- és adóreform-javaslat nemcsak társadalom- és életszínvonalpolitikai, hanem politikai feszültségeket is előidézhet. Ezek az intézkedések a stabilitást nemcsak azért veszélyeztetik, mert a lakosságnak erőteljes és egyes elemeiben teljesen új terheket jelentenek, hanem az elmúlt fél évtized gazdasági és társadalmi folyamatai miatt is. A „csak rosszabb ne legyen” politikája viszonylag hosszú ideig útját állta a konfliktusok kiszélesedésének, az életszínvonal több évi stagnálása (egyres társadalmi rétegeknél süllyedése) után azonban a tervezett változtatások az eddig követett irányvonal hitelét fenyegetik. A többszöri hatósági áremeléseket, a bérkiáramlás évközi korlátozását és más megszorító intézkedéseket a társadalom tagjainak többsége eddig elfogadta, néhány nehéz év után felendülést vár. Az egyes szakértők által javasolt ár-, bér- és adóreform azonban a lakosság számára azt jelentheti, hogy az elmúlt évek kényszerintézkedései lényegesen javulást nem hoztak.

FOGLALKOZTATÁS- ÉS MUNKAERŐ-POLITIKA

A foglalkoztatási, munkaerő-gazdálkodási ellentmondások megoldását elsősorban a fokozatosság, a végbemenő társadalmi változások figyelembevétele könnyítheti meg. A munkaerő-átcsoportosítási követelmények ugyanis nem állnak ellentétben a jelenlegi átrétegződési, munkaerőmozgási folyamatokkal, hanem lényegében azok felgyorsítását igénylik. Az elmúlt évtizedben a terciér szektorban foglalkoztatott munkaerő aránya csaknem 10 százalékkal növekedett, ami azt jelenti, hogy az ipari dolgozók hányada — akárcsak korábban a gazdaságilag fejlettségtől függetlenül — most már nálunk is erőteljesen mérséklődik, az iparban leköötött munkaerő egy része tehát fokozatosan felszabadul, átáramlik az infrastrukturális szférába, s így az ún. túlfoglalkoztatás mértéke bizonyos fokig csökken. Igaz, a nagyobb arányú munkaerő-átcsoportosítás követelménye elsősorban az ipari vállalatok közötti mobilitás felgyorsulását foglalja magába, ami valóban viszonylag lassan és nemegyszer a jelenlegi ár- és bérrendszer keretében értelmezhető gazdaságossági kritériumoktól függetlenül megy végbe. A fokozatos átáramlás feltételei azonban e területen is megteremthetők; ha a keresetszabályozási kötöttségek megszűnnek vagy legalábbis fellazulnak, a bérkülönbségek gyorsabb ütemű spontán mozgásokat válthatnak ki; bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a lakáshiány és más infrastrukturális feszültségek számottevően akadályozhatják a területi mobilitást.

A spontán munkaerőmozgás legnagyobb előnye az, hogy összhangban áll a munkavállalók egyéni érdekeivel, míg az *üzemi létszámleépítés, a szervezett munkaerő-átcsoportosítás súlyos társadalmi-politikai konfliktusokat vonhat maga után*. A válságáztatokban leköötött munkaerő felszabadítása természetesen nem korlátozódhat a spontán mozgásokra; korengedményes nyugdíjazások, felvételi zárlatok, a dolgozó kollektívák által igényelt vagy jóváhagyott átcsoportosítások fontos szerepet játszhatnak a munkaerő allokálásában, s ugyanezt a funkciót töltheti be az önként vállalt átképzés is. *A tömeges elbocsátás, a szerve-*

zett munkaerő-átcsoportosítás, s még inkább a munkanélküliség azonban olyan eszközök, amelyek ellentétben állnak a dolgozók érdekeivel, s egyben a társadalmi-politikai stabilitást is veszélyeztetik.

Az önszabályozó piacra alapozódó reformelképzelések abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a foglalkoztatási és munkaerő-gazdálkodási problémák viszonylag automatikusan, mikroszinten oldódnak meg, mivel az élők munkája költségeit terhelő adók és a hatékony árkorlát a vállalatok munkaerő iránti keresletét megszüntetik. A teljes foglalkoztatás biztosítását ezért nem vállalati, hanem állami feladatként fogalmazzák meg, s bizonyos esetekben a strukturális jellegű munkanélküliség lehetőségével is számolnak. Amennyiben viszont az árkorlát hatása nem érvényesül — márpedig ez feltehető —, illetőleg intenzitási foka csekély, a gazdasági egységek jelenlegi viselkedése fennmarad, s a gazdaságot változatlanul az állandósult munkaerőhiány jellemzi.

Ebben az esetben a munkaerő-átcsoportosítás kizárólag politikai cselekvés útján valósítható meg; a vállalatok központi elvárások alapján helyezik át, illetőleg bocsátják el a dolgozóikat. Az ilyen törekvések eddig jórészt sikertelenek maradtak, a munkások, sőt, egyes helyeken a vállalati vezetés erőteljes ellenállása miatt. Ez a módszer rövid távon még a piaci úton keletkezett munkanélküliségnél is nagyobb feszültségeket válthat ki, hosszabb távon azonban az automatikusan kialakuló munkanélküliség tűnik súlyosabb társadalmi problémának. Az egyszer már kialakult munkanélküliséggel szemben ugyanis nemcsak a tőkés, hanem az indirekt eszközöket alkalmazó, a piaci modellt követő szocialista állam is tehetetlen, mivel a munkaerőpiac állapotát alapvetően a gazdasági egységek motivációja, magatartásformája szabja meg. Másrészt a munkanélküliség — a jelenleg meglehetősen elterjedt vélekedésekkel szemben — önmagában egyáltalán nem javítja a foglalkoztatás hatékonyságát, nem vezet eredményesebb gazdálkodáshoz. Igaz, e nézetek képviselői nem annyira a munkanélküliség előidézését, mint inkább a munkaerőpiaci egyensúly megteremtését tűzik ki célul. A munkaerőpiacon azonban még hatványozottabban érvényes az a tétel, hogy a gazdasági gyakorlatban az egyensúly egyáltalán nem vagy csak kivételesen alakul ki.

A GAZDASÁGI INTÉZMÉNYRENDSZER ÁTALAKÍTÁSA

Az önszabályozó piacra épülő reformelképzelések — általunk legfontosabbnak tartott — gazdaságelméleti ellentmondásainak vázolója és néhány várható társadalmi-strukturális következményének elemzése után külön kell foglalkoznunk a koncepció tágabb politikai összefüggéseivel, az érdekstruktúra és a politikai rendszer egészére kiható esetleges következményeivel.

A bevezetőben kifejtettük, hogy olyan társadalmi feszültségek halmozódtak fel, amelyek átfogó reformintézkedéseket igényelnek. A gazdaságirányítási mechanizmus átalakítása látszólag szűken vett gazdaságpolitikai kérdés, nyilvánvaló azonban, hogy a reformfolyamatban szükségessé válik az állam szerepének és a politikai rendszer egyes elemeinek erőteljes átértékelése is. Az egyes gazdasági szabályozó eszközök (ár, adó, nyereség stb.) hatásmechanizmusán túl tehát a gazdasági intézményrendszer és a politikai struktúra alapvető működési mechanizmusának továbbfejlesztése került napirendre.

Az állam szerepének átalakítása reális igény. Az eddig intézményesített, széles felületet átölő állami irányítási rendszer — a politikai szféra más összetevőivel

együttesen — nem oldotta fel az alapvető gazdasági ellentmondásokat, nem elensúlyozta kellő hatékonysággal a válságtendenciákat. Az állami funkciók gyakorlása a szükségesnél kisebb társadalmi konszenzusra támaszkodhat, sokszor alapvető érdekek nem fogalmazódnak meg, nem kerülnek be a túlzottan miniszteriumcentrikus döntési folyamatba. Ilyen feltételek mellett az állam integratív funkciója szükségszerűen háttérbe szorul.

A különböző reformelképzelések egységesek abban a tekintetben, hogy az állam szerepkörét elsősorban a vállalatok működési formája, a vállalatfelügyelet szemszögéből közelítik meg. Alapvető vállalati típusnak a keresletkorlátos piac által vezérelt vállalkozást tekintik, melynek két fő formáját különböztetik meg; s ez tükröződik az elfogadott állásfoglalásban is. A kisvállalatoknál és a középüzemek egy részénél az állami tulajdonjogok gyakorlását a vállalati kollektívára ruházzák, míg a nagyobb vállalatok többségénél paritásos alapon szervezett vállalati tanácsra bízják a gazdasági egység vezetését. E két vállalattípus egymástól lényegesen eltérő társadalomszervezési elvet, s ennek megfelelő érdektagozódást és jövedelemelosztást képvisel.

A kollektíva által vezetett vállalat — az állami tulajdonforma keretében — a társadalmi öngazgatás-önkormányzat egyes elemeit valósítja meg, legalábbis a szervezeti felépítés és a jogi szabályozás szintjén. E vállalati forma mind a jövedelemelosztást, mind a vállalatvezetés motivációs rendszerét megváltoztathatja, amennyiben a közgyűlés és a dolgozók által választott vezetőség valóban érdemi hatásköröket gyakorol. A vállalati jövedelemmel való rendelkezés ugyanis elvileg felszámolja a hozzáadott érték bérré és tiszta jövedelemre való megosztását, mivel az utóbbi felhasználásáról formálisan a kollektíva tagjai döntenek. (A gazdaságelmélet ezt az összefüggést úgy fejezi ki, hogy az önkormányzati-öngazgatási elv alapján működő vállalatok nem nyereségük, hanem netto termelési értékük maximálására törekszenek.) E követelménnyel bizonyos fokokig egyes szakértők is számolnak, amikor hangsúlyozzák, hogy a kollektíva által vezetett vállalatnál a munkáltatók és a munkavállalók nem különíthetők el egymástól, s ezért kollektív szerződés megkötésére nincs szükség. A vállalatvezetés motivációs rendszerében pedig a korábbinál sokkal nagyobb jelentőséget kaphat a nyereség részesedési célú felhasználása, hiszen a bérek és a nyereségrészesedés növelését intézményes nyomás kényszerítheti ki. A vállalatvezetés ellenőrzése, a kollektíva részvételi és érdekérvényesítési lehetőségeinek valószínű kibontakozása — mint ezt nemzetközi tapasztalatok is bizonyítják — ezen túlmenően a munka termelékenységét is növelheti, és fokozhatja a magasan képzett szakmunkások, illetve a beosztott műszaki értelmiség s talán más dolgozói rétegek társadalompolitikai aktivitását. Így az ellenőrzés e formája bizonyos mértékig a gazdasági egységek növekedési hajlamát is fékezheti, mivel a vállalatvezetés által képviselt állandó beruházási igények nemcsak rövid, hanem hosszabb távon is korlátozzák a személyi jövedelmek emelkedését, ami a kollektíva számára nem tűnik elfogadhatónak.

A kollektíva rendelkezési jogokkal való felruházása pozitív elképzelésként értékelhető, amely nemcsak a gazdaságirányítási rendszer komplex továbbfejlesztésének, hanem a szocialista demokrácia, a társadalmi demokratizmus és a nyilvánosság kiszélesítésének is részét képezi. Az eddigi előkészítés során azonban elsősorban a változás szervezeti-jogi oldalát vizsgálták, s elhanyagolták azoknak a közgazdasági és szociológiai feltételeknek az elemzését, amelyek e megoldás működőképességét — legalábbis modellszerűen — biztosítják. Ez már a vállalati közgyűlés hatáskörének vázlatos megállapításából is kitűnik; a közgyűlés csupán

vállalatszervezési (vállalat egyesülésének, szétválásának, átalakulásának stb. elfogadása, az alapszabály megállapítása, a vezetőség és az igazgató megválasztása) és általános gazdaságstratégiai (például hosszú távú tervek) jogosítványokkal rendelkezik, míg a kollektívát közvetlenül érintő jövedelemfelhasználási, hitelfelvételi és a vállalati szociális ellátást érintő ügyekben a vezetőség dönt. A hatáskörmegoszláson túlmenően a kollektíva döntési lehetőségének és valóságos érdekeltiségének tényleges érvényesülését az előkészítés folyamatában való részvétel, *a konkrét vállalatigazgatási ügyekkel való foglalkozás teremtheti meg.* Ennek feltételei a technológiai fejlettség, s az ebből fakadó vállalaton belüli munkamegosztás jelenlegi szintjén kevéssé biztosítottak, hiszen a dolgozók egy-egy konkrét szakmához kötöttek, és szervezeti-igazgatási tapasztalatokkal is csak csekély mértékben rendelkezhetnek. Ezért reálisan számolnunk kell azzal, hogy *a menedzserérdekek e vállalat típusnál is elkülönülnek,* s a jelentősebb döntések tartalmát e társadalmi csoport érdekei határozzák meg. Éppen ezért tartanánk szükségesnek, hogy a kollektíva befolyása ne csak a vállalat „törvényhozó testületeiben” érvényesüljön, hanem a döntések előkészítésében és végrehajtásában is, mivel az érdekek ténylegesen nem az elvek megfogalmazásakor, hanem a mindennapi gyakorlat során ütköznek.

A másik vállalati kategóriában már a jogi szabályozás szintjén is megjelennek a vállalatvezetés és a dolgozói kollektíva érdekelletétei. A vállalati tanács elvileg ezen érdekek érvényesítésének és összehangolásának teremt fórumot, szervezett-szociológiai tapasztalatok alapján azonban feltételezhetjük, hogy a vállalati kollektíva képviselői nem gyakorolhatnak érdemi befolyást a döntéshozatalra. Noha a vállalat igazgatóját — az alapító szerv vétőjoga mellett — a vállalati tanács választja meg, a vállalat többi vezetőjét már az igazgató nevezi ki. E működési formában tehát a vállalatvezetés feletti külső kontroll formálissá válhat, a vezetői érdekek mind a beruházás, a tervezés és az árpolitika, mind a személyi bér- és jövedelemérdektség terén szinte korlátlanul érvényre juthatnak.

Nem tűnik teljesen megalapozottnak egyes szakértői elképzelések azon eleme sem, hogy a piacorientált vállalat működési formája elsősorban a vállalat nagyságtól függjön. Külföldi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szakszervezeti és munkásrészvétel gyakran könnyebben megvalósítható egy nagyvállalatnál, mint egy kisüzemnél; a dolgozók befolyását ugyanis alapvetően szakképzettségük szintje és politikai beállítottságuk jellege, valamint a ténylegesen működő döntésmechanizmus alapozhatja meg, s kevésbé az, hogy a gazdasági folyamatok a méretek alapján átláthatók-e vagy sem. A vállalati méret alapján történő elhatárolás így azért sem látszik meggyőzőnek, mert a magasabb képzettségű és politikailag aktívabb dolgozók — az elmúlt évtized jelentős munkaerő-vándorlása ellenére — még mindig inkább a nagy- és középüzemekben, mint a jórészt vidéki kisvállalatokban találhatók.

A piacorientált vállalatok sajátos típusaként egyes reformelképzelések vagyonekezelő vállalatok szervezését is szükségesnek tartják, amelyek kezdetben a jelenlegi trösztökből és a több telephelyes nagyvállalatokból jönnének létre. E vállalatok középírányító és tőkeallokáló egységként a gazdasági tevékenységet a hozzájuk tartozó leányvállalatokon keresztül folytatnák. A vagyonekezelő vállalat — e funkciója következtében — az adózott nyereség egy részét elvonhatja leányvállalataitól, más vállalatokat megvásárolhat, azoknál részesedést szerezhet és esetleg hitelt is nyújthat. Ez a széles körű tőkeátcsoportosítási lehetőség bizonyos fokig a vállalati önállóság elvével is szemben áll, s ugyanakkor lényegében visszahozza a

holding-formát, amelyet a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére irányuló munkálatok korábbi fázisában már elvetettek. (A vagyonkezelő vállalat és a holding között az egyedüli különbség az, hogy az utóbbi az üzleti bankok rendszeréhez, a kétszintű bankrendszerhez kötődik, míg a vagyonkezelő vállalat inkább a középírányító jellegű trösztforma továbbélését jelenti, azzal az eltéréssel, hogy befolyási körét szabadon, állami kontroll nélkül bővítheti.) A vállalati értékpapírok piacának (részvénytőzsdé) kifejlődése megteremtheti a vagyonkezelő vállalat teljes holdinggá fejlődésének lehetőségét.

A vállalati szervezet átalakítása sok progresszív elemet tartalmaz. Előnyei akkor bontakozhatnak ki, ha sikerül megfelelő összhangot teremteni a kollektíva által ellenőrzött önálló vállalati döntések és az általános érdekeket képviselő állami irányítási rendszer között, s ennek eredményeként egyszerre erősödik az állami integratív egyensúlyteremtő funkció, illetőleg az öngazgatási-önkormányzati elven alapuló vállalati tevékenység. A szervezet átalakítása — különösen a vezetők kiválasztása tekintetében — szükségszerűen módosítja a kialakult hatalmi viszonyokat, az állam és a párt szerepét a gazdaságirányításban.

ÚJ TANULMÁNYKÖTETÜNK

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

KÖZÖS KIADVÁNYA

Schmidt Péter

SZOCIALIZMUS ÉS ÁLLAMISÁG

359 OLDAL, 52,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

PÁL LÁSZLÓ

Az ingázó dolgozók életformájáról, életmódjának sajátosságairól

A bejáró-ingázó munkásréteg fogalmi jegyeinek egyik rétegspecifikus jellemzője az élet- és munkakörülmények vázát alkotó *sajátos tevékenységszerkezet*. Az e tevékenységszerkezet mindennapi, tartós elemein szerveződő *életmód* ilyenképpen rétegspecifikus vonásként konstituálódik. Azt talán felesleges is hangsúlyozni, hogy a fenti tevékenységszerkezet gerincét a *munkatevékenység* és annak járulékos tevékenységei alkotják, amelyek az egyéb tevékenységformák, magatartások, aktivitások, aspirációk, szokások stb. kialakulásának legfőbb befolyásoló tényezői. Az idevonatkozó kutatási tapasztalatokat összegező elméleti szintű megállapítások sem hagynak kétséget ezen metodológiai kiindulópont ígéretességét, termékenységét illetőleg. Ezért az ingázó életmód tanulmányozása során azokat az elméleti megfontolásokat vettük figyelembe, amelyek az életmód és a munka *szerves* kapcsolatából indulnak ki.¹

Tekintve, hogy illuzórikus volna bármilyen társadalmi rétegre általánosan jellemző életmód modelljét keresnünk vagy társadalmi normaként megfogalmaznunk, hiszen az életmód sokszínű, differenciált és rétegspecifikus, lehetséges alakzatainak egyikét éppen az ingázó munkásság életmódja sajátosságainak feltárásával ragadhatjuk meg. Egyetértve azzal, hogy „a munkáséletmód . . . maga sem tekinthető homogénnek, hiszen a *munkásosztály rétegződése további specifikus különbségeket eredményez*. A szociológiai és demográfiai rétegezettésgnek megfelelően tovább kell különböztetni a munkáséletmódon belül is . . . További eltéréseket keltő tényezők egész sorát kell figyelembe venni, a *munkások képzettségét, beosztását, munkájuk jellegét, jövedelmi viszonyait, családi állapotát, lakáshelyzetét, települési viszonyait stb.*”² (Kiemelés tőlem — P. L.)

A hazai életmódkutatások már egy évtizeddel ezelőtt felismerték az ingázó életforma sajátosságait, amelynek legátfogóbb jellemzőjét a *kettős kötöttségben* jelölték meg: „Az ingázó, falun lakó munkás az esetek többségében kettős kötöttségű. Számára a lakóhely nem »alvóváros«, nem »suburb«, amelyet a munkás a virágok, a jó levegő kedvéért választ magának a zajos és füstös város helyett, hanem mezőgazdasági munkahely is, pótlólagos elfoglaltsággal és bérét kiegészítő jövedelemmel, jelezve azt, hogy a bejáró ténylegesen és jelképesen is úton van az üzem és a mezőgazdaság, a falu és a város között . . .”³

Előfordul viszont olyan vélekedés is, amelyik a falun élő munkások életmódjának, az ingázó életformának elsősorban a problematikus oldalát emeli ki: „A

munkásság új rétegeinek többsége nem él urbanizált területeken, sőt kétlaki, s az így fennmaradó patriarchális kötöttségei (jelenleg legalábbis) rontják az ipari munka fegyelmét, szervezettségét. A nagy tömegeket érintő — a lakóhely és a munkahely nagy távolsága miatti — ingázás az új munkásrétegek jelentős részét kivonja például a munkásokra oly jellemző közösségi tevékenységi és művelődési formák hatása alól, ugyanakkor ezek a rétegek már hagyományos életvitelüktől, kulturális gyökereiktől is elszakadnak. A gépi nagyipari munka és a mezőgazdasági települési és létformák együttes hatása a formális szabad időre, ötvöződve a kispolgári (mert a »kétlaki« mellékesen kisárutermelő) tudatformákkal, egy újfajta életmódhoz vezet. Ez az újfajta életmód éppoly kevésbé hagyományos munkás vagy paraszti életmód — noha részben ezekben az elemeiből »építkezik« —, mint amennyire szocialistának sem mondható. Ez az életmód átmeneti, osztály- és történelmi értelemben egyaránt.⁴ (Kiemelések tőlem — P. L.)

Volt idő, amikor a „kétlaki” jelzővel marasztalták el a mezőgazdaság kollektivizálása elől tömegesen a városokba eljárókat és kifejezetten negatív ideológiai-politikai minősítésnek szánták. A fenti idézetben az elmarasztaló jelző „korszerűbb” tartalmat kapott: az ingázó munkás, illetve dolgozó a szabad időt utazgatásra, háztáji termelőtevékenységre, piacozásra fecserli el, olyan népesség, amely ekképpen a kispolgáriság újratermelődésének táptalaját képezi . . . E vélekedés szerint az ingázó-bejáró dolgozó tömegek korszerűtlen, kispolgári — következképpen nem szocialista — életforma konzerválói.

Előljáróban szeretném megjegyezni, hogy ez az okfejtés tipikus példája annak, amikor a „kispolgári” kategória, eredeti strukturális tartalmát elveszítve, pusztán „ideologikumká” transzformálódik.⁵ Az effajta megítélések korábbi, régebbi formákban megjelenő szemléleti-ideológiai korlátainak értelmezése ma már nem okoz gondot, viszont annál elgondolkodtatóbb ennek kései, újabb megjelenése. Életidegen, a valóságos helyzetet félreismerő vagy nem eléggé ismerő szemléletről van itt lényegében szó. De kíséreljük meg az ingázó tömegek — elsősorban munkástömegekről van szó — kétlaki-kispolgári-kisárutermelői magatartásának okait — a fent idézett szerzőnél tüzetesebben — szemügyre venni.

Társadalmi rendszerünk elvonási és újraelosztási szisztémája közismert. Tekintve, hogy az ingázók jelentős tömegei — régióként természetesen igen különböző arányokban — évtizedek óta nem lakóhelyükön, hanem munkahelyük településén termelik meg az általuk előállított értékeket, az újraelosztási rendszer adottságai következtében „közvetítésekkel”, áttételekkel jutnak a lakóhely fejlesztéséhez szükséges alapokhoz. A kommunális beruházások „elosztásában” az Országos Településfejlesztési Konceptióban rögzített besorolásnak megfelelően az adott településeken kívüli szempontok a mérvadóak, ezért az ingázó, lakóhelyének más lakosaival egyetemben, joggal érzi úgy, hogy településének fejlesztése, sorsa valahol a lakóhelyi társadalom közvetlen érdekeitől függetlenül dől el. (Újabban a kérdésről élénk viták folynak⁶, s a közelmúltban megtörtént az OTK átdolgozása és egy méltányosabb területfejlesztési koncepció kidolgozása. Az ingázók jelen helyzetén azonban mindez csak a későbbiekben változtatható.) Viszont a falun élő munkás már ma — és eddig is — civilizált lakóköörülmények megteremtésére törekszik. S ha az infrastruktúrális beruházások gyarapodását nem győzi kivárni, ő maga kényszerül egyéni beruházásra, amihez sok, néha nagyon jelentős felhalmozás szükséges. Amit akár túlórával, de még inkább a falusi lakóhely adottságainak kihasználásával (korszerű ház körüli, háztáji növénytermesztéssel, illetve állattenyésztéssel) tud csak előteremteni, többnyire a családta-

gok bevonásával, valamint fogyasztása redukálásával. A szükséges anyagi fedezetet jelentős túlmunkával teremtették s teremtik elő az elmúlt két évtized és a jelen időszak erejük teljében levő generációi, gyakran az idősebbek, a szülők határos közreműködése segítségével. Mintegy gyorsított eljárással korszerűsítenek, építenek, motorizálnak, investálnak. Valaha falvaink egy részében a villany bevezetése állt az igények élén, ma a korszerű lakáshoz, fűtéshez, gázellátáshoz, vezetékes vízhez, csatornázáshoz mérhető az igény szint. Ezek megvalósításához azonban az állami erőforrások nem elegendőek, ráadásul a beruházások nagyobb hányadát a főváros és a városok kapják. A falunk élő lakosság számos rétege — többek között az eljáró munkások, dolgozók százezrei — nem hajlandók várni arra, hogy majd egyszer a lakóhelyükre is jut a fejlesztésből.

Természetesen itt nagyok a különbségek. Jó esetben azokról a településekről van szó, melyek szerencsés helyzetben vannak, hiszen kedvező földrajzi, ipari, agrár-geográfiai, piaci stb. helyzet nélkül nem sokat ér az elszántság, a pusztá akarat. Azt lehet mondani, hogy előbb a kényszerűség (az ötvenes években), majd a felismert esélyek, a társadalomirányítás kedvező alakulása legitímálta ezt a teremtő akaratot. Mindenekelőtt az 1968-as reform korszakos jelentőségű látványos eredményeiről, az általa mozgósított, felszabadított társadalmi energiák kibontakozásáról, realizálásának egyik formájáról kell itt beszélni. S nem fogadhatjuk el, hogy rosszízű „ideologizálással” sértő módon leminősítsék százezrek kemény, áldozatos — kétségtelenül: egy-egy vonatkozásban irracionális irányokat és arányokat is öltő — munkáját, produkcióját.

Amikor az ingázók életmódjának problémáit vizsgáljuk, nem hagyhatjuk említés nélkül Berkovits György témánkhoz kapcsolódó ismert szociográfiáját.⁷ Ő a fővárosi agglomerációs falvak lakóinak életminőségeit igyekszik megfogalmazni — tegyük hozzá rögtön: sikerrel és tudományos érvényű megállapítások formájában. Mi több: számos következtetése s ezek összegzése a kiválasztott régió túl is érvényes, s plasztikusan, több-kevesebb pontossággal ragadja meg az ingázó-bejáró dolgozók életkereteit, életmódjuk néhány lényeges, karakterisztikus vonását. Az egyik ezek közül az ingázók „lakópolgár” mivoltának kiemelése.

Amikor Berkovits a falvakban élő munkásokat „lakópolgárként” jellemzi, rámutat, hogy az agglomerációs települések lakóinak e sajátos „minősége” sajátos életformájukból ered. Miután a falvakból hiányzik a városi élet komfortja, ellátottsága, a falusi „lakópolgári” életforma egyik jellemzője az, hogy a hiányokat egyéni úton-módon próbálják pótolni, ezért e hosszan tartó törekvéseik következtében a bejáró munkások jellemző életformája a „hiánygazdálkodó” életforma lesz. Egyik gazdasági bázisa ennek a kiskert vagy háztáji s az egyéb jövedelemkiegészítő tevékenység. Ennek az életformának a középpontjában ott találjuk a szüntelen törekvést a „hiány betöltéséhez szükséges pénz előteremtésére”, ami végül is a már említett akkumulációs magatartás állandósulásához vezet. Berkovits ennek alapján az agglomerációkban élő falusi munkások három alcsoportját (a „régit”, az „új” és az „utóparaszti”) különbözteti meg, akiknek életformájában inkább a fenti közös elemek és elvek látszanak érvényesülni. Kiegészülve azzal, hogy legjellegzetesebb vonásuk, Berkovits szerint is, az önellátásra való berendezkedés, ami a paraszti életformából „mentődik” át a falvakban élő munkások életformájába, természetesen a változó objektív körülmények hatása és meghatározó ereje által. Ennek az életformának fontos és szerves tartozéka még az egyéni úton vagy többnyire családi, esetleg baráti-ismerősi-szomszédági összefogással (kalákában) végzett házépítés, otthonteremtés. A lakásépítésnek ez a köz-

ismert — oly sokszor emlegetett — gyakorlata igen fontos példája annak, hogy tőke- és hitelhiány miatt a munkacsere különböző formái érvényesülnek, amelynek egyéni következménye, hogy az évekig tartó kemény munkával felépített, korszerűsített lakás (ház) megteremtése után következnek a munka visszafizetése a családtagoknak, barátoknak, mindazoknak, akik korábban segédkeztek. Ez viszont újabb kemény éveket vesz igénybe, ezért ez a gyakorlat az *életformát döntően befolyásolja*.

A falun élő munkások — sokak által „felfedezett” és „felmért” — kulturális érdekeltségének okát Berkovits egyértelműen az életkörülményekben találja meg, mert — mint írja — ezek az emberek csak azzal foglalatostkodhatnak, amivel foglalatostkodniuk kell, az érdekli, ami egyáltalán érdekelheti őket. Mindezt körülményeik, helyzetük határozza meg: életformájukat nem ők választják, az tőlük függetlenül hagyományozódik, kényszerítődik rájuk.⁸

Mivel rendszerint otthon is dolgoznak, életformájukat lényegében érintetlenül hagyta az üzemen belüli munkaidő csökkentése, és hétvégi szabad idejük nagyobb részét is munkával töltik el. Jellemző rájuk, hogy évi rendes szabadságukat is a legkritkább esetekben fordítják tényleges pihenésre, üdülésre.

A bejárók társas kapcsolatait is ez az életmód motiválja, a családi, illetve rokonsági kapcsolatok dominálnak. „A falusi munkás a legszélsőségesebben képviseli a családközpontú életelvet.”⁹ Ez természetszerűnek látszik, hiszen a ház körüli, kiegészítő termelést, a munkamegosztást, a tervezést, a fogyasztást, a bevételt és kiadást, a családi összefogással megteremtett önellátást *családi alapon* végzik. „A falusi munkáscsalád hármass »szentsége«: a család, a munka, a takarékos mértékletesség.”¹⁰

A jövedelmi viszonyok és a kulturális „fogyasztás” közötti vitatható távolságot észrevette Csák Gyula¹¹ is a püspökladányi ingázóknál. Meg kellett állapítania, hogy a falu volt paraszti rétegeinél az anyagi jólét általánossá válását általában nem követte a kultúra iránti vonzalom. De a szerző a történelmi igazságszolgáltatást látta meg abban, hogy a ladányiak ténylegesen részesülni akarnak az anyagi kultúrában és lehetőleg minél nagyobb mértékben. „Túl sokáig volt nyomorultul szegény a ladányi nép, hát érthető, ha törekszik, hogy minél messzebb kerüljön attól az állapottól, s ha lehet, az emlékétől is. És nagyon messze van még attól, hogy káros, társadalmi méreteket ártalmas jelenségnek fogjuk fel anyagi javak szerzésére irányuló buzgalmát. Mire irányul ez a buzgalom? Jó koszt, jó ruha, jó és kényelmes otthon, esetleg utazás és ilyen-olyan szórakozás. Mindehhez joga van... a ladányi népnek.”¹²

Egyetértve Csák Gyula szolidaritást vállaló érvelésével, hangsúlyozottan hozzá kívánom tenni, hogy a mindennapi életben rendszeressé vált szorgoskodás, munkálkodás erénye, ami a falusi településeken élő, főleg az idősebb, de a fiatalabb generációkra is, általában jellemző, nagyon is megbecsülendő magatartás, érték, aminek kárhoztatása, „lejáratása” szerintem súlyos hiba — különösen a jelenlegi időszakban. Éppen ezért mélységesen egyet lehet érteni a szerzővel a falusi-paraszti tradíciók megítélésében is: „Nem pusztán ellenségesen kell tehát tekintenünk a paraszti hagyományörzést, mert annak nemcsak butaság a forrása, hanem józanság, bölcsелеm és értelem is — másrészt nem pusztán idejétmúlt, haladásgátló kacsatokat őriz a parasztság idegeiben, munkamozdulataiban, hanem örök értékeket is, amelyek okos, szelektív kiválogatása révén igenis a haladás szolgálatába is állíthatunk vagy állíthatnánk egy-két jó paraszti hagyományt.”¹³

Ma persze már tudjuk, hogy az ingázó dolgozókat, munkásokat a korábbi idők-

ben talán túlzottan féltették a kulturális anómia, a gyökértelenség, a talajvesztettség, a deviancia különböző fajtáitól. Alig egy évtized alatt a parasztságból folyamatosan verbuválódó bejáró-ingázó munkásság nemcsak munkásként, de civilizációs igényeiben, értékeiben, lakó- és állampolgárként is fokozatosan emancipálódik — a körülmények, a feltételek adta kereteken, lehetőségeken belül. S hozzá kell tennünk azt is, hogy e feltételek számára nem pusztá adottságok, nemcsak kapott vagy kikövetelt „segítséget”, „támogatást” jelentenek, hanem önmaga által is folyamatosan teremtett, önerőből létrehozott javuló életkörülményeket. Tehát e „kettős kötésben” s ezáltal összetettebb, ingergazdagabb életvitelben folyamatosan alakulnak, változnak és növekednek igényeik, s e változó igények mintegy „motorjai” voltak és maradnak az életformának. A magatartásvezérlő elvet itt most nem tudjuk másként jellemezni, mint egy olyan állandóan működő belső hajtóerőt, ami — kétségtelenül némileg egyoldalúan — mintegy „egyenirányított” törekvésként az egyén, illetve a család élet- és lakókörülményeinek erőltetett ütemben történő javítását célozza meg. Az egyén és a családtagok jövőjének ilyen megalapozása persze más életformában élő társadalmi, foglalkozási csoportoktól sem idegen, de véleményem szerint az *ingázó dolgozó- és munkásrétegre az átlagnál fokozottabb mértékben érvényes*. Nem túlzás talán azt állítani, hogy ez a belső vezérlés határozza meg — bizonyos közvetítésekkel — az ingázó dolgozók *életének minőségét* is. Ezzel kapcsolatban azonban egy rövid kitérőt kell tennünk.

A hazai szociológiai irodalomban újabban — némi gyanakvás és tartózkodás után — elfogadottá vált az élet minőségének fogalmi konstrukciója. Az idevonatkozó szakirodalom bőségesen tárgyalja e kategória használhatóságát.¹⁴ Úgy gondolom, hogy éppen az ingázó munkások életmódjának vizsgálatában ígérkezik az élet minősége termékeny kategóriának, különösen azért, mert korábban az életmódkutatásokat túlságosan is egyfajta átlagolás, a mérhető, leszámolható, százalékolható eszközök, tárgyak, javak leltározása jellemezte, a mindennapi élet „módját” befolyásoló minőségi változások, a folyamatok és a bonyolultabb, áttételesebb jelenségek feltárása helyett.

A szakirodalom szerint először a polgári társadalomkutatás figyelte fel arra, hogy „az anyagi életszínvonal növekedése nélkülözhetetlen előfeltétele ugyan az emberi-társadalmi előbbrejutásnak, de nem jelenti egyben s automatikusan az emberek életének, életminőségének megjavulását, az emberi boldogság és megelégedettség fokozását”.¹⁵ A szocialista társadalom fejlődésének magasabb fokán is napirendre került az a feladat, hogy a társadalom minden tagja számára biztosítani kell a „teljességelvű értékrendszer” alapján az élet egészéhez szükséges alapvető javakat: „az anyagi biztonságot, az egészség védelmét, a munka és a tanulás lehetőségét, a társadalmi egyenlőséget és igazságosságot, az emberi méltóságot, a jogvédelmet, a kultúra értékeit és így tovább”.¹⁶ E tényezők együttes kutatása új megvilágításba helyezheti a valóság egy területét. Így az életminőségkutatás létjogosultsága azon múlik, hogy milyen lényegbevágó kérdéseket tud feltenni. Az eltelt időszak kutatási tapasztalatai alapján már körvonalazhatók a lényeges kérdésfeltevések, mint például: az egyenlőség mértéke, a tolerancia szintje egy adott közösségben, a szorongástól való mentesség szintje, a létbiztonság szintje, a társas kapcsolatokra vagy az önmegvalósításra való lehetőség szintje stb.¹⁷

Hasonló irányba mutatnak a szovjet szociológusok újabb kérdésfeltevései is, amelyek igyekeznek feltárni, miképpen határozzák meg az egyes társadalmi cso-

portokban az életkörülmények „a szükségletek kielégítésének színvonalát, a táplálék minőségét és a táplálkozás körülményeit, a divatos ruházat minőségét, a lakókörülmények komfortját, az egészségvédelem fokát, a környezet tisztaságát, a természet közvetlen közelségét, az önmegvalósítást, a tartalmas emberi kapcsolatokat”.¹⁸

Az ingázó dolgozók életmódját, életminőségét természetsszerűleg lényeges módon befolyásolják a második gazdaságban (részben az üzemben, munkahelyen, de még inkább a lakóhelyen a ház körüli, háztáji gazdaságban) végzett jövedelemkiegészítő termelőtevékenységek. Ez a jelenség közismert, a napi sajtóban és szakpublikációkban is részletesen tárgyalt, folyamatosan napirenden tartott téma. Ezért itt most inkább a jelenség következményeiben megragadható életminőség-problematikára — az ingázó dolgozók, munkások körében a túlzott pszichikai és fizikai igénybevétel és az egészségre ártalmas munkák végzése miatt észlelt, a társadalmilag átlagosnál rosszabb megbetegedési arányokra, morbiditási helyzetre — irányítjuk a figyelmet.

Az egyik Pest megyei járásban egy éven át figyelték a bejárók és nem bejárók baleseteit, így a vizsgálat megbízható adatokkal mutatta ki a bejárók magasabb arányú megbetegedéseit. Az okok megoszlottak *az üzemi munkához való adaptáció nehézségei, az utazási körülmények, a házi, ház körüli agrár jellegű tevékenységek túlhajtása és a deviáns magatartások* (alkoholizálás, kriminális viselkedés) között.¹⁹ A vizsgálatot végző vezető főorvos a következőkben jellemezte a lakóhelyi orvos és a bejáró dolgozók viszonyát: rendszerint a konfliktusos helyzetek különböző változataival találkozunk:

a) nem súlyos betegségeknel a körzeti, rendelőintézeti szakorvos gyakran viszkál a beteget az üzemorvoshoz, aki egyet nem értés esetén újra visszautalja a lakóhelyi orvosnak. Ilyen esetben aztán a beteg több-kevesebb joggal úgy érzi, hogy labdázna vele, és ezt összefüggésbe hozza a bejáró élet kettős kötöttségével, illetve a fenti konkrét esetben éppen a kötődés hiányával, a gazdátlanág érzésével;

b) az egészségügyi társadalom, ismerve a *bejáró dolgozók fokozott* (részben indokolt, részben indokolatlan) *táppénzigényét*, jó esetben *ambivalenciával*, máskor *gyanakvással, esetenként ellenszenvvel szemléli ezt a szokásosnál nagyobb arányú táppénzigényt*. És ez nincs jó hatással az orvos-beteg kapcsolat amúgy sem harmonikus állapotára, de az orvos presztízsét is kedvezőtlenül befolyásolja;

c) az orvosi magatartás mellett persze a bejárók magatartásának is van egy figyelemreméltó újabb sajátossága: *a bejárók — korosodván — olyan munkakörbe igyekeznek elhelyezkedni, ahol nem kívánnak meghatározott teljesítményt, hanem inkább csak jelenlétet* (ilyenek az éjjeliőr, portás, fűtő, fegyőr, iparőr, tűzoltó stb. munkakörök, ahol a munkaidőben a jelenlét a fontos, például 24 óra szolgálat, 48 óra szabad, kevésbé a tényleges, illetve fizikai munka).

Persze a szakmunkások egy része emellett gyakran vállal fusimumkát, rosszabb munkafeltételek mellett, amit az előforduló sérülések is igazolnak. A fenti megfigyelések és tapasztalatok egy járási szakrendelő intézet gyakorlatából adódnak, így érvényességük eleve korlátozott; ennek fontos kiegészítése lehetne a másik oldalról az üzemorvosi gyakorlat és tapasztalat. Továbbá, az átlag igen nagy szóródást takar, a távolsági ingázók ebben az esetben is kedvezőtlenebb helyzetben vannak a bejáró dolgozókkal szemben. Továbbá fontos réteggülönbség tapasztalható az említetteken kívül a nemek és a korcsoportok szerint.²⁰

Ami a nemek szerinti különbségeket illeti, az országos statisztikai adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a családalapítás után inkább a nők szakítanak az ingázó élettel, tehát a nőket a családalapítás sokkal inkább a lakóhelyhez köti, mint a férfiakat. Az összesített adatok mégis azt mutatják, hogy az ingázás egyre terjedőben van a nők — főleg a fiatal korcsoportba tartozók — között. Mindez szorosan összefügg a női emancipációs lehetőségekkel és a nőkről alkotott társadalmi értékek megváltozásával, de összefügg ez az iskolai végzettség emelkedésével és a nők szakmatanulási lehetőségeivel is. A szakképzettség megszerzése után a családalapításig a nők is viszonylag kötetlenek, ezért szívesen vállalják az ingázást. Annál is inkább, mert számukra is a hagyományos falusi életformával való szakítás lehetőségét jelenti a város és a városi munkahely. A családalapítás után azonban többnyire nekik kell lemondaniuk a függetlenebb, kötetlenebb lehetőségeket biztosító városi vagy ipari munkahelyről, és otthon kell maradniuk gyermekeik mellett.

A férfi a családalapítás után általában családfővé, családfenntartóvá minősül, és ha szükségesnek vagy előnyösnek tartja, megőrizheti ingázó „státusát”, a nők viszont inkább arra kényszerülnek, hogy visszavonuljanak a családi életbe. Sőt, a későbbiekben, ha ismét munkába szeretnének állni, inkább helyben keresnek munkaalkalmat — és ez az esetek többségében a termelészövetkezetet, esetleg a többnyire betanított munkát igénylő falura telepített ipari üzemet vagy annak ipari melléküzemágát jelenti.

Azaz, a sajátos nemek szerinti munkamegosztás a családalapítás után inkább a férfinak juttatja az eljárás további lehetőségét, a nő számára viszont csak a lakóhelyi munkahelyek maradnak, különösen akkor, ha gyermekeit nincs hová elhelyezni. Ez természetesen az egész családstruktúrára is hatással van. Az ingázók fiatalabb korcsoportjaiban ma is inkább a „vegyes család” tradicionális formája dominál, amelyet az ipari foglalkozású családfő és a helyben — s így jóval kisebb munkaválasztási szabadsággal rendelkező — dolgozó feleség munkamegosztása alakít ki. A későbbiekben feltehetően egyre gyakoribb lesz majd a fiatalabb családok közt, hogy a férj és feleség egyaránt ingázó dolgozó.

Ha nemcsak a jelenlegi, de a közeljövőben várható tendenciákat is áttekintjük, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a következőket: az ipari munka és a városi munkahely, a városi milióvel együtt, nagyon erős vonzást gyakorolt a fiatalokra; másfelől viszont a mezőgazdasági termelészövetkezetekben végzett tevékenység — elsősorban a növény- és állattenyésztő ágazat — a fiatalok egy részét ma még kevésbé vonzza, bár az utóbbi években e tekintetben is tapasztalható némi változás. A vonzások és a taszítások szövevénye azonban egy idő után minden egyes egyén számára konfliktushelyzetté sűrűsödhet, ez a bejáróknál a 30. életév környékére tehető. Ekkorra ugyanis a bejáró dolgozó többnyire családot alapít, házhoz, önálló lakáshoz jut, helyzete stabilizálódik, s ismét egyre több szállal kötődik lakóhelyéhez. Ekkorra már megismerhette a városi életmód és az ipari munka előnyeit, de részesülhetett hátrányaiból is. Az ingázás körülményeit ugyancsak nap mint nap átélte, előnyeivel és hátrányaival együtt. *Ismét döntésre kényszerül* tehát, ez a döntés azonban a pályaválasztási és elhelyezkedési dilemmákhoz képest jóval meghatározóbb, stratégiai jellegű, hiszen az egyén egész további életére hatással van.

Választási lehetőségei a következők: vagy vállalja a bejárást továbbra is, mivel munkahelyét megfelelő perspektívának ítéli meg, s az ingázást stabil életformának tekinti, s ennek megfelelően alakítja életvitelét. Ilyenkor a bejárás nehézsé-

geit a körülményekből fakadó adottságnak fogja fel, és az adott körülményekhez szabja életmódját, szokásait, magatartását.

A másik lehetőség a faluba való visszatérés. Megunva az ingázás viszontagságos körülményeit, otthon marad és kompenzációt keres a városi üzemi munkás státusával járó értékek elvesztéséért. Ez esetben valószínű, hogy az új életforma és értékrend kialakításában a városban és az ipari üzemben szerzett negatív tapasztalatok hatnak meghatározó módon.

Végül fennáll annak a lehetősége is, hogy a bejáró dolgozó városivá válik, a városba költözik, s ott alapít családot. Valószínűleg ez utóbbi megoldás a legnehezebb az ingázó számára, hiszen sokszor albéreletekben, esetleg munkásszálláson keresztül vezet az út a város felé, és a városi egzisztencia megteremtése gyakran komoly megpróbáltatások és nagy erőfeszítések árán történhet meg.

Mindez azt jelenti, hogy a bejáró fiatalok előtt a pálya- és életforma-választás *megkettőződik*. Először az iskola befejezése után, majd a családalapítás időszakában vetődik fel ismét a választás lehetősége, s egyben kényszere, melynek során az első döntést — az iskoláskorit — a bejárónak a második döntéssel kell megerősítenie vagy megváltoztatnia.

Már az első döntési szituációnak is vannak olyan körülményei, amelyek a fiatalok életútját meghatározóan befolyásolják. Például nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy szakmunkásképző intézeteinkben az úgynevezett hiányszakmákra — az általában alacsony presztízsű szakmákra — többnyire csak vidékről bejáró fiatalokat tudnak beiskolázni. Vagyis egyfelől kedvező jelenség, hogy a bejárók számára a szakképzettség megszerzése mind elérhetőbbé válik, s ezáltal a falvakból bejárók szakmai képzettsége nő, összetétele javul, másfelől viszont látnunk kell, hogy a szakmaválasztás lehetőségében a bejáró dolgozók és gyerekeik — a leendő ingázók — kedvezőtlenebb helyzetben vannak. A magas presztízsű szakmákra a nagy konkurrencia miatt vagy sok esetben információk hiányában az ingázók gyerekeinek kisebb a bejutási esélye. Az esélyegyenlőtlenség ellenére a szakmunkásképző intézmények igen fontos szerepet játszanak a leendő bejáró dolgozók szocializációjában, abban a folyamatban, amelyben a korábbi, többnyire ösztönös munkássá válást az iskola intézményrendszerének tudatos munkássá nevelése váltja fel. Ez a leendő bejárók munkahelyi beilleszkedését, például a munkásmentalitás kialakulását nagymértékben elősegítheti.

Az ingázó dolgozók *életformájuk tekintetében* két csoportra oszthatók: egyfelől — főleg a fiatalok — egy teljesen újat kezdő, a régit új, urbanizáltabb környezet felváltó, az ipari üzemhez, a munkahelyhez jobban kötődő, az üzemi elvárásoknak, munkakultúrának inkább megfelelő *munkás-mentalitást képviselő csoportra*; másfelől — főleg az idősebbek — a falusi életviszonyokat megtartó, konzerváló, a lakóhelyi társadalom és az üzem által képviselt (s így egymástól távolabb álló) követelményeknek, normáknak egyaránt megfelelő *kettős magatartású csoportra* oszthatók. Emellett természetesen számos átmeneti típusuk létezik. Mindkét csoportban közös az, hogy kétféle normakötöttségű, kettős értékrendet elfogadó mentalitást képviselnek.

A bejáró, ingázó munkások — mint falun élő munkásréteg — feltétlenül *fermentáló és közvetítő funkciót* töltenek be lakóhelyükön, *a lakóhelyi társadalomban*, ahová primer közösségi (baráti, szomszédsági, rokoni) kapcsolataik révén ugyanúgy szervesen tartoznak, mint az üzemi társadalomba, az üzemi munkásszervezet formális és informális szervezeteibe.

Közvetítő szerepük természetesen nem egyirányú, bár kétségtelen, hogy a vá-

rosias igényeket falvakba importáló, a tágabb horizontot nyitó-kereső magatartás erőteljesebben érvényesül a *falu helyi társadalmában*, mint a másik, a faluból városba történő közvetítés. Pedig nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a falvakban élőknel is kialakultak bizonyos, a modernebb életvitelbe, nyitottabb világba átváltható tulajdonságok. Gondolunk itt elsősorban a paraszti rétegek munkamoráljára, az egyéneknek a teljesítményük szerinti megítélésére, a pazarlást, az anyag- és időfecserlést megrovó-elítélő felfogásra, amelyek mint tradicionális magatartás-értékek, jelenbe nyúló érvénnyel kapcsolódnak a falun élőkhez, a parasztemberekhez.

E tulajdonságok különösen akkor jutnak felszínre, ha egy-egy üzemben úgy épülnek be a munkaszervezetbe az egy faluból bejárók, hogy fennmarad valamilyen elsődleges, a korábbi kapcsolatrendszerben kialakult közösségük is, amire ráépül egy-egy brigád vagy munkacsoport. Ezeket szokás — a városiak terminológiájával — „paraszt-partiknak” nevezni, ami azt is jelenti, hogy az erősen teljesítményre orientált, a normákat többnyire túlteljesítő brigádokról van szó, akik kissé — éppen a fenti jellegzetességeik miatt — „kilóghatnak” a sorból. s néha konfliktushelyzetek kiváltó okai is lehetnek az üzemi munkás közvélemény, illetve a vezetőik közötti érdekegyeztetési vagy érdekütközési helyzetekben.

Különösen a fiatalabb generációkhoz tartozó bejáró munkásoknak van „esélyük” arra, hogy ilyen helyzetbe kerüljenek. Ennek igen természetes oka az, hogy a kereseti igényeik fokozottabbak, mint az idősebbeké, hiszen családalapítás előtt vagy közben vannak, az egzisztencia-alapozás, a tartós fogyasztási cikkek, a lakás, esetenként már az autó szerepel a felhalmozási stratégiák különböző fázisaiban, másfelől a lakóhely ellátottsági szintjével is inkább ők elégedetlenek.

E készítés mögött azonban ott találjuk a fiatalabbakra jellemző türelmetlenségen túl az újra, a korszerűbbre, a civilizáltabbra inkább vágyódó fogékonyságot, a korosabbaktól eltérő, sokban különböző igényességet, a városi munkásokkal azonosulni kívánó törekvéseket.

E feszítő „feltörekvés” persze esetenként torz formákat is ölthet, egészségtelen rivalizálást, túllicitálásra való hajlamokat is kelthet. Például az ésszerűtlen vagy annak látszó építkezési formák, a fitogtató ceremóniákba torkolló, fesztivál jellegű családi ünnepek, a szomszédságot, környezetet pukkanató fogyasztási magatartás stb., melyeket a tömegkommunikáció, a publicisztika — gyakran túldimenzionáltn is — tollhegyre szokott tűzni.

E jelenségek azonban sokban természetesekek akkor, amikor még csak az élet civilizatórikus berendezésének a fázisát járja be egy generáció. amihez még nyersebb, eklektikus, mintakereső, tétova ízlésbeli és kulturális igényszint illeszkedik. Minden nem megy máról holnapra, de hogy az ízlésbeli, esztétikai igények határozottabb, tisztultabb arcot ölthessenek, éppen a civilizált körülmények megteremtése, a korszerű technikai készségek-jártasságok elsajátítása, az életvitel- és értékrend-megválasztás képessége, a korábnál mindenképpen magasabb szintű jólétre ráépülő új gazdasági, kulturális és állampolgári magatartási formák s a rajtuk kibontakozó mentalitások kialakulása szükséges. Majd mindezeket követheti a kulturális és ízlésbeli szintemelkedés, ami azután az élet egészére érvényes minőségi változásokban jelenhet meg. S azon sem érdemes túl sokat sopánkodni, hogy mindez nem valósul meg feltétlenül egy generáción belül, s még kevésbé önmagától, valamiféle harmonikus, ideális fejlődés formájában. Ezt bizonyos aberrációs jelenségek is kísérhetik, az újjgazdagokra jellemző parvenüsködéstől a régi „tekintetes-nagyságos” úri világra jellemző viselkedések, ízlések és

fogyasztási szokások, formák majmolásáig. De nem csekély hatást gyakorolhatnak más, a miénktől eltérő berendezkedésű társadalmak divatjai, értékei, normái is. Mindez óhatatlan az információk mai terjedése, a kommunikációs világ kitágulása következtében. De befolyásolhatják az új izlésalakzatok, viselkedésminták, normák kialakulását a múltó vagy tartós nosztalgia-divatok is.

Mindezekon túl általánosságban azt is mondhatjuk, hogy az ingázás, a bejárás a város környéki fiatalok számára egy újfajta *szocializációs folyamatban való önkéntes részvétel is*.

Az átlagos falusi társadalom által nyújtott szocializációs feltételrendszert a város, a maga fejlettebb viszonyítási rendszerével, természetesen meghaladja, tágabb lehetőségeket, horizontot, jobb esélyeket s mindenben nagyobb választékot nyújt. Ez a fiatalok számára feltétlenül nagy vonzerőt gyakorol, s ezért többnyire tudatosan vállalják az urbanizáció előiskolájaként a városban megszerezhető konjunkturálisabb, ritkább vagy legalábbis „testhezállóbb” szakmákat, még azon áron is, hogy évekig bejárók, ingázók lesznek. Ha ennél esetleg nem is jelent többet a szakmaszerzés néhány éve, mégis számos vonatkozásban befolyásolja, módosítja a faluról bejáró fiatalok személyiségét, attitűdjeit, hiszen a városi magatartásmintákat, viselkedési szerepeket, a mindennapi együttélés korszerűbb szabályait is elsajátíthatják. (Természetesen hozzá kell tenni, hogy az urbanizációs hatások korántsem csupán előnyös hatásokban realizálódnak.) Fontos ez annyiban is, hogy a mindennapi élet ismétlődő, tartós tevékenységei közé például beépülhet a rendszeres tájékozódás, az informálódás igénye, mely igények rendszeres kielégítésük során szokássá válhatnak. (Azért emeljük ki az ingázó fiatalokat, mert a tapasztalatok szerint az idősebb korosztályú ingázók sokkal kevésbé fogékonyak a városi munkahely nyújtotta értékekkel szemben, náluk jóval gyakoribb az elutasítás.)

Kérdés persze, hogy a városi üzemekbe járó fiatalok milyen mértékben használják ki a város nyújtotta jobb lehetőségeket. Általános tapasztalat az, hogy a felnőtt — férjezett, nős s még inkább a gyermekes — bejárók a műszak végén sietnek a hazavivő járműhöz, legfeljebb futtában elvégzik a rendszeres napi, heti bevásárlást, így esetleg egy vonattal vagy busszal később érnek haza. A tizen-, huszonevesek jó része azonban — feltehetően a kedvezőbb műszakbeosztású héten — kihasználja a lehetőségeket a városi milió megismerésére is. Igaz, hogy sokuknál ez elsősorban a szórakozóhelyek topográfiai elhelyezkedésében való eligazodásra korlátozódik. Másoknál viszont a sport- s a legkülönbözőbb kulturális intézmények látogatása is rendszeressé válik. Talán nem szükséges annak bizonyítása, hogy a fiatalok további életvitelének kialakulásában milyen lényeges szerepe van annak, hogy fogékony éveikben, a városi-üzemi társadalommal kapcsolatba kerülve, milyen „találkozásokban”, élményekben van részük.

Elsősorban ők, a legfiatalabb generációk, de természetesen az idősebbek is, naponta élék át akarva-akaratlan az összehasonlítás, a városi-üzemi és a lakóhelyi-falusi környezet összevetését. Ez a folyamatos, ismétlődő, mérlegelő hasonlítás sokaknál állandósulhat, s mintegy *komparatív attitűddé* válva szinte az ingázó munkás személyiségjegyévé szilárdulhat. Más vonatkozásban — mint fentebb említettük — ennek az állandó összehasonlításnak is kialakulhat egy erjesztő funkciója: mozgatója lehet a falusi-tradicionális körülményekkel szembeni egészséges elégedetlenséggel, jobbító szándékkal telített, tettekre is kész magatartásnak. Az ilyen egyén *a lakóhelyi társadalomban, a lakóhelyén már más igény-szintről ítéli meg a dolgokat, a közállapotokat, a helyi gazdasági, politikai*

viszonyokat. Tehát az ingázóban a városi értékrend mintegy a helyi lehetőségekhez transzformálódik, „helyi érdekűvé” alakul át. S ha még csupán „lakópolgár” is az ingázó, mégis egy másfajta, igényesebb állampolgári szerep hordozója, reprezentánsa lehet. Tehát nemcsak strukturális változások alanya a bejáró dolgozó, az ingázó munkás, hanem egy korszerűbb életstílus, önmagával és környezetével szemben is igényesebb lakó- illetve állampolgári magatartás közvetítője, „importőre” s egyben képviselője is. A bejáró munkások és dolgozók, de a falun élők és dolgozók részéről is számos formában észlelhető az a törekvés, hogy megszabaduljanak az úgynevezett vidékiségtől, a tradicionális falusiasságtól. E törekvés elsődleges realizálói, „előmunkásai” lehetnek az ingázók, s sokan közülük azok is.

Az ingázó életmódnak tehát *felhajtó, mobilizáló ereje és hatása van*, azonban nem feledkezhetünk meg azokról az *ellentmondásokról* sem, amelyek ezen életforma szerves velejárói.

Ezek az ellentmondások az ingázók, falun élő munkások lakóhelyi körülményei és a fejlettebb településen levő munkahely kettősségéből — általánosabban a munka- és lakóhely között meglevő, nemcsak térbeli távolságból — származnak, és mint alapvető viszonylatok, lényegében meghatározzák e rétegek életkereteit, életmódjukat általában.

Az ingázók, a bejárók tehát:

— Falvakban élnek, de ott inkább csak „lakópolgárok”, s így a lakóhelyi társadalom közügyeihez jobbra közvetett módon (családtagok, barátok, ismerősök révén) kapcsolódnak.

— Túlnyomó többségük városi üzemben dolgozik, a városi dolgozókkal azonos bérért, de a lakóhelyen folytatott túlmunkáért többletjövedelemhez juthat.

— Az összes dolgozó átlagánál alacsonyabban kvalifikáltak, s ennek következtében az alacsony presztízsű, kiegészítő jellegű, nehéz, monoton, gyakran egészségre ártalmas — általában a városi dolgozók által kevésbé kultivált — fizikai munkák vállalásával ellensúlyozzák a városi munkások magasabb kvalifikációjából származó keresetkülönbséget.

— Városi üzemekben dolgoznak, de a falusi életkörülmények, *infrastrukturális* adottságok miatt életviszonyaik általában rosszabbak, mint a városi munkásoké.

— Városokban dolgoznak, de nem használják, *nem eléggé használják ki* a város által nyújtott *kulturális lehetőségeket*.

— Falvakban élnek, laknak, de főképpen a városban vásárolnak, *kihasználva a nagyobb választék* előnyeit.

— Egyes rétegeik jövedelme feltehetően magasabb, mint a városi munkásoké, mégis azokénál alacsonyabb életszínvonalon élnek, elsősorban azért, mert a lakóhely civilizációs hátrányait nagyrészt *önerőből* kénytelenek kompenzálni.

— Faluban élnek, de jövedelmük lehetővé teszi, hogy a falu átlagánál jobb civilizációs körülményeket teremtsenek maguknak, egyes falusi rétegeknél *korszerűbb életvitelt* folytassanak.

— A falvakban lakó, nem eljáró dolgozóknál jobbak a lehetőségeik *a munka megválasztására*, s így a munkával való azonosulás szintje náluk magasabb lehet.

— Falvakban élnek, de az üzemi, városi környezettel való mindennapos érintkezésben több oldalú tapasztalatokat szereznek, szélesebb körben *informálódnak*.

— Mivel sem az üzemhez, sem a lakóhelyhez nem lehet teljes a kötődésük, s

ezt az állapotot bizonyos kötetlenség érzéseként folyamatosan át is élük, készte-tést érezhetnek a szabadosabb életvitelre, ami deviáns megnyilvánulásokhoz is vezethet.

Ennek alapján röviden felvázolunk három olyan hipotetikus vizsgálódási kere-tet, amely a bejáró munkás életmód tanulmányozását megkönnyítheti, vagyis elősegítheti az empirikus ismeretek elrendezését és szélesebb társadalmi össze-függésben való értelmezését:

1. A bejárók, ingázók életformája kettős kötődésük következtében *nemcsak át-meneti* — abban az értelemben, hogy ideiglenes lenne —, *hanem közvetítő jel-legű is*. Azaz mozgó, változó értékek, normák hordozója — mintegy katalizátora — a bejáró dolgozó személyisége. Azt, hogy az ingázók milyen mértékben és gyorsasággal képesek közvetíteni a falu és a város között, azt döntő módon meg-határozza adaptációs készségük. Ez a *közvetítő szerep* azt jelenti, hogy az urbanizációs hatásokat a bejáró közvetíti a falu felé, naponként hordja haza a városi információkat a városi értékrend, életforma — ami természetesen nem jelent min-dig egyben korszerűbbet is — elemeit. A falu társadalmi szerkezetének és a tradicionális falusi életmódnak az átalakulásában ennél fogva az eljáróknak jelen-tékeny szerepük van. Ez a megállapítás elsősorban a fiatalabb generációra érvé-nyes, akik nyitottabbak a „városi” értékek elsajátítására, az urbanizált életmód kialakítására. Természetesen ez az átalakulás nem megy végbe máról holnapra, hanem rendszerint hosszabb folyamat, melynek során az „átrétegződő” egyén csak lassan — és nemegyszer próbára tevő erőfeszítések, konfliktusok árán — szabadul meg a korszerűtlen, ámde megszokott életkörülményektől, s alakít ki, fogad el egy új életformát. E folyamat főszereplőjét, az ingázót, ebből követke-zően hosszú ideig *ambivalencia* jellemzi az élet legkülönbözőbb vonatkozásaiban.

2. Napjainkban viszont az ingázók mindinkább második, sőt harmadik generá-ciósök, akik lakóhelyükön és munkahelyükön egyaránt *munkás-, illetve üzemi dolgozó-tudattal* lépnek fel, önmagukat „csak” munkásoknak, és a városi mun-kásokkal *egyenrangúaknak* tekintik. Önértékelésük és önbecsülésük az első ge-nerációs, parasztból munkássá épphogy átrétegződött bejárókhöz képest jelentő-sen megnövekszik. Ebben a folyamatban ismét a fiatal generációkhoz tartozó bejárók játszanak fontos szerepet. Ők azok elsősorban, akik a munkahelyi kör-nyezetük hatását könnyen átveszik és közvetíteni tudják a lakóhely felé. De a fia-talok szerepe abban is előremutató, hogy az idősebb generációkhoz tartozóknál általában magasabb a szakképzettségük és az általános műveltségük is.

Az ingázók második, harmadik nemzedéke mind nagyobb arányban szerez szakképzettséget; a szakmunkásképző intézetekben, szakközépiskoláinkban igen magas a bejárók aránya, márpedig a szakképzett bejáró fiatalok túlnyomó több-sége az iskola befejezése után is bejáró, ingázó dolgozó marad.

3. Miután az ingázók tömegei a fejletlenebb települések lakóiból rekrutáló-dtak, a városban nap mint nap *át kell élniük a fejletlenebb miliőből származók hátrányait* (az alkalmazkodási képesség, tudásszint, műveltség, kommunikációs készség, magatartási szokások terén). Az egyes személyek természetesen külön-böző módon és vonatkozásokban kényszerülnek ennek átélésére. A konkrét csa-ládi, települési környezet sokban mérsékelheti ezt az üzemi, városi életre való „felkészületlenséget”. Mégis ezzel az *egyenlőtlenségi tényezővel* feltétlenül szá-molni kell, és azzal is, hogy a hátrányok a mindennapi érintkezés gyakorlatában akkumulálódva hátrányos helyzetű szerveződhetnek és többé-kevésbé szerve-ződnek is.

Az ingázó életmód kutatásában tehát kiemelt fontosságúnak tartjuk az ingázók közvetítő szerepének, munkássá válásának, valamint a különböző egyenlőtlenségi szituációk halmozódása esetén a hátrányos helyzet kialakulásának vizsgálatát. Mindhárom jelenség szervesen összefügg a város-falu és a regionális egyenlőtlenségek problematikájával, következőképpen jellegzetes és tartós konfliktushordozót jelenthet. E területek pontos megismerése elősegítheti az ingázók élet- és munkakörülményeit érintő döntések jobb és pontosabb megalapozását és ezzel hozzájárulhat a bejáró dolgozók életkörülményeinek, életmódjának kedvező befolyásolásához.

JEGYZETEK

- ¹ „Az ember tevékenységei közt meghatározó a munkatevékenysége. Ennek megfelelően az életmódot elsődlegesen a munkával jellemezhetjük, s nem úgy, hogy éppen a munkatevékenységet hagyjuk ki belőle, hogy az életmód fogalmát a magánéletre, a természetesen kívüli, sőt: a politikán, kultúrán is kívül eső magánéletre korlátozzuk. *A munka az életmód alapvető rétege, a munkatevékenység alapozza meg az életmód minden további rétegét, ez a tevékenység-hierarchia alapja.*” *Fukász György: Az életmód fogalmáról — filozófiai aspektusban. Magyar Filozófiai Szemle, 1977. 5. sz. 517. old.*
- ² Ugyanott, 526. old.
- ³ *Szántó Miklós: Munkaidő-csökkentés és életmód. Akadémiai Kiadó 1974. 169—170. old.*
- ⁴ *Hámori Balázs: A szocialista életmód és a gazdaság szférái. Közgazdasági Szemle, 1977. 7. sz. 649. old.*
- ⁵ Erről bővebben lásd *Bóhm Antal: A középrétegek helye a társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1974.*
- ⁶ *Vági Gábor: Harc a fejlesztési forrásokért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982.; A szocialista átalakulás jellemzői falun. Országos elméleti tanácskozás, Kecskemét, 1982. nov. 24—26. Kossuth Könyvkiadó 1983.*
- ⁷ *Berkovits György: Világváros határában. Szépirodalmi Könyvkiadó 1976.*
- ⁸ Id. mű, 328. old.
- ⁹ Id. mű, 334. old.
- ¹⁰ Ugyanott.
- ¹¹ *Csák Gyula: A szikföld sóhaja. Szépirodalmi Könyvkiadó 1977.*
- ¹² Id. mű, 182. old.
- ¹³ Id. mű, 175. old.
- ¹⁴ *Hankiss Elemér—Manchin Győző: Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. Valóság, 1976. 6. sz.; Életkörülmények, életforma, életmód. Szemelvények a szocialista életmóddal foglalkozó szovjet szociológiai irodalomból. Manchin Győző Róbert: Az életmód szociológiai problémái. (A szociológia ágazatai. Kossuth Könyvkiadó 1975. 114—135. old.); A szocialista életmód kérdései. Szemelvények a szovjet szakirodalomból. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1976.*
- ¹⁵ *Hankiss Elemér—Manchin Győző Róbert: Id. mű, 22. old.*
- ¹⁶ Id. mű, 23. old.
- ¹⁷ Id. mű, 30. old.
- ¹⁸ *N. Sz. Manszurov: Az életmódkutatás elméleti kérdései. In: Az életmód a szovjet szociológiában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982. 88—119. old.; V. Z. Rogovin: Az „életmód” fogalma mint a szociálpolitika tudományos-elméleti kategóriája. Ugyanott, 119—135. old.; V. A. Kalmük: A falusi lakosság foglalkoztatottsági feltételeinek és struktúrájának változása a falu urbanizációjának folyamatában. Ugyanott, 77—88. old.*
- ¹⁹ *dr. Lelik Ferenc: Egy nagyvárosközeli járás balesetei. Epidemológiai elemzés, 1972. Kandidátusi értekezés.*
- ²⁰ *dr. Lelik Ferenc* traumatológus (Dabas, SZTK Rendelőintézet) szóbeli közlése.

GÁL RÓBERT

Szaktanulók az üzemekben

A KUTATÁS CÉLJA

A szaktanulósá válás folyamatának és feltételeinek vizsgálata a hazai marxista társadalomtudományok egyik kiemelt feladata. Elegendő arra utalni, hogy társadalompolitikai szempontból a szocialista társadalom alapvető osztályának szerkezete, viszonyai és a benne lejátszódó társadalmi folyamatok elválaszthatatlanok az osztály társadalmi reprodukciójától. Ugyancsak alapvetően fontos azoknak a folyamatoknak a számbavétele, amelyek során a szaktanulóság kialakul, rétegződik, átrétegződik. Végül, hogy a közgazdasági és a szociológiai nézőpont mellett a pedagógiára is rámutassunk, nyilvánvaló, hogy ma már egyetlen oktatásfejlesztési koncepció sem hagyhatja figyelmen kívül a képzésnek és a nevelésnek azt a széles területét, amelybe az iskolán kívül nemcsak a család, hanem a szakmai képzést nyújtó munkahely is beletartozik. Nyilvánvaló, hogy a szaktanulósá válás folyamatában — a pályaválasztáskor, a képzés idején, a munkahelyi beilleszkedés szakaszában — egyik vagy másik intézmény előtérbe kerül, fokozódik szocializáló szerepe, de a folyamat egészéből kizárni egyiket sem lehet.

Kutatásunkban kísérletet tettünk arra, hogy a szaktanulósá válás folyamatát két társadalomtudományi ágazat — a szociológia és a pedagógia — nézőpontjából egyszerre vizsgáljuk. Célul tűztük ki, hogy azokat az objektív feltételeket vizsgáljuk, amelyek között a szaktanulósá válás folyamatának képzési szakasza lejátszódik, s amelyek meghatározzák, mintegy „behatárolják” egy-egy személyiség szakmai szocializációjának lehetőségeit. Következésképpen arra törekedtünk, hogy két fontos szervezet, az iskola, és különösen az üzem szocializációs tevékenységéről alkossunk képet.

Kutatásunkat a modern nagyipar egyik kulcságazatára, a gépiparra, ezen belül a fővárosi gépipari üzemekre koncentráltuk, hiszen az üzem a szaktanulósá válás egyik legfontosabb — ha ugyan nem a legdöntőbb — színtere. A kutatás során támaszkodtunk az üzemszociológia eredményeire, figyelembe véve, hogy az üzemszociológia — ahogyan ma művelőinek többsége felfogja — része egy tágabban értelmezett szakszociológiának: a szervezetszociológiának. A szervezetszociológia megközelítéseivel és módszereivel az üzem, a munkahely és az iskola egyaránt analizálható.

Kutatásunk középpontjában tehát az üzem állott, annak gondjai, eredményei,

szervezeti működése. Tanulmányunk azzal a céllal készült, hogy felhívja az iparirányítás figyelmét azokra a problémákra, tendenciákra, amelyekre a vizsgálat során felfigyeltünk, és amelyeket lényegesnek tartottunk.

I. A MINTAVÉTEL ÉS AZ ADATGYŰJTÉS MÓDSZEREI

A vizsgálatba bevont 860 tanulót 6400 fővárosi középfokú szakképzésben részt vevő szakmunkástanuló és szakközépisikolás közül választottuk ki, adataink nem reprezentatívak. Tapasztalataink korlátozottak; megállapításaink, végkövetkeztetések azonban alkalmasak a tendenciák megállapítására.

A mintába csak a végzős osztályok tanulóit vontuk be, mert az alsóbb osztályokba járók sajátos helyzetét és problémáit nem volt szándékunkban vizsgálni.

A mintavétel módszere — amellet, hogy a kiválasztott néhány fontos vas- és fémipari szakmára korlátoztuk — az egyszerű véletlen kiválasztás volt. A kutatásba az összes végzők 13,4 százalékát vontuk be, három szakmunkásképzőből és három szakmunkásképzést folytató szakközépisikolából, amelyeket véletlenszerűen választottunk ki az iskolák közül.

A mintába kétszer annyi szakmunkástanuló került be, mint ipari szakközépisikolás, mivel a szakmunkás-utánpótlásban való részesedésük is kétszeres.

A vizsgálatba bevont tanulók származási megoszlása — az apa foglalkozása szerint — a következő:

	Szakmunkás- tanulók	Szakközép- iskolások
Szakmunkás gyermeke	53,4	38,0
Betanított munkás gyermeke	15,0	14,8
Segédmunkás gyermeke	4,2	1,0
Termelésirányító gyermeke	5,4	10,0
Vezető állású és értelmiségi gyermeke	3,8	10,0
Beosztott ügyintéző gyermeke	4,0	6,7
Inaktív gyermeke	2,1	10,0
Egyéb	2,1	6,2
Értékelhetetlen válaszok	10,0	3,3

A fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a mintában a szakmunkástanulók esetében 72,6 százalék, a szakközépisikolásoknál 53,8 százalék, nagyjából megegyezik az egész sokaságon belüli arányukkal, ami 75,4 százalék, illetve 52 százalék.

Hogy a szakmai szocializáció folyamatáról, a középfokú szakképzési rendszer működéséről és a tanulók munkahelyi adaptációjáról egyaránt képet nyerjünk, a következő módszereket együttesen alkalmaztuk.

A) Teljes körű kérdőíves interjút végeztünk a mintába került valamennyi végzős tanulóval. A kérdőívet a tanulók tanítási idő alatt, osztályfőnöki órán, az osztályfőnök jelenlétében töltötték ki. Bár attól tartottunk, hogy a szakmunkástanulók egy része hiányosan és pontatlanul, kellő komolyság híján fogja kitölteni a kérdőívet, a felvétel nem igazolta aggodalmainkat.

B) Közvetlen megfigyeléssel szereztünk ismereteket az üzemben a szakmai feladatok kiadásának, segítségének és ellenőrzésének körülményeiről. A kutató nem volt jelen a történések színhelyén, tartózkodott minden beavatkozástól, mert ha személyesen jelen lett volna, akkor óhatatlanul megváltoztatta volna a dolgok

szokásos, rendes menetét. Az általunk kiválasztott pedagógiai szituációkat — mintegy két optikán keresztül — iskolai szakoktatók és tanulók figyelték.

A csoportos megfigyelés feltétele a pontos megfigyelési előírások, a megfigyelési napló kidolgozása volt. Ily módon biztosítottuk, hogy több megfigyelő ugyanazt a jelenséget ugyanazon szempontok szerint értékelje. A megfigyelési naplót kipróbáltuk, majd a megfigyelőbiztosok aktív közreműködésével — tanácsaik alapján — véglegesítettük.

A megfigyelési naplók arról tájékoztattak bennünket, hogy harminc szakmunkás és ugyanennyi tanuló 1983. március 1. és április 30. között hat fővárosi nagyüzem huszonöt munkahelyén három teljes gyakorlati napon milyen szakmai, mellék- és nem termelő jellegű tevékenységet folytatott, és azok mennyi időt vettek igénybe; és képet adtak arról, hogy a szakmunkás-oktató hogyan, milyen módon segítette, ellenőrizte, értékelte tanulója munkáját, milyen légkör jellemezte kapcsolatukat; továbbá az oktatón kívül nyújtott-e még valaki segítséget a tanulóknak.

C) A megfigyelések kiegészítésére, pontosságának fokozására valamennyi megfigyelt szakmunkás-oktatóval — a megfigyelések lebonyolítása után egy standardizált interjúvázzlat alapján — interjút készítettünk. Ez a koncentrált interjú azt a célt szolgálta, hogy a vizsgált területről rendszerezett, esetleg kvantifikálható információkat gyűjtsünk össze. A koncentrált interjú, részben a megfigyelési napló felépítését követve, az alábbi kérdéscsoportok köré összpontosult:

1. A szakmunkás-oktató általános adatai.

2. A műhely termelési adatai.

3. A tanulók gyakorlati munkájának körülményei, feltételei.

4. A szakmunkás-oktató véleménye a leendő szakmunkások felkészültségéről, a munkahelyi gyakorlati képzésről, a középfokú szakképzés jövőjéről.

D) A kutatás előkészítésekor, majd a kutatás egész folyamatában látszólag kötetlen, laza szerkezetű, de valójában nagyon tudatos beszélgetéseket folytattunk az iskolák pedagógusaival, igazgatóival, tanulóival, az üzemek vezetőivel, oktatási osztályának munkatársaival, azért, hogy bizonyos problémákat, jelenségeket árnyaltabban, mélyebben megismerhessünk.

II. A GYAKORLATI KÉPZÉS SZÍNHELYE

A szakmunkásjelöltek jövője szempontjából nem közömbös, hogy hol kapják, hol szerzik meg gyakorlati ismereteiket.

A tanulók megoszlása a szakmai gyakorlati képzés színhelye szerint (százalékban)

A képzés színhelye	Szakmunkás-tanulók	Szakközép-iskolások
Iskolai műhely	1,4	58,4
Üzemi tanműhely	16,6	4,1
Üzemi munkahely	76,0	36,9
Egyéb	5,1	0,6
Értékelhetetlen válasz	0,9	0
Összesen	100,0	100,0

Az iskolai szakmunkásképzés — létrejötté óta — ezer szállal kötődik a gazdasághoz. A vizsgált szakmunkásképző iskolák tanulóinak 75-80 százaléka a harmadik évtől a termelés aktív részesevé válik, tanulmányi ideje nagyobb hányadát már műhelyben tölti. A szakközépiskolások 35-40 százaléka szerzi gyakorlati ismereteit üzemi munkahelyen, a többség iskolai tanműhelyben tanul.

Nemcsak hangsúlybeli, hanem lényeges elvi eltérést is tapasztaltunk a két középfokú szakképzési iskolatípus pedagógusainak a gyakorlati képzés optimális színhelyéről vallott nézeteiben. A szakmunkásképzésben a megkérdezettek számára az volt a fontos, hogy miként lehetne a munkahelyi gyakorlatot — együtt az üzemmel, az oktatással megbízott szakmunkással — mind szervezetileg, mind tartalmilag javítani, színvonalát emelni.

Az iskolai tanműhelyi képzésnek — mondták — fontos szerepe van a gyakorlati ismeretek megalapozásában, és az is igaz, hogy a tantervi követelményeket az iskola keretei között lehet maximálisan betartani. De — s ebben teljes volt a nézetazonosság köztünk és közöttük — a szakma az iskolában elvont fogalom marad, csak a termelés folyamatában, üzemi körülmények között válik realitássá. A tanműhely az üzemi munkahelyhez képest izolált világ, formális kapcsolatrendszere gyorsan kiismerhető, szervezete nem annyira hierarchizált, nem annyira bonyolult, mint egy üzemé.

A szakközépiskolák pedagógusainak többsége más véleményen volt. Véleményük szerint a szakmai gyakorlat optimális színhelye az iskola. Érveik három fő csoportba sorolhatók. Az első: a szakelmélet és a gyakorlat pedagógiai szempontból megfelelően csak akkor épülhet egymásra, csak akkor van összhangban, ha az elméleti képzés és a gyakorlati oktatás az iskolában történik. A második: az iskolai tanműhelyben nemcsak a tantervi fegyelem betartása lehetséges, hanem az ütemes munka megszervezése, a lazulás elkerülése is. Tanulóik tehát nem ismerhetik meg — és főleg nem utánozhatják — az üzemi „felnőtt társadalom” jelentős részében lépten-nyomon tapasztalható szervezetlen munkastílust és ellentmondásos életvitelt. A tanműhelyben a tanulók a társadalom által helyesnek tartott gyakorlathoz adaptálódnak és nem szereznek kedvezőtlen tapasztalatokat. A harmadik: igaz, hogy a tanműhelyben nem lehet az üzemi körülményeket létrehozni, s az is igaz, hogy a szakközépiskolások sajátos, iskolai mikroklímában készülnek fel a szakmunkáséletre, az üzemi életre, ez a látszólagos elmaradás azonban a munkába lépés után könnyen behozható.

Ezeknek az aggályoknak, ellenvéleményeknek van igazságtartalmuk. Kétségtelen, hogy a szakközépiskolások üzemi gyakorlata sokkal szervezetlenebb, mint a szakmunkástanulóké, több a spontaneitás és természetesen szerteágazóbbak a teendők is.

A gyárak gazdasági vezetői azzal érveltek, hogy nem szívesen foglalkoznak szakközépiskolásokkal, mert közülük sokan ügysem maradnak a szakmában, nem kötődnek a képzést nyújtó üzemhez, nem jelentenek számára lényeges utánpótlást. A gyakorlati órák száma (minden tanítási héten egy, vagy minden második héten két nap) pedig olyan alacsony, hogy lehetetlen ilyen rövid idő alatt a szakma alapjait elsajátítani.

A szakközépiskolák esetében az iskolai és a gazdasági szervezetek közötti feszültségek — többek között a képzés színhelyéről vallott eltérő vélemények, a tanulóknak az üzemmel kapcsolatos értékítélete stb. miatt — még nyilvánvalóbbak, mint a szakmunkásképző iskolákban. A szakmunkásképzést folytató szakközép-

iskola gyakran kitér — kitérhet — az oktatásnak a termelési gyakorlattal történő konfrontációja elől, a pedagógusok nem látják a konfrontációban rejlő pozitív pedagógiai lehetőségeket.

III. A TANULÓK FORMÁLIS KAPCSOLATAINAK RENDSZERE. OKTATÓ SZAKMUNKÁSOK — SZAKMUNKÁS-OKTATÓK

A tanulók üzemi, szakmai-gyakorlati képzésében a fő szerep az oktatást irányító szakmunkásé. Ő az, aki „face to face” kapcsolatban van a rábízott fiatalokkal, a szakmai szocializációs folyamatban ő a gazdasági szervezet „képviselője”, s mint ilyen, szervezi, irányítja, ellenőrzi, segíti és értékeli a tanulók gyakorlati munkáját. Felelőssége tehát igen nagy, mondhatnánk úgy is, hogy meghatározó. Neki kell a munkahelyen a leendő szakmunkásokról olyan értékítéletet kialakítani, amelyben a vezérmotívum az, hogy a tanuló nem egyszerűen olyan tanítvány, aki valamire megtanítandó, hanem a társadalmi munkamegosztásba már bekapcsolódott, a termelés, a munka világához már szorosan hozzátartozó, azon belül helyet foglaló, határozott szociális karakterű személyiség.

Nem lehet hitele, súlya, becsülete annak a szakmunkás-oktatónak, aki kívülről és érdektelenül viszonylik a szakmunkásjelöltek világához. Ahhoz a világhoz, amelyben élnek, amelyhez sajátos érdekek és konfliktusok láncolatán keresztül kapcsolódnak. A tanulók eredményes szakmai gyakorlati oktatásának, nevelésének elengedhetetlen előfeltétele a tanulók üzemi helyzetének, fejlődésének, munkássá válásának ismerete, állandó aktív nyomon követése.

1. Az oktatók kiválasztásának kritériumai

Ma már csak módosítással igaz az a megállapítás, amit 1976-ban tettünk: tí., hogy „az üzemben oktatással megbízott szakmunkások zöme nagy szakmai gyakorlattal rendelkezik”.¹ A most megkérdezettek 30 százaléka 20-25 évvel ezelőtt szerezte szakmunkás-bizonyítványát, 10 százaléka 15-20 éve, 30 százaléka 10-15 éve, 20 százaléka pedig 5-10 éve szakmunkás. Az idős és a fiatal generáció tehát szinte azonos arányban szerepel a szakmunkás-oktatók között.

Ebből az — önmagában nem sokat mondó — statisztikai tényből több pozitív és negatív jelenség következik. A fiatalabb generációhoz tartozó oktatók között nagyobb az ismeretátadásra alkalmas, rátermett, a tanulókkal — koruknál fogva — egészséges kontaktus kialakítására képes munkások aránya, akik — valószínűleg — jobban megtalálják a közös nyelvet a fiatalokkal, mint az idősek. A hetvenes években végzetek szakelméleti felkészültsége, esetleg természettudományos műveltsége is jóval magasabb, mint az idősebbeké, s ez is fontos tényező a jövő szakmunkásnemzedékének felkészítése szempontjából. Ugyanakkor féltő, hogy a manuális gyakorlattal alig rendelkezők nehezen tudják megismertetni a tanulókkal a nélkülözhetetlen szakmai fogásokat, ezért a gyakorlati ismeretek átadásában-átvételében jelentkező gondok később, munkába álláskor újratermelik, megsokszorozzák a beilleszkedés problémáit. Az idősebb oktatók arányának csökkenésével viszont megszakad a folytonosság. Amióta „a történelem színpadán” megjelent a munkásosztály, mindig elsősorban a legidősebbek adták át szakmai (politikai, etikai stb.) tapasztalataikat, adtak „muníciót” a munkásélet előtt állóknak. Most azt tapasztaltuk, hogy sok helyen az idős munkások belefá-

radtak a mai, számukra érthetetlen magatartású fiatalok oktatásába; elfordultak tőlük is, a szakmunkásképzéstől is. Másfelől: ha a nyolcvanas évek közepén is csak a legidősebb szakemberek kezében lenne a tanulók gyakorlati képzése, akkor ez akadályokat is jelenthetne a képzés korszerűsítésének folyamatában, és újabb feszültségek keletkezhetnének az iskola és az üzem között.

A szakmunkás-oktatók életkori összetételében tapasztalható változás okai közül csak néhányat — a legvalószínűbbeket — sorolunk fel. Valamennyiben van igazság, de az alapvető ok egészen más. A szakmunkás-oktatók kiválasztása ugyanis nem tudatos, előrelátó vállalati-szervezeti tevékenység, hanem spontán folyamat eredménye.

A megkérdezettek szerint 60 százalékukat egyszerűen kijelölték erre a feladatra, 10 százalékukat elődjétől örökölte a pedagógiai tennivalókat, 20 százalékukat munkája — de csak munkája — alapján választották ki, s csupán 10 százalékukat esetében vették figyelembe a szakmai felkészültség mellett az iskolai végzettséget, a rátermettséget is.

Hivatástudatból, „szívességéből” ma már kevesen állnak elő azzal a kéréssel, hogy ők tanulókkal szeretnének foglalkozni. Csökken azok száma is, akik — mint szervezett munkások — öntudatból, a tradíció folytatásaként vállalnak tanulóképzést. Sokan — a ma oktatóknál alkalmasabbak — a termelés elsődlegessége, az időkényszer, a tanulóktól való idegenkedés következtében, „nem állnak kötelnek”.

Néhány — szinte mindent elmondó — vélemény: „Normában dolgozom, nincs időm a tanulókkal foglalkozni”; „Mit akarnak: dolgozzak, vagy oktassak?”; „Oda-odafigyelek a fiatalokra, de csak ritkán, különben a vízre valót sem keresném meg”; „Látom a munkatársaimat, »szenvednek« a fiataloktól, a munkamódszer-átadás rossz befektetés”; „Nekem se segített senki, én minek segítek”; „Sok az elmélet, kevés a gyakorlat, így az üzem — s benne a tapasztalatait átadó szakmunkás — feleslegessé vált.”

Paradox helyzet: a gazdasági szervezet jól felfogott érdeke, hogy tanulóival magasan kvalifikált, rátermett, ismereteit átadni képes, a szakoktatásban érdekeltté tett szakmunkások foglalkozzanak. A kiválasztás mégis spontán, a szerencsére van bízva a leendő szakmunkások üzemi képzésének eredményessége.

2. A szakmunkás-oktatók iskolai végzettsége, pedagógiai felkészültsége

Az üzemi gyakorlati képzés feladatainak ellátásához az előírt iskolai végzettség a szakmunkás-bizonyítvány. A pedagógiai felkészültség nem kritérium. A vizsgált munkahelyek szakmunkás-oktatóinak 88 százaléka szakmunkás-bizonyítvánnyal, 8 százaléka középiskolai végbizonyítvánnyal — tehát érettségivel is —, 6 százaléka technikus oklevéllel rendelkezik; felsőfokú végzettségűt, például üzemmérnököt, nem találtunk.

Az oktatók iskolai végzettsége életkoruk szerint is eltérő volt. A legidősebb generáció zöme szakmunkás-bizonyítványt, a középkorúak közül többen technikus oklevelet szereztek, a legifjabbak szakközépiskolába jártak.

Ma Magyarországon — tudomásunk szerint — egyetlen üzemben sincs olyan munka melletti pedagógiai-pszichológiai képzés, amely felkészítene a szakmunkásképzésben való tanításra. Holott a szakmunkás-oktatók — ha formálisan nem is — a szakmunkásképzés pedagógusai közé sorolhatók. Megállapításunk első hallásra bizonyára meglepőnek tűnik, de ha végiggondoljuk a gyakorlati képzést

irányítók munkájának — és pedagógiai tevékenységének — fontosságát, akkor már nem tekinthető megalapozatlannak. Csak emlékeztetni szeretnénk arra, hogy századunk első évtizedeiben az úgynevezett gyárvállalati tanonciskolákban mérnökök oktatták a jövő iparosait, s csak olyan mester foglalkozhatott tanulóval, akit felkészültsége, rutinja, ismeretátadó képessége erre alkalmassá tett.

Az ismeretátadásra való felkészítést és felkészültséget azért hiányoljuk, mert azt tapasztaltuk, hogy a rutinos szakmunkás-oktatók zöme — ha elegendő időt is szakított rá — pedagógiai alapok hiányában nem tudta kellő hatékonysággal átadni és megértetni a szakmai fogásokat, a technikai-technológiai ismereteket, az egy-egy szakmai feladat teljesítéséhez szükséges tudnivalókat. A gyakorlati képzés eredményességét — szinte visszatérően — korlátozta és akadályozta a pedagógiai alapok hiánya.

A megfigyelések bizonyították, hogy a tanulók reggel a szakmai feladat kiadásakor gyakran találkoztak olyan szakmunkás-oktatóval, aki kevés szókincsű, könnyen zavarba hozható, ismeretátadásra nehezen képes. A reggeli feladatmagyarázatok kis része (10 százalék) volt világos, egyértelmű, félreérthetetlen, logikus felépítésű. A szakmunkás-oktatók 20 százaléka úgy-ahogy megértette magát. A többség (70 százalék) viszont félreérthetően, nehezen, szaggatottan, a mondatokat keresve magyarázott. Az előadásmóddal is sok volt a gond: sokan unalmasan, szárazon, monoton formában beszéltek, a tanulók alig figyeltek, „hidegen hagyta” őket a szakmai feladat milyensége is. Olyan szakmunkás-oktatóval pedig nem találkoztak a megfigyelők, aki magával ragadóan, szuggesztív erővel magyarázott.

A pedagógiai alapok hiánya érződik a gyakorlati feladatok értékelésében is. A tanulóképzéssel foglalkozó oktatók többsége — bár gyakran jóindulatú, segítőkész — mégsem mindig tárgyilagos, és nem mentes az előítéletektől, egyoldalúságtól, elfogultságtól. A pedagógiai szakirodalomból jól ismert, hogy minden értékelés célja: a tanuló teljesítményeinek tárgyilagos elemzésével jobb munkára ösztönzés. Az értékelések többsége viszont nem ösztönöz jobb teljesítményre, alig növeli a tanulók felelősségét.

Összegezve: az üzemi munkahelyen a pedagógiai ráhatás színvonala — enyhén szólva — igen alacsony, s ennek negatív hatása elsősorban az első munkahely kiválasztásakor jelentkezik.

Megkérdeztük a szakmunkás-oktatókat, hogy a gyakorlati képzésben érzik-e hiányát a pedagógiai felkészültségnek. Egyharmaduk érzi és pótolni kívánja, a másik harmad szerint ez a munka nem követel pedagógiai alapismereteket, a harmadik harmad azon a véleményen volt, hogy más motívumok — a saját családban szerzett tapasztalatok, a gyermekszeretet, a saját ifjúkorukra való visszaemlékezés, a türelem, a megértés stb. — pótolják a pedagógiai felkészültséget. Néhány jellemző vélemény: „Legfőbb módszerem a szigorúság. Velem is szigorúak voltak, én is az vagyok”, „Türelmes vagyok, feltételezem, hogy a jó pedagógus is az”, „Két gyermekem van, ösztönösen érzem, milyen módszereket kell alkalmaznom”, „Értetni kell a fiatalok nyelvén”, „Szóljanak, ha valamit nem értenek, elvégre rajzból dolgozunk”, „Szeretni kell a szakmát és a gyárat, ez az út visz el a tanulókhöz”, „Jó magyarázat, rábeszélés, meggyőzés — csak ez a három cél lehet előttünk”, „Magam is fiatal vagyok, közel állok tanulóimhoz”.

3. Szakmunkás-oktatók a középfokú szakképzésről és a szakmai szocializációról

Ezeket az átfogó kérdéseket nehéz értékelni annak, akinek tapasztalatai a középfokú szakképzési rendszer egyetlen terepére vonatkoznak, a munkahelyhez kapcsolódnak. Értéktételeztetést nyilván befolyásolja a munkahelyi kollektíva, a brigád uralkodó véleménye, a tanulók munkahelyi viselkedésének, attitűdjének jellemzői, sőt még saját — korábbi — tanulóvei is.

Jelentős azok aránya (70 százalék), akik élesen fogalmaztak, a képzés problémáit súlyosnak ítélik, a középfokú szakképzés jövőjét nem látják megnyugtatónak. Például: „Az elméleti ismeretek túlsúlya lehetetlenné teszi a gyakorlati képzést.” „Az utánunk jövőők még fúrni sem tudnak. Milyen szakmunkás lesz belőlük?” „Előnytelenül változik az elméleti és gyakorlati órák aránya.” Vagy: „A szakmunkásképző iskola nem tölti be hivatását, mindig gyengébb és gyengébb felkészültségű gyerekek kerülnek hozzám.”

A megkérdezettek 75 százaléka a legfontosabbnak a gyakorlati órák számának növelését tartja, 12 százaléka szervezési-szervezeti jellegű változtatásokat látna szívesen, 6 százaléka a gyakorlati képzés javítását hangsúlyozza, 7 százaléka az iskola és az üzem kapcsolatának jobbítását látja kívánatosnak. A döntő többség azonban a gyakorlati idő heti 1-2 nappal történő meghosszabbítását javasolja, mert így — indoklásuk szerint — több idő jutna a szakmunkásélethez való felkészülésre, az iskola szakképző funkcióját zökkenőmentesebben teljesítené, s a gyerekeket is meg lehetne óvni a konfliktusok tömegétől.

Összefoglalva: a nyilatkozók refrénszerűen visszatérő gondolata az elmélet és a gyakorlat viszonya, a gyakorlati ismeretek mai „hátrányos helyzete”. A kritikus, néhol elkeseredett véleményt két ök is magyarázza. Az első: a tanulókkal foglalkozó szakmunkások többsége a kevésbé elméletközpontú szakoktatási formák valamelyikén nevelődött, és ezért csak a nagyobb gyakorlati felkészültséggel rendelkező szakmunkást tartja „jó iparosnak”. A második: a szakmunkásképzésben sokáig aránytalanul túlsúlyban volt a gyakorlat-centrikus képzés és a munkahelyen még ma is él és hat az szemlélet, hogy a szakmunkásélethez való felkészülésre egyenlő a munkahelyeken folyó közös munkával, a más irányú — közvetlenül fel nem használható — ismeretek elsajátíttatása pedig másodrendű. Az indokolatlanul egy problémára koncentrááló vélemények azonban nem esnek egybe az iskolai szakképzés kívánatos irányával.

Akik a gyakorlati képzés javításának szükségességét említették, azok szerint a tanulókat a jövőben ki kellene emelni a termelésből (a termelésből — hangsúlyozták —, s nem az üzemből), a termelést és az oktatást szét kell választani. „A kettő együtt nem megy, mert vagy termelünk, vagy oktatunk, a tanuló pedig vagy tanul (ellessi a szakmai fogásokat, megismeri a gépeket, a technológiát stb.), vagy ő is termel.” Az egyik tevékenység a másik rovására megy.

Viszonylag gyakran kerültek szóba a munkahelyi tanulás anyagi feltételei — a műhely, a szűkebb munkahely felszereltsége, a szakmunka változatossága, a gépességettség színvonala stb. „A gyereket csak arra a gépre lehet tenni, amivel mi is dolgozunk. Márpedig ez nem elég.” „A szalag mellett nem lehet egy szakmát megtanulni, mi lesz ha más üzemszékbe kerülnek a gyerekek, ahol fejlettebb a technika? Valószínűleg elégtelenre felelnek.” „Á miénk változatos, de alacsony színvonalú munka, nem kell hozzá szakképzettség.” „A tanulók látják, hogy a mi

műhelyünkben luxus a szakmunkás-bizonyítvány; betanítottak és szakképzettek egymás mellett dolgoznak, nincs nagy különbség közöttük.”

Ezek az állásfoglalások nyilván több szempontból is értelmezhetők, arról azonban mégis tájékoztatnak, hogy mi a szakmunkás-oktatók elképzelése a szakképzés jövőjéről, a szakmunkástanulók perspektívájáról. A többség úgy véli, hogy az iskolai képzést gyakorlatibbá kell tenni, mert az elmélet a gyakorlat rovására nőtt meg. Sokan úgy vélték, hogy szükséges az utolsóévesek képzésére vonatkozó pedagógiai előírások (tanmenetek, tantervek) átdolgozása, mert ezek elszakadnak, távol kerülnek az üzemi valóságtól.

IV. AZ INFORMÁLIS KAPCSOLATOK RENDSZERE. SZAKMAI TANÁCSKÉRÉS A MUNKAHELYEN

A szakmai szocializáció üzemi szakaszának keretét a gazdasági szervezetben létező alá- és fölérendeltségi viszonyok, elvárások és kontrollok, a termelési kultúra, a társadalmi és politikai szervezetek képezik. E kereten belül a kapcsolatok nagy része — a munkán keresztül — a szakmunkás-oktatóhoz, a brigádtársakhoz, a vezetőkhöz, a kortárscsoportokhoz köti a tanulókat. Más részük nem közvetlenül a munkával függ össze: ezek a politikai-társadalmi vezetőkkel, az azonos társadalmi szervezetekben tevékenykedő társakkal kialakuló kapcsolatok. A munkahely annál fontosabb, s egyben annál pozitívabb szerepet játszik az ott tanuló dolgozó leendő szakmunkások oktatásában, minél gazdagabbak és sokoldalúbbak a munkásgenerációk közötti közvetlen kapcsolatok.

1. A munkahelyi kiscsoportok szerepe

Az informális kapcsolatrendszer fontos eleme a munkahelyi kiscsoport, ugyanis az üzem mikrotársadalmába való beilleszkedés a munkacsoportban kezdődik. Itt dől el, hogy a leendő szakmunkás teljes jogú tagjává tud-e majd válni annak a szűkebb csoportnak, amelyhez a tanulóiévek alatt még nem fűzik tartós kapcsolatok. Számunkra tehát különösen fontos volt annak a kérdésnek tisztázása, hogy a munkahelyi kiscsoportok milyen szerepet töltenek be a tanulók gyakorlati képzésében, még szélesebben: a szakmai szocializációs folyamatban.

A gazdasági szervezet lehetővé teszi, hogy a tanulók és a már dolgozók, a fiatalok és az idősek, a tanulók és a fiatal szakmunkások között olyan személyes kapcsolatok jöjjenek létre, amelyek az intézményes hivatalos munkaviszonyokon túlmenően, saját választáson alapuló rokon- vagy ellenszenvkapcsolatok. A munkahelyi kiscsoport tehát formális szervezet, de benne a tanulók és a tagok rendszeres kommunikációi, egymásra gyakorolt hatása, rokon- és ellenszenvkapcsolatai informális úton fejlődnek ki.

Szociológiai értelemben munkahelyi kiscsoportokról akkor beszélünk, ha adotk — a még nem teljes jogú tanuló számára is — a következő ismérvek:²

a) az összetartozás, az egymásrautaltság tudatosulása a tagokban (ami egyáltalán nem jelent állandó és abszolút egységet, mert ez kizárná a más csoportokban való időszakos részvételt);

b) a csoportot, a csoporthoz tartozást a kívülállók is elismerik;

c) a tagok szerepe, feladata, helye pontosan körvonalazható;

d) a tagok közös célok, érdekek, vagy cselekvés révén kötődnek egymáshoz.

A munkahelyi kiscsoportot jellemzi tehát a megszabott rend, a termelés céljai által meghatározott szervezeti felépítés, a tudatos cél, a szakismeret alapján viszonylagos stabilitás és tartósság, függetlenség az egyes tagoktól, ami természetesen a tanulókra még nem vonatkozhat, valamint célszerűségi szempontok által megszabott nyitottság, illetve zártság, a befogadóképesség vagy annak hiánya.

A társadalmi termelés olyan — a szervezethez különböző fokozatait képviselő — nagyüzemekben folyik, ahol a tanulókat elsősorban annak alapján értékeli a csoport és a szakmunkás-oktató, hogy később, szakmunkásként képesek lesznek-e a termelés minőségi és termelékenységi követelményeit teljesíteni; ott akarnak-e maradni a műhelyben, a csoportban, vagy sem; hajlandók-e a csoport céljait, törekvéseit elfogadni, vagy sem. Ezek a célok, törekvések természetesen nem mindig egyeznek a vállalat hivatalos céljaival.

A tanulókat befogadó, oktató és nevelő munkacsoportok csökkenthetik a munkahelyen szükségszerűen jelentkező adaptációs nehézségeket, javíthatják a gyakorlati képzés hatékonyságát. A befogadásra képtelen brigádok viszont konzerválhatják, illetve felfokozhatják, sőt újabbakkal is gyarapíthatják a negatív jelenségeket, az elégedetlenséget, a meg nem értést, a kölcsönös türelmetlenséget. Tehát az iskola és különösen a tanuló számára sem közömbös, hogy milyen brigádba kerül.

A munkahelyi kiscsoportok működésében nagy szerepet játszik tagjainak száma.³ A brigádok létszámától függően jelentősen eltérő feltételei vannak az informális kapcsolatoknak, a szakmai tanácskérésnek, a szakmával való azonosulásnak. Eszerint megkülönböztetünk:

- a) kis létszámú csoportot (4–8 fő)
- b) közepes nagyságú csoportot (9–12 fő)
- c) nagy létszámú csoportot (13-nál több fő).

Vizsgálatunk szerint a gyakorlati képzés emberi oldalának legkedvezőbb feltételeit csak a kis és közepes létszámú csoport biztosítja, és elsősorban ilyen nagyságú munkacsoportokba érdemes a tanulókat elhelyezni. A mintába került tanuló 35 százaléka közepes, 47 százaléka nagy létszámú, 18 százaléka kis létszámú csoportban dolgozott. Természetesen a tanuló munkahelyi elhelyezése nem csupán elhatározás kérdése, előfordul, hogy objektív okok miatt (például szalagszerű termelés) kis vagy közepes létszámú csoportok nem is dolgoznak. Hangsúlyozzuk: az lenne ideális, ha a tanuló kis létszámú csoportokban dolgoznának, mert ahol túl nagy a létszám, ott sok akadályba ütközik a rendszeres kommunikáció, s a tanulóknak — a szakmunkás-oktatón kívül — csak néhány szakmunkással alakul ki kapcsolata.

Mivel a tanuló informális kapcsolatainak túlnyomó többsége (96 százaléka) a közvetlen munkahelyi kiscsoportra korlátozódik — a csoporton kívüli nem hivatalos kapcsolatoknak nincs jelentőségük —, ezért az informális kapcsolatok hálózata csak arra a csoportra érvényes, ahol a fiatalok dolgoznak.

2. Nemzedékek közötti kapcsolatok

A korábbi szakmunkástanuló-vizsgálatunknál az idős és fiatal munkásgenerációk közötti kapcsolatok még jóval karakterisztikusabbak voltak, mint ma. Akkor azt a következtetést vontuk le, hogy „... a tanuló szakmai kontaktusa a tapasztalt, gyakorlott szakmunkásokkal a legintenzívebb”. Részletesebben a következőkre utaltunk: „A megkérdoztetek rendszeresen elsősorban a középkorú (45-55 éves)

munkatársaitól kértek szakmai tanácsot: 40 százalék válaszolt így, 15 százalék pedig a fiatal szakmunkásokat jelölte meg a jó tanácsok és a segítség fő forrásai-ként. Közvetlen feletteseiktől (csoportvezető, műhelyvezetők, főművezető) hasonló arányban (38 százalék) kérnek rendszeresen tanácsot.”⁴

Nos, ma ettől lényegesen eltérő informális kapcsolatrendszerrel találkoztunk. A leendő szakmunkások képzésében és nevelésében növekvő szerepet játszanak azok, akiknek életkora közelebb esik a vizsgáltakéhoz. A megkérdezett tanulók 35 százaléka 30-40 év közötti munkatársaitól kért szakmai tanácsot, 30 százaléka 30 évesnél fiatalabbakat, 15 százaléka 40-50 év közöttieket, 4 százalék az 50 évesnél idősebbeket jelölte meg a szakmai útmutatás fő forrásaként.

Nagyon figyelemre méltó tapasztalat, hogy a legidősebb munkásgeneráció — a vizsgált munkahelyeken — alig vesz részt legfiatalabb társaik nevelésében. Bár nem volt kutatási célunk, a kérdés mégis óhatatlanul megfogalmazódik bennünk: mi az oka ennek a visszahúzódásnak, vagy félreállásnak? Talán növekedtek a nemzedéki ellentétek, az igénybeli, műveltségbeli eltérések, netán az idősek számára elfogadhatatlan a fiatalok magatartása, értékorientációja, beállítottsága, vagy a termelési és a szakképzési feladatok egyidejű-együttes teljesítése meghaladja erejüket, s ezért terhes a fiatalokkal való foglalkozás? A választ nem tudjuk. Tény azonban, ez a munkásélet változatlan törvénye, hogy a legfiatalabbak felkészültsége csak a legidősebbek élet- és munkatapasztalataival párosulva válhat igazán értékessé, jól hasznosíthatóvá. Ezért rendkívül fontos a tanulók és az idős munkásgenerációk harmonikus munkahelyi együttműködése, s ezért — úgy véljük — politikai szempontból is fontos és változtatást kíván a munkásgenerációk munkahelyi kapcsolatainak mai — elfogadhatatlan — hálózata.

A polgári üzemszociológiában visszatérő kutatási tapasztalat a szakmai fogások eltitkolása; ez termeli ki az úgynevezett informális magatartástípust. Frank Miller a Shawross Corporation üvegmunkásai között látta: „amikor a fiatal munkások nehézségekkel birkóztak egy új, bonyolultabb darabnál, az öregek rosszul leplezett elégedettséggel figyelték távolról őket. Amikor tanácsot kértek tőlük, mindig túlságosan el voltak foglalva ahhoz, hogy odamenjenek a másik emberhez megvitatni a problémáját és megfigyelni a munkáját. Más esetben pedig a tanácskérésre olyan javaslattal szolgáltak, amiről tudták, hogy újabb nehézségeket fog okozni a fiatal munkásoknak. Kutatásunk időpontjában erről a jelenségről az interjúkból értesültünk, de a helyzet már a múlté volt. A fiatalok már nem is kérdezték meg az öregektől azokat a fogásokat, amelyek előbbre vihették volna szakmai tudásukat.” Az esettel kapcsolatban White megjegyzi, hogy ez csak az ipar technológiai fejlettségének „kézműves jellegű” szintjén fordulhat elő.⁵

Mi a vizsgált üzemekben az említett jelenséggel ugyan nem találkoztunk, mivel a szocialista gazdaságban a fiatalokat intézményesítetten készítik fel a szakmunkáséletre, azt azonban mi is tapasztaltuk, hogy néhány munkahelyen nemcsak a legidősebb munkások bezárkózóak, hanem a fiatalok sem kérdeznek, *már* nem kérdeznek.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd *Gál Róbert*: Az ipari szakmunkássá válás néhány társadalmi és pedagógiai összefüggése. Társadalomtudományi Intézet, 1977. 101. old.
- ² Lásd *R. Mayntz*: Az ipari üzem társadalmi szervezete. Üzemszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968. 94. old.
- ³ A kiscsoportokat a tagok száma alapján Hegedűs András és Márkus Mária elemezte az *Ember, munka, közösség* című munkájában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966.
- ⁴ *Gál Róbert*: Id. mű, 101. old.
- ⁵ Lásd *Héthy Lajos—Makó Csaba*: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972. 126. old.

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

Gaszó Ferenc
Laki László
Molnár Péter

PÁLYAKEZDŐK AZ IPARBAN

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

Dolgozó ifjúság — orientációk, életutak

(EGY NEMZETKÖZI ÖSSZEHA-SONLÍTÓ
SZOCIOLÓGIAI KUTATÁS TAPASZTALATAI)

238 OLDAL, 58,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
(BENCZÚR UTCA 33. BUDAPEST 1068) PÉNZTÁRÁBAN

JOHANCSIK JÁNOS

Az együttműködés feltételei a nyugat-európai munkásmozgalomban

A munkásmozgalom különböző irányzatait alkotó kommunisták és szociáldemokraták egymáshoz való viszonya azokhoz a politikai jelenségekhez tartozik, amelyeknél a megcsontosodott előítéletekből, a tények szelektív szemléletéből, a vágyak és a valóság ütközéseiből adódóan gyakran születnek egyoldalú ítéletek. Aki ma a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének feltételeit elemzi, az a megfigyelt valóság jelenségei és tapasztalatok alapján — ami a perspektívákat illeti — éppúgy juthat pozitív, mint negatív következtetésekhöz, aszerint, hogy az egyaránt érvényesülő, de ellentétes irányú tendenciák közül melyiknek tulajdonít nagyobb jelentőséget. Az együttműködés lehetőségeinek kialakulásától, szükségességének felismerésétől az érdekeltség megnyilatkozásáig és az összefogás realizálásáig a tényezők bonyolult rendszere alakítja az utat, s e tényezők szüntelenül változnak, erősítik vagy gyengítik az együttműködés kialakulásának esélyeit. Az együttműködés feltételeinek vizsgálata során a kutató a ható tényezők sokoldalú feltárásával segítheti elő a lehetőségek mérlegelését, amelyek kihasználása csak a megfelelően megválasztott politikai prioritás alapján tett tudatos politikai erőfeszítések eredménye lehet. Vagyis a kialakult feltételek bizonyos vonatkozásokban tovább alakíthatók és alakítandók.

A politikai és a szakszervezeti mozgalomban ma már általánosan elfogadott igazságnak számít az a munkásmozgalom évszázados történetéből levont és a gyakorlatban minduntalan megerősített tapasztalat, hogy az osztályharcban a munkásság sikereit csak az biztosíthatja, ha egységben lép fel, harcának eredményessége összefogásától függ. A gyakorlatban mégsem tapasztaljuk, hogy ez a jól felismert tanulság a munkásmozgalom politikai cselekvésének általános normájává válna, hogy a mozgalom képes lenne egészében fölébe kerekedni a munkásokat, a dolgozókat és szélesebben véve a demokratikus és a haladó erőket megosztó ideológiai és politikai tényezőknek.

A kommunisták és a szociáldemokraták viszonyát tekintve is érvényes, hogy nemcsak nem szüntek meg az összefogás útjában álló akadályok, de bizonyos vonatkozásokban még ujjakkal is gyarapodtak. Az utóbbi egy-másfél évtized fejleményei, az általános világhelyzet alakulásától a két irányzaton belüli politikai változásokig és a két irányzat közötti erőviszonyok módosulásáig, tovább bonyolították az együttműködés megvalósulásának lehetőségét. Egyrészt a körülmények

változása, elsősorban a tőkés világ válságának a dolgozó tömegek helyzetét rontó hatásai és a világ békéjét fenyegető veszély kiéleződése több tekintetben fokozta az összefogás szükségességét, másrészt a fékező hatások is erősödtek.

A VÁLSÁG ÉS A MUNKÁSMOZGALOM

Nyugat-Európában sokféle tényező alakítja a kommunisták és a szociáldemokraták viszonyát: a történelmi hagyományok; a két irányzat tevékenységét kölcsönös erőviszonya; annak a gazdasági, politikai, ideológiai közegnek a mozgása, amelyben a két irányzat tevékenységét kifejti; a rájuk gyakorolt külső, nemzetközi hatások; e mozgalmak kapcsolatát befolyásoló szubjektív feltételek, személyi-politikai tényezők. Ezek sorából napjainkban mindenekelőtt a tőkés világgazdaság válságának kiéleződését és elhúzódását kell kiemelni, mint amely a legutóbbi időszakban a munkásmozgalom és az osztályharc feltételeit alapvetően meghatározta. A gazdasági válság hatására kialakult helyzet szabja meg elsősorban a munkásmozgalom cselekvési terét. S e helyzet követelményeire, az e helyzetből fakadó gazdasági és társadalmi problémákra adott válaszok, a két irányzat stratégiai állásfoglalásai alakítják ki azokat a cselekvési irányokat, amelyeknél a közelítő és egybeeső álláspontokra épülhet manapság a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése.

Nem mindegy azonban, hogy hogyan közelítjük meg a gazdasági válság politikai következményeit és stratégiai lehetőségeit. A tőkés világgazdaság mostani válságának eddigi egy évtizede arra figyelmeztet, hogy ha a történelem tapasztalatai fontos eszközök is a kialakult helyzet megismerésében, és segíthetik a felmerült problémákra adandó helyes válaszok kidolgozását, ugyanakkor a történelmi analógiák félrevezetők is lehetnek, és semmiképpen nem helyettesíthetik az új jelenségek felfedését, értékelését, nem mentesíthetnek a helyzet reális felmérésén alapuló új válaszok kidolgozása alól.

A gazdasági válságról érkező információözbönből világosan kitűnik, hogy a jelenlegi gazdasági válság a fejlett tőkésországokban egyes mutatóit tekintve elérte vagy meghaladta ugyan a kapitalista világ korábbi nagy válságainak szintjét, a munkásosztályra, a dolgozó tömegek aktivitására gyakorolt hatása mégis eltér a tőkés világ korábbi nagy válsághelyzeteiben tapasztalttól. Igaz, hogy az állammonopolkapitalista szabályozás rendszere, amelyre a háború utáni évtizedek hosszú gazdasági konjunktúrája épült és a „jóléti állam”, a „szociális állam” Nyugat-Európában országonként változó mértékű kiépítése alapozódott, az 1970-es években kibontakozó gazdasági válság sodrában maga is válságba jutott. Ennek ellenére azt tapasztalhatjuk, hogy — különösen ami a gazdasági válságnak a dolgozó tömegeket forradalmasító vagy radikalizáló hatását illeti — e rendszer válságtompító hatása a működészavarok jelentkezése után is érvényesül. Az előző, viszonylagos szociális biztonságot hozó konjunkturális évtizedekben lehetővé vált, hogy a bérből élők tartalékokat halmozzanak fel, ez növelte teherbíróképességüket az infláció és a munkanélküliség kezdeti csapásaival szemben. Az utóbbiakat mérsékelte a szociális védelem intézményrendszere is, amíg a növekvő terhek fokozatosan nem korlátozták funkcionálását. Ezen kívül a válság negatív hatásai differenciáltan érvényesültek a dolgozók körében; e vonatkozásban különbségek mutatkoztak az aktív keresők, s köztük is a fejlődő iparágak dolgozói és a válságba került ágazatok dolgozói, valamint a munkából kiszorultak, a szo-

ciális ellátásra szorulóknak, a fiatalok, a nyugdíjasok megélhetési lehetőségeinek romlása között. Ez a mozgalom szétforgácsolódásának, a korporatív, partikuláris mozgalmak előtérbe kerülésének irányába hatott, a befelé fordulást, a szolidaritás csökkenésének tendenciáit erősítette a mozgalomban. A monopoltőke érdekeit érvényesítő kormánypolitikák csak fokozták a dolgozók mozgalmának megosztására irányuló tendenciát, amikor a válság terheinek elosztásakor, miközben a dolgozókra igyekeztek hárítani a fő terheket, a teherelosztás feletti vitát a néprétegek egymás közötti vitája felé próbálták terelni (például a nemzeti jövedelem elosztásánál érvényesülő prioritások meghatározásakor).

Amikor a fejlett tőkésországok társadalmában a viszonylagos szociális biztonság vége szakadt, s az infláció és a munkanélküliség rohamos növekedése az életfeltételek romlásával fenyegetett, akkor ez nem csupán a szociális vívmányok védelmére aktivizálta a dolgozókat, hanem a dolgozó osztályok jelentős rétegeiben a gazdasági fellendülés korábbi időszakában tapasztalt jólétnövekedés iránti nosztalgiát is erősítette. Ez részben összefüggött a polgári liberális és más reformista ideológiák hatásával is, amelyek a gazdasági növekedés periódusában a munkásosztálynak a tőkés rendszerbe való integrálásán fáradoztak, s azon voltak, hogy kialakítsák a tőkés társadalom konszenzuson nyugvó alapjait. A kizsákmányolt osztályoknak a tőkés rendszerbe történő integrálását intézményi reformok is szolgálták, amelyek az osztálykonfliktusok és feszültségek levezető csatornáit gazdagítva növelték az esélyét annak, hogy a válság hatására keletkező és kiéleződő társadalmi ellentmondások a tőkés társadalmi rendszer alapjait nem rendítik meg.

Ilyen körölmények között, miközben a gazdasági válság negatív szociális hatásai intenzívebbé tették a szociális mozgalmakat, e mozgalmak általában nem jutottak el addig, hogy magát a rendszert is megkérdőjelezzék. A nyugat-európai fejlett tőkés társadalmakban a válság nem érte el forradalmi helyzetet, és a munkásosztály e periódusban sem vált politikailag éretté egy közvetlen szocialista forradalomra, egy ilyen fordulat belső igénye még nem fejlődött s nem fejeződött ki a dolgozók nagy tömegeiben. Bár Nyugat-Európa néhány gyengébben fejlett országában, ahol a fasiszta rendszerek összeomlottak, s ez a demokratikus forradalmi fordulat lehetőségeit vetette fel, az Egyesült Államok és a fejlett nyugat-európai társadalmak hatása — miután ezek befolyási térségében zajlottak az események — elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy megakadályozzák magának a tőkés rendszernek a veszélybe kerülését, és e társadalmakat a tőkés rendszer szabályai szerint szervezzék újjá (lásd eltérő mértékkel Portugália és Spanyolország eseteit).

A nyugat-európai országokban a gazdasági válság által sujtott tömegek elégedetlensége a legtöbb helyen kormányzati válságokhoz vezetett. De ez nemcsak azzal járt, hogy a tartós jobboldali kormányzatok kénytelenek voltak helyüket átengedni szociáldemokratáknak (szocialista) kormányzatoknak. Több helyen ugyanis, ahol a szociáldemokrata kormányok számára a keynesi elvekre építő gazdaságpolitika folytatása lehetetlenné vált és nem született új alternatíva a válságból való kivezetésre, a konzervatív erők politikai befolyása nőtt meg — összefüggésben a vezető tőkés hatalom, az Egyesült Államok vezetésének jobbratolódásával — és ez a neokonzervatív gazdasági megoldásoknak nyitott teret. A szükségessé vált gazdasági-technológiai változtatásokat kíméletlenül — a dolgozók szociális vívmányait korlátozva, a munkanélküliség növekedését elkerülhetetlen tényként kezelve — végrehajtó konzervatív gazdaságpolitika a szelektíven alkalmazott

megszorítások fejében az infláció megfékezését, az új gazdasági fellendülést, s vele a korábbi jóléti növekedés állapotához való visszatérést ígerte.

A konzervatív tendenciák erősödése a nemzetközi politikában csakúgy, mint egyes országok belpolitikájában, együtt járt az antikommunista ideológiai offenzíva új hullámaival. Ezek indítéka jórészt az a félelem, hogy a szociális elégedetlenség talaján és a kormányzati válságok következtében a kommunisták is kormányzati tényezőkké válhatnak a nyugati országokban.

Az egyes országok hatalmi-politikai erőviszonyaiban megkezdődött eltolódás olyan hatással is járt, hogy kiélezte a szociáldemokraták és kommunisták között eddig is meglevő versengést a befolyásért. A nyugati kommunista tömegpártokban az 1970-es évek stratégiai és ideológiai útkeresése során negatív jelenségek is felszínre kerültek, belső viták, bizonytalanságok keletkeztek, s mindez többnyire veszteségeket okozott a pártok társadalmi befolyása terén. A kommunista pártok nem erősödtek meg azáltal, hogy a keynesi alapokon álló szociáldemokrata „jóléti társadalmat”, „szociális államot” ígérő alternatíva válságba jutott. A kommunisták szocializmus-alternatívája, amely az 1970-es években új arculatot öltött, túl elvont, túl elméleti, és az objektív körülmények folytán nagyon kevésbé operatív célkitűzés volt ahhoz, hogy a megvalósítás közvetlen perspektíváját jelenthette volna. A válság megoldására kialakított olyan közvetlen alternatívák viszont, mint a „történelmi kompromisszum” politikája, a kezdeti népszerűség ellenére — a tőke konzervatív hazai és nemzetközi erőinek ellenállása miatt — történelmi zsákutcának bizonyultak.

Ráadásul a harmincas évek válságidőszakához képest, amikor a nyugati országok gazdasági válságának lesújtó szociális jelenségeivel élesen szemben állt a szocializmus építómunkájának lendülete és szociális eredményei a Szovjetunióban a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintje ellenére is, a szocializmus építésének vonzereje, a nyugati országok dolgozóira gyakorolt közvetlen hatása napjainkban csökkent. A szocializmust építő országokban a modernizáció terén megmutatkozó történelmi késésből, a struktúraváltás nehézségeiből, a tőkésék által uralt világgpiac kedvezőtlen alakulásából, a szocialista gazdaságokra nehezedő tőkés nyomásból, s rájuk kényszerített növekvő védelmi kiadásokból adódóan a gazdasági és a szociális-jóléti szférában a stagnálás vagy regresszív jelenségek felbukkanása, s más objektív és szubjektív okokkal összefüggő politikai válságjelenségek felmerülése akadályozták, hogy a „létező szocializmus” alternatívája olyan tényező legyen, amely a válság által sújtott nyugati országok dolgozó tömegeit a tőkés rendszer felszámolására mozgósítja. Sőt ebben az időszakban — s ebben az objektív tényezőknél kívül az antikommunista offenzívák, valamint egyes nyugat-európai pártoknak a szocialista rendszereket érintő nyilvános bírálatai is közrejátszottak —, romlott a nyugati dolgozó tömegek körében a létező szocializmusról kialakított kép.

Az 1970-es évek gazdasági válsága tehát, bármilyen mélyen is érintette a dolgozó lakosság anyagi-szociális helyzetét, bármennyire is fokozta létbizonytalanságát, nem tette közvetlenül időszzerűvé a tőkés rendszert felszámoló forradalmi változást a nyugat-európai országok társadalmában. Ez alapvetően befolyásolta a kommunisták és szociáldemokraták viszonyának alakulását, a munkásmozgalom forradalmi és reformista irányzata közötti viszonyt.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS FELTÉTELEI

A világgazdasági válság által kiváltott politikai mozgások növelték a két irányzat együttműködésének szükségességét. A belső és a nemzetközi politikai szinten mind gyakrabban kerülnek a front azonos oldalára. S az együttműködés irányába hat az a körülmény is, hogy az esetek többségében csak a baloldali erők összefogása teszi hatékonyvá, cselekvőképessé, s reformtevékenységben operatívvá mindkét munkáspártot, különösen akkor, ha a bérből élők érdekében teendő lépések erősebben polarizálják a tőkés társadalom politikai erőit. A két irányzat mély és alapvető eltérései ellenére egyes ideológiai, de még inkább politikai állásfoglalásaik terén növekvő számban található olyan érintkezési pontok, amelyek az együttműködés lehetőségeit hordozzák. Közvetlen programjaikban azonos irányú törekvések találhatóak a válságból való kilábolásra.

Így a kommunisták és szociáldemokraták egyaránt fellépnek a konzervatív, deflációs gazdaságpolitikai irányzattal szemben, amely közvetlenül súlyosbítja a bérből élők szociális helyzetét, felszámolja biztonságát, a munkanélküliség tartósításával fenyeget, s veszélyezteti a dolgozók érdekképviselésének kiépült rendszerét (a szakszervezetek jogkörét), a gazdasági terheket egyoldalúan a munkavállalókra törekszik hárítani. Hasonlóan foglalnak állást a gazdasági válság terheinek elosztása feletti klasszikus vitában is. A társadalmi osztályok közötti kapcsolatok terén a feszültté vált légkörben, a jobboldali erők és a konzervatív tőkés körök felerősödött támadásaival szemben egyaránt a dolgozók érdekképviselésének megóvására, sőt az érdekképviselések jogkörének kiterjesztésére törekednek.

E pártok, eltérő jellegük mellett is, elkötelezték magukat a polgári demokratikus szabadságjogok és intézmények mellett: szükségesnek tartják ezek védelmét a jobboldali körökből kiinduló tekintélyuralmi tendenciákkal szemben. Egyformán harcot hirdetnek a szélsőjobboldali törekvések ellen, a terrorizmusnak és a neofasizmusnak a munkásmozgalmat és a baloldali politikai erők működését fenyegető megnyilvánulásai felszámolásáért. Törekvéseik nemcsak a polgári demokrácia kialakult rendszerének védelmében találkoznak, hanem abban is, hogy programjaikban szerepel a meglévő intézményrendszer demokratizálása, demokratikus vonásainak erősítése, továbbfejlesztése. Ez érvényes azokra az országokra, ahol a hetvenes években került sor a fasiszmus háborús vereségét túlélő fasiszta rendszerek összeomlására és demokratikus intézmények kialakítására (Portugália, Spanyolország, Görögország) és azokra is, amelyekben a jobboldali kormányzatok idején a parlamenti demokráciát szűkítő központosított hatalmi struktúra épült ki (mint Franciaországban a „személyi uralom” rendszere, ez a sajátos prezidenciális rendszer). S végül azokra is, amelyekben a meglévő erőviszonyok mellett a polgári demokrácia klasszikus formája válságba került, és ennek következtében az állandó kormányzati válságok megbénítják a politikai hatalom reformalkotó képességét (például Olaszországban). Mindkét párt programjai egyaránt tartalmaznak tervek a demokrácia olyan új formáinak bevezetésére, amelyek arra irányulnak, hogy a dolgozóknak a tőkés tulajdonosokhoz, a munkáltatókhoz viszonyított pozícióját, jogi helyzetét megváltoztassák. A dolgozók jogainak (szakszervezeti jogok, vállalati tanácsok hatásköre stb.) kiszélesítésére irányuló reformtörekvésekben, ha a megoldási módzatokban a szociáldemokrácia inkább a partikuláris, a kommunisták inkább a globális hatalmi viszonyok irányába hajlanak is, megtalálhatóak a közös elemek, amelyek a hatalmi és erőviszonyok megváltoztatására irányuló közös cselekvés alapjai lehetnek.

Sok közös pont van a nyugat-európai társadalmak kulturális helyzetének és életmódmodelljének megítélésében, kritikájában és a megváltoztatására tervezett elgondolásokban is. A kultúra és az életmód terén mindkét irányzat demokratikus struktúrák kiépítését tartja szükségesnek, számos erre vonatkozó reform-elképzelés található programjaikban. Újabb kritikájuk eleme lett a környezetvédelem ügye is. A munkahelyi és lakóhelyi környezet és a várospolitikai koordináló szerepét illető egyéb kérdések megoldása mint a kapitalista társadalom alternatívájának elemei jelennek meg, s mindkét irányzat egyaránt hivatkozási alapnak tekinti, amikor a szocialista megoldás szükségessége mellett érvel. A környezetvédelem politikai jelentőségét csak növelte, hogy nevében önálló politikai mozgalom bontott zászlót (a „zöldek”).

Bár eltérő alapról és nem azonos elkötelezettséggel szemlélik a nemzetközi helyzetet és a nemzetközi kapcsolatokat alakulását, mégis fontos egyezések mutatathatók ki a kommunista és a szociáldemokrata pártok külpolitikai állásfoglalásaiban is. Egyező vagy közeli álláspontok találhatók programjaikban a béke védelmének, a nemzetközi együttműködés és kapcsolatok fejlesztésének területén. Egyaránt fontosnak tartják a globális problémák felvetését és figyelembevételét a nemzetközi politikai cselekvésben. A fegyverkezési hajszát megállítása, a nukleáris fegyverek további elterjedésének megakadályozása, egy atomkatasztrófa elhárítása vagy az általános leszerelés mint perspektivikus cél mindkét mozgalom törekvései között megtalálható. Az 1970-es évek közepétől az enyhülési politikával szemben az Egyesült Államok kormányzatától kiinduló konfrontációs politika lépései bizonyos ponton túl követhetlenné váltak a szociáldemokrácia számára, s maguk is szembekerültek vele. S ha a nemzetközi egyensúly megbomlásáról, illetve helyreállításáról kialakított véleményükben érvényre is jut, hogy a NATO-országokban működő szociáldemokrata pártok a nyugati szövetségi rendszer elkötelezettjei, de ezen belül hívei a párbeszéd, a kelet-nyugati kapcsolatok fenntartásának és fejlesztésének, a hetvenes évek elején kibontakozott enyhülés vívmányai megőrzésének, a nyugat-európai országok sajátos gazdasági érdekeinek megfelelően. S ebben nemcsak saját országuk kommunista pártjainak felfogásával találkoznak, hanem a szocialista országok külpolitikai törekvéseivel is.

A történelmi tapasztalatok szerint a kommunisták és a szociáldemokraták között az ideológiai és politikai találkozási pontok az együttműködés alapjául szolgálhatnak, de önmagukban még nem vezetnek el szükségszerűen az együttműködéshez. A munkásmozgalom forradalmi és reformista irányzata közötti eddigi történelmi találkozóknál legtöbbször két körülmény játszott közre. Egyrészt a munkásmozgalom bázisát alkotó néprétegek erősödő radikalizálódása és a szociáldemokráciában bekövetkezett balratolódás. Másrészt a forradalmi irányzat képesnek bizonyult arra, hogy a legszélesebb társadalmi rétegek közvetlen törekvéseinek konkrétan kezdeményező képviselője legyen, s így közbenső célok kerültek előtérbe a távlati célok helyett (lásd: népfrontszövetségek, az antifasiszta ellenállási mozgalom és a fasizmus veresége utáni forradalmi fellendülés időszakai 1934 és 1947 között). Az utóbbinak jelentős szerepe volt abban, hogy a kommunisták ki tudták szélesíteni tömegbefolyásukat, és ezáltal olyan súlyra tettek szert egyes országok politikai életében, amely nélkül nem lehetett politikai stabilitást teremteni.

Amennyiben az együttműködés létrejött, sohasem volt ellentmondástól mentes. Mindkét irányzat úgy tekintett az együttműködés távlatára, hogy a másik irányzatot a maga távlati céljaihoz kapcsolja, magába olvassza. S ha a két irány-

zat együttműködése csak ideiglenesnek bizonyult is, az egység történeti időszakaihoz a munkásmozgalom jelentős eredményei kapcsolódnak: e periódusokban fontos lépések történtek a társadalom demokratizálása, a tömegek politikai és szociális jogainak kiépítése terén.

Az ötvenes és hatvanas években a nyugat-európai országokban az állammonopolista szabályozás meghonosodása és a tudományos-technikai forradalom jelentkezése nyomán bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások politikai következményeinek fő haszonélvezői a hetvenes évekre a szociáldemokraták lettek. Ők voltak képesek leginkább választási bázisuk kiszélesítésére, több országban a munkásmozgalmon belül már meglevő hegemon szerepük megerősítésére, vagy egyes országokban a két irányzat közti erőviszonyok megváltoztatására a maguk javára. A hetvenes években a francia szocialistáknak sikerült megelőzni a választói befolyás terén a kommunista pártot, ezt több szociáldemokrata párt követendő példaként tekintette. A szociáldemokrata pozíciók erősödése általában növelte a két irányzat közti versenyt, és kedvezőtlenül hatott a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének ügyére.

A kommunista pártokban egyrészt a közvetlen forradalmi változás reális lehetőségének hiányából, másrészt a szociáldemokrata befolyás növekedéséből eredő kettős szorításban identitási zavarok léptek fel, s nem egy esetben tömegbefolyásuk csökkent. A gazdasági válsággal előállt helyzetben azonban a kommunista pártok számára sem a közvetlen forradalmi perspektíva előtérbe helyezése, sem pedig a szektás magatartási formák felélesztése nem lehet az identitás megerősítésének járható útja. Ugyanebben az időszakban, a gazdasági válság következtében is, a szociáldemokratáknak az előző évtizedekben kialakított alternatívája szintén válságba került, alapvető vonatkozásaiban kimerült, cselekvőképtelenné vált a gazdasági válsággal és a tőkés világ gazdaságban uralkodóvá vált konzervatív tendenciákkal szemben (nemcsak az NSZK-ban, hanem a radikálisabb ideológiát és nyelvezetet képviselő francia szocialisták esetében is). Amikor, ezzel összefüggésben, a szociáldemokraták tömegbefolyása is csökkenő tendenciát mutat, a szociáldemokrata pártoknál is jelentkeznek politikájuk megújítására irányuló törekvések.

A kommunista pártok számára mind saját identitásuk megerősítése, tömegbefolyásuk növelése, mind a szociáldemokratákkal való együttműködés reális feltételeinek megteremtése szempontjából az tűnik célravezetőnek, ha stratégiájuk kiépítése során olyan alternatíva létrehozására törekednek, amely a válság differenciáltan jelentkező hatásaival szemben a néptömegek érdekeit a partikuláris érdekeket integrálva és egyúttal meg is haladva képes kifejezni, a társadalom széles dolgozó rétegeit közvetlenül érintő konkrét megoldásokat tartalmaz, s amelyben a válság valóságos problémáira operatív értékű válaszokat adnak. S ha ezen alternatíva kialakítása nem azt fogja jelenteni, hogy a jövőkép részletezésére való összpontosítás helyett egy pragmatikus álláspontra térnek át, hanem fenntartva a tőkés társadalom gyökeres átalakításának perspektíváját, előtérbe helyezi a közvetlen feladatokat, s így szerves kapcsolatot teremt a távlati perspektívákkal, akkor a munkásmozgalom forradalmi irányzata képes lesz életrevalóságát bizonyítani olyan időszakban és olyan országok társadalmában, amikor és ahol a tőkés rendszer forradalmi felszámolása nem közvetlen napi feladat.

Ha a kommunisták és szociáldemokraták (szocialisták) kapcsolatait konkrétan vizsgáljuk, a napjainkra kialakult helyzet igen változatos képet mutat. A politikai álláspontok fentebb említett egybeesésének alapján az együttműködés különbö-

ző vonatkozásokban merül fel — és ez az összefogásra törekvő kommunista pártokra sajátos feladatokat ró —: a pártok együttműködése a parlamentben vagy azon kívül, egyéb képviseleti területeken, a községpolitikában, a tömegmozgalmak szervezésében, a szakszervezetek közötti együttműködés, a kommunisták és a szocialisták együttműködése társadalmi egyesületekben és mozgalmakban, így például a békemozgalomban. Továbbá a szociáldemokrata pártok Nyugat-Európa más országainak nagy kommunista pártjaival is kialakítanak kapcsolatokat, illetve tárgyalásokat folytatnak a szocialista országok kommunista pártjaival is. Mindezek olyan különböző vonatkozásokat jelentenek, amelyekhez a szociáldemokrácia szelektív magatartást is tanúsít. Jellegzetes megnyilatkozás az, hogy a hazai kommunista párttal való kapcsolatok elutasítása ellenére készséget mutat más nagy nyugat-európai kommunista párttal vagy a szocialista országok kommunista pártjaival való kapcsolatok fenntartására. Az utóbbiakkal a kapcsolatok azonban csak a nemzetközi problémák megbeszélésére korlátozódnak, és nem érintik a munkásmozgalom más kérdéseit, amelyek területén a szociáldemokrácia továbbra is kizárja az együttműködés lehetőségét.

BÉKEMOZGALOM ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS

Jelenleg a kommunisták és szociáldemokraták közti együttműködés lehetőségének fontos, növekvő jelentőségű területe a háború ellen és a fegyverkezési verseny újabb lendülete ellen folytatott harc. E területen az utóbbi években kibontakozott — sajátos vonásai alapján újnak tekinthető — békemozgalom új körülményeket teremtett. Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a békeharc mai feltételeit és formáit, amelyek a kommunisták és szociáldemokraták együttműködési lehetőségeit meghatározzák, itt csak arra szorítkozunk, hogy néhány jellemző vonásra hívjuk fel a figyelmet.

Úgy tűnik, hogy az 1970-es és a 1980-as évtized fordulóján a nyugati országok munkásmozgalmának és munkásmozgalmi szervezeteinek érdeklődését a gazdasági válság növekvő szociális problémái — mindenekelőtt a munkahely védelme — erősen lekötötték, a békeaktivitás szükségességét kevésbé ismerte fel. Az 1970-es évek elején ugyanis az enyhülési politika eredményei, amelyek létrejöttében egyes szociáldemokrata pártok és általuk vezetett kormányok jelentős szerepet vállaltak, könnyen abba az irányba terelték a közvéleményt, hogy a kormánypolitika hatáskörébe utalja a béke védelmének feladatát. S úgy látszott, hogy erre a szociáldemokrata vezetésű kormányok, illetve e pártoknak a kormányokra gyakorolt befolyása kellő garanciát biztosítanak. A hagyományos nagy munkásszervezetek részéről a békemozgalom aktív felkarolását kezdetben hátráltatta az az objektív körülmény is, hogy az egyes országok biztonságát hosszú idő óta a két nagy katonai csoportosulás biztosítja, s különösen az 1970-es évek fegyverkezése nyomán az új erőegyensúly kialakulásával a nemzetek biztonsága és a katonai szövetségek érdekei között szoros kapcsolat létesült. Egyes nyugat-európai országokban működő kommunista pártok, amelyek a kormányzati felelősség szintjén határozzák meg álláspontjukat, a biztonsági érdekekre és az egyensúly fenntartásának szükségességére hivatkozva maguk is inkább a parlamenti vagy kormány szintű fellépést helyezték előtérbe.

A neutronfegyver gyártása és bevezetése ellen, majd a NATO 1979 decemberi kettős határozata után az amerikai rakéták Európába telepítése, a nukleáris fegy-

verkezés új hulláma ellen kibontakozott békemozgalomban a spontán elemek, a helyi kezdeményező csoportok játszották a fő szerepet. Az így létrejött békemozgalomban a munkásosztálynak és szervezeteinek részvétele nem felelt meg tényleges társadalmi súlyuknak. Nagy szerepet kaptak viszont a hagyományos munkásmozgalmon kívül eső társadalmi és politikai erők, az egyházi köröktől a korábban politikailag passzív csoportokon át egészen a szélsőséges antikapitalista politikai erőkhig. Ez a társadalmi összetételét tekintve rendkívül heterogén mozgalom azonban mindig objektíve nyitott volt és maradt a munkásmozgalom erői, akár a kommunisták, akár a szociáldemokraták előtt.

A szociáldemokráciának a biztonságpolitikát, a fegyverkezési verseny aktuális kérdéseit, a békemozgalmakhoz való viszonyát illetően az egyes pártok szerint és a pártokon belül is igen eltérő álláspontokkal találkozunk. A szociáldemokráciánál általában — a mi megítélésünk szerint — ellentmondásos jelenségek dominálnak: ez például abban jut kifejezésre, hogy a fegyverkezési verseny új hullámát ellenzik, de a békemozgalmakkal való kapcsolatot is elutasítják, vagy általában pozitív elveket hirdetnek a béke érdekében, ugyanakkor támogatják a NATO katonai törekvéseinek irányába vágó politikai gyakorlatot. Az ilyen és hasonló ellentmondások helyes értékelése szempontjából fontos különbséget tenni a szociáldemokrata pártoknak a békemozgalmakhoz való viszonya, illetve a nemzetközi biztonság és béke kérdéseiben elfoglalt álláspontja között. Ezek szorosan összefüggő, de mégis külön is való elemei a szociáldemokrata politikának.

A szociáldemokrata pártokat több országban kezdetben az tartotta vissza a békemozgalom új hullámához való csatlakozástól — azon túl, hogy béke- és biztonságpolitikai kérdéseket a kormánypolitika illetékességi körébe utalták —, hogy az új békemozgalmakban kezdeményező vagy aktív szerepet vállaltak a kommunisták. Továbbá azért is idegenkedtek tőle, mert a békemozgalom összefonódott a rendszert vitató, radikális alternatív mozgalmakkal is, amelyek a néptömegeket érintő nagy politikai kérdések megoldására vonatkozóan kételyeket ébresztettek a politika törvényes, parlamenti csatornáit iránt. A döntő ellentétek természetesen a békemozgalmak és a szociáldemokrata pártok hivatalos álláspontjai között feszültek. Ennek forrása elsősorban a tekintélyes szociáldemokrata pártok többségének atlanti elkötelezettségében, vagyis azon álláspontjukban található, amely a nemzetvédelmi érdekeket összemossa a NATO-érdekekkel, holott az utóbbit a reagan politikai révén az imperialista erők szélsőséges irányzata határozza meg. Ezt a szemléletet juttatta kifejezésre például Willy Brandt a Népszabadságnak adott interjújában (1983. október 29.), aki szerint a nyugatnémet lakosság 70 százaléka ellenzi az amerikai rakéták telepítését, 90 százaléka viszont helyesli a nyugati szövetséghez való tartozást. Ilyen alapon ezek a szociáldemokrata pártok a békemozgalmakat „fél szemére vak”-nak minősítették Amerika-ellenes élük miatt, mindenütt felléptek a saját soraikon belül is jelentkező, egyoldalú nukleáris leszerelést követelő álláspont ellen, és harcot hirdettek a „neutralizmus”, vagyis a semlegesnek, pacifistának nevezett álláspontok ellen. Saját békemozgalmi akciók kibontakozásával kívánták magukhoz ragadni a kezdeményezést és kifogni a szelet a békemozgalom vitorláiból.

Amikor kiderült, hogy a szociáldemokráciától függetlenül kibontakozó békemozgalom mély visszhangot kelt széles társadalmi körben, és kifejezi a néptömegek növekvő félemét egy nukleáris háború lehetőségétől, és például az NSZK-ban az alternatívok, a környezetvédők szociáldemokrata szavazókat hódítottak el, ekkor a szociáldemokrata pártok magatartása kezdett megváltozni a békemozgal-

mak irányában, különösen az ellenzékbe került pártok esetében. A szociáldemokrata pártoknál — néhány közülük már korábban csatlakozott a békemozgalomhoz, sőt radikalizálták annak követeléseit, mint a skandináv és a Benelux országok pártjai — újabban a pártpolitika megújításának fontos elemévé vált a békemozgalom sodrába került társadalmi erőknak a szociáldemokrata mozgalomhoz való vonzása, az új társadalmi mozgalmak integrálása. A békemozgalmak tehát — a szociáldemokraták szándékától függetlenül is — a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésére növekvő lehetőségeket kínálnak.

Amíg a szociáldemokrata pártoknak a békemozgalmakhoz fűződő viszonya elsősorban belpolitikai megfontolásokon alapul, a szociáldemokráciával a nemzetközi politika szintjén való együttműködés lehetőségét a biztonságpolitika, a rakétatelepítés, a nukleáris leszerelés kérdéseiben elfoglalt álláspontja határozza meg. Itt is az álláspontok jelentős különbségei mutatkoznak — Craxi, Mitterrand álláspontjától a Holland Munkapárt, a brit Munkáspárt, a Svéd Szociáldemokrata Munkáspárt vagy a spanyol és görög szocialisták álláspontjáig — abban, hogy a béke időszerű, viták és konfliktusok tárgyát képező kérdéseit milyen mértékben kell a NATO szempontjainak alárendelni. E lényeges különbségek mellett — amelyre a nemzetközi kapcsolatokat erősíteni kívánó politikának messzemenően tekintettel kell lennie — egy közös vonás mégis jellemzi a szociáldemokrata politikát. Eltérően az Egyesült Államok jelenlegi vezetésének és a NATO jobboldali, konzervatív politikai köreinek álláspontjától, a szociáldemokrácia szeretné elkerülni a fegyverkezési verseny új hullámát, szeretné nagyobb biztonságban látni Európát egy nukleáris katasztrófával szemben, és ezért elismeri a leszerelés szükségességét, helyesli a problémák tárgyalóasztal melletti megoldását. Ha a nemzetközi politikában ma a fő veszélyt az amerikai vezetés és a NATO jobboldali köreinek fegyverkezési politikája jelenti, akkor a szociáldemokrácia, fenti álláspontja alapján, a potenciális szövetségesévé válik mindazoknak a politikai erőknak és társadalmi mozgalmaknak, amelyek a fegyverkezési hajszát megállítást, az erőpolitikával szemben a tárgyalásokat helyezik előtérbe.

A békemozgalom fellendülése a kommunista pártok számára új harci terepet nyitott, amely lehetőséget kínál számukra, hogy a munkásosztálynak a gazdasági válságból eredő problémáin túl a társadalom szélesebb rétegeit is érintő lényegbevágó problémák élharcosai legyenek, ezáltal szélesíthessék tömegbefolyásukat, új politikai súlyra, tekintélyre tegyenek szert. Ezenkívül más haladó erőkkal, köztük a szociáldemokratákkal való együttműködésre törekedve, ezen erőkkal összefogva eredményeket érhetnek el az antiimperialista harc egy olyan fontos területén, amely a munkásmozgalom fennmaradásának is, továbbfejlődésének is elemi feltétele.

„Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése”

(ORSZÁGOS ELMÉLETI TANÁCSKOZÁS VESZPRÉMBEN)

ÖSSZEFOGLALÓ A TANÁCSKOZÁSRÓL

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és a Társadalomtudományi Intézet közös rendezésében 1984. június 21. és 22-én Veszprémben országos elméleti tanácskozás volt, ahol a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének időszerű kérdéseit tárgyalták meg az MSZMP KB 1984. április 17-i állásfoglalásának szellemében.

A kétnapos eszmecszerén a budapesti, megyei, városi pártbizottságok ideológiai és gazdaságpolitikai titkárai, a tudományos, az oktatási intézmények vezetői és képviselői, a nagyvállalatok igazgatói és vezető szakemberei cseréltek véleményt és folytattak élénk vitát a társadalmi-gazdasági fejlődésünket meghatározó kérdésekről, a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének szükségességéről, az áprilisi állásfoglalás következményeiről, problémáiról.

A tanácskozást *Boros Sándornak*, az MSZMP KB osztályvezető-helyettesének üdvözlő szavai után *Pap János*, az MSZMP KB tagja, a Veszprém megyei Pártbizottság első titkára köszöntötte, és rövid tájékoztatót adott Veszprém megye gazdaságának helyzetéről, fejlődéséről, a népgazdaságban betöltött szerepéről. Ezt követően a konferencia nyitó előadását *Lakatos Ernő*, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője tartotta. Hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztését szélesebb körben dolgozzák fel, ezzel is segítve a gazdaságirányítás új feladatainak helyes értelmezését, majd részletesen beszélt az MSZMP KB áprilisi állásfoglalásáról, gazdaságpolitikai célkitűzéseinkről, a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének szükségességéről. Kiemelte a teljesítményjavulás fontosságát a gazdaságban, amely nélkül pozícióvesztéssel számolhatunk a világpiacon, tartóssá válhat a tudományos-műszaki lemaradottságunk, ennek következtében szűkülne a belföldi jövedelmek, s mindez társadalmi-politikai feszültségek felerősödésének forrása lehet. E veszélyeket el kell kerülni, ennek érdekében a tájékoztatásnak, az agitációs és propagandamunkának is meghatározott feladatai vannak. E munkában figyelembe kell venni a gazdasági fejlődésünk történelmi útját, s hazánk gazdaságirányítási rendszerének továbbfejlesztését nem szabad szembeállítani a testvéri országok irányítási rendszerével. A társadalmi-gazdasági fejlődésünk belső kérdéseit kell megfelelően elemezni az agitációs és propagandamunkában. Tudatosítani

kell, hogy a társadalom értékrendjében eikerülhetetlenül szükség van a teljesítmény- és versenyorientáció felerősítésére. Fejleszteni kell társadalmunkban a demokratizmust, azért, hogy a társadalmi-gazdasági célok meghatározása és végrehajtása a lakosság egyetértésével és támogatásával történjék.

Lakatos Ernő hangsúlyozta, hogy a gazdaságban határozottabb intézkedésekre van szükség a kielégítetlen kereslet megszüntetésére, az ellenőrzés javítására, a felelősségre vonás fokozására. Az agitációs és propagandamunkában több gondot kell fordítani a tudati tényezőkre, a gazdálkodás eredményességét fokozó intézkedések támogatására. Kiemelte, hogy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése számos konfliktus forrásává is válhat, amelyek feloldására tudatosan előre fel kell készülni. Ehhez adhat az országos elméleti tanácskozás segítséget, és hozzájárulhat az állásfoglalás hatékony megvalósításához.

A bevezetőt követően került sor a négy vitaindító előadás megtartására. Hoós János, az MSZMP KB tagja, az Országos Tervhivatal államtitkára *Gazdaságpolitika és gazdaságirányítás* címmel, Balassa Ákos, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője *Népgazdasági tervezés és a gazdálkodó egységek önállósága*, Szikszai Béla, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke *A gazdaságirányítás és a gazdálkodó piac* és végül Sipos Aladár akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója *A gazdaságirányítás intézményi rendszere, a párt és az állam szerepe a gazdaságirányításban* címmel tartottak előadást.

Az előadásokat követő élénk vitát és a tanácskozást Huszár István, a Társadalomtudományi Intézet főigazgatója összegezte, majd zárta az eszmecserét.

GAZDASÁGPOLITIKA, GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS, TERVEZÉS ÉS A NYOLCVANAS ÉVTIZED

Az Országos Tervhivatal két képviselője, Hoós János és Balassa Ákos vitaindító előadásukban — elsősorban intézményük állásfoglalását képviselve — fejtették ki gondolataikat az irányításról, a gazdaságpolitikáról, a tervezési rendszerről, beillesztve a nyolcvanas évek társadalmi-gazdasági környezetébe.

Hoós János rövid gazdaságtörténeti áttekintéssel vezette be mondanivalóját, majd gazdasági fejlődésünk várható alakulásáról adott átfogó összefoglalást. Kiemelte, hogy Magyarország az elmúlt években a gazdasági struktúra átalakulását illetően történelmi eredményeket ért el. Gazdasági fejlődésünk azonban kritikus fordulóponthoz ért, s a hetvenes évek kihívására, amely a fejlődés vonalát megtörte, válaszolni kell. Felerősödtek a fejlődés fogyatékoságai, így többek között az infrastruktúra ellentmondásai, a gyártmányösszetétel rossz aránya, az alacsony gazdasági hatékonyság, a termelékenység elmaradottsága, a mikrostruktúra feszültsége. Mi várható mindezek figyelembevételével a gazdasági fejlődésünkben?

Először a növekedés forrását, a felhalmozást emelte ki, hangsúlyozva, hogy az 1979-től csökkent felhalmozási hányadot a jövőben sem lehet emelni. Tehát a gazdasági növekedés alacsony felhalmozási hányad és csökkenő tőkeigényesség mellett valósulhat meg. Ugyanakkor fokozódik a gazdaság ráutaltsága a világ-gazdaságra, miközben a KGST-től nem lehet növekvő nyersanyagszállítással számolni. E kedvezőtlen helyzet cserearányomlással párosul. Végző soron a felsorolt problémák nehezítik az intenzív növekedési pályára való átállást.

A váltakozó viszonyokhoz alkalmazkodni kell az egymással kölcsönhatásban álló gazdaságpolitikának és gazdaságirányításnak.

A gazdaságirányítás egy célkereső funkcióval rendelkező rendszer, amely visszahat a gazdaságpolitikára. Ugyanakkor irreális gazdaságpolitikai célok mellett nem működhet jól a gazdaságirányítás sem.

Az MSZMP KB 1984-es állásfoglalása nem jelenti a reform reformját, ez az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítás szerves folytatása. A gazdaságpolitikai célokban bekövetkező változások azt tükrözik, hogy erőteljesebben kell megvalósítani az új növekedési pályára történő átállást, a gazdaság teljesítőképességének fokozását, a hatékonyabb termelés növekedését, miközben válaszolni kell a világ-gazdasági kihívásokra.

A továbbiakban összegezte a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének feladatait:

- a vállalkozó vállalati magatartás kibontakoztatása
- a szabályozott piac szerepének emelése
- a gazdasági tevékenység hatékonyság szerinti differenciálódásának és szelekciónak fokozása
- a gazdaság nyitottságának érvényesítése, a rugalmasabb alkalmazkodás a változó külső feltételekhez.

Mindezeket figyelembe véve látványos lépéseket nem tervezhetünk — hangsúlyozta, majd részletesebben foglalkozott az állam szerepének megítélésével. Aból indult ki, hogy az állam szerepét dialektikusan kell értelmezni, így vannak területek, ahol ez megnövekszik, másutt pedig csökken. Nő az állam szerepe a makrogazdasági folyamatok tervezésében és irányításában, a konjunktúraszabályozásban, a tudományos-technikai fejlődés prioritásainak felállításában, az infrastruktúra fejlesztésében, a KGST-kapcsolatok alakításában, a környezetvédelemben, a területfejlesztésben, a foglalkoztatáspolitikai kialakításában, a külső kapcsolatok irányításában, a szociálpolitika területén.

Csökkenteni kell viszont az állami beavatkozást a termelésben és az újraelosztó tevékenység területén, továbbá az infrastruktúra fejlesztésében a teherviselés arányosabb megosztására van szükség az állam és a lakosság között.

A szabályozással kapcsolatban az OT államtitkára a hatékonyság növelésének fontosságát emelte ki, ahol a központi feladat a keresetszabályozás és az eszközátcsoportosítás megoldása. A célok elérése megköveteli a bázisszemlélet felszámolását, az élő munka mobilitásának fokozását.

Ezt követően Hoós János a szervezeti rendszerről szólt röviden, hangsúlyozva a kombinált szervezeti fejlesztést a vállalati szervezeti formák átalakításában, valamint a vállalatok környezeti feltételeiben történő változások figyelembevételét, mindenekelelt az irányító-kormányzati és a gazdasági funkciók elválasztását.

Az előadás befejező részében a nyolcvanas években várható kilátásokról és a fokozatosan bevezetésre kerülő intézkedésekről adott összefoglalást az előadó. 1985-ben az egyik legfontosabb feladat a VII. ötéves tervhez szükséges lényeges lépések megtétele. Ez évben előbbre kell lépni a jövedelemszabályozás és keresetszabályozás területén, amely előkészíti az 1986-ban bevezetésre kerülő új lakossági jövedelemelosztást.

Az előadó úgy vélte, hogy 1984-ben lezárul a gazdaság ún. konszolidációs időszaka, amelyben meg lehet szüntetni a likviditási problémát, egyensúlyt lehet teremteni a külgazdaságban, és életbe lehet léptetni a belföldi fogyasztást javító intézkedéseket. 1985 és 1987 között az elért állapotot stabilizálni kell, ez időszakban lehetővé válik a reáljövedelem emelkedése. 1988—1990-ben a gazdasági fejlődésben javulás következhet be. A dinamikus fejlődés alapja az exportképesség növe-

kedése, s ez a fő feladat. A belső piac ezt a dinamizálást nem tudja magára vállalni, és a belső feltételek megváltoztatása szükséges ahhoz, hogy az új növekedési pálya megvalósuljon.

Végül a strukturális fejlesztés lehetőségeinek áttekintésével zárta le az előadást, amiből kiderült, hogy az infrastruktúra fejlesztésének a jövőben is szerény lehetőségei vannak, elsősorban a hírközlés, az úthálózat és a raktárhálózat fejlesztése kerül előtérbe, s ugyanakkor az egészségügy, a kultúra és az oktatás nagyobb arányú támogatását későbbre kell halasztani.

Balassa Ákos előadásában kitért a népgazdaság tervezési rendszerének továbbfejlesztéséről folyó szakmai vitára és rövid értékelésében két dolgot emelt ki:

— az elvi kérdésekben nagyobb volt a vita, mint a kérdések konkrét megközelítésében,

— a vitában nem volt olyan álláspont, amely a tervgazdaság jellegét vagy az 1968-as reform alapelveit megkérdőjelezte volna.

A nézetkülönbségek ellenére végül is — Balassa Ákos véleménye szerint — az alapvető kérdésekben konszenzus alakult ki. Kiemelt néhány főbb kérdést, ami a tervezésről folyt eszmecsereiben jellegzetes volt.

Az egyik a népgazdasági tervezés és a gazdaságpolitika kapcsolatának elemzése. A vitában egyetértés volt a párt és az állam irányító szerepét illetően, és abban, hogy a népgazdasági tervnek gazdasági oldaláról kell megalapozni a gazdaságpolitika irányvonalát.

Nézetkülönbségek voltak abban a kérdésben, hogy a népgazdasági terv csak érdekegyeztető funkciót töltsön-e be, vagy az érdekegyeztető szakmai szervekkel közösen kerüljön kialakításra. Végül is az előadó arra az álláspontra jutott, hogy a népgazdasági terv feladata az osztársadalmi érdek feltárása és érvényesítése. Kiemelte még a vitából a népgazdasági tervezés szerepének kérdését, ahol a különböző véleményeket ütköztetve kialakult az az álláspont, hogy a népgazdasági tervezés egységes rendszerét kell létrehozni; fejleszteni kell a tervezésben azt a tevékenységet, amelynek alapján reálisan meghatározható a gazdaságpolitika mozgásteré.

A tervezés hatékonyságát emeli, ha a tervező változatokban gondolkodik, a különféle változatokat ezért jobban kell elemezni és prognosztizálni. Fel kell tárnai a gazdasági folyamatok társadalmi hatásait, és a tervváltozatokhoz a feltételeket is hozzá kell rendelni. A terv a változatok közötti döntést jelenti, ugyanakkor rugalmasnak kell lennie, ami azt jelenti, hogy a feltételek átalakulásával változtatni kell a célokon is.

A népgazdasági szintű tervező munka fő területeit az előadó az alábbiakban foglalta össze: a külgazdasági folyamatok prognosztizálása, a gazdaságszerkezet átalakítása, az anyagi és jövedelmi folyamatok jobb összehangolása, a gazdaság és társadalom kölcsönhatásainak feltárása.

A népgazdasági terv funkciójára áttérve a terv—piac szerepéről kialakult véleményekre utalt Balassa Ákos, amikor a különféle nézeteket ütköztette. Egyes vélemények szerint az állam döntései csak az infrastruktúra területére vonatkoznak, a termelésből ezeket ki kell iktatni. Mások azt a nézetet képviselik, hogy a népgazdasági terv képes minden folyamatot megtervezni, még a részfolyamatokat is. Végül egy harmadik véleménycsoport szerint a népgazdasági terv alkalmatlan a részfeladatok feltárására, csak a központi folyamatok tervezését kell el látnia.

Az előadó abban foglalta össze gondolatait, hogy ahol a piaci hatások nem érvényesülnek nagymértékben, ott az állami irányítás szükséges (például MÁV), ahol erőteljes a piac hatása, így a versenyszférában (ipar, építőipar stb.), ott a piac aktív szerepét állami intézkedésekkel kell szabályozni. A jelentősebb piaci zavarok elhárítását központi megszorító intézkedésekkel lehet biztosítani.

Az előadás további részében részletesen ismertette a népgazdaság tervezési rendszerét, a népgazdasági tervezés eszközrendszerét, a vállalati és a tanácsi tervezés sajátosságait és kölcsönkapcsolatukat a népgazdasági tervezéssel, kitért a minisztériumok szerepére, ahol a tervösszesítő funkció megszüntetésének fontosságát vetette fel, majd a társadalmi részvétel fontosságának hangsúlyozásával zárta Balassa Ákos a politikai gazdaságtani előadásnak is beillő vitaindítót.

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÉS SZABÁLYOZOTT PIAC

Szikszai Béla alapvetően problémafelvető előadásában a piac aktív szerepének növelését hangsúlyozta, mind a belső, mind pedig a külfiacon egyaránt. Ebből adódóan közvetlenebb kapcsolatot kell kialakítani a szerződéses árak és a világpiaci árak között.

Előadásában négy kérdést érintett: az egyik a piac szerepének növelése és ennek okai, a másik a piac növekvő súlyának feltételei és fejlesztése, a harmadik a piac fokozódó szerepének megnyilvánulási területei és végül a negyedik a szocialista piac szabályozottságának változása.

Az *első kérdés* kapcsán kifejtette, hogy a szocialista gazdaság árutermelő gazdaság, a piacnak aktív szerepet kell biztosítani valamennyi területen, ahol gazdasági, politikai céljainak megvalósítását ez elősegíti. A piac szerepének fokozását indokolja az a felismerés, hogy a vállalatoknak vállalkozó szellemű gazdálkodást kell folytatni, nagyobb önállósággal és nagyobb felelősséggel. Különösen erőteljes hangsúlyt kapott a külfiacon szerepe, ami azzal a következménnyel jár, hogy ennek hatásait egyértelműbben kell érvényesíteni a belső piaci viszonyok között is. Szélesedik tehát az a sáv, ahol a piaci kategóriák és a piac aktív szerepe kifejti hatását. Ugyanakkor az is lényeges kérdés, hogy ennek a sávnak a túllépése megfelelő szankciókat vonjon maga után.

A *második* problémakörnél az előadó kiemelte, hogy a piac feltételeit a vállalati önállóság, felelősség és érdekeltég növelésével lehet biztosítani, aminek együtt kell járnia nagyobb anyagi lehetőségekkel is. Emellett szükséges a nyereségérdekeltég fokozása, valamint a verseny feltételeinek javítása. Ez utóbbinak egyik feltétele a valóságos versenyár megteremtése, az egyes vállalatok monopolhelyzetének, monopolista előnyeinek felülvizsgálata.

Szikszai Béla a piac aktív szerepének növekedéséről szólva *harmadik* kérdés-ként ennek fő területeit és megnyilvánulási formáit foglalta össze. A piac töltson be áralakító funkciót a kereslet-kínálat változása alapján, a jövedelmezőség legyen az irányadó a piacon, és ne az adminisztratív előírás. A piac térnyerését mutatja a tőkepiac szerepének növelése, a tőkeáramlás módszereinek kialakítása, a vállalati források gyors áramlásának biztosítása a jövedelmező területek felé. A piac aktív szerepének növelésével párhuzamosan végbemegy a kormányzati irányítás korszerűsítése, a szervező munka fejlesztése is.

Az előadás *negyedik* témakörében a piaci önszabályozás és a szabályozott piac problémáit boncolgatta. Érvelésében leszögezte: annak ellenére, hogy erősödik a

piac önszabályozó szerepe, nincs szó arról, hogy ez teljes mértékben uralkodó formává is válna. Ennek egyik biztosítéka az állami ellenőrzés fokozása, ez különösen a szabadárak esetében fontos. A piacszabályozás fontos eleme az operatív piacfelügyelet kialakítása, ami részben piacszabályozást, részben piacszervezést jelent.

Végső soron a terv és a piac szerves egységét kell megteremteni ahhoz, hogy optimális eredményt érjünk el gazdasági feladataink megoldásában.

AZ INTÉZMÉNYI RENDSZER REFORMJA

Az intézményi rendszer átalakulásának kérdései álltak *Sipos Aladár* előadásának központjában. Részletesen elemezte a történelmi háttérrel, nemzetközi kitekintést adott, és ennek kapcsán kifejtette az intézményi rendszer sajátosságait az elmúlt időszakban.

Sipos Aladár előadásában hangsúlyozta, hogy a szervezeti rendszer változatlanlansága korlátozta az 1968-as reform kibontakozását. Megmaradt emiatt a korábbi újraelosztási rendszer, fékeződött az ösztönzés, az önköltség. Megmaradt a korábbi hierarchikus rendszer, a stratégiai tulajdonosi jogok a minisztériumoknál maradtak, a kisebb ipari vállalatok nem voltak önállóak. Az érdekeltégi rendszer javítása tehát feltételezi a szervezeti rendszer változását is. Napjainkban a vállalatoknál van az alapvető probléma, és elsősorban itt szorul jelentősebb átalakításra az intézményi rendszer.

A vállalati önállóság feltételeit alkotja a normatív pénzügyi szabályozás és az önálló, versenyző, együttműködő vállalatok megteremtése.

A vállalatok hierarchikus függősége ellentétes a piaci működéssel, a vállalkozási döntési felelősség megvalósulásával, a beruházási túlfűtöttség felszámolásának igényével, az optimális vállalatirányítás megszervezésével. Kiemelte, hogy a status quo megszüntetése nagyvállalati reformot igényel, ami azt jelenti, hogy egyszemélyi vezetésre van szükség, de kollektív vezetési formák kijelölése és az üzemi demokrácia növelése mellett. A társadalom szocialista jellegének erősítése és a termelőerők fejlődése egyaránt megköveteli az üzemi demokrácia fejlesztését.

A központi irányítás nem azonosítható a tulajdonjogok gyakorlásával. A „gazdaságirányító államnak” más módon kell viselkednie, mint a „politikai államnak”, a stratégiai-tulajdonosi jogoknak a vállalathoz kell kerülniük.

Az államigazgatás korlátozása azonban nem jelenti az állam kivonulását a gazdaságirányításból. A versenyszférában a vállalati tanács, a választott vezetőség gyakorolja a stratégiai tulajdonosi jogokat.

Sipos Aladár kitér az öngazgatás kérdésére is, kiemelve, hogy nem ez a megoldás fő útja.

A vállalati szerkezet átalakításának szempontjait az alábbiakban jelölte meg:

- a vállalatot nem lehet önkényesen szétbontani, szanálni, átrendezni,
- a „the small is beautiful” elvet nem lehet mechanikusan alkalmazni, tehát nem lehet automatikusan csak kisvállalatokban gondolkodni,
- a vállalati nagyság nem független a gazdaság szerkezetétől és jellegétől,
- meg kell teremteni az önálló nagyvállalati tevékenység feltételeit,
- javítani kell az infrastrukturális ellátottságot, a vállalati döntési rendszert. egységes piaci feltételeket kell teremteni.

Sipos Aladár szölt a párt gazdaságirányítási szerepéről is, rövid történeti áttekintést adva. A felszabadulás után a gazdaságirányítást a centralizáció és az adminisztratív eszközök alkalmazása jellemezte. A párt magára vállalta a gazdaságirányítást. 1956 után a párt növelte az állami, a gazdasági vezetők önállóságát, politikai eszközökkel vezetett. Nem valósult meg következetesen az, hogy a kormányzati szervek ne igényeljenek a részletkérdésekben is politikai döntéseket. A területi, üzemi pártszervek sokszor másolják a felsőbb hatóságok határozatait, bizonytalanok az alkalmazásban, nem tárják fel az érdekeket, így formális a demokrácia, rossz az információáramlás és az érdekek figyelembevétele. A pártszervek gyakorta magukra vállalták az állami szervek feladatait is. Végül is a pártszervek kényelmessé tették a gazdasági vezetést.

A párt a társadalom vezető ereje, érédekintegráló szerve, és a gazdasági felelősséget meg kell osztani az állami, a gazdasági és a társadalmi szervekkel.

A párt feladataira vonatkozóan az alábbi főbb gondolatokat hallottuk: az előtérben a meggyőzés, érdekegyeztetés, mozgósítás, káderpolitikai elvek érvényesítése, elvi irányítás áll. A párt a gazdaságirányításban a politikai keretet, feltételeket biztosítja, miközben támaszkodik a tudományos testületekre. Feladata a társadalmi-gazdasági stratégia kidolgozása, a folyamatos politikai elemzés, az ellenőrzés gyakorlása, az autonómia biztosítása mellett. Jobban el kell határolni a párt és a kormány feladatait, nőnie kell az állami szervek felelősségének és önállóságának.

A párt vezető szerepét területi szinten politikai eszközökkel kell érvényesíteni, és decentralizálni kell a káderhatáskört. A vállalatnál az üzemi pártszervezet segítse az önálló vállalati gazdálkodás érvényesítését, vállalnia kell a feszültségeket is, és az ellenőrzés ne vezessen az operatív irányítás fokozódásához. Szükség van a közép- és alsószintű pártszervek gazdaságirányító tevékenységének normatív szabályozására is.

VÉLEMÉNYEK ÉS ELLENVÉLEMÉNYEK — ÖSSZEFOGLALÓ A VITÁRÓL

A nyitó előadásokat élénk vita követte, sok hozzászóló jelentkezett és kapott is szót.

A vitában az egyik kérdéskör volt a *világgazdaság* szerepe és hatása a magyar gazdasági fejlődésre. Simai Mihály, Zala Júlia érintették e kérdést. *Simai Mihály* kiemelte, hogy a világgazdaság nem jótékonysági intézmény, hanem „csatatér”. A világgazdaságban az 1980-as években — sőt valószínűleg a következő évtizedekben is — folytatódnak azok a nagy jelentőségű változások, amelyek hazánk gazdaságát sokoldalúan próbára tették már az eddigiekben is. Mindhárom ország-csoport, a fejlődő, a fejlett tőkés és a szocialista országok, jelentős belső problémákkal is küzdenek, ezek a hatások is nagymértékben érintik gazdaságunkat. Ma már a világgazdasági versenyben nem elegendőek a hagyományos külkereskedelmi formák és eszközök, a világgazdasághoz való alkalmazkodás több szinten szükséges. Létfonosságú a tudományos-technikai fejlődéssel való lépéstartás.

A magyar gazdaság fejlődését nagymértékben befolyásolja a külkereskedelem alakulása, de nem szabad szem elől téveszteni — hangsúlyozta *Zala Júlia* —, hogy a jelenlegi kedvezőbb egyensúlyi helyzethez nagymértékben hozzájárult a

tőkés import visszafogása mellett a KGST-relációban dollárban történő elszámolás hányadának megemelkedése is.

A vitában eltérő vélemények ütköztek a *növekedés ütemével* kapcsolatban. Többen bírálták Balassa Ákos állásfoglalását, aki a kérdésekre adott válaszában kifejtette: hazánkban olyan szerkezeti átalakulások mentek végbe, amire nem a stagnálás, hanem a fejlődés jellemző. Ezzel szemben többen, mint Kozma Ferenc, Simai Mihály, Zala Júlia, azt emelték ki, hogy a magyar gazdasági fejlődést évek óta a stagnálás, egyes években pedig a csökkenő ütem jellemezte. A jelenlegi 2 százalékos növekedés valójában stagnálást jelent, s mindez egy erősödő hiánygazdálkodást is takar.

Többen szóltak az egyensúly ellen ható *destabilizációs tényezőkről* (Kozma Ferenc, Zala Júlia). A destabilizációs tényezők feszültségi zónák, amelyek olyan objektív okokra vezethetők vissza, mint az aránytalan struktúrafejlés, vagy olyan tudati tényezőkre is, mint a kiábrándultság. Az új jelenségeket elemezni kell, és a döntéseknél be kell kalkulálni. *Kozma Ferenc* hangsúlyozta, hogy szükség van a nemzeti konszenzus karbantartására, az állandó és teljes vertikumú párbeszédre a vállalatok és az Országos Tervhivatal között, és a széles párbeszédre a párton belül is.

Többen szóltak az *ágazati problémákról*. *Láng István* a *mezőgazdaság* kérdéseit boncolgatta és az adaptív mezőgazdasági rendszer megvalósításának fontosságát hangsúlyozta, ami jelentős mértékben előbbre vinné a fejlődést. Az adaptív rendszer kialakításával jelentősebben emelni lehetne a biológiai termelést és több terméket lehetne exportálni. Az adaptáció komplex folyamatot jelent, magába foglalja a természeti, a technikai és a társadalmi feltételek változásához történő alkalmazkodást. Ennek értelmében a mezőgazdaságot mint összehangolt nagy rendszert kell vizsgálni.

Láng István kitért arra, hogy jelenleg hazánkban a mezőgazdasági össztermék mintegy 25 százaléka kerül kivitelre, ez az ezredfordulóra 50 százalékra emelkedik. Véleménye szerint ki kell dolgozni a bioipar távlati fejlesztési koncepcióját, és nagy tartalékok vannak még hazánkban az ipari nyersanyagok előállítására terén.

Az *infrastruktúra* problémáiról szólt *Berend Iván*. Kiemelte, hogy az infrastruktúra outputja kisebb, mint az iparé, és fejlesztése ciklustompító hatású. Ugyanakkor az infrastruktúra importigényessége az iparhoz képest lényegesen alacsonyabb. Míg az utóbbiban 25 százalék az importigény, addig az infrastruktúrában mindössze 10 százalék. Az infrastruktúra jelentősebb fejlesztést igényelne, növelni kellene a beruházások arányát, ami szükséges az életkörülmények megváltoztatása miatt is. A jövőt illetően az a véleménye, hogy kisebb szerepe lesz a műszaki paramétereknek, mint a kulturális infrastruktúra fejlesztésének.

Juhász Ádám az *ipar helyzetéről* szólva hozzászólásában kiemelte, hogy a cse-rearányromlás kedvezőtlenül érintette az ágazat fejlődését, s a további romlást meg kell állítani. Beszélt a munkaerőgondokról, a marketing-munka fogyatékoságáról, a vezetői felelősségről. Az ipari fejlesztésnek főbb feladatait a következőkben határozta meg: a versenyképesség növelése, a dinamizmus fokozása, struktúrafejlés, a szellemi munka megbecsülésének fokozása, a piac szerepének emelése, amely nagyobb teljesítményre ösztönzi a vállalatokat. Szükség van továbbá jó iparpolitikára, amelyhez hatékony prognózisok is tartoznak. Biztosítani kell a vállalatoknak az egyenlő feltételek elvének megvalósulását, továbbá a vállalati önállóság tényleges érvényesítését. Változtatni kell a fejlesztési lehetősé-

geken, ehhez szükséges az eszközhatékonyság fokozása, valamint a munkaerőpiac rendezése. Meg kell oldani a kooperációs problémákat, erősíteni kell a kooperációs fegyelmet és meg kell valósítani az infrastruktúra fejlesztését, valamint az iparon belül a feldolgozóipar és a háttérparágak arányának emelését. Ösztönözní kell a külföldi működő tőke behozatalát is. Végül hangsúlyozta a fiatalok szerepének növelését a vezetésben, s a fiatal, tehetséges szakemberek megbecsülésének fokozását.

Az irányítási rendszer továbbfejlesztésének kérdései közül különösen három kapott hangsúlyt: a szervezeti és intézményi rendszer átalakítása, a teljesítmény-érdekeltség növelése, az érdekképviselet és a felelősségmegosztás az irányításban.

Az első kérdést elsősorban *Sárközy Tamás* tárgyalta, kiemelve annak fontosságát, hogy a reform az intézményi rendszer fejlesztésében történt lemaradásokat szünteti meg. Ezt azonban még a KB állásfoglalását megelőzően nagy vita előzte meg, és itt sokféle álláspont alakult ki. Az eltérő vélemények összevetését követően utalt arra, hogy a mostani reform lehetőséget ad az „erős kormány, józan minisztérium” elv megvalósítására. A reform az érdek- és jogvédelem új lehetőségeit teremti meg. Kitért arra is, hogy a tulajdonviszonyok továbbfejlesztése végeredményben a társadalmi tulajdont erősíti meg.

A teljesítményérdekeltség növelését szolgáló keresetszabályozási rendszer új módjait vázolta fel elmélyült részletességgel *Filipszky Zoltán*. Az elképzelések szerint a teljesítményérdekeltséget két módon lehetne növelni: a keresetszabályozási rendszer és a keresetnövekmény-szabályozás bevezetésével. Az első esetben a vállalatok tetszés szerint emelhetnék a kereseteket, amennyiben fizetni tudják az ezután járó progresszív adót, a másik esetben az átlagkereset növekménye után fizetne adót a vállalat. Az előadó véleménye szerint az első rendszer hatékonysága nagyobb, mivel itt az egyéni keresetszint után fizetnek adót, s így módja van a vállalatnak a személyenkénti differenciálásra, s ezzel a hatékonyabb teljesítményösztönzésre is.

Az érdekviszonyokról, érdekképviseletekről, felelősségről Buza Márton és Schmidt Péter beszéltek figyelemkeltő hozzászólásaikban.

Búza Márton a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenységének fontosságát hangsúlyozva kiemelte, hogy a szakszervezetek kettős feladatot töltenek be napjainkban, egyrészt felkarolják a jó javaslatokat, másrészt törekszenek az inflációs hatások kivédésére. A szakszervezet nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi folyamatok tervezésének és a tervezési folyamatban való társadalmi részvételnek. A szakszervezetek követelik, hogy az érintkezések tovább gyűrűző társadalmi hatásait feltárják, és döntés előtt bemutassák, megvitassák. Szükség van a teljes kompenzálásra és egy antiinflációs politika bevezetésére. Nagy jelentőséget tulajdonított a felelősségre vonásnak, és bírálta azt, hogy a felelősség tisztázatlansága összemosza az érdekek megjelenését és ütközését.

A szakszervezetek feladatainak betöltésével szemben komoly igények jelentkeznek, s a szakszervezetnek önálló lehetőséget kell biztosítani az alternatív lehetőségek kialakítására a gazdaságfejlesztésben. A szakszervezeti mozgalom kiemelt jelentőséget tulajdonított a reform továbbfejlesztésénél az érdekegyeztetés mechanizmusának, mégpedig három szinten: kormányzati, ágazati és vállalati szinten.

Ennek szellemében olyan érdekegyeztetési rendszert kell kialakítani, hogy az azonos iparághoz tartozó dolgozók azonos érdekeit megfelelően képviseljék. Az

ágazati kollektív szerződéseknek kell biztosítani azt a garanciát, amely magában hordozza az ágazati sajátosságokat.

Az érdekegyeztetési mechanizmus továbbfejlesztése azt is jelentené, hogy minden munkahelyen, ahol bérből és fizetésből élők dolgoznak, kollektív szerződést kell kötni.

Schmidt Péter az érdekvizonyok átcsoportosításáról szólt, ami a politikai rendszer módosításának kérdése. Itt lényegében a párt, az állami és a társadalmi szervek szerepéről van szó. Milyen problémákat vet ez fel? Az egyik kérdés a piac vagy állam problémája. De ki is a piac? A piac voltaképpen maga az állam — állapította meg az előadó. Az állam szerepének módosítását nem követte az intézményrendszer átalakulása. Az államisággal szemben a vállalati önállóság jogi garanciáit is meg kell adni. Tovább folytatva kérdésként kezeli azt a problémát, hogy államigazgatási apparátus kell, vagy képviseleti állam. A keletkezett autonómiákat kezelni kell, s itt a társadalmi szervek szerepe növekszik meg. Erőteljesebb nyilvánosságot kell biztosítani az érdekvizonyoknál és az érdekütközéseknél. Érdekképviselet nincs nyilvánosság nélkül, de a nyilvánosság működése ma még hiányos vagy gyakran formális. A párt szerepéről szólva kiemelte, hogy megváltoztak a párt funkciói, meg kell változtatni a párt pozícióit is. Ez azt jelenti, hogy a párt nem maradhat az állam pozíciójában. A párt nem állam, hanem mozgalmi szervezet, s elsősorban az érdekeket kell képviselnie és megvalósítania, tehát a társadalmi szervezet pozíciójának irányába kell elmozdulnia. Megoldásra vár még a decentralizálás problémája is, olyan értelemben, hogy az új típusú vállalati formáknál tisztázni kell: a döntés kinek a számára jelent döntést.

A gazdaságirányítás *társadalmi hatásairól* szólt *Halay Tibor*. Felvetette azt a problémát, hogy a vitában úgy tűnik, harmonikusabb képet kapunk a gazdaságirányítás társadalmi fogadtatásáról, mint ami a valóságban van.

Szembe kell azzal is nézni, hogy számtalan kérdésben ma még nincs konszenzus, hanem véleménykülönbségek vannak, és a gazdaságirányítás továbbfejlesztésében több kérdés még nincs is kidolgozva, így többek között a gazdaságirányítás társadalmi hatásai sem. Számolni kell azzal, hogy felerősödnek társadalmi feszültségek, mint a társadalmi egyenlőtlenségek, a jövedelemdifferenciálódásból adódó problémák. Ez utóbbinál rámutatott, hogy a jelenlegi mechanizmus lényegében a hatékony differenciálódás ellen hat, amennyiben bevezetésre kerülnek majd azok a jövedelemelvonó intézkedések, amelyekről az OT képviselői szóltak. Ezt az ellentmondást csak egy jól átgondolt szociálpolitikával lehet ellensúlyozni.

A hozzászólók egy része bírálta azokat a megszorító intézkedéseket, amelyek fokozzák a *jövedelemelvonást* mind a lakosságtól, mind pedig a vállalatoktól. *Zala Júlia* — nagy visszhangot kiváltó előadásában — a destabilizációs tényezők megjelenésével, az infláció okainak feltárásával közelítette meg ezt a problémakört.

Nem ért egyet azzal, hogy 1978 olyan kedvező fordulópontra lenne, amikor az addig negatív változások megszűntek volna. Gazdaságtörténetünket mindvégig ciklikus változások jellemezték. 1978 után a beruházásokat sikerült csökkenteni és egy hosszán tartó ciklussá átalakítani.

1978 előtt az eladósodás tudatos volt, mivel „érdemes” volt eladósodni, hiszen sorban álltak a hitelezők, és válogatni lehetett közöttük. A probléma ott volt, hogy nem gondoltunk az eladósodás kedvezőtlen hatásaira. Ez időben azok az országok jártak jól, akik működő tőkét vettek igénybe, és nem pénztőkét, mint Magyarország. A fő gondot Zala Júlia abban látja, hogy elkéstünk az intézkedések

kel. Az infláció leküzdésével együtt járó nehézségek a gazdasági növekedésben nagymértékű terheket róttak a gazdaságra. Ellenőrzött folyamatok mellett azonban 2-3 százalékos növekedéssel már el lehetne érni kedvezőbb gazdasági helyzetet is. Az infláció fő okát abban látja, hogy a költségvetés évről évre nagyobb összeget von el a vállalatoktól, s a vállalatoknál évről évre kevesebb nyereség marad, ami csak infláció mellett lehetséges, mivel a vállalatok árat emelnek ahhoz, hogy tudjanak béreket fizetni és fejleszteni. A költségvetés azonban elvon olyan tőkéket a vállalatoktól, amelyek működnének, így jelentős mértékben megcsönkítja a vállalatokat, s a termelés fejlesztésére nincs vagy nagyon kevés a lehetőség. A felhalmozás beszűkítése véleménye szerint kínálatcsönkítő hatású és inflációgerjesztő. Bővíteni kell tehát a kínálati oldalt, de úgy, hogy a vállalatok pénzét nem a költségvetésben, hanem a bankban kell koncentrálni.

Felhívta arra is a figyelmet, hogy fennáll annak a veszélye, hogy a napi gondokat összekeverjük a hosszú távú stratégia kérdéseivel, s ez feszültségeket kelthet.

Ezekről a gondokról szolt *Kovács Géza* is, aki a jövőbeni fejlődés feltárásával kapcsolatban az *alternatívák kidolgozásának* szükségszerűségét hangsúlyozta. A rövid távú döntéseket be kell illeszteni a hosszú távú stratégiai programokba. Ezt figyelembe kell venni az alternatívák kidolgozásánál is, ami érintené az alternatívák mögött meghúzódó érdekek feltárását is. Nálunk eléggé általános jelenségként figyelhető meg, hogy a részérdekeket is népgazdasági, tehát makroszintű érdeként igyekeznek beállítani, mert ez az érvelés tűnik elfogadhatóbbnak. A részérdekeket azonban — hangsúlyozta az előadó — részérdekként kell beépíteni az össznépgazdasági érdekstruktúrába.

Etikai kérdésként kell kezelni azt, hogy a különböző alternatívákat egyaránt lelkiismeretes alapossággal dolgozzák ki és terjesszék a döntéshozók elé. Nem szabad elfogadni a döntéshozók manipulálására irányuló törekvéseket, következésképpen azt sem, hogy úgy dolgozzák ki az alternatívákat, hogy azok a döntéselőkészítők által helyesnek tartott alternatív választást sugallják. Lényeges momentumként emelte ki, hogy a döntések mellékhatásainak prognosztikus feltárására is nagy gondot kell fordítani.

A *gazdaság és az ideológia kapcsolatáról* szolt *Imre Miklós*, a Veszprém megyei Pártbizottság ideológiai titkára. Kiemelte, hogy az ideológiai munka hatékonysága nagymértékben függ attól, hogy milyen az elméleti kérdésekre adott válasz és milyen a gyakorlattal való kapcsolat. Fel kell készíteni a közvéleményt a változásokra és választ kell nekik adni.

A felszólalásában az ideológiai munkában lényeges jelenségekről szolt. Így a gazdaságpolitika tudati tükröződéséről, a gazdaságpolitika és a termelés együttes hatásairól, az elmélet és gyakorlat ellentmondásairól, az ellentmondások megszüntetésének objektív és szubjektív feltételeiről. Beszolt azokról a kérdésekről, amelyek a közvéleményt foglalkoztatják; a gazdasági fejlődés alakulása, a tudomány, a kultúra összefüggései, az új gazdasági formák, a párt gazdasági szerepe. Ezekre az ideológiai nevelő munka során választ kell adni.

A *gazdaság és a politika* kérdéseit tárgyalva *Szabó József* hozzászólásában mérleget vont a tanácskozáson folyt vitáról, s megállapította, hogy bár a részletkérdésekben viták voltak, de ez a marxizmus talaján folyó vitát jelentett. A gazdaságnak a politikai célokkal együtt kell formálódnia, a párt politikájának kell érvényesíteni azokat a követelményeket, amelyeket meg kell valósítani.

Legfontosabb kérdésnek a káderpolitikát és a demokratizmus kiteljesedését tartja. Szükség van ennek érdekében a politikai, ideológiai képzés javítására.

Hangsúlyozta, hogy a gazdaságirányítás stratégiai ügy, ez pedig a párt feladata, amit nem adhat ki a kezéből.

A vitát követően Hoós János reflektált röviden a hozzászólásokra, kiemelte a viták hasznosságát és hangsúlyozta a politikai felelősséget a reform megvalósításában.

A tanácskozás Huszár István zárszavával ért véget.

Összegezve az elméleti tanácskozás tapasztalatait, megállapíthatjuk, hogy egyetértés volt az áprilisi állásfoglalás alapelveivel, lényegi mondanivalójával, azonban az is világossá vált, hogy mely kérdésekben nincs még egységes álláspont. Még több kérdést kell tisztázni és tudományos igényességgel kidolgozni ahhoz, hogy eredményesen lehessen elindítani a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének első szakaszát.

Gidai Erzsébet

ZÁRSZÓ

Szeretném megköszönni a rendező szervezeteknek, mindenekelőtt a megyei Pártbizottságnak, az Oktatási Igazgatóság munkatársainak azt a gondoskodást, amelyben részünk volt. Szeretném megköszönni az előadóknak és a hozzászólóknak értékes munkájukat, elsősorban azt, hogy az előadások, hozzászólások nem formálisak voltak, hanem gondolatokat közvetítettek és gondokat osztottak meg velünk.

E zárszónak nem lehet célja az előadások és a vita összefoglalása. Tapintatlanság lenne az is, ha a zárszó ürügyén polémiára vállalkoznék. Konceptióalkotásra pedig lehetőségem sincs, de azt hiszem, e pillanatban nem is erre van szükség. Mindezek helyett csupán néhány gondolatot szeretnék kiemelni és aláhúzni. Úgy is mondhatnám, hogy megjegyzéseim széljegyzetek tanácskozásunk anyagához. S még egy dolgot szeretnék előrebocsátani: zárszavamban elsősorban politikai típusú reflexiókra vállalkozom.

Vitát mondtam, kimondott és valóságos vitára gondoltam, s nem véletlenül, mert tanácskozásunkon valóban volt vita. De mindjárt leszögezhetjük azt is, hogy a vita mindvégig a Központi Bizottság április 17-i állásfoglalásának platformján állt. Tanácskozásunk szempontjából ez rendkívül lényeges.

A Központi Bizottság állásfoglalásának minősítésében, értékelésében az egyes hozzászólók között — bevallom — nagy különbségeket nem tudtam felfedezni. Mindannyian szükségesnek tartottuk ezt az állásfoglalást. A nézeteket, a vitapartnereket nem az állásfoglalástól való elhatárolódás, hanem az azonosulás szándéka vezette, s ez nagyon fontos politikai, vagy ha úgy tetszik, tudományos tézis.

A másfél napos tanácskozásunkon betekintést kaptunk a Központi Bizottság állásfoglalását alakító, befolyásoló, formáló gondolatokba, vitákba, eszmecserékbe. Ezért tanácskozásunk információértéke is igen jelentős volt. A vita konkrét kérdésekről folyt, s későbbi munkánk számára mindenképpen fontos tanulság, hogy a politikát, a politikai összefüggéseket a konkrét kérdések ismerete nélkül megérteni nem lehet.

A vitában kérdéseket fogalmaztunk meg önmagunknak, a vitában részt vevő partnereinknek, s kérdésekre adtunk választ. Lehet, hogy a vita után a megválaszolatlan kérdések száma nem lett kevesebb. De éppen azért, mert ez a vita a lé-

nyeges kérdések körül folyt, nem kell megijednünk attól, hogy egy-egy helyesen megválaszolt kérdés új kérdések megfogalmazására késztet bennünket. Ez a megismerés természetes folyamata. Tanácskozásunk, úgy hiszem, valóságos párbeszéd volt, s az ilyen párbeszédre nagyon nagy szükség van.

Engedjenek meg néhány megjegyzést. *Először* is úgy vélem, meg kell fogalmaznunk azt a kérdést: elég jól és egyformán megértettük-e már azt, hogy milyen tennivalók állnak előttünk? Vagyis meg kell fogalmaznunk azt, hogy holnap, holnaputáni tennivalóinkról a vita még nem lezárt. És ez ma már nem tévovázás, hanem egy politikai platform létrejötte után a kívánatos és szükséges folytatás ígéretének a jele. Azaz a vita tovább folyik, és szükségképpen a konkrétabb megoldások felé közelít.

Konkrétumokról szoltam, hadd tegyem hozzá mindjárt azt is, hogy a politikai munkában, az agitációs munkában válaszaink nem lehetnek elnagyoltak, közhelyszerűek. Mint ahogy az irányítási rendszer kérdéseit sem lehet pusztán néhány közhellyel elintézni. Mélyebb régiókba kell tudnunk ásni, mert hiszen működő és nem pusztán logikai modellt akarunk létrehozni. (Lehet, hogy talán rendszert kellett volna mondani?) Persze jó, vagy ha tetszik: jobb, ha egy működőképes, funkciót ellátni képes „rendszer”, „modell” logikailag is jól végiggondolt. Fontos, hogy mindent, amit csak lehet, logikai úton előre is kontrolláljunk, és ne csak a kísérletek vagy a meghozott intézkedések hatásának ismeretében vonjuk le — esetleg fájdalmas késéssel — a konzekvenciákat.

Nem megyek bele a tudomány és a politika viszonyát taglaló vitába: a probléma lényegét illetően nem hiszem, hogy bármiféle vita lenne közöttünk.

Második megjegyzésem más természetű. A hozzászólók sokat foglalkoztak az 1966—1968 és 1984 viszonyával. Egyetértünk abban (korábban is egyetérttünk), hogy a koncepcionális alapvetést 1966—1968 adta meg, és abban is, hogy lényegében azon az úton megyünk tovább. Természetesen a tapasztalatok sajátos hasznosításával, összegezésével, és figyelembe véve azt, hogy alkalmazkodnunk kell mind nemzetközi, mind hazai forrásból eredő, lényegesen megváltozott, új helyzethez. De ha szerves továbbfejlesztésről van is szó, indokolt lehet a kérdés: mi mai lépéseinknek a meghatározó motívuma, csomópontja? (1968-ban ez egyértelmű volt: a kötelező tervutasítás megszüntetése.) Mégis: — s lehet, hogy ez polémia néhány elhangzott megjegyzéssel — ha nekem meg kellene ragadni mostani lépésünk legfőbb csomópontját, akkor ezt a gazdasági egységek autonómiájának kibontakoztatásában, az önállóság, a kompetens gazdasági döntések feltételeinek és lehetőségeinek megteremtésében határoznom meg. Megítélésem szerint ez motiválja elsősorban a szervezeti rendszabályokat és több, a szabályozó rendszerrel összefüggő változtatást.

Harmadik megjegyzésem az lenne, hogy a „mit teszünk” kérdés után fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy mindezt „miért tesszük”. Erről mindenekelőtt Hoós János beszélt. Konzolidált, fejlődő szocialista gazdasági helyzetet akarunk teremteni. Gyorsabban akarjuk megteremteni szocialista társadalmi céljaink megvalósításának feltételeit. E célokkal adekvát, azoknak megfelelő gazdasági viszonyokat akarunk létrehozni. Ez a cél és az eszköz harmóniájára való törekvést jelenti?

Persze Hoós elvtársnak igaza van, amikor azt mondja, hogy az összefüggések rendszere nem sematizálható erre az egyszerű képletre. Igaza van abban is, hogy az irányítás rendszerének, a szabályozó eszköznek (és ma nemcsak annak, hanem minden eszköznek) van célkereső, orientatív funkciója is. Mindezt azért

emelem ki, mert a vita egésze nagyon jól bizonyította azt, hogy nem öncélú szabályozó módosítgatásról van szó, hanem olyan tevékenységről, amelynek célja, hogy jobban megközelítsük a gazdasági, politikai, társadalmi célrendszerünket, mert múltunknak még mindig adósai vagyunk a József Attila-i szép szelíd jövővel.

Az irányítás és a gazdaságpolitikai célok közötti összhang fontosságára nem véletlenül hívta fel a figyelmet a Központi Bizottság állásfoglalása, a közleménynek szinte a legelején. Nagyon örültem annak, hogy tanácskozásunk e két kérdést szerves egységben tárgyalta, azaz a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás kérdései nem váltak szét. Jellemző, hogy a vita is inkább a gazdaságpolitikai kérdések körül bontakozott ki, és nem szűkült le a szabályozórendszer különböző mozzanataira.

Negyedik megjegyzésemben érintem azt a kérdést, hogy az utóbbi évek fejlődését, mai helyzetünket miként lehet jellemezni.

Nincs szándékomban valamiféle gazdaságtörténeti elemzést vagy értékelést felvázolni. Jelenlegi helyzetünkben ez könnyelműség lenne. Egy ilyenfajta összefoglalóra a zárszó nem is alkalmas. Mégis, szeretném leszögezni azt a meggyőződésemet, hogy aligha lehet túlbecsülni azt az erőfeszítést, amit a magyar népgazdaság az elmúlt esztendőkből kifejtett. Az elmúlt évek gazdasági tevékenységéről minden tárgyilagos ember csak az elismerés hangján szólhat. Mindamellett úgy gondolom, az ellentmondásosság elvileg hozzátartozik a gazdasági fejlődés természetéhez, de természetes az is, hogy bizonyos ellentmondások korhoz, időhöz jobban, egyértelműbben kötődnek. Azaz a gazdasági fejlődésnek az általános ellentmondásokon túl vannak specifikusabb ellentmondásai is. Természetes az, hogy ha bizonyos ellentmondásokat feloldottunk, ha súlyosabb veszélyeket elhárítottunk, újabb ellentmondások bukkannak elő vagy erősödnek fel. Ezek megoldásának halogatása súlyos és nem is csak gazdasági veszélyek forrása lehet. Ellentmondásainkat, gazdasági vagy nem gazdasági feszültségeinket a mi népünknek kell átélnie. Függetlenül attól, hogy nemzetközi vagy belső fogantatásúak is azok.

Realista módon kell azzal is számolnunk, hogy gondjaink megoldásához ma kedvezőtlen feltételek között fogunk hozzá. De látnunk kell, hogy lépéskényszerben vagyunk. Ellentmondásaink feltárását és megválaszolását nem lehet halogatni. A kivárára nem építhetünk. „Semmilyen szél sem kedvező annak, aki nem tudja, milyen kikötőbe tart.” (Seneca) Különben is: ellenszélben is lehet és szükséges hajózni. Azokkal a hozzászólásokkal értek egyet, amelyek azt hangsúlyozták, hogy az erőforrások átcsoportosításának olyanfajta lehetőségei, amelyenekkel az elmúlt években éltünk, kimerülőben, vagy legalábbis csökkenőben vannak. Új lehetőségeket kell tehát és lehet is keresni. Lehet, hogy ez ismét erőforrás-átcsoportosítást jelent, de ez szükségképpen más jellegű, mint amelyenekre az elmúlt években kényszerültünk.

Az alapvető követelmény persze az erőforrások gyarapítása, azaz azoknak a lépéseknek az előnyben részesítése, amelyek növelik az erőforrásokat, fokozzák a gazdaság jövedelemtermelő képességét. Ennek pedig feltétele a társadalmi öntevékenység és a gazdasági demokrácia kibontakoztatása. Rajtunk is múlik, hogy mindannyian „beavatottak” legyünk, hogy a „köz ügyei” valóban közügyekké váljanak, és általánossá váljon annak tudata, hogy a világ nem csupán létezik, hanem milliók által teremődik is.

Mindez — tudatában vagyok — így közhely. Mindez — konkrétan —

ideológiai, politikai, tudományos, agitációs kérdés, de tovább is mehetnék: ez alapvetően a politikai mechanizmus kérdése is.

Véleményem szerint még akkor is harmóniára, összefüggő rendszer alkotására kell törekednünk, ha a különböző szférák és részek rendszerré való kiépítése sohasem válhat befejezetté. Akkor is erre kell törekednünk, ha az egyensúly és a harmónia — egy fejlődő rendszerben — sohasem lehet teljessé.

Ötödik megjegyzésemben szeretném hangsúlyozni, hogy az elmúlt, néhány évtizeddel korábbi időszakban drága árat fizettünk azért, mert a legyent és a vant, a Sollen-t és a Sein-t felcseréltük, összekevertük. Elsősorban a politikában. Ma politikánkat józanság és mértéktartás jellemzi. Sokat tettünk azért, hogy igazabb nemzeti önismerettel rendelkezünk. Földön járókká váltunk, remélem, nem földhöz ragadtakká. Sokat és egyre többet tudunk társadalmi, benne gazdasági valóságunkról. Nemcsak a nagy összefüggésekről, a részletekről is. Úgy szoktuk mondani, hogy eljutottunk a gazdaság és a társadalom finom szerkezeti elemzéséhez — Halay Tibor ehhez néhány fontos dolgot mondott. Kezdjük jobban megismerni, hogy milyen mélyben munkáló erők alakítják, befolyásolják, határozzák meg a társadalmi-gazdasági fejlődésünk tendenciáit. S talán ezért is tudjuk ma a nagy célokat is gondosabban megfogalmazni, és a részletek alaposabb ismerete, helyesebb megfogalmazása nem távolít el bennünket a pontosabb makroökonomiai társadalmi megismeréstől, továbbá gazdasági erőfeszítéseink nem távolítanak el bennünket a társadalom pontosabb megismerésétől, a társadalmi céloktól, hanem közelítenek hozzá. Mert céljainkról, megvalósításukról — a Sollen-ről — nem mondhatunk le.

A terv, sajátos közelítéséből adódóan, sajátos módon fogalmazza meg a gazdaság, a politika számára is a jövőt, a közelebbi és a távolabbi célok egyfajta összegzését adja.

Örülünk annak, hogy lassan megtanulunk helyes disztinkciókat fogalmazni meg a tervezés fogalomkörében. Hogy végre helyesen különböztetjük meg a tervezést, a tervet, a népgazdaság tervszerű vezetését. Ebbe a fogalomsorba oda illeszthettem volna még a tervutasítást is, de nálunk ez már gazdaságtörténeti kutatás témája.

A gazdaság tervszerű vezetésére azért tértem vissza, mert fontosnak tartom, hogy mindig világossá tegyünk azt, amiről beszélünk. Ez a feltétele annak, hogy jól értsük egymást, egymás gondolatait. Fogalmaink gyakran keverednek, emiatt gyakran a gondolat maga sem válik világossá.

Hatodik megjegyzésem a piacra vonatkozik. Talán a piac volt az a szó, amelyet a tanácskozásunkon a legtöbbit emlegettünk. Továbbá sokan szóltak a terv és a piac viszonyáról. Az előbb hangsúlyoztam, hogy irányítási rendszerünk végre valóban rendszerré kezd válni, úgy gondolom, a rendszerré formálódásnak a tervezés, a tervszerű irányítás, a szabályozás, az intézményi rendszer fontos eleme. De fontos eleme a piac is. Terv és piac nem egymás mellett működnek. Lényegesen tartom az egységet, mert a terv és a piac rendszerbe foglalása elméletileg és gyakorlatilag a sikereknek egyik fontos feltétele és ígérete. A felszólalásokat hallgatva és ismerve a másutt folyó vitákat, úgy tűnik, hogy ezen a területen még mindig van — talán elméleti, talán csak terminológiai, de lehet, hogy politikai — bizonytalanság.

Sok jelzót hallottunk itt a piacra vonatkozóan, olyanokat, mint szabályozott, önszabályozó piac, tőkés kategóriákat adaptálunk a piac fogalomköréből stb. Ezek hallatán nekem úgy tűnik, mintha nem hatolt volna le a tudatunk legmélyére az

a tény, hogy a szocializmus árutermelő társadalom. Ha piacról vagy árutermelésről van szó, még mindig védekezünk, magyarázkodunk.

A piac, a verseny, az árutermelés azonban nem csupán absztrakt kategóriákat jelentenek. Történelmileg és társadalmilag az árutermelés (mint általában a termelés és a gazdaság) mindig determinált. Nincsenek absztrakt piacok, nincsenek absztrakt árutermelések, hanem a piacon, az árutermelésben létrejövő valóságos viszonyok vannak. Ezek a valóságos viszonyok történelmileg, társadalmilag determináltak, a politika feladata éppen e determináltság konkrét felismerése. A „mit tegyünk” kérdésre ma végül is azt kell megfogalmaznunk, hogy itt és most mit és miként kell tennünk ahhoz, hogy az erőforrásainkat képesek legyünk gyarapítani.

A KB állásfoglalása befejezettséget, de egyúttal sajátos befejezetlenséget is jelent. Nem akarom az állásfoglalásra a történelmi jelzőt ráhúzni. De az a meggyőződésem, hogy fejlődésünk a KB állásfoglalásával fontos fázisra jutott. Ebből következik, hogy a befejezettség és a befejezetlenség egyszerre van jelen. És ebből következik, hogy vannak és lesznek is még vitáink, remélem, hogy ilyen célkéréső, javító szándékú vitáink, mint amilyenek az elmúlt másfél napon részesei voltunk.

Vitáinknak az a természete, hogy az ellenfelet nem megsemmisíteni, hanem megnyerni, megérteni akarjuk, hogy tanulni akarunk tőle. S ha a vitában nekünk van igazunk, ellenfelünk elszigetelődik. Ezért kell a vitakultúrának ilyen jelleggel, ahogy itt gyakoroltuk, kibontakoznia.

Tanácskozásunk *végül* eléggé szélesen volt képes átgondolni a gazdasági folyamatok nem gazdasági hatásait, társadalmi konzekvenciáit. Nincs olyan gazdasági változtatás, amely ne váltana ki a gazdaságon kívül társadalmi változásokat. Minden gazdasági változás befolyásolja az érdekviszonyokat, a társadalmi szerkezetet, s ezek a változások sajátos módon vissza is hatnak a gazdasági folyamatokra. A társadalmi változások alakítják ki a gazdasági folyamatok mozgásterét és feltételrendszerét. Ezért nem egyszerűen szociálpolitikai kérdés az, hogy az egyes gazdasági változtatások társadalmi hatásait végiggondoljuk-e vagy sem, mert ez a végiggondolás a társadalmi-gazdasági fejlődésünk mozgásterére megismerésének alapvető feltétele.

Szerencsére túljutottunk azon a mechanikus érdeklépfogáson, miszerint adott a népgazdasági érdek, csoportérdek és egyéni érdek. Nem akarom ezt a felfogást itt bírálni, hiszen a maga markáns tömörségével már sok lényeges mozzanatra rámutat. Az érdekek azonban sokféleképpen strukturáltak, és sokféleképpen változnak. Búza Márton erről sok új és fontos dolgot mondott el. Ha a bevezetendő rendszabályaink ilyen értelmű hatásait ma még jórészt csak hipotetikusan tudjuk is belátni, alapvető követelmény, hogy figyeljük az objektív folyamatokat, azért, hogy a változásokra időben tudjunk reagálni, a változásokból tanulságokat tudjunk levonni a következő lépéseinkhez.

Ezért is fontos annak hangsúlyozása, hogy a reformfolyamat nem egyszerre le tudható penzum.

S itt érintek még egy politikai kérdést.

Tudom, hogy bonyolult világunkban nem könnyű eligazodni, és nekünk is kell tanulni és másokat megismerni. Vezetni ma azt jelenti, hogy elfogadtatjuk másokkal politikai platformunkat. Mégpedig nemcsak úgy, hogy megértik, és tudomásul veszik ezt a platformot, hanem úgy, hogy cselekvően vállalják, részt vesznek a munkában. Ez többet jelent, mint az, hogy megértenek bennünket. Nagyon

sok mindennek kell a közeljövőben érdemben módosulni, még akkor is, ha tudjuk, hogy gyorsan, látványos módosításokat igen nehéz, itt-ott szinte képtelenség elérni. Az irányítás állami rendjének, benne a szabályozó rendszer módosításának változására a szükséges jogszabályok időben megjelennek. Ugyanakkor nem feledhetjük, hogy stílust, gondolkodásmódot, magatartásformát, munkamódszert nem lehet rendeletileg bevezetni. Nem lehet egy csapásra, holnaptól kezdve másképp gondolkodni, másképpen dolgozni. Ilyen értelemben is folyamatos leckét kaptunk tehát, nem egynéhány hónapos, kampányszerű tennivaló előtt állunk.

Lakatos Ernő bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy az agitációnak, a propagandának mértéktartónak, realitásnak kell lenni. Tegyük hozzá — a tanácskozás ezt kimondatja velem —, hogy ma gondolkodtató agitációra van szükség. Mindannyiunknak sok sikert kívánok, ebben a gondolkodtató, mértéktartó, reális agitációs munkában, és főleg azokban a lépésekben, amelyeket helyzetünk javítása céljából meg akarunk tenni.

Huszár István

**A magyar
ifjúság
a nyolcvanas
években**

MEGJELENT
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET
ÚJ, KÖZÖS KIADVÁNYA

A magyar ifjúság a nyolcvanas években

(TANULMÁNYKÖTET)

265 OLDAL, 30,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
BUDAPESTI KERÜLETI S MEGYEI
KIRENDELTSÉGEIN
ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

POKOL BÉLA

Iparosítás és modernizáció

(A MODERN FUNKCIONALISTA RENDSZERELMÉLET
MEGOLDÁSKÍSÉRLETEI)

Az utóbbi években növekvő érdeklődés mutatkozik a magyar társadalomtudományokban a modernizáció átfogó összefüggései iránt. Ha itt nincs is sem terünk, sem szadéunk e problémakör elmélettörténetének tárgyalására, jeleznünk kell, hogy a nyugati szociológiában a modernizáció kérdése már a hatvanas évek elejétől előtérbe került. A több százból, különböző nézőpontokból indító kutatások elméleti vonalaiból az amerikai szociológiában a hatvanas évek első felében született modernizációs anyagok¹ különösen mély nyomokat hagytak a későbbi elméleti megközelítésekben. Annál is inkább, mert ide kapcsolódik Talcott Parsons evolucionista fordulata is, aki pedig az utóbbi évtizedek legnagyobb hatású elméleti rendszerét fogalmazta meg. E fordulata után Parsons több írásában „evolúcióra írja át” korábbi statikus kategóriarendszerét, és a modernizálódás néhány átfogó dimenzióját dolgozza ki.² A modernizáció irodalmában még fontosabb talán az a számtalan írás, amely Parsons inspiráló hatására — továbbfejlesztve vagy vele vitázva — született. Említeni kell itt mindenekelőtt a Parsons-tanítvány David Lernert, aki már az ötvenes években, az evolucionista fordulat előtt, ebbe az irányba vitte Parsons makroelméleti elképzeléseit.³

A német szociológiában csak megkésve figyeltek fel az új elméleti keretre. Az amerikai szociológia modernizációs termékeiből való válogatások után a hetvenes évektől sokasodnak a recepciós törekvések, és jelennek meg eredeti elgondolások a nyugatnémet társadalomelméleti irodalomban. Különösen Niklas Luhmann dolgozta be elméleti elképzeléseibe a korai modernizációs elméleteket, és rajta keresztül beáramlott a modernizáció nézőpontja a kortárs német irodalomba.⁴ Az 1981-es rendszerező kötetében Jürgen Habermas is mint egyik elméleti alapot használja fel, és a társadalmi modernizálódás fogalmi keretébe illeszti társadalomelméletét.⁵ Persze jeleznünk kell, hogy ő Luhmannnal szemben a modernizáció káros mellékhatásaira teszi a hangsúlyt az európai fejlődés elemzésében.

Noha a nyugati modernizációs irodalom elméleti kiindulópontjaihoz — az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején — éppen a függetlenedő harmadik világbeli államok fejlődési gondjai adták a gyakorlati impulzusokat, az itteni társadalomtudósok erőteljesen felvetették a nyugati modernizációs elképzelések Európa-

centrikusságát, és rámutattak: gyökeresen más feltételek között nem lehet gyógyír az Európában egyszer már bevált modernizációs recept.⁶

Ilyen előzmények után a magyar társadalomtudományban a hetvenes évek végétől láthatóak jelek a modernizáció elméleti fonalának felvételére. Elsősorban Kulcsár Kálmán vette egyik kiindulópontjának e problémakört.⁷ Meglehetősen szűk körű volt a történészek vitája a modernizációról, elméleti általánosításra — a vitáról megjelent ismertetés szerint — Ránki György törekedett.⁸ Legújabban a társadalom értéktudatának elemzése kapcsán Hankiss Elemér és munkatársai használták fel a modernizáció fogalmi keretét, és a modernizáció egyik dimenziójaként tárgyalták az értékek modernizációját.⁹

Eltérő megközelítések és eltérő hangsúlyok találhatók az eddig idézett tanulmányokban éppúgy, mint a más országokban lezajlott korábbi modernizációs vitákban. Mostani írásunkban¹⁰ színesíteni szeretnénk e nézetek palettáját, és a modern funkcionista rendszerelmélet néhány — megítélésünk szerint felhasználható — eredményét igyekszünk rendszerezni.

A modernizáció átfogó tendenciáinak kutatására ösztönöznek a szocialista országokban utóbbi években mutatkozó stagnálási problémák is. A problémák megoldására reformtörekvések figyelhetők meg ezekben az országokban, különösen a gazdaság területén. A magyar gazdasági reformok eltelt másfél évtizede bizonyította, hogy a kapcsolódó többi szféra érintetlenül hagyása esetén a gazdaságra szűkített reformok nem hozzák a kívánt eredményeket. Az oktatásra, tudományra, jogra és nem utolsósorban a politika területére kiterjedő reformelképzelések *szisztematikus átgondolása* azonban előfeltételezi a makrotársadalmi problémák és kategóriák szisztematikus elemzését.¹¹

Megítélésünk szerint ezek között kiemelt fontosság illeti meg a modernizáció átfogó tendenciáinak, aspektusainak vizsgálatát. A hazai szociológiai gondolkodásban — bizonyára az ötvenes évek erőltetett iparosítási ideológiájának öntudatlan lecsapódásaként — a társadalmi fejlődés mutatóiként hosszú ideig az ipari termelés volumenét, az ebben résztvevők arányának növekedését, illetve az ezzel összefüggő urbanizációt, másrészt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak csökkenésének fokát tekintették alapvetőnek. Az utóbbi évek a gazdasági növekedés megtorpanását hozták magukkal Magyarországon éppúgy, mint a többi szocialista országban. Az elért fejlettségi szinten problémaként merült fel a gazdaság megújulási képessége (gondoljunk a „termékszerkezet-váltás” nehézkességére), így a társadalmi fejlettség mutatói között helyet talált a gazdaság innovációs képessége is.¹² A modernizáció problémakörének az iparosításra-gazdaságra szűkítése azonban még itt is kísért, hisz a megújulási képesség a jognál, politikánál, tudománynál stb. éppúgy fölmerült, mint a gazdaságnál, illetve a gazdaság innovációs képessége jórészt az előbbieket által behatárolt. Helyesebb tehát az *innovatív társadalom* vizsgálata, az egyes szférák innovációs mechanizmusainak önálló elemzése, és összekapcsolódásuk feltárása.

I. A MAKROSZINTŰ MODERNIZÁCIÓ DIMENZIÓI

1. A társadalmi alrendszerek funkcionális elkülönülése

A makroszintű modernizáció legfontosabb mozzanata az egyes társadalmi funkciókra szakosodott társadalmi szférák fokozatos elkülönülése.¹³ A társadalmi fej-

lődés kiindulópontjain diffúz közösségeket találunk, ahol az emberi élet termelése és újratermelése a családi kereteken belül zajlott. A termelés megszervezése, az új generációk szocializációja éppúgy a családi keretek között történt, mint az esetleg felmerülő konfliktusok elsimítása is. A kezdeti fejlődés jórészt az önmagukban perfekt családi egységek szegmentáris-extenzív bővülését jelentette. A civilizáció különböző fokaira eljutott és ott megrekedt ázsiai birodalmak esetében döntően csak a vallási-politikai irányítóközpont tudott a szegmentáris alap-egységek fölé funkcionálisan elkülönülni. Csak a görög—római civilizációból kibomló európai fejlődésben (klasszikus tiszta formában, ezen belül is Nyugat-Európában) ment végbe, a középkor után egyre inkább felgyorsulva, az egyes társadalmi szférák funkcionális elkülönülése (míg ezzel párhuzamosan a szegmentáris elkülönülések lebomlottak).

Ha a hazai irodalomban a modernizáció olyan koncepcionális felfogása, amely a társadalmi alrendszer funkcionális elkülönülését ragadta volna meg, eddigekben nem is talált utat, egyes *szférák* elkülönülési tendenciái jórészt elfogadottak a tudományos gondolkodásban. A probléma inkább abban van, hogy *nem egymásra tekintettel* kerülnek végiggondolásra az egyes *szférák* elkülönülésének kihatásai. Így például a szociológiában általánosan elfogadottá vált a politikai állam kiszakadása a polgári társadalom „eresztékeiből” a kapitalizmus hajnalán.¹⁴ A tudományos gondolkodás hosszú évszázadok alatt különült el a mindennapi gondolkodástól — általános szinten Lukács György elemezte ezt *Esztétiká*-jában. A hazai jogszociológia megteremtése óta a jognak a morális-erkölcsi-politikai szférától való elkülönülési folyamata is tudományos elemzés tárgyává vált.¹⁵ Az előbbieknél jóval nagyobb irodalma van a vallási szféra funkcionális elkülönülésének a szekularizáció tárgyalása kapcsán,¹⁶ noha itt inkább a vallás pusztaság „fogyását”, más szférákról való lehúzóását tárgyalják, mintsem a vallás önállósodását. Végül: a polgári átalakulás folyamán az önálló logikájú gazdasági szféra funkcionális elkülönüléseinek bemutatása Marx gazdaságelemzéseinek egyik kulcskérdése. (Persze abban a kérdésben, hogy a gazdaság önálló logikáját a szocializmusban is meg kell-e tartani, vannak szemben álló vélemények is, noha nálunk ma már az a felfogás dominál, amely az önállóság mellett áll, mivel azt tartja, hogy egy bizonyos fejlettségi szint fölött a funkcionális önállóság megszüntetése stagnáláshoz, részleges zsákutcához vezet.)

Ha a modernizáció elemzése során egymásra vonatkoztatva tárgyaljuk — és gondoljuk újra át — az egyes szférák elkülönülési folyamatait, előbukkannak azok a dimenziók is, amelyek enélkül jórészt eltorlaszolva maradnak. Így például az is, hogy a tudomány, jog, politika stb. nemcsak a mindennapi gyakorlatból szakadnak ki, és emelkednek fölé, hanem *egymástól is fokozatosan elkülönülnek*. (Illetve amennyiben nem sikerül önállóságukat megteremteni, részleges stagnációhoz, féloldalas torzulásokhoz vezet a társadalmi fejlődés.)

Különösen tisztán láthatóak az itteni problémakomplexumok, ha a vallás-ideológia-politika-tudomány-jog (amelyek a középkor derekán jórészt még egységben voltak) szétválási folyamatait vesszük szemügyre. Itt a korábbi szekularizációs, illetve a depolitizálódási elemzésekhez tudunk kapcsolódni. A tudománynak, művészetnek, az államnak a vallási kötöttségekből kiszabadulása után a XIX. század második felére a társadalomban ható ideológiák is mindinkább elvesztették túlvilági megalapozásukat, és az ideológiák formálása fokozatosan kiszakadt az egyházi szervezetek kezéből. Evilági megalapozásukat döntően most már a szintén önállósodott tudomány átfogóbb tételeiből merítették, másrészt az ideológiák

hordozóivá (formálóivá és újraformálóivá) a politikai *tömegpártok* váltak. Az ideológiák a napi politikai küzdelmekbe ettől kezdve egyre inkább a pártokon belüli akaratképzési mechanizmusokon keresztül kerülnek be.

A *politikai szféra* ilyenfajta átstrukturálódása — szervezett pártokra épülése és az ideológiai szférával való szimbiózisa — a XX. századtól kezdve a korábbi diffúz politikai állam belső funkcionális elkülönülését kényszerítette ki. Noha ideáltipikus tisztaságában soha nem valósult meg az a tiszta elkülönülés, amit Max Weber a századelőn a hivatásos politikusréteg és a szakbürokrácia szétválásánál jelzett, a polgári államokban szabályozottá vált a napi politikai-ideológiai változások átgyűrűzése a közigazgatás működésére; formalizálták, meghatározott csatornák közé szorították a politika és a közigazgatás kapcsolatrendszerét.

Egyre inkább szabályozottá vált a politikai-ideológiai szféra viszonya a joghoz is a polgári demokratikus fejlődés folyamán. A politikának a jog fölötti szabad rendelkezése (tehát nemcsak új jog alkotása, hanem meglévő változtatása is) az abszolút monarchiában valósult meg. Ez az abszolút szabad rendelkezés a polgári forradalmak után is megmaradt, de most már a parlament és törvényalkotása lépett a monarchia helyére, illetve sokkal inkább a parlament fölé kerekedő kormány és a központi államapparátus rendelkezett a jog alkotása fölött. A politika és a közigazgatás részleges elválása folyamán a politikának a joghoz való korlátlan hozzájutása is csatornák közé szorult: a mindenkori kormányra kerülő új politikai párt változtathatja a jogot — parlamenti többségére támaszkodva —, de csak az *erre kialakított, formalizált jogalkotási eljárás menetében*. A már létrejött jog a politika felé lezáródik, és csak a jogalkotási eljárásnál érintkezik a politikával. (A politika és a közigazgatás részleges elválását is csak úgy lehetett végrehajtani, hogy a *jog által szabályozott közigazgatáshoz* a politika csak a jog megváltoztatásán keresztül juthat.)

A *tudomány* funkcionális elkülönülése és önálló alrendszerre formálódása több fázison haladt keresztül, és több dimenzióban kellett biztosítani elkülönülését. A mindennapi életből való kiszakadása csak úgy mehetett végbe, hogy a tudományos igazságfogalom fokozatosan elszakadt a hétköznapi igazságélménytől, döntően azon alapulva, hogy tudományos igazság megítélése szempontjából releváns társadalmi réteg elkülönült a társadalom egészétől.¹⁷ A hétköznapi életben ugyanis egy információ igaznak tartását számtalan vélelmen körülmény befolyásolja. Ezzel szemben a tudomány művelésére elkülönült rétegen belül objektív verifikációs szabályokkal vizsgálják az igazságtartalmat.

Sokkal lassabban megy végbe a *tudomány elkülönülése az ideológiai-politikai szférától*. Ennek előfeltétele a XX. század kezdetétől teremtdőtt meg Európában, amikor a napi politikai küzdelmek konszolidált lefolytatására konkurráló pártok és érdekképviseleti szervek alakultak ki. Ettől kezdve csak annak a tudományos felfedezésnek, állításnak volt politikai relevanciája, amelyet valamelyik párt alkalmasnak tartott ideológiai platformjának alátámasztására. A politikusi ambíciókat tápláló tudósok számára ugyan ez a politikából való kiszorulást eredményezte, ám más oldalról létrejött a közvetlen gyakorlati relevanciától — így felősségtől — megszabadított tudományos kutatások szabadsága. A tudomány és politika elszakadásának kezdetén jól érzékelteti a problémát Max Weber dilemmája, aki úgy kívánja *egy személyen belül* elhatárolni a tudóst, illetve a politikust, hogy a katedrán politikamentes információátadást követel meg a tudóstól, aki „ha politizálni akar, menjen ki az utcára”.¹⁸

Persze, amíg strukturálisan nem különül el a politika és a tudomány, addig a

tudós politikamentességének óhaja szubjektív követelmény marad. Különösen a társadalomtudományi megállapításokra áll, hogy minden tétele alkalmas valamilyen politikai törekvés alátámasztására vagy egy másik megcáfolására. Így ha a társadalomban éles politikai véleménykülönbségek vannak, és *nem alakul ki elkülönült szféra* ezek ütköztetésére, a tudományos kijelentések *közvetlenül ideológiai felhangot* kapnak.

A tudománynak azért is el kellett szakadni a gyakorlati politikai szférától, mert a rendszerbe szerveződött tudomány igazságai — a folyamatos kutatás és az új felfedezések rendszeres felülvizsgálatai következtében — egyre inkább *hipotetikussá válnak*, az új felismerések rövid idő alatt hatályon kívül helyezik vagy módosítják a régieket. A társadalmi gyakorlat és a politika viszont *stabilitást* igényel, a tudományos világkép gyors átalakítását csak körültekintően és fokozatosan követheti. A továbbiakban kitérünk majd a modernizáció másik dimenziójára, amely a társadalom és szféráinak *változásra átépülését* jelenti. Itt csak annyit említünk meg, hogy minden szféra (jog, politika, ideológia, gazdaság) kiépti belső innovációs mechanizmusait a fejlődés folyamán, és ezek döntően a par excellence változáson nyugvó szférához, a tudományhoz kötődnek. Vagyis a tudomány folyamatosan változó világképe a többi szférába *csak az adott szférák változást feldolgozó mechanizmusain keresztül* kerülhet át.

A modernizációval végbemenő funkcionális elkülönülések egy lényeges mozanata ugyanis abban áll, hogy az egyes szférák az elválás menetében *részfolyamataikat* illetően egyre inkább lezáródnak egymással szemben, és a részfolyamatok csak adott szféra *belső logikája* szerint alakulnak (például a gazdaság csak a termelékenység optimalizálása és az erre szorító piac szabályai szerint, a tudomány csak az objektív igazság verifikációs szabályaihoz igazodva). A modernizáció folyamában az egymás felé lezáródott szférák ezután *csak egészben* kapcsolódnak össze egymással. Jó példa erre a modern államok esetében a jog-politikatudomány összekapcsolódása, miközben önálló logikájukat ezzel nem törik szét. Az összekapcsolódásra kialakult egy külön eljárás: *a jog alkotásának eljárása*. A politika, ha változtatni kívánja a jog működését célkitűzéseinek gyakorlati megvalósítása érdekében, ezt a folyamatosan működő jogi szférától viszonylag elkülönült jogalkotási folyamatban kell realizálnia.¹⁹ A társadalmi fejlettség mai szintjén ezt megalapozottan csak a szabályozandó valóság tényeinek ismeretében, statisztikai adatok tömegének folyamatos tudományos feldolgozása mellett képes véghezvinni. A tudomány társadalmi gyakorlatba bekapcsolódásának egyik fő csatornája így épp a jogalkotási folyamat (persze a politikai erők által megszűrve és kontrollálva).

2. A közvetítő médiumok

A tudomány eredményeinek a többi alrendszer felé való közvetítésére több mechanizmus alakult ki, és ezek kapcsán kitérünk a polgári modernizációelméletek egy fontos felismerésére, amely figyelemreméltó adalékkal gazdagította az elkülönült alrendszerek összekapcsolódásának vizsgálatát. *Talcott Parsons* volt az első, aki a gazdaság és a többi alrendszer kapcsolatát biztosító pénz közvetítő funkcióinak vizsgálatán keresztül arra a feltevésre jutott, hogy a többi elkülönült alrendszer is rendelkezik olyan általánosító közeggel, amely a pénzhez hasonló módon az adott szféra teljesítményeit közvetíti a társadalom többi szférája felé. *Közvetítő médiumoknak* tekintette az így feltárt mechanizmusokat.²⁰ Elképzelé-

seit Niklas Luhmann fejlesztette tovább, nála már konkrétabbak az idevágó fejtegetések. Luhmann a tudomány elkülönülésével párhuzamosan kimutatja a többi szféra felé visszakapcsolódó médiumot, ez pedig szerinte a *reputáció*. A modern társadalomnak ugyanis a tudós teljesítményére egyre inkább szüksége van az átfogó összefüggések egzakt feltárásához, ám a tényleges tudományos teljesítmények fokát nem képes lemérni a többi szféra, amely saját belső logikája (politikai, gazdasági stb.) szerint dolgozza fel az információkat. Tehát a tudományon belül alakulnak ki azok a kontrollmechanizmusok, amelyek adekvátnan lemérik az egyes tudományos teljesítmények hitelét, és az itt kiállított szakmai bizonyítványban, a tudományos reputációban már általánosítva jelenik meg a többi szféra felé az adott időszak reputációrangsora.²¹ Így a tudományos teljesítménytől különválnak a morális-politikai kritériumok. Persze az egyes politikai erők *utólag* szelektálnak, és az érdekeikhez közelebb álló tudományos teljesítményt használják fel programjuk kidolgozásánál. Ez azonban nem szünteti meg a két szféra önálló logikájának kialakulását, és eszerinti működését. Luhmann még egy sor közvetítő médiumot feltár, amire most nem térünk ki. Számunkra itt annak leszögezése fontos, hogy az egymástól funkcionálisan elkülönült szférák *specializálódott eljárásokon, illetve médiumokon keresztül kapcsolódnak össze*.

Ennek szem előtt tartásával más megvilágítást kaphat például a modern tőkésállamok gazdaságba és más szférákba megfigyelhető beavatkozási tendenciáinak megítélése. Sokan ezt egyszerű újraátpolitizálódásként fogják fel. Jürgen Habermas a hatvanas évek elején a „refeudalizálódásként” értékelte ezt a tendenciát, amelyben a politikai állam és a polgári társadalom — a XIX. században végbement elválás után — újra összefonódik.²² Ma már Habermas is túllépett ezen a tételen. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha az állam a *pénzmédiumon keresztül* nyúl bele a gazdaságba, még nem töri össze az elkülönült gazdaság belső logika szerinti működését. A politika és a gazdaság szférája nem részfolyamataikkal kapcsolódnak össze, hanem ezek továbbra is lezártak maradnak egymás felé, és csak egészben — a pénzforgalom feltételeinek állami befolyásolása útján történik meg az állami célok átvitele a gazdaságba.

3. Innováció — a társadalom szféráinak változásra átépülése

A makroszintű modernizáció harmadik dimenziója az egyes társadalmi szférák megújulást lehetővé tevő mechanizmusainak kialakulása. Az innovációt, a megújulási képességet az utóbbi években a hazai irodalomban jórészt a gazdaság vonatkozásában használták. Ha néhány további szférát áttekintünk, nyilvánvalóvá válik az innováció kitágított értelmezésének fontossága.

Nézzük meg először a jogi szféra átépülését a változásra. A modern jog — a XIX. század elejétől — elvileg változtatható joganyagot jelent, korábban épp ellenkezője volt igaz. Noha törvényt, új jogot alkothattak a középkorban is a rendi gyűlések, illetve más jogforrási alakban az uralkodók, de *meglevő joganyagot* nem változtathattak.²³ Szokásjogi úton, észrevétlenül persze átértelmezhettek hosszabb idő alatt, de a jog *elvileg a változatlanságon* épült föl. Legfeljebb a *változatlan isteni természetjoghoz* való közelítésként lehetett interpretálni a földi jog átalakítását. Vagy például egyszerű jogrendezésként leplezték a középkori kodifikációkat, még ha jelentősebb módosításokat hajtottak is végre. Az abszolút monarchiák kialakulásával tudták csak kioldani magukat az uralkodók a meglevő jog kötöttségei alól, és ettől kezdve a jog koncepciója gyökeresen megválto-

zott: ettől kezdve *a jog mint döntéssel létrejövő és egy későbbi döntéssel megváltoztatható* érvényes a gyakorlatban.

A jog ezzel elvileg a változásra épült át, és egy folyamatosan működő jogalkotási mechanizmus alakult ki a jog mindenkori újraformálására. A XIX. század vége felé, de különösen a XX. századtól kezdve azonban a kiépült államapparátus és jogalkotási gépezet oly gyorsan változtatta a mindenkori érvényes joganyagot, hogy a mindennapi élet normatív struktúrái (szokásnormák, erkölcsi szféra stb.) nem tudták követni a felgyorsult jogváltozást. Az erre reflektáló jogszociológiai kutatások később felhívták a figyelmet a jog változtatási korlátaira. Mégis olyan további átalakulások mentek, illetve mennek végbe azóta is a jog fejlődésében, amelyek gyorsabb jogváltoztatást idéznek elő. A többi szféra funkcionális elkülönüléseinek következtében a legtöbb területen formalizált szervezetek keretén belül zajlanak a tevékenységek, és *a jog egyre inkább a szervezetek felé irányul* (amelyek a jog változtatásait naprakészebben tudják követni), és az egyes ember már csak a szervezetekhez alkalmazkodva követi a joganyag változásait. (Az ezzel párhuzamosan létrejövő manipulációs-elidegenedési tendenciákra most nem térünk ki.)

A joghoz hasonlóan a *politikai életben* is kialakultak a megújulásra épülés mechanizmusai. A polgári átalakulás folyamán ez lényegileg a politikai hatalom *választásokra alapozásával* történt meg. Az államhatalom mindenkori működése a periodikusan ismétlődő választások által képes megújulni. Persze ehhez a társadalom eltérő érdekeinek artikulációjára, politikai megszerveződésére és formalizált ütköztetésükre volt szükség, valamint a túl erős osztálykötöttségek lazítására. Ezen az úton a társadalomban felgyülemelő problémák szabályozott úton tudnak jelzéseket adni a politika szükséges változtatásának kidolgozására, és egy mai modern társadalom bonyolultabb annál, mintsem egy társadalmi robbanást komoly visszaesés nélkül el tudna viselni.

A vallásról leszakadt *modern ideológia*, elődjével szemben szintén a változásokon alapul. A vallási ideológia esetén — csak a nyugati világvallásokat tekintve — a változtatás elvileg lehetetlen volt, az egyházi szervezetek belső akaratképzésében a vallási tételek átértelmezéseit csak mint a „szent könyv” (Biblia, Korán stb.) „igazabb” értelmezéseit lehetett megalapozni. Ezzel szemben a modern ideológiák formálói és újraformálói a politikai pártok. A pártok belső szervezete, a modern államhoz hasonlóan, periodikusan ismétlődő választásokon épül fel, és így (eltekintve az oligarchikussá merevedés lehetőségétől) folyamatosan képesek megújulni. A pártok belső akaratképzése nagymértékben szabad az ideológiai tételek formálásában. Így a korábbi változatlan „alapideológiák” helyére a periodikusan cserélődő pártdokumentumok lépnek, és a pártsajtó, a propagandagépezet folyamatosan képes átváltozni az átértelmezett ideológiai tételekre. (Itt ismét tekintünk el az így létrejövő manipulatív lehetőségektől.)

A polgári átalakulással az *anyagi javak termelése* is folyamatosan változásokra épül át. Korábban a termelés nemzedékeken keresztül rögződött eszközökkel, módokkal történt, meghatározott termékeket, illetve zömmel saját fix szükségletekre termeltek. A piac kialakulásával épül át változásra a termelés. Többé nem meghatározott termékeket, hanem *változó keresletre* termelnek, a kereslet változásával *mást* termelnek.

A jog, az állam, az ideológia, a gazdaság modernizálódása és az össztársadalmi fejlődésben játszott szerepe eltérő volt az utóbbi évszázad egyes szakaszaiban. A múlt században a modernizáció és a társadalmi fejlődés motorja az anyagi ter-

melést önálló logikájú gazdasággá szervező szféra volt. Az állam, a jog inkább csak e szféra előfeltételeinek biztosításában statisztált, döntően a jogszolgáltatás és a rendfenntartás területén. Az árutermelés logikájának szociális téren mutató negatívumai egyrészt, illetve a fejlettebb szinten bonyolultabbá váló termelési szféra problémái másrészt az állam fokozatos funkcióbővülését hozta századunk első évezedeire. A politikától többé-kevésbé elkülönített közigazgatási szféra teljesítményei egyre inkább nélkülözhetetlenné válnak az árutermelő gazdaság számára; a korábbi néhány kódexben elférő joganyag extenzív bővülésen megy át, és a jogszolgáltatási funkció a társadalmi életet *szervező joggá* alakul át. Míg korábban a széles értelemben vett társadalmi újratermelés a gazdasági alrendszerrel függött, a helyébe mindinkább a *több alrendszer kölcsönhatásán nyugvó társadalmi modell* lép.

Az egyre markánsabban elkülönülő társadalmi alrendszerek sorában a szocializáció szférája is formalizálódik, az ismeretátadás nagyrészt kikerül a családi funkciók köréből, továbbá a több szintes oktatási rendszerek kialakulásával tetemesen meghosszabbodik. A családnál döntően csak a norma- és értékszocializáció marad, az ismeretátadás a formalizált iskolarendszer funkciójává válik.

Századunk második felétől az alrendszerre szerveződött tudomány válik különösen fontossá — elsősorban a fejlett tőkésállamokban — a társadalmi újratermelés meghatározásában. A hosszú évszázadok alatt rendszerbe szerveződött tudomány teljesítményei korábban is átgűrűztek a többi szférába, ám az előbb vázolt innovatív mechanizmusok kialakulásával a többi szféra egyre inkább ráutalt a tények alapos és szisztematikus feldolgozására. A tudomány ezzel közvetlenül bekapcsolódik a társadalom széles értelemben vett újratermelésének folyamatába. Ez a bekapcsolódás a tudománynak az előbbieken vázolt funkcionális elkülönülésével párhuzamosan megy végbe, így a különböző szférák a *közvetítések egész sorát* alakítják ki a tudomány felé, hogy hozzájussanak a folyamatosan megújuló tudományos ismeretekhez.

A XIX. századi fejlettségi állapotokhoz képest ma már a fejlett tőkésországokban a gazdaságon túl egy sor más elkülönült alrendszer is alapvető szerepet játszik a társadalmi újratermelés folyamatában. Sőt, a gazdaság teljesítményei egyre inkább függővé válnak a magas szintű oktatási rendszertől és a tudománytól, illetve a többi kapcsolódó szférától. Ha a gazdaság ontológiailag meg is tartotta elsődlegességét az újratermelésen belül, a dinamikában, a társadalmi fejlődést előrelendítő motor szerepébe egyre inkább a tudomány kerül. Persze mindig előfeltételezve, hogy a gazdaság előbb vázolt belső logikája megteremtődött, és innovációs láncszemei rácsatlakoznak a tudományra. Jó példa erre az Egyesült Államok előnye Nyugat-Európával szemben, amely ma döntően a tudományos kutatás és a gazdaság jobb összekapcsolódásán alapszik. Mindezeket azért fontos hangsúlyozni, mert a mai fejlett tőkésországokra vonatkozó elemzések sokszor túlzottan leszűkülnek a gazdasági szférára, illetve az egész modernizációt az állam kontra gazdaság viszonyában értelmezik. Ez a XIX. században jogos gazdaságközpontúság a mai funkcionálisan szétbomlott alrendszerekből álló nyugati társadalmak esetén ökonomista megkurtítást jelent.

II. A MODERNIZÁCIÓ HATÁSA MIKROSZINTEN: A MODERN INDIVIDUALITÁS SZFÉRÁJA

A makroszintű modernizáció *mikroszintű* „pendantja” a modern individualitás kialakulásának folyamataiban fogható meg. Itt is csak a lényegi vonások közül emelünk ki néhányat, másrészt csak az „egészséges” oldalakat hangsúlyozzuk, noha ezen a téren a patológikus jelenségek sokszor túl nagy árnak tűnnek a modernizációért (így például a zárt közösségek kontrollja alól kioldódott ifjúság bűnözése, és általában a bűnözés növekedése, a mentális zavarok növekvő aránya a nagyvárosok atomizált egyéneinél stb.).

A társadalmi fejlődés menetében a korábban természetes közösségeihez kötött egyén fokozatosan leoldódik kisközösségeiről. Miközben a család korábbi funkcióinak zömét leadja a modernizációval végbemenő funkcionális elkülönülések miatt, az egyén egyre több közösséggel kerül folyamatos kapcsolatba. Ennek társadalmi megfelfője az, hogy a korábban döntően természetes közösségekre épülő kistelepülések urbanizált formákká alakulnak át.

Ez az alapvető változás egy sor kihatással jár az egyénnek a közösségekhez való viszonyulására. Az egyik dimenzió az egyén normavilágának átalakulása. A zárt kisközösségekben élő ember tevékenységét, illetve véleményalkotását nagyrészt generációkon keresztül öröklődött konkrét szokásnormák és sztereotípiák szabták meg, ám ezek az eltérő közösségekben nem érvényesek többé. Bár konkrét szokásnormák minden valamennyire is tartós közösségekben kialakulnak, ezek képlékenyek, illetve az eltérő közösségeknél más normák érvényesek ugyanabban a szituációban. Eltekintve az ebből következő említett patológiás jelenségektől, a modern individualitás kialakulásának ez a dimenziója *az egyén normáinak absztrahálódásához vezet.*²⁴ Az egyént többé nem konkrét közösség konkrét szokásnormáira szocializálják elsősorban, hanem a szocializáció egy szakaszától kezdve átfogóbb értékek, normák és más magatartásirányító szimbólumok szintjén kapja meg a közösségekhez való illeszkedés szabályait. Az átfogóbb normák a mindenkor releváns szituációkban folyamatos konkretizálásra szorulnak. Az átfogóbb értékekre és normákra történő szocializáció másik oldala a modern egyén reflektáló-tudati képességeinek kibomlásán és felhasználásán nyugszik. Az egyes konkrét szituációkban most már nem fix szokásnormák mondják meg az egyénnek a helyes választ (illetve a véleményalkotásnál nem a korábbi fix, belesulykolt gondolati sztereotípiák), hanem az egyén az elvont értékek kerete között *önálló döntéssel* választja ki magatartási módját.

Az ember mentális képessége, illetve másrészt a rázuhanó „döntési teher” a modernizáció előrehaladásával növekszik, mivel még nagyobb mértékben tájul ki az adott fejlettség társadalmi reprodukció szempontjából — következésképp számára is — *releváns valóság* köre.²⁵ Míg egy önellátó kisközösség számára kezdetleges fejlettségi szinten egy szomszédos település sem igazán releváns, addig a mai modern szükségletrendszer kielégítése szempontjából a világ bármely pontján végbemenő esemény fontossá válhat. A valóság más dimenzióiban is hasonló bővülés figyelhető meg. A kialakuló egyéni autonómia mellett ezért az egyén eligazodását segítő támpontok tömege alakul ki. A különböző szintű közösségekben és szférákban több szintes normarendszerek képződnek, a legkülönbözőbb tevékenységszférákban formalizált szervezetek működnek, amelyek a jöghoz hasonló szervezeti normákkal biztosítják az újonnan belépők számára a könnyebb eligazodást. A funkcionálisan elkülönült szférákban kialakulnak az ott

tevékenykedők standardizált szerepei, amelyek a legfontosabb magatartási módokat fogják nyalábokba, különböző szimbólumokat kapcsolnak hozzájuk stb. Az általános érvényű, elvont értékeket tehát részleges érvényű szerepelvárások egészítik ki — míg a korábbi zárt közösségekben a diffúz összefonódások miatt csak kismértékben mehetett végbe a szerepek elválása.

A modern individualitás kialakulásának másik dimenziójában az egyén érzelmháztartásának és identitástudatának átalakulása figyelhető meg.²⁶ Egy egész életen át ugyanazon a zárt kisközösségen belül élő ember minden viszonyát érzellemmel tölti meg, illetve mások reakcióit így éli meg. Másik oldalról, a világban való stabilitása eltéphetetlen összefüggésben van a természetes kisközösségével. A modernizációval végbemenő fejlődés során a természetes közösségről leszakadó egyén *identitástudata absztraktabb szinten, átfogóbb közösségek szintjén teremődik meg*. Ennek során az egyén distanciát alakít ki a kisközösségekkel szemben, és átfogóbb szimbólumok útján azonosul elvont közösségekkel. A modern individuum érzelmi stabilitása így nem közvetlen környezetének totális elfogadásán nyugszik, hanem az absztrakt értékeinek megfelelő partnereihez épít ki *tudatos* érzelmi viszonyt. A modern individualitás kialakulásának mai fázisában az absztraktabb identitástudat megnyugtató biztosítása okozza talán a legnagyobb gondot. Kimutatható néhány törekvés a modern egyén atomizáltságérzésének csökkentésére. Így például az utóbbi évtizedekben a fejlett társadalmakban a korábbi természetes közösségeket pótló egyesületi élet ugrásszerű kibővülése figyelhető meg. A funkcionálisan elkülönült szférákban a konkurráló egyesületek tömege épül ki, de ezenkívül is alakulnak egyesületek a legeltérőbb tevékenységekre, érdekvédelemre, hobbikra.

A makroszintű modernizáció előrehaladása előfeltételezi a mikroszint ilyenfajta átstrukturálódását. A modern individualitás társadalmi méretű elterjedése persze hosszú folyamat. Ennek során (gépesítés, automatizáció) leszűkülnek a képzettség nélkül elvégezhető fizikai, illetve adminisztratív jellegű tevékenységek, és *funkcionálisan átrétegeződik a társadalom*.

III. KORAI SZOCIALIZMUS ÉS MODERNIZÁCIÓ

A XX. század elejéig a modernizációnak ezek a tendenciái Közép-Európában — kelet felé még inkább — csak megkésve és csonkán tudtak kibontakozni. A nyugati modernizációval évszázadok alatt előálló kulturális és hatalmi fölényre ezekben a régiókban a meglévő feudális struktúrák fölerősítésével igyekeztek válaszolni²⁷ („második jobbágyság” stb.). A lassan kialakuló polgárság kulturálisan mindvégig az arisztokráciához igyekezett hasonlítani; a politikai hatalom szerkezete rezzenetlenül az „isten kegyelméből való uralkodáson” alapult; a lakosság többsége évszázadokig az archaikus állapotú mezőgazdaságban tevékenykedett stb.

Ilyen körülmények között az iparosítást és a nagyipari munkásságot közép-pontba emelő szocialista ideológia a századelő radikális értelmiségi csoportjaira a megváltás erejével hatott. A feudális maradványok radikális eltakarítását, a megkésített iparosítás gyorsított behozását látták vele megvalósulni. Nem véletlen, hogy ahol a nyugati kihívás legerősebben érződött, és ahol a leginkább nyomászott volt az iparosítás elmaradása, ott radikalizálódott legerősebben a szocialista eszme, és az értelmiségiek aránya ott volt a legnagyobb, legalábbis kezdetben

(például Olaszországban a századelőig nagyrészt értelmiségi párt volt a szocialista párt²⁸).

Az októberi forradalom után Oroszországban különösen nyomasztó volt az iparosítás elmaradottságának foka. Az intervenciók beavatkozásai és az örökös fenyegetettség érzése csak fokozták a szovjethatalom birtokosaiban a gyorsított iparosítás motívumait. Lenin halála után a sztálini politika az egész társadalmi fejlődést erre állította be. A vaskézzel végrehajtott iparosítás és ezen belül a nehézipar fejlesztésének eredményei, illetve torzulásai közismertek, fontos inkább annak kiemelése, hogy a *marxi társadalomfejlődési koncepciót is olyan akcentusokkal látták el, amelyben az iparosítás vált kizárólagossá*, minden más a gazdaságon kívüli dimenzió fejlődését, mint automatikus eredményt, magától értetődőnek tekintettek.

A centralizált iparosítás számára a korábban (noha itt eleve csak részben) kibomlott szférák — jog, tudomány, művészet — önállósodása szükségtelenné vált; mint az ideológiai stabilizálás és mozgósítás eszközei kaptak szerepet a centralizált hatalom kezében. E szférák önállósága nemcsak fölösleges, hanem veszélyes is volt, mivel az ellenakarát potenciális képződésének helyét is jelenthették.

A néhány alapmutatóra és mennyiségi növekedésre beállított gyorsított iparosítás, az alacsony fejlettségről indulva látványos eredményeket produkált. Ezt a fejlődési és modernizációs logikát vették át a második világháború után a közép-európai szocialista országok is. A mi fejlettségi fokunkon a negatívumok hamarabb jelentkeztek, és már néhány év után világossá vált e fejlődés alapvető problematikussága a gazdaság területén is. Sztálin halála után lehetővé vált a torzulások elméleti elemzése, az 56-os magyar és a lengyel események pedig bizonyították azt, hogy az egyén autonómiáját háttérbe szorító modernizációs koncepciók egy szint fölött zsákutcát jelentenek.

A hatvanas évek elejétől megindult a társadalmi fejlődés egészének újragondolása. A legégetőbb volt a helyzet a közvetlen termelés területén, így a reformtörvények elsősorban erre összpontosultak. A többi szféra problémái csak a gazdasághoz kapcsolódó dimenziókban vetődtek fel. (Így elsősorban az oktatás, illetve másik oldalról a közigazgatás, mint a gazdaság teljesítményeit legközvetlenebbül érintő szférák.) Magyarországon a gazdaságban messzemenő reformfolyamat bontakozott ki, más szocialista országok is figyelemreméltónak és ösztönzőnek tekintik ezeket. A hetvenes években azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a reform gazdaságra szűkítése csak kismértékű eredményeket hoz.

Korábban az iparosításra szűkített modernizáció folyamán sok esetben összetörték azokat a modernizációs vívmányokat, amelyek a Közép-Kelet-Európában amúgy is csak csökevényesen alakultak ki. Így az önálló és belső logika szerint működő jogrendszert és hordozóját, az önálló bírói kart. Ugyanígy a tudomány elkülönülését és belső szervezési elveit; át- és túlpolitizálta az oktatási szférát; és nem utolsósorban a közigazgatás leválasztását a napi politika hullámvásárlásáról (amit az ötvenes években „burzoá szemfényvesztésnek” deklaráltak).

A mai társadalmi fejlettségünkön ezek a szférák nélkülözhetetlenné válnak. Míg korábban az ideológiai stabilizálás kiegészítő eszközeit jelentették, addig ma a jogra, a tudományra, a hatékony oktatási rendszerre *funkciójuknak megfelelően* van szükség a társadalmi reprodukcióhoz. (Így a jog nem korlátozódhat a felső utasítások lefelé való közvetítésére, az utasítások megtagadása esetén büntetőszankciók kiszabására; ma az állampolgárok egymás közti konfliktusainak békés

rendezésében, illetve az autonóm szervezeti egységek közt a partnerek magatartása elvárhatóságának biztosításában is szerepet kap.)

A probléma ezeknek a területeknek a reformálásában abban van, hogy az itteni modernizációs vívmányok újjáteremtése sokkal nehezebben hajtható végre, mint a gazdaság esetén. A belső logikával működő jog, oktatás, tudomány kiépítése nemcsak politikai elhatározás kérdése. Mivel itt tudati, morális értékekben nyugvó szférákról van szó, a belső szervezési elvek ezekben a szférákban generációkon keresztül beidegződött értékekben intézményesülnek elsősorban (amelyeket persze ki kell egészíteni külső formalizált szervezetekkel és megoldásokkal). Ezen kívül ezeknél a szféráknál sokkal kevésbé magától értetődőek a reformokat jelentő megoldások.

Fontos következtetés adódik ebből a politika számára, amely a reformelképzelések közötti szelekcióra és döntésre illetékes. Mint közismert, gazdaságunk reformja előtt is felerősödött tudományos kutatás indult meg a közgazdaságtudományban a gazdaság egész szférájának — ideológiai premisszáktól megszabadított — újragondolására. Sőt ez több szakaszban, megszakadva, majd újrakezdve folyt le, illetve azóta is folyamatos közgazdasági kutatás irányul a gazdaság makroösszefüggéseire. Ezzel szemben a most számba jövő szférák (jog, tudomány, oktatás stb.) makroszintű újragondolása az adott területeken szükséges reformok elméleti megalapozására eddig szinte teljes mértékben hiányzott (most eltekintve egyes részletjelenségektől, megoldásoktól, amelyek nem érintik az adott szféra egészének logikáját).

Az igazán tudományos jellegű viták és kutatások azonban nehezen bontakozhatnak ki addig, amíg a politikai vélemények megvitatására nem intézményesedik egy külön szféra, hogy ezzel tehermentesítse a tudományt. Ilyen törekvések a hatvanas évek végétől kezdve többször felmerültek a magyar politikai rendszerben. Így például a társadalom eltérő rétegei számára a mainál autentikusabb érdekképviselői szervezetek útján a (ma) nagyrészt szakmai vitaként lezajló politikai véleményharcokat le lehetne kapcsolni a tudományról. Az itteni jelenségek egyértelműen igazolják Gramsci megállapítását: amíg a politikai véleményeket nem engedjük tiszta alakjukban megjelenni, addig tudományos-kulturális alakban lépnek fel.²⁹ Amíg még nem volt igazán szükség a társadalmi reprodukció számára közvetlenül a tudomány teljesítményeire — most elsősorban a politikusabb társadalomtudományokról van szó —, addig is problematikus volt ez az állapot, a mai szinten viszont már rontja a hatékonyságot.

A gyorsított iparosítás, a csak az iparosításra leszűkített modernizáció mögött sokáig elmaradt a többi szféra megfelelő modernizációja. A széles körű társadalomfejlesztés hiánya és ennek negatív hatásai megmutatkoztak az elmúlt másfél évtizedben. A gazdasági szféra növekedésének hosszabb ideje megfigyelhető lassulása azt mutatja, hogy túl kell lépni az eddigi társadalomfejlesztési logikán. Csak a gazdasághoz kapcsolódó szféra párhuzamos modernizációja, azaz funkcionális elkülönültségének kiépítése tudja stabilizálni az eddig elért eredményeinket és megteremteni a továbblépés feltételeit.

JEGYZETEK

- ¹ *Shmuel N. Eisenstadt*: Modernization, Growth and Diversity. Bloomington 1963.; uő: Social Change, Differentiation and Evolution. Am. Soc. Review 1964. 375—386. old.; *Talcott Parsons*: Evolutionary Universals in Society. Am. Soc. Review 1964. 339—357. old.; ill. a *Myron Weiner* által szerkesztett összefoglaló kötet: Modernization. New York 1966.
- ² *Talcott Parsons*: Societies: Comparative and Evolutionary Perspectives, Englewood Cliffs 1966.; második kötete: The System of Societies. 1971.
- ³ *Daniel Lerner*: The Passing Traditional Society. Glencoe 1958.
- ⁴ *L. Wolfgang Zapf*: Die soziologische Theorie der Modernisierung. Soziale Welt 26. 1975. 212—226. old.; *Peter Flora*: Modernizationstheorien. Opladen 1975. A modernizáció alapdimentiójának, a társadalmi szférák differenciálódásának elemzéséhez, lásd *Hartmann Tyrell* összefoglalóját: Anfragen an die Theorie der gesellschaftlichen Differenzierung. Zeitschrift für Soziologie 1978. Heft 2. 175—193. old.
- ⁵ *Jürgen Habermas*: Theorie des kommunikativen Handelns I—II. Suhrkamp 1981.
- ⁶ *Kulcsár Kálmán*: Modernizáció — a fogalom és a valóság. Magyar Tudomány, 1981. 6. sz. 444. old.
- ⁷ Kulcsár Kálmán írásaiban időrendi sorrendben először *A mai magyar társadalom* című könyve első fejezetében találkozunk a modernizáció átfogó összefüggéseinek középpontba emelésével (Kossuth Könyvkiadó 1980), majd előbbi cikke után a Társadalomkutatás 1983. 1. számában: „A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon” fejt tovább modernizációra vonatkozó elképzeléseit.
- ⁸ *Madaras Éva*: A modernizálódás kérdései Kelet-Európában. (Beszámoló a szigetvári tudományos emlékülésről.) Történelmi Szemle, 1982. 2. sz. 357—366. old.
- ⁹ *Hankiss Elemér—Mandain Róbert—Fürtös László—Szakolczai Árpád*: Kényszerpályán? A mai magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványa. Budapest 1982. (A modernizáció dimenzióinak elemzésében, lásd különösen a 245—333. oldalakat.)
- ¹⁰ A téma korábbi felvetését lásd *Pokol Béla*: Modernizáció: a társadalmi szférák funkcionális elkülönülése (Nikolas Luhmann modernizációelméletéről). Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz.
- ¹¹ A makrotársadalmi kategóriákra irányuló tudományos kutatások eltűnését veti fel *Kolosi Tamás* is. (Lásd: A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság, 1982. 11. sz.)
- ¹² A gazdaság innovatív képességéről 1981-ben zajlott le egy vita Magyarországon; a vita adalékai a Magyar Tudomány 1981. 4. számában találhatóak.
- ¹³ A modernizáció megragadására a nyugati irodalomban több megközelítés található. Ezek közül sok írás egy-egy dimenziót emel középpontba (például a nemzeté válás, iparosodás, urbanizáció, szekularizáció stb.). A legátfogóbbnak a *modern funkcionalizmus makroelméleti* bizonyulnak, amelyek e tendenciákat mozzanatokként összegzik a társadalom szférái funkcionális elkülönülésének koncepciójában. A legszínvonalasabbnak, és a korai funkcionalizmus negatívumait korrigáló szerzőnek általános megítélés szerint Niklas Luhmann, német szociológus bizonyult. A következőkben a modernizáció dimenzióit elsősorban az ő intenciói szerint igyekszünk kibontani.
- ¹⁴ *Papp Zsolt—Kolosi Tamás*: A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 4. sz.
- ¹⁵ Lásd *Kulcsár Kálmán*: A jogszociológia alapjai. Gondolat Könyvkiadó 1966.
- ¹⁶ A Világosság 1977-ben tematikus számban összegzi a szekularizáció különböző vonatkozásait. (1977. 8—9. sz.)
- ¹⁷ *Niklas Luhmann*: Selbststeuerung der Wissenschaft. In: Soziologische Aufklärung 1. Westdeutscher Verlag 1970. 232—252. old.
- ¹⁸ Lásd *Max Weber*: A tudomány mint hivatás. Állam, politika, tudomány. 126—157. old. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.
- ¹⁹ A jogalkotási folyamatok részletes elemzéséhez lásd: *Pokol Béla*: A törvényelőkészítés mechanizmusa — Gazdaság és Jogtudomány, 1981. 2—3. sz. 215—255. old.
- ²⁰ Parsons médiumelméleti tanulmányainak gyűjteményes kötetét német nyelven Stefan Jensen adta ki. (Lásd *Talcott Parsons*: Zur Theorie der sozialen Interaktionsmedien. Westdeutscher Verlag 1980.)
A médiumelmélet túlfeszítésével szemben kritikai megjegyzések találhatók *J. Habermas*: „Handlung und System — Bemerkungen zu Parsons' Medientheorie”. In: Wolfgang Schluchter (szerk.): Verhalten, Handeln und System. Suhrkamp 1980. 68—106. old.

- ²¹ *Niklas Luhmann*: Einführende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien. In: *Soziologische Aufklärung* 2. 170—193. old.
- ²² Lásd *Jürgen Habermas*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Könyvkiadó 1971.
- ²³ *Niklas Luhmann*: A jog pozitivitása mint a modern társadalom előfeltétele. In: Sajtó András (szerk.): *Jog és szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* 1979. 123—143. old.
- ²⁴ *Heller Ágnes*: Hipotézis egy marxista értékelmélethez. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 5—6. sz.
- ²⁵ A két ellentétes tendenciát sokszor egyoldalúnak túlozzák el az erre reflektáló nézetek. Az egyes egyén mentális képességeinek korlátlan kibomlását látják megvalósulni, akik a „totális emberkép” létrejöttéként írják le a társadalmi fejlődésnek ezt a dimenzióját, illetve ami ezzel jár: a munkamegosztás és egyáltalán a közvetítések leépülését látják elérhetőnek. (Például Ágh Attila a hetvenes évek elején a tudományos-technikai forradalom ilyenfajta interpretálását bontotta ki néhány tanulmányban.) Ezzel ellentétes oldalt hangsúlyozza Arnold Gehlen, aki a „tehermentesítés” szerepének növekedését emeli ki. Niklas Luhmann szintén hajlik arra, hogy a makroszintű modernizáció „kényelmetlen akadályát” lássa az egyes egyénben, akit tehermentesítő támpontok tömegével kell ellátni ahhoz, hogy képes legyen eligazodni a modern társadalom bonyolult szerkezetében.
- ²⁶ Lásd erre *Heller Ágnes*: *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete. Gondolat Könyvkiadó* 1978.
- ²⁷ Lásd *Szücs Jenő*: Vázlat Európa három régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981. 3. sz.
- ²⁸ *Robert Michels*: *Zur Soziologie der Parteiwesens in der modernen Demokratie. Leipzig* 1978. 420. old.
- ²⁹ *Antonio Gramsci*: *Az új fejedelem. Magyar Helikon* 1977.

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

AZ IPARI DOLGOZÓK RÉTEGZŐDÉSE

MAGYAR—LENGYEL
ÖSSZEHASONLÍTÁS

210 oldal, 42,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

PÁLYÁZAT

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon című kutatási Főirány első szakasza 1985-ben lezárul.

Az 1986 és 1990 közötti időszak kutatási programjának *összeállításához előzetes pályázatot* hirdetünk meg minden olyan társadalompolitikai témában, amely konkrét kutatási alappal a társadalmi ellentmondások, ellentétek, feszültségek feltárását és feloldását szolgálja, a struktúra, az életmód és a tudat alakulását kutatja a nyolcvanas évek második felében. A pályázatok elbírálásakor a Koordináló Tanács az alábbi témáknak biztosít prioritást:

1. A gazdasági és társadalmi szerkezet kölcsönhatásai
2. A társadalmi szerkezet és rétegződés újratermelődésének mechanizmusai
3. Az előnyök és hátrányok halmozódása, a teljesítményelv és a szociálpolitikai korrekció érvényesülése
4. A társadalom tudati és kulturális rétegződése, és ennek intézményesülése; az ideológiai szféra strukturálódása
5. A társadalmi viselkedés szabályozórendszereinek állapota és elsajátításuk folyamatai
6. Makrotársadalmi hatások mikroközösségekre gyakorolt hatása
7. Az életfeltételek, életkörülmények változásának empirikus vizsgálata
8. A társadalomtudományi kutatások metodológiája és módszertana.

Pályázhatnak mindazon intézmények és társadalomtudományi kutatóhelyek, melyek ilyen témában önálló kutatást készítenek elő. Több kutatóhely közös pályázatot is benyújthat. Egyéni kutatók pályázatához a munkahely véleményét is csatolni kell. A pályázat benyújtásakor a téma ismertetése mellett kérjük a kutatás eredményességét garantáló személyi feltételek, a költségek rendelkezésre álló hányadának, valamint a Főiránytól igényelt támogatás részletes, adatszerű leírását.

A pályázat benyújtásának *határideje*: 1985. január 31.

A pályázat benyújtásához szükséges dokumentumokat, valamint a megjelölt nyolc téma rövid annotációját a Programirodánál lehet átvenni (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest VI., Benczur u. 33.). A pályázatokat 1985 első félévében a Koordináló Tanács által felkért zsűri bírálja el.

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon
OTTKT Főirány
Koordináló Tanácsa

Pályázati felhívás aspirantúrára

AZ SZKP KB MELLETT MŰKÖDŐ
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI AKADEMIÁN AZ 1986/87-ES TANÉVRE

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága pályázatot hirdet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián aspirantúra elvégzésére a filozófia és esztétika, a politikai gazdaságtan, a nemzetközi munkásmozgalom, a pártépítés és a szocialista államelmélet témaköreiben.

Pályázni lehet általános elméleti, ideológiai jellegű és nemzetközi vonatkozású témákkal, különös tekintettel a munkásmozgalom, a pártmunka gyakorlata és a szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődése legfontosabb kérdéseire. A témaválasztáshoz segítséget ad az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Budapest VI., Benczúr u. 33.).

A tanulmányi idő 3 év. Az aspiránsok ösztöndíjban, családjuk az előírásoknak megfelelő juttatásban részesülnek.

Pályázhat minden olyan 40 évesnél nem idősebb párttag, aki

- egyetemet, főiskolát végzett;
- jelentős mozgalmi tapasztalattal és a tudományos munka végzéséhez megfelelő készséggel és alapokkal rendelkezik;
- tudományos és ideológiai szempontból aktuális témán kíván dolgozni;
- legalább középfokú orosz nyelvtudással rendelkezik.

Elsősorban ideológiai, kulturális területen dolgozó pártmunkások, a marxista tanszékek tapasztalt oktatói, a központi hírközlő szervek (sajtó, rádió, tv) elméleti, gazdaságpolitikai, kulturális rovatainak vezető munkatársai pályázatát várjuk.

A jelentkezéshez mellékelni kell:

- részletes életrajzot;
- iskolai végzettség igazolását;
- minősítést az eddigi munkáról;
- a választott téma vázlatát;
- az eddigi publikációk rövid ismertetését.

A pályázatot — az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével történt előzetes konzultáció alapján — 1985. január 15-ig lehet benyújtani a budapesti, illetőleg a megyei pártbizottságokhoz. A pályázatokat — felvételi vizsga alapján — a Központi Bizottság illetékes szerve bírálja el, és a döntésről a pályázókat értesíti.

MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁG
AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA BIZOTTSÁG

Budapest 1984

Tervezés és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdései a *Társadalomtudományok* című szovjet folyóiratban

A *Társadalomtudományok* (Общесезтвенные Науки) című szovjet folyóirat 1983-as évfolyama számos tanulmányt, cikket tartalmaz a társadalmi-gazdasági tervezésről, az elosztási viszonyokról és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulásáról. Ezek a kérdések a mi társadalmi-gazdasági életünkben, mindennapi munkásságunkban is fontos szerepet játszanak, ezért úgy véljük, hogy a témával foglalkozó magyar szakemberek és a téma iránt érdeklődő olvasóközönség számára is hasznos lehet megismerkedni ezekkel az írásokkal. Az alábbi szemlével olvasóink tájékozódását szeretnénk elősegíteni.

I. TÁRSADALMI-GAZDASÁGI TERVEZÉS ÉS AZ ELOSZTÁS

A társadalmi-gazdasági tervezés, a társadalmi és gazdasági célok összhangja, kölcsönhatása, a szocialista állam elosztáspolitikája megkülönböztetett fontosságú helyet foglal el a szovjet társadalomtudományi kutatásokban. A folyóiratban közölt cikkekből megállapítható, hogy a kutatók mindenekelőtt a társadalmi és népgazdasági tervezés *módszertani alapjait* kívánják tisztázni.

Zsan Toscsenko: *A társadalmi tervezés (módszertani alapok)* című cikkében (1. sz. 54—65. old.) megállapítja, hogy a szocialista országok karakterisztikus vonása új üzemek, városok, területi termelő-komplexumok létrehozása, a gazdaság tradicionális ágazatainak gyökeres átalakítása. Az új létesítmények tervezésével együtt szükség-szerűen felvetődik a társadalmi folyamatok tervezésének igénye is. Toscsenko kiinduló elvként hangsúlyozza, hogy — miként maga a társadalom is — az új létesítmények is bonyolult rendszert alkotnak, s nem pusztán elemek halmazaként, hanem új minőségi meghatározottsággal jelennek meg és funkcionálnak. Az üzem, a város, a megye, a társadalom alrendszereként működik, melyben az emberi élettevékenységek összessége valósul meg. Az élettevékenységek különböző oldalai szorosan összefüggnek egymással. A tervezés folyamán tehát az élettevékenységek összes elemeit figyelembe kell venni. Az új létesítményekkel szemben alapvető követelmény, hogy *komplex módon* feleljenek meg a kívánalmaknak. Ezáltal elkerülhetőek a beruházások során felmerülő olyan többletköltségek is, melyeket a tervezés folyamán figyelmen kívül hagyott fontos tényezők idéznek elő.

Igen fontos módszertani követelmény a társadalmi tervezéssel kapcsolatban a *politikai megközelítési mód*. Minden tervet aszerint kell értékelni, hogy milyen hatással van a társadalmi viszonyok fejlődésére. Az új létesítmények tervezésekor nemcsak gazdasági és technológiai, hanem szociológiai és társadalmi szempontokat is figyelembe kell venni. Még a legjobb megoldások is nehézségekkel járhatnak együtt; a tervezés folyamán számolni kell ezekkel; s ha a hátrányokkal szemben az előnyök túlsúlyban vannak, akkor az adott terv elfogadható. Ha már a tervezés folyamán felméri a társadalmi veszteségeket — tehát a tervezés a társadalmi prognosztizáláshoz közelít —, ily módon negatív jelenségek és okainak ismeretében a hátrányok nagyrészt leküzdhetők.

A társadalmi tervezésben alapvető módszertani követelmény a *fő alkotóelem* — azaz a terv megvalósítása során a legnagyobb szerepet játszó tényező — kiválasztása. A Szovjetunióban ez igen sok esetben a munkaerő. A szovjet népgazdaság a hetvenes évek elejéig extenzív úton fejlődött. Mostanra azonban a munkaerő-tartalékok kimerültek. Míg korábban a munkaerő-szükségletet a migráció és a nők tömeges munkába állása kielégíthette, addig ma a népesség mozgása már nem a tartalék-munkaerőnek a szabad munkahelyek felé történő áramlását jelenti, hanem az egyik munkahelyről a másikra való átáramlást. Ezért az új munkahelyek tervezésekor az egyik legfontosabb megoldandó feladat a munkaerő-szükséglet biztosítása.

Ugyancsak fontos módszertani követelmény a *rendszerismeretű megközelítés*. Az új létesítmények — mint a rendszerek — létrehozása során biztosítani kell, hogy a magasabb rendszerbe való beilleszkedésük zavartalan legyen. A munkaerőt tekintve ez azt jelenti, hogy nemcsak az új létesítmény

munkaerő-szükségletének biztosításáról kell gondoskodni, hanem a régebbi munkahelyek munkaerő-állományának csökkentését is kompenzálni kell technikai fejlesztéssel vagy más módon. Ideális esetben tehát az új üzemek létesítése a régebbiek korszerűsítésével jár együtt; a korszerűsítés következtében felszabaduló munkaerő átképzéséről pedig gondoskodni kell. Az oktatás, a kultúra, a közlekedés területén is új szükségletek keletkeznek, a társadalmi tervezésnek ezekkel a tényezőkkel is számolnia kell.

A szerző a módszertani követelmények sorában megemlíti az *optimalitás kritériumát* is. Ezen nemcsak a gazdasági optimumot, azaz a „legkisebb ráfordítás — legnagyobb haszon” elvét érti, hanem a „legnagyobb haszon — racionális ráfordítás” fontosságát hangsúlyozza. A társadalmi tervezésnek a *végző eredményekre kell orientálnia*. Egy új üzem létrehozása vagy egy régi felújítása közben akarva-akaratlanul beavatkozunk a társadalmi folyamatokba: gyakran nem tervezett és nem várt jelenségek következnek be. Ha a fenti elvhez tartjuk magunkat, akkor a konkrét körülményeket figyelembe véve egyszerre dönthetünk a gazdaság és a társadalom szempontjából is optimálisan.

Igen fontos módszertani követelmény a *stratégia, illetve az időszakos beavatkozások meghatározása és szétválasztása*. Ez főként a több évig elhúzódó beruházások megvalósítása esetében szükséges, amikor a beruházás egyes szakaszaihoz különböző társadalmi feltételek szükségesek.

A szovjet gyakorlatban a társadalmi tervezés *utasításos jellegű*, s ez azt jelenti, hogy a terv tételei — a tervekészítés minden szakaszában — kötelező jellegűek, s ha szükséges, törvényerőűek. Ez a terv kivitelezése közben is mindvégig érvényesül.

A tervezés a tudományos irányítás

igen fontos szakasza; nem alapulhat csupán szubjektív kívánságokon és törekvéseken. Az alkalmazható tudományos módszerek közül Toscsenko az alábbiakat említi meg:

— *terrvariánsok készítése* független változók alapján, melyek közül a konkrét körülményeket figyelembe véve választható ki az optimális változat;

— *az úgynevezett „szerepbe való beleélés”,* az új létesítmények funkcionálásához szükséges feltételek megismeréséhez;

— *az analógia módszere:* a már megvalósult beruházásokat mint a megvalósítandó beruházások kiinduló vagy összehasonlítási pontjait kezeljük;

— *az asszociáció* módszere, mikor egy adott probléma megoldása során egy másik probléma megoldási módját alkalmazzuk;

— *a szellemi erők koncentrációja* egy-egy probléma megoldására.

A társadalmi hatások oldaláról az a folyamat tekinthető társadalmi szempontból hatékonynak, mely a szocializmus mint társadalmi rendszer funkcionálását és fejlődését biztosítja, lehetővé teszi a szocialista társadalom előtt álló feladatok teljesítését. E hatékonyságnak két oldala van: a társadalmi tervezésnek a jövő érdekeit kell kifejeznie, ugyanakkor a szocialista társadalom célja a lakosság jólétének folyamatos növelése, tehát a társadalmi tervezésnek a jelen szempontjait, érdekeit is figyelembe kell vennie.

A társadalmi hatékonyság e két oldalának operacionalizálható mutatói:

1. a társadalmi struktúra változását mutató adatok (a nemzetek közti egyenlőtlenség csökkenését mutató adatok, a munka elsődleges létszükségletté válásának foka stb.)

2. az életszínvonal mutatószámai (a személyiség fejlődésének lehetőségei, a társadalmi egyén formálásának lehe-

tőségei, a jövőbe vetett hit erősödése stb.)

A társadalmi hatékonyság szempontjából optimális fejlődés a gazdasági hatékonyság alapján megy végbe. Természetesen minden gazdasági lépés megtétele előtt tanulmányozni kell annak társadalmi és ökológiai következményeit is.

A népgazdasági tervezés kérdéseit a szocialista országok tudósai közösen is vizsgálják. Ez lehetővé teszi az egyes országok tervezésében megfigyelhető sajátosságok és a több országra érvényes általános, közös vonások kiemelését. A szocialista országok tudományos akadémiai sokoldalú együttműködésének keretében, *A népgazdasági tervezés és irányítás korszerűsítésének kérdései* című témabizottság által elkészített monográfia bevezető tanulmánya alapján íródott *A népgazdasági tervezés módszertani alapjai* című cikk (3. sz. 16—31. old.).

A népgazdasági tervezés elméletének, módszertanának kidolgozása, a tervgazdálkodás rendszerének gyakorlatba való átültetése a XX. század társadalomtudományának eredménye.

A történelmi tapasztalatok, a szocialista országok gyakorlata azt mutatják, hogy a termelés fejlődése, a termelés eredményességének növekedése a *termelés társadalmasításával, a társadalmi munkamegosztás fejlődésével* van kapcsolatban.

A társadalmi munkamegosztás bővülése, a koncentráció, a specializáció, a tudományos kutatás és a termelési folyamat egyesítése elősegíti a specializált géprendszerek bevezetését, a technológiai folyamatok automatizálását. A tudományos-technikai haladás emeli a munkaerő minőségi színvonalát, elősegíti a munkaeszközök és munkatárnyak fejlődését, a munkaidő gazdaságosabb kihasználását. E folyamattal együtt erősödik azonban a termelési

rendszer specializált szintjeinek kölcsönös függése is.

A termelés társadalmisításának elsődleges oka és mozgóatója a tudományos-technikai haladás. Ezzel együtt és ennek megfelelően kell átalakulniuk a gazdasági viszonyoknak, az irányítás módszereinek is. A termelés igazi társadalmisításához csak a társadalmi tulajdon biztosíthat előfeltételeket, csak ez lehet a tervgazdálkodás alapja.

A termelés társadalmisítása kettős következménnyel jár. Egyrészt teret nyújt a tudományos-technikai haladás számára, másrészt bonyolultabbá teszi a kooperációs kapcsolatokat, ami azt vonhatja maga után, hogy a rendszer működésének megbízhatósági szintje csökken. A tervszerűség fejlesztése, erősítése segíthet ez utóbbi folyamat elkerülésében.

A KGST-országok már eddig is jelentős eredményeket értek el a tervgazdálkodás fejlesztésében, de a gazdasági gyakorlat, a kooperáció bizonyos konkrét területein még vannak nehézségek, melyeknek megoldásához a termelési viszonyok konkrét formáinak átalakítására, a tervszerűség szintjének növelésére van szükség.

A termelés és fogyasztás egyensúlyba növekvő szükségletek mellett extenzív vagy intenzív fejlődés útján biztosítható. A szocialista országok egyre inkább ez utóbbi úton léphetnek előre. A tervszerű irányításnak az árutertermelő gazdaság három tényezőjére kell kiterjednie: a kínálatra, a keresletre és az árakra. Össze kell kapcsolnia az ágazati és a területi szempontokat, meg kell találnia a társadalmi, az egyéni és kollektív érdekek egyeztetésének adekvát formáit. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a termelés és a fogyasztás közötti kapcsolatok kétirányúak: a fogyasztás ösztönzi a termelést, a termelés pedig új szükségleteket teremt. E tényezők nemcsak általános szempontok, a tervgazdálkodás minden

konkrét szakaszában figyelembe kell venni őket.

A tervezés az objektív gazdasági törvények célirányos felhasználásának formája. A népgazdasági tervezés gyakorlatában a szocialista gazdasági törvények felhasználása konkretizálódik. E törvények sajátossága, hogy hatásukat nem egyenként, hanem *egységes rendszerként* fejtik ki. A gazdasági törvények megjelenési formái, hatásai koronként és országokként változóak, ugyanakkor bizonyos általános vonásokkal is rendelkeznek. Ebből következik, hogy a tervgazdálkodás általános vonásai mellett az egyes időszakok vagy az egyes szocialista országok gazdaságpolitikája között különbségek vannak. A gazdaságpolitika akkor működik jól, ha a szocialista termelési viszonyok konkrét megjelenési formái kifejezik e viszonyok lényegét.

A szocializmus ideológiai ellenfelei gyakran támadják a szocialista gazdaság centralizált tervezését rendszerét. Értelmezésükben gyakran keveredik a centralizáció és a bürokratizmus fogalma, s élesen szembeállítják egymással a centralizációt és a demokratizmust. A szocializmus egyik sajátossága az, hogy a gazdálkodás elkülönült egységekben folyik. Ezért a népgazdasági irányítás csak a centralizáció és az önállóság elvének összeegyeztetésén alapulhat. A központosított tervgazdálkodás — a terv kidolgozása, végrehajtása, teljesítésének ellenőrzése — konkrét formái az egyes szocialista országokban eltérőek a történelmi feltételeknek megfelelően, de minden szocialista ország gyakorlatának általános alapja a demokratikus centralizmus lenini elve.

A szocialista országok népgazdasági tervezésében *a társadalmi és gazdasági célok kölcsönhatásukban fogalmazódnak meg.* Ezt fejt ki a fent említett témabizottság monográfiájának vonatkozó fejezete alapján publikált ta-

nulmány, *Társadalmi-gazdasági célkitűzések a népgazdasági tervezésben* címmel (4. sz. 22—38. old.).

A szocialista társadalomban a fejlesztési célok megfogalmazásának logikája a következő: a tudomány által feltárt fejlődési célokat összevetik a célok megvalósításának objektív előfeltételeivel, és ennek alapján határozzák meg a célok megvalósításának történelmi szakaszát. A szocialista országok pártdokumentumaiban ezen az alapon fogalmazzák meg az adott ország soron következő távlati feladatait. E célok és feladatok aztán tovább konkretizálódnak az ország gazdasági és társadalmi fejlesztési terveiben. E folyamat lényege a következő: a társadalom jövőbeli állapotának, lehetséges főbb jellemzőinek meghatározása; ezek vizsgálata alapján az adott tervidőszakra konkrét tervcélok kiválasztása. A választás kritériuma e folyamatban a szocialista társadalom érdek- és értékrendszere, mely objektíve feltételezi a sorrendiséget és az elsőbbségi elvet a különböző szükségletek kielégítésében, ebből következően pedig feltételezi a gazdaságunk azt a jövőbeli állapotát, melyben a szükségletek kielégítésének várható szintje a leginkább megfelel a társadalom értékorientációjának.

Napjainkban a szocialista országok hosszú távú stratégiai célja a dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának emelése, a nép jólétének fokozása. E stratégiai irány keretei közt azonban az egyes országok — a konkrét történelmi feltételektől függően — sajátos, egymástól eltérő taktikai feladatokat és célokat tűznek maguk elé. A távlati stratégiai irányelvek konkrét tervcélokban, tervmutatókban öltenek testet, melyekben a növekvő szükségletek és a rendelkezésre álló források közti ellentmondások megoldási módozatai tükröződnek.

Az irányelvek megfogalmazása ily módon a tervezési folyamat kiinduló

pontjaként, első szakaszaként fogható fel. A tervezési folyamat e célkijelölő szakaszában az alábbi feladatokat kell megoldani: meg kell fogalmazni az ország általános hosszú távú stratégiai fejlesztési céljait; hosszú, közép- és rövid távú népgazdasági tervek célrendszerét; meg kell határozni a szükséglet-kielégítés kívánt szintjét a rendelkezésre álló források alapján; ki kell jelölni a kiemelt komplex népgazdasági programokat.

A hosszú távú tervkoncepciót a szocialista országok kommunista és munkáspártjainak kongresszusai fogalmazzák meg, és egyben jóváhagyják a távlati gazdasági-társadalmi fejlődés alapvető irányait. Az irányelvek megfogalmazása többnyire minőségi kategóriák segítségével történik. A tervkoncepció konkretizálása, tervdokumentumokban történő bemutatása, mennyiségi kategóriákra való leképezése az állami szervek feladata.

Bár az irányelvek kialakításában az egyes szocialista országok közt különbségek vannak, kimutathatók közös strukturális elemek, az irányelvek alapvető vonásaiban megnyilvánuló hasonlatosságok.

A távlati tervidőszak társadalmi-gazdasági fejlesztési céljának kiindulópontja a szocialista társadalom megszilárdítása és fejlesztése. Ezt „külső” és „belső” célok konkretizálják. A „belső célok” az adott ország belső viszonyainak fejlesztési irányait, jövőbeli állapotának kívánatos jellemzőit írják le, mint például a társadalom tagjai szükségleteinek kielégítése, a társadalmi viszonyok rendszerének fejlesztése. A „külső célok” pedig az ország szűkebb vagy tágabb környezetével kapcsolatosak, ilyenek a szocialista gazdasági integráció fejlesztése, a fejlődés békés feltételeinek biztosítása.

A szocialista társadalomban a távlati stratégiai célok megfogalmazásának mechanizmusa a demokratikus centra-

lizmus elvére épülő irányítási rendszer része, mely az alsó szintektől kezdve a felső szintekig feltételezi a dolgozó tömegek részvételét a rendszer tevékenységében.

A társadalmi és gazdasági tervezéssel szorosan összefügg *Vladimir Majer, Larisza Zubova és Vladimir Orlov A szocialista állam elosztási politikája* című cikke (5. sz. 72—85. old.). Az elosztási politika fogalmával az állam gazdaságpolitikájának azt a szféráját jelölik, mely a lakossági jövedelmek képződésével kapcsolatos. Az elosztási politika célja az elosztás szocialista elveinek megvalósítása, a szocializmussal adekvát elosztási formák realizálása.

Az elosztási politika hatáskörébe az alábbi folyamatok tervezése, szabályozása és ellenőrzése tartozik:

— a lakossági-családi jövedelmek elsődleges elosztása, melynek főbb formái: a munka szerinti elosztás, a fogyasztási alapon keresztül történő elosztás, a kiegészítő gazdaságokból származó jövedelmek elosztása,

— az elsődleges jövedelmek újraelosztása adórendszer, fogyasztói árpolitika stb. közvetítésével,

— a pénzjövedelmek felhasználása fogyasztási cikkek vásárlása és megtakarítások útján.

A szocialista elosztási politikának — a szocializmus objektív törvényeiből kiindulva — biztosítani kell a lakosság egésze és minden társadalmi csoport *növekvő szükségleteinek kielégítését*, meg kell teremtenie a társadalmi rétegek jövedelemszintjének fokozatos kiegyenlítéséhez szükséges feltételeket.

Az elosztási politika feladatainak megvalósítása az egyes összetevők tervszerű irányításával történik. A munka szerinti elosztással kapcsolatban a legfontosabb feladat a végzett munka és a kifizetett bérek arányosságának biztosítása. A fogyasztási alap-

ból történő kifizetések esetében az irányítás fő célja az, hogy olyan társadalmi csoportok számára biztosítsa a kifizetéseket, melyeknek társadalmi eltartása megegyezik a szocializmus elveivel (megőrizve illetve növelve az ilyen jellegű jövedelmek reálértékét). A kiegészítő gazdaságban végzett munkára akkor ösztönöznek, ha az nem megy a társadalmi szektorban végzett munka kárára. A lakossági jövedelmek újraelosztására azokon a területeken van szükség, ahol az elsődleges elosztás módszerei nem, vagy csak kevéssé hatékonyak. S végül, a lakossági jövedelmek értékesítési szakaszában az elosztási politika feladata az, hogy biztosítsa a lakossági jövedelmek és a tényleges fogyasztás egymásnak való megfelelést, a fogyasztási javak keresletének és kínálatának mennyiségi és strukturális kiegyensúlyozottságát.

A fenti feladatok megoldásának különböző útjai alakultak ki, az elosztási politikának minden tervidőszakban megvannak a specifikumai. A gyakorlati feladatok megoldása az elméleti megfontolások függvényében alakul. A kutatómunkában nem teljesen tisztázott még az a kérdés, hogy mi is a munka szerinti elosztás tárgya: a pénzjövedelmek vagy a fogyasztási javak. Figyelembe kell venni azt, hogy a jövedelmek képzésével és elosztásával az elosztási folyamat csak megkezdődött. Ha az újratermelési folyamat egészét elemezzük, a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem megtermelését a jövedelem képzése és elsődleges elosztása kíséri. Az elosztási és újraelosztási fázisban — a csere fázisával összefonódva — kialakulnak a végső jövedelmek. A fogyasztási fázisban a lakosság a megfelelő anyagi és szellemi fogyasztási javak, valamint szolgáltatások birtokába jut. Ily módon az elosztási folyamatnak akkor van vége, amikor a fogyasztási javak eljutnak a lakossághoz.

A szocialista társadalmi-gazdasági rendszer egyik jellemzője, hogy *fennmaradnak az áru- és pénzviszonyok*. Ezért a munka szerinti elosztás szocialista elvének megvalósítása egy sor kiegészítő feltétel megteremtését kívánja meg, melyek közül a lakosság fizetőképessé keresletének kielégítése a legfontosabb mind mennyiségét, mind szerkezetét tekintve. Ha ugyanis a fizetőképessé kereslet meghaladja a fogyasztási cikkek kínálatát, a bérek munkára ösztönző erejének hatékonysága csökken. A munka szerinti elosztás helyes és pontos megszervezését ezért az áruformában megjelenő fogyasztási javak jól működő értékesítési rendszerének megszervezésével kell kiegészíteni.

A kereslet és kínálat kiegyensúlyozottságának fontos feltétele a megalapozott fogyasztói árpolitika. A fogyasztói áraknak tükrözniük kell a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat, így az árvaltoztatásokat folyamatosan kell végrehajtani. A kereslet és kínálat teljes egyensúlyának kialakulása után célszerűnek látszik az általános fogyasztói árszínvonal csökkentése. Ennek érdekében a pénzjövodelemek emelésére szánt fogyasztási készletek egy részét az átlagos fogyasztói ár csökkentésére kell átirányítani. Ez teremti meg a szocialista elosztásra jellemző folyamatos reáljövodelem-növekedés feltételeit.

Az elosztás szocialista elveinek megvalósítása csak *pontos állami tervezés alapján lehetséges*. Kidolgoztak egy olyan eszközrendszert, melynek segítségével a tervezési gyakorlatban alkalmazható a normatív cél jellegű megközelítés. A jövodelemekképződés, a jövodelemek reálértékét nominális értékük-től eltérítő folyamatok, a fogyasztási folyamatok tudományos prognosztizálása segíti az olyan módszerek és szabályozók kialakítását, melyek a nomináljövodelemek reáljövodelemmé való transzformációját hatékonyabbá te-

szik, egyúttal biztosítják az elosztás szocialista elveinek mind tökéletesebb megvalósítását.

II. A SZOCIALISTA GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ FEJLŐDÉSE

A szocialista országok társadalmi és népgazdasági terveinek megvalósításában növekvő jelentősége van a szocialista gazdasági integrációnak. A szovjet közgazdasági irodalomban rendszeresen figyelemmel kísérik és elemzik a KGST-országok együttműködését. Az Obscsesztvennie Nauki 1983. évi számaiban különösen nagy hangsúlyt kapott a termelés szakosodása és kooperációja.

Jól érzékelteti ezt *Jevgenyij Uszenko: A KGST-országok közötti termelési szakosodás és kooperáció elméleti-jogi aspektusai* című tanulmánya (1. sz. 80—93. old.). A szerző kiinduló tétele az, hogy a KGST-tagországok gazdasági integrációjának további elmélyítése több bonyolult tudományos, köztük jogi probléma megoldását követeli. Tanulmánya ennek a feladatnak részeként a termelés nemzetközi szakosodásának és kooperációjának jogi rendezésével foglalkozik. Uszenko megállapítja: ezen a téren a KGST több javaslata még nem valósult meg, emiatt a gazdasági problémákat egyfelől csak államon belüli intézkedésekkel próbálták megoldani, másfelől a jogi vonatkozásokat nem vették kellően figyelembe. A szakosodás és a kooperáció szűk értelmezése magában hordozza azt a veszélyt, hogy a nemzeti gazdasági szférát jellemző kooperációs elképzelések kerülnek át nemzetközi területre, ahol elsősorban nem az egymástól elkülönült vállalatok szerepelnek szubjektumként. Ezek is előfordulhatnak a nemzetközi munkamegosztás alanyai között, de végső soron mindig

a nemzeti gazdasági rendszer egésze a főszereplő.

Uszenko áttekinti a KGST-ben megvalósult jogi formákat. Általánosan érvényben levő formaként említi meg a polgári jogi szerződéseket, a nemzetközi szerződéseket, illetve a kormányközi áruforgalmi egyezményeket. Megállapítja, hogy már kezdettől fogva kétszintű jogi rendszer jött létre: egy nemzetközi jogi rendszer, amely az államok közötti viszonyt szabályozza, valamint a polgári jogrendszer, amely a gazdálkodó egységek közötti kapcsolatokra vonatkozik. Időközben új együttműködési formák alakultak ki, de a jogi formák változatlanul maradtak, a célspecializációs és célkooperációs programok megjelenésével pedig felmerült a jogi garanciák kérdése. A szerző véleménye szerint ez a mai napig nem valósult meg.

Uszenko bemutatja azt a folyamatot, amely a KGST-ajánlásoktól a szerződéses formákig vezetett, s kritikailag elemzi a kétszintű jogrendszert. Példaként megemlíti, hogy sokszor az államot is polgári jogi szubjektumként kezelik, tehát összemosódnak a jogi szabályozás területei. A szerző a jogi szabályozás fejlődésében azt a tendenciát véli felfedezni, hogy több valósult meg a polgári jog javára, mint az államközi szabályozására. Ez a szakosodás és a kooperáció nemzetközi viszonyainak privatizálódását mutatja. Tanulmányának befejező részében Uszenko konkrétan körülhatárolja három jogi szféra — a nemzetközi jogi szféra, az államon belüli szféra és a külkereskedelemre vonatkozó polgári jogi szféra — hatáskörét, funkcióit, a hozzájuk tartozó jogi formákat, valamint javaslatot tesz az egyes területek közötti átfedések, elentmondások feloldására.

A folyóirat 2. számában *B. Djakin, J. Fingerland és Sz. Sarenkov* a KGST-országok között megvalósuló specializációt vizsgálja az érintett országok

strukturális közeledése szempontjából. (*A KGST-országok népgazdasági komplexumainak szakosodása mint feltétel e komplexumok struktúráinak egymáshoz való közeledéséhez.* 37—49. old.)

A szerzők két korszakra bontják a szocialista országok népgazdasági struktúrájában előrehaladó egységesülési folyamatot. Első az úgynevezett identifikációs korszak, amelynek eredményeként egymáshoz hasonló struktúrák jöttek létre a KGST-országok nemzeti gazdaságaiban. A második szakasz a struktúrák kölcsönös alkalmazkodása.

Az identifikációs szakaszban a modern ipari struktúrák megteremtésével megindult a társadalmi munkák termelékenységének kiegyenlítődése, és kialakultak a kölcsönös előnyökön és egyenlőségen nyugvó árucserre feltételei. A szerzők véleménye szerint ezek a feltételek mind hozzájárultak az egyes népgazdaságok termelési struktúráinak közeledéséhez. A struktúrák korszerűsítésének fontos feltételeként említik meg a szocialista iparosítást. Ezzel kapcsolatban a közeledési tendenciát azzal bizonyítják, hogy a gazdaságilag legelmaradottabb országok fejlődtek a legrohamosabb tempóban, mint például Románia és Bulgária.

A modernizálás során kialakított új ipari struktúrákat tekintve közeledés történt az országok között. Ez azonban nem jelent sematizálást a KGST-tagországok gazdasági struktúrájában. A további modernizáció irányának az ágazatok közötti specializációt tartják, amely együtt jár a progresszív ágazatok és alágazatok fejlesztésével, a nem hatékony és deficitesebb termelés megszüntetésével.

A profilspecializáció fejlesztésében nagy szerepet tulajdonítanak a sokoldalú és hosszú távú együttműködési célprogramoknak, valamint a kétoldalú specializációs és kooperációs progra-

moknak. Tulajdonképpen ezek realizálásával dolgozhatók ki a további fejlesztés perspektívái, mindenekelőtt az energia- és nyersanyag-gazdálkodás területén.

A második szakaszban, a szocialista nemzetközi munkamegosztásban az egyes tagországok a KGST-szakosodásban csak saját adottságaik alapján tudnak részt venni. Ezt meghatározzák a természeti kincseik, a tudományos-technikai fejlettség színvonala, a gazdasági és tudományos-technikai potenciál stb. Ezek alapján a szerzők három csoportba sorolják a KGST-tagországokat. Első csoportot a Szovjetunió egységes népgazdasági komplexuma alkotja. Másodikat az európai, harmadikat az Európán kívüli KGST-tagországok képezik. A szerzők hangsúlyozzák az integrációnak azt az előnyét, hogy a szakosodási profilok kialakítása révén az egyes nemzetgazdaságok kölcsönösen kiegészíthetik egymást. Az egymáshoz való gazdasági közeledés fontos feltételeként említik a specializációs profilok egyeztetését és a fejlesztési színvonal koordinálását. Az előrehaladás útját az indokolatlan párhuzamosságok felszámolásában, a nagy nyersanyag- és energiatartalmú termékek gyártásának szűkítésében, valamint az anyag- és energiaimport csökkentésében jelölik meg.

A KGST-tagországok termelésének nemzetközi szakosodásában jelentős az *áru- és pénzviszonyok* szerepe. Ezt vizsgálja *A. Leznik A KGST-országok nemzetközi termelési szakosodásának áru- és pénzeszközei* című írása (3. sz. 57—69. old.). A szerző megállapítja, hogy szocialista rendszerekben a tervkoordinációs tevékenység összefonódik az áru- és pénzviszonyokkal. Tanulmányában a legfontosabb pénzügyi eszközökkel: az árral, a valutával és a hitelekkel foglalkozik.

A külkereskedelmi ár fontos ösztön-

zó faktor a sokoldalú és hosszú távú együttműködés fejlesztésében. A gyakorlati tapasztalatok szerint értékes nemzetközi specializációs programok hiúsultak meg a nem megfelelő külkereskedelmi árak miatt. A szerző alapvető gondnak tartja a KGST-árakkal kapcsolatban az alkatrészek árának jelentkezését a késztermék árában, különösen, amikor az alkatrészek importból származnak és így sokszor árfelhajító hatásúak. Hogyan történjen ilyen feltételek között az árképzés, hogyan és mennyiben érvényesítsék a világpiaci árakat? A válaszadás során bemutatja a KGST-ben jelenleg érvényben levő árképzést, továbbá tolmácsolja az árképzésre vonatkozó tipikus szovjet közgazdaságtani nézeteket.

Az általános árképzési kérdések után a szerző a specializációs termékek árképzését vizsgálja. Ezzel kapcsolatban is eltérnek a nézőpontok — írja Leznik —, de különbség inkább a módszerekben van, mint az elvekben. Idézi Bogomolovot, aki azt a nézetet képviseli, hogy minél több termelési tényezőt vegyenek figyelembe a termékek árainak megállapításakor, valamint, hogy elengedhetetlen az árak ösztönző szerepének felhasználása. Megemlíti Mitrofanov nézeteit is, aki a kompenzációs alapok képzésével szemben az árlevonások módszerét részesíti előnyben.

A szerző az árakra vonatkozó fejtegetéseit végül azzal a következtetéssel zárja, hogy a specializációs termékek árképzésénél alkalmazott módszereknek csak annyiban kell eltérniük a többi külkereskedelmi ár alakításától, hogy több termelési tényezőt kell figyelembe venni. A világpiaci árak szerepét azok orientáló hatásában jelöli meg, amelyeket az együttműködő partnerek csak annyiban vesznek figyelembe, amennyire ezt szükségesnek tartják.

A valutaárfolyamokkal foglalkozó

részben Leznik kifejti azt a véleményét, hogy az árákhoz hasonlóan a valutaárfolyamokat is fel lehetne használni az integráció elmélyítésében és az újraelosztásban. Rámutat arra, hogy az új együttműködési formák is szükségessé teszik a valutaárfolyamok erőteljesebb felhasználását. Végül a népgazdasági mechanizmusok egymáshoz való közelítését emeli ki, mint az áru- és pénzeszközök nagyobb mértékű felhasználásának reális feltételét.

A hitel tárgyalásánál a Nemzetközi Beruházási Bank szerepét és tevékenységét taglalja. Egyetért azokkal a nézetekkel, amelyek szerint külön alapot kellene létrehozni a nemzetközi szakosodás és kooperáció jobb hitelezésére.

A szocialista gazdasági integráció problémáival nagy előszeretettel foglalkoznak a tőkésországok ideológusai is. Ezeket bírálja *Oleg Labeckij és Alekszandr Ribakov A szocialista gazdasági integráció (a burzsoá hamisítások cáfolata)* című cikke (6. sz. 117—130. old.). A szerzők meglátása szerint a KGST történetének áttekintése azt mutatja, hogy a háború után Közép- és Kelet-Európának létszükséglete volt a gazdasági együttműködés, és a Szovjetunió sokoldalú gazdasági és politikai támogatást biztosított az újjáépítés éveiben és azután is.

A nyugati „szovjetológusok” szerint 1968 (a csehszlovák válság) óta gyengült a korábbi szoros kapocs a KGST-n belül. Véleményük szerint a Komplex Program alkalmi, taktikai jellegű intézkedés. Valójában ez hosszú távú gazdaságépítés közösen eldöntött programja, aminek megvalósulása a tagországok baráti szövetségének továbbbi megerősödéséhez vezet majd. Az egyenlősödési tendenciát a burzsoá kritikusok veszélyként kezelik.

Sok kutató vizsgálja a KGST nyitottságának kérdését. E nyitottság a prole-

tár internacionalizmus elve alapján válaszol meg: ez teszi lehetővé, hogy a szervezettel szimpatizáló országok fokozatosan bekapcsolódjanak munkájába (mint például Kuba, Laosz esetében) vagy rendszeresebben működjenek vele együtt, mint például Irán, Mexikó vagy Finnország.

A KGST működésében nagy szerepe van az egyes országok és az egész szervezet érdekei összehangolásának. A burzsoá kritikusok megkérdőjelezik a kölcsönös előnyök általános demokratikus alapelvét, ami az együttműködés egyik tartópillére. A szocialista országok között ez az elv nemcsak korlátozottan, kereskedelmi értelemben létezik, mint Nyugaton, hanem szoros összefüggésben az internacionalizmus alapelveivel. A KGST-n belüli növekvő munkamegosztás az egyik példája az érdekek összehangolásának. Számos belső probléma a mai fejlettségi szinten már nem oldható meg nemzetközi összefogás nélkül. Ilyenek például az iparfejlesztés, a nyersanyag- és energiaellátás, a korszerű technika bevezetésének kérdései. Itt különösen kidomborodik a nemzeti és nemzetközi érdekek dialektikája.

A burzsoá ideológusok szerint az összehangolás nem lehetséges, mert a tagországok eltérő fejlettségi színvonalon állnak. A KGST-országok azonban fokozatosan közelednek egymáshoz. Míg az alapítás idején az európai szocialista országok között a legmagasabb és a legalacsonyabb egy főre eső nemzeti jövedelem közti különbség 3,2:1 és az ipari termelésnél 5:1 volt, addig ma ugyanez az arány 1,4:1, illetve 1,7:1.

A burzsoá ideológusok úgy állítják be, mintha a KGST-országok fejlettségi szintjének közeledése egyes országok javára, mások kárára menne végbe. Ez a szocialista együttműködés alapelveinek meg nem értéséről tanúskodik. A kiegyenlítődésként úgy történik,

hogy a kevésbé fejlettek gyorsabban fejlődnek, mint a fejlettek.

A polgári nézetek szerint a KGST további fejlődésének elengedhetetlen feltétele a Közös Piac felé történő „átorientálódás”. Értelmezésük szerint ez egyoldalú kapcsolódást jelentene a nyugati partnerekhez, ami természetesen ellentmond az azonos társadalmi berendezésű országok közti növekvő integráció céljának. A kölcsönösen előnyös együttműködés a tőkésországokkal azonban természetesen kívánatos és tovább bővíthető.

A nyugati tudósok, felismerve, hogy a nemzetközi együttműködés szoros összefüggésben van a nemzetközi tervezéssel, arra törekcszenek, hogy — a piacgazdaság koncepciójából kiindulva — értéktelennek, haszontalannak tün-
tessék fel a tervezési mechanizmust.

A kritikusok sokszor kétségbe vonják, hogy a KGST-tagországok szuverenitást élveznek. Egy csoportjuk a Szovjetunió növekvő fölényéről beszél, egy másik pedig azt állítja, hogy a tagországok szuverenitása akadályozza a KGST további fejlődését. Néhány szerző szerint a szuverenitást csak a piaci csereviszonyokban lehet megőrizni. Ez az antimarxista piaci szemlélet nem képes felismerni a tervezésben rejlő lehetőségeket. A KGST-országok számára fejlettségük jelenlegi szakaszán az ideális forma az egyenjogú szuverén tagországok mélyülő munkamegosztása, amit a nemzetek közötti szervezetek irányítanak. A KGST-n belül csak az érdekelt tagországok beleegyezésével hoznak határozatokat és javaslatokat, amelyek csak a döntésben részt vevő országokat érintik.

Az utóbbi időben számos nyugati magyarázó a „parancsgazdaság” fogalmának analógiájával „parancsintegrációról” beszél. A szocializmust totalitárius, parancsuralmi, túlpolitizált rendszernek nevezik, amelyben nem érvényesülnek közvetlenül a gazdasági kri-

tériumok és törvények, helyettük felülről jövő utasításokkal irányítanak. E nézet szerint a rendszer legnegatívabb vonása az egy központból történő irányítás.

Új vonás, hogy a nyugati ideológusok azt állítják, hogy a Szovjetunió választja ki, melyik tagországnak mire kell szakosodnia. Ékes ellenpéldája ennek a Zsiguli gépkocsik gyártásában megvalósuló együttműködés, vagy a Szovjetunió segítsége a nyersanyag- és energiaellátás kérdéseinek megoldásában. A szerzők továbbá figyelmen kívül hagyják azt is, hogy a szakosodás és a munkamegosztásban való részvétel nem szubjektív óhajoktól, hanem a termelés objektív fejlettségétől függ.

III. SZOVJET ÉS POLGÁRI KÖZGAZDÁSZOK A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI VISZONYOKRÓL

A tőkésországok közgazdászai igyekeznek választ adni a tőkés gazdaságot sújtó válság okaira, s a megoldást a nemzetközi gazdasági viszonyok átalakításában vélik felfedezni. *Vlagyimir Kollontaj: A nemzetközi gazdasági viszonyok átalakításának nyugati elképzelései* című cikke (2. sz. 90—105. old.) a hetvenes évekbeli nemzetközi gazdasági viszonyokat, a világgazdaság fejlődésének új vonásait elemző és az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről szóló nyugati irodalom kritikai értékelését adja.

A hetvenes évekre a polgári közgazdaságtan képviselői is elismerik, hogy a tőkés gazdaság komoly válságba került, és szükségessé vált a nemzetközi gazdasági viszonyok átépítése. Az évtized elején még csak a válság megnyilvánulásaira figyeltek fel, például az olajproblémára, a pénzügyi válságra. Később egyre inkább hangsúlyozták a világgazdasági viszonyok növekvő át-

politizálódásának veszélyét, elsősorban az Új Nemzetközi Gazdasági Rend kapcsán. Az évtized végére nyilvánvalóvá vált, hogy a válság nem átmeneti jelenség, és a felszínre került problémák, a nyersanyagkérdés, az iparágak átstrukturálódása, az ökológiai problémák alapvető változtatásokat sürgetnek.

A polgári közgazdaságtanban erősödött a válság interdiszciplináris alapon nyugvó elemzése. A kutatók döntő többsége azonban nem jut el a lényegi alapkérdésekhez, az imperialista kizsákmányolás és a viszonyok egyenlőtlensége problémájához.

Az elemzésekben központi szerepet kap a „kölcsonös függés” fogalma, ami reális alapokon nyugszik, azon a már Marx és Engels által is hangsúlyozott törvényszerű folyamaton, ahogy a gazdaság leveti helyi korlátait és egyetemessé válik. A polgári tudósok azonban túlhangsúlyozzák a „kölcsonös függés” fogalmát, és ezzel elfedik a világgazdaság viszonyainak mélyén rejlő kizsákmányolást, az egyenlőtlen viszonyokat.

Bár a polgári tudomány egyelőre még csak a jelenség leírásának, feltárásának szakaszánál tart, máris igyekeznek az elemzésekből gyakorlatilag, politikailag is hasznosítható következtetéseket levonni. Ezért érdemelnek különös figyelmet a vitákban felvetett kérdések.

A legtöbb szerző azzal foglalkozik, hogy hogyan hat a növekvő „kölcsonös függés” a világgazdasági kapcsolatok szabályozó mechanizmusaira. A vizsgálatok kapcsán az válik nyilvánvalóvá, hogy ellentmondás feszül a világgazdaság piaci mechanizmusai és az elengedhetetlenül szükséges változtatások között, hogy a piaci mechanizmus alapján nem lehetséges igazságos elosztás.

A gazdaság és a politikai élet fokozódó internacionalizálódása fényében

többen felhívják a figyelmet arra, hogy az állammonopolista tendenciák nemzeti szinten és a szabadpiaci játékszabályokhoz való ragaszkodás nemzetközi szinten nem egyeztethető össze. Vannak, akik szerint a növekvő kölcsönös függés csorbítja a nemzeti szuverenitást, mások viszont a nemzetközi gazdaság szabályozó mechanizmusainak tudatos megregulázásáért szállnak síkra.

A hetvenes évek derekán nagy viták folytak a nemzetközi szervezetek hatáskörének kiszélesítéséről, hogy ezek az intézmények válhassanak a világgazdaság átalakításának vezető erőivé. Ellenérvként felmerült, hogy a ködös „nemzetek feletti érdek” nevében a nemzeti szuverenitás könnyen megsérthető, másrészt számos példa akadt arra, hogy a világszervezeteket egyes országok befolyásuk alá vonták, ahogy ez az IMF vagy a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank esetében történt. A tőkésországok viszont a fejlődő országoknak szavazásoknál megnyilvánuló számbeli fölényétől tartottak.

Sok szó esik a „kölcsonös függés szabályozásának” különböző lehetséges útjairól és módszereiről is. Számos modellet, prognózist, stratégiai útmutatást, makroökonómiai elemzést dolgoztak ki e tárgyban. E tervek megvalósítását azonban erősen megkérdőjelezi az egyes országok eltérő fejlettségi szintje, sajátos problémáik, és napvilágra kerülnek a növekvő internacionalizálódás hátrányai is. Az ezzel kapcsolatban tapasztalható óvatosság nemcsak a maximális szabadság megőrzésének vágyával függ össze. A nyitottság kérdése napjainkban az osztály-, politikai és ideológiai harc középpontjába kerül a nyugati országokban. Az imperialista nagyhatalmak gazdasági expanziójának haszna egy szűk, monopolista kisebbség kezében összpontosul, ugyanakkor terheit az országok munkásosztálya, kis- és középburzoáziaja viseli,

a munkanélküliség, munkabér-befagyasztások, adóemelések formájában.

A nyugati közgazdaságtanban két álláspont alakult ki az egyes országok világgazdasági részvételével kapcsolatban. Az ortodox szemléletűek (elsősorban a japán, NSZK-beli és észak-amerikai közgazdák) főleg az előnyöket domborítják ki, a másik csoport (számom angol, francia kutató) az ellentmondásokat hangsúlyozza.

Az integráció jelenlegi fokán természetesen nem beszélhetünk a világgazdaságtól való elzárkózásról. De egyre többen emelik fel szavukat az erőltetett integrálódás ellen. Álláspontjuk szerint a világgazdasági válságból való kilábalás a célok, a módszerek, az egész rendszer szisztematikus felülvizsgálatát igényli.

A hetvenes évek megmutatták, mennyire sebezhetőek a „nyitott” gazdaságok. Ez vezetett néhány közgazdászt ahhoz, hogy felülvizsgálják a világgazdasági tényezők szerepét a fejlesztési stratégiában. A konkurenciaharc élesebbé válásával új elméleti kérdések is felvetődtek. A hetvenes évek derekáig a versenyképesség problémája állt a középpontban, mint az egyes országok világgazdasági helyzetét alapvetően meghatározó tényező. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján kiélesedő konkurenciaharc a burzsoá közgazdászok figyelmét arra irányította rá, hogy milyen eszközökkel lehet a válság terheit a munkásosztályra áthárítani. Ez a kiéleződő konkurenciaharc lett az alapja a neokonzervatív közgazdasági tanok újraelterjedésének.

A „nemzetközi munkamegosztás dinamikájának” koncepciója viszont abból indult ki, hogy a hetvenes években egyértelműen megmutatkozott az imperialista hatalmak érzékenysége (egymást követték a pénzügyi, energia-, termelési és ökológiai válságok). A fennmaradás elengedhetetlen felté-

telévé válik a gazdasági és társadalmi rendszerek gyors reagálása, rugalmassága, minél nagyobb fokú alkalmazkodóképessége. Az elemzések olyan minőségi vonásokra is odafigyelnek, mint a gazdasági döntések társadalmi feltételei, hatásai.

Gyökeresen megváltozik azonban a hozzáállás, amikor a fejlődő országokra kerül a szó. Míg az imperialista hatalmak egymás közti viszonyai kapcsán felmerül a rendszer újragondolásának, átszervezésének jogos igénye, a fejlődő országok követeléseivel szemben a nyugati ideológusok a jelenlegi helyzet változatlan fenntartását szorgalmazzák. A „kölcsonös függés” fogalmából csak a kölcsönösség kerül előtérbe, mintha azonos fejlettségi szinten álló, azonos problémákkal küzdő országokról lenne szó. Így a fogalom használata ebben az összefüggésben elkendőzi az országok közti szakadékokat, az egyenlőtlen ségen alapuló viszonyokat, a gyarmatosítás örökségét, a gazdasági, pénzügyi, technológiai függés különböző vonatkozásait.

Akárcsak számos más nyugati közgazdasági doktrínának, a „kölcsonös függés” koncepciójának is két változata van, az egyik saját, a másik külső használatra. A szakértők a fejlődő országoknak a világgazdaságba történő fokozott bekapcsolódást javasolják, a külföldi tőkebefektetések bátorítását, a protekcionizmusról való lemondást. Amíg viszont saját belső problémáikról van szó, a dolgok megváltoztatását, a világgazdasági viszonyok újrarendezését sürgetik.

A hetvenes évek közepe óta egyre inkább előtérbe kerül a fejlődő országok által felvetett Új Nemzetközi Gazdasági Rend követelése. A nyugati közgazdászok által adott válaszok élesen tükrözik gazdasági elméleteik ellentmondásos és mélyen pragmatikus jellegét.

Az imperialista körök olyan nemzet-

közi tárgyalásokat szorgalmaznak, ahol konkrét, aprólékos részletkérdésekről esik szó és a résztvevők különféle eszközökkel befolyásolhatók. A nehézkés, hosszadalmas, részletekbe merülő tanácskozásokon így a cél, a világgazdasági viszonyok radikális átalakítása egyre távolabbra kerül. A nyugati országok mindent elkövetnek azért, hogy a nemzetközi rendszerben élvezett domináns helyzetük sértetlen maradjon.

Jó példa erre a fejlődő országok iparosodásával kapcsolatban kialakult eszmecsere. A fejlődő országoknak a világ ipari termelésében való növekvő részesedése objektíve elkerülhetetlen folyamat, amit az imperialisták is elismernek, ugyanakkor arra törekcsenek, hogy ezt az érdekeiknek megfelelő mérdben tartsák. Elterjedt a „több lépésős” „több szakaszos” iparosítás fogalma. A világot fejlett centrumra és

periferikus, alárendelt gazdaságokra osztó szemlélet szerint a centrum feladata, hogy a tudomány- és tőkeigényes, magasan kvalifikált munkaerőt igénylő ágazatokra szakosodjon, a többiek pedig a kiegészítő jellegű, másodlagos szerepkörökre. Koncepciójuk szerint a fejlődő országok iparosodása csak mint a nyugati mintát követő modellel képzelhető el, természetesen a fejlett országok segítségével.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy az Új Nemzetközi Gazdasági Renddel kapcsolatos viták számos értékes gondolatot vetnek fel, de nem mentesek a szellemi manipuláció különböző hatásaitól sem. Emellett nyilvánvaló, hogy a tárgyalások önmagukban nem vezethetnek ugyan a fennálló világgazdasági viszonyok radikális átalakításához, de hozzájárulhatnak ahhoz.

Boros Anna—Klimó Hedvig—Kiss Judit

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÚJ KIADVÁNSOROZATÁNAK
MÁSODIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
II.

RÉGIÓK —
KISTÁJAK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
ÉS SZERKESZTETTE:
BŐHM ANTAL—PÁL LÁSZLÓ

233 oldal, 49,— Ft

MEGRENDELHETŐ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ TERJESZTÉSI
FŐOSZTÁLYÁN (BUDAPEST VI., RÉVAY U. 16. 1065)

Az európai szocialista országok és a nemzeti felszabadítási harc kapcsolatának néhány kérdése a nyolcvanas években

PÁRTINTÉZETEK VEZETŐINEK NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁSA VIETNAMBAN

1984 áprilisában, Hanoiban került sor a kommunista és munkáspártok Központi Bizottságainak tudományos intézetei, a marxista kutatóközpontok vezetőinek rendszeres időközönként megtartott tanácskozására. Részt vettek (az orosz abc sorrendjében; a tanácskozás egyik munkanyelve az orosz volt) a bolgár, a magyar, a vietnami, az NDK-beli, a spanyol, az olasz, a népi demokratikus jemeni, a kambodzsai, a kubai, a mongol, a lengyel, a szovjet, a csehszlovák intézmények vezető képviselői.

Az ülés résztvevőit a Vietnami Kommunista Párt Központi Bizottságának titkára, Hoang Tung köszöntötte, s megnyitó beszédében a következő gondolatokat emelte ki: A konferencia témáját korunk egyik létfontosságú problémájaként jellemezte. A forradalom két eleme — a nemzeti felszabadító harc és a szocializmus útjára való áttérés — különösen összefügg, és teljes összhangban áll a tudományos szocializmus megalapítói által feltárt objektív törvényszerűségével.

Ismertette a vietnami nép hosszú és küzdelmes harcát függetlensége megszerzéséért és megvédéséért. A hősies küzdelem dacára 1930-ig, a párt létrejöttéig, valamennyi nemzetmentő mozgalom rendre elbukott.

A győzelemhez vezető utat a marxizmus—leninizmus mutatta meg, és az Októberi Forradalom győzelme erőt és hitet

adott a harchoz. Megtanulták, hogyan lehet egybekapcsolni a vietnami nép nemzeti felszabadító forradalmát a világméretű proletárforradalommal. A vietnami nép rendkívül nehéz harcokat vívott a függetlenség és szabadság biztosításáért; nehéz megpróbáltatásokkal, lemondásokkal és számtalan áldozattal járt, de győzelemmel ért véget.

A győzelem után a Vietnami Kommunista Párt azon munkálkodik, hogy egy elmaradott agrárországban megoldja a szocialista forradalom feladatait, azt, hogy a nép gazdája legyen saját országának. „Országunk gazdagságának legfontosabb, legértékesebb forrását — mondotta — a munkaerő és a föld jelenti. 30 millió munkaszerető állampolgár munkájára, 30 millió hektár megművelt és művelésre alkalmas földterület hozamaira támaszkodva képesek leszünk kielégíteni népünk anyagi és kulturális szükségleteit, megfelelő felhalmozási alapot tudunk létrehozni az iparosítás végrehajtására, eleget tudunk tenni védelmi képességünk növelése iránti igényeknek.” Továbbra is a Szovjetunió és a szocialista közösség országainak segítségére számíthat, építhet Vietnam építő munkájában, harcában.

A tanácskozás során elemezték az 1982-ben megerősített, illetve kidolgozott komplex kollektív témák munkálatainak állását, a központi pártintézmények közötti

együttműködés tapasztalatait, illetve kölcsönös információt adtak az utóbbi két esztendőben az egyes intézetekben folyó munkáról, kutatási eredményekről.

A következő tanácskozássra 1985-ben Magyarországön kerül sor, az alábbi napirendi pontokkal:

— a Hanoiban elfogadott javaslatok teljesítéséről történő beszámolás és az intézmények tevékenységéről szóló tájékoztatás;

— a komplex problémák sokoldalú kutatásának helyzete;

— elméleti tanácskozás *A második világháború történelmi leckéje: harc a békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a szocializmusért* című témában.

A testvérpártok központi tudományos intézményeinek ülése — a hagyományoknak megfelelően — tudományos konferenciával volt összekapcsolva, melynek témája volt: „A nemzeti felszabadító mozgalom aktuális elméleti kérdései”. Bevezető előadást a Vietnami Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet igazgatója, Ngujen Viny tartott. A témához és a bevezető előadáshoz részletes téziseket állítottak össze, melynek tartalma¹ röviden a következőkben foglalható össze:

Az első fejezet méltatja a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a nemzeti felszabadító mozgalmakra vonatkozó tételeit, kiemeli Ho Si Minh szerepét e megállapításoknak a vietnami körülményekre való alkalmazásában, valamint azt, hogy elméleti téren elsőként kapcsolta össze a nemzeti felszabadító forradalmi áramlatot a szocialista forradalommal. A szabaddá vált néhai gyarmati országok helyzetében a sokszínűséget, a problémák sokféleségét hangsúlyozza, ami a kommunista és a munkáspártokra nézve elengedhetetlenül teszi azt, hogy elméleti síkon minél behatóbban foglalkozzanak a nemzeti felszabadításért indított mozgalmak jelenlegi szakaszának kérdéseivel.

A második fejezet leszögezi, hogy a második világháborút követő évtizedekben több mint száz ország szabadult fel a gyarmati uralom alól, s ez az el nem kötelezett országok vezetőinek 7. találkozásán elhangzott megállapítás szerint „... mélyreható változásokhoz vezetett a nemzetközi kapcsolatok struktúráján belül”. A gyarmati elnyomás alól felszabadult népek sikereket

értek el: erre utal gazdasági növekedésük, az írástudatlanság felszámolása, a széles néptömegek részvétele a politikai életben.

A nemzet felszabadító harc számára hatalmas lökést adott az oroszországi Októberi Forradalom, amely „... nemcsak a nemzetközi proletariátust ráta fel, de az elnyomott népeket is”. A Szovjetunió lenini nemzetiségi politikája, a Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelme, a szocialista világrendszer kialakulása egyesítette a gyarmatosítás és az imperializmus ellen küzdő erőket. Indokína esetében példamutatónak tekinthető a Francia Kommunista Párt, a francia munkásosztály szolidaritása a gyarmatosítók ellen küzdő népekkel.

A harmadik fejezet témája az elnyomás alól felszabadult országok jelenlegi helyzete. A gyarmati iga alól felszabadult országokat egy sor közös vonás jellemzi: a gyarmati korszak maradványaként alacsony a termelőerők színvonala, gyengén fejlődő a műszaki-anyagi bázis, erős elmaradás tapasztalható kulturális és tudományos-technikai téren. A frissen felszabadult országok azonos feladatok előtt állnak: meg kell szilárdítaniuk politikai és gazdasági függetlenségüket, fejletlenné, civilizált országokká kell válniuk. A közös jellemzőkön és feladatokon túlmenően a gyarmati sorból felszabadult országokat három fő csoportra lehet osztani:

Az első csoportot azok az országok alkotják, amelyek a kommunista pártok vezetésével vívták ki függetlenségüket, a nemzeti népi demokratikus forradalom szakaszát lezárva hozzákezdtek a szocialista forradalom megvalósításához. Az államhatalmat itt a proletárdiktatúra képviseli, amely a munkásosztály és a parasztság szövetsége révén valósul meg. Forradalmi átalakulások zajlanak le a termelési viszonyok terén, a kultúra, a tudomány szférájában, következetes harc folyik a gyarmati múlt maradványainak eltávolításáért. Központi feladatok a szocialista iparosítás végrehajtása, s ennek során támaszkodnak a Szovjetunió és a többi szocialista ország segítségére. Számos objektív és szubjektív akadály hátráltatja egyenletes fejlődésüket; a fejletlen műszaki-anyagi bázis színvonalának növelése mellett meg kell küzdeni az imperializmus beavatkozási kísérleteivel, az expansionista és hegemonista törekvésekkel.

A második csoportba azok az országok

sorolhatók, amelyek a fejlődés nem kapitalista útját választották, szocialista orientációjuk. Gazdasági életükben az állami szektor meghatározó jelentőségű, ám felépítményük rendkívül sokszínű — az esetek döntő többségében kispolgári elemek vannak hatalmon, a kormánypártok általában forradalmi-demokratikus jellegűek. Valamennyi ország igyekszik korlátozni a külföldi tőke, a monopóliumok tevékenységét, áttérni a tervgazdálkodásra; nagy erőfeszítéseket tesznek a hazai ipar fellendítésére, a mezőgazdaság különböző jellegű kollektív átszervezésére; külpolitikai téren nagy aktivitást fejtenek ki az imperializmus ellen, sokoldalú kapcsolatokat létesítenek a szocialista országokkal. Társadalmukat a parasztság, a kisiparosok szerfelett nagy aránya jellemzi. Az adott országcsoport két-féle ellentmondással küzd: a nemzeti függetlenség erői és az imperializmus erői közötti ellentmondással, továbbá a társadalmi fejlődésből fakadó ellentmondásokkal.

A harmadik csoportba a kapitalista orientációt választó országok tartoznak, ahol a hazai nemzetgazdaság fellendítéséért tevékenykedő tőkés csoportok mellett komoly súllyra tettek szert a nemzetközi monopóliumok is. Általános tendencia, hogy megerősödik a bürokratikus polgárság, de ezzel együtt az eredetét tekintve heterogén proletariátus is. Politikai szempontból a legváltozatosabb típusok fordulnak elő: a demokratikus reformpolitikák polgári parlamentáris keretek közt folytató kis- és középpolgárság uralmától a katonai eszközöket igénybe vevő bürokratikus komprádor burzsoázia uralmáig. A kapitalista orientáció egy sor ellentmondást vet felszínre: a független államok és a neokolonialista erők, továbbá a dolgozó parasztság és a komprádor burzsoázia uralma között stb. Külpolitikailag világosan érzékelhető az adott országcsoport függése a tőkés világ központjaitól.

Mivel a nemzeti felszabadító küzdelem mindinkább nemzetközi jelleget öltött, törvényszerű a regionális és a nagyobb léptékű politikai szövetségek és mozgalmak létrejötte. Az elért eredmények ellenére nem szabad megfeledkezni arról, hogy számos frissen felszabadult ország még mindig a kapitalista világ munkamegosztásának terhéből szenved, s bár a gyarmatosítás hagyományos módszerei mindenhol hitelüket

vesztették, a neokolonializmus elleni harc aktuális feladat marad.

A negyedik fejezet az Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országai előtt álló legfontosabb kérdésekkel foglalkozik: a fejlődés útjának megválasztása, a hatalmas paraszti tömegek irányába kifejtett szövetségi politika fontossága, a párt vezető szerepe s az ebből fakadó tudományos elemzés igénye, a nemzeti-demokratikus forradalom és a munkásparaszt szövetség összefüggése, a dolgozók széles tömegeinek aktivizálása, az államhatalom jellege. Bemutatja, hogy a politikai függetlenséget a gazdasági önállóság megteremtésével kell egybekapcsolni, s ez elképzelhetetlen az agrárkérdés megoldása, a politikai és a gazdasági élet demokratizálása nélkül.

Az ötödik fejezet számba veszi a még napjainkban is létező gyarmatokat, rámutat arra, hogyan érvényesíti a nemzetközi imperializmus a neokolonializmus segítségével saját régebbi törekvéseit — immár közvetett politikai eljárásokkal, támogatva a független országok hazai burzsoáziáját, segítséget nyújtva a bürokratikus katonai rendszereknek (például Pakisztánban, Thaiföldön, Dél-Koreában), felhasználva regionális szövetségeit (Izraelt, a Dél-Afrikai Köztársaságot, Honduras stb.).

Az imperializmus támogatja a frissen felszabadult országokban a reformista törekvéseket — egyrészt, hogy dezorientálja a tömegeket, másrészt, hogy eltérítse őket a szocialista országokkal való együttműködéstől. Ez a tevékenysége világosan kiolvasható a Vatikán és a Szocialista Internacionálé ázsiai, afrikai és latin-amerikai aktivitásából.

Gazdasági téren a neokolonializmus megnyilvánul a multinacionális monopóliumok tevékenységében, az egyenlőtlen kereskedelmi forgalomban. A hivatalos állami segítékek voltaképpen csapdát jelentenek a harmadik világ országai számára.

Katonai téren különösen az Egyesült Államok ellenséges fellépése szembeszökő; a nemzeti felszabadító mozgalmak megfékezése és a szocialista országok fenyegetése céljából összesen 2500 katonai támaszpontot hozott létre és tart fenn. Külpolitikai téren az imperializmus igyekszik megbontani a függetlenné vált országok egységét.

A hatodik fejezet elemzi azt a segítséget,

amelyet a fejlődő világ országai a Szovjetuniótól és a szocialista országoktól kaptak.

A hetedik fejezet tárgya a béke megőrzésének fontossága, a regionális biztonsági szerződések megkötése és a Szovjetunió békejavaslatainak támogatása útján.

A befejező fejezet elsősorban Kína ideológiai és külpolitikai tevékenységével foglalkozik.

A tanácskozáson az MSZMP KB Párttörténeti Intézetéből Molnár János igazgatóhelyettes, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéből Halay Tibor igazgatóhelyettes vett részt. Az elméleti konferencián *Az európai szocialista országok és a nemzeti felszabadítási harc kapcsolatának néhány kérdése a nyolcvanas évtizedben* címmel Halay Tibor tartott előadást, melynek teljes szövegét — a kialakult szokásnak megfelelően, a hazai közvélemény tájékoztatására — a következőkben ismertetjük:

Egy elméletileg fontosnak vélt és önkritikus jellegű megállapítással kell kezdeni: Magyarországon — mint a létező szocializmus egyik országában — a közvélemény túlságosan Európacentrikusan szemléli a mai nemzeti felszabadítási harc kérdéseit. Ez indokolatlan, akkor is, ha a nyolcvanas évtizedben a világbéke megőrzésében — az imperialista rakételepítések miatt — az európai országok játszanak kulcsszerepet. Tapasztalataink szerint történelmi és mai fejlődésünk elemzése azt mutatja, hogy sokkal szorosabb az összefüggés és a hasonlóság országunk és a mai felszabadító mozgalom országainak kérdései között, mint ahogy azt különböző véleményekben kifejtik, illetve számba veszik.²

Népünknek — és általában a kelet-európai népeknek — a függetlenségért, az idegen elnyomás alóli felszabadulásért folytatott küzdelmében kiemelkedő szerepet játszott a történelem során a nemzeti kultúra megteremtésére való törekvés, s ez mint a nemzeti függetlenség programja fogal-

mazódott meg. Hasonló jelenséggel ma is találkozunk a felszabadítási mozgalmakban.

Országainkban — a nyugat európai fejlődéshez képest — a megkésetttség, a gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok elmaradottsága volt jellemző, ezért a nemzeti függetlenség feltétele első perctől kezdve az állam fokozott irányító szerepét igényelte (például a hatalmi, az igazgatási szervek átépítése, az államosítások, az iparosítás, a mezőgazdaság átszervezése stb.).

Gazdasági és kulturális kapcsolataink irányában változás állt be: a nemzetközi kapcsolatok hazánkban régen elsősorban Európára koncentráldtak, az utóbbi két évtizedben azonban — a szocialista fejlődés előrehaladása alapján — változás történt, s fokozott nyitás kezdődött a fejlődő országok felé. Külkereskedelmi forgalmunk tízszeresére nőtt e relációban 1960 óta, az akkori 4 százalékos helyett 10 százalékos a részaránya az összforgalomban, 2000-re pedig 20 százalékot prognosztizálnak. Bár a kapcsolatok különböző formái abszolút volumenben még csekélyek, de — a történelmi hasonlóságból, alulfejlettségéből, a fejlődő országok világpolitikai szerepéből eredő értékeink alapján — a változások jelentősek, és a fejlesztési lehetőségek felmérhetők.

A két rendszer harcában, a nemzetközi ideológiai küzdelemben nagy jelentősége van annak, hogy helyesen ítéljük meg a valóságos viszonyokat. A felszínen a fejlett országok és az elmaradott országok ellentmondása, egy igazságosabb új világ gazdasági rend kialakításának igénye, az úgynevezett Észak-Dél problémája jelenik meg. Ezek ténylegesen létező kérdések, s megjelenésük nem szabad hogy elta- karja a valóságos helyzetet, a társadalmi-politikai orientációkat. A nemzeti felszabadítási mozgalom, s az úgynevezett „harmadik világ” rendkívül

differenciált a politikai harc és a társadalmi fejlődés szempontjából egyaránt: a közvélemény e fogalomkörbe sorolja a szocialista világrendszer egyes országait, a szocialista orientációjú fejlődést választó államokat, a tőkés úton haladó országokat, a neokolonializmus és a gyarmati viszonyok konzerválása alatt levő területeket.

Ha tehát a világ folyamatait nem ismerjük fel helyesen, ha valamiféle regionális, „csak európai szemmel” nézünk és ítélünk, és nem látjuk a szocializmus és a nemzeti felszabadítási harc szoros kapcsolatát, akkor torz képet kaphatunk, ami pedig nem szolgálja alapvető érdekeinket, a szocializmus fejlődését.

Mindezeket figyelembe véve érthető, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt politikájában megkülönböztetett fontosságú helyet foglal el — elvi hozzáállásában és a napi gyakorlati politikai tevékenységében, kapcsolataiban egyaránt — a nemzeti felszabadítási harc támogatása. A XII. kongresszus határozatainak végrehajtását elemezve, a Központi Bizottság 1983 áprilisi ülésén Kádár János előadói beszédében így fogalmazta meg a világpolitikai viszonyok alakulását:

Az „enyhülés éveiben a Szovjetunió, általában a szocialista országok erősödtek: az Egyesült Államok Vietnam ellen vívott háborúja kudarccal végződött. A portugál, a spanyol, a görög fasiszmus megbukott. Több volt gyarmati ország kivívta függetlenségét, előtörttek a nemzeti és demokratikus forradalmak. Angolában, Mozambikban, Etiópiában, Dél-Jemenben és több más országban megszüntették az imperializmus befolyását. Az imperializmus járma alól felszabadult országok politikai vezetői közül nem kevesen szocialista programot hirdetnek és népei annak megvalósításáért küzdenek. Latin-Amerikában is gyengültek az imperializmus pozíciói. Nicaraguában

győztek a népi demokratikus forradalmi erők. Salvadorban kiélezett harcok folynak. Afrika déli részén felszabadult Zimbabwe, és éles harc folyik Namíbia szabadságáért.”³

A nemzetközi kommunista és munkásmozgalomban meghatározták a nemzeti felszabadítási harc történelmi helyét, megfogalmazva, hogy korunk három fő forradalmi ereje: a szocialista világ, a nemzetközi proletariátus és a nemzeti felszabadító mozgalom.⁴ Erre épül együttműködésünk, amelyben az internacionalizmus elvére hivatkozunk és építünk. Azt értjük alatta, hogy együttműködésünket a közös ellenség, az imperializmus elleni harc, a társadalmi haladás és a független demokratikus fejlődés támogatása, végső soron az új szocialista társadalom megteremtésének célkitűzése alapozza meg. Az azonos elvi kiindulópont azonban még nem alakítja ki ennek a gyakorlatát is, s tapasztalataink szerint mindinkább szükség van több kérdés megoldásának konkrét továbbfejlesztésére, az együttműködés hatékonyságát szolgáló „szabályozásokra”. Néhány ilyen kérdést érintek:

A nemzeti felszabadítási harc olyan átfogó világfolyamat, mely — felfogásom szerint — lényegében három fő időszakot, stratégiai-taktikai célkitűzést, társadalmi fejlődési fázist foglal magába:

— a nemzeti függetlenség kivívását; tehát az imperialista világrendszerből, a gyarmati vagy más függőségi kerekéből való kiszakadást s az önálló állami-nemzeti lét megteremtését; ez a történelem tanúsága szerint fegyveres harccal vagy a politikai mozgalmak viszonylag békés sikerével egyaránt végbemeget, de mindenkor meghatározó történelmi feltétele az a fordulat, ami 1917-ben a Nagy Októberi Szocialista

Forradalom győzelmével, 1945 után pedig a gyarmati világrendszer szét-esésének megindulásával és a szocialista világrendszer létével, politikai-hatalmi erejével kapcsolatos;

— a függetlenség jogi biztosítása azonban csak lehetőség, ennek alapján kell megteremteni a nemzeti létezéshez szükséges intézményrendszert, vagyis a hatalom gyakorlásához szükséges politikai intézményeket, a gazdasági alapokat, az ideológiai-kulturális szervezeteket, s mindenképpen azt a társadalmi-politikai erőt, mely ezek káderfeltételeit biztosítja;

— végül pedig a függetlenség, a nemzeti létezéshez szükséges intézményrendszer megléte alapján válhat működőképpé az állam, a „társadalom”; valójában ekkor kezdődik a nemzeti felszabadítási harc talán legnehezebb feladata, s történelmi választást el is kerül. Egyrészt az fejlett imperialista hatalmaktól évszázadokon át elmaradt vagy ki sem épült termelőerőket, torz és gyakran primitív társadalmi szerkezetet örökölt (törzsi, prefeudális, feudális, prekapitalista, feudálkapitalista stb. viszonyokat, sokszor európai értelemben vett munkásosztály és parasztság nélkül, kis számú speciális értelmiséggel stb.), az új nemzeti társadalomnak tehát az alapokat kell megteremteni, valamint a neokolonializmussal szemben megvédeni; valójában tehát függetlenségének, vagyis nemzeti felszabadításának ügye egy hosszú történelmi időszakot igénylő fejlődésben folytatódik.

Azért tartom fontosnak a nemzeti felszabadítási harc „fázisainak” ilyen megkülönböztetését, mert az — az adott országok, az adott mozgalmak, az adott kérdések szerint — rendkívül differenciált; s mi — legalábbis a magyarországi tapasztalatok néha azt mutatják — eléggé általánosítva, homogén mozgalmaként kezeljük a nemzeti felszabadítási harcnak a világban végbe-

menő folyamatát és konkrét megjelenéseit; továbbá — benyomásaim szerint — az európai szocialista országok konkrét gazdasági, kulturális stb. kapcsolatait, együttműködése sem számol eléggé e relációkban a nagyfokú differenciáltsággal.

A szocializmus mint társadalmi rendszer belső természetéből, lényegéből ered, hogy viszonya a nemzeti felszabadítási harchoz csak egyféle lehet: támogatja, segíti azt a fentebb jelzett három „fázisban” értelemszerűen a legkülönbözőbb módon.

Mindenekelőtt politikai segítségről van szó. A szocializmus léte már önmagában támogatás az antiimperialista harcban (mintegy objektív garanciája a siker lehetőségének; egyes országok haladó törekvéseinek kudarca, egyes válságszituációk stb. ellenére is). Kiemelkedő szerepe van ebben a Szovjetunióknak s a szocialista világrendszer azon országainak — mint például Vietnam, Kuba —, melyek speciális tapasztalatokkal rendelkeznek a szocialista orientáció kialakulásában.

Elméleti és gyakorlati-politikai kérdésként egyaránt felmerül a fejlett országok felelőssége a nemzeti függetlenségükért, illetve a gazdasági-társadalmi elmaradottság felszámolásáért küzdő országok harcában, s az a konkrét követelés, hogy az évszázadok során fejletté vált országok nemzeti gazdagságuk, jövedelmük egy részét fordítsák — a történelmi igazságszolgáltatás jegyében — az elmaradottság megszüntetésére. A kérdés felvetése az új nemzetközi viszonyok és gazdasági világtrend tekintetében jogos. Azonban egyértelműen és teljes határozottsággal különbséget kell tenni a fejlett tőkésországok, a volt gyarmattartók, valamint a mai szocialista országok között, amelyek nemzeti függetlenségüket és elmaradottságuk felszámolását forradalmi harcban vívták ki, illetve folytatják ma is a modernizáció nehéz

feladatát. Sem történelmileg, sem ma, nem a szocialista országok felelősek az úgynevezett fejlődő országok problémáiért; saját lehetőségeik keretei között a maximális segítségnyújtásban érdekeltek, azt megadták és megadják, de ez nem a „történelem büntetteinek jóvátétele”, hanem internacionalista beállítottságuk következménye. Úgy vélem, nagyon fontos ez a különbség-tétel.

A szocialista országok sokoldalú segítségét számos adat mutatja.⁵

A KGST-országok közreműködésével épült a fejlődő országokban 3500 ipari és mezőgazdasági létesítmény, 1500 pedig a megvalósulás folyamatában van. 30 millió tonna acél, 50 millió tonna kőolaj feldolgozására alkalmas kapacitást, 23 millió kW teljesítményű erőművet építettek. A KGST közreműködésével 1,5 millió szakembert képeztek ki (kvalifikált szakmunkásokat, orvosokat, mérnököket stb.).

Magyarországról a műszaki-tudományos együttműködés keretében mintegy ezer szakember dolgozik a fejlődő országokban, s ezen kívül jelentős számban egyéni munkavállalóként, valamint magyar beruházásokon dolgoznak szakembereink. Különböző képzési formákban mintegy kétezren tanulnak hazánkban, s ebből hétszázan e régió szocialista országaiból (Koreából, Kambodzsból, Vietnamból, Kubából).

Olajvezetéket építettünk, gáztartályokat, autóbusz-összeszerelő üzemet létesítettünk Kubában, Angolában, Mozambikban. Az autóbuszgyártásnál termelési kooperáció is kialakult. A mezőgazdaságban csirke- és nyúlfarmot létesítettünk, ehhez berendezést szállítottunk, technológiát adtunk, és az üzemeltetéshez szakembereket képeztünk. Szállítunk továbbá élelemiszéripari létesítményeket, konzervgyárat, vágóhidat, malomipart (például Nigériába, Algériába), kenyérgyárat

(Irakba és Algériába). Részt vettünk vasút- és hidépítésben, Líbiában a metró szervezésében, Indiában utépítésben stb.

A pozitív együttműködés egyik formája abban jelentkezik, hogy kereskedelmi kapcsolatainkat a nemzetközi tőke monopóliumok ármanipulációtól függetlenül alakítjuk ki (például a kubai cukor, a vietnami olaj stb.).

A felsorolt néhány példa illusztrálni kívánta, hogy miként törekszünk segíteni a felszabadult és gyengén fejlett országokat független gazdaságuk, önálló államiságuk kiformalásában, elmaradt társadalmi struktúrájuk átalakításában és fejlesztésében. Politikai koncepciókat az MSZMP KB már idézett plénümán elfogadott határozat így fogalmazta meg:

„A Magyar Népköztársaság bővíti a kölcsönösen előnyös, sokoldalú kapcsolatát a fejlődő országokkal. Az együttműködés hozzájárul gazdasági önállóságuk, politikai függetlenségük erősödéséhez, fejlődésük meggyorsításához. A szolidaritás szellemében, lehetőségeinkhez mérten támogatjuk a szocialista orientációjú országokat.”⁶

A fejlődő országokkal való kapcsolatok kialakítása — és különösen a történelmi örökség következtében gyengén fejlett, elmaradottabb szocialista, illetve szocialista orientációjú országok támogatása — elvileg és gyakorlatban is több úton történhet. Az együttműködés továbbfejlesztése során célszerű áttekinteni és végiggondolni ezeket. Egyrészt „segélyezés” útján (vissza nem térített juttatás formájában); másrészt a komparatív előnyökre épített, arányos gazdasági kapcsolatok útján (közös vállalatok, közös fejlesztési programok, a nemzetközi gazdasági munkamegosztás egymás között); végül a tapasztalatok, szakismeret átadása, oktatás-képzés stb. formájában. Úgy tűnik, hogy a fejlődés során az úgynevezett „segélyezési” formák mellett egyre in-

kább az érdeklődés előterébe kerülnek a gazdasági-társadalmi rendszereinkbe koherensen beépülő együttműködési formák, hiszen mindkét fél részéről hosszú távra ezek jelentik a hatékonyabb előrelépést.⁷

Az elmondottaknak mintegy összegzéseként egy javaslatot szeretnék tenni:

Az 1970-es évek második felétől az úgynevezett fejlődő világ térségében a forradalmi erők további sikereinek, népi hatalmak kialakulásának vagyunk tanúi, melyek a majdani szocialista építés feltételrendszerének megteremtését tűzi ki célul. Ehhez minden téren számítanak — joggal — a szocialista országok növekvő segítségére. Erőforrásaink természetesen korlátozottak. Ugyanakkor, úgy tűnik, sokrétű tapasztalataink (a tervezésben, az élelmszer-termelésben, a vegyes gazdaságok irányításában stb.) nem hasznosulnak még kellően, s a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében is sokfélék a lehetőségek. Erről — a ségélyezésről, a tapasztalatátadásról, a gazdasági együttműködési formákról, a szocialista országok összehangolt felépítéséről — indokolt lenne a továbbiakban még eszmecsereket folytatni, el-

méleti és gyakorlati szempontból. Az itt jelenlevő pártintézmények is az egyik fórumot adhatnák ehhez.

Halay Tibor

JEGYZETEK

- ¹ A kivonatokat a Társadalomtudományi Intézet Dokumentációs Osztályán készítették.
- ² Lásd részletesebben *Ágh Attila*: Fejlődő országok útjai. Azonosságok és különbségek. Népszabadság, 1984. március 10.
- ³ *Kádár János*: Előadói beszéd a KB 1983. április 12—13-i ülésén. Társadalmi Szemle, 1983/5. sz.
- ⁴ Az európai kommunista és munkáspártok 1976. évi konferenciája alapján részletesen elemzi *Berecz János*: A béke és a haladás Európájáért című könyvében. Kosuth Könyvkiadó 1979. (Például 357. old.)
- ⁵ Az adatok különböző KGST és magyar statisztikákból kerültek kiemelésre.
- ⁶ Határozat a XII. kongresszus óta végzett munkáról, MSZMP KB 1983. április 12—13-i ülése. (Társadalmi Szemle, 1983/5. sz.)
- ⁷ A problémát részletesen kifejtette *Kerekes György*: Magyarország és Nicaragua kapcsolatainak alakulása és együttműködésünk néhány elvi kérdése című előadásában (MSZMP Politikai Főiskola, 1984 március).

Lengyel—magyar tudományos tanácskozás a politikai intézményrendszeréről

1984. március 20. és 24. között intézetünk vendégül látta a lengyel testvér-intézet küldöttségét. Három témában került sor a nézetek kölcsönös megismerésére:

1. társadalmi egyenlőtlenségek;
2. érdekviszonyok — politikai intézményrendszer;

3. a szakszervezetek szerepe.

A társadalmi egyenlőtlenségek témakörében lengyel részről *Mieczyslaw Kaminski* és *Leszek Gilejko*, magyar részről pedig *Lengyel Zsuzsa* adott rövid ismertetést. *M. Kaminski* előadásában a *lengyel gazdaság jelenlegi állapotát* mutatta be. Véleménye szerint kettős feladatot kell ma a lengyel gazdasági vezetésnek megoldania: 1. a lehető leggyorsabban eredményeket kell elérni a *válság leküzdésében*; 2. ezzel egyidőben végre kell hajtani a szükséges lépéseket a *gazdasági reform* bevezetésének folyamatában. A jelenlegi válság leküzdését csak hosszan tartó — legalább 10–15 éves — megfeszített munkával lehet elérni. E folyamat első lépését egy *hároméves terv* kidolgozása és bevezetése jelentette. Jelenleg e konszolidációs terv második évében járunk, fő célkitűzésük a negatív tendenciák leküzdése. A konszolidációs terv megvalósítása során a *mezőgazdaságot* és az *exportot* kívánják kiemelten fejleszteni. A cél ezzel

egyrészt az élelmiszer-önellátás megteremtése, másrészt a KGST-kapcsolatok kiterjesztése.

A lengyel gazdaságban az alapvető problémát az *egyensúlyhiány* jelenti; a termelés még mindig jelentős mértékben elmarad a piaci igényektől. Noha az össztermelés 1983-ban 4 százalékkal növekedett (ezen belül az ipari termelés 7 százalékkal), az állatállomány csökkenését továbbra sem sikerült megállítani, ezenkívül nem történt meg a termelési szerkezet szükséges átalakítása sem. A keresleti oldalon pedig — a központi vezetésre nehezedő vállalati, területi és szakszervezeti nyomás következtében — a beruházási volumen és a befejezetlen beruházások növekedése, a túlzott mértékű, teljesítménnyel le nem fedezett bérkiáramlás és a társadalmi juttatások gyorsan növekvő költségterhei jelentenek szinte megoldhatatlan problémát. E tényezők együttes hatására az infláció tényleges mértéke jelentősen meghaladja a tervezett szintet. A *túlzott mértékű infláció* viszont újabb irányítási problémákat szül, amelyek következtében a központi vezetés csak követni tudja a gazdasági folyamatokat.

Ilyen körülmények között a válság leküzdése nem képzelhető el *gazdasági reform* nélkül. A reform — az előkészítés után — 1984-ben lépett máso-

dik, döntő szakaszába. A tényleges lépésekkel kapcsolatban két nehézséget emelt ki az előadó. Ez elsőt a *szabályozási módszerek gyakori változtatása* jelenti. E kényszerlépések okai között a vállalati esélyek kiegyenlítésére irányuló törekvések, az árrendszer (költségáthárítás), az adórendszer és az ellátás problémái, valamint az infláció szerepelnek. A másik feszültségi pontot a reform társadalmi fogadtatása jelenti, az *önkormányzati szervek* és a *szakszervezetek* ugyanis még nem találták meg a helyüket az új viszonyok között. Számos vitakérdés merül fel ezen intézmények illetékességi körét, kompetenciáját illetően. További probléma az előadó szerint, hogy bizonytalan még a bér- és az ösztönzőrendszer jövőbeli alakulása: a *kísérleti bér- és ösztönzőrendszer* — az eddigi tapasztalatok szerint — az *inflációs* folyamatokat erősítette fel.

A második referátumot *Leszek Gilejko* tartotta a Lengyelországban kialakult és a várhatóan a jövőben is továbbélő *társadalmi feszültségekről*. Előadásának első részében az „ellenőrzött változások terén” jelentkező társadalmi konfliktusokról beszélt. „Ellenőrzött változásokon” a hatalmi szervek és a társadalom kapcsolatában a *reform* során keletkező változásokat értette. A reform célját a társadalom bizalmának és aktivitásának megszerzésében jelölte meg. Ugyanakkor a reform számos társadalmi problémát vet fel. Véleménye szerint hiba lenne ugyan szociális védőernyőt vonni a társadalmi rétegek érdekérvényesítése köré, mégis féltő, hogy az érdekellentétek szétszabdalthatják az országot. A társadalmi feszültségek közül a legfontosabbnak a területi és vállalati esélyegyenlőtlenséget és az ehhez kapcsolódó további, nemkívánatos *differenciálódást* jelölte meg. A differenciálódás egyrészt a bérezési rendszerben, másrészt a népgazdasági szektorok kö-

zötti arányeltolódásban jelenik meg. Az előbbi az egyes osztályokon belül, az utóbbi pedig az egyes osztályok között szülhet és szül már napjainkban is konfliktusokat. A lengyel gazdaság sokszektorú, a szocialista szektor mellett a falusi magángazdaságok is versengenek a szektorok közötti érdekérvényesítés folyamatában. Így konfliktusforrássá vált a falusi magánszektor megerősödése, illetve egyes értelmiségi és szakmunkásrétegek azon törekvése, hogy további előnyökhöz jussanak a többi réteggel szemben. A jelentkező társadalmi feszültségek szabályozott keretek között tartása a központi vezetés legfontosabb feladata: a politikai vezetésnek el kell kerülni a robbanásszerű változásokat. Az ellátási nehézségek következtében igen nagy a spontán akciók veszélye; különösen az élelmiszerpiac és az egészségügy területén kialakult jelenségek vannak a társadalmi tűrési határ közelében. A szegénység problémája jelentős, és a jövőben a deprivált rétegek további növekedésével kell számolni.

Az előadó ezután a *társadalmi-gazdasági reform körüli harcokról* beszélt. Kiemelte, hogy jelenleg nagy a veszélye annak, hogy a reformellenes erők megerősödnek. A munkásság véleménye ugyanis megoszlik a reform kérdésében. Az infláció elszabadulása könnyen reformellenes hangulatot kelthet. Egy 1982-ben végzett vizsgálatban azt a kérdést tették fel a munkásoknak, hogy részt kívánnak-e venni az irányításban. Az országos szintű irányításban a megkérdezettek fele kívánná szerephez jutni, a vállalatok irányításában 70 százaléku.

A *Magyarországon* kialakult társadalmi egyenlőtlenségekről *Lengyel Zsuzsa* tartott rövid előadást. A *társadalmi egyenlőtlenségeket* alapvetően elosztási oldalról közelítette meg. A téma iránti érdeklődés akkor nőtt meg, a hetvenes évek végén, a nyolcvanas

évek elején, amikor véget ért a gazdaság olyan dinamikus fejlődési szakasza, amelyben minden társadalmi csoport helyzete állandóan és érzékelhetően javult. A jelenlegi társadalmi egyenlőtlenségek jelentkezését — egyúttal az e problémák iránti fokozottabb figyelmet — az előadó két *alapvető okra* vezette vissza. 1. *Az alapvető társadalmi antagonizmusok felszámolása*, a társadalom homogenizálódási folyamatának eredményei erőteljesebben hozták felszínre azokat a különbségeket és érdekellentmondásokat, amelyek az egyes társadalmi osztályokon *belül*, a *rétegek között* jelentkeznek. 2. *Számos* — viszonylag új — *jelenség*, amely a magyar gazdaságban és társadalmi életben napjainkban jelentkezik, továbbbi változásokat idézett elő a társadalmi struktúrában.

Az előadó a társadalmi egyenlőtlenségek közül három jelenségre tért ki részletesebben: a halmozottan hátrányos, illetve halmozottan előnyös helyzetű rétegek kérdésére, a „munkaerőpiacon” elfoglalt helyből fakadó jövedelemkülönbségek problémájára és a településstruktúrából adódó sajátos különbségek hatására.

A meglevő gazdasági és társadalmi problémák *megoldását* az előadó *a reform továbbfejlesztésében* látja. A népgazdasági ágak közötti struktúraátalakulás, a vállalati szerkezet módosulása, az irányítás decentralizálása, a nagyobb területi és vállalati önállóság jelentheti a társadalmi feszültségek mérséklésének kulcsát is. A reform ugyanakkor új társadalmi egyenlőtlenségeket is szül; a problémák reális megközelítésével lehet az egyes gazdasági intézkedések hatásait előre látni és a társadalmi feszültségek mérsékléséhez a megfelelő eszközöket előteremteni.

G. Márkus György a magyar és a lengyel fejlődés analóg vonásaira mutatott rá: mindkét országban volt egy 1956-os trauma, amit aztán Magyaror-

szágon viszonylag gyors konszolidáció követett. A konszolidációs folyamat során a *hatékonyság és a legitimitáció elve közötti ellentmondás* jelenik meg alapproblémaként. A szocializmus fejlődésének első, 1956 előtti szakaszát az egyenlőség—egyenlőtlenség ellentmondásának a paternalista szocializmus problémájaként való kezelése jellemezte. Ez a felfogás a szocialista gazdaság árutermelő jellegének tagadásából fakadt.

A második, napjainkig tartó fejlődési szakaszban — elismerve azt, hogy a szocializmus árutermelő társadalom — az *egyenlőség—egyenlőtlenség kérdését a demokratikusan szervezett szocializmus* problémájaként értelmezték és értelmezik. A változás oka az 1956-os ellenforradalom tanulságainak levonásában keresendő. Az ellenforradalom ugyanis felvetette a legitimitáció szükségességét. Ennek eredményeként újfajta érdekezézés alakult ki (a politika elismerte a partikuláris érdekek objektivitását), másrészt pedig megváltozott a politika primátusáról vallott tétel értelmezése. Lényegében ennek következménye volt az új gazdasági mechanizmus. Az *új gazdasági mechanizmus a társadalmi struktúrában* is változásokat idézett elő. Megindult egyrészt egy homogenizálódási tendencia a makrocsoportok között, másrészt egy differenciálódási tendencia e csoportokon belül. A társadalmi konfliktusok kiéleződése szintén a reformhoz kapcsolódik: a politikai reform ugyanis csak fáziskéséssel követte a gazdaságit, ennek következtében nem alakultak ki az érdekegyeztetés adekvát, intézményes formái sem a vállalaton belül (vezetés—vezetettek), sem pedig a vállalatok és az állam között (a paternalizmus továbbélése).

A magyar hozzászólók a társadalmi feszültségek okait és következményeit elemezték. Megemlítették a települések közötti egyenlőtlenségeket, a vállalat-

lati tevékenység túlszabályozásának veszélyeit (Schmidt Péter); a társadalmi feszültségek és a szociálpolitika kapcsolatát (Thoma László); az árutermelés hatását a társadalom differenciálódására (Borbély László); a szocialista gazdaság fejlődőképességének egyes problémáit (Gidai Erzsébet). Elmondták, hogy véleményük szerint a jelenlegi lengyel válság az általános kelet-európai válság szerve része (Schmidt Péter, Szegő Andrea).

A lengyel hozzászólók a második gazdaság jelentőségéről (Jan Wawrzyński) és a fogyasztás differenciáló hatásáról (Andrej Tudek) beszéltek.

M. Kaminski válaszában a *társadalmi egyenlőtlenségekkel* kapcsolatban kiemelte, hogy a reform valóban erősíti a differenciálódást, ezek az egyenlőtlenségek azonban mások lesznek, mint a korábbiak. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy mekkora a társadalom túróképesége? A keletkező társadalmi feszültségek intézményes levezetésére van szükség, ezt lesz hivatva biztosítani a vállalati munkásellenőrzés és a termelőszféra társadalmi ellenőrzése. Az *infláció és a beruházások* kapcsolatában a megfelelő szabályozás hiányát említette. Szerinte az infláció elszabadulása egyes területeken alapvetően személyi problémákra vezethető vissza: a vállalatok megalapozatlan beruházási igényeket terjesztettek fel a központi szervekhez, a bankok pedig jelenleg még nem készültek fel kellően a beruházási tevékenység finanszírozására.

L. Gilejko az elhangzottakra néhány kérdéssel válaszolt. A reform sikertelenségének veszélyével kapcsolatban két alapproblémát vetett fel: a reform értékelése során miért a kudarcok vannak túlsúlyban? Miért mindig a folyó gazdaságpolitika javára döntenek a stratégiai célokkal szemben? A második gazdasággal kapcsolatban pedig szerinte azt a kérdést kellene tisztázni,

hogyan lehet nem tud-e nélkül létezni a szocializmus?

Lengyel Zsuzsa vitazárójában — a G. Márkus György által elmondottakkal vitatkozva — úgy vélte, hogy nem minden ellentmondást lehet a hatékonyság és a legitimitáció viszonyára visszavezetni. Majd a második gazdaság kialakulásának okairól beszélt, amelyek közt felsorolta a szocialista alapok lerakásának időszakában elkövetett hibákat, a szocialista gazdaság egyoldalú értelmezését, a hatékonyság nem kellő mértékű növekedését és a termelők eltérő fejlettségi szintjét.

Az érdekviszonyok — a politikai intézményrendszer témakörében az első előadó *A. Wojczik* a *párt és a munkásosztály* kapcsolatával foglalkozott. Véleménye szerint a párt és a munkásosztály kapcsolatának alakulása a szocializmus kulcskérdése, mégpedig azért, mert a munkásosztály — helyzeténél fogva — a leginkább érdekelt a szocializmus építésében. Mégis a munkásosztály hátrányos helyzetben van a munkamegosztásban elfoglalt helyéből fakadóan, nehézségeket okoz a továbbtanulás és pályamódosítás (ha munkások értelmiségi pályára szeretnének felkészülni és képzettséget szerezni); és hátrányba kerülhetnek a gazdasági struktúra megváltozása következtében. Ez utóbbiban azért, mivel a lengyel munkás élete során átlagosan legalább kétszer kényszerül szakmája megváltoztatására, és ez a váltás gyakran fizetésesökkenéssel jár együtt. A szocializmus fejlődésétől viszont a társadalmi-gazdasági különbségek csökkenését várják a munkások.

A *társadalmi bázis* oldaláról a párt és a munkásosztály viszonya a szocializmus kulcskérdése. Ha a munkásosztály fordul szembe a hatalommal, a politika akkor (és csak akkor) azonnal ve-

szélybe kerül. A szocializmus Lengyelországban csak azért maradhatott fenn, mert a munkásság nem magával a szocializmussal szállt szembe, hanem csak annak torzulásaival. 1980-ban a kifüggesztett gyári transzparenseken a következő állt: „Szocializmust igen, torzulást nem!” Ezt a képet támasztja alá a Szolidaritás egy 1981-ben végzett felmérése, amely szerint a munkások 70 százaléka ekkorra már nem akarta a hatalommal a további konfrontációt és az általános sztrájk ellen foglalt állást. Lényegében ezért veszette el a Szolidaritás a munkások bizalmát.

A társadalmi stabilitás biztosításának folyamatában a legfontosabb feladat tehát a *munkásérdekek feltárása* (ami természetesen nem jelentheti az értelmiséggel való konfliktus kiéleződését). Az érdekkutatásban alapvető problémát jelent mind az elméletben, mind a gyakorlatban a szintézis hiánya. Az úrt egy új „munkáskutató-intézet” létrehozásával kívánják betölteni. Az új intézet első terméke egy monográfia lesz *A munkásosztály helyzete Lengyelországban* címmel.

Jan Wawrzyniak a Lengyelországban működő *többpártrendszer*ről tartott rövid előadást. Az alapvető kérdést ezzel kapcsolatban a *pártok közötti összhang* megteremtése jelenti. Mi okozza a pártok közötti együttműködés zavarait? Egyrészt az az objektív tényező, hogy az egyes pártok által képviselt rétegek érdekei általában eltérnek egymástól. Másrészt történelmi okok következtében még mindig vannak olyan csoportok a másik két pártban, amelyek ellenzik a LEMP-pel való együttműködést.

A megoldást a *pártközi együttműködés intézményes kereteinek megteremtése* jelentheti. Ezzel kapcsolatban nehézséget okoz az a tény, hogy a válságok idején — így a jelenlegi válságperiódusban is — megerősödnek a LEMP-pel való együttműködést ellen-

ző erők. Az intézményes keretek megteremtése a kialakult feszültségek megoldásának, a válság felszámolásának elengedhetetlen feltétele. Noha a pártok intézményesített viszonya nem konfliktusteremtő tényező, de feszült helyzetben a konfliktusoknak nemcsak pusztá megjelenítője, hanem kiélezője is lehet.

Schmidt Péter hozzászólásában megjegyezte, hogy az előadás érdekes tájékoztatást nyújtott egy nálunk kevésbé ismert kérdésről — a pártok szerepéről a válság időszakában. A magyar és a lengyel politikai rendszer azonos és eltérő vonásairól szólva kiemelte, hogy a többpártrendszer fennmaradása Lengyelországban történelmileg szükségszerű volt, ugyanakkor az érdekvényesítési fórumok megteremtése nálunk is problémát jelent.

Forgács Imre az *érdekről* mint a gazdasági mechanizmusról folyó viták központi kategóriájáról tartott előadást. Az érdekről vallott szélsőséges álláspontok okát a terv és a piac merev szembeállításában látja. A vitapartnerek elméleti modelleket állítanak szembe a gyakorlat ellentmondásaival: 1. elvont piaci modell kontra valóság; 2. elvont tervgazdálkodás kontra a piacgazdaság ellentmondásai. Az előadó szerint e logikai ellentmondások helyett valójában a *gazdaságpolitika* problémáiról van szó.

Van-e *döntési optimum* a gazdaságpolitikában? Mivel a döntéseknek nemcsak előnyei, hanem hátrányai is vannak, a makroszintű gazdaságpolitika alapvető feladatát a *fejlesztési célok* rangsorolása jelenti, ez pedig nem más, mint érdekek ütköztetése és integrálása.

Arról, hogy hogyan menjen végbe az érdekek rangsorolása, különböző időkben különbözőképpen vélekedtek. Tudományos gondolkodásunkat 1968-ig az „érdektriász”-felfogás jellemezte; e koncepció szerint a társadalmi érdek-

nek alárendelten léteznek a csoport- és ennek alárendelten az egyéni érdekek. A társadalmi érdeket a hetvenes években már a partikuláris érdekek integrációjaként értelmezték. Mivel ez az értelmezés sem volt teljesen kielégítő, a hetvenes évek végétől a következő kérdések kerültek az érdekkutatás középpontjába: Melyik érdek mely réteghez, csoporthoz tartozik? Hol és hogyan keletkezik az adott érdek? Ezek pontos ismerete nélkül ugyanis nem lehet az érdekek „optimális” rangsorát felállítani.

Az érdekek „optimális” rangsorolásának további fontos feltétele az *érdekegyeztetés szervezeti feltételeinek* a megteremtése a tervezés fázisában, a szabályozásban (különösen fontos ez a bér- és keresetszabályozásban), valamint az élet- és munkakörülmények területén. A szervezeti feltételek megteremtésére, a szervezeti rendszer reformjára figyelemre méltó kísérletek folynak ma Magyarországon.

Szegő Andrea korreferátumában három kérdést érintett: az érdekviszonyok és a tervgazdaság, az érdek és a társadalmi struktúra, az érdektagozódás és a politikai intézményrendszer kapcsolatát. Mindezt egy átfogó problémába ágyazva tárgyalta: a létező szocialista társadalmakban kibontakozó válságfolyamatok okaira kereste a választ. Véleménye szerint a válságtendenciák mögött objektív törvényszerűségek húzódnak meg, amelyekre a szocialista tervgazdálkodásnak csak olyan elmélete adhat kimerítő választ, amely nem azt emeli elméleti szintre, amit látni szeretne, hanem a válságból indul ki. A válság valódi okainak feltárását gátolják a tudomány dogmái: a szocializmus belső ellentmondásait szubjektív politikai hibaként felfogó gondolkodás, valamint az a megközelítésmód, amely a régi dogmák ellen új dogmákkal harcol. Egy ilyen leegyszerűsítő gondolkodásmodell keretében a problémák — hibásan — úgy fogalmazódnak meg,

hogy a tervszerű, arányos fejlődést vajon a tervvel vagy a piaccal valósítjuk-e meg. Az ilyen kérdésfelvetést történelmi tapasztalataink alapján bírálhatjuk, hiszen a szocializmus decentralizált, piaci modelljei, ha más mechanizmusok révén is, de ugyanazokat az ellentmondásokat, feszültségeket termelték újra, mint amelyek az úgynevezett hagyományos tervgazdaság kísérőjelenségei voltak (például: a beruházások ciklikussága, az innovációval kapcsolatos problémák stb.). Ezért úgy tűnik, hogy a szocialista országok fejlődését gátló ellentmondások az irányítási rendszerektől szinte függetlenül azonosak.

Az érdek és a társadalmi struktúra kapcsolatával összefüggésben a hozzászóló főképp a decentralizált gazdaságmodellben kitapinthatóvá váló érdektagozódásra tért ki. A szabályozott piacgazdaságban mutatkozó érdekfeszültségek véleménye szerint az *egyes vállalati érdek hiányából következnek*: a szocialista felhalmozás törvényszerűségei a vállalaton belül jelentős érdekkülönbséget hoznak létre a menedzserréteg és a vállalati kollektíva között. A menedzserréteg — amely önálló érdekekkel rendelkezik — alapvetően a felhalmozásban, a vállalati kollektíva pedig a fogyasztásban érdekelt. Ezért a politikai vezetés számára fontos kérdés a menedzserprobléma kezelése és a fogyasztói érdekek hosszú távú védelme, valamint annak kialakítása, hogy a szocializmus gazdasági és politikai intézményrendszere korrigálni-csillapítani tudja — a legkisebb veszteséggel — a menedzserérdekből következő szinte fékezhetetlen felhalmozási expanziót.

Wiener György az 1980-as években a szocialista országokban kialakult válság alapvető okát abban látja, hogy a párt nem volt képes a munkásosztály valódi érdekeinek megfelelő képviselésére. A valódi érdekképviselőt meg-

teremtéséhez a *politikai rendszer reformjára* van szükség. De elegendő-e csupán a politikai reform? Mivel Lengyelországban a pártnak a munkásosztálytól való eltávolódása alapvetően objektív gazdasági tendenciák következménye volt, ezért nyilvánvalóan nem elégséges a csak politikai jellegű reagálás a válságokra.

Az elmúlt időszak eseményeiből — ezek elemzése adhatja meg a válság felszámolásának kulcsát — annyit már meg lehet állapítani, hogy az *1970-es éveket* öncélú fejlesztésre törekvő *menedzserérdek*ek *dominanciája* jellemezte. Ennek következtében a fogyasztó és a munkásosztály érdekvédelme azonossá vált egymással. A politikai rendszer reformjában tehát a *fogyasztói érdekvédelem* intézményes biztosítékait is meg kell teremteni.

Az előadások után kérdések és hozzászólások hangzottak el a menedzserréteg és a párt viszonyáról (L. Gilejko), a munkásság helyéről a társadalmi hierarchiában (Lengyel Zsuzsa). *Szegő Andrea* válaszában kitért a *társadalmi rétegek és a párton belüli közvetlen érdekképviselet* kérdésére. A szocializmus politikai intézményrendszerében nem minden réteg szorul rá azonos módon a párton belüli *közvetlen érdekképviseletre*. A menedzserréteg érdekeit a piaci mechanizmusokon keresztül is érvényesíteni tudja, mivel inflációs árnyereségből — és nemcsak központi forrásokból — pénzeszközökhez juthat felhalmozási aspirációi megvalósításához. A magyar problémák — hangsúlyozta — a lengyel elvtársaknak inkább a jövőben is előadódó nehézségeket vetítik előre: a pártnak minden szocialista országban lépést kell tenni a munkásság közvetlen érdekképviseletére, mivel a szocialista felhalmozás törvényszerűségei leginkább e réteget diszpreferálják.

A munkásságnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyét illetően A.

Wojczik Szilézia példáján mutatta be, hogy a válság hatására ugyan minden társadalmi rétegben végbementek pauperizálódó folyamatok, mégis a munkásság felső rétegein kívül (hajógyáriak, bányászok, kohászok) a munkásosztály helyzete romlott a legrohamosabban. Sziléziában a csecsemőhalandóság az országos átlag kétszerese, Sziléziát a szakemberek katasztrófa sújtotta területnek nevezik. A hozzászóló a lengyel tapasztalatok alapján jellemezte a párt és a menedzserek, valamint a párt és a munkásosztály viszonyát. 1980 előtt a pártban 1 millió munkás és 1 millió menedzser (ipari vezető) vett részt. Az 1 millió ipari vezető bennmaradt a pártban, viszont a legnagyobb lemorzsolódás a munkások között ment végbe: a válság hatására a párt sorai közül mintegy 7–800 ezer tagot veszített.

A tanácskozás második napján került sor a szakszervezetek szerepének megvitatására. Magyar részről *Búza Márton* tartott előadást. Bevezetőként megemlítette, hogy a magyar párt csak 1957-ben, majd tavaly októberben foglalt állást a szakszervezetek kérdésében. Gáspár Sándor a SZOT plénumán a sztrájkproblémával kapcsolatban azt mondta, hogy nálunk akkor fordulhat elő sztrájk, ha rossz a helyi gazdasági, párt- és szakszervezeti vezető. A szakszervezetekkel szembeni elégedettség érezhetően csökken 1979 óta, miközben egyre nő az igény az érdekek védelmét illetően. A szakszervezetek szerepével kapcsolatban mindig két probléma merül fel: mit csinál, és mit *nem* csinál a szakszervezet.

A szakszervezet és az állam közötti ütközésnek két szintere van. Az egyik a központi szint, ahol az életszínvonalcsökkentés, valamint ezzel egyidejűleg a szociálpolitikai alapok nyirbálása is elkezdődött. A másik a munkahely, ahol főleg a bér- és kereseti problémák, a munkavédelmi kérdések és a

vállalati szociális juttatások képezik az állam és a szakszervezet közötti ütközés vitapontjait. A szakszervezeti mozgalmat végigkíséri az a probléma, hogy a szakszervezetnek az államhoz való viszonyában milyen legyen a *nyilvánosság* szerepe. A magyar álláspont az, hogy a gazdasági vezetéssel folytatott vitákat ne az újságokban hozzuk nyilvánosságra, mivel ha van rá mód, meg kell egyezni az állami vezetéssel. Ha a megegyezés mégsem sikerül, akkor *szóban* információt kell adni a vitákról a szakszervezeti tisztségviselőknek, egészen a bizalmikig. Búza Márton szerint a mozgalomnak ma szüksége van az *önkorlátozásra*; nem léphet fel a szakszervezet teljesíthetetlen igényekkel.

A szakszervezet szerepének legérzékenyebb pontja a párthoz való viszonya: amennyiben a párt döntött, a szakszervezet szerepe már csak a végrehajtás. A párt és a szakszervezet e viszonyát az állami szervek a maguk javára igyekeznek fordítani, oly módon, hogy mielőtt a párt és a szakszervezet között a megegyezés létrejönne, az adott kérdésben párdöntést próbálnak elérni a maguk szempontjai szerint. Ezért jól csak akkor működik a szakszervezet, ha nem előbb döntünk és utána vitatkozunk.

A. Tudek előadásában a lengyel szakszervezetek helyzetével foglalkozott. Elmondta, hogy a dolgozókat a vállalatnál két szerv képviseli, a szakszervezetek és az öngazgatás intézményei. A szükségállapot bevezetésekor mindkettő működését ideiglenesen felfüggesztették. Az öngazgató szervek 1981 előtt azért jöttek létre, hogy a vezetés monopóliumát megszerezzék, vagyis tisztán politikai szervekké kívántak válni. A szakszervezetekkel az események másként alakultak. 1982 októberében a Szejm új szakszervezeti törvényt fogadott el; az addigi szakszervezeteket pedig feloszlatták — így

a „nullaváltozat” valósult meg. Jelenleg 4 millióan vannak a szakszervezetekben az 1980-as 12 milliós tagsággal szemben. Körülbelül 30 százalékos a szervezettség. A munkahelyi szervezeteken kívül létrejöttek az ágazati szövetségek is: 90 ágazati szövetség jött létre (ebből 50 szövetség már alapító kongresszusát és programját is megalkotta). A munkahelyi struktúrában belül komoly kérdést jelent az öngazgatási testületek és a szakszervezetek közötti viszony. Elméletileg is problematikus az öngazgatás és a szakszervezet összekapcsolódásának lehetősége. A munkások a szakszervezeteket a váltság kialakulása előtt főleg azért bírálták, mert csak vállalati problémákkal foglalkoztak, társadalmiakkal pedig nem; a szakszervezetek számára túlságosan fontos volt a vállalatvezetéssel való jó viszony fennmaradása; és a munkásoknak nem volt elég befolyásuk sem a szakszervezetre, sem a párt-ra.

Az 1980-as fordulat idején a munkások mind a párttól, mind a szakszervezetektől elidegenedtek.

Vizsgálatokat végeztek arról, hogy a munkások véleménye szerint milyen funkciókat kellene biztosítani az öngazgató testületeknek. A megkérdezettek 80 százaléka a jobb munkaszervezést tartaná a legfontosabbnak, csak 45 százaléka tartotta e testületek alapvető feladatának az igazgató kinevezését és visszahívását. A vizsgálatok továbbá azt is megmutatták, hogy a munkásságon belül rendkívül erőteljes az *egalitarianizmusra* való törekvés. Ma a munkásságon belüli tényleges differenciáció lényegesen nagyobb, mint a nézeteik különbözősége. A nézetek hasonlósága arra vezethető vissza, hogy a modern ipar mindenütt megteremti a legintegránsabb és leg-szolidárisabb munkásosztályt. E ponton az előadó vitatkozott azokkal a fel-fogásokkal, amelyek a mai Lengyelor-

szágban egy munkásarisztokrácia létéről beszélnek. A munkásarisztokrácia csak látszólagos lehet, mivel a magasabb bér mögött hiányzik az árufedezet. (Bár elismerte, hogy a munkásságon belül a politikai vezetésre a legerősebb befolyást a bányászok és a kohászok gyakorolják.)

A. Tudek szerint nem tulajdoníthatunk túlságosan nagy szerepet a párt mellett létrehozandó szakértői testületeknek. Valójában mind a párt-, mind a szakszervezeti demokrácia kérdése ennél összetettebb. Az 1970-es évek közepén Lengyelországban a kormány mellett a legkülönbözőbb típusú *tématanácsok* jöttek létre: a családügyi, a munkaügyi stb. tématanácsok. E testületeknek mindig egy miniszterelnök-helyettes volt a vezetője, ezáltal ezen intézmények állami-politikai rangját is emelték. De a lengyel tapasztalatok azt mutatják, hogy a társadalmi érdekégyeztetés e formája nem hozta meg a megfelelő és kívánatos politikai hatást.

A további hozzászólások a politikai hatalom és a tömegbázis kapcsolatával, a szakszervezetek munkájában a nyilvánosság és az érdekképviselő kérdésével (Szoboszlai György), a szakszervezetek *politikai súlyának* növelési lehetőségeivel, a szakszervezetek felépítésével (ágazati vagy szakmai) és a szakszervezet és önkormányzat viszonyával (Schmidt Péter), valamint a szakmai egyesületek érdekvédelmi törekvéseivel (Lengyel Zsuzsa) foglalkoztak.

A. Tudek a hozzászólásokkal kapcsolatban előbb az egalitarianizmus problémáját érintette. Véleménye szerint a *nivelláció nem azonos az egalitarianizmussal*. A munkásság ma Lengyelországban egalitarianizmust akar, de nivellációt nem. Vagyis a béreket differenciálni akarják a munka nehézségi foka, valamint a munkafeltételek különbsége szerint — ennyiben tehát ellenzik a nivellálást. Az egalitarianiz-

mus a munkásosztály *szolidaritását* jelenti, amely főleg kifelé irányul: az adózás kérdéseit, az árakat, a fogyasztás színvonalát érinti. Az 1960-as években a munkásönigazgatási konferenciákon e két különböző problémát sokszor alaptalanul összekapcsolták. Konfliktustényező volt a munka intenzitása és az életszínvonal még akkor is, ha az elért életszínvonal magasabb volt, mint a termelés tényleges színvonal.

A. Wojczik a vitában feltette a kérdést: Mi lehet a szakszervezetek elméleti koncepciója és ideológiája a szocializmusban? Hogyan határoljuk el azt a szindikalizmus ideológiájától? A lenini szakszervezeti koncepció centrális eleme a szakszervezet és a párt, valamint a szakszervezet és állam viszonya. E három politikai intézményrendszer között Lenin a pártnak mint politikai döntőbírónak alapvető funkciókat tulajdonít.

Buza Márton a hozzá intézett kérdésekre válaszolva a szindikalizmus és a szocialista szakszervezeti ideológia problémájával kapcsolatban megjegyezte, hogy az 1950-es években a szindikalizmus veszélye miatt fosztották meg a szakszervezeteket politikai funkcióiktól. 1957-ben azonban Kádár János megfogalmazta az *önálló, de nem független szakszervezetek* kialakításának követelményét. A magyar szakszervezetek elméleti koncepciója tehát az önállóság, de nem a szindikalizmus. A centrum és a bázis problémájáról megjegyezte, hogy a szakszervezeti mozgalomnak alulról kell felépülnie, csak ez biztosítja a valódi érdekképviselőt.

A szakszervezetek politikai súlyának növekedését mutatja, hogy az életszínvonal-politikában, a nyugdíj kérdésében, a szociálpolitikában, a művelődés- és kultúrpolitikában önálló koncepciót alakított ki. Vitáink vannak arról, hogy miképpen kapcsolódjon a szakszerve-

zetek érdekvédelmi funkciója a termeléspolitikai szerepükhöz. Buza Márton szerint az érdekvédelmi funkció az elsődleges, de e funkció teljesítése is megköveteli a termeléspolitikai szerepük teljesítését.

Az ágazati és szakmai szerveződés kérdésében álláspontja az volt, hogy egy munkahelyen csak egy szakszervezet legyen. A munkahelyen belül természetesen kialakíthatók lennének rétegszervezetek. Például a művezetőknek kialakítható lenne saját rétegszervezete, saját szakszervezeti bizalmija.

Végül *A. Tudek*, a lengyel szakszervezeti tagságról adott részletesebb tájékoztatót. Az autonóm szakszervezeteknek körülbelül 800 ezer tagja van. A tagság főleg modern szakmákból (például informatika) verbuválódik, valamint alkalmazotti rétegekből (biztosítási dolgozók, bankalkalmazottak).

A szakszervezeti tagság 60–80 százaléka munkás, ennek ellenére a munkások között a legkisebb a szervezetség. Hasonlóan alacsony a 30 éven aluliak részvétele.

A. Tudek is úgy vélte, hogy az öngazgatás és a szakszervezetek viszo-

nya elméleti szempontból is számos problémát tartalmaz. Lengyelországban a Marxizmus—Leninizmus Intézet és a KB illetékes osztálya együttes szervezésében elméleti vitákat folytattak a két politikai intézmény viszonyáról. A IX. pártkongresszus határozata megpróbálta tisztázni a párt, az öngazgatás és a szakszervezet hármásának funkcióját. Ami a párttagok és a szakszervezeti tagok viszonyát illeti, figyelembe kell venni, hogy az újraszerveződő szakszervezetekben a párttagok részvétele azért viszonylag alacsony, mert a pártvezetés kérte, hogy a párttagok ne siessenek belépni az újraszerveződő szakszervezetekbe (hátha az elijesztené a munkásokat). Napjainkban a párttagok között a szervezetség körülbelül 57 százalék. Az öngazgatási testületeken belül pártcsoportok alakultak, ez elősegíti a párt és az öngazgatás közötti konfliktusmentes viszony kialakítását.

A magyar és a lengyel delegáció közötti eszmecsere mindkét fél rendkívül hasznosnak értékelte, és a jövőben folytatni kívánja.

Borbély László—Szegő Andrea

A KÖZELJÖVŐBEN MEGJELENIK

Válogatott bibliográfia az ifjúságról (1972—1981)

28 ÍV, 86,— FT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Olasz társadalomtudományi kutatóközpontok*

I. GRAMSCI INTÉZET

A baloldali olasz politikai-kulturális intézmények sorában előkelő helyet foglal el a nagy tradíciókkal rendelkező Gramsci Intézet. Mintegy harmincéves története is igazolja, hogy az olasz baloldal, elsősorban az Olasz Kommunista Párt legnagyobb hatású tudományos intézményéről van szó.

1955-ben alapították Istituto Gramsci néven, azzal a céllal, hogy új struktúrával és szélesebb körű kulturális és politikai munkával folytassa az előző években az OKP által létrehozott két intézmény, a Fondazione Gramsci (1950) és az Istituto di Economia (1951) tevékenységét.

A *Fondazione Gramsci* alapját azok az anyagok képezték, melyeket ez idő tájt kapott vissza az OKP a Szovjetunióból. Elsősorban Gramsci személyes, börtönben készített feljegyzései, az úgynevezett *Börtönfüzetek*, levelezése, börtönben használt könyvei, folyóiratai voltak ezek, amelyeket Gramsci halála után (1937) sógornője, Tatjana Schucht megőrzött, és a hábo-

rú alatt Moszkvába küldött. Ezeket az anyagokat őrizték a Fondazione Gramsciban és kezdték el — Palmiro Togliatti vezetésével — tudományos feldolgozásukat.

Az *Istituto di Economia*t azzal a szándékkal hozták létre, hogy a gazdasági kutatások elmélyítésével hozzájáruljon az olasz társadalom jobb megértéséhez.¹

A Gramsci Intézet mindkét elődjének azonos volt a törekvése: szilárd alapot biztosítani Olaszországban a marxizmus elterjedésének, a modern és demokratikus kultúra megteremtésének, amely egyaránt építene a nemzetközi és a sajátosan olasz nemzeti kulturális és politikai tradícióra. Alessandro Natta, az intézet első igazgatója 1955-ben célkitűzéseikről ezt mondta: „Érdeklődésünk középpontjában az olasz társadalom áll, modernkori történetének fejlődésében és jelenlegi realitásában”, hogy „világosabban lássuk országunk helyzetét”.² Az olasz valóságot a marxizmus klasszikusainak módszerét alkalmazva és Gramsci konkrét elemzéseit felhasználva vizsgálták. Ennek érdekében még 1955-ben három szekciót (történeti és filozófiai, kritikai és művészeti, valamint tudományos szekciót) alapítottak az intézeten belül, és szemináriumokat, előadás-sorozatokot szerveztek minden érdeklődő számára. Fokozatosan kiadták Gramsci

* E munka anyagát 1983 tavaszán — háromhónapos olaszországi tanulmányutam alkalmával — gyűjtöttem össze. Felhasználtam hozzá dokumentumokat, újságcikkeket, valamint nemegyszer az intézetek munkatársainak szóbeli információit is.

műveit, megalapozva ezzel Gramsci gondolatainak itáliai és világméretű elterjedését, és kiszélesítették vizsgálódásaikat a nemzetközi és az olasz munkásmozgalom történetére, az OKP történetére, az ellenállás történetére. A különböző munkaszekciók anyagait pedig az *Editori Riuniti* — az OKP kiadója — folyamatosan megjelentette.³

Az intézet tevékenysége az 1970-es években további fellendülést mutat. Az akkori igazgató, Franco Ferri sokat tett azért, hogy minél szélesebb köröket vonjon be az intézet munkájába, olyan személyiségeket, akik az olasz szellemi élet meghatározó egyéniségei. A szekciók számát megnövelték (gazdasági, jogi, nevelési, esztétikai stb.), a szemináriumokat nem csak kommunisták számára hirdették és tartották. Ezen sokoldalú vizsgálat alá vetették az olasz társadalom válságjelenségeit, az inflációt, a munkanélküliséget, a terrorizmust, az ifjúság problémáját. Közben tovább folytatták Gramsci munkásságának feldolgozását. Az intézet szervezte az 1957 óta tízévenként megrendezésre kerülő Gramsci-konferenciákat. Az 1977-es firenzei „Convegno” jelentős hozzájárulás volt Gramsci politikaelméleti tevékenységének a megértéséhez. Az intézet munkatársai készítettek el, V. Gerratana vezetésével Gramsci *Börtönfüzeteinek* kritikai kiadását, és részben itt készül a börtönéveket megelőző írásainak kritikai kiadása is.

Az évek múltával egyre jelentősebbé vált az intézet archívuma. Itt őrzik az OKP archívumát (1921—1945), a Gramsci Archívumot, a Togliatti Archívumot, az Ellenállás Archívumát stb. Az intézethez kezdettől fogva könyvtár is járult, amely jelenleg 100 000 kötetet tartalmaz, speciális tematikával, elsősorban az olasz és a nemzetközi munkásmozgalomra specializálódva. A könyvtár könyvanyagát jelentős folyóirattár egészíti ki, amely-

ben a már megszűnt, és a most is működő folyóiratok többsége megtalálható, majd minden nyelven.

Az 1970-es években sorban alakultak meg a Gramsci Intézet kihelyezett fiókjai Torinóban, Velencében, Firenzében, Bolognában, Genovában, Bari-ban, Palermóban és más városokban, ahol a római intézettel összehangolt, de önálló tevékenység folyik (Firenzében például 1983 májusában *Amerikai model* címen háromnapos konferenciát tartottak az USA kulturális befolyásáról Olaszországban).

A Gramsci Intézet nyitott intézmény volt, munkatársai mégis a legutóbbi időkig az OKP soraiból kerültek ki. Az OKP befolyása az intézetre közvetlen volt, továbbá gazdaságilag finánciálisan tőle függött. Számos tényező arra vezette az olasz kommunistákat, hogy ezen a szoros kötődésen változtassanak, és 1982 végén újabb jelentős átalakuláson ment át az intézmény: intézetből (hasonlóan a többi kutatóközpont-hoz) *alapítvány* lett (Fondazione A. Gramsci). Ezáltal mint független baloldali kutatóközpont nagyobb mozgásteret nyert és szélesebb körű kapcsolatokat alakíthat ki. Elnöke továbbra is a neves marxista filozófus, Nicola Badaloni, igazgatója pedig Aldo Schiavone lett. A *Gramsci Alapítvány* megnyitóján (ahol jelen volt Sandro Pertini köztársasági elnök és Enrico Berlinguer, az OKP főtitkára is) hangsúlyozták, hogy az alapítvány feladata továbbra is a jelenkori társadalom mindenoldalú (politikai, gazdasági, jogi stb.) vizsgálata. Az alapítvány munkájába — s ez új dolog — különböző szintű vezetőkként bevontak nem kommunista kutatókat, tudósokat, szakembereket is, például Antonio Rubertit, a Római Egyetem rektorát és Giuseppe Montalentit, az Accademia Nazionale dei Lincei elnökét is.

Jelenleg az intézetben nyolc munkacsoportban dolgoznak. Van filozófiai,

történeti (ezen belül ókortörténeti), gazdaságméleti, tudomány-módszertani és -elméleti, jogtudományi, irodalmi-kulturális és neveléstudományi szekció. Ezekben önálló kutatómunka folyik, és időnként szeminárium-sorozatokat szerveznek különféle témákból. Így került sor 1983 április–májusában a tudomány-módszertani és -elméleti szekció rendezésében *Az agy és az ész* című, az idegrendszer problémáival foglalkozó sorozatra. A filozófiai szekció tevékenységéből említsük meg az 1982 februárjában szervezett, *A politikai demokrácia kérdései ma* című tanácskozást, amit az intézetben hosszú kutatómunka előzött meg; és az újabbban, 1983 végén szervezett *Szimbolikus tevékenység és társadalmi kommunikáció* című előadás-sorozatot.

Az intézet nyolcadik — 1972-ben létrehozott — önálló szekciója *A szocialista országokat dokumentáló és kutató központ* (Centro di Studi e di Documentazione sui Paesi Socialisti), Adriano Guerra vezetésével. Alapvető feladatának azt tekinti, hogy előmozdítsa és koordinálja az Olaszországban folyó egyéni és csoportos kutatásokat a szocialista országok történetéről és valóságos helyzetéről. Ezen belül is külön említést érdemelnek azok a kutatások, melyeket a Szovjetunióról, az európai szocialista országokról és Kínáról folytatnak az olasz kutatók. A szekción belül munkacsoportok foglalkoznak egy-egy országgal, és időnként saját anyagaik, elemzéseik alapján tartanak szemináriumokat vagy konferenciákat: 1975-ben Lengyelországról, 1978-ban a Szovjetunióról és Csehszlovákiáról, 1979-ben Jugoszláviáról és Magyarországról (Gazdaságpolitika és kultúra a magyar gyakorlatban). 1980-ban nemzetközi konferenciát rendeztek Buharinnól, 1982-ben Dimitrovról, majd ugyanebben az évben a lengyel válságról szerveztek foglalkozásokat. A konferenciák és a szemináriumok

anyaga sokszorosítva készül, közülük a jelentősebbeket az *Editori Riuniti* könyv formájában is megjelenteti.⁴ A szekció legutóbb, 1983 májusában érdekes nemzetközi konferenciát rendezett Włodzimierz Brus lengyel származású, Oxfordban élő és oktató közgazdász munkájáról, amit a kelet-európai országok gazdaságtörténetéről írt.⁵ A vitában a gazdasági reformok szükségességét és egyúttal a politikai reformok, a demokratizálás elengedhetetlenségét hangsúlyozták a hozzászólók.

A Gramsci Intézet (egyelőre mindenki így nevezi továbbra is, a hivatalos Gramsci Alapítvány helyett) tehát megváltozott formája és elnevezése ellenére is eredeti célkitűzésének megfelelően a marxizmus elterjesztéséért, a marxista kultúra megerősítéséért fáradozik, felméri és számba veszi a nemzeti és nemzetközi erőket, és hozzájárul ahhoz, hogy az OKP tevékenysége elméletileg is kellőképpen megalapozott legyen.

II. BASSO INTÉZET

Teljes nevén *Fondazione Lelio e Lislí Basso* — ISSOCO (Istituto per lo Studio della Societa contemporanea). Ebben a formában hivatalosan 1973-ban alakult meg Róma történeti városközpontjában, egy patinás, régi épületben.

A Basso Intézet magánkezdeményezés eredményeként jött létre; párhoz csak annyiban kapcsolódik, amennyiben létrehozója, Lelio Basso több mint negyven évig az Olasz Szocialista Párt egyik kiemelkedő személyisége volt, majd az 1960-as években a balközép kormány megalakulása után, egyik alapítója volt a párt balszárnyából létrejött új pártnak, a PSIUP-nak (Partito Socialista Italiano Unita Proletaria). Az alapítvány maga azonban állami finanszírozású, és így független baloldali intézménynek minősül.

Az intézet arculatát alapvetően meghatározta Lelio Basso⁶ személyisége: elkötelezettsége, kutatószenvédélye, fő érdeklődési köre. A mai intézet elődjét, az ISSOCO-t 1969-ben alapította meg. „Úgy gondoltam — írja erről —, hogy hasznos szolgálatot tehetek az egész politikai osztálynak, ha olyan kutatóközpontot bocsátok a rendelkezésére, amely egyszerre tudományos központ, a fiatalok formálódásának helyszíne, valamint pártközi és interdiszciplináris viták, párbeszédék és találkozők színhelye is egyúttal.”⁷ Az ISSOCO rendelkezésére bocsátotta specializált könyvtárát, amely négy fő érdeklődési kör köré csoportosult: a marxista gondolkodás története, a tömegmozgalmak (szocializmus, kommunizmus, katolicizmus) jellege, a demokratizmus, a demokrácia előzményei és fejlődése (különös tekintettel a francia forradalomra és az 1848—1849-es forradalmakra), valamint a jelenkori társadalom vizsgálata szociológiai, gazdasági, politikai, jogi és kulturális vonatkozásban. Lelio Basso ezenkívül nagy figyelmet szentelt a harmadik világ problémáinak, részt vett a Russel Bíróság munkájában, és elemezte Allende kísérletét a szocializmus megteremtésére Chileben.

Mindezeket a törekvéseket igyekezett szervezett keretbe foglalni akkor, amikor 1973-ban létrehozta a nevét viselő intézetet. Négy szekcióban folytatták a megkezdett munkát. A történelmi szekcióban az I., a II. és a III. Internacionálé történetének szisztematikus tanulmányozása folyt, a társadalmi-gazdasági szekcióban a multinacionális vállalatok szerepével, a modern állam funkciójával, a tömegmozgalmak (különös tekintettel a szakszervezetek) reális helyzetével és lehetőségeivel, az emigráció, a nőkérdés stb. problémáival foglalkoznak. A politikai-jogi szekció és a Latin-Amerika szekció munkája szorosan összekapcsolódott: vizsgál-

ták a fejlettség és az alulfejlettség problémáját Latin-Amerikában, az állam és a társadalom problémáit az átmeneti (chilei) társadalomban stb. Ezzel egyidőben természetesen tovább folyt a marxizmus és a szocialista mozgalom történetének tanulmányozása is.

Az intézet tevékenysége az évek során egyre inkább nemzetközi jelleget öltött. Jó kapcsolatot épített ki a hazai intézményeken túl a nemzetközi intézmények egész sorával, az UNESCO-val, a Ford Alapítvánnyal, a Nemzetközi Politikatudományi Társasággal. Élete utolsó éveiben Lelio Basso megalapította a *Népek felszabadításáért és jogaiért küzdő Nemzetközi Ligát* és a hasonló nevű Nemzetközi Alapítványt. A Latin-Amerika-kutatást ebben folytatták tovább.

1978-ban bekövetkezett halála után az intézet Lelio Basso eredeti terveinek megfelelően folytatta tevékenységét, felesége, Lisli Basso elnöklete alatt. Ekkorra már teljes egészében körvonalozódott az intézet fő tevékenységi köre, kialakult jelenlegi struktúrája.

A Basso Intézet egyik fő erőssége a 85—90 000 kötetből álló könyvtár és mintegy 5000 periodikát magában foglaló folyóirattár. Mind a könyvtár, mind a folyóirattár specializálódott, s fő vonala a tömegmozgalmak (elsősorban a szocialista mozgalom) története a francia forradalomtól napjainkig. A gazdag anyagból csak néhányat tudunk kiemelni. Első kiadásban vannak meg az utópisták (Mably és Morelli) főbb művei, a francia forradalom idején megjelent szinte összes legfontosabb irodalom (Babeuf, Marat, Robespierre, Saint-Just, Thierry stb.), az utópista szocialisták munkái, amelyek közül külön említést érdemel Fourier és iskolájának anyaga, Cabet, Louis Blanc, Blanqui és Proudhon főműveinek *eredeti* kiadásai. A könyvtárban a marxizmus klasszikusainak minden munkája megtalálható, sok közülük (A

tőke különböző nyelvű kiadásai, az *Anti-Dühring*, az *Állam és forradalom* stb.) első kiadásban. Ezen kívül gazdag a német és a francia szocializmusra és szociáldemokráciára vonatkozó szakirodalom, és megtalálható itt a három Internacionálé minden dokumentuma is. Körülbelül háromszázra tehető az olasz szocialista mozgalomhoz kapcsolódó sajtótár. Ezen kívül jelentős még a Párizsi Kommün alap, az amerikai, az angol, a svájci és az osztrák, valamint az orosz sajtótár.

A Basso Intézet tudományos tevékenysége sokirányú. Rendeznek nemzetközi konferenciákat, szemináriumokat, vitákat és folytatnak önálló kutatásokat is. A nemzetközi konferenciák közül említsük meg az 1979-ben rendezett *Munkáskultúra és ipari fegyver* című konferenciát és az 1983 decemberében megrendezett *A katonai hatalom a jelenkori társadalomban* címűt. Szemináriumot rendeztek 1978-ban a párizsi Georges Haupt vezetésével *Társadalomtörténet és a munkásmozgalom története* címmel, 1979-ben az angol E. P. Thompson vezetésével *Ipari forradalom és a munkásosztály Angliában* címmel, 1980-ban *Marxista útkeresés és az olasz antropológiai kutatások* címmel. A viták közül is említsünk meg néhányat: *A kapitalizmus válsága a húszas években* (1976), *A multinacionális vállalatok* (1978), *Ausztromarxizmus* (1978), *Lelio Basso* (1979), *Gorkij, Bogdanov és Lunacsarszkij* (1982), *A III. Internacionálé és a fasizmus* (1982), *Tömegkommunikáció és politikai rendszer* (1982), *Marxizmus a mai Latin-Amerikában* (1982) stb. Ezen kívül az intézetben számos témát dolgoznak fel ösztöndíjasok és kutatók (például: *Hegemónia és tömegpártok Rómában 1948 után*, vagy: *A nők helyzete és kultúrája*).

Az intézet tevékenységében fontos helyet foglal el a *Marxista kutatás nemzetközi hete* elnevezésű rendez-

vénysorozat. Ezt 1979-ben például az *Anti-Dühringről* rendezték, amelynek anyaga nemrég látott napvilágot.⁹ A konferencián elemezték az engelsi eszmék érvényességét és hatását a különböző országokban, elsősorban Németországban, Olaszországban és Lengyelországban. A következő nemzetközi hetet 1981-ben *A jóléti állam átalakulásáról* tartották, amelyre neves külföldi szerzőket is meghívtak.

Ugyancsak neves marxista kutatókat hívtak meg arra a nemzetközi tanácskozásra, amelyet 1980-ban tartottak *A marxizmus válsága mint a marxizmus problémája* címmel, amelynek anyagát 1983-ban adták ki.⁹ Ebben a szerzők azt a kérdést vizsgálják meg tüzetesen, hogy a marxista elmélet és gyakorlat, tudomány és politika mely összefüggési kerületek válságos helyzetbe az utóbbi években, és hogy ebből a válsághelyzetből milyen kiutak lehetségesek.

A Basso Intézet jelentős *kiadói tevékenységet* is folytat. Rendszeresen megjelentetik a Lelio Basso által alapított *Problemi del socialismo* című folyóiratot, mindig valamilyen tematikus összeállításban (például: *Lenin és a leninizmus*, *A nőkérdés Olaszországban*, *Hegemónia, demokrácia és a szocializmusba való átmenet*, *Imperializmus és szocialista forradalom a harmadik világban*, *Pártok és politikai rendszer Olaszországban* stb.). Ezen kívül kiadják még az intézet *Füzeteit*, amelyek közül kiemelésre érdemes az 1979-es, francia forradalommal foglalkozó kötet. Rendszeresen megjelentetik az intézet *Évkönyveit* is, amelyekben elsősorban az általuk szervezett szemináriumok anyagát publikálják.

III. FELTRINELLI INTÉZET

Nemcsak Olaszország, hanem talán Európa egyik legjelentősebb, magán-

kezdeményezésre létrejött kutatóköz-
pontja Milánóban, a szupergazdag
Feltrinelli család egyik belvárosi laká-
sában kapott helyet. Félmilliós specia-
lizált könyvtára és mintegy 25 000-es
folyóíratára — hogy egyébről ne is
szóljunk — már érzékelhetővé teszik
jelentőségét.

Az intézet a névadó Giangiacomo
Feltrinelli szerteágazó és bizonyos vo-
natkozásban ellentmondásos tevé-
kenységéhez kapcsolódik,¹⁰ az ő érdek-
lődési körét tükrözi, de ez a kötődés
nem olyan erős és egyértelmű, mint a
Basso Intézet esetében.

A mai intézet elődjét Feltrinelli
1949-ben alapította *Biblioteca Gian-
giacomo Feltrinelli* néven, azzal a cél-
lal, hogy segítse a jelenkori történelem
és társadalom elmélyültebb tanulmá-
nyozását. Igyekezett összegyűjteni itt
minden dokumentum jellegű anyagot:
könyveket, kiadványokat, levéltári ira-
tokat, levelezéseket, plakátokat, fotó-
anyagokat. A könyvtár 1952-től kezdő-
dően kiadta a *Movimento Operaio* cí-
mű folyóiratot, amelynek számaiban
először tette közzé teljes terjedelmében
Marx és Engels olaszokkal folytatott le-
velezését, és szorgalmazta az 1950-es
években Olaszországban is intezíveb-
ben meginduló marxizmuskutatást.
1960-ban Feltrinelli a könyvtár mellett
létrehozta az intézetet is *Istituto Gian-
giacomo Feltrinelli* néven, melynek
több szekciója volt: politikatörténeti,
gazdaság- és társadalomtörténeti, vala-
mint a nemzetközi szocializmus törté-
netével és a munkásmozgalom-törté-
nettel, az antifasizmus és ellenállás tör-
ténetével foglalkozó szekció. E témák-
ban kutatásokat folytattak, szemináriu-
mokat tartottak az akkori igazgató,
Giuseppe del Bo ösztönzésére. Az inté-
zet tevékenysége egyre ismertebbé
vált külföldön is. A legkülönbébb in-
tézsményekkel (amerikai kutatóközpon-
tokkal, az ENSZ kulturális szerveivel)
tartott fön kapcsolatotokat.

Az intézet mai formáját 1973-ban
kapta meg, amikor a volt elnök, Gian-
giacomo Feltrinelli kivánságát teljesít-
ve a könyvtár, az archívum és az inté-
zet egyetlen szervvé, alapítványá ala-
kult (*Fondazione Giangiacomo Feltri-
nelli*). Az alapítvány célkitűzése, hogy
„előmozdítsa a — kizárólag tudomá-
nyos eszközökkel és az orientáció teljes
autonómiájával végzett — történeti,
politikatudományi, közgazdasági és
társadalomtudományi tanulmányokat,
különös tekintettel a szocializmus tör-
ténetére és fejlődésére, a nemzeti és
nemzetközi munkásmozgalom történe-
tére”.¹¹ Az intézet munkájába kezdettől
fogva a baloldal szinte teljes színkálá-
jához tartozó tudósok, politikusok és
kutatók, így kommunisták is bekapcso-
lódtak. Igazgatói (a nemrég elhunyt
Giuseppe del Bo és Salvatore Veca, a
jelenlegi igazgató) az OKP tagjai, mun-
katársai és külső munkatársai közül is
sokan (például Nicola Badaloni, Cesa-
re Luporini és Giuliano Procacci stb.)
kommunisták. Ugyanakkor az intézet-
ben képviseltetik magukat a szélsőbal-
oldali és más baloldali irányzatok is.
Az intézet egésze azonban, amelyet az
állam, valamint Milánó városa is szub-
vencionál, önálló jogi személy és füg-
getlen baloldali intézetnek számít.

Az intézet tevékenysége a könyvtár
és az archívum köré csoportosul.
A könyvtár országonkénti bontásban
tartalmazza az anyagokat. Az olasz
szekcióban az olasz munkásmozgalom
és szocialista eszmeiség kezdeteire
(Mazzini, az I. Internacionálé Olaszor-
szágban, az anarchizmus olasz doku-
mentumai stb.), a szakszervezeti moz-
galomra (CGIL), a katolikus mozga-
lomra vonatkozó könyvek, folyóiratok
találhatók. Kiemelésre érdemes az
OKP történetére, a fasizmus és az anti-
fasiszta harc problémájára vonatkozó
gyűjtemény. Az intézet fő erőssége —
minden szekcióban — a gazdasági, po-
litikai gazdaságtani anyag, ebben a

szekcióban például az olasz gazdaság 1945 utáni helyzetére vonatkozó alap. A francia szekcióban (amely az Enciklopédiától az utópikus szocializmuson át a Kommünig kíséri végig a tömeg- és szocialista mozgalmakat) szintén fontos helyet kap e mozgalmak gazdasági-társadalmi háttéranyaga. A német szekcióban Hegelt és a baloldali hegelianusokat bemutató anyag mellett nagy hangsúlyt kap Marx és Engels munkáinak számos eredeti kiadása, levelezésük és a marxista szakirodalom. Gazdag anyag található az angol szekcióban az angol politikai gazdaságtanról, a chartizmusról, a Fabiánus Társaságról, a Munkáspárt történetéről. Az orosz szekció több alszekcióra oszlik: külön dokumentálják az orosz forradalmi mozgalmakat a XIX. században (Herzen, Bakunyin, Csernisevskij, Bjelinszkij, Dobroljubov, a Narodnaja Volja mozgalom, Kropotkin stb.), a marxizmus oroszországi történetét (Marx és Engels Oroszországban kiadott műveit, Plehanov, Akszelrod, Trockij és Lenin összes műveit), a szociáldemokrácia 1905 előtti és utáni történetét, az októberi forradalmat és a szocializmus építését a Szovjetunióban (a párt hivatalos és kongresszusi anyagait, Sztálin összes műveit, Buharin, Radek, Zinovjev és mások munkáit), a III. Internacionálé történetét (határozatokat, szövegeket, téziseket), a *Bibliothek der Kommunistischen Internationale* teljes sorozatát, az *Imprekorr* különböző nyelven megjelent összes kiadását, a *Kommunismus*, az *Unter dem Banner des Marxismus* teljes kiadásait, és fellelhető összes, Kominternre vonatkozó szakirodalmat, valamint számos anyagot a Szovjetunió 1945 utáni fejlődéséről. Ezen kívül fontos még az amerikai, a kínai, a kelet-európai és a balkáni szekció. Speciális forrásgyűjtemények állnak a kutatók rendelkezésére ezen túl még a spanyol polgárháborúról, a nemzetközi szerve-

zetekről és az újbaldal történetéről, szintén országokénti bontásban.

Az intézet archívumában őrzik a Ba-beuf-iratanyagot, az Angelo Tasca-iratanyagot (amely kiadatlan anyagokat tartalmaz az OKP történetére, a Szovjetunió 1929 és 1958 közötti történetére vonatkozóan), a Pietro Secchia-iratokat (amely dokumentumokat tartalmaz az antifaszizmusról és az ellenállási mozgalmról). Mindezen túl az intézet jelentős levelezésgyűjteménnyel is rendelkezik.

A Feltrinelli Intézet tudományos tevékenysége a benne működő különböző központok és kisebb intézetek munkájával függ össze. A központok közül említjük meg a *Parasztmozgalmak történetének központját*, amelyben számos rendezvényt tartottak a parasztmozgalmak eredetéről és fejlődéséről (1955); vagy az *Olasz gazdasági struktúrát tanulmányozó és kutató központot*, amely 1957-ben alakult és számos konferenciát tartott, amelynek anyagát folyamatosan kiadták, például az olasz társadalmi-demográfiai rétegződésről, a külföldi behurházásokról Olaszországban stb. Újabban alakult meg a *Nőfelszabadítási mozgalom történetét kutató központ*, amely 1983-ban a feminista mozgalom és a kollektív tevékenységi formák összefüggéséről tartott szimpoziumot.

Igen jelentős az intézetben 1982 márciusától működő *Politikatudományi Központ*, amelynek vezetője Luigi Graziano, a torinói egyetem professzora. A központ elsődleges célja az olasz politikatudományi kutatások feltérképezése és lehetséges koordinálása, a politikatudomány helyének a többi tudományok rendszerében való kijelölése. Az intézetben működő kisebb intézetek közül említjük meg a *Politikai és társadalmi tudományok intézetét*, amelyben 1973–1974-ben szemináriumsorozatot tartottak *Marxizmus*

és a politikai gazdaságtan bírálata címmel, 1975-ben a pénz marxista értelmezéséről, majd később az *Imperializmus és a multinacionális társadalom* címmel.

Mindezeken túl az intézetben, a különböző szekciókban igen sokirányú tudományos munka folyik, amelyekből szintén szemináriumokat tartanak.¹²

Az intézet egyik legnagyobb jelentőségű vállalkozása *kiadói tevékenysége*, amely sorozatokra és egyéb kiadványokra terjed ki. A sorozatban megjelenő publikációk közül a legfontosabb az 1958-tól folyamatosan megjelenő *Évkönyv*-sorozat. Külön említést érdemel néhány tematikus *Évkönyv*. 1963-ban adták ki a Marx és Engels gondolkodásának alakulásával, koruk politikai és szellemi környezetével foglalkozó számot, majd a következő évben a fiatal Marx és korunk kapcsolatáról készítették el egy kötetet. 1968-ban a *Munkásmozgalom problémái* címmel kiadták az Angelo Tasca hagyatékában fennmaradt fontosabb anyagokat. Nemzetközi szerzőkollektíva munkáiból állították össze az 1973-as *Évkönyvet a Jelenkori marxizmus történetéről*,¹³ amely a II. Internacionálé megalapításától kíséri végig a marxizmus történetét Leninben, a Komintern teoretikusain keresztül egészen Lukácsig, Gramsciig. Több *évkönyv* foglalkozik az OKP különböző időszakai (első tíz év, az OKP a fasizmus idején stb.) történetével. Legjelentősebb ezek közül az 1981-es *Évkönyv*, amely mintegy 1200 oldalon foglalja össze a leglényegesebb tudnivalókat az OKP szervezeti felépítéséről, működési mechanizmusáról, káderpolitikájáról, sajtóorgánumairól, a szakszervezetekhez való viszonyáról, a ifjúsági szervezetekkel fenntartott kapcsolatáról.

Az intézetben folytatott szemináriumok és viták anyagát, valamint egyéb tematikus munkákat közöl a *Füzetek*.

1982-ben két jelentősebb gyűjtemény is megjelent: az egyik az Olasz Kereszténydemokrata Párt 1943 és 1981 közti történetéről, a másik pedig Lengyelországról és a Szolidaritás tizenhat hónapjáról. Az egyéb kiadások közül említsük meg az 1980-ban Follonicában tartott nemzetközi Trockij-konferencia teljes anyagának a publikálását, valamint az 1983-as Marx-centenáriumra kiadott *Marx és a marxizmusok* című kötetet.

Az olasz társadalomtudományi kutatóközpontok — specializált könyvtáraikkal, archívumaikkal, tudományos tevékenységükkel és kiadói munkájukkal — jelentős mértékben képesek orientálni és ösztönözni a marxizmustörténeti és munkásmozgalom-történeti kutatásokat. Bennük az olaszokon kívül eddig is igen sok külföldi — köztük magyar — kutató is megfordult. Anyaguk és tevékenységük ismerete azonban a szélesebb hazai kutatói közvélemény számára is érdekes, hasznos lehet.

Szabó Tibor

JEGYZETEK

¹ Ennek utódja a CeSPE, amely az OKP közgazdasági intézete.

² *Istituto Gramsci*, Annuario 1955—1956. Róma, 3. old.

³ Néhány fontosabb konferencia az 1950-es évek második feléből és az 1960-as évekből: *Gramsci-tanulmányok* (1957), *Az olasz kapitalizmus tendenciái* (1962), *A szovjet erkölcs* (1964), *Az európai kapitalizmus tendenciái* (1965), *Az állam reformja* (1968) stb. Néhány tanfolyam és szeminárium: *A realizmus problémái Olaszországban* (1959), *A szocializmus kezdetei Oroszországban* (1965), *A tőke* (1968—1969) stb.

- ⁴ Lásd például: *Buharin tra rivoluzione e riforme*. Roma 1982. Editori Riuniti — Istituto Gramsci.
- ⁵ *W. Brus: Storia economica dell' Europa orientale 1950—1980*. Róma 1983. Editori Riuniti.
- ⁶ Lelio Basso 1921-től vett részt a szocialista mozgalomban, bekapcsolódott az antifasiszta harcba. E tevékenységéért több évre száműzték, majd többször börtönbe zárták. 1925-ben szerzett jogi doktorátust Marx szabadságfelfogásából. 1931-ben pedig filozófiai doktorátust Rudolf Otto teológus munkásságából. Már a húsz-harmincas években elkezdte gyűjteni a szocialista mozgalom és a szocialista sajtó kiadványait, köztük első kiadásokat, ritkaságokat, különböző folyóiratokat (például Marx *Neue Rheinische Zeitungj*át, Gramsci *Ordine Nuovój*át). Maga is több folyóiratot alapított (*Quarto Stato*, *International Socialist Journal*), amelyek közül a legjelentősebb az 1958-ban létrehozott és ma is működő *Problemi del Socialismo*. Magas tisztségeket töltött be az Olasz Szocialista Pártban, többször választották meg képviselőnek és szenátornak, majd a PSIUP elnöke lett. (Lelio Bassoról lásd: *Il lungo impegno di Lelio Basso nel socialismo italiano*, in: *Problemi del Socialismo*, 1980. 18. sz.)
- ⁷ *Lelio Basso: La Fondazione Lelio e Lisli Basso — ISSOCO*, Roma 1974. 13. old.
- ⁸ *L'Anti-Dühring: affermazione o deformazione del marxismo?* Franco Angeli Editore, Milano 1983.
- ⁹ *La crisi del marxismo come problema*

del marxismo. Franco Angeli Editore, Milano 1983.

- ¹⁰ Giangiacomo Feltrinelli az egyik leggazdagabb olasz gyárosszalád tagjaként óriási vagyont örökölt, amit saját eszméi szolgálatába kívánt állítani. A II. világháború után az Olasz Szocialista Párt tagja lett, majd 1948-ban belépett az OKP-ba. Az 1956-os magyarországi események hatására kilépett onnan és egyre radikálisabb eszméket hirdetett. 1954-ban megalapította a nevét viselő sikeres könyvkiadót, melynek nyereségét baloldali kiadványok előállítására is felhasználta. Szimpatizált a kubai forradalommal, ő adta ki először Che Guevara híres naplóját. A gerilla hadviselés elemeit is tanulmányozta. Bekapcsolódott az 1960-as évek végének diákmegmozdulásaiba, de nem tudott azonosulni velük. Egyre inkább az ún. „extraparlamentáris baloldal” képviselőjévé vált, aki kettős életet élt: a nagyburzsoá és a szélsőbaloldali forradalmár életét. Neve egyre gyakrabban merült fel különböző merényletek kapcsán. 1972-ben egy robbantásos merénylet előkészítése közben vesztette életét.
- ¹¹ Lásd: *La Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*. Milano 1974. (Katalógus) 17. old.
- ¹² Néhány ezek közül: *A háború utáni történetírás elmélete*, *Előadások a Maghrebről*, *Stabilitás és reformok a kelet-európai országokban* stb.
- ¹³ *Storia del marxismo contemporaneo*. Annali dell'Istituto G. Feltrinelli. Milano 1973. Feltrinelli.

Francia szocialisták szemináriuma a marxi és a jauresi örökségről

Az 1984 márciusában Párizs mellett nemzetközi szemináriumot tartott *Marx, Jaures és a szocializmus ma* címmel az ISER, a Szocialista Tanulmányok és Kutatások Intézete, a Francia Szocialista Párthoz közelálló intézet. Az egy-két évente szervezett eszmecserekre az utóbbi években intézetünk is meghívást kapott. A nemzetközi szeminárium résztvevőinek nagy többségét a francia szocialista értelmiségiek, a párt vezető aktivistái adták; képviseltette magát a nyugat-európai baloldal széles skálája: több jelentős szociáldemokrata-szocialista és kommunista párt, illetve ezek intézetei, valamint egyes szocialista országokból érkezett kutatók is. A szemináriumon hús referátum hangzott el, kevés kivétellel franciák tartották, a referátumokat vita követte. A szeminárium értékét több színvonalas, tudományos igényű előadás (ilyenek voltak például a Marx és Jaures mai értelmezését bemutató előadások), továbbá az igen sokrétű, eltérő véleményeket is felvonultató vita adta. A vita annak ellenére tartalmasnak ítéelhető, hogy többnyire a kérdésfeltevésig-feltáráásáig jutottak el, és az igazi problémák nyitva maradtak. Tanulságos volt a szeminárium összegezéseként megtartott kerekasztal-találkozó, amelyen megjelent a Francia Szocialista Párt és a kormány több prominens vezetője is.

A külső szemlélő, egy szocialista országból érkezett és a nyugat-európai munkásmozgalommal foglalkozó kutató számára ez a szeminárium több aspektusból is maradandó élményt jelentett. A Marx- és Jaures-évforduló egyaránt kiváló alkalmat nyújtott több ideológiai és politikai kérdéskör megvitatására. Az adott esetben különösen érdekes volt, hogy a marxi és a jauresi örökségnek milyen kérdései kapnak elsőbbséget. Továbbá: hol húzódik a sokféle nézőpont egyfajta közös nevezőjének határvonala. A válaszok azért voltak fontosak, mert képet adtak a francia szocialisták gondolkodásmódjáról és szemmel láthatóan közvetítették pártjuk jelenlegi dilemmáit.

Ismeretes, hogy az 1970-es években megújhodott Francia Szocialista Párt az 1981-es választásokra a *Projet Socialiste* (Szocialista tervezet) platformjával érkezett. Ennek kidolgozásában jelentős része volt a párton belüli baloldaldnak, aminek köszönhetően a program nem egy helyen a marxi módszerre és kategóriákra támaszkodva éreztetően antikapitalista elemeket is tartalmazott. Egyik fő gondolata a központi államhatalom ellensúlyozása, az öngazgatás, a decentralizálás, a széles körű demokratizálás. A hatalomra került francia szocialisták, a kommunistákat is magába foglaló baloldali kormányzat nagy erővel látott hozzá a

program megvalósításához. Egyévi működés után azonban a kormánynak ez a lendülete megtorpant. Ugyanazokba a problémákba ütközött, mint a többi nyugat-európai szociáldemokrata, szocialista kormányok: a tőkés strukturális válság által kiváltott munkanélküliség, az infláció, a negatív külkereskedelmi mérleg, amelyek leküzdése mindennél aktuálisabb feladat lett számára. Ennek következtében a kormány tulajdonképpen felfüggesztette, vagy legalábbis lelassította ígéreteinek megvalósítását. A kormány kettős nyomás alá került. A francia jobboldal, a burzsoázia a gazdaság alálásával vádolta — és tegyük hozzá, nem eredménytelenül —, hangulatot szított a baloldali kormány ellen. A baloldali radikális szárnya viszont majdhogynem a szocialista program elárulásával vádolta a kormányt, és kifogásolta, hogy nem megy tovább a megkezdett úton, nem áll ki egyértelműen a tömegek érdekei mellett. A francia szocialisták ebben a helyzetben keresnek választ „a hogyan tovább” kérdéseire; az ISER szemináriumuk sok tekintetben tükrözte ezt, természetesen sokszor áttételesen, közvetve, de kétségtelenül igazodva hozzá. Vitathatatlan, hogy mindezt az államhoz való viszony kérdésében lehetett leginkább érzékelni. Etatisták-e a szocialisták vagy sem? Meddig terjedjen a központi államhatalom beavatkozása és hol kezdődjön az öngazgatás?

A szemináriumon nagy helyet kapott a jauresi örökség értelmezése e kérdéskörben. Jaures, ahogy azt többen hangsúlyozták, világosan látta az állam elnyomó jellegét, de a szocialista mozgalomban fellépő ellenfeleivel (anarchisták, forradalmi szindikalisták) ellentétben nem tekintette az államot önmagában rossznak. Jaures szerint az állam létezése egyrészt közvetlenül kapcsolódik az osztályokhoz, másrészt a munkásokkal való szembenállása abból ered, hogy a tőkés vi-

szonyok között az uralkodó osztály, a kapitalista tulajdon uralja az államot. Amennyiben és amilyen mértékben a szocialista mozgalom ezen változtatni tud — a „politikai szocialisták” éppen ezt tekintik céljuknak —, akkor az államot fel lehet és fel kell használni a szocializmus megvalósításában, részleges reformok keresztülvitelében. Jauresre hivatkozva hangsúlyozták a szemináriumon a francia szocialisták: a cél a politikai hatalom kivívása, de ez csak az általános választójog, tehát a pluralista demokrácia kereteiben fogható fel. A jauresi állam-, politika- és hatalomfelfogás interpretációjában markánsan jelentkeztek a francia szocialisták sajátos vonásai. Egyrészt egyértelműen a klasszikus „szociálreformizmus” szintjén fogalmazzák meg, hogy az általános választójog lehetővé teszi a munkásosztálynak, hogy megerősítse politikai befolyását, átalakítsa az államot, megszerezze a politikai hatalmat, és átmenetet biztosítson a szocializmusba reformokon keresztül. Másrészt azonban rámutatnak — és ez az, ami jellegzetes a francia szocialista álláspontban —, Jauresnak sem voltak illúziói a tekintetben, hogy az általános választójog egyfajta sima, „királyi út” lenne a szocializmus felé. Sem Jaures, sem a mai francia szocialisták nem tartják az államot egyetlen tényezőnek a társadalom átalakításában. Utalnak arra, hogy számítani kell a szakszervezetek és szövetkezetek aktivitására, amelyek növelik a proletariátus erejét. Hangsúlyozzák, hogy a proletariátus aktivitása nem akadáthat meg a parlamentben, és elkerülhetetlen a kormányra gyakorolt külső, parlamenten kívüli nyomás.

Külön előadás foglalkozott Jauresnek „a jövő szocialista szervezetéről” alkotott felfogásával. Ezen belül elsősorban az állam gazdasági szerepének értelmezését emelték ki. Nem lehet tagadni az államnak azt a feladatát —

mondták —, és itt értelemszerűen a szocialista többségű kormányra gondolnak, amely az össznemzeti érdekek képviselőjére, védelmére vonatkozik. Mindennek azonban összhangban kell lennie az állam decentralizálásának törekvésével. Idézték Jaurest, aki szerint a termelés irányításának két módja keresztelje egymást: egy „adminisztratív” (állami) és egy „testületi” (decentralizált), de törekedni lehet egy összhang kialakítására közöttük. Az adminisztratív irányítás is fejlődhet a decentralizálás irányába, és nem zárja ki egy választott szerv működését. Másrészt a termelés testületi irányításának módja is figyelembe veheti a nemzeti érdeket, a munka szervezetének egységét; úgy mond „a bánya nem a bányászokért, hanem a nemzetért van”. A jauresi szocialista munkaszervezet felvázolásában — mind az előadásban, mind a vitában — erős hangsúlyt kapott a minden szintre kiterjedő választási rendszer fontossága, kezdve a termelés alapsejtjeitől „a munka felső tanácsáig”.

Az eszmecserén nagy figyelmet szenteltek a marx örökség tanulságainak levonására. Sok felszólalás utalt arra, hogy a francia szocialisták a „demokratikus” és az „antietatista” Marxot tartják a sajátjuknak. Többnyire az a vélemény uralkodott, hogy Marx látomása — a francia forradalom és főleg a jakobinusok hatására — egy olyan demokratikus intézményrendszer volt, egy olyan központosított, az általános választójogra épült demokratikus köztársaság, amely biztosította volna a szocializmusba való átmenetet. Az 1870-es években azonban a Párizsi Kommün hatására Marx „elhagyta a jakobinus modellt”, az állam és demokrácia egy másfajta koncepciójához jutott el; az új felfogás tengelyébe az általános választójog alapján megválasztott tanácsok kerültek, amelyek egyszerre rendelkeznek törvényhozó

és végrehajtó hatalommal, tehát gyakorlatilag az egész hatalmat birtokolhatják. Kiemelték azonban, hogy Marx világosan látta a hatalom túlkonzentrálásából fakadó veszélyeket. Ezért állított föl olyan garanciákat, mint például a munkások szervezeteinek pluralizmusa (pártok, szakszervezetek, szövetkezetek), a szólás- és sajtószabadság, a népi milíciák föllállítása. Ezek lehetővé teszik, hogy „a dolgozó nép a maga totalitásában” elfojtsa a hatalommal való visszaélést, a privilegizált csoportok esetleges uralkodási kísérleteit.

Elhangzott egy olyan vélemény is, amely szerint az államról szóló marx felfogást sokszor pontatlanul leszűkítik Marxnak a tőkésállam apparátusáról, annak szükségszerű szétzúzásáról alkotott koncepciójára. Ezzel szemben — hangsúlyozták — Marx azokban az esetekben, ahol egy képviselői intézményrendszerre támaszkodó állam funkcionált (akkor például Angliában, az USA-ban, esetleg Hollandiában), nem zárta ki a szocializmusba való parlamentáris átmenet lehetőségét. Mindez — tették hozzá — nem jelenti azt, hogy Marx egy pillanatra is feladta volna alapelvét az állam osztályjellegére vonatkozóan.

Több felszólaló érvelt Marx módszerének és gazdasági kategóriáinak aktualitása mellett, utalva arra is, hogy a mai tőkés társadalomban is megmaradt a munkás-tőkés ellentét, mint a társadalom legfontosabb ellentétpárja. Emellett több olyan vélemény hangzott el, amely, nem tagadva a marxizmus történelmi érdemeit, a hangsúlyt a gyökeresen megváltozott gazdasági-társadalmi változásokra helyezte. Jellegzetes módon közelítették meg többben az osztályok közötti viszonyt, az osztályharc problémakörét. Itt a hangsúly azon volt, hogy az utóbbi évtizedekben felgyorsult társadalmi mobilitás következtében a klasszikus marx osztályfelállás alapvetően megválto-

zott. Ezek szerint a kapitalisták, az az osztály, amely a tőkét birtokolja és „átadja gyermekeinek”, képezi a hierarchia csúcsát. Lent helyezkednek el a „nem örökös” proletárok csoportja és a legkevésbé preferált társadalmi kategóriák, amelyek főleg bevándorló munkásokból állnak. A kettő között helyezkedik el a „középosztály” mind fontosabbá váló csoportja, amely ugyancsak munkásokból áll, de olyan rétegekből, amelyek egy bizonyos „kulturális tőke” örökösei, és akiknek az a céljuk, hogy elkülönüljenek az alsóbb rétegektől. Ha túlzás is volna azt állítani, hogy ezt az álláspontot teljes mértékben osztották volna a szemináriumon részt vevő francia szocialisták, de lényegét tekintve nem vitatták. Ilyen felfogások alapozzák meg végül is a francia szocialisták véleményét az osztályharcról: nem tagadják a létét, de szerintük éppen a társadalmi struktúra változásai következtében már nem egy elnyomott osztály, a munkásosztály hegemoniája érvényesül az osztályharcban, hanem széles „osztályfront” áll szemben a tőkével, a monopóliumokkal.

A tanácskozáson felvetődtek azok az új problémák, amelyekkel a szocialista-szociáldemokrata munkásmozgalom Nyugat-Európa-szerte számos frontokon találkozik. Ilyen az új technológia, a műszaki fejlődés társadalmi hatásai, továbbá a munkanélküliség, és ezzel kapcsolatban egyes hagyományos értékek devalválódása, válsága. Elemezték a „harmadik ipari forradalom” hatását a gazdasági növekedésre és ezzel összefüggésben a foglalkoztatottság alakulásának perspektíváját. Megfogalmazódott egy olyan igény, hogy a szocialistáknak világos távlatot kell megrajzolni olyan kérdésekben, mint a munkaidő csökkentése, a szabad idő növekedése, az iskola és általában a művelődés új feladatai. Erőteljesen exponálták azoknak a nem szakképzett

fiataloknak a problémáit, akik éveket töltenek el úgy, hogy nincs állandó munkahelyük. Sok szó esett ezzel összefüggésben a munkának mint értéknek a válságáról. Egyes vélemények szerint ez a jelenség eleve a taylori munkaszervezetben gyökerezik, de a hosszan elnyúló munkanélküliség mindezt csak tovább mélyíti. Az utóbbi problémakörben a vita meglehetősen elvont síkon zajlott. Egyetértés volt abban, hogy a hatalmon levő szocialistáknak megoldást kell keresniük, a kormányzatnak programot kell kidolgoznia. A vezető szocialista funkcionáriusokkal és kormánytagokkal való ke-rekasztal-beszélgetés alapján úgy tűnt azonban, hogy bár a francia szocialisták tudatában vannak mindennek, de a kormány most elsősorban a válság közvetlen hatásainak a kivédésére törekszik, különös tekintettel az 1986-ban sorra kerülő választásokra.

A szemináriumon kisebb helyet kaptak a munkásmozgalom, a tömegmozgalom, így a szakszervezetek konkrét tevékenységével összefüggő kérdések. Amikor az osztrák szocialisták képviselője a munkanélküliség elleni európai szintű összefogásra hívott fel, szavai alig találtak visszhangra. A nyugat-európai baloldal egységének, a szocialista-szociáldemokrata, illetve kommunista pártok közös fellépésének gondolatát elsősorban az olasz kommunisták képviselője feszegette, anélkül azonban, hogy gondolatai érdemi vitát váltottak volna ki.

Említést érdemel, hogy többen érintették a szocialista országok fejlődésének problémáit, többnyire kritikus hangvételben, azzal az igénnyel, hogy a francia szocialisták Marx-értelmezését, főleg a demokrácia kérdéseiben, szembeállítsák a szocialista országok gyakorlatával. Az egyébként teljesen nyitott vitában az ilyen vélemények „befeléérték” a tanácskozás tárgykörébe, felvetődésükben aligha volt csodál-

ni való. Figyelemre méltó azonban, hogy az ez irányú kritikai megjegyzések többnyire eltértek a más kérdésekben tapasztalt tárgyyszerűségtől, problémakereső jellegtől, és megmaradtak egy elvont ideológiai elhatárolódás síkján, meg sem kísérelve, hogy objektív elemzést adjanak a szocialista fejlődés kérdéseiről, a reális szocializmus vívmányainak demokratikus potenciáljáról, a demokrácia fejlesztésének tényleges problémáiról a szocialista országokban. Többnyire a „demokratikus szocializmus” nyugat-európai modelljét és formuláit kérték számon, meglehetősen mechanikusan és történelmietlenül. Ezek a felvetések kísértetiesen hasonlítottak — természetesen ellenkező előjellel — azokra a nálunk régebben publikált egyes szociáldemokrácia-elemzésekre, amelyek a forradalmi mozgalom, a tudományos szocializ-

mus „mércejével” mérték a szociáldemokráciát, ahelyett, hogy megpróbálták volna a szociáldemokrácia politikája és ideológiája belső rugóit, logikáját, valamint tényleges társadalomalakító potenciálját felmérni.

Mindez nem homályosíthatja el az ISER szemináriuma egészéről alkotott pozitív benyomást. A szemináriumon mi is kifejthettük álláspontunkat és vitatkozhattunk; a találkozó kollegiális légköre hozzásegített az álláspontok jobb megismeréséhez, a kutatási tapasztalatok kicseréléséhez. A Társadalomtudományi Intézet képviselete az ilyen tudományos fórumokon egyértelműen hasznosnak tekinthető. Tudományos kapcsolataink fejlesztése a párizsi Szocialista Tanulmányok és Kutatások Intézetével minden bizonnyal kölcsönösen előnyös lehet.

Havas Péter

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYAI

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

II. KÖTET

ESZKÖZÖK ÉS MÓDSZEREK

396 OLDAL / 75,— FT

III. KÖTET

Kolosi Tamás

STÁTUSZ ÉS RÉTEG

280 OLDAL / 75,— FT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Thoma László kandidátusi értekezésének védéséről

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Szakbizottsága 1984. január 16-án tűzte nyilvános vitára Thoma László: *A szabadidő filozófiai kategóriája Marxnál* című kandidátusi értekezését.

Az értekezés *célkitűzése* az volt, hogy a marxi szabadidő-elméletet mint a marxi történetfilozófia szerves részét mutassa meg, elemezve és rekonstruálva azokat a vitákat, amelyeket Marx a különböző utópista és közgazdasági iskolákkal folytatott.

A dolgozat fő *tézisei* az alábbiak:

1. „A szabadidő a szabad bérmunkás kategóriája.” Ez elsősorban azt jelenti, hogy a kapitalizmus kialakulása az a történelmi pillanat, amely megváltoztatja az emberi időfelhasználást és a szabadidő funkcióját a munkaerő újratermelése szempontjából, s a szabadidőt a tőke értékesülésének egyik mozzanatává teszi.

2. A marxi szabadidő-felfogás a kapitalizmuselmzés szerves része. „Mindazok az elemzések, amelyek Marx szabadidő-felfogását egy korábbi, bornirt termelési módban gyökereztetik, akár egy ellentmondásaitól megszabadult jövő társadalommal azonosítják, nemcsak kikapcsolják a marxi elemzéseket a szabadidő jelen ellentmondásainak elemzéséből . . . hanem abban rejtetten vagy nyíltan Marx utópizmusát mutatják ki. Ezzel félreértelmezik azt a har-

cot, amelyet Marx, éppen a szabadidőre vonatkozó elemzései közben, az utópizmus ellen folytatott.”

3. Az utópizmus a munka és munkaidő, a szükségletek és a fogyasztás, a munka és termelés felcserélésében mutatható ki. Ennek jellegzetes példáját mutatja az a pozitivistá szociológia, amely a munka és a szabadság ellentétét rögzítve, a szabadidőt az emberi termelés örök szükségleteként ábrázolja.

4. Marxnak a kapitalizmusbeli munkaidőről adott elemzése rávilágít arra is, hogy „a munkanapot elvileg csak osztályok közötti harc, az ösztöke érdekében az egyes tőkével vagy a munkásosztállyal szemben fellépő állami törvényhozás, valamint a tőke értékesülési érdeke korlátozhatja”. Így kap a munkanap rövidítéséért folytatott harc történetfilozófiai távlatokat.

5. A korai szocialista utópizmussal szemben, amely a munkanap rövidítését a luxusszükségletek korlátozásával kívánta elérni, Marx legfontosabb célja annak bemutatása, hogy a szükségleteket magukat is termelik, s a kapitalizmus az emberi szükségletek kibontakoztatását strukturálisan és terjedelemben a tőke értékesülésének rendeli alá.

6. Marx az *Értéktöbblet-elméletek* harmadik részében „leszámol a szükségletek korlátozásán alapuló munka-

idő-rövidítések utópizmusával... és szembe fordul a kapitalizmus apologeta interpretálásával (Ricardo) is". A munkaidő és szabadidő arányát mindenkor a tőke értékesülése szabja meg az emberi képességek és szükségletek közötti viszonyok tekintetében is.

7. A munkaidő és szabadidő a tőke forgalmi idejének része, s mint ilyen, tartalma a termelés kategóriájából érthető meg.

8. A kapitalizmus a szükségleteket elsősorban mint dologi szükségleteket termeli újra, s ezt alárendeli a tőke forgalmi ideje felgyorsításának. „Ennek eszköze a reálbérek növelése, a munkaidő csökkentése, s a szabadidőnek... állandóan bővítetten történő újratermelése.”

9. A szabadidő ellentmondásai a tőkefejlődés nem minden periódusában azonosak. „Az osztársadalmi vagy egyéni időfelhasználás történelmileg mindig a tőke meghatározott érdekeinek rendelődik alá.”

10. A tőkefejlődés úgynevezett harmadik periódusában a munkaidő és a forgalmi idő, illetve a gazdaság és az érték ellentmondása nem tartható fent tőkés keretek között. Ez teremti meg a munkaidő rövidítéséért folytatott harc történelmi perspektíváit. [Az idézetek a kandidátusi értekezés téziseiből valók.]

A disszertáció a marxi elemzés rekonstruálása mellett végigköveti és bírálja azokat a Marx-interpretációkat (Bernsteintől a jelenkorig), amelyek — különböző ideológiai igényekkel — Marxot mint utópistát mutatják be, amikor számukra apropót jelent Marx kommunizmusképe és szabadidő-elmélete. Az utópizmus és az utópizmusról folytatott vita így napjaink nagy kérdéseivel kapcsolódik.

Az *opponensi vélemények* meggyeztek abban, hogy Thoma László kandidátusi értekezése úttörő jellegű

munka, amely nemcsak rekonstruálja a marxi szabadidő-koncepciót, hanem jelentős ideológiai segítséget is nyújt napjaink nagy ideológiai vitáiban való állásfoglaláshoz.

Az értekezés egyik opponense, Simon Endre, a filozófiai tudományok kandidátusa, opponensi véleményében megállapította: a disszertáns meggyőzően bizonyította, hogy a szabadidő-fogalom más módon jelenik meg a prekapitalista és más módon a tőkés társadalmakban. Külön kiemelte a szerző Kolakowski-bírálatát, amelyben Thoma megállapítja, hogy Kolakowski „a szocializmusból tetszés szerint csinál antikommunizmust, szegénységet, jóléti manipulációt vagy demokráciaellenességet” (144. old.), és bebizonyítja, hogy Kolakowski munkássága nem a Lukács-életműre (főleg: a Történelem és osztálytudatra), hanem „Bernsteinre rímél” (146. oldal). Az opponens szerint „az értekezés új megközelítési módszerrel, új összefüggéseket mutat be a szabadidő marxi felfogását illetően, valamint a tekintetben, hogy hogyan épül be ez a felfogás Marx politikai gazdaságtani és történetfilozófiai tanításainak egészébe.” Fukász György, a filozófiai tudományok doktora véleményében méltatta a marxi szabadidő-fogalom rekonstruálását. Emellett szóvá tette a dolgozat néhány fogyatékoságát (így például: stílári és szerkesztési hibákat), valamint azt, hogy a disszertáció túl részletesen tárgyalja Kolakowski, Kosik, Heller munkásságát. Mindezek ellenére leszögezte: „A dolgozat valóban alkalmas adott Thoma Lászlónak a szabadidő marxi felfogása ürügyén egy szélesebb, sok gondolatot tartalmazó, sok továbbgondolkodást igénylő marxista történetfilozófiai kép felvázolására, segíti megérteni a marxi szabadidő-koncepció és Marx kapitalizmuselemzése közötti szoros kapcsolatot.”

A vitán jó néhány hozzászólás hang-

zott el, melyek többségükben elfogadták a szerző koncepcióját.

A bíráló bizottság a következőkben foglalta össze az értekezés tudományos eredményeit: „Új eredményként könyvelhető el az, hogy a marxi szabadidő-felfogás helyes interpretálása révén részletes elemzésnek veti alá Marx és az utópizmus viszonyát, amelyet a hazai szakirodalom eddig nem tárgyalt kellő részletességgel és pontosság-

gal... a marxi szabadidő-elméletet helyesen interpretálva megvédi a különböző utópista magyarázatokkal, pozitivista és pragmatikus interpretációkkal szemben.”

A bíráló bizottság a lehetséges 24 pontból 23-at adott meg Thoma Lászlónak, és ezzel egyértelműen javasolta a kandidátusi cím odaítélését.

Dévai Katalin

Ukrán és magyar kutatók együttműködése

Amikor a különböző társadalomtudományi intézetek keretében tevékenykedő magyar és szovjet kutatók kapcsolatairól, együttműködéséről szóló beszámolókat olvassuk, rendszerint néhány kutatóközpont neve áll előtérben (Moszkva, Tallin, Novoszibirszk, Leningrád). E kapcsolatok tovább szélesednek, és számunkra jelentős új vonás, hogy a Kiebben levő Ukrán Tudományos Akadémiának a külföldi országok társadalmi és gazdasági problémáival foglalkozó intézetével szoros együttműködésbe, közös munkába kezdünk. A múlt év során néhány napos konzultáció után együttműködési terv készült — amelynek keretei *A szocializmus építésének szakaszai a Szovjetunióban és Magyarországon, valamint a szocialista fejlődés kritériumai* című témában fogalmazódtak meg. A téma természetesen már a kapcsolatfelvétel első szakaszában „operacionalizálódott”, s egyben konkretizálódott is. Megállapodás született arról, hogy az együttműködés megindulásához az európai szocialista országok társadalmi fejlődésének tendenciáit felvázoló, többek között informatív jelleggel is bíró tanulmányok elkészítését vállalják az ezzel a feladattal megbízott munkacsoportok.

Különösen tekintetbe jött itt az évtizedes hagyományokra visszatekintő, a szocialista országok hasonló profilú tu-

dományos intézményeivel folytatott számos közös kutatás tapasztalatainak hasznosítása. Elsősorban a társadalmi struktúra, a rétegződési, mobilitási folyamatokat, az életmód jelenségeit összehasonlító vizsgálatok eredményeinek értékesítésére kínálkozott most alkalom.

A „szerződő felek” megállapodtak a tanulmányok elkészítésében, a szerzők megjelölésében, az anyagok vitájának határidejében, a munkák ütemezésében, és mint „végterméket” egy közös kötet összeállítását vállalták az 1985. évre.

Első lépésként az ukrán kollégák 1983 őszén „vitakész” állapotba hozták a tanulmányok egy részét, s a két munkacsoport tagjai konzultációs formában megtárgyalták ezeket. Ez alkalommal találkozott a két szerzőgárda először teljes létszámmal. A szovjet kutatók delegációját A. N. Slepakov akadémikus, az intézet igazgatója, valamint munkatársai, I. A. Petyersz történész, A. V. Potyehin történész, E. I. Golova-ha filozófus és G. I. Smanyko történész alkották.

A második lépésben intézetünk munkatársai 1984 tavaszán Kiebbe utaztak, ahol az elkészült további munkák érdemi vitájára került sor. A magyar szerzőgárda tagjai voltak: Halay Tibor igazgatóhelyettes, Kovács Ferenc szociológus, tudományos osztály-

vezető, Lengyel Zsuzsa közgazdász, Pál László szociológus, Békés Zoltán szociológus. Szakmai tanácskozás volt e találkozó, mert a négynapos konzultatív megbeszélés keretein belül gyakran a szóban forgó téma, illetve munkaanyag problémáin túlmutató, további hasznos véleménycserét is folytattunk. Már a budapesti megbeszéléseken is szerepeltek olyan tudományos, szakmai kérdések, amelyekben értelmezési különbségek, a fogalomhasználatban megnyilvánuló különbségek jelentkeztek a részt vevő kutatók között. Kiebben némileg több időt szenteltünk annak, hogy az egyes társadalomtudományi fogalmak tartalmában, ezen társadalmi folyamatok értelmezésében, értékelésében s főleg a legújabb, a szocialista társadalmak gyakorlatában felbukkanó új, korábban nem vagy alig tapasztalt jelenségek értelmezésében előforduló inkonzisztenciákat nyílt, őszinte, egymás érveit figyelembe vevő vitákban tisztázzuk. Mindkét munkacsoport egyetértett abban, hogy a változó társadalmi valóság s a vele lépést tartani törekvő — de a napi realizmus hibáját elkerülő — tudományos gondolkodás „szinkronizálása” állandóan aktuális feladata a társadalmi fejlődés, megújulás iránt elkötelezett kutatóknak.

Jó alkalom volt ez arra is, hogy bepillantást nyerjünk egymás műhelygondjaiba, a kutatások feltételeinek, az eredmények hasznosulásának sajátos problémáiba is. A szovjet fél szakmai igényességét tanúsítja, hogy amikor az egyes témák megkívánták, egyéb szakterületek (a demográfia, a társadalomstatistika) képviselőit is felkérték közreműködésre.

A kievi tanácskozás záróakkordja kijelölte a tervben rögzített együttműködés harmadik fázisának feladatait: a

szerkesztőmunkát, mely az elkészült tanulmányok közös kötetben való megjelenítésére irányult. A két munkacsoport delegálta a szerkesztőket: intézetünk részéről Békés Zoltánt, a kievi intézettől I. A. Petyerszt.

A kötetben az alábbi tanulmányok fognak szerepelni: *A. N. Slepakov*: A társadalmi fejlődés problémái és útjai a jelenkori ideológiai harcban; *Kovács Ferenc*: A munkásosztály társadalmi-politikai aktivitása és tudatossága; *A. I. Visnyak—Sz. A. Makejev*: A munkásosztály szakképzettségi struktúrájának dinamikája; *G. I. Smanyko*: A munkásosztály kulturális-technikai szintjének növekedése; *Pál László*: Változások a falu társadalmi-demográfiai struktúrájában; *Lengyel Zsuzsa*: Az agrárszektor átalakulása és annak hatása a falun végbemenő kulturális és szociális változásokra; *Pál László—Lengyel Zsuzsa*: A falu szerepének és helyének változása a regionális struktúrában; *Gazsó Ferenc—Békés Zoltán*: Ifjúsági utánpótlás a társadalmi struktúra alapvető kategóriáiban; *E. I. Golovaha—T. G. Rendjuk*: A munkásosztály fiatal nemzedéke formálódásának alapvető tendenciái; *I. A. Petyersz—A. V. Potyehin*: Az értelmiség-utánpótlás forrásai és kialakulásának sajátosságai; *Halay Tibor*: A 80-as évtized főbb társadalmi folyamatai — a szocializmus építésének, illetve tökéletesítésének útján.

Bár a kievi munkaprogram eléggé szoros volt, vendéglátóink mégis teremtetek alkalmat arra is, hogy a kötetlen formákban, baráti eszmecsere kereteiben, kulturális programok alkalmával a személyes kontaktusok erősödjenek.

A találkozó során már előzetes eszmecsere folyt a további távlati együttműködésről is, s ennek körvonalai kialakultak.

Pál László

A CeSPE delegációjának látogatása intézetünkben

A Társadalomtudományi Intézet 1984. április 25. és 30. között fogadta az Olasz Kommunista Párt egyik kutatóhelye, a Gazdaságpolitikai Kutatási Központ (CeSPE) küldöttségét, amelyet Silvano Andriani, az OKP KB tagja, a CeSPE igazgatója vezetett, tagja volt Raffaele Brancati közgazdász és Vaifra Polanca szociológus.

A CeSPE az OKP gazdasági kérdésekkel foglalkozó kutatóintézménye. Az állandó munkatársak száma kevés, főként külső munkatársakkal dolgozik. Az OKP vezető szervei számára készít gazdasági, gazdaságpolitikai elemzéseket. Ebben az évben tervezik alapítványná bővítését. Céljuk olyan kutatóintézmény létrehozása, amely a korábbihoz képest pénzügyileg önállóbb lesz, és széles körű, baloldali értelmi bázisra támaszkodik.

A küldöttség látogatása nemcsak azért jelentős, mert először járt a CeSPE delegációja hazánkban, hanem azért is, mert egyben ez volt az első alkalom arra, hogy a korábbi időszakos kapcsolat állandóbb együttműködéssé váljék. A CeSPE és a Társadalomtudományi Intézet között dokumentációcserére, kutatók kölcsönös cseréjére is sor kerülhet, ezen túl a két párt gazdaságpolitikájának, nézeteinek jobb megismerésére is alkalom adódik a tudományos kutatómunkáról készült tájékoztatók kölcsönös cseréjével.

A mindkét részről igényelt kapcsolatok felvételén túl a CeSPE küldöttsége a magyar párt gazdaságpolitikája iránt érdeklődött a legintenzívebben. A gazdasági reform és a politika kapcsolata, az állam szerepe a gazdaság irányításában, a kisegítő gazdaságok, háztáji gazdaságok, kisvállalkozások problémái minden konzultáción felvetődtek. A konzultációk az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályán, az Országos Tervhivatalban, az intézet kutatócsoportjaiban folytak. A küldöttség ellátogatott Rétságira, ahol az MSZMP helyi bizottságának gazdaságirányítási tapasztalataival és a termelőszövetkezet gazdálkodásával ismerkedtek meg. A konzultációk — ahogyan megfogalmazták véleményüket — nagymértékben segítettek abban, hogy közvetlen tapasztalat alapján megismerjék és értékeljék a magyar gazdaságpolitikát.

Raffaele Brancati a Társadalomtudományi Intézetben előadást tartott az olasz gazdaság helyzetéről. Ahogyan kifejtette, az olasz gazdaságnak a hetvenes évek végétől két súlyos problémával kell megküzdenie: rendkívül alacsony a gazdasági növekedés üteme, és az alacsony növekedés mellett a többi fejlett tőkésországhoz képest jelentős ciklikus ingadozások tapasztalhatók. Ennek több oka van: egyrészt olyan makroökonomiai korlát, mint a magas inflációs-ráta, amelyet az inflá-

ció importja, az állami költségvetés deficitjének növekedése, másrészt az elosztási konfliktusok kiéleződése idéz elő. A növekedés gyorsítását gátolja a külgazdasági egyensúly hiánya. A GDP 30 százaléka az export, s ez az arány folyamatosan növekszik. Az olasz exportnak, amely alapvetően fogyasztási exportot jelent, jelentős cse-rearány-romlással, és a kereslet nem kellő mértékű növekedésével kellett és kell megküzdenie. Az exporthoz képest túl gyorsan nőtt az import: a GDP 1 százalékos növekedéséhez az import 2 százalékos növekedése járult. Az olasz kormány gazdaságpolitikájában egyszerre törekszik az infláció megfékezésére és a külkereskedelmi mérleg javítására. Megfelelő árfolyampolitika révén az infláció csökkenését kívánja elérni, de nem törekszik az állami költségvetés deficitjének csökkentésére. A deficit inflatorikus hatását úgy próbálja megakadályozni, hogy a deficitet pénzüjraelosztó hitelekből (államkölcsönkötvények) fedezi. Az elosztási viszonyok alakításában a bérnövekedés fékezését, az inflációs rátánál kisebb mértékű bérnövekedés biztosítását kívánja megvalósítani. A kormány elkövetése szerint ezekkel az intézkedésekkel nemcsak az inflációs ráta csökkenne, hanem javulna a külkereske-

delmi egyensúly is. A belföldi felhasználás erős korlátozásával az 1984-re tervezett 2 százalékos GDP növekedését az export 6 százalékos növekedésével kellene biztosítani.

Az OKP megítélése szerint a kormány gazdaságpolitikája probléma-centrikus, mert

— a bérnövekedés fékezése kielezi a társadalmi feszültségeket;

— az intézkedések csak elodázzák, de nem oldják meg a gazdasági feszültségeket, nem segítik elő a gazdaságban a szükséges struktúraváltást. Az OKP úgy véli, hogy a hatékonysági problémákat nem az elosztási szféra problémái, hanem a strukturális egyenlőtlenségek okozzák. Az OKP szerint a strukturális problémák megoldását egy hosszú távú fejlesztési program alapján hozott szelektív beavatkozások sora jelentené.

Az előadás után számos kérdés hangzott el az olasz gazdaság helyzetéről, az olasz belpolitikai viszonyokról.

A CeSPE-nél számos tanulmány készült a közelmúltban az olasz gazdaság helyzetéről, amelyek az intézet könyvtárában az érdeklődők rendelkezésére állnak.

Guba László

MEGJELENT

Farouk Dawass

PALESZTINOK ÉS ÖNRENDELKEZÉS

402 OLDAL / 63,— FT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Eszmecsere a második gazdaságról és a gazdasági, társadalmi struktúráról

1984. május 7. és 11. között nyugatnémet—magyar szakértői eszmecsere volt intézetünkben a második gazdaság témakörében. A szakmai vitán részt vettek a Friedrich Ebert Stiftung képviselőiben: Jochem Langkau vezetésével Eckehard Wohlers, Manfred Kaiser, Henrik Kreutz. Magyar részről a *Társadalmi rétegződés és a Gazdaság és társadalom* csoport, Kolosi Tamás és Gidai Erzsébet vezetésével.

A szakmai megbeszélésre írásos téziseket készített Manfred Kaiser, Eckehard Wohlers és Kovách Imre. A vitában a felsoroltak mellett aktívan kivette részét Galasi Péter, Szpirulisz Ildikó és G. Márkus György.

Három kérdés állt a szakmai beszélgetés középpontjában:

1. A második gazdaság tartalmának, fogalomkörének tisztázása;

2. A második gazdaság okai és sajátos vonásai;

3. A második gazdaság értékelése és társadalmi hatásai.

Az első kérdéskörben sok nézet ütközött, és valójában nem alakult ki egységes álláspont a második gazdaság tartalmát, körét illetően. Az egymástól eltérő felfogások jól tükrözik mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban is fellelhető sokféle megközelítést.

E gazdasági szférát különféle elnevezéssel illetik: árnygazdaság (Schat-

tenwirtschaft), földalatti gazdaság (Second economy). E. Wohler jó jellemzést adott a különböző megközelítések tartalmáról és egymástól eltérő vonásairól. Véleménye szerint az árnygazdasághoz sorolhatók mindazok a magángazdasági tevékenységek, amelyek közgazdasági értelemben ugyan értékalkotásnak számítanak, de a társadalmi termék elszámolásában nem játszanak szerepet (beletartoznak a magánháztartások, a szervezetek önellátása és a földalatti gazdaság). Az árnygazdaság fogalmát gyakran az ún. földalatti gazdaságra korlátozzák, ekkor csak azokat a magángazdasági tevékenységeket sorolják ide, amiket a társadalmi termék mérésénél figyelembe kellene venni, de amire gyakorlatilag nem kerül sor. A second economy alatt gyakran az árnygazdaság tartalmát értik; mások azokat az adóköteles jövedelmeket sorolják ide, amelyeket az adófizető polgárok elhallgatnak az adóhivatal elől. A fogalom eltérő értelmezéséből adódik az is, hogy az árnygazdaság nagyságrendjéről kialakított becslések eltérnek egymástól.

1980-ban a társadalmi össztermék arányában mérve az árnygazdaság mértékét az NSZK-ban különböző nagyságrendre becsülték az egyes szerzők. A készpénzkeresletli megközelítésben Kirchgässner 10,3 százalékra, Langfeldt 12,6 százalékra, a munka-

piac alapján 35,0 százalékra, Weck pedig 8,3 százalékra. (Magyarországon a második gazdaságból származó jövedelem a nemzeti jövedelemnek 4—5 százalékát teszi ki, az aktív keresőknek mintegy 75 százaléka — 3,5 millió ember — az inaktívak közül 1,5 millió fő, összesen mintegy 5 millió fő vesz részt a második gazdaság valamelyik formájában.)

Hazánkban számos szakember (Galasi Péter és mások) álláspontja szerint a hetvenes évek közepétől megjelenő „második gazdaság” fogalmába elsősorban a kisüzemi jellegű gazdálkodást, illetve a munkavégző képességnek a szocialista szektoron kívüli hasznosítási formáit sorolják. Ezek szerint a második gazdaság szférájába a következő főbb területek tartoznak: a legális magánszektor, a bejelentés nélkül alkalmazottak, a kontárok, a fuszók, a mezőgazdasági kisárutermelés, a borra való, hálapénz, csúszópénz stb. és számos egyéb jövedelemátcsoportosítás (például pénzkölcsönök, ingatlanbérbeadás és adásvétel stb.), a kisvállalkozások. A második gazdaság legnagyobb területe a mezőgazdasági kistermelés, itt mintegy 1,7 millió család dolgozik.

A szakemberek másik köre nem sorolja a második gazdaságba a VGM-eket, a magánszektor, továbbá a csúszópénzt, borra való. (Ez utóbbiaknak a „fekete gazdaság” — vagy harmadik gazdaság nevet adták.) Annyi azonban egyértelműen megállapítható, hogy ma még nem alakult ki egységes álláspont a második gazdaság tartalmát és szerepét illetően, jóllehet a második gazdaság fontossága és súlya egyre növekvő. Megnehezíti az elemzést az is, hogy objektív statisztikai adatbázis alig van, ezek is elsősorban becslések.

A tanácskozáson sem sikerült teljes mértékben megválaszolni e kérdést. Továbbra is érvényes Cassel találó megközelítése: „Aki megpróbálja meg-

határozni az árnygazdasági tevékenységnek mértékét, az ahhoz a vakhoz hasonlít, akinek egy előtte álló elefántot kell leírnia: Az egyetlen, amit biztosan megállapíthat, csak annyi, hogy az elefánt létezik és viszonylag nagy.” (E. Wehlers tézisei, 3. old.)

Értékes elemzéseket és összegzéseket hallottunk a második gazdaság kezelésének *okaira* vonatkozóan. Az NSZK-ban, ahol az árnygazdaság a „hivatalos” gazdaságnál nagyobb mértékben növekszik, az okok elsősorban a következőkre vezethetők vissza:

— a magánkezdeményezéseket különböző megkötésekkel és előírásokkal mindjobban korlátok közé szorítják;

— a „hivatalos” gazdaságra nehezedő adóterhek teljesítményt gátló tényezők és — lazítva az adóerkölcsöt — mind nagyobb diszkrepanciát teremtenek a hivatalos és árnyárak között;

— növekszik a szabad idő, részben az egyén szabad akaratából, részben a munkanélküliség következményeként.

Ezzel szemben a szocialista gazdaságban, így Magyarországon is, a kiváltó okok más közgazdasági okokra vezethetők vissza. Ezek közül az egyik legfontosabb a hiánygazdálkodás, a társadalmi szükségletek kielégítetlensége, de szerepet játszott az emberi erőforrások fokozottabb feltárása, a vállalkozási kedv fellendítése, történelmileg szemlélve pedig a túlzott méretű államosítás. A második gazdaság növekedésével együtt fokozódik ennek *hatása* is a gazdaságban.

Ezekről a kedvező és kedvezőtlen hatásokról szolt Manfred Kaiser, Henrik Kreutz és Jochem Langkau.

A növekvő árnygazdaság a „hivatalos” gazdaságban munkahelyeket semmisíthet meg, fokozhatja a munkanélküliséget és lenyomhatja a béreket. Másrészt új piacot is teremt és elősegíti a gazdasági növekedést. A növekvő árnygazdaság csökkenti az államnak

fizetendő, az adó és a munkabér utáni járulékok mértékét.

A felsoroltak közül a legnyomasztóbbak a gazdaság szerkezeti átalakulása következtében növekvő munkanélküliséggel járó gondok. Kaiser professzor téziseiben hangsúlyozza: egy újonnan létesített ipari üzemre körülbelül két leállított ipari üzem jut, s egy álláshoz jutott munkaerőre mintegy három állásalanná vált dolgozó esik.

Az új megélhetési formák és módok teremtésének lehetőségei és formái ezért igen lényegesek. Ennek útjait próbálják kialakítani az NSZK-ban és más ipari államban megjelenő alternatív kezdeményezések (alternatív projektek), amelyek a saját ellátás mellett piaci cserére is termelnek. Az alternatív életforma megvalósításáról tartott értékes és érdekes előadást Kreutz professzor, aki beszámolt azokról a konkrét kísérletekről Hannover és Nürnberg környékén, ahol önálló és önálló gazdaságokat hoztak létre, támogatások és — ha volt — saját tőkék alapján. Ezekre az alternatív formákra a vállalkozói vonások, az önállóságra törekvés a jellemző, és saját ellátásuk mellett piacra is termelnek. Gazdasági szerepük mellett jelentős a társadalmi hatásuk is, a munkalehetőség, foglalkoztatás mellett gyakran más szociális és ideológiai célkitűzéseket is megvalósítanak, mint például az ökológiai mozgalom aktív támogatása. Becslések szerint az alternatív szektorra esik az összes kereső foglalkozások 0,1—0,25 százalékig terjedő aránya, ez hozzávetőlegesen mintegy 80 000—95 000 aktívan tevékenykedő tagot jelent.

Kreutz professzor vizsgálatai szerint az alternatív projektek 70 százaléka a szolgáltatások szférájába tartozik.

Mindössze 2 százalékos részarányuk sorolható a kisüzemi termeléshez.

Az alternatív vállalkozásokból körülbelül 10 százaléka tudja fedezni a személyi költségeit, a többi szubvenciókra vagy mecénások támogatására van utalva.

Magyarországon más hatásokkal számolhatunk részben a második gazdaság kialakulásában található eltérő okok miatt, részben sajátos működése következtében. A jövedelemelosztás és az árszínvonal oldaláról nézve a második gazdaság növeli a jövedelemkülönbségeket és az árakat, ebben hatásuk kedvezőtlen. Ugyanakkor a termelésben és a szolgáltatásokban megtestesülő második gazdasági tevékenység enyhíti a hiányt, a túlkeresletet, és hozzájárul a lakosság szükségleteinek kedvezőbb kielégítéséhez, ebben tehát kedvező szerepet játszik. Vannak társadalmi feszültségeket erősítő tendenciák is, például a borralaló, a korrupció következtében.

A társadalmi-gazdasági rendszer eltérő voltából és a fejlettségi fok különbségeiből fakadó eltérő vonásokat az országok között szemléletesen érzékeltette a vita is.

Úgy tűnt, egyetértés volt abban, hogy a második gazdaság túlméretezett növekedése hosszú távon sem közgazdasági, sem pedig politikai szempontból nem jár előnyökkel, a túlzott aktivitás visszaszorítása hosszú távon ajánlatos.

Az élénk, színvonalas és baráti hangvételű eszmecsere mindkét félnek hasznos, továbbgondolandó információkat és tapasztalatokat nyújtott.

Gidai Erzsébet

Reformtervek a nyugatnémet politikatudományi oktatásban

A nyugatnémet egyetemeken folyó politikatudományi oktatás megismerése számos figyelemreméltó tanulsággal szolgál e tudományág egésze szempontjából is. Korábban már bemutattam a politikatudomány oktatásának hamburgi modelljét, hangsúlyozva, hogy a hamburgi mellett másféle megoldások is vannak. Ez a pluralizmus a politikatudományi oktatás szervezetében és felépítésében bizonyos hátrányokkal jár: nehezen mérhető össze, illetve hozhatók közös nevezőre a különböző egyetemeken elért tudományos fokozatok, és ez végső soron a politológusok amúgy sem túl rózsás elhelyezkedési lehetőségeit hátrányosan befolyásolja.

Ezek az elhelyezkedési problémák, illetve más, ezekkel összefüggésben álló okok és célok (a tudományos minősítés egységes rendszerének létrehozása stb.) vezettek oda, hogy az NSZK tartományi kultuszminisztereinek 1981. október 30-i konferenciája megbízást adott a tartományok feletti, egységes politikatudományi-szociológiai tanulmányi reformbizottság létrehozására.

A bizottság munkájáról készült dokumentáció alapján, és *Siegfried Rummel*nek, a bizottság egyik tagjának szóbeli beszámolója után 1983. november 8-án a Hamburgi Egyetemen *W. Stefani* professzor vitát rendezett oktatók, diákok, doktori disszertációjukat készí-

tő aspiránsok és a gyakorlatban dolgozó szakemberek bevonásával. E dokumentáció, illetve vita alapján szeretnék beszámolni a bizottság tevékenységéről, és ezáltal képet adni a nyugatnémet politikatudományi oktatás jelenlegi helyzetéről és továbbfejlesztésének terveiről.

Az oktatási reformot előkészítő bizottság nyolc professzorból és négy diákból áll: fele szociológus, fele politológus. A politikatudományi részleg három fázisban végzi munkáját: a szak jelenlegi állapotának megismerése, a problémák feltárása, reformjavaslatok kialakítása. Jelenleg az első szakaszban tartanak. Érdeklődésük centruma: milyen ismereteket, képességeket sajátítson el a politológus, milyen más szakokkal párosítsák a politológiát az oktatásban, mi az a „minimálkonszenzus”, amit a politikatudományi oktatáson belül létre kellene hozni?

Az utóbbi problémánál, azaz a szűkebben vett politikatudományi ismeretek elsajátításának súlypontjainál a bizottság a Nyugatnémet Politikatudományi Egyesület javaslataira támaszkodik. Az Egyesület elnöksége ugyanis már 1980-ban szintén létrehozott egy bizottságot az oktatás reformjának elősegítésére, amely megfogalmazta a „minimálkonszenzust” az NSZK politikatudományi oktatásában, azaz azokat a fő területeket, amelyek a politológus-

képzéshez minden egyetemen hozzátartoznak, vagy hozzá kellene tartozniuk — ha különféle elnevezéssel is. Ezek: politikaelmélet és politikai filozófia; a politikatudomány módszerei; az NSZK politikai rendszere; a politikai rendszerek összehasonlító elemzése; nemzetközi viszonyok és külpolitika; politika és gazdaság.

A minisztériumi bizottság öt neves politológust kért fel különböző tartományok egyeteméről, akik mintegy a különféle oktatási modelleket képviselik, hogy felmérje az eltérő modelleket, és továbbfejlesztési lehetőségeiket. A következő kérdésekre kértek választ: mennyiben van jelen a felsorolt öt súlyponti terület az oktatásban; mi a szerepe a módszertannak; milyen szakokkal párosítják a politikatudományt, és különösen: milyen a viszony a politikatudományi és a szociológiai szakok között?

Az első kérdésben nagyjából megegyeznek a szakértők válaszai: a politikatudomány felsorolt öt fő területe mindenütt része az oktatásnak, azonban a hangsúlyok, súlypontok eltérőek. Ezek az eltérések elsősorban két kérdésben: a módszertani felkészülés megítélésében és a szociológiához való viszonyban — azaz általánosabban a politikatudomány és más szakok párosításában mutatkoztak meg. Érdemes áttekinteni az egyes egyetemek karakterisztikus eltéréseit és az ezekhez kapcsolódó különféle elvárásait a továbbfejlesztésben. *Megerle* professzor (*Nyugat-Berlin*): a politikatudomány oktatásának nincs különösebb kapcsolata a szociológiáéval; a módszertani képzés gyenge és elsősorban közgazdaságtani jellegű. E vonatkozásban politikatudományi profilozásra van szükség. *Wittkämper* professzor (*Münster*): a statisztikai és más társadalomtudományi módszerek jelentősége nagy; a szociológiával szoros kapcsolatokat kell kiépíteni, integrált kur-

zusokat kell létrehozni. *Nuscheler* professzor (*Duisburg*): erős módszertani oktatás, a politikatudomány és a szociológia részleges integrációja, de ezt még erősíteni kell. *Kielmansegg* professzor (*Köln*): a politikatudomány és a közgazdaságtan integrációja, a módszertan kiemelkedő szerepe, főleg gazdaságtani orientációval. Nem látja értelmét a politikatudomány és a szociológia összeházasításának. *Lehmbruch* professzor (*Konstanz*): a módszertan általában gyöngye pont a délnémet egyetemeken, ugyancsak hiányzik a szociológia és a politikatudomány szoros kapcsolata, de létrehozása nem is kívánatos.

A szakértők válaszaiból kiderül, hogy jelentős eltérések vannak különféle egyetemek és tartományok között a politikatudományi oktatásban a módszertan és a szociológia szerepének megítélésében. Nagyjából két koncepció kristályosodik ki. 1. Integráció a politikatudomány és a szociológia között, közös módszertani bázison. 2. A politológia az oktatásban különböző szakokkal (itt főleg a közgazdaságtant említik, de a gyakorlatban elterjedt a jog, történelem, filozófia stb.) párosítható, a szociológiának e szempontból nincsen kiemelkedő szerepe, s így a politikatudomány és a szociológia között nem hozandó létre egységes módszertani bázis sem.

A bizottság jelentéséről Hamburgban folytatott vitán először a munkanélküliség „gyakorlati” szempontját vetették fel. Az oktatásban viszonylag egységesített területeken végző hallgatók (például jog) könnyebben helyezkednek el, mint azok, akik az egyetemenként eltérő és sokarcú filozófiát, szociológiát, politikatudományt választják. Egységet vihetne a szakba, és növelhetné az elhelyezkedési esélyeket a politológusok erőteljes módszertani képzése, amely alkalmassá tenné őket az empirikus társadalomkutatói munkára.

Ellenvéleményként elhangzott, hogy az egységesítés, a kanonizálás szűkíti a politikatudományban rejlő sokféle lehetőséget. Az oktatás csak előkészületet ad, és a nagyon különböző speciális területeken dolgozó politológusoknak ezután, már saját szakterületükön dolgozva, önállóan kell elsajátítaniuk a módszertani bázist. A politikatudomány ne legyen a módszertan függvénye, amely úgysem egységesítheti, mivel a politológia területenként különböző irányba, és nemcsak a szociológia felé orientálódik. A módszertani képzést biztosítani kell a politológusoknak, de nem kötelezően.

Más ellenvetések szerint az NSZK egyetemén így is túl nagy a szabadság, például az amerikaiakhoz vagy a franciákhoz képest. Az egyetemek kritikai elméket nevelnek, a munkáltatók pedig nem mindig rajonganak ezekért, inkább a beilleszkedőket keresik.

A vitatkozók nem jutottak közös nevezőre. A vitában megnyilvánultak azok az eltérő álláspontok, amelyek a szakértők nyilatkozatai mögött is kitapinthatóak. Úgy tűnik, hogy még hosszú ideig folynak majd azok a viták, amelyek eredményeként kialakulnak majd az NSZK politikatudományi oktatásának továbbfejlesztési irányai.

Egyesek máris szkeptikusak a reformmal szemben, különösen abban a vonatkozásban, hogy az oktatási reform következtében csökkenne a munkanélküliség a politológusok körében. E ponton ez a vita egy általánosabb oktatáspolitikai kérdéshez kapcsolódik: lehet-e és szabad-e korlátozni a továbbtanuláshoz való jogot a tömeges munkanélküliségre hivatkozva?

Ugyancsak a nyugatnémet politológia „egységének és sokféleségének” problémája áll a politikatudósok egy másik fő vitakérdésének, a Nyugatnémet Politikatudományi Egyesület (Deutsche Vereinigung für Politische Wissen-

schaft, DVPW) szakadásának és egy új szervezet, a Nyugatnémet Politikatudományi Társaság (Deutsche Gesellschaft für Politikwissenschaft, DGPW) megalapításának hátterében.

A probléma gyökere a hatvanas évek végére, illetve a hetvenes évek elejére nyúlik vissza. Ekkor kezdett bomlásnak indulni az a konszenzus, amely a konzervatív német egyetemeken nem szívesen fogadott politológiát a neopluralista demokráciamodell révén nagyjából összekötötte. Ez idő tájt az Egyesület fontos tényező volt a politológia egyetemi oktatásának elterjesztésében. Ahogy az egyetemeken megszűnt, illetve nagymértékben csökkent az ellenállás a politológiával szemben, ezzel párhuzamosan leépült az Egyesület érdekvédelmi funkciója. A diákmozgalom és a szociálliberális koalíció reformpolitikája (különösen az egyetemi reform, amely leépítette az egyetemi hierarchiát, másfelől a „keleti politika”, amely csökkentette az antikommunizmust), továbbá az amerikai politológia hatása új elméleti és politikai irányzatok (új baloldal, neomarxizmus, rendszerelmélet stb.) megjelenéséhez vezettek, amelyek eltávolodtak a neopluralista hagyománytól. A politikatudományban az elméleti és politikai irányzatok sokfélesége jött létre.

Ebben a szituációban az „alapító érában” katedrához jutott idősebb, konzervatívabb professzorok kisebbségbe s háttérbe szorultak az új irányzatokkal szemben. Az Egyesület éves kongresszusai sorra olyan témákkal foglalkoztak (legitimáció, politika és gazdaság), amelyekhez a régi iskola hívei gyakran nem tudtak és sokszor a baloldaliak jelenléte miatt nem is akartak hozzászólni. A keresztény és liberális pártokhoz, valamint a szociáldemokrácia jobboldalához sorolható professzorok egy része (például olyan neves kutatók, mint *K. D. Bracher*, *R. Löwenthal*, *W. Hennis*) elmaradtak az

Egyesület rendezvényeiről, kikerültek a vezető testületekből.

A konzervatív-pluralista irány képviselőinek hatására 1983 tavaszán — valószínűleg részben a parlamenti választásokon várható konzervatív győzelemtől sarkallva — létrejött az új szervezet, amely a Társaság nevet viseli. Az új szervezet szabályzata és jellege tudatosan eltér a régiétől. Míg az Egyesület célja az volt, hogy minden, a politikatudománnyal foglalkozó kutatót tömörítsen (tagjai lehetnek az összes, diplomával rendelkezők, sőt diákok is), a Társaság elitista jellegű (csak professzorok vagy kiváló disszertációval és kiemelkedő tudományos teljesítménnyel rendelkezők lehetnek a tagjai). A felvételi eljárás erősen szelektív: két tag javasolhat új tagot, az elnökség minden tagjának el kell fogadnia, és az elnökség határozatát öt tag javaslatára csak a taggyűlés módosíthatja. Az Egyesületnek jelenleg 896 tagja van (335 professzor), a társaságnak 125, de sokkal többet nem is akar.

A Társaság célja ezzel: megmutatni, hogy ők a „jobbak”. A tagság egyértelműen a „jobbkozépből”, az idősebb generációból kerül ki. A Társaság elzárkózik a fiatal kutatók felvételétől, s így az új irányzatoktól elszakadt „professzorszorklubbá” válik.

Másik, egyelőre megválaszolatlan probléma a két szervezet képviselője a nemzetközi fórumokon, különösen az IPSA-ban. A jelenlegi képviselő *D. Senghaas* személyében megegyeznek, de később lehetséges, hogy nemzetközi szintre is áthelyeződik az NSZK-n belül a két szervezet között már megindult verseny az erkölcsi és anyagi elismerésért.

1983 őszén mindkét szervezet ülést tartott. A Társaság Kölnben a *Keletnyugati konfliktus új fejleményei* címmel megrendezett kongresszusán erőteljes volt a hetvenes évek enyhülési politikájának és a békemozgalom „utó-

pizmusának” a bírálata. A „tudományosság”, a „reálpolitikát” kívánták képviselni a szerintük túl „baloldali” Egyesülettel szemben.

Kérdés, hogy milyen lesz a jövőben a két szervezet viszonya, s egyáltalán tartós lesz-e a jelenlegi állapot?

Míg a Társaság az elhatárolódást, az Egyesület — mannheimi kongresszusán, amely a pártrendszer és az érdekképviselői szervek kérdéseivel foglalkozott — a két szervezet együttműködését, dialógusát hangsúlyozta. Mindkét oldalon megengedik a kettős tagságot, sőt az Egyesület elnökségébe beválasztottak egy olyan tagot, aki tagja a Társaságnak is. Az Egyesületből nem léptek ki az összes keresztény-liberális elemek; s néhányan kettős tagságuk révén a dialógust és az esetleges reintegrációt is előmozdíthatják.

Mint már az oktatási reform kérdésénél láttuk, a nyugatnémet politikatudomány — részben a föderális oktatási rendszer miatt — erősen megosztott; elméleti, módszertani és politikai értelemben egyaránt. Hogy ez a pluralizmus egyetlen szervezeten belül is megvalósulhat, azt a korábbi nyugatnémet fejlődés és a más tőkésállamokban — ahol a politológia ugyancsak nem monolit tömb — működő szervezetek munkája bizonyítja.

Jelenleg mindkét szervezet számára megoldható feladat az egymáshoz való viszonynak és a kölcsönös mozgásformáknak a kialakítása. Hogy milyen lesz ez a viszony — ezt egyelőre még csak találgatni lehet.

Ám a politológia szakadása nem önmagában álló, egyedi jelenség. Főleg a békemozgalommal kapcsolatos viták kapcsán többen felhívták a figyelmet a közvélemény erőteljes polarizációjára, amely sajátos „lágermentalitással” párosul. Ez azt jelenti, hogy a „hasonló a hasonlóval” tart, és gyér, sőt megszakad, illetve formális, verbális a vita a különféle irányzatok között.

Szabó Máté

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

Дёрдь Собослаи—Дёрдь Винер:

УПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИКОЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ

После подготовительной работы в течение ряда лет ЦК ВСРП в апреле 1984 года приняло решение в отношении дальнейшего развития системы управления экономикой. На подготовительном этапе были сформулированы различные теоретические экономические концепции, и в широких кругах профессионального общественного мнения распространился взгляд, что система управления экономикой должна основываться на принципе саморегулируемого рынка. Научная статья занимается некоторыми теоретическими взаимосвязями в этой системе концепций и общественным воздействием их возможных внедрений в экономику. В статье, с одной стороны, анализируется проявление закономерностей образования цен и доходов в венгерской экономике, а также то, в какой степени они учитываются теорией саморегулируемого рынка. С другой стороны, в статье разбирается, какие напряженности в венгерском обществе способны вызвать преобразование системы цен, оплаты труда и налогообложения на основе принципа саморегулируемого рынка и как это отразилось бы на положении отдельных слоев населения. Статья в связи с этим касается также некоторых основополагающих проблем политики рабочей силы и занятости. Заключительная глава на основе решения Центрального Комитета анализирует преобразование системы экономических институтов, новые организационные формы предприятий и возможность действительного участия производственных коллективов в принятии решений.

Ласло Пал:

ОБ ОСОБЕННОСТИ ФОРМЫ И ОБРАЗА ЖИЗНИ, ТРУДЯЩИХСЯ, РАБОТАЮЩИХ НЕ ПО МЕСТУ ЖИТЕЛЬСТВА

Научная статья исходит из того, что различные слои населения ведут специфический образ жизни и его главной особенностью является структура человеческой деятельности, в центре которой находится труд, оказывающий влияние на остальные виды деятельности, а также на поведение, привычки и стремления. В Венгрии приблизительно одна пятая часть занятого населения работает не по месту жительства, то есть ежедневно курсирует между местом жительства и местом работы, расположенном в другом административном пункте. Образ жизни таких рабочих характеризуется двойственной привязанностью: как к месту жительства, так и к месту работы.

Автор дает обзор социологической литературы, занимающейся образом жизни трудящихся, работающих не по месту жительства.

Он знакомит с противоречиями в образе жизни таких рабочих. Между местом их жительства и местом работы существует большое расстояние не только в пространстве, ни и в степени развитости. Поездки на работу и домой приводит к их значительной физической и психической нагрузке (может диагностироваться даже ущерб здоровью). В этом играет роль длительное время поездки, а также то, что большинство живущих в деревнях занимаются также приусадебным, сельскохозяйственным производством. Они пытаются собственными силами преодолевать низкий инфраструктурный уровень места жительства и ведут образ жизни, сильно ориентирующийся на накопление.

На молодежь, однако, большое влияние оказывает городское место работы. Выбравшие образ жизни, связанный с поездками между местом жительства и работой, в социализирующем процессе современных промышленных мест работы быстро приобретают рабочее сознание. Они выполняют также посредническую функцию, оказывая на локальное общество своего места жительства прогрессивное, мобилизующее влияние.

Роберт Гал:

УЧЕНИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО—ТЕХНИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Ознакомление с положением учеников профессионально-технического обучения является весьма важной задачей как с общественно-политической, экономической, социологической стороны, так и с педагогической точки зрения. Автор данной научной статьи поставил перед собой именно эту задачу.

В основу научной статьи легло эмпирическое исследование, проведенное среди учащихся промышленного профтехучилища и ремесленного училища столицы. Анкетное изучение было дополнено непосредственным наблюдением и целенаправленным опросом на предприятии. Исследование показало, что предприятие и личность преподавателя профессиональных знаний имеют решающее значение на процесс становления квалифицированным рабочим. Именно поэтому парадоксально, что при подборе преподавателей профтехобучения принимаются во внимание в первую очередь не образование и профессионально-педагогические способности, а прочие, главным образом экономические соображения. Все меньше квалифицированных рабочих соглашается участвовать в обучении, особенно неохотно — пожилые и опытные рабочие, которые с отчуждением взирают на поколение учеников профтехучилищ.

Статья анализирует мнение преподавателей о положении профессионального обучения средней ступени и в связи с этим также о самом предприятии, указывает на формальные и неформальные контакты между учениками и квалифицированными рабочими, рассматривает социализирующую роль небольших групп на месте работы. В статье констатируется, что профтехобучение протекает довольно противоречиво, часто не в подходящих условиях. Таким образом, совершенствующееся производство лишь с трудом обеспечивается соответствующим пополнением высококвалифицированных рабочих с гибкими профессиональными знаниями.

Янош Ёханчик:

УСЛОВИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОМ РАБОЧЕМ ДВИЖЕНИИ

Научная статья рассматривает возможности сотрудничества коммунистов и социал-демократов (социалистов) в Западной Европе с учетом новых тенденций в рабочем движении и международной политике. В первой части статьи, анализирующей влияние мирового экономического кризиса 70-х годов на рабочее движение как последствия, определяющего положение и политические возможности рабочих партий, указывается на такое явление, когда радикализация социальных движений не сопровождалась революционизацией рабочего движения, а наоборот, в последнем проявлялись признаки распыления, ослабления классовой солидарности. В сфере политики кризис рабочих партий привел к росту политического влияния правых, консервативных сил. Вторая часть статьи знакомит с тем, каким образом политическое движение, возникшее в результате кризиса, увеличило необходимость сотрудничества. В ней учитываются факторы, сближающие социал-демократов и коммунистов, а также расширяющие условия для их сотрудничества. Автор вскрывает трудности, с которыми в последние одно-полтора десятилетия столкнулись коммунистические партии в западноевропейских странах, и указывает на возможные пути усиления их идентичности. В заключение статья оценивает политическое значение новых антивоенных движений, развертывающихся с конца 70-х годов, и останавливается на отношении социал-демократии к этим движениям, а также к вопросам мира и безопасности. Она указывает на те положительные моменты, которые даже вопреки противоречивому характеру их политики подчеркивают значение сотрудничества с социал-демократами.

After a preparatory work of several years, in April 1984, the HSWP took a stand on the improvement of the system of economic management. In the preparatory stage, different conceptions relating to economic theory were formulated and in the circles of professional public opinion a widely held view has spread that the system of economic management must be based on the principle of self-regulating market. The study deals with some theoretical interdependences of this conception and the social effects of its possible introduction. On the one hand, it examines what kind of regularities relating to price movement and income formation are effective in the Hungarian economy and the theory of self-regulating market to what extent takes them into consideration. On the other hand, it discusses in detail that the transformation of price-, wage- and fiscal system, based on the principle of self-regulating market, what kind of tensions would cause in the Hungarian economy, how it would effect the situation of the individual strata. In connection with this question, the study deals with certain basic problems of the labour- and employment policy as well. On the basis of the position taken up by the Central Committee, the last part analyses the transformation of the economic institutional system, of the new organizational system of the enterprise and the opportunities of the collectives in the enterprise for the effective participation in decision making.

László Pál

THE CHARACTERISTICS OF FORM—AND WAY OF LIFE OF THE COMMUTING WORKERS

The starting point of the study is the conclusion that the way of life is stratum specific and its main characteristic is the structure of the human activities, the backbone of which is constituted by the work activity influencing other activities, attitudes, customs and aspirations as well. In Hungary about one fifth of employees are commuting, that is, they make a trip daily between their residence and their workplace which is in an other administrative unit. A double link is characteristic of their way of life: they attach to their workplace and to their residence as well.

The author surveys the sociological literature dealing with the way of life of the commuting workers.

He shows the contradictions of the commuting way of life. Between the resi-

dence and workplace the distance is great not only in space but also in the state of development too. The commuting goes together with a high degree of physical and psychological stress (this can be proved by the deteriorating of their state of health as well). The long travelling hours, the fact that the majority of those who live in village practise household, agricultural farming too, they try to increase unaided the low level of infra-structure of their residence, they live a life which strongly orientates to accumulation, all these contribute to the coming into existence of the above mentioned situation.

Nevertheless, the workplaces in town exercise great attraction on the young people. Those who choose the commuting way of life, as a result of the process of socialization of the modern industrial workplaces, will soon have a workers' mentality. They fulfil an intermediate function as well and exercise a promoting, mobilizing influence on the local society of their residence.

Robert Gál APPRENTICES IN FACTORIES

The knowledge of the situation of the apprentices is a very important task from socio-political, economical, sociological, and pedagogical viewpoints equally. This is the aim of the author of this study.

The basis of the study was an empirical investigation which was carried out among students of vocational secondary and industrial schools. The survey based on questionnaire was completed by direct observation and controlled interviews made in the factory. The investigation pointed out that the factory and the vocational instructor have special importance in the process of becoming skilled-worker. For that very reason, it creates a paradoxical situation that when selecting the instructor, in the first place not the educational level and the professional-pedagogical suitability, but other — mainly economic — viewpoints are taken into consideration. Fewer and fewer skilled-workers are willing to undertake voluntarily the task of instruction and it is especially true in the case of older, more experienced skilled workers who feel ill at ease towards the generation of apprentices.

The study examines the opinion of the instructors about the situation of the secondary vocational training and in this relation about the factory too. It surveys the formal and informal relations between apprentices and skilled workers in the factory and analyses the socializing role of the small groups at the workplace. It states that the vocational training is taking place in a very contradictory way and frequently under inadequate circumstances. Thus, the well qualified skilled worker replacement having a convertible knowledge can hardly be guaranteed for the modern production.

János Johancsik CONDITIONS OF COOPERATION IN THE WESTERN—EUROPEAN LABOUR MOVEMENT

The study examines the possibilities of cooperation between communists and social democrats (socialists) on the basis of the new tendencies in the labour move-

ment and the international politics in Western Europe. In the first part, analysing the effects of economic world crisis of the 1970s exerted on the labour movement, it calls attention to that phenomenon, as a determinant of the position and the political freedom of action of the workers' parties, that the radicalization of the social movements did not go together with the revolutionalization of the labour movement, what is more, the signs of dispersal and that of the weakening of the class solidarity of the latter are noticeable. In the political sphere, the crisis of the workers' parties made possible the increase of the political influence of the right-wing, conservative forces. The second part of the study shows how the political movements created by the crisis increased the necessity of cooperation. It takes into consideration those factors which draw near the communists and social democrats to each other and improve the condition of their cooperation. The author explores the difficulties which the communist parties have encountered in the last one and a half decade in the Western European countries and points out the possible way of strengthening their solidarity. In the last part, the study evaluates the political importance of the new peace movements which have emerged from the end of the 60s. It examines the relationship of social democracy to these movements as well as the question of peace and security. It calls attention to those possible momentums which, despite the contradictory character of their policy, stress the importance of cooperation with social democrats in our age pregnant with tension.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Дёрдь Собослаи — Дёрдь Винер:</i> Управление экономикой и его общественные взаимосвязи	357
<i>Ласло Пал:</i> Особенности формы и образа жизни, качество жизни трудящихся, работающих не по месту жительства	373
<i>Роберт Гал:</i> Ученики профессионально-технического обучения на предприятиях	386
<i>Янош Ёханчик:</i> Условия сотрудничества в западноевропейском рабочем движении	398

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ СОВЕЩАНИЯ

„Наше Экономическое развитие и совершенствование управления хозяйством” (Общегосударственное теоретическое совещание в Веспреме)	
Обобщенный отчет о конференции (<i>Эржебет Гидаи</i>)	408
Заключительное слово (<i>Иштван Хусар</i>)	419

КУЗНИЦА НАУЧНЫХ РАБОТ

<i>Бела Покол:</i> Индустриализация и модернизация	425
---	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Вопросы планирования и международных экономических связей в советском журнале „Общественные науки” (<i>Анна Борош—Хедвиг Климо—Юдит Кишш</i>)	441
Некоторые вопросы связи между европейскими социалистическими странами и национально-освободительной борьбой в 80-ых годах. (Международное совещание заведующих партийными институтами во Вьетнаме) (<i>Тибор Халаи</i>)	455

Польско— венгерское научное совещание о системе политических институтов (<i>Ласло Борбей— Андреа Сегё</i>)	463
Итальянские научно-исследовательские центры общественных наук (<i>Тибор Сабо</i>) .	473
Семинар французских социалистов о наследии Маркса и Жореса (<i>Петер Хаваш</i>) . .	482

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

О защите кандидатской диссертации Ласло Тома (<i>Каталин Деваи</i>)	487
Сотрудничество украинских и венгерских исследователей (<i>Ласло Пал</i>)	490
Визит делегации ЧСПЭ в нашем институте (<i>Ласло Губа</i>)	492
Обмен мнениями о „вторичном хозяйстве” и о хозяйственной, социальной структуре (<i>Эржебет Гидаи</i>)	494
Планы реформы преподавания политических наук в ФРГ (<i>Матэ Сабо</i>)	497

CONTENTS

STUDIES

<i>György Szoboszlai—György Wiener:</i> Economic Management and Social Interdependences	357
<i>László Pál:</i> The Characteristics of Form and Way of Life of the Commuting Workers, the Quality of Commuting Life	373
<i>Róbert Gál:</i> Apprentices in Factory	386
<i>János Johancsik:</i> Conditions of Cooperation in the Western-European Labour Movement	398

CONFERENCES

Our Economic Development and the Improvement of the Economic Management (Theoretical Conference held in Veszprém)	408
Summary of the Conference (<i>Erzsébet Gidai</i>)	408
Closing Speech (<i>István Huszár</i>)	419

WORKSHOP

<i>Béla Pokol:</i> Industrialization and Modernization	425
---	-----

INFORMATION

The Questions of Planning and of International Economic Relations in the Soviet Pe- riodical "Social Sciences" (<i>Anna Boros, Hedvig Klímó, Judit Kiss</i>)	441
The Relationship between the European Socialist Countries and the National Libera- tion Struggle (Lecture delivered at the international conference held in Viet-Nam) (<i>Ti- bor Halay</i>)	455

Polish-Hungarian Scientific Conference on the Political Institutional System (<i>László Borbély—Andrea Szegő</i>)	463
Italian Research Centers of Social Sciences (<i>Tibor Szabó</i>)	473
Seminary of French Socialists on the Marxist and Jauresian Heritage (<i>Péter Havas</i>) . .	482

REPORTS, LIFE OF THE INSTITUTE

On the Defence of Dissertation of Candidature of László Thoma (<i>Katalin Dévai</i>)	487
Cooperation between Ukrainian and Hungarian researchers (<i>László Pál</i>)	490
Visit of CeSPE delegation at our institute (<i>László Guba</i>)	492
Interchange of ideas on the second economy and the economic-social structure (<i>Ersébet Gidai</i>)	494
Reform Plans of the Education of Politology in West-Germany (<i>Máté Szabó</i>)	497

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)

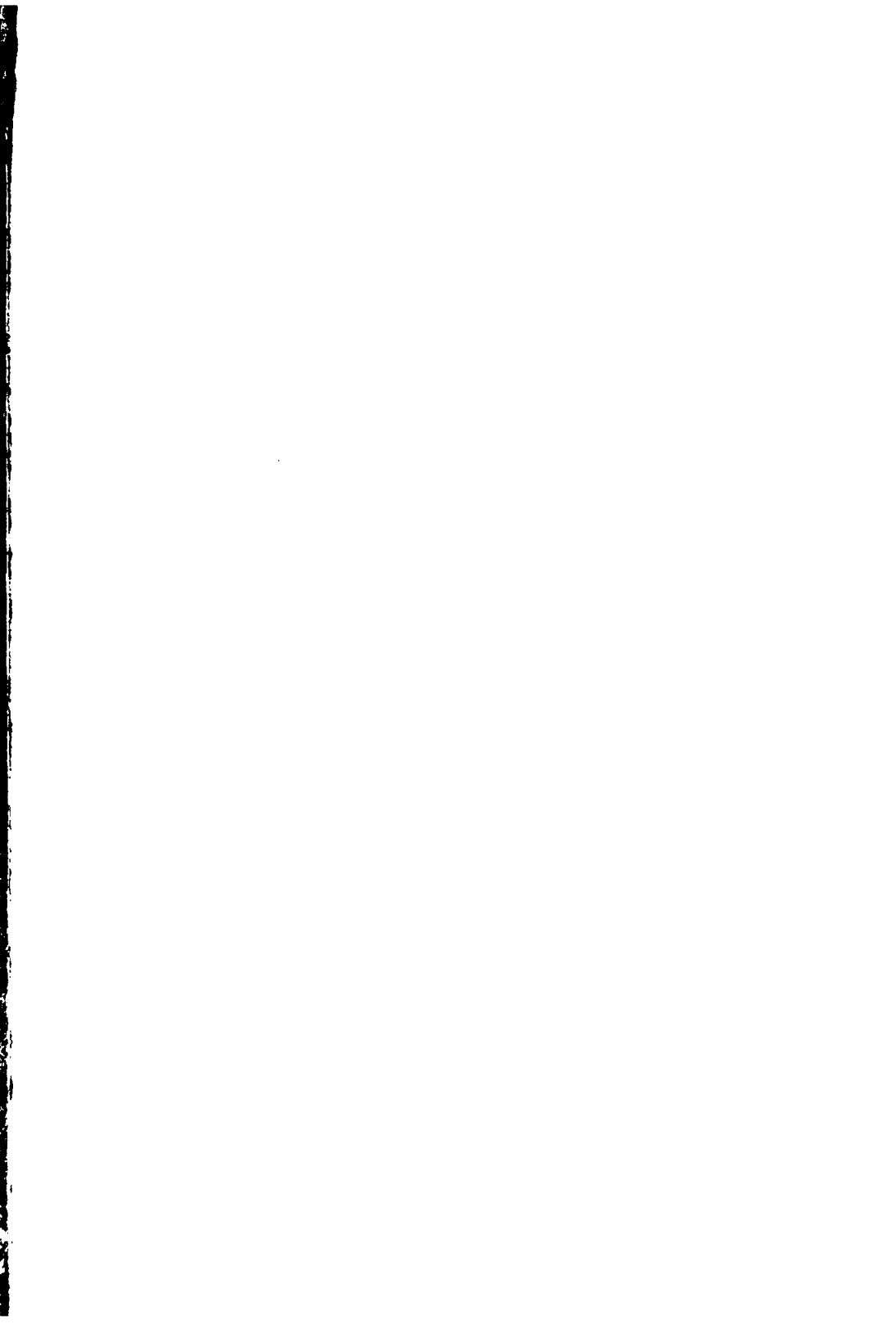
Készült 2500 példányban, 11,9 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest 84—3928

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

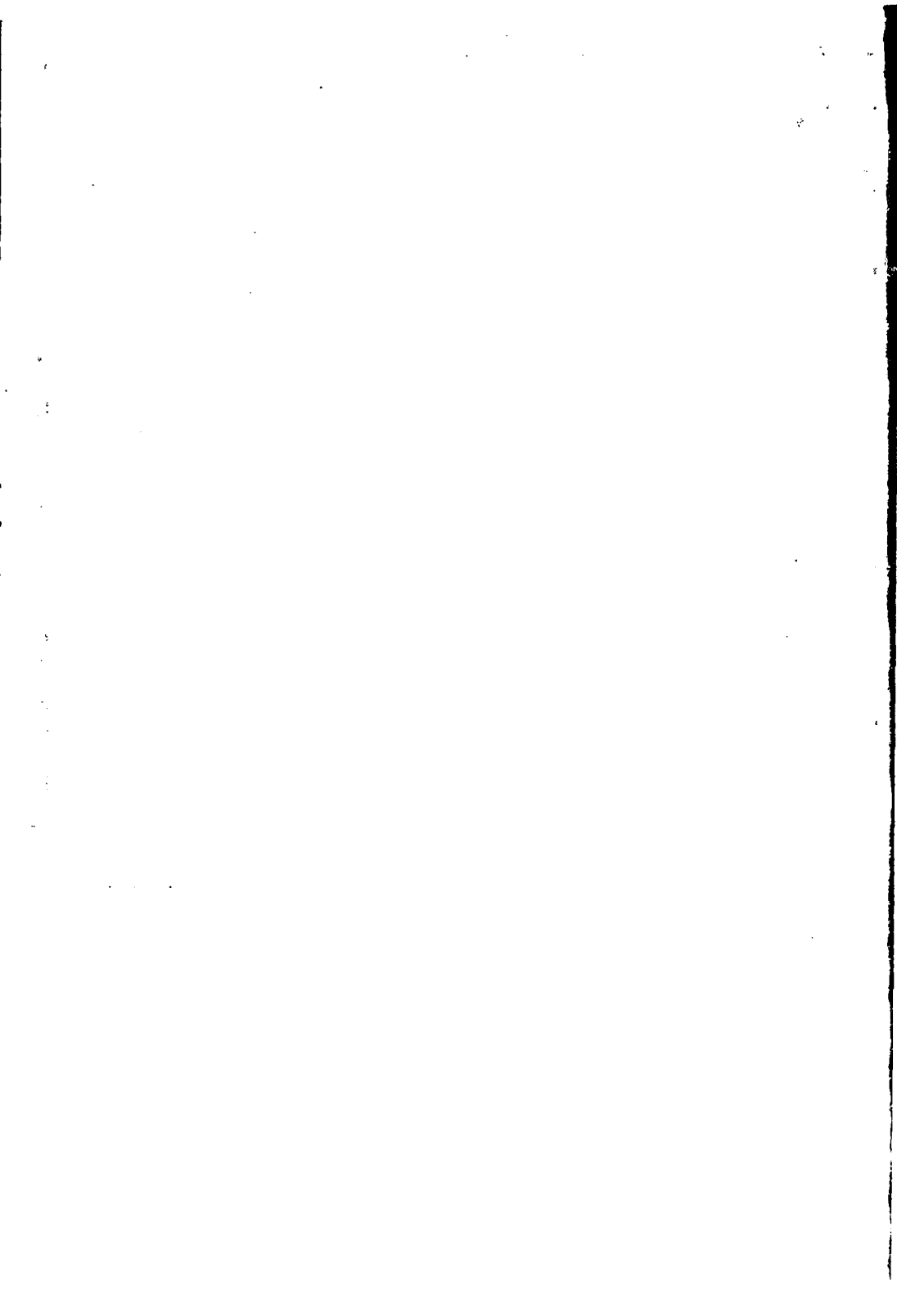
20,— Ft

316 261

X. 9

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1984 | 4

Társadalom- tudományi Közlemények

1984·4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XIV. évf. 1984/4.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Káposztás Ferenc—Koncz Gábor—Monigl István:</i> Társadalmi tervezés Magyarországon	517
<i>Kéri László:</i> Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében	533
<i>Simó Tibor:</i> Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fizikai dolgozóinak jellemzőiről	549
<i>Ulf Himmelstrand:</i> A szociáldemokrácia és a „jóléti kapitalizmus” problémái	557

MŰHELY

<i>Csuhaj Varjú Imre:</i> Bérekről, keresetekről, fizikai munkakörülményekről	566
<i>Nyilas Mihály:</i> A svéd reformista munkásmozgalom fejlődési koncepciójának változása a hetvenes években	585
<i>Szabó Máté:</i> Ökológiai politika, ökológiai mozgalmak az Egyesült Államokban és Franciaországban	603

TÁJÉKOZÓDÁS

Nemzetközi tanácskozás Cavtatban a szocializmus és a béke kérdéseiről (<i>Havas Péter</i>)	618
Rétegződéskutatók tanácskozása Budapesten (Tájékoztató az ISA-konferenciáról) (<i>H. Zs.—U. Á.</i>)	621
Szociológus-közgazdász találkozó Egerben (<i>B. A.</i>)	626
Munkásmozgalom és gyarmati kérdés a két világháború között (A munkásmozgalom- történetesek 1984-es konferenciája) (<i>Tokody Gyula</i>)	631
A munka humanizálása válságban (NSZK-beli tanulmányút tapasztalatai) (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	637
Francia folyóirat vitája a „szociáldemokrata ideálról” (<i>Solymár Magda</i>)	645

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Vita a szocializmus és az áruterelés kérdéseiről Gedeon Péter disszertációjának vé- désén (<i>Sz. M.</i>)	655
--	-----

Nemzetközi tanácskozás a szocialista országok gazdaságirányítási rendszeréről (<i>Dévai Katalin</i>)	660
A felnőttoktatás finn modellje és a békemozgalom (<i>Böhm Antal</i>)	663
Az 1984. évi tartalomjegyzék	666
Idegen nyelvű összefoglalók	669
Idegen nyelvű tartalom	675

KÁPOSZTÁS FERENC—KONCZ GÁBOR—MONIGL ISTVÁN

Társadalmi tervezés Magyarországon

Tanulmányunkban a társadalmi tervezés kialakulását a hazai népgazdasági tervezés — elsősorban az 1967 utáni hosszú távú tervezés — gyakorlata alapján és alapvetően metodológiai nézőpontból tárgyaljuk. Külön figyelmet fordítunk a társadalmi tervezésnek és a kulturális szféra tervezésének összefüggéseire.¹ A tanulmányban lényegében nem foglalkozunk a társadalmi tervezés hazai fejlődésére vonatkozó, nagyjából az utóbbi évtizedben kifejtett, különböző nézetek bemutatásával és elemzésével. A témakörrel foglalkozó hazai szerzők között csak kevesen vizsgálják *a távlati népgazdasági tervezés gyakorlatából kiindulva* a társadalmi tervezés fejlődését (Kemenes Ernő, Illés János, részben Szorcsik Sándor).

A társadalmi tervezés tartalmáról még nem alakult ki egységes álláspont, hazai és külföldi, szocialista és polgári szerzők között viták vannak. Az azonban már hosszabb ideje nem vitatott, hogy a társadalmi tervezés egyre új tudományos kutatási területet, másrészt új tervezési gyakorlatot jelent.

Szándékaink szerint tanulmányunkban az utóbbira vonatkozó ismereteink összefoglalásával kívánunk hozzájárulni a gyakorlati társadalmi tervezés metodológiai jellemzőinek megismeréséhez, a gyakorlat fejlesztéséhez.

A TÁRSADALMI TERVEZÉS KIALAKULÁSA

Az elmúlt tíz-tizenöt év során világszerte megnövekedett a tudományos kutatók, az oktatás, a közművelődés és a sport átfogó jellegű, hosszú távú tervezése iránti érdeklődés. Hazánkban ezt magas szintű politikai határozatok és tervezési kísérletek is bizonyítják.

A fejlődés egyik jellemző vonása, hogy a társadalmi-gazdasági újratermelésben jelentőssé vált a tudás létrehozására, megőrzésére és terjesztésére szakosodott intézményrendszer szerepe. Mihelyt ez az intézményrendszer szervezetében és hatásában növekedni kezdett, azonnal felmerült a közösségi (állami) szabályozás igénye és szükségessége, ezzel együtt tervezésének lehetősége is.

A szocialista országokban a népgazdasági tervezés — ezen belül elsősorban a hosszú távú tervezés — fokozatosan társadalmi-gazdasági tervezéssé fejlődik. A tervezés társadalmi jellegének erősödése jelentős mértékben összefonódott a kulturális szféra egyes ágazatainak a tervezés hatókörébe való bevonásával. Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági fejlesztés céljainak, követelményeinek és kö-

vetkezményeinek számbavétele önmagában is indokolta e szféra egyes területeinek (történelmileg először és elsősorban az oktatásnak) a tervezését. Más oldalról viszont a művelődéspolitikai stratégiák kidolgozásának követelménye, a nagyobb horderejű döntések megalapozása megkívánja a tervezői gondolkodást e szférában is.

A gazdaságcentrikus, tehát alapvetően a növekedés anyagi-gazdasági tényezőire koncentráló tervezési rendszerek kritikájaként jelentkeztek a „társadalmi tervezés” eszméjét propagáló nézetek az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején. Ezek közös szemléleti alapját s mintegy leglényegesebb mondanivalóját sommásan úgy foglalhatjuk össze, hogy a társadalmi fejlődésnek vannak olyan, a gazdasági növekedésen túli lényeges összetevői, amelyeket a gazdasági tervezés során is figyelembe kell venni. Tehát a tervezésnek számolnia kell a gazdasági döntések „tovagyűrűző” társadalmi hatásaival és ugyanakkor a társadalmi folyamatok gazdasági hatásaival is. Ezen túlmenően a nemzetgazdasági szintű *gazdasági tervezésnek fokozatosan át kell alakulnia társadalmi-gazdasági tervezéssé, amelyben a gazdasági növekedés nem cél, hanem a társadalmi fejlődés eszköze.*

A társadalmi tervezés kibontakozása átalakítja a hosszú távú tervezés módszereit. Korábban a szocialista országokban jellemző volt, hogy a tervezés kiindulását közvetlenül az ideológiai-politikai szférában megfogalmazott célok jelentették; ezzel szemben a fejlődés folyamán mindinkább *a szükségletek elemzéséből indulnak ki.* A tervezői munkában növekedett az interdiszciplináris elemzések, megközelítési módok és a történeti összefüggések jelentősége; átalakult a tervezés mutatószám-rendszere. Mindezekkel együtt változott a népgazdasági tervezés funkciója.

A változási átalakulási folyamat egyik lényeges jellemzője, hogy *kitágult a tervezés időhorizontja.* Részben úgy, hogy a népgazdasági tervezés rendszerében egyre inkább lényeges tervtípusná vált a hosszú távú (15–20 éves időtartamra vonatkozó) terv; részben úgy, hogy megnövekedett mind a közép-, mind a hosszú távú tervezésben „a külső kör”, a tervezett időszaknál nagyobb távlatra előre tekintő jövőkutatás szerepe. A másik lényeges jellemző az, hogy *a tervezés funkcionális irányban bővült.* A népgazdasági tervezés *gazdaságcentrikus* jellege hosszú időn keresztül ugyanis lényegében véve csak a termelési eszközökre szűkölt. Ezt bizonyos mértékig indokolta, hogy mivel a szocializmus építése gazdaságilag fejletlen országokban kezdődött el, ezért az anyagi-műszaki bázis megteremtése politikai fontosságú feladat volt.

Ebből következően a funkcionális bővülés folyamata kezdetben magától értetődően a gazdaságcentrikus (sőt ebben az esetben is a termelési eszköz-centrikus) szemléleten belül indult el és ezeket az érdekeket tükrözte: először a műszaki fejlődés tervezésének megerősödése és egy népgazdasági méretű, hosszú távú műszaki koncepció megfogalmazásának igénye jelentette a bővülést. Ez már szinte automatikusan hozta magával a tudományos kutatások tervezésének szükségességét, s ezen az úton a tervezői gondolkodás viszonylag gyorsan jutott el (az időközben világméretben kibontakozó tudományos-technikai forradalom hatására is) a tudományos-műszaki-gazdasági fejlődés komplex tervezésének igényéhez. De ez még mindig csupán a hagyományos gazdaságcentrikus tervezés bővülése.

A minőségi fordulat akkor kezdődött el, amikor világossá vált, hogy a középtávú tervezés alapvető gyöngéje az ágazati szemléletű megközelítés, továbbá az, hogy hiányzik a középtávú terveket összekapcsoló, s azokon belül is rendező elvet biztosító átfogó népgazdasági fejlesztési koncepció. E felismeréssel párhuz-

mosan világossá vált a gazdaságcentrikus tervezésemélet és tervezési gyakorlat közös hibája: nem lehetett körültekintően befolyásolni a *gazdasági döntések to-vagyűrűző, gazdaságon kívüli (társadalmi) hatásait*, és nem lehetett a gazdasági döntések meghozatalánál (konkrétan a gazdasági tervek követelményrendsze-réből fakadó szabályozók kialakításánál) kellőképpen figyelembe venni a társa-dalmi folyamatok gazdasági következményeit. Több, gazdasági értelemben haték-onynak ítélt, hosszabb távra ható döntés esetében derült ki ugyanis, hogy a társadalmi fejlődés egésze szempontjából nem hatékonyak; tartós ellentmondáso-kat, feszültségeket okoznak, s végső soron magát a szűkebb értelemben vett gaz-dasági növekedést is fékezik.

A TÁRSADALMI TERVEZÉS LÉNYEGE

A hazai hosszú távú tervezés szakaszait (1968 – 1972, 1973 – 1978 és 1979-től nap-jainkig) elemezve, értékelésünk szerint 1973-tól mentek végbe olyan szemléleti és módszertani változások, amelyek nyomán *elkezdődött* a gazdasági tervezés foko-zatos átalakulása társadalmi-gazdasági tervezéssé.² Korántsem befejezett, nap-jainkban is tartó, egyes elemeiben már érzékelhető folyamatról van szó. A nép-gazdasági tervezés ilyen jellegű átalakulása két egyidejűleg érvényesülő, de egy-mástól határozottan elkülöníthető folyamat eredménye.

Egyrészt a gazdasági tervezés bázisán növekvő mértékben figyelembe vették a fejlesztés társadalmi feltételeit, követelményeit és következményeit. Hazai gya-korlatunkban — az 1960-as évek második felétől — elsősorban a gazdasági terve-zés társadalmi tartalmának bővülési folyamata volt jellemző. Ennek eredménye-ként *gazdasági tervezésünk gazdasági-társadalmi tervezéssé változott*.

Másrészt a hosszú távú népgazdasági tervezés a fejlesztés célrendszerét egyre inkább a nem anyagi termelésben, a gazdaságon kívüli szférákban igyekszik meghatározni. Tehát a tervezés által kitűzött célrendszer lényegesebb elemeit a társadalmi folyamatok szférájában határozza meg, *a gazdasági szférában lezajló folyamatokat alapvetően e társadalmi célok elérésének eszközeként értelmezi*. Ez a gazdasági fejlődés logikus következménye, és egyben a társadalmi változá-sok által támasztott követelmény. Ezek a változások főként az elmúlt tíz évben erősödtek meg.

Véleményünk szerint — a következőkben tárgyalandó metodológiai változások mellett — e két, egyidejűleg érvényesülő folyamat jelenti a társadalmi-gazdasági tervezés fejlődésének lényegét. A társadalmi-gazdasági tervezés *kettősen társa-dalmi* jellegű. Egyrészt a gazdasági keringéskörön kívüli társadalmi szférákon keresztül közvetve a társadalmi folyamatokat és viszonyokat tervezni, miközben számot vet a gazdasági döntések to-vagyűrűző társadalmi hatásaival is. Másrészt a tervezésbe bevont szakterületek és szakemberek számának növelésével, a ter-vek társadalmi vitájával megnyílik a lehetőség arra, hogy közvetve maga a társa-dalom tervezzen.

A társadalmi-gazdasági tervezéssé átalakuló népgazdasági tervezés jellemzői közül tehát kiemelkedik:

- a gazdaságon kívüli társadalmi szférák fokozatos bevonása a tervezésbe;
- perspektivikus társadalompolitikai célrendszer alkalmazására való törek-vés, ami azt jelenti, hogy a gazdasági célok a társadalompolitikai célok keretében fogalmazhatók meg;

— a társadalmi folyamatokat részben adottságként, részben befolyásolandó elemként kezelik, és így a társadalmi-gazdasági újratermelés egyes szféráira irányuló fejlesztési és működtetési politika súlyának értelmezése megváltozik (így például a népesedési folyamatok, a társadalmi és területi mobilitás, az egészségügy, az oktatás stb. szerepének felismeréséről és ennek tervezési következményeiről van szó).

Az átalakulási folyamatot jól mutatják a hosszú távú népgazdasági tervezés alapvető módszertani dokumentumai. E dokumentumok az 1970-es évek elején a tervezés *egyik kiindulópontjának* a politika által hosszú távra meghatározott társadalompolitikai követelmények rendszerét, *másik kiindulópontjának* a gazdasági növekedést, a gazdasági fejlődési irányvonalat tekintik. Ezzel *egyenrangúan* kezelik az előttünk álló korszak általános társadalmi-politikai, illetve gazdasági fejlődésének fő irányaira vonatkozó kérdések és célok komplexumát. Ebből adódóan az egyes hosszú távú fejlesztési stratégiákat az különbözteti meg egymástól, hogy az általános politikai célrendszer és az általános gazdasági fejlődési irányvonal milyen strukturális változásokat igényel, és azok érvényesítésére milyen eszközöket és módszereket tartunk célszerűnek. Az általános társadalompolitikai célok és a gazdasági fejlődési irányvonal egyenrangú kettőssége a társadalmi tervezés fejlődésének későbbi szakaszában — az 1970-es évek közepétől-második felétől — megszűnik, és *a hierarchia élére a társadalompolitikai célok rendszere kerül.*

Mindez elsősorban elvi irányultságot jelent. A külső és belső gazdasági feszültségek, a tervezés és a gazdálkodás korszakosan megváltozó feltételei miatt a gazdasági célok időről időre „elnyomhatják” a társadalmi célokat, de semmiképpen sem szoríthatják ki a társadalmi összefüggések figyelembevételét.

A társadalmi-gazdasági tervezés rendszerének teljes kialakulása még várhatóan hosszabb időt vesz igénybe. Ezt mutatja például az, hogy a kultúra területén mindeddig nem sikerült kidolgozni a fejlesztést lényegesen befolyásoló hosszú távú terveket. A társadalomtudományok ma még csak részben képesek a tervezés szükségleteinek megfelelő mélységben és összefüggéseikben feltárni lényeges társadalmi folyamatokat.

A társadalmi-gazdasági tervezéssel foglalkozó hazai irodalomban vissza-visszatér az a kérdés, hogy a népgazdasági tervezés a létrejövete utáni években milyen mértékben volt társadalmi jellegű. Vitathatatlan, hogy a társadalmi és gazdasági célok összhangjára való törekvés a szocialista országok gazdaságpolitikai és társadalompolitikai gyakorlatában kezdettől fogva létezett, és ebben az értelemben a szocialista tervezés kezdettől fogva társadalmi jellegű. Ugyanakkor kétségtelen — és ez az, ami az eltérő álláspontokban kevéssé vált világossá —, hogy az utóbbi két évtizedben a társadalmi jelleg erősödését a népgazdasági tervezésben ma *más, szélesebb értelemben használjuk.*³ Az alapvető különbséget abban látjuk, hogy a népgazdasági tervezés — megváltozott társadalmi körülmények között — tudományos színvonalon és összefüggéseiben igyekszik megragadni a társadalmi és gazdasági folyamatokat és így készíti elő a politikai döntéseket. A tervezés folyamata különböző súlyú rész döntések sorozata. *A gazdasági és társadalmi célok összefoglalásának a politikai szféra tehát nem az egyedüli, de a döntés mozzanatában változatlanul és természetesen végső fóruma. Ugyanakkor a politika és a tudomány közötti kapcsolatok szorosabbak és szervezesebbek lehetnek a társadalmi tervezésben.*

METODOLÓGIAI VÁLTOZÁSOK

A népgazdasági tervezés társadalmi átalakulási folyamatában meghatározó fontosságúak a metodológiai változások. Ezek befolyásolták, több lényeges ponton átalakították a tervezés metodikáját is. („Metodológián” az összefüggések megközelítésének módját, „metodikán” ennek technikáját értjük. Tanulmányunkban nem foglalkozunk metodikai kérdésekkel.)

A hazai tapasztalatok elemzése alapján áttekintjük a leglényegesebbnek tartott metodológiai változásokat. *A társadalmi-gazdasági tervezés elméleti, történeti fejlődéséből adódó logikai sorrendet követjük; az egymásra épülő elemek kapcsolatát mutatjuk be.*

A célok és eszközök viszonyának változása a tervezésben

A népgazdasági tervezésen belül megváltozott a *célok és eszközök viszonya*. Kétségtelen, hogy a korábbi középtávú tervekben is megfogalmazódtak általános társadalompolitikai feltételezések és célok. A tervezés azonban, számításokkal is megalapozottan, mennyiségi mutatókban is kifejezve, a cselekvéshez szükséges eszközrendszert leírva, gazdasági célokat tervezett. Az ilyen tervezés lényege tehát az, hogy célként megfogalmazza a termelés növekedését, a hatékonyság fokozását, a termelékenység javítását, leírja az ehhez rendelt eszközrendszert és kijelöli az alkalmazás módjait. A fejlődés során ezek a *gazdasági célok* egyre inkább *eszközökké válnak*, a társadalmi mozgások és folyamatok gazdasági szférán túl lépő és a népgazdasági tervben is megfogalmazódó céljainak elérése érdekében. Tehát a társadalmi-gazdasági tervezés során nem az anyagi-gazdasági célok megfogalmazása az elsődleges; ezek eszközként jelennek meg a társadalmi célok szolgálatában. Ezzel párhuzamosan a középtávú terv a hosszú távú terv eszközévé, mintegy cselekvési programjává válik — legalábbis elvileg.

A komplexitásra való törekvés

Az új típusú tervezést kiváltó okokból, továbbá a célok és eszközök megváltozott viszonyából következik, hogy a népgazdasági tervezés metodológiájában is *erősödik a tervező munka folyamatának és eredményének komplexitása*. Ez azt jelenti, hogy több tudományág eszközeit, szempontjait, eredményeit egyesíti, használja fel. Szorosabbá válik a népgazdasági tervezés és a társadalomtudományok kapcsolata. A közgazdaságtudomány körébe tartozó kutatásokon kívül elsősorban a szociológiáról, társadalomstatisztikáról, demográfiáról és olyan határtudományokról van szó, mint például a rendszerelmélet, a döntésemélet, informatika stb.

A nem anyagi ágazatok szerepének módosulása

A kulturális szféra tervezésének szemszögéből alapvetően fontos, a társadalmi-gazdasági tervezés metodológiájában meghatározó jelentőségű változás az, hogy

a nem gazdasági szférák „maradék-elvű” tervezését felváltja az „ágazati-konceptcionális” tervezés.

A népgazdasági tervezés korábbi szakaszaiban — az 1960-as évek második feléig — a nem gazdasági ágazatok (mint például az egészségügy, oktatás, kulturális szolgáltatás stb.) tervezésének területén módszertani és elosztási alapelveként érvényesült az úgynevezett „*maradék-elv*”. Ez azt jelentette, hogy ezeknek az ágazatoknak a népgazdasági szintű tervezése során lényegében egyetlen feladat volt: a termelő szféra fejlesztési igényeinek kielégítése után fennmaradó források elosztása, a tervezésen kívülről adott, ideológiai-politikai szempontok alapján. A kulturális szférában még az elmúlt évtized során is érzékelhettük e sajátos mechanizmus hatását: az új városrészek, lakótelepek gyors fejlődésével nem tartott lépést az iskolahálózat, a művelődési intézmények kiépítése. Azt is tapasztalhattuk, hogy a lakosságnak a lakáskultúrában is megnyilvánuló életszínvonal-emelkedéséhez képest érzékelhetően elmaradt a falusi, lakótelepi, közösségi létesítmények színvonala, azok fejlesztése. Ebben a tervezési logikában az már szinte magától értetődő, hogy a gazdasági növekedés lassulása idején, a gazdálkodás külső és belső feltételeinek nehezebbé válásával elsősorban azon ágazatok működtetésére és fejlesztésére jut kevesebb pénz, amelyek nem közvetlenül vesznek részt az anyagi javak újratermelésében.

Az „*ágazati-konceptcionális*” tervezési metodológia igénye és gyakorlata azt jelenti, hogy — a célok és eszközök megváltozott viszonyából fakadóan — a társadalom fejlődése szempontjából leglényegesebb nem gazdasági szférák fejlesztési céljainak kitűzése *párhuzamos* a gazdasági célok megfogalmazásával. A fejlesztési erőforrások elosztása során ezeket nem a gazdasági ágazatoknak alárendelve, hanem velük egyenrangúan mérlegeljük. Összességében tehát a *társadalmi-gazdasági fejlesztés átfogó koncepciójából következnek az egyes szférákra vonatkozó célok* és ennek alapján állapítható meg a sorrend a fejlesztésben.

A tervezés idő-dimenziójának változása

A népgazdasági tervezés fejlődése során változatlanul alapvető kiindulópont a történelmi periodizáció, amely szerint a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet társadalmának fejlődési folyamatait szervezzük és irányítjuk. *Azt a kérdést azonban sokan vitatják, hogy a fejlődés egy-egy, történelmileg nézve rövidebb szakasza mennyiben tekinthető önállóknak.* Nyilvánvaló ugyanis, hogy fejlődési korszakok változási, átváltási periódusában más időhorizonttal és más kiindulópontokból lehet és kell tervezni. Nem véletlen, hogy a fejlődési szakaszok tanulmányozása, „felfedezése” hazánkban is összefonódott a társadalmi tervezési törekvések kibontakozásával, illetve a nem termelő szférák fejlődési szerepének — tervezésben is tudatosuló — felismerésével.

A nem termelő szférákban eszközölt beruházások társadalmi megtérülése jóval hosszabb időt vesz igénybe, mint a szűkebb értelemben vett termelő beruházásoké. Továbbá: ezekben a szférákban kifejezetten hosszú lefutási idejű folyamatokról van szó, így a hosszú távú (15—20 éves) tervezés kialakulásában döntő jelentőségű e szférák működési zavarainak, illetve fejlesztési szükségleteinek felismerése.

Az idő-dimenzió változása és értelmezése nemcsak az időtáv mechanikus megnyújtását jelenti. *A történelmi átmeneten belüli korszakok, szakaszok jelentősé-*

gének felismerése két irányban is kiterjesztette a tervezés időhorizontját. Egyrészt jelentőssé vált a hosszabb távra visszatekintő történelmi elemzések szerepe a tervezés számára. Ezek az elemzések elsősorban azt kutatják, hogy milyen lehetőségek rendszere rejlik a társadalom fejlődésmenetében, azaz a gazdaságföldrajzi adottságok mellett milyen demográfiai, kulturális, etnikai, strukturális összefüggések határozták meg (máig kiható és a jövőt valószínűleg befolyásoló erővel) a fejlődés pályáját és korszakait. Másrészt nőtt az adott tervezési időszaknál nagyobb (tehát a 15–20 évnél hosszabb) távlatra vonatkozó — a jövőkutatásból, a nagy távlatú komplex jövőképek kidolgozásából adódó — szempontok tervezési jelentősége. Ezek közül legfontosabbnak azt tekinthetjük, hogy a társadalmi tervezés tárgyát jelentő ágazatok, területek esetében a hosszú távú stratégia hiánya lényegében azt jelenti, hogy a társadalmi cselekvés nem kellően megalapozott.

A regionális szempontok előtérbe kerülése

A népgazdasági tervezésben jelentőssé váltak a speciálisan regionális szempontok és általában a *regionális tervezés*. Ennek magyarázata a fejlettség területi különbségeinek feltárásában, az *életmód infrastrukturális és területi* meghatározottságának felismerésében keresendő. Lényeges magyarázó tényező az is, hogy egyes nagyvárosok vonzáskörzetében a korábbi időszakhoz viszonyítva sokkal nagyobb népességkoncentráció alakult ki (agglomerációk), növekvő infrastrukturális igényekkel és sajátos szociológiai problémákkal.

Hazánkban a regionális összefüggések felismerésének tervezési szerepét mutatja az a tény is, hogy az 1970-es évek elejére már kidolgozták a — későbbiekben egyébként sok vitára okot adó — országos terület- és településfejlesztési koncepciót, valamint az, hogy az utóbbi években igen jelentős tudományos és tervezési erőfeszítések történnék ennek korszerűsítéséért.

A tervezés kiindulópontjai

Az előzőekben vázlatosan ismertetett metodológiai változások alapján már megfogalmazható, hogy a hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés *alapvető kiindulópontját a múltból eredő, a jelenben és feltehetően a jövőben is ható fejlődési tendenciák elemzése, a várható fejlődési fordulópontok feltárása, a korszak-, illetve szakaszváltások valószínűsítése* jelenti. Ez a kiindulás magában foglalja változatlan struktúrájú fejlődés feltételezése esetén a várhatóan kialakuló feszültségek feltárását, a kevéssé vagy egyáltalán nem befolyásolható társadalmi-gazdasági folyamatok leírását, a tudatos beavatkozást igénylő fejlődési csomópontok meghatározását.

Ugyancsak alapvető, sorrendben a következő kiindulópont *a szocializmus építésének időszakára kitűzött elvi-társadalompolitikai célok rendszere*. A történelmi tapasztalat — elsősorban a rendkívül káros következményekkel járó felémelt első öt éves terv — tanította meg a tervezőket arra, hogy alapvető a múltból eredő fejlődési folyamatokkal, az adottságokkal és a reális viszonyokkal való számvetés. A társadalompolitikai célrendszer, a szocializmus és a kommunizmus építésének legáltalánosabb elméleti-ideológiai tételei és ezeknek az adott tervezés-

si időszakra való alkalmazása azt az értékrendszert alkotják, amely a tervezés során a múltbeli fejlődés minősítésének és a jövőbeni fejlesztési alternatívák közti választásnak az alapját adja.

A társadalmi célrendszeren belül a célokat hierarchikusan is megkülönböztethetjük. A szocializmus építésének legáltalánosabb távlati-társadalompolitikai, elvi-ideológiai céljai — a célrendszer első szintjeként — oly módon irányadóak a hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés számára, hogy összességükben leírják az elérendő állapotot, és így legfeljebb az e célok elérésének időtávlatára vonatkozóan alakíthatók ki alternatívák. A társadalmi célrendszer második szintjét azok a feladatok jelentik, amelyeket a fenti célrendszerből kiindulva és annak megvalósulását szolgálva, a fejlődés egy-egy rövidebb szakaszára vonatkozóan fogalmaznak meg a politikai szférában. Ezek a hosszú távú fejlődés egyes szakaszaiban közvetítő funkciót töltenek be a társadalmi célrendszer első szintje és a tervezés, valamint a politikai és a gazdasági-kulturális szféra között. Ilyenek mindenekelőtt az egyes pártkongresszusok határozatai, a hosszú távú társadalmi és gazdasági fejlődést közvetlenül érintő politikai határozatok és állásfoglalások. A tervezés egyik legbonyolultabb, sajátos feladata a társadalmi célrendszerből adódó célok olyan lebontása, értelmezése, amely a tervezés konkrét követelményeinek megfelel. Ebben az összefüggésben különösen lényeges az, hogy a társadalmi folyamatok és célok bekapcsolása a tervezésbe szükségképpen csökkenti a tervezés korábban megszokott egzaktságát, ugyanakkor növeli a realitást.

Az érték-szemponatok szerepe

Logikai sorrendben az előzőeket mintegy összefoglaló metodológiai változáshoz jutunk el, ha megvizsgáljuk, hogy konkrétan mely tervezési területeken történt meg a hosszú távú tervezés módosulása. Dokumentumok elemzése és tervezői tapasztalataink alapján úgy véljük, hogy a hosszú távú tervezés társadalmi tartalmának bővülése, ennek módszertani következményei eddig mindenekelőtt a népesedés-, a munkaerő- (foglalkoztatás, oktatás-szakképzés) és az életszínvonaltervezés területén jelentkeztek. Itt valósult meg leginkább, hogy a tervezési célokat az elérendő társadalmi folyamatokban jelölték meg. E területek tervezése során derült ki nyilvánvalóan az, hogy a *társadalmi-gazdasági tervezés érték-meghatározott tervezés, amely a célok eléréséhez alternatív lehetőségeket vázol fel.*

Mit jelent ez a megállapítás? Mivel az alternatívákban való gondolkodás határozottan jelzi a tervezés fejlődését, szükséges e kijelentést részletesebben is elemezni.

A tervezés folyamatában a tervezők értékítéletüknek megfelelően, a társadalom életében uralkodó értékszemponatok és érdekvizonyok kifejezésre juttatásával végzik az elemzéseket és határozzák meg a célok és eszközök rendszerét. A múlt továbbbélő folyamatait és a jelenlegi helyzetet sem lehet értékszemlélettől mentesen megítélni, minősíteni. Hasonlóan értékeket fejez ki a célrendszer vázolása is. A szocialista országokban folyó népgazdasági tervezés ideológiájában a munkásosztály érdekeit, társadalmi-politikai pozícióit kifejező, a társadalom történeti fejlődéséről alkotott nézetrendszer alapján kialakult értékeket tekinti vezérfonálnak. A tervezés folyamatában alapvetően ezen értékek szerint minősítjük a jelenlegi helyzetet.

A tervezés termékei — a tervek, társadalmi programok — az értékek és érdekek egyeztetési folyamatában olyan normatív követelmények (azaz értékek) alkalmazásával jönnek létre, amelyek tartalmazzák a fejlődési folyamat irányát. Ez az irány kifejezi a választott, szem előtt tartott értékek rendszerét.

A tervezés folyamata tehát olyan aktív társadalmi gyakorlat, amelyben egységet alkot az értékek alkalmazása és értékek teremtése, valamint az értékek realizálásának ellenőrzése. A tervezés egyesíti a társadalmi cselekvés *megismerő* (a múlt és a jelen tendenciáinak feltárása, a jövőbeni lehetőségek elemzése) és *akarati mozzanatát* (célok kitűzése, a célok és a feltárt helyzet közötti különbség minősítése), így a *tudományos megközelítés, amely elsősorban a feltárásban, megismerésben játszik szerepet, és a politikai megközelítés, mely elsősorban a célok kitűzésében és a minősítésben kap hangsúlyt, egyaránt a tervezés lényegéhez tartozik.*

A hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezésben tehát igen fontosak az ideológiai és a politikai szférában megfogalmazott értékek. Azonban a társadalom perspektivikus céljait, fejlődésének általános irányultságát kifejező értékek egy-egy időszakban általában túlzottan általános támpontot adnak a cselekvéshez (gondoljunk például az osztály nélküli társadalommal, a szükségletek szerinti elosztással kapcsolatos értékekre vagy akár a társadalom nyitottságának követelményére). Ezek befolyásolják a tervezői gondolkodást, rendező szempontokat adnak, de nem határozzák meg egy-egy időszak tervezési folyamatát. Másrészt korlát az, hogy a politikában megfogalmazódnak olyan értékek is, amelyek csupán a fejlődés egy-egy rövidebb időszakára igazolhatóak, és így a hosszú távú tervezés szempontjából túlzottan egy konkrét szakaszhoz kötődnek, és az adott időszakban jelentkező külső kihívásokból, belső feszültségekből, politikai mozgásokból, erőviszonyokból fakadnak. Ezek egy-egy tervezési szakaszban meghatározhatják a folyó munkát, a tervek tartalmát, de hosszabb távra nem válhatnak a fejlesztés kiinduló értékeivé.

Az értékek változása természetes és szükséges. A hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés egyik fontos funkciója tehát az, hogy — a társadalom irányultságát kifejező ideológia alapján, a politikai-társadalompolitikai célokra támaszkodva, a tudomány eredményeinek felhasználásával — feltárja a fejlődés egyes időszakait jellemző értékeket, és a politikai döntéselőkészítés folyamatában alkalmazza azokat.

A társadalmi célok, és következképpen a hosszú távú tervek, nem írják le minden részletében a társadalom egészének elérendő állapotát, hanem csak a lényeges összefüggéseket fejezik ki. A megtervezett jövő tehát sohasem lehet a teljes jövő. Ebből adódóan a *fejlődés céljai alternatív utakon és alternatív eszközökkel érhetők el.*

Alternatívák a tervezésben.

Az *alternatíva* azt jelenti, hogy megközelítési, megoldási lehetőségek, módok közül lehet és kell („vagy-vagy alapon”) választani. *Olyan, egymástól minőségileg eltérő fejlesztési stratégiák kialakításáról van szó, amelyek alapján eldönthető, hogy egyik vagy másik követése esetén milyen mértékben közelíthető meg (és megközelíthető-e) a kívánt célrendszer.*

Akkor lehet, illetve kell a társadalmi-gazdasági tervezés során alternatívákat

kidolgozni, ha eltérő makroökonómiai koncepciók léteznek, illetve ha a gazdaságpolitikai koncepciók és a nem gazdasági szférák fejlesztésével kapcsolatos társadalmi igények ellentmondásosak. Továbbá akkor lehet és kell alternatívákat kidolgozni, ha a külső gazdasági és politikai viszonyok, illetve a belső gazdasági és politikai meghatározottságok az egyes társadalmi-gazdasági szférák, illetve az ezeket megjelenítő ágazatok fejlesztésében sorrend megállapítását teszik szükségessé.

A tervezés értékek alkalmazását jelenti abban az értelemben is, hogy *az értékek segítségével lehetséges a választás a célok, az alternatívák, az útvonalak és az eszközök között.* Az értékek alkotják a fejlesztési sorrend kidolgozásának alapját. Társadalmi célokat a tömegek részvétele nélkül (vagy azok ellenére) természetesen nem, vagy csak igen alacsony hatékonysággal, lehet megvalósítani. Ezért *az egyes társadalmi rétegeket jellemző értékek ismerete és figyelembevétele a tervezés szerves részét alkotja.*

A hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés (mint eszköz) által befolyásolt társadalmi körülmények új szükségleteket teremtenek és újabb értékeket alakítanak ki. Ilyen hatása van már a tervek, koncepciók megismertetésének, az ezen alapuló propagandának is.

A hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés során alkalmazott értékek rendszerével szemben alapvető követelmény, hogy kifejezzék az adott társadalom irányultságát, azt, hogy a társadalom szerkezetét, az egyes rétegek arányát, helyzetét és életmódját hogyan lehet és hogyan kívánjuk alakítani. Az értékeknek ugyanakkor a konkrétság és általánosság egységét kell kifejezniük, hiszen csak így válhatnak használhatóvá a tervezés folyamatában. A konkrétság követelménye itt azt jelenti, hogy az értékek egy-egy fejlődési korszak, szakasz elérhető és elérendő normatíváit tükrözzék. S végül az értékek rendszerével szemben érvényesíteni kell a konzisztencia követelményét is: nem lehetnek ellentmondóak.

A külső környezeti hatások fokozottabb figyelembevétele

Az 1970-es évek „világgazdasági korszakváltásnak” nevezett, hazánk gazdasági életére, így gazdaságpolitikájára és tervezési rendszerére is ható folyamatai, valamint a fent vázolt összefüggések felismerése tették szükségessé, hogy a hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés a metodológiában is messzemenően figyelembe vegye a külső környezeti változásokat és kihívásokat. A tervezési folyamat elemzési szakaszában a korábbi időszakokhoz viszonyítva jóval nagyobb szerepet játszanak a nemzetközi összehasonlítások, nemzetközi elemzések és világgazdasági prognózisok. Ezt azért is fontos külön hangsúlyozni, mert véleményünk szerint nem csupán egy pótlólagos elemzési lehetőségről van szó, hanem egyre inkább arról, hogy a tervezés szemléletében is megerősödik a felismerés: a gyorsan változó, bizonytalan körülmények között a tervezésnek még inkább a döntések koncepcionális és stratégiai megalapozását kell szolgálnia.

A tervezés mozgástere

A hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés egyik lényeges metodológiai eleme *a mozgástér fogalma: azt fejezi ki, hogy milyen határok között igaz egy-egy*

adott alternatíva. A mozgástérben egyrészt a fejlődés üteme, másrészt lényeges elemeinek szerkezete fejeződik ki. A mozgástér meghatározott abban az értelemben is, hogy az elhatározott szerkezetű és színvonalú fejlesztés alapja a megfelelő gazdasági növekedés.

Ugyanakkor a mozgástéren belül végbemenő folyamatok a gazdaság növekedésének egyik legfontosabb korlátozó, illetve mozgató erejét jelentik. Ez a kölcsönös meghatározottság a szerkezeti változások mértékének, módjának egymást erősítő kapcsolatát is hordozza. *A társadalmi folyamatok fokozottabb figyelembevételével az adottságok növekvő szerepét és a mozgástér szűkebbé válását eredményezi.* A társadalmi folyamatokban a spontán mechanizmusok is lényeges elemei a fejlődésnek. Ezért a társadalmi-gazdasági tervezés egyik fontos feladata a társadalmi és tudati értelemben is meghatározott mozgástér leírása.

Itt ki kell térnünk arra, hogy a mozgástér problematikája *metodikailag* az úgynevezett *sávtervezésben* fejeződik ki. Korábban a tervek várható eredményei — a hosszú távú terveké is — konkrét mutatószámokban jelentek meg. Ma a tervezés változatlanul konkrét mutatószám-rendszerekre épül, de a várt eredmények megjelenítése egyre inkább úgynevezett sávokban történik. Ez azt jelenti, hogy az egyes népgazdasági ágakra (mint például az ipar, a mezőgazdaság, az egészségügy, az oktatás, a kultúra stb.) vagy feladatokra (beruházások, pénzügyek, munkaerő-gazdálkodás stb.) vonatkozó részkonceptiókat nem egy-egy szám, hanem intervallumok fejezik ki. A sávtervezés egyben azt is feltételezi, hogy *a részkonceptiók változatai (variánsai) eltérő stratégiákat is kifejezhetnek, és ezek az eltérő stratégiák egy-egy adott fejlesztési sávban érvényesülhetnek*, tehát egyes elemeik bizonyos mértékig helyettesíthetik egymást. A sáv alsó határa azt a minimális fejlesztési ütemet és struktúrát adja meg, amely mellett az adott stratégia még érvényesülhet. A sáv felső határa pedig a stratégia optimális megvalósításához szükséges ütemet, színvonalat és struktúrát írja le. A mennyiségi alsó határ számszerű megállapítására irányuló elemzések során azt vizsgáljuk, hogy mi az a még elfogadható minimális szint és struktúra, amelyen a vállalt alternatíva még teljesülhet, illetve ehhez a fejlesztésnek milyen sorrendje szükséges. Az alsó határon teljesülő alternatíva még fenntartja az alapvető célokat, de csak az elsődleges szükségletek kielégítését biztosíthatja, s csak korlátozottan érvényesítheti a másodlagos szükségletekkel és a minőségi változásokkal kapcsolatos követelményeket.

Döntési szabadság és kényszer

A fejlesztési stratégiák mozgástérének meghatározásánál kiemelt jelentősége van a fejlődési automatizmusok és spontán mechanizmusok figyelembevételének, valamint az alapvető szükségletekből való kiindulásnak. Ez megkívánja azt, hogy a döntési szabadsággal és kényszerekkel külön is foglalkozzunk.

A meghatározottságok feltárása és ezen keresztül a konkrét döntési lehetőségek behatárolása a hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés egyik legbonyolultabb feladata. A meghatározottságokat elsősorban az alábbi — korántsem teljes körű — összefüggésekben célszerű vizsgálni:

- hogyan jellemezhető a spontán fejlődés mechanizmusa;
- milyen automatizmusok érvényesülnek és hatnak;
- mennyire meghatározóak az adottságok;

- mennyire lehet befolyásolni a különböző hosszú távú folyamatokat;
- melyek az egyes rétegek, illetve az egész társadalom hagyományából, értékeiből adódó hatások;
- melyek az egyes részrendszerek „tehetetlenségéből” adódó hatások.

Külön említendő a *kockázat vállalása*, tehát annak vizsgálata, hogy milyen típusú és milyen mértékű kockázattal jár a döntések meghozatala *vagy éppen azok elmaradása*. A fejlesztés számára különösen fontos a kockázatot tartalmazó folyamatok időtartama. A nem tervezett, a nem kívánt, végül a kockázatot jelentő hatások összessége az a „negatív tartomány”, amelynek feltárása a társadalmi tervezés létezésének legbiztosabb ismertetőjele.

A döntési szabadság lehetővé teszi, a mozgástér és a döntési kényszer pedig megköveteli, hogy a tervezés során a fejlesztés folyamatában sorrendet, prioritásokat képezzünk. A prioritás azt jelenti, hogy az adott mozgástéren belül, az alapvető kiindulásoknak megfelelően — az azokból leszűrt következtetések alapján — egyik vagy másik szféra fejlesztésének, illetve egy-egy szférán belül valamely részterületnek vagy feladatnak *elsőbbiséget adunk*. Ez történhet döntési kényszerből fakadóan, abban az értelemben, hogy az alapvető kiindulásokból leszűrt következtetéseket és a politikai megfontolásokat is figyelembe véve *nem tudunk másként dönteni*. De történhet úgy is, hogy különböző elvi és gyakorlati megfontolások alapján egyik vagy másik területnek élen járó, „*húzó-szerepet*” *akarunk adni*. A prioritások képzése tervezői feladat, a prioritások ügyében a döntés a politika világához tartozik.

Az indikátorok változása

A tervezés metodológiájának eddig áttekintett jellemzői már önmagukban is sugallják, hogy *megváltozik a tervezés mutatószám-rendszere*. A terv részben szövegesen ír le összefüggéseket és követelményeket, részben ezeket számokkal fejezi ki. A társadalmi-gazdasági tervezés kibontakozása előtt döntően az anyagi-gazdasági szférára vonatkozó mennyiségi mutatók szerepeltek a tervekben. Ez egyre inkább kiegészült a gazdaságon kívüli társadalmi folyamatokat jellemző statisztikai jelzőszámok beépítésével. Napjainkban erősödik az a törekvés, hogy a tervezés információs bázisát olyan társadalmi jelzőszámrendszer alkossa, amely változásában képes megragadni a főbb társadalmi folyamatokat és ezek részeként a gazdasági szféra mozgásait és mozgástörvényeit.

A tervezést segítő kutatások

A társadalmi tervezés korábban említett „kettősen társadalmi jellegét” erősíti az is, hogy a népgazdasági tervezésben figyelembe veszik azoknak a vizsgálatoknak az eredményeit, amelyek a nem tervezhető és nem tervezendő társadalmi folyamatokra terjednek ki. Ezek a vizsgálatok növelik a tervezés folyamatának információs bázisát, és szempontokat szolgáltatnak a mozgástér (és a sáv) meghatározásához. Ilyen vizsgálatok szervezése önmagában is javítja a tervezői munka szakmai és tömegkapcsolatait, s ezzel mintegy lazítja a tervezésen belüli érdekkörök merevvé válását, elősegíti a hivatásos tervezők szempontjaitól eltérő nézetek figyelembevételét, a mögöttes érdekek érvényesítését. A már elvégzett kutatások

beszámolóinak összesítése, szintetizálása, illetve a statisztikai anyag másodelemzése mellett kifejezetten tervezési szempontból is szerveznek adatfelvételt, kérdőíves felmérést, közvéleménykutatást.

A tertvítvűsok szerepének változása

Gazdaságpolitikai meggondolások hatására, de a fenti metodológiai változások következtében is, változott az egyes tertvítvűsok szerepe a nép gazdasági tervezésben. A közép távú tertvű jellege szerint mindinkább gazdaságpolitikai orientációt nyújt. Jól kifejezi ezt például az Országos Tertvhivatalnak a hatodik ötéves tertvűvel (1981—1985) kapcsolatosan kiadott tájékoztatója: „A tertvű — tekintettel arra, hogy a gazdasági fejlődés külső és belső feltételei várható alakulásának előrebecslésében a korábbinál jelentősebb a bizonytalanság — elsősorban a gazdálkodást és irányítást orientáló jellegű, és a gazdasági cselekvés számára a szokásosnál nyitottabb. Ez abban jut kifejezésre, hogy a tertvű elsősorban a gazdaságpolitikai célokat és törekvéseket tartalmazza, előtérbe helyezve a várható feltételekhez való gyors és rugalmas alkalmazkodást, valamint a célok feltételekhez való kötöttségét. Ezért a döntések egy részét nem a közép távú tertvűben, hanem a feltételek alakulásától, a gazdasági építőmunka eredményeitől függően, az éves tertvekben célszerű meghozni.”⁴

Megnövekedett a tervezésben az úgynevezett társadalmi-kormányzati programok szerepe. Ezek komplex jelleggel készülnek, egy-egy kiemelt célkitűzés megvalósítására, rendszerint feltételezve a gazdasági élet egészére gyakorolt húzóhatást.

A tervezés társadalmi nyilvánossága

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban, igen lényeges metodológiai változás, és a társadalmi-gazdasági tervezés társadalmi jellege kifejeződik abban is, hogy a *tervek mind szélesebb körben megvitatásra kerülnek*. A tervezésnek mintegy szerves részévé válik a kutatás, valamint a fejlesztési elképzeléseket érintő társadalmi vita. Erre azért is szükség van, mert a cselekvési program végrehajtásának (a tertvű teljesítésének) elengedhetetlen feltétele a célokkal és eszközökkel való egyetértés. A fejlődés előttünk álló szakaszában ez a követelmény nemcsak metodológiai, de koncepcionális jelleggel is felmerül.

A tervezés ilyen társadalmi kontrollja azt is megköveteli, hogy már a tertvkoncepció is társadalmi vitára kerüljön. Például a hosszú távú tervezés 1968 és 1972 közötti szakaszában *A foglalkoztatás és az életszínvonal alakulása Magyarországon 1985-ig* címmel publikálták a tervezési hipotéziseket,⁵ és külön is megküldték több mint kétszáz közéleti személyiségnek, kérve az írásos hozzászólást. Más jelleggel, de ugyanez a törekvés érvényesült a tervezés 1979 és 1983 közötti szakaszában: az 1979/80-ban elkészült prognózisokat a szakértők széles köre vitatta meg.

A tertvű funkciója

A hosszú távú nép gazdasági tervezés tartalmának, metodológiájának változásai *kifejeződnek a tertvű módosuló funkciójában* is. A tertvű feladata a társada-

lompolitikai célok rendszere alapján a társadalmi és gazdasági fejlődés stratégiai irányainak kijelölése; a fejlesztés preferenciarendszerének — más szóval: a kívánatos strukturális változásoknak — a meghatározása; a gazdasági növekedés optimális feltételeinek és a csak hosszú távon értelmezhető gazdasági és társadalmi folyamatokra vonatkozó általános irányoknak és konkrét döntéseknek a szintetizálása.

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk következő hosszabb időszakában a társadalompolitika mozgásterét az előző időszakhoz viszonyítva szűkebb lesz. A gazdasági növekedés alacsonyabb szintje által meghatározott pálya és a korábbiaktól eltérő struktúra — tehát a fejlődés más minősége — fogja jellemezni. Ilyen körülmények között a távlati tervezés és az ezen alapuló fejlesztés számára kulcskérdés lesz egyrészt az, hogy mennyire leszünk képesek a fejlődés spontán folyamatait, adottságait, korlátait, automatizmusait feltárni és így a fejlesztés mozgásterét jobban meghatározni, másrészt pedig az, hogy mennyire leszünk képesek felismerni és befolyásolni a társadalmi fejlődés különösen hosszú távon — 20–30 év távlatában — érvényesülő folyamatait és érvényesíteni céljait. Mindennek megalapozásában — *így a fejlesztés társadalmi hatékonyságának emelésében — kiüntetett szerepe van a kulturális szférának.*

A kulturális szféra a társadalmi-gazdasági fejlesztés számára egyrészt adottság, másrészt — a fejlesztés általános céljaiból fakadóan — befolyásolás tárgya. A tudományos színvonalú hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezés ezért elvileg egyaránt feltételezi a kulturális folyamatok által meghatározott adottságok összefüggő dinamikus jellegű ismeretét, és tartalmazza a kulturális folyamatok befolyásolására kidolgozott politikát.

Az 1970-es évek végére egyre erőteljesebben érzékelhető — és fokozatosan felismert — világgazdasági korszakváltás kapcsán *sokan megkérdőjelezték a tervezés létjogosultságát.* Hangot kaptak olyan nézetek, hogy már a középtávú gazdasági terv sem töltheti be funkcióját, hiszen az alapvető kiindulópontok (így például az energia mennyisége, a nyersanyagárak, a hitelforrások) rendkívül bizonytalanok váltak. Azzal is tisztában vagyunk, hogy még a hazai kiegyensúlyozott gazdasági növekedés és az életszínvonal tartós javulása idején is szakmai bizalmatlanság övezte a kialakuló hosszú távú tervezést. Az 1960-as évek végén elkezdődött gyakorlati tervezési munkát pedig nem kísérte a gondok súlyához mért tudományos érdeklődés. Mégis úgy véljük, *hogy a politikai döntéseket megalapozó, hosszú távú tervezésre különösen a korszakváltás idején és elsősorban a ténylegesen hosszú átfutású folyamatok esetében van igazán szükség.* Nézetünk szerint a tervezés módszertani változásai *nem általában a tervezés létjogosultságát, hanem korábbi gyakorlatát kérdőjelezték meg. Kozma Ferencsel értünk egyet, aki úgy vélekedett, hogy „A hosszú távú előtekintés szerepe a gazdaságpolitikában mindig akkor nő meg, amikor a társadalom fejlődési fozdulóponthoz érkezik: amikor a gazdasági működés kisebb-nagyobb, de következetes makacsúsággal visszatérő zökkenői világossá teszik azt, hogy ami van, az sem változatlan formában, sem kisebb toldozgatással-foltozgatással nem tartható tovább, hogy a belső és környező világ olyan változásokon ment keresztül, amely valamit mást követel, mint a kéznél levő eszközökkel való ügyes manőverezést”.⁶*

A kulturális szféra esetében más eszközökre is szükség van; olyanokra, amelyek egyidejűleg teszik lehetővé a kihívásokhoz való alkalmazkodást és a belső feszültségek oldását. Az előttünk álló időben feltétlenül szükséges „ügyes manő-

vezetés” stratégiájában a hosszú távú tervezést tekintjük az egyik ilyen lényeges eszköznek. Mégpedig olyan új formában, amely egyrészt a kutatás—tervezés—társadalmi vita—döntés összefonódó, egymást kölcsönösen feltételező folyamatára épít, másrészt komplex jellegű abban az értelemben, hogy az újratermelés fő folyamatai szemszögéből, a kulturális szféra egészére vonatkozó, átfogó koncepció analíziséből határozza meg az egyes részterületek fejlesztésének és működtetésének lehetséges stratégiáit.

A tudományosan megalapozott, társadalmi jellegű tervezés fontossága növekedni fog az előttünk álló korszakban. Ennek gyakorlati felismerését mutatja, hogy az utóbbi időben minőségileg javultak a tervezés és a tudományos kutatás közötti kapcsolatok, növekedett a távlati tervezés szerepe a társadalmi-politikai stratégiai koncepciók kidolgozásában, a politikai döntések megalapozásában.

JEGYZETEK

- ¹ A szerzők a kulturális szféra tervezését elemezve, vizsgálták annak elméleti alapjait, a társadalmi tervezés szélesebb összefüggéseit. Jelen tanulmányukban áttekintik a hazai tervezés gyakorlati tapasztalatait és körvonalazzák a jövőbeni tervezés módszereit. A kulturális szféra tervezésének sajátosságait mutatja be a szerzőknek a Tankönyvkiadónál megjelenő, *A kulturális szféra tervezése* című könyve.
- ² Lásd *Szorcsik Sándor*: A társadalmi tervezés gondolatának elterjedése és a gyakorlati tervezési kísérletek. Társadalomtudományi Közlemények, 1975/1. sz.
- ³ Lásd *Kemenes Ernő—Monigl István*: A társadalmi tervezés kibontakoztatása és a szociológia kapcsolatai. Társadalmi tervezési füzetek 1978.
- ⁴ Tervgazdasági Értesítő. Az Országos Tervhivatal hivatalos lapja. 1981. január 6. 1. old.
- ⁵ Gazdaság, 1969. szeptember.
- ⁶ *Kozma Ferenc*: Mire képes a magyar népgazdaság? Kossuth Könyvkiadó 1978. 6. old.

IRODALOM

- Balassa Ákos*: A magyar népgazdaság tervezésének alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.
- Hideg Éva*: Kulturális szféra és a távlati társadalmi-gazdasági célrendszer. Kultúra és Közösség, 1977/3. sz.
- Hoch Róbert—Monigl István*: A társadalmi fejlődés egyes folyamatainak és feltételeinek alakulása 2000-ig. Országos Tervhivatal. Sokszorosítás 1980. 112. old.
- Kemenes Ernő—Monigl István*: A társadalmi tervezés kibontakoztatása és a szociológia kapcsolatai. Budapest, Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet. Társadalmi tervezési füzetek, 1978. 34. old.
- Koncz Gábor—Monigl István*: A kultúra távlati tervezése. Társadalmi Szemle, 1979/2. sz.
- Koncz Gábor—Monigl István*: A kultúra és az életmód a távlati tervezésben. A KGST-országok tervhivatalai tervgazdasági intézeteinek tudományos konferenciája. Budapest, 1979. X. 3—8. 27. old.
- Kovács Géza*: Nagy távlatok és a tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.
- Kovács Géza*: Jövőkutatás és társadalmi tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979.
- Köböl József—Monigl István*: Társadalmi tényezők a hosszú távú munkaerő- és életszínvonal-tervezésben 1967—1975. Budapest, Országos Tervhivatal, Sokszorosítás. 78. old.

Monigl István: Az 1981 — 2000 közötti időszakra szóló hosszú távú munkaerő- és életszínvonal-tervezés módszertana és munkaprogramja. Tervezet. Budapest, Országos Tervhivatal. Sokszorosítás. 90. old.

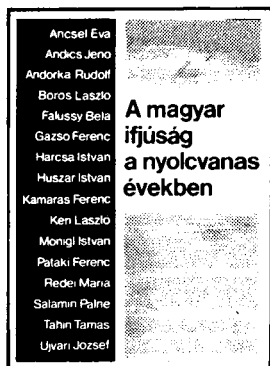
Monigl István: A társadalmi-gazdasági tervezés és a népesedés. Demográfia, 1980/4. sz.

Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezés kibontakoztatásának néhány kérdése. Budapest, Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet, 1977. 89. old.

Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezés gondolatának elterjedése és a gyakorlati tervezési kísérletek. Társadalomtudományi Közlemények, 1975/1. sz.

Társadalmi tervezés és szociológia. Szerk. Szelényi Iván. Gondolat Könyvkiadó 1973. 534. old.

The Use of Socio-Economic Indicators in Development Planning. UNESCO, Párizs 1979. 282. old.

**A magyar
ifjúság
a nyolcvanas
években**

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA

A magyar ifjúság a nyolcvanas években

TANULMÁNYKÖTET

265 oldal 30,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
BUDAPESTI KERÜLETI S MEGYEI
KIRENDELTSÉGEIN
ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

KÉRI LÁSZLÓ

Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében

1. AKIKRŐL SZÓ VAN

„Szinte egy nemzedéken belül megélhette valaki a királyság, a polgári forradalom és a köztársaság, a tanácsköztársaság, az ellenforradalom, a restaurációs kísérletek, az országnak a trianoni békében történt feldarabolása, a király nélküli királyság, majd a nyílt fasiszta rémuralom, a veszített háború, a felszabadulás, az ideiglenesség, a köztársaság, a népköztársaság és az úgynevezett „személyi kultusz” éveit, később 1956 eseményeit. Olyan élmények, hatások és olyan alkalmazkodásra kényszerítő események sorozata ez, mintha valaki rövid életében tizszer cserélne anyanyelvet, foglalkozást, vallást, állampolgárságot, házastársat . . .”

(Nagy Kázmér: Elvesztett alkotmány)¹

Sok tízezer ember él az országban, akiknek életét, politikai élményvilágát, tapasztalatait e törésvonalak szabdalták szaggatottá. Meghatározták életük kis és nagy sorsfordulóit olyképpen, hogy sorsuk alakulása összekötődött a néven nevezhető változásokkal. Ugyanakkor a mai össznépszerűség csaknem fele harmincévesnél fiatalabb. Ők az ötvenes éveket is csak filmekből ismerik (ha ismerik), és pszichikailag nincs közelebb számukra, mint a kiegyezés kora vagy a harmincas évek világa. Felnövekedésüknek, generációjuk kiformalódásának egyetlen közös eleme az életük során *végig változatlan és stabil politikai intézményrendszer*, amely az elmúlt több mint negyedszázad során adott volt, készen és kereken állt rendelkezésükre. Az egyes nemzedékekre jellemző az, hogy megmérnek, megítélnék, összehasonlítanak különböző rendszereket, és a megélt világ alapján vonnak egyenleget. Eszerint azt várhatnánk, hogy a mai fiatalok millióinak politikai világképe a korábbiakéhoz képest homogénebb és törésmentesebb. Tapasztalataik külső keretei mindvégig adottak voltak, egyszer sem kellett se hazát, se vallást, se pártot, sem pedig ideológiákat cserélniük. Alkalmazkodni is csak egyszer „kell” a kialakult struktúrához — ami aztán folyamatossá válik —, hiszen a különböző életkori szakaszokban megismert társadalmi intézményeket mindvégig *ugyanazok a rendező elvek* mozgatják.

A fiatal generációk politikai szocializációjában régóta nincsenek „események”, nagyobb társadalmi konfrontációk, évtizedek óta nem voltak nyilvános társadalmi megmérések, amelyek során csoportok álltak volna szemben egymással. Ily módon tapasztalataik az általuk ismert intézmények érzékelt működésével egyenlők, nem történések és nem idősíkok által elrendezett események, hanem a különböző szervezettípusok (iskolák, KISZ, munkahelyek stb.) egybekapcsolódó működéséből szerzett élmények lenyomatai. Más kérdés, hogy az intézményi világ *belső* mozgásai mekkora jelentőségűek az elmúlt negyedszázad magyar társadalmára; ehelyütt csak arra utalhatunk, hogy az adott intézményrendszereket nem bolygatták fel lényegbevágóan a változások, így a fiatalabb korosztályok életérzésében alapvetően az intézményi stabilitás a meghatározó élmény — a makroviszonyokat illetően.

E tanulmány azt a kérdést feszegeti, hogy a nyolcvanas évek közepén formálódó fiatal nemzedék politikai szocializációjának melyek a legfontosabb vonásai.² Milyen ez a nemzedék? Olyan-e, mint a többiek ugyanilyen idős korokban, vagy más, és akkor mitől más? Olyan-e, mint a kortársak másutt; olyan-e, amilyennek látni szeretnénk? Hogyan és miért éppen úgy működnek a szocializáció főbb intézményei? Vannak-e megfogható tendenciák, olyanok, amelyek esetleg a jövőről is tájékoztatnak? S egyáltalán: mondhatunk-e valami általánosan is jellemzőt a nagyon is tagolt magyar ifjúságról?

2. ÖSSZEGZÉS ÉS KIINDULÓPONT

A politikai szféra és az ifjúság egymással való találkozásának aktuális gondjai évek óta erőteljesen foglalkoztatják a közvéleményt. Gyakorló politikusok és nagy tekintélyű társadalomkutatók megnyilatkozásai alapján felvázolható az a kép, amely a magyar társadalomban a politikai szocializáció lényegesebb vonásairól kialakult. (A szerzők egy része ugyan nem a politikai szocializáció fogalmát használja, de magát a problémát pontosan leírja.)³ Fontosabb elemei és közös tanulságai a következők szerint foglalhatók össze:

a) Az új generációk megjelenésének kihívása tekintetében csökkent a politikai rendszer adaptációs képessége. Ennek kézzelfogható jelei vannak intézményi szinteken is: „... a szervezeti kapcsolatok szintje is arra figyelmeztet, hogy az elmúlt egy-másfél évtizedben a pártnak a fiatal nemzedékekkel való kontaktusa nem erősödött olyan mértékben, amelyet a nemzetközi helyzet, belső fejlődésünk bonyolultabbá válása és a fiatal értelmiség körében tapasztalható gondok és feszültségek szükségessé tennének.” (Knopp—Radics, 66. old.).

b) A fiatal nemzedékek politikai tapasztalatai, élményei és politikálási készsége eltérnek az előző generációkéétól; a tájékoztatási és nevelő munka ezt a tényt nem vette kellően figyelembe (Lakatos, 16. old.). Ezért egyre kisebb a hatása az ilyen irányú tevékenységnek. Az *eltéréseket* azonban eddig csak regisztrálták, de nem elemezték, következésképp nem is ismerjük kellően.

c) Megdőlt az a fikció, hogy az egyszer már összeállt ideológiai-politikai értékrend zökkenők nélkül átadható és átvehető a generációk cserélődésének folyamataiban. Ennek felismerése teremtette meg azt a következtetést, hogy a szövetségi politika egyik új tartalma: szövetséget keresni és találni az új nemzedékkel. „Az ifjúság minden új generációjával is politikai szövetségre kell lépünk. ... Ennek a szövetségnek nem lehet az ifjúsági szervezet az egyetlen megtestesítője ...

... Elemeznünk kell a fiatalok részvételét az államhatalmi szervezetekben, vizsgálnunk kell az érdekkifejeződés újszerű formáit, és pedig a munkahelyeken, az iskolákban, mind pedig a lakóterületeken, a szabad idő szférájában, a helyi igazgatási és hatalmi szervezetekben A nyolcvanas évtizedben alighanem ez lesz az ifjúságpolitika egyik legfontosabb cselekvési iránya . . ." (Pataki, 60. old.).

d) A várhatóan nehezedő beilleszkedési feltételek átgondoltabb programot igényelnek e téren. De már maga a program kidolgozása is az ifjúság részvételét igényelné: . . . Az ifjúság és a jövő kapcsolatának felvázolása nem képzelhető el addig, amíg nem tisztázódik, hogy milyen esélyekkel indul az ifjú nemzedék. Vonzó, és a fiatalokkal együtt kimunkált jövőképre van szükség. Semmilyen jövőt szolgáló program nem lehet eredményes a hozzákapcsolódó ifjúság nélkül . . . (Pozsgai). Ugyanez a konkrét intézményrendszerek kapcsán is megfogalmazódik: a munkahelyekre nézve éppúgy, mint az iskolarendszer reformja során (Gaszó, 43. old.).

e) Ennek a — tiszteletre méltó — igénynek a realizálását aggasztóan nehezíti az a tény, hogy a fiatal rétegek igyekeznek távol tartani magukat a politikától. . . . Az ifjúság szinte minden rétegénél tapasztalható a politikai-közéleti passzivitás, elfordulás a társadalmi szervezetekben, köztük az ifjúsági szervezetekben való tevékenységtől. S mindez úgy tűnik, növekvő mértékű . . ." (Huszár, 15. old.). Ilyen jelenségeket úgyszólván naponta regisztrál a tömegkommunikáció; izgalmas feladatnak látszik a magyarázat keresése.

f) A fiatalokkal csak futólag érintkezők számára is világos, hogy a passzivitás korántsem velük született vonás, sokkal inkább meghatározott helyzetértékelések következménye. „ . . . A fiatalok egy része saját jelenlegi helyzetéből következően táplál kétségeket a társadalom jövőjével szemben, s pusztán a közelmúlt történetében keresi gondjainak forrását. Azt mérlegeli, hogy mai nehézségeinkért milyen mértékben felelős az előttük járt nemzedék . . ." (Lakatos, 16. old.). Vagyis a távolságtartás egyik lehetséges forrása a bizalmatlanság, amely vagy megmarad ezen a szinten — vagy nem. S ennek megfelelően különböző politikai magatartásmódok szerveződnek.

g) E magatartásmódok közül a leginkább minden bizonnyal a kritikai alapállás szúr szemet. Annál is inkább, mert ez sokak szemében egyet jelent az ellenzéki-séggel. Pedig a kritikai viszonyulás mögött számtalan — nagyon is eltérő — motiváció húzódhat meg, s az esetek többségében bizonytalan, hogy van-e direkt politikai tartalmuk. A fiatal értelmiségről szólva Knopp András és Radics Katalin idézett tanulmányukban így fogalmazták meg ezt a helyzetet: „ . . . A párt politikájával egyetértők körében is általánosnak mondható a kritikus viszonyulás társadalmi-politikai gyakorlatunkhoz. A szocializmus vívmányai e nemzedékek tagjai számára már természetesekek, s nem tűnnek vívmányoknak; a hiányosságokra, a fejlődés ellentmondásaira érzékenyebben vagy értetlenül reagálnak.” (Knopp—Radics, 63. old.).

Első látásra nyilván zavaró ellentétnek tetszik a korábban már említett terjedő passzivitás és az itt jelzett kritikai viszonyulás. A két ellentétes magatartás együttléte akkor és úgy igaz, ha gondok vannak a részvétel és a nyilvánosság körül; ez esetben jelenhet meg ugyanis együtt a kritikai attitűd és a cselekvésről való lemondás.

h) A társadalmi-politikai folyamatok alakításában való részvétel intézményi feltételei kevésbé rugalmasak a fiatalok szemszögéből nézve. „ . . . nehezen találják a társadalomalakító gyakorlatban való részvétel lehetőségeit, azokat a fóru-

mokat, ahol kritikai észrevételeiknek hangot adhatnának, ahol választ kapnának az őket foglalkoztató problémákra, s ahol tér nyílna társadalmi-közéleti szerepvállalásukra, többek között az általuk kritikai élel felvetett problémák megoldásában való közreműködésre. Igaz, ehhez nem is mindig kapják meg a szükséges segítséget a pártszervezetektől és a társadalmi szervezetektől.” (Knopp—Radics, 64. old.).

E probléma kapcsán érdemes megkülönböztetni egymástól a formális és az érdemi részvételt. A formális részvétel túltengése ugyanis értelemszerűen hívja életre a „bumeráng-effektust”. Nem segít a dolgon a „meglevő keretek kiharásására” való folytonos hivatkozás sem. Az olyan érvelés, amely szerint „a forma adott és már csak tartalommal kell kitölteni”, figyelmen kívül hagyja azt, hogy az embereket éppen a tartalmi kérdések érdeklik.

i) Az ifjúság befolyásolására hivatott intézményi rendszerek bírálata évek óta széles nyilvánosság előtt zajlik. A sokágú vitát nehéz lenne összefoglalni. Az eddig felsorolt összefüggések teljessé tételéhez idézzük e kérdéskör legfontosabb összetevőit: „... Az ifjúság nevelésére hivatott intézményrendszer súlyos funkcionális zavarokkal küzd. Az ifjúsági szervezet által felülről indított és formális elemekkel megtűzdelt akciók fájdalmasan kevés pozitív hatást fejtenek ki.” (Huszár, 15. old.).

j) Ugyanez valamennyi fontos intézményre nézve is elmondható. A politikai szocializáció megítélésekor különösen fontos az, hogy „... az ifjúság nagy tömegei a felnőtté válás folyamatának jelentős szakaszát olyan intézmény keretei között töltik el, amelyek működése gyakorta nem kelti bennük a segítőkész támogatás benyomását...” (Gazsó, 42—43. old.).

Az intézménykritikai áradatban gyakorta megfelelkeznek arról, hogy a főbb intézmények, a család, az iskola, az ifjúsági szervezetek, a tömegkommunikáció maguk is részesei a globális társadalmi folyamatoknak. S így működésük legtöbbször a strukturális viszonyok közvetítése, azaz csak korlátozott mértékben tekinthető önállóknak.

Mint azt már az írás elején jeleztük, a jelenkori politikai szocializációs folyamatokban az intézményeknek kitüntetett szerepük van, ezért a tanulmány második részében megkíséreljük *valóságos* szocializációs hatásaik bemutatását.

k) Az eddig leírtak mozaikszerűen rajzolják ki egy általános horizontú probléma körvonalait: az új generációk szocializmusképe nem bizonyul elegendőnek az általuk megélt konfliktusok ideológiai feldolgozásához. Ez érvényes a szűken értelmezett politikai események-információk világában is. Mások számára elegendőnek látszó, eddig teherbíró evidenciák önmagukban egyáltalán nem hitelképesek. A személyes belsővé tétel élményére is szükség van. „... egyik nemzedék sem adhatja át a maga tapasztalatait a nyomába lépőnek közvetlen, bizonyításra nem szoruló evidenciaként. Még az olyan evidenciákat sem, amelyek a szocializmus történeti és társadalmi indokoltságát hordozzák. Ezeket újra és újra, minden nemzedéknek bizonyítani kell, s minden új generációnak a maga személyes szellemi erőfeszítésével, a mind tágabbra nyíló alternatívák közötti választásaival és döntéseivel birtokába kell vennie...” (Pataki, 58. old.).

A szocializmuskép a politikai szocializáció folyamatainak egyik sarkpontja; értelmezése többféle síkon történhet. „... A fiatal értelmiség ideológiai arculatát, a szocializmushoz és a marxizmushoz fűződő viszonyát nagymértékben meghatározza, hogy a szocializmus perspektíváinak korábbi, nemegyszer leegyszerűsített

modellje számukra értelmét veszítette; az új fejlődési pálya következményeire vonatkozóan viszont egyelőre nem alakult ki meggyőző és vonzó magyarázat.” (Knopp—Radics, 65. old.)

1) Az összefoglaló végére érve már csak egyetlen bemutatásra váró logikai láncszem hiányzik. Mindezen folyamatokról szerzett ismereteink rendkívüli mértékben függenek az ideillő társadalomtudományi ismeretek színvonalától (lásd: Huszár, 21—22. old.). Osztozunk Pataki Ferenc véleményében: „... a marxista társadalomelméletben viszonylag kidolgozatlan a társadalom generációs viszonyainak tudományos problematikája; hiányzik az idevágó, immáron több évtizedes szocialista gyakorlat sokoldalú kritikai elemzése... fogyatékosak a társadalom generációs tagoltságának természetére, a szakadatlan nemzedékváltás finom és dinamikus mechanizmusainak jellegére vonatkozó ismereteink...” (Pataki, 45. old.)

A szocializációs folyamatok akkor is végbemennek, ha nem gondolkoznak természetük felől, ha nem elemzik őket. Sokkal nehezebb a társadalmi működés szabályozása, ha az alaptendenciák hatásait nem ismerik fel. Meglehet, hogy a szocializációs folyamatok működését korábban nem ítélték alapvető fontosságúnak, vagy igencsak erős volt a bizalom az iránt, hogy a tendenciák a szándékolt-eltervezett irányban hatnak. Úgy tűnik, hogy problémák sokaságának kell beérnie ahhoz, hogy maga a *nem tudás* bántó legyen, és a hiányosság is megfogalmazhatóvá váljék.

3. AZ ELEMZÉS ELŐFELTÉTELEI

A politikai szocializáció eddig összefoglalt állapota (köz)ismertnek mondható, s a hozzáfűzött magyarázatok és következtetések sok esetben társadalomkritikai alapúak (a számonkérési és felelős-keresési láncban sor kerül — elmarasztalólag — szinte minden szóba jöhető intézményre).

A közvéleményt (és a szakemberek túlnyomó részét is) természetesen az érdekli, hogy mi a teendő, mit kellene másképpen csinálni. A megoldási javaslatokra — érthető módon — mindenki fogékony.

A tudomány csak akkor tehet javaslatot, ha már sikerült tisztáznia a jelenségek mögötti lényegi viszonyokat. Ehhez elmélyült és széles körű kutatások szükségesek. A „miérték”, az okok feltárása adhat csak olyan ismeretanyagot, amely túlmutat az előbbi pontokban összegyűjtött jelenséghalmazon.

Az elemzést nem kezdhetjük máshol, mint a releváns intézmények belső működésének bemutatásánál. Még akkor sem, ha jól ismerjük ezen intézmények társadalmi meghatározottságát, ha tudjuk azt, hogy aligha léteznek csak önmagukra érvényes és másutt ki nem mutatható összefüggések. Legjobb esetben is csak annyit tehetünk, hogy a szocializáló intézmények mindennapi működésében mutatjuk ki az általános érvényű tendenciák speciális érvényesülését.

Ha teljes képet akarunk kapni arról a szerepről, amelyet a főbb intézmények betöltenek a szocializációs folyamatokban, akkor világosan kell látnunk tevékenységük *kettős* jellegét. A deklarált, megvalósítani akart törekvéseket — a szervezetek, intézmények működése során — mindig körülfontják azok a hatások, amelyek nincsenek benne a szándékokban, avagy éppen ellentétesek velük.

E ponton szükséges egymástól elkülöníteni a nevelés és a szocializáció fogalmát, amennyiben ez utóbbi annyival tágabb érvényű, hogy a szándékolt nevelési

törekvéseken túl a spontán hatások eredményeit is felöleli. (A szociológia elméleti irodalmában nagyon is jól ismert ez a probléma; egyik legismertebb, legelfogadottabb elemzése R. K. Merton gondolatmenete a manifeszt és látens funkciók természetéről.)* A politikai szocializációs folyamatok elemzése során kevés nagyobb hibát lehet elkövetni annál, hogy nem számolunk eléggé az intézmények működésének spontán (nem tervezett) folyamataival. A „végeredmény” elrejtje e kettősséget, hisz a szocializációban a címzettek egyszerre sajátítják el a deklarált és a mögöttes üzeneteket, és egyidejűleg reagálnak is ezekre. Ehhez képest elenyésző jelentőségű kérdés az, hogy ez az együttes elsajátítás mennyiben tudatos, és a címzett mennyire volt képes szétválasztani a rejtett és szándékolt hatásokat.

Ez a módszertani fejtegetés feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a szocializáció *politikai* jellegének ellentmondásossága megvilágítható legyen. Azok az értékek, beállítódások, amelyek szoros értelemben felépítik a politikai világnézet tartószereket, gyakran nem a direkt politikai szocializációból táplálkoznak. A szándékoltan politikai tartalmak pedig sok esetben nem válnak a szocializációs folyamat hatékony részesévé. Az érintettek számára a politikai mozzanatok *nem politikai* (hanem többnyire csak szűken vett *ismereti*) világot jelentenek, amelyhez a legtöbb esetben merőben külsődlegesen viszonyulnak. De ez nem jelenti azt, hogy a másodlagos szocializációs hatásokból nem állhat össze kézzelfogható (és kutatható) politikai értékrend — legfeljebb ezt nem szokás politikai jellegüként számon tartani. Ezért a főbb szocializációs csatornák, intézmények működésének megítélésénél nem feledkezhetünk meg e kettősség megszüntethetetlen jelenlétéről.⁵

4. POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ — ISKOLAI KÖZVETÍTÉSSEL

A jelenlegi fiatal korosztályok több mint kétharmada legalább 11–12 évet tölt el az iskolarendszer nyújtotta keretek között. Ez idő alatt napjai nagy részét meghatározza az iskola, csaknem annyi időre, mint amennyi a dolgozók munkával töltött ideje. Ez a nagyfokú koncentráció számtalan feszültség, gond forrása, amit kimerítően bemutatnak már a napilapoktól a szakfolyóiratokig szinte mindenütt. Megújuló viták hulláma söpör végig rendszeresen egy-egy kiadvány hasábjain, de az iskola — úgy tűnik — kimeríthetetlen forrás, e vitáknak egyhamar nem lesz vége.⁶ Kérdés, hogy a politikai szocializáció kapcsán lehet-e valami újat mondani az iskoláról. Foglaljuk össze a mi szempontunkból lényeges vonásokat.

a) *Hogyan tanítja az iskola a politikát?* Sokféle módon, direkt és indirekt megoldások számtalan változatát felhasználva. A befektetett sokéves energia azonban kevésbé látszik, ha a végeredményt nézzük. Pedig a „politikai mondani-való” végighúzódik a különböző tantárgyak sokéves élettörténetén, külön is tanítanak állampolgári ismereteket, az iskolai ünnepek a politikai ünnepekhez kötődnek, a nevelési célok között kitapinthatóan elsődleges fontosságúak az ideológiai-politikai értéktételezések. A probléma megragadásához feltétlenül szükséges számításba vennünk a nevelési munkán túl érvényesülő szocializációs mechanizmusok hatását is.

Valószínű, hogy az oktatási rendszer egészét érintő, a hatékonyságot rontó tendenciák e területen is érvényesek, de ez a lehetséges válasznak csak az egyik oldala. A politikai szocializáció szempontjából nézve lényegesebb összefüggésekre utal egy dilemma: magának a politikumnak a *taníthatósága*. Ha a politikai összefüggések talpazata harmonikus, idealizált viszonyokat sejtető és a valóságos lét-

helyzetektől messzire elvonatkoztató mondanivalóból építkeznek, akkor a legjobban eltervezett és megtámogatott oktatásmetodika mellett is hatástalanságra van ítélve — hosszabb távon — ez a tanítás.

Tény, hogy egy alapszintig hatékony lehet ez a fajta „politikatanítás”, de kérdés, hogy ez a szint mire elégséges. Első kutatási tapasztalataink egyike az volt, hogy a tizenévesek többsége *hasonló módon* konstruálja meg fogalmait a politikai alapkategóriákról, szerte az országban. Úgyiszlóval semmi különbséget nem találtunk a rumi, a kazincbarcikai, a békásmegyeri, a szabolcsi (13—17 év közötti) gyerekek megfogalmazásai között, amikor azt kellett elmondaniuk, hogyan képzelik el a szocializmust, a kapitalizmust, a hazai hatalmi viszonyok jellegét, a pártot stb. Csaknem valamennyien ugyanazokat a szavakat, kifejezéseket használták, ugyanúgy érveltek, erőteljesen építve az iskolában megtanult gondolati panelokra. Abban is közösek, hogy szinte semmire sem tudják használni ezeket a fogalmakat. További kérdésekre, összefüggések felismerésére nem nagyon bizonyulnak alkalmazhatónak ezek a „jól ismert” fordulatok, és használatuk nagyon közel áll a tautologikus érveléshez. A másik megfigyelhető jellegzetességnek az „itt-most-tudás” nevet adhatnánk. Ez azt jelenti, hogy rengeteg az olyan ismeret, amelyhez nincs belső kötődés, ezért *csak meghatározott helyzetekben jelent tényleges tudást*. Vonatkozik ez elsősorban a direkt politikai és újkori történeti ismeretekre: ugyanis ha az iskolai presszió valamennyi külső kelléke együttesen jelen van, akkor a diák tudja a választ a kérdésre — de az adott szituáción túli helyzetekben már nemigen. Ez a meglepő eredmény még inkább aláhúzza azt, hogy az olyan ismeretek, amelyeknek nincs meg a belső, szerves kapcsolatuk sem a többi tárggyal, sem a konkrét léthelyzettel, csak külsődlegesek, kevésbé rögzülnek. Ezt a jelenséget színezi még egy olyan speciális vonás is, amelyet szinte lehetetlen egzaktt módon megfogni. A százezres nagyságrendű pedagógustársadalom tagjai között kevés az olyan személyiség, akinek belső meggyőződése, személyiségének hitele nyújtani tudná azt az elengedhetetlen pluszt, azt az érzelmi meggyőző erőt, ami lehetővé tenné, hogy a direkt politikai tartalmak célt érjenek.

b) *Szerepfelkészítés, közéleti-politikai szereptanulás* az oktatási struktúrában. Időről időre kétségbeesett erőfeszítések tanúi lehetünk, amelyek arra irányulnak, hogy az oktatási intézményekről le lehessen választani az ifjúsági mozgalom életét. Állandó törekvés, hogy az úttörő- és a KISZ-mozgalom ne olvadjon bele, ne legyen foglya az oktatási rendszer mindennapi, sokszor nyomasztó viszonyainak. Ez a szándék azonban szükségképpen bukásra van ítélve a mai iskolai túlterhelés mellett. Az ötnapos tanítási rendszerre áttérve egészen nyilvánvalóvá vált, hogy az alapfeladatok oly mértékben elfoglalják a lehetséges időalapot, hogy emellett csak a legnagyobb erőfeszítések árán lehet még a mozgalom *látzatát* is produkálni. Magát a *mozgalmat* pedig még kevésbé. E tendencia természetesen kedvez annak, hogy a politikai magatartások tömegméretekben formálissá válnak. A formális részvétel igénye már eddig is jellemző volt, de a nyolcvanas években egyre újabb támaszokat kap. Például a középiskolákban lezajlott diákszervezetek legszembetűnőbb vonása éppen az volt, hogy az eredetileg — a hetvenes években kitalált — érdekkifejező, nyilvánosságteremtő intézmény hogyan vált a formális részvétel csőpót sem vonzó és — a politikai szocializáció szemszögéből nézve — diszfunkcionális rendezvényé, amelyben a külső kötelességelem dominál. E parlamenteken kívül is akad még alkalom közszereplésre az iskolában, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek az alkalmak egy hierar-

chikus, zárt, egyértelmű függéseket ismerő szisztémában teremődnek, ahol jó esetben is csak a partneri viszony látszatát lehet előállítani. Egy olyan oktatási rendszer, amely politikai-közéleti szereplésre tanít, egyelőre a hosszú távú elképzelések, óhajok világában marad. De az iskola által körülvelt és meghatározott ifjúsági mozgalom sincs sokkal kedvezőbb helyzetben ebből a szempontból. Az érdemi részvétel feltételei kevéssé alakultak ki, s ennek híján a gyakorlat szükségképpen csak a részvétel színlelésére irányulhat. Mint „mágikus megoldás” ez sem elvetendő, hiszen ha a részvételi szerepeket többször eljátsszák, ez esélyt teremthet arra, hogy a későbbi életrészekben komolyan vegyék ezeket a szerepeket. De legalább ekkora a kockázata az ellenkező előjelű esély valósággá válásának. Nevezetesen annak, hogy a részvételi játékok élményéből nem a részvétel, hanem a *játék* marad meg, arra emlékeztetve, hogy ennek egyáltalán nincs valószínű hatás az események alakulására. S könnyű szívvvel mondanak le később az ilyen játék örömről, ha akad éppen más, súlyosabb elfoglaltságuk.

Akad azonban olyan variáció is, amelyről joggal mondhatjuk, hogy veszélyekkel telített. Ha e két megoldás összekeveredik, és a résztvevőkkel elhitetik, hogy szerepvállalásuknak valóban van jelentősége, s ők ebben a hitben vállalják a közéleti szereplést — de utólag kiderül, hogy csak játék volt az egész. Ez esetben a formális részvétel kizárólagossága vált ki negatív hatást a szocializációs folyamatban. Különösen a középiskolások, s elsősorban a gimnazisták esetében jelentős ez. (Eddigi mondandónk nem terjedt túl a tizenéves korosztályokon, de ezen a ponton jeleznünk kell a felsőoktatásban zajló folyamatokat. Ott ugyanis még élesebb ez az ütközés, hiszen egy felkészültebb korosztály hamarabb lát át az összetevett szerepeken — és élesebben is reagál.)

c) *Az oktatási rendszerben zajló spontán folyamatok értelmezéséhez* látnunk kell, hogy a politikai szocializáció szemszögéből nézve az iskola nemcsak ismeretátadó és nevelő intézmény, hanem hatalmi szervezet is, sőt a diákok számára az egész társadalom mikromodellje. Az intézmény keretein belül szerveződő konfliktusok (tanárok és diákok, diákok és diákok, tanárok és tanárok között) egytől egyig a politikai tanulás kitüntetett terepei. Az igazgató irányítási stílusa, a tanárok konfliktusmegoldó hajlama és képességei, az e téren szerzett tapasztalatok erősebben befolyásolják a diákokat, mint a direkt politikai tanulás-tanítás törekvései. Mint hatalmi mikromodell, az iskola egy életre rögzítheti a konfliktushelyzetben való viselkedés mintáit, a kompromisszumkötések módjait, de mindezek elmaradása is alakító erejű. A tanárvilág-felnőttvilág oda-vissza kapcsolódó asszociációi lehetőséget adnak arra, hogy az iskolában szerzett jó vagy rossz élmények kivetődjenek az egész társadalomra. A fokozott érzelmi átélést alátámasztja még egy szociálpszichológiai tény is. Szó volt már róla, hogy az oktatási rendszer térben és időben rendkívül erőteljesen koncentrálja az ifjúságot. Ennek egyik — nem kellően figyelembe vett — következménye az, hogy az iskola a kortárs csoport-koncentrációnak is kényszerkerete. Tehát *nemcsak* azok a csoportdinamikai tényezők hatnak, amelyek az oktatási szituáció mentén kialakulnak, hanem a kortárs csoportok semmi máshoz nem hasonlítható érzelmi telítettsége, szubkultúrája, külön normatív világa is. Az iskolai kereteken belüli kortárs csoportokban végbemenő folyamatok divatteremtő erejét, sodró szocializációs hatásait az intézményi logika gyakran nem képes kellő mértékben figyelembe venni. Az ebből származó konfrontáció és ennek csoportszintű feldolgozása is alapvető jelentőségűvé válhat a politikai szocializációs folyamatokban. A hatvanas évek derekától több hullámban láttunk levonulni ilyen eseményeket: az iskola nem

volt képes tolerálni a kortárscsoportok szubkultúrájának gyakran külsődleges vonásait, szankciói pedig konfrontációt teremtettek. Természetesen egy-egy generációt sohasem teljes egészében érintettek ezek az események, de nagyon jellemző lehet az, hogy az adott reprezentatív kisebbség milyen mértékben vett részt bennük. E spontán hatásokról tudunk egyelőre a legkevesebbet, de a nem tudás nem jelentheti a kérdéses probléma jelentéktelenségét.

5. CSALÁDI HATÁSOK A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN

Tarr Béla *Panelkapcsolat* című filmjében a családapa-főhős részvételt keltő szánalmassággal bonyolódik bele abba a — legtöbb szülő által jól ismert — helyzetbe, hogy iskolás gyerekének megmagyarázza a szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni fölényét. Bár tanulságos lenne az egész szituáció szó szerinti elemzése is, fordítsuk csak figyelmünket a helyzet egyetlen vonatkozására. Arra, hogy az apa kétségbeesett logikai erőfeszítéseket tesz ugyan a magyarázatra, de ő sem érti igazán azt, amit mond, s nemcsak hogy nem érti, hanem — a sikertelen kísérlet teszi nyilvánvalóvá önmaga előtt is e tényt — nem is érdekli túlságosan a kérdés.

Ez a konfliktus a filmben tragikomikusnak tetszik, de a mögötte feszülő szocializációs probléma súlyának érzékeltetésére nem elegendő a „tragikomikus” jelző.

A politikai szocializáció sokféle definíciójának egyik ritka közös eleme az a megállapítás, hogy „a politikai szocializáció során az új generációk fejébe az előző generációk értékeit és politikai magatartásait vésik be”. Az előbbi filmjelenetben viszont az „előző generációk” olyan „értékeket és politikai magatartásokat” vésnek be az újak fejébe, amelyeket nekik sem volt alkalmuk valóságosan interiorizálni. Olyanokat, amelyeket az „előzőek” is inkább csak tanultak, elfogadtak, de a mindennapi életben nem működtették azokat.

A ma tizenéveseit nevelő szülők zöme 35—45 év közötti. S hogy milyen volt e generációk politikai szocializációja, arra ma leginkább a művészeti ábrázolásokból tudunk következtetni. Mindenesetre felnőtté válásuk már a konszolidációs periódusban kezdődött, s e korszak első szűk évtizedének ideológiai-politikai nyitottsága még nemigen hasonlítható a maihoz. Az akkori mindennapi életben a fiatalok mind otthon, mind az iskolában, mind pedig a munkakezdő években inkább tapasztalhatták a látható, érzékelhető problémák és kérdések szelíd elhárítását, mintsem a disputát felettük. (Drámai erővel és hangulatteremtéssel mutatja be ezt a légből a maga összes bizonytalanságával a *Megáll az idő* című film.)

Emellett az is figyelmet érdemel, hogy az utóbbi néhány évben zajló viták a magyar történelem legkülönbözőbb periódusairól, a nemzetlétről, nemzetudatról naponta felszínre hozzák a fiatalok történelmi tájékozatlanságának riasztó jeleit (paradox módon a tájékozottságra való nagyfokú igényt is). A történelemoktatás változásait orosozván a legtöbb kritikus megfélemezik arról, hogy a jelenlegi tizenéveseknek *nem áll módjukban*, hogy otthon személyesen vallott, átélt történelemről halljanak, hisz ők már csak szüleik tájékozatlanabbak (az elébb röviden jelzett okok folytán). Reménytelen feladat megérteni az új generációk történelmi ismerethiányait, a depolitizáltság jeleit, a politikai-közösségi intézményekhez való viszonyulás fonáságait, ha mindehhez nem társul annak a felismerése,

hogy milyen ellentmondásokkal terhesen zajlott (zajlik) le a szülők korosztályának politikai szocializációja is.

A nyolcvanas évek családi szocializációjának egyik meghatározó eleme jól ismert: erőteljesen átalakult a családi tevékenységszerkezet, a keményedő létfeltételek okozta kihívásra adandó válaszként az alapvető reprodukció biztosítása felémészi az időalap jó részét. Következésképpen megritkul, egyszerűsödik a kommunikációs háló, kevesebb idő és tér jut a mindennapi érték- és normaátadás működtetésére. E folyamatok okai és következményei közismertek.

Nemcsak arról van szó, hogy az elfoglalt szülők kevésbé hatékony családi szocializációt képesek működtetni. Hanem arról is, hogy a szülők többségének fiatalkori politikai szocializációja a munkában eltöltött tíz-húsz év után sem vált abban az értelemben teljesebbé, hogy képesek lennének a gyermekeik által érzékelt ideológiai-politikai dilemmák tartalmas feloldására. Természetesen a legtöbb család azért ad *valamilyen* választ — akár direkt, akár indirekt módon. Első kutatási tapasztalataink azt mutatják, hogy a családok egy kisebb hányada direkt politikai nevelőként működik, s ez a direkt nevelés rendkívül széles skálán mozog. Megtalálható (és egyáltalán nem mondható kivételesnek) az a gyakorlat, hogy a szülők saját közösségi-politikai munkájuk eredménytelenségéből okulva a gyereket háttérben maradásra igyekeznek befolyásolni. De ennek az ellenkezője is: hogy a kudarc éppen a gyerek sikeres politikai pályára állításának igényét váltja ki a szülőből.

A családok többségében azonban az a jellemző, hogy a direkt befolyásolás híján a mögöttes üzenetek, megfigyelt reagálások, megjegyzett félhangos kommentárok kavalkádja vált ki valamilyen nehezen minősíthető, formátlan és ezer irányba nyitott, képlékeny beállítódást.

Visszatérve a kiinduló problémához, megállapíthatjuk, hogy azok a nemzedékek, amelyek szellemi kifomálódásuk idején nem tudtak szert tenni szubjektíve is átél, belsővé tett (a mindennapi életben is működtetett) politikai világgépre, azok szülőként sem nyújthatnak többet a formális elfogadás támogatásánál. S a tizenéves korosztályok — a pszichológiából is közismert — felfokozottan etikus és konfrontációra fogékony szemlélete hamar felfedezi e magatartásokban a nem vállalt, a tevéssel meg nem erősített elvek törékeny, alig használható voltát.

6. SZERVEZETI TAPASZTALATOK — ALULNÉZETBŐL

a) Amíg az ember meg nem szerzi és ki nem építi magában a „politikai nagykorúság” kellékeit, addig élete folyamatosan kapcsolatban áll az ifjúsági szervezettel (az úttörőszervezettel, majd a KISZ-szel). Korábban már röviden érintettük azt, hogy ezek önálló hatását nagymértékben meghatározza betago-lódásuk az oktatási (munkahelyi) intézmények tevékenységébe. Ez a meghatározottság ma többnyire azt jelenti, hogy az iskola, a munkahely problémái, sajátosságai eluralkodnak az ifjúsági mozgalom intézményeinek saját jellegzetességein. Igen szűk az a terület, amelyen önálló, sajátlagos jellegzetességek érvényesülnek. E szűk kerektek közötti mező azonban nagyon jelentős a politikai szocializáció szemszögéből nézve. Ugyanis az ifjúsági szervezet az egyetlen olyan direkt politikai intézmény, amely több mint egy évtizednyi ideig kifejezetten *politikai*ként működik deklaráltan a fiatalok számára. Mindkét szervezet (az úttörőmozgalom és a KISZ) szimbolikája, szóhasználata, cselekvési kultúrája, rögzült magatartásmódjai és

szervezeti szokásai a közvetlen politikai tapasztalatszerzés erejével hatnak. A most következő gondolatmenet csak arra tesz kísérletet, hogy a szándékolt és látszólag ható politikai szocializációs folyamatokat együttesen vegye sorra az ifjúsági szervezetek életében.

b) Az ifjúsági szervezetek működésük során több olyan kedvezőtlen tapasztalatot halmoznak fel és konzerválnak a résztvevőkben, amelyek együttes hatásait tekintve jelentős mértékben a deklarált célokkal ellenkező, azokat gyengítő szocializációs folyamatokat alapoznak meg. Ezeknek egy része még az úttörőélmények korában megfogalmazódik, olyannyira, hogy egy átlagos 12—13 éves felsőtagozatos már pontosan néven is tudja nevezni, tehát *fogalmilag* is megalkotja magában a jelenségekről vallott véleményét.

— *A formalitás túlzott tisztelete* az egyik lényeges elem. A szervezeti követelményeket csak önmagukért tartják be és kevés érzelmi átéléssel követik; ez aligha alkalmas arra, hogy a direkt ideológiai-politikai információk ténylegesen elérjék a címzetteket.⁷

— Ezzel összekapcsolódik a *funkciótlanság* regisztrálása. Sok az olyan feladat, amelynek hasznosságáról nehéz meggyőzni a gyerekeket, illetve ők is tisztában vannak azzal, hogy ezeket messzemenően külső elvárások kedvéért teljesítik. Ha túlsúlyba kerülnek a „kimódolt” feladatok, akkor a funkciótlanság eléri azt a küszöböt, amelynél a szervezettől való idegenkedés érzését a „szelíd” iskolai *represszió* is nehezen képes csak ellensúlyozni.

— Elővizsgálataink során mindenütt tapasztaltunk olyan gyakorlatot, hogy a nevelők (mind az általános, mind a középiskolákban) oktatási jellegű büntetésekkel fizetnek a mozgalmi mulasztásokért. Első gondolatra végül is érthető ez a gyakorlat, hiszen más komoly szankció nemigen áll a tanár rendelkezésére. De meggondolandó ennek a hosszabb távú ára: hozzájárul ahhoz az élményhez, hogy a gyerekek fejében (tömegmérétekben) egybefolyik a két struktúra (az oktatás és a mozgalom). S egész életre szólóan megalapozódik az a tudat, hogy a nem megfelelő politikai magatartás egzisztenciális hatással járó büntetést von maga után.

— Az eddigiek részint már meg is magyarázzák azt, hogy meglehetősen korán megkezdődik az ifjúsági szervezetekben, a saját kortársak között vállalt vezetői szerepek elértéktelenedése. Ha az imént felsorolt negatív szervezeti tapasztalatok (a formalitás elsőbbsége, a funkciótlanság, a represszió) egy-egy intézményben sokakban felhalmozódnak, akkor az ott betöltött vezető szerep előnyei messze nem ellensúlyozzák a kortárscsoportokban a vezető szerepről kialakult negatív megítélést.

c) A középiskolás, illetve kezdeti munkahelyi mozgalmi tapasztalatok inkább ráraakódnak az addig szerzett élménykészletre, mintsem hatástalanítanak azt. A kialakult vélemények újabb kedvezőtlen vonásokkal gazdagodnak.

— E korosztály azt érzékeli a legszembetűnőbben, hogy a sajátjaként deklarált szervezet *nem képes hatékony védelmet nyújtani*. Az évtizedek során kialakult sokféle funkció egyidejű teljesítésének igénye szükségképpen beolvasztotta az érdekvédelmet, a képviselőket megannyi más tevékenység sűrűjébe, így azok nem képesek centrális elemmé válni.

— Ennek az életkornak egyik legfontosabb vonása az általános ideológiai, világnézeti kérdések iránti fokozott érzékenység. Ebből a szemszögből nézve az ifjúsági mozgalom nem is annyira csalódást kelt, pontosabb, ha úgy fogalmazzunk, hogy saját lehetőségei alatt marad. Nem tud nyújtani olyan, teherbíró, napi

használatra is alkalmazható *világképet*, amely megkönnyítené a tájékozódást. Természetesen vannak kísérletek a befolyásolásra, a szervezet nyújtotta összes lehetőség felhasználásával, csak éppen annak a képnek, amit kínál, kevés esélye van az elfogadásra. (Ez nem a KISZ belső problémáiból fakad, hanem sokkal inkább egy általánosabb jellegű ideológiai elbizonytalanodás leképeződése.)

— S még egy faktor, amelynek a fiatalok szempontjából nézve döntő szerepe van. Köztudott, hogy az oktatás mindinkább elfoglalja az időalap nagy részét. Ugyanakkor éppen ebben az életkorban teljesedik ki a kortárs csoportok jelentősége. E két tény együttesen abba az irányba hat, hogy alig jut idő az ifjúsági szervezetre, és ez mintegy kívülről erősíti a formális funkcióteljesítést, mint „gazdaságosnak” bizonyuló megoldást. A munkába állás ténye pedig a pályakezdetés összes időrabló terhét egyszerre zúdítja a fiatalok többségének nyakába. Ez oly mértékben emészt fel a fiatalok időalapját, hogy ebben nem jut hely egy formalizált szervezetben való tevékenykedésre (minél idősebb ifjúsági korosztályokról van szó, annál kevésbé).

d) Ha összességében nézzük a szervezetek szocializációs szerepét, akkor arra következtethetünk, hogy *jelenlegi kereteikkel, mostani működésükkel* a formális részvételre készítik fel. A fiatalok is *formálisként* könyvelik el viszonyulásukat, és ennek akarva, nem akarva az lesz a következménye, hogy a politikával való kapcsolatuk egysíkúvá válik. Megalapozódik az a mentalitás, amelynek jegyében a *politikum* szinte kizárólagosan ismereti-informatív szinten konceptualizálódik. Ha ez tartós gyakorlattá szerveződik, akkor tényleg az informálódás szintje és mikéntje lesz a politikai szocializáció alapkérdése. Ennyiben érthetőek azok a szervezeti erőfeszítések, amelyek minél több és differenciáltabb politikai ismerettel igyekeznek ellátni a fiatalokat. (E törekvés sikeresnek tűnik a legkülönbözőbb indokkal útnak indított vetélkedők eredményei láttán, mikor is prezentálódik az, hogy milyen sok a tájékozott fiatal. . .) Az ismeretek és a politikai magatartások között azonban koránt sincs egyértelmű és egyenes vonalú kapcsolat. A politikai szocializációs folyamat egészét tekintve meglehetősen sovány eredmény, ha végterméke csak ismeret, csak informatív viszonyulás.

7. EGY — NEM TÚL KEDVEZŐ — KÉP KÖRVONALAI

Zárójelek között hagytuk eddig azt a jól ismert problémát, amelynek lényege, hogy aligha lehetne egységes ifjúságról szólni ma Magyarországon. Feltehetően roppant nagy különbségekről kellene részletesen írni, ha úgy tennénk fel a kérdést, hogy az eddig vázolt politikai szocializációs összefüggések mennyiben érvényesek például a bejáró fiatalokra és mennyiben a fiatal értelmiségre, mennyiben vonatkoznak budapestiekre és mennyiben a falusiakra, mi a helyzet a jómódúaknál és mi a depriváltaknál stb. stb. Egy pillanatig sem vitatva annak jogosultságát, hogy ezek mind fontos kérdések lennének, témánk szempontjából éppen a közös vonások bemutatását tartjuk kiemelendőnek. Léteznek olyan tendenciák — ezek eddigi munkánk alapján is kitapinthatóak —, amelyek valamilyen módon érzékelhetőek valamennyi releváns ifjúsági csoport életében. Figyelmünk e tendenciák közül arra irányult, amelyik a legtöbb fejtörést okozza: a fiatal korosztálynak a politikai rendszerhez való viszonyulására. Meglehet, hogy a különböző fiatal csoportok életében ez nagyon eltérő módon érvényesülő vonulat, viszont a jövő szemszögéből nehéz lenne elvitatni a jelentőségét.

A legfontosabb szocializációs intézmények bemutatása elegendő alapot nyújt arra, hogy a szocializációs folyamat belső szerkezetének néhány jellegzetességét körvonalazzunk.

— Az egyik legfőbb jellegzetesség a *paradox helyzetek* kialakulása.⁸ A szocializációs folyamatot, helyzeteket lépten-nyomon olyan ellentmondások sokasága terheli, amelyek túlságosan megnehezítik sikeres lebonyolódásukat. Nincs mód ezeknek az ellentmondásoknak részletes bemutatására, csak összegyűjtésükre, szemléltetésükre: meghosszabbodott az az életszakasz, amelyet a tág értelemben vett felnőtté válás ellentmondásai jellemeznek; a preferált szocializációs értékek a cselekvő, résztvevő egyént eszményítik, a gyakorlat viszont a formális részvételt erősíti; a korán kialakuló kettős szereptudat tartósan elválasztja egymástól a magánvélekedés és a közszereplés értékészletét; a szervezetek iránti igény és a meglévő szervezetektől való idegenkedés ellentmondása bizonytalanságot vált ki; minden intézmény azt tanítja, sulykolja, hogy a munka és a tudás alapértékek, de a megismert mindennapi élet ezt nem (nem ezt . . .) igazolja; az iskola kora gyermekkortól csak harmonikusnak feltüntetett képet közvetít a társadalomról, felnőve kevésbé alkalmazható ez a kép a látott-hallott események értelmezésére; a hirdett és működő értékek oly mértékben és olyan gyakran keresztezik egymást, hogy maga a választás is nehezen vállalható. Természetesen ezek az egymondatos jelzések nem alkalmasak az elemzésre, ráadásul nem is egyforma súlyú, jelentőségű helyzeteket írnak le. Közös elemük az ellentmondásosság, az az élmény, hogy egy-egy tétel elfogadására merőben ellentétes életstratégiák is felépíthetők, mindezek az ellentmondások közvetve erőteljesen befolyásolják a politikai szocializáció egészét.

Szűkebben, a politikai szocializációra nézve létezik az az ellentmondás, amelynek lényege, hogy míg minden megfogalmazott igény a ténylegesen cselekvő, politizáló egyén kiformalására irányul, a szocializációs folyamat következtében mégis a formális részvétel erősödik. Nem tudjuk, hogy az intézmények diszfunkcionáló működése-e az oka ennek, avagy a megváltozott generációs igények magyarázzák ezt a jelenséget. E körforgás látszata mögött egyértelműen megfogalmazható, hogy az intézményekben nincs valóságos igény a tényleges részvételre, de ezt eltakarja a részvétel külsőségeinek favorizálása. Hogy ez mennyire így van, az akkor derül ki, amikor egy-egy kisebbség komolyan veszi a részvételi készletét, és a részvétel formális kellékein túl is igényt tart a döntésben való közreműködésre. (A kutatás során leginkább akkor láttuk kibomlani ezt a problémát, amikor az oktatási intézményekben a diákszervezeteken a diákok tényleges parlamentáris alapon akartak szerepelni — partnerként. Az esetek döntő többségében viharos gyorsasággal tűntek el a partnerség színpalái.) Tehát az az álláspont, hogy „legyen részvétel, de úgy, ahogy mi megmondjuk”, hosszabb távon egyértelműen a részvétel komolyan vétele ellen hat, legalábbis a fiatalok esetében. E jelenség egyik — gyakori — követelménye az, hogy a fiatalok politikai részvételről szerzett tudása (is) *hic et nunc* jellegű, azaz a formális szereplés összes kellékének megléte esetén könnyen tanúsítható a formális résztvevő magatartás. De ha más szituációban kellene a részvétel lehetőségével élni, akkor ez már nem sikerül, ott már a szituáció-kötött, véletlenszerű viselkedés dominál, tanúsítván azt, hogy még nem képesek politikai értelemben felnőttként viselkedni. Így egy hibás folyamat mintegy igazolódni látszik — utólag.

Néhány fontos mozzanat elemzése még teljesebbé tehetné az eddig vázolt képet. Ha feltárnánk például a konfliktusos helyzetekben való viselkedés jelenleg

ható mintáit, ha összekötnénk ezt az — általában jól ismert, de konkrétan kevésbé elemzett — értékproblémák elemzésével stb. A politikai szocializációra irányuló kutatásoknak természetesen e kérdésekre is választ kell adniuk⁹, azonban az eddig leírtak is lehetőséget adnak bizonyos, jövőre vonatkozó következtetések megtételére.

A bevezetőben összefoglalt vélemények alapján is kirajzolódott a fiatalok politikai szocializációjának általános képe. Alapjául olyan jelenségek tanulságai szolgáltattak, amelyek e folyamatokat végeredményük felől mutatják be. Ha megállnánk e jelenségek rögzítésének szintjén, akkor csábítóan tolamakodna elő az az illúzió, hogy az összefoglalt gondok többsége nevelési problémának tekinthető, s így megoldható a „tudati ráhatások” hagyományos eszköztára segítségével.

Láttuk, hogy a politikai szocializáció érzékelt ellentmondásai mögött bonyolult társadalomszerkezeti mozgások húzódnak meg. A kedvezőtlen vonások többsége pedig éppen a társadalomszerkezeti mozgások nem kívánt eredményeként alakult ki. Ennek alapján részint arra a következtetésre juthatunk, hogy amennyiben a tendenciaszerűen bemutatott jelenségek tovább intézményesednek, akkor az elkövetkező évtizedben a társadalomnak új feszültségekkel kell szembenéznie. Komoly esély van arra, hogy olyan fiatalok váljanak felnőtté, akik a legkevésbé sem éreznek vonzalmat a jelenleg adott politikai intézményekben való részvételre. (Ebből egyáltalán nem következtethetünk arra, hogy *bármiféle* politikai részvételre *nemet* mondanának. Legfeljebb ma még nem látható tisztán a megváltozott igények jellege.) A tendencia-jelleg viszont megalapozza azt a következtetést is, hogy e folyamatoknak nem szükséges feltétlenül olyan módon végbemenniük, ahogyan ma haladnak. Feltétlenül számot kell vetni azonban azzal, hogy a *csak a következmények felől* elindított változtatásoknak kevés esélyük van arra, hogy tényleges hatásuk legyen. *A főbb szocializációs intézmények működését meghatározó körülmények megváltoztatása* hozhat hosszabb távon eredményt.

IDÉZETT IRODALOM

Gaszó Ferenc: Az ifjúság társadalmunk szerkezetében. *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című kötetben. Kossuth Könyvkiadó 1984. 27—43. old.

Huszár István: Ifjúság és társadalom (Uo. 11—26. old.)

Knopp András—Radics Katalin: A fiatal értelmiség helyzetéről. *Társadalmi Szemle*, 1984/7—8.sz.

Lakatos Ernő: Elmélet, propaganda, meggyőzés. *Társadalmi Szemle*, 1984/7—8.sz.

Pataki Ferenc: A nemzedékváltás és a szocialista fejlődés folytonossága. *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című kötetben. (44—60. old.)

Pozsgai Imre: Az ifjúság legyen formálója saját sorsának. Salgótarjáni beszéd. *Magyar Nemzet*, 1984. júl. 13.

JEGYZETEK

¹ *Nagy Kázmér*: Elveszett alkotmány. Gondolat Könyvkiadó 1984. 10. old.

² Ez az írás a téma több alapvető fontosságú összefüggésével nem foglalkozik, mert más munkák ezt már megtették. Nem esik szó a politikai szocializációs mozgásokat behatároló általános szociológiai jellegzetességekről. Ezek kiolvashatóak *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című kötet (Kossuth Könyvkiadó 1984.) írásaiból. *A Társadalmi Szemle*

1984/7—8. számában három nagyobb ifjúsági csoport általános helyzetét írták le a szerzők (Knopp András—Radics Katalin, Harcsa István és Bálint Gyula) és ezek is megrajzolják az általános szociológiai hátteret.

Ez az írás nem érinti a fogalmi problémákat. Erről bővebben *Kéri László*: Vázlat a politikai szocializációról. Műhely, 1984/4. sz.

- ³ Az összefoglalásban néven nevezett problémák túlnyomó része ismert az elmúlt évtized társadalomtudományi kutatásaiból. Mégsem ezeket idézem, hanem a nyolcvanas évek olyan megnyilatkozásait, amelyek reprezentatívabb értékűnek tekinthetők az általánosítás szemszögéből. Az idézett szerzők megnyilatkozásai olyan fórumokon történtek, hogy véleményük szélesebb sávban vált megismerhetővé.
- ⁴ *R. K. Merton*: Társadalmi rendszer és társadalmi változás című kötetében egy egész fejezetben elemzi a problémát.
- ⁵ A belső folyamatok értelmezéséhez figyelembe vettem az ifjúságkutatás keretei között működő, a politikai szocializációt kutató csoport újabb munkáit. Az elővizsgálat interjúanyagának feldolgozását eddig hét írás végezte el (a kézirat tanulmányok megjelentetése előkészületben van):
- *Csatáry Ildikó*: Elvek és tények (avagy mit közvetítenek a politikai szocializációs csoportnak). 1984.
 - *Gyulavári Ágnes*: Paradoxon (Idealizálás és elidegenedés). 1984.
 - *Tóth Éva*: Hipotetikus lábjegyzetvázlat . . . (a konfliktusokról). 1984.
 - *Dögei Ilona*: A család szerepe a fiatalok politikai szocializációjában.
 - *Karácsony András*: Hallgatni arany. 1983.
 - *Pethő Róbert*: Az általános iskola pályaorientáló szerepe. 1983.
 - *Kéri László*: Szétszedett szocializáció. 1984.
- Ezeket kívül még sok lényeges elgondolást körvonalaz *Szabó Ildikó* tanulmánya: Politikai szocializáció és identifikáció. Kézirat, ELTE BTK, 1983.
- A Tömegkommunikációs Kutatóközpont nemrégiben végzett vizsgálata pedig a politikum észlelésének világáról szolgáltat adalékokat: *Csepeli György—Szabó Ildikó*: 10—14 éves gyerekek és a politika. Kézirat, 1983.
- ⁶ Az oktatási rendszerrel kapcsolatos vitákról és az utóbbi két évtized hasonló irodalmáról ad képet a *Vélemények/Viták* sorozat „Oktatási rendszerünkről” című kötet (Kossuth Könyvkiadó 1982. Szerk. Csoma Gyula).
- ⁷ *Stumpf István* cikksorozata részletesen elemzi az úttörőélet formalizált elemei dominanciájának okait és következményeit. (Az Úttörővezető őszi számaiban.)
- ⁸ *Gyulavári Ágnes* „Paradoxon” című interjúelemzésének ez az alap gondolata.
- ⁹ A politikai szocializációt kutató csoport újabb munkái több területet is elemeznek ezek közül. *Tóth Éva* konfliktus-elemző írása hasznos kiindulópont a probléma értelmezéséhez. Lényeges összefüggéseket tár fel egy befejezés előtt álló vizsgálat: *Csatáry Ildikó, Terestyényi Judit és Boros László* a 14—29 éves korosztály érték- és politikai szocializációjának főbb jellemzőit mutatja be.

SIMÓ TIBOR

Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fizikai dolgozóinak jellemzőiről

Vizsgálatot végeztünk állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fizikai dolgozóinak között ($N = 1100$). A mintába kerültek mintegy fele-fele arányban állami gazdasági (543 fő), illetve termelőszövetkezeti (557 fő) dolgozók. A vizsgálatot kérdőíves, valamint magnós interjúkkal végeztük, míg másodlagos anyagként statisztikákat s a vonatkozó irodalmat dolgoztuk fel.

Vizsgálatunk az első empirikus vizsgálat, amely összehasonlítja az állami gazdaságok és a szövetkezetek fizikai dolgozóinak helyzetét. Viták voltak arról, hogy a termelőszövetkezeti dolgozók és az állami gazdaságok dolgozói között az állami, illetve a szövetkezeti tulajdon differenciálnak-e osztálykülönbségeket. Ezeket a vitákat, amelyek ideológiai síkon vagy a hipotézisek síkján folytak, nem követték empirikus vizsgálatok, a feltételezéseket nem szembesítették a társadalmi valósággal. Nem kívánok fogalmi vitákba, azok interpretálásába merülni (korábbi viták gyakran ekörül forogtak), ezért az alapvető, lényeges különbségeket vizsgálom. Ugyanis a korábbi fogalmi viták abban megegyeztek, hogy az osztálykülönbségek lényeges különbségek.

Olyan állami gazdaságokat és termelőszövetkezeteket választottunk ki, amelyek azonos településeken működnek, mert nem akartuk, hogy az eltérő lakóhelyek különbségei a tulajdonformák különbségeiként jelenjenek meg. Így került sor a dunántúli Mezőfalván működő mezőgazdasági kombinát és termelőszövetkezet, valamint a Duna—Tisza közti Izsákon levő állami gazdaság és termelőszövetkezet dolgozóinak kérdőíves felmérésére. A fizikai dolgozók egyharmadát rétegezett véletlén módszerrel választottuk ki, s a nevezett gazdaságokat reprezentálják. Az állami gazdaságok és az izsáki termelőszövetkezet jó gazdaságok, a mezőfalvi termelőszövetkezet gyenge gazdaság (vezetőit a vizsgálat megkezdése előtt cserélték le). A mezőfalvi kombinát országosan is kiemelkedő gazdaság. Az állami gazdaságok jobban felszerelt, erősebb gazdaságok, mint a termelőszövetkezetek. A mezőfalvi kombinát hibrid kukoricát termelő, állattenyésztő gazdaság, az Izsáki Állami Gazdaság szőlő-gyümölcsöt termel, borászattal, pezsgőgyártással foglalkozik. A mezőfalvi szövetkezet meglehetősen vegyes szerkezetű, míg az izsáki szövetkezet kertészettel és jelentős ipari tevékenységgel (cipőfelsőrész-készítő) rendelkező gazdaság.

A VIZSGÁLATBA VONTAK REKRUTÁCIÓJA, CSALÁDI KÖRNYEZETE

A termelőszövetkezeti és állami gazdasági dolgozók rekrutációjából és családi környezetének vizsgálatából kiolvashatók egy rendkívül gyors, olykor viharos történelmi változás társadalmi következményei.

A mai keresők még jórészt mezőgazdasági családból származtak. Az állami gazdaságok dolgozóinak csaknem háromnegyede, a termelőszövetkezeti tagoknak valamivel több mint négyötöde származik mezőgazdaságban dolgozó apától. (A vizsgálat színhelyei jellegzetesen mezőgazdasági körzetek, innen a magas arány.) A vizsgálatba vontak több mint egyötöde azonban már ipari és egyéb foglalkozású családból került ki, a Dunántúlon nagyobb, a Duna—Tisza közén kisebb arányban. Mindenesetre ez is mutat egyfajta változást a tradicionálishoz képest, ahol inkább „beleszülettek”, mint választották a mezőgazdasági foglalkozást. Az anyák az állami gazdasági dolgozók kétharmadánál, a szövetkezeti tagok kevesebb mint felénél háztartásbeliek.

Az állami gazdaságok dolgozói nagyobb arányban (27,8 százalék) származtak summások, részesaratók, gazdasági cselédek, kubikosok, napszámosok családjából, mint a szövetkezeti tagok (20,4 százalék), míg a szövetkezetiek nagyobb arányban (33,8 százalék) kisparasztoktól, mint az állami gazdasági dolgozók (17,3 százalék). A 6 kh-nál nagyobb földön gazdálkodó apáktól származottak aránya lényegében azonos. A szakképzett apák aránya is (15,0 százalék) egyező.

A gyors változást mutatja, hogy ugyanezen generációk esetében a *házastársak* az állami gazdaságok dolgozóinál 35,4 százalékban, a szövetkezeti tagoknál 50,2 százalékban dolgoznak a mezőgazdaságban.

A házastársak megoszlása munkahelyek szerint

A kérdezett munkahelye	Nincs házastársa	Ipar, építőipar	Mezőgazdaság	Háztartásbeli	Egyéb	Nem választott	Összesen
Állami gazdaság	16,9	12,1	35,4	18,6	16,8	0,2	100,0
Termelőszövetkezet	17,2	10,8	50,2	8,3	13,5	—	100,0
<i>Összesen</i>	<i>17,1</i>	<i>11,5</i>	<i>42,8</i>	<i>13,4</i>	<i>15,1</i>	<i>0,1</i>	<i>100,0</i>

A mezőgazdasági foglalkozású családoknál sem ritka, hogy a házastársak egyike az állami gazdaságban, a másik a termelőszövetkezetben dolgozik. Ez a *családon belüli életstratégia* megosztásától függ, ugyanis a termelőszövetkezetben nagyobb a háztáji (tagonként 1 ha szántó vagy 0,5 ha szőlő), míg az állami gazdaságban rendszerint kedvezőbbek a munkakörülmények. Az, hogy a házastársak milyen arányban dolgoznak az iparban és más nem mezőgazdasági munkahelyen, erősen függ a körzet iparosodásától és az infrastrukturális ellátottságtól.

Vizsgálatunkban az állami gazdasági dolgozók házastársának 20,8 százaléka, a termelőszövetkezeti tagokénak 25,9 százaléka szakmunkás. A szövetkezetek dolgozóinak házastársai között például nagyobb a szakmunkások, az állami gazdaságok dolgozóinak esetében a szellemi foglalkozásúak aránya. A két vizsgált szövetkezet dolgozóinak körében azonban nagyobb a házastársak szakképzettsége közötti különbség, mint a két tulajdonformában dolgozóké között.

A különböző foglalkozású házastársakat a társadalomstatisztika „vegyes” családként könyveli el, s ez hazánkban meglehetősen gyakori jelenség. Egyénenként azonban a társadalomstatisztika szerint ugyanazon család tagjai különböző osztályokhoz tartoznak: az állami vállalatokban, intézményekben, illetve az ipari és a fogyasztási szövetkezetekben dolgozó fizikaiakat a „munkásosztályhoz”, a mezőgazdasági szövetkezetben dolgozókat a „parasztsághoz” sorolják. Amennyiben a valóságos viszonyait vesszük figyelembe, azt mondhatjuk, hogy a család állhat azonos vagy különböző munkahelyeken dolgozó egyénekből, azonos vagy eltérő munkajelleg-csoportokhoz tartozó házastársakból, gyermekekből. A családok tagjai különböző munkahelyű, pozíciójú, szerepű egyének, társadalmi státusuk meghatározásánál a családi helyzetüktől sem lehet eltekinteni. Például középfokú képzettségű, szellemi foglalkozású lányok gyakran mennek férjhez jó szakmunkásokhoz és értelmiségiekhez. Társadalmi helyzetüket nem lehet sem munkahelyi pozíciójukkal, sem a tulajdonformával meghatározni. A „vegyes családot” el lehet fogadni egyfajta statisztikai kategóriának, azonban arra nem alkalmas, hogy akár az egyén, akár a család társadalmi helyzetére választ adjon. Egy vegyes család éppen úgy tarthat a társadalmi elitbe, mint a sokszorosan hátrányos helyzetűek közé. Közismert, hogy egy család gazdasági helyzetét a mi körülményeink között a keresők—eltartottak aránya rendszerint jobban befolyásolja, mint munkahelyi pozíciója. Azt mondhatjuk, hogy a szocialista mezőgazdaság kétféle tulajdonformájában dolgozók társadalmi helyzetét már nem lehet a történelmileg kialakult fogalmakkal leírni.

MOBILITÁS A GAZDASÁGI SZERVEZETEK KÖZÖTT

A vizsgálat során kiderült, hogy a termelőszövetkezeti tagok közül valamivel kevesebb mint fele dolgozott állandóan termelőszövetkezetben, az állami gazdaságok dolgozói közül pedig 42,4 százalék dolgozott mindig állami gazdaságban. Az Izsáki Állami Gazdaságban és a mezőfalvi szövetkezetben a dolgozók 30,2 százaléka dolgozott egy munkahelyen. A megkérdezettek kevesebb mint felének volt egy munkahelye, közel egyharmadának két, 15,8 százalékának három, míg 11,2 százalékának négy vagy több munkahelye volt. A mezőfalvi szövetkezet dolgozóinak több mint fele korábban más városban és községben dolgozott, míg az összes megkérdezettek egynegyedéről mondhatjuk ugyanezt. *Anyagi okok miatt* (a lakást is ide számoljuk) a megkérdezettek 24,2 százaléka változtatott munkahelyet. Mindkét gazdasági szervezetben a dolgozók nagyobbik fele más állami és szövetkezeti szervezetekből, intézményekből került jelenlegi munkahelyére, nemritkán más községekből, városokból. Tehát nemcsak a családok váltak nyitottá, hanem a különböző tulajdonformákhoz tartozó gazdasági szervezetek is. A gyakorlatban ezt úgy tartják számon, mint a munkaerő fluktuációját, vándorlását. A mezőgazdasági szövetkezetben — amelyet a közvélemény valami zárt közösségnek tételez — évente, országosan az aktív dolgozók egyötöde cserélődik ki. Hasonló jelenség tapasztalható az állami vállalatoknál is. A tradicionális mezőgazdasági munkaerőpiac lokális, azaz helyi, falusi piac. A 19. század végén a sumások megjelenésével a munkaerőpiac *ágazatíva* vált. Az ipari modernizáció a mezőgazdaságot egyirányúan munkaerő-kibocsátóvá tette. Az utolsó évtizedek viharos változásai után ma a mezőgazdasági szervezetek már nem egyszerűen munkaerő-kibocsátók, és nem is az ágazati, hanem a nemzeti munkaerőpiacon,

más vállalatokkal „versenyezve”, oldhatják meg munkaerőgondjaikat — bár az első gazdaságban a munkaerőpiac (elsősorban az átlagbérszint-szabályozás és a veszteséges vállalatok támogatása miatt) ma csak korlátozottan működő piac. A mezőgazdaság munkaerő-szükséglete a nemzeti munkaerőpiacról kerül ki. Jellemző, hogy a mezőgazdasági kombinát igazgatója a munkaerőpiacon az ipari vállalatokat és a mezőgazdasági termelészövetkezeteket tartotta a konkurenciának. A társadalomstatisztika mobilitásvizsgálatai a gazdasági szervezetek közötti mozgásokat hierarchikus irányokba rendezik.¹ Az egyének viszont a munkaerőpiac (kissé deformált) törvényei és saját életstratégiájuk, lehetőségük szerint lépnek. Nem osztályból osztályba, hanem munkahelyről munkahelyre. Amikor egy szerelő a termelészövetkezetből az állami gazdaságba (vagy fordítva) lép szerelőnek, nem más társadalmi csoportba, hanem más munkahelyre kerül. Nem változik beosztása a munkaszervezetben, sem a végzett munka jellege, s rendszerint lényegtelen az eltérés a keresetben is, presztízse is változatlan. Viszonyukat a munkaszervezetben — mind a termelészövetkezetben, mind az állami gazdaságban — leginkább a „bérmunkás” viszonyal jellemezhetjük. A termelészövetkezeti tag is a modern munkamegosztásnak megfelelően a munkaszervezeti hierarchia tagja, rész munkát végez, előre kialakított (megszabott) fix bérért. Év végi jövedelemrészese nem nagyobb, mint az állami gazdaságok, vállalatok dolgozóinak nyereségrészese. Bérmunkási viszonyát naponta megéli. Mint a tulajdonos kollektíva tagja évente egyszer jóváhagyja a mérlegbeszámolót és a vezetőség tevékenységét, ötévenként vezetőséget, elnököt választ.² A rendelkezési jogokat a gazdálkodásban mindkét tulajdonformában a vezetők gyakorolják. Míg a munkaszervezeti hierarchiában elfoglalt hely szerint viszonyuk „bérmunkás”-viszony, a háztáji és kiegészítő gazdaságban az „alvállalkozói” viszony a jellemző, ahol munkát és anyagiakat fektetnek be, vállalkoznak, kockáztatnak. Termelésük infrastruktúráját pedig a fővállalkozás, az állami gazdaság, szövetkezet biztosítja.

A HÁZTÁJI KISEGÍTŐ GAZDASÁGRÓL

A közvélemény a háztáji gazdálkodást a termelészövetkezeti tagok tevékenységéként tartja számon. S vannak, akik ezért tartják parasztnak a szövetkezeti tagokat. A vizsgált állami gazdaságok dolgozóinak 92,7 százaléka, a termelészövetkezeti tagoknak 88,5 százaléka gazdálkodik. Igaz, az állami gazdaságnál inkább előfordul, hogy a kiegészítő gazdaság helyett meghatározott mennyiségű kukoricát, illetve pénzt fizetnek, mint például az Izsáki Állami Gazdaságnál. Valamilyen módon azonban rendszerint azok is gazdálkodnak, akik földdel nem rendelkeznek. Erre utalnak olyan tények, hogy csaknem azonos arányban vágtak sertést az állami gazdaság dolgozói (84,2 százalék), mint a szövetkezeti tagok (85,3 százalék), vagy tettek el befőttet (90,6:93,2 százalék). Az állami gazdaság dolgozói valamivel nagyobb arányban tartanak baromfit (81,9 százalék), sertést (78,8 százalék), mint a szövetkezeti tagok (74,7, illetve 74,3 százalék). Ugyanakkor a szövetkezeti tagok nagyobb területen gazdálkodnak, mint az állami gazdaságiak.

Az is figyelemre méltó, hogy a szövetkezeti tagok nagyobb arányban árutermelők, mint az állami gazdaságok dolgozói (1,8-szeres a különbség). Az idősebbek azonban *háromszor* nagyobb arányban árutermelők, mint a fiatalok. A nagyobb területen gazdálkodók nagyobb arányban árutermelők, mint a kisebb földű gaz-

dálkodók. Ez ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a háztájit a naturális gazdálkodás, a paraszti lét konzerválójának tekintették. Kiderült, hogy a munkásosztályba sorolt állami gazdasági dolgozók nagyobb arányban termelnek *önellátásra*, mint a parasztsággként nyilvántartott szövetkezeti tagok. Nagyobb arányban árutermelők az idősebbek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a nagyobb földön gazdálkodók. A közvéleményben pedig ezeket tartották leginkább parasztnak, jóllehet gazdálkodásukban ők haladták meg leginkább a paraszti létre jellemző naturális-félnaturális termelést. Más kérdés, hogy a kistermelés kedvezőbb infrastruktúrája, több kisgép, jobb érdekeltségi viszonyok nagyobb arányban növelnék az árutermelést. Természetesen *ma* az önellátó termelés is az *árutermelésnek alárendelve működik*, ugyanis a felszabaduló pénzeszközök lehetővé teszik más ipari áruk, szolgáltatások megvásárlását.

A hagyomány is hatással van a háztáji gazdaságra. Azt tapasztaltuk, hogy azok, akiknek a szülei nem mezőgazdasági foglalkozásúak voltak és nem gazdálkodtak, kisebb mértékben gazdálkodnak, mint a mezőgazdasági foglalkozású szülők gyermekei. Például 600 négyyszögölnél nagyobb területen a nem mezőgazdasági foglalkozású szülők gyermekeinek 59,7 százaléka, a 6–20 kh földdel rendelkező szülők gyermekeinek 73,0 százaléka gazdálkodik.

Vizsgálataink azt mutatták, hogy a szülők egykori földterületének nagysága nem szabja meg a gyermekek társadalmi helyzetét, a mezőgazdasági dolgozók viszonyaira új és más strukturáló tényezők hatnak — bár a szülők helyzete bizonyos előnyöket és hátrányokat jelent. A nagyobb földön gazdálkodó szülők gyermekei nagyobb arányban rendelkeznek saját házzal, nagyobb földterületen gazdálkodnak, de kisebb arányban rendelkeznek szakképzettséggel, mint a föld nélküli, illetve kevesebb földű szülők gyermekei.

A rendi, a történelmi osztálykülönbségeket mindenekelőtt a jelenlegi társadalmi struktúrából következő differenciáló tényezők váltották fel.

A háztáji gazdaság egyre inkább árutermelő gazdaság, okoz bizonyos differenciálódást a társadalomban, de nem vezet osztálykülönbségekhez. A tapasztalatok azt mutatják, hogy nagyobb mértékben a kedvezőtlenebb helyzetű (alacsonyabb iskolai végzettségű, idősebb, infrastruktúrával kevésbé ellátott, kevésbé preferált) társadalmi csoportok előrejutását (vagy helyzetük kompenzálását), az önálló életvitelhez szükséges civilizációs javak megszerzését segíti vagy teszi lehetővé. Másrészt más vizsgálatok során tapasztaltam, hogy magasabb iskolai végzettségű szakemberek, illetve kiemelkedő gazdálkodási készségekkel bírók, jó piaci információkkal, megfelelő infrastruktúrát biztosító nagy gazdasági szervezetekkel kooperálva, képesek nagyobb jövedelmet realizálni. A nagy többség számára a háztáji és kiegészítő gazdaság az alacsony keresetek és az infrastrukturális (falusi) hátrányok kisebb-nagyobb mértékű kompenzálását jelenti. Enélkül ugyanis gyakran kedvezőtlenebb helyzetű társadalmi csoportba tartoznának. Ily módon, akik nem juthatnak kedvezőbb helyzetbe a gazdasági szervezet munkaszervezeti hierarchiájában — márpedig a nagy többség ezek közé tartozik —, azok számára alternatívát jelenthet, hogy „oldalágon”, a háztáji és kiegészítő gazdaság segítségével szerezhetik meg az önálló életvitelhez szükséges, társadalmilag értékesnek tartott javakat.

A háztáji gazdaság jellegének megítélésében ma is érvényes Fekete Ferenc megállapítása: „A háztáji gazdaság társadalmi jellegének megítélésekor abból lehet és abból kell kiindulni, hogy a háztáji gazdálkodás nem képezi különálló társadalmi osztály meghatározó anyagi életfeltételét, és nem képvisel különálló ter-

melési módot, külön gazdasági szektort. Sőt a gazdaságnak a kis méretű termelőeszközök személyi tulajdonával összefüggő bizonyos fokú elkülönültsége és egyes termékekből kifejezetten magas színvonalú ártermelés sem mond ellent a szocializmusnak.”³

Az 1970-es évek közepén a háztáji korlátozása során elszenvedett kudarcok (a sertésstenyésztés, zöldségtermelés visszaesése, ennek következtében fellépő gazdasági, társadalmi feszültségek) tanulságai vezettek oda, hogy ma már a háztájit nem a „kapitalizmus melegágyának”, hanem a szocialista termelés és gazdaság szerves részének tekintik. A háztáji gazdaság nemhogy ellentétes volna társadalmunkkal, hanem egyenesen következik a társadalom struktúrájából. A mai magyar társadalomban a keresők 97 százaléka valamilyen szocialista gazdasági szervezet vagy más állami, társadalmi intézmény, vagyis valamilyen munkaszervezeti hierarchia tagja. Helyzete akkor változik meg, ha a munkaszervezetben előbbre jut, illetve jövedelmi helyzete jelentősebben változik.

A munkaszervezeti hierarchiában egy közepesen fejlett gazdaságú országban gazdasági fellendülés idején is csak korlátozott lehetőség van az előrejutásra, kevés a kedvező munkahelyek aránya. Az első és a jelenlegi foglalkozás munkajelleg-csoportját tekintve a vizsgált állami gazdasági dolgozóknak 22,5 százaléka, a szövetkezeti tagoknak 18,7 százaléka bizonyult társadalmilag mobilnak. Továbbá, ha valaki előre is jut a munkaszervezeti hierarchiában, a „nyomott” és egalizált keresetek miatt nem biztos, hogy kedvezőbb anyagi helyzetbe jut. Az önálló életvitelhez szükséges javak (lakás stb.) megszerzése csak a keresetekből rendszerint nem lehetséges. A családi felhalmozás lassú és nagy áldozatokat követel. Amennyiben valaki az önálló életvitelhez szükséges lakást és civilizációs javakat meg akarja szerezni, nem tehet mást, mint „oldalágon”, a második gazdaságban igyekszik további jövedelemhez jutni. Nem önálló egzisztenciaként, hanem megmaradva a nagy gazdasági szervezetek munkaszervezetében, túlmunkát végez, a szabadidő terhére. Magyarországon a lakosságnak mintegy háromnegyed része *vesz részt* valamilyen módon, 10 százalék *nem kíván*, s körülbelül 15 százalék *nem tud* részt venni a második gazdaságban.

A termelőszövetkezetben, ahol évtizedek óta s többnyire a kormány támogatásával működik a háztáji gazdaság, szerves része a szövetkezeti gazdaságnak. Többnyire a szövetkezet teremtette meg és működteti a háztáji gazdaságok termelési, értékesítési infrastruktúráját. A nagyüzem és a kisüzem együttműködésével, munkamegosztásával a termelőszövetkezet mintát szolgáltatott a szocialista gazdaság más vállalatai számára is. Olyan munkaerkölcs, olyan kooperációs, érdekérvényesítő, vállalkozói készségek alakultak ki, amelyeket a „fővállalkozók”, a termelőszövetkezetek, szakszövetkezetek, s ma már az állami gazdaságok is jól hasznosíthatnak. A háztáji gazdaságok olyan anyagi különbségeket differenciálnak, amiket az egyének vonzónak, másrészt elérhetőnek, követhetőnek tartanak.

Anélkül, hogy részletesen foglalkoznánk a szabadidő felhasználásával, csak utalunk arra, hogy a vizsgálatba vontak több mint kétharmada még éves szabadságát is otthon töltötte és dolgozott. Az állami gazdasági dolgozók 5 százalékkal kisebb arányban töltötték munkával a szabadságukat, mint a szövetkezeti tagok.

Az állami gazdasági dolgozók 6,4 százaléka utazgatott, és 10,9 százaléka üdült. A szövetkezeti tagoknál ugyanez az arány 6,6, illetve 7,5 százalék volt. Az iskolai végzettség azonban lényegesen nagyobb különbségeket differenciál, mint a munkahely. A saját költségen utazgatók között több mint nyolcszoros volt az eltérés

az iskolai végzettség szerinti két szélső érték között, míg az üdülésben csaknem ötszörös.

Nem foglalkozom ezen írás kereteiben olyan fontos kérdésekkel, mint az anyagi, vagyoni helyzet, életmód stb. Csupán megjegyzem, hogy országosan már 1981-ben is meglehetősen kiegyenlítődték a fizikai dolgozók átlagkeresetei (állami gazdaságban havi 3875,— Ft, termelőszövetkezetben 3669,— Ft és szakszövetkezeteknél 3554,— Ft). Igaz, nem azonos munkaidővel érték el (körülbelül havi 12 óra különbség). Ezek a kereseti különbségek olyan csekélyek, hogy talán első látásra is elfogadható az a megállapítás, hogy ilyen kereseti különbségek bajosan vezetnek osztálykülönbségekhez az állami gazdaságok és a szövetkezetek dolgozói között. Még a házépítésnél is, ahol a család támogatása döntő, nagyobb szerepe van a lakóhelynek, mint a munkahelynek.

A TULAJDONVISZONYOKRÓL

Végezetül csupán egyetlen kérdést szeretnék felvetni. Vizsgálataim során egyre inkább olyan tapasztalatokhoz jutottam, amelyek szerint a jelenlegi tulajdonviszonyok a régi kategóriákkal — állami, szövetkezeti, magántulajdon — nem írhatók le. Igaz, vannak ilyen tulajdonformák, mint jogi formák, de a tulajdonviszonyokról, vagyis a tulajdonnal való rendelkezés viszonyairól keveset — vagy csak használhatatlan általánosságokat — árulnak el. Ez pedig nem elégítheti ki sem a társadalomtudományok művelőit, sem a társadalom irányítóit és e viszonyok alapjait, társadalmát sem.

Nem kívánom sorra venni sem azt, hogy hányféle „vegyes” tulajdon, közös vállalat létezik ma hazánkban csak a mezőgazdaságon belül is. Sem azt, hogy milyen sokfélék és bonyolultak a tulajdonnal való rendelkezés megosztásának viszonyai. Mindössze két példát vázolok fel, amellyel vizsgálataim során találkoztam, azért, hogy érzékeltessem a régi kategóriák meghaladásának szükségességét.

Imrehegyen az „Új Élet” Mezőgazdasági Szakszövetkezet és a Kecskeméti Állami Pincegazdaság 300 ha közös szőlőültetvényt hozott létre a szakszövetkezet területén. Az ültetvény 49 százaléka a pincegazdaságé, 51 százaléka a szakszövetkezeté, a beruházási költségek és a nyereség is így oszlanak meg. Már ezt sem lehet a régi „tiszta” fogalmakkal leírni, s a „vegyes” jelző sem mondana sokat. A helyzet leírásának azonban nincs vége.

A telepítés után ugyanis kiadták a szőlőültetvényt a tagoknak, családi művelésre, 30 évre. Termőre fordulásig (5 évig) a tagok bérmunkában művelik az ültetvényt. A harmadik, negyedik évben az „előtermés” leszedéséért prémiumot kapnak (a harmadik évben 3,— Ft-ot, a negyedik évben 4,— Ft-ot kilónként).

Az ötödik évtől a tag már nem bérmunkában dolgozik, hanem „alvállalkozóként”, családi művelésben. Övé a bruttó termés 70 százaléka, a szövetkezeté a többi. A tag (és családja) adja a kézi munkát, a szövetkezet gondoskodik a gépi munkáról, a talajerő pótlásáról, permetezésről, valamint a feldolgozásról és az értékesítésről (az utóbbiakat a pincegazdasággal közösen). A szövetkezet szolgáltatásait (talajerőpótlás, vegyszerek stb.) a tag fizeti a bruttó termés 70 százalékából.

A költségvetési elvonások és a beruházások korlátozása oda vezetett, hogy a szövetkezet erőgépei amortizálódtak, az üzemgazdaság nyelvén mondva értékük

nullára csökkent. Ezek a gépek a szövetkezetben a magas javítási költségek, állásidők miatt nem rentábilisak. A szövetkezet ezeket a gépeket eladta a tagokból, szakemberekből alakult szakcsoport tagjainak. A szakemberek maguk vezetik, maguk javítják a gépeket, érdekeltek abban, hogy a gépek üzemképesek legyenek, teljesítsenek. Olyan javítás, amely azelőtt több napot, olykor egy hetet is igénybe vett, fél nap alatt elkészül, másnap a gép már korán reggel munkába áll. A befolyt pénzen munkagépeket vett a szövetkezet. Most a gépi szakcsoport végzi a gépi munkákat a 300 ha vegyes beruházású szőlőben, amelyet az alvállalkozók fizetnek, minőségét ellenőrzik. Nem részletezem tovább. Megkísérlem leírni a tulajdon működését.

Tehát a jogilag a szövetkezeti tagok egyéni tulajdonában, de a szakszövetkezet közös használatában levő 300 ha területen állami-szövetkezeti közös beruházásból (49:51 százalék) egy vegyes tulajdonú ültetvény létesült. Ezt az ültetvényt 5 évig „bérmunkás” viszonyban műveltetik, majd 30 évig (termőben tartásáig) családi művelésbe adják át — kétoldali, üzleti megállapodás alapján — a tagoknak. Az Állami Pincegazdaság a 30 évig tulajdonát képező ültetvény termeléssel, gazdálkodással járó rendelkezési jogait átadta a szövetkezetnek. A szövetkezet azzal, hogy a mind állami, mind szövetkezeti tulajdont képező ültetvényt 5 év után átadja családi művelésbe, a rendelkezési jogokat is megosztja. A szövetkezet és a tag között a „fővállalkozó” és az „alvállalkozó” viszonya jön létre. A szövetkezet és a pincegazdaság vállalkozik, gondoskodik a termelési infrastruktúráról, befektet, kockázatot, ültetvényt létesít, feldolgoz és értékesít. A tag munkájával, majd a termőre fordulás után anyagiakkal is vállalkozik, pénzt és munkát kockázatot. Ugyanez vonatkozik a gépi szakcsoportra is. A tag érdekelt abban, hogy minél kevesebb befektetéssel minél nagyobb jövedelmet érjen el. A bruttó termésen a tag és a szövetkezet, a tiszta nyereségen a szövetkezet és az Állami Pincegazdaság a leírt arányokban osztozik. A tag (alvállalkozó) részesedését a költségekből és a többlettermékből a fővállalkozók a gazdálkodás költségeként számolják el.

A másik példa: a Kiskőrösi Állami Gazdaság a mai helyzetben képtelen volt folytatni a szőlőtelepítést. Ez azonban néhány éven belül veszélyeztette volna borászata szintentartását is. Ezért elhatározták, hogy szakcsoportot alakítanak. A szakcsoportok tagjai saját erőből és OTP-hitelből 1981-től 1983-ig 100 hektár szőlőt telepítettek az állami gazdaság területén. A tag és az állami gazdaság a bruttó termésen osztozik. A termelési infrastruktúráját, a szolgáltatásokat az állami gazdaság, az ültetvény beruházását, a termelés folyó költségeit, a kézi munkát a tagok biztosítják.

Tehát az állam tulajdonában, az állami gazdaság használatában levő földön egyéni forrásokból, 30 évig az egyének használatában levő (örökölhető, bizonyos feltételek mellett értékesíthető) ültetvény jön létre. A viszony itt is a fővállalkozó—alvállalkozó viszonya. A tulajdon (gazdálkodás) feletti megosztott rendelkezési jogok valóságos konstellációja jön létre.

Ugyanezen állami gazdaság mintegy ezer hektáron szántóföldi növénytermesztést folytatott, veszteségesen. A korszerű gazdálkodáshoz mintegy 8 millió forint értékű gépekre, eszközökre lett volna szüksége. Erre azonban nem sok lehetőség kínálkozott. Ellenben a kiváló gabonatermelő hartai „Erdei Ferenc” Termelőszövetkezettel létrehozta egy egyszerű társulást. A földet a szövetkezet műveli saját gépi kapacitásával — tehát új beruházás nélkül —, s mindkét gazdaság érdekelt a többlettermelésben. Ez is egy lehetséges változata a tulajdonnal (gazdálkodással) kapcsolatos rendelkezések megosztásának. Szerencsére a társadalmi haté-

konyság érdekében a gazdaság rákényszerül egyre több (és sokféle) társulásra, közös vállalkozásra, a gazdaságok, szövetkezetek horizontális kapcsolódásaira.

Leírhatók a tulajdonviszonyok bonyolult konstellációi a régi kategóriákkal?

Huszár István megállapítása, úgy tűnik, mind a tudomány, mind a praxis számára elfogadható: „Tudjuk, az irányítást módosító lépéseinknek lehetnek, illetve lesznek konfliktusokat szülő — s így itt-ott csalódást keltő — hatásai is, hiszen minden gazdasági lépés befolyásolja, újrendezi a társadalom réteg- és érdekviszonyait, esetleg olyan bonyolultsággal, hogy többé már nem érthető és válaszolható meg a társadalom osztály- és rétegviszonyairól korábban kialakított fogalmak alapján. Az egykori osztályjellegű és osztályeredetű különbségek leépülésének hazánkban végbement folyamatából, nemkülönben új típusú rétegződési viszonyok, különbségek kialakításából is következik, hogy gazdaságirányítási lépéseink társadalmi hatásai nehezebben áttekinthetőek.”⁴

A társadalmi változások olyanok, hogy ma már a tulajdon a régi kategóriákkal nem értelmezhető. A tulajdonviszonyok, illetve a termelés munkaszervezetében elfoglalt hely már többet magyaráz az egyén társadalmi helyzetéből, azonban helye a társadalom struktúrájában csak összes pozíciója és szerepe alapján állapítható meg.

Igaz, ezt még a számítógépek korában és segítségével sem könnyű verifikálni.⁵

JEGYZETEK

¹ Eszerint amennyiben egy termelőszövetkezeti kertész vagy villanyszerelő állami vállalat-hoz vagy ipari, fogyasztási szövetkezetbe lép, úgy „fölfelé” vagy „főirányban” mobil. Ugyanis a társadalmi gúla aljára helyezik a „parasztokat”, vagyis a termelőszövetkezeti fizikai dolgozókat.

² Ma már egyes állami vállalatoknál is lehetséges a vezető választása.

³ *Fekete Ferenc*: A háztáji gazdaságok társadalmi jellegéről. *Gazdálkodás*, 1967/10. sz., 3. old.

⁴ *Huszár István*: *Gazdaság és társadalom. Népszabadság*, 1984. jún. 9.

⁵ Lásd *Kolosi Tamás*: *Struktúra, rétegződés, metodológia*. Továbbá *Gombár Csaba*: *Társadalmunk szerkezete, a történelem és a megértés nehézségei*. In: *Rétegződés-modell vizsgálat I. Elméletek és hipotézisek*. Társadalomtudományi Intézet, 1982.

ULF HIMMELSTRAND

A szociáldemokrácia és a „jóléti kapitalizmus” problémái*

Annak érdekében, hogy egy rövid cikk keretei között minél lényegretörőbben tudjam érzékeltetni a modern kapitalizmus és a szociáldemokrácia jövője problémakörét, elsősorban megfelelő elméleti megközelítést kell kifejtenem. Megpróbálok egy meglehetősen egyszerű elméleti keretet alkalmazni, amelyet részletesebben kifejtettem *A formalizált történelmi materializmus mint kutatási eszköz* című tanulmányomban.¹ E tanulmányom néhány alapvető fogalmának segítségével kísérlem meg elemezni a jelenlegi ún. „jóléti kapitalizmus” és a szociáldemokrácia problémáit.²

Előre kell bocsátanom, hogy a tőkés Nyugaton több marxista szociológussal találkoztam, mint a szocialista országokban. Úgy gondolom, hogy a tőkés Nyugaton több marxista van. Ez nem is meglepő, hiszen Marx legtöbb munkáját a kapitalizmusról írta, nem pedig a szocializmusról. Valószínűleg két olyan ok forog fenn, amiért a strukturális funkcionálizmus vagy pedig az értékorientáció-elméletek, különböző jellegű kultúraelméletek stb. népszerűbbeknek tűnnek a szocialista országokban, mint Nyugaton. Az egyik ok, hogy a szocialista országokat mint „adminisztrált társadalmakat” jellemezhetném. Adminisztrált társadalmakban Max Weber talán relevánsabb, mint Marx. Egy másik ok talán az, hogy a marxizmus mint hivatalos ideológia funkcionál a létező szocializmus országában. Az értelmiségiek pedig hajlamosak lehetnek arra, hogy megkerüljék a hivatalos ideológiát. Mindenesetre hazai környezetemben, egy nyugati tőkés és „jóléti” állam kontextusában azt tapasztaltam, hogy a marxista tradícióban igen fontos és releváns elméleti kérdéseket tehetünk fel, olyan kérdéseket, amelyet semmilyen más társadalomtudományi irányzatban nem tehetünk fel. Ezért a marxizmust hasznosnak tartom, legalábbis a tőkés társadalmak megértése vonatkozásában.

* Ulf Himmelstrand az Uppsalai Egyetem szociológia-professzora; évekig a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnöke volt. A jóléti kapitalizmusról írt művei tették ismertté a nevét a nemzetközi tudományos életben. Tanulmányaiban mélyreható elemzést ad a mai fejlett kapitalizmus viszonyairól és a tőkés országok egyes politikai irányzatairól.

Himmelstrand professzor 1984. június 3-án előadást tartott a Társadalomtudományi Intézetben. Majd előadásának megszerkesztett szövegén alapuló tanulmányát folyóiratunkhoz közlésre eljuttatta. Elemzése — ha egyes pontokon vitatható is — érdekes hozzájárulást jelent a vizsgált kérdések jobb megértéséhez.

(A tanulmányt angolból fordította G. Márkus György.)

Ugyanakkor a történelmi materializmusról írt említett tanulmányomban megpróbáltam egy formalizáltabb elméleti apparátust — fogalmi apparátust — kidolgozni, amely nem csupán a marxista irányzatú társadalomtudományokban alkalmazható. Tételezzük fel, hogy egy olyan rendszerről van szó, amely egyszerűen *folyamatokból és szereplőkből* áll. A folyamatok egy folyamatmátrixban kapcsolódnak össze. Ebben a *folyamatmátrixban* minden egyes folyamat két lehetséges paraméterrel jellemezhető. A folyamatok lehetnek egymással olyan *korrelációban*, hogy valamely folyamat növekvő értékei vagy növekvő ereje együtt jár egy másik folyamat növekvő erejével. Ez a korreláció nagyságában és irányában változhat. Ezenkívül a folyamatok vagy *kompatibilisek* lehetnek egymással, vagy pedig *ellentmondásban* állhatnak egymással. Két folyamat akkor áll ellentmondásban egymással, ha hosszú távon tagadják egymást, vagy pedig ha különböző hatással vannak valamelyik harmadik folyamatra. Az ún. nullszaldós játékok korrelációban álló, ugyanakkor ellentmondásos folyamatokból állnak. Ide tartozik a *strukturális ellentmondás* fogalma is, ami azt jelenti, hogy két folyamat egyidőben pozitív korrelációban és ellentmondásban is áll egymással. Ez tulajdonképpen ugyanaz, amiről Marx beszél az „ellentétek egysége” fogalmának segítségével. Így például: a munkamegosztásban különböző, egymással ellentmondásban levő folyamatokról van szó, mint például a növekvő hatékonyság az egyik oldalon, valamint a kizsákmányolás a másik oldalon. A két folyamat párhuzamosan fut, de ugyanakkor ellentmondásos. Az olyan folyamatok, amelyek párhuzamosan futnak, de mégis ellentmondásosak, idézik elő „az ellentétek egységét”.

Úgy gondolom, fontos, hogy megkülönböztessük az ellentmondást és a konfliktust. Az ellentmondás a *folyamatok között* van, a konfliktus pedig a *szereplők között*. A szereplők lehetnek személyek, csoportok, szervezetek, közösségek, osztályok stb. Miután bevezettem a „szereplő” terminust, bevezetek még egy mátrixot, mielőtt szólnék valamit a svéd kapitalizmus és a svéd szociáldemokrácia fejlődéséről. Ez az új mátrix a *szereplő—folyamat mátrix*. Minden szereplő egy folyamat vagy különböző folyamatok hordozójának tekinthető. Így például egy vállalat vezető igazgatója, aki felelős a részvényeseknek, egy tőkés gazdaságban olyan szereplő, aki a tőkeakkumuláció folyamatának hordozója a vállalatnál, ugyanakkor a munkások a munkafolyamat hordozói. Egy szereplő—folyamat mátrixban minden egyes mátrix-cella megmutatja, hogy egy adott szereplő milyen folyamat hordozója, és hogy az adott szereplő a szóban forgó folyamatok *áldozata* vagy pedig *haszonélvezője*.

Most, miután bemutattuk a folyamatok, szereplők és mátrixaik fogalmait, elkezdhetjük ezen kategóriák konceptualizálását a hosszú távú folyamat-ellentmondások fejlődésével kapcsolatosan a kapitalizmusban — és természetesen az adminisztrált társadalmakban. (Ez utóbbiakról most nem kívánok szólni.) A szereplő—folyamat mátrix kissé továbbvisz bennünket, mint a hagyományos marxista elemzés. A szereplők különböző folyamatokra specializálódhatnak, és ezt *szereplő—folyamat differenciációnak* nevezhetjük, vagyis különböző szereplők meghatározott folyamatokra szakosodhatnak, mint ahogy a munkamegosztásban történik. De az is lehetséges természetesen, hogy a szereplőknek ugyanaz a csoportja nem specializálódik különböző folyamatok tekintetében, amennyiben többfajta folyamat hordozója is lehet. Ebben az esetben nem szereplő—folyamat differenciációról beszélünk, hanem szereplő—folyamat diffuzitásról. Egy másik fontos fogalom a szereplő—folyamat mátrixban a *szereplő—folyamat polarizá-*

ció fogalma. Ez az eset akkor áll fenn, ha a folyamatok, amelyekre különböző szereplők szakosodnak, egyszerre állnak korrelációban és ellentmondásban. Amikor antagonisztikus társadalmi osztályokról van szó, amikor osztályharcról van szó, akkor strukturálisan a szereplő—folyamat polarizáció eseteiről beszélhetünk.

A modern tőkés társadalmakban a termelőerőknek és a termelés társadalmi viszonyainak olyan fejlődésével van dolgunk, amely egyre inkább ellentmondásosá válik, ahogy ezt a marxi elmélet is leírja. Ennek a növekvő ellentmondásnak különböző aspektusai vannak. Ezek közül néhányra szeretnék koncentrálni. A termelési folyamatok egyre nagyobb mértékben társadalmasodnak. A termelőerő, vagyis a technológia és a munkaerő növekvő társadalmi jellegével szemben a tőke egyre nagyobb mértékben deszocializálódik, vagyis megtartja magánjelleget. Ez a deszocializáció egy kissé tovább megy, mint azt Marx előre láthatta. Napjainkban nemcsak részvénytársaságok léteznek, hanem egyre nagyobb számban találkozhatunk ún. beruházási társaságokkal, amelyek saját maguk nem termelnek, hanem más termelő társaságok birtokosai, tulajdonosai. A tőke néhány pénzügyi óriás birtokában van, amelyek nem a termelésben érdekeltek, hanem csak abban, hogy az ún. tranzakciós gazdaságban mozgassák a pénzt. Itt a legelvontabb értelemben vett tőkéről van szó. Míg a régi vágású tőkés általában önmaguk hozták létre vállalatukat, és a termelés számos aspektusában voltak érdekeltek, igen sok mai tőkés teljesen eltávolodott a termelés és a munka társadalmi kontextusától, s így kimondottan magánjellegű viszonyban állnak egymással, valamint azzal a pénzzel, amelyet mozgatnak. Ez a legabsztraktabb értelemben vett tőke, ez a tisztán pénzügyi tőke.

Itt tehát olyan kontrasztról van szó, amely több, mint kontraszt; ellentmondás, amelynek lényege az, hogy a technológia növekvő mértékben és konkrétan társadalmi jellegűvé válik, míg ugyanakkor a tulajdon magánjellegű marad, és egyre kevésbé társadalmi jellegű, mint eddig. Mind absztraktabbá válik és eltávolodik a társadalom, a termelés és a munka realitásaitól. A termelés és a hozzá kapcsolódó szekunder és terciér szektorok egyre több embert foglalkoztatnak, egyre több olyan hatást fejtenek ki, amelyek jellegükben társadalmiak, a környezet, a piacok, a foglalkoztatás stb. vonatkozásaiban, míg ugyanakkor a tranzakciós gazdaság növekvő számú tőkése fenntartja a tőkének ezt a rendkívül leszűkített fogalmát, fenntartja ezt az absztrakt profitaspektust. Természetesen nem elegendő, hogy a modern kapitalizmus ezen ellentmondásairól csupán tisztán strukturális értelemben beszéljünk. Meg kell vizsgálnunk, milyen szereplők lépnek a színre. A fentiekben vázolt, nagymértékben leegyszerűsített képből adódik, hogy igen nagymérvű szereplő—folyamat polarizációval van dolgunk. Az egyik oldalon a munkások, a másikon a kapitalisták a kapitalizmus folyamatainak ellentétes oldalait reprezentálják. Mindez azonban nem olyan egyszerű, mivel a munkások nem csupán termelők, hanem fogyasztók is, mind a saját vállalataiknál, mind más tőkés vállalatoknál termelt termékek fogyasztói. Így hát a tőkésék bizonyos mértékig érdekeltek abban, hogy a munkások számára lehetővé váljék a termékek megvásárlása. A munkásoknak tehát elegendő bért kell kapniuk ahhoz, hogy ne csupán egyszerűen újratermeljék munkaerejüket, hanem hogy a fogyasztói társadalom aktív tagjaivá is válhassanak. A fogyasztói társadalom kialakulása tehát voltaképpen azt implicálja, hogy a Marx által megjósolt éles osztálykonfliktusok közül néhányat tompít az a tény, hogy olyan folyamatok is végbemennek, amelyek nem ellentmondásosak, amelyekben a tőkésék és a munkások bizonyos

közös érdekekkel is bírnak, minthogy ezek a folyamatok a fogyasztói társadalomban korrelációban vannak, nem pedig ellentmondásban.

A fogyasztói társadalomnak ez a sajátos strukturális jellegzetessége hozta létre a keynesi gazdaságelméletet és keynesianus gazdaságpolitikát. Ugyanakkor azonban még két más irányú folyamatról is beszélnünk kell. Világosan gondolkodó teoretikusok számára már a gyarmatosítás korában is belátható volt az a tény, hogy a gyarmatok munkásai csupán költségtényezőket jelentettek, nem voltak fogyasztók. Míg a tőkésnek számára lehetetlen volt, hogy munkáikat saját hazájukban teljes mértékben kizsákmányolja, mivel ezek a munkások a hazai fogyasztói társadalom tagjai voltak, sokkal könnyebb volt, hogy kizsákmányolja a munkásokat a harmadik világban — azokat a munkásokat, akik nem számítottak fogyasztóknak *ugyanabban* a társadalomban. Továbbá arra is rá kell mutatni, hogy a munkaerőpiac és a fogyasztói piac szétválása, amely a gyarmati szituáció jellegzetességének számított, napjainkban ismét jelentkezik, még hozzá új formában. A multinacionális társaságok és a tőke internacionalizálódásának körülményei között lehetségessé válik, hogy figyelmen kívül hagyják a munkások követeléseit bizonyos perifériális területeken, sőt még a centrum országaiban is, és ezekben olyan vállalatokat, társaságokat működtetnek, amelyek kizsákmányoló jellegűek, és azután a profitot a fogyasztás révén más régiókban realizálják. A már említett beruházási társaságok alakulása tehát csak növeli az említett ellentmondásokat a tőkés rendben belül, mivel a beruházási társaságokban tulajdonképpen csupán egy szűk értelemben vett egydimenziós racionalitásról beszélhetünk: ezek csupán abban érdekeltek, hogy a pénzt a tranzakciós gazdaságban maximális profittal mozgassák. Ezek a társaságok sem a termeléssel, sem a fogyasztókkal nem törődnek; a fogyasztók a kompetitív termelővállalatok számára fontosak. Fogyasztókat pedig mindig lehet találni valahol a világon — ezen multinacionális cégek által uralt világunkban.

Azt az ellentmondást tehát, amelyet Marx úgy fogalmazott meg, mint a termelőerők és a termelés társadalmi viszonyai közötti ellentmondást, ma újra fogalmazhatjuk, mint olyan ellentmondást, amely egyrészt a modern tőkés „business” növekvő számú szektorainak egydimenziós racionalitása és a világ többdimenziósnalitása között fennáll. Ez számomra elméletemnek kulcsfontosságú pontja. Ezért, ha elemezni akarjuk a modern tőkés társadalmak változásait, ezt a pontot még egyszer hangsúlyozom.

Napjainkban a modern kapitalizmus egydimenziós racionalitása figyelmen kívül hagyja az egyes társadalmakon belüli és a globális szinten jelentkező nagymértékű interdependenciát, a globális és társadalmi problémák számos dimenzióját. Ez nyilvánvaló a legkülönbözőbb típusú környezeti ártalmakban, nyilvánvaló a nyugati munkanélküliség vonatkozásában, nyilvánvaló az életminőség vonatkozásában stb. Tehát egy multidimenziós realitást nagymértékben egydimenziós racionalitásként kezelnek.

A nyugati világ történelmében különböző politikai mozgalmak ismerték fel ezt az ellentmondást. Beszélhetünk a szociálkonzervatívizmusról, a szociálliberalizmusról és a szociáldemokráciáról. Mindhárom irányzat felismeri ezt az ellentmondást, de természetesen megoldásaik különbözőek. Cikkünk keretei között nem kívánjuk részletesen leírni ezeket a különböző megoldásokat. Csupán néhány megjegyzést teszünk. A szociálkonzervativizmus számára a megoldások paternalista jellegűek voltak, arról volt szó, hogy a szükségét szenvedőknek támogatást, segílyt adjanak. A reformista politikai spektrum másik oldalán a szociál-

demokrácia a társadalmi biztonságot és jólétet mint egyetemes jogosítványt tételezi, mint olyan jogosítványt, amely minden egyes állampolgárnak jár, mindenféle megalázó szegénységi bizonyítvány és leereszkedő jótékonyág nélkül. A szociálliberalizmus megoldása a kettő között van, de Svédországban valamelyest közelebb áll a szociáldemokrácia megoldásához, mint a szociálkonzervatívizmuséhoz. Véleményem szerint — legalábbis Skandinávia kontextusában — két dolog az, ami megkülönbözteti a szociáldemokráciát a szociálliberalizmustól. Először is az a körülmény, hogy a szociálliberalizmus egyszerűen nem ismeri el a munkásosztályt — legalábbis elvben nem. A gyakorlatban természetesen számolnia kell a munkásosztály szervezeteivel, sőt foglalkoznia kell velük, bár ezt meglehetősen felemás módon teszi. A szociálliberalizmus szempontjából a társadalmi osztály semmi — legalábbis csak absztrakció —, csak egyének léteznek. Ezért a munkásosztály önszerveződő szervezetei, valamint a különböző kooperatív megoldások, amelyek oly jellemzőek a reformista munkásmozgalomra, a szociálliberalizmus fogalmai szerint egyszerűen nem értelmezhetők. Az osztályharcot pedig még kevésbé értelmezi a szociálliberalizmus.

Már említettem, hogy a szociáldemokrácia konzisztensebben hangsúlyozza a társadalmi juttatások egyetemes jellegét. Egyazon szociális, jóléti szolgáltatások járnak mind a gazdagoknak, mind a szegényeknek. Talán egy példa megvilágítja ezt. A kórházi szolgáltatások mindenki számára egyformák, és gyakorlatilag ingyenesek, függetlenek attól, hogy szegényről van szó, vagy pedig milliomosról. Bár ezt a fajta társadalomszemléletet ma már néhány szociáldemokrata is megkérdőjelezi, jogosultságát azzal támaszthatjuk alá, hogy csupán ezen az alapon hozhatunk létre olyan jóléti rendszert, amely általánosan elfogadott, legitimált. Ahhoz, hogy a tehetősebbek is fizessenek szociálpolitikai célzatú progresszív adókat, érezniük kell, hogy ők is érdekeltek a rendszerben, tehát ők is magas színvonalú orvosi ellátottságban, magas színvonalú oktatásban részesülnek, tehát ugyanabban a rendszerben kapják a juttatásokat, mint a társadalom tagjai összességükben. Egy progresszív adón alapuló szociálpolitikai rendszer általános támogatása nem képzelhető el akkor, ha a gazdagoknak egyénileg kell megvásárolni a szolgáltatásokat, méghozzá szelektíven, egy minőségileg differenciált magánjellegű szolgáltatási piacon.

A szociálkonzervatívizmus, a szociálliberalizmus és a szociáldemokrácia különböző mértékig, de egyaránt abban érdekelt, hogy korrigálja a tőkés piaci rendszer negatív következményeit. Itt természetesen a korrigálás eltérő módszereiről van szó. De miért nem inkább arról beszélünk, hogy hogyan lehet megakadályozni azoknak a problémáknak a jelentkezését, amelyeknek negatív következményeit korrigálni kell?

Hogy megakadályozzuk e problémák keletkezését, elsősorban meg kell értenünk az alapvető strukturális ellentmondások jellegét, természetét. Ezért úgy vélem, a társadalomtudományok számára rendkívül fontos, hogy továbbfejlesszék a strukturális ellentmondások elméletét, mivel ha ezt nem tessik meg, nem tudjuk megtalálni a megelőzésre váró problémák alapvető okait.

E felvázolt elméleti fogalmak segítségével röviden áttekinthetjük a történelem bizonyos szakaszait. Először is azokat a háború utáni évtizedeket, amelyek a svéd szociáldemokraták legsikeresebb szakaszának számítanak. Ebben a szakaszban egyszerre tapasztalhattuk a gazdaság növekedésének rendkívüli folyamatát, a nem gazdaságos ágazatok háttérbe szorítását; valamint olyan munkásmozgalom tevékenykedett, amely egyszerre ösztönözte a tőkés növekedést és a nem gazda-

ságos ágazatok visszaszorítását olyan körülmények között, amelyek lehetővé tették, hogy a nem gazdaságos ágazatokból a munkaerő átáramoljon a gazdaság nagyobb nyereséget biztosító szektorába. Ez volt az a szakasz, amikor a szakszervezeti mozgalom vezető közgazdászai, Gösta Rehn és Rudolf Meidner, kifejlesztették a szolidáris bérpolitika elvét. Ennek lényege: egyenlő munkáért egyenlő bér — tekintet nélkül az egyes vállalat jövedelmezőségére. E politika másik aspektusa az alacsony és a magas jövedelmű munkások közötti különbség redukálása, ha nem is megszüntetése. A gyakorlatban persze ez a bérpolitika arra vezetett, hogy a nem gazdaságos vállalatokat be kellett zárni. Ezek a vállalatok egyszerűen képtelenek voltak arra, hogy olyan béreket fizessenek, amilyeneket a szakszervezetek követeltek. Ez a svéd iparnak egy viszonylag korai racionalizációját jelentette. Csak a gazdaságos tevékenység volt képes a túlélésre, és az esetek többségében ez a nagyvállalatokat jelentette.

Ha ezt a korszakot a szereplő—folyamat polarizáció szempontjából vizsgáljuk meg, úgy tűnik, mintha ez a polarizáció megszűnt volna. Az a benyomás keletkezett, hogy a tőke és a munka együttműködése valósul meg. Valójában az ellentmondások inkább a kis- és a nagyvállalatok között jelentkeztek. Az iparnak egy olyan jellegű racionalizációja, amelyet Franciaországban jelenleg Mitterrand kíván végrehajtani, Svédországban már az ötvenes és a hatvanas években megvalósult, méghozzá a szakszervezetek együttműködésével. Elméletileg, a felvázolt fogalmi rendszer keretei között, itt olyan konfliktusmentes szereplő-viszonylatok példájáról van szó, ahol a folyamatban rejlő ellentmondások keresztbe szelik a szereplők különböző kategóriáit. Azt láthatjuk, hogy a tőke, a kis-, illetve a nagytőke jelen volt az ellentmondások mindkét oldalán, ahogyan a munka is az ellentmondás mindkét oldalán jelentkezett. Az ilyen jellegű átfedések nyomán az osztályharc élessége tompult. Szubjektív értelemben nem élték át, nem érezték az osztályharc intenzitásának fokát. A lehetséges ellentmondások, konfliktusok egymást keresztezésének egy másik aspektusa abban fejeződött ki, hogy a munkásmozgalom mind a kormányban, mind a szakszervezetekben jelentős pozíciókat foglalt el. A szervezett munkások ily módon nem tekinthették önmagukat csupán egy szűk értelemben vett trade-unionista harc részeseinek. Még a szakszervezetek is, mint egy széles értelemben vett munkásmozgalom osztagai, úgy tekintették önmagukat, hogy általánosabb társadalmi felelősségük van, nem csupán béremeléssel kapcsolatos felelősségük.

A nyugati világban ezt sokan a „svéd modellnek” nevezték. Ezt a svéd modellt napjaink gazdasági válsága megrázkódtatásoknak vetette alá. E modell legfontosabb előfeltétele a meglehetősen stabil gazdasági növekedés és expanzió volt, mivel csupán a gazdasági expanzió körülményei között képzelhető el, hogy a munkaerő a kevésbé gazdaságos vállalatoktól a gazdaság expanzívabb szektorába áramolhat át. Ha ma a svéd modell problémáiról beszélünk, más okokat is meg kell említeni. Ezek közül jelentősek az ország foglalkozási szerkezetének változásai. Az alacsonyabb jövedelmű munkások jelentős része jelenleg a szolgáltató szektorban, nem pedig az ipari kisvállalatokban dolgozik. És amíg az ipari kisvállalatok alacsonyan fizetett munkásai meglehetősen könnyen áramolhattak át a gazdaságosabb nagyvállalatokba, nem ilyen egyszerű a szolgáltatásban dolgozó munkások mobilitásának kérdése. Nos, milyen megoldásuk van a svéd szociáldemokratáknak erre az új dilemmára? A hagyományos svéd modell nem megfelelően funkcionál. Elképzelhető, hogy az ún. „munkásalapokra” vonatkozó javaslatok, valamint az ezzel kapcsolatos törvényhozás olyan új módszerek kifejeződés-

sei, amelyek megoldást hoznak a rendszer fokozódó strukturális ellentmondásaira. A magam részéről úgy gondolom, hogy a „munkáslapok” ugyanannak a társadalomszemléletnek a kifejeződését jelentik, a társadalmi felelősségnek ugyanazt az értelmét jelentik, amely a munkásmozgalom korábbi politikáját is jellemezte. Meglehetősen ironikusnak tűnik, hogy amíg a munkásmozgalom továbbra is ugyanazt az átfogó társadalmi felelősséget hangsúlyozza, tőkésosztályunk egyre inkább az osztályharcra hajlik. Húsz-harminc évvel ezelőtt tőkéseink valahogy így beszéltek: — Nos, nézzétek, szüntessük meg az osztályharcot, különben sincsenek igazi osztályok a társadalomban. A munkásmozgalom részéről ugyanakkor azt mondták: Jó, jó elképzelhető, hogy nem olyan intenzív az osztályharc, de mindenképpen vannak osztályok, és, legalábbis trade-unionista értelemben, beszélhetünk osztályharcról. De az intézményesített konfliktusok keretei között a kölcsönös előnyök alapján minden bizonnyal együttműködhetünk. Elég erősek vagyunk ahhoz, hogy ez az együttműködés a munkásmozgalom számára is előnyökkel járjon.

Napjainkban azonban a helyzet az ellenkezőjére változott. A munkásmozgalom napjainkban egyre inkább olyan tervezetekkel és megoldásokkal áll elő, amelyek feltételezik, hogy az együttműködés lehetséges, a régi értelemben vett osztályharc már nem funkcionális. Ugyanakkor a munkálatók szövetségének új vezetősége, amely 1976-tól áll a szövetség élén, vagyis attól az évtől, amikor polgári kormányt választottak az ország élére, nem csupán burzsoá osztályharcot indított, hanem az osztályharc terminusaiban is gondolkodik. 1981-ben a munkaerőpiacon igen éles konfliktusok játszódtak le. Ekkor került sor 1909 óta a legnagyobb mértékű elbocsátásokra a svéd munkásmozgalom történetében. Egy tévériporter meginterjúvolta dr. Nicolint, a Munkálatók Szövetségének elnökét, miért költ ilyen sok pénzt erre a konfliktusra. Dr. Nicolin a következőképpen válaszolt: „Ez beruházás a jövőbe.” Ebből az interjúból és más megnyilatkozásokból világossá vált, hogy a svéd tőkések valóban „beruháztak”, amennyiben megpróbálták megtörni az igen erős és hatékony svéd szakszervezeti mozgalmat. Mindeddig ez nem sikerült.

Ez az új tőkés osztályharc egy más szituációra is emlékeztet. Szeretnék néhány szót mondani a nőmozgalomról. Néhány évvel ezelőtt egy igen érdekes eszmecsere keretei között egy kolléganóm a következőket mondta a nőmozgalom problémáiról: A nők helyzete nagymértékben javult Svédországban. Egyre több nő juthat egyenlően fizetett munkahelyhez, önálló munkához, önálló értékítélet kialakításához. A svéd nők gondolkozásukban éretté váltak. De ugyanakkor, sajnos, a svéd férfiak ebben a fejlődésben lemaradtak. „Ennek ellenére — mondotta kolléganóm — mi beleszeretünk ezekbe a férfiakba, sőt házasságot is kötünk velük. Ez igen bonyolult helyzethez vezet. Érett, önálló, független, kreatív asszonyok olyan férfiakkal kerülnek össze, akik nem ugyanolyan mértékben érettek gondolkodásmódjukban, és ezáltal nehéz, destruktív szituációk alakulnak ki a házasságokban, a családi életben, a gyermekek nevelésében stb.” Úgy gondolom, hasonló helyzet van jelenleg Svédországban a tőke és a munka közötti viszonyban. A svéd szociáldemokrácia és a svéd szakszervezetek rendkívül kreatív és érett mozgalmá váltak, de a tőkések sajnos nem váltak ilyen mértékben éretté. Amikor ezt mondom, akkor ezzel azt is elismerem, hogy a tőkések a jövőben is — véleményem szerint — jelentős szerepet fognak játszani a svéd társadalomban. És mivel mi egyelőre nem szabadulhatunk meg tőkéseinktől, mondhatni össze vagyunk velük házassodva, nagyon nagy szükség van egyfajta „házassági tanács-

adásra”. Jelenlegi szociáldemokrata kormányunk megpróbálja, hogy a munkáltatók és a szakszervezetek képviselőit összehozza az együttműködés új formáiról folytatandó vitára — mind ez ideig kevés sikerrel. A Munkáltatók Szövetsége továbbra is ragaszkodik az „oszd meg és uralkodj” politikájához, amennyiben inkább a decentralizált béralkukat részesíti előnyben, mint a hagyományos centralizált béralkukat, annak ellenére, hogy ennek következtében valószínűleg növekedni fog az infláció. Az infláció vállalása pedig mindenképpen nagy árnak tűnik, olyan árnak, amelyet a svéd magántőke felvállal, annak ellenére, hogy ez csökkenti a svéd vállalatok nemzetközi versenyképességét.

A svéd kormány jelenleg egy másfajta taktikát is alkalmazhatna, mégpedig ugyanazt az „oszd meg és uralkodj” taktikát, amelyet az ellenfél alkalmaz. A Volvo, a Skandináv Légiforgalmi Társaság és más cégek vezetői a svéd Munkáltatói Szövetség legérettebb, progresszív szektoraihoz tartoznak. A velük való együttműködés mélyíthetné azt a szakadékat, amely már eddig is kialakult a tőkés osztályharc hirdetői és az együttműködésre kész munkáltatók között.

De mindez nem több futurologiai spekulációnál. Hadd fejezzem be fejtegetéseimet azzal, hogy rámutassak arra a fő különbségre, amely a kapitalizmus ellentmondásainak csökkentése és megszüntetése tekintetében tapasztalható a klasszikus szocialista megközelítés, valamint az olyan megoldás között, amelyet a „munkásalapok” svédországi bevezetése implikál.

A klasszikus szocialista megoldás — jellegét tekintve — több szempontból is politikai jellegű. A termelőeszközöket a dolgozó nép nevében kisajátítja az állam, ez pedig forradalmi, politikai aktus. Ebben az esetben a gazdaságot egy központi tervező szerv irányítja, amely megpróbál egy olyan szociális töltetű gazdaságot létrehozni, amely megfelel a modern termelőerők társadalmi jellegének, e társadalmi jelleg magas fokának. Ebben az esetben minimalizálják — ha egyáltalán megengedik — a piaci erőkre reagáló decentralizált gazdasági döntéseket, ezek a decentralizált döntések csupán az ún. „fekete” és „szürke” piacokon, vagy pedig az ún. „informális gazdaságban” juthatnak érvényre.

A „munkásalapok” bevezetése által implikált megoldás azonban azt jelenti, hogy a piaci erők érvényesítése és a decentralizált gazdasági döntéshozatal sokkal nagyobb mértékben fennmarad. Ugyanakkor viszont megváltoznak azok a felelős szereplők, akik a piaci ösztönzőkre reagálnak. A munkások kollektívái döntő szerepet játszanak a beruházási döntésekben és általában a tőkefelhasználás tekintetében. De a piacgazdaság színpadán megjelenő ezen új szereplő szignifikánsan több dimenziós és társadalmibb ösztönző-struktúrával rendelkezik, mint a magántőke. A termelőerők erősen társadalmi jellege és a magántőkés termelési viszonyok közötti ellentmondás csökken, ha nem is szűnik meg teljesen, annak következtében, hogy ennek az új „kollektív tőkésnek”, nevezetesen a kollektív munkásnak ez a több dimenziós és társadalmibb racionalitása inkább összhangban van sokdimenziós világunkkal, mint a modern tőke növekvő hányadának egydimenziós racionalitása. A szereplő-szinten tehát az ellentmondás redukálódik, mivel egy olyan szereplő jut több hatalomhoz, aki napjaink társadalmi és gazdasági problémáival adekvátabb típusú racionalitást mutat fel.

A hatalom szerkezetében bekövetkező változások természetesen strukturális természetűek, bár a tőkés rend számos strukturális ellentmondása fennmarad. De ily módon az ellentmondásokat már nem olyan konfliktusokban ütköző osztályok hordozzák, amelyeknek osztályharc „szereplő—folyamat polarizációra” vezetne. Az ellentmondások túllépnek az osztályhatárokon, a konfliktusok mind a

munkásosztályon, mind a tőkén belül jelentkeznek. Ezért mindkét osztályban először saját soraikban, majd egymás között vitatják meg, hogyan lehet egyensúlyt teremteni a személyes és a társadalmi jólét különböző dimenziói között.³

A „munkásalapoknak” az a változata, amelyet a svéd parlament 1983-ban elfogadott, az eredeti terv felvizezett változatának tekinthető. Mindazonáltal a munka és a tőke között egy új típusú „történelmi kompromisszum” kezdete lehet, amely Svédországban a társadalmi és gazdasági fejlődésnek egy dinamikusabb és kreatívabb szakaszát alapozhatja meg, egyelőre egyfajta „kollektív demokratikus kapitalizmus” rendszerével. Ezt szocializmusnak nevezni kissé inadekvát lenne, úgy vélem, legalábbis, ha e szó eredeti, klasszikus értelmét fenntartjuk.

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmány eredeti svéd változata a *Marx és Svédország* emlékkötetben jelent meg 1983-ban (Marx i Sverige. Stockholm, Arbetarkulturs förslag 1983), majd kissé módosítva 1983 szeptemberében a bulgáriai Várnában rendezett konferencián hangzott el angol nyelvű előadásként.
- ² A szociáldemokrácia és a „jóléti kapitalizmus” témakörét részletesebben elemzi *Ulf Himmelstrand, Göran Ahrne, Leif Lundberg and Lars Lundberg: Beyond Welfare Capitalism*. London, Heinemann 1981.
- ³ Igen informatív és provokatív elemzést olvashatunk a munkás és a tőkés osztálytudatban meglevő „dialogikus”, illetve „monologikus” orientációkról az alábbi tanulmányban: *Claus Offe, Helmut Wiesenthal: Two Logics of Collective Action: Theoretical Notes on Social Class and Organizational Form; Political Power and Social Theory*. 1. köt. 1980. 67–115. old.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

AZ IPARI DOLGOZÓK RÉTEGZŐDÉSE

MAGYAR—LENGYEL ÖSSZEHASONLÍTÁS

210 oldal, 42,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

CSUHAJ VARJÚ IMRE

Bérekről, keresetekről, fizikai munkakörülményekről

DOKUMENTUMELEMZÉS 1957—1981

Napjaink társadalomtudományi kutatásainak egyik fontos, sokat és sokféle szempontból elemzett területe a munkavégzés társadalmi-gazdasági-politikai feltétel- és viszonyrendszerének vizsgálata. Az e területen folyó kutatások témájukat tekintve igen széles körűek, s a vállalati érdekektől és munkaszervezet tanulmányozását éppúgy felölelik, mint például a munkavégzés konkrét feltételeinek értékelését. Ennek természetes következménye a megközelítésmód sokfélesége (közgazdasági, szociológiai stb.) és az alkalmazott módszerek változatossága.

A munkavégzés társadalmi vonatkozásainak kutatásán belül megkülönböztetett jelentőségű a bér- és kereseti viszonyok és a munkakörülmények vizsgálata, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a dolgozók munkával kapcsolatos igényeihez, hatással vannak életszínvonaluk alakulására, befolyásolják viselkedésüket, elégedettségüket, anyagi, előrelépési és képzési aspirációikat. Vizsgálódásunk középpontjába ezt a két kérdéskört állítottuk, s arra törekedtünk, hogy a társadalmi-gazdasági tények, adatok elemzését összekapcsoljuk a politikai szándékok, törekvések értékelésével.

A bérezési koncepcióra és a fizikai munkakörülmények alakítására vonatkozó politikai elképzelések időbeli jellemzőinek megragadására, a folyamatosság-megszakítottság tényezőinek feltárására dokumentumelemzést végeztünk. Elemeztük az 1957 és 1981 között nyilvánosságra hozott párthatározatokban, politikai állásfoglalásokban a bérezéssel, a keresetekkel és a fizikai munkakörülményekkel kapcsolatos megállapítások, javaslatok jellegzetességeit, ok-okozati kapcsolódásait.*

A elemzés bázisát az MSZMP-határozatok és a KB-ülésekről kiadott közlemények képezték. 1975-től más fontos, a Népszabadság hasábjain megjelent politikai dokumentumokat is bevontunk a vizsgálatba (országgyűlési felszólalások, fontosabb aktívákön elhangzott beszédek stb.), ez utóbbiak jól hasznosítható kiegészítő információkat szolgáltatottak, s ezáltal a következtetéseket árnyaltabbá, megalapozottabbá tették.

* A részletes vizsgálatról lásd *Csuhaj V. Imre: A bérezés és a fizikai munkakörülmények problémájának jelentkezése a politikai határozatokban, állásfoglalásokban (1957—1981). Kutatási jelentés, Munkaügyi Kutatóintézet, Budapest 1983.*

A kutatást a munkafeltételek szerteágazó problémakörének két alapvető tényezőjére: *a bérek és keresetek alakulására és a fizikai munkakörülményekre* korlátoztuk, s így — bár bizonyos vonatkozásait, összefüggéseit az elemzés folyamán nem hagyhattuk figyelmen kívül — más területek, például szakképzés, előrejutás részletes tárgyalásába nem bocsátkoztunk.

I. A BÉREZÉSI KONCEPCIÓ VÁLTOZÁSAINAK TÜKRÖZŐDÉSE A POLITIKAI DOKUMENTUMOKBAN

A munkafeltételek problematikáján belül megkülönböztetett helyet foglal el a bérezés, a kereseti viszonyok alakulása. Kiemelkedő jelentőségét a társadalom életkörülményeinek, jövedelmi jellemzőinek alakításában, a dolgozók ítéleteinek, elvárásainak formálásában betöltött meghatározó szerepe indokolja.*

A dokumentumok feldolgozásakor a következő kérdésekre kerestünk választ:

- megfigyelhető-e bizonyos bérezési elképzelések, bérpolitikai jellemzők rendszeres említése, visszatérő hangsúlyozása a politikai határozatokban;
- milyen társadalmi-gazdasági helyzetben, politikai viszonyok közepette születtek meg, és mely rétegekre, csoportokra vonatkoztak az egyes állásfoglalások, ajánlások;
- milyen volt a javaslatokat követő konkrét intézkedések hatása a társadalom kereseti arányaira.

A bérpolitikai koncepció főbb tartalmi jellemzőinek, változási tendenciáinak minél adekvátabb visszaadásához, a megállapítások minősítéséhez három kategóriapárt alkalmaztunk. Közülük a két alapvető kategóriapár a „munka szerinti elosztás — nem munka szerinti elosztás” és a „differenciálás — nivellálás” definiálásakor alapvetően e fogalmak általános közgazdasági tartalmára támaszkodtunk. Értelmezésüket bizonyos mértékig tágítottuk, illetve a differenciálás-nivellálás elkülönítésekor ezt egy új dimenzióval, a várható hatás impulzusának tartósságával jellemeztük.

Így, *munka szerinti elosztás elvét szorgalmazó állásfoglalásnak* tekintettük azokat a politikai dokumentumokba foglalt határozatokat, amelyek a béreknek, a kereseteknek a végzett munka jellegével (nehézség, képzettség, felelősség, fizikai munkakörülmények) vagy a teljesítménnyel (egyéni, vállalati, népgazdasági) való szorosabb összekapcsolását javasolták. A *nem munka szerinti elosztás kategóriájával* azokat a megállapításokat, politikai állásfoglalásokat jelöltük, amelyek csak közvetve vagy kevéssé kapcsolódnak a munka szerinti elosztás tartalmi elemeihez: ide tartoznak a dokumentumokban időről időre felbukkanó központi béremelések, nagyobb területekre kiterjedő bérpreferenciák és a munkaerőpiac negatív jelenségeinek ellensúlyozására hozott intézkedések (például pótlékemelések, az általános rendelkezésektől független ágazati bér- és keresetszabályozási formák alkalmazása stb.).

A *differenciálás* kategóriájával jellemeztünk minden olyan politikai állásfoglalást, melynek eredményeként a megszülető rendelkezések „rövid vagy középtávon” — legfeljebb egy-két évig — egyes dolgozók, egyes foglalkozási csoportok, kollektívák kereseti viszonyait határozták meg.

* Erre a jelenségre hívja fel a figyelmet Héthy Lajos—Makó Csaba: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981) című könyvében.

A *nivelláló javaslatok* legtipikusabb formái a széles dolgozói csoportokra kiterjedő béremelési határozatok és az egyes rétegek hosszú távú kereseti arányainak változását befolyásoló intézkedések. Hatásuk sokszor egy-két évtizedig fennmarad. A dokumentumokban fellelhető javaslatoknak az általuk indukált valószínű hatásimpulzusa szerinti osztályozása lehetővé tette, hogy a köznapie értelemben vett differenciálás-nivellálás fogalmát (tulajdonképpen a konkrét jövedelemelosztásról mondott *ex post* ítélet) elvlasszuk a dokumentumok ajánlásait minősítő differenciálás-nivellálás kategóriától (ez a javaslatot jellemző *ex ante* ítélet), s ezáltal a fogalompárt operacionalizáljuk.

Az elemzésben felhasznált harmadik kategóriapár nem független az előzőektől: *a teljesítmény szerinti elosztáson belül különbséget tettünk azon politikai állásfoglalások, javaslatok között, amelyek az egyéni, és amelyek az egyénivel összekapcsolt vállalati eredménytől függő javadalmazásra helyezik a hangsúlyt.*

A bevezetett kategóriapárok értelmezésével megállapíthatóak a dokumentumok részelemei között időről időre bekövetkező hangsúlyeltolódások. Ennek alapján a vizsgált időszakaszt négy, többé-kevésbé jól elhatárolható intervallumra osztottuk: 1957—1964; 1965—1969/70; 1970/71—1978; 1979—1981.

1. A társadalmi-gazdasági konszolidációtól a gazdaságirányítási reform kidolgozásáig (1957—1964)

Az időszak első felének (1957—1960) — ez lényegében a konszolidációs időszak — dokumentumaiban a *nivelláló* és a munka szerinti elosztáshoz csak közvetetten kapcsolódó konkrét intézkedések és elvi állásfoglalások dominálnak. Ekkor fogalmazódtak meg a széles rétegeket, csoportokat érintő nagy béremelési javaslatok, és a különböző szakmák, munkakörök közötti bérezési aránytalanságok felszámolásának szükségessége (1), amely elsősorban szintén béremelések formájában öltött testet. (2) A határozatokat követően életbe léptetett rendelkezések eredményeként a munkások reálbére 1957-ben 14—16 százalékkal, majd 1959. január 1-től egyes csoportok — főképp az alacsony keresetűek — esetében további 8—15 százalékkal nőtt. (3)

A széles társadalmi rétegeket érintő bérintézkedések — szakítva az erőltetett felhalmozást megvalósító gazdaságpolitikával — részben ellensúlyozták az évtized első felének életszínvonal-stagnálását, illetve csökkenését. Mindez jó alapot szolgáltatott ahhoz, hogy az elkövetkező időszakban folyamatosan felszámolják az ipart egyoldalúan preferáló bérlitikai gyakorlatot, s egyúttal megerősödjön egy új, a teljesítményeket jobban elismerő ösztönzési, keresetszabályozási rendszer társadalmi-gazdasági gyökerei.

Ezzel összhangban a dokumentumok már ebben az időszakban felhívják a gazdálkodó szervek figyelmét a teljesítmény nélküli bérkiáramlás megakadályozására, a teljesítménybérezési formák elterjesztésére: „A szocialista teljesítménybérezéshez vissza kell térni, kivéve azokat a helyeket, ahol a feltételek ezt nem biztosítják.” (4)

A munkateljesítmény szerinti elosztás szerepét erősítő új bér- és keresetszabályozási rendszer az anyagi érdekelttség csíráinak megteremtésével lehetőséget nyújtott a munka- és bérfegyelem megszilárdítására és a termelékenység számottevő növelésére.

1960-tól a politikai dokumentumok, párthatározatok tartalma fokozatosan megváltozott: a megelőző három évben kiemelkedő szerepet játszó nivelláló jellegű béremelések még előfordulnak, de egyre inkább megnő a keresetek alakulásánál a szakképzettséghez, a munkakörülményekhez jobban igazodó bérdifferentiálás jelentősége (3, 5, 6). Figyelemre méltó tény ugyanakkor, hogy a teljesítmény szerinti elosztás csaknem kizárólag az egyéni munkateljesítmények különbözőségeire épít.

Összességében az 1957 és 1964 között megjelent, bérezési kérdésekkel, bérpolitikával foglalkozó párthatározatok, állásfoglalások komoly hangsúlyeltolódásokat mutatnak.

Az 1957-től az MSZMP VII. kongresszusáig (1960) végrehajtott széles körű béremelések és a munka szerinti elosztás következetesebb gyakorlati érvényesítését szorgalmazó dokumentumok egyidejűleg törekedtek arra, hogy

— a bérek, keresetek számottevő növelésével érezhetően javítsák a társadalom széles csoportjainak életszínvonalát;

— a béremelések egy teljesítményhez jobban kapcsolódó ösztönzési gyakorlati összhangban biztosítsák a termelékenység, a termelés gyors felfutását;

— a bérpolitikában érvényesülő negatív hatású intézkedések (például az ipar preferálása) fokozatos felszámolásával támogassák a foglalkoztatási és ágazati struktúra korszerűsítését;

— a termelés normalizálásával és felfuttatásával egyidejűleg tegyenek erőfeszítéseket a mezőgazdaság kollektivizálásának minél eredményesebb végrehajtására, és a mezőgazdaságban dolgozók helyzetének javításával párhuzamosan a munkás-paraszt szövetség erősítésére.

Az MSZMP VIII. kongresszusának határozatai részben e célok megvalósításának eredményeit értékelték, részben a hatvanas évek első felének többi dokumentumával együtt a folyamatos gazdasági fejlődés emeltyűit igyekeztek kialakítani, megerősíteni. Ezért hangsúlyozták a kiemelt népgazdasági cél szerinti preferálást (5), az egyéni teljesítményekhez jobban igazodó bérezés megvalósítását, a műszaki normák szerepének erősítését. (6)

A hatvanas évek gazdasági növekedésében meghatározó szerepe volt a társadalmi munkavégzés strukturális átalakításának s a vele párhuzamosan felgyorsult társadalmi mobilitásnak. A rendkívül nagy volumenű mobilitás fő mozgató ereje túlnyomó részben az extenzív gazdasági fejlődést kísérő társadalmi és foglalkozási szerkezetváltás volt, amelyet leginkább a mezőgazdasági dolgozóknak a mezőgazdaságból történő kiválása tartott mozgásban. Paraszti tömegek áramlottak az iparba, s főképp segéd- és betanított munkakörben helyezkedtek el. Jól érzékelteti ezt, hogy míg 1949-ben a szakmunkások 31 százaléka, a segédmunkások 43 százaléka volt paraszti származású, addig 1963-ban már a szakmunkások 42, a betanított munkások 61 százaléka, a segédmunkások 68 százaléka. Kialakult a szocialista értelmiség, a vezető és értelmiségi férfiak között a munkás- és parasztszármazásúak aránya 1949-hez viszonyítva 1962—1964-re 41 százalékról 51 százalékra nőtt.* Az iparban foglalkoztatott szakmunkások társadalmi, jövedelmi helyzetének, előrejutási perspektíváinak javulásával önreprodukciójuk erősödött. A társadalmi struktúra átalakulásában kiemelkedő jelentőségű a nők munkavál-

* *Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1982. 106. old. Bálint József: Társadalmi rétegződés és a jövedelmek. Kossuth Könyvkiadó 1983. 108—109. old.*

lalásának tömegessé válása (1949-ben a nők 34,6 százaléka, ezzel szemben 1963-ban 53 százaléka volt aktív kereső).^{*} A nők gazdasági aktivitásának növekedése — mely részben kielégítette az extenzív növekedés munkaerőigényét — az összes keresők között elsősorban az egyéb szellemi, valamint a betanított munkás és segédmunkás csoportokban gyarapította a nők számát. A nagyméretű strukturális mobilitás hatására, amelyet a kiterjedt szakképzés, iskolázottság is segített, a különböző osztályokból és rétegekből származók társadalmi mobilitási esélyegyenlőtlensége csökkent, bár megszűnéséről közel sem beszélhetünk.

2. A gazdaságirányítási reform bevezetésének időszaka (1965—1969/70)

Az 1965-től 1969/70-ig terjedő időszak dokumentumaira a differenciálás, a teljesítmény szerinti elosztás szorgalmazása jellemző.

Szinte minden határozatban, állásfoglalásban kitérnek a munka szerinti elosztás erősítésének szükségességére: a munka jellege, a teljesítmény szerint (7, 8), konkrétan és implicit módon normarendezéshez kötve. (9, 10) A keresetek nagyobb differenciálásának előmozdítása érdekében felemelték a mozgóbérhányadot (11) és lehetőséget adtak a vállalatoknak, arra hogy növekvő mértékben hasznosítsák a létszámcsökkenésből felszabaduló bért. (10)

A dokumentumokban először 1966-ban találkozunk a vállalati eredménytől is függő differenciálás szükségességének hangsúlyozásával: „A vállalat dolgozói egyéni és kollektív erőfeszítéssel emeljék a vállalati jövedelmezőséget, s ehhez eddigieknél jobban kapcsolódják saját személyi jövedelmük.” (8)

A politikai állásfoglalásokban megfogalmazódott az az elképzelés, hogy a gazdaságirányítási reformot követő években az életszínvonal emelése elsősorban a béreken keresztül valósuljon meg (8), fellépve egyúttal a társadalmi-gazdasági gyakorlatban érvényesülő egyenlősítő törekvésekkel szemben. (11) Mindezen intézkedések jól tükrözték a reform célkitűzéseit, melyek a személyi jövedelmek és a társadalmi, a vállalati, valamint az egyéni teljesítmények nagyobb összhangjának megteremtésére törekedtek. A mozgóbérhányad felemelése és a kategóriák szerinti mozgóbér bevezetése a kollektív érdekelttség biztosítását, míg a korábnál rugalmasabb bérszabályozás (bérkategóriák megállapítása, nagyobb vállalati önállóság a besorolásnál) a szabadabb bérdifferenciálás kibontakoztatását igyekezett előmozdítani. Szükség volt az előrelépésre, mert az 1960-as évek első felében a politikai határozatok hangoztatták ugyan a végzett munkához, teljesítményhez jobban kötődő bériáramlás erősítését (7, 12), e törekvések azonban a gazdasági fejlődés extenzív jellege, a gazdaságirányítás és szabályozás sajátosságai (például merev átlagbér-szabályozás) és gyakorlatának változatlansága miatt csak korlátozott mértékben voltak eredményesek.

Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform mozgásba hozta a kereseteket és a vállalatok között is differenciálódási folyamatot indított el. Hamar jelentkeztek egyúttal a bevezetett béripolitikai intézkedések gyengéségei is. Így például az állami szektorban az egy főre jutó nyereségrészesedés 1,5—2-szeresére nőtt, az új rendszer nem ösztönzött a gyenge munkaerők elbocsátására, általánossá vált a létszámhígítás, s a differenciálás sem mindig a munka hatékonyságát tükrözte,

^{*} *Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1982. 71. old.

hanem azt, hogy a vállalatok, szövetkezetek gazdasági feltételei milyen mértékben voltak behatárolva.* Fokozódott a munkaerő-vándorlás az ipari szövetkezetekbe, a kilépők sokszor jóval magasabb bérekhez jutottak. A törzsgárda, a benyolult szakmunka elismerése csökkent.

Fokozta a feszültséget, hogy a bevezetett részesedési rendszert a munkások aránytalanannak ítélték,** s bizonyos társadalmi csoportok (főképp a nagyüzemekben dolgozók) korábbi gazdasági-társadalmi pozíciói meggyengültek, illetve gyengülni látszottak.***

Az 1960-as évek végére a mezőgazdasági keresetek, jövedelmek elérték, sőt valamelyest túlszárnyalták az ipari béreket (lásd 1. sz. tábla), ami természetesen erős szóródással járt együtt. Számos, a lehetőségeit jól hasznosító, eredményes szövetkezetben a nagyüzemekben dolgozókéét meghaladó, magas jövedelmek képződtek, s ez tovább élezte az ipari nagyvállalatok szigorúbb szabályozásából eredő bér- és munkaerő-gazdálkodási konfliktusokat.

1. sz. tábla

Átlagkeresetek az állami szektorban 1967 és 1970 között

Év	Ipar	Mezőgazdaság	Állami szektor
1967	102,8	—	100
1968	101,4	94,5	100
1969	100,3	98,6	100
1970	98,9	100,5	100

Forrás: A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1980. KSH, Budapest 1982.

A kialakult feszültségek enyhítése érdekében 1970-től váltás következett be a bérezési koncepcióban, amely a politikai dokumentumokban is világosan nyomon követhető.

3. További folyamatok

az egyensúlyi feszültségek felhalmozódásáig (1971–1978)

A bérezési koncepció 1970-től jelentősen átforgalmazódott. A dokumentumok ugyan továbbra is a dolgozók keresetének differenciálását hangsúlyozzák, de már a korábbiaknál szűkebb határok között (13) és szorosan az egyéni teljesítményekhez kötődve. (14, 15, 16) „A keresetek növelésében jobban kell érvényesíteni a teljesítmények szerinti differenciálást.” (17)

A nagyobb felelősség, a nehéz fizikai munka fokozottabb megbecsülése a munka szerinti elosztás elvének munkajellem szerinti érvényesítését jelenti. (14, 18,

* Bálint (1983) 184–185. old.

** *Ferge Zsuzsa:* Társadalmi újratemelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982. 309. old.

*** *Antal László:* Fejlődés kitérővel. Gazdaság, 1980/2.

19) „A szocialista elosztás elvének következetes alkalmazásával el kell érni, hogy a nagyobb teljesítményt, a különlegesen nehéz és a felelősebb munkát a bérek, a jövedelmek megállapításánál mindenütt fokozottan ismerjék el.” (15)

Ezek mellett a politikai dokumentumokban található olyan kijelentések, amelyek a béraránytalanságok felszámolásának szükségességét hangsúlyozzák (13, 17, 19), a törzsgárda kiemelt bérpreferenciáit sürgetik. A bérezési politika ilyen jellegű hangsúlyváltása az ipari nagyvállalatoknak a reform első éveiben meggyengült pozícióit kívánta megerősíteni. A felhalmozódott feszültségeket már 1971-ben részleges központi béremeléssel enyhítették. (16) Ezzel egyidejűen igyekeztek gátat vetni a káros fluktuációs folyamatoknak, s ezért szabályozták a melléküzemágak kiáramló jövedelmeit, új munkaközvetítési rendszert léptettek életbe, intézkedtek a törzsgárda fokozottabb megbecsüléséről. (15) Javaslatot tettek olyan új vállalati alapbérrendszer kidolgozására, amely lehetőséget nyújt a magas szakképzettség és a nehéz fizikai munkakörülmények fokozott elismertetésére, továbbá az egyéni teljesítménytől függő differenciálás fokozására. (19) Az 1971-ben kidolgozott bértarifarendszer kötelezővé tette a vállalatok számára a megállapított kategóriák alsó és felső határainak betartását — korábban az egyes határoktól el lehetett térni, csak az abszolút korlátok között kellett maradni —, s az összehasonlítható munkakörökben mindenütt megegyező határokat írt elő. Egyidejűen megemelték a minimális és maximális bértételek értékét, mert ezek a hetvenes évek elejére az átlagkeresetekhez viszonyítva irreálisan alacsonnyá váltak.

Az újonnan bevezetett bértarifarendszer csak részben mérsékelte a vállalati, üzemi, iparági béraránytalanságokat — az „azonos munkáért azonos bér” következetesebb érvényesítésének szükségességére a dokumentumok többször felhívják a figyelmet (19, 21, 23), így a tarifarendszer tág határait a szakmai bértáblázat kidolgozásával tovább szűkítették. Az 1973-ban kidolgozott szakmai bértáblázat lehetőséget nyújtott ugyan a bérezésben a képzettség, a teljesítmények, az egyéni képességek, a gazdasági eredmények figyelembevételére, fő célkitűzésének azonban azt tekintette, hogy biztosítsa az egyes szakmák azonos gyakorlattal rendelkező, azonos teljesítményt nyújtó munkásainak megegyező alapbérskáláját. (22) A szakmai bértáblázat szűk határai kevés lehetőséget adtak a differenciálásra, s így rugalmatlansága miatt — a bérezési politika változásával párhuzamosan — 1980-ban hatályon kívül helyezték.

A béraránytalanságok csökkentése érdekében intézkedtek arról, hogy 1973/74-től a nagyüzemi bérek gyorsabban nőjenek a kisüzemekben fizetettekénél (23), és a különböző rétegek és népgazdasági ágak dolgozóinak munkából származó jövedelmei kiegyenlítettebben emelkedjenek (17), ami a szövetségi politika szempontjából alapvető jelentőségű.

A hetvenes évek elejére lényegében lezárult a nagy foglalkozási átrétegződés időszaka. Az aktív korú nők nagyarányú foglalkoztatása, tömeges szakképzése a társadalmi-gazdasági hatékonyság szempontjából kívánatosá tette a korábbi hátrányos bérvizonyok megváltoztatását. A pozitív irányú kibontakozást segítette, hogy az 1973-as általános béremelésnél magasabb béremelési lehetőséghez jutottak azok a vállalatok, ahol a női foglalkoztatottak aránya magasabb volt. A megtett intézkedések eredményeként azonos munkajelleg esetén a fizikai munkásnők alapbére — szakképzettségtől függően — a hetvenes évek közepére 89 — 94 százalékát érte el a férfiak alapbéreinek. Nőtt a női szakmunkások aránya, s bizonyos szellemi-vezetői munkakörökben (például gazdasági vezető) is javított

ták pozícióikat, ami szintén elősegítette a korábbi bérezési aránytalanságok csökkentését. Az eredmények ellenére a nők átlagkeresete még mindig 30 százalékkal elmaradt a férfiakétól, melynek okai részben a szakképzettség, a munkakörülmények eltéréseire, a szolgálati és a munkaidő különbözőségeire vezethetők vissza.*

A hetvenes évek első felének politikai dokumentumaiban megfogalmazott bérpolitikai elvek („azonos munkáért azonos bér”) fokozott érvényesítése, a női munka anyagi elismerésének javítása, törekvés a népgazdasági ágak közötti jövedelmek kiegyenlített növelésére, valamint a bér- és keresetszabályozás korlátai összességükben azt eredményezték, hogy a reform bevezetését követően szétnyíló globális kereseti olló újra összeszűkül. Erősítette ezt a folyamatot a hetvenes évek első felében állandósuló munkaerőhiány is, a mobilabb dolgozók, csoportok előnyösebb kereseti feltételekhez jutottak. Így, a differenciáltsági mutató — az átlagosnál többet kereső és az átlagosnál kevesebbet kereső munkások és alkalmazottak keresetének hányadosa —, amely 1968-tól (1,83) 1972-ig (1,91) nőtt, 1974-re (1,90) ismét csökkent.

1975 és 1978 között már nem az aránytalanságok felszámolására, egyedi bérpreferenciák nyújtására helyeződik a fő hangsúly a bérezési elképzelésekben — bár ilyen állásfoglalással többször találkozunk (24, 25, 26) —, hanem a teljesítmények fokozására, a mennyiségre és minőségre, a termelés és a bérek összhangjának javítására. (27, 28) „Az anyagi és erkölcsi elismerés az eddigieknél jobban fejesse ki az elvégzett munka minőségét, a kiemelkedő teljesítményt.” (29)

A dokumentumok a teljesítményhez igazodó bérezés tökéletesítésével egyidőben továbbra is szorgalmazzák a végzett munka jellegétől (szakképzettség, munkakörülmények, felelősség) függő differenciálás erősítését. (30, 31)

A keresetek alakulásában — a gazdasági források beszűkülésével párhuzamosan — a központi béremelésnek szerepe 1976-tól fokozatosan csökken, és mind szorosabban igazodott az intenzív gazdálkodás követelményeihez. Ennek jegyében egységesítették a műszakpótlékot, emelték a három műszakban és folyamatos üzemben dolgozók bérét (32, 33), amely a hatékonyság javításával együtt a nagyüzemek bérpreferálását is szolgálta. Sor került a „minimálbérek” egységes szabályozására, amely tipikus nivelláló intézkedés. (31)

A dokumentumok a teljesítményértékelés gyengeségeit elemezve többször rámutattak az egyenlődsdi hatékonyságromboló szerepére, és egyúttal sürgették annak a szemléletnek a felszámolását, amely „a bért jelenléti díjnak tekinti”. (34, 35) „A pártszervek hassanak oda, hogy szűnjön meg a káros egyenlődsdi és a jobb munka nagyobb anyagi és erkölcsi elismerésben részesüljön.” (36)

Az időszak vége felé megszorodó „egyenlődsdi”-ellenes kijelentések azt jelzik, hogy a korábbi időszakhoz képest nem sikerült számottevően változtatni az egyéni teljesítményhez kapcsolódó bér-differenciálás gyengeségein. A globális differenciáltsági mutató 1974-hez (1,90) viszonyítva 1978-ra tovább csökkent (1,85). A keresetek differenciálása — ha szorosan nem is függött az egyéni teljesítményektől és a végzett munka jellegétől — nagyjából 1977–1978-ig a reálbérek általános emelkedésén keresztül valósult meg (reálbérnövekedési ütemdifferenciálás). Gyökeresen megváltozott a helyzet 1979-től, amikor a gazdaság növekedési, egyensúlyi nehézségei miatt kibontakozó inflációs nyomás, majd a tudatosan visszafogott gazdasági növekedés az ilyen jellegű bérezési megoldásokat már

* Bálint (1983) 145–147. old.

nem tette lehetővé. Ettől kezdve a differenciálás már szükségszerűen bizonyos csoportok reálbéreinek csökkenésével járt együtt (2. sz. tábla).

2. sz. tábla

Munkások és alkalmazottak reálbéreinek alakulása 1960 és 1981 között (százalékban)

	1960— 1970	1971— 1977	1978	1979	1980	1981	1981 az 1978 év százalé- kában
Nominálbér	3,3	6,3	7,8	7,0	7,4	6,2	122,1
Árindex	0,7	3,3	4,6	8,9	9,2	4,6	124,4
Reálbér	2,6	2,9	3,1	-1,7	-1,6	1,5	98,2
Fizikai reálbér	—	3,0	3,1	-2,0	1,6	1,3	97,7

Forrás: Életszínvonal és gazdasági háttere. Életszínvonal-füzetek. 3. KSH, 1982. október.

A hetvenes évek második felében megjelent politikai dokumentumokat, állásfoglalásokat olyan szempontból is elemeztük, hogy bennük a differenciálásnál az egyénire, vagy az egyéni és vállalati teljesítményre helyeződik-e a hangsúly. Az eredmények egyértelműen a koncepció módosulását jelezték. 1975 és 1978 között a bérrrel, keresetekkel foglalkozó dokumentumok kétharmada tartotta elsődlegesnek az egyéni teljesítménytől függő különbségtételt, s csak egyharmadánál kapcsolódott ez össze a vállalati eredménytől is függő differenciálás követelményével. Ezzel szemben 1979-től 1981-ig éppen ennek a fordítottja jellemző, s ekkor már a dokumentumok több mint 80 százaléka tekinti elengedhetetlenül szükségesnek a vállalati és egyéni teljesítmény összekapcsolását az elosztásban.

4. Politikai állásfoglalások a bérek és a keresetek alakulásáról 1979 és 1981 között

A politikai dokumentumokban 1979-től egy új bérezési koncepció körvonalai bontakoznak ki, melynek legjellemzőbb vonásai:

1. a széles körű, nivelláló jellegű béremelések szinte teljesen eltűnnek;
2. a differenciálás az egyéni teljesítmény mellett fokozottan épít a vállalati eredmények különbözőségeire.

A politikai állásfoglalások, határozatok felhívják a figyelmet arra, hogy a reálbérek csak a teljesítmények függvényében emelkedhetnek, átlagot meghaladó bérfeljesztést csak a kiemelkedők számára lehet biztosítani, és a vállalatok között jelentős differenciákat kell kialakítani a gazdálkodás hatékonyságának függvényében. (38, 42) „A vállalatnak csak akkor legyen lehetősége béremelésre, ha javítja gazdasági eredményeit.” (39)

A dokumentumok ugyanakkor ismételten leszögezik, hogy a vállalati eredménytől függő differenciálás önmagában még nem vezet megfelelő ösztönzési rendszer kialakulásához, hanem ezzel párhuzamosan az egyes termelőegysége-

ken belül is szükség van a teljesítményelv következetesebb érvényesítésére. (43, 44, 46)

„A béreket egy-egy gazdasági egységen belül is differenciálni kell az átlagosnál több, illetőleg kevesebb teljesítményt nyújtó dolgozók között.” (45)

Az idézett elvek valóra váltásától a gazdasági hatékonyság emelését, a munka-teljesítmények növekedését, racionálisabb vállalati létszámgazdálkodás megteremtését, a munkaerő-orientáció kívánatos módosulását várták. (37, 41) Az előre-lépés érdekében — a szakmai bértáblázat megszüntetésével párhuzamosan — a bértarifarendszert is átalakították oly módon, hogy a munka jellege szerinti differenciálás mellett a jövőben több lehetőség nyíljon a bérezésben a teljesítménykülönbségek elismertetésére. Egyúttal ez az intézkedés fogalmazta meg az 1979-től 1981-ig terjedő időszak egyetlen, szélesebb rétegekre, csoportokra kiterjedő, központi elhatározott béremelését. (47)

A vállalati teljesítménnyel szorosabb kapcsolatban levő javadalmazásra való ösztönzés ugyanakkor sajátos változtatást jelentett az „azonos munkáért azonos bér” elv megvalósításának, megvalósulásának gyakorlatában. „A szocialista egyenlőségnek nem a bérek egyenlőségében kell megnyilvánulnia, hanem abban, hogy társadalmunk egyenlő feltételeket és lehetőségeket biztosít mindenki számára: érvényesül az »egyenlő munkáért egyenlő bér« elve.” (40)

Az azonos szakképzettséget igénylő, hasonló körülmények között végzett meg-egyező teljesítmény egyenlő díjazásának szempontja fokozatosan háttérbe szorult a végzett munka hasznosságához, piaci értékeltségéhez képest. Ez természetes következménye egyrészt az anyagi források beszűkülésének, másrészt — ettől nem függetlenül — a racionális gazdálkodás követelményének, amennyiben a teljesítményelvet nemcsak az egyén, hanem a gazdasági, termelési egységek szintjén is érvényesíteni akarják.

A vizsgált időszakaszok jellemzését a következő táblázatban összegezhetjük (lásd 3. sz. tábla).

3. sz. tábla

A bérezési koncepció változásának néhány vonatkozása

		1. szempont	2. szempont	3. szempont
1957—1964	1957—1960	Egyéni	Fontos	Nivellálás
	1961—1964	Egyéni	Kisebb	Nivellálás + differenciálás
	1965—1969/70	Egyéni + vállalati	—	Differenciálás
1970—1971—1978	1970—1971—1974	Egyéni	Fontos	Nivellálás
	1975—1978	Egyéni	Kisebb	Differenciálás
	1979—1981	Egyéni + vállalati	Nagyon kicsi	Differenciálás

Minősítési szempontok: 1. A dokumentumokban az egyéni vagy az egyénihez kapcsolt vállalati eredménytől függő differenciálásra helyeződik a hangsúly. 2. Milyen szerephez jutnak a központi elhatározott „nivelláló” béremelések (deklarált béremelési lehetőségek). 3. A nivellálás vagy a differenciálás dominál a dokumentumok bérezési megállapításaiban.

A 3. sz. táblázat azt mutatja, hogy az 1957-től 1981-ig terjedő időszak bérezési politikája két, nagyjából hasonló tendenciákat mutató hosszabb időszakokra bontható. Mindkettő egy különbségeket mérséklő szakasszal kezdődik (1957—1960 és 1970—1974), ahol a „nivelláló” béremelések, a munkajellegtől és egyéni teljesítménytől függő elosztás dominál, és egy differenciáló szakasszal zárul (1965—1970 és 1979—1981), amelyre az egyénivel összekapcsolt vállalati teljesítménytől függő bérdifferenciálás szorgalmazása a jellemző. A kezdő- és a zárószakasz közötti időszak bérezési koncepciója átmeneti jellegű, s így mindkettő elemeit egyaránt fellelhetjük benne.

Az elemzés eredményei azt sugallják, mintha differenciáló tendenciák gazdasági, hatékonysági, míg a nivelláló elsősorban politikai, társadalmi indítatósokból bontakoznának ki. A politikai, társadalmi preferencia eléggé nyilvánvaló 1957—1960-ig, és többé-kevésbé domináns 1970 és 1974 között. A gazdasági indítatókat elsődlegessége jellemző viszont 1965—1966-ban, 1975 és 1981 között és gyengébb formában a hatvanas évek elején.

A dokumentumok elemzése felhívta a figyelmet ugyanakkor arra a jelenségre, hogy míg a politikai állásfoglalások szinte folyamatosan — leginkább a hatvanas évek végén, a hetvenes évek második felében — a teljesítménytől (egyéni, vállalati) függő kereseti differenciálás erősítését szorgalmazták, egyidejűleg — részben ettől függetlenül — a társadalom kereseti viszonyainak alakulásában felerősödtek az egyenlősítő tendenciák. A keresetek fokozatos kiegyenlítődéset statisztikai adatok bizonyítják. Az általános trend alól kivételt csupán a gazdaságirányítási reform bevezetését követő néhány év jelent (1968—1972). Az okokat elemezve megállapíthatjuk, hogy a kiegyenlítődéset egyszerre indukálták a nivelláló jellegű központi béremelések, béraránykorrekciók és a gazdasági fejlődést kísérő szerves folyamatok (például a foglalkozási szerkezet átalakulása, a szakképzettség növekedése, a munkaerőhiány állandósulása a hetvenes évek első felében stb.). Kiegészítette ezt — az egyenlősítés irányába ható — olyan társadalmi gyakorlat, amely az „áremelések kivédésére” irányuló törekvés formáját ölti a hetvenes évek végétől kezdődően. Nem segítette elő egy egészséges differenciálódás kialakulását a vállalatok, gazdálkodó egységek lehetőségeinek (például a bérszabályozás rendszerének működése) és érdekeltségének korlátozottsága sem. A bérkiegyenlítés olyan cselekvési alternatívaként jelentkezett mind a vállalatok, mind a központi irányítás számára, amely általában az adott viszonyok között a legkevésbé gazdasági, társadalmi és politikai kockázattal, konfliktussal járt.* Az egyenlősítés egyúttal akadályozta a racionális gazdálkodás kibontakoztatását, a magasabb szintű hatékonyság elérését.

A társadalmi munkavégzés bér- és kereseti viszonyainak vizsgálata a munkafolyamat komplex jellegéből adódóan természetesen nem választható el a munkaráfordítások, s az azokat meghatározó tényezők, így a munkakörülmények alapos elemzésétől.

* Héthy Lajos: Gazdaságpolitika és érdekeltség. Kossuth Könyvkiadó 1983. 49. old.

II. A FIZIKAI MUNKAKÖRÜLMÉNYEK ÉS A MUNKAIGÉNYBEVÉTEL NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Áttanulmányozva a politikai dokumentumokban* a munkakörülményekkel foglalkozó megállapítások jellegét, figyelemre méltó, hogy a munkakörülmények tárgyalása általában egy-két olyan tényező vizsgálatára korlátozódik, amelyek erősen kötődnek a *munkavégzés fizikai jellemzői*hez. Elsődlegesen a fizikai nehézség könnyítésével, az egészségkárosodás csökkentésével és megelőzésével, valamint a balesetveszély elhárításával foglalkoznak. A negatív hatások közül a „civilizáltabbakat”, az elégtelen megvilágítást, a rossz színdinamikát, a finom zajok ártalmait, valamint a munka humanizációjával kapcsolatos munkakörülmény-javító intézkedéseket csak ritkán említik. Ilyen jellegű problémák a hetvenes évek közepén bukkannak fel először, de jelentőségük a többi egészség-, személyiségkárosító tényezőhöz képest még napjainkban sem számottevő.

Mi az oka annak, hogy a munkakörülményekről szólva többnyire a fizikai munkakörülmények egy-két eleme áll előtérben, és átfogó, tematikus állásfoglalás — a kongresszusi határozatoktól eltekintve — viszonylag ritka?

Ez abból adódik, hogy a munkakörülményekkel szembeni társadalmi elvárások jelenlegi fejlettségi szintünkön még elsődlegesen a fizikai tényezőkre koncentrálódnak, tovább él még az a „hagyományos megítélés”, amely a nem súlyos, a nem látható módon egészségkárosító tényezőket eleve kevésbé veszi figyelembe.

Lényegében hasonló problémákkal találkozunk akkor, ha a munkaigénybevétel jellegzetességeinek alakulását nézzük. A dokumentumokban jobbra csak a munkaidő hosszának rövidítését szorgalmazó állásfoglalásokkal találkozunk. Olyan tényezők, mint a műszakrend, a szervezettség, a munka ütemezése csak implicit módon, a munka nehézségében jelentkező negatív hatásuk által szerepelnek.

A politikai állásfoglalások szerint a nehéz és egészségre ártalmas fizikai munkák káros hatásainak csökkentését, megszüntetését gépesítéssel, az üzemegészségügy és a munkavédelem fejlesztésével, a fizikai-szellemi regeneráció kiterjesztésével, feltételeinek megteremtésével kell megvalósítani. A fentiekén kívül még két gyakran említett megoldási módozattal találkozunk; a munkaidő-csökkentéssel és a bérezéssel. Míg azonban az előbbieket lehetőséget nyújtanak a káros hatások gyengítésére, kiküszöbölésére vagy esetleg utólagos korrekciójára, addig az utóbbiak csak „felületi kezelést” jelentenek a fizikai munkakörülmények megjavításában. A nehéz és egészségre veszélyes munka kiemelt bérezése azért „felületi kezelés”, mert az egészségkárosító munkát nem váltja fel mással, a negatív hatást nem csökkenti, viszont az életkörülmények javításával a gyorsabb szellemi-fizikai regeneráció lehetőségét teremti meg. Eredményessége a dolgozónak a munkával kapcsolatos elvárásaitól és a károsító tényező intenzitásától egyaránt függ. A bérezéshez hasonlóan a munkaidő-csökkentés is többnyire „felületi kezelést” jelent, a károsító hatást időben lerövidíti, de az ártalmas tényező jellege ekkor sem változik. A munkaidő-csökkentés eredményessége akkor fokozódik, ha más faktorokkal — például gépesítés — egyidejűen élünk vele.

Áttekintve, hogy a dokumentumok milyen válaszokat fogalmazznak meg a fizi-

* Az elemzésbe bevont dokumentumok bázisa megegyezik a bérezési koncepció elemzésénél felhasználtakkal. (Lásd: Hivatkozások)

kai munkakörülmények és a terhelő igénybevétel problémáira, az egyes válaszok időbeli alakulásáról a következőket állapítottuk meg:

A) a bérezési válasz az 1970-es évtized első felére, közepére jellemző;

B) a munkaidő-csökkentés 1960 és 1966 között, a hetvenes évek közepén és a nyolcvanas évek elején jutott jelentősebb szerephez;

C) a munkavédelem időben „közel egyenletesen oszlik el”;

D) az üzemegészségügyi ellátás, a rehabilitáció és az üdülés, pihenés jelentősége az 1970-es évtized közepén és a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján növekedett meg.

Ezek segítségével a vizsgált időszakot négy, egyedi jellegzetességeket mutató szakaszra bontottuk: 1957—1969; 1970—1974; 1975—1978; 1979—1981.

4. sz. tábla

A lehetséges válaszok előfordulási gyakorisága az egyes időszakok dokumentumaiban (százalékban)

A válasz jellege	1957—1969	1970—1974	1975—1978	1979—1981	1957—1981
Bérezés	40	45	53	23	32
Gépesítés	30	35	12	—	12
Munkaidő-csökkentés	50	10	24	38	26
Munkavédelem	40	25	24	38	30
Üzemegészségügy	30	10	24	23	20
Rehabilitáció, üdülés	30	15	17	23	20

Megjegyzés: Adott dokumentum több típusú megoldást is tartalmazott, így a százalékok nem összegezhettek.

A táblázatból szembetűnik, milyen kiemelkedő szerepe volt — főképp 1970 és 1978 között — a bérezési megoldásnak. Dominanciáját azzal magyarázhatjuk, hogy a munkabért, mint lehetséges és az adott viszonyok által indukált anyagi aspirációktól függően hatásos eszközt*, a politikai döntések elismerték, jól alkalmazható megoldási módozatnak tekintették.

Az elemzés elmélyítése érdekében a politikai dokumentumokban fellelhető válaszokat két kategóriapár szerint csoportosítottuk. A kategóriapárok kialakításánál az egészségkárosító hatás elleni védekezés jellegét és bekövetkezésének idejét tekintettük minősítő szempontnak.

A károsító hatások elleni védekezés jellege szerint offenzív vagy defenzív lehet.

Offenzív a válasz, ha az ember személyiségét károsító hatást ténylegesen és potenciálisan is megszünteti vagy jellegében megváltoztatja, míg *defenzív*, ha a káros hatást nem szünteti meg, hanem utólagosan korrigálja, „kompenzálja” vagy megosztja. A védekezés bekövetkezésének ideje szerint a megoldásokat *ex ante* vagy *ex post* jelzővel minősíthetjük. A nehéz fizikai és egészséget károsító munkakörülményekre és munkaigénybevételre adott válasz *ex ante jellegű*, ha a

* A béreknek, kereseteknek a dolgozók ítéleteiben betöltött elsődleges szerepére a szociológia már több ízben rámutatott. Lásd például Héthy Lajos—Makó Csaba: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.

káros munkakörülményeket vagy terhelő munkai igénybevételt a hatás lezárulta előtt megváltoztatja, megszünteti vagy megosztja, míg *ex post jellegű*, ha a hatás befejeződése előtt nem változtatja meg, hanem utólagosan korrigálja, csökkenti vagy az életfeltételek alakításán keresztül „kompenzálja”.

A határozatokban, állásfoglalásokban leggyakrabban előforduló válaszokat e két fogalom párra felhasználásával csoportosítottuk. (5. sz. tábla.)

5. sz. tábla

A válaszok kategorizálása

	Offenzív	Defenzív
ex ante	<ul style="list-style-type: none"> – gépesítés – automatizáció 	<ul style="list-style-type: none"> – munkavédelem – munkaidő-csökkentés
ex post		<ul style="list-style-type: none"> – bér – rehabilitáció – üzemegészségügy – üdülés

Megvizsgáltuk a *válaszok jellegét* és azok arányát az egyes időszakokban.

6. sz. tábla

Offenzív vagy defenzív válasz

A dokumentumokban adott válasz jellege	1957—1969	1970—1974	1975—1981	1957—1981
	(százalékban)			
Offenzív	20	20	—	10
Defenzív	70	65	93	83
Mindkettő	10	15	7	7

A 6. sz. táblázat alapján megállapítható, hogy a válaszok megoszlása az első két időszakban (1957—1974) hasonló, míg 1975 és 1981 között az offenzív válasz teljesen eltűnik. Végig jellemző viszont valamennyi vizsgált időszakra a defenzív típusú megoldás egyértelmű dominanciája. Ennek, és az offenzív válasz visszaesésének oka valószínűleg arra vezethető vissza, hogy az offenzív válasz szinte kizárólag a gépesítésre korlátozódik, ezzel szemben a defenzív minden számottevő más megoldást magában foglal.

Az offenzív-defenzív kategóriapár megítélésénél felmerül a hatékonyság kérdése; melyik használata jár a lehetséges és szükséges ráfordítások mellett a legjobb eredménnyel? Az már az első pillanatban nyilvánvaló, hogy nem egyszerű „optimalizálási feladattal” van dolgunk. A korlátozó feltételek részben társadalmi-gazdasági-oktatási, részben demográfiai jellegűek. Gazdasági korlát például a rendelkezésre álló beruházási erőforrások nagysága és azok lekötöttségének foka, míg társadalmi-demográfiai-képzési feltétel például a társadalmi munkaerő-

tartalmak nagysága, ezek mobilizálhatósága, bizonyos szakismeretekkel rendelkező csoportok (orvosok) létszáma stb.

A beruházások és a hozzájuk kapcsolódó importlehetőségek meghatározhatják a nehéz fizikai munka gépesítéssel való kiváltásának ütemét, ugyanakkor a munkaerő-tartalmak nagysága és mobilizálhatósága sokszor biztosítja a munkaidő-csökkentés bevezetését akkor is, amikor erre a termelékenység, a gazdasági hatékonyság javulása nem nyújt elegendő fedezetet. Az előbbi a hetvenes évek végének, nyolcvanas évek elejének problémája, míg a második szituáció a hatvanas évek második felére és a hetvenes évtized első két évére volt jellemző. Az üzemi orvosi hálózat fejlesztése, a munkavédelem és a rehabilitáció javítása is csak az anyagi, személyi feltételek forrásainak megteremtése és ésszerű hasznosítása mellett valósítható meg.

A politikai dokumentumok állásfoglalásait — a rendelkezésre álló források nagyságának, mobilizálhatóságának megítélésétől függően — alapvető társadalompolitikai preferenciák (például az életszínvonal-szint alakulása) is befolyásolják. Ez kedvez a bérezési megoldás alkalmazásának, amely leginkább a hetvenes évek sajátossága. Kiemelkedő társadalmi jelentőségű tényező a munkaidő-csökkentés, ahol a terhes, kötött munkaidő rövidülése egyszerűen szolgálhatja a gazdasági racionalitás konkrét (például társadalmilag szükséges és hasznos munkavégzés szabad időben — második gazdaság) és a szocialista fejlődés távlati (önképzés, kulturálódás, pihenés stb.) követelményét (hetvenes évek vége, nyolcvanas évek eleje). Természetesen elképzelhető az is, hogy a bérezési válasz és a munkaidő-csökkentés az adott időszakban realizálható lehetőségek közül a legkisebb anyagi ráfordítással jár. Jellemző példa erre a bérezési megoldás háttérbe szorulása a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, amely elsődlegesen a felhasználható források beszűkülésének következménye. A bérezés politikai megítélését elemezve láthattuk, hogy a hetvenes évek első felére jellemző, nagy tömegeket érintő központi béremelések később fokozatosan eltűntek, és a munka jellege (például munkakörülmények) szerinti elosztás jelentősége is csökkent a teljesítménytől (egyéni és vállalati) függő javadalmazáshoz képest.

A munkaidő-csökkentéshez és a bérezéshez hasonlóan a gépesítés preferálása is több tényező együttes hatásának eredménye. Egyedi nagy balesetek és termelékenységi szükségletek egyaránt indukálhatják.

Lehet-e ezek után az egyes offenzív és defenzív válaszok között hatékonysági rangsorolást elvégezni? Valószínűleg az offenzív és a defenzív válaszok valamiféle *kombinációja* előnyös. Ez ugyanis a negatív hatásokat rövid és hosszú távon egyaránt megszünteti, csökkenti, illetve jellegét megváltoztatja. Legeredményesebb eszközei a gépesítés, az automatizáció, a munkavédelem, a munkaidő-csökkentés és a rehabilitáció. Ilyen kombinált megoldás többször is előfordul a dokumentumokban, leginkább a kongresszusi határozatokban.

A nehéz fizikai munka értelmezésének átalakulásával párhuzamosan változnak a teendők és módosul a problémák súlya is. Jól példázza ezt, hogy az üzemegészségügyi ellátás a hetvenes évek közepétől növekvő mértékben foglalja közre — a korábbi agresszív, egészséget erősen roncsoló ártalmak (szilikózis, hő, vegyi hatás) mellett — az idegi, pszichikai károsodásokkal, ezek megelőzése, a kezdeti stádium felismerése egyre fontosabbá válik, s ezáltal a korábban jobbára az orvosi gyógykezelésre szorító üzemegészségügyi ellátás egyre inkább offenzív jelleget ölt.

7. sz. tábla

Ex ante vagy ex post válasz

A dokumentumokban adott válasz jellege	1957—1969	1970—1974	1975—1981	1979—1981	1957—1981
	(százalékban)				
Ex ante	40	35	28	46	27
Ex post	10	40	48	30	35
Mindkettő	50	25	24	24	28

A 7. sz. táblázat azt mutatja, hogy az offenzív-defenzív szempontból történő minősítéssel szemben itt az arányok időben jelentősen átrendeződtek. Az első időszakban a munkakörülmények problémájával foglalkozó dokumentumok körülbelül fele-fele arányban oszlanak meg aszerint, hogy csak ex ante vagy vegyes válaszokat tartalmaznak. A második időszakban az ex post megoldások kerülnek előtérbe (bérezési megoldás), míg a vegyes tartalmú megoldások nagyobb, az ex ante válaszok kisebb mértékben csökkennek. Az ex ante válaszok némi visszaszorulása még nem jelent jelentőségvesztést, mert a gépesítés szerepe fokozódik, és a munkavédelem is megtartja korábbi pozícióit. Egyedül a munkaidő-csökkentés kerül háttérbe, de ekkor már nem új kedvezmények bevezetéséről, hanem a korábbiak elterjesztéséről volt szó. A harmadik időszakban tovább csökken a tisztán ex ante típusú válaszok szerepe. Lassan eltűnik a gépesítési megoldás, ugyanakkor egyre több bérezési megoldással találkozunk, főképp az időszak első két évében. Lényegében megtartja szerepét az egészségügy, a munkavédelem és a munkaidő-csökkentés. Változás következik be a hetvenes évek végén, ekkor visszaesik a bérezés — a szűkülő források miatt —, míg a gépesítés visszaszorulása ellenére domináns szerephez jutnak az ex ante megoldások: a munkavédelem és a munkaidő-csökkentés (ötnapos munkahét bevezetése).

Az 1957-től 1981-ig terjedő időszak összességét tekintve tehát megállapíthatjuk, hogy az ex ante—ex post válaszok — ha ciklikus váltakozás mellett is — megközelítőleg egyenlően oszlottak el.

Korábban rámutattunk, hogy a gépesítési és bérezési megoldás mindig a gazdasági lehetőségek és hatékonysági követelmények, valamint a társadalom anyagi aspirációinak függvényében alakul. Az ex post válaszok növekedése 1970 és 1981 között nagyjából a bérezés szerepének növekedését tükrözte (8. sz. tábla), várhatóan az ex post megoldások száma a felhasználható erőforrások beszűkülésével csökkenni fog.

8. sz. tábla

A gépesítés és a bérezés részaránya az ex ante és az ex post válaszok százalékában	1957—1969	1970—1974	1975—1981
Gépesítés az ex ante százalékában	25	57	9
Bérezés az ex post százalékában	—*	87	50

* Nem értelmezhető (mindössze egy dokumentum foglalkozik bérezéssel).

A 8. sz. tábla azt mutatja, hogy míg a gépesítés fontossága a hetvenes évek első felében az ex ante válaszok között fokozódott, addig a hetvenes évek végére jelentőségét elvesztette. Mivel azonban az egyik leghatékonyabb választípust jelenti, mert a káros hatást vagy megszünteti vagy teljesen megváltoztatja, így — bár szerepe bizonyos ideig a növekedés lelassulása, a források elégtelensége miatt háttérbe szorul — a jövőben jelentősége ismét meghatározóvá válhat. Nem választható el a technikai fejlődés követelményeitől sem, hiszen integráns része annak. Így a jövőben minél inkább a megelőzésre, a munkavégzés közbeni védelemre helyeződik a fő hangsúly, annál inkább előtérbe fog kerülni a gépesítés, az automatizáció, továbbá a munkavédelem és a munkaidő-csökkentés, azaz az ex ante válaszok. Ez a megállapítás természetesen nem vonja kétségbe az üzemegezésügy, rehabilitáció vagy a bérezés szerepét, hanem inkább azt a tendenciát jelzi, hogy a tisztán ex post javaslatok átstrukturálódnak, szerepük és számuk várhatóan csökkenni fog. A megfelelő megoldások kidolgozása mindig csak az adott időszak lehetőségeinek és preferenciáinak együttes figyelembevételével történhet.

HIVATKOZÁSOK

- (1) Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1957. februári határozata az időszerű kérdésekről és feladatokról. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó 1979.
- (2) Az MSZMP KB határozata a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról (1958. október 16.). Ugyanott.
- (3) Az MSZMP VII. kongresszusa — az MSZMP KB beszámolója (Kádár János). Az MSZMP VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1960.
- (4) Az MSZMP KB Intéző Bizottságának határozata az 1957. évi terv agitációjának főbb irányelveire (1957. május 21.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956—1962.
- (5) Az MSZMP VIII. kongresszusának határozata. Az MSZMP VIII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1962.
- (6) Az MSZMP KB PB határozata a vállalati munkanormák helyzetéről (1960. szeptember 13.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956—1962.
- (7) Az MSZMP KB Titkárságának néhány időszerű ideológiai feladata (1965. március 11—13.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963—1966. Kossuth Könyvkiadó 1968.
- (8) Az MSZMP IX. kongresszusának határozata. Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1966.
- (9) Tájékoztató az MSZMP 1964. december 10-i határozatáról — Az 1965. évi terv fő célkitűzései és előirányzatai. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963—1966.
- (10) Az MSZMP KB határozata az 1966. évi gazdasági feladatokról (1965. december 8.). Ugyanott.
- (11) Az MSZMP KB kiinduló irányelvei a gazdaságirányítási rendszer reformjára (1965. november 18—20.). Ugyanott.
- (12) Az MSZMP KB határozata a gépipar helyzetéről és további feladatairól (1962. június 28—29.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956—1962.
- (13) Az MSZMP KB PB állásfoglalása a részesedési alap felosztásának módosításáról (1969. július 29.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967—1970.
- (14) Közlemény az MSZMP KB üléséről (1969. november 26—28.). Ugyanott.
- (15) Az MSZMP KB PB határozata a nemkívánatos munkaerőmozgás csökkentéséről és a vállalati törzsgárda tagjainak fokozottabb megbecsüléséről (1971. március 9.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó 1979.

- (16) Az MSZMP KB PB határozata bérpolitikai intézkedésekre (1971. március 23.). Ugyanott.
- (17) Az MSZMP KB határozata a negyedik ötéves terv irányelveiről (1970. július 15—16.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967—1970.
- (18) Az MSZMP X. kongresszusának határozata. Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1970.
- (19) Az MSZMP KB PB határozata a vállalati dolgozók alapszabályának módosítására (1971. március 9.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1975.
- (20) Az MSZMP KB PB állásfoglalása a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről (1970. január 10.). Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967—1970.
- (21) Közlemény az MSZMP KB 1972. november 14—15-i üléséről. Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971—1975.
- (22) Az MSZMP KB PB határozata a szakmai bértáblázat kialakításának elveiről (1973. december 4.). Ugyanott.
- (23) Az MSZMP KB irányelvei a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról (1974. március 19—20.). Ugyanott.
- (24) Az MSZMP XI. kongresszusának határozata. Az MSZMP XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975.
- (25) Közlemény az MSZMP KB 1975. november 26—27-i üléséről. Népszabadság, 1975. november 29.
- (26) Karakas László tájékoztatója a Parlamentben. Népszabadság, 1975. május 7.
- (27) Az MSZMP KB 1978. április 18—20-i határozata (A XI. kongresszus óta végzett munkáról és a párt feladatairól). Népszabadság, 1978. április 2.
- (28) Németh Károly felszólalása az országgyűlés 1976. december 16—17-i ülésén. Népszabadság, 1976. december 17.
- (29) Közlemény az MSZMP KB 1978. október 12-i üléséről. Népszabadság, 1978. október 14.
- (30) Karakas László beszéde az országgyűlés 1976. június 24—25-i ülésén. Népszabadság, 1976. június 25.
- (31) Faluvégi Lajos exozója az országgyűlés 1976. december 16—17-i ülésén. Népszabadság, 1976. december 17.
- (32) 1977. június 1-től rendezik és egységesítik a műszakpótlékot (ipar, élelmiszer-kiskereskedelem, vendéglátóipar). Közlemény az MSZMP KB 1976. december 1-i üléséről. Népszabadság, 1976. december 3.
- (33) 1978-tól további műszakpótlék-egységesítés (szállítás, hírközlés, szolgáltatás). Közlemény az MSZMP KB 1977. december 1-i üléséről. Népszabadság, 1977. december 3.
- (34) Huszár István felszólalása az országgyűlés 1978. december 20—21-i ülésén. Népszabadság, 1978. december 21.
- (35) Trethon Ferenc beszéde az országgyűlés 1978. december 20—21-i ülésén. Népszabadság, 1978. december 22.
- (36) Közlemény az MSZMP KB 1978. december 6-i üléséről. Népszabadság, 1978. december 8.
- (37) Sarlós István felszólalása az országgyűlés 1979. június 14—15-i ülésén. Népszabadság, 1979. június 15.
- (38) Közlemény az MSZMP KB 1979. december 6-i üléséről. Népszabadság, 1979. december 8.
- (39) Faluvégi Lajos felszólalása az országgyűlés 1979. december 20—21-i ülésén. Népszabadság, 1979. december 21.
- (40) Óvári Miklós felszólalása az országgyűlés 1979. december 20—21-i ülésén. Népszabadság, 1979. december 21.
- (41) Az MSZMP XII. kongresszusának határozata. Az MSZMP XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1980.

- (42) „Népgazdaságunk a XII. kongresszus útján”. Havasi Ferenc cikke. Népszabadság, 1980. április 4.
- (43) Közlemény az MSZMP KB 1980. június 24-i üléséről. Népszabadság, 1980. június 26.
- (44) Közlemény az MSZMP KB 1980. november 13-i üléséről. Népszabadság, 1980. november 15.
- (45) Faluvégi Lajos előterjesztése a hatodik ötéves tervről az országgyűlés 1980. december 17–18-i ülésén. Népszabadság, 1980. december 18.
- (46) Havasi Ferenc beszéde az országgyűlés 1980. december 17–18-i ülésén. Népszabadság, 1980. december 19.
- (47) Közlemény a Minisztertanács 1980. december 24-i üléséről. Népszabadság, 1980. december 29.

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA

Schmidt Péter

SZOCIALIZMUS
ÉS
ÁLLAMISÁG

359 oldal, 52,— Ft

TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

NYILAS MIHÁLY

A svéd reformista munkásmozgalom fejlődési koncepciójának változása a hetvenes években

Az elmúlt évtized válságjeleinek hatására a fejlett tőkés országokban megerősödött az a nézet, amely szerint a szociáldemokrácia eljátszotta a maga történelmi szerepét, tartalékai kimerültek, a mozgalom fejlődési perspektíva nélkül maradt. Ebből a szempontból érdekes *Ralf Dahrendorf* véleménye,¹ aki a hetvenes évek végén azt állította, hogy a szociáldemokraták között található a politikai élet legkövetkezetesebb konzervatívjai, ugyanis a fennálló viszonyok kormányzása köti le minden erejüket, a gazdaság és a társadalom uralkodó alapviszonyait nem teszik vita tárgyává. Dahrendorf szerint a szociáldemokrata politikai pozíció a teljesítőképessége határaihoz érkezett, egy tegnapi világot testesít meg. A szociáldemokrata pozíció sarkpontjai: a gazdaságpolitikában a növekedés, a társadalompolitikában az esélyegyenlőség, politikai téren a polgári demokratikus intézményrendszer védelme, értékrendjükben a weberi értelemben vett racionalitás. Ezek az alapelvek Dahrendorf véleménye szerint az 1940-es évek végétől az 1970-es évekig áthatották a fejlett tőkés társadalmakat, attól kezdve „a klasszikus szociáldemokrata pozíció elveszítette a tüzét”.²

A hetvenes években együtt jelentkezett a szociáldemokrácia számára a csúcspont és a válság — összegzi mondanivalóját Dahrendorf. A konszenzus a végéhez ért. A szociáldemokrácia nem képes a fejlődésre, a változásra, sőt saját stratégiájának eddig leküzdött belső ellentmondásai is a felszínre kerülnek (például adópolitika, etatizmus). A szociáldemokrácia legitimitás-válságának fontos faktora, hogy a gazdasági növekedés problematikussá válása miatt már nem lehet a materiális juttatások kiterjesztésével „felvásárolni” a politikai illojalitást a fejlett tőkés országokban.

Alapvető kérdés tehát, hogy teljesítőképessége határaihoz érkezett-e, fejlődésre képtelenné vált-e a szociáldemokrácia. Dahrendorf erre igennel válaszol. A dolgozat célja, hogy a svéd reformista munkásmozgalomnak a hetvenes évek válságjelenségeire adott reakcióit vizsgálva árnyaltabbá tegye a fenti kategorikus megítélést, bemutatva a svéd szociáldemokrácia kiútkeresési-megújulási törekvéseit.

Az 1960-as évek második felében született meg a „*funkcionális szocializmus*”

teóriája mint a sikerei csúcán levő svéd szociáldemokrácia tevékenységének ideológiai tükre, egyben társadalomfejlődési elképzeléseinek leírása.³ A „funkcionális szocializmus”, igénye szerint, szélesebb teoretikus vázlat a svéd „középúthoz”, egyúttal az a gyakorlati módszer, ahogy a svédek próbálják megoldani a társadalmi és gazdasági problémáikat.

A teória jellemzője a hatalmi egyensúlyban való hit, amely szerint Svédországban hatalommegoszlás jött létre az 1932 óta kormányzó SAP* és a vele együttműködő szakszervezeti mozgalom, illetve a tőkés körök között. Mindkét fél tartózkodik a társadalmi problémák erőszakos megoldásától, a felmerülő ellentéteket a kompromisszumos politika segítségével oldják meg. Ehhez szükséges az állami beavatkozás és a szabadpiac ellentétének „pragmatikus” megközelítése. Mindkét fél tevékenységének középpontjában a gazdasági növekedés elősegítése áll, a profitcentrikus termelés alapvető jellemzőinek változatlanul hagyásával. Az érvelés szerint: ha a kapitalisták nagyobb profitot érnek el, sokkal inkább hajlandók azt megosztani dolgozóikkal és viszont: ha a munkások látják, hogy életkörülményeik állandóan javulnak, megnő a hajlandóságuk az együttműködésre. „Népszerűbben kifejezve: az összes párt felismerte azt, hogy a legfontosabb feladat a nemzeti torta minél nagyobbra növelése.”⁴

Ebben a keretben a termelési eszközök formális tulajdonjoga másodlagos kérdéssé válik. A teória alapja éppen a tulajdon „funkcionális” szemlélete. A tulajdon nem oszthatatlan egység, hanem funkciók összessége, amelyek jól elkülöníthetők egymástól. A társadalom fejlődéséhez eszerint nincs szükség a „nagybani” szocializálásra, minden tulajdonfunkció társadalmisítására. Politikailag kivihehetőbb, gazdaságilag pedig hatékonyabb, ha szelektív módon csak a legfontosabb tulajdonfunkciókat szocializálják, illetve szabályozzák. Az eddigi tulajdonosok megtartják formális tulajdonjogukat, a szelektív szocializálás célja a tulajdon társadalomellenes felhasználásának megakadályozása. Az „indirekt szocializálás” fontos eszközének tekintik a szociáldemokraták által vezetett kormány költségvetési és adópolitikáját, a jóléti reformokra irányuló törvényhozást és a szakszervezeti bérharcot.

„Tekintsük ugyanúgy a kapitalistáinkat — javasolja *Adler-Karlsson* —, mint ahogy a királyainkat tekintettük Skandináviában. Száz évvel ezelőtt egy skandináv királynak nagy hatalma volt. Ötven évvel ezelőtt még mindig tetemes volt ez a hatalom. Alkotmányaink szerint a királynak még mindig ugyanannyi formális hatalma van, mint száz évvel ezelőtt, de a valóságban levetkeztettük róla az összes hatalmi funkcióját, úgyhogy ma valójában semmi hatalma sincs. Mindezt veszélyes és bomlasztó belső harcok nélkül tettük. Kerüljük el ugyanilyen módon a még veszélyesebb küzdelmeket, amelyek elkerülhetetlenek, ha a formális államosítás útjára lépünk. Helyette vetkőztessük le a jelenlegi kapitalistáinkról egymás után a tulajdonjog-funkcióikat . . . Néhány évtized múlva aztán megmaradnak mint formális királyok, de a valóságban mint egy meghaladott és alsóbbrendű fejlődési fokozat meztelen szimbólumai.”⁵

A „funkcionális szocializmus” stádiumának elérésére javasolt taktika meglehetősen idealisztikusnak tűnik. A kapitalizmus fejlődése során végbemegy a tőkés tulajdon egyes funkcióinak egymástól való elkülönülése és fokozódik a közösségi (állami) ellenőrzés; a tulajdon — megtartva tőkés jellegét — társadalmi funkció-

* SAP = Sveriges Socialdemokratiska Arbetarepartiet (Svédország Szociáldemokrata Munkáspártja).

kat vesz fel. Ez a folyamat Svédországban különösen előrehaladott. Az állami beavatkozás azonban nem változtatja meg a tőkés termelés lényegi vonásait. Azokat a társadalmi érdekeket, amelyek nem esnek egybe a tőkés érdekekkel, csak részlegesen elégítik ki — ha kielégítik — az állam jóléti redisztribúciója révén. A tőkésállam elsősorban az osztókés érdekek védelmében korlátozza a tőke mozgását (azaz veszi át bizonyos funkcióit), bár az osztály-erőviszonyok függvényében osztálytársadalmi érdekek képviselőjét is felvállalhatja. Az osztály-együttműködési politika sikereinek hibás extrapolálása viszont az, hogy a tőkefunkciók az idők előrehaladtával a maguk természetességével társadalmasulnak. Ugyanúgy kérdéses a termelés osztálytársadalmi érdekek szolgálatába állítása a formális tulajdonjog változatlanul hagyásával.

Az 1960-as évek végéig a svéd szociáldemokraták kompromisszumos politikája sikeresnek bizonyult. A hetvenes években azonban az addig sikerek által is legitímált „hagyományos” reformpolitika a szociáldemokrata alapvetésű társadalmi konszenzus gazdasági, társadalmi és politikai bázisának eróziója miatt tarthatatlanná vált. A „funkcionális szocializmus” elmélete alapján értelmezett társadalomkép realitását a svéd szociáldemokrácián belül is megkérdőjelezték. A kapitalista fejlődéstendenciák miatt szükségessé vált a korábbi optimista elképzelések ártelmezése.

A munka és a tőke közti „történelmi kompromisszum” megszűntében jelentős szerepet játszott az, hogy felerősödve jelentkeztek a szociáldemokrata stratégia negatív vonásai, amelyek a gazdasági növekedés éveiben háttérben maradtak.⁶ Ezek jórészt a kormánypártnak és a szakszervezeti központnak a tőkés expanziót elősegítő gazdaságpolitikájából következtek (a tőkekonzentráció felgyorsulása; az ipari racionalizációt célzó regionális politikából következő kényszerű mobilitás; a munkahelyeken az intenzitás és a stressz növekedése; a munkanélküliség növekedése, a környezetvédelem és az energiapolitika problémái). A kormány 1967-től radikálisabb iparpolitikát és jövedelemkiegyenlítő politikát folytatott. Az SAP új iparpolitikai irányelvei az ipari befektetések nagyobb állami ellenőrzését tűzték ki célul. Az új iparpolitika azonban nagyrészt a régi szociáldemokrata hagyományok keretein belül maradt: főleg úgy kívánt hatást gyakorolni, hogy selektív ösztönzők és a hitelpolitika segítségével a magánbefektetéseket támogatta. Néhány éves siker után a hetvenes évek elejétől ismét romlott a helyzet. A nehézségeket nagymértékben fokozta az 1973/74-ben kezdődő gazdasági világválság hatása.

A kompromisszumos politika alapját képező gazdasági növekedés lelassulása, majd a stagnálás elosztási konfliktusokhoz vezetett. Ezek kezelésére a hagyományos munkaerőpiaci konfliktusrendezési sémák alkalmatlanoknak bizonyultak. A dolgozók érzékenyebben reagáltak a jövedelemnek a munka és a tőke közötti elosztására. A magas profitokkal szembeni tolerancia csökkent. Széles rétegekben jelentkezett a nagyobb gazdasági egyenlőségre való igény. A dolgozók — megnövekedett erejük folytán is — elvetették a korábban természetesnek vett feltételeket és szerepköröket. Az átalakuló társadalmi elvárások, értékek és a gazdaság szerkezete közt feszültség keletkezett, igényként jelentkezett a gazdaság szerkezetének és a munkaerőpiac hatalmi viszonyainak az átalakítása. A svéd reformista munkásmozgalom arra kényszerült, hogy felülvizsgálja a korábbi stratégiai szakaszának kompromisszumos vonalát. A kérdés nem az, hogy „a klasszikus szociáldemokrata pozíció elveszítette-e a tűzét”, hiszen a svéd szociáldemok-

rácia programja teljesült: a hagyományos jóléti, jövedelem-újraelosztó szociáldemokrata stratégia szerint a svéd jóléti állam magas szinten kiépült. Egyúttal azonban elérkezett teljesítőképessége határaihoz. Az állami redistribúció mértéke, amely az 1970-es években elérte a GNP 60 százalékát, nem emelhető tovább. Le kellett számolni azokkal az illúziókkal, hogy komolyabb intézménybeli változások nélkül továbbra is olajozottan működik a gépezet. A probléma úgy fogalmazható meg, hogy a svéd reformista mozgalom meg tud-e újulni, egy új fejlődési folyamat élére tud-e állni, új programmal és vonzó ideológiai célokkal mozgósítva a tömegeket.

A válság hatására a hetvenes években az SAP kritikusan viszonyult a kapitalizmushoz és saját régebbi elképzeléseihez is. A szociáldemokrata gondolkodásban megtalálható kettős tendenciából nagyobb hangsúlyt kapott a társadalmat átalakítani akaró vonal. A párt politikája radikalizálódott, a szociáldemokraták és a szakszervezeti szövetség (LO*) viszonyában nőtt a szakszervezetek befolyása. A hetvenes években a szakszervezet lendítette ki új kezdeményezéseivel a szociáldemokrata pártot a holtpontról.

A szociáldemokrata politika változásának a határait *Olof Palme*, a párt vezetője 1975-ben így jelölte meg: „Mi, szocialisták bizonyos értelemben szimbiózisban élünk a kapitalizmussal. (. . .) A kapitalizmus mostani válsága egyben az ipari társadalom válsága, és a mi feladatunk, hogy megmentjük az ipari társadalmat.” Ez nem a kapitalizmus fennálló viszonyainak a konzerválását jelenti, *Palme* szerint a társadalmat akár a kapitalizmussal szemben is tovább kell fejleszteni. „Ma azonban az ipari társadalmat nemcsak védenünk kell, hanem tovább is kell fejlesztenünk, tökéletesítenünk is kell. A kapitalizmus után is fennmarad az ipari társadalom, még akkor is, ha a tulajdonformák megváltoznak.”⁷⁷

A svéd szociáldemokrácia a hetvenes években elmozdult a reformista politika hagyományos vonaláról. A kibontakozó új stratégiának két jelentős újítása van. Az egyik *a gazdasági és a politikai szféra eddig elkülönült kezelésének feladása, a munkaerőpiac konfliktusaiba való politikai beavatkozás*. A másik újdonság azzal kapcsolatos, hogy az *eddig az elosztási kérdésekre koncentráló szociáldemokrácia* — számára új területre lépve — *a tulajdonviszonyok megváltoztatásának a lehetőségeit* kezdte el mérlegelni. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek új kezdeményezései a svéd fejlődést újra az érdeklődés (és a viták) keresztjébe helyezték.

Az SAP és az LO értékelése szerint Svédországban közvetlen feladattá vált a demokrácia fejlesztésének harmadik szakasza: a politikai (polgári demokrácia) és a társadalmi demokrácia (jóléti állam) megvalósítása után a *gazdasági demokrácia* kivívása.

Az elképzelések szerint a termelés döntéshozatali mechanizmusainak és a munkaviszonyok hagyományos rendjének felülvizsgálatával alulról, a tulajdon-szerkezet átalakításával pedig felülről gyorsítanák meg a megújulást. Az együttdöntés és az együttes tulajdonlás új szabályozórendszere *potenciálisan* a „svéd modell” hagyományos szerkezetének jelentős átalakulásához vezethet.

A svéd szóhasználatban a fenti két kezdeményezést az „ipari demokrácia”, illetve a „gazdasági demokrácia” kifejezésekkel illetik. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek felfogása szerint egyetlen folyamatról van szó: a demokrácia

* LO=Landsorganisation i Sverige (a szociáldemokrata párttal szoros ideológiai és szervezeti kapcsolatban levő legnagyobb svéd szakszervezeti központ).

kiterjesztéséről az eddig még meg nem hódított területre, a gazdaságba. Ismét előtérbe került — mint minden válsághelyzetben — a szociáldemokrácia alapproblémája: a kapitalizmus meghaladása a rendszer megsemmisítése nélkül.

Az *ipari demokráciának* két fontosabb területét lehet elkülöníteni. Az egyik a dolgozók részvétele képviselői szerveiken keresztül a vállalati döntéshozatali folyamatokban, a másik a közvetlen munkakörülmények átalakítása, a „munka humanizálása”. Mindkettő a vállalaton belüli kapcsolatokat érinti, a hagyományos munkaadó—munkavállaló szerepkör átalakításával. A reformok következetes végigvitele változásokat hozhat a vállalati vezetők és a dolgozók erőviszonyában.

A hagyományos formájú és tartalmú bérharc alkalmatlan az új problémákkal való megküzdésre. A nagyobb dolgozói befolyásra irányuló követeléseket nem lehetett a kollektív alku addigi keretein belül érvényesíteni. A kollektív szerződészek behatárolták ugyan a vállalati vezetőség munkáját, de a szerkezetét nem érintették: a szerepkörök nem változtak.

Az LO a hatvanas évek közepétől igyekezett elérni a Svéd Munkáltatók Szövetsége (Svenska Arbetsgivareföreningen — SAF) alapokmánya 32. paragrafusának a megváltoztatását, amely szerint a munka szervezése, a dolgozók felvétele és elbocsátása a munkaadók kizárólagos joga. Ezt a pontot 1906 óta — mióta kollektív szerződések jöttek létre a munkáltatók szövetsége és a szakszervezet között — minden szerződésnek meg kellett ismételnie. Ezeknek a vezetői előjogoknak a korlátozását az LO azzal indokolta, hogy azok akadályozzák a hagyományos szakszervezeti célok megvalósítását (állások biztonsága, teljes foglalkoztatottság) és az ipari megújulást. A munkáltatók elutasították az LO követelését a dolgozók vállalaton belüli befolyásának a növelésére. Erre az LO megváltoztatta az álláspontját az állami intervenció kérdésében. Eddig az LO és az SAF kapcsolatának fontos eleme volt, hogy kölcsönösen elutasították a direkt állami beavatkozást a munkáltatók és a munkavállalók közti viszonyba. A szakszervezeti központ az 1971-es kongresszusán törvényeket követelt a vállalaton belüli munkavállalói befolyás kiterjesztésére, a munkakörnyezet javítására és a foglalkoztatás biztonságának növelésére. Ezzel az LO tulajdonképpen felmondta a munkáltatók és a dolgozók szervezetei közti viszonyt 1938 óta szabályozó ún. Saltsjöbadeni Egyezményt. A munkaerőpiac konfliktusai politikai szintre transzformálódtak.

A szakszervezeti követeléseket támogatta az SAP 1972 októberében tartott XXV. kongresszusa is. Itt *Palme* utalt arra, hogy a svéd társadalom megújulásának a munkánál kell kezdődnie, mert „a munka meg fogja őrizni a központi helyét az ember életében”.⁸ Ebben kell keresni az emancipációt és a tartalmasabb, magasabb minőségű életet. Az élet minősége nagymértékben a munkában eltöltött élet minőségétől függ, ezért a svéd szociáldemokráciának újra kell alkotnia a munkásélet körülményeit. Eddig a reformpolitika többnyire a munkafolyamaton kívüli állapotokat érintette, így a termelés előkészítését, folyamatosságának a biztosítását (iskolák, az egészségügy reformjai, házépítések, infrastrukturális beruházások); továbbá a munkafolyamatból kizorultak támogatását (öregéről, betegéről való gondoskodás); valamint a munkások munkán kívüli életének gazdagítását (munkaidő csökkentése, nagyobb fizetett szabadság, kultúrpolitika). „Most... társadalmi céljainkat kézzelfoghatóbb összhangban kell alakítanunk a munkásélet valóságával” — mondta *Palme*. „Ez magában foglalja a társadalmi jólét hagyományos koncepciójának kiterjesztését, amelynek messzeható következményei lesznek társadalmunk fejlődésére.”⁹

A kongresszuson a munkástörvényhozás részletes felülvizsgálatát fogadták el. Palme szerint ez nagy változás kezdetét jelzi. „A cél a svéd társadalom hatalmi szerkezetének megváltoztatása a demokrácia és a szolidaritás eszközeivel.”¹⁰

A munkahelyi demokrácia kiterjesztésével kapcsolatos törvényalkotás — a szociáldemokrata párt 1976-os választási vereségéig — a kormánytevékenység elsődleges területévé vált. 1972-ben új törvényt fogadtak el a *dolgozók részvételéről a vállalatok igazgatótanácsaiban*. A 100 főnél (1976-tól 25 főnél) nagyobb vállalatoknál a dolgozók két képviselője — akiket az adott vállalat összes dolgozója választott — helyet kapott a cégek igazgatótanácsaiban. Az igazgatótanácsokban való ilyen kisebbségi részvétel nem jelentett a dolgozók számára komoly hatalmi pozíciót, mégis nagy ellenkezést váltott ki a munkaadók részéről.¹¹

A *munka biztonságáról* hozott törvény megadta a jogot a szakszervezet munkabiztonsági képviselőinek akár a termelés leállítására is, ha azt az egészségre károsnak vagy veszélyesnek ítélték. 1974-ben törvényt hoztak a *foglalkoztatás védelméről* (a dolgozókat nem lehet kitenni a munkahelyükről, ha van elegendő munka; a 45 éven felüli dolgozókkal 6 hónappal előre közölni kell, ha el akarják bocsátani; új munkaerő alkalmazásakor a vállalat egykori dolgozóit előnyben kell részesíteni stb.).¹²

A dolgozók jogkörét jelentősen megnövelte az 1977. január 1-én életbe lépett törvény a *munkahelyi együttműködésről*.¹³ Ez — kibővítve a kollektív alku kereteit — a vállalat összes szintjén meghozandó valamennyi döntést a szakszervezetekkel való egyezkedésre bízta. A törvény voltaképpen egy keretet ad, az együttműködés konkrét módozatainak kidolgozását a svéd tradícióhoz híven a két fél alkujára bízta. A törvény nemzetközi méretekben egyedülálló: eltörli a munkáltatók kizárólagos jogát a munka szervezésére, a dolgozók felvételére és elbocsátására. Ezzel a svéd szakszervezetek régi követelése valósult meg.

A törvény a munkaadók számára folyamatos tárgyalási kötelezettséget jelent. Ha a munkavállalók úgy kívánják, a munkaadó köteles az érvényben levő kollektív szerződést (amely a bérekről és az általános munkafeltételekről intézkedik) kiegészítő új kollektív szerződést kötni a munkavállalók együttműködési jogáról (a munkaszerződések megkötésének, felmondásának és a munka irányításának kérdésében). Ha a munkaadó vonakodna ezt megkötni, a törvény jogot ad a dolgozóknak a sztrájkra.

A vállalatok vezetőségének a fontosabb vállalati döntések meghozatala előtt tárgyalásokat kell kezdeményeznie a dolgozók képviselőivel. A szakszervezetnek joga van bármely kérdésben tárgyalásokat követelni. Ezek befejeztéig a munkáltató nem dönthet. Ha a két fél nem tud megegyezni, az ügy a munkaügyi döntőbíztóság elé kerül, de a határozathozatalig a szakszervezet álláspontja érvényes.

A vállalati vezetőség kötelessége, hogy a szakszervezetet információkkal lássa el a vezetőség üzletpolitikájáról, a vállalaton belüli gazdasági és technológiai fejlesztésekről. A szakszervezet jogot kapott a vállalat számláinak és az üzletmenet összes dokumentumának a megvizsgálására.

Az együttműködésről szóló törvényt Olof Palme az általános választójog bevezetése óta alkotott legjelentősebb reformnak nevezte. A munkások üzenen belüli jogkörre valóban lényegesen kibővült. A törvények következtében átalakult a magánvállalkozás belső szerkezete, és módosult a konfliktusrendezés mechanizmusa. A svéd munkaerőpiac változásai az alkalmazottak pozícióit erősítették. Lehetővé vált, hogy fontos munkahelyi kérdésekben a dolgozók számára kedvezőbb döntések szülessenek. A munkahelyi törvényhozás fontos eredménye — a vezetői

előjogok csorbítása mellett — a szakszervezet új szerepkörének intézményesítése és jelentőségének fokozása a termelésben. Az együttdöntési törvény azonban a sok kibúvó miatt nem váltotta be azokat a reményeket, hogy általa a vállalati szakszervezet közvetlenül belépjen a döntéshozatalba.¹⁴

A törvények nemcsak nagyobb jogokat, hanem nagyobb felelősségvállalást is jelentettek a vállalatok irányításában, még a népszerűtlen döntések meghozatalában is. A hetvenes évek új munkástörvényeinek nagy szerepük van abban, hogy az 1974 óta tartó gazdasági válság nem okozott nagyobb megrázkódtatásokat Svédországban, és nem vezetett olyan feszültségekhez, mint Európa más részein.

A dolgozók közérzetének javítását célozták a munkakörülmények megjavítására, a munka tartalmának módosítására végzett kísérletek.¹⁵ A hagyományos munkaszervezet minden fejlett országban sok problémát okoz, de az ipari munkaszervezet radikális átalakítására főleg Svédországban végeztek gyakorlati kísérleteket. Olyan új munkaszervezeti formákat kerestek, amelyek szinkronban vannak a modern technológia fejlettségével, a munkaerő mai képzettségi színvonalával és elvárásaival.

A vállalatok vezetősége is törekedett a munkakörnyezet megújítására, a szükséges munkaerő biztosítása érdekében és jobb termelési eredményekben reménykedve. Így ebben a kérdésben bizonyos kölcsönös érdekeltség alakult ki a munkaadók és a dolgozók közt. A hagyományos munkaszervezet átalakítását a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt a munkahelyi demokrácia kiterjesztése és a munka humanizálása érdekében szorgalmazták.

Az „élet minőségével” kapcsolatos kérdések előtérbe kerüléséhez — a dolgozók ezzel kapcsolatos szükségleteinek a felerősödése mellett — hozzájárult az is, hogy a gazdasági növekedés megtorpanásával az erre alapozott szociáldemokrata stratégia válságba került. A kormányzó szociáldemokrata párt figyelme nem utolsósorban emiatt fordult a relatíve „olcsó” és ideológiailag előnyösnek tartott kérdéskör felé. Az „élet minőségével” kapcsolatban sok tényezőt említenek, de valamennyi közös jellemzője, hogy a közvetlen gazdasági szférán kívül létezik. Így az „élet minőségének” előtérbe állítása a materiális juttatások kiterjesztésének alternatívájaként is értékelhető.¹⁶

A hetvenes évek közepén a svéd reformista munkásmozgalom a korábbiaknál radikálisabb javaslatot tett. A *vállalati tulajdonból való kollektív dolgozói részvétel* követelésével a kapitalista tulajdonviszonyok hagyományos szerkezetét kérdőjelezték meg. A svéd javaslat legnagyobb újdonsága az, hogy nem egyéni, hanem a *szakszervezet kezelésében levő kollektív részesedést követel a tőketulajdonból*. Kinyilvánították, hogy a cél kettős: a vállalatok prosperálásának elősegítése és a fennálló hatalmi és tulajdonviszonyok fokozatos módosítása.

A kezdeményezés az LO 1971-es kongresszusának a bérpolitikát érintő határozatából nőtt ki. Úgy vélték, hogy a szakszervezeti központ alapvető céljai között ellentét keletkezett: a „szolidáris bérpolitika”¹⁷ alkalmazása konfliktusba került azzal a céllal, hogy redukálják az iparon belüli jövedelemeloszlás egyenlenségeit. Az LO a központi bértárgyalásokon az alacsonyabb jövedelmű rétegek helyzetének javítására koncentrált, így a hatékonyabb, főleg exportra dolgozó ágazatok bérkifizető képességét nem használták ki teljesen, aminek következtében ezekben a vállalatokban a szakszervezeti központ szerint többletprofit keletkezett. A kérdés az volt: hogyan lehetne továbbra is fenntartani a szolidaritás elvét a bérpolitikában anélkül, hogy túl nagy profitok halmozódnának fel a nagyvállala-

latokban? A szakszervezeti kongresszuson tágabb érvényű etikai és ideológiai megfontolások is szóba kerültek, olyanok, mint a jövedelemeloszlás igazságosabbá tétele, a nagyobb egyenlőség, a gazdaság feletti demokratikus kontroll igénye. Előtérbe került a gazdasági hatalom koncentráldásának problémája. A korábbi kompromisszumos politika szükségszerű velejárójának tartott tőkekoncentráció ellen fellépett a szakszervezet. Értékelésük szerint az új gazdasági szituációban változott a dolgozók értékrendje, a stagnáló jóléti államban módosult a tömegekben annak a megítélése, hogy mi az igazságos és méltányos.¹⁸ A kongresszuson úgy vélték, hogy a szakszervezetnek nagyobb szerepet kell játszania az ipar tőkeképzésében és nagyobb beleszólást kell kapnia a tőkeallokációba és a profitok elosztásába.

Az LO végrehajtó bizottsága munkacsoportot bízott meg azzal a feladattal, hogy vizsgálja meg a munkásbefolyás kiterjesztésének lehetőségeit az iparban, elsősorban valamilyen kollektív tőkeképzési formán keresztül. A csoport vezetője az LO kutatóintézetének közgazdásza, *Rudolf Meidner* lett.

A Meidner-bizottság 1975 augusztusában terjesztette elő javaslatát a *munkásalapokra** (*löntagarfonder*).

A tervezet készítőinek alapvető dilemmája az volt, hogyan kombinálják a magántőkeképzés hatékonyságát és dinamizmusát a tőkeképzés folyamán gyakorolt demokratikus kontrollal. Meidner kijelentette, hogy a tanulmányt hozzájárulásnak tartja a tulajdon és a hatalomeloszlás hosszú távú problémáinak a megoldásához az iparban és a társadalomban.¹⁹

A *Meidner-terv* három alapvető célt tűzött ki:²⁰

— A szolidaritásra alapozott bérlétpolitika kiegészítését (a többletprofit-probléma megoldását).

— Az ipari önfinanszírozásból fakadó vagyonszűkülés ellenőrzését.

— Az alkalmazottak befolyásának növelését a gazdasági folyamatokban.

Az első két célkitűzés az egyenlőségre és az elosztási kérdésekre vonatkozik. A harmadik cél is kapcsolatos az elosztási politikával, de továbbmegy az első két tőnél: a tulajdonszerkezet átalakítását tűzi ki feladatul.

A tervezetnek figyelemmel kellett lenni arra, hogy a javasolt megoldás nem ronthatja a teljes foglalkoztatottságra törekvő politika esélyeit, biztosítania kell a tőkeképzés (felhalmozás) magas szintjét, költség-, ár- és bérneutrálisnak kell lennie és nem kérdőjelezheti meg a jövedelmek egyenlőbbé tételét.²¹

A tervezet céljainak elérésére a beruházással és a foglalkoztatottsággal kapcsolatos döntések fokozatos kollektivizálását javasolja a munkásalapok segítségével. Ennek értelmében az ipari nagyvállalatok éves tiszta profitjuk 20 százalékának megfelelő részvényt bocsátanának ki közvetlenül a munkásalapokba. Ez az elvonás — ellentétben az adóval — a vállalatoknál maradva nem csökkentené a vállalati expanzió lehetőségeit. A változás csak a vállalat tulajdonlásában következ-

* Az angol nyelvű szakirodalomban több elnevezés is használatos: *munkavállalói beruházási alapok* (employee investment funds), *kollektív munkavállalói alapok* (collective employee funds), vagy egyszerűen *munkavállalói alapok* (employee funds). A legelterjedtebb a *bérből élők alapjai* (wage-earners' funds) elnevezés. A svéd szóhasználatból kiindulva a dolgozatban a *munkásalapok* kifejezést használjuk (a nehezebb munkavállalói alapok helyett). Az eltérő szóhasználat a koncepció alakulását is tükrözi. Idézetekben és egyes konkrét utalásokban a *bérből élők alapjai* kifejezést is használjuk. A koncepció későbbi variációiban szereplő *kollektív alapok* megjelölés összefoglaló kifejezésként használatos.

ne be, mivel a vállalati tulajdon a munkásalapokon keresztül fokozatosan a munkavállalók kollektívára ruházódik át. A számítások szerint 10 százalékos profit-szint esetén 35 év, 15 százalékosnál 25, 20 százalékosnál 20 év kellene ahhoz, hogy a munkásalapok megszerezzék a nagyvállalatok részvényeinek abszolút többségét.²²

Mely vállalatok vennének részt a rendszerben? Meidner közgazdasági és ideológiai alapon kizárja az egész közületi-állami szektort, a fogyasztói szövetkezeteket és — értelemszerűen — a nem profitábilis vállalatokat. A vállalati nagyság kérdésében az alsó küszöböt az 50, illetve a 100 alkalmazottat foglalkoztató vállalatok jelentenék. 1972-es adatok szerint az 50 fős határ elfogadása esetén az iparban tevékenykedő cégek 98,3 százaléka és az alkalmazottak 33,2 százaléka nem venne részt a rendszerben. Ugyanezek az adatok 100 főre: 99,2 százalék, illetve 39,9 százalék. Mindent összevetve a körülbelül 1,5 millió dolgozót foglalkoztató 4000 legnagyobb vállalatra terjedne ki a munkásalapok rendszere, míg körülbelül 245 ezer kisvállalat 800 ezer alkalmazottal a rendszeren kívül maradna.²³

A dolgozók birtokolta tőke hozadéka (a tőkerészesedés után járó osztalékok) egy „központi kiegyenlítődesi alapba” kerülne. A tervezet többször is hangsúlyozza, hogy az új rendszer áldásaiból valamennyi dolgozónak — a szisztémába be nem vont vállalatok alkalmazottainak is — részesedniük kell. A „központi kiegyenlítődesi alap” többek közt ezt lenne hivatott biztosítani. Az itt összegyűlő pénz felét részvényvásárlásra, másik felét pedig elsősorban a helyi szakszervezeti tevékenység támogatására használnák fel (például képzési segély a vállalatok igazgatótanácsaiban részt vevő szakszervezeti képviselőknek; külső szakértők díjazása; a munkahelyi környezet javításáról végzett kutatások támogatása).

A munkásalapok rendszerében részt vevő vállalatok dolgozói direkt formában is részesülnének az új rendszer előnyeiből. Az alapok birtokába jutó részvények arányában ugyanis az egyes vállalatok dolgozóinak képviselői társtulajdonosként szerepelnének a részvényesek közgyűlésén. A részvénytömeg 20 százalékának a megszerzéséig csak a helyi szakszervezet delegálna képviselőket. A további képviselők választásába a vállalati szakszervezet mellett az ágazati és központi szakszervezetek képviselői is bekapcsolódnának. A központi igazgatótanács összetételét az országos szakszervezeti szövetségek állapítanák meg.

A hetvenes évek munkástörvényhozása a vállalatokon belüli helyzetre vonatkozott a munkahelyi demokrácia kiterjesztésével. A bérből élők alapja viszont „új lehetőség azon döntések demokratikusabbá tételére, amelyek vállalaton belüliek, de amelyek a vállalatnak a közösséghez való viszonyát érintik”. Meidner véleménye szerint „lényeges különbség van a termelési döntéseket érintő tárgyalási jog és a tőketulajdonból eredő, a termelésre vonatkozó befolyás közt”.²⁴ A munkásalapokra vonatkozó javaslat valóban messzebb megy, mint a munkástörvényhozás eddigi legnagyobb eredménye. Meidner szerint a munkásalapokkal válik teljessé a gazdasági demokrácia, mivel segítségével a beruházási döntések pozitív ellenőrzése valósulhat meg.

A Meidner-tervet 1975/76 telén az LO-n belül intenzíven tanulmányozták. A szakszervezeti tagság 1 százalékát, 18 ezer embert, kérdőívek segítségével kérdezték meg az előterjesztésről. A megkérdezett szakszervezeti tagok véleményével kiegészített jelentést az LO 1976-os kongresszusa elé terjesztették, amely azt elfogadta a további munka alapjaként.

A jól szervezett, centralizált szakszervezeti mozgalom és a szociáldemokrata párt szoros együttműködése évtizedek óta a szociáldemokrata kormánypolitika

sikereinek egyik döntő faktora volt. Az LO már hosszú ideje ideológiai hajtóerőt jelentett a reformista munkásmozgalmában. A II. világháború után a szakszervezeti központ közgazdászai (például Gösta Rehn és Rudolf Meidner) fontos szerepet játszottak a kormány ún. aktív munkaerőpiaci politikájának, adópolitikájának kidolgozásában. A Meidner-terv e hagyomány folytatásának tekinthető.

Az SAP 1976-ban mégis vonakodott a Meidner-terv elfogadásától, s ez azt mutatta, hogy a szociáldemokrata párt és a szakszervezet elképzelései a gazdasági demokrácia kérdésében nem teljesen fedik egymást.

Az 1975-ös új szociáldemokrata pártprogram egészében a párt radikalizálódását mutatja. Az SAP a hetvenes években érzékenyebb lett a társadalom kapitalista jellegéből fakadó ellentmondásokra. „Újra felfedezve” ezeket az ellentmondásokat, a program megállapítja: „Az egész ország fejlődését és az egyének életfeltételeit érintő döntések hozatala még mindig egy csekély számú személy előjoga, akiket kapitalista profitmegtartások vezetnek.”²⁵ Megfogalmazza a demokratikus ellenőrzés kiterjesztésének szükségességét a gazdaságban. A központi tervezés és a szövetkezeti szektor erősítésén kívül az SAP a gazdasági demokrácia megvalósítása érdekében azt ígéri a bérből élőknek, hogy „kiterjesztjük részvételüket a tőkeképzésben, valamint a kollektív megtakarítások irányításában és kezelésében”.²⁶

A párt ennek ellenére nem csatlakozott az LO-hoz a Meidner-terv elfogadásában, nem akarván elkötelezni magát az 1976-os választások előtt. A pártpolitika homlokterében rövid távú elképzelések álltak, úgy vélték, hogy elsősorban a jóléti reformok megőrzéséhez és a teljes foglalkoztatottság fenntartásához fűződik érdekük. Olof Palme, kitérve az egyértelmű állásfoglalás elől, a választások előtt azt nyilatkozta, hogy a terv még nem aktuális, a bérből élők alapja a nyolcvanas évek kérdése.²⁷ Az SAP nem egyértelmű, időnyerést célzó állásfoglalásának, az LO offenzív vonalától való tartózkodásának nemcsak taktikai okai voltak. Elvi indítékok is felmerültek a munkásmozgalmon belüli vitában. A párt a szélesebb körű társadalmi befolyás biztosítását és a piacgazdaság megőrzését tartotta szükségesnek, a szociáldemokrata vezetők szerint ezeket nem oldotta meg Meidner tervezete.

Az ellentéteknek volt egy hatalmas aspektusa is. A Meidner-terv megvalósítása esetén a szakszervezet jelentős hatalmi pozícióhoz jutna, amely többek közt a reformista munkásmozgalmon belüli erőviszonyokat is megváltoztatná — a szociáldemokrata párt rovására. Az SAP húzódozásában közrejátszott még az is, hogy 44 éves kormányzása alatt túlzottan azonosult a bürokratikus és gazdasági vezető réteggel. Ez a párt megújulását is fékezte. Nagy problémát jelentett az SAP számára is, hogy az ambiciózus pártprogramot és ideológiát reális akcióprogramba öntse.

A vitákban az is megnyilvánult, hogy a szakszervezet radikalizmusát a párt igyekezett fékezni. Mindenesetre a svéd reformista munkásmozgalmat régen volt olyan megosztott, mint az 1976-os választási kampányban. A Meidner-terv felvetésének, illetve az LO és az SAP ezzel kapcsolatos ellentétének jelentős szerepe volt a szociáldemokraták választási vereségében.

A választási vereség után az SAP-nak mindenképpen reflektálnia kellett a szakszervezeti központ kezdeményezésére, hiszen Svédországban a szociáldemokráciának leginkább a szakszervezeti mozgalom fejlődése és követelései, valamint a párt politikája közti potenciális ellentét árthat. 1976 őszén 4 szakszervezeti és 2 szociáldemokrata párti politikus részvételével közös munkacsoportot

alakítottak egy új reformvariáns kidolgozására (korábban a párt és a szakszervezeti központ között szinte semmi koordináció nem volt a munkásalapok kérdésében).

A *tervezet második változata* 1978 februárjában készült el.²⁸ Az „enyhített változat” több lényeges módosítást tartalmazott. A profitátutalási kötelezettség ezek szerint csak az 500 főnél többet foglalkoztató vállalatokat érintené. Az adózás előtti profit 20 százalékát kitevő kötelező részvénytutalás nem központi, hanem területi *beruházási alapokba* kerülne. A vállalati részvénytömeg 40 százalékának megszerzéséig a képviselő joga a részvényesek közgyűlésén egyenlően oszlan meg a vállalati szakszervezet és a regionális szervek közt. Az ezen felül megszerzett részvény mennyiséggel az ún. regionális parlament rendelkezne. A vállalati egoizmus kiküszöbölésére az alapok kezelésében nem a helyi, hanem a regionális szakszervezetek kapnának nagyobb befolyást. A beruházási alapokba került részvények nem adhatók el. Bizonyos nagyság elérése után az alapok jövedelmeit a dolgozónak nyújtott juttatások formájában kifizetnék a munkásoknak (például üdültetés, átképzés).

Ebben a javaslatban a hangsúly áttolódott a tőketulajdon megosztásáról a svéd ipar beruházási problémáinak megoldására. Ezt mutatja, hogy a profittranszfer mellett tervbe vették a *fejlesztési alapok* felállítását. A cél ezzel a kollektív megtakarítások növelése volt az ipari beruházások fellendítésére, különösen az exportorientált szektorban. Így tulajdonképpen az eredeti Meidner-terv három alapvető célja egy negyedikkel egészült ki. Eszerint az ipari beruházások 1975 utáni drasztikus csökkenésének megállítására egy nagy kollektív tőkeképzési rendszert kell alkotni, beralap szerinti hozzájárulásokból, beleértve az állami szektort is.

A két központi és a 24 regionális fejlesztési alapba a befizetések a vállalati beralap terhére történének, fokozatosan évi 0,75 százalékkal növekedve, míg el nem érik a beralap 3 százalékát. E befizetésekért „cserébe” az LO azoknak megfelelő mértékben csökkentené kívánságait a bértárgyalásokon, így a fejlesztési alapokat voltaképpen a dolgozók pénzelnék. A felgyülemlett tőkét az ipar modernizálására fordítanák, a vállalatoknak nyújtott kölcsönök formájában, a beruházások és a kutatás-fejlesztés támogatására.

A központi fejlesztési alapok vezetésének többségét a szakszervezet delegálná, kisebb részét a kormány jelölné ki a parlamenti erőviszonyok alapján. A regionális alapokban a politikai szervek befolyása nagyobb lenne.

Az előterjesztés több javaslatot tartalmazott a részvénytulajdonosok „kiengesztelésére”, például azt, hogy a munkásalapokba befizetett részvényeket leírhatnák az adóköteles profitból. A szerzők igyekeztek meggyőzni a vállalatok tulajdonosait, hogy hosszabb távon ők is jól járnának. Hangsúlyozták: a cél nem a *jelen* részvénytulajdon deprivatizálása, hanem a vagyoneeloszlás egyenlőbb voltának a biztosítása, növekvő munkásellenőrzéssel. Ezek szerint a magántőkének még hosszú időn át jelentős szerepe maradna a tőkeakkumulációban.

Az LO—SAP munkacsoport javaslata nagyon bonyolult rendszert vázolt fel. Ennek egyik legfőbb oka, hogy az új tervvariáns kompromisszum eredményeként született meg. A tulajdonjogra alapozódó nagyobb szakszervezeti hatalom igényét próbálják összeegyeztetni a szociáldemokrata párt álláspontjával, amely ragaszkodott a tőkeképzés szélesebb megalapozásához és garantálni akarta a politikai demokrácia szupremáciáját.²⁹ A új javaslatban valóban történt elmozdulás a politikai szervek nagyobb képviselője irányába, de a központi, illetve helyi szak-

szervezetek még mindig domináns pozícióban lennének a munkásalapok szerkezetén belül.

Az SAP 1978 szeptemberében tartott XXVII. kongresszusán napirendre került a munkásalapok javaslata. Itt elfogadták a javaslat alapelveit, de hangoztatták, hogy a politikai döntéshez nem elegendő az előterjesztett tervezet: a javasolt szisztéma túl bonyolult, és nem oldott meg néhány olyan problémát, amellyel már az 1976-os variáns is küszködött (például a svéd gazdaságban fontos szerepet játszó multinacionális vállalatok részvételének kérdése). A kongresszuson határozatot hoztak a javaslat továbbfejlesztésére, a döntést a párt következő, 1981-ben esedékes kongresszusára napolták el. A döntés elhalasztását az időnyeres szándéka is motiválta, az 1979. szeptemberi általános választások előtt a párt nem akart kockáztatni.

A Meidner-terv mindkét változata nagy vitákat váltott ki Svédországban. A változt elképzeléseket számos kritika érte.³⁰ A tőkésék egyértelműen ellenezték, de a szélesebb közvéleményben is vegyes visszhangot keltettek. A nagy érdeklődés és a szenvedélyes vita érthető, hisz igen jelentős kérdékről van szó. A Meidner-terv *potenciálisan* a kollektivizálás egy új variánsa, amikor a dolgozók részvétele ki lép a tőkés magántulajdon-szabta keretek közül.

Mikor Meidner először előterjesztette a javaslatát, a svéd kommunisták — fenntartásaik ellenére — üdvözölték, mivel a reformista mozgalmon belül első ízben kerül előtérbe a tulajdon és a hatalom kérdése.³¹ A párt szerint a viták nem kedveztek az eredeti elgondolásnak: a második, módosított változat sokat veszített az eredeti terv lényegéből. A kommunisták főleg a bérelvonásból származó fejlesztési alapok gondolatát támadták.

Már volt róla szó, hogy a svéd szociáldemokrata párton belül is vannak ellenzői a tervezetnek. Különösen az értelmiségiek közül sokan úgy vélekednek, hogy a tervezet ellentmond a pártprogram következő részének: „... a Szociáldemokrata Párt úgy akarja átalakítani a társadalmat, hogy a termelés és az elosztás fölötti rendelkezés joga az egész nemzet kezébe kerüljön.”³² Ezért a politikai demokrácia és az állampolgári jogok nevében állampolgári alapok felállítását javasolják alternatívaként, amelyek vezetőségét külön lista alapján választanák meg az általános választásokkal egyidőben.

A Meidner-tervet mindhárom polgári párt ellenezte, a leghevesebben a konzervatívok támadták. Érveik szerint a javaslatok megvalósítása megsemmisítené a demokrácia előfeltételeit, és lerombolná a piacgazdaság hatékonyságát. Centralizált, bürokratikus mechanizmus alakulna ki, ami megfojtaná a gazdaságot. A magántulajdonra jellemző kreativitás, dinamizmus és hatékonyság elveszne. Elriasztó képet festenek a munkásalapok hatásait illetően: a nagyarányú tőkemenekítés a befektetési ráta zuhanásához vezetne, a gazdaság óhatatlanul hanyatlana. A tulajdon „anonimmé” válásával elveszne a felelősség, ez pedig maga után vonná a helytelen tőkeallokációt, a kisebb hatékonyságot és a reálbércsökkenést.

A nagytóke jobban ellenezte a Meidner-tervet, mint az államosításokat. Itt ugyanis nem az állam, hanem a munkások képviselőiben fellépő szakszervezet rendelkezne egyre nagyobb döntési jogkörrel a kollektivizált tőke irányítása révén. Így a szakszervezet a kormánytól és a magánvállalkozóktól független új hatalmi központtá alakulna át a parlamenti demokrácia gépezetén kívül.³³

A svéd Iparszövetség kiadványa a „lopakodó szocializmus” explicit terveként ítéli el a Meidner-tervet: „Valójában az együttműködésről szóló törvény a kollek-

tív alapokról szóló LO—SAP javaslattal együtt elegendő feltételt biztosít a svéd vegyes gazdaságon belül a magánszektor teljes szocializálására.”³⁴

A nagytőke az osztályharc kiéleződését látja a munkásmozgalom új kezdeményéseiben. „Egy hatalmi harc közepén vagyunk, ami azok között folyik, akik meg akarják őrizni az elsősorban a magántulajdonra alapozott piacrendszer, illetve akik végső soron el akarják törölni a magántulajdon jogát, legalábbis a nagyvállalatokat illetően.”³⁵

A javaslatok a dolgozók jelentős rétegei előtt is népszerűtlenek maradtak. Ebben szerepet játszott, hogy a szakszervezet a dekonjunkció idején hozakodott elő vele. A munkásalapok megvalósítása az amúgy is magas adók további emelésével és reálbércsökkenéssel járna. Sok munkás egyébként sem látott nagy különbséget abban, hogy a beruházási döntéseket a vállalat vagy a szakszervezet vezetői hozzák-e ezután. A dolgozók az új rendszer elbürokratizálódásától is tartanak. Általános a félelem, hogy a gazdasági hatalom újra csak koncentrálni fog, csak más érdekcsoportok (főleg a szakszervezeti vezető réteg) kezében.

Az SAP 1981 márciusában tartott XXVIII. kongresszusa elfogadta a *Svédország jövője* című gazdasági programot, amelynek négy sarkalatos pontja van: a teljes foglalkoztatottság, az erőteljes gazdaság, társadalmi biztonság és a javak igazságos elosztása, valamint az élő környezet védelme. A program egyik központi kérdése az, hogy milyen lesz a tőkeképzés jövőbeni szerkezete. Ezzel kapcsolatosan a kongresszuson megvitatták az előző kongresszuson kijelölt SAP—LO közös munkacsoport jelentését, a *Meidner-terv harmadik variánsát*. A kollektív tőkeképzés terve a szociáldemokrata pártplatform részévé vált.

A kollektív alapok szükségességének indoklásában újfajta érvelés került előtérbe. „A szociáldemokraták azt állítják, hogy a jövőbeni tőkeképzés gyarapodásához szükséges erőforrások csak az ország munkásainak részvételével teremthetők elő. A fizetések javításától való tartózkodással . . . a munkavállalók segítik felépíteni a gazdaságot. Cserébe beleszólási jogot kell kapniuk ezen pénz felhasználását illetően.”³⁶ A tervezetben a hangsúly a korábbinál nagyobb mértékben átterődött a gazdasági fejlődés biztosítására, a válság megoldására. A jelentés szerint a kollektív alapok rendszere fontos lépés a gazdasági demokrácia felé, segít alacsonyan tartani a bérköveteléseket és javítja a vállalatok tőkeellátását.

A harmadik tervvariáns főbb céljai ugyanazok, mint az előzőeké, részleteiben azonban lényeges változások történtek annak érdekében, hogy egyszerűsítsék és simábbá tegyék a jelenlegi rendszer átalakulását. A központi alapok helyett egyetlen, 24 regionális alapból álló rendszert terveztek, amely a tőkét a profitelvonás és a vállalati bértömegből való levonás kombinálásából kapná. Egy bizonyos profitszint (1—2 millió korona) fölött minden vállalat köteles lenne a befizetésre. A vállalatok nem részvényeket, hanem az éves profitjuk 20 százalékának megfelelő készpénzt utalnának át, amelyet az alapok a gazdaság fejlődését és expanzióját célzó részvényvásárlásra fordítanának a dinamikus ágazatokban. A javaslatban az éves beralap 1 százalékának elvonása szerepel. Így az alapok hamar több milliárdos tőke fölött rendelkeznének, gyorsan jelentős részesedést tudnának vásárolni a nagyvállalatokban. Az elfogadott alapelvek szerint ezt a tőkét csak életerős, jövedelmező vállalatokba lehet befektetni.

A javaslat tartalmaz egy „kötelező részvénykibocsátási rendszert”. Ha a vállalat vonakodik új részvényeket kibocsátani, a helyi szakszervezetnek joga van az ügyet döntőbíróság elé vinni, amelyben szakszervezeti, vállalati és semleges bírók lennének.

A jelentés megfogalmazása szerint: az alapok igazgatása kollektív, decentralizált és demokratikus legyen. Az igazgatótanácsok összeállítására vonatkozóan azt az elképzelést támogatta, amely szerint a többséget a regionális szakszervezeteken, a kisebbséget pedig a helyi és a tartományi kormányzatokon keresztül választanák. Azokban a vállalatokban, ahol az alapoknak részesedése van, a részvényesek közgyűlésére a vállalati szakszervezet delegálná, a részvénytulajdon árnyában, a résztvevőket. Így megvalósulna a vállalati dolgozók közvetlen befolyása a vállalat irányításában.

Miért vált a gazdasági demokrácia követelése az SAP politikájának egyik alap-
elemévé? A svéd szociáldemokrácia úgy értékelte, hogy ez választ jelent a gazdaságban végbemenő változásokra és a társadalomban megfogalmazódó új igényekre. Ezeket a hagyományos szociáldemokrata stratégiával már nem lehetett kielégíteni. Jelentős szerepet játszott az is, hogy az új kezdeményezés, minden újdonsága ellenére, beépíthető az SAP reformstratégiájába. A gazdasági demokrácia a fokozatosan megvalósuló reformok formájában öltene testet. A szociáldemokraták ezt úgy értékelik, mint megoldást állandó problémájukra: a kapitalizmus forradalom nélküli meghaladására.

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején már nem az a centrális kérdés a svéd politikában, hogy hogyan lehetne kiiktatni a növekedés káros hatásait, hanem az, hogy hogyan lehetne a társadalmat egy új növekedési pályára vezetni. Ez a svéd szociáldemokrácia szerint csak a társadalomban és a gazdaságban végbemenő szerkezeti és hatalmi átrendeződés alapján megköthető új „történelmi kompromisszummal” érhető el. A magániparon belül megvalósuló, a termelő tőke tulajdonjogát is érintő változások nélkül kérdéses, hogy el lehet-e fogadtatni a dolgozókkal Svédországban az erőforrások redisztribúcióját a fogyasztástól a tőkeképzés irányába. Ez a válságba került svéd jóléti állam egyik alapproblémája.³⁷ A kollektív alapok rendszere nem utolsósorban erre a problémára reflektál.

Ahhoz, hogy a tervezet valamilyen gyakorlati megvalósítása szóba kerülhessen, mindenekelőtt a politikai keretfeltételeknek kellett megváltozniuk. A burzsoázia köreiből, de a munkásmozgalmon belül is voltak olyan csoportok, amelyek azt remélték, hogy a szociáldemokraták újbóli hatalomra kerülésével a munkásmozgalmon belüli erőcentrum a szakszervezetektől a párt felé tolódik el, s ezáltal létrejönnek egy „kevésbé ideologikus”, pragmatikusabb megoldás feltételei. Azaz olyan kompromisszum jönne létre, amely új keretekben felújítaná a munka és a tőke együttműködését. Elképzelhetőnek tartották azt is, hogy az SAP a „nemzeti érdekek” nevében nyomást gyakorol majd az LO-ra a mérsékelt bérkövetelések érdekében, és egyúttal lenyesegeti a munkásalapok radikálisabb javaslatait. Ez a nyomás a szakszervezetet neokorporativista viselkedésre ösztönözné.³⁸

Az SAP és az LO vezetőinek az 1982-es választások előtti megnyilatkozásai arra utaltak, hogy nem zárkoznak el a kompromisszumoktól. Érvelésük fontos eleme volt a svéd hatalmi viszonyok labilitása: a parlamenten belül egyik tömörülés sem számíthatott határozott többségre. Széles körű támogatás nélkül pedig nem lehet „keresztülhajtani” a törvényhozásban egy ilyen fontos döntést.

Gunnar Nilsson, az LO vezetője 1982 augusztusában ezt mondta: „Nagyon kétlem, hogy 1985-ig bevezethető lesz a bérből élők alapjainak a rendszere. A problémát elkerülhetetlenül fel kell vetni a következő választásokon is. (Tehát 1985-ben.—*Ny. M.*) Az alapok kérdését nem lehet keresztülérőszakolni a Riks-

dagban csak néhány fős többséggel. Azt sem hiszem, hogy a párt ilyen fontos reformokról határozni akarna csekély többségre támaszkodva.”³⁹

Olof Palme is többször hitet tett a konszenzusos politika folytatása mellett: „Kinyilvánítottuk azt a szándékunkat, hogy tárgyalásokat kezdjünk a szociális partnerekkel, vállalkozókkal és a többi párttal. Az a célunk, hogy széles körű támogatást biztosítsunk a lefektetett alapelvekre épülő rendszernek, és mint mindig, felkészültünk arra, hogy számításba vegyünk más emberek véleményét” — mondta egy beszédében 1982 augusztusában.⁴⁰ Így a párt az alapok problémáját — hiszen a svéd hagyományokhoz — a korporatív döntéshozatali folyamatba csatlatkoztatná be.

Az 1982-es választásokon győztes szociáldemokrata párt 6 éves kihagyás után ismét kormányt alakíthatott. A választási kampány egyik kulcskérdése az emelkedő, svéd mértékkel mérve magas, 3,7 százalékos nyílt munkanélküliség volt. Az SAP sikerében közrejátszott, hogy történelmi érdemei vannak a foglalkoztatási politika terén. Sok szavazatot hozott a pártnak, hogy a jóléti intézményrendszer védelmét ígérte. Továbbá a kampányban a szociáldemokraták javasolták a szavazóknak a munkásalapok elfogadását.

A választások eredménye, a fokozódó politikai polarizálódás már mutatta, hogy a kormányprogrammá vált javaslat körüli viták erősen próbára teszik majd a svéd politikai élet kompromisszumalkotó mechanizmusait.

Az SAP a 349 képviselői helyből 166-ot szerzett. Tovább növelte szavazati arányát a politikai spektrum jobboldalán található Mérsékelt Koalíciós Párt (86 mandátum) és a kommunisták megőrizték 20 képviselői helyüket. A választások egyértelmű vesztesei az ún. polgári középpártok (Centrum, Néppárt) voltak.

Az új Palme-kormányval szemben általános volt az a várakozás, hogy minden bizonnyal mérsékeltebb politikát folytat a munkásalapokat illetően, mint azt a választási kampányban ígérte.⁴¹ A várakozások csak részben igazolódtak. Az új kormány gazdaságélénkítő és exportfokozó intézkedéseket hozott, melynek terheit reálbércsökkenés formájában jórészt a dolgozók viselték. Sikereket értek el a költségvetési deficit (1983-ban 92 milliárd korona, a GDP 12,5 százaléka) növekedésének megállításában és az infláció csökkentésében. Ugyanakkor a szociáldemokrata kormányzat előkészületeket tett a munkásalapok rendszerének bevezetésére. A törvénytervezetet Kjell-Olof Feldt pénzügyminiszter készítette elő. A kijelölt kormánybizottság 1983. július elsején terjesztette elő a javaslatot, a *munkásalapok tervezetének 4. variánsát*.⁴² Az előterjesztés szerint öt decentralizált regionális alapot hoznak létre. Az alapok igazgatótanácsát a kormány nevezi ki, de az egyenként 9 tagú vezető testületekben többségben lesznek a szakszervezet képviselői. A tervezet 7 éves kísérleti időszakot ír elő, ezalatt a profitelvonás és a beralap szerinti hozzájárulás kombinálásával évente több mint 2 milliárd korona folyik be a kollektív alapokba. Ezen részvényeket vásárolnak a prosperáló vállalatokban. Egy-egy alap maximum 8 százalékos részesedést szerezhet egy vállalatban, így a kollektív kezelésben levő tőke együttesen sem szerezheti meg a vállalati részvények abszolút többségét. A vállalatokon belül a megszerzett részvénytömeg arányában a részvényesek közgyűlésén a szavazati jogot az alapok igazgatótanácsai és az adott vállalatok dolgozói nevében a helyi szakszervezetek megosztva gyakorolják.

A kormány nem visszakozott, nem halasztotta el a munkásalapok bevezetését. A szociáldemokrata párt demonstrálni akarta szavahihetőségét, megújulási készségét, a gazdasági demokrácia melletti elkötelezettségét. Szerepet játszott a

„cserelogika” szorítása is. Ha a kormány nem viszi keresztül a munkásalapok törvényévé válását, számolnia kellett azzal, hogy az LO nem fogja vissza a bérköveteléseit. Különösen az után nem, hogy az új szociáldemokrata kormány első intézkedéseként 1983 októberében bejelentett 16 százalékos koronaleértékelés hatására kibontakozott exportoffenzíva és az utóbbi 2 év viszonylag szerény bérnövekedése 1983-ban ismét feltornázta a profitokat. A szakszervezet bérkövetelései pedig újból megnövelhetik az inflációt és kérdéssé tehetik a gazdasági talpraállást.

A gazdasági stabilizációs program támogatásáért az LO a munkásalapok bevezetését követelte, míg ugyanezért a vállalkozók az arról való lemondást sürgették. A kormány a kényes helyzetből előre menekült: a vállalkozók, a polgári ellenzék határozott ellenzése ellenére megszavaztatta a parlamentben a munkásalapok-javaslatot, amely 1984 elejétől így törvényerőre emelkedett.

A törvény „keresztülvitele” nem a korábban remélt konszenzus jegyében történt. A munkaerőpiaci konfliktusok, a sztrájkok, illetve a tömeges munkáskizárások már erőteljesen jelezték, hogy Svédországban éleződik a munka—tőke közötti klasszikus frontvonal. A munkaerőpiacon különös metamorfózis tanúi lehetünk az utóbbi években, a partnerek szerepkörét illetően. Míg a szakszervezet egyre inkább messze kerül a szűk trade-unionista érdekképviselettől és osztársadalmi felelősségét hangoztatva globális politikai igénnyel lép fel, addig a tőkés egyre „osztályharcosabbak” lesznek.⁴³

A politikai küzdelem kiéleződését mutatja az a precedens nélküli eset, amely 1983 őszén történt. 1983. október 4-én (az új parlamenti ülésszak kezdetére időzítve) több tízezer vállalkozó vonult fel Stockholms utcáin a munkásalapok bevezetése ellen tiltakozva. *Curt Nicolinnak*, az ASEA igazgatójának vezetésével a Svéd Munkáltatók Szövetsége „Október 4. Bizottságot” állított fel. A nagyvállalatok azzal fenyegették a kormányt, hogy külföldre menekítik a tőkéjüket, ha bevezetik a munkásalapokat.

Az éleződő politikai küzdelmek fényében látható, hogy Svédország távol került attól az állapottól, amely közel két évtizeddel ezelőtt a „funkcionális szocializmus” koncepciót szülte. Az utcára kivonult, „osztályharcos” tőkéskek kevés hajlandóságot mutatnak arra, hogy „fokozatosan levetkőztessék róluk a tulajdonosi funkcióikat”.

A munkásalapok rendszere működésének megítéléséhez még kevés a gyakorlati tapasztalat. Az 1984 tavaszán lezajlott kemény béralku mindenesetre a „cserelogika” akadozását jelezte.⁴⁴ A szakszervezeti tagok a magas profitokra hivatkozva nagy béremelések igényével léptek fel. Ez azt mutatja, hogy a szakszervezeti tagok, a bérből élők nem lelkesednek annyira törvénybe foglalt alapjaikért, mint a vezetőik.

Befejezésül, kiindulópontunkhoz visszatérve, konklúzióként a következőket szeretném megállapítani: a svéd reformista munkásmozgalom új kezdeményezősei a hetvenes években — különösen a Meidner-terv — ellentmondanak annak a megállapításnak, hogy a szociáldemokrácia kimerítette volna a lehetőségeit és nem képes a fejlődésre. A megújulási törekvések kimenetele még kétséges, de nem zárható ki az sem, hogy — a harmincas-negyvenes években játszott szerepéhez hasonlóan — az esetleges új társadalmi és gazdasági struktúraváltás, a válásból való kilábalás Svédországban ismét a szociáldemokrácia vezetésével fog végbemenni.

JEGYZETEK

- ¹ *R. Dahrendorf*: The End of the Social Democratic Consensus? The Legitimacy of Political Power in Contemporary Society. In: *R. Dahrendorf*: Life chances. Approaches to Social and Political Theory. The University of Chicago Press. Chicago 1979. 106—122. old.
- ² Ugyanott, 107. old.
- ³ *G. Adler—Karlsson*: Functional Socialism. A Swedish Theory for democratic socialization. Bokförlaget Prisma, Stockholm 1969.
- ⁴ Ugyanott, 18. old.
- ⁵ Ugyanott, 101—102. old.
- ⁶ *W. Korpi*: The Historical Compromise and its Dissolution. In: *B. Ryden and W. Bergström* ed.: Sweden: Choices for Economic and Social Policy in the 1980s. London, Allen and Unwin 1982. 137—138. old.
- ⁷ *W. Brandt—B. Kreisky—O. Palme*: Briefe und Gespräche 1972 bis 1975. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt—Köln 1975. 118—119. old.
- ⁸ *O. Palme*: Democratic socialism means solidarity. Socialdemokraterna, Borås 1972. 18. old.
- ⁹ Ugyanott, 20. old.
- ¹⁰ Ugyanott, 29—30. old.
- ¹¹ *Szamuely László* szerint azért, mert ez a lépés sérti a magántulajdon szentségét. Módosult a vállalati döntés és irányítás legitimitásának alapja. Eddig a vezetési felhatalmazást a vállalat tulajdonosai (például a részvényesek) adták, így az a tőketulajdonból eredt. Az újfajta participáció a tőketulajdon vállalatvezetési monopóliumának a megsértése. „Új, a kapitalizmuson túlmutató elemet . . . visz bele a modern kapitalizmus termelési viszonyainak a szövvényébe, anélkül azonban, hogy érdemben megbolygatná — legalábbis egyelőre — a tulajdon- és hatalmi viszonyokat.” *Szamuely László*: Ipari demokrácia Nyugat-Európában? Társadalmi reformok és gazdasági harc. Magvető Könyvkiadó 1980. 86—88. old.
- ¹² A svéd munkáltatók ezeket a törvényeket hibáztatták a gazdasági nehézségekért, azzal érvelve, hogy a munkaerő-áramlás csökkentése mellett a munkakörnyezet javítása nagy pótlólagos költségekhez vezetett. *C. von Otter*: Swedish Welfare Capitalism: The Role of the State. In: *R. Scase* ed.: State in Western Europe. Croom Helm, London 1980. 149—150. old.
- ¹³ *Szamuely*: Id. mű, 49—53. old. *P.-M. Meyerson*: The Welfare State in Crisis — the Case of Sweden. A critical examination of some central problems in the Swedish economy and political system. Federation of Swedish Industries, Stockholm 1982. 50. old. *G. Ohlin*: The Changing Role of Private Enterprise in Sweden. In: *K. H. Cerny* ed.: Scandinavia at the Polls. Recent Political trends in Denmark, Norway and Sweden. American Enterprise Institute for Public Policy Research. Washington 1977. 261. old.
- ¹⁴ *W. Higgins—N. Apple*: How limited is reformism? Theory and Society, 1983. szept. — VOL 12. NO. 5. 623—624. old.
- ¹⁵ Ezekre lásd például: *L. E. Karlsson*: Kísérletek az ipari demokráciával Svédországban. Gledista, 1973/7—8. 365—388. old. A Volvo kalmari üzemének világhírűvé vált kísérletét ismerteti *Szamuely*: Id. mű, 126—134. old.
- ¹⁶ *J. Fry* ed.: Limits of the welfare state. Critical views on post-war Sweden. Saxon House, Westmead, Farnborough, 1979. 3. old.
- ¹⁷ Az LO által több évtizede folytatott „szolidáris bérpolitika” lényege, hogy az alkalmazottak az azonos foglalkozási csoportokban ugyanazokat a béreket kapják, függetlenül az egyes vállalatok teljesítőképességétől. (A szakszervezeti vezetők szerint tulajdonképpen az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvének érvényesítéséről van szó.) Ezzel egyidőben az egyes foglalkozási csoportok béreit is igyekeztek közelíteni egymáshoz. Így a munkabérek nem a vállalatok termelékenységének szintjéhez kötődtek, hanem makroökonómiai mutatókhoz. Az LO a hetvenes évek elejéig jelentős sikereket ért el a „szolidáris bérpolitika” alkalmazásában, e bérkülönbségek redukálásában. Az LO és a SAF által elfoga-

dott kollektív bérmegállapodásoktól eltérő, az alatt, illetve fölött levő keresetek átlaga közötti olló az 1959-es 30 százalékról 1974-re 14 százalékra csökkent. A szolidáris bérpolitika az 1960-as években, a gazdasági konjunktúra időszakában segítette az ipari hatékonyság növelését és a strukturális korszerűsödést. A stagnálás éveiben viszont a progresszív adózással is növelt túlzott egalitarianizmus már inkább akadályozza a korszerűsítést. Az LO mégis kiállt a „szolidáris bérpolitika” folytatása mellett. Ennek oka a tagságnak az egalitarianizmus irányába mutató nyomása mellett az, hogy ideológiai legitimitációként („nagyobb egyenlőség”!) szolgál a szakszervezeti vezetőség számára, másrészt pedig az LO-n belüli szakszervezeti kohézió eszközeként szolgál, amire szüksége van a nagyobb politikai hatalom igényével fellépő szakszervezeti vezetőségnek.

- ¹⁸ S. Tellenback: Prerequisites of Socialism: Industrial Society in a Comparative Perspective. Paper to the World Congress of Sociology, Uppsala 1978. 20. old.
- ¹⁹ R. Meidner: Employee Investment Funds. An Approach to Collective Capital Formation. Allen and Unwin, London 1978. 8. old.
- ²⁰ Ugyanott, 15. old.
- ²¹ Ugyanott, 17. old.
- ²² Ugyanott, 59. old.
- ²³ Ugyanott, 69–70., 74. és 107. old.
- ²⁴ Ugyanott, 77. old.
- ²⁵ Programme of the Swedish Social Democratic Party. Adopted by the 1975. Party Congress. Socialdemokraterna, Borås 1975. 11. old.
- ²⁶ Ugyanott, 17. old.
- ²⁷ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1976. aug. 18.
- ²⁸ Ulf Himmelstrand—Göran Ahrne—Leif Lundberg—Lars Lundberg: Beyond Welfare Capitalism. Issues, Actors and Forces in Societal Change. Heinemann, London 1981. 263–268. old. Szamuely: Id. mű, 188–197. old.
- ²⁹ N. Elvander: Scandinavian Social Democracy: Its Strength and Weakness. Acta Universitatis Uppsaliensis. C. Organisation och Historia 39. Uppsala 1979. 30. old.
- ³⁰ Ezek jó keresztmetszetét adja: Himmelstrand et als. id. mű, 273–288. old.
- ³¹ A „részvétel” problémája és a kommunisták álláspontja. Nemzetközi szimpozium. Lars Brännberg (Svéd Baloldali Párt – Kommunisták) hozzászólása. Béke és Szocializmus, 1980/7. sz. 48–49. old.
- ³² Programme of the Swedish Social Democratic Party. 4. old.
- ³³ Erre a lehetséges fejlődésre, a szakszervezetek átalakuló szerepkörére utal Szamuely László: A társadalmi fejlődés tendenciái a fejlett tőkésországokban az ezredfordulóig. Valóság, 1980/7. sz.
- ³⁴ Meyerson: Id. mű, 51. old.
- ³⁵ Ugyanott, 8–9. old.
- ³⁶ Wage-Earner Funds In Brief. Social Democratic Press Service, 1982. 08. 30. 2. old.
- ³⁷ Ryden—Bergström: Id. mű, 3. old.
- ³⁸ G. Ross: What is progressive about unions? Reflection on Trade Unions and Economic Crisis. Theory and Society, 1981. Sept. Vol. 10. No. 5. 630–631. old.
- ³⁹ Dagens Nyheter, 1982. aug. 27.
- ⁴⁰ Idézi: Wage-Earner Funds In Brief, 4. old.
- ⁴¹ S. Leijonhufvud: Election Year’82: New Departures From The Middle Road. Current Sweden, Published by the Swedish Institute NO. 295. 1982 okt.
- ⁴² The Economist, 1983. okt. 1.
- ⁴³ Higgins—Apple: Id. mű, 626. old. Erre a folyamatra utalt Ulf Himmelstrandnak e számban olvasható tanulmánya.
- ⁴⁴ The Economist, 1984. máj. 5.

SZABÓ MÁTÉ

Ökológiai politika, ökológiai mozgalmak az Egyesült Államokban és Franciaországban

Az utóbbi években — főleg az NSZK belpolitikájával, majd később a nemzetközi jelentőségű békemozgalmakkal kapcsolatosan — egyre többet hallani a Zöldekről, alternatívokról, környezetvédőkről. Ezek az új politikai jelenségek számot tarthatnak a magyar olvasók figyelmére: ma már bizonyos értelemben a „nagy” politikát is befolyásolják, nem csupán szubkulturális jelenségek. S ami még fontosabb: a hazai sajtó és közvélemény az utóbbi években egyre inkább érdeklődik a környezetvédelem, az alternatív gazdálkodás stb. iránt. Ez is mutatja, hogy az ökológiai mozgalmak problematikája nem lehet közömbös számunkra.

Az ökológiai problémák ma már Földünk minden pontján érzékelhetőek, azonban ökológiai mozgalmak csak a legfejlettebb tőkésországokban jöttek létre. Nem csupán azért, mert itt a legnyilvánvalóbbak az ipari fejlődés káros hatásai az emberi környezetre. Társadalmi-politikai tényezők segítik vagy gátolják az ökológiai mozgalmak megjelenését a politikában, illetve határozzák meg jelentkezésük politikai formáit. Az ökológiai mozgalmak szerkezete és jellege eltérő a különféle társadalmi-politikai feltételek következtében, de vannak bizonyos közös vonásaik. Ezeknek az azonosságoknak és különbségeknek a bemutatása e tanulmány célja. Bevezetésképpen áttekintjük az ökológiai mozgalmak politikai jelentkezését befolyásoló legfontosabb társadalmi-politikai tényezőket, majd megvizsgáljuk, hogyan érvényesülnek ezek az Egyesült Államokban és Franciaországban. Az összehasonlító elemzést követően pedig röviden számba vesszük, hogy melyek az NSZK ökológiai mozgalmának sajátosságai, illetve közös vonásai az Egyesült Államokkal és Franciaországgal összevetve. Ez az összehasonlítás némiképp árnyalhatja az ökológiai mozgalmakról Magyarországon kialakult képet, amely szinte kizárólag az NSZK-beli „Zöldek” párthoz kötődik.

TÁRSADALMI-POLITIKAI KERETFELTÉTELEK

Az ökológiai mozgalom azokat a társadalmi szerveket (egyesület, klub, párt stb.) és társadalmi csoportokat jelenti, amelyek az ipari társadalom szülte ökológiai és szociális problémák megoldásáért küzdenek. Nem sorolhatóak az ökológiai moz-

galomba a környezeti problémákkal foglalkozó állami szervek és tudományos intézetek. Az ökológiai mozgalom társadalmi mozgalom; bázisát társadalmi szervek és társadalmi csoportok jelentik, és céljai is társadalmiak: az ipari társadalom szerkezetének és működésének megváltoztatása az ökológiai egyensúly biztosításának érdekében.

Az ökológiai mozgalom viszonylag új társadalmi mozgalom: a hetvenes években bontakozott ki. Az ezt megelőzően működő, hagyományos, többnyire már a 19. század folyamán létrehozott természetvédő egyletek horizontján nem jelenik meg meg annak a felismerése, hogy a természetet az ipari társadalom működése rombolja, s azt kell megváltoztatni.

Az ökológiai mozgalomnak nincs egységes, nemzetközi koordináló szerve. Van azonban néhány nemzetközi összetételű vagy tevékenységű szervezete (például ECOROPA, Greenpeace). Az ökológiai mozgalom egyetlen országban sem egységes, sem szervezetenként, sem célkitűzéseiben. Az ökológiai problémák sokrétűsége — a méregtárolástól az atomerőművekig — és az, hogy gyakran az ipartelepítéstől vagy a környezetszennyezéstől „érintett” helyi lakosság lép fel ellenük, eleve magukkal hozzák az ökológiai mozgalom társadalmi-kulturális sokrétűségét, szervezeti és politikai szétforgácsoltságát, ideológiai tarkaságát.

Az ökológiai mozgalom viszonya a politikához sokszínű képet mutat. A különféle szervezetek és csoportok egy része tudatosan távol marad a politikától, mások részt vesznek, de nem pártként, s vannak, akik pártot alapítanak. Az eltérő típusú szervek azonban gyakran lépnek akcióegységre bizonyos környezetvédelmi és politikai feladatok megoldása érdekében.

Az ökológiai mozgalommal egyidőben egyidőben különböző új társadalmi mozgalmak¹ jelentek meg a fejlett tőkésországokban. Ilyenek például: a békemozgalom, a feminizmus, az atomenergia-ellenes mozgalom, a házfoglalók mozgalma, az alternatív életformák mozgalma. Ezek az új társadalmi mozgalmak csak relatíve választhatók külön egymástól; gyakran együtt jelentkeznek, sőt összefonódnak. Az ökológiai mozgalom többnyire szoros kapcsolatban van a békemozgalommal, az atomenergia-ellenes mozgalmakkal és az alternatív életformák mozgalmával. Általánosan tulajdonképpen minden új társadalmi mozgalmat alternatív mozgalomnak nevezhetünk, abban az értelemben, hogy alternatívát jelent a hagyományos életformával, társadalmi szervezettel, politizálással szemben. De szűkebb értelemben — és mi itt és a továbbiakban e kifejezést így használjuk — az alternatív kifejezés csak az alternatív technológiát alkalmazó, alternatív életformát kereső mozgalmakat jelenti, amely a jelenben kívánja megvalósítani az emberi méretű, a környezetre ártalmatlan új technológiát és vele együtt az új társadalmi kapcsolatokat. Az alternatív mozgalom életforma-mozgalom, amely nem vonja magával szükségképpen a politikai cselekvést. A békemozgalom és az atomenergia-ellenes mozgalmak viszont eleve politikai célokért küzdenek, az állam fegyverkezési, illetve atomenergia-politikájának megváltoztatásáért.

Az alternatív mozgalom, valamint a békemozgalom és az atomenergia-ellenes mozgalom egy része a hatvanas éveknek, illetve a hetvenes évek elejének ellenkultúrális mozgalmaiból és a diákmozgalomból származik. Ez a részleges kontinuitás az ökológiai mozgalom fontos jellemzője; a lázadó fiatalság a politikai mozgalom apályát követően gyakran mint „második fronton” tevékenykedett tovább az ökológiai vagy a feminista mozgalomban.

Az ellenkultúrális mozgalmak Th. Roszak² szerint a technokratikus, az áttekinthetetlen, az állampolgár számára megközelíthetetlen titkokat rejtő technoló-

giát alkalmazó, s a technológiai szakértelem alapján megkérdőjelezhetetlen tekintélyű szakértők uralta társadalom ellenzékét jelentik. Ez a problematika tovább él az ökológiai mozgalomban. Mind a diák-, mind pedig az ellenkulturális mozgalmak bírálták a hierarchikus-bürokratikus szervezeteket, és új típusú, decentralizált, demokratikus szervezeti formákat kíséreltek meg kialakítani. Ez a törekvés jelen van az ökológiai mozgalom decentralizálási koncepcióiban is. Mindenütt kialakul az ökológiai mozgalmakban az ún. „hálózati” (network, reseau, Netzwerk) típusú szervezet; ennek alapjai autonóm közösségek, amelyek laza koordináció révén állnak kapcsolatban egymással; nincsen centralizáció, hierarchia, bürokrácia. Az ellenkulturális és a diákmozgalmak egyaránt átfogó, a politikán túlmutató gazdasági, szociális és kulturális megújulást tűztek célul, és ez a feladatvállalás más hangsúllyal, de megjelenik az ökológiai mozgalomban is. Továbbá az ellenkulturális, a diák- és az ökológiai mozgalmak eszköztárában egyaránt fellelhetők a nem konvencionális politikai magatartás különféle formái (a blokádnak, az ülsztrájk, épületek, intézmények, hatóságok megszállása stb.).

Az azonosságok mellett azonban fontos különbségek is vannak. Az ökológiai mozgalomban az ellenkultúra képviselői mellett nagy szerepük van a középosztályhoz tartozóknak és a környezetszennyezés, illetve az atomerőművek vagy más nagyberuházások által sújtott legkülönbélebb rétegeknek. Az egyetemi diákság képviselve van ugyan a mozgalomban, de nem uralja azt oly mértékben, mint korábban a diákmozgalmat. A diákmozgalom forradalmi céljai között nem szerepeltek ökológiai követelések, viszont az ökológiai mozgalom nem kíván politikai forradalmat.

Az ökológiai mozgalom kialakulásának s megjelenési formáinak fontos tényezője az állampolgári tevékenység, a közvetlen politikai részvétel gyakorisága, jellege, sajátosságai stb. az adott államban. Ezen a szálon az ökológiai mozgalom a széles értelemben vett közvetlen-demokratikus politikai kultúra meglétéhez vagy hiányához kötődik; ami pozitív vagy negatív módon befolyásolja kialakulásának lehetőségét, illetve megítélését az adott politikai rendszerben.

A politikai kultúra, magába foglalva a közösség múltjának tapasztalatait, körülírja azt, hogy melyek a hagyományos, a bevett politikai magatartásmódok és szerepek, illetve, hogy milyen értékek kapcsolódnak ezekhez. (Így például bevett és elfogadott lehet valahol az ülsztrájk, míg másutt közvetlenül rendőri beavatkozást vonhat maga után.) A politikai kultúra íratlan normáit persze előbb-utóbb jogilag kötelező szabályokba foglalják, de e szabályok sosem a tényleges helyzet tükrözik. A nem konvencionális magatartásformák fokozatosan bevetté, elfogadottá válhatnak a politikai kultúrában — ez történt az Egyesült Államokban a diákmozgalom egy sor újításával —, de az írott normák többnyire csak lassan vagy egyáltalán nem követik ezt a változást.

Az ökológiai mozgalmakban megjelenő állampolgári tiltakozás különféle magatartásformái között a politikai kultúra mintegy szelektál: egyesek elfogadottak, mások megtűrték, és vannak tiltottak, üldözendők is. Ez az oka annak, hogy az ökológiai mozgalom tiltakozásának formái egyes államokban sokrétűek és elterjedtek, másutt pedig szegényesek és könnyen vezetnek összeütközéshez az államhatalommal.

Az ökológiai mozgalom és a politikai rendszer viszonyát legélesebben mindegyik ugyanaz a téma, az atomerőművekkel kapcsolatos konfliktus vetette fel. Az Egyesült Államok és a Közös Piac tagországai a hetvenes évek elején nagyszabású atomerőmű-programokat alakítottak ki.

Az atomerőművek telepítése ellen széles körű társadalmi tiltakozó mozgalom alakult ki. Az atomerőmű politikai kérdéssé vált, amellyel a pártoknak is foglalkozniuk kellett.³

Mindenütt megmértek a demokratikus politikai kultúra tradíciói és a konfliktusmegoldás demokratikus eljárásai. Ausztriában, Svájcban és Svédországban, valamint az Egyesült Államok bizonyos tagállamaiban népszavazás döntött az atomerőművekről, az NSZK-ban gyakran elhalasztották a telepítést, Franciaországban pedig a tiltakozás ellenére folytatták.⁴ A franciáknál és a németeknél az atomerőmű-konfliktus bizonyította be az ökológiai mozgalomnak, hogy a hagyományos politikai intézményekben nem lehet elérni az ökológiai célokat, és saját politikai mozgalom alapítására van szükség.

Az új társadalmi mozgalmak politikai jelentkezését, illetve ennek mikéntjét tehát az adott ország politikai kultúrájában felhalmozódott értékek, normák, szerepkészletek, illetve a politikai rendszer felépítése és működése befolyásolják.⁵

A következő lépcső az ökológiai mozgalom és a politika viszonyában: mennyire nyitott az új igények iránt a politikai rendszer? Mennyire teszi lehetővé azt, hogy alapstruktúrájának megváltoztatása nélkül újra orientálja céljait és új szempontokra legyen tekintettel? Milyen a „követési készsége” és a „követési távolsága” a politikai rendszernek az új igényekkel kapcsolatban? Ezekben az általánosabban feltett kérdésekben az rejlik, hogy az ökológiai mozgalom mennyire valósíthatja vagy közelítheti meg céljait az adott politikai berendezkedésen belül? Mennyire „nyitottak” az ökológiai követelések irányában a képviselői szervek, a helyi és a központi igazgatás, a különféle pártok és érdekegyesületek?

A politikai rendszer reakciója meghatározza az ökológiai mozgalmak viszonyát a politikai rendszerhez. Ha a politikai rendszer anélkül is képes bizonyos új igényeket felvállalni, hogy alapstruktúrája és értékei veszélybe kerülnének, akkor az ökológiai mozgalom nem kényszerül arra, hogy megkérdőjelezze azokat, és megváltoztatásukat tűzze célul. Ha a politikai rendszer nem vállalja fel az új igényeket, akkor viszont az ökológiai mozgalom a politikai rendszer ellenzékévé válik, és megváltoztatására tör. Részben a politikai rendszer rugalmassága befolyásolja azt, hogy az ökológiai mozgalom radikális politikai célokat tűz-e maga elé, vagy megelégszik a fennálló rendszer keretein belüli tevékenykedéssel.

A politikai rendszer egészen belül az ökológiai mozgalom politikai fellépésének mikéntjét erősen befolyásolja a pártrendszer felépítése. Ha az ökológiai mozgalom céljainak megvalósítását önálló politikai szervezet vagy szervezetek létrehozásával kívánja előmozdítani, akkor a szervezeti forma megválasztását — párttá váljon vagy nem — befolyásolják a pártalakítás szabályai. De — mivel a fejlett tőkésországokban nincs áthághatatlan jogi akadálya új pártok létrehozásának — még inkább befolyásolják a különféle formák közötti választást az új párt várható esélyei a kialakult pártrendszerben, befolyásolja a pártforma alkalmazását továbbá a pártrendszer szerkezete: a baloldal és a jobboldal közötti éles, ideológiai jellegű megoszlás megléte (Franciaország) vagy hiánya, az ideológiai profil nélküli pártok (NSZK), valamint a pártrendszer koncentráltságának foka — az, hogy sok kisebb és közepes vagy csak néhány nagy párt van —, valamint a pártrendszer kialakult struktúrájába vetett bizalom, a pártrendszer legitimitása.

J. Raschke politológus érdekes hipotézist alkotott az ökológiai mozgalom párttá szerveződésével kapcsolatban.⁶ Ennek alapja a nyugat-európai pártrendszerek koncentrációs foka. Minél koncentráltabb egy pártrendszer, azaz minél kevesebb párt osztozik meg a szavazatokon, annál kevésbé készek arra a nagy pártok, hogy

új témával, az ökológiai problematikával foglalkozzanak. Viszont minél differenciáltabb a pártrendszer, annál nagyobb a valószínűsége, hogy kisebb ellenzéki pártok új témákat képviselnek. A különböző reakció típusok alapja az új témák révén megnyerhető vagy elveszthető szavazatok kockázata. A koncentrált pártrendszerekben az új témák nehezen kiszámítható hatásai következtében még viszonylag kisszámú szavazat elvesztése is veszélyeztetheti a kormányzáshoz szükséges többséget. A differenciált pártrendszerekben az ellenzéki pártok számára ez a kockázat kisebb. Az önálló ökológiai párt alapítása így valószínűbb a koncentrált pártrendszerekben, ahol a nagy pártok hajlamosak a megmerevedésre, mint a sok pártra oszló differenciált pártrendszerekben, ahol valószínű, hogy valamelyik kisebb párt felvállalja az ökológiai témákat.

Összefoglalva: a politikai kultúra, a politikai rendszer és a pártrendszer a következő módon befolyásolják az ökológiai mozgalom politikai jelentkezését, szerveződését, stratégiáját:

1. A demokratikus, az állampolgári aktivitást és a tiltakozó magatartást széles körben toleráló politikai kultúra hagyományai kedveznek az ökológiai mozgalom jelentkezésének, az ökológiai igények politikai megfogalmazásának és érvényesítésének.

2. Az új igényekre rugalmasan reagáló politikai rendszerben az ökológiai mozgalom nem válik ellenzéki erővé. A rugalmasság híján azonban megjelenik a politikai rendszer kritikája és elutasítása, a mozgalom radikalizálódik.

3. Ha az ökológiai mozgalom mint társadalmi mozgalom igényeit a politikai rendszer nem vállalja fel, az ökológiai mozgalom hatékonyabb politikai szervezeti formákat keres. Hogy ez önálló párt vagy pártok alapításával, vagy az ökológiai mozgalomnak a fennálló pártokba vagy ezek valamelyikébe való integrálódásával megy végbe, azt részben a pártrendszer koncentráltságának foka, a pártrendszer szerkezete, illetve a fennálló pártokba mint a politikai rendszer elemeibe vetett bizalom, a pártrendszer legitimitása (vagy ennek hiánya) határozza meg.

Az ökológiai mozgalom mint társadalmi mozgalom politizálódásának ez a sémája csupán analitikus modell, a következőkben leírjuk konkrét típusait is.

ÁLLAMPOLGÁROK ÉS KÖRNYEZETÜK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Az amerikai ökológiai mozgalom nem kisebb elődre hivatkozhat, mint Th. Jeffersonra, az amerikai demokrácia egyik megalapítójára. Ő úgy vélte, hogy Amerika csak addig őrizheti meg demokráciáját, amíg elkerüli azt az iparfejlődést, amely megakadályozza Európát a demokrácia kialakításában, a bűzös, túlnépesedett városok és a bennük élő tudatlan és tulajdon nélküli tömegek miatt. Az amerikai demokrácia jeffersoni tradíciója azt hangsúlyozza, hogy a demokrácia a „fűszálak gyökereihez” (grass-roots) kötődik; a nép aktivitásához, kezdeményezéséhez, politikai részvételéhez a helyi közösségekben.⁷

A 19. század során az amerikai gondolkodás nagy alakjainál összefonódott az amerikaiak szabad, demokratikus életformája, és a természetes élet ideálja (Melville, Withman, Emerson, Cooper, Thoreau, Twain stb.). A két eszme kapcsolatát a „határterület”, a „frontier”, a folyton Nyugat felé terjeszkedő közösségek életmódja testesíti meg, amely a 19. század folyamán még többnyire a mezőgazdaságon és a telepések közvetlen demokráciáján alapul.

Ahogy az Egyesült Államok a világ egyik legnagyobb ipari hatalmává vált, egyben az ökológiai problémák gyűjtőhelyévé is lett. Az iparfejlődéssel párhuzamosan már a 19. század végén megjelentek a környezetvédelmi kezdeményezések (víz- és levegővédelmi szabályok, nemzeti parkok alapítása stb.) és részben ma is fennálló környezetvédő egyesületek alakultak (Sierra Club, 1892). Az ökológiai mozgalom azonban csak a hatvanas évek végén, illetve a hetvenes években jelenik meg.

Az ökológiai mozgalom általában mindenütt heterogén, de az Egyesült Államokban szinte áttekinthetetlen. Igen nagy a különféle helyi igazgatási egységek autonómiája, erős az állampolgárok önálló szerveződésének tradíciója, számtalan helyi, állami és nemzeti, ökológiai célokkal rendelkező szervezet létezik.

Az önkéntes szervezeteknek ez a sokasága és sokfélesége⁸ fontos sajátossága az amerikai mozgalomnak a nyugat-európaival szemben, és az amerikai politikai kultúra specifikumaival függ össze. Ennek alapja az amerikai demokráciának az a hagyománya, hogy az állampolgároknak saját ügyeiket saját maguknak kell intézni, lehetőleg saját szervezeteikben, és jobb, ha az állam távol marad ezektől, vagy csak segíti őket. Ez a grass-roots tradíció létrehozta a társadalmi-politikai szervezetek hatalmas hálózatát, és az emberek fokozatosan kialakuló készségét és képességét az ilyen szervezetek támogatására. Így Amerikában számos olyan feladatot oldanak meg önkéntes szervezetek, amelyek Európában az állam hatáskörébe tartoznak.⁹

A környezetvédő szervezetek (például Environmental Action, Ecology Action) profilja, tevékenységi területe, céljai eltérőek, tevékenységi formáik széles skálán helyezkednek el. Az amerikai politikai kultúra pozitívan értékeli az állampolgári kezdeményezést, illetve az állampolgári tiltakozás különféle formáit. (Például bírósági eljárás a környezetszennyezők vagy a potenciálisan káros hatással járó üzemek telepítői ellen az 1969-es környezetvédelmi törvény vagy más jogszabály alapján; tiltakozó kampányok a tömegkommunikációban; információk gyűjtése, tudományos feldolgoztatása önkéntes vagy fizetett „ellenszakértőkkel” és az eredmények eljuttatása az illetékesekhez; a képviselők megnyerése, befolyásolása, „lobbyszás” a helyi és központi népképviselői szervezetekben; tüntetés és tömeggyűlés, valamint más nem hagyományos magatartásformák, az építési terület vagy az illetékes hatóság megszállása stb.)¹⁰

Az akciókban koalícióba lépnek nemzeti szinten szervezett nagy egyesületek, az adott feladatra alakult, ideiglenes jellegű ad hoc állampolgári szervezetek (single-issue organizations), különféle politikai szervezetek (például a helyi női választók szövetsége, valamely szakszervezet vagy a békemozgalom valamely egysége) és támogathatják bizonyos állami vagy félállami szervezetek (egyetemek, kutatóintézetek, környezetvédelmi szervek) is. Ezek a koalíciók többnyire rövid életűek.

Kiemelkedő fontosságú az ökológiai mozgalom kapcsolata az ún. „városi mozgalmakkal”. Az Egyesült Államok hatalmas városaiban a hatvanas évekre nyílik vissza az állampolgárok mozgalmainak részvétele a helyi ügyek intézésében. Ezt részben a demokraták szociális és oktatási programjai mozdították elő. Ezek az állampolgári kezdeményezések és mozgalmak a lakóhelyi közösség önrendelkezését kívánták elérni¹¹. Az ekkor kialakult szervezeti keretek, illetve tapasztalatok tovább élnek a hetvenes években a városrész, a kerület ökológiai-szociális rekonstrukcióját célul tűző kezdeményezésekben.

A különféle környezetvédelmi szervezetek és állampolgári kezdeményezések

társadalmi bázisát elsősorban a középosztály adja. A kertvárosok jómódú lakosságát képviselik, amely saját életminőségét védi a környezeti ártalmakkal szemben.¹² A városi mozgalmak azonban nemcsak a kertváros védelmét, hanem a négernegyed, a nyomornegyed, a belváros emberibbé tételét is szolgálják.

Hogyan jöhetett létre a „felnőtt társadalom” ellen lázadó diákmozgalom és ellenkultúra maradványainak, valamint a középosztálynak bizonyos fajta koalíciója az amerikai ökológiai mozgalomban? Ennek történeti tradíciói és gyökerei is vannak. A hagyományos állampolgári tiltakozás különféle formáinak, illetve az ellenkultúra tiltakozó mozgalmának szövetsége egyszer már létrejött a vietnami háború ellen. A vietnami háború befejeztével az ellenzéki társadalmi mozgalmak fokozatosan elveszítették politikai töltetüket, tagjaik, ha nem váltak a középosztály részévé, akkor a magánélet, az életmód átalakítása felé fordultak. Ebből a változásból alakult ki az amerikai alternatív mozgalom, amely az ökológiai mozgalomban az ellenkultúrát képviseli. Az ellenkultúra bizonyos értékei, az önpusztításig terjedő egyéni szabadság, a szabad közösség keresése, az egység a természettel pedig „megszüntette őrizték meg” az amerikai életforma tradícióit. Így kapcsolódhatott össze az állampolgári és az ellenkulturális tiltakozás a hetvenes évek ökológiai mozgalmában.

Az amerikai alternatív mozgalom fejlődése két szakaszra osztható.¹³ A hatvanas években az ember megújítását szolgáló, alternatív reprodukciós közösségek alakultak; vidéki és városi kommunák, szabad klinikák, alternatív médiák és iskolák. A hetvenes évek gazdasági problémáit az alternatív technológiát alkalmazó, ökonómiai célú közösségek, vállalkozások létrejötte kísérte, amelyek részt kértek és kaptak a városi politika költségvetési eszközeiből; különféle alternatív fejlesztési programokat alkottak, ellenőrzésük alá vontak bizonyos kommunális intézményeket stb. A hetvenes éveknek ezek az új törekvései látványos eredményeket produkáltak Kalifornia államban, ahol a különféle közösségeknek az alternatív technológia felhasználására, különösen a napenergia alkalmazására irányuló kísérleteit az állam jelentős dotációk és adókedvezmények révén támogatta.

Az amerikai ökológiai mozgalommal kapcsolatban egyes európai kritikusok¹⁴ gyakran utalnak arra, hogy „győztek mielőtt küzdöttek volna”. Azaz: a kormány-szervek és az üzleti körök, ha az gazdasági vagy szociális szempontból „kifizetődőnek” látszik, támogatják az alternatív technológiák alkalmazását, illetve a rekonstrukciós munkákat. Ez a támogatás viszont „korrumpálhatja” a mozgalmat, mondják a kritikusok. A városrészek rekonstrukciójának eredményeként a szegényeknek, a négereknek ismét „lepusztultabb” helyre kell költözniük, az alternatív technológia közösségeiben pedig a társadalomformálás és a politizálás helyére a magánélet céljai kerülnek.

D. Cohn-Bendit, a Zöldekhez csatlakozó egykori 68-as diákvezér úgy veti fel a kérdést,¹⁵ hogy az amerikai alternatív- és ellenkultúra nyugodtan éli és élheti világát anélkül, hogy igazából át kelljen alakítania vagy egyáltalában csak észrevennie a „másik társadalmat”. Politikai szerveződésre így nincs szüksége, holott ez az alapkérdés a társadalom átalakításában.

Az állampolgári és az ellenkulturális tiltakozás közös frontjává vált az Egyesült Államokban a városi politikához hasonlóan az atomerőművek elleni harc.¹⁶ A hatvanas évek végétől különféle grass-roots szervezetek és csoportok sokasága jött létre a telepítések ellen. Egyik fő harci eszközük az atomenergiáról szóló törvényben (1957) intézményesített „meghallgatás” (hearing), melynek keretében

az atomhatóság (AEC, majd RC) mind a telepítés helyének jóváhagyása, mind pedig az atomerőmű üzembe helyezése előtt meghallgatja az érintettek szervezeteinek véleményét. A „meghallgatással” ritkán lehetett megakadályozni a telepítést, de el lehetett érni feltartóztatását, a biztonsági előírások szigorítását stb.

Ezekhez a kampányokhoz csatlakozott Ralph Nader, aki az elhanyagolt társadalmi érdekek (öregék, fogyasztók) megszervezője és védője. Ő országos szinten igyekezett koordinálni az atomenergia-ellenes mozgalmat. 1976-ban hét államban tartottak népszavazást az atomerőművek telepítéséről, s ellenzőik jelentős támogatást (max. 41 százalék) kaptak.

Ez a kampány azonban felszínre hozta a mozgalom szervezeti problémáit. A helyi grass-roots csoportok nem voltak hajlandók követni Nader utasításait, aki magához akarta ragadni a vezetést. A másik probléma az volt, hogy a kampány során a mozgalom nem nyerte el a szegények, a munkások és az elnyomott kisebbségek támogatását. A munkásság szakszervezetei, akárcsak más országokban, itt is az új munkahelyeket teremtő gazdasági növekedést támogatják, és alig vesznek részt az ökológiai mozgalomban.

Az atomerőmű elleni harcra 1976-ban megalakult Clamshell Alliance „esernyő-szervezet” volt: több feminista, alternatív és állampolgári csoportot egyesített. Ezek erőszakmentes állampolgári engedetlenség révén kívántak küzdeni az erőmű ellen. (Aktivistáik néhány napos, az erőszakmentes akcióhoz felkészülést nyújtó kiképzés után három alkalommal szállták meg az erőmű környékét.)

Az Alliance egy sor szervezeti és taktikai újítást alkalmazott működésében. A szervezet a hierarchia teljes leépítésére, az informális alapokon szerveződő, baráti csoportok (affinity group) autonómiájára épül. A döntéshozatalban a konszenzuselv érvényesül, amelyet a kvékerektől vettek át. Ez azt jelenti, hogy a többségi döntés nem kötelező a kisebbségre; addig kell folytatni a vitát, amíg mindenki egyet nem ért.

Az Alliance példája széles körben követőkre talált, s a különféle csoportok 1978-ban nemzeti kongresszust rendeztek. Céljaik túlterjedtek az atomenergia elleni küzdelmen. Bírálták a nagy szervezetek uralmát a gazdaságban és a természet kizsákmányolását. A társadalom decentralizálását, demilitarizálását és nagyobb egyenlőséget követeltek. A tőkeintenzív társadalom helyett munkaintenzív, kisméretű, megújítható energián alapuló termelést kívántak.

Az atomenergia-ellenes mozgalom többsége hangsúlyozza az atomenergia békezés és háborús felhasználásának kapcsolatát, és ennek megfelelően a békemozgalommal akcióegységet vállal. Az Amerikában is megnövekedő békemozgalom ugyancsak egyesíti magában az állampolgári és az ellenkulturális elégedetlenséget. Részt vesznek benne az egyházak és a különféle, a hagyományos politika eszközeivel küzdő szervezetek (például egyes szakszervezetek), de a direkt akciókat végrehajtó ellenkulturális csoportok is.¹⁷

Az atomenergia-ellenes küzdelem részleges sikereket ért el az Egyesült Államokban. A közvélemény, főleg a Three Miles Island-i atomerőmű üzemzavara óta, az atomenergia alkalmazása ellen fordult. Moratóriumot rendeltek el az atomerőművek telepítésére a biztonsági berendezések felülvizsgálatáig.

Áttekintve az Egyesült Államok ökológiai mozgalmait, felmerül a mozgalom politikai jellegének és a politikai részvételnek a problémája. Mivel az Egyesült Államokban a politikai kultúra a grass-roots demokráciát saját alapjaként ismeri el, akárcsak a szervezett érdekek pluralizmusának koncepcióját (eszerint minden érdek csoportba és szervezetbe tömörülve küzd a befolyásért, s az erők és ellen-

erők egyensúlyba hozzák helyzetüket, s kizárják a politikai hatalom monopolizálását¹⁸⁾, a politikai kultúra ezért széles körben tolerálja az állampolgári tiltakozás különféle formáit.

Az érdekérvényesítés és a tiltakozás legalizált csatornákon érhet és ér el eredményt. Az ökológiai mozgalom így többnyire nem kényszerül a politikai rendszer átfogó kritikájára és ellenzéki irányú radikalizálódásra sem. Sőt, ahhoz, hogy eredményeket érjen el, gyakran még olyan megoldások is elegendőek, mint a bírósági eljárás vagy a tömegkommunikációs kampány. A politikai rendszer viszonylag rugalmasan reagál az új igényekre, így a mozgalom nem mindig „politizálódik”, és nem radikalizálódik.

Ennek egyik fontos tényezője a párt- és a képviseleti rendszer szerkezete, amely önálló, hatékony ökológiai párt megalakítását feleslegessé és értelmetlenné teszi. Az amerikai kétpártrendszer szinte megbonthatatlan; komolyabb eredményeket eddig csak a republikánus és a demokrata pártból kiszakadt csoportosulások érték el eddig. Ami az ökológiai célokkal a választásokon fellépő néhány csoportosulást illeti (Citizens Party, 1980), ezeknek nem célja, hogy elnökjelöltet állítsanak, hanem hogy propagálják céljaikat, nyilvánosan megfogalmazhassák követeléseiket.

Az amerikai pártok szerkezete is sajátos: nincs állandó szervezetük, programjuk, nincsen frakció- és pártfegyelem. Működésük kimerül a különféle választások megszervezésében. Az elnök és a képviselők megválasztásuk után meglehetősen függetlenek pártjaiktól — függnék viszont a közvéleménytől, a szavazóktól és csoportjaiktól. Ezen a ponton befolyásolhatóak a képviselők az ökológiai célok érdekében; újráválasztásukat szem előtt tartva támogatják az ökológiai szervezeteket, főleg a demokrata párt jelöltjei és képviselői. Az ökológiai szervezetek a helyi és a szövetségi képviselőt, illetve a helyi és a központi igazgatás befolyásolásával, a lobbizással hatékony segítséget kaphatnak és kapnak is időnként a különféle állami szervektől.

Az amerikai pártrendszer és a pártok felépítése kizárja a hatékony, önálló ökológiai párt alapítását, de lehetővé teszi az ökológiai igények lobbizás révén történő érvényesítését, azt, hogy az ökológiai csoportok politikai „nyomást gyakorló” csoporttá (pressure group) váljanak. (Ezek persze jóval kisebb „nyomást” gyakorolhatnak, mint például a munkaadók vagy a dolgozók egyesületei, mivel nincs lehetőségük arra, hogy a beruházások visszafogásával vagy sztrájk révén befolyásolják a kormányt, csupán szavazataik és a közvélemény időnként elnyert támogatása állnak mögöttük.) A nagy társadalmi csoportokéinál (munkások, farmerek, munkaadók) gyengébb konfliktus- és szerveződési képességük következtében az ökológiai szervezetek érdekei éppúgy a „gyengébb” érdekek közé tartoznak az amerikai pluralizmus rendszerében, mint a fogyasztóké vagy az öregeké. De többnyire még így is komoly részeredményeket érnek el és hatékonyabban befolyásolják a politikát, mint az európai ökológiai mozgalmak.¹⁹⁾

Az amerikai ökológiai mozgalom ad hoc szervezetekben és pozíciókban konkrét feladatok megoldására törekszik. Kevés kivétellel nem konfrontálódik a politikai rendszerrel, és nem tesz kísérletet átfogó politikai szervezet és alternatív politikai program kialakítására. Horizontján nem jelennek meg a nyugat-európai ökológiai mozgalmak ideológiai megalapozású szociális és politikai követeléseit. Ezzel szemben a francia ökológiai mozgalom, ha nem is egységesen, de fellép a különféle választásokon, programot ad, de mégsem ér el különösebb eredményt.

AZ ÁLLAM ÉS AZ ÖKOLOGISTÁK HARCA FRANCIAORSZÁGBAN

Franciaországban az ökológiai mozgalom eltérő társadalmi-politikai feltételek között indult és más irányba fejlődött. Itt is alakultak a múlt században helyi környezetvédő egyesületek, de ezek ma csak ritkán működnek együtt az ökológiai mozgalommal. A francia politikai kultúrából hiányoznak a grass-roots hagyományok és az állampolgári öntevékenység és tiltakozás széles skálája. A francia fejlődésre az etatizmus, a bürokratikus megoldások a jellemzőek, amelyek elnyomják a társadalmi öntevékenységet.

Ilyen körülmények között az ökológiai mozgalom elsődleges ereje a 68-as mozgalom felnövekvő nemzedéke, a diák- és az ellenkulturális mozgalom, melyeknek „második frontja” a forradalmi politika után az alternatív életformák mozgalma, illetve az atomenergia-ellenes, az ökológiai mozgalom lett. Franciaországban, mint mindenütt, fontos szerepet játszik az atomenergia konfliktus az ökológiai mozgalom kialakulásában. A francia gazdaság energiafelhasználásában rendkívül magas (1980-ban körülbelül 76 százalékos) az import energia aránya. Részen ez az oka, hogy mind a jobb-, mind pedig — ígéreteik ellenére — a baloldali kormányok a társadalmi tiltakozást semmibe véve folytatják az atomerőművek telepítését, és ezek érdekében nem riadnak vissza az autoritativ-represszív megoldásoktól (durva rendőri beavatkozás stb.) sem. A politikai rendszer rugalmatlansága az atomerőmű-konfliktusban az ökológiai mozgalom önálló politikai fellépésére, választási részvételére, és a fennálló politikai rendszer radikális kritikájára vezetett az ökológisták körében.²⁰

A hetvenes évek elején az ökológiai mozgalom megszerveződésében nagy szerepet játszottak a különböző ökológiai témákkal foglalkozó folyóiratok (La Guelue ouverte, Le Sauvage, Charlie Hebdo stb.), amelyek többnyire az ellenkulturális és a diákmozgalomnak mindennapi életre vonatkozó kritikájából kiindulva jutottak el az ökológiai témákhoz. A francia sajtó politikai szervező szerepének hagyományai a 19. század alkotmányos monarchiáira nyúlnak vissza, amikor szervezett pártok híján többek között a folyóiratok körül kialakult csoportosulásokhoz igazodott a politikai megoszlás. Az ökológiai sajtó orgánumai különféle kongresszusok, konferenciák összehívásával koordinálták az ökológiai mozgalom erőit. Az Autrement című folyóirat pedig az alternatív mozgalom szervezéséhez kíván hozzájárulni tanácsadó, segítségnyújtó szolgálat létrehozásával.

Az alternatív mozgalom Franciaországban nem olyan fejlett és differenciált, mint az Egyesült Államokban vagy az NSZK-ban.²¹ Az ipar területén néhány csődbe jutott nagyvállalatnál kormánysegíttéssel hoztak létre kommunális igazgatású, „alternatív” üzemeket. Az önerőből szervezett vállalkozások jelentősége kisebb, mint az NSZK-ban és Amerikában. A kormány a mezőgazdaságban támogatja a kommunákat, de azok nagy része valójában profitorientált, nem alternatív gazdálkodást folytat. A napenergia felhasználását, akárcsak az Egyesült Államokban, itt is támogatja a kormány, de a dotációknál háttérbe szorulnak a kisebb, alternatív elvek alapján működő vállalkozások. A munkaügyi és pénzügyi kormányzatszervek felismerték azt a lehetőséget, amelyet a fiatalok munkanélküliségének megoldásában az alternatív ökonomia magában rejt: bátorítják az „új vállalkozókat”, akik akkumulálják csekély tőkájukat és látástól vakulásig dolgoznak, ily módon megkímélve eltartásuktól az állami költségvetést.

Azonban a francia állami támogatás egészen más, mint az amerikai. Az autonóm társadalom amerikai hagyományaival szemben a francia történelemben a

paternalista, gondoskodó állammal találkozunk, amely a francia abszolutizmus óta beavatkozásával megfojtja, illetve állami dotációkat kérelmező kliensekké teszi a szabad vállalkozókat. Ezeket a hagyományokat, valamint manipulatív céljait képviseli a francia állami támogatás az alternatív szektorban, amely krónikus tökehiánnyal küzd. Az „új vállalkozók” könnyen válhatnak hasonlókká az állami támogatásért versengő régi vállalkozókhoz.

A közvetlen amerikai példák is szerepet játszottak a francia ökológiai mozgalom kialakulásánál. Az egyik legnagyobb szervezet a Föld Barátai (Amis de la Terre, 1969), a hasonló nevű amerikai egyesület (Friends of Earth) mintájára alakult. Vezetőjénél, B. Lalonde-nál, aki a 68-as mozgalmak prominens alakja volt, erőteljes a részben amerikai mintájú „libertárius”, radikál-liberális felfogás hatása.²² Ő a gazdasági növekedés hamis ideológiájának szülőjét az államban látja. A többi ökológistához hasonlóan bírálja az állam gazdasági-szociális manipulatív tevékenységét, antidemokratizmusát és represszív fellépését. Eszménye az öngazgató, önszegélyen alapuló, autonóm társadalom. Az ökológiai mozgalom stratégiája szerint nem lehet forradalmi, de reformista sem: mindkét stratégia államcentrikus. Az ökológia eszményei szerint nem valósíthatók meg sem az állam lerombolásával, sem átalakításával, hanem csak a társadalmi mozgalom révén, a társadalom autonóm kezdeményezésével. A társadalmi változás nem lesz sem reform, sem forradalom, hanem fokozatos, „alulról jövő” társadalmi átalakulás, „fölváltás” (substitution). A centralizáció kritikája az Amis és a többi ökológista szervezet szövetségesévé teszik a Franciaországban jelentős regionalista-autonomista-öngazgató és etnikai kisebbségi mozgalmakat.

Az Amis szervezete is autonómia-eszményüket tükrözi. A szervezet körülbelül 150 csoportból alakult hálózat, föderatív felépítésű, a helyi kezdeményezéseken alapul. A csoportok szervezeti felépítése és tevékenysége teljesen autonóm, csak a hálózat alapdokumentumával kell egyetérteniük. A csoportok közgyűlése hozza meg a hálózat egészére érvényes döntéseket. Alapelv, hogy a kisebbségi vélemény ugyanolyan értékű, mint a többségi, azaz itt is megvan a konszenzuselv. A szervezet négy szervezési alapelve: a helyi autonómia, a regionális koordináció, a nemzeti szintű szervezet hiánya és a nemzetközi kapcsolatok (külföldi szervezet vagy csoport is tag lehet). Ezek a szervezési elvek a kommunális és regionális szint megerősítésével és a nemzetköziség hangsúlyozásával kikapcsolják a nemzetállami szintű centrumot. Az Amis szervezeti felépítése így mintegy „leképezi” államkritikájukat.

A többi ökológista szervezetet tömörítő, 1978-as választási szövetség (Écologie '78), melyben az Amis is részt vett, ugyancsak e négy szinthez kapcsolva fejti ki közös programját. A kommunális szinten az állampolgárok részvételére és ökológiai cselekvésére van szükség. Bírálják az elidegenedett munkát, ehelyett alternatív technológiát alkalmazó, a helyi közösség tulajdonán alapuló és kis egységekben folyó, hierarchia és munkamegosztás nélküli termelést kívánnak.

Regionális szinten a falu és a város viszonyában a felborult arányokat a falu javára kívánják módosítani. A kisebbségek autonómiáját és tolerálását képviselik. Nemzeti szinten a decentralizáció, valamint az atomenergia felhasználásának bezüntetése a cél. Népi milíciát szorgalmaznak, és népszavazások révén akarják elterjeszteni a közvetlen demokratikus megoldásokat. Nemzetközi szinten programjukban az egyesült, demilitarizált Európát, a harmadik világgal vállalt szolidaritást, valamint az új, kiegyensúlyozottabb gazdasági rendet hirdetik.

A francia ökológiai mozgalom egyedülálló sajátossága, hogy egy nagy szak-

szervezet, a CFDT támogatja az ökológiai és az atomenergia-ellenes mozgalmat.²³ Ez a szakszervezet katolikus alapokról indult, de 1967 körül a diákmozgalom, illetve a parasztság mozgalmainak hatására átalakult: az életminőség szempontjait, a munka és a szabadidő arányát, a nők helyzetét helyezte a bérezés és a teljes foglalkoztatás hagyományos szakszervezeti problémái elé. Már 1967-ben *Minek a növekedés* címmel adott ki brosrút.

A szervezetiileg széttagolt és eltérő célokkal rendelkező francia ökológiai mozgalomban egységesen államellenes, a politikai rendszer egészét elutasító attitűd alakult ki.²⁴ Az ökológisták úgy vélik, hogy a jobb- és a baloldali pártok csak saját fennmaradásukkal törődnek és nem a társadalom érdekeivel, amelyet a centralizált államhatalom elnyom. Ez a felfogás egyes szervezeteknél a politika teljes elutasításához vezet. Mások az ökológiai mozgalom politikai megszervezése mellett szállnak síkra. Létezik közvetítő álláspont is: a társadalmi mozgalomban és a politikában kifejtett tevékenység kiegészítik egymást.

A francia ökológiai mozgalom fejlődésében²⁵ — amellet, hogy egyes szervezetek, mint például egy ideig az Amis, tartózkodtak a választásoktól — a közvetítő álláspont érvényesült; párhuzamosan folyt az atomerőművek elleni állampolgári tiltakozás több tízezres tömegakciókkal, és a választásokon is megjelentek az ökológisták. A „két front” kölcsönösen — az eredmény szempontjából negatívan — befolyásolta egymást. Az atomerőművek elleni harcban a különféle tömegakciókkal nem értek el tartós eredményeket. Az egyik akció szervezatlensége, valamint az állam autoritárius, rendőri erőszakkal járó fellépése következtében halálos áldozatot és rengeteg sebesülést eredményező represszióra került sor (Malville, 1977). A választásokon pedig csak laza koalíciókat hoztak létre a különféle szervezetek (például *Écologie '78*), amelyeken belül folytonos viták zajlottak az alapító szervezetek között. A pártformát a politika kritikájából következően nem vállalták.

Tovább nehezítette az ökológisták helyzetét a francia pártrendszer megosztottsága, a nagyon sok kisebb párt léte, amelyek ideológiai profillal rendelkeznek, és képesek integrálni választóikat. Ehhez járult az ideológiai alapú, éles polarizáció a jobb- és a baloldali pártok között.

Ezek a sajátosságok az NSZK-val szembeállítva válnak világossá, ahol a két nagy, határozott ideológiai profil nélküli „néppárti” blokk (keresztények, illetve szociáldemokraták a változó hovatartozású liberálisokkal) mellett nincsenek jelentős kisebb pártok, így az ökológiai párt radikális programja elvileg vonzerőt jelenthet a fennálló pártrendszerrel elégedetlen elemek számára. Ez az esély nem áll fenn a francia ökológistáknál; Franciaországban bőven lehet válogatni a jobb- és baloldali radikális pártok között. De a sokféle pártot a második választási fordulóban polarizálja a választási rendszernek az a szabálya, amely az abszolút többség híján második választási forduló író. Ez rontja az ökológisták esélyeit, akik önértelmezésük szerint a bal- és a jobboldalon „túl” helyezkednek el, de a második fordulóban nagy részük mégis jobbra vagy balra szavaz vagy tartózkodik. A választási koalíciók²⁶ a választások után rendszerint felbomlottak; a francia ökológiai mozgalom képtelen volt egységes szervezet létrehozására. A differenciált, sok pártra oszló pártstruktúra ellenére kisebb pártok nem vállalták fel sikerrel az ökológiai mozgalom követeléseit. A pártrendszer szerkezete, a jobb- és baloldali megosztás élessége, valamint a pártrendszer legitimitása, a kialakult pártrendszerbe vetett hit mértéke játszott szerepet abban, hogy Franciaországban az ökológiai mozgalom nem pártként jelentkezett.

Az ökológiai mozgalmon belüli polarizáció, a kudarcok miatt fokozatosan a „depolitizáló” tendenciák lettek úrrá. Mitterrand elnökké választása, aki pártjának korábbi álláspontját a gazdasági problémák hatására módosítva, tovább folytatta az atomerőművek építését, az ökológiai mozgalomban tovább erősítette a politikától való eltávolodás tendenciáit, mivel úgy vélték: sem a jobb-, sem a baloldaltól nem várható az ökológiai célok elősegítése, önállóan pedig a fennálló politikai rendszerben tehetetlen a mozgalom.

Melyek a francia ökológiai mozgalom kudarcainak okai?²⁷ A politikai rendszer az új típusú magatartásformák megjelenésére represszióval válaszolt, etatisztikus-autoritárius módon kezelte az ökológiai mozgalom atomenergia-ellenes harcát és nem volt nyitott az új igényekkel szemben. Jóllehet a pártok verbálisan ökológiai követeléseket vállalnak, de nem hajlandók a változtatásra. Az ökológiai igények felé zárt a politikai rendszer, ezért az ökológiai mozgalom a politikai rendszer struktúráját kérdőjelezi meg.

Az ökológisták elutasítják a pártformát, és folytonosak a viták a politikai stratégiáról, a társadalmi bázisra vagy a választásra orientált megoldásról.²⁸ A különböző szervezetek képtelenek egységes keretben működni, egyedül az atomenergia elutasítása és az állam, illetve a politikai rendszer kritikája köti össze őket. Ezen a bázison nem jöhet létre koherens program, csak a laza tematikus kapcsolatban álló követelések összefoglalása. A mozgalom az éles bal- és jobboldali megosztottságnak megfelelően tagolódik, vannak konzervatív, liberális és szocialista elemei, amelyek nehezen működnek együtt. A centralizáció következtében hiányoznak az autonóm kommunális és regionális szervek, ahol az ökológisták fokozatosan behatolhatnak a hatalomba, mint a Zöldek az NSZK-ban.

Összefoglalva: a politikai kultúra, a politikai rendszer szerkezete és reakciója, valamint a párt- és a választási rendszer egyaránt „összeesküdtek” a francia ökológiai mozgalom ellen.

●

Megállapíthatjuk, hogy az eltérő társadalmi-politikai körülmények — amelyek közül kiemelkedő fontosságúnak tűnik a politikai megszerveződés szempontjából a politikai kultúra, a politikai rendszer reakcióképessége, nyitottsága és a pártrendszer szerkezete, koncentrációsági foka és legitimitása — lényegesen befolyásolják az ökológiai mozgalom fellépését, lehetőségeit, eredményeit. Ez a befolyás az Egyesült Államokban az önálló politikai fellépés ellen hat, de a szűken felfogott ökológiai követelések sikeres érvényesítését teszi lehetővé. Ezzel szemben Franciaországban e befolyások a mozgalmat kudarcra ítélik, de elősegítik megjelenését a politikában.

A „német modell”, a „Zöldek”, alapjában tér el az ameriktól és a franciától. Bár kimutatható egy sor kölcsönzés és tapasztalatátvitel az amerikai és a francia mozgalmaktól, az NSZK-ban más módon jelentkezett az ökológiai mozgalom a politikában. Pártban megszerveződve, alternatív, a politika legkülönfélébb ágazataival foglalkozó programmal lép fel, és sikereket ér el a különféle választásokon. Bázisát az „új társadalmi mozgalmak” adják.

Tekintsük át az amerikai és a francia mozgalmak bemutatásánál alkalmazott kategóriákban (politikai kultúra, politikai rendszer, pártrendszer) a Zöldek²⁹ mozgalmának sajátosságait a megelőzőkkel szemben.

Bár korábban hiányoztak az ellenkultúra, az állampolgári tiltakozás és a polgá-

ri engedetlenség hagyományai a német politikai kultúrából, de a hatvanas-hetvenes években — részben az Egyesült Államokból importálva — kifejlődtek és különféle formáik bevették a kultúrát. Az állampolgári kezdeményezések (Bürgerinitiativen) mozgalma, az alternatív mozgalom, a diákmozgalom maradványai, a házfoglalók mozgalma, az atomenergia-ellenes mozgalom és a békemozgalom alkotják az NSZK-ban az ökológiai mozgalom bázisát. Az atomerőművek elleni tiltakozó akciókban jött létre e mozgalmak akcióegysége. Az NSZK-ban, akár az USA-ban, kialakult az ellenkulturális és az állampolgári tiltakozás szövetsége.

Az ökológiai mozgalom az NSZK-ban, akárcsak Franciaországban radikalizálódott, bírálta a fennálló politikát, és önálló politikai kereteket hozott létre. Miért sikeresebb a nyugatnémet politikában az ökológiai mozgalom, mint a franciában? Ezt részben a politikai rendszer és különösen a pártrendszer struktúrája alapozza meg. A föderalizmus, a kommunális és a tartományi szintek önállósága lehetővé teszi azt, amit a francia centralizmus kizár: az ökológiai mozgalom fokozatosan „megtanulhatja” a politizálást, megerősítheti pozícióit és végrehajthatja a kommunális politikától a szövetségiig tartó „hosszú menetelést”. (Ami nem is volt olyan hosszú, mindössze 3—4 év.) Az NSZK koncentrált pártrendszerében a nagy, határozott ideológiai profilt nélkülöző néppártok között a radikális ökológiai programmal fellépő csoportosulás a politikai rendszer struktúrája ellen tiltakozó összes erők „gyűjtőmozgalmává” válik. Nincsenek olyan kis pártok, amelyek képesek lennének integrálni az ökológiai mozgalmat, a nagy pártok pedig meglehetősen immobilak ahhoz, hogy az új igényeket felvállalják. Szükségből erénnyé válik az NSZK politikai rendszerének az a sajátossága, hogy szelektál a kisebb politikai csoportosulások között. A kisebbséget hátrányos helyzetbe hozó szabályozás — csak a szavazatok minimum 5 százalékát elnyerő pártok kapnak parlamenti képviselőket — következtében az ökológiai mozgalmon belül megerősödött a koordináció és az integráció igénye, és sikerült viszonylag egységes, párt formájában működő politikai képviselőket kialakítani.

Összefoglalva a nyugatnémet ökológiai mozgalom politikai jelentkezésének sajátosságait; „amerikaiias”, a fejlett és differenciált társadalmi szerveződés a tiltakozó mozgalmakban, a tiltakozó magatartásformák széles körben elterjedtek, és létrejött az állampolgári és az ellenkulturális tiltakozás akcióegysége az atomenergia-ellenes, illetve a békemozgalomban. „Franciás” abban, hogy a fennálló politikai rendszert radikálisan kritizálja és elutasítja, valamint önálló politikai képviselőket alakít ki. De sajátosan „nyugatnémet” akkor, amikor viszonylag egységesíti politikai szervezetét és hatékonyan lép fel a politikai rendszerben.

JEGYZETEK

- ¹ *J. Habermas*: Új társadalmi mozgalmak. Világosság, 1983/2. sz.
- ² *Th. Roszak*: Ellenkultúra születik. Gondolatok a technokratikus társadalomról és ifjú ellenzékéről. Rövidített fordítás, a Népművelési Intézet sokszorosítása. 1980. I—II.
- ³ *D. Nelkin, M. Pollak*: Political Parties and the Nuclear Energy. Debate in France and Germany. In: Comparative Politics, 1980/2.
- ⁴ *D. Nelkin, M. Pollak*: Nuclear Protest and National Policy. In: Society, 1981/5.
- ⁵ A politikai rendszer és a politikai kultúra fogalmához: *K. v. Beyme*: Die politischen Theorien der Gegenwart. München 1980. 179—216. old.
- ⁶ *D. Murphy, F. Rubart, F. Müller, J. Raschke*: Protest. Grüne, Bunte und Steuerrebellien. Hamburg 1979. 168—171. old.

- ⁷ Szabó Máté: „Az” amerikai politikai tradíció. In: Világosság, 1982/8—9. sz.
- ⁸ Ezt a gazdagságot érzékelteti a The Urban Social Change Review 1981/2. Environmental Threats to Human Welfare in the 80's című tematikus száma. 29—36. old.
- ⁹ D. H. Merkl, D. Raabe: Politische Soziologie der USA. Wiesbaden 1977. 43—47. old.
- ¹⁰ L. K. Calldwell, L. R. Hayes, I. M. McWriter: Citizens and the Environment. Case Studies in Popular Action. Bloomington 1976. Bizonyos jogi eszközökről; Sólyom László: Környezetvédelem és polgári jog. Akadémiai Kiadó 1980. 117—170. old.
- ¹¹ H. Wallmann: „Citizen Participation” in USA. In: U. Bernbach (hrsg.); Theorie und Praxis der direkten Demokratie. Opladen 1973. 321—371. old.; N. I. Fainstein, S. S. Fainstein: Urban Political Movements. Prentice Hall, 1974.
- ¹² I. L. Horowitz: Ecological Movements vs. Economic Necessities. In: Ideology and Utopia in the United States 1956—1976. London, New York 1977.
- ¹³ P. Morberg: Bewegung und Gegenkultur. In: J. Case, C. R. Taylor: Sociale Experimente in der Bewahrung. Sanfte Veränderung in einer harten Wirklichkeit. Berichte aus den USA. Frankfurt am Main 1981. 13—48. old.
- ¹⁴ M. Mayer: Bürgerinitiativen und Ökologiebewegung in den USA. In: Buro (etc.); Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen. Frankfurt/New York 1980. 222—232. old. M. Mayer: Alternativparadies USA? In: Links, 1979/114.
- ¹⁵ C. Castodiaris, D. Cohn—Bendit: De L'Ecologie a L'Autonomie. Paris 1981. 55. old.
- ¹⁶ R. C. Mitchell: From Elite Quarrel to Mass Movement. In: Society, 1981/5.
- ¹⁷ Vajda Péter: Militarizmus és atomfegyver-ellenes mozgalom. Világosság, 1982/8—9. sz.
- ¹⁸ D. H. Merkl, D. Raabe: Id. mű, 105—120. old.; Hardi Péter: Pluralizmus-felfogások az amerikai politikatudományban. Világosság, 1980/4. sz.
- ¹⁹ C. Offe: Demokratische Legitimation der Planung. Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Frankfurt am Main 1977. 123—153. old.
- ²⁰ D. Simonnet: L'Ecologisme. Paris 1977. 93—103. old.
- ²¹ Tóth Tamás: Útkeresés és útvesztés. Diákmozgalmak a mai kapitalista társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1973. 181—183. old.; K. P. Schmid: Die Reste der Revolte. In: Zeit. 1982/22.; W. Hollstein, B. Penth: Alternativ-Projekte, Hamburg 1980. 81—102. old.; Un travail sans emploi. Az Autogestions című folyóirat 1982/8—9. tematikus száma.
- ²² J. P. Ribes: Pourquoi les écologistes font-ils de la politique? Paris 1978. 14—49. old.; D. Simonnet: Id. mű, 75—86. old.
- ²³ C. Leggewie: Die Ökologiebewegung in Frankreich — ein Gespräch mit A. Gorz und B. Lalonde. In: Buro (etc.) Id. mű, 185—187. old.
- ²⁴ C. Journés: Les idées politiques du mouvement écologique, Revue Française de Science Politique, 1979/2. sz.; D. Simonnet: Id. mű, 109—123. old.
- ²⁵ C. M. Vadrot: Les mouvements écologiques. In: Encyclopédie de l'écologie, Paris 1977. 454—465. old.; J. Brigford: Das politische Engagement der „Grünen Gruppen” in Frankreich. Europa Archiv, 1978/12. sz.
- ²⁶ A francia ökológiai mozgalom választási eredményei a következők. Az 1974-es elnökválasztáson 12 jelölt között R. Dumont 6. helyezést ért el (1,3 százalék). Az 1977-es községtanácsi választásokon átlagban 2,9 százalék, de például Párizsban 10,3 százalék, sőt van, ahol 27 százalék is. Az 1978-as parlamenti választásokon összességében 2,2 százalék, s a 200 kerületben, ahol jelöltet állítanak, 4,7 százalék. 1979-ben, az Európa Parlament választásain 4,4 százalék. Az 1981-es elnökválasztáson B. Lalonde jelöltre az első fordulóban több mint egymillió szavazat (3,8 százalék).
- ²⁷ F. Nullmeier, H. Schultz: Politische Strategien der Ökologiebewegung in Frankreich. in: Nullmeier, Rubart, Schulz: Um weltbewegungen und Parteiensystem. Berlin 1983. 11—79. old.
- ²⁸ Papp Zsolt: Hétköznapiak és filozófiai. Van-e politikai ökológia? A zöldek. Kossuth. Könyvkiadó 1981. 81—90. old.
- ²⁹ Csontos György: A zöldek. Kossuth Könyvkiadó 1982.
Papp Zsolt: Második társadalom. Kik azok a zöldek? Élet és Irodalom, 1982. XI. 1.
Szabó Máté: A zöldek. Világosság, 1980/8—9. sz. Szabó Máté: A zöldek — négy év után. Világosság, 1983/4. sz. Szabó Máté: A „forró ősz”. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó 1984.

Nemzetközi tanácskozás Cavtatban a szocializmus és a béke kérdéseiről

A dél-adriai Cavtatban 1976 óta jugoszláv kezdeményezésre évente találkozóra összegyűlő nemzetközi fórum, *A szocializmus a világban* 1984 októberében *A szocializmus és a béke* témáját ajánlotta megvitatásra. A kerekasztal színes palettája: a házigazda jugoszlávok hetvenöt társadalomtudósa és politikusa, kilencven külföldi — a nyugat-európai baloldal megannyi áramlatából: kommunisták, szociáldemokraták és szocialisták, újbaloldaliak, marxista értelmiségiek, békemozgalmiak és béke kutatók, „zöldek”; továbbá a fejlődő világ és a szocialista országok társadalomkutatóinak képviselői — hűen illusztrálja azt a sokféleséget, amely egyaránt érdekelt a béke megőrzésében, valamint a béke, a haladás és a szocializmus viszonyának pontosabb értelmezésében. Magyarországról az eszmecsserén Valki László tanszékvezető egyetemi tanár, a Tudományos Akadémia Béke kutató Központjának főtitkára és Havas Péter, a Társadalomtudományi Intézet tudományos osztály-vezetője vett részt.

Öt nap alatt közel negyven előadás, számtalan hozzászólás és a helyenként éles vita „körbejárta” azokat a politikai és elméleti kérdéseket, amelyek felvetődhetnek, amikor a béke, a szocializmus, a forradalom, a felszabadító mozgalom, az elkötelezettség és el nem kötelezettség és a munkásmozgalom összefüggései kerülnek megvitatásra.

Érthető, hogy a kerekasztal-konferencia résztvevői csak az alapvető kulcskérdésekben értettek teljes egészében egyet: a nemzetközi feszültség súlyosságában, abban, hogy a szocializmus és a háború korrelációi a nukleáris korokban jelentősen megváltoztak, abban, hogy a fegyverkezési verseny nem a béke perspektíváját erősíti, és végül abban, hogy valamennyi progresszív erő összefogása szükséges a világbéke fenntartásához és egy olyan világrend kialakításához, amelyben a béke pozíciói hosszabb távon konszolidálódnak.

A kialakult világhelyzet megítélésében, továbbá a háborús veszély leküzdése útjának megjelölésében már teljes szélességben jelentkezett a nézőpontok különbözősége, bár, és ezt hangsúlyozni kell, mindig abból kiindulva, hogy mi felel meg a béke ügyének, és sosem öncélúan a vita, a nézetek konfrontációja kedvéért.

A legösszetettebb problémát a jelenlegi világproblémák mögött elhelyezkedő alapvető ellentmondások értelmezése képezte. Voltak, akik úgy vélekedtek — ezt az álláspontot képviselte több szocialista országbeli társadalomkutató, valamint a nyugat-európai baloldal egyes képviselői —, hogy korunk alapvető és meghatározó ellentmondása a szocialista és a tőkés világrendszer közötti ellentmondás, ezért a szocialista országok és a szocializmus erőinek

döntő szerepe van a béke megőrzésében, a háborúra és expanzióra törekvő imperializmus megfékezésében. Mások, nem tagadva a szocialista világrendszer súlyát és jelentőségét a békéért folyó harcban, kétségbe vonták a kapitalizmus és a szocializmus közötti törésvonal dominanciáját a jelenlegi konfliktusok kialakulásában, utalva a két világon belüli ellentmondásokra, és azt emelték ki, hogy a fő érdekellentetek egyre inkább az „Észak” és a „Dél”, a fejlődő és a fejlődő országok között jelentkeznek. A vitában azok a vélemények voltak többségben, amelyek a háborús veszély okainak taglálásakor elvetették „a két szuperhatalom szimmetrikus felelősségének” formuláját, és inkább az USA világuralki törekvésében látták a feszültség fő okát. Mások, bár különböző mértékben és hangsúllyal, kritikával illették a Szovjetunió és a szocialista országok bel- és külpolitikai magatartásának egyes lépéseit, mondván, hogy ezek meg nem értése helyenként zavarokat okoz a baloldal és a békéért felsorakozó erők soraiban, gyöngítik a béke híveinek pozícióit. Ezzel kapcsolatban vitát váltott ki egyes szocialista országok közötti konfliktusok kérdése, elsősorban annak tisztázása, milyen objektív és szubjektív okok húzódnak meg mögöttük.

A nyugat-európai béke- és ökológiai mozgalmak képviselői viszont nagyobb részt az „egyenlő felelősség” nézetét vallották, s ebből kiindulva hangsúlyozták a békemozgalmak függetlenségének szükségességét Keleten és Nyugaton egyaránt. A békemozgalmak terepnumainak ilyen mechanikus összehasonlítása ellenvéleményt váltott ki a szocialista országokból érkező társadalomtudósok részéről.

Sokfajta reflexiót ébresztett a béke, az osztályharc, az antiimperializmus kölcsönhatásának interpretációja. Abban majdnem azonos volt a megközelít-

tés, hogy a tőkés gazdasági válság és társadalmi hatásainak kiküszöbölése a tőkés világban csakis globális méretekben, tehát a fejlődő világ problémáinak megoldása és a nemzetközi feszültség, a fegyverkezési verseny leküzdése árán képzelhető el tartósan. Ezen belül azonban feltűnő volt, hogy több, a fejlődő világot képviselő személyiség az európai békemozgalmakat, de helyenként a munkásmozgalmat is, az „eurocentrizmus” kritikájával illette, mondván, nem veszik eléggé figyelembe, hogy az imperializmus elleni harc első vonalában a fejlődő országok állnak, és az európai béke- és munkásmozgalmak több támogatást kellene nyújtania számukra. A dél- és közép-amerikaiak erőteljes fellépésre és szolidaritásra hívtak föl a reagani adminisztráció politikájával szemben. Elhangzott olyan vélemény is e körből, amely a térség súlyosbodó gondjainak halmozódó következményeit csaknem azonosnak ítélte a nukleáris háború veszélyeivel. A radikális európai baloldaliak egyetértettek a „harmadik világ” sajátos érdekeinek értelmezésével, e térségnek azzal a jogával, hogy minden eszközzel védje magát az imperialista nyomással szemben. Mindazonáltal nem kapott egységes értelmezést, hogy meddig terjedhet az antiimperialista szolidaritás azok részéről, akik aktívan kívánják kívülről támogatni a fejlődő világban belső tényezők által motivált, de kívülről veszélyeztetett progresszív társadalmi folyamatokat.

Megfogalmazást nyert olyan vélemény is, hogy az „Észak—Dél” ellentétképlet nem ad teljes választ arra a kérdésre, mi okozta és okozza az elmaradottságot és függőséget. A volt gyarmattartó országok és a jelenlegi neokolonialista törekvések felelősségére ezek a felfogások egyértelműen rámutattak. Mások szerint az elmaradottságot csak mélyíti, hogy egyes térségek a két „szuperhatalom” konfrontációjának te-

rületévé váltak. Ezzel a nézettel többen vitáztak, és aláhúzták, hogy a „Dél–Dél” konfliktusok és háborúk nagy károkat okoznak a fejlődő világban és konzerválják az elmaradottságot.

Meg kell említeni azt az álláspontot is, amelyet leginkább jugoszláv kutatók vallottak, de a nyugat-európai baloldaliak köréből is voltak támogatói. Ennek lényege, hogy az el nem kötelezettség alternatíváját ajánlja, miközben azt hangsúlyozza, hogy ez nemcsak egy állami külpolitikai vonalvezetést, hanem világszemléletet jelent. E vélekedés szerint az el nem kötelezettség a béke megőrzésének és ugyanúgy a társadalmi haladásnak is hasznos eszköze, mivel megvalósítása kedvező feltételeket biztosít a belső társadalmi evolúciónak azzal, hogy független a „külső beavatkozástól”.

Egyes nyugat-európai szocialista értelmiségiek hangsúlyozták egy olyan, széles felfogású béke- és el nem kötelezettségi mozgalom szükségességét, amely „akcióláncot” jelentene Afrikától egészen az európai atommentes zónáig.

Végül érdemes figyelmet szentelni annak a felfogásnak, amelyet több tekintélyes nyugat-európai *baloldali* szocialista fogalmazott meg. Eszerint jelenleg az egyetlen erő a Szovjetunió, amely ténylegesen megállíthatja az amerikai szupremációs, a békét veszélyeztető törekvéseket. Nézetük szerint éppen azért bír nagy jelentőséggel minden, ami a Szovjetunió és a szocialista országok belső relációjában a stabilitás, s a demokratikus struktúra erősödése és fejlődése irányába hat.

Szó volt a kerekasztal-tanácskozáson a leszerelés akut stratégiai problémáiról is. A nyugat-európai és USA-béke-mozgalom több képviselője úgy vélekedett, hogy a békeerők számára ked-

vező helyzetet teremtené, ha a Szovjetunió kezdeményezne vagy legalább megkezdene, ha egyoldalúan is, bizonyos lépéseket a leszerelés irányába. Mások ilyeneket elsősorban a Nyugattól vártak, felvetve, hogy a nyugat-európai rakétatelepítési kérdésben a NATO lépései nem válaszlépésnek tekinthetők a szovjet rakétatelepítésre, hanem inkább olyan lépések ezek, amelyek előnyt szeretnének kovácsolni a NATO „elsősapás-stratégiájával”. A résztvevők figyelemmel és megértéssel hallgatták szovjet kollégáik válaszáat e kérdésekre: a Szovjetunió csak a bizalom légkörében és biztonságával teljes összhangban tehet bármilyen intézkedést a leszerelés felé, továbbá eddigi kísérletei, hogy egyoldalú gesztusokkal hasson az USA-ra, nem vezettek eredményre.

Joggal vetődik fel a kérdés, milyen érdemi jelentősége van egy ilyen fórumnak, ha kereteiben a nézeteknek ennyire széles skálája tapintható ki, és csak nagyon kevés probléma megítélésében alakul ki egységes álláspont. A válasz csakis az lehet, hogy a jelenlegi viszonyok között, amikor a nukleáris világhatalmasztrófa veszélye állandóan növekszik, a béke, a szocializmus és a társadalmi haladás egyetemes érdeke, hogy a baloldal, bármilyen megosztott is, jobban felmérje és felismerje a különböző áramlatok és erők egymásrautaltságát. Cavtat olyan fórummá nőtte ki magát, amely jól szolgálja ezt a célt. A „szocializmus és a béke” kerekasztal 1984 őszén nyílt légkörével, a vitákkal, nézetkülönbségekkel együtt, olyan nemzetközi dialógus volt, amely tevékenyen hozzájárult mind Európában, mind Európán kívül a béke és a progresszió ügyének erősítéséhez.

Havas Péter

Rétegződéskutatók tanácskozása Budapesten

TÁJÉKOZTATÓ AZ ISA KONFERENCIÁRÓL

Az év egyik legrangosabb magyarországi szociológiai eseményére szeptember 10. és 12. között került sor. Az ISA rétegződéskutató csoportja (International Sociological Association Research Committee on Social Stratification) Budapesten a Társadalomtudományi Intézetben ülésezett. Huszonhét ország mintegy száz szociológusa dolgozott a tanácskozás során, a konferencia három napja alatt összesen ötvenegy előadás hangzott el.

Az előadásokból az újabb rétegződéskutatások négy fő jellegzetessége rajzolódott ki:

— Feltűnő az erőteljes professzionizálódás, a matematikai-statisztikai módszerek széles skálájának ismerete és használata, újak keresése, a régiek finomítása. A faktor-, a klaszter- és a regresszió-analízis általánossá válása mellett elterjedőben van a loglineáris analízis és a LISREL.

— Talán e nagy matematikai apparátus mozgatásából következik, hogy egyes eddig szinte axiómaként kezelt állítások megkérdőjeleződtek.

— További sajátosságként említhetjük a nemzetközi összehasonlító tanulmányok arányának növekedését, az előadások ötöde valamilyen nemzetek közti összehasonlításon alapult.

— Figyelemre méltó a kutatók több-

ségénél tapasztalható baloldali orientáció, ami mögött szociálpolitikai elkötelezettség húzódik meg. A jobboldali beállítottságú kutatók egyre inkább perifériára szorulnak mind a tudomány, mind a kutatócsoport életében.

Az alábbiakban — a teljesség igénye nélkül — a konferencia gazdag programjából ismertetünk néhány gondolatot az elhangzott előadások és az elküldött tanulmányok alapján.

Az előadások többsége a *társadalmi mobilitás* kérdésével foglalkozott. A mobilitáskutatások jó része a foglalkozási mobilitást helyezi előtérbe, ugyanakkor egyre nő azok száma, akik a multidimenziós rétegződésvizsgálat hívei. A mobilitáskutatók közül kiemelkedő a hollandiai utrechti kutatók teljesítménye, közösen írt tanulmányuk az 1970-es évek Svédországot, Franciaországot, Nagy-Britanniáját és Hollandiáját hasonlítja össze rétegződés és mobilitás szempontjából. Munkájukban tesztelik az EGP (Erikson-Goldthorpe-Portocarero), a Hauser és Hope által felállított modelleket, szerintük egyik sem igazán jó, talán a multidimenzionális skálázás módszeréhez kéne folyamodni — mondják M. Hout nyomán. Felhívják a figyelmet egyes — a mobilitást befolyásoló — tényezők jelentőségére, legérdekesebb

ezek közül, hogy a mobilitás nagyságának elemzésekor érdemes figyelni a kormányzat „pártállására”. Felvetik továbbá annak szükségességét is, hogy a férfiak és nők foglalkozási szerkezetére külön-külön kódrendszert kellene kidolgozni, hiszen vannak tipikus női, illetve tipikusan férfifoglalkozások.

Az utrechtiak önálló tanulmányokkal is jelentkeztek. *W. Ultee* munkájában cáfolja azt a már korábban általánosan elfogadott tényt, miszerint a magasabb technikai fejlettségű országokban nagyobb a strukturális mobilitás, továbbá azt is, hogy azon országokban, ahol hirtelen gyors gazdasági változás zajlott le, nagyobb a strukturális mobilitás. *H. Ganzeboom* a társadalmi egyenlőtlenségek generációk közti átörökítését vizsgálja Hollandiában, 1958 és 1977 között. Vizsgálata eredményeként megkérdőjelezi a meritokráciaelmeletet, amivel nem áll egyedül, mert *T. Krauze* és *K. M. Slomczynski*: A meritokrácia érvényességéről című tanulmányukban ugyanezt teszik.

R. Erikson és *J. H. Goldthorpe* szintén régi kérdést, Amerika nyitottságát vizsgálták újra, s azt találták, hogy e tekintetben nincs különbség Anglia, Svédország és az USA között.

Goldthorpe külön tanulmányban vizsgálja a mobilitáskutatások mögött húzódó elméleteket. Kétfajta megközelítés — az osztályszerkezet, illetve a társadalmi hierarchia keretén belüli mobilitásvizsgálat — közül *Goldthorpe* szerint ismét az osztályszerkezet felől közelítő mobilitáskutatások kerülnek előtérbe, hanyatlóban van a „status attainment” paradigma.

Ezen előadások mellett volt néhány, amely inkább részproblémával foglalkozott (hogy kell figyelembe venni a munkanélkülieket a mobilitástáblák elemzésekor, a mobilitástáblák „ceiling effect”-je, jövedelmi mobilitás stb.). Továbbá számos hagyományos témájú (foglalkozási mobilitás, képzési rend-

szer szelektív mechanizmusa), s országokat összehasonlító tanulmány készült el.

Az előadások széles köre foglalkozott a *társadalmi egyenlőtlenségek*, a társadalmi rétegződés egy-egy dimenziójával. Többségében a jövedelmi, képzettségbeli, kulturális egyenlőtlenségek kerültek előtérbe. *M. Tahlín* beszámolója a jövedelem és a munka összefüggését vizsgálva a modernizáció munkahelyekre, munkacsoportokra, munkaidőre gyakorolt hatását elemzi. Foglalkozási egyenlőtlenségeket tárgyalva a foglalkozási pozíciók megkülönböztetésének sokváltozós modelljét keresi *A. Kerckhoff*, *R. T. Campbell*, *J. M. Trott* és *K. Svalastoga* a skandináv elit és nem elit közti társadalmi távolságot vizsgálja.

Egy ausztrál szerzőpáros a bevándorlók és az őslakók egyenlő munkaerőpiaci helyzetét bizonygatta, pontosabban tagadták a bevándorlók munkaerőpiaci diszkriminációját. A zürichi *H. Zwicky* a jövedelemegyenlőtlenségek és a politikai konfliktusok gyakorisága közti kapcsolatot vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy a szegények, a hátrányos helyzetben levők számára az egyenlőtlenség csökkenti érdekeik megfogalmazásának lehetőségét, a szegények még erőszak formájában sem képesek politikailag reagálni az egyenlőtlenségre. Érdekes volt egy harmadik világgal foglalkozó tanulmány is, melynek kérdésfelvetése arra vonatkozott: vajon igaz-e az Andreski-tézis, miszerint a hadiiparban foglalkoztatottak számának növekedése csökkenti a jövedelmi egyenlőtlenségeket. A kérdésre nem sikerült egyértelmű választ kapni. Szintén kissé távolabbi világgal foglalkozott *Sabella Epiphan* dolgozata, a jordániai kormányelit kiválogatódási szabályait, jellemzőit vizsgálta.

A társadalom mikroszintjén, a család és társadalmi környezetében zajló fo-

lyamatokkal is foglalkozott néhány előadás. *R. Hauser*, és *J. Schwartz* a családoknak az egyén foglalkozási és képzettségbeli státusára gyakorolt hatását vizsgálta, a módszer lényege, hogy testvérpárokat hasonlítanak össze. *M. Kohn—K. M. Slomczynski—C. Schoenbach* vizsgálata a szülők és gyerekek, a férj és feleség értékei közti, továbbá a család társadalmi rétegződésben elfoglalt helye és a család értékei közti korrelációt, illetve az ezek mögött meghúzódó hatásmechanizmusokat elemezte.

A magyarországi rétegződéskutatósokról 12 tanulmányt tartalmazó kötet készült a konferenciára. E kötet alapján kerekasztal-beszélgetésre került sor a magyar és külföldi résztvevők között, *R. Erikson* elnökletével. A résztvevők kérdései jórészt a rétegződéskutatások módszertanára, illetve a státuscsoportok és a rétegek viszonyára vonatkoztak. A válaszokat *Ferge Zsuzsa*, *Andorka Rudolf* és *Kolosi Tamás* fogalmazták meg, sokszor egymással is vitázva. A vita során *Kolosi Tamás* a rétegződés sokdimenziós elemzésének szükségessége mellett szállt síkra. *Ferge Zsuzsa* az 1963-as rétegződésvizsgálattal kapcsolatban kifejtette, hogy bár a kutatás végeredménye a munkamegosztási dimenzió meghatározó szerepe volt, azonban már az a kutatás is több dimenzió figyelembevételével jutott ehhez a konklúzióhoz. *Andorka Rudolf* az 1963-as vizsgálat nagy eredményének tartotta, hogy az addig általánosan elfogadott, s némileg leegyszerűsített trichotom (munkás-paraszt-értelmiségi) társadalomképet megváltoztatta.

Kolosi, arra a kérdésre válaszolva, hogy kutatása mennyiben különbözik *Machonin* 1968-as kutatásától, kifejtette, hogy annyiban hasonló, amennyiben az egyén társadalmi egyenlőtlen-ségben elfoglalt helyét hasonló metodológiával írják le s jutnak a státuscsoportokhoz, *Kolosi* azonban azt is vizs-

gálja — s ennyiben túlmutat *Machonin* —, hogy ezen státuscsoportok mennyire kapcsolódnak a reálisan létrejött csoportokhoz, amelyek *Kolosi* terminológiája szerint a rétegek.

Andorka Rudolf ennek kapcsán elmondta, hogy szerinte a rétegek vizsgálatára kéne a fő súlyt helyezni.

A holland hozzászólók saját kutatási eredményeik alapján megerősítették *Kolosi Tamás* azon állítását, miszerint a rétegződést elsősorban a kulturális dimenzió határozza meg.

A magyar rétegződéskutatásokhoz kapcsolódóan több összehasonlító tanulmányról számoltak be a kutatók. A holland—magyar mobilitás összehasonlítását *J. Peschar—J. Lohmann*, a magyar—ír összehasonlítást *D. Treiman—Andorka R.—J. Jackson—A. Simkus—Kam-Bor Yip*, a csehszlovák—magyar összehasonlítást *P. Mateju*, a nyugatnémet—magyar összehasonlítást *M. Kaiser—Kolosi T.—Robert P.* végezték.

Az ISA legközelebbi konferenciája 1985-ben Rómában lesz.

Az alábbiakban közöljük az elhangzott előadások címét:

SVALASTOGA, K. (Dánia)

A változás különböző mértéke és a társadalmi osztályok

TOMINAGA, K. (Japán)

A társadalmi rétegződés funkcionista elméletének újraértelmezése, összefüggésben a társadalmi változások problémájával

ENGELSTADT, F. (Norvégia)

Elidegenedés és társadalmi osztály

COLBJORSEN, K. T. (Norvégia)

A társadalmi mobilitás konceptuális vizsgálása

PÖNTINEN, S. (Finnország)

Társadalmi mobilitás, rétegződés és az osztályok

- MILLER, R. (É-Írország)
A munkanélküliség mint mobilitási státus
- SUBRAMANIAM, W. (India)
A kasztok közti interakció és mobilitás Indiában
- HALLER, M. (Olaszország)
Az osztály- és státusrétegződés három modellje.
A képzettség, a foglalkozási pozíció és a jövedelem közötti viszony vizsgálata
- BEN-PORAT, AMIR (Izrael)
A munkásosztály kialakulása. Összehasonlító vizsgálat a zsidó munkásosztály kialakulásáról Amerikában és Palesztinában 1881 és 1920 között
- SABELLA, E. (Izrael)
Jordániai kormányelit: kiválasztódás és cirkuláció
- DESSEN, J.—JANSEN, W. (Hollandia)
Mobilitástáblák „ceiling” hatása
- POMER, M. (USA)
A mobilitási trendek indirekt mérése
- LUIJKX, R. (Hollandia)
Loglineáris mobilitás-modellezés latens változókkal
- ZWICKY, H. (Svájc)
Jövedelmi egyenlőtlenség és politikai konfliktusok
- ULTEE, W. (Hollandia)
Intergenerációs életszínvonal-mobilitás kilenc európai országban. Egy újfajta elméleti loglineáris mobilitás-analízis
- GANZEBOOM, H. (Hollandia)
Rétegződés és mobilitás Hollandiában 1958 és 1977 között
- HAUSER, R. (USA)
Testvérek társadalmi és gazdasági sikerességének hasonlósága: a Kalamazoo adatok újraértelmezése
- SCHWARTZ, J. (USA)
Testvérek mobilitásának panel vizsgálata
- TAHLIN, M. (Svédország)
A jövedelem és a munka egyéni élet-
- körülményekre gyakorolt hatása; elméleti áttekintés
- DRONKERS, J.—VROOMAN, J. C. (Hollandia)
Iskolai kiválasztódás mint a társadalmi osztályok közötti verseny
- WEGENER, B. (NSZK)
A foglalkozási presztízs érvényessége; strukturális implikáció
- KRAUZE, T. (USA)—SŁOMCZYŃSKI, K. (Lengyelország)
A meritokrácia érvényességéről
- PESCHAR, J.—LOHMANN, J. B. (Hollandia)
Összehasonlító elemzés Magyarországon és Hollandia társadalmi rétegződéséről
- KAISER, M. (NSZK)—KOŁOSI T.—RÓBERT P. (Magyarország)
Intergenerációs mobilitás és a képzettség növekedése az NSZK-ban és Magyarországon
- MATEJU, P. (Csehszlovákia)
Társadalmi mobilitás Magyarországon és Csehszlovákiában
- GANDHI, R. (Kanada)
Az érintetlenség mint a társadalmi egyenlőtlenség konzekvenciája: kormánypolitika és következményei
- SHARDA BAM DER (India)
A hadiipar fejlődése és a jövedelem-egyenlőtlenség a harmadik világban
- MOLUTSI, P. (Botswana)
Társadalmi rétegződés és társadalmi politika
- GLOECKNER, E. (NSZK)
Szocialista társadalom és társadalmi rétegződés
- TREIMAN, D. (Anglia)—ANDORKA R. (Magyarország)—JACKSON, J. (Írország) SIMKUS, A. (USA)—KAM-BOR YIP
A képzettség alakulása Magyarországon és Írországon; nemzetközi összehasonlítás
- KOSCIANSKI, T. (Lengyelország)
Az agrárországtól az ipari, osztály nélküli társadalomig

- WANNER, R. A. (Kanada)
A foglalkozás megszerzésének folyamata Kanadában és az USA-ban; összehasonlító elemzés
- PITTS, R. (Kanada)
A legitimációs ideológiák szerepe az igazgatók önbizalmának fenntartásában
- KELLEY, J. (USA)
Társadalmi mobilitás Indiában
- POHOSKY, M. (Lengyelország)
Társadalmi mobilitás Lengyelországban
- SIMKUS, A. (USA)
Az intergenerációs mobilitás változása különböző kohorszokban
- KOHN, M.—SLOMCZYNSKI, K. M.—SCHOENBACH, C. (USA)
Társadalmi rétegződés és értékadás a családban.
Nemzetközi összehasonlító vizsgálat
- SCHOENBACH, C. (USA)
Férj és feleség társadalmi státusának hatása a lélektani funkciókra
- STRASSER, H. (NSZK)
Friedrich von Wieser hatalomról és osztályképződésről szóló elméletéről
- KRAUS, V. (Izrael)—HODGE, R. W. (USA)
Foglalkozási presztízs és politikai rezsim; összehasonlító tanulmány
- KORALEWICH—ZEBIK, J. (Lengyelország)
Az egyenlőtlenség megélésének pszichológiai tényezői Lengyelországban 1983-ban
- ZABOROWSKI, W. (Lengyelország)
A társadalmi igazságtalanság dimenziói
- ERIKSON, R. (Svédország)—GOLDTHORPE, J. (Anglia)
Valóban kiemelkedően magas a társadalmi mobilitás aránya Amerikában?
- MULLER, W. (NSZK)
Társadalmi mobilitás és osztályképződés az NSZK-ban, Angliában, Franciaországban, Svédországban
- KERCKHOFF, A. C.—CAMPBELL, R. T.—TROTT, J. M. (USA)—KRAUS, V. (Izrael)
A társadalmi rétegződés folyamatának dimenziói; Anglia és USA összehasonlító vizsgálata
- GIROD, R. (Svájc)
Intra- és intergenerációs jövedelem-mobilitás; egy genfi vizsgálat 1950 és 1980 között
- JACKSON, J.—HOUT, M. (USA)
A foglalkozási mobilitás dimenziója Írországban
- UTRECHTI Mobilitás-iskola (Hollandia)
Rétegződés és mobilitás Svédországban, Angliában, Franciaországban és Hollandiában az 1970-es években
- HARTMAN, M. (Izrael)
A társadalmi mobilitás modellálása a nemzetközi bevándorlások alapján
- EVANS, M.—KELLEY, J. (Ausztrália)
A bevándorlók teljesítménye
(H. ZS.—U. A.)

Szociológus-közgazdász találkozó Egerben

A Magyar Szociológiai Társaság rövid főnnállása óta rangos, országos jelentőségű rendezvényeknek adott fórumot vándorgyűlésein. Mint ismeretes, 1979-ben *Egészség és társadalom*, 1981-ben *A többoldalúan hátrányos helyzetű rétegek vizsgálata*, ez évben pedig *Munka, gazdaság és társadalom a mai Magyarországon* címmel rendezték meg a Társaság szokásos vándorgyűlését. E témák aktualitásához, fontosságához sem korábban, sem most nem fért kétség.

Bár az ez évi vándorgyűlés témája meglehetősen tágnak tűnt, *Kulcsár Kálmán* plenáris előadása (*A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben*), valamint a szekcióülések jól körvonalazott tematikája céltudatosan szűkítette a problémakört. Ugyancsak a téma körülhatárolását eredményezte a rendezvény egyik kifejezett célja, az hogy közgazdászoknak és szociológusoknak nyújtson lehetőséget az eszmecsereére.

Kulcsár Kálmán előadásának középpontjában a modernizáció kérdése állt. A magyar társadalom — a közép-európaiakhoz hasonlóan — fejlődése során többször is nekilendült a modernizációnak, azonban „strukturális áttörésekig” nem jutott el, csak a „tradicionális struktúrákhoz szelídített” formáig. E tekintetben is fordulópontot jelentett a szocialista átalakulás, amelynek során a modernizáció folyamata „a szocialista társadalom építésével, meg-

határozott külső mintát követő és hasonlóképpen meghatározott, a belső viszonyok alakulására erőteljesen ható külkapcsolati kontextusban kapott helyet”.

E fejlődésben a modernizációt elősegítette az energiakoncentráció, a társadalomszerkezet tudatos átalakítása, az állam szerepének felerősödése a közgazdaságban és a gazdasági életben, valamint a kultúra és a tudomány széles körű térhódítása. E pozitív tendenciák ugyanakkor negatív (diszfunkcionális) hatásoktól sem voltak mentesek. Az egyenlőség eszméjének érvényesítése például a teljesítményelv háttérbe szorítását eredményezte, s a különbségek elmosásában a hiánygazdaság, a politikai tényezők és az ideológiai megfontolások egyaránt közrejátszottak. „Ez a jelenség ideológiailag a munkásosztály uralkodó helyzetét honoráló egyszerűsítő törekvésnek mutatkozott, valóságban a hiánygazdaság feltételeit honoráló lefelé történő egyenlősítés volt, amelynek nem csupán a bérezési rendszerben maradtak meg a következményei tulajdonképpen napjainkig, hanem a társadalmi tudatban is.” A fölgyorsult társadalmi mobilitás és a megnövekedett esélyegyenlőség együtt járt másfajta kontraszelekcióval, az állam növekvő hatása, szerepe pedig az „alattvalói tudatot” erősítette föl.

A modernizáció tudati vonatkozásait vizsgálva *Kulcsár Kálmán* kiemelte a

változás tudomásulvételének, a változáshoz való alkalmazkodási készségnek a momentumát. Mivel hazánkban a modernizáció folyamatában a nekilendülést nem követte a strukturális áttörések mechanizmusa, e tekintetben a reformfolyamat teremtett új lehetőségeket. „A reformfolyamat továbbvitelére intézkedések történtek, megvalósulásuk pedig remélhetően sikeres próbára teszi társadalmunknak az új körülményekhez való alkalmazkodási képességét és megújulási készségét. Ebből a szempontból sokat jelent most a tradicionális szocializmusképet magában foglaló ideológiai rendszer változási képessége” — hangsúlyozta Kulcsár Kálmán.

A bevezető előadás témájának részleteit a szekcióüléseken több oldalról vitatták meg a résztvevők. Az első szekció *Nyers Rezső* vezetésével a *gazdasági mechanizmus társadalmi összefüggéseivel* foglalkozott, az eszmecserét *Vissi Ferenc* és *Ferge Zsuzsa* előadása vezette be. E szekcióban a gazdaságpolitikai és szociálpolitikai nézőpont ütközhetett egymással. Az előbbiben a hatékonyság, az erőforrások ésszerű felhasználása és a népgazdasági érdekek kérdései domináltak, az utóbbiban viszont az egyéni és családi szükségletekre, kielégítésük lehetőségeire és gondjaira koncentráltak a résztvevők. A különböző álláspontot képviselők abban megegyeztek, hogy a reform folytatása nem jelentheti a gazdaságpolitika és a szociálpolitika szétválasztását, hiszen a gazdaság változásaival a társadalom más alrendszeleinek is változniuk kell.

A vita fő vonalába a szociálpolitika kérdései kerültek, s megfogalmazódott a szociálpolitikával kapcsolatos kettősség: egyfelől egyfajta felfokozott igény és elvárás iránta, másfelől egészenképpen problematikus volta a koncepció kidolgozatlanága és az önálló szociálpolitikai intézményrendszer hiánya miatt.

A vitában felmerült, hogy a szociálpolitikai igények felelőssé tehető-e az elmúlt évek hazai túlfogyasztásáért. E kérdésben sem volt nézetkülönbség a kétféle nézőpontot képviselők között, nevezetesen: az elmúlt évek túlfogyasztását nem lehet a szociálpolitika számlájára írni, ez ugyanis a diszfunkcionális felhasználás következményének tekinthető.

Maradtak nyitott kérdések is a vitában, például milyen legyen a munkajövedelmek és a társadalmi juttatások aránya, vagy szükséges-e az önálló szociálpolitikai intézményrendszer.

A vita fő vonala mellett szélesebb problémakörök is fölvetődtek. A reform további alakulásával kapcsolatosan megfogalmazódott, hogy a Központi Bizottság állásfoglalása garancia ugyan a reform folytatására, de eléggé intenzív lesz-e ez a folytatás. A jelenlegi „kézi vezérlésű” gazdaságirányítás nem konzerválódik-e, az államigazgatás befolyásának és növekvő szerepének kényszerűségéből hogyan lehet kitörni. A vállalatok vezetői és dolgozói magukénak érzik-e a reformot, másrészt fogalmazva: a reformfolyamatot kiknek a támogatásával lehet folytatni. E kérdés kapcsán a technokrácia szerepének változása is megfogalmazódott.

A fentiekben túl — kisebb súllyal — érintették még a vitában a hatékonyság kérdéskörét, s megfogalmazódott, hogy az eredményesebb, gyorsabb hatékonyság érdekében föl kellene vállalni a parciális érdekeket, s radikálisabban kellene visszaszorítani a nem hatékony tevékenységi formákat. Felmerült még az árrendszer, az adórendszer és az infláció kérdése, az antiinflációs politika szükségessége, amely nem lehet valamiféle árbefagyasztás, hanem az árak értékmérő szerepének növekedésével alakítható ki.

A második szekció *Timár János* vezetésével a *kiegészítő (második) gazdaság* témakörét vitatta, bevezető elő-

adást tartott *Laky Teréz és Kovách Imre*. A vita a bevezető előadásoknak megfelelően elméleti és empirikus kérdésekben bontakozott ki.

A második gazdaság fogalmi kérdései — határai, az első gazdasághoz való viszonya — ismételten fölmerültek. Laky Teréz a legális, illegális felosztást javasolta, s az utóbbi okai közül az állami szabályozás alóli kibúvást, a hiánygazdálkodás következményeit és a társadalmi értékrend változását emelte ki.

A vitában felmerült, hogy lehet-e jogi aspektusból definiálni a második gazdaságot, hiszen más és más ez a jogtudományban és a közgazdaságtanban, következésképpen ezt a különbséget a szabályozásban is figyelembe kell venni; csak jogi szabályozókkal nem lehet a közgazdaságilag illegális tevékenységet eredményesen korlátozni és vizont. A második gazdaság új formákkal történő bővülése (kisvállalkozások) egyébként is szükségessé teszi a fogalomrendszer továbbfejlesztését.

Ismételten megfogalmazódtak a második gazdaság erőnei és negatívumai; egyik oldalon kiemelték kompenzációs szerepét, teljesítményt és jövedelmet pótló hatását — mint a társadalmi rendszerben ható egyik stabilizáló tényezőt —, a másikon az önkiszákmányoló, munkaidőt növelő hatását, az első gazdaságot kedvezőtlenül érintő következményeit soraköztették föl. Összességében mégis inkább pozitívnak minősül, vizont — s ezt egybehangzóan fogalmazták meg többen is — jellege, szerepe az első gazdaságtól függ, az első gazdaság gondjainak megoldása „helyére teszi” a második gazdaságot is.

A vita másik ága az empirikus vizsgálatok értelmezése volt, nevezetesen van-e, lehet-e a második gazdaságnak vagy a háztáji termelésnek struktúramódosító hatása. Kovách Imre a rétegződésvizsgálatok alapján ugyanis arra

a következtetésre jutott, hogy a háztáji nem módosítja az eredeti hierarchikus struktúrákat. Ezt többen vitatták, mondván: lehet, hogy az adott vizsgálat kutatási rendszerében nem jelent meg ez a módosító hatás, azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a háztáji termelés életkörülményeket, stratégiákat, perspektívákat — tehát strukturális folyamatokat — érint, másfelől pedig ha a háztájinak nincs is ilyen kimutatható szerepe, az új kisvállalkozásoknak feltehetően lesz.

A *Héthy Lajos* vezette harmadik szekció a *munkahelyi szervezetek* kérdését vitatta *Makó Csaba* és *Tardos Márton* bevezető előadása alapján. Bár e téma eléggé körülhatárolható, a vitában mégis a mikroszervezeteken túl a gazdálkodó szervezetek környezetére — elsősorban politikai környezetére — tárgult ki.

A vitában hangsúlyt kapott a konszenzuseresés, konszenzusteremtés, s a társadalmi élet minden szintjén mint szükségszerű érdekesség nyert értelmet. Rég felismert paradoxon, hogy a gazdasági hatékonyság területén igen nagy a lemaradásunk a fejlett tőkésországokhoz képest, ugyanakkor az üzemi viszonyok konfliktusmentesek. Ebben a szekcióban is megfogalmazódott, hogy a rejtett megoldások, a biztonsági szelepek működtetése helyett bátrabban kellene fölállalni (mikro- és makroszinten egyaránt) a konfliktusokat.

A vita középpontjában az érdekeltiségi viszonyok álltak. Az érdekeltiség többféle értelemben is napirendre került, először is mint pozitív cselekvéseket előmozdító munkásérdekelttség, amelyet a teljesítményelv lenne hivatott kifejezni. E tekintetben vizont nemcsak az ösztönző érdekelttség hiányzik, hanem számos területen ellenérdekelttség is tapasztalható.

Az érdekelttség második értelmezése a részvételen keresztül megnyilvánuló

érdekeltséget jelenti. Az érdekelttség perifériáján élő hátrányos helyzetűekre vonatkozóan kérdéses, hogy ezek a rétegek milyen eszközökkel és mennyiben kapcsolhatók be az érdekek manifesztálódásába, továbbá a szociálpolitikai eszközök mennyiben segítik ezt elől.

Felmerült még az érdekelttség mint tőke- vagy vagyonerdekelttség, ez azonban nem talált visszhangra.

Többen hivatkoztak az áprilisi KB-határozatra, amely — a tudományos eredményekkel összhangban — lényeges pontokat érint, és jól értelmezi az érdekegyeztetés gondolatát. Ugyanakkor — többek véleménye szerint — ez csak kezdeti lépésnek tekinthető e rendkívül fontos területen.

A negyedik szekció *Huszár Tibor* vezetésével a gazdasági kultúra, gazdasági magatartás kérdéseit vitatta, a bevezető előadást *Szabó Márton és Tardos Róbert* tartotta. A szekciók közül ennek a témája kapcsolódott leginkább *Kulcsár Kálmán* előadásához, illetve a modernizáció gondolköréhez. Felmerült, hogy mennyire használható a szociológiában a modernizáció-fogalom, mi a szerepe a társadalom megismerésében. Végül is egyöntetű véleményként fogalmazódott meg, hogy tartalmas kategória, hisz' segítségével makrotársadalmi folyamatok és nemzetközi mozgástendenciák értelmezhetők. Ezenkívül történetileg is értelmezhető, ebben az értelemben *István király* társadalomújító tevékenysége is beletartozik, mint a környezeti kihívásokra adott adekvát válasz. Természetesen számunkra itt és most a XIX—XX. századi modernizációs folyamatok vizsgálata és értelmezése az elsődleges, ezek ugyanis mába nyúló érvényűek.

A vitában itt is hangsúlyosan merült föl a reformfolyamat kérdése, elsősorban abban az összefüggésben, hogy értékrendszerünk segíti vagy hátráltat-

ja-e a modernizáció kibontakozását. Milyen beidegződéseket, reflexeket hordunk magunkban, milyen eredetűek az értékeink, a rendi, feudális és polgári értékeknek milyen kontinuitása tapasztalható, s ezeknek milyen társadalmi konzekvenciái vannak?

A reformfolyamat tekintetében mire is van szükségünk — tették fel a kérdést, és az az álláspont alakult ki, hogy nem egy második ipari forradalom vagy csupán a modern technika biztosíthatja a modernizációt, hanem minden olyan területen (infrastruktúra, urbanizáció, oktatás, kultúra stb.) szükségünk van a fölzárkózásra, amely a perifériát a centrumhoz közelíti, vagy legalább a távolság növekedésében mérséklően hat.

A hatvanas évek reformjával kapcsolatosan elhangzott, hogy azért sikerülhetett, mert olyan energiákat szabadított föl, amelyek történetileg már benne voltak az értékrendben. A továbblépés ma is csak úgy képzelhető el, ha a hatvanas évekhez hasonlóan olyan szükségleteket, belső motivációkat, késztetéseket hozunk létre, amelyek alkalmasak a társadalmi energiák tömeges fölszabadítására. Azaz a továbblépés érdekében strukturális változásokra, reformokra van szükség.

A vándorgyűlés *Vitányi Iván* zárásával fejeződött be.

A konferencia eredményeit természetesen korai volna már most rögzíteni. Statisztikailag viszonylag egyszerűbb a helyzet: a plenáris előadáson kívül elhangzott 8 felkért előadás és 36 hozzászólás, a széles érdeklődést pedig a résztvevők magas száma (230—250 fő) jelzi.

Mégis számomra — bár a kiemelések önkényesnek tűnhetnek — az alábbi eredmények a legjelentősebbek:

a) Megvalósult egy sikeres szocioló-

gus-közgazdász párbeszéd, amelynek mind hivatalos, mind informális vetülete a hasonló jellegű interdiszciplináris rendezvények szükségességét támasztotta alá. A közös célokért végül is kialakult bizonyos fajta együtt gondolkodás, amely kölcsönös tanulságokkal szolgált mindkét tudomány képviselői számára.

b) A modernizáció kategóriája minden bizonnyal polgárjogot nyert, s a szociológia után a szélesebb tudományos közvéleménybe is bevonult. Igazolódott tartalmas volta, s annak lehe-

tősége, hogy felhasználható a társadalmi önismeret érdekében.

c) A résztvevők egyetértettek abban, hogy a reformfolyamatot az eddigieknél intenzívebben kell folytatni, s nemcsak gazdasági, hanem társadalmi (vagy strukturális) reformokra is szükség van.

Végezetül elmondhatjuk, hogy az egri konferencia, ha nem is szolgált tudományos revelációkkal, őszinte, korrekt, egymás megértését elősegítő, fontos eszmecsere volt.

(B. A.)

ÚJ KIADVÁNYUNK
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNSOROZATÁNAK
MÁSODIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
II.

233 oldal, 49,— Ft

RÉGIÓK — KISTÁJAK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
ÉS SZERKESZTETTE:
BŐHM ANTAL—PÁL LÁSZLÓ

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Munkásmozgalom és gyarmati kérdés a két világháború között

A MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNÉSZEK 1984-ES KONFERENCIÁJA

1984. szeptember 11. és 14. között került sor Linzben a munkásmozgalom-történészek ez évi nemzetközi konferenciájára — Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (ITH) —, amelyen intézetünket Hülvely István és Tokody Gyula képviselte. Mivel a szervezet most ünnepelte fennállásának 20. évfordulóját, ünnepeles előadást Bruno Kreisky tartotta. Két történészt, közülük egy magyart (Soós Katalin, Szeged) Victor Adler-díjjal tüntettek ki. E jubileummal kapcsolatban a tagintézetek (77 külföldi és 25 osztrák intézet tartozik a szervezethez) korábban beküldött könyveiből kiállítást rendeztek. Intézetünk 20 kötettel szerepelt a kiállításon. A kiállítás egész anyagát a szervezet vezetősége egy korábbi közgyűlési határozat értelmében a linzi egyetemnek ajándékozta.

A konferencia fő témája a munkásmozgalom és a gyarmati kérdés két világháború közötti történetével foglalkozott. Közel 50 referátum, korreferátum, illetve fontosabb felszólalás hangzott el, a résztvevők között afrikai, ázsiai (kínai, japán, vietnami), új-zélandi, amerikai kutatók is voltak. A számos tárgyalt kérdés közül érdemes kiemelni a gyarmatosítás gazdasági-társadalmi hatását, a Komintern és a

nemzetközi szociáldemokrácia gyarmati nézeteit, illetve politikáját, a japánellenes kínai egységfront problémáját, az angol munkáspárt és a francia szocialisták magatartását a gyarmati kérdésben. A vitában — megítélésünk szerint — az elkerülhetetlenül több volt a propagandisztikus és a moralizáló elem, s ez a tudományos igényesség rovására ment.

A referátumok és felszólalások egy része — az eredeti elképzelésektől eltérően — kitért a neokolonializmus aktuális kérdéseire is, sőt kifejezetten a mai „harmadik világ” gazdasági, társadalmi és politikai problémáit helyezte előtérbe. Erre ösztönzött Kreisky előadása is, amely az általa évek óta képviselt koncepciónak megfelelően a harmadik világ gazdasági felemelkedésének feltételét egy új Marshall-terv megvalósításában jelölte meg. A nagyszabású elgondolás szerint — amelynek realizálhatósága azonban megkérdőjelezhető — a fejlett északi tőkéssipari államok folyamatos gazdasági segítségével elsősorban az infrastruktúrát kellene sokoldalúan kiépíteni a harmadik világ elmaradott országaiban, megteremtven ezáltal a bel- és külkereskedelemhez és az iparosításhoz, valamint a mezőgazdaság fejlesztéséhez egyaránt szükséges beruházások alapvető feltételét. A terv végrehajtására,

az irányítás és ellenőrzés biztosítása érdekében, az ENSZ égisze alatt működő nemzetközi bizottságot kellene létesíteni, amelynek tevékenysége révén a tervszerűség bizonyos elemeivel pozitívan lehetne befolyásolni a világgazdaság ma még spontán és gyakran romboló hatásait.

A nemzetközi munkásmozgalom-történeszek konferenciájának második témája az 1934 februári bécsi felkelésről és a franciaországi antifasiszta megmozdulásról szólt. Ehhez több magyar referátum készült. A vita egyik központi kérdése az volt, hogy milyen tényezők hatására került sor — az említett megmozdulások után — Ausztriában fasiszta, Franciaországban viszont éppen ellenkezőleg, antifasiszta irányú politikai átalakulásra. Figyelemre méltó volt egy salzburgi professor felszólalása is, amely az 1934 februári bécsi felkeléssel kapcsolatban Ausztriában megjelent írásokat, megemlékezéseket és elhangzott előadásokat jelentős részükben túlzottan heroizálónak tartotta, és kevésnek a sokoldalú tudományos, a szociális hátteret, mozgatórugókat is feltáró történelmi elemzéseket.

Végül a konferencia közgyűlése meghatározta a következő, 1985. szeptember 10. és 14. között tartandó, valamint az 1986. évi ülés témáit:

1. A munkásosztály politikai és szociális problémái a második világháború végén és közvetlenül azt követően.

2. A munkástudat és osztálytudat kutatásának módszertani problémái az orális történelem, a memoárok, naplók stb. figyelembevételével.

Az 1986-ra kitűzött témák:

1. Munkásemigráció és munkásmozgalom mint történelmi probléma.

2. A munkáshétköznapok története kutatásának metodológiai kérdései.

Tokody Gyula korreferátuma az alábbi 632

szempontokat vetette fel a „munkásmozgalom és a gyarmati kérdés a két világháború között” című témakörrel, illetve a főbb referátumokkal kapcsolatban:

1. Elsőként annak a történelmi szerepnek a mérlegelését, illetve mérlegelésének szükségességét vetem fel, amelyet a munkásmozgalom töltött be a két világháború közötti gyarmati felszabadító harcok kibontakoztatásában és eredményeiben. Tulajdonképpen minden referátum közvetve állást foglal ebben a kérdésben, de nem mindegyik fogalmazza meg világosan az álláspontját. Úgy tűnik, a referátumok e történelmi szerepet jelentősnek és egyértelműen pozitívnak ítélik meg, hogy továbbá a kommunista világmozgalom aktivitását — az elméleti és a gyakorlati politika terén egyaránt — s ennek következtében eredményességét is jóval nagyobbra értékeli, mint a szociáldemokrata világmozgalomét. De nem kap kellő hangsúlyt az, hogy a munkásmozgalom szerepe tulajdonképpen másodrendű fontosságú volt: Kínát kivéve a kívülről kapott impulzusok és a jelentősen fellendült, de hatékony politikai tényezővé még nem vált gyarmati munkásmozgalom csak kisebb-nagyobb mértékben volt képes befolyásolni az antikolonialista mozgalmakat, a meghatározó tényezők a többnyire a demokratikus burzsoázia által vezetett nemzeti mozgalmak voltak.

A nemzeti burzsoázia pozitív történelmi szerepét a kommunista világmozgalom jobban megértette és jobban tudott ehhez alkalmazkodni gyakorlati politikájában — legalábbis az 1920-as évek közepéig —, mint a nemzetközi szociáldemokrácia. De mindkét irányzat az európai példából, az ipari társadalom modelljéből és az ennek megfelelő társadalmi struktúrából indult ki, ezért — perspektivikusan a tőkés—munkás ellentétet tartván alapvetőnek — a gyarmati munkásság fel-

karolását, a vele való szövetséget tekintették mind a szociáldemokrata, mind a kommunista világmozgalmában elsődlegesnek, sőt lényegében kizárólagosnak. E mögött az álláspont mögött az a feltételezés húzódtott meg (legalábbis kommunista részről), hogy az állami-politikai függetlenség kivívása után a gyarmati népek az akkor létező szovjet szocialista társadalom modelljét fogják megvalósítani, természetesen történelmi tradícióikhoz és társadalmi-politikai fejlettségükhöz alkalmazkodó formában, hogy tehát a kapitalizmus fejlődésének nem lesz jövője a gyarmati területeken. Olyan feltételezésről volt tehát szó a szövetségi politika kialakításával összefüggésben, amelyet a kolonializmus összeomlása óta napjainkig eltelt mintegy negyedszázad nem igazolt egyértelműen, bár kétségtelen, hogy a feltételezés ellenkezőjére sincs még történelmi bizonyítékunk.

2. Bár témánk megköveteli, hogy a Szovjetunió szerepét is a munkásmozgalom részeként vegyük elsősorban figyelembe, de talán túl nagy hangsúly helyeződött erre, és kevesebb figyelem fordítódott a referátumokban az általános — és a Szovjetunió lététől, fejlődésétől elválaszthatatlan — világhatalmi és világgazdasági szempontokra. Többek között arra célok, hogy:

a) a Szovjetunió létrejötte egyet jelentett a cári Oroszország gyarmatbirodalmának megszűnésével, azaz a gyarmati rendszer területének és lakosságának lényeges csökkenésével. Ezáltal világméretben objektíve összeszűkült a gyarmatosítási politika mozgásteret;

b) a Szovjetunió létrehozása elsősorban Európát érintette (hiszen a Szovjetunió gazdasági, politikai súlypontja ebben az időben még teljesen egyértelműen az európai földrészen volt), s ez meggyorsította azt a már korábban elkezdődött folyamatot, amelynek ered-

ményeképpen a világgazdaság centruma az óriási gyarmatbirodalommal rendelkező Nyugat-Európából az Egyesült Államokba helyeződött át, olyan országba tehát, amely gyarmattartó hatalomként közismerten csekély szerepet játszott. Ez gyengítette a kolonializmust fenntartó gazdasági köteleket éppúgy, mint a katonai-politikai eszközökkel való elnyomás és kizsákmányolás évszázados gyarmati rendszerét: a népszövetségi mandátumrendszer bevezetése 1919 után ennek a változásnak — az Egyesült Államok világpolitikai szerepe megnövekedésének és a régi gyarmatosítási formák fenntartásában való érdektelenségének — egyik megnyilvánulása volt.

c) aligha vitatható azonban, hogy az általunk tárgyalt időszakban a világgazdasági centrum áthelyeződésénél és az ebből következő világpolitikai változásoknál sokkal nagyobb jelentősége volt a Szovjetunió közvetlen és közvetett forradalmasító hatásának. Én kiemelném — bizonyos értelemben nagyobb jelentőségűnek tartom — a közvetett hatást, amelyen azt értem, hogy egyértelműen bebizonyosodott: a szocializmus nem csupán elmélet, hanem történelmi realitás, az antikolonialista küzdelem tehát valóban képes arra, hogy kilépjen annak a kapitalista társadalomnak a keretéből, amely a kolonializmust szülte és fenntartotta. Ez a bizonyosság ösztönzést adott azoknak a törekvéseknek, amelyek nem csupán a nemzeti függetlenség kivívására irányultak, hanem egy új, nem kapitalista társadalom megvalósítását tűzték ki célul Ázsia és Afrika sajátos viszonyainak figyelembevételével.

3. A két világháború között a szociáldemokrata politikai gondolkodásban is axióma lett a népek, köztük a gyarmati népek önrendelkezési jogának elve. Wilson amerikai elnök ismert 14 pontjának idevágó tételei kétségtelenül

hozzájárultak e gondolat általánossá válásához, nem annyira újszerűségénél fogva — hiszen az önrendelkezés elve a bolsevikok álláspontja, majd gyakorlati politikája révén ismert volt már a nemzetközi munkásmozgalomban —, hanem inkább azért, hogy azt a hivatalos nemzetközi politika szintjére emelte. A szociáldemokrácia állásfoglalását tehát a külső körülmények változtatták meg ebben a kérdésben, az állásfoglalás jelentőségét mégsem lenne helyes alábecsülni. Egyrészt azért nem, mert a gyarmati felszabadító mozgalom előtt álló legfontosabb történelmi feladatra vonatkozott, másrészt pedig azért nem, mert a két világháború között megnőtt a szociáldemokrata pártok kormányzóképesége, s ez elősegíthette a kolonializmus bomlási folyamatát.

Ismert dolog, hogy más szociáldemokrata pártokhoz hasonlóan a gyarmati kérdésben különösen érintett angol Munkáspárt is üdvözölte a wilsoni pontokat, s elvileg a gyarmati népekre is kiterjesztette az önrendelkezés jogát. Egyúttal azonban az I. világháború előtt vallott álláspontjához hasonlóan hű maradt továbbra is a birodalmi gondolathoz, a birodalomnak csupán megreformálását sürgetve, s különböző reformterveket dolgozva ki ennek érdekében. Az önrendelkezési jogot ezért csak fokozatosan tartotta megvalósíthatónak, ügyelve arra, hogy az önállósulási folyamat ne robbantsa szét a birodalmat, sőt a kapcsolatok új alapokra helyezésével, a brit Commonwealth megvalósításával lényegében megerősödjenek a történelmi kötelékek.

4. Különleges fontossága volt annak, hogy miként foglal állást a gyarmati kérdésben a német szociáldemokrácia, hiszen olyan országot képviselt, amely elveszítette a háborút, s ezzel gyarmatait is. A német szociáldemokraták radikálisabb gyarmati nézeteket vallottak, mint az angol munkáspárti-

ak. Míg ugyanis Angliában a gyarmati kérdés — mint említettem — a munkásmozgalom kezdetétől egyúttal a birodalom kérdését jelentette, s a kettő összefonódása miatt egyiket sem lehetett elvetni vagy elfogadni a másik nélkül, addig Németországban az I. világháború előtt az expanziós imperialista törekvések homlokterében az európai erőviszonyok erőszakos megváltoztatása állt, hiszen a világpolitikai célok realizálása, köztük mindenekelőtt a gyarmati terjeszkedés, enélkül elképzelhetetlen volt, s a korabeli német gyarmatok gazdasági és stratégiai szempontból egyaránt alárendelt szerepet játszottak. Az I. világháborús vereség után pedig a gyarmataitól megfosztott Németországban az antikolonialista álláspont nem ütközött többé — vagy legalábbis nem közvetlenül ütközött — a német nagyhatalmi érdekekbe, sőt a versailles-i békerendszernek és a győztes antant hatalmak gyarmati politikájának ebben az álláspontban kifejezésre jutó megkérdőjelezése meg is felelt azoknak. Emellett a német szociáldemokráciának számolnia kellett az angolokéhoz képest radikálisabb baloldali ideológiai tradíciókkal is, még inkább az erős kommunista mozgalommal, valamint — részben — a centrista, illetve a baloldali szociáldemokrata irányzattal, nem utolsósorban pedig a Németország számára kedvezőtlenül alakult külpolitikai realitásokkal.

Mindezt figyelembe véve érthetőnek látszik, hogy például a többségi Német Szociáldemokrata Párt 1921-ben elfogadott görllitzi programja (addig tulajdonképpen az 1891-es erfurti program volt érvényben), ellentétben a versailles-i békeszerződéssel kapcsolatban tett korábbi kijelentéseivel, már nem a volt német gyarmatok visszaadását, hanem minden gyarmatnak a Népszövetség irányítása alá helyezését követelte. Az 1925-ös heidelbergi program, amelyet a többségi és a német kommu-

nista mozgalomhoz nem csatlakozott független szociáldemokraták (USPD) egyesülése után fogadtak el, azt hangsúlyozta, hogy a Német Szociáldemokrata Párt szembehelyezkedik a „gyarmati népek kizsákmányolásával, gazdasági formáik és kultúrájuk erőszakos szétrombolásával”.¹ Nincs szó tehát Európa civilizatórikus küldetéséről, sem pedig a gyarmati rendszer objektíve haladó voltáról, azokról a nézetekről, amelyeket 1918 előtt még sokan magukénak vallottak a német szociáldemokráciában is. Sőt az 1925-ös program elvi része külön bekezdésben fejti ki, hogy a „finánctóke az államhatalmat külföldi területek, felvevőpiacok, nyersanyagforrások és tőke kivitelre alkalmas helyek” megszerzésére használja fel, s ez az „imperialista törekvés a társadalmat állandóan konfliktusokkal és háborús veszéllyel fenyegeti”.²

A kolonializmus elítélése természetesen egyet jelentett azzal, hogy a német szociáldemokraták immár nemcsak a gyarmatosítási módszereket bélyegezték meg, mint a 19. században és a 20. század elején, hanem — ismét ellentétben az egykori „pozitív gyarmatpolitika” híveivel — a gyarmati rendszer teljes felszámolására törő forradalmi mozgalmakat is felkarolták. Figyelemre méltó azonban, hogy a heidelbergi program ezzel kapcsolatban — az 1914 előtti baloldali szociáldemokraták útján haladva — továbbra is a gyarmati munkásságra való támaszkodást hangsúlyozta, s nem szólt a gyarmatok nemzeti felszabadító küzdelmeiről, kivéve azt a meglehetősen általánosan interpretálható megjegyzést, miszerint „a munkásosztály saját felszabadításáért harcolva a társadalom összérdekeit képviseli a kapitalista monopóliummal szemben”.

Ezzel szemben a Szocialista Munkás Internacionálé három évvel később — 1928-ban — keletkezett „manifesztuma” a világpolitikai helyzetről kiemel-

ten üdvözölte Kína „nemzeti forradalmát”, követelte szuverenitásának és „nemzeti kormányának” elismerését. Síkra szállt Egyiptom „valódi függetlenségéért” is, és hangsúlyozta „India népeinek jogát a teljes önrendelkezésre”. Mindamellett e „manifesztum” is azt az álláspontot vallotta, hogy „a nemzeti felszabadulás ugyan előkészíti a talajt a társadalmi harcra, de önmagában még nem jelent szociális felszabadulást”. Következésképpen a békéért és a politikai szabadságért folyó harcban is a gyarmatok munkásságában látta a megbízható szövetségest, és felszólította azt az európai munkássággal való egyesülésre. A nemzeti burzsoázia szerepét, valamint érdekeltségét a szóban forgó célokban fel sem vette.³

5. Figyelembe véve a két világháború közötti szociáldemokrata nézeteket, illetve álláspontokat a kolonializmusra vonatkozóan, arra az általános következtetésre juthatunk, hogy azokban konstans, mindmáig ható tényezőnek mutatkozott egyfelől a gyarmati népekkel való szolidaritás, különös tekintettel az egyedüli szövetségesnek tekintett munkásságra, másfelől viszont annak elutasítása, hogy a gyarmatok nemzeti felszabadító mozgalmi egy széles és hosszan tartó világforradalmi folyamat részeként foghatók fel, harmadrészt pedig megingott — bár úgy tűnik, elméletileg tisztázatlan és ellentmondásos maradt — az a korábbi reformista koncepció, amely a gyarmati rendszer gazdasági-társadalmi szükségességét, pozitív történelmi szerepét hirdette.

Végül hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az 1914 előtti korszakhoz hasonlóan a nemzetközi szociáldemokrácia a két világháború között is kevesebb figyelmet fordított a gyarmati kérdésre, mint amennyit annak növekvő jelentősége megkívánt volna, bár kétségtelen, hogy az egyes országok szociáldemok-

rata pártjai között e tekintetben lényeges különbségek voltak. Félrevezetne azonban bennünket, ha az okot csupán a hagyományos eurocentrikus gondolkodással magyaráznánk, s nem vennénk kellőképpen figyelembe, hogy a szociáldemokrácia számára ekkor a központi problémát nemzetközi téren a létével és jövőjével közvetlenebbül összefüggő kommunizmus jelentette; továbbá az 1920-as években erejét túlzottan igénybe vették a nemzetközi újjászerveződésre tett erőfeszítések, valamint az ezeket is befolyásoló viták a versailles-i békerendszerről; az 1930-as évek során, illetve az 1940-es évek első felében pedig, azaz a második világháború folyamán, az egész európai mun-

kásmozgalmat megsemmisítéssel fenyegető fasizmus elleni küzdelmek.

Tokody Gyula

JEGYZETEK

¹ Mindkét programot közli *Susanne Miller—Heinrich Pothoff*: Kleine Geschichte der SPD. Darstellung und Dokumentation 1848—1980. Bonn, 4. Auflage 1981. A szóban forgó kérdések a 311., a 312. és a 318. oldalon találhatóak.

² Ugyanott, 314. old.

³ Manifest des III. Kongresses der Sozialistischen Arbeiter—Internationale. Brüsszel 5—11. August 1928. Közli *Julius Braunthal*: Geschichte der Internationale. Band 2. Hannover 1973. 566—569. old. Az idézetek az 567. és 568. oldalon vannak.

MEGJELENT

Válogatott bibliográfia az ifjúságról

(1972—1981)

28 iv, 86,— Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A munka humanizálása válságban

NSZK-BELI TANULMÁNYÚT TAPASZTALATAI

A tudományos-technikai forradalom felgyorsulása, a mikroelektronikai forradalom kibontakozása megváltoztatja az ember helyét, szerepét a termelőfolyamatban. Ez új típusú társadalmi programok kidolgozását igényli, s számos országban tettek már lépéseket ilyen programok kialakítására és megvalósítására. Tapasztalataik megismerése számunkra is tanulságos. 1983 őszén az NSZK-ban tett tanulmányút során az úgynevezett munka-humanizálási program megvalósulásának tapasztalatait tanulmányoztam szakszervezeti, egyetemi, valamint kormányzati intézményeket, kutatóhelyeket meglátogatva. Ennek eredményeit adja közre az alábbi írás.

Ma már közismert az a folyamat, amely a hetvenes évek elején, az olajárrobbanással kezdődően a tőkés világ gazdaságot mélyreható strukturális válságba sodorta. Ez a válság az NSZK-ban is jelentkezett; a gazdaságot évekig a stagflációs tendenciák jellemezték. Az 1960-as évek gyors gazdasági növekedése megtört, globális és strukturális munkanélküliség alakult ki, az expanzív és agresszív tőke- és áruexport nagymértékben visszahanyatlott. A nyugatnémet gazdaság válságágazatai (a bányászat, a vas- és acélipar, a kőolaj-feldolgozó ipar, gép-

gyártás és gépkocsigyártás) mind a termelés, mind a foglalkoztatás szempontjából visszaestek. A nyugatnémet tőke számára profitkorlátozó tényezővé vált a világpiacon alacsony bérköltséggel, ugyanakkor magas termelékenységgel megjelenők konkurenciája. Sürgetővé vált a tudományintenzív termelési technológiák bevezetése; ez a korszak az NSZK-ban is a mikroelektronika korszaka, a nagy „computerboom” kibontakozása fémjelzi. A Római Klub beszámolója így ábrázolja a lezajló változásokat: „A mikroprocesszorok fejlődése két szempontból is jelentős. Egyrészt egy új, fontos és rendkívül gyorsan növekvő iparág keletkezéséhez járul hozzá a világ gazdasági visszaesés idején, másrészt termékei a társadalom és a gazdaság majdnem minden területén hasznosíthatók, s ezzel nagy lehetőséget teremtenek az ipari termelékenység növelésére, az unalmas és piszkos munka csökkentésére, új gazdaság létrehozására”.¹

Kétségtelen, hogy a mikroelektronika ideális válságleküzdő eszköz, behatol a társadalmi-gazdasági folyamat valamennyi területére, de hatása csak nagy távlatokban eredményezhet jóléti tendenciákat is, mivel gyors elterjedése egyelőre nagy munkaerőtömeget szabadít fel. Az NSZK-ban a munkaerőpiac helyzetének feszültségét élezi, hogy az 1960-as évek demográfiai hullámának „csúcsmegszedékei” lépnek

munkaképes korba, s emiatt a munkaerő-potenciál erőteljes növekedése várható 1988/89-ig. Hivatalos becslések szerint is legalább évi 3,5 százalékos gazdasági növekedés lenne szükséges az adott munkaerő-potenciál felszívására. Tetézi a problémákat, hogy az elbocsátások és korlátozások ellenére tovább duzzad a külföldi munkások száma (a világgazdasági válság által még jobban sújtott gyengén fejlett tőkésországokból). Az 1970-es években a külföldi munkások családtagjai nagy számban érkeztek az NSZK-ba, és a külföldi munkások körében a népesség gyarapodásának rátái messze túlhaladják a nyugatnémet lakosságét. Ez azt eredményezte, hogy az NSZK-ban élő külföldi össznépesség száma jelentősen meghaladja a dolgozókéét, s ez a növekmény állandósul.²

A hetvenes-nyolcvanas évek fejleményei az NSZK-ban is megkövetelték a gazdaságpolitika átértékelését, a keynesiánus gazdaságpolitika keresletkiterjesztő, beruházást gerjesztő kamatláb-politikája már nem hozhatott eredményt. A „kínálatra orientált gazdaságpolitikát” hirdették meg, amely restriktív pénzpolitikát, a termelési költségek csökkentését, s általában az úgynevezett „szabad feltételeket, kevesebb államot” jelszavát írja a zászlájára.

Kétségtelen, hogy a nyugatnémet szociáldemokrácia — bár meghirdette az előbbi gazdaságpolitikai jelszavakat — kormányzási ideje alatt nem döntött egyértelműen e gazdaságpolitika mellett. Ez érthető, hiszen a „kevesebb államot” jelszó mögött a szociális felelősséget elutasító állam programja³ húzódik meg. Ennek elfogadása a jóléti állam leépítését, s ezzel a társadalmi konszenzus veszélyezhetheti, a szociáldemokrácia számára tehát ez az út csak részlegesen járható.

Az 1973–74-től kibontakozó „vál-

ság-menedzselés” csak részleges eredményeket hozhatott. A kormányzat gazdaságpolitikájának középpontjában a tőkeértékesítés feltételeinek javítása állt, ugyanakkor a társadalompolitikában kompenzáló mechanizmusokat igyekezett működtetni. A racionalizálási hullámnak lényegében szabad teret engedett. 1974-ben a külföldi munkások felét elbocsátották. 1978-tól felgyorsult a nyugatnémet munkásság között a munkanélküliek számának növekedése, s napjainkig 2,5 milliós szinten áll. Ugyanakkor törvénykezési eszközökkel kísérelték meg szabályozni a tőke—munka közötti alkupozíciókat. 1972-ben született meg a „munka alkotmánya” (Betriebsverfassungsgesetz), a „kollektív bérkeretszerződés II” (Lohnrahmentarifvertrag II), s több, a munka biztonságát, feltételeit szabályozó törvény (Arbeits sicherheitsgesetz; Arbeitsstättenverordnung; Maschinenschutzgesetz, Verordnung gefährlichen Arbeitstoffe stb.). Kétségtelen, hogy ezek a törvények, szabályozások a munkásság számára bizonyos védelmet jelentenek, pozícióit erősítik. Ugyanakkor a leglényegesebb kérdésekben keretjellegűek, s ez a tőke számára lehetőséget ad különböző értelmezésekre, sőt a törvények áthágására is. Ez különösen felerősödött a CDU/CSU kormányzat idején.

A „válság-menedzselés” részeként hirdették meg az úgynevezett *humanizálási programot* is.⁴ E program a modernizálás költségeit bizonyos fokig megosztja az állam és a tőkés vállalatok között, s a munkafeltételek újratermelésének körülményeit központilag igyekszik szabályozni. A program eredetileg — a szociáldemokrácia bázis-szerzési törekvéseinek megfelelően — főként a középtőke felé irányult, mintegy támogatást adva számára az állami redisztribúció segítségével a racionalizáláshoz. A nagytőke kezdettől fogva állami támogatású racionalizálási ki-

sérlet lehetőségeként fogadta a programot. Ezt fejezi ki a gyárosok szövetsége egyik vezetőjének állásfoglalása is „... annyit racionalizálni, amennyit lehet, annyit humanizálni, amennyit feltétlenül szükséges”. A jobboldali, konzervatívabb erők térnyerésével a humanizálási program egyre inkább a tőkés racionalizálási törekvések eszközévé válik, s „humanizálási” törekvései mindinkább elenyésznek.

1970 és 1979 között még erőteljesen törekedtek bizonyos társadalompolitikai kompenzációk működtetésére. Ebben az időszakban az egy lakosra jutó szociális kiadások megnégyszereződtek, de ugyanakkor a bérvóták stagnáltak, majd csökkentek, a munkanélküliség magas szinten maradt. 1979-től elkezdődött a szociális kiadások erőteljes megnyírbálása, és a szociális kiadások terheiből az állam egyre kevesebbet vállal, ezt egyre inkább az egyénre hárítják (a bérből és fizetésből élők adóterheinek erőteljes emelése útján).

A nyugatnémet szakszervezeti politika súlypontját a hetvenes évekig a magasabb bérré irányuló követelések és a munkaidő csökkentése képezte. A technikai fejlődés előrehaladását s ezzel az intenzitás fokozódását, a munkafeltételek új típusú keményedését részben anyagi, részben munkaidő-kompenzációval ellensúlyozták. A szakszervezeti politika az elért élet-színvonal és társadalmi státusz védelmét, illetve bizonyos mértékű továbbfejlesztését tűzte ki célul. A műszaki haladásnak és következményeinek számbavétele szerepelt ugyan a szakszervezeti konferenciák napirendjén, a levont következtetések azonban a szakszervezetek gyakorlati politikájára kevésbé hatottak.

A fent leírt taktika addig volt megfelelő, amíg a gazdaság prosperált, és a

tőke részéről is hajlandóság mutatkozott az ilyen típusú megegyezési politika kialakítására. A válság kibontakozásával új helyzet állott elő. A racionalizálás térnyerésével szükségszerűvé vált, hogy a szakszervezetek a hatékonyság és munkakörülmények kérdéskörét beépítsék politikájukba. Fontos fejlemény volt e tekintetben a már említett „Lohnrahmentarifvertrag II” elfogadása, amely számos olyan szabályozást tartalmaz, ami a munkakörülmények, a munkaszervezés, valamint a munkásszükségletek közelítését célozza (például a futószalagütem szabályozása, az óránkénti ötperces pihenők rendszere, az üzemvezetés hatékonysági intézkedéseinek ismertetése, az elbocsátások elleni védelem stb.). A munka alkotmánya („Betriebsverfassungsgesetz”) 90. és 91. cikkelye szabályozza az üzemi tanácsok és a vezetés bizonyos fokú közös döntését (codetermination) a „munkahelyeket, a munkafolyamatot és a munkakörülményeket” illetően.⁵

Az 1973-tól létező humanizálási program az ipari munkakörülmények jelentős mértékű javítását helyezte kilátásba. A szakszervezet a humanizálási program résztvevőjeként és társadalmi kontrolljaként arra kényszerült, hogy egységben szemlélje a foglalkoztatás biztosítását, a munkafeltételek alakítását és a technológiai fejlődés alakulását, tehát ez is egy társadalmi szempontú szakszervezeti politika kialakítása irányába hatott.⁶ A szakszervezetek felismerték, hogy a létrejött törvények még a gyors gazdasági növekedés tapasztalatainak leszűréséből keletkeztek, amikor a technikai fejlődés negatív következményei kisebb léptékű strukturális változásokkal és az egyéni mobilitás szerteágazó lehetőségeivel kapcsolódtak össze. A jelenlegi időszakban „ezek a szakszervezetek számára csak csekély lehetőségeket kínálnak, hogy a foglalkoztatottságot

össességében, és az egyéni munkafeltételeket s ennek érdekében a növekedés minőségét és a technológiai fejlődést befolyásolhassák”.⁷ Továbbá, a törvények túlságosan keretjellegűek. Sajátos dilemma előtt áll a szakszervezet a racionalizálás kérdésében. Látnia kell azt, hogy a negatív társadalmi következmények nem csupán az új technológia elterjedéséből, magából a racionalizálásból, hanem a nem kielégítő technikai fejlődésből és az elmulasztott innovációkból is eredhetnek.⁸ „Ebből a dilemmából adódik összességében az a probléma, hogy a szakszervezeti befolyást ki kell terjeszteni a technológiai fejlődés, a tudomány és kutatás valamennyi területére.”⁹ A szakszervezeti kutatóintézet (WSI) kiépített néhány kutatási irányt (a Bielefeldi Egyetemmel közösen), amely a tudomány és a munkavállalói érdektérrel kapcsolatot vizsgálta, de ez még csupán kezdeti lépésnek tekinthető. A nyugatnémet szakszervezeteknek a technológiapolitikával kapcsolatos tapasztalatai a hagyományos bázisukat képező gépipari, vegyipari tömegtermelő ágazatokból származtak, ahol a taylori, ford munkaszervezési formák voltak a jellemzők. Az 1970-es években a termelőfolyamat és a piac között fellépő éles ellentmondás, a válság kialakulása és elmélyülése különösen kedvező lehetőséget teremtett a mikroelektronika elterjedésének. A piaci követelmények a vállalatoktól rendkívül rugalmas technológiai-termelési rendszer alkalmazását követelik meg, amelyben a munkatárs is képes erre a rugalmasságra. A vállalat racionalizálási stratégiája figyelembe veszi a termelési folyamat teljes időgazdálkodását (anyag, gép és munkaidő koordinációja és integrációja optimális realizálás mellett), és igyekszik rugalmasan alkalmazkodni a piaci követelményekhez. A komputerizált technológia mindezen követelményeknek kiválóan eleget tesz: adattárolási

kapacitása nagy, programozható speciális problémák megoldására, nagy tömegű adat és információ feldolgozására alkalmas és potenciálja rendkívül rugalmas. A komputerek „átveszik a piaczgazdálkodás előrelátó képességét mint funkciót: a piaci igényeket, a termelés szervezésének költség- és időtényezőit számításba veszik és koordinálják”.¹⁰ Hármask funkciót képesek ellátni: információs és szervezési technológiaként, termelési technológiaként működnek, valamint betöltik a kontrolltechnológia szerepét. Mindezek a munkaszervezetben olyan autonóm munkacsoportok kialakulását eredményezik, amelyek képesek rugalmasan megváltoztatni tevékenységüket. Az egész termelőfolyamat az ember, a számítógépek és a robotok, valamint a szállítórendszerek bonyolult együttesét jelenti. A racionalizálás megítélése, az új technológiapolitika kidolgozása a szakszervezetek számára új kihívást jelent. Bár észlelik a felmerült problémákat és megkezdtek a kutatásokat ezen a területen, a gyakorlati szakszervezeti politikájában a következtetések érvényesítése még várta magára.

A humanizálási program eddigi tapasztalatai mutatják, hogy a munkaszervezés befolyásolásának lehetőségei a szakszervezet számára meglehetősen korlátozottak; főként külső ergonómiai beavatkozások lehetségesek. A szakszervezet több modellkísérlettel próbálkozott, részben a fémfeldolgozó, a híradástechnikai és a bútortiparban, ahol a munkásokat is bevonták az új munkaszervezési forma kialakításába. A tapasztalat azt mutatta, hogy a tőkés vezetés csak addig a határig érdekelt a folyamatban, ameddig a hatékonysági követelmények számára ezt szükségesnek tartják, ezért a kísérletek szűk korlátok között folynak.¹¹ Elsősorban a kis- és középtöke mutat érdeklődést, mert így versenyképessége javítását kívánja elérni.

A technológiai fejlődés előrehaladásával megkezdődött a szakszervezeti bázis átrendeződése. Ma már a szakszervezeti tevékenység központja az autó- és szerszámgépipar, és a szakszervezeti politika új, alakuló bázisa az elektronikai ipar. Mindenesetre a technikai fejlődés csúcspirágaiban a szakszervezeteknek még komoly harcot kell vívniuk bázisuk kialakításáért. Nehezíti a helyzetet, hogy ezeken a területeken magas az úgynevezett „fehérgallérosok” aránya, valamint a nőké, s így a szakszervezeti szervezettség növelése akadályokba ütközik. A munkaerőpiacon sajátos, új típusú szegmentáció alakul ki. Kétségtelenül ma is jelen van a speciális szakképzettséggel rendelkezők csoportja, valamint a betanított munkát végzők csoportja. Ugyanakkor a vállalatoknál éppen a rugalmas munkaszervezés igényei szerint létrejön az úgynevezett „magmunkaerő”, amelynek képzettségét az adott vállalat műszaki rendszerének megfelelően alakították ki.

„Míg a hagyományos termelési technikák feltételei között a vállalkozó a specifikus folyamatot ellátó munkás specifikus szaktudásától függ, az egyre fokozottabban komputerezáló termelésben a »magmunkaerő« lojalitásának függvénye lesz. A cég feladataival, célkitűzéseivel való azonosulás lesz a menedzsment és a »magmunkaerő« közötti új megállapodás alapja.”¹² A szakszervezet alapvető bázisát korábban a szakképzett munkások jelentették: az új munkáscsoport megjelenése új feladatok elé állítja a szakszervezeteket. A szervezettség növelése, e munkáscsoport megnyerése azért is fontos, mert a vállalatoknál folyó szakszervezeti harcban, az itt megvalósítható „Mitbestimmung” szempontjából ez a munkáscsoport kulcsszerepet tölt be.

A szakszervezeti politikában felismerték: új elveket, módszereket kell

kidolgozni a szakképzés rendszerének átalakítására. A lehetőségek a jelenlegi időszakban nem kedvezőek: nehezíti a helyzetet az állami szociális kiadások csökkentése, a vállalatok racionalizálási törekvései és a nagy létszámú ifjúsági évjáratok. A szakképzés alapvetően a vállalatok keretei között folyik, s így az állami befolyásolás lehetőségei korlátozottak; s a szakszervezetek az NSZK-ban legkevésbé vállalati szinten képesek hatékony fellépésre. Az adott helyzetben a szakmastruktúra és a munkahelyi struktúra inkongruenciája rendkívül kiéleződött. Az Ifjúságkutató Intézet adatai szerint a fiatalok 51,6 százaléka nem hiszi, hogy képzésének befejezése után olyan munkahelyet talál, amely elképzeléseinek megfelel. 54,4 százalékuk pedig már nem is gondol arra, hogy azt a szakmát válassza, amit szeretne.

A szakképzés problémái szorosan összefüggnek azzal, hogy a munka tartalma döntő változáson megy át. A munkával kapcsolatos igények a gyors átállási és alkalmazkodóképességet, a nagyfokú rugalmasságot helyezik előtérbe, megnövekszik a pszichikai igénybevétel a fizikaival szemben. Ezek a pszichikai követelmények rendkívül intenzíven jelentkeznek: erős figyelem, koncentráció, gyors reakciókészség, felelősség. Mindezek felvetik a korábbi, teljesítményelvre épített bérpolitika újragondolását, új típusú teljesítménymérési, osztályozási rendszer kialakítását.

A technológiai fejlődés egyenlőtlenül, időben s térben jelentős eltérésekkel zajlik a tőkés gazdaságban. Kétségtelen, hogy a humanizálási program eredményeket mutat fel a „hagyományos” munkafeltételek (jelentős fizikai terhek, egészségtelen munkakörülmények stb.) javításában. Közben azonban új típusú munkafeltételek alakultak ki, amelyek más módon vetik fel a terhelések kérdését, s ezek változtatá-

sára nem születtek megfelelő válaszok, megoldások.

●
Tanulságosak a humanizálási program megvalósítása kapcsán leszűrhető, a hatalmi struktúra működésére, a tudomány szerepére vonatkozó tapasztalatok. A humanizálási programot a Kutatási és Technológiaügyi Minisztérium (BMFT) és a Munka és Szociális ügyek Minisztériuma (BMA) terjesztette elő. A kezdettől fogva problémát jelentett, hogy a humanizálási programra fordítható összeg csekély volt: a Kutatási és Technológiaügyi Minisztérium évi kiadásainak 2 százaléka (100 millió DM/év).¹³

A humanizálási program beindításától kezdődően támadások érték az ellenzék részéről a szociálliberális koalíciót, igazgatási, szervezeti problémák miatt. Ugyanis új igazgatási elvek bevezetésére került sor, az igazgatási hierarchiába nem illő szervek jelentek meg, valamint a társadalmi ellenőrzés csírái is kitipinthatók voltak (szakszervezetek bevonása, vállalati tanácsok). A programirányító minisztérium mellett megjelentek a szakértői bizottságok, amelyeknek a minisztérium, a munkaadók, a szakszervezetek képviselői, valamint tudósok voltak tagjai, azaz a „társadalmi partnerek” együtteséről volt szó. A szociáldemokrata „jóléti állam” koncepciója jegyében ez „a kormányzati és igazgatási, döntési folyamatok politizálása volt azzal a céllal, hogy a bürokratikus-rutinszerű és innováció-idegen célok kialakítását és megvalósítását megtörjék”.¹⁴ A bizottságok nem rendelkeztek döntési kompetenciával, hanem a koncepció kidolgozásában, javaslatok tételénél, ellenőrzésénél működtek közre; tulajdonképpen tanácsadó bizottságként funkcionáltak. A munkában 4 főirányt alakítottak ki: a gépek, berendezések,

munkahelyek alapstandardjai (munkavédelmi követelmények); emberi léptékű technológiák kialakítása; a munkaszervezet és munkahelyek átalakításának modelljei; tudományos ismeretek, vállalati tapasztalatok terjesztése és alkalmazása. Az első irány a Munkaügyi Minisztériumhoz (BMA), a másik a három kutatásügyhöz (BMFT) tartozott.

A humanizálási program következő lépcsőfoka a megvalósító adminisztráció és menedzsment, amely mellett szintén működtek szakbizottságok, az előbb leírt felépítésben. Ez a lépcsőfok áll közvetlen kapcsolatban a vállalatokkal. A vállalatnál a bevezetendő programot jóvá kell hagynia a vállalati tanácsnak. A szisztéma meglehetősen bonyolult, azonban figyelembe kell venni, hogy be kellett illeszkednie a létező állami bürokráciába és igazgatási rendszerbe. A szakszervezetek is komoly problémák elé kerültek, mivel nem voltak átfogó stratégiai elképzeléseik, másrészt az NSZK-ban a szakszervezetek ágazati és területi szinten jelentős befolyással rendelkeznek, a vállalati szinten azonban befolyásuk jóval gyengébb. A szakszervezetek szinten bekapcsolódtak a humanizálási program munkálataiba. Kidolgozták például az igazgatás továbbfejlesztésének módszereit.

A kormányzati jobbratolódással azonban egyre erőteljesebbé vált a szakszervezetek kizorításának tendenciája (a felső szintű bizottságokból kihagyták a szakszervezetek képviselőit). Az állami bürokrácia jogkörét kiterjesztették, a tanácsadó testületek és koordinátorok eltűntek, s maga a humanizálási program is egyre inkább elvesztette távlati jellegét és a napi racionalizálási célkitűzések eszközévé vált. Úgy fogalmazhatunk, hogy az úgynevezett politizálási folyamat megtört, s még az elért vívmányokat sem sikerült megőrizni. Pöhler professzor, aki több évig a program főmegbízottjaként mű-

ködött, így fogalmazta meg a tanulságot: „az állami elosztási folyamat bizonyultsága, bürokratizáltsága miatt ezt nem lehet társadalmisítani — ez illúzió volt részünkről —, de a társadalmi jellegű ellenőrzés megvalósítható”.

A magunk részéről hozzátehetjük, hogy az állammonopol-kapitalizmus rendszerében ez a demokratikus típusú ellenőrzés csak bizonyos igazgatási demokratizálás mellett építhető be, és fennmaradása a haladó erők kemény harcával érhető el. Az állami újraelosztó folyamatot a legnagyobb vállalatok befolyásolják, s így a parlament vagy más szervezetek ellenőrző funkciói még fokozottabban háttérbe szorulnak.

A humanizálási programban új módon vetődött fel a tudomány, a technika és a képzés viszonya. Megfogalmazódott az igény, hogy a kutatások, a képzés a társadalmi szükségletekre irányuljanak. A kutatók olyan reményeket tápláltak, hogy nem csupán a „károk elhárítóiként” működhetnek közre, hanem a társadalomstratégia kidolgozásának részeseivé válnak. Már a kezdetek is kétségessé teszik ezeket a reményeket. A humanizálási programban részt vevő tudósok többsége jogász, természettudós, mérnök, a társadalomkutatók, s köztük a közgazdászok csupán csekély arányt képviselnek. A program realizálása során a társadalmi aspektusok egyre inkább háttérbe szorulnak, a technológiai-technikai aspektusok vannak túlsúlyban, ezzel visszaszorul a szakértői bizottságokban a tudományos interdiszciplinaritás elve is. A társadalomkutatások a humanizálási program anyagi alapjából mindössze 0,7 százalékkal részesednek. Plasztikusan fogalmazta meg a problémát Van den Daele: „... ezek (tudniillik a társadalomtudományi analízisek) egyrészt tartalékokat képeznek egy technokrata »social engineering« számára, másrészt a cselekvési problé-

mák komplexitása növelésének irányába tendálnak, és így növelik annak szükségességét, hogy demokratikus, konszenzuális döntési folyamat irányába tegyenek lépéseket. Ezekben a funkcióikban hamar elérik a politikai rendszer társadalomtudományi felveszőképességének határait.”¹⁵

Kudarcba fulladtak ugyanakkor a Német Kutatások Közössége (Deutsche Forschungsgemeinschaft) demokratizálásának kísérletei. A kutatókat irányító testületek hierarchikus struktúrához kapcsolódnak, és összetételük miatt a demokratizálás akadályokba ütközött. A főiskolai, egyetemi kutatások főkeorientáltsága az elmúlt években fokozódott, s a szakszervezetek csak néhány esetben tudtak kapcsolatot teremteni egyetemekkel, kutatócsoportokkal.

A kutatások problémáival szorosan összefügg a képzés, elsősorban a felsőfokú képzés problémája.

A főiskolai reformba vetett hit már régen elenyészett. A felsőfokú oktatási intézményeket mint „szolgáltató vállalatokat” jelölik meg a kormányzati politikában, s a diákokat a szolgáltatások befogadóiként tekintik, akik kötelesek megfelelni a gyakorlati „célracionalitások” által támasztott elvárásoknak. A liberális polgári kutatók is felvetik, hogy a klasszikus, polgári, az egész emberre irányuló képzési formák megszűnnek, s csak rész-értelmiségi funkciókra képzik a fiatalokat. Ez az értelmiség integratív funkcióinak visszaszorulásához vezet, társadalmi deklasszációjának folyamatát tükrözi.

A humanizálási program eddigi tapasztalatai a nyugatnémet társadalom és gazdaság ellentmondásainak sajátos tükröződései. A válságidőszakban kiélezettebben jelentkeznek a társadalmi-gazdasági feszültségek, az erők át-

rendeződnek, és mind a pártok, mind a társadalmi szervezetek útkeresésének vagyunk szemtanúi. A nagy kérdés kétségtelenül az — amit a stratégiák kidolgozása előtt kell megválaszolni —, hogy a jelenlegi válság milyen új szakasz kibontakozása előtt nyitja meg az utat.

Szpirulisz Ildikó

JEGYZETEK

- ¹ Mikroelektronika és társadalom; Áldás vagy átok. Szerkesztette: Günter Friedrichs—Adam Schaff. Statisztikai Kiadó 1984. 18. old.
- ² Wachstum und Arbeitsmarkt. JAB. Nürnberg 1982.
- ³ Egyetértek *G. Márkus György*: A szociáldemokrácia reformizmusának közgazdasági tartalmáról a konjunktúra és válság körülményei között (Társadalomtudományi Közlemények, 1983/3. sz.) című cikkében kifejtett állásponttal.
- ⁴ Lásd Programm: Forschung zur Humanisierung des Arbeitslebens. Bonn 1979. Kiadó: Der Bundesminister für Forschung und Technologie.
- ⁵ Lásd *H. O. Vetter* (Hg): Humanisierung der Arbeit als gesellschaftspolitische und gewerkschaftliche Aufgabe. Protokoll der Konferenz des DGB von 1974. in München. 280—285. old.
- ⁶ Tätigkeitsbericht 1978—1981. Wirt-

- schafts und Sozialwissenschaftliches Institut des DGB. Düsseldorf 1982. (Kézirat)
- ⁷ Ugyanott, 17. old.
 - ⁸ Ugyanott, 78. old.
 - ⁹ Ugyanott, 86. old.
 - ¹⁰ *K. Benz-Overhage, G. Brandt, Z. Papadimitriou*: Computertechnologien in industriellen Arbeitsprozess. Materialien zur Industriesoziologie. Sonderheft 24/1982.
 - ¹¹ Lásd Zwischen Alltag und Veränderung című kötetből. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn, 1983. Werner Fricke tanulmánya.
 - ¹² *B. Lutz*: Wirtschaftliche Entwicklung, betriebliche Interessen und Arbeitsmarktsegmentation. München 1978. 92. old.
 - ¹³ *W. Pöhler*: ... damit die Arbeit menschlicher wird Bonn 1979. Pöhler professzor, aki a dortmundi egyetem Iparszociológiai Tanszékének vezetője, rendkívül érdekes beszélgetésben tárgyilagosan és lényegretörően ismertette tapasztalatait, amelyet több év alatt a humanizálási program egyik vezetőjeként szerzett. Következtetéseiből számosat felhasználtam cikkemben.
 - ¹⁴ *H. Schatz*: Studien zur Reform von Regierung und Verwaltung. Nr. 10. Teil I. Bonn 1978. 62. old.
 - ¹⁵ *Van den Daele, W. P. Weingart*: Die Anwendung der Sozialwissenschaften in der Politik. Frankfurt—New York 1976. 137. old.; valamint *Irene Raehlmann*: Technokratie statt Reformen. Düsseldorf-Universität Zeitung 1981/8.

Francia folyóirat vitája a „szociáldemokrata ideálról”

A francia *Commentaire* című, negyediként megjelenő folyóiratban 1982-ben vita folyt *Ami élő (és ami halott) a szociáldemokrata ideálban* címmel. A folyóirat a vitát *Leszek Kollakowskinak* a londoni *Encounter*-ben megjelent azonos című cikkével indította. A szerkesztőség (melynek szerkesztő bizottsági elnöke az azóta elhunyt Raymond Aron volt, akinek neve fémjelzi a liberális áramlatot) a szociáldemokrácia jelentőségéről és jövőjéről kívánt polémiát folytatni, a francia tapasztalatokat szem előtt tartva. Politológusok, szociológusok, más vezető értelmiségiek és aktív politikusok vettek részt ebben a vitában. A folyóirat által képviselt liberális eszmeáramlatnak megfelelően nem szociáldemokrata vitafórumnak adtak helyet, hanem a liberális eszmék próbájának vetették alá mindazt, ami szociáldemokrata-szocialista eszmeeként, eszményként és annak gyakorlati valóságként ismeretes.

A vita háttérben kimondatlanul is ott áll a gazdasági válság, a jóléti állam vívmányainak visszavonulása és megkérdőjelezése. Piaci és öngazgatási, centralizálási és tervszerűsítési módszerek; az egyéni szabadság, valamint a totális uralom és szabadságvesztés elvei ütköznek egymással. A kérdés különös aktualitását eleve a francia Szocialista Párt (Parti Socialiste — PS) kormányzati tevékenysége adja.

A francia Szocialista Pártban meg lehet találni mind a régi, mind az új szociáldemokrata felfogás gyengéit, különösképpen a gyakorlat, a megvalósulás útjainak követésekor. Ha — a vita jobb megértése végett — a jelenlegi nyugat-európai viszonyokon belül keressük a szociáldemokrácia helyét, jellegzetességeit, a releváns vonásokat, akkor olyan régi intézménynél kötünk ki, mint az állam, és olyan újnál, mint az öngazgatási szervek, szervezetek. A francia szocialisták számára az állami szabályozás, beavatkozás jobbára a szabadság garanciája, a velük vitában álló liberális felfogás számára viszont annak megfojtója. Így vagy úgy, az állam mindenképp gyűjtőpontba kerül, egyebek között azért, mert kényszerítő erejének számos formája ellentmond az öngazgatásnak, az öngazgatási szocializmus elképzeléseinek.

A „francia szocializmus” a maga veszélyeztetettségét kezdeteitől hordozta. A kudarcok felkorbácsolták a polgári ellenzék támadásait, akik a létező szocialista rendszerekre mutogatva hozták fel egyre sűrűbben azt a vádat, hogy a PS marxista, illetve leninista párttá válik. A politikai megoldás, a kommunistákkal való szövetség, amire a helyzet a PS-t rákényszerítette, fokozta az ellene irányuló támadásokat, melyek elől defenzívába kényszerül. Programja is egyre ködösebb, absztraktabb szocializmusképbe vált, amire

ellenfelei azonnal ráragasztják az utópikus jelzőt.

A jelenlegi világpolitikai helyzetben aligha lehet megjósolni, hogy a szociáldemokrácia sikerei és kudarcai Európában átmenetiek-e vagy sem. A konzervativizmusnak kedvező időszakban a szociáldemokrácián belül is erősödik a pragmatizmus, az értékrend, az elvek rovására. Jól illeszkedik a képbe *Leszek Kolakowski* vitaindítója,¹ mely a szociáldemokráciát egyszerre bírálja és védelmezi is. Szélsőségesen apologetikus hangvételt is megenged magának a szociáldemokrata mozgalom és politika hibáinak javítását célzó ajánlásaival. Sarkított kitételei eleven reagálásra bírják még azokat a vitapartnereket is, akiknek nézetei nem is annyira különböznek az ő nézeteitől.

Kolakowski szerint a gond a szociáldemokrata doktrínával az, hogy „hijával van a tökéletes emberi közösség, az egyetemes testvériség, a forradalom végső győzelme megoldásainak”, viszont a „totalitárius” mozgalmak egy „álomra kiéhezett ifjúság számára” vonzóbb ideológiát képesek kitalálni. Éppen ezért kell törekedni az alapértékek gazdasági orientációjára, olyan szabadságra, ami a lehetőségek egyenlőségére, az emberi szükségletek kielégítésére épít, éhínséget, háborúkat lépésről lépésre, „centiméterről centiméter” megszüntetve.

Nem kétséges, hogy Kolakowski nézetei, javaslatai liberális elveken alapszanak, és élesen elhatárolja magát a totalitarizmustól, ha csak a gyanú árnya felmerülhet. A tervezés módszerét szükségesnek tartja, azonban azonnal hozzáteszi, hogy az autonómiát ütköztetni kell vele. Egy előrehaladott centralizáció hatékonysági szempontja és a decentralizáció szabadságot magában foglaló elve közötti konfliktus sohasem oldható fel. Súlyos árat követel, az állam beleszólásának eltűrését, de hozzáteszi, hogy a legtöbb értéknél tetten ér-

hető hasonló összeütközés. Példa erre a légszennyeződés és az ipar közötti feszültség, vagy a demokrácia többségi elve és szabadság-ideálja közti ellentmondás.

Nagy hangsúlyt helyez a szabadságra, ami nélkül minden más érték üres és erőtlen. „Ez önmagában való érték, az élet legértékesebb kincse...” Rámutat ennek is a korlátaira: ha valakinek nincsenek meg a lehetőségei az utazásra, az utazáshoz való jog kevés. Vagy a munkáról szólva: a munkanélküliség társadalmi katasztrófa, mégis a munka ténye önmagában még nem szabadság. A munkanélküliség hiánya ezért nem használható fel a szabadság ismérveként, írja.

Kolakowski szerint békés nyomást kellene gyakorolni a „totalitárius rendszerekre”, azok dezintegrációjára törekedve, ezért ítéli el az Egyesült Államok semlegességét, közönyét, azt, hogy elfeledkezik Európáról. „Vagyis ha a szociáldemokrácia jelent valamit, az pontosan az, hogy nem kell beleenyugodnia ebbe a feledésbe.”²

Szembenézve az általános ideológiai zűrzavarral és tehetetlenséggel, de a nyugati civilizációt is betöltő morális ürrel, leszögezi, hogy senki sem rendelkezik recepttel a világ megváltásához — tökéletes világhoz, boldogsághoz, győzelemhez stb. —, viszont hisz abban, hogy a szociáldemokrácia képes megvalósítani „az egyéni és a kollektív értékek reorientációját”, hozzátéve, hogy így ez csupán általánosság, mégis elegendő ahhoz, hogy állandó kihívás legyen a szociáldemokrácia számára.

Kolakowski a következő alapvető szempontokat ajánlja a szociáldemokráciának:

„1. egyértelmű csatlakozás a demokratikus értékekhez, egy nyitott, alkotmányos társadalomhoz;

2. egyértelmű csatlakozás a gondviselő államhoz, más kifejezéssel:

olyan nemzeti biztonsági rendszer elfogadása, mely mindenki elemi szükségleteit fedezi;

3. kifejezett elismerése annak a ténynek, hogy a teljes liberalizmus és a totalitarizmus választása rosszabb, mint azok a bajok, melyeket orvosolni vélnek;

4. elkötelezettség az esélyek egyenlőségének nevelésügyi erőfeszítésekkel való előmozdítására, tehát nem úgy, hogy a rendőri tilalmakat vagy a bürokratikus szabályozást növelik;

5. csatlakozás a magukra hagyottak, az idős emberek, a betegek, a szegények, az elnyomottak ügyéhez, és nem az olyan diktátorjelöltekhez, akik a despotikus hatalom gyakorlása végett a jelenlegi intézmények felforgatásával kísérleteznek.”³

A *Commentaire* következő számaiban közölt vitacikkek kapcsolódnak Kolakowski nézeteihez, de kiegészítik igen szerteágazó mai problémákkal, melyeket szinte minden cikk másként közelít meg. Három egymással szorosan összefüggő rendezőelvet emelünk ki, hogy a szinte kötetnyi anyagot tömören megvilágítsuk:

1. A szociáldemokráciának a szocializmussal és a liberalizmussal szemben álló két demarkációs vonala mentén előtűnő elméleti és gyakorlati problémák: frontvonalak a szocializmus és a liberalizmus felé.

2. „A válság” és a szociáldemokrácia válsága. Egyéni szabadság és társadalmi egyenlőség, öngazgatás és decentralizálás ellentmondásai.

3. Állami beleszólás, centralizáció, politikai kibontakozás.

FRONTVONALAK A SZOCIALIZMUS ÉS A LIBERALIZMUS FELÉ

A Mitterrand égisze alatt, már uralomra jutása előtt megjelent Szocialista

tervezet (Projet socialiste), továbbá cikkei, könyvei, ezek között is az egyik legutóbbi, az *Itt és most (Ici et maintenant)* tartalmazza azokat a „francia szocializmus”-ra jellemző vonásokat, melyeket a polgári liberális ellenzék e vitában is a leggyakrabban idéz, bírál, miközben Kolakowskival is vitatkozik; és éppen a szocializmus felé tévelyedés veszélyei miatt támadja. A vita régi magja a túlzott központosítás, a bürokratizmus, de előjönnek a decentralizálás ellentmondásai is. A PS öngazgatási stratégiáját főként a szovjet tanácsrendszerhez hasonlítják, és emiatt bírálják. Nincs választóvonal, nincs lényeges különbség a kettő között, csak mennyiségi különbségek vannak — állítja A. Fontaine.⁴ A hozzászólók általában veszélyes zónának tekintik azokat a pontokat, ahol összerosódást tételeznek fel a szocializmussal. Még az enyhe bírálatok is belekapaszkodnak sokszor egyes kategóriákba, szóhasználatba, hogy a megkülönböztetés fontosságára utaljanak. Kolakowski kifejezését, a „szociáldemokrata doktrínát” összeegyeztethetetlennek tartják ideológiájával, amely doktrínaellenesnek vallja magát. Keresik és számon kérik a szociáldemokráciát megkülönböztető sajátosságokat.⁵

A vitában polgári liberális állásponttól olykor nem titkolt indulatokkal támadják a szociáldemokratákat-szocialistákat — inkább az utóbbiakat — a fennálló szocializmus felé való fejlődés veszélyeit, a totális hatalommá válást, megmerevedést vetik a szemükre.⁶

A szociáldemokrácia és a liberális eszmék határainak megvonásánál a felfogások eltérnek, de a differenciált, sőt egymásnak felelő érvek sokszor azonos elemekből építkeznek. Az osztályszolidaritást például a liberális ellenzék is helyesli, s az olyan új formulákat, melyek a konfliktusok beépítését, az ún. ellenhatalmak működtetését irányozzák elő, ám nem egyöntetűek

még a rokonítható vélemények sem arról, hogy a szociáldemokrácia a társadalmi reformok mellett tényleg elkötelezte-e magát. A politikai megoldások, a reformok fontosságát kiemelik, de azt is felróják, hogy a szocialisták nem tartják be a játékszabályokat, bürokratikusvá válnak, s a fennálló szocializmus torzulásainak fenyegetése elégedetlenséget szül, politikai válságot idéz elő. A liberalizmus és a totalitarizmus utópiái közötti egyensúlyt keresi Deniau, aki az „abszolút demokrácia” hívének tekint a szociáldemokráciát;⁷ viszont Lavau szerint: „*mivel szocialisták, demokraták*”.⁸

Kiderül, hogy a „hogyanon” van a hangsúly. A szociáldemokrácia és a liberalizmus határvonalai messze kitolódnak egészen a kapitalizmus visszaszorításáig, illetve felszámolásáig — amit a liberalizmus már kategorikusan elvet —, viszont a tulajdon- és érdekvizsgonyok, a pluralizmus és más tényezők nem jelentenek szakadékokat a két áramlat alapvonásai között. *Manin* azal differenciál, hogy a szociáldemokrácia olyan plusszal rendelkezik, miszerint vezetők és dolgozók érdekeit az utóbbiak szervezetein keresztül közvetlenül egyezteteti; általános és különös érdekeket is védelmez, amit a polgári pártok nem tesznek. „A politikai ellenfeleknek nincsenek azonos, intézményesen nyílt kapcsolataik a gazdasági vezetőkkel, és különösképpen a demokrácia természete és a társadalmi szabályozás nem tartalmaz hasonló célokat.”⁹

A vitában gyakori a hivatkozás a szélsőségesen liberális Hayekre: olykor pozitív értelemben, rámutatnak az elvi ellentmondásokra, illetve az elmélet és gyakorlat antagonisztikus megnyilvánulásaira. Nevezetesen a PS nem a piac személytelen korrekciójára hagyatkozik, azonban az állami beleszólás és a szabályozás kibékíthetetlen az egyének, csoportok és rétegek érde-

keivel; a szociáldemokrata programok legsérülékenyebb pontja éppen az érdekképviseletek egyezkedése a hatalommal, ami nemcsak elvi síkon nem kerül le a napirendről. B. Manin igen alapos és szerteágazó elemzésének záróakkordja a dilemmákból kivezető útról — mely az áramlatok között kanyarog — jó összegezésnek is tekinthető:

„Ha úgy tetszik, a szociáldemokráciát tulajdonképpen azonosítani lehet a mérsékelt liberalizmussal; azonban egy ilyen definíció, bizonyos nézőpontokból, éppen a lényegyet nem veszi számításba. A szociáldemokráciát kétős elkötelezettségével kell meghatározni, csak így lehet megérteni; az egyik a nyílt társadalom, a konfliktusok társadalmának eszméje, mint a demokrácia feltétele, a másik az egyértelmű részvétel, mely a bérből élők érdekeit érvényre juttatja a politikai vezetésben tárgyalások és kompromisszum útján . . . A piac, a Sors modern formája, megőrzi a társadalom nyitottságát; megakadályozza, hogy bárminemű emberi erő a totális uralom helyzetét teremtsen meg magának, ily módon lehetővé teszi az egyéni szabadság gyakorlását. Az a törekvés, hogy a közösség abszolút uralmat gyakoroljon maga fölött, ténylegesen önkényuralomba fordul . . . A szociáldemokrácia — végső elvi következtetése szerint — azon a világos és tudatos választáson nyugszik, hogy mindig befejezetlen az uralom e birtokbavétele. Kétségtelen, hogy ideálja nem kínálhat ennél előbbet és többet.”¹⁰

AZ ESZMEVONULATOK VITÁJA AZ EGYÉNI SZABADSÁGRÓL

Az e téma körül folyó vitában a liberalizmus és a szociáldemokrácia folyamainak összefolyását mindkét részről akadályozzák, terelőutakat keresnek,

ideológiai barikádok épülnek. A liberális szélsőségesek a „demokratikus önkényuralom címén” támadják a PS öngazgatási és decentralizálási elképzeléseit, a mérsékeltbbek a konfliktusok ütköztetését kérik számon, vagy azt, hogy az egyéni szabadság az első helyen szerepeljen a rangsorban, a politikai szervezet, az intézményrendszer előtt. A vizsvatválasz azt bizonygatja, hogy intézmények kellenek a szabadság biztosításához is. Konkrét talajra lépve a központosítás vagy a decentralizáció — továbbá azok hogyanja, milyensége —, szociáldemokrata vagy liberális tervezés avagy a piaci játékszabályok stb. gyakorlati megvalósulása kérdéseiben válnak élessé az ellenetek.

Az öngazgatás csapdját szinte kivétel nélkül érintik a bírálótok, mert kaput nyit az antikapitalizmus felé, ám inkább a „kollektív hatalom” rossz reflexeinek pártstratégiáját emlegetik. Kolakowski megpróbálta ugyan összebékíteni a tervezést az autonómiával, s a kompromisszumelv számos más formáját alkalmazta. A kompromisszumot olyan általános értelemben is megfogalmazza, hogy a konfliktusokat tudatosítják, és az erők antagonizmusát nem tekintik kiküszöbölhetetlennek. Ezt hangoztatja M. Rocard is, aki a szociáldemokráciától, L. Kolakowskitól és a liberalizmustól is elhatárolja a PS-t, még a szabadság abszolút „és totális és tehát gyakran totalitárius” értékétől is, mondván, hogy „a szabadság mindig kompromisszum. Kompromisszum egyén és társadalom között. Kompromisszum jogok és kötelességek között. Kompromisszum szabadság és egyenlőség között.”¹¹ Történelmileg nézve nem lehet felcserélni a létfeltételeket a szabadságjogokkal, vagyis a gazdasági rendszernek kell az utóbbiakat biztosítani. A válság új válaszokat követel, a társadalmi és gazdasági terv megújítását igényli.

A nehéz kérdések éppen itt jönnek elő, amikor a doktrína, az elképzelés a gyakorlatban kell hogy igazolódjék. A liberális ellenzéknek annál is könnyebb a dolga, mert a szocialista párton belül sem áll szilárd talajon a monopóliumokat s egyáltalán a kapitalizmust megcélzó mitterrand-i francia szocializmus doktrínája. A hatalom megszerzése eszközökből céllá válik, vetik a szemére. Előkerülnek a munkanélküliség, a nem szervezett dolgozók és a perifériákhoz tartozók problémái, akiken legnagyobbat csattannak a válság kemény ütéseit. „Az a tény, hogy a francia választóknak valamivel több mint ötven százaléka 1981-ben baloldali kormányt választott, nem akadályozza meg, hogy a jelenlegi hatalom számos határozata lényegét illetően totalitárius legyen.”¹² Nem az a kérdés, hogy kicsit több vagy kicsit kevesebb demokrácia — központosítás és decentralizáció — közötti kompromisszumra van-e szükség, Salin szerint az a kérdés, hogyan kerülhető el a totalitarizmus. Azt rója fel Kolakowskinak, hogy figyelmen kívül hagyja a társadalom és a hatalom tényleges működését, és a politikusok elkötelezettsége alapján naivan azt feltételezi, hogy a kollektív akaratot képesek kifejezni. Ily módon elősegíti „az átcsúszást az egyre totalitáriusabb társadalmi formák felé”. Szerinte nem a liberalizmus, hanem a szociáldemokrácia jelenti az anarchizmus fenyegetését, azzal, hogy egyes csoportok kihasználják a konfliktusokat és a kompromisszumokat a hatalom szétzilálására, hogy végül is saját hatalomra jutásukat s a hatalom megtartását biztosítsák. Központosítással és központi tervezéssel a polgárjogokat nem lehet tiszteletben tartani: az értékek és az erkölcs csak egyéni lehetnek, egyéni tudatot feltételeznek. A szocialista pártok kollektív értékekben hisznek, ami előtt az egyéneknek meg kell hajolniuk, következésképpen

a szabadságérték elvész — állítja. Viszont a cselekvőkényszer folytán egyes emberek azok, akiknek határozniuk, dönteniük kell — egy kollektíva nem cselekedhet egy emberként —, ezért szükségképpen „egyes egyének határozzák meg a kollektív értékeket, akik így specifikus misszióra való elhivatottságukban hisznek, abban, hogy más emberek helyett határozhatnak azok sorsa felől. Ez a társadalmi morál tehát a totalitarizmussal terhes, és ezért található meg a totalitarizmus csírái minden szociáldemokráciában.” Salin szerint Franciaországban kialakul a „tirannikus demokrácia”, az egyéni szabadság elsikkadásától csak a liberalizmus menthet meg.

A vita az egyéni szabadságról nem annyira elvi, mint politikai síkon folyik. Mind a liberális, mind a szocialista felfogás összes áramlataiban középponti helyet foglal el e kérdés. Az érték és értékrend kérdésében azonban elvileg nincsenek alapvető ellentétek. A liberálisok támadásai a politikát érintik elsősorban, a gyakorlatnak azon a terepén, ahol a programok megvalósulnak. („A szociáldemokráciát gyakorlata, kormányzása, politikája felől kell megismerni és nem írásai alapján, mert keveset ír, sokat kormányoz” — írja J. C. Colli.)¹³

Pedig az öngazgatási szocializmus radikális elvei már a PS győzelemre jutása után röviddel közigazgatási decentralizációs módszerekké szelidültek, és verbálisan is egyre kevésbé fordul elő az öngazgatási demokráciára mint a szocializmushoz vezető útra való közvetlen hivatkozás, ahogyan a PS ideológiáját képviselő publikációkban az korábban szerepelt. Azok a módszerek, melyek a szervezett ellenhatalmakkal, érdekképviselésekkel, a hatalom leépítését jelenthetik, legfeljebb a „harmonikus egyensúlyt” hivatottak biztosítani.

A GONDVISELŐ „JÓLÉTI ÁLLAM”

Az államosítás-centralizálás, állami szabályozás mint az összes bajok elhárítására kínált egyetemleges megoldás, szocialisták, szociáldemokraták és liberálisok számára is a rossz irányt jelentik, veszélyes — totalitárius — képzet-társítások kísérik. A jelenség azonban minden fejlett országban megtalálható: a válasz megkerülhetetlen, ezért e vitában is állandóan szóba kerül.

A PS nemcsak hagyományával szolgált jó célpontot, de az állam leépítését hirdető radikális nézetei sem biztosítanak védelmet számára; a vitában a liberálisok ideológiai inkonzisztenciájára és a politikai elveknek ellentmondó gyakorlati megnyilvánulásaira mutatnak rá.

Okkal-joggal mossák össze a liberális és a szocialista elveket ezeken a pontokon, hiszen a központi irányítás, a tervezés, a társadalmi kiváltságok, a politika túlereje mind olyan, szinte örökérvényűnek tekintett kérdések, melyek az eddig kimunkált válaszok és a gyakorlat alapján is nyitva maradnak, a megoldáskísérletek csak merő absztrakciókba torkollnak. Elképzelhető, hogy a tervezés ne legyen diktatórikus és merev, de aligha lehet nem etatista, állapítja meg J. M. Domenach.¹⁴ Azt ajánlja, hogy mondják ki világosan, milyen szerepet osztanak ki az államra, különösképpen a civil társadalomhoz való viszonyában. Nem vonja kétségbe, hogy a társadalom lehetőségeinek kibontakozásához az államra szükség van, azonban annak kiváltságait, s a kiszolgáltatottságot vele szemben vissza kell szorítani. A legnagyobb nehézséget abban látja, hogy a szociáldemokráciának „meg kell szabadulnia a társadalmi protekcionizmustól, de anélkül, hogy a liberalizmus dzsungelébe kerülne”.¹⁵ L. Stoléru ezt a kívá-

nalmat egy paradoxonnal fejezi ki: az állam megfojtja azt, akit magához ölel. — A szociáldemokráciának meg kell szabadulnia az egészségügy, az oktatásügy stb. területén folytatott mai politikától, merészen kell haladnia a műszaki reformok útján, viszont most a gazdaság gyepője elszabadult s a politika nem képes keményen fogni azt; ekkor nem tehet mást, mint hogy az elosztást bizonyos cikkekől a hátrányos helyzetűek javára fordítja; erre viszont a fejlett liberalizmus is képes.

A gondviselő állam és a teljes foglalkoztatottság — a jóléti társadalomban — a szociáldemokrácia legszebb virágai, azonban Bernard Cazes szerint is a doktrínát zavarba hozza, hogy a növekedés csökken. Stoléru idézi a kínai bölcsességet: „Adj egy halat egy szegénynek, egy napig jóllakatod. Tanítsd meg halászni, mindenkorra jóllakatod!” Pierre Drouin hasonlóképpen leszögezi, hogy nem akar a technikai haladást elvető rousseau-izmusba esni azon a címen, hogy az az egyén autonómiáját veszélyezteti, de azzal sem ért egyet, hogy a szociáldemokrácia az esetek támogatása címén felhasználja az államot. „A szociáldemokrácia nem képes szabadulni a megvédendő értékek és azok túlhajtásából eredő ellenértékek mindenkori dialektikájától.”¹⁶

E dialektikát azonban a valóságos viszonyokra alkalmazva, a növekedés megtorpanásával, az ökológiai kérdésekkel, a nukleáris és fegyverkezési problémákkal együtt vizsgálatnak vetik alá a társadalmi, az osztály- és erőviszonyokat, a válságot. Ugyanaz az erőszak károsítja nemcsak a környezetet, de a tudatot, a kultúrát, az életet magát: a demokráciának védelemnél is nagyobb szüksége van megfiatalításra, írja J. M. Domenach. A társadalmi struktúra és azon belül a középosztály és az értelmiségiek súlya miatt is e megújulás keresése a politikai megoldások felé visz.

E megoldások egyik típusa az, amit *Touraine* képvisel, aki leszögezi, hogy a szociáldemokrata mozgalom csupán a régi típusú konfliktusok megoldására alkalmas, ahol a Fent és a Lent összecsapását, az osztályharcot kellett kiküszöbölnie. Most viszont a „welfare”, a jóléti állam túlzásait, a túlintézményesítést kell ellensúlyozni, de erre ez a mozgalom nem alkalmas; kizárja a munkanélkülieket, a plebszet, a marginális fiatalokat. A politikai demokrácia megvédését a tömegtársadalomban a szabadjára eresztett társadalmi konfliktusokkal lehet elérni, viszont nem létezik olyan modell, amely a politikai demokráciát megbékítheti az őt korlátozó intézményekkel, vagyis amelyik egyszerre felel meg a társadalomnak és az államnak is. A szocializmus, hagyományosan szabadelvű és demokratikus értelmezése ellenére, legfőbb formai kifejezése annak, hogy az állam aláveti magának a társadalmat.¹⁷ Következésképpen *Touraine* nem fogadja el a szocializmus szociáldemokrata módját sem. A szociáldemokrácia szerinte nem mozgalom, és új mozgalmakra van szükség, amelyek elkülönülnek a versengő politikai erőktől és szembe szegülnek az állam „autoritarizmusával, totalitarizmusával”.

A szabadság és egyenlőség demokráciához való viszonyának újraértelmezésével találkozunk számos más formában. Különböző hangsúlyokkal elevenítik fel a liberális tradíciót, arra a negációra „építve”, miszerint „a tradicionalizmus és a szocializmus mindketten válságban vannak”; tehát a formális szabadságjogok helyett a liberalizmus kínál megoldásokat a néphatalom „veszélyes utópiájával” szemben.

A demokrácia önmagát számolja fel, ha a szabadság és az egyenlőség között tagadja az ellentmondást, olyan dogmatizmus ez, mely a konkrétumok bizonytalanságát leveti, és pusztán *ki nyilatkoztatja* megvalósulását. Ami

azonban még nem jelenti azt, hogy helyes a liberalizmusnak az álláspontja, miszerint „a társadalmi viszonyokat nem lehet megváltoztatni beavatkozással”. Ezt a tézist csak akkor lehetett fenntartani, amikor a jólét és a piac igazságtételében, a „láthatatlan kézben” hinni lehetett — írja Paul Thi-baud.¹⁸ Ezen túljutva, politikailag el kell ismerni a tervezést és a tudatos társadalmi változásokat, módosításokat. „Legyen szó oktatásról, támogatásról, gazdaságról, munkához való jogról, a demokratikus állam szükségképpen intervencionista.”

A vitában szétszaladó szálakat jól fogja össze Crozier eszmefuttatása, mely már címében is jelzi — *A Nyugatnak egyszerre van szüksége a szociáldemokráciára és a liberalizmusra*¹⁹ —, hogy híven követi a kompromisszum-elveket, de nem a szociáldemokráciát, hanem a két fő irányzatét, valamiféle eszmei kiegyezést keresve közöttük. Pontról pontra vitatja Kolakowski megállapításait, nem azért, mert nem ért egyet magukkal a tétellekkel, hanem mert Kolakowski túlságosan a „hitbuzgalomra” hagyatkozik, és nem következetes az értékrend fel fogásában sem. Crozier szerint az a szociáldemokrácia, amit Kolakowski felvázol, vagy cselekvésképtelen, vagy „ugyanolyan veszélyes, mint az a szocializmus, melytől megkülönböztetni akarja”.

Egyetért ugyan a demokratikus értékekkel és a szegények stb. támogatásával — de megjegyzi, hogy vannak még ellentmondások e téren. Az oltalmazó államot illetően, igaz, nincs szégyenkezni valója a Nyugatnak, azonban a mérleg egyre katasztrofálisabb e téren, állapítja meg, hiszen az állam szükség-szerűen bürokratikusán működik, az állampolgárok érdeklődése nem kapcsolódik hozzá, nem képes tartalékainak mozgósítására; sokkal drágább, mint a magánüzemeltetés. A társada-

lombiztosítás állami szolgáltatása rendben van, de más tekintetben a helyi vagy a professzionális közösségek többet tudnak elérni, mint az állam, például az újtások, sőt még a jótékony-ság területén is. Az esélyegyenlőségről is elmondja, hogy az utolsó harminc évben ellentmondanak az elképzeléseknek az oktatás terén kimutatható kudar-cok. Számos kérdéssel együ-veti fel, hogy végül is a jó döntéshez fé-lő, hogy kevés segítséget nyújthat a szociáldemokrácia, mert nem komplexitá-sukban nézi e bonyolult problémá-kat.

Crozier szerint mind a szociáldemokrácia, mind a liberalizmus értékei nélkülözhetetlenek a haladáshoz. „A Nyugat számára egymagában a szociáldemokrácia által nincs túlélés. Szüksége van egyszerre a szociáldemokráciára és a liberalizmusra is.” A szociáldemokráciának mindig szüksége volt arra, hogy tekintettel a kompromisszumokra, más mozgalmaktól kölcsönözön értékeket; most különösen szükség van az innováció, a szabadság és az individualizmus értékeire, s egyszersmind annak mély-séges átgondolásá-ra, hogy milyen összefüggésbe kell helyezni döntésünket; az európai szociáldemokrata pártok gondolat-szegények e tekintetben, hagyományokba sü-pednek, egy meghaladott racionalizálás mindenhatóságában bíznak, most ők a konzervatívok. „Túl könnyű a keleti szocialista rendszerekkel szembeál-lítani őket”, ahogyan azt Kolakowski teszi. „Szükségünk van a liberalizmusra mind a szellemi, mind a politikai változásokhoz.” *A harmadik út* helyett egyfajta liberális hagyományokat őrző vagy felelevenítő középutat keres Crozier.

Számos ponton tehát szociáldemokrácia és liberalizmus között nem homlokegyenest ellentétesek a nézetek. A liberális ismérveknek, tényezőknak szociáldemokráciába való beépítését a

hozzászólók elképzelhető megoldásként mutatják fel; sokkal kevésbé fordítva: a liberalizmusban nem oldódhat fel a szocializmus még részlegesen sem, ez visszalépés, retrográd folyamat lenne, a kapitalizmusnak a szabadversennyel és a hozzá fűződő más jellemzőkkel körülhatárolt specifikuma felé, amit – e vitából is kitészik – jószereivel a mai, a neoliberais felfogás is tagad. Elvileg a liberalizmus ellenzi az állami beleszólást a gazdaságba, társadalomba, de nem tagadja az államot magát; a szociáldemokrácia ideológiájában ezek tükörképét, ellenkezőjét láthatjuk; bizonyos viszont, hogy az állam mindkettő szilárd bástyája, azzal együtt, hogy kicsit több vagy kevesebb a beleszólása az elveket elsőprő gyakorlatban. Mindenesetre a mérsékelt liberálisok logikájába az állami szabályozás beilleszthető. A vitában végigvonuló „szovjetizmus”-vadás viszont a szociáldemokráciát, különösen a francia szocialistákat védekezésre kényszerítik, úgy tűnik, ez a defenzíva is egyenesen a neoliberalizmus karjaiba hajt.

Olyan összegezés kínálkozik, hogy a szocialisták kitűzik ugyan a zászlókat a liberalizmuson túl, ahol saját határozolapok állanak: öngazgatás, decentralizálás, az állam leépítése, a kapitalizmus megszüntetése fokról fokra. Viszont a liberális ellenzék ezt úgy éli meg, hogy szerinte a szociáldemokrácia a másik „demarkációs vonalat”, a szocializmus felé, sokszorosan áthágja, a totalitarizmus zátonyára fut (túlzott centralizmus, bürokratizmus stb.). A francia Szocialista Párt is két malomkő között őrlődik: eklektikusan felvázolt szocializmusképe egyfelől, politikájának ellentmondásosságokat felszínre hozó megnyilvánulásai másfelől.

Az utolsó évek különösképpen leszámolnak az illúziókkal és előjönnek a szociáldemokrata identitás nagy kérdései; a felvilágosodás eszméi, a racionalizmus, a humanizáló és emancipáló

programok adta válaszok nem eléggé meggyőzőek — ahogyan a csupán nagy vonalakban itt felvázolt sokféle álláspont kirajzolódó erővonalaiából kitészik.

A liberális tradíció mellett kitartó jeles francia értelmiségiek, akik a L. Kolakowski cikkével indított vitában részt vettek, azon kaphatók rajta, hogy a szociáldemokráciával szembeni kétegyeiknél csak saját eszmevilágukban való megrendülésük erősebb. Éppen ezért általában nem térnek ki a szociáldemokrata kihívás elől. Ez kényszeríti őket arra a számvetésre: miként lehetne az utóbbi elképzeléseit úgy továbbterelni — szocialista — célja felé, hogy a liberalizmus számára kellő garanciát nyújtson a szocializmustól való féltelmei ellen és ahhoz, hogy saját liberális céljai, értékrendje ne sikkadjon el.

Solymár Magda

JEGYZETEK

¹ A vita a *Commentaire* 1982. évi 18., 19. és 20. számában jelent meg. (A továbbiakban a folyóirat nevét külön nem jelöljük és a cikkek címét magyar fordításban adjuk.)

Leszek Kolakowski: Ami élő (és ami halott) a szociáldemokrata ideálban című vita indítója a 18. számban jelent meg.

² 18. sz. 294. old.

³ 18. sz. 295. old.

⁴ *A. Fontaine*: Hogyan lehet nem lenni szociáldemokratának? 19. sz.

⁵ *A. Grosser*: Válasz Leszek Kolakowskinak. 19. sz. 359. old.

⁶ *Jean-Marie Domenach*: A szocializmus francia módjáról. 20. sz.

⁷ *Jean-Francois Deniau*: A szavak sorrendje. 19. sz. 353. old.

⁸ *Georges Lavau*: A szociáldemokrácia: igen, de... 19. sz. 360. old.

⁹ *Bernard Manin*: A szociáldemokrácia nem csupán egy mérsékelt kormányzati forma. 19. sz. 364. old.

¹⁰ Ugyanott, 366—367. old.

¹¹ *M. Rocard*: A szociáldemokrácia és a szabadság. 19. sz. 368. old.

- ¹² *Pascal Salin*: A szociáldemokrácia csapdája. 20. sz. 599. old.
- ¹³ *C. Colli*: Utazás szociáldemokráciában. 19. sz. 350. old.
- ¹⁴ *J. M. Domenach*: A szocializmus francia módjáról. 20. sz. 586. old.
- ¹⁵ *Lionel Stoléru*: A kételkedés intelligenciája. 20. sz. 585. old.
- ¹⁶ *Pierre Drouin*: A politikai „értékek” túltengése ellen. 19. sz. 356. old.
- ¹⁷ *A. Touraine*: A szociáldemokrácia kritikájából kiindulva. 19. sz. 371. old.
- ¹⁸ *Paul Thibaud*: A politikai képviseletnek értelmet adva. 20. sz. 603. old.
- ¹⁹ *Michel Crozier*: A Nyugatnak egyszerre van szüksége szociáldemokráciára és liberalizmusra. 20. sz. 580. old.

ELŐKÉSZÜLETBEN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK FEJLESZTÉSI IRÁNYAI

TANULMÁNYKÖTET

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Gazsó Ferenc
Laki László
Molnár Péter

PÁLYAKEZDŐK
AZ IPARBAN

132 oldal / 37,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Vita a szocializmus és az árutertermelés kérdéseiről Gedeon Péter disszertációjának védésén

1984. július 9-én a Tudományos Minősítő Bizottság nyilvános vitára tűzte a Magyar Tudományos Akadémia székében intézetünk munkatársának, Gedeon Péternek *A szocializmus elméleti megalapozásának ellentétes útja Bernstein, Kautsky társadalomfelfogásában és Lukács György filozófiájában* című filozófiai kandidátusi értekezését. Gedeon Péter közgazdasági-filozófiai jellegű kutatómunkája az árutertermelés és a szocializmus viszonyának elméleti feldolgozására irányul. Ehhez készült előtanulmánynak tekinthető a szerzőnek az *Árugazdaság és politika* című, a Társadalomtudományi Intézet gondozásában megjelent könyve, amely a problémát a kapitalizmus viszonyai között dolgozza fel. Disszertációja az árutertermelés kérdését elmélet-történetileg, Bernstein, Kautsky és Lukács szocializmusfelfogásában tárgyalja, de abból a szempontból, hogy továbblépésre és orientációra adjon lehetőséget a létező szocializmus elméletének kialakításához.

Ezt a törekvést tükrözik a disszertáció elméleti kiindulópontjául szolgáló kérdésfeltevések, amelyek a feldolgozott szocializmusfelfogások, s ugyanakkor a szocialista fejlődés alapdilemmái. A marxi teória „tétélezi és előfeltételezi a termelés áruformájának, a társadal-

mi viszonyok eldologiasodásának megszüntetését”, de „az áruforma . . . a modern termelés nem nélkülözhető előfeltétele”. Akkor „hogyan egyeztethető össze a termelés áruformájának . . . megszüntetését tétélező elmélet az árutertermelést . . . fenntartó gyakorlattal? Megőrizhető-e a szocializmus és az árutertermelés egymást kizáró jellegének a feltételezése . . . ?”

Ez a dilemma antinomikus választatot szült a marxizmus történetében. A szerző ebből a szempontból mutatja be, elemzi és magyarázza a II. Internacionálé német teoretikusainak, Bernsteinnek és Kautskynak a nyugat-európai fejlődéshez kapcsolódó, valamint Lukács Györgynek mint a *Történelem és osztálytudat* szerzőjének, a II. Internacionálé kritikusának és a kelet-európai alternatívához kötődő gondolkodónak a karakterisztikusan eltérő elméleti válaszlehetőségeit. Az elmélet-történeti konstrukció így a társadalomfejlődéshez, jelesül a szocialista alternatíva társadalomtörténeti előfeltételeihez kötődik; az elmélet- és társadalomtörténet problémái összekapcsolódnak a disszertációban.

Míg Nyugat-Európában a kifejezett árutertermelésnek és a politikai állam létrejöttének talaján az árutertermelés szocialista felszámolásának programja

csak a gazdaság átpolitizálását jelenthette, Kelet-Európában a szocializmus kialakításával az árutermelés és a politikai állam szféráinak megszületése járhatott együtt — eleve átpolitizált formában. A társadalmi fejlődésnek a távoli múltban gyökerező tendenciái — ezeknek a gyökereknek a felmutatása viszont hiányzik a dolgozatból — írták körül a szocialista gondolat elméleti alternatíváit is. Nyugaton a kifejtett árutermelés és a politikai állam talaján Bernstein és Kautsky a szocializmust árutermelő, a politikai államra épülő társadalomnak értelmezik, s ezzel feladják az eredeti marxi felfogás dimenzióit. Lukács György viszont Marxból építkezik, feleleveníti az eldologiasodás marxi elméletét a *Történelem és osztálytudat*ban, és a szocializmust az árutermelés és a politikai állam meghaladásának tekinti. A disszertáció zárófejezete érdekesen szembesíti Lukács későbbi átfogó művét, az *Ontológiát a Történelem és osztálytudattal*, új szempontokkal gazdagítva mindkét mű megértését.

A szocialista elmélet az egyik oldalon „kibékül a valósággal”, miközben elszakad marxi formáitól; a másik oldalon visszanyúl Marxhoz, de ennek ára az utópikus messianizmus.

Gedeon nem mutatja fel a probléma megoldásaként — az opponensek véleménye szerint Leninnél megtalálható — „tertium datur”-t. Viszont nyújt egy általános irányvonalat az ilyen elméleti „tertium datur”-ok megalkotásához — utalva arra, amiről sokan és szívesen megfélemedeznek, hogy Lukács is csak célként fogalmazza meg az *Ontológiában* ennek létrehozását, és jelenleg *nem* rendelkezünk ilyennel. Nagyon elvont szinten ezt a lehetőséget a szerző abban látja, „hogyan az elmélet és gyakorlat közvetlen viszonya közvetítésre szorul: az elmélet meghaladja teória és praxis közvetlen egymásra vonatkoztatásának . . . az álláspontját”.

„Az elmélet és gyakorlat közvetlen . . . egységének a tételezése” Bernstein, Kautsky és Lukács közös elméleti előfeltételezése. „Ennek az egységnek a feltételezése a marxi elméletnek is sajátja.” „A marxi tradíció és a társadalmi valóság elemzésének összekapcsolásához, a marxizmuson belüli szakadás meghaladásához az is szükséges, hogy túllépünk az elmélet és gyakorlat közvetlen egységének feltételezésén, s feladatul tűzzük ki az elméleti közvetítések keresését.” Nos, ebben, a közvetítések keresésében, azaz a lukácsi *Ontológia* programjának megvalósításában látja Gedeon a „tertium datur” lehetőségét a szocializmuselmélet kidolgozásában, s egyben — mint opponenseinek adott válaszából kiderül — saját munkálkodásának jövőjét is: a szocializmus közgazdaságtana és a filozófia közötti kapcsolatok, közvetítések kidolgozását.

Jóllehet ez a rövid ismertetés nem érzékeltetheti a disszertáció elemzéseinek gondolatgazdagságát, differenciáltságát, azt talán mégis körvonalazta, hogy olyan, elméleti színvonalon megragadott, ugyanakkor aktuális problematikáról van szó, amely — a disszertáció vitájának tanúsága szerint is — alkalmas az ellentmondások és dilemmák tudatosítására, a viták fel- és megeléknítésére és az eltérő vélemények provokálására. A disszertációnak ezek a már önmagukban is kivételes kvalitásai eredményezték a szokottnál is élesebb és polarizáltabb opponensi véleményeket és az azt követő élénk vitát.

Ágh Attila, a filozófiai tudományok doktora, opponensi véleményében fontos és aktuális munkaként értékelte a disszertációt, amely új színekkel gazdagítja mind a Bernstein-, Kautsky-, mind a Lukács-kutatást. Általánosságban kifogásolta, hogy a marxi szocializmuselmélet egy „partikulárisabb” kérdéssel, az árutermeléssel, illetve felszá-

molásának problematikájával azonosul a disszertációban, ami szerinte leszűkíti a marxi szocializmusfelfogást. A másik elvi jellegű hiányosságot abban látja, hogy szerinte határozottabban kellett volna megvonni a szocializmus és a kommunizmus különbségét a marxi elméletben a vizsgálódás során, amelyben így a szocializmus mint az árutermelés megszüntetése, néhol a kommunizmus egész problematikájának hordozójává lesz. Szerinte ebből következők, hogy az elemzés „némielg felesleges” ellentétet kreál elmélet és gyakorlat között, elvontan szembesíti azokat, s túlértékeli a szocializmuson belül felbukkanó árutertermelés elméleti nehézségét.

Elmélettörténeti aspektusból Bernstein és Kautsky elemzésénél az opponens azt hiányolja, hogy nem világlik ki, mennyiben teszi őket képtelenné gazdasági redukcionizmusuk a mai tőkésállam problematikájának megértésére. Az ökonomizmuson belül más alternatívák bemutatására szerinte a német szociáldemokráciából Mehring és Bebel álláspontját lett volna célszerű felvonultatni. A Lukács-értelmezésből annak a határozott aláhúzását hiányolja, hogy a *Történelem és osztálytudat*ban az eldologiasodás-probléma felújítása sem teszi lehetővé az „utat Marxhoz”, hiszen Lukácsnál hiányzik az érdemi gazdaságelmélet — akárcsak később az *Ontológiából* is. Úgy véli, hogy helyes lett volna a dolgozatban Lenin idevágó fejtegetéseit bemutatni, mivel a feldolgozott szerzők kortársaként és kritikusként a kérdésben nyújtott elméleti megoldása fontos adalék lett volna.

A disszertációt Ágh Attila rangos, önálló és eredeti munkának nevezi, amely szerinte az átlagos kandidátusi értekezésénél jóval magasabb szinten áll, s ezért határozottan javasolja a kandidátusi fokozat odaítélését a szerzőnek.

Lendvai L. Ferenc, a filozófiai tudományok kandidátusa úgy véli, hogy „a disszertáció a szocialista társadalom mai problémáit vetíti vissza a század elejére”. s ennek alapján több, elsősorban a Lukács-értelmezéssel kapcsolatos ellenvéleményt fogalmaz meg, s a Bernstein—Kautsky-részt tekinti sikerültebbnek. Teória és praxis „végletes és végleges” szétválasztásaként ítéli meg a disszertációnak azt az állásfoglalását, amely a szocializmus és árutertermelés viszonyában „a filozófia egében Marxnak és Lukácsnak ad igazat, miközben a földi birodalom Bernstein és Kautsky igazságát bizonyítja”. Lendvai úgy véli, hogy az elméletnek és a gyakorlatnak az ilyen elválasztása „a jelen apologizálásával egyenértékű”, mert a szocializmus és árutertermelés együttélése szerinte az „empíria szintjén” „igaz, de közhely”. Ágh Attilához hasonlóan a szocializmus és a kommunizmus egybecsúsztatását véli felfedezni a disszertációban, ami szerinte részben elkerülhető lett volna Lenin nézeteinek árnyaltabb bemutatásával. Lendvai L. Ferenc a disszertáció vitára bocsátását javasolta — jelezve ezzel azt, hogy úgy véli: bár Gedeon Péter alkalmas az önálló tudományos munkára, mégis kutatásainak további irányát a nyilvános vita a „megfelelő” irányba tereli majd.

Szabó András György, a filozófiai tudományok kandidátusa opponensi véleményében felhívja a figyelmet Gedeon Péter vállalkozásának eredetiségére, amely az árutertermelés és szocializmus viszonyának az elterjedt publicisztikai és közgazdaságtani feldolgozásokon túlmenően szerinte először adja filozófiai-elmélettörténeti szempontú megközelítését. Ezért úgy véli, hogy ez a kísérlet mindenképpen figyelemre méltó — akkor is, ha „azt alapjában elhibáztottnak, minden lényegi összetevőjében tévesnek” tartja. Jóllehet a szerző felkészült és alkalmas a tudó-

mányos munkára, de az opponens szerint a disszertációban »hemzsegek és félreértések«, és tárgyi tévedések vannak, amelyeket a szokottnál jóval hosszabb (39 gépelt oldal) opponensi vélemény sorol fel.

A hosszadalmas, idézetekben bővelkedő kifejtés elméleti magja eltérően interpretálja azokat a problémákat, amelyeket Ágh Attila és Lendvai L. Ferenc is felvetett: a marxi szocialismus-felfogásnak az áruterelés meghaladásával, így részben a kommunizmussal, a létező szocializmusnak pedig az áruterelés meglétével történő azonosítását, s ennek alapján az elmélet-gyakorlat viszony problematikusságát, amely így Szabó András György szerint egy „veritas duplex”-hez vezet. Ugyancsak kifogásolja, hogy hiányzik a lenini nézetek kifejtése. Ezek kiegészülnek a Bernstein – Kautsky viszonyban a túlságosan egyarcúvá váló kép kritikájával, mivel az opponens szerint Bernstein álláspontja határozottabban különül el Kautskyétól, mint azt a dolgozat bemutatja. E kifogások alapján az opponens nem tartja alkalmasnak a dolgozatot a kandidátusi fokozat megadásához.

A disszertáció fő elméleti problémája, amire eltérő módon ugyan, de mindegyik opponensi vélemény és a hozzászólások is reflektáltak, a szocializmus átmenetiségének, a tőkés és a kommunista társadalom közötti közvetítő jellegének, jelesen e formációban az áruterelés, a gazdaság és a politika, elmélet és gyakorlat viszonyának értelmezése. Azaz maga a disszertáció kiindulópontjával s az elmélettörténeti anyag elemzésének rendezőelvűl szolgáló elméleti alapkoncepció kérdőjeleződik meg, az a „veritas duplex”, amely a marxi elméletbe az áruterelést és a politikai államot meghaladó szocializmust, a szocializmus gyakorlataiba pedig az áruterelést és a politikai

államot helyezi. Az elmélettörténeti elemzéssel kapcsolatban felmerülő különféle nézeteltérések is többnyire ennek a koncepcionális problémának a fényében értelmezhetőek.

Ezt állapították meg, illetve foglalták össze hozzászólásaikban a bíráló bizottság tagjai, Lukács József akadémikus, a bizottság elnöke; Szigeti Györgyné, a filozófiai tudományok kandidátusa; és Bayer József, a filozófiai tudományok kandidátusa. A problematikus oldalak mellett azonban úgy vélték, hogy fokozottabban latba kell vetni az elbírálásnál a téma aktualitását és a vizsgált kérdések lezáratlanságát, azt, hogy ezek a problémák szükségszerűen vezetnek éles, polarizáló vitákhoz.

Gedeon Péter válaszában megköszönte az opponensi véleményekben kifejtett támogatást és bíráló megjegyzéseket, majd rátért az egyes kérdések tisztázására. Kitarzott a mellett a koncepciója mellett, hogy a szocializmusban létező áruterelésnek formációelméleti jelentősége van. Marx a szocializmust az áruterelés felszámolásának tekintette — s így a filozófiai elmélet és a gyakorlat között nem tételeztünk fel közvetlen átmenetet. Ezt követően a Bernstein, Lenin és Lukács szocializmusfelfogásának értelmezésével kapcsolatos hozzászólásokra reflektált.

Az opponensek Gedeon Péter választát Szabó András György kivételével — aki azt csupán a korábbi álláspont megismétlésének tekintette — elfogadták.

A bíráló bizottság (tagjai voltak még az eddig felsoroltakon kívül Nyiri János Kristóf, a filozófiai tudományok kandidátusa és Sziklai László, a filozófiai tudományok kandidátusa mint a bizottság titkára) a vita és a szavazás eredménye alapján javasolta a kandidátusi fokozat megadását Gedeon Pé-

ter számára. A véleményeknek ez a szokottnál polarizáltabb jellege és élesebb megfogalmazása a vitában alátámasztják Ágh Attila véleményét, a disszertáció mind témaválasztásában, mind feldolgozásmódjában átlag fölötti.

A Tudományos Minősítő Bizottság Filozófiai Szakbizottsága Gedeon Péternek odaítélte a filozófiai tudomány kandidátusa fokozatot.

(Sz. M.)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYSOROZATA

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

EDDIG MEGJELENT KÖTETEK

I. kötet

ELMÉLETEK ÉS HIPOTÉZISEK

310 oldal / 75,— Ft

II. kötet

ESZKÖZÖK ÉS MÓDSZEREK

396 oldal / 75,— Ft

III. kötet

Kolosi Tamás: STÁTUSZ ÉS RÉTEG

280 oldal / 75,— Ft

A KÖZELJÖVŐBEN MEGJELENIK

IV. kötet

GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS

V. kötet

Utasi Ágnes: ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK,
FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁK

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Nemzetközi tanácskozás a szocialista országok gazdaságirányításáról

A szocialista országok központi pártintézményei kilenc éve rendeznek konzultációkat a tagországok gazdaságirányítási rendszerének főbb kérdéseiről. Ezen együttműködés keretében évente más-más országban rendeznek olyan tanácskozást, amelynek fő célja, hogy az adott év gazdaságirányítási tapasztalatairól, az ország gazdasági helyzetéről informálja az együttműködésben résztvevőket, s ezen túlmenően egy-egy a gazdaságirányítással összefüggő kérdés vagy kérdéscsoport mélyebb megvitatására kerül sor. Ez utóbbi előadások közös publikációban is megjelentek már az elmúlt időszakban, főleg orosz nyelven.

Az ilyen típusú találkozások célja továbbá a vendéglátó ország gazdaságirányításának bővebb és alaposabb megismerése, konzultációk szervezése gyárlátogatások révén.

Ez év október első hetében, immár másodízben, Budapesten került megrendezésre e tanácskozás, amelyen részt vettek Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK és a Szovjetunió pártintézményeinek képviselői. Az együttműködés vezetője és koordinátora Rem Alekszandrovics *Belouszov*, a közgazdaságtudományok doktora, tanácskezelő egyetemi tanár az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján.

Szabó József, a Politikai Főiskola

rektora üdvözölte a vendégeket, majd *Belouszov* professzor informálta a résztvevőket az előző (Szófiában tartott) konferencia előadásainak megjelentetéséről.

A tanácskozáson a gazdaságirányítási rendszer változásáról, illetve működéséről adtak információt a résztvevők. Elsőként mint vendéglátók, a magyar referátum hangzott el, melyet *Gidai Erzsébet* kandidátus, a Társadalomtudományi Intézet osztályvezetője tartott. Különösen intenzív érdeklődést váltott ki az MSZMP KB április 17-i határozata a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséről, s ezen belül is főként az új vállalatirányítási formákról. Több kérdést tettek fel a vállalati tanács összetételére, a vállalati tanács és az igazgatóság viszonyára, a pártszervezet és szakszervezet helyére és szerepére vonatkozóan. Sok konkrét adatra és tényre voltak kíváncsiak a résztvevők. Megkérdezték többek között, hogy a magyar szakközgazdaságtan mit tart „elfogadható” mértékű inflációnak, és hogyan állunk egy ilyen „mértékhez” viszonyítva. Felmerült, hogy a munkanélküliség lehetőségével számol-e a gazdaságirányítás, illetve hogyan kívánják megoldani a munkaerő szükséges átcsoportosítását. A kérdések közül többre visszatértek később az Országos Terhivatalban szervezett konzultáción is.

A magyar információt követően a

résztevők beszámoltak országuk tapasztalatairól.

Az előzetes megállapodás szerint a résztvevők írásos anyagot készítettek és hoztak magukkal *Felelősség és érdekelttség a gazdaságirányításban* címmel. A téma több vonatkozását az információkban ismertették. A résztvevők megállapodtak az e témakörben írt tanulmányok közös megjelentetésében.

Az alábbiakban csak néhány mozzanatot emelünk ki az elhangzott információkból.

A bolgár résztvevő, Vaszil *Misev*, a Társadalomtudományi Akadémia professzora elemezte a gazdasági reform helyzetét, és felhívta a figyelmet azokra a lépésekre, melyek az elmúlt tanácskozás óta történtek, illetve azóta jobban értékelhetőek. Többek között kiemelte a vállalatokon belüli önálló elszámolású egységek, „brigádok” szerepének növekedését, érdekeltségének intenzívebbé válását és ennek tapasztalatait. Utalt továbbá arra, hogy a gazdaságirányításban bevált az a módszer, amelynek lényege, hogy a népgazdasági terv a vállalati kapacitások 80 százalékát köti meg, s a maradék 20 százalékot a vállalatok saját maguk használhatják fel, főként a fogyasztói igények kielégítése érdekében. Több oldalról elemezte, hogy a minőség előtérbe állítását válását támogatják alá az anyagi ösztönzőkkel és az árakkal.

Veszlav *Spruhk*, tanszékvezető egyetemi tanár a LEMP Társadalomtudományi Akadémiájáról, tényeket és adatokat közölt a jelenlegi lengyel gazdasági helyzetről és a gazdaságirányítási reformról. 1983—1984-et fordulatként értékelte a gazdaság helyzetében bekövetkezett pozitív irányú változások miatt. Ezekben az években a gazdaságot már az éves népgazdasági terv alapján irányították, 1982-höz képest a nemzeti jövedelem 5,8 százalékkal nőtt (ez az 1979-es szint 82 százaléka), az

ipari termelés 6,7 százalékkal nőtt (ez az 1979-es szint 89,7 százaléka). 1983-tól a munkatermelékenység nőtt, a külkereskedelmi mérlegben aktívumot sikerült elérni konvertibilis valutában. Elemezte a főbb gondokat és problémákat is, így például a még mindig jelentős áruhiányt, a jelentős mértékű inflációt s a reformmal ugyan elmentés, de szükségszerű kényszerintézkedések szerepét és hatását. Kiemelte többek között, hogy az összes állóeszköz-állományhoz képest a befolyásolható beruházásokban „befagyasztott” állóeszközök 17 százalékot tesznek ki.

A szovjet gazdaságirányítási kísérletek tapasztalatairól és a gazdaságirányítási rendszer várható változásairól *Belouszov* professzor tartott előadást. Rámutatott azokra a tapasztalatokra, amelyekre a gazdaságirányítási kísérletek során szert tettek, többek között utalt a leningrádi kísérletre, illetve a kísérlet néhány érdekes vonatkozására (a hatékonyság javulása például a műszakiak beralapját növeli). A gazdaságirányításban nagy szerepet szánnak az úgynevezett „normatíváknak”. Nem kötelező tervmutatók, hanem ezek a normatívák fogják orientálni a vállalatokat. (Ha például a munkatermelékenység 1 százalékkal nő, a beralap 0,35—0,50 százalékkal nőhet.) A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatban általában egyetértés van, az egyes részletkérdések még vitatottak. A professzor valószínűnek tartja, hogy körülbelül a bulgáriaihoz hasonló arány fog kialakulni a tervben rögzített vállalati kapacitások (80 százalék) és a szabad kapacitások (20 százalék) arányát tekintve. Felhívta a figyelmet arra is, hogy ezen kísérletek sikere az eredmények tükrében nem pusztán az irányítás és ösztönzés változtatásának tudható be, hanem annak is, hogy minden szervezet, az irányítás figyelme e területek felé irányult, és ez

önmagában is javuló feltételrendszerrel jelent (például az anyagszállításban).

A tanácskozás résztvevői konzultációkat folytattak az Országos Tervhivatal, az MSZMP Gazdaságpolitikai Osztálya, a SZOT és az Anyag- és Árhivatal képviselőivel a magyar gazdaságirányítás továbbfejlesztésével összefüggő kérdésekről.

A vendégek látogatást tettek a TAURUS-nál, ahol rövid gyárlátogatás után a vállalat vezetőinek tették fel

kérdéseiket a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó elképzelések vállalati fogadtatásáról és általában a vállalat helyzetéről, szerepéről a gazdaságban.

A tanácskozást Huszár István, a Társadalomtudományi Intézet főigazgatója zárta be. Megállapodás született az 1985-ös programról is: az NDK-ban folytatódik ezen együttműködés keretében a munka.

Dévai Katalin

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

Farouk Dawass

PALESZTINOK

ÉS

ÖNRENDELKEZÉS

404 oldal, 63,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A felnőttoktatás finn modellje és a békemozgalom

Az első pillanatra talán meglepő a felnőttoktatás és a békemozgalom társítása, de Finnországban már jó ideje szerves kapcsolat alakult ki e két látszólag távoli mozgalom között. Erről alkalمام volt személyesen is meggyőződni, mivel részt vehettem a *Meeting in Finland* 1984. évi szemináriumán.

Ezt a nemzetközi „találkozót” a Finn Felnőttoktató Szervezetek Szövetsége évek óta rendszeresen megrendezi, azaz a céllal, hogy a különböző etnikumú, vallású, ideológiájú oktatóknak, aktivistáknak szabad, viszonylag kötetlen szervezésű vitafórumot biztosítson. Az idén a szeminárium *Az ember joga az emberhez méltó fejlődésre* címmel az emberi jogok egyik fontos területét tűzte napirendre: az ember tanulásra, személyiségének fejlesztésére való jogát. A *Murikkai Népfőiskolán* rendezett szemináriumon mintegy harminc ország hatvan résztvevője mindhárom világot (a szocialista, a tőkés és a fejlődő országokat) képviselte. Természetesen nem a szó szoros értelmében vett képviselétről volt szó, hiszen a szeminárium deklarált alapelvei közé tartozik, hogy minden résztvevő önmagát képviseli, azaz országoktól, pártoktól függetlenül vesz részt a konferencián.

A találkozók fő szervezője, házigazdája, védnöke — egyszóval lelke — az UNESCO-békedíjjal kitüntetett *Helena Kekkonen*, aki egész életét az oktatás és a békemozgalom ügyének szen-

telte. Meggyőződése, hogy az embereket békére lehet és kell nevelni, pontosabban minden oktatásban központi szerepet kell biztosítani a békének. A béke ebben az értelemben nemcsak a békés egymás mellett élés alapvető követelményét, hanem *egy más kölcsönös megértését, elfogadását, a mindennemű erőszakról való lemondást is jelenti*. A mozgalom sokszínűségére jellemző, hogy benne a skandináviai békeaktivisták mellett gandhista brahminok, namíbiai, dél-afrikai függetlenségi harcosok, SWAPO-aktivisták egyaránt találhatók. A világnézeti, vallási különbségeket a résztvevők maximumisan tolerálják — s lényegében csak egyetlen kérdésben azonos az álláspontjuk: a békére nevelés kérdésében.

A rendezvény háttérében a finn oktatási minisztérium és a különböző felnőttoktató intézmények állnak. A finn felnőttoktatás rendkívül differenciált — a már idézett Felnőttoktató Szervezetek Szövetsége 15 szakmai, vallási, területi, sőt svéd kisebbségi szövetséget reprezentál, az egyes szövetségek további intézményekre bonthatók le egészen az egyes iskoláig, kurzusokig. A központi szövetség leginkább a mi Tudományos Ismeretterjesztő Társulatunknak felel meg, azzal a különbséggel, hogy a természettudományos ismeretterjesztés jóval kisebb szerepet kap benne, s a humán területek között

is inkább a mindennapi élettel kapcsolatos ismeretek dominálnak.

A finn felnőttoktatás jelenlegi rendszerét a hatvanas években alakították ki azzal a céllal, hogy minden állampolgár számára lehetővé és elérhetővé tegyék az *egész életen át folytatott tanulást*. Az oktatás korábbi struktúrája egyáltalán nem felelt meg ennek a célnak. Emellett deklaráltan is „tanuló társadalomról” beszélnek, amelynek a felnőttoktatás reformja óta hármas célja van:

a) második lehetőséget (esélyt) adni azoknak a felnőtteknek, akiknek hiányos az alapiskolázottságuk,

b) segítséget nyújtani a társadalom főbb szociális gondjainak (munkanélküliség, elidegenedés, társadalmi konfliktusok) enyhítésében,

c) elősegíteni az állampolgárok részvételét az egész életen át tartó tanulásban.

Napjainkban az utóbbi célt tekintik a legfontosabbnak. E koncepció egyik képviselője, *Pentti Yrjölä* a mozgalom lényegét így fogalmazta meg: mind a termeléssel, mind a társadalmi élettel kapcsolatosan fel kellett ismernünk a minőség fontosságát, hiszen Finnország kevés természetes erőforrással rendelkező kis ország. Márpedig a minőség és a nevelés szoros kapcsolatban áll egymással. A felnőttoktatás ezért — a reform óta — a különböző fejlesztési tervek szerves részét képezi, legutóbb például 1982-ben fogadták el azt a tervet, amely az új technológia befogadását és a hátrányok leküzdését hivatott elősegíteni.

A felnőttoktatás rendkívül széles körű, fontosabb területei:

a) a felső szintű oktatásban: az egyetemek kiegészítő kurzusai, nyári egyetemek, nyitott (szabad) egyetemek,

b) a felnőtt szakképzésben: iparitanuló-képzés, munkásképző központok, levelező szakképzés, szakkurzusok, szakképző magánintézmények,

c) az általános oktatást kiegészítő esti középiskolák és más felnőttoktató intézmények,

d) az általános felnőttoktatás intézményei: polgári és munkásintézmények, népfőiskolák, levelező és egyéb felnőttoktató központok.

A széles körű intézményhálózat területileg, és ami fő, társadalmilag is, átfogja az egész országot. Jellemző, hogy a nemzeti kisebbségek számára is speciális iskoláik és kurzusai vannak, s ebben nemcsak a svédek élveznek azonos jogokat, hanem a lappok és a cigányok számára is megfelelő intézmények működnek (ilyen például: a Keresztény Lapp Népfőiskola és Szakiskola).

Nem véletlen, hogy ez a differenciált hálózat igen szép eredményeket ért el: 1972-ben a 15 évesnél idősebb lakoságnak 20 százaléka, 1980-ban pedig 30 százaléka vett részt évenként a felnőttoktatás valamelyik formájában. A finn statisztikák szerint ez a tanulási arány nemzetközi rekord. Ez a speciális igényeket maximálisan figyelembe vevő felnőttoktatási szisztema valóban alkalmas arra, hogy megvalósítsa az egész életen át való tanulás programját. A program célul tűzi ki: az egyenlőség biztosítását az oktatásban; a felnőttek személyiségének sokoldalú és állandó fejlesztését; a felnőtt életszakaszok sajátosságainak, az életmódok, a munkaaktivitás, az értékek szisztematikus elemzését; a szakképzés szükségleteinek figyelembevételét.

Ebben a rendszerben sajátos helyet foglalnak el a *népfőiskolák*. Most, amikor hazánkban is egyre gyakrabban hallani az öntevékeny művelődési formák kereséséről, amikor újra megfogalmazódik a népfőiskolák feltámasztásának kérdése (lásd *Tóth János*: Kell-e nekünk ma a népfőiskola? Népművelés, 1984. 5. sz. 3—5. old.) talán nem érdektelen, hogy a finn népfőisko-

lákrol szerzett információimat bemutathassam.

A Meeting in Finland szemináriumának helyt adó népfőiskola Murikkán, Tampere közelében levő hipermodern iskola. A finn Vasmunkás Szakszervezet gondozásában működik, s lokális igényeket is kielégít, ellátja a reá eső szakszervezeti funkciókat, valamint országos rendezvényeknek is otthont ad. Módomban állt egy kevésbé modern, hagyományos népfőiskolát is megtekinteni Orivesiben, ahol éppen egy zenei nyári egyetem működött, amelynek hallgatói — jobbára fiatal zenészek — hétféteken hangversenyeket adtak a kis település lakosságának és az arra vetődő vendégeknek. E népfőiskolák mintegy a művelődési ház szerepét is játsszák környezetükben, azzal a lényeges különbséggel, hogy valóságos öntevékenységre építenek, programjukat a helyi igények és szükségletek alakítják, formálják, és így *valóságos művelődési központ* szerepet vívtak ki maguknak.

A népfőiskolák száma jelenleg 89, az elsőt dán mintára 1889-ben alapították, és azóta — a többi skandináv országhoz hasonlóan — tradicionálisan meghatározó szerepet tölt be a közművelődésben. A finn nemzetiségi politikára jellemző, hogy a 89 között 17 svéd nyelvű népfőiskola található, arányuk messze meghaladja a Finnországban élő svéd kisebbség arányát. Ezek az iskolák általában életvitelre, humán értékekre, kultúrára nevelik a hallgatókat — azaz igen fontos szerepet játszanak a felnőttkori szocializációban. Többféle kurzust indítanak, a hosszabbak 24 hetesek, a rövidebbek 5 naposak. A szemináriumok önköltségesek, de így is a hosszabb tanfolyamokon az egyheti ellátás közel 200 finn márkába kerül, a rövidebbeken pedig 300—1000 márkáig terjed a részvételi díj. A népfőiskolák azonban még így sem tudják fenntartási költségeiket fedezni; ma-

gánintézmények, alapítványok, korporációk, városi szövetségek, szakszervezetek tartják fenn őket, ehhez állami támogatást is kapnak. 1982-ben közel 40 ezer hallgatója, s mintegy 600 főállású tanára volt a finn népfőiskoláknak.

A közművelődés ennek ellenére Finnországban sem gondok nélküli. A kedvező adottságok ellenére jelentős tömegek maradnak ki ezekből az oktatási lehetőségekből. A dolgozó férfiak például nem akarnak részt venni a munka után s a hétféteken tartott rendezvényeken, ezért inkább a nők, a fiatalok, a nyugdíjasok és a munkanélküliek látogatják ezeket az intézményeket. A hallgatók többsége nő, s nem azért, mert kevésbé képzettek, mint a férfiak, hanem azért, mert munkahelyi pozíciójuk — ha van munkájuk — lényegesen rosszabb, mint a férfiaké.

A népfőiskolák csak egy — kétségtelenül fontos — részét képezik a felnőttoktatás egész rendszerének. E rendszerben minden szemináriumon jelen van a toleranciának, az egymás megértésének és a békében élésnek az alapvető igénye is. Úgy látom, hogy mind a finn közgondolkodásban, mind pedig a politikai kultúrában a *béke mint elemi humán érték és mint nemzeti érdek* sokkal nagyobb szerepet játszik, mint gondolnánk. Szó sincs itt valamiféle központi sugallatról vagy az oktatókra oktrojált propagandafogásról, az egyszerű állampolgárnak is stabil értéke a béke, biztonságot, Európa-tudatot, állampolgári felelősséget ad neki.

„Helsinki szelleméről” sokat beszélünk az elmúlt évtizedben. A murikkai népfőiskola a gyakorlatban bizonyítottan számomra, hogy mit is jelent ez a szellem a valóságban. Felnőttoktatás, nevezzük felnőttkori szocializációnak, és békére nevelés így kapcsolódik össze élményszerűen. Azt hiszem, hogy ebben a tekintetben is volna mit tanulnunk finn rokonainktól.

Böhm Antal

Az 1984. évi tartalomjegyzék

ELMÉLETI TANÁCSKOZÁSOK

„Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése” (Országos elméleti tanácskozás Veszprémben)		
Összefoglaló a tanácskozásról (<i>Gidai Erzsébet</i>)	3	408—419
Zárszó (<i>Huszár István</i>)	3	419—424

A MARX-ÉVFORDULÓHOZ

<i>Eichhorn, Wolfgang</i> : A termelőerők és a társadalmi formációk fejlődése . .	2	239—257
<i>Haug, Wolfgang Fritz</i> : A marxizmus válsága vagy a marxizmus dialektikája?	2	258—278
<i>Szmirnov, Sztanyiszlav</i> : A marxi szemléletű tudományosság	2	297—307
<i>Vörös Gyula</i> : Szabadság és társadalom (Marx Grundrisséje nyomán)	2	279—296

TANULMÁNYOK

<i>Berei Andrásné</i> : A demográfiai változások hatása a középfokú képzésre . .	2	216—238
<i>Gál Róbert</i> : Szakmunkástanulók az üzemekben	3	386—397
<i>Héthy Lajos</i> : Vezetők — részvétel — érdekképviselő	1	32—47
<i>Himmelstrand, Ulf</i> : A szociáldemokrácia és a „jóléti kapitalizmus” problémái	4	557—565
<i>Hülvély István</i> : Viták a parlamenti demokrácia válságáról	1	88—105
<i>Johancsik János</i> : Az együttműködés feltételei a nyugat-európai munkásmozgalmokban	3	398—407
<i>Káposztás Ferenc—Koncz Gábor—Monigl István</i> : Társadalmi tervezés Magyarországon	4	517—532
<i>Kéri László</i> : Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében	4	533—547
<i>Kovács Ferenc</i> : A művelődés különbségei (Egy nemzetközi kutatás anyagából)	1	5—31
<i>Pál László</i> : Az ingázó dolgozók életformájáról, életmódjának sajátosságairól	3	373—385
<i>Simó Tibor</i> : Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fizikai dolgozóinak jellemzőiről	4	548—556
<i>Szoboszlai György</i> : Az aprófalvak érdekképviselője	2	205—215
<i>Szoboszlai György—Wiener György</i> : Gazdaságirányítás és társadalmi összefüggések	3	357—372
<i>Utasi Ágnes</i> : Életstílusok, fogyasztás (Egy kutatás résztanulmánya)	1	48—68
<i>Varga Suplic Sándor</i> : Termelőszövetkezeti mozgalmunk társadalmi képviselője	1	69—87

MŰHELY

<i>Balogh István—Halay Tibor: A szocialista társadalom eredményeiről és ellentmondásairól (Előadás a Cavtatban tartott nemzetközi konferencián)</i>	2	308—320
<i>Csuha J. Varjú Imre: Bérekről, keresetekről, fizikai munkakörülményekről (Dokumentumelemzés 1957—1981)</i>	4	566—584
<i>Fábián Anna: A külgazdasági alkalmazkodóképesség kérdéseire</i>	1	138—147
<i>Kiss (em) Judit: Elmaradottság és belső piac a fejlődő országokban</i>	1	106—121
<i>Nyilas Mihály: A svéd reformista munkásmozgalom fejlődési koncepciójának változása a hetvenes években</i>	4	585—602
<i>Pokol Béla: Iparosítás és modernizáció (A modern funkcionista rendszerelmélet megoldáskísérletei)</i>	3	425—438
<i>Szabó Máté: Ökológiai politika, ökológiai mozgalmak az Egyesült Államokban és Franciaországban</i>	4	603—617
<i>Szirmai Viktória: Várostervezés, új városok, urbanisztikai problémák a szocialista társadalomban</i>	1	122—137

TÁJÉKOZÓDÁS

A CeSPE delegációjának látogatása intézetünkben (<i>Guba László</i>)	3	492—493
Eszmeecsere a második gazdaságról és a gazdasági, társadalmi struktúráról (<i>Gidai Erzsébet</i>)	3	494—496
Az európai szocialista országok és a nemzeti felszabadítási harc kapcsolatának néhány kérdése a nyolcvanas években (Pártintézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása Vietnámban) (<i>Halay Tibor</i>)	3	455—462
A fejlődő országok és a világgazdaság a Brandt-jelentések tükrében (Magyar—nyugatnémet kerekasztal-beszélgetés) (<i>Dobozi István—Hargita Árpádné</i>)	1	148—157
Francia folyóirat vitája a „szociáldemokrata ideálról” (<i>Solymár Magda</i>)	4	645—654
Francia szocialisták szeminárium a marxi és a jauresi örökségről (<i>Havas Péter</i>)	3	482—486
Lengyel—magyar tudományos tanácskozás a politikai intézményrendszeréről (<i>Borbély László—Szegő Andrea</i>)	3	463—472
A munka humanizálása válságban (NSZK-beli tanulmányút tapasztalatai) (<i>Szpirulisz Ildikó</i>)	4	637—644
Munkásmozgalom és gyarmati kérdés a két világháború között (A munkásmozgalom-történetek 1984-es konferenciája) (<i>Tokody Gyula</i>)	4	631—636
Nemzetközi tanácskozás Cavtatban a szocializmus és a béke kérdéseiről (<i>Havas Péter</i>)	4	618—620
Olasz társadalomtudományi kutatóközpontok (<i>Szabó Tibor</i>)	3	473—481
Reformtervek a nyugatnémet politikatudományi oktatásban (<i>Szabó Máté</i>)	3	497—500
Rétegződéskutatók tanácskozása Budapesten (Tájékoztató az ISA-konferenciáról) (<i>H. Zs.—U. Á.</i>)	4	621—625
Szociológus-közgazdász találkozó Egerben (<i>B. A.</i>)	4	626—630
Tanácskozás az agglomerációs térségek fejlesztéséről (<i>Böhm Antal</i>)	1	169—172
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1983. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	2	321—338

Tervezés és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdései a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratban (Boros Anna—Klimó Hedvig—Kiss Judit)	3	441—454
Thoma László kandidátusi értekezésének védéséről (Dévai Katalin)	2	487—489
Ukrán és magyar kutatók együttműködése (Pál László)	2	490—491
Viták az SPD kölni kongresszusán (Rathmanné Tury Mária)	1	158—168

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

A felnőttoktatás finn modellje és a békemozgalom (Bóhm Antal)	4	663—665
Kerekasztal-konferencia „a jóléti állam jövőjéről” (G. Márkus György)	1	182—184
Konferencia a film szerepéről a politikai szocializációban (Kéri László)	1	185—188
Nemzetközi kutatás a társadalmi aktivitásról (Taksás Imre)	1	177—181
Nemzetközi tanácskozás a szocialista országok gazdaságirányítási rendszeréről (Dévai Katalin)	4	660—662
A polgári politikaértelmezések történetéhez (Hülvely István disszertációjának védéséről) (Solymár Magda)	1	173—176
Vita a szocializmus és az áruterelés kérdéseiről Gedeon Péter disszertációjának védésén (Sz. M.)	4	655—659
A Társadalomtudományi Közlemények 1984. évi tartalomjegyzéke	4	676—678
Idegen nyelvű összefoglalók	1	189—195
	2	339—348
	3	501—506
	4	669—674
Idegen nyelvű tartalom	1	197—200
	2	349—351
	3	507—510
	4	675—678

Idegen nyelvű összefoglalók

Ференц Капосташ—Габор Конц—Иштван Монигл

ОБЩЕСТВЕННОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ В ВЕНГРИИ

С конца пятидесятих годов, в качестве критики прежней позиции, когда в центре внимания находилась экономика, появилась идея общественного планирования, основанная на том, что планирование должно также учитывать общественное влияние экономических решений и экономическое влияние общественных процессов. Такой подход привел к изменению методов долгосрочного планирования: в то время как прежнее планирование руководствовалось непосредственно идеологическими и политическими целями, в ходе развития стали все больше исходить из подлинных потребностей. Систему целей развития старались и ныне стараются определять скорее в сферах, выходящих за пределы экономики. Эти изменения оформились, главным образом, за последнее десятилетие.

Планирование носит в двойном смысле общественный характер: с одной стороны, поскольку планируются общественные процессы; с другой — благодаря расширению участков, охваченных планированием, и общественному обсуждению планов появляется возможность косвенного планирования со стороны самого общества.

Статья, обобщая главным образом отечественный опыт, знакомит с самыми главными методологическими изменениями, которые возникли в результате этого процесса. Она останавливается на изменениях, происшедших в сфере целей и средств, стремлении к комплексности, в роли нематериальных отраслей, во временном измерении, в системе ценностей. Статья знакомит с тем, как изменились исходные точки, альтернативы планирования, учет влияния окружения, индикаторы, общественная пласность и т. д.

В связи со сменой этапов, наблюдающейся в мировой экономике с семидесятых годов, многие поставили под вопрос необходимость существования планирования. По мнению авторов, планирование, лежащее в основе политических решений, необходимо именно во время смены затпов и в случае протекания долгосрочных процессов.

Ласло Керн

ПРОЦЕССЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЁЖИ

В жизни населения молодого возраста, составляющего половину венгерского общества, основополагающим политическими импрессиями являются неизменность, постоянство нашей политической системы. Поэтому в политической социализации новых поколений первостепенное значение имеют посред-

нические институты. В связи с отсутствием у них иного политического опыта, решающее значение приобретают впечатления, получаемые ими при помощи деятельности институтов по оказанию непосредственного влияния.

При оценке роли семьи, школы и молодежных организаций нам, в основном, нужно не забывать о существенном методологическом подходе. Недостаточно анализировать эти институты лишь в том аспекте, какого влияния они хотели бы достигнуть на основании своих намерений и декларированных целей. Ведь в процессе политической социализации проявляется также скрытое, неумышленное влияние, и по своему воздействию оно носит в себе одинаково важные факторы.

Научная статья последовательно останавливается на нынешнем действии трех посреднических институтов: семьи, школы и молодежной организации, а также вскрывает ряд противоречивых источников, влиявших на процесс политической социализации. Большинство впечатлений от работы этих институтов действует в направлении формирования у молодежи по требности *формального участия* в ходе социализации. Однако новые поколения уделяют сохранению механизма формального участия все меньше времени и энергии. На основании этого появляется распространенная в широких кругах видимость, будто молодежь становится все более безразлична к общественным и политическим вопросам. Однако более глубокие анализы свидетельствуют о том, что дело не в этом: молодежь лишь с недоверием относится к „возможностям” институтов определенного типа, обязательным и полученным извне.

В связи с отсутствием достаточно основательных исследований, данная работа лишь в виде гипотезы указывает на возможную потребность участия нового типа. На основе проведенного изучения, однако, можно с уверенностью констатировать, что основные институты социализации в настоящее время вызывают больше непреодолимых проблем, чем они в длительной перспективе способны выдержать; поэтому необходимо срочно помимо вскрытия этих проблем разработать способы их разрешения.

Тибор Шимо

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ХОЗЯЙСТВ И ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ КООПЕРАТИВОВ

Исследование охватило 1100 человек. Изучению подверглись такие госхозы и производственные кооперативы, которые работают в сходных населенных пунктах. Таким образом удалось избежать того, чтобы разница между местом жительства проявлялась как разница в местах работы. В намеченных хозяйствах исследованию подвергались физические работники по слоям, на основе случайного выбора.

Статья вкратце останавливается на различных взглядах и методологиях в социологическом исследовании. Она знакомит с происхождением лиц, подвергшихся анализу, с их мобильностью в отношении экономических организаций. В связи с дополнительным приусадебным хозяйством рассматриваются также взаимоотношения между размерами прежней частной собственности родителей и приусадебным хозяйствованием нынешних трудящихся кооперативов, госхозов. Изучение свидетельствует о том, что ведение приусадебного

вспомогательного хозяйства вытекает из структуры социалистического общества и экономики, являясь частью социалистического хозяйствования. Исследование на ряде конкретных примеров показывает, как складываются отношения собственности в нынешних социалистических хозяйствах, и указывает на то, что понятия, употреблявшиеся в прошлом, не приемлемы для описания отношений современного социалистического хозяйства. В статье приводятся заслуживающие внимания примеры и выводы о своеобразных отношениях распрямления собственностью. В заключение работа обращает внимание на трудности формулировки в эмпирическом исследовании изменений, наступивших в социалистическом обществе.

Ульф Химмельштранд

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ И ПРОБЛЕМЫ „КАПИТАЛИЗМА БЛАГОСОСТОЯНИЯ”

В качестве теоретических рамок работы автор в своих исследованиях пользуется методом формализованного исторического материализма. Его основные понятия: коопеляция процессов, структурные противоречия, отношения между людьми и процессами.

В характеристике современного капиталистического общества автор исходит из основополагающего противоречия между обобществлением производительных сил и частным характером капитала. С этим структурным противоречием он связывает поляризацию людей, участвующих в производстве, и процессов (с формированием потребительского общества, например, рабочий не только производит, но и потребляет). Заинтересованность ведущих секторов современной экономики, мультинациональных обществ, объединений по капиталовложениям в реализации максимальной прибавочкой стоимости, существуя в одном измерении, вступает в растущее противоречие с подлинной многогранностью мира, а в отдельных обществах — с глобальной интердепенденцией (это находит свое выражение, например, в росте вредного влияния окружения, безработице, в проблемах качества жизни).

Различные политические движения западного мира рекомендуют отличающиеся друг от друга решения. В статье указывается разница между решениями социал-либерализма и социал-демократии. Социал-демократы настаивают на социальной безопасности и системе благосостояния, стремясь этим устранять отрицательные последствия капиталистического рынка.

Шведская социал-демократия в период экономического подъема способствовала более рациональной деятельности капитала, изменению структуры занятости. Теперешние инициативы социал-демократов также исходят из сотрудничества между капиталом и трудом. Шведские капиталисты, однако, выступили с капиталистической классовой борьбой против профсоюзов, что может вызвать поляризацию. В „шведской модели” так называемые „основы живущих на зарплату” выводят на арену рыночного хозяйства новые силы — трудовые коллективы, а это более соответствовало бы обобщественности производительных сил и могло бы лечь в основу „коллективного деморатического капитализма”.

Ferenc Káposztás—Gábor Koncz—István Monigl

SOCIAL PLANNING IN HUNGARY

From the end of the 1950s, the theory of social planning has appeared as the critique of the former economic-centric standpoint. This theory is based on that the planning has to take into consideration the social effects of the economic decisions as well as the economic effects of the social processes too. This standpoint has changed the methods of long-range planning: while formerly the planning was based directly on ideologico-political objectives, in the course of development one departed increasingly from the real demands. One increasingly tried — and tries — to determine the target system of development in the spheres which are outside the economy. These changes have taken place mainly in the last decade.

The planning has a social character in double sense: on the one hand, because it plans social processes, on the other, with the increase of territories which are drawn into planning and with the social debate of planning it will be possible for the society itself to plan indirectly.

The study, mainly with the help of a survey of the Hungarian experiences, describes the most important methodological changes which took place as a result of this process. It enumerates the changes taking place in the relation of objectives and means, in the aspiration after complexity, in the role of non-material branches, in the time dimension and in the value system. It shows how the starting points of planning, its alternatives, the consideration of the environmental effects, the indices, the public opinion have changed.

In connection with the beginning of a new era to be felt from the 1970s in the world economy, a lot of people have called into question the justification of planning. According to the authors, one needs the planning which lays the foundation of the political decisions precisely in the period of the beginning of a new era and in the case of the planning of long-range processes.

László Kéri

POLITICAL SOCIALIZATION PROCESSES AMONG YOUTH

In the life of the younger population representing half of the society, the unchanged character and the permanence of the political system mean the basic political experience. For this reason, the intermediate institutions are of fundamental importance with a view to the political socialization of the younger generations. Because they are without other political experiences, the effects of the functioning of the directly influencing institutions are of great importance.

When we judge the role of family, school and youth organization, we have to

take into consideration an important methodological viewpoint. It is not enough to analyse these institutions according as what effects they wish to achieve on the basis of their intentions and declared objectives. Namey, there are also concealed, unintended influences in the process of political socialization and because of their effects, they are as important factors as the former ones.

The study deals with the actual functioning of the three intermediate institutions — family, school and youth organization — and reveals the sources of several contradictions to be found in the process of political socialization. The greater part of experiences obtained about the functioning of the institutions indicates that a claim to *formal participation* has emerged among young people during socialization. However, the younger generations devote less and less time to the maintenance of the mechanism of the formal participation. From this, it seems — and it is spreading widely — if the young people become increasingly indifferent to the questions of public life and politics. However the more detailed investigations made evident that that is not the question: the young people are wary of the institutional "opportunities" which are imposed on them and are received ready made from outside.

Without well-founded investigations, the study indicates only hypothetically the possible and new type claims to participation. On the basis of the investigations carried out so far, one can certainly state that the leading institutions of socialization are producing at the present time more unsolved problems than which could be tolerable in longrange, and for this reason, beyond the revealing of the problems, it is imperative to work out the methods of solving this problem.

Tibor Simó

ON THE CHARACTERISTICS OF THE MANUAL WORKERS OF STATE- AND CO-OPERATIVE FARMS

The investigation included 1.100 persons. Such state farms and cooperatives were taken under study which operate in the same settlements. In this way, one could avoid that the differences among residences appear as differences among workplaces. From the selected farms, for the investigation the stratified workers were randomly chosen.

The paper describes in brief the different concepts and methodologies followed in sociology. It makes known the origin of the persons under investigation and their mobility among the economic units. In connection with the household, complementary farm plot, it analyses the connexion between the size of the former land of the parents and the household farming of the workers of the state- and cooperative farms of today. The investigation proves that the household, complementary farming follows from the structure of the socialist society and economy: it is the part of the socialist economy. With the help of some concrete examples the investigation demonstrates how the property relationships take form in the socialist farms of today, that the concept of the past cannot be applied to describe the relations of the present socialist economy. In the paper one can read interesting examples and conclusions in connection with the peculiar relations of the disposition of the property. In the end, it calls attention to the difficulties of the interpretation of the empirical investigations of the changes taken place in the socialist society.

Ulf Himmelstrand

SOCIAL DEMOCRACY AND THE PROBLEMS OF „WELFARE CAPITALISM”

As theoretical framework, the author uses the formalized historical materialism as research instrument. His main concepts are the following: the correlations of processes, structural contradiction, relationship between actors and processes.

In the description of the character of the modern capitalist society, his starting point is the basic contradiction between the socialization of the productive forces and the private character of capital. The actor-process polarization is brought in connection with this structural contradiction. (With the emergence of the consumer society, for example the workers are not only producers, they are also consumers.) The interest of the leading sectors of the modern economy, of multi-national firms and investment companies in the realization of the greatest profit — as one-dimensional rationality — gets increasingly in contradiction with the actual multi-dimensional world, with the interdependence found in societies and in the world on a global scale. (One can see it for example in the environmental effects of various kind, in the increase of unemployment, in the problems of quality of life).

The various political movements of the Western world suggest different solutions. The study points out the difference between the solution of social liberalism and that of social democracy. The social democracy advocates the social security and welfare and wishes to correct the negative consequences of the capitalist market with it.

In the period of economic growth, the Swedish social democracy helped the more economic functioning of the capital and the changing of the employment structure. Its present-day initiatives start from the collaboration between labour and capital. In turn, the Swedish capitalists have launched a capitalist class struggle against the trade-unions which can lead to polarization. In the "Swedish model", the co-called wage-earners' funds brings a new actor, the collective labour, on the scene of the market economy. This would be better in harmony with the socialization of the productive forces and could establish a "collective democratic capitalism".

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ференц Капосташ—Габор Конц—Иштван Модигл:</i> Общественное планирование в Венгрии	517
<i>Ласло Кери:</i> Роцессы политической социализации молодёжи	533
<i>Тибор Шимо:</i> Характерные особенности физических работников государственных хозяйств и производственных кооперативов	548
<i>Ульф Химмельштранд:</i> Социал-демократия и проблемы капитализма благосостояния	557

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Имре Чухай Варю:</i> О заработных илатах, заработках, об исловиях работы. Разбор документов 1958—1981	566
<i>Михай Нылаш:</i> Изменение концепции развития шведского реформистского рабочего движения в се- мидесятих годах	585
<i>Матэ Сабо:</i> Экологическая политика, экологические движения в Соединенных Штатах и фран- ции	603

ИНФОРМАЦИЯ

Международное совешание по вопросам мира и социализма в Цавтате (Петер Хаваш)	618
Совешание специалистов по вопросам расслоения в Будапеште (Информация о конференции) (Ж. Н—А. У.)	621
Конференция социологов и экономистов в Эгере (А. Б.)	626
Рабочее движение и колониальный вопрос в период между двумя мировыми война- ми (Конференция историков по рабочему движению в 1984 году) (Дюла Токоди)...	631
Кризис гуманизации труда (Опыт научной командировки в ФРГ) (Ильдико Спирулис)	637
	675

Дискуссия о „социал-демократических идеалах” на страницах французского журнала (Магда Шоймар)	645
---	-----

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Дискуссия о вопросах социализма и товарного производства при защите диссертации Петера Гедона (<i>М. Ц.</i>)	655
Международное совещание о системе управления экономикой (Каталин Деваи) ...	660
Финнская модель обучения взрослых и движение в защиту мира (Антал Бём)	663

CONTENTS

STUDIES

<i>Ferenc Káposztás—Gábor Koncz—István Monigl:</i> Social Planning in Hungary	517
<i>László Kéri:</i> Political Socialization Processes among Youth	533
<i>Tibor Simó:</i> On the Characteristics of the Manual Workers of State- and Co-operative Farms	548
<i>Ulf Himmelstrand:</i> Social Democracy and the Problems of „Welfare Capitalism”	557

WORKSHOP

<i>Imre Varjú Csuhaj:</i> On Wages, Incomes, Physical Work Conditions (Document Analysis 1957—1981)	566
<i>Mihály Nyilas:</i> The Chaning of the Concept of Development the Swedish Reformist Labour Movement in the 1970s	585
<i>Máté Szabó:</i> Oological Policy, Oological Movements in the U.S.A. and France	603

INFORMATION

International Conference in Cavtat on the Question of Peace and Socialism (<i>Péter Havas</i>)	618
Discussion of Stratification Researchers in Budapest (Information on the ISA Conference) (<i>Zs. H.—Á. U.</i>)	621
Sociologist—Economist Meeting in Eger (<i>B. A.</i>)	626
Labour Movement and the Colonial Question between the two World War (The 1984 Conference of Labour Movement Historians) (<i>Gyula Tokody</i>)	631
The Humanisation of Work in Crisis (Experiences of a study trip in the German Federal Republic) (<i>Ildikó Szpirulisz</i>)	637
Polemic of a French Periodical on the „Social Democrat Ideal” (<i>Magda Solymár</i>)	645

INFORMATION INSTITUTIONAL LIFE

Discussion on the questions of Socialism and Commodity Production at the Defence of Péter Gedeon's Dissertation (*M. SZ.*) 655

International Conference on the System of Economic Management of the Socialist Countries (*Katalin Dévai*) 660

The Finnish Model of Adult Education and the Peace Movement (*Antal Böhm*) 663

Summaries in Foreign Languages 669

Content in Foreign Languages 675

85/342

1

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1136

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)

(pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj 1985-re: 100,— Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

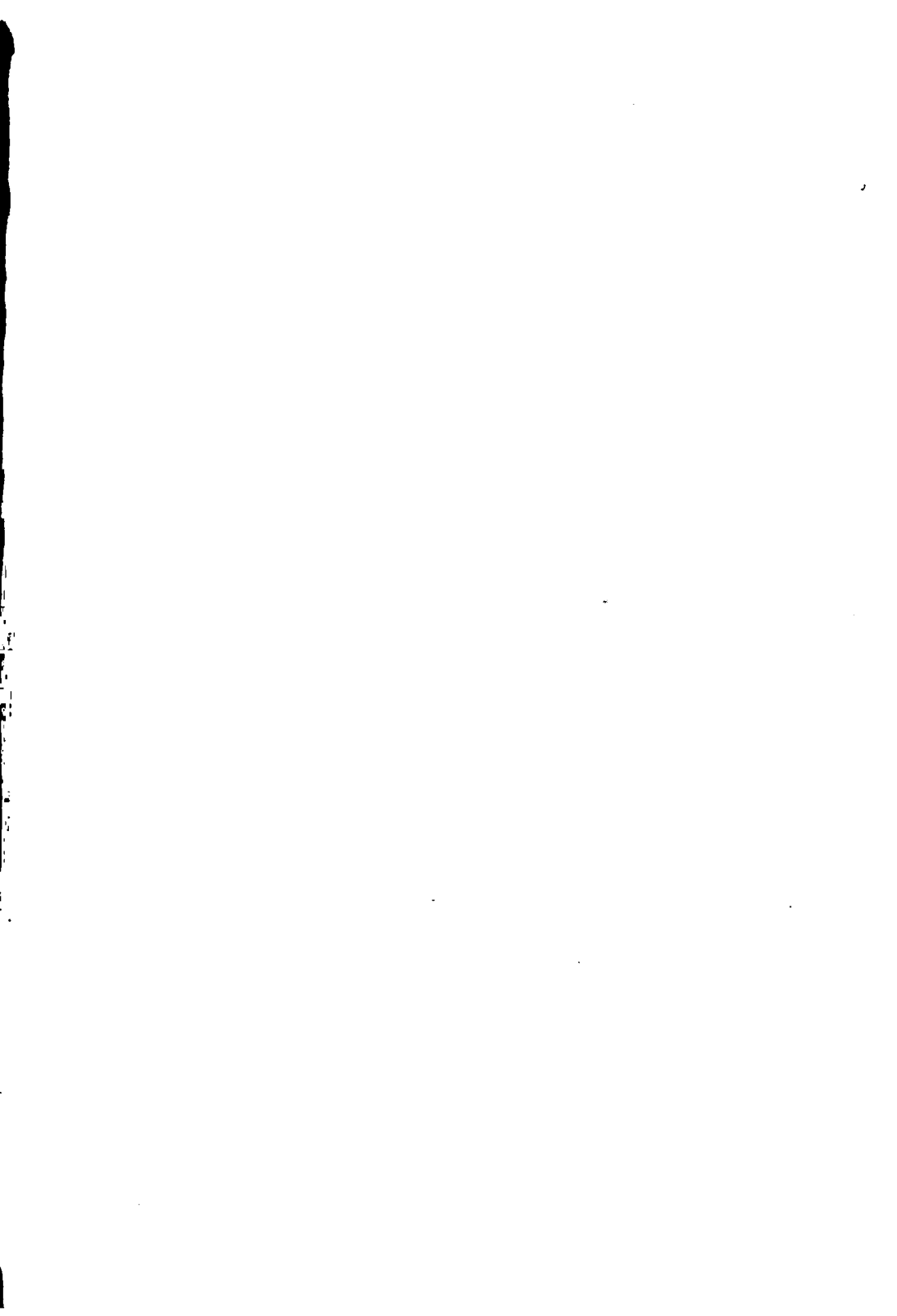
(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 12,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest 84—5822

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

20,—Ft